

ประชุมกฎหมายมหาชนและเอกชน

ของ

ปรีดี พนมยงค์

ประชุมกฎหมายมหาชนและเอกชน

ของ

ปรีดี พนมยงค์

PRIDI-PHOONSUK
ปรีดี - พูนศุข พนมยงค์
www.pridi-phoonsuk.org
ChangeFusion OPENBASE.in.th
เนื้อหาทั้งหมดใน OpenBase ถูกเผยแพร่ภายใต้สัญญาอนุญาต Creative Commons Attribution-Noncommercial-Share Alike 3.0 Unported License ท่านสามารถนำเนื้อหาทุกชิ้นไปใช้และเผยแพร่ต่อได้ โดยต้องอ้างอิงแหล่งที่มา ห้ามนำไปใช้เพื่อการค้า และต้องใช้สัญญาอนุญาตชนิดเดียวกันนี้เมื่อเผยแพร่งานที่ดัดแปลง เว้นแต่จะระบุเป็นอย่างอื่น

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
จัดพิมพ์เนื่องในโอกาส
ครบรอบ ๑๐๐ วัน แห่งการอสัญกรรม
ของผู้ประศาสน์การ ปรีดี พนมยงค์
๙ สิงหาคม ๒๕๒๖

ประชุมกฎหมายมหาชนและนอกชน

ของ

ปรีดี พนมยงค์

สารบัญ

ถ้อยแถลง ๑๐

กวีนิพนธ์ : คมทวน คันธนู ๑๕

ภาพชุด ๑๙

ปรีดี พนมยงค์ : ชีวิตและงาน พ.ศ. ๒๔๔๓ - ๒๕๒๖ ๗๗

ปาฐกถาธรรม : พระราชนันทมุนี ๘๗

ประชุมกฎหมายมหาชนและเอกชนของ ปรีดี พนมยงค์

ปาฐะเรื่องปัญหาเกี่ยวแก่การลงอาชญาผู้กระทำผิดกฎหมาย (พ.ศ.๒๔๗๑) ๑๐๕

คำอธิบายกฎหมายปกครอง (พ.ศ.๒๔๗๔ แก้ไขปรับปรุง พ.ศ.๒๕๑๓) ๑๒๙

คำอธิบายกฎหมายปกครอง (ร่วมกับพระสารสาส์นประพันธ์ พ.ศ.๒๔๗๕) ๒๗๕

คำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคล (พ.ศ.๒๔๗๔) ๓๐๓

คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ว่าด้วยหุ้นส่วนบริษัทและสมาคม (พ.ศ. ๒๔๗๓) ๔๒๙

Du Sort des Sociétés de Personnes en cas de Décès d'un Associé (Etude de droit français et de droit comparé) ๕๔๓

คำแปลเฉพาะบทนำจากวิทยานิพนธ์ภาษาฝรั่งเศส (พิรุณา ติงศภัทิย์) ๖๑๓

นายปรีดี พนมยงค์ ทนายความคดี "พลาติสัย" คำพิพากษาศาลฎีกาที่ ๑๑๕ พ.ศ. ๒๔๖๓ (ปรีชา สุวรรณทัต) ๖๒๗

ภาคผนวก

บรรณานุกรมงานเขียนของปรีดี พนมยงค์ และงานเขียนที่เกี่ยวกับปรีดี พนมยงค์ ๖๓๗

รายนามคณะกรรมการและอนุกรรมการจัดงานอนุสรณ์ผู้ประศาสน์การ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ฯพณฯ ปรีดี พนมยงค์ ๖๘๔

กำหนดการจัดงานครบรอบ ๑๐๐ วัน (๙ สิงหาคม ๒๕๒๖) ๖๙๓

ถ้อยแถลง

ในประวัติศาสตร์ไทยสมัยใหม่ ชื่อของ**ปรีดี พนมยงค์** (พ.ศ.๒๔๔๓ - ๒๕๒๖) คงเป็นชื่อที่โดดเด่นที่สุดชื่อหนึ่งที่จะได้รับการจารึกไว้ จากพื้นเพของครอบครัวเกษตรกร จากการเป็นผู้ใฝ่ใจในการศึกษา จนกระทั่งได้รับปริญญาเอกแห่งรัฐของฝรั่งเศส การมีส่วนสำคัญในการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.๒๔๗๕ การเป็นรัฐมนตรี (มหาดไทย การต่างประเทศ การคลัง) และภายหลังดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ เป็นผู้นำขบวนการเสรีไทย เป็นรัฐบุรุษอาวุโส และเป็นนายกรัฐมนตรีในที่สุด คงจะพอที่จะพิสูจน์บทบาทและความสามารถของปรีดี พนมยงค์

นอกเหนือจากบทบาทและตำแหน่งดังกล่าว ปรีดี พนมยงค์ ยังเป็นผู้ประศาสน์การ หรือ "ผู้ให้" การสถาปนามหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง เมื่อ พ.ศ.๒๔๗๗ ท่านได้สร้างชีวิตและวิญญาณให้กับธรรมศาสตร์ อันเป็นมหาวิทยาลัยแห่งที่สองของประเทศ

ในโอกาสครบรอบ ๑๐๐ วันแห่งการอสัญกรรมของท่านปรีดี พนมยงค์ (๙ สิงหาคม ๒๕๒๖) มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ได้จัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ขึ้น ทั้งนี้เพื่อเป็นการศึกษาวิเคราะห์กิตติกรรมประกาศของปรีดี พนมยงค์ ในส่วนที่เกี่ยวกับผลงานทางกฎหมาย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ได้นำบทความทางกฎหมาย ตำรา วิทยานิพนธ์ และปาฐกถา ที่ปรากฏลงพิมพ์อยู่ในสมัยแรกของหนังสือ **นิติสาส์น** และที่ท่านได้แสดงไว้ในขณะที่ท่านเป็นอาจารย์สอนวิชากฎหมาย ณ โรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม ผลงานทางกฎหมายของท่านนั้นนับว่ามีอยู่มากมาย ที่นำผลงานทางกฎหมายของท่านมาลงพิมพ์ไว้นี้ นับว่าเป็นเพียงส่วนน้อยจากผลงานที่ได้ปรากฏอยู่เป็นอันมาก

ตำรา และบทความทางกฎหมายต่างๆ ของ ปรีดี พนมยงค์ แม้จะได้แสดงไว้เป็นเวลาประมาณเกือบ ๕๐ ปีแล้ว แต่ก็นับว่ามีส่วนสำคัญในการส่งเสริมความเจริญงอกงามของวิชากฎหมายและการศึกษานิติศาสตร์ในประเทศไทยมาจนถึงทุกวันนี้ เพราะวิชากฎหมายจะเจริญงอกงามได้ก็ด้วยมีธรรมศาสตราจารย์ทางกฎหมายหลายๆ ท่านได้ช่วยกันคิด ค้นคว้า วิจารณ์ และแสดงให้ปรากฏ เพราะกฎเกณฑ์ที่ได้ยอมรับนับถือกันว่าเป็นการถูกต้องนั้น ต่อมาอาจเห็นว่าเป็นกฎเกณฑ์ที่ผิดเพราะมีเหตุผลอันดีกว่าที่แสดงว่าเป็นเช่นนั้น แต่ในอนาคตก็ไม่อาจมีใครทำนายได้ว่า กฎเกณฑ์ที่เห็นกันว่าผิดนั้นจะไม่กลับกลายมาเป็นกฎเกณฑ์ที่เห็นว่าถูกต้อง เนื่องมาจากมีเหตุผลอันดีกว่าและเป็นวิทยาศาสตร์มาลบล้างเหตุผลเดิม ตำราและบทความทางกฎหมายต่าง ๆ ของ ปรีดี พนมยงค์ ที่ได้แสดงไว้อันสะท้อนให้เห็นแนวความคิดของท่าน ประมาณได้เกือบ ๕๐ ปีมาแล้ว ก็อยู่ภายใต้กฎเกณฑ์อันเป็นวิทยาศาสตร์ดังกล่าวแล้ว

กิตติกรรมประกาศทางกฎหมายของ ปรีดี พนมยงค์ ที่ได้นำพิมพ์ลงในหนังสือ **"ประชุมกฎหมายมหาชนและเอกชน ของ ปรีดี พนมยงค์"** นี้ อาจแยกได้เป็นสองส่วนคือ ส่วนที่เกี่ยวกับสาขากฎหมายมหาชน และในส่วนที่เกี่ยวกับสาขากฎหมายเอกชน โดยได้นำพิมพ์รักษาต้นฉบับเดิมของท่านไว้ทุกประการ

ในส่วนที่เกี่ยวกับกฎหมายมหาชน เรื่องแรกคือ **ปาฐะเรื่องปัญหาเกี่ยวแก่การลงอาชญาผู้กระทำผิดกฎหมาย พ.ศ.๒๔๗๑** อันเป็นปาฐะเรื่องแรกของท่านแสดงที่สามัคยาจารย์ ณ วันที่ ๑๐ สิงหาคม ๒๔๗๑ ต่อมาได้ลงพิมพ์ใน **นิติสาส์น** นับว่าคำอธิบายเรื่องนี้เป็นปัญหาใหม่ของไทยในสมัยนั้นที่เพิ่งได้เริ่มมีการศึกษาค้นคว้าถึงสมุฏฐาน ต้นเหตุของการกระทำผิดอาญา โดยท่านผู้แต่งได้แยกแยะให้เห็นถึงความคิดของสำนักค้นคว้าเกี่ยวกับเรื่องนี้ สำนักหนึ่งค้นคว้าโดยพิจารณาถึงลักษณะอวัยวะ และเหตุอันเป็นส่วนตัวของผู้กระทำผิด ส่วนอีกสำนักหนึ่งค้นคว้าหาสมุฏฐานโดยพิจารณาถึงความสัมพันธ์ของสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะฐานะการดำรงชีวิตของผู้กระทำความผิด คำอธิบายของท่านนี้ ได้พิมพ์รูปร่างลักษณะของบุคคลผู้กระทำความผิดเพื่อแสดงให้เห็นว่า รูปร่างของบุคคลจะมีความสัมพันธ์กับการกระทำผิดของเขาหรือไม่อีกด้วย ส่วนการป้องกันนั้น ท่านได้เสนอแนะเกี่ยวกับการปรับปรุงแผนการศึกษาว่า

๑. ในชั้นต้นเด็กจะต้องเรียนอยู่โรงเรียนในนคร ๒. ต่อไปเด็กจะต้องไปอยู่นา ๓. ต่อไปเด็กจะต้องอยู่ป่า ดังนี้ ผลัดเปลี่ยนไปอย่างละ ๑ ภาค หรือ ๑ ปี ..... หรือวันหยุด แทนที่จะให้เด็กนอนอยู่กับบ้าน หรือไปตากอากาศในสถานที่หรูๆ จะส่งเด็กไปให้รู้จักนาเสียบ้าง ป่าเสียบ้าง ก็คงจะดีกว่าที่จะเพาะและอบรมเด็กให้เป็นคนเย่อหยิ่งหัวสูง.....

ตำราทางกฎหมายอีกเล่มหนึ่งที่ได้รับการยกย่องอย่างสูง ได้แก่ตำรากฎหมายมหาชน คือ **คำอธิบายกฎหมายปกครอง** พ.ศ. ๒๔๗๔ นับได้ว่าท่านปรีดี พนมยงค์ ได้เป็นผู้นำความคิด การสอนและเขียนคำอธิบายกฎหมายมหาชน ตั้งแต่สมัยที่ท่านได้เป็นผู้บรรยายวิชานี้ ณ โรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม **คำอธิบายกฎหมายปกครอง** ของท่าน ได้อธิบายถึงแนวความคิดที่ท่านเรียกว่า "สิทธิและหน้าที่จากสภาพตามธรรมดาแห่งการเป็นมนุษย์" ซึ่งจำแนกออกได้เป็น ๓ ประการคือ ความเป็นอิสระ หรือเสรีภาพ (Liberté) ความเสมอภาค หรือสมภาพ (Egalité) และ ความช่วยเหลือซึ่งกันและกันฉันพี่น้อง หรือภารดรภาพ (Fraternité) นอกจากนี้ คำอธิบายกฎหมายปกครองของ **ปรีดี พนมยงค์** ยังได้บรรจุไว้ซึ่งหลักการระเบียบการปกครองท้องถิ่น คดีปกครองท้องถิ่น การงานในทางปกครอง และคดีปกครอง ฯลฯ เป็นต้น กล่าวได้ว่า ปรีดี พนมยงค์ เป็นผู้บรรยาย และให้กำเนิดเป็นธรรมาศาสตราจารย์ในทางกฎหมายปกครองคนแรกของไทยโดยแท้

ในส่วนที่เกี่ยวกับกฎหมายเอกชนนั้น ได้นำ**กฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคล** ที่ปรีดี พนมยงค์ ได้แสดงที่โรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม เมื่อ พ.ศ.๒๔๗๔ เป็นตำราอธิบายหลักกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคล โดยอาศัยกฎหมายภาคพื้นยุโรปเป็นรากฐาน คำอธิบายนี้จะเป็นประโยชน์ในการศึกษาถึงประวัติและวิวัฒนาการที่เกี่ยวด้วยฐานะของคนต่างด้าวในประเทศไทยและพงศาวดารการใช้กฎหมาย เนื่องแต่กฎหมายเอกชนระหว่างประเทศขัดกันอีกด้วย

คำอธิบายในส่วนที่เกี่ยวกับกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ได้นำ **คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ว่าด้วยหุ้นส่วนบริษัท และสมาคม** พ.ศ. ๒๔๗๕ และได้นำวิทยานิพนธ์ของปรีดี พนมยงค์ ที่เสนอเพื่อรับปริญญาเอก Docteur d'Etat อันเป็นปริญญาขั้นสูงสุดของประเทศฝรั่งเศส และเป็นคนไทยคนแรกที่ได้รับปริญญาเอกของรัฐ วิทยานิพนธ์ของท่านชื่อว่า Du Sort des Sociétés de Personnes en cas de Décès d'un Associé (Etude de droit français et de droit comparé) "ภาวะของโซซิเอเต้ เดอ แปร์ซอนน์ ในกรณีที่ผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดตาย"* (ศึกษากฎหมายฝรั่งเศสและกฎหมายเปรียบเทียบ) สำหรับวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ เนื่องจากได้นำต้นฉบับที่เขียนเป็นภาษาฝรั่งเศสลงพิมพ์โดยรักษาเนื้อความไว้เหมือนต้นฉบับเดิมทุกประการ เพื่อประกอบการศึกษาของผู้สนใจ ได้แปลบทนำและบทสรุปของวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ไว้ประกอบการศึกษาด้วย ทั้งนี้โดยได้รับความอนุเคราะห์จาก*คุณพิรุณา ติงศภัทย์*

*มีหนังสือบางเล่มและบทความบางฉบับ ได้แปลวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ว่า "ในกรณีที่หุ้นส่วนคนหนึ่งถึงแก่ความตาย ฐานะของห้างหุ้นส่วนส่วนบุคคลจะเป็นอย่างไร"

ในส่วนสุดท้ายได้นำคดี**เรื่องประทุษฐร้ายส่วนแพ่ง พลาติสัย** ซึ่งปรีดี พนมยงค์ ได้เป็นทนายความให้แก่จำเลยในคดีนี้ ท่านได้เป็นทนายแก้ต่างคดี เมื่อท่านมีอายุเพียง ๒๐ ปี โดยมี *อาจารย์ปรีชา สุวรรณทัต* เป็นผู้เขียนบทนำและนิติทัศน์บางประการของคดีนี้

นอกจากเป็นการแสดงความกตัญญูกตเวทีต่อท่านผู้ประศาสน์การของมหาวิทยาลัยฯ และแสดงเกียรติของท่านทางวิชาการให้ปรากฏแล้ว มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ยังหวังว่าผลงานทางวิชาการที่นำมารวมไว้ครั้งนี้ จะยังประโยชน์ให้กับมหาชนทั่วไปอีกด้วย

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

๙ สิงหาคม ๒๕๒๖

Barney

แด่

รัฐบุรุษ

● เนาในกษณะนั้น นครินทร์
ยังมืดโดยยุคทมิฬ มุ่งล้อม
กลบอดีตกลบแผ่นดิน ดำสนิท
เป็นปริศนาตั้งป้อม ปกป้องปิดหนา

หลายคราหลายครั้งหลบ หลีกหนี
เคืองคับกองอัคคี รอบข้าง
ก่อร่างซึ่งเสรี - - ไทยเหล่า
แล้วเสร็จเสรีคว้าง คว่างหิ้วปลิวหาย

ทายเบื้องอาชญบัตรรั้ง รัฐบุรุษ
คือแพะรับบาปผุด โผล่หน้า
เพชรตกคลุกตมทรุด แสงส่อง
ต่างเขตยื่นแขนอ้า โอบไล้รัศมี

● ปรี ชาค่าล้ำเชิด บูชิต
ดี เด่นโดยความคิด เด่นอะคร้าว
พนม ฐูปเทียนประดิษฐ์ ค่าประดับ
ยงค์ เด่นประดับทั้งด้าว เด่นด้าวเหลืองแดง

กำแพงพังผุแล้ว ล่มสลาย
เหลือช่วงอดีตกาลฉาย เฉิดแฉล้ม
มนุษย์ซึ่งตกกระแสสาย อริยสัจจ์
เหลือแต่อนุสรณ์แต้ม แต่งทิ้งทุกสมัย

ในความมืดมุ่งคว้า ไขว่แสง
ที่ทึบทำเลแฝง ใฝ่ก้อง
ชีวิตย่อมเสาะแสวง หวังสุข
ตกต่ำแต่ต้นต้อง - - ไต่เต้าตัวตาม

ไถ่ถามทั้งหมดแม้น มองหา
ย่อมพบย่อมพานสถา - - นภาพถ้วน
หาสับปุรุษหนึ่งสา - - มารถสบ
ทั้งโลกฤาหาล้วน - - ยากแล้แลเห็น

เป็นแสงในที่สิ้น แสงสูญ
เป็นสิ่งอันสมบูรณ์ แบบสร้าง
เป็นเสียงซึ่งเพิ่มพูน สงัดพ่าย
เป็นสัจธรรมเพื่อล้าง ลบเงื่อมเงาอธรรม

บุญทำกรรมแต่งได้ โดยใคร
กรรมแต่งบุญเติมไป ไป่ต้าน
รัฐบุรุษแห่งรัฐสมัย เสมือนฝั่ง
รับคลื่นคำต้านค้าน ใส่ไคล้เคลือบสี

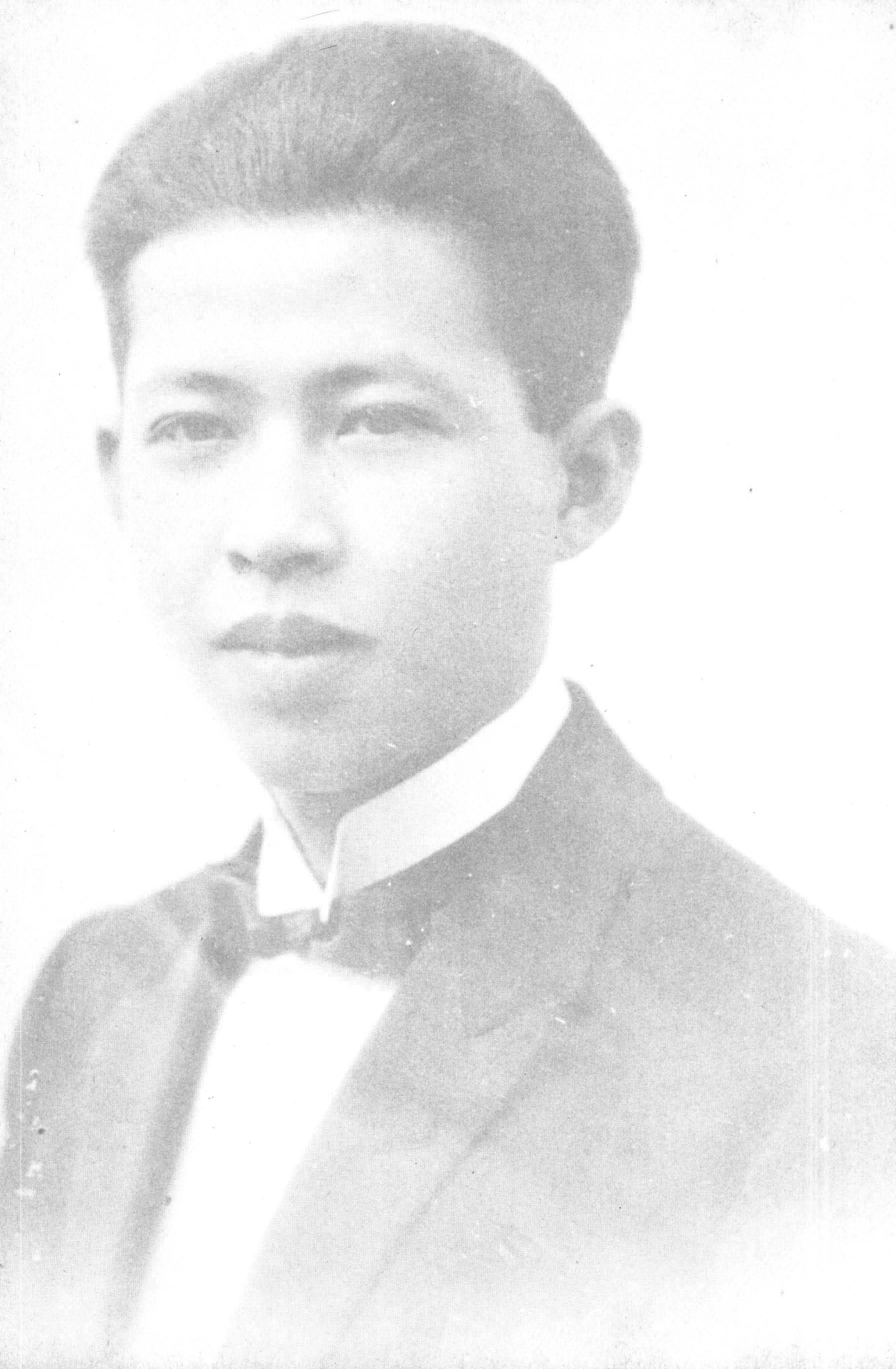
● ผู้ ที่คับแคบแท้ ทำหลง ลืมฮา
คง บ่ายคงเบนคง บ่อยครั้ง
ปรี ดีพนมยงค์ ยังอยู่ ยืนเฮย
ดา รดาษความดีตั้ง แต่เบื้องบรรพกาล บารนี

คมทวน คันธนู

ภาพชุด

เนติบัณฑิต ปรีดี พนมยงค์ พ.ศ. ๒๔๖๒ (อายุ ๑๙ ปี)

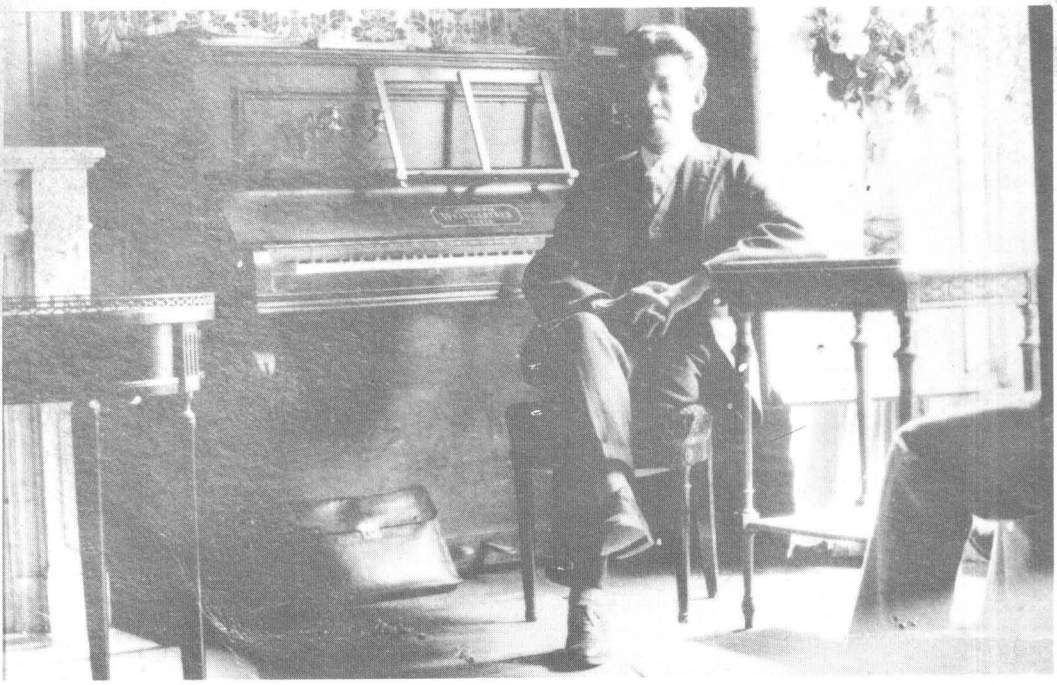

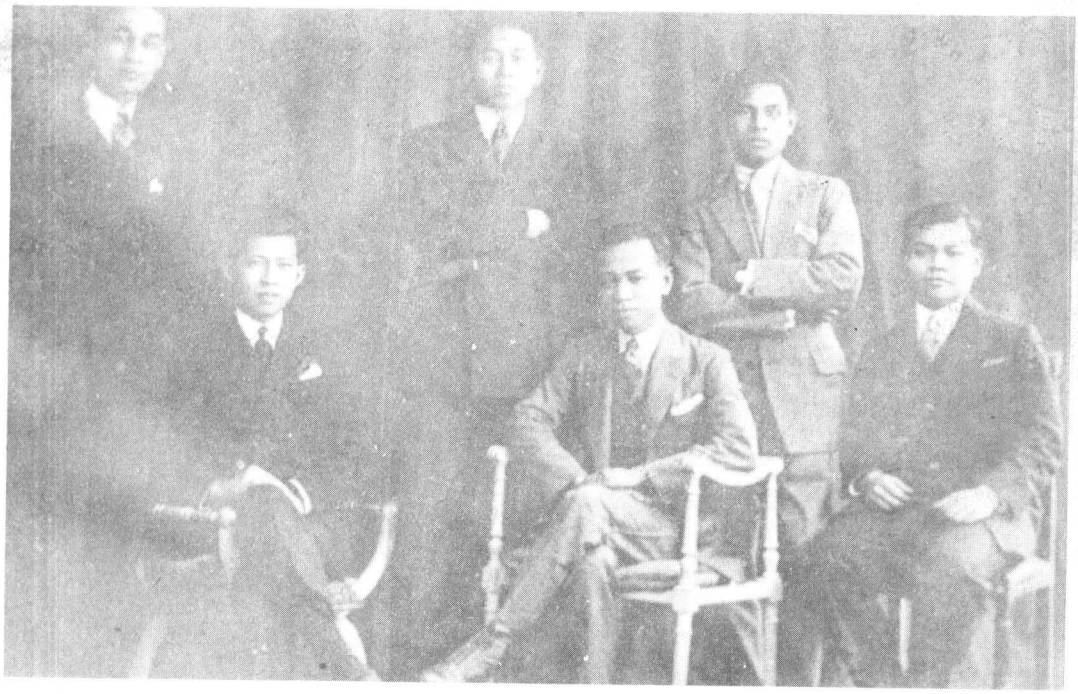

สมัยเรียนหนังสือที่ฝรั่งเศส ถ่ายที่เมืองกอง
พ.ศ. ๒๔๖๕ (อายุ ๒๒ ปี)

ปรีดี พนมยงค์ (คนที่สองจากขวามือ)
สมัยศึกษา ณ ประเทศฝรั่งเศส

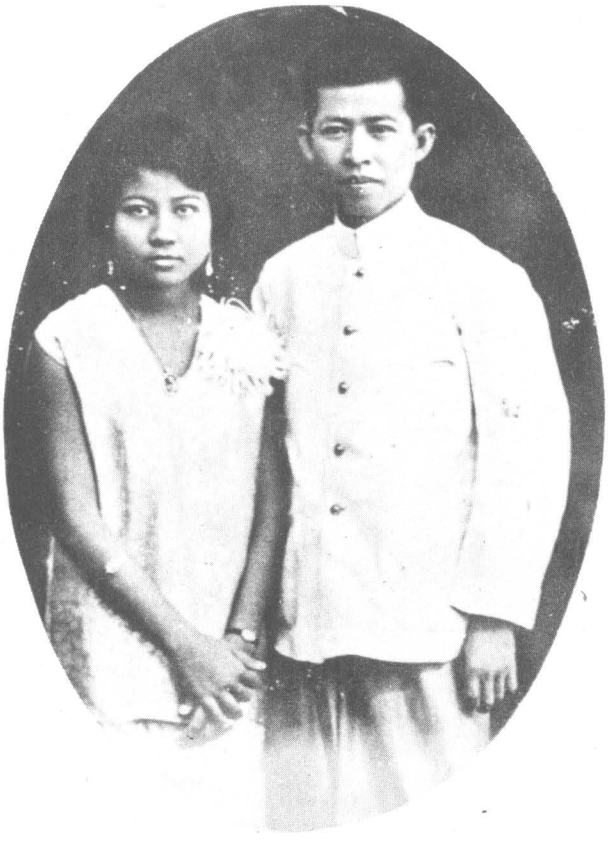
สมัยศึกษาที่ประเทศฝรั่งเศส ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๓ - ๒๔๗๐

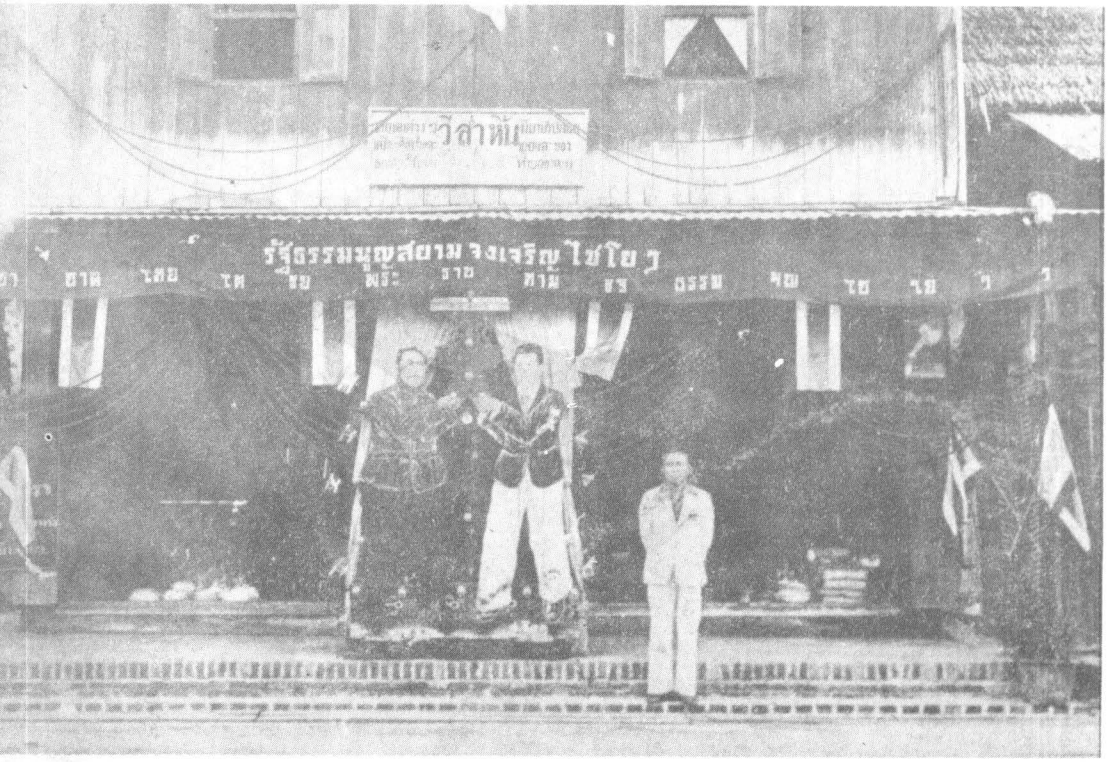
ถ่ายที่ฝรั่งเศสสมัยเรียนหนังสือ
แถวหน้า จากซ้าย ปรีดี พนมยงค์, หลวงวิจิตรวาทการ, ชม จารุรัตน์
แถวยืน จากซ้าย ควง อภัยวงศ์, แถบ อภัยวงศ์, ดวง รักตะประจิต

บ้านเลขที่ ๙ Rue du Sommerard กรุงปารีส สถานที่ประชุมวางแผนเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕
(ภาพนี้ถ่าย พ.ศ. ๒๕๒๖)

สมรส ปรีดี พนมยงค์ และ พูนศุข ณ ป้อมเพชร์
๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๑

งานฉลองรัฐธรรมนูญ พ.ศ. ๒๔๗๗
ทำเป็นรูปพระยาพหลพลพยุหเสนา และ ปรีดี พนมยงค์ ชูพานรัฐธรรมนูญ

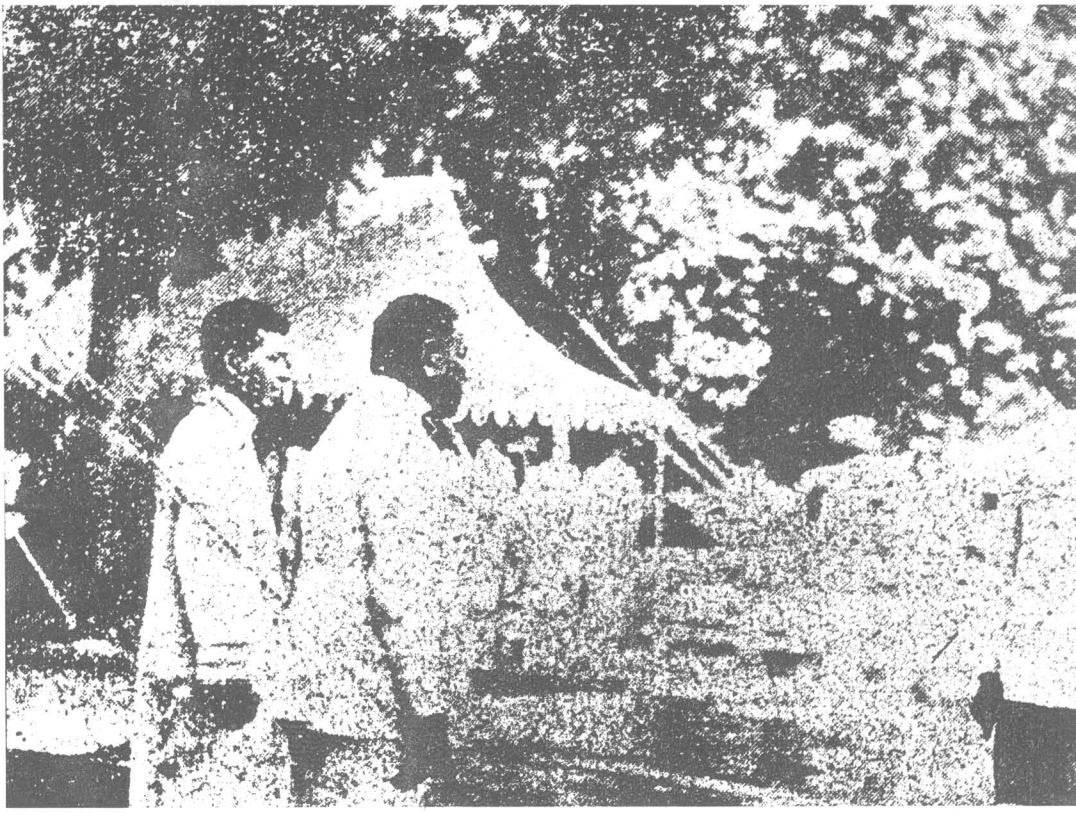
ปรีดี - พูนศุข พนมยงค์ ถ่ายที่กรุงปารีส พ.ศ. ๒๔๗๖

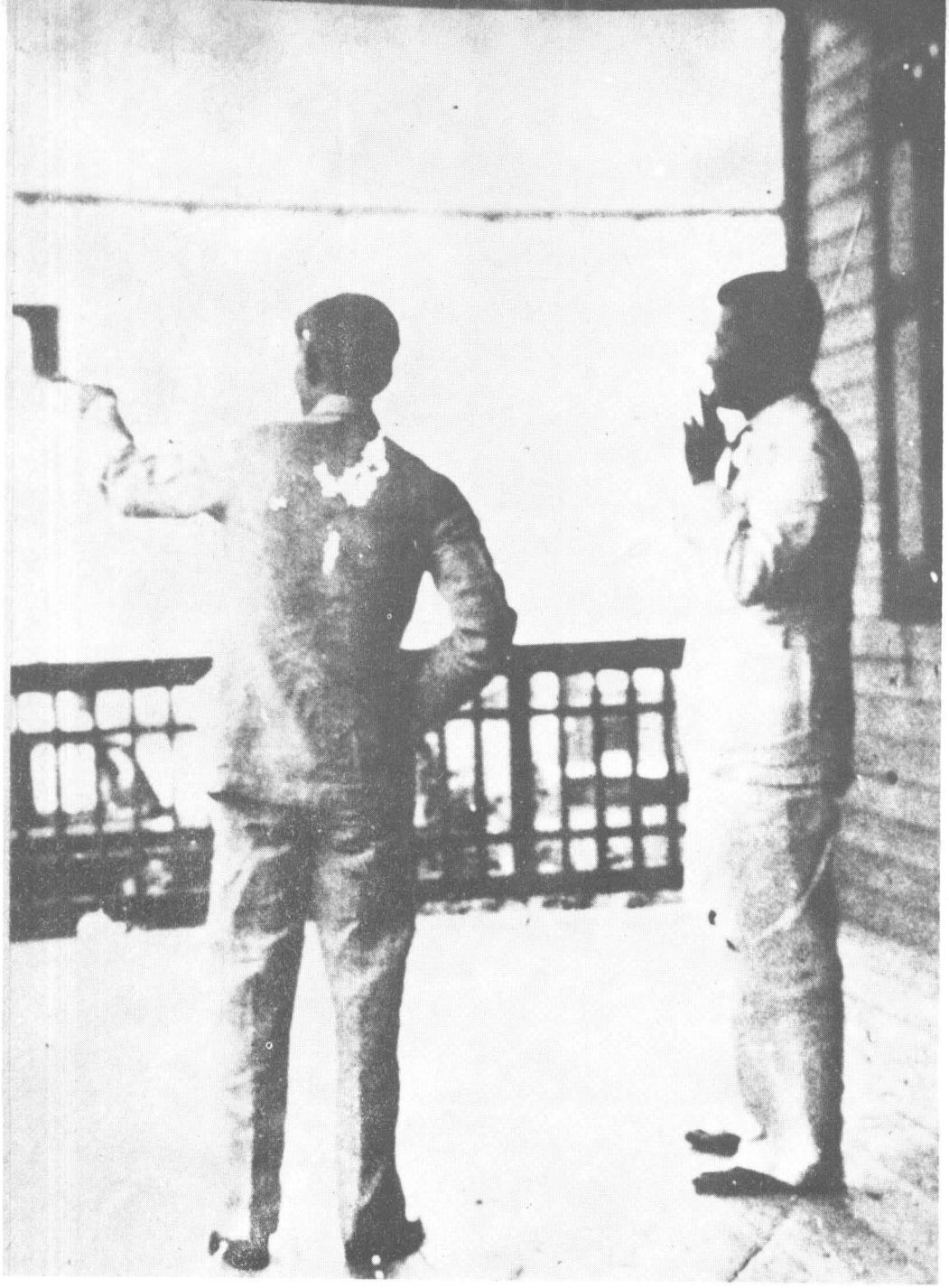
ในชุดญี่ปุ่น บนเรือเดินสมุทร พ.ศ. ๒๔๗๖ "สมัยถูกเนรเทศ"

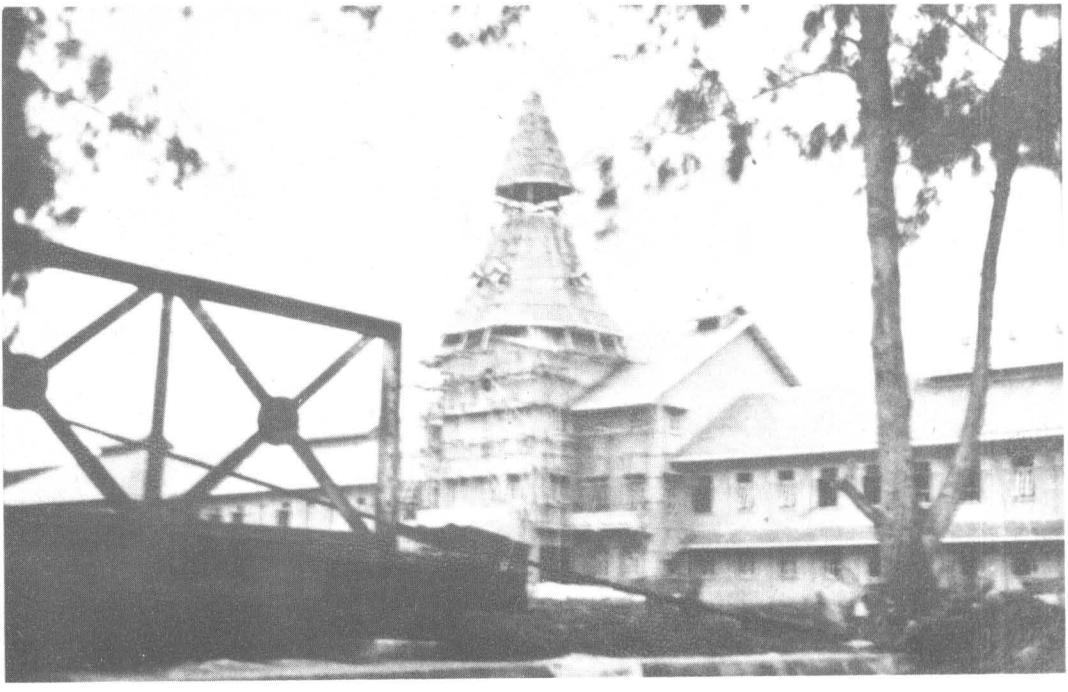
บนเรือโดยสารกับท่านผู้หญิงพูนศุข พนมยงค์ จากญี่ปุ่นมากรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๔๗๘

วันสถาปนามหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง (ณ ที่ตั้งโรงเรียนกฎหมาย เชิงสะพานผ่านพิภพลีลา)
๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๗ พระยาพหลพลพยุหเสนา นายกรัฐมนตรี และหลวงประดิษฐมนูธรรม ผู้ประศาสน์การ
ถวายการต้อนรับสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์รัชกาลที่ ๗

ปรีดี พนมยงค์ และ ขุนประเสริฐศุภมาตรา (ประเสริฐ จันทรสมบูรณ์) ณ เรือนไม้ริมน้ำ (ด้านศิลปศาสตร์)
ดูสถานที่ก่อสร้างตึกโดม มธก. ประมาณ พ.ศ. ๒๔๗๗ - ๒๔๗๘

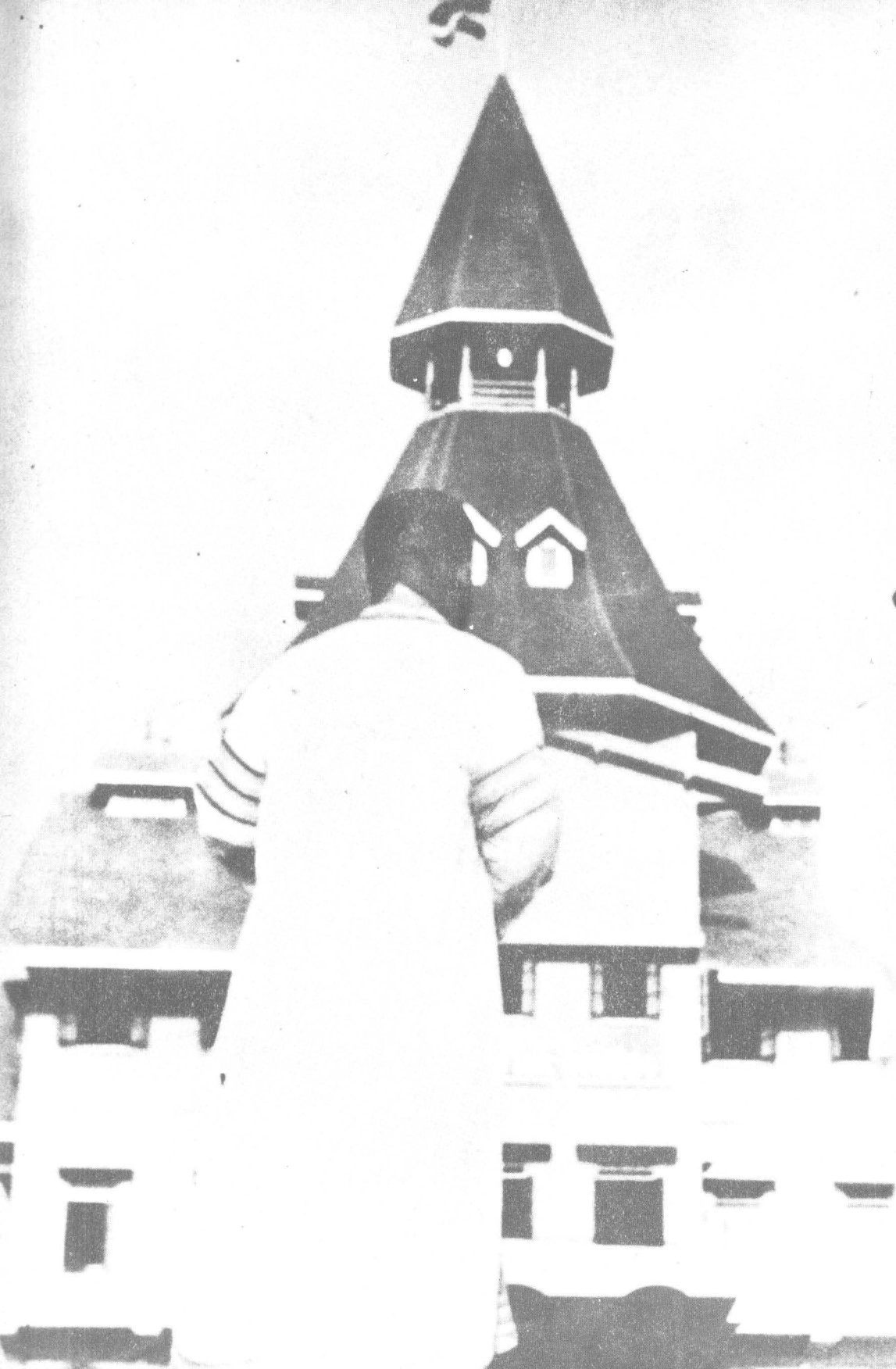

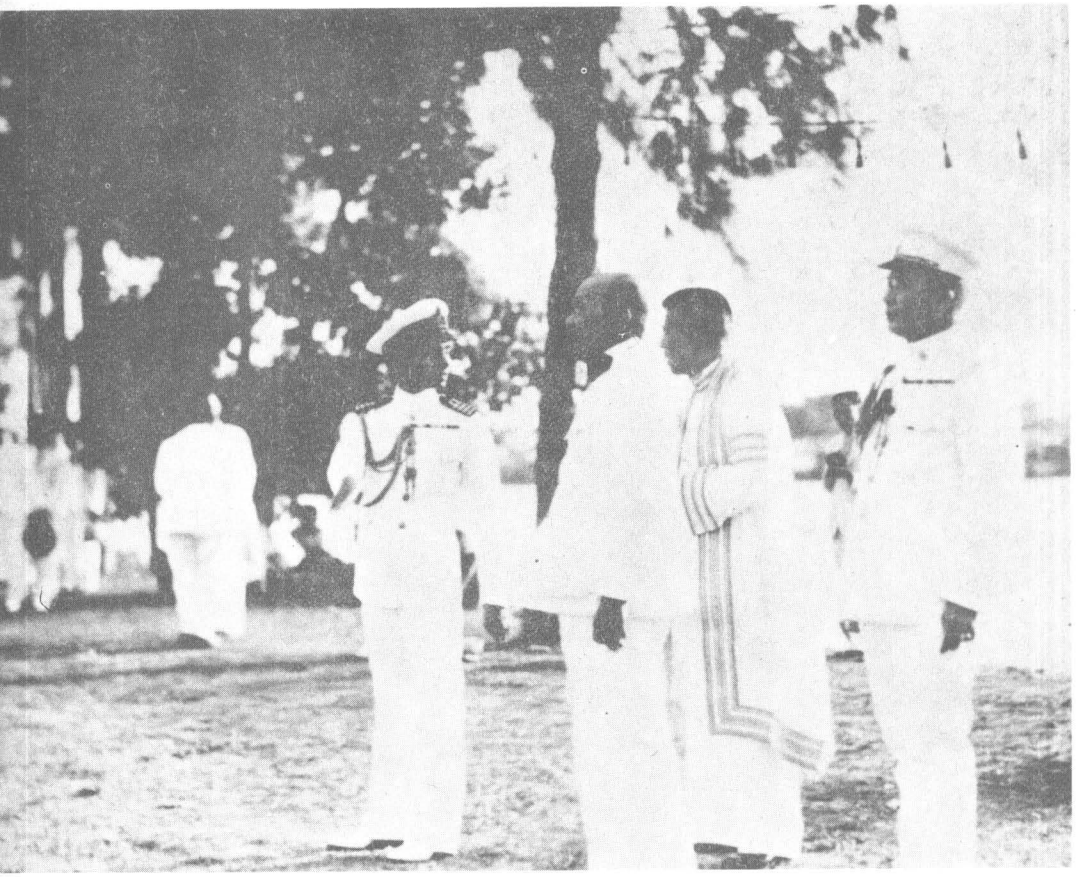
ก่อสร้างตึกโดม มธก. ๒๔๗๙

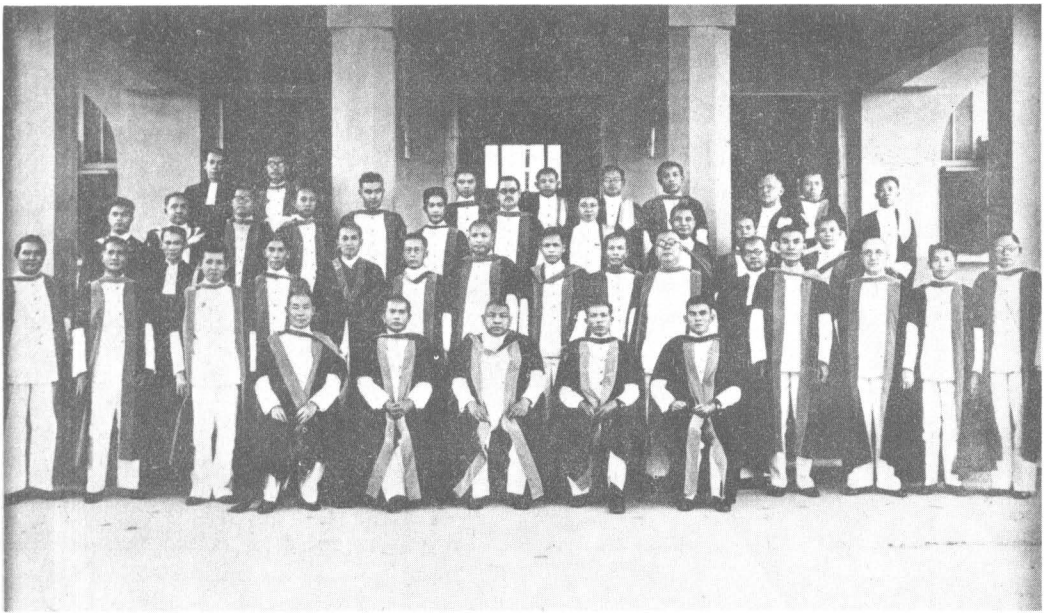

เปิดตึกโดม ๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๙

วันเปิดตึกโดม จากซ้ายไปขวา พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภา, เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม), ปรีดี พนมยงค์, เจ้าพระยาพิชเยนทรโยธิน (อุ่ม พิชเยนทรโยธิน)

วันต้อนรับศาสตราจารย์วิสามัญ มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง
๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๒

คำปฏิญาณในการรับปริญญาตรี

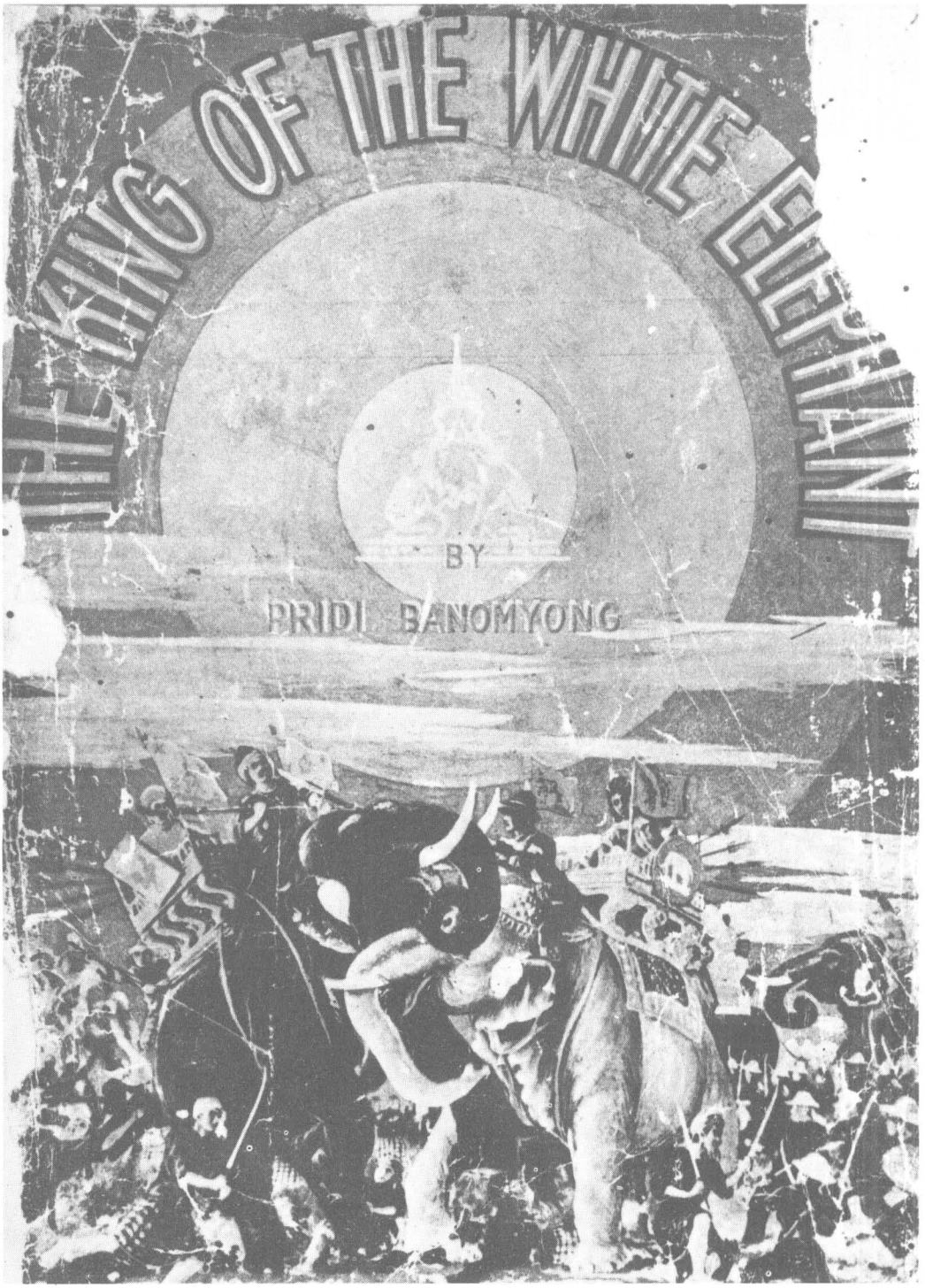
แห่งมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง

ข้าพเจ้าจะรักษาไว้และปฏิบัติตาม
ซึ่งรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักร
สยาม

ข้าพเจ้าจะดำรงตนอยู่ในทางที่ชอบ
จะไม่ปฏิบัติมิชอบศีลธรรม อันจะนำมา
ซึ่งเกียรติคุณ แห่ง มหาวิทยาลัยวิชา
ธรรมศาสตร์ และ การเมือง และ เพื่อ
ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และ
รัฐธรรมนูญ ฯ

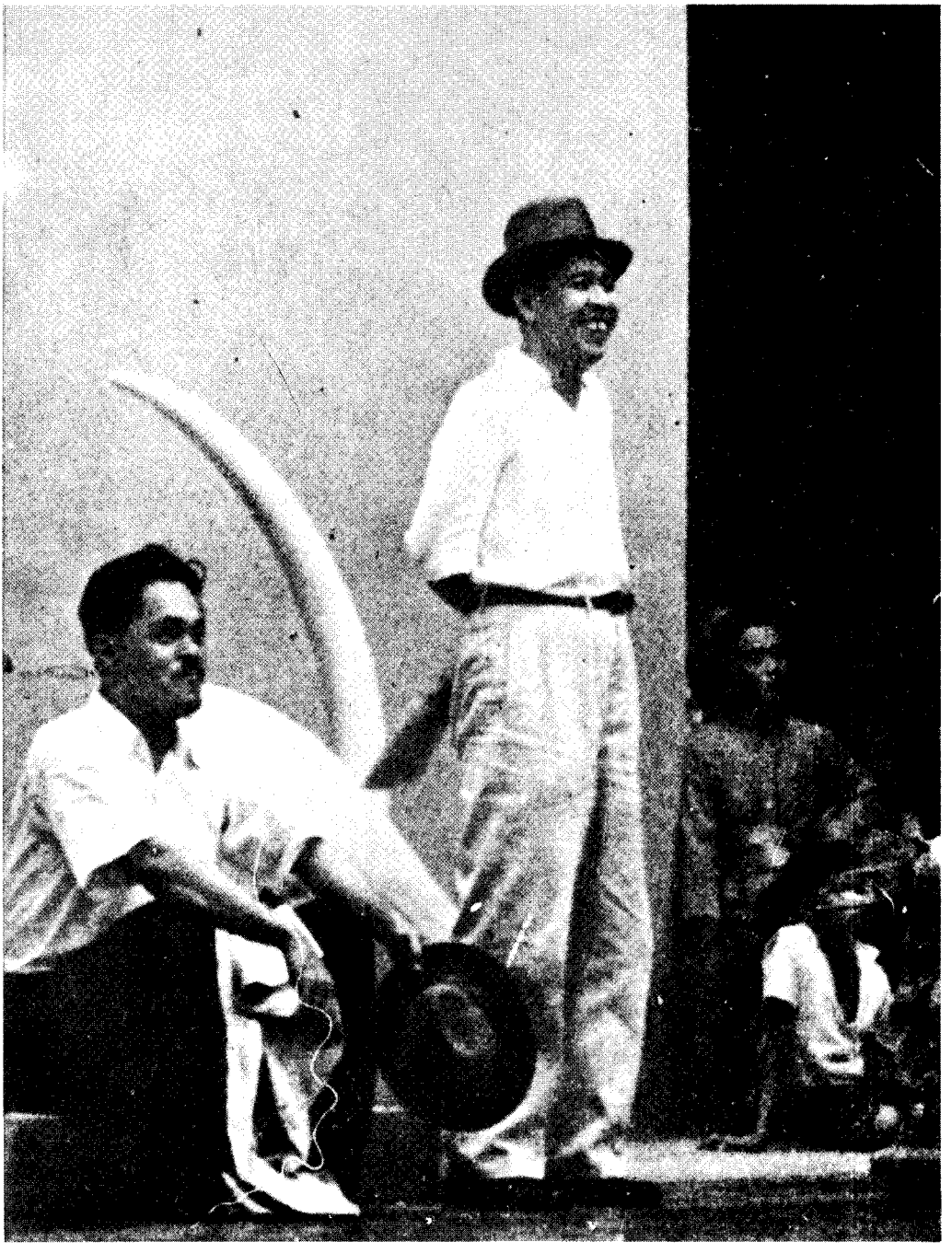
พ.ศ. ๒๔๘๒

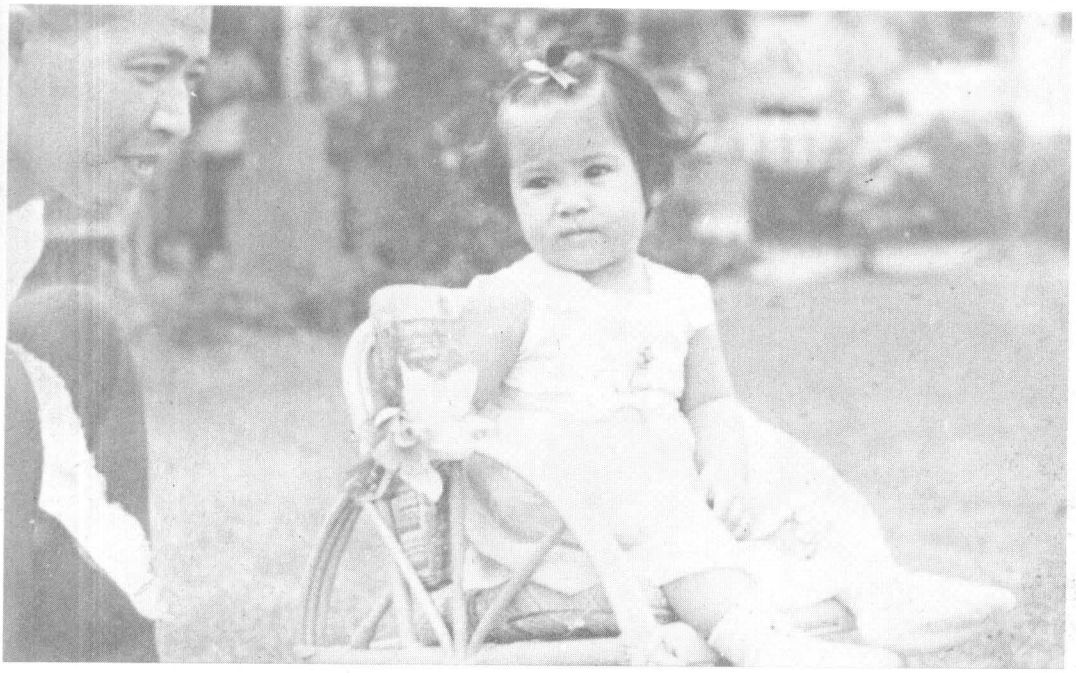

THE KING OF THE WHITE ELEPHANT
BY
PRIDI BANOMYONG

ไพลิน นิลรังสี นางเอก "พระเจ้าช้างเผือก"

อำนวยการสร้าง "พระเจ้าช้างเผือก" พ.ศ. ๒๔๘๒ - ๒๔๘๓

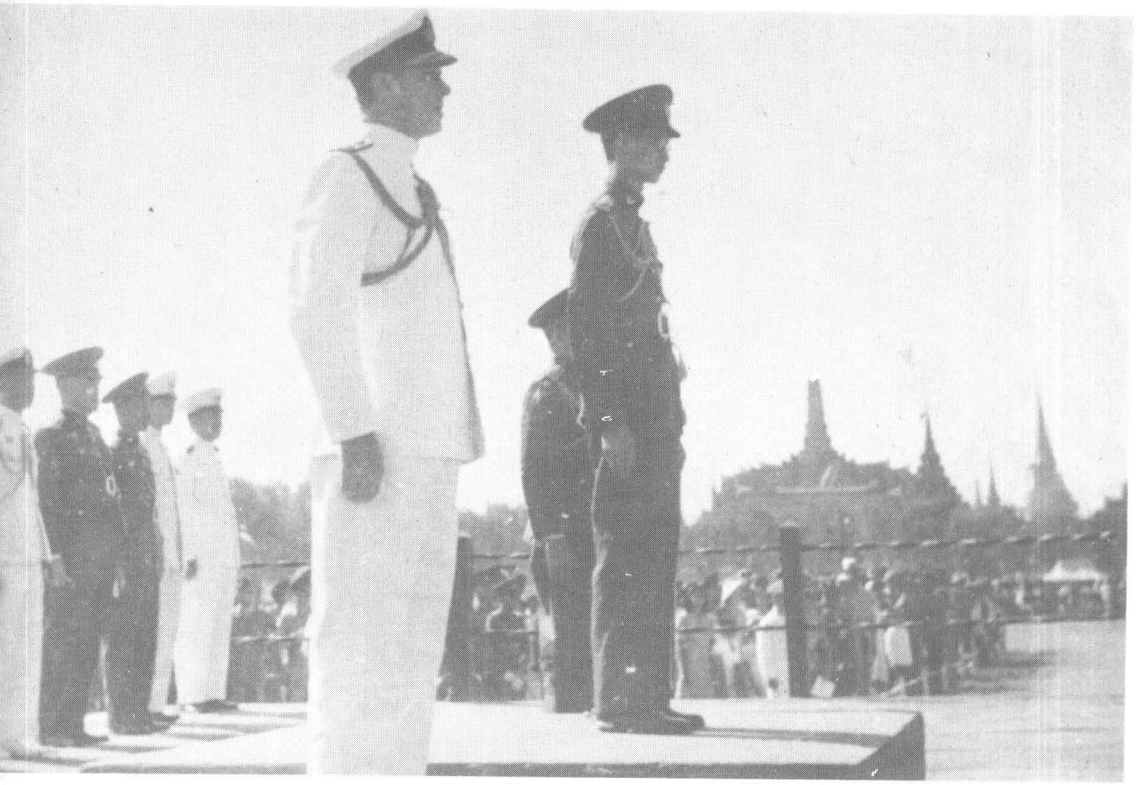
กับบุตรสาว (ดุษฎี) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ - ๒๔๘๔

ทอดกฐินที่ ไพลิน พระตะบอง หลังสงครามโลกครั้งที่สอง
๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๘

เลดีเมาท์แบตเตน, ปรีดี พนมยงค์, คุณหญิงเลขา อภัยวงศ์ ในงานเลี้ยงรับรอง
กรุงเทพ ฯ หลังสงครามโลกครั้ง ที่สอง

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล และ ลอร์ด หลุยส์ เมาท์แบตเตน
ในพิธีสวนสนามหน้าพระบรมมหาราชวัง กรุงเทพ ฯ ภายหลังสงครามโลกครั้งที่สอง
ปรีดี พนมยงค์ ยืนอยู่แถวหลัง ขวาสุด

สวนสนามเสรีไทย

นายกรัฐมนตรีปรีดี พนมยงค์ ถวายรัฐธรรมนูญ ฉบับ พ.ศ. ๒๔๘๙

ปรีดี และท่านผู้หญิงพูนศุข พนมยงค์ ในงานเลี้ยงรับรองพรรคลิเบอรัล กรุงลอนดอน พ.ศ. ๒๔๘๙

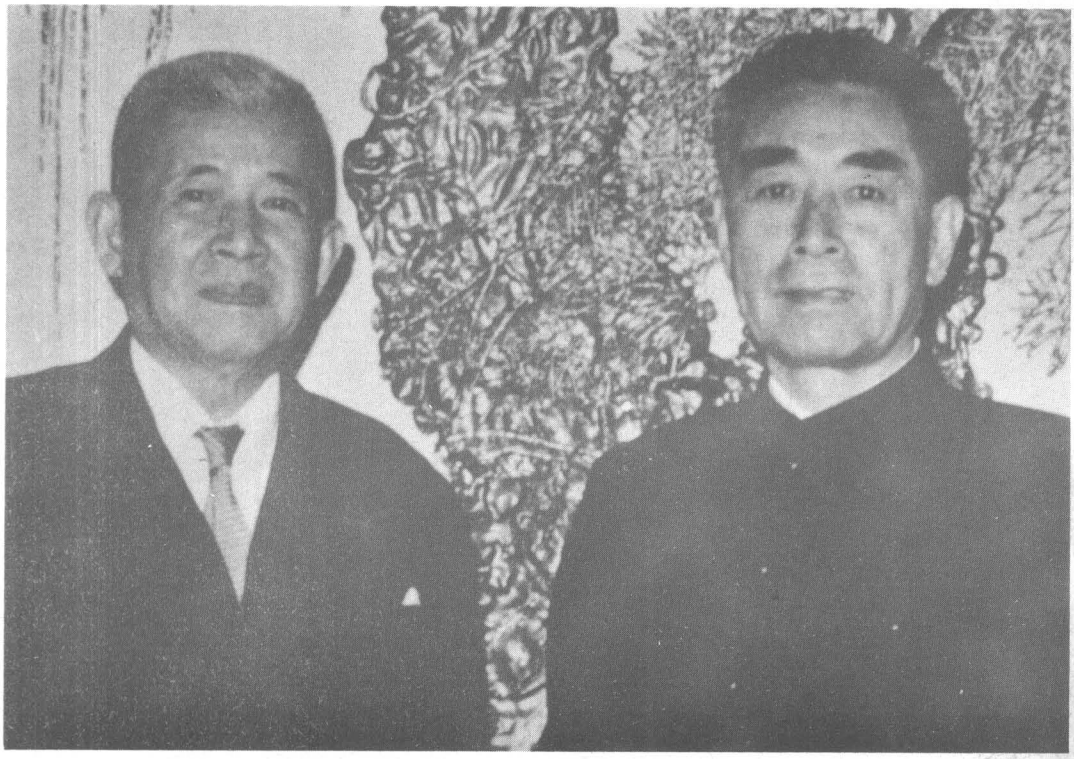
สิงคโปร์ ลี้ภัยการเมือง หลังรัฐประหาร พ.ศ. ๒๔๙๐

ที่หางโจว ประเทศจีน พ.ศ. ๒๔๙๗

ณ บ้านเกิดเหมาเจ๋อตุง ที่ฮูนาน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗

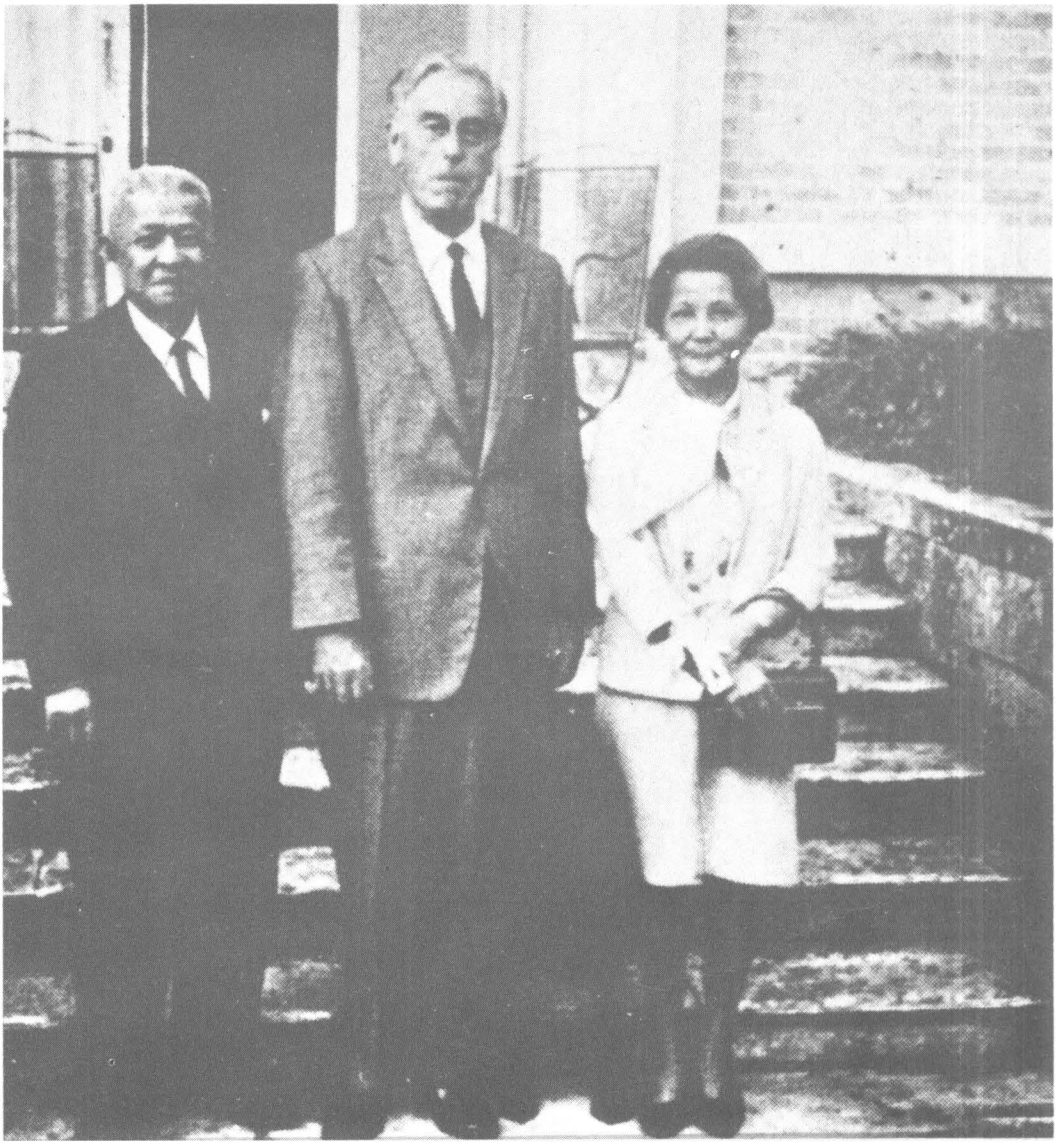
ถ่ายกับโจวเอ็นไล พ.ศ. ๒๕๐๒

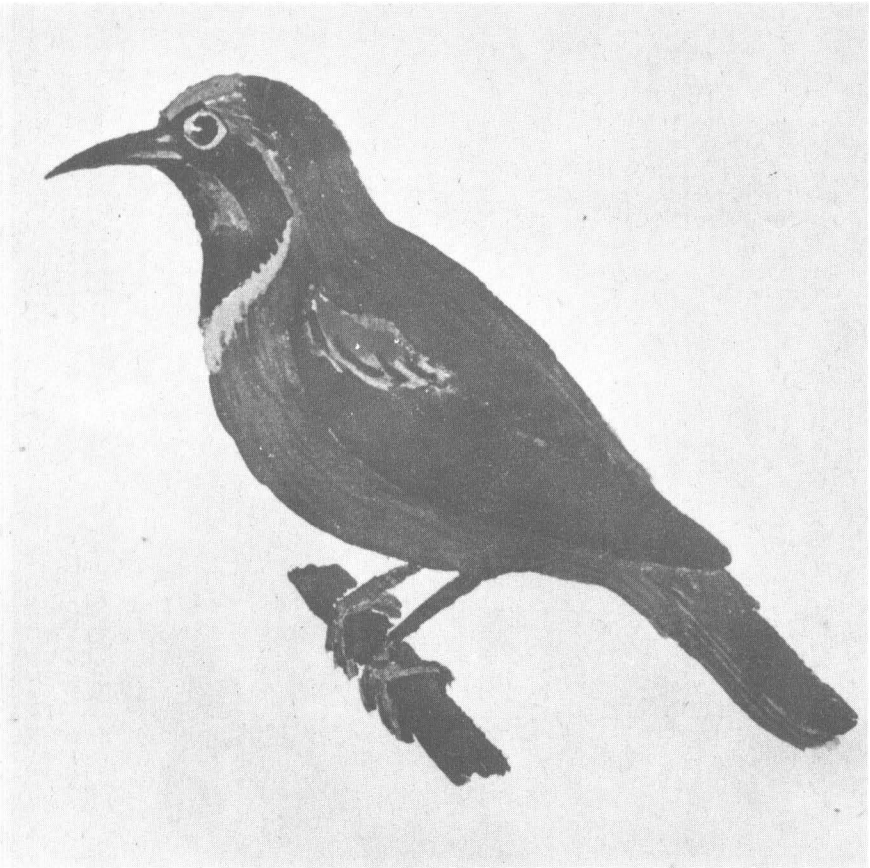
ณ ที่บ้านพักที่กวางตุ้ง พ.ศ. ๒๕๐๔

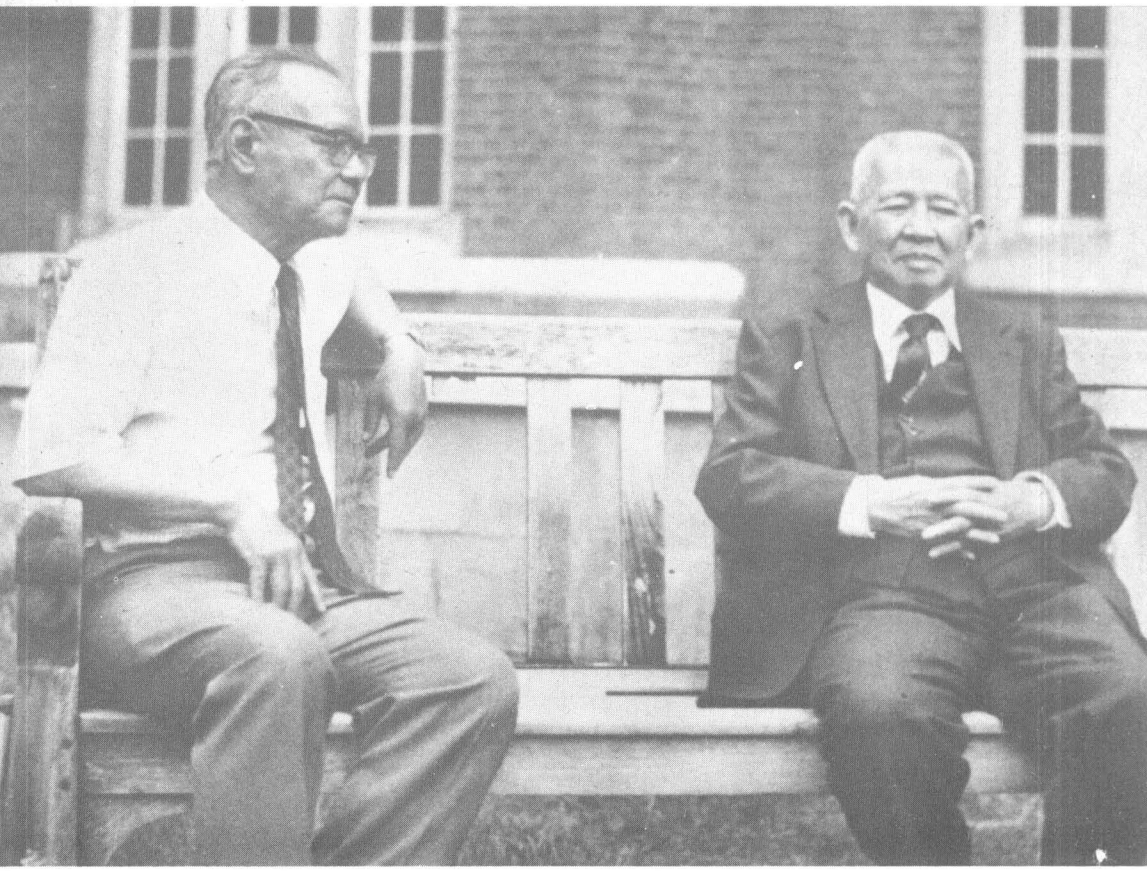
ประธานเหมาเจ๋อตุง และปรีดี พนมยงค์ ณ กรุงปักกิ่ง ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๘

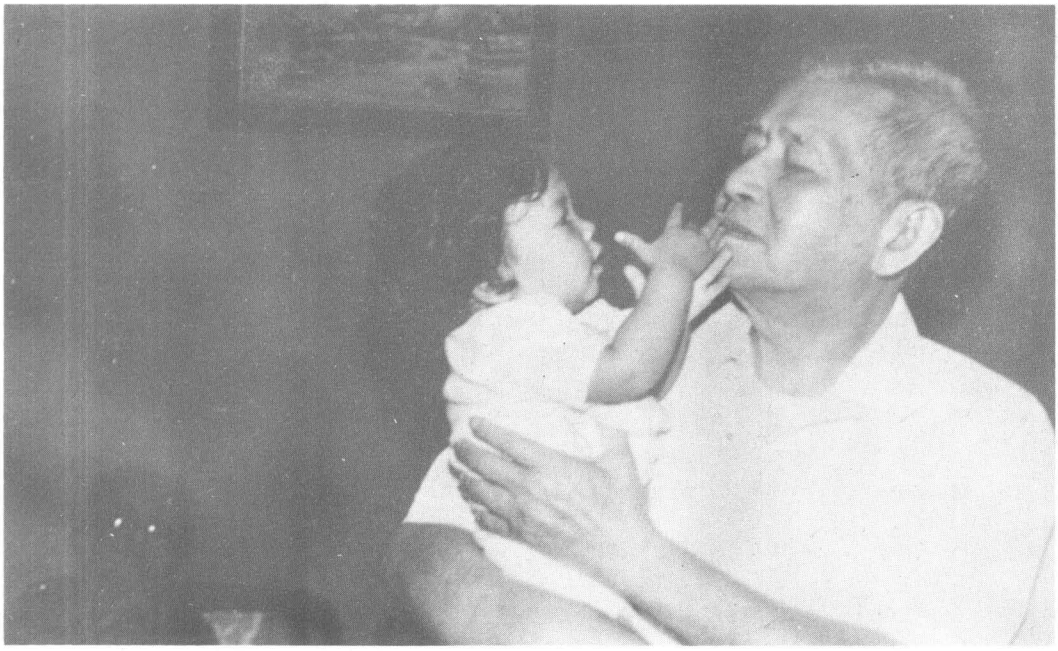
ปรีดี - พูนศุข พนมยงค์ กับ ลอร์ด หลุยส์ เมาท์แบตเตน ณ ปราสาทบรอดแลนด์
ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๓

นก คลอรอปซิส ออริฟรอนส์ ปรีดีอิ สถาบันสมิธโซเนียน ได้ค้นพบนกพันธุ์ใหม่ ซึ่งอาศัยอยู่แถบภูเขาหิมาลัย ตลอดจนถึงทางภาคเหนือของประเทศไทย โดยจดทะเบียนนกนั้นไว้ภายใต้หมายเลขUSNM ๓๑๑๕๓๘ และตั้งชื่อนกนั้นเป็นทางการในภาษาละตินว่า CHLOROPSIS AURIFRONS PRIDII "เพื่อเป็นเกียรติแด่ ปรีดี พนมยงค์(หลวงประดิษฐ์มนูธรรม) หัวหน้าขบวนการเสรีไทย" (ดู Smithonian Miscellanous Collections, Volume ๑๐๖)

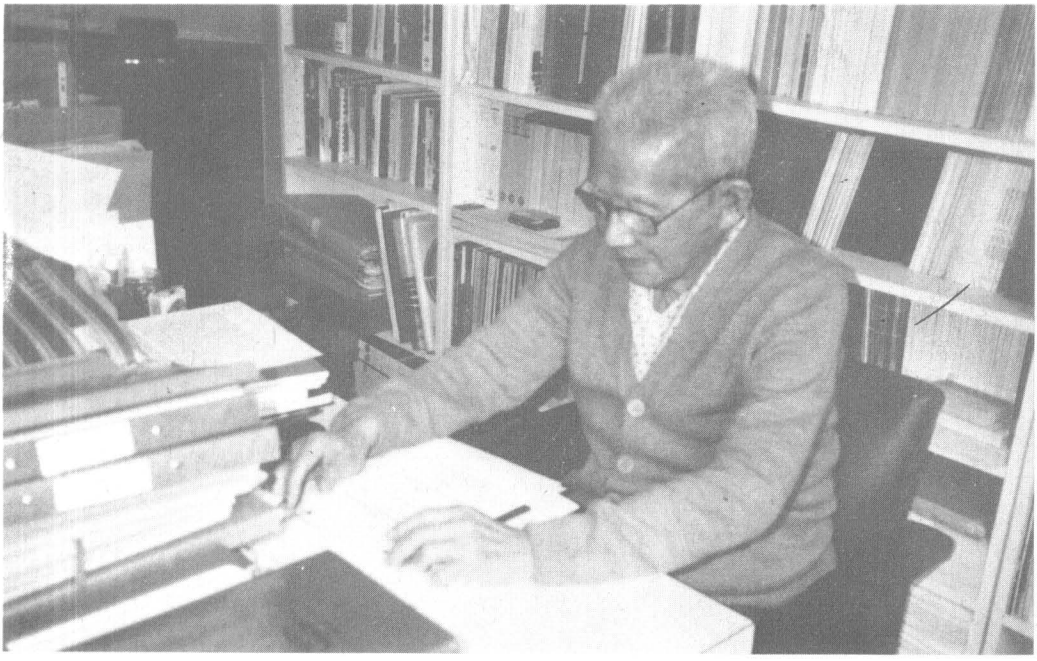
ปรีดี พนมยงค์ และ ปุ๋ย อึ๊งภากรณ์ ที่มหาวิทยาลัยลอนดอน กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๒๐

กับหลาน (ปรีดิ์วิชญ์ พนมยงค์) ที่ปารีส พ.ศ. ๒๕๒๐

๑๗๓ Avenue Aristide Briand, Antony, ชานกรุงปารีส บ้านพักบั้นปลายชีวิต

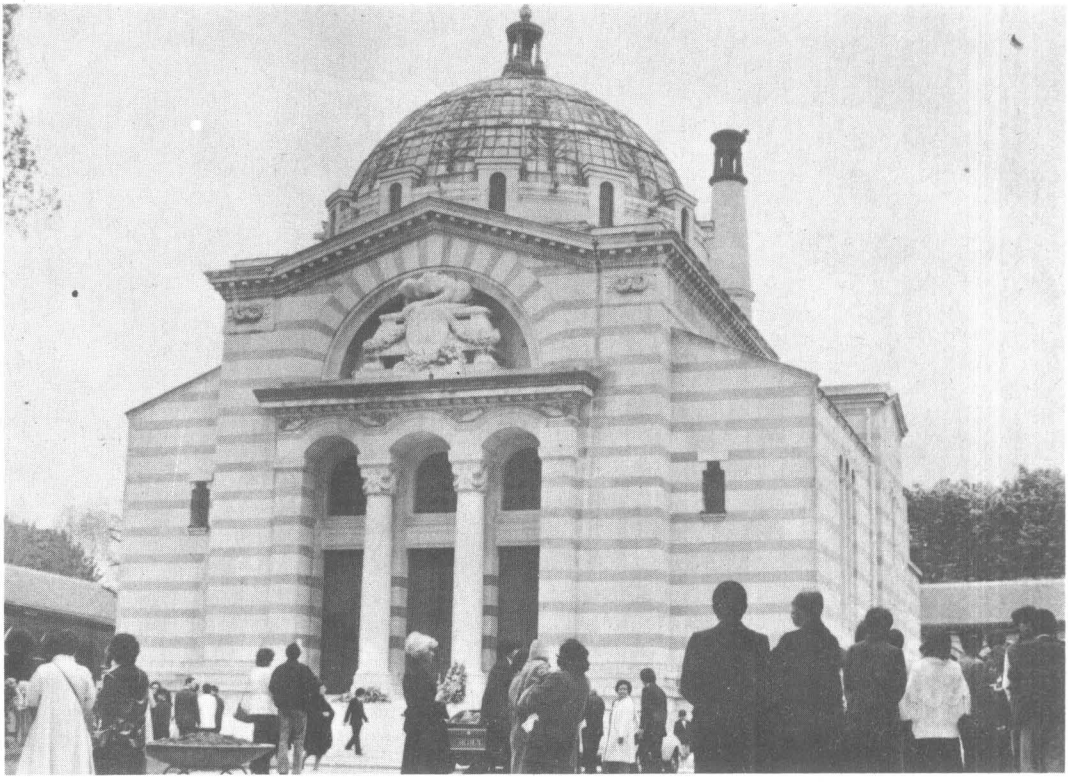
ที่โต๊ะทำงาน ณ บ้านพักชานกรุงปารีส
(สถานที่ที่ปรีดี พนมยงค์ ถึงอสัญกรรม เมื่อ ๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖)

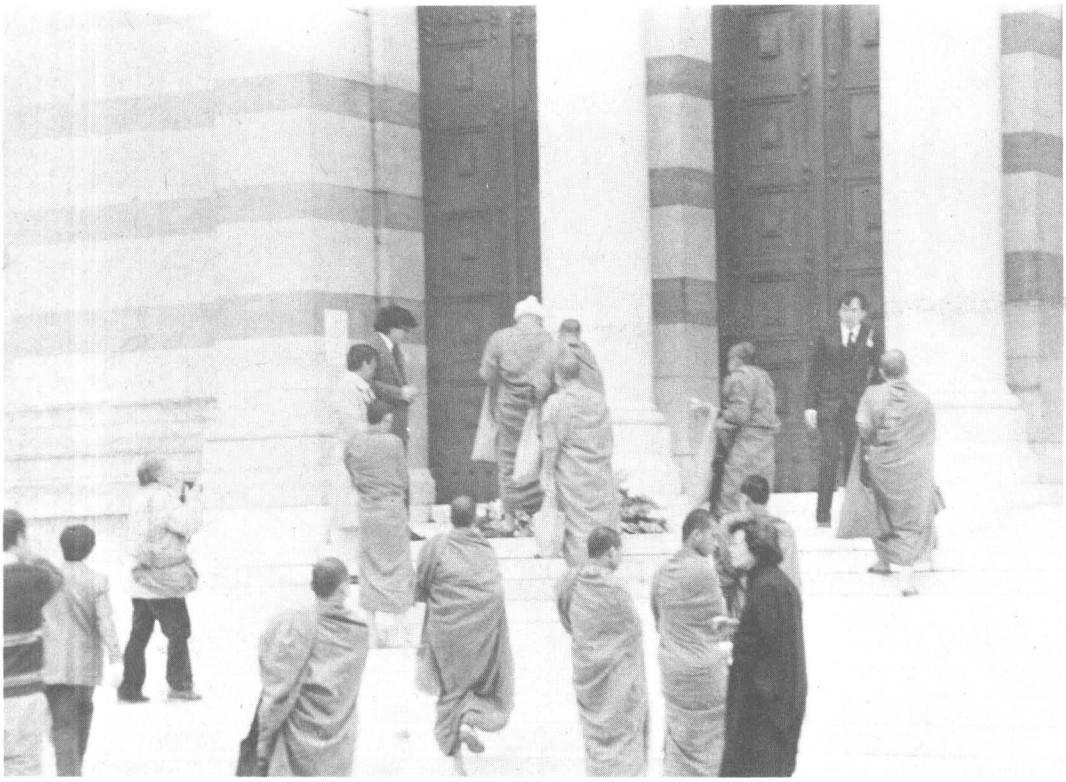
ท่านผู้หญิงพูนศุข พนมยงค์ และบุตรธิดา ที่หน้าศพท่านปรีดี

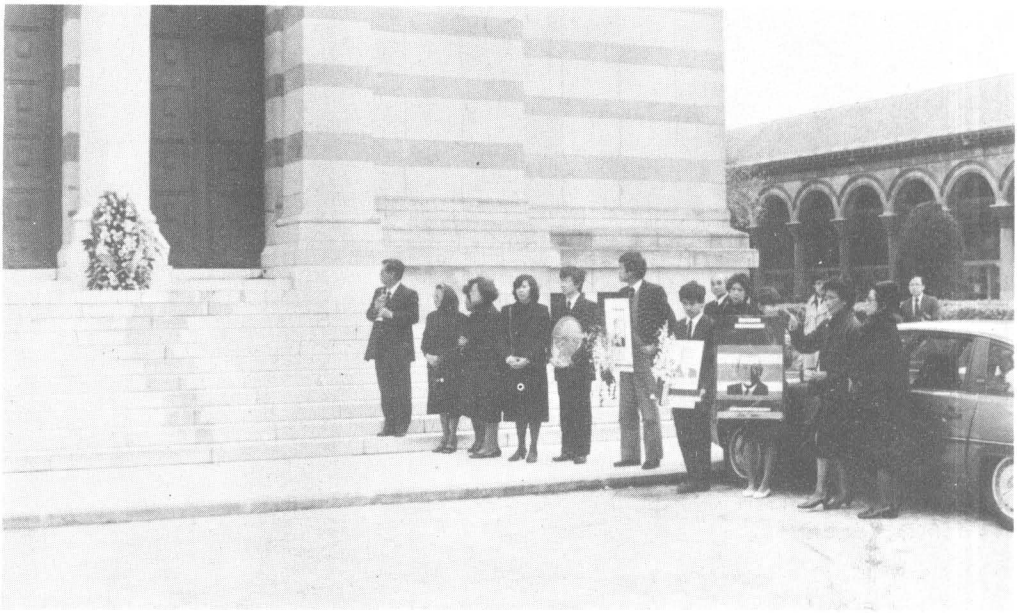
ที่ตั้งศพ ณ บ้านพักชานกรุงปารีส ๗ พฤษภาคม ๒๕๒๖

ฌาปนสถาน แปร์ ลาแชส กรุงปารีส ๙ พฤษภาคม ๒๕๒๖

พระสงฆ์ ๑๑ รูป นำโดยพระราชนันทมุนี (ปัญญานันทะ) ถึงบริเวณฌาปนสถาน แปร์ ลาแชส

ท่านผู้หญิงพูนศุข พนมยงค์ และบุตรหลาน
ตั้งแถวรับศพท่านปรีดี

ภายในฌาปนสถาน แปร์ ลาแชส
ที่ตั้งศพปรีดี พนมยงค์

ที่เก็บอังคารของปรีดี พนมยงค์ ณ บ้านพักชานกรุงปารีส

" Truth is immortal. Truth reveals itself.
When the Thai People thoroughly understand his thought and works
and want him home,home he will go."

วิญญาณท่านปรีดี

วิญญาณท่าน ปรีดี พนมยงค์
คือธง ธรรมจักร์ ศักดิ์สิทธิ
คือโดม ดำรง คงความคิด
เทิดสถิต สัจจธรรม สถาวร

ท่านผู้ ประศาสน์การ ธรรมศาสตร์
ประกาศ เป็นเกียรติศรี อนุสรณ์
สิทธิประชา ธิปไตย ไม่ขาดตอน
ยังกำจร แก่ใจ ผู้ใฝ่ธรรม

ท่านก้าวสู่ ความตาย อันไม่ตาย
เสรีภาพ ผ่องพราย จักฉายฉ่ำ
ส่องแผ่นดิน กันดาน อันมืดดำ
ประวัติศาสตร์ จะจดจำ เป็นตำนาน

เปิดหน้า ประวัติศาสตร์ ประชาสิทธิ
จงจิต จรดจิต สืบผะสาน
จงเจตน์ สืบเจต นาการ
คารวะท่าน ปรีดี พนมยงค์

เนาวรัตน์ พงษ์ไพบูลย์

๓ พฤษภาคม ๒๕๒๖

"โดยส่วนตัวแล้ว ข้าพเจ้ามิเพียงแต่ปรารถนาได้เห็นการอยู่ร่วมกันโดยสันติของชาติต่าง ๆ ในโลก หากยังปรารถนาให้สันติภาพนั้นเกิดขึ้นภายในแต่ละชนชาติกระนั้นก็ตามสันติภาพดังกล่าวจะเกิดขึ้นได้จริงก็ด้วยอาศัยระบอบประชาธิปไตยทั้งโดยนิตินัยและพฤตินัยเท่านั้นทั้งนี้เพราะชนชาติใดก็ดีซึ่งดื่มด่ำในความคิดแบบประชาธิปไตยอย่างแท้จริงนั้นย่อมไม่ปรารถนาที่จะทำลายชนชาติอื่น ๆ ซึ่งก็ต้องการเลือกระบอบเศรษฐกิจการเมือง และสังคมของตนอย่างเสรี ด้วยเงื่อนไขนี้เท่านั้นชาติต่าง ๆ ในโลกจะสามารถอยู่ด้วยกันได้โดยสันติ และจะมิต้องหวาดกลัว "สงครามเวียตนาม" ครั้งใหม่อีกต่อไป"

จากบทสรุปในหนังสือ *"ชีวิตอันผันผวนและเวลายี่สิบเอ็ดปีที่ข้าพเจ้าลี้ภัยในเมืองจีน"*
ของ ปรีดี พนมยงค์

GRANDE CHANCELLERIE
DE LA
LÉGION D'HONNEUR

SERVICES
DE LA LÉGION D'HONNEUR
ET
DE LA MÉDAILLE MILITAIRE

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

ORDRE NATIONAL DE LA LÉGION D'HONNEUR

Le Grand Chancelier *de l'Ordre national de la Légion d'Honneur,*

Certifie que, par décret du quinze février

mil neuf cent trente neuf

Monsieur LUANG PRADIST MANUDHARM

Ministre des Finances du Siam

ancien Ministre des Affaires Etrangères

a été élevé à la dignité de

GRAND ' CROIX DE LA LEGION D'HONNEUR

Paris, le 8 Avril 1971

Scellé du sceau de l'Ordre sous le n° 50.206
Le Secrétaire Général adjoint,

คำแปลคำประกาศ

สำนักเครื่องอิสริยาภรณ์ สาธารณรัฐฝรั่งเศส

แห่ง

เลฌิออง ดอนเนอร์

เครื่องอิสรยาภรณ์แห่งเลฌิออง ดอนเนอร์ *

เลขาธิการสำนักเครื่องอิสริยาภรณ์แห่งเลฌิอองดอนเนอร์ ขอรับรองว่า โดยอาศัยพระราชบัญญัติฉบับวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ คศ. ๑๙๓๙ มองสิเออร์ หลวงประดิษฐ์มนูธรรม รัฐมนตรีกระทรวงการคลัง อดีตรัฐมนตรีกระทรวงการต่างประเทศแห่งสยาม

ได้รับการเชิดชูเกียรติแห่ง
เครื่องอิสริยาภรณ์แห่งเลฌิออง ดอนเนอร์
ให้ ณ กรุงปารีส วันที่ ๘ เมษายน คศ. ๑๙๗๑

(ลงนาม)

ประทับตรา เครื่องอิสริยาภรณ์หมายเลข ๕๐๒๐๖

(ลงนาม)
รองเลขาธิการ

★Ordre national de Légion d'Honneur เป็นเครื่องอิสริยาภรณ์สูงสุดของฝรั่งเศส ซึ่งให้เป็นเกียรติแก่รัฐบุรุษสำคัญของประเทศต่าง ๆ

ประกาศ

อานันทมหิดล

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ประกาศว่า

โดยที่ทรงพระราชดำริเห็นว่า นายปรีดี พนมยงค์ ได้เคยรับหน้าที่บริหารราชการแผ่นดินในตำแหน่งสำคัญ ๆ มาแล้วหลายตำแหน่ง จนในที่สุดได้รับความเห็นชอบจากสภาผู้แทนราษฎรให้ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ และปรากฏว่า ตลอดเวลาที่ นายปรีดี พนมยงค์ ดำรงตำแหน่งเหล่านี้ ได้ปฏิบัติหน้าที่ด้วยความซื่อสัตย์สุจริต และด้วยความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนาพระมหากษัตริย์ และรัฐธรรมนูญ ทั้งได้แสดงให้เห็นเป็นที่ประจักษ์ในความปรีชาสามารถบำเพ็ญคุณประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติเป็นเอนกประการ

จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ยกย่อง นายปรีดี พนมยงค์ ไว้ในฐานะบุรุษอาวุโส และให้มีหน้าที่รับปรึกษากิจราการแผ่นดินเพื่อความวัฒนาถาวรของชาติสืบไป

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

ประกาศ ณ วันที่ ๘ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๘๘
เป็นปีที่ ๑๒ ในรัชกาลปัจจุบัน

ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ
ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช
นายกรัฐมนตรี

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๖๒ ตอน ๗๐ วันที่ ๑๑ ธันวาคม ๒๔๘๘

FARMER'S
ALMANACK
1974
Webster's

ปรีดี พนมยงค์

ชีวิตและงาน พ.ศ. ๒๔๔๓-๒๕๒๖*

๑. ชาติภูมิ

ท่านปรีดี เกิดเมื่อวันที่ ๑๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๓ ณ บ้านริมคลองเมืองฝั่งเหนือ ตำบลท่าวาสุกรี ตรงข้ามกับวัดพนมยงค์ อำเภอกรุงเก่า (อำเภอพระนครศรีอยุธยา) จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ท่านเป็นลูกคนที่สองของนายเสียง และนางลูกจันทน์ มีอาชีพชาวนา พี่น้องทั้งหมดมีอยู่๘ คน เป็นชาย ๔ คน เป็นหญิง ๔ คน

นามสกุล "พนมยงค์" นั้น ท่านเจ้าคุณวิมลมังคลาจารย์ เจ้าอาวาสวัดศาลาปูน อำเภอกรุงเก่า ขณะนั้นเป็นผู้ตั้งให้ ตามคำขอร้องของนายเสียงผู้เป็นบิดา โดยใช้ชื่อวัด "พนมยงค์" มาเป็นนามสกุล

๒. การศึกษา

ท่านปรีดี เริ่มเรียนหนังสือครั้งแรกเมื่ออายุ ๕ ขวบ ที่โรงเรียนบ้านครูแสง ซึ่งเป็นโรงเรียนเชลยศักดิ์ ต่อมาได้ไปอยู่กับยายที่อำเภอท่าเรือ แล้วไปเรียนที่บ้านหลวงปราณีประชาชน จากนั้นย้ายไปเรียนอยู่ที่วัดรวกจนจบชั้นมัธยมปีที่ ๒ ขณะนั้นมีอายุ ๙ ขวบ (พ.ศ. ๒๔๕๒) ซึ่งนับว่าเป็นเด็กที่เรียนดีมากคนหนึ่ง

เนื่องจากโรงเรียนวัดรวกล้มเลิกไปเพราะครูที่เป็นหัวเรี่ยวหัวแรงเกิดตายลงเด็กชายปรีดีจึงกลับมาอยู่บ้านเดิมที่อำเภอกรุงเก่า และเข้าเรียนต่อที่โรงเรียนวัดศาลาปูนจนจบชั้นมัธยมปีที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ อายุตอนนั้น ๑๐ ขวบ บิดามารดาได้ส่งให้เข้ามาเรียนที่กรุงเทพเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๕๔ โดยอาศัยอยู่กับท่านมหาบางที่วัดเบญจมบพิตรจนกระทั่งจบชั้นมัธยมเตรียม ขณะนั้นที่วัดเสนาสนราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยาได้จัดตั้งโรงเรียนมัธยมตัวอย่างขึ้นเด็กชายปรีดีจึงกลับไปเรียนต่อที่บ้านเกิดจนจบชั้นมัธยม ๖ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๕๗ อายุได้ ๑๔ ปี

หลังจากนั้น บิดามารดาได้นำเข้ามาในกรุงเทพอีกครั้งหนึ่งเพื่อศึกษาเล่าเรียนในชั้นสูงต่อไป โดยได้พักอยู่กับญาติผู้ใหญ่ฝ่ายแม่ ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลเสาชิงช้า และได้เข้าเรียนที่

---

*โดยกลุ่มวิจัยประวัติศาสตร์ธรรมศาสตร์ สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

โรงเรียนสวนกุหลาบ เรียนอยู่ได้ ๖ เดือนจึงได้เข้าเรียนที่โรงเรียนกฎหมายกระทรวงยุติธรรม เมื่อต้นปีพ.ศ. ๒๔๖๐ ขณะนั้นอายุ ๑๗ ปี ใช้เวลาเรียนกฎหมาย ๒ ปีเศษ ก็สอบไล่ได้เนติบัณฑิตชั้นที่ ๑ ในปี พ.ศ. ๒๔๖๒ มีอายุเพียง ๑๙ ปีเท่านั้น นับว่าเป็นเนติบัณฑิตที่มีอายุน้อยที่สุดคนหนึ่งในขณะนั้น เมื่อจบกฎหมายใหม่ ๆ ท่านได้ขออนุญาตเป็นทนายความได้ว่าความคดีเรือสำเภา ของนายลิ่มซุ่นหง่วน ซึ่งเป็นคดีที่สร้างชื่อเสียงให้ท่านเป็นอย่างมากต่อมาได้เข้ารับราชการในกรมราชทัณฑ์ กระทรวงนครบาล ในตำแหน่งเสมียนโทจนกระทั่งในปี พ.ศ. ๒๔๖๓ คัดเลือกได้ทุนนักเรียนหลวงของกระทรวงยุติธรรมไปศึกษาวิชากฎหมายที่ฝรั่งเศส

เมื่อท่านไปศึกษาต่อที่ฝรั่งเศส ในชั้นต้นได้ศึกษาภาษาต่างประเทศ เช่น ภาษาฝรั่งเศส ภาษาอังกฤษ และภาษาลาติน ใช้เวลาไม่ถึงปีก็สามารถสอบเข้าคณะนิติศาสตร์ที่มหาวิทยาลัยเมืองกอง (Caen) ใช้เวลาเรียนที่นั่น ๓ ปี และสอบได้ปริญญาตรีทางนิติศาสตร์ (Licencié en droit) ตามลำดับ หลังจากนั้นได้ย้ายไปศึกษาที่มหาวิทยาลัยปารีสในระดับปริญญาโทและเอก

ท่านปรีดีจบการศึกษาระดับปริญญาโททั้งทางด้านกฎหมายแท้และเศรษฐศาสตร์ และได้ทำวิทยานิพนธ์ในระดับปริญญาเอก หรือที่เรียกว่า Docteur en droit (Sciences Juridiques) เรื่อง Du sort des sociétés de personnes en cas de décès d'un associé (Etude de droit français et de droit comparé) แปลเป็นภาษาไทยว่า "ในกรณีที่หุ้นส่วนคนหนึ่งถึงแก่ความตาย ฐานะของหุ้นส่วนส่วนบุคคลจะเป็นอย่างไร (ศึกษาตามกฎหมายฝรั่งเศสและกฎหมายเปรียบเทียบ)" สอบได้ระดับเกียรตินิยมดีมาก (très bien) จัดได้ว่าเป็นคนไทยคนแรกที่สอบได้ปริญญาเอกของรัฐ (Docteur d' Etat) ซึ่งคนไทยโดยทั่วไปจะได้ดุษฎีบัณฑิตของมหาวิทยาลัย (Docteur de l'Université) นอกจากนี้ท่านยังสอบไล่ได้ประกาศนียบัตรการศึกษาชั้นสูงในทางเศรษฐกิจ(Diplôme d' Etudes Superiéures d' Economie Politique)

ระหว่างที่ศึกษาอยู่ในประเทศฝรั่งเศสนั้นกลุ่มนักเรียนไทยในยุโรปได้รวมตัวกันก่อตั้งสมาคมนักเรียนไทยภาคพื้นยุโรป (ยกเว้นอังกฤษ) ขึ้นโดยชื่อว่า สามัคยานุเคราะห์สมาคม(มีอักษรย่อว่า ส.ย.า.ม. อักษรย่อภาษาอังกฤษว่า SIAM) ส่วนชื่อเต็มในภาษาฝรั่งเศสคือ Association Siamoise d' intellectualité et d'assistance mutuelle ท่านปรีดีได้ดำรงตำแหน่งนายกสมาคมใน พ.ศ. ๒๔๖๘ สมาคมนี้กล่าวได้ว่าเป็นแหล่งสำคัญของการรวบรวมแนวความคิดของผู้นำรุ่นใหม่อันจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มาเป็นระบอบประชาธิปไตย กล่าวคือในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๙ ได้มีการประชุมกลุ่มผู้ก่อการ ๒๔๗๕ ขึ้นเป็นครั้งแรกที่บ้านเลขที่ ๙ Rue du Sommerard ณ กรุงปารีส

หลังจากสำเร็จการศึกษาแล้วก็ได้เดินทางกลับสยาม และถึงกรุงเทพในวันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๐

๓. ชีวิตการทำงาน

เมื่อกลับมาถึงกรุงเทพ ท่านได้รับตำแหน่งผู้พิพากษาชั้น ๖ กระทรวงยุติธรรมได้ทำการฝึกหัดเป็นผู้พิพากษาศาลฎีกา และต่อมาได้รับตำแหน่งเป็นผู้ช่วยเลขานุการกรมร่างกฎหมายเมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๐

ต่อมาได้รับพระราชทานยศและบรรดาศักดิ์เป็นรองอำมาตย์เอกหลวงประดิษฐมนูธรรม เมื่อวันที่ ๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๑ และได้รับการเลื่อนยศเป็นอำมาตย์ตรีในปีต่อมา

ในช่วงที่รับราชการในกระทรวงยุติธรรมนี้ ท่านปรีดีได้รวบรวมกฎหมายไทยตั้งแต่แรกจนถึงปัจจุบัน ซึ่งอยู่ในสภาพกระจัดกระจายให้มารวมเป็นเล่มเดียว ใช้ชื่อว่า "ประชุมกฎหมายไทย" หนังสือเล่มนี้ได้รับการตีพิมพ์ที่โรงพิมพ์นิติสาส์นซึ่งเป็นโรงพิมพ์ส่วนตัวของท่านเอง

นอกจากงานที่กรมร่างกฎหมายแล้ว ท่านยังเป็นอาจารย์ผู้บรรยายที่โรงเรียนกฎหมายกระทรวงยุติธรรมอีกด้วย โดยเริ่มสอนเป็นครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๗๐ ในชั้นแรกได้สอนวิชากฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๓ ว่าด้วยลักษณะหุ้นส่วนบริษัทและสมาคม ต่อมาได้สอนวิชากฎหมายระหว่างประเทศ แผนกคดีบุคคลอีกด้วย ลูกศิษย์ของท่านในช่วงดังกล่าวนี้ได้แก่ นายสัญญา ธรรมศักดิ์ นายจิตติ ติงศะภัทิย์ นายดิเรก ชัยนาม นายเสริม วินิจฉัยกุล นายเสวต เปี่ยมพงศ์สานต์ นายไพโรจน์ ชัยนาม นายจินดา ชัยรัตน์ นายโชติ สุวรรณโพธิ์ศรี และนายศิริ สันตะบุตร

ในพ.ศ. ๒๔๗๔ โรงเรียนกฎหมายได้เปลี่ยนหลักสูตรการสอน มีการเพิ่มเติมวิชาใหม่ ๆ เข้าไปในหลักสูตร เช่น วิชากฎหมายปกครองซึ่งมีขึ้นเป็นครั้งแรก และท่านปรีดีเป็นผู้บรรยายวิชาดังกล่าว ลูกศิษย์ของท่านในช่วงนี้ ได้แก่ นายทองเปลว ชลภูมิ นายยวด เลิศฤทธิ์ นายประยูร กาญจนดุล นายชัย เรืองศิลป์ นายฟอง สิทธิธรรม นายมาลัย หุวะนันท์ เป็นต้น

กล่าวกันว่าวิชากฎหมายปกครองนี้ เป็นวิชาที่สร้างชื่อเสียงเป็นอย่างมากทั้งนี้เพราะสาระของวิชานี้ เป็นส่วนหนึ่งของวิชากฎหมายมหาชน ซึ่งอธิบายถึงหลักการแบ่งแยกอำนาจอธิปไตยอันเป็นหัวใจของการปกครองในระบอบประชาธิปไตย ซึ่งในการสอนวิชาดังกล่าวนี้ต้องอาศัยความกล้าหาญและความมุ่งมั่นทางการเมืองอยู่ไม่น้อย เมื่อคำนึงถึงว่าในขณะนั้นประเทศไทยยังปกครองอยู่ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์

จากการสัมภาษณ์นักเรียนกฎหมายในช่วงนั้น ได้รับคำบอกเล่าว่าอาจารย์ปรีดีได้อนุญาตให้นักเรียนเข้าพบเพื่อปรึกษาปัญหาการเรียนที่บ้านป้อมเพชร์อันเป็นบ้านพักของท่าน ถนนสีลม ได้ซึ่งทำให้มีลูกศิษย์ไปพบปะที่บ้านอยู่เนือง ๆ จึงทำให้อาจารย์คุ้นเคยและมีความสัมพันธ์กับนักเรียนกฎหมายอย่างดี

๔. ท่านปรีดีกับมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง

ภายหลังการเปลี่ยนระบอบการปกครองจากสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตย คณะราษฎรได้ตระหนักถึงความจำเป็นในอันที่จะปูพื้นฐานความคิดทางการเมืองให้สิทธิและโอกาสกับประชาชนส่วนใหญ่ที่จะได้รับการศึกษา

ท่านปรีดีได้เสนอร่างพระราชบัญญัติจัดตั้งมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง พุทธศักราช ๒๔๗๖ ต่อสภาผู้แทนราษฎรในวันที่ ๘ ก.พ. ๒๔๗๖ สภาผู้แทนราษฎรได้ผ่านร่างพระราชบัญญัติดังกล่าวดังปรากฏใน พ.ร.บ.มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง พ.ศ. ๒๔๗๖ ว่า

"โดยที่สภาผู้แทนราษฎรถวายคำปรึกษาว่า เมื่อได้มีการปกครองระบอบรัฐธรรมนูญแล้วก็เป็นการสมควรที่จะรีบจัดบำรุงการศึกษาวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองให้ได้ระดับมหาวิทยาลัยในอารยประเทศ และให้แพร่หลายยิ่งขึ้นโดยเร็ว จึงเป็นการสมควรที่จะจัดตั้ง **มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองขึ้นเป็นพิเศษ**"

เมื่อพิจารณาถึงคำกราบบังคมทูลของท่านปรีดีในฐานะผู้ประศาสน์การมหาวิทยาลัยต่อสมเด็จกรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในวันเปิดมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง เมื่อวันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๗ ก็จะเห็นได้ชัดถึงจุดมุ่งหมายของการตั้งมหาวิทยาลัยแห่งนี้ที่ว่า

"การตั้งสถานศึกษา ตามลักษณะของมหาวิทยาลัยย่อมเป็นเครื่องพิสูจน์และเป็นปัจจัยในการแสดงความก้าวหน้าของประเทศ ประชาชนชาวสยามจะเจริญในอารยธรรมได้ก็โดยอาศัยการศึกษาอันดีตั้งแต่ชั้นต่ำตลอดถึงการศึกษาชั้นสูงเพราะฉะนั้นในการที่จะอำนวยความประสงค์และประโยชน์ของราษฎรในสมัยนี้ จึงจำต้องมีสถานการศึกษาในครบบริบูรณ์ทุกชั้น **มหาวิทยาลัยย่อมอุปมาประดุจบ่อน้ำบำบัดความกระหายของราษฎรผู้สมัครแสวงหาความรู้อันเป็นสิทธิและโอกาสที่เขาควรได้ตามหลักแห่งเสรีภาพในการศึกษา** รัฐบาลและสภาผู้แทนราษฎรเห็นความจำเป็นในข้อนี้ จึงได้ตราพระราชบัญญัติจัดตั้งมหาวิทยาลัยขึ้น"

ท่านปรีดีเป็นผู้ประศาสน์การมหาวิทยาลัย เป็นผู้วางหลักสูตรการศึกษาของมหาวิทยาลัย จัดหาบุคลากรสถานที่ ผู้บรรยาย เป็นผู้ให้ความคิดเกี่ยวกับสัญญลักษณ์ของมหาวิทยาลัย

หลักสูตรการศึกษาของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองในระยะเริ่มแรกเป็นวิชาที่เกี่ยวเนื่องด้วยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองที่สำคัญ ๆ คือกฎหมาย รัฐศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ และการทูต ซึ่งจะแบ่งการสอนในมหาวิทยาลัยออกเป็น ๓ ระดับ คือ ปริญญาตรี ปริญญาโท และปริญญาเอก รวมถึงการศึกษาในระดับเตรียมปริญญา ที่เรียกว่าเตรียม ม.ธ.ก. รวมทั้งจัด

การศึกษาในระดับประกาศนียบัตร คือ หลักสูตรการศึกษาวิชาการบัญชี

เมื่อมีการก่อตั้งมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองขึ้นนั้น ท่านไม่ได้ทำหน้าที่ผู้บรรยายวิชากฎหมาย แต่ได้ทำหน้าที่ทางด้านบริหารมหาวิทยาลัยเป็นผู้ประศาสน์การมาจนกระทั่งถึงปี พ.ศ. ๒๔๙๕ ตำแหน่งนี้ได้ถูกยกเลิกโดยคำเสนอแนะของรัฐบาลจอมพลป.และได้มีตำแหน่งอธิการบดีแทนซึ่งจอมพลป.เป็นอธิการบดีคนแรก ตลอดระยะเวลาที่เป็นผู้ประศาสน์การท่านดำรงตำแหน่งอุปนายกของ "คณะกรรมการมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง" ซึ่งกรรมการชุดนี้ทำหน้าที่พิจารณานโยบายของมหาวิทยาลัยรวมถึงกำหนดระเบียบข้อบังคับต่าง ๆ การผลิตตำรา ฯลฯ ดังนั้นท่านจึงมีความใกล้ชิดกับมหาวิทยาลัยแห่งนี้อย่างมาก

มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองเปิดโอกาสให้ประชาชนจำนวนมากที่สุดได้มีโอกาสเข้ามาศึกษาหาความรู้ ดังปรากฏว่าในปีแรกที่มีการเปิดสอนมีผู้มาสมัครเข้าเป็นนักศึกษาเป็นจำนวนถึง ๗,๐๙๔ คน ที่อยู่ในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัดทั่วประเทศ การที่มีคนจำนวนมากสนใจสมัครเรียนเป็นผลสืบเนื่องมาจากมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองให้สิทธิข้าราชการเข้าเรียนได้ในฐานะที่เป็นตลาดวิชาอีกทั้งเนื่องจากค่าเล่าเรียนต่ำมากเพียงปีละ ๒๐ บาท (ซึ่งในขณะนั้นที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเก็บปีละ ๘๐ บาท)

๕. ชีวิตทางการเมือง

ในการเปลี่ยนแปลงการปกครองไปสู่ระบอบประชาธิปไตย เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ ท่านปรีดีเป็นผู้นำฝ่ายพลเรือนร่วมกับคณะราษฎรทำการยึดอำนาจเปลี่ยนมูลฐานระบอบการปกครอง ท่านปรีดีเป็นผู้ร่างแถลงการณ์ และร่างธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยาม๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นหนึ่งในจัดคนของคณะกรรมการร่างรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม ๑๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นหนึ่งในสมาชิกผู้แทนราษฎรชั่วคราวในจำนวน ๗๐ คน

การจัดตั้งรัฐบาลภายใต้ระบอบรัฐธรรมนูญชุดแรก (๒๘ มิ.ย.๒๔๗๕-๑๐ ธ.ค. ๒๔๗๕)ประกอบด้วยคณะกรรมการราษฎร (คณะรัฐมนตรี) ๑๕ คน ในจำนวนนี้ท่านปรีดีได้ร่วมเป็นกรรมการด้วย

ท่านได้รับมอบหมายจากคณะกรรมการราษฎรให้เป็นผู้ร่างหลักการเศรษฐกิจประจำชาติ "เค้าโครงเศรษฐกิจ" และได้เสนอต่อคณะกรรมการราษฎรในวันที่ ๑๒ มีนาคม ๒๔๗๕ (พ.ศ. ๒๔๗๖ ตามปฏิทินใหม่) หลักการสำคัญของ "เค้าโครงเศรษฐกิจ" ได้แก่การที่รัฐบาลเป็นผู้ประกอบการเศรษฐกิจเสียเองเป็นส่วนใหญ่ ทั้งในด้านเกษตรกรรมและอุตสาหกรรมให้ราษฎรทุกคน (ยกเว้นในกรณีต่าง ๆ ที่ปรากฏในร่าง พ.ร.บ.) เป็น "ข้าราชการ" หรือลูกจ้างของรัฐบาล

ให้รัฐบาลประกันความสุขสมบูรณ์ของราษฎร ให้รัฐบาลเป็นผู้วางแผนการพัฒนาประเทศ หลังจากที่ได้มีการเสนอ "เค้าโครงเศรษฐกิจ" พระบาทสมเด็จพระปกเกล้า ฯ ได้ทรงมีข้อวินิจฉัยว่า เป็นแนวความคิดที่ลอกเลียนแบบ "บอลเชวิค" ของโซเวียต

ในที่สุดท่านจำต้องเดินทางออกไปประเทศฝรั่งเศสอีกครั้งตามคำขอร้องของรัฐบาลในวันที่ ๑๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๖ โดยรัฐบาลเป็นผู้ออกค่าใช้จ่ายให้ตลอดระยะเวลาที่ออกไปนอกประเทศ โดยให้ปีละ ๑,๐๐๐ ปอนด์

วันที่ท่านปรีดีออกเดินทางไปฝรั่งเศสนั้นมีผู้คนได้ไปส่งที่ท่าเรือ บีไอ.เป็นจำนวนมาก เช่นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร รัฐมนตรี เช่น พระยาพหล ฯ พระยามานวราช หลวงศุภชลาศัย หลวงพิบูลสงคราม นายตั้ว ลพานุกรม พ่อค้า ประชาชน ข้าราชการที่เคารพนับถือท่านโดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระยาพหลพลพยุหเสนาได้กอดจูบเป็นการอาลัยต่อหน้าประชาชนเป็นเวลานาน

หลังจากนั้นได้เกิดการรัฐประหารซึ่งนำโดย พ.อ.พระยาพหล ฯ ท่านปรีดีได้เดินทางกลับมาประเทศสยาม และได้มีการแต่งตั้งคณะกรรมการขึ้นพิสูจน์แนวความคิดและการกระทำของท่านซึ่งคณะกรรมการมีมติเอกฉันท์ว่า "หลวงประดิษฐ์ไม่มีมลทินเป็นคอมมิวนิสต์ดังที่ถูกกล่าวหา"ท่านปรีดีได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทยในวันที่ ๒๙มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ (๒๔๗๗ ตามปฏิทินใหม่) และเป็นติดต่อกัน ๒ สมัย จนกระทั่งมีการปรับปรุงคณะรัฐบาลเมื่อวันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๘ ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศในขณะที่สถานการณ์ทางการเมืองของโลกกำลังเข้าสู่ภาวะตึงเครียดที่จะเกิดสงครามโลกครั้งที่ ๒ ในช่วงนี้นี่เองที่ท่านได้พยายามเจรจากับชาติมหาอำนาจตะวันตกเพื่อแก้ไขสนธิสัญญาที่ประเทศเสียเปรียบ โดยเฉพาะในเรื่องสิทธิสภาพนอกอาณาเขตจนเป็นผลสำเร็จ (ซึ่งสัญญาไม่เสมอภาคที่สยามทำกับประเทศต่าง ๆ เหล่านี้ได้กระทำมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๙๘ เป็นต้นมา) ในการตั้งรัฐบาลชุดใหม่เมื่อวันที่ ๑๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๑ โดยมี พ.อ.หลวงพิบูลสงครามรัฐมนตรี ท่านปรีดีได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง

ในช่วงที่เกิดสงครามอินโดจีนระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในปี พ.ศ. ๒๔๘๓ สถานการณ์ภายในประเทศมีความสับสนมาก เนื่องจากรัฐบาลสนับสนุนให้ประชาชนเดินขบวนเรียกร้องดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงจากฝรั่งเศส ท่านปรีดีกลับมีแนวนโยบายที่เรียกร้องให้มีการใช้สันติวิธีโดยการเจรจาทางการทูตแทนการทำสงคราม นักเรียนเตรียม ม.ธ.ก. ในช่วงนั้นได้ให้สัมภาษณ์ว่า อาจารย์ปรีดีไม่เห็นด้วยกับการเดินขบวนเพื่อเรียกร้องดินแดนคืนมาซึ่งก็นับว่าท่านมีสายตาที่ยาวไกล

ในปลายปี พ.ศ. ๒๔๘๔ ญี่ปุ่นยาตราทัพผ่านไทยไปยังพม่าและสิงคโปร์ และรัฐบาล

ไทยประกาศเป็นพันธมิตรทางทหารกับญี่ปุ่น และได้ประกาศสงครามกับสหรัฐอเมริกาและอังกฤษ ในต้นปี พ.ศ. ๒๔๘๕ นโยบายเข้าร่วมสงครามดังกล่าวขัดแย้งกับแนวทางของท่านปรีดี ดังนั้นหลังจากประกาศสงครามเพียง ๙ วัน ท่านก็ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ซึ่งมีผลให้ท่านพ้นไปจากตำแหน่งทางการเมือง

ในระหว่างที่ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการ ๆ นั้นท่านปรีดีได้ก่อตั้งขบวนการเสรีไทยขึ้นภายในประเทศซึ่งภายหลังได้ร่วมมือกับขบวนการเสรีไทยที่ก่อตั้งขึ้นก่อนหน้านั้นในสหรัฐอเมริกาและอังกฤษโดยท่านได้ใช้รหัสว่า "รูธ" (Ruth) ในการติดต่อกับขบวนการเสรีไทย ความสำคัญของขบวนการเสรีไทยอยู่ที่เมื่อสิ้นสงครามโลกครั้งที่ ๒ ประเทศไทยไม่ได้ถูกปรับให้เป็นประเทศผู้แพ้สงคราม ซึ่งทำให้ประเทศไทยรอดพ้นจากการตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของประเทศมหาอำนาจไปได้

ภายหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ ในปี พ.ศ. ๒๔๘๘ ท่านได้รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งให้เป็น รัฐบุรุษอาวุโส เพื่อเป็นการยกย่องและตอบแทนคุณความดีของท่านปรีดี และได้รับพระราชทานตรานพรัตน์ราชวราภรณ์ซึ่งเป็นตราสูงสุดที่บุคคลธรรมดาได้รับเพียงไม่กี่ท่าน

๒๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๙ ท่านปรีดีได้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ท่ามกลางวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจหลังสงครามโลกโดยเฉพาะปัญหาภาวะเงินเฟ้อ เมื่อมีการประกาศใช้รัฐธรรมนูญ๒๔๘๙ คณะรัฐบาลชุดนี้จึงหมดวาระลง เนื่องจากมีการเลือกตั้งตามรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ ท่านปรีดีก็ได้รับโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งให้เป็นหัวหน้าคณะรัฐบาลอีกครั้งหนึ่งเมื่อวันที่ ๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๙ แต่ยังไม่ทันจะมีการประกาศแต่งตั้งคณะรัฐมนตรีชุดใหม่ ในวันที่ ๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๙ ก็ได้เกิดกรณีสวรรคตขึ้น ท่านปรีดีจึงได้กราบบังคมทูลลาออก และได้รับแต่งตั้งให้กลับมาเป็นนายก ฯ อีกครั้งในวันที่ ๑๓ มิถุนายนปีเดียวกันและดำรงตำแหน่งอยู่เพียง ๒ เดือน ก็ลาออกอีกครั้งหนึ่ง

วันที่ ๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๐ เกิดการรัฐประหารโดยกลุ่มทหารบก ซึ่งนำโดย พ.อ.ผิน ชุณหะวัน และ พ.ท.หลวงกาจสงคราม ท่านปรีดีจึงได้ลี้ภัยไปพำนักยังสิงคโปร์ โดยได้รับความช่วยเหลือจากทั้งสถานทูตอังกฤษและสหรัฐอเมริกาท่านปรีดีลงเรือบรรทุกน้ำมันของบริษัทเชลล์ชื่อ เอ็ม วี เมื่อวันที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๐ ด้วยความลำบากยิ่ง หลังจากนั้นได้มีการเลือกตั้งขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๙๑ แต่คณะรัฐมนตรีได้ถูกคณะรัฐประหารบีบบังคับให้ลาออกเมื่อวันที่ ๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๙๑ ฉะนั้นพอถึงวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๙๒ ท่านปรีดีจึงได้ลอบกลับเข้ามา ท่ามกลางสถานการณ์ที่กลุ่มทหารเรือและผู้รักประชาธิปไตยต้องการที่จะยึดอำนาจคืนจากคณะรัฐประหาร ๒๔๙๐ หรือที่เรียกกันว่า "กบฏวังหลวง" ความพยายามครั้งนี้ล้มเหลว ท่านปรีดีเดินทางออกจากประเทศไทยไปยังสิงคโปร์เพื่อจะไปสู่สหรัฐอเมริกา แต่โดยเหตุที่

มีปัญหาเกี่ยวกับหนังสือเดินทางท่านจึงต้องเดินทางไปยังประเทศจีนซึ่งขณะนั้นยังอยู่ภายใต้รัฐบาลก๊กมินตั๋งแทนต่อเมื่อพ.ศ. ๒๕๑๓ จึงได้เดินทางต่อไปยังกรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส และได้พำนักอยู่ที่นั่นตลอดมา

ตลอดเวลาที่พำนักต่างประเทศนี้ ท่านได้เขียนบทความและหนังสือต่าง ๆ เสนอแง่คิด คำแนะนำทางการเมืองให้กับสังคมไทยอยู่ตลอดเวลาเช่น

ความเป็นเอกภาพกับปัญหาสามจังหวัดภาคใต้ (๒๕๑๗)

ท่านปรีดีชี้แนวทางประชาธิปไตย (๒๕๑๗)

ระบบสังคมนิยมและระบบคอมมูนิสต์จะเหมาะสมแก่เมืองไทยหรือไม่ (๒๕๑๘)

อนาคตของเมืองไทยกับสถานการณ์ของประเทศเพื่อนบ้าน (๒๕๑๘)

นอกจากนี้ยังได้ทำการค้นคว้าเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทยเช่น

ความเป็นมาของชื่อประเทศสยามกับประเทศไทย (๒๕๑๗)

มหาราชและรัตนโกสินทร์ (๒๕๒๕)

ชีวิตครอบครัว

จากการที่มีชีวิตพัวพันกับปัญหาสำคัญ ๆ ของประเทศเสมอมาการดำเนินชีวิตในครอบครัวของท่านจึงได้รับผลกระทบจากการเมืองไปด้วย ครอบครัวของท่านมีบุตรชายคนแรก คือ ปาล พนมยงค์ เมื่อวันที่ ๑๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๔ ก่อนหน้าการเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดินเพียง ๖ เดือนเท่านั้น และเมื่อท่านได้รับการขอร้องให้เดินทางออกนอกประเทศไปยังฝรั่งเศสด้วยกรณี "เค้าโครงเศรษฐกิจ" ใน พ.ศ. ๒๔๗๖ ท่านจงต้องพลัดพรากจากครอบครัวเป็นครั้งแรกในขณะที่บุตรยังเล็กมาก

ความกระทบกระเทือนที่ใหญ่หลวงมากสำหรับครอบครัวของท่านคือ กรณีรัฐประหารในปีพ.ศ.๒๔๙๐ ตัวท่าน ต้องลี้ภัยการเมืองไปอยู่สิงคโปร์ส่วนครอบครัวของท่านนั้น ก็ได้รับการคุกคามจากคณะรัฐประหาร ท่านผู้หญิงพูนศุข และลูก ๆ ต้องลี้ภัยไปอยู่สัตหีบชั่วคราวความยุ่งยากที่ตามมาก็คือท่านถูกกล่าวหาว่ามีส่วนพัวพันในกรณีสวรรคตซึ่งมีผลให้ถูกงดบำนาญนับตั้งแต่วันยื่นฟ้องคดีประทุษร้ายต่อพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ทำให้ครอบครัวขาดรายได้ที่สำคัญไปบ้านพักต้องถูกเอาไปให้เช่าเพื่อหารายได้มาจุนเจือแก่ครอบครัว ท่านผู้หญิงต้องกลับไปอยู่บ้านเดิมกับพ่อแม่ และหารายได้เพิ่มด้วยการทำขนมขาย

ในปี พ.ศ. ๒๔๙๕ ท่านผู้หญิง และ ปาล พนมยงค์ ถูกจับในกรณีกบฏสันติภาพ ซึ่งการจับกุมครั้งนี้ได้มีผู้ถูกจับกุมคุมขังเป็นจำนวนมากเช่น นักศึกษาของมหาวิทยาลัย หนังสือพิมพ์ ปัญญาชน นักสันติภาพ เป็นต้น ท่านผู้หญิงถูกคุมขังอยู่ ๘๔ วัน แต่เนื่องด้วยกรมอัยการได้พิจารณาแล้วเห็นว่าไม่มีหลักฐานพอที่จะฟ้องฐานกบฏ จึงได้รับการปล่อยตัว ในขณะที่

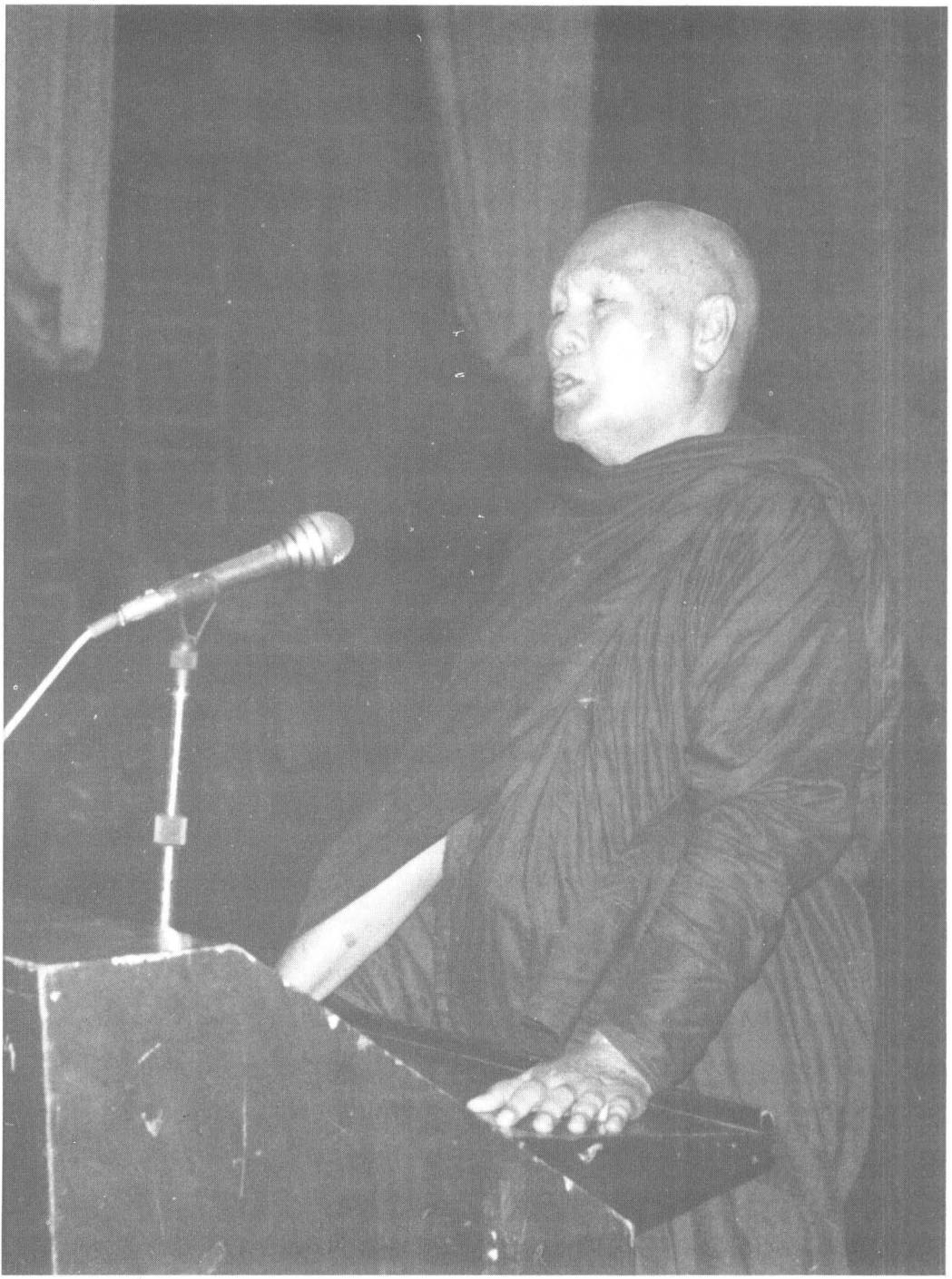
ปาล พนมยงค์ถูกส่งฟ้องศาล และพิพากษาจำคุกในข้อหากบฏเป็นเวลา ๒๐ ปี และได้รับการลดหย่อนผ่อนโทษ เหลือ ๑๓ ปี ๔ เดือน แต่ก็ได้รับนิรโทษกรรมใน พ.ศ. ๒๕๐๐ หลังจากถูกจำคุกเป็นเวลา ๔ ปีเศษ

หลังจากที่ท่านผู้หญิงได้รับอิสรภาพจึงได้เดินทางไปสมทบกับท่านปรีดีที่ประเทศจีน โดยนำบุตรเล็ก ๆ ไปด้วย

ท่านปรีดีและครอบครัวพำนักอยู่ที่ประเทศจีนจนถึง พ.ศ. ๒๕๑๓ จึงได้อพยพไปอยู่ที่บ้านหลังเล็กเลขที่ ๑๗๓ ถนน Aristide Briand ชานกรุงปารีสประเทศฝรั่งเศส เวลาส่วนใหญ่ของท่านอุทิศให้กับการเขียนหนังสือ โดยเฉพาะการค้นคว้าเรื่องราวเกี่ยวกับสังคมไทยเป็นครั้งคราวท่านจะตอบรับเชิญจากคนไทยกลุ่มต่าง ๆ ในประเทศฝรั่งเศสเพื่อแสดงปาฐกถาในเรื่องที่เกี่ยวกับสังคมไทย ดังที่จะปรากฏในสิ่งตีพิมพ์ต่าง ๆ ในระยะเวลาต่อมา

วันพฤหัสบดีที่ ๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๒๖ เวลาประมาณเที่ยงวันตามเวลาท้องถิ่น หลังจากที่ท่านทำภารกิจประจำวันเช่นเคย ท่านก็ได้ถึงแก่อสัญกรรมเนื่องจากหัวใจวาย ณ ที่บ้านพักของท่านนั่นเอง

พ่อนำชาติด้วยสมองและสองแขน
พ่อสร้างแคว้นธรรมศาสตร์ประกาศศรี
พ่อของข้า ฯ นามระบือชื่อ "ปรีดี"
แต่คนดีเมืองไทยไม่ต้องการ

ปาฐกถาธรรมของพระราชนันทมุนี

(ปัญญานันทภิกขุ)

๒๗ มิถุนายน ๒๕๒๖

ขอเจริญพรแด่ท่านอธิบดีมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ท่านนายกสมาคมธรรมศาสตร์ และพี่น้องพุทธบริษัทท้งหลายที่ได้มาร่วมประชุมในวันนี้ วันนี้เป็นวันสำคัญของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์เพราะเป็นวันที่ครบรอบ ๔๙ ปี แห่งการตั้งมหาวิทยาลัยแห่งนี้ มหาวิทยาลัยแห่งนี้เกิดขึ้นเพราะมีจุดหมายเพื่อสร้างคนให้เหมาะแก่ระบอบประชาธิปไตย ผู้ที่คิดตั้งมหาวิทยาลัยนี้ขึ้นก็คือท่านรัฐบุรุษอาวุโส ท่านปรีดี พนมยงค์ ซึ่งได้ถึงแก่อนิจกรรมไปแล้ว แต่ว่าพวกเราทั้งหลายที่เป็นชาวธรรมศาสตร์หรือประชาชนทั่วไปได้รู้จักบุคคลผู้นี้ ย่อมมีความเศร้าโศกเสียใจอาลัยถึงความดีความงามของท่าน จึงได้กระทำอะไรกันหลายอย่าง เป็นการแสดงออกซึ่งน้ำใจว่าเรามีความรักมีความเคารพต่อท่านผู้นี้แม้พระสงฆ์องค์เจ้า โดยเฉพาะท่านเจ้าคุณพระพิมลธรรม วัดมหาธาตุท่านเคยอยู่อยุธยามาก่อน มีความคุ้นเคยต่อท่านรัฐบุรุษอาวุโสมาได้ทราบว่าท่านถึงแก่กรรม ก็ได้ทำบุญให้เป็นพิเศษที่วัดมหาธาตุด้วยเช่นเดียวกัน

อาตมานับว่ามีบุญอยู่หน่อยที่ได้ร่วมในพิธีงานศพ เนื่องที่ได้ไปร่วมก็เพราะเหตุผลที่ว่า เมื่อวันที่ ๒๙ เมษายน ได้เดินทางไปทำบุญทอดผ้าป่า ที่วัดป่าจิตวิเวกซึ่งห่างไปจากกรุงลอนดอนไปประมาณสัก ๕๐ ไมล์ เป็นวัดที่อยู่แบบป่า มีสงฆ์เป็นฝรั่งล้วน ๑๔ รูป เคยไปเยี่ยมครั้งหนึ่งแล้ว เป็นพระที่ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบน่าเลื่อมใส ทำการเผยแพร่ศาสนาได้ดีควรสนับสนุนช่วยเหลือให้กำลังใจ เมื่อกลับมาเมืองไทยก็ได้บุคคลกลุ่มหนึ่งได้คิดในเรื่องการจะไปทอดผ้าป่า ได้นิมนต์อาตมาไปด้วยก็เลยเดินทางไป เมื่อ ๒๙ เมษายน ถึงนครลอนดอนเมื่อวันที่ ๓๐ วันที่ ๒ ท่านรัฐบุรุษอาวุโสได้ถึงแก่อนิจกรรม ขณะนั้นได้พักอยู่ที่วัดป่าแล้วคุณหน่อย (หม่อมราชวงศ์ สายสวาสดิ์ สวัสดิวัฒน์) ได้ไปเรียนให้ทราบว่าท่านทราบข่าวอะไรเกี่ยวกับท่านปรีดีหรือเปล่า บอกว่ายังไม่ทราบ คุณหน่อยก็บอกว่า ท่านปรีดี ได้ถึงแก่อนิจกรรมเสียแล้ว เมื่อวันนี้เอง เมื่อวันที่ ๒ วันนั้น เมื่อได้ทราบข่าวเช่นนั้นก็รู้สึกสลดใจ แล้วก็นึกว่าควรจะได้พูดปลอบใจท่านผู้หญิงพูนศุข พนมยงค์ ซึ่งอยู่ในที่นั้นด้วย ก็นึกว่าทำอย่างไรจึงพูดกันได้ คุณหน่อยก็ต่อโทรศัพท์ให้ ก็ได้พูดปลอบโยนไปแล้ว ก็บอกว่าเสียดายในวันเผาศพคงไม่ได้มีโอกาสมาร่วม เพราะว่าไม่ได้วีซ่าเข้าประเทศฝรั่งเศส

จากประเทศไทย ฝรั่งเศสนี่เขาแปลกที่ว่าถ้าว่าคนในประเทศไทยจะไปวีซาในต่างประเทศเพื่อไปฝรั่งเศสเขาไม่ให้ เขาถามว่าเมืองไทยไม่มีกงสุลฝรั่งเศสหรือจึงมาวีซ่าที่นี่ บอกว่ามี มีแล้วทำไมไปวีซ่าที่โน่น แล้วเขาก็ไม่ให้อาตมาก็คิดว่าคงหมดหวังไม่มีโอกาสจะไปร่วมได้ แต่ว่าเมื่อใกล้วันที่จะทำการเผาสรีระร่างกายของท่านผู้นี้ ท่านผู้หญิงก็ได้โทรศัพท์มาบอกคุณหน่อย บอกว่าให้พยายามเอาท่านเจ้าคุณมาให้ได้ คุณหน่อยก็เข้ามาหาบอกว่าถ้าอาตมายินดีไป ก็วิ่งเต้นได้เหมือนกัน คือไปทำรีเอนทรีวีซ่า เข้าประเทศอังกฤษก่อนแล้วก็ไปที่กงสุลฝรั่งเศส แกเป็นสุภาพสตรีแกก็พูดจนกระทั่งกงสุลใจอ่อน บอกว่าเอาล่ะให้เป็นพิเศษ แต่ว่าให้ไปเอาหนังสือจากสถานทูตมาหน่อย เมื่อไปสถานทูตท่านเอกอัคราชทูตไม่อยู่มากรุงเทพ ฯ ก็ไม่มีใครทำหนังสือให้แต่มีข้าราชการคนหนึ่งเป็นเพื่อนกับคุณปาล พนมยงค์ บอกว่าไม่เป็นไรครับผมเป็นเพื่อนคุณปาลผมจะทำเอง แล้วก็ออกหนังสือในนามสถานทูตให้เรียบร้อย ก็ได้เดินทางไปในวันที่ ๘ เดือนพฤษภาคม เมื่อมาถึงก็มุ่งไปที่บ้านเลย ศพเข้าหีบเรียบร้อยแล้ว ก็ไปยืนแอบแผ่ส่วนกุศลให้ตามสมควร แล้วก็ไปยืนสนทนากับท่านผู้หญิงและคณะ แล้วก็ไปพักที่บ้านท่านเอกอัคราชทูตแห่ง.....กรุงปารีส ท่านให้พักสะดวกสบายดี วันรุ่งขึ้นวันที่ ๙ เวลาบ่าย ๒ โมง ก็เชิญศพไปสู่สุสาน ณ. กรุงปารีส สุสานนี้เขาใหญ่โตมากมีบริเวณกว้างขวาง เขามีถนน ซอยเป็นสิบ ๆ ซอย เวลาเข้าไปก็ต้องถามเขาว่าไปตรงไหน พอบอกให้เรียบร้อยก็ไปจนถึงบริเวณสุสานเวลา ๑๔ นาฬิกา ศพก็ไปถึงแล้วเอาไปวางไว้ข้างล่าง พวกเราก็ว่าไปทำพิธีข้างบน ขออนุญาตเอาศพขึ้นไปชั้นบนหน่อยเขาก็ไม่ขัดข้อง และยกศพขึ้นไปทาง ณ ที่สมควรซึ่งได้จัดไว้ แล้วก็จัดโต๊ะหมู่บูชามีพระพุทธรูปเอาไปประดิษฐานไว้ด้วย ผู้คนที่มาร่วมงานศพวันนั้น จำนวนประมาณ ๔๐๐ คน ที่รู้ว่า ๔๐๐ คนเพราะว่าดอกไม้จันทน์ที่เอาไปจากกรุงเทพ ฯ นั้นมัน ๔๐๐ กว่า นับแล้วหมดไป 400 ดอก แสดงว่ามีคน ๔๐๐ คนที่มาในงานวันนั้นก็มีเอกอัครราชทูตจากจากประเทศจีนมาด้วย ก็นำพวงหรีดมาด้วย และประธานาธิบดีฝรั่งเศสนายมิตแตร์รองด์ก็ได้ส่งพวงหรีดมาวางหน้าศพด้วยเหมือนกัน พระสงฆ์ที่ไปประชุมกันวันนั้นก็มีจำนวนสิบกว่ารูป คือพระประเทศลาวด้วย พระที่มาจากวัดพุทธประทีป อีก ๓ รูป ๔ ทั้งอาตมาเป็นทั้งหมดก็ ๑๐ กว่ารูป มีการทอดผ้ามหาบังสุกุล นิมนต์พระให้ท่านชักผ้า เสร็จแล้วอาตมาก็ได้ถือโอกาสกล่าว สโม ธนิย กถา หรือ สังเวย คถา ก็ได้ ต่อที่ประชุมวันนั้น อาตมาก็ได้กล่าวมีใจความว่า ความจริงในคำที่กล่าวได้บันทึกเทปไว้เรียบร้อยแล้ว เขาก็ได้ถอดเทปเรียบร้อยแล้ว แต่ว่าจะเอามาอ่านมันก็ไม่ดี สู้พูดจากน้ำใจดีกว่า เพื่อให้เป็นที่ประทับใจผู้ฟังทั้งหลาย

เวลาอาตมาพูดถึงความดีคนอื่นที่ดีมาก ๆ นี้มันมีข้อบกพร่องอยู่อย่างหนึ่งคือมักตื้นตันใจ เวลาพูดมันพูดไม่ออก มันแย่ หน้าอกตันขึ้นมา ต้องหายใจแรงสักหน่อยจึงพูดต่อไปได้ ดังนั้นท่านเห็นว่าอาตมาหยุดนั้นไม่ใช่จนปัญญา แต่ว่ามันแน่นข้างในเป็นธรรมดาเช่นนั้นถ้าพูดถึงเรื่องความดีของคนดีทั้งหลายทั้งปวงแล้วมันตื้นตันใจทุกที อาการเช่นนี้เป็นธรรมชาติของร่างกายไม่ใช่อะไร

อันนี้จะพูดเล่าให้ฟังว่าวันนั้นเอกอัครราชทูตไทยกับภรรยาก็ไปด้วยเหมือนกันและคนไทยก็มีมาก มาจากประเทศอังกฤษ มาจากประเทศเบลเยี่ยม จากฮอลแลนด์ จากเยอรมัน จากประเทศอิตาลีก็มี มาจากเกาะเอลบาก็มี ที่มาร่วมกันในวันนั้น และไปจากกรุงเทพก็มี ทุกคนที่นั้นมาด้วยน้ำใจจริง ๆ มาด้วยความรัก มาด้วยความเคารพต่อผู้ที่จากพวกเราทั้งหลายไป ที่ประชุมบริเวณสุสานซึ่งเขาทำไว้แน่นไป เก้าอี้ไม่พอนั่ง เจ้าหน้าที่สุสานบอกว่าตั้งแต่เผาศพมานานแล้วยังไม่เคยเห็นศพใดมีคนมากเท่านี้เพราะว่าพวกฝรั่งไม่ค่อยมีคนไปมากปกติเอาอย่างนั้น ศพนี้มีคนมากที่สุดเขาว่าอย่างนั้น เมื่อได้เวลาอาตมาก็ยืนขึ้นพูดต่อที่ประชุมว่า

บัดนี้ พวกเราทั้งหลายได้มาประชุมกันเพื่อให้เป็นเกียรติแก่บุคคลผู้หนึ่งที่ได้ทำประโยชน์ต่อชาติแก่เมืองไทยเป็นอย่างมาก ถ้าเราทั้งหลายมีความรักประชาธิปไตยเห็นคุณค่าของระบอบประชาธิปไตย เราทุกคนก็เป็นลูกหนี้ของบุคคลผู้นี้ เพราะโดยสมองปัญญา สามารถของบุคคลผู้นี้ที่ได้นำระบอบประชาธิปไตยมาให้แก่พวกเราทั้งหลายที่เป็นผู้มีน้ำใจ กตัญญูกตเวทีต่อบุคคลที่ได้เสียสละชีวิตเลือดเนื้อ กระทำความดีงามให้แก่ประเทศชาติก็ได้มาประชุมกันเพื่อเป็นพยานในความงามความดีของบุคคลผู้ที่ได้ถึงแก่กรรมไปนี้ เรามาจากสถานที่ไกล ๆ เสียสละปัจจัยเป็นค่าเดินทางเพื่อมาร่วมประชุมกันไว้อาลัยในคุณงามความดีของท่านรัฐบุรุษอาวุโส นับว่าเป็นการกระทำที่ได้แสดงออกซึ่งน้ำใจที่เรามีความกตัญญูกตเวทีต่อบุคคลที่ได้ทำคุณประโยชน์ ให้ชาติบ้านเมืองของเรา จึงนับเป็นการประชุมที่ยิ่งใหญ่เป็นการประชุมที่เต็มไปด้วยเกียรติยศที่เราทั้งหลายจะพึงทำให้ได้กับบุคคลผู้นี้ ซึ่งท่านได้มาถึงอนิจกรรมในต่างประเทศ ไม่เหมือนในประเทศไทย ถ้าท่านถึงอนิจกรรมในประเทศไทยศพของท่านก็จะได้รับบรรจุในโกศเกียรติยศ และได้รับพระมหากรุณาธิคุณหลายอย่างหลายประการ ศพต้องไปทำการพระราชทานเพลิงที่วัดเทพศิรินทร์ ถ้าไปทำที่นั้นลูกศิษย์ลูกหาซึ่งมีจำนวนมากมายทั้งเป็นคนแก่ คนวัยกลาง และอยู่ในวัยหนุ่มวัยสาวจะไปประชุมกันจนสถานที่ไม่พอจะยืนจะนั่งกันก็ได้ แต่ว่าท่านมาถึงแก่อนิจกรรมในต่างประเทศ พวกเราที่มีความเคารพก็อุตส่าห์มาร่วมชุมนุมกัน ทำให้ผู้ที่ยังมีชีวิตอยู่คือท่านผู้หญิงและลูก ๆ และญาติของท่านผู้ถึงอนิจกรรมมีความสบายใจ แม้จะมีความทุกข์ มีความเศร้าโศก อันเกิดขึ้นจากการพลัดพรากจากบุคคลที่รักและพอใจ แต่เมื่อเราทั้งหลายได้มาประชุมกันในรูปอย่างนี้ความเศร้าโศกความเสียใจ อาลัยอาวรณ์ที่มีอยู่นั้นก็จางไปบ้างเป็นบางครั้งบางคราว เราทุกคนจึงเป็นผู้มีส่วนในการช่วยให้คนที่มีความทุกข์เพราะพลัดพรากจากสิ่งที่รักที่ชอบใจคลายไปจากทุกข์ความเดือดร้อน การทำให้ผู้อื่นคลายจากความทุกข์ความเดือดร้อนนั้นเป็นอุดมการทางพระพุทธศาสนา เมื่อใดเรามีโอกาสที่จะทำอะไรให้คนอื่นได้คลายจากความทุกข์ความเดือดร้อนได้ เราควรจะทำทันที อย่าช้าอยู่เป็นอันขาด อาตมาจึงขอชมน้ำใจของพี่น้องทั้งหลายที่อยู่ในต่างประเทศ ทีอุตส่าห์ได้เดินทางมาให้

เกียรติแก่งานศพในวันนี้แทนเจ้าภาพด้วย อันบุคคลที่นอนอยู่ในหีบน้อยบนอัฒจันทร์ที่วางไว้นี้ เราทั้งหลายควรได้สำนึกว่าเป็นบุคคลที่ได้กระทำคุณประโยชน์แก่ชาติไทย เมืองไทยมิใช่น้อย เพราะประเทศไทยเราได้เปลี่ยนจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชมาเป็นระบอบประชาธิปไตยนั้นก็โดยมันสมองด้วยความคิดความอ่านของบุคคลผู้นี้

ในสมัยที่ท่านมาทำการศึกษาวิชากฎหมายอยู่ที่กรุงปารีสแล้วก็ได้เห็นระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยในประเทศยุโรปว่าเขาจัดกันอย่างไร ทุกคนมีสิทธิมีเสียงในบ้านเมืองของตนอย่างไร คนที่มีความสามารถก็มีโอกาสเข้ามารับใช้ประเทศชาติของตนได้ บ้านเมืองก็มีความเจริญก้าวหน้าไปตามสมควรแก่ฐานะ ถ้านึกถึงประเทศไทยที่ปกครองกันแบบสมบูรณาญาสิทธิราชกันอยู่ อำนาจการปกครองบ้านเมืองไปอยู่กับบุคคลเพียงกลุ่มเดียวไม่ได้กระจายอำนาจออกไป เราควรได้ทำการเปลี่ยนแปลงการปกครองให้เข้ากับระบอบที่ทันสมัยซึ่งชาวโลกทั้งหลายเขาได้ปฏิบัติกันไปแล้ว ความคิดอันนี้ได้เกิดขึ้นในจิตใจของท่านผู้นี้ แต่ว่างานใหญ่จะกระทำโดยผู้เดียวมิได้ ต้องหาพรรคหาพวกมาร่วมแรงร่วมใจกันในการพาพวกที่จะมาร่วมใจกันนั้นไม่ใช่การหาพวกมาเที่ยวตามร้านขายยา ขายสุรายาเมาหรือไปเที่ยวตามไนท์คลับมันทำได้ง่าย แต่การหาพวกมาร่วมกันเสียสละชีวิตเลือดเนื้อเพื่อเสี่ยงกับการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองมันไม่ใช่เรื่องที่ทำได้ง่าย ๆ จึงต้องไปเที่ยวสนทนาแย้มพรายความคิดความเห็นกับคนนั้นคนนี้ว่ามีความคิดความเห็นอย่างไรบ้าง ผลที่สุดก็ได้ครบพวก ๗ คนด้วยกัน ๗ คนนั้นเวลานี้ได้ถึงแก่กรรมไปหมดแล้ว เหลืออยู่คนเดียวคือ หลวงศิริราชไมตรี สิงหเสนี ชื่ออาตมานึกไม่ออกในขณะนี้ แต่ก็นามสกุล สิงหเสนี (จรูญ สิงหเสนี) ก็มีความคุ้นเคยกับอาตมาอยู่เหมือนกันท่านผู้นี้ แต่เวลานี้ร่างกายก็ง่อนแง่นเต็มที ไม่ค่อยจะแข็งแรง ยังเหลือเพียงคนเดียวใน ๗ คนนั้น ได้ไปประชุมกันที่ร้านกาแฟเพื่อปรึกษาหารือกันในเรื่องว่าเราจะทำการเปลี่ยนแปลงการปกครองอย่างไร แล้วก็มีในกลุ่มนั้นก็มีทหารอยู่ด้วย เช่น จอมพล ป. พิบูลสงคราม และหลวงทัศนัยนิยมศึก ซึ่งเป็นทหาร และมีนายแนบ พหลโยธิน ได้ร่วมกันปรึกษาหารือกันเพื่อเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองโดยไม่ต้องเสียเลือดเนื้อ และจะสงวนไว้ซึ่งพระมหากษัตริย์ให้มีอยู่ในบ้านเมืองของเราต่อไป น้ำใจของบุคคลที่จะคิดเปลี่ยนแปลงการปกครองนั้นมิได้คิดทำลายสถาบันพระมหากษัตริย์ ยังมีความจงรักภักดีต่อสถาบันนี้อยู่ จึงได้ไม่ทำลายให้สูญสิ้นไป เมื่อคิดได้แล้วก็ได้ร่วมพรรคร่วมพวกกลับมาเมืองไทย ก็ได้เริ่มอบรมบ่มนิสัยของนักศึกษาที่เลือกเรียนกฎหมาย พอท่านกลับมาแล้วก็เป็นอาจารย์สอนกฎหมาย ลูกศิษย์ของท่านในสมัยนั้นก็แก่หง่อมแล้ว

เมื่อวานซืนได้รับจดหมายฉบับหนึ่งจากคุณจินดา ชัยรัตน์ เขาบอกว่าแกเป็นลูกศิษย์รุ่นนั้น รุ่นเดียวกันตายไปกันหมดแล้วยังเหลืออยู่คนเดียวคือผม แต่ว่าตาก็ไม่ค่อยจะดีแล้วชักจะมองอะไร

ไม่ค่อยจะเห็น ท่านแรกคนที่สอบได้ที่ ๑ นั้นไม่อยู่แล้ว แกได้ที่ ๒ แต่เวลานี้ก็เป็นที่ ๑ อยู่แล้วในหมู่คนทั้งหลาย เล่าให้ฟังอย่างนั้น

และการสอนกฎหมายก็คือสอนอุดมคติในการที่จะนึกคิดในทางที่เป็นประโยชน์แก่ส่วนรวมลงไปในสมองของนักกฎหมายเหล่านั้น ผลที่สุดก็เกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองในวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นการเปลี่ยนแปลงการปกครองที่ไม่ต้องเสียเลือดเนื้อไม่ต้องทำให้ใครเกิดความทุกข์ความเดือดร้อน แม้พวกราชวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ทั้งหลายที่คณะราษฎรได้อัญเชิญไปพักไว้ที่พระที่นั่งอนันตสมาคม ก็มิได้รับความเสียหายในเรื่องร่างกายในชีวิต การเปลี่ยนแปลงการปกครอง จึงเรียบร้อยเพราะผู้กระทำการปลี่ยนแปลงการปกครองมีน้ำใจเป็นธรรมพอมากอยู่ ไม่อยากจะทำให้ใครมีความทุกข์ความเดือดร้อนแม้แต่น้อย ในเรื่องไม่อยากจะทำให้ใครมีความทุกข์ความเดือดร้อน เป็นคุณธรรมสำคัญที่สิงสถิตอยู่ในใจของท่านรัฐบุรุษอาวุโสนี้ตลอดเวลา ซึ่งเราจะเห็นได้จากเหตุการณ์ต่าง ๆ ภายหลังจากการเปลี่ยนการปกครองแล้ว แม้ว่าเขาจะให้ทำอะไร ท่านก็มีหลักการอยู่ในใจว่าเราจะต้องทำในสิ่งที่จะไม่ให้ใครเดือดร้อน เพราะว่าในการเปลี่ยนแปลงการปกครองต้องการเปลี่ยนแปลงให้คนทุกคนได้มีความสุขได้มีการทำมาหากินสะดวกสบาย ให้เจริญในการศึกษา ในทางเศรษฐกิจ ในทางสังคม อะไรต่าง ๆ พื้นฐานทางจิตใจของท่านรัฐบุรุษอาวุโสนั้น เป็นที่มีคุณธรรมประจำใจอยู่ตลอดเวลาและคุณธรรมประจำใจอีกอันหนึ่งซึ่งเราทั้งหลายควรจะได้รู้และควรจะช่วยกันถ่ายทอดมาใส่ไว้ในจิตใจของเราที่เป็นศิษย์ทั้งหลายที่มาประชุมกันในวันนี้ คือท่านเป็นผู้ที่ไม่หวังลาภผลสักการะ ไม่ต้องการความมักใหญ่ใฝ่สูง อะไรมากนัก ต้องการเพียงประกาศเตือนว่า ขอให้ข้าพเจ้าได้มีโอกาสทำอะไร ๆ ที่เป็นประโยชน์แก่ชาติ แก่บ้านเมืองเท่านั้นก็พอแล้ว อันนี้จะเห็นได้ในครั้งที่ท่านนายกรัฐมนตรีพันเอกพระยาพหลพลพยุหเสนา ซึ่งท่านมีความรักท่านรัฐบุรุษอาวุโสนี้มาก และที่มีปัญหาหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อตั้งรัฐบาลเสร็จแล้ว และก็มีเรื่องไม่ค่อยจะเหมาะจะควรเกิดขึ้น คือได้ปิดสภา ฯ งดใช้รัฐธรรมนูญชั่วคราว อะไรอย่างนี้ ท่านปรีดีก็ต้องเดินทางไปต่างประเทศ เพราะว่าทราบว่าคนบอกให้ไปต่างประเทศเสียก่อนท่านก็ไป ในเวลาที่เรือเดินทางไปนั้น เจ้าคุณพหล ฯ ท่านแสดงความรักแสดงความเมตตา ออกนอกหน้าให้ใคร ๆ ทั้งหลายได้เห็น คือได้สวมกอดหอมแก้มท่านปรีดีขวาซ้ายมากมายหลายครั้งหลายหน แล้วท่านมาพูดในที่ประชุมในสภา ฯ คราวหนึ่งว่า ข้าพเจ้ามีความจริงใจต่อบุคคลผู้นี้ ข้าพเจ้ามีความเลื่อมใสในความคิดความอ่านในความรู้ความสามารถของบุคคลผู้นี้ ในวันที่จะต้องเดินทางไปต่างประเทศข้าพเจ้าไม่กลัวอะไร กล้าแสดงออกซึ่งความรักอันมีอยู่ในน้ำใจของข้าพเจ้าต่อท่านผู้นี้อย่างเปิดเผย ซึ่งท่านทั้งหลายได้เห็นอยู่แล้ว อันเป็นการแสดงน้ำใจท่านเชษฐบุรุษที่มีต่อรัฐบุรุษอยู่ในคราวนั้น ท่านแสดงออกด้วยความจริงใจ อันไม่กลัวอันตรายใด ๆ อันจะเกิดขึ้นแก่ท่าน และเมื่อภายหลังได้กลับมา เพราะว่าความจริงหนีความจริงไม่พ้น ความบริสุทธิ์ยังคงมี

อยู่ ธรรมะยังมีอยู่ ท่านก็ได้เดินทางกลับมารับใช้ประเทศชาติต่อไป และก็ได้เป็นรัฐมนตรี ท่านเป็นแต่เพียงรัฐมนตีลอยเท่านั้นเอง ไม่ได้ว่าการกระทรวงใด แต่ท่านเชษฐบุรุษต้องการให้ว่าการกระทรวงมหาดไทย เพราะเห็นว่าเป็นกระทรวงใหญ่เป็นกระทรวงที่สำคัญ เป็นงานที่จะต้องมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลง พัฒนาระบบราชการเพื่อให้ทันสมัยให้ก้าวหน้าต่อไป แต่ท่านรัฐบุรุษอาวุโสท่านมีนิสัยอ่อนน้อมถ่อมตัว ท่านบอกว่ากระทรวงมหาดไทยเป็นกระทรวงใหญ่ อย่าให้ผมไปว่าการเลย แต่ถ้าจะมีกิจธุระอันใดที่จะให้กระผมทำโดยไม่ต้องเป็นรัฐมนตรีก็ได้ ท่านยินดีจะทำให้ทุกสิ่งทุกประการ อันนี้เป็นเครื่องแสดงน้ำใจว่าท่านไม่ใช่เป็นคนปิดทองที่หน้าตักพระ แต่ว่าปิดทองหลังพระปิดทองไม่ให้ใครรู้ ใครเห็นว่าท่านปิดทองไว้ที่หลังพระ เป็นนิสัยของท่านอย่างนั้น เป็นการแสดงให้เห็นว่าไม่ได้มักใหญ่ใฝ่สูงในอำนาจ แต่มีความมักใหญ่ใฝ่สูงในการที่จะปฏิบัติงานอันจะเป็นประโยชน์แก่ชาติแก่บ้านเมืองเป็นส่วนใหญ่ ตำแหน่งไม่สำคัญ อยู่ที่งานที่ตัวจะพึงกระทำให้แก่ชาติแก่บ้านเมืองเท่านั้น อันนี้เป็นเรื่องที่น่าคิด ในเรื่องคุณงามความดีของท่านแล้วท่านรัฐบุรุษ..... เออ.....ท่านเชษฐบุรุษ พระยาพหล ฯ ก็ไม่ได้เคี่ยวเข็ญอะไร ให้ท่านทำงานตามชอบใจ แต่ว่าผลที่สุดก็ต้องเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย เมื่อเป็นรัฐมนตรีมหาดไทยท่านก็พบว่ามันมีปัญหาว่ามันมีอุปสรรค คือข้าราชการในกระทรวงนั้นยังนิยมระบบเก่า ๆ หัวคิดยังไม่เปลี่ยนแปลง ยังไม่ก้าวหน้าเท่าที่ควร จึงต้องมีการปรับปรุงอะไรกันเป็นการใหญ่เพื่อให้สิ่งทั้งหลายเป็นที่เรียบร้อยด้วยดี ท่านเคารพในเหตุผลเคารพคนผู้ปฏิบัติงาน

อ่านในหนังสือประวัติของท่านปรีดี เล่มหนึ่งว่า ท่านรัฐมนตรีกลาโหมเห็นด้วยในการที่จะทำว่าเมืองชายแดนควรจะให้ทหารเป็นผู้ว่าราชการทั้งหมด แต่ว่าท่านรัฐมนตรีมหาดไทยไม่เห็นด้วยในการที่จะทำเช่นนั้น เพราะท่านเห็นว่าทหารนั้นมีความรู้จริง มีความสามารถจริง แต่มันคนละด้าน ผู้มีความสามารถในด้านยุทธวิธี มีความสามารถในการที่จะรบกับข้าศึกเพื่อป้องกันประเทศชาติ แต่จะให้ไปเป็นนักปกครองโดยไม่มีความรู้ในด้านรัฐศาสตร์นั้นเห็นว่าจะเป็นการไม่สมควร แล้วอีกประการหนึ่งจะเป็นการตัดทอนกำลังใจของข้าราชการในกระทรวงมหาดไทยซึ่งทำงานมาตั้งแต่เป็นปลัด ทุกคนก็อยากเป็นผู้ว่าการกันทั้งนั้น ถ้าเราเอาคนอื่นเข้าไปแทรกอย่างนั้นก็จะเกิดความน้อยเนื้อต่ำใจไม่เป็นอันทำงาน ท่านก็ตอบไปว่าเป็นการไม่สมควรที่จะทำเช่นนั้น รัฐมนตรีกลาโหมก็คงไม่พออกพอใจเท่าใดนักในคำตอบเหล่านั้น อันนี้คือรากฐานแห่งปัญหาที่จะเกิดขึ้นในกาลต่อมา ในระหว่างคณะราษฎรทั้งหลายซึ่งได้ร่วมแรงร่วมใจในการเปลี่ยนแปลงการปกครอง แต่ว่าทีหลังมาอุดมการมันเปลี่ยนไป อุดมการของคนเรานั้นแม้ว่าตั้งต้นไว้ดี แต่เปลี่ยนแปลงไปได้เพราะเรื่องอะไร.....เรื่องความเป็นใหญ่เรื่องลาภสักการะ เรื่องพรรคเรื่องพวกอะไรต่าง ๆ นี่ เป็นตัวการสำคัญที่จะทำลายอุดมการให้หมดสิ้นไป แต่ว่าตัวท่านรัฐบุรุษอาวุโสนั้น

ท่านไม่ได้เปลี่ยนอุดมการของท่าน ท่านยังมีความคิดแน่วแน่ที่จะจับจะทำสิ่งทั้งหลายเพื่อประโยชน์แก่ชาติแก่บ้านเมืองต่อไป ไม่ว่าจะเข้าไปจัดการงานในกระทรวงใด ก็ต้องมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงกิจการในกระทรวงนั้น อยู่มหาดไทยก็ปรับปรุงเปลี่ยนแปลงเช่น การขยายอำนาจ มีการตั้งเทศบาลท้องถิ่นเพื่อให้คนรู้จักปกครองท้องถิ่น รู้จักใช้สิทธิ์ใช้เสียงกัน ระบบเทศบาลจึงได้เกิดขึ้นในประเทศไทยด้วยอาศัยสมองของท่านรัฐมนตรีมหาดไทยคนหนุ่มที่มีความคิดก้าวหน้า ท่านทำอย่างนั้นแล้วก็เอาใจใส่ในราชการงานเมืองไปเที่ยวตรวจตราท้องที่ดูแล แล้วก็เอาใจใส่ข้าราชการคนไหนปฏิบัติดีปฏิบัติชอบมีความคิดริเริ่ม มีความคิดสร้างสรรค์ก็ยกย่องเชิดชูให้ได้เป็นผู้หลักผู้ใหญ่ขึ้นไปเพื่อจะให้ปฏิบัติงานให้เป็นที่กว้างขวางต่อไป อันนี้เป็นคุณธรรมที่มีอยู่ในน้ำใจของท่าน แล้วก็เมื่อไปอยู่กระทรวงต่างประเทศก็ได้คิดในการที่จะเปลี่ยนแปลงสัญญาราชไมตรีที่เราทำไว้เหมือนกับถูกมัดมือชกจากฝรั่งที่มาแสวงหาลาภผลทางเอเชียในสมัยนั้นเป็นสัญญาที่ไม่ถูกต้องเพราะเราเสียเปรียบมาก ก็ไปพูดทำความเข้าใจกับชาติเหล่านั้นเพื่อแก้ไขสัญญา ได้เสนอเรื่องนี้ต่อคณะรัฐบาล คณะรัฐบาลก็อนุมัติให้ท่านไป ความจริงเขาก็อยากให้ไปต่างประเทศอยู่แล้ว เพราะอยู่ในเมืองไทยมันเป็นอะไรขวางคอคนบางพวกบางคนอยู่ ก็อยากให้ไปซะ แต่ว่าท่านไปเพื่อประโยชน์เพื่อความสุขของชาติไทยอีกเหมือนกัน แล้วในการไปก็เรียกว่าเสียสละอยู่สักหน่อย ไม่รู้ว่าจะไปทำได้สำเร็จหรือเปล่า เพราะชาวตะวันตกยังหวงอำนาจ ยังหวงประโยชน์กันอยู่ทั้งนั้น แต่ต้องใช้ความพยายามเต็มที่เพื่อจะให้ได้สิ่งที่เราต้องการ ท่านก็เดินทางไปกรุงปารีส ไปประเทศอิตาลีไปประเทศต่าง ๆ ในยุโรป ที่มีความสัมพันธไมตรีกับประเทศไทย แล้วก็ได้ผลประโยชน์จากการไปคราวนั้น เขาลดหย่อนข้อสัญญา ผ่อนคลายลงไปให้เราได้อะไรพอสมควรแก่ฐานะขึ้นมาบ้าง อันนี้คืองานที่มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงในกระทรวงนั้น ๆ แล้วยังมีงานอื่นอีก

นอกจากเช่นนั้นแล้ว เมื่อมาอยู่กระทรวงการคลัง ก็เห็นว่าเรากู้เงินเขา เราเสียดอกเบี้ยเขาแพงเกินไป ควรจะมีการเปลี่ยนแปลงเรื่องดอกเบี้ยก็ต้องเดินทางไปต่างประเทศเพื่อไปพูดจาดอกเบี้ยให้มันน้อยลงไปสักหน่อย เพราะว่าคนยืมเงินเขาดอกเบี้ยแพง ๆ นี้มันก็ลำบากจะเดือดร้อนวุ่นวาย ท่านก็พยายามไปพูดจาหว่านล้อมประเทศนั้น ประเทศนี้ ที่เป็นเจ้าหนี้ของพวกเราทั้งหลาย ผลที่สุดก็ได้เปลี่ยนดอกเบี้ย อาตมาจำได้เคยอ่านหนังสือพิมพ์ในสมัยนั้น แล้วหนังสือพิมพ์เขาเขียนว่า ดอกเบี้ยที่ได้ลดลงนั้น ท่านปรีดี พนมยงค์ ทำงานอีก ๓ ชาติก็ไม่สามารถจะมีเงินได้เท่านั้น อันนี้เรียกว่าท่านทำงานเพื่อประโยชน์ แก่ชาติแก่บ้านเมืองเราทั้งหลายที่เกิดมาในรุ่นหลังที่ได้มาประชุมอยู่ต่อหน้าสรีระร่างกาย อันไร้วิญญาณของท่านในหีบใบน้อยนี้ เราอาจจะไม่รู้ในเรื่องทุกสิ่งทุกประการที่ผ่านมาในชาติบ้านเมืองของเราว่า ท่านผู้นี้ได้เสี่ยงชีวิตขนาดไหน เสียสละอย่างไรเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขแก่ประชาชนโดยไม่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัว ให้เรานึกเปรียบเทียบ

ว่า คนที่เข้าไปเป็นใหญ่เป็นโตในบ้านเมืองส่วนมาก เขาจะอยู่ฐานะมั่นคง มีความร่ำรวยด้วยทรัพย์สินเงินทองกันทั้งนั้น แต่ว่าผู้ต้นคิดเปลี่ยนแปลงการปกครอง ใช้สมองใช้สติปัญญา ปฏิบัติงานให้แก่ประเทศชาติให้มาเกือบ ๒๐ ปีที่ติดต่อกันนั้น ท่านไม่ได้มีทรัพย์สมบัติอะไรติดเนื้อติดตัว ที่อยู่ปารีสนี้ก็ได้อยู่บ้านไม่ใหญ่ไม่โตอะไร คนบางคนอาจคิดว่าท่านไปสบายอยู่กรุงปารีส

ความจริงท่านไม่ได้มีความสบายทางจิตใจ ร่างกายไม่ค่อยมีโรคภัยเบียดเบียนหรอก แต่ว่าทางใจนั้นท่านไม่สู้จะสบายใจเท่าไหร่ เพราะว่าท่านฟังข่าวบ้านเมืองอยู่เสมอ รู้ว่าสภาพเมืองไทยเป็นอย่างไร ท่านก็มีความเป็นห่วงกังวลแต่ว่าท่านก็ไม่มีโอกาสมารับใช้ประเทศชาติบ้านเมืองของเรา เมืองไทยนี้พูดไปแล้วมันก็อาภัพอยู่อย่างหนึ่ง คนดี ๆ มีปัญญาที่จะพอมีปัญญาใช้สติปัญญานั้นเพื่อพัฒนาประเทศชาติให้เจริญก้าวหน้าได้ แต่ไม่มีโอกาสรับใช้ประเทศชาติได้ อย่างนี้เรียกว่าพูดตามภาษาพวกหมอดูเขาว่า ดาวเมืองมันไม่ค่อยจะดีนะ ไอ้วันที่วางศิลาฤกษ์ปักเสาหลักเมืองคงไม่ค่อยจะดีเท่าใด บ้านเมืองมันจึงอาภัพคนดี คนดีไม่มีโอกาสจะรับใช้ประเทศชาติบ้านเมือง ถ้าสมมติว่าบุคคลผู้นี้ได้ทำงานติดต่อกันตลอดมาตั้งแต่เริ่มต้นจนกระทั่งท่านปลดเกษียนอายุราชการออกไป เมืองไทยคงจะต้องก้าวหน้ากว่านี้ในด้านเศรษฐกิจ ในด้านการคลัง และในด้านการศึกษาหลายแง่หลายมุม คงจะเปลี่ยนแปลงตามแนวความคิดของท่านผู้นี้-เพราะว่าท่านผู้นี้ใช้เวลาใช้ความรู้ เพื่อคิดเพื่อคุ้ยอยู่ตลอดเวลา ค้นคว้าตำรับตำรา ศึกษาเหตุการณ์ในต่างประเทศเพื่อจะเอามาประยุกต์ใช้ให้เป็นประโยชน์แก่ชาติบ้านเมืองของเราอยู่ตลอดเวลา แต่ท่านไม่มีโอกาสจะทำได้ต้องละเหเร่ร่อนออกจากบ้านจากเมือง ต้องไปอยู่ต่างประเทศ เช่นไปอยู่ในเมืองจีน ๒๑ ปี ไม่ใช่เวลาเล็กน้อย แต่คุณธรรมความรู้ความสามารถสติปัญญาที่มีอยู่นั้น ไม่มีโอกาศได้รับใช้สนองคุณประเทศชาติบ้านเกิดเมืองมารดร อันนี้เป็นเรื่องที่เราทั้งหลายสลดใจในเรื่องนี้อยู่ แต่ว่าจะทำอย่างไรได้ เหตุการณ์นี้มันผ่านไปแล้ว และในที่สุดท่านก็มาอยู่กรุงปารีสเมื่อท่านมาอยู่กรุงปารีส ท่านก็ทวงสิทธิ์บางประการเช่น เงินบำนาญที่ท่านพึงจะมีพึงจะได้ในฐานะเป็นรัฐบุรุษอาวุโส ผู้ทำราชการบ้านเมืองเป็นประโยชน์แก่ชาติมานาน แต่ว่ารัฐบาลในสมัยนั้นก็ไม่ให้บำนาญแก่ท่าน ท่านจะต้องขอความยุติธรรมต่อศาล แล้วผลในที่สุดศาลก็ตัดสินว่ามีสิทธิ์ควรจะได้ รัฐบาลควรจะจ่ายเงินบำนาญให้แก่บุคคลผู้นี้ แล้วก็ได้เบิกย้อนหลังเงินที่พอจะซื้อบ้านเป็นรังนอนอยู่ในกรุงปารีสซึ่งไม่ใหญ่โตมโหฬารอะไร ถ้าเปรียบเทียบกับคนอื่น ๆ ที่อยู่ในต่างประเทศในสมัยปัจจุบันนี้เขามีบ้านใหญ่โตราคาแพง ๆ กันทั้งนั้น แต่ว่าบ้านของท่านไม่ใหญ่โตอะไรเล็กนิดเดียว พออยู่ได้ แล้วท่านก็อยู่อย่างผู้มักน้อยสันโดษทำการศึกษาค้นคว้าอยู่ตลอดเวลา

เมื่อปี ๒๕๒๒ อาตมาได้เดินทางผ่านกรุงปารีส ก็ในใจก็คิดถึงอยู่อยากจะไปเยี่ยมเยียนให้ถึงสำนักหลักแหล่งของท่าน แต่ก็ไม่รู้ว่าท่านอยู่ตรงไหน ก็พอดีมีนักศึกษาชายหญิง ๒ คน มาเยี่ยมอาตมา อาตมาก็ถามว่าท่านปรีดีของเราอยู่ที่ไหนในกรุงปารีส หลวงพ่ออยากจะไปเยี่ยม พวกเรา

รู้จักบ้างไหม หนูผู้หญิงคนหนึ่งเขาบอกว่าหนูรู้จัก หนูรู้เบอร์โทรศัพท์ท่าน แต่หนูจะโทรไปเรียนท่านเอง แล้วเขาก็โทรศัพท์ไปบอกท่าน รุ่งขึ้นท่านก็มารับอาตมาที่โรงแรม ๙ โมงเช้า มารับไปที่บ้าน แล้วก็ไปสนทนาเรื่องอะไร ๆ ต่าง ๆ บางเรื่องบางประการจนเวลาฉันเพล ฉันเพลเสร็จแล้วก็สนทนากันต่อไปจนกระทั่ง ๔ โมงเย็น จึงให้คนเอารถไปส่งที่โรงแรมที่พักวันนั้นเป็นวันที่มีการรู้ข่าวเรื่องการเลือกตั้งในประเทศไทย เพราะว่าทางกรุงเทพโทรศัพท์ไป ท่านก็ว่าคุณผู้หญิงไปรับโทรศัพท์ ท่านก็ว่าวันนี้เป็นวันที่มีนัดหมายโทรศัพท์จากกรุงเทพ คืออาทิตย์หนึ่งก็โทรศัพท์กันครั้งหนึ่ง เพื่อส่งข่าวคราวในบ้านในเมืองแล้วก็ได้รู้ข่าวว่าผลการเลือกตั้งในประเทศเป็นอย่างไร มีนักศึกษามานั่งอยู่คนหนึ่ง ท่านก็บอกว่าคุณจะต้องศึกษา ต้องหาข้อมูลว่า ทำไมพรรคประชาธิปัตย์จึงพ่ายแพ้ยุบยับอย่างนี้ มันเรื่องอะไร เป็นที่น่าสนใจน่าสนใจเพราะว่าพรรคนี้ครองความเป็นใหญ่ในกรุงเทพมานานแล้ว แต่ทำไมไปแพ้เขานี่เป็นเรื่องอะไร น่าศึกษาหาความรู้ความเข้าใจ ท่านพูดกับเด็กอย่างนั้น อาตมาก็นึกในใจว่าท่านเป็นผู้คิดถึงบ้านถึงเมืองตลอดเวลาแล้วก็สนทนากันหลายเรื่อง แม้นเรื่องทางศาสนาท่านก็สนทนาเหมือนกัน จะเล่าให้ฟังหน่อยคือ ท่านบอกว่ากิจการคณะสงฆ์ท่านว่าเป็นอย่างไร อาตมาก็บอกว่าเหมือนเดิมไม่ค่อยจะมีอะไรก้าวหน้าเปลี่ยนแปลงเท่าใดนัก เพราะว่าพระมหาเถระท่านเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ อายุมาก ๆ แล้วทั้งนั้น งานการอะไรก็เป็นไปตามเรื่องตามราว ท่านก็บอกว่า ผมวางแผนให้แล้วด้วยการออกกฎหมายพระราชบัญญัติ ปี ๒๔๘๔ ตัวเลขไม่แน่นอน แต่ดูมันราวนั้น ก็ให้มีสังฆสภา ให้มีสังฆมนตรี บอกว่าให้มีสังฆสภานี้ไม่ใช่เพื่ออะไร เพื่อให้พระหนุ่มได้มีโอกาสทำงาน เพราะได้เอามาร่วมชุมนุมกันได้ปรึกษาหารือกัน ในการที่จะจัดการอะไร ๆ ให้มันก้าวหน้า คนแก่ที่เป็นพระมหาเถระจะเป็นแต่เพียงที่ปรึกษาเป็นผู้ที่วินิจฉัยว่า อะไรควรอะไรไม่ควร คนหนุ่มจะได้มีโอกาสรับใช้พระศาสนา เพราะคนหนุ่มที่เรียนสูง ๆ เรียนเปรียญ ๙ ประโยค เป็นบัณฑิต เป็นอะไรถ้าจบแล้วไม่มีงานทำ ท่านนั่งเฉย ๆ ถ้าท่านนั่งเฉย ๆ กิเลสก็จะเพื่องฟู ผลที่สุดก็ลาสิกขาไปทำงานตามบริษัท ห้างร้าน ทำงานราชการกันหมด พระศาสนาก็ขาดพระที่จะปฏิบัติงานพระศาสนา ผมมองเห็นว่ามันจะไปไม่รอด จึงได้ออกกฎหมายใหม่ พระราชบัญญัติสงฆ์ให้เป็นอย่างนั้น แต่ทีหลังเขามายุบของผมซะนี่มันน่าเสียดาย ท่านก็บอกมาว่าท่านเจ้าคุณลองไปหาวิธีที่จะกู้อันนี้ขึ้นมาใหม่ อาตมาบอกว่าอาตมาทำไม่ได้ อาตมามีหน้าที่เพียงสั่งสอนคนเพียงอย่างเดียว เรื่องการปกครองคณะสงฆ์อาตมาไม่เกี่ยวข้อง ท่านบอกให้ไปหาวิธีพูดจาให้คนเกิดความรู้ความเข้าใจ ให้พระตื่นตัว เพื่อจะให้ร่วมใจร่วมแรงกันปฏิบัติงานให้เป็นประโยชน์ขึ้น อันนี้เป็นข้อสนทนาที่ได้พูดกับท่านเมื่อปีโน้น ๒๕๒๒ แล้วอาตมาก็จากท่านมา แต่เมื่อรู้ว่า ใครจะไปก็อุตส่าห์หาหนังสือธรรมะ ของท่านพุทธทาสให้บ้าง ของอาตมาเองบ้าง ส่งไปให้ท่านได้พูดได้อ่านได้สนใจในเรื่องนี้เสมอมา

ตลอดระยะเวลากาลโดยเฉพาะคุณ ฉลบชลัยย์ พลางกูร นี่แกไปทุกปี เวลาไปก็มักจะแวะ

ไปที่วัดบอกว่า ดิฉันจะไปเยี่ยมท่านที่ปารีส ท่านมีอะไรจะฝากไปไหม อาตมาก็ได้ฝากไปทุกครั้งทุกคราว ได้มีความสัมพันธ์ทางจิตใจในรูปอย่างนี้ ไอ้ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นนี้ มันเนื่องมาจากครั้งหนึ่งจะเล่าให้ฟังสักหน่อยว่ามันเป็นมาอย่างไร คือเมื่อสมัยท่านเป็นผู้สำเร็จราชการงานมันก็น้อย ไม่รู้จะทำอะไรแต่ความจริงท่านก็คิดตลอดเวลา โดยเฉพาะในสงครามมหาเอเชีย ในฐานะที่เป็นผู้สำเร็จราชการ ท่านก็เป็นเสรีไทยติดต่อกับต่างประเทศตลอดเวลา แต่ตอนนั้นยังไม่เกิดสงครามท่านก็ยังมีเวลาว่าง ได้ส่งคุณ วุฒิ สุวรรณรัตน์ ผู้แทนราษฎรจังหวัดสุราษฎร์ธานี ให้บอกนิมนตร์ท่านเจ้าคุณพุทธทาสมาให้ผมสักหน่อย ไอ้ผมจะไปมันก็ไม่สะดวก ให้ท่านมาดีกว่า มาคุยกันซักหน่อย แล้วท่านเจ้าคุณไปคุยกันตั้ง ๓ วัน คุยกันตั้งแต่บ่ายโมงถึง ๔-๕ ทุ่ม ๓ วันติดต่อกัน ๓ วัน คุยกันยาวเหลือเกิน ท่านมีความดำริเลื่อมใสในงานท่านพุทธทาส อยากจะทำอยุธยาให้เป็นเหมือนไชยาสักแห่งหนึ่ง แล้วท่านก็ให้ท่านเจ้าคุณไปดู วัดพนมยงค์ เป็นวัดที่ใกล้บ้านผม ไม่ใช่ตระกูลผมสร้างหรอกแต่ว่าบิดา มารดาไปสร้างบ้านอยู่ตรงนั้น นามสกุลก็ไปตรงกับชื่อวัดเขา ไอ้ที่ไปตรงกันเพราะว่าเวลาตั้งนามสกุลนี้ ท่านเจ้าคุณเจ้าอาวาสวัดหน้าเมรุ หน้าพระเมรุนะว่าอยู่หน้าวัดพนมยงค์นั้นแหละ เอานามสกุลพนมยงค์ก็แล้วกัน เลยตระกูลก็ติดมาอย่างนั้น ก็เกิดสัมพันธ์กับวัดนั้นขึ้นมาท่านก็เลยคิดจะบำรุงวัดนั้นให้มีสภาพแบบในไชยา ท่านเจ้าคุณก็ไปดูแล้วก็พาสถาปนิกไปด้วย สร้างกุฏิอย่างไร จะปลูกต้นไม้อย่างไรให้เรียบร้อย ปัญหามันเกิดว่าแล้วจะเอาพระที่ไหนไปอยู่ ท่านบอกว่ามีพระ อาตมาจะเอาพระมาให้ แล้วก็มาดูวัดสามพระยาตอนนั้น ท่านเจ้าคุณก็ส่งให้มาพบที่วัดที่ท่านพัก แล้วก็จะไปคุยกับท่านปรีดี ก็เลยไปกับท่านนั่งคุยกันตั้งแต่ดังที่กล่าวไป ตั้งแต่ ๙ โมง เรื่อยไปคุยตั้งนาน ท่านก็กล่าวว่ามีความรู้ขนาดไหนพระองค์นี้ บอกว่าความรู้ ๔ ประโยค ท่านก็ยิ้ม ๆ ไม่รู้ว่ามันความรู้น้อยไปหรืออย่างไร ท่านก็ยิ้ม ๆ ของท่าน แต่ว่าอาตมามี ๔ ท่านเจ้าคุณพุทธทาสมี ๓ เท่านั้นเอง แต่ว่าพระที่จะเป็นเปรียญ ๓ นี่ ทำมากกว่าค้นคว้า มากกว่าเปรียญ ๙ ประโยค ทำงานค้นคว้ากัน อาตมาก็เลยว่าจะไปดูให้ แต่ว่าเกิดการเปลี่ยนแปลงคือญี่ปุ่นบุกประเทศไทยในการนี้ไม่สำเร็จตามความปรารถนา แต่ว่าชื่อท่านปัญญานันทะก็ยังอยู่ในใจของท่านแล้ว เพราะงั้นเวลาทำอะไรเช่นว่าทำบุญอายุในกรุงเทพ ท่านก็นิมนต์ไปบ้าน ซึ่งอาตมาก็ติดเข้าไปด้วยเหมือนกัน ติดนิมนต์ไป แต่บางองค์แม้จะติดนิมนต์ ก็ไม่กล้ามาไม่กล้าไปในงานบุญนั้น เพราะกลัวเหตุอะไร ๆ ขึ้นมาอาตมานั้นไม่เป็นไร เรามันใจสุจริต ไม่คิดร้ายต่อบ้านเมืองเขานิมนต์ไปรับไทยทาน ไปสวดมนต์ก็ไปตามหน้าที่มีอะไรจะแสดงออกก็แสดงออกได้ เพราะโดยน้ำใจนั้นอาตมาเชื่อว่าท่านผู้นี้บริสุทธิ์ร้อยเปอร์เซ็นต์ ไม่มีอะไรที่เศร้าหมองไม่มีอะไรเสียหายเป็นผู้ที่มีความรักชาติจริง ๆ เสียสละจริง ๆ เพื่อชาติเพื่อบ้านเมืองของเราเพราะงั้นคนจึงมีความรัก มีความเคารพ โดยเฉพาะพวกเราที่ในธรรมศาสตร์อาตมาพูดไปในแนวอย่างนั้น ในวันนั้นเมื่อพูดสมควรแล้วเขาก็บังสกุลเอ้อทำการวางดอกไม้ก็พูดแทนมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และรองอธิการบดีชื่ออะไรจำไม่ได้

นำดอกไม้จันทน์ไปช่อใหญ่มอบให้อาตมา อาตมาก็ไปวางเป็นคนแรก วางเสร็จแล้วท่านทูตคนอื่น ๆ ขึ้นวางต่อไป แต่ว่าก่อนที่จะวางดอกไม้จันทน์นั้น อาตมาได้บอกสมาคมที่ประชุมว่าขอให้เราลุกขึ้นยืน ทำความสลดใจไว้อาลัยแก่ท่านรัฐบุรุษอาวุโส ๑ นาที ทุกคนก็ยืนสงบนิ่ง เป็นภาพประทับใจขณะนั้น เป็นเรื่องประทับใจ เขาก็ได้ถ่ายวีดีโอเทปเอาไว้เหมือนกัน แต่ไม่ได้นำมาแสดงในวันนี้ อยู่ที่ปารีสนั่นแหละ ต้องติดต่อกับท่านผู้หญิงในเรื่องนี้ เอามาฉายดูกันก็ได้

เสร็จแล้วก็อัญเชิญศพลงไปข้างล่างเพื่อเอาเข้าเตาเผา ได้ทราบว่าท่านพูดไว้ก่อนจะถึงแก่กรรมคือพูดบ่อย ๆ ว่า ถ้าฉันตายแล้วอย่าไปยุ่งอะไรมาก ให้เผาไว้เป็นขี้เถ้าหมดไปเลย ให้เป็นขี้เถ้าแล้วไอ้ขี้เถ้าก็เอาไปโปรยลงในน้ำซะก็หมดเรื่องไป อย่าเอาไปเที่ยวบรรจุไว้วัดนั้นวัดนี้ให้เป็นที่วุ่นวาย นี่เป็นความคิดของท่าน ไม่อยากจะให้กระดูกไปเที่ยวใส่นั้นใส่นี้ไว้วัดนั้นวัดนี้ ท่านไม่นิยมชมชอบในเรื่องอย่างนั้น ให้เอาไปทิ้งน้ำซะ ไปลอยน้ำตามความนิยมของคนบางประเทศ ท่านคิดอย่างนั้น แต่ว่าแม้จะเอาขี้เถ้าไปทิ้งลอยในน้ำ แต่ว่าความดีที่ท่านได้กระทำไว้แก่ชาติบ้านเมืองนั้นลอยไม่ได้ ไม่มีใครจะนำเอาความดีของท่านไปลอยในกระแสน้ำสายไหนในประเทศไทยได้ ไม่มีใครจะทิ้งความงามความดีของท่านได้ ไม่มีใครจะเอาความดีท่านไปลอยในสายน้ำสายไหนในประเทศไทยได้ ไม่มีใครจะทิ้งความงามความดีของท่านได้ ผู้ใดที่เคยรู้จักมักคุ้นเคยเห็นกริยาอาการเห็นความคิดความอ่านของบุคคลผู้นี้มากเท่าอาตมาก็คงจะนึกว่า สิ่งที่ท่านทำไว้มันเหลือหลายเป็นประโยชน์แก่ชาติบ้านเมืองโดยเฉพาะมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ซึ่งชื่อสมัยแรกว่าธรรมศาสตร์การเมืองมีการเมืองด้วยนะเพราะต้องการสอนคนให้รู้จักการเมืองรู้จักปฏิบัติตนต่อบ้านเมืองในทางที่ถูกที่ชอบ

อาตมาเคยมาแสดงปาฐกฐาสมัยที่ยังไม่มีห้องประชุมนี้ แสดงบนตึกที่มียอดบอกว่ามหาวิทยาลัยนี้มีชื่อว่าธรรมศาสตร์การเมือง ผู้ก่อตั้งมหาวิทยาลัยนี้เป็นบุคคลที่สนใจธรรมะ จึงเอาธรรมะขึ้นหน้าแล้วเอาการเมืองไว้ข้างหลังแสดงว่าคนจะเป็นนักการเมืองต้องมีคุณธรรม มีความรู้ มีความสามารถ คุณธรรมนักการเมืองที่สำคัญก็คือว่าต้องเสียสละประโยชน์สุขส่วนตัวเพื่อประโยชน์เพื่อความสุขแก่ประเทศชาติ เราเข้าไปรับอาสารับใช้ประเทศชาติเพื่อจัดการบ้านเมืองให้เจริญให้ก้าวหน้า เราก็ไม่ควรจะหวังอะไรตอบแทนนอกจากว่ามันเกิดเองตามธรรมชาติเพราะทำสิ่งใดก็ได้สิ่งนั้นมันเป็นเรื่องธรรมชาติ แต่ว่าโดยน้ำใจนั้นเราเข้าไปเพื่อให้ไม่ได้เข้าไปเพื่อจะเอา เพราะเราเรียนธรรมะควบคู่กันกับการเมือง ชื่อของธรรมศาสตร์นั้นจึงมีชื่อว่ามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์การเมือง แต่ต่อมานั้นคำว่าการเมืองนั้นตัดออกไปอย่างกับว่าตัดสิทธิของคนไม่ให้เล่นการเมืองอย่างนั้นแหละ แล้วคนเขาก็เล่นการเมืองกันไม่เป็นระเบียบ เพราะไม่มีระบอบที่ได้ศึกษา

มาอย่างเรียบร้อยมันก็วุ่นวายสับสนกัน ความจริงควรจะมีคำนั้นไว้ด้วยตามที่ท่านได้ตั้งไว้ และเมื่อท่านเป็นผู้ประศาสน์การคนแรกท่านก็ไม่ได้รับเงินเดือนอะไร เงินเดือนที่จะได้จะมีจากการเป็นผู้ประศาสน์การนั้นท่านไม่ได้เอา ท่านได้มอบให้แก่มหาวิทยาลัยเพื่อเอาไปจ่ายอะไรอะไรต่อไป แต่ท่านเป็นแล้วท่านไม่ได้รับผลตอบแทน อันนี้คือน้ำใจแห่งการเสียสละเพื่อความสุขแก่ชาติแก่บ้านเมือง ซึ่งเราหาคนอย่างนี้ได้ยาก เรียนการปกครองอย่างนี้มา ๕๐ ปีแล้วหาคนอย่างนี้ได้กี่คน ท่านทั้งหลายลองคิดดูเถอะ ว่ามีเพียงคนเดียวเท่าที่เรารู้จัก ก็มีอยู่เพียงหนึ่งเท่านั้น นอกนั้นก็ไม่ได้มีน้ำใจถึงขนาดอย่างนี้หรอก อันนี้แหละที่เราทั้งหลายควรจะได้ระลึกถึง ควรจะได้ถ่ายทอดวิญญาณของท่าน

วันนี้เราได้มาประชุมกันที่มหาวิทยาลัยนี้เพื่อระลึกถึงวันก่อตั้ง ไอ้การก่อตั้งเราก็ระลึกถึงบุคคลผู้นั้น และเมื่อนึกถึงบุคคลผู้นั้นเราก็นึกว่าท่านมีคุณธรรมอย่างไร มีความงาม ความดีอย่างไร เราอย่าให้คุณธรรมนั้นสูญหายไป ให้สูญไปแต่เพียงร่างกายอันเป็นวัตถุ แต่ว่าคุณธรรมความงามความดีทั้งหลายนั้นเราจะไม่ให้สูญหายไปไหนแต่จะให้อยู่ในจิตใจของเราต่อไป เราทั้งหลายที่เป็นครู เป็นอาจารย์เป็นนักศึกษาในมหาวิทยาลัยนี้ ควรจะได้ช่วยกันถ่ายทอดเจตนารมย์แห่งความเสียสละของท่านผู้ประศาสน์การ ให้มาสถิตย์มั่นอยู่ในจิตใจของพวกเราทั้งหลาย ถ้าเราทั้งหลายเกิดมาชาติหนึ่งอยู่ในโลกคงไม่นานเท่าใด เราก็จะต้องจากโลกไป เราไม่มีอะไรที่แท้จริงเป็นของ ๆ เรา เรามาไม่ได้มีอะไรมา เราไปก็ไม่ได้มีอะไรไป แต่ว่าเรามีหน้าที่ที่จะต้องทำงานตามหน้าที่ของเราว่าทำงานแล้วมีผลเกิดขึ้นอันนั้นเป็นผลของงาน มันเป็นเรื่องธรรมดา เราก็มีส่วนมีผลจากการปฏิบัติงานนั้น แต่ว่าจิตใจของเรานั้นต้องมุ่งมั่นว่า เราจะรับใช้ประเทศชาติ รับใช้สังคม รับใช้เพื่อนมนุษย์ มีอะไรที่เราจะช่วยเหลือสังคม มนุษยชาติ ผู้ร่วมบ้านเกิดเมืองนอนกันให้มีความสุขให้มีความเจริญได้มีความก้าวหน้าได้ เราก็ต้องช่วยกันจัดช่วยกันทำ อย่างนี้ก็เรียกว่าได้ถ่ายทอดวิญญาณของท่านผู้ประศาสน์การมาใส่ไว้ในจิตใจของเราทั้งหลาย วิญญาณนี้น่ะควรจะถ่ายทอด ไอ้วิญญาณที่ไปเชิญกันสำนักต่าง ๆ อันเป็นวิญญาณบ้า ๆ บอ ๆ ไม่ค่อยได้สาระอะไร สำนักทั้งหลายทั้งปวง

สมัยรัชกาลที่ ๔ ใครเชิญวิญญาณแบบนั้นถูกโบยหลัง ๑๐๐ ที เฆี่ยนหลัง ๑๐๐ ที สมัยนั้นเจ้าทั้งหลายไม่กล้ามาทรง กลัวถูกโบยหลัง ๑๐๐ ที เดี๋ยวนี้เจ้าเยอะแยะเวลานี้เจ้าพ่อ เจ้าแม่ เจ้าพี่เจ้าน้อง เจ้าเด็กตัวน้อย ๆ ก็มี แสดงว่าคนสมัยนี้โง่กว่าสมัยรัชกาลที่ ๔ คือมันในแง่นั้นไม่ใช่เรื่องอะไรเราไม่ควรจะเชิญวิญญาณแบบนั้นแต่ว่าเราควรจะเชิญวิญญาณคนเพื่อคุณธรรม ความงาม ความดีของบรรพบุรุษมาใส่ไว้ในใจของเรา เช่น คุณพ่อ คุณแม่ เรามีความงาม ความดีอย่างไร เชิญวิญญาณนั้นมาใส่ไว้ในใจเรา ครูอาจารย์มีวิญญาณคือความดีอย่างไร เชิญมาใส่ไว้ในใจของเรา ผู้ประศาสน์การมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์การเมือง ซึ่งเริ่มต้นในสมัยนั้นหลังเปลี่ยนการ

ปกครองได้ ๑ ปี ท่านมีคุณธรรมอย่างไร ช่วยรักษาคุณธรรมนั้นไว้ในจิตใจของพวกเราทั้งหลาย ก็ได้ชื่อว่าท่านไม่ตายไปจากพวกเรา อันนี้เป็นเรื่องที่ควรจะได้กระทำ

อีกอย่างหนึ่งที่ควรจะกระทำได้ทราบว่าทำแล้ว แต่อาตมายังไม่เห็นรายละเอียดคือยังไม่เห็นตราสารอะไรคือมูลนิธิของท่านควรกระทำ มูลนิธิของท่านปรีดี พนมยงค์ ควรจะได้ตั้งไว้เป็นมูลนิธิถาวร เพื่อไว้จ่ายตามวัตถุประสงค์ที่เรากรรมการทั้งหลายได้ช่วยกันจัดกันทำขึ้น ลูกศิษย์ลูกหาคนที่ได้รับประโยชน์จากระบอบการปกครองประชาธิปไตย มีเงินมีทองก็ควรจะเอามาช่วยกันเสียสละบ้าง และช่วยกันบริหารให้งานมูลนิธินี้เป็นไปเพื่อประโยชน์เพื่อความสุขแก่ชุมนุมชนตามอุดมการของท่านผู้ประศาสน์การถ้าหากท่านจะทราบโดยญาณวิถีทางใดทางหนึ่งว่าคณะศิษย์ของท่านมีความรักมีความเคารพในท่าน แล้วก็ได้ปฏิบัติงานด้วยการตั้งมูลนิธิเพื่อสงเคราะห์ช่วยเหลือตามอุดมการ ที่ตั้งไว้นั้นแหละจะทำให้ท่านปลื้มอกปลื้มใจ และได้ชื่อว่าเราทั้งหลายได้บูชาเคารพ สักการะ วิญญาณของท่านโดยการสร้างสรรค์สิ่งที่เป็นประโยชน์เป็นความสุขต่อไป เมื่อทำบุญ ๕๐ วันที่วัดชลประทานรังสฤษดิ์ วันนั้นท่านนายพลเอก ทวี จุลทรัพย์ ท่านก็อุตส่าห์ไปเหมือนกัน ไปแล้วท่านก็เช็นเช็คให้ ๕ หมื่นบาท วันนั้น เข้าร่วมเป็นมูลนิธิ คุณไสว สุทธิพิทักษ์ รับเอาไปแล้ว วันนี้มารีเปล่าไม่ทราบ คุณไสว สุทธิพิทักษ์ มารับเอาไป ๕ หมื่น แล้วก็ยังมีคนอื่นเยอะแยะที่มีเงินมีทองมาก ๆ เช่น คุณบุญชู โรจนเสถียร เป็นต้นนี่เงินเยอะนี่เอามาใช้จ่ายเป็นประโยชน์ต่อไป และก็มีพรรคมีพวกมากมาย วันนั้น ได้คุยกับข้าราชการคนหนึ่งอยู่กรมอัยการ ผมกำลังมองดูว่าคณะกรรมการผู้ก่อตั้งมีความมั่นใจขนาดไหน ถ้าเห็นว่ามีความตั้งใจจริงเป็นประโยชน์ ก็จะชักชวนพวกเพื่อนรุ่นเดียวกันให้ช่วยกันบริจาค ก็คงจะได้หลายหมื่นเหมือนกัน มีคนจะให้อยู่เยอะเลย ที่เขาตั้งใจจะให้เพราะมีคนที่รักท่านเคารพท่านอยู่มากมาย แต่ไม่กล้าพูด ไม่กล้าแสดงเท่านั้นเอง เพราะว่ากลัวว่าจะเป็นอันตราย ในเรื่องที่เขาหาว่าท่านนี้เป็นคนคอมมิวนิสต์เป็นอะไรไป ความจริงไม่ได้เป็นอย่างนั้น ท่านมีความรักประเทศชาติ มีความเคารพสถาบันพระมหากษัตริย์แน่นแฟ้นมั่นคง ไม่มีการเปลี่ยนแปลงแต่เพราะอำนาจแห่งความริษยาแข่งดีกันในระหว่างมนุษย์นี่เอง ทำให้คนดีไม่มีโอกาสรับใช้ประเทศชาติบ้านเมือง อันนี้เป็นสิ่งที่เราต้องรู้และเราต้องช่วยกันทำลาย กิเลสทั้งหลายที่มันจะเกิดขึ้นรบกวนจิตใจของเราอย่าให้มีโอกาสผุดขึ้นมาในใจ ให้ในใจของเราเต็มไปด้วยความคิดที่จะบำเพ็ญตนให้เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นทุกวันทุกเวลา ตื่นเช้าก็ตั้งจิตอธิษฐานว่าวันนี้ขอให้ข้าพเจ้าได้มีโอกาสรับใช้ประเทศชาติ ขอให้ข้าพเจ้าได้มีโอกาสใช้ความรู้ความสามารถทรัพย์สมบัติ เพื่อประโยชน์เพื่อความสุขแก่มหาชนตามฐานะที่ข้าพเจ้าจะกระทำได้ ถ้าเราได้ช่วยกันตั้งใจประพฤติปฏิบัติกันในรูปอย่างนี้ เราก็จะมีความสุขใจและได้ชื่อว่าเราได้เดินตามรอยเท้าของท่านผู้ประศาสน์การซึ่งเป็นที่รักที่เคารพของพวกเราทั้งหลาย นี้เป็นเรื่องที่อาตมาขอฝาก

ไว้ ให้ช่วยพูดกันต่อ ๆ ไปถึงเรื่องนี้ และก็ช่วยกันจัดช่วยกันทำให้เกิดความมั่นคงแก่มูลนิธิ อันจะเป็นประโยชน์ต่อไป ธรรมศาสตร์นี่ลูกศิษย์มากมายเหลือเกิน ทั่วบ้านทั่วเมือง ถ้าได้รู้กันก็คงจะได้ช่วยกัน ไม่ต้องอื่น ไปดูสมาคมธรรมศาสตร์ใหญ่กว่าใคร ๆ ทั้งหมด วันนั้นอาตมาไปในงานไว้อาลัยคุณปาล เป็นเรื่องที่เราจะภูมิใจในสิ่งนี้ เพราะคณะศิษย์ธรรมศาสตร์นั้น มีน้ำใจเต็มไปด้วยความเสียสละเพื่อประโยชน์เพื่อความสุขแก่ผู้อื่น โดยเฉพาะนักศึกษาที่กำลังเข้ามาศึกษาเล่าเรียน ก็ให้นึกถึงวิญญาณแห่งความเสียสละ วิญญาณแห่งความสามัคคี วิญญาณแห่งความรักประเทศชาติบ้านเมืองของผู้ก่อตั้งมหาวิทยาลัยนี้ และช่วยกันสืบต่อวิญญาณนั้น ให้เจริญงอกงามต่อไปตามสมควรแก่ฐานะแห่งตน แห่งตน

อาตมาภาพรู้สึกมีความสบายใจมากที่ได้มีโอกาสมาแสดงความในใจที่มีต่อบุคคลผู้นี้มาปรากฏแก่ท่านทั้งหลาย ที่มาประชุมกันในวันนี้ วันก่อนได้รับจดหมายบัตรสนเท่ห์ฉบับหนึ่ง เขียนมาจากแถวราชบุรี อะไรแถวนี้ เขียนมาบอกว่าท่านรู้ไม่ว่าท่านปรีดี คือใคร ทำอะไรไว้แก่พระมหากษัตริย์ และทำไมท่านจึงพูดยกย่องชมเชย เสียใจเหลือเกินที่ไม่ได้มีโอกาสจะตอบบุคคลผู้ขี้ขลาดตาขาวคนนั้นได้ แล้วเขียนมาไม่เซ็นชื่อ ไอ้เราจะตอบอย่างไร มันไม่ได้ประโยชน์อะไร เขียนอย่างนั้นน่ะ ถ้าหากว่ารู้ชื่อก็จะตอบไปให้รู้ว่าดีอย่างไร จะได้ลอกคัดไอ้ที่พูดที่กรุงปารีสส่งไปให้แกอ่าน แกจะได้รู้ว่าอ้อมันเป็นอย่างไร มันเป็นอย่างนี้ ไอ้คนเราบางคนมันก็แย่อย่างนั้นแหละ ไม่มองหาความดีของคนอื่น มองแต่แง่ร้ายกันตลอดเวลา การมองแง่ร้ายของคนอื่นเราเป็นทุกข์นะ ถ้าเรามองแง่ดี เราสบายใจ มีความสุขใจจึงขอให้เข้าใจอย่างนี้

พูดมาถึงสมควรแก่เวลา ขอยุติไว้แต่เพียงเท่านี้ ขออำนาจกุศลบุญราศรี ที่เราทั้งหลายได้บำเพ็ญกันในวันก่อตั้งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์นี้ ขอบุญกุศลนี้จงประสบผลสำเร็จแก่ท่านผู้ประศาสน์การที่ได้ถึงอนิจกรรมไปแล้ว จงทุกประการด้วย และขออวยพรให้ชาวธรรมศาสตร์ทั้งหลาย ที่ได้ร่วมประชุมก็ดี ไม่ได้มาก็ดี จงเป็นผู้เจริญงอกงามในคุณงาม

ประชุมกฎหมายมหาชนและเอกชน

ของ

ปรีดี พนมยงค์

ปาฐะ

เรื่อง

ปัญหาเกี่ยวแก่การลงอาชญา ผู้กระทำผิดกฎหมาย

โดย

นายปรีดี พนมยงค์

เนติบัณฑิตสยาม

ดอกเตอร์กฎหมายฝรั่งเศส

ประกาศนียบัตร์ชั้นสูงในทางเศรษฐวิทยา

ผู้ช่วยเลขานุการกรมร่างกฎหมาย

อาจารย์โรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุตติธรรม

แสดงที่

สามัคยาจารย์

ณวันที่ ๑๐ สิงหาคม พระพุทธศักราช ๒๔๗๑

พิมพ์ที่โรงพิมพ์นิติสาส์น

คำนำ

เมื่อวันที่ ๑๐ สิงหาคม ศกนี้ นายปรีดี พนมยงค์ เนติบัณฑิตสยาม ดอกเตอร์อังดรัวต์ และประกาศนียบัตร์ชั้นสูงในทางเอคอนอมิก ได้มีแก่ใจไปแสดงปาฐกถาที่สามัคยาจารย์สโมสร เรื่องปัญหาเกี่ยวแก่การลงอาชญาผู้กระทำผิดกฎหมาย ตามคำเชื้อเชิญของข้าพเจ้า เป็นธรรมดาที่ปาฐกใหม่เข้ามาสู่ที่ประชุม ผู้คอยฟังย่อมคาดหมายต่าง ๆ กัน เพราะยังไม่รู้จักอัธยาศัยใจคอกันดี, ข้าพเจ้าเองยิ่งฟังก็ยิ่งรู้สึกขึ้นทุกทีว่า นายปรีดี พนมยงค์ แม้พึ่งจะกลับมารับราชการในสยามก็จริง แต่เป็นผู้มีความคิดกว้างขวางรอบคอบกว่าคาดหมายมากมิได้เป็นแต่เนติบัณฑิตผู้เปรื่องด้วยนิติศาสตร์อย่างเดียว แต่เป็นผู้ที่อาจเห็นทั้งทางได้ทางเสียแห่งการใช้กฎหมายเป็นอย่างรอบคอบด้วยเป็นเยี่ยงอย่างอันดีแก่คณครูทั่วไป เพราะฉะนั้นเมื่อ นายปรีดี พนมยงค์ มาขอให้ข้าพเจ้าเขียนคำนำให้ ในโอกาสที่จะพิมพ์หนังสือนี้ข้าพเจ้าจึงยินดีรับเขียนให้ ข้าพเจ้าขอเสริมท้ายด้วยว่า หนังสือเรื่องนี้เป็นหนังสือควรอ่านสำหรับบุคคลทุกชะนิดและอาชีพ

กระทรวงธรรมการ

วันที่ ๒๗ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๑

(ลงพระนาม) ธานีนิวัต

ปัญหาเกี่ยวแก่การ ลงอาชญาผู้กระทำผิดกฎหมาย

ท่านทั้งหลาย

การที่ข้าพเจ้า นำปัญหาเกี่ยวแก่การลงอาชญาผู้กระทำผิดกฎหมายมาแสดง ณ ที่นี้ ก็เนื่องมาจากเสด็จเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ได้มีพระประสงค์จะใคร่ให้ข้าพเจ้าพูดเรื่องกฎหมายแกมการศึกษา ข้าพเจ้าจึงได้เลือกเอาเรื่องนี้แสดง เพราะเป็นเรื่องหนึ่งที่จะส่อให้เห็นถึงความเกี่ยวพันระหว่างกฎหมายกับการศึกษาซึ่งจะแยกออกจากกันให้เด็ดขาดไม่ได้

อนึ่งปัญหาคล้ายเรื่องนี้ ข้าพเจ้าได้เคยเขียนเป็นหัวข้อไว้ครั้งหนึ่งเมื่อ ค.ศ. ๑๙๒๖ แล้วได้พิมพ์ลงเป็นภาษาฝรั่งเศสในหนังสือซึ่งข้าราชการสถานทูตสยามกรุงปารีส และสมาคมนักเรียนไทยในประเทศฝรั่งเศสและสวิตเซอร์แลนด์ ได้รวบรวมพิมพ์ขึ้นอุทิศแด่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๖ แต่ข้าพเจ้ายังมิได้ทำขึ้นเป็นภาษาไทย จึงถือโอกาสเอาเรื่องคล้าย ๆ กันเช่นนั้นมาแสดงปาฐะ ณ ที่นี้ โดยดัดแปลงหรือแก้ไขให้สมกับกาละเทศะ

ปาฐะเรื่องนี้ข้าพเจ้าได้คิดประกอบขึ้นเอง เกรงว่าบางทีถ้อยคำที่ได้คิดประกอบขึ้นอาจจะทำให้บางท่านเข้าใจผิดไปได้ เพราะฉะนั้นก่อนที่จะบรรยายถึงเนื้อเรื่องของปาฐะนี้จึงอยากที่จะทำความตกลงถึงความหมายของปัญหาเรื่องนี้เสียก่อน

ปาฐะเรื่องนี้มีชื่อว่า "ปัญหาเกี่ยวกับการลงอาชญาผู้กระทำผิดกฎหมาย"

ถ้อยคำซึ่งอาจจะกระทำให้เข้าใจผิดก็มีอยู่ ๒ ตอน คือการลงอาชญาตอนหนึ่งและผู้กระทำผิดกฎหมายอีกตอนหนึ่ง

คำว่า "การลงอาชญา" นี้ ความประสงค์ของข้าพเจ้า หมายถึงอาชญาสำหรับลงโทษแก่ผู้กระทำผิด ดั่งบัญญัติไว้ในมาตรา ๑๒ แห่ง ประมวลกฎหมายอาญากล่าวคือ

การประหารชีวิต
การจำคุก
การปรับเปนพินัย
การอยู่ภายในเขตต์ที่อันมีกำหนด
การริบทรัพย์
การเรียกประกันทานบน
รวม ๖ สถาน[๑] ด้วยกัน

ยังมีคำอีกตอนหนึ่งซึ่งอาจทำให้เข้าใจผิดได้เหมือนกัน คือคำว่า "ผู้กระทำผิดกฎหมาย" คำว่า

๑ *วิธีลงอาชญาต่าง ๆ นี้มีอย่างไรให้ดูต่อไป*

"กฎหมาย" แต่ลำพังหมายความถึงหลักแห่งศีลธรรมหรือแห่งความสงบเรียบร้อยอันมนุษย์ซึ่งรวบรวมกันอยู่เป็นหมู่, เป็นคณ, หรือเป็นประเทศ, พึงปฏิบัติ ถ้าขัดขืนก็จะต้องรับโทษ อันอาจเป็นโทษในทางอาชญาดั่งที่กล่าวมาแล้ว หรืออาจเป็นโทษในทางแพ่ง เช่นเราทำให้บ้านของผู้ใดหักพังเสียหาย เราก็จะต้องใช้ค่าเสียหายเป็นราคาเงิน หรือทำการอย่างใดให้คุ้มกับความเสียหายของผู้นั้นเป็นต้น

นี้พูดถึงกฎหมายโดยทั่ว ๆ ไป แต่กฎหมายซึ่งจะเข้าอยู่ในเรื่องที่ข้าพเจ้าจะบรรยายนี้ คงจำกัดเอาแต่กฎหมาย ซึ่งถ้าผู้ใดฝ่าฝืนจะต้องรับโทษในทางอาญาดั่งกล่าวมาแล้ว กฎหมายเช่นนี้พึงมีขึ้นได้โดยคำสั่งแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรงบัญญัติเป็นลายลักษณ์อักษร ถ้าการกระทำใดของบุคคลมิได้ต้องด้วยบทบัญญัติเป็นลายลักษณ์อักษรแล้ว บุคคลนั้นมิอาจที่จะรับอาชญา

เพราะฉะนั้น คำที่ว่า "ผู้กระทำผิดกฎหมาย" ในที่นี้ข้าพเจ้าหมายถึง ผู้ที่ฝ่าฝืนไม่ปฏิบัติตามหลักแห่งศีลธรรมหรือแห่งความสงบเรียบร้อย ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้สูงสุดในแผ่นดินได้ตราไว้

เมื่อรวมคำทั้งหลายนี้เข้าแล้ว ปาฐะในเรื่องนี้มีความหมายถึงปัญหาที่เกี่ยวด้วย "การประหารชีวิต, การจำคุก, การปรับเป็นพินัย, การอยู่ภายในขอบเขตที่อันมีกำหนด, การริบทรัพย์, การเรียกประกันทานบนแก่ผู้ที่ฝ่าฝืนต่อหลักแห่งศีลธรรม หรือหลักแห่งความสงบเรียบร้อยซึ่งเป็นอันตราย หรือทำให้ประเทศเสียหาย"

ปัญหาในเบื้องต้นมีอยู่ว่า เหตุใดกฎหมายจึงลงอาชญาแก่ผู้กระทำผิด นักปราชญ์ในทางกฎหมายให้เหตุผลอันสำคัญที่จะรวมกล่าวได้ก็คือ

๑. เพื่อชดใช้ความเสียหายให้แก่สาธารณชน

๒. เพื่อป้องกันการกระทำผิดมิให้เกิดขึ้นโดยทำโทษให้เป็นตัวอย่างแก่ผู้อื่น และเพื่อแก้สันดานของผู้ร้ายมิให้กระทำผิดขึ้นอีก

สำหรับเหตุประการที่ ๑ ที่ว่าเพื่อชดใช้ความเสียหายให้แก่สาธารณชนนั้นก็เพื่อจะแก้แค้นให้แก่สาธารณชน หรือแก่ประเทศที่ได้รับความขุ่นเคืองในการที่มีผู้มาทำให้เสียหาย จริงอยู่เป็นการที่เอาเวรมาระงับเวร แต่ก็เป็นเวรที่จำเป็นต้องกระทำ เพราะมนุษย์ในโลกนี้ยังไม่บรรลุโสดาบันน์ ขอให้สังเกตดูเถิดว่า ถ้าเราได้เห็นหรือบางทีเพียงแต่ได้ทราบว่าผู้ร้ายคนหนึ่งมาทำร้ายต่อเพื่อนมนุษย์อีกคนหนึ่งโดยไม่เป็นธรรมถึงแม้เราจะมิได้เกี่ยวข้องเป็นพี่น้องของผู้ถูกกระทำร้ายก็ดี เรายังมีความเคืองแค้นต่อผู้ร้ายจะมากหรือน้อยก็ตามแต่ความรู้สึกหรือนิสสัยของบุคคลที่ได้เห็นหรือทราบเหตุนั้น กฎหมายจึงจำต้องให้ความพอใจหรือระงับความแค้นในข้อนี้เพื่อที่จะมิให้มีความตื่นเต้นในประเทศ ความจริงในสมัยนี้กฎหมายกรุณาผู้กระทำผิดมากอยู่แล้ว ซึ่งแต่ครั้งโบราณการลักทรัพย์อาจถูกพวกราษฎรยื้อแย่งเอาไปฆ่าเสียก็ได้แต่เดี๋ยวนี้เพียงถูกจำคุกเท่านั้น เพราะฉะนั้นเราจะลงความเห็นเอาว่าการลงอาชญาโดยเหตุประการที่ ๑ นี้เป็นการไม่สมควรหาได้ไม่

เหตุประการที่ ๒ ที่ว่าเพื่อป้องกันการกระทำผิดมิให้เกิดขึ้นนั้น อาจจะทำให้เกิดเป็นปัญหาทุ่มเถียง ตั้งแต่วิชชาคำนวณสถิติได้มีความเจริญขึ้น ก็ฉ่อให้เห็นจำนวนนักโทษเพิ่มขึ้นทุก ๆ ปี จึงเกิดมีผู้ตั้งคำ

ถามขึ้นเนือง ๆ ว่าอาชญาที่ลงแก่ผู้กระทำผิดนั้นได้ป้องกันการกระทำผิดมิให้เกิดได้จริงหรือไม่ จริงอยู่บางท่านอาจคัดค้านว่าสถิติไม่ใช่ของจริง แต่ข้าพเจ้าจะไม่ยกขึ้นโต้เถียงในข้อนี้ เพราะเหตุว่าสถิติที่ข้าพเจ้าจะกล่าวต่อไปเป็นสถิติที่รัฐบาลของเราได้ทำขึ้นฉะนี้จึงขอสันนิษฐานไว้ก่อนว่า เป็นของจริง

การฆ่าคน กฎหมายได้บัญญัติโทษไว้ นับว่าเป็นโทษอย่างแรงอยู่แล้วสำหรับมนุษย์คือ อาจต้องโทษถึงประหารชีวิต (ให้ดูกฎหมายลักษณะอาญามาตรา ๒๔๙-๒๕๐) แต่สถิติกลับส่อให้เราเห็นว่าจำนวนผู้ร้ายในเรื่องฆ่าคนตายหรือในเรื่องอื่น ๆ หาได้ลดน้อยลงไปไม่

เช่นโทษสำหรับฆ่าคนตาย

ใน พ.ศ. ๒๔๖๔	มี	๔๓๒
๒๔๖๕	"	๖๑๒
๒๔๖๖	"	๕๘๔
๒๔๖๗	"	๕๓๖
๒๔๖๘	"	๕๙๕
ถัว ๕ ปี		๕๕๒

หรือเอาคดีทั้งหมด

๒๔๖๔	=	๔๐,๖๖๑
๒๔๖๕	=	๔๖,๒๓๗
๒๔๖๖	=	๕๐,๔๔๘
๒๔๖๗	=	๕๐,๒๐๘
๒๔๖๘	=	๔๙,๖๓๓
ถัว ๕ ปี		๔๗,๔๓๗

ตามสถิติที่ปรากฏดังนี้ เราจะกล่าวได้ถนัดปากหรือว่าการลงอาชญาอย่างร้ายแรงโดยไม่ต้องอาศัยวิธีอื่น ๆ นั้น สามารถที่จะป้องกันการกระทำผิดได้ จึ่งเกิดมีผู้สงสัยในผลแห่งการลงอาชญาดังกล่าวแล้ว

ก่อนที่จะตัดสินว่าข้อสงสัยนั้นจะถูกต้องเพียงไร เราต้องทราบเสียก่อนว่า วิธีลงอาชญาทำอย่างไร กล่าวคือ

สำหรับโทษประหารชีวิตนั้น คือการตัดศีรษะ

สำหรับจำคุก คือการคุมขังไว้ในเรือนจำใช้ให้ทำงาน

สำหรับปรับ คือการชำระเงินเป็นพินัยให้แก่รัฐบาล

สำหรับให้อยู่ภายในเขตต์ที่อันมีกำหนด คือการกักให้อยู่แต่ในเขตต์ใดเขตต์หนึ่ง หรือไม่ให้เข้าไปอยู่ในเขตต์ใด

สำหรับริบทรัพย์ คือเอาของที่ใช้ในการทำผิดเป็นของรัฐบาล

สำหรับเรียกประกันทานบน คือการประกันอันเป็นเงินหรือบุคคลมารับรองว่าจะไม่ทำเหตุร้ายภายในกำหนดไม่เกินกว่า ๒ ปี ถ้าทำเหตุร้ายขึ้นก็จะต้องถูกปรับซึ่งไม่เกินกว่า ๕๐๐ บาท

รวมความว่าการลงอาชญานั้น คือ ประหารชีวิตอย่างหนึ่ง การทรมานร่างกายและการจำกัดเสรีภาพอย่างหนึ่ง เช่นการจำคุก, การให้อยู่ภายในเขตต์ที่อันมีกำหนด และการทำให้ทรัพย์ของผู้กระทำผิดลดน้อยลงอีกอย่างหนึ่ง เช่นการปรับ, การริบทรัพย์, การเรียกประกันทานบนอาชญาเหล่านี้เป็นเครื่องมือที่จะทำให้คนกลัวไม่กล้าทำผิด เพราะเป็นห่วงต่อชีวิต, ร่างกาย, เสรีภาพ, ทรัพย์สมบัติ เหตุฉะนั้นอาชญาเหล่านี้จึงมีผลอย่างยิ่งสำหรับป้องกันบุคคลที่มีนิสสัยอ่อนคิดเห็นแต่ประโยชน์ส่วนของตน รู้เท่าถึงผลของอาชญามิให้กระทำผิด

แต่การลงอาชญาเช่นที่กล่าวแล้วจะมีผลป้องกันการกระทำผิดได้จริงจังเพียงไร และเสมอไปหรือไม่นั้น ก็จำต้องพิจารณาว่ามนุษย์ที่ทำผิดต่อกฎหมายนั้น มีลักษณเป็นคนที่มีนิสสัยอ่อนรู้เท่าถึงผลของอาชญาดั่งนั้นทุกคนหรือไม่? และบุคคลที่กระทำผิดกฎหมายจะมีนิสสัยแปลกไปจากลักษณที่กล่าวแล้วได้บ้างหรือไม่ จะมีเหตุอื่นใดนอกจากที่กล่าวแล้วมาก่อให้บุคคลต้องกระทำผิดต่อกฎหมายได้บ้าง ข้อความเหล่านี้เป็นเงื่อนสำคัญของปัญหาที่เราต้องพิจารณาถึงนี้ เพราะเหตุว่าการที่จะหาวิธีป้องกันการกระทำผิด เราจะต้องค้นคว้าเพื่อทราบเหตุของการกระทำผิดประดุจความเจ็บไข้ ก่อนที่จะป้องกันก็ต้องทราบสมุฏฐานของความเจ็บไข้นั้นเสียก่อน ดั่งที่ท่านจะเห็นได้จากประกาศต่าง ๆ ของกรมสาธารณสุข เช่นประกาศมีว่า "อย่าดื่มน้ำโสโครก ฯลฯ" นี่ก็เพราะกรมสาธารณสุขรู้ถึงเหตุของการเป็นโรคอหิวาต์นั้นว่าเนื่องมาจากการบริโภคของโสโครกจึงต้องหาวิธีป้องกันโดยจำกัดมิให้เกิดเหตุนั้น ฉันใดก็ดีการกระทำผิดก็ต้องเนื่องมาจากเหตุเป็นปฐม

ก่อนที่จะกล่าวต่อไป ข้าพเจ้าต้องขอทำหมายเหตุให้ทราบไว้เสียก่อน ปัญหาที่เกี่ยวกับเรื่องป้องกันการกระทำผิดต่อกฎหมายนั้นอาจเกิดขึ้นได้ ๓ สถานด้วยกัน คือ

๑. ทางวิทยาศาสตร์

๒. ในทางรัฐประศาสนศาสตร์

๓. ในทางนิติศาสตร์

กล่าวคือเมื่อการกระทำผิดได้เกิดขึ้น เช่นนายแดงลักทรัพย์ของนายดำไปเช่นนี้ ข้อที่ควรพิจารณามี ๓ ประการ คือ

๑. พิจารณาถึงเหตุผลว่า ทำไมนายแดงจึงลักทรัพย์ของนายดำไป จะเป็นด้วยขัดสนยากจนหรือมีสันดานเป็นคนชอบลักขะโมย นี้เรียกว่า ปัญหาในทางวิทยาศาสตร์ เพราะการที่ทราบเรื่องนี้จะต้องอาศัยการศึกษาในทางวิทยาศาสตร์ จะเป็นทางเศรษฐวิทยาหรือทางแพทย์ หรือทางจิตตศาสตร์ก็ตาม

๒. พิจารณาถึงวิธีว่าจะทำอย่างไรจึงจะป้องกันไม่ให้มีความผิดขึ้นอีก นี้เรียกว่าปัญหาในทางรัฐประศาสนศาสตร์ เพราะเป็นวิธีที่ประเทศจักต้องเอาใจใส่

๓. พิจารณาถึงว่าการกระทำผิดเช่นนั้นเข้าอยู่ในบทกฎหมายที่ได้บัญญัติไว้แล้วมาตราใดนี้

เรียกว่าปัญหาในทางนิติศาสตร์ เพราะเกี่ยวแก่ผู้มีอาชีพในทางกฎหมาย

ปัญหาประการที่ ๓ นี้ได้ศึกษากันอยู่แล้วในโรงเรียนกฎหมาย

ปัญหาที่ยังคงเหลืออยู่ซึ่งจะเกี่ยวกับปาฐะเรื่องนี้ ก็คือ ปัญหาอันเกิดขึ้นเกี่ยวด้วยในทางวิทยาศาสตร์ คือปัญหาที่ว่า เหตุใดจึงมีการประทุษร้าย และปัญหาอันเกี่ยวด้วยวิธีที่จะป้องกันการประทุษร้ายมิให้เกิดขึ้น ซึ่งเป็นประโยชน์แก่คนทุก ๆ คนมิใช่แต่ผู้ที่มีอาชีพในทางกฎหมายเท่านั้น โดยเหตุที่ปัญหาทั้ง ๒ นี้เป็นส่วนประกอบอย่างสำคัญแห่งความสันติสุขในประเทศเพราะว่าประเทศจะพึงอยู่เป็นปกติสุขได้ก็ต้องปราศจากการเบียดเบียนประทุษร้าย ต่อทรัพย์สมบัติ ชีวิต ชื่อเสียง

ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่า การลงอาชญาจะมีผลป้องกันการกระทำผิดได้เพียงไรหรือไม่นั้นเราจำต้องค้นคว้าถึงเหตุของการกระทำผิด

เหตุของการกระทำผิด ข้าพเจ้าได้กล่าวมาในหมายเหตุข้างต้น ว่าเป็นปัญหาที่เกี่ยวกับทางวิทยาศาสตร์ เพราะนักปราชญ์ทั้งหลายที่ค้นหาเหตุนี้มิได้ใช้แต่เพียงปากกาขีดเขียนตามความนึกความฝัน ท่านเหล่านั้นใช้วิธีทดลองโดยเครื่องวัดความรู้สึกของผู้ร้าย, โดยลักษณะของผู้ร้าย, โดยวิชชาแพทย์, โดยวิชชาที่ว่าด้วยความสัมพันธ์ของมนุษย์, หรือด้วยวิชชาคำนวณทางสถิติซึ่งมีหลายนักปราชญ์ และหลายวิธีด้วยกันแต่อย่างไรก็ตามเราอาจจะแบ่งวิธีของลัทธิต่าง ๆ ในการค้นคว้าหาเหตุนี้ได้ ออกเป็น ๒ จำพวก

พวกที่ ๑ ค้นคว้าหาเหตุโดยที่พิจารณาถึงลักษณะอวัยวะ และเหตุอันเป็นส่วนบุคคลของผู้กระทำผิด ซึ่งฝรั่งเศสเรียกลัทธินี้ว่า เอโกลอองโตรโปจิก

พวกที่ ๒ ค้นคว้าหาเหตุโดยพิจารณาถึงความสัมพันธ์ของหมู่เหล่าสถานที่ ฐานะความเป็นอยู่ ความดำรงชีวิตของผู้กระทำผิดซึ่งฝรั่งเศสเรียกลัทธินี้ว่า เอโกลโซชิโอโลจิก

ข้าพเจ้าจะได้บรรยายลัทธิทั้งสองจำพวกนี้เป็นลำดับไป

ลัทธิจำพวกที่ ๑ การค้นหาเหตุในส่วนตัวบุคคลของผู้กระทำผิด ท่านนักปราชญ์ที่นิยมในลัทธินี้มีความเห็นว่า การกระทำผิดนั้นพิจารณาลอย ๆ ไป โดยไม่พิจารณาถึงบุคคลผู้กระทำผิดไม่ได้ ดั่งเช่นโรคภัยไข้เจ็บจะเกิดมีขึ้นไม่ได้ถ้าไม่มีผู้ต้องโรคภัยไข้เจ็บ เหตุฉะนั้นก่อนอื่นจึ่งควรพิจารณาถึงลักษณะของตัวผู้ร้าย เพราะการกระทำผิดย่อมเกิดขึ้นจากนิสสัยสันดานและเหตุธรรมดาในส่วนตัวของผู้ร้ายเอง กล่าวคือมีมนุษย์บางคนที่เกิดมาสำหรับทำความผิด ดั่งเช่นมนุษย์ที่เกิดมาสำหรับให้วัณโรคเข้าครอบงำ เหตุฉะนั้นนิสสัยสันดานอวัยวะส่วนตัวบุคคลผู้ร้ายจึ่งเป็นข้อสำคัญจะส่อให้เราเห็นเหตุของการกระทำผิด

ลัทธินี้ท่านศาสตราจารย์ เซซาร์ลองโบรโซ แห่งมหาวิทยาลัยตุริน ประเทศอิตาลี ได้เป็นผู้สถาปนะขึ้นไว้ คือเป็นผู้เริ่มค้นคว้าโดยวิธีนี้แล้วแต่งเป็นตำราในหนังสือ ให้นามว่า "โลโมเดแลงกองเต มนุษย์ผู้กระทำผิด" พิมพ์ครั้งแรกใน ค.ศ. ๑๘๗๖ แปลมาเป็นภาษาฝรั่งเศสและต่อนั้นได้มีสหายหรือศิษยานุศิษย์ได้ช่วยค้นคว้าและเผยแผ่วิชชานั้นในหนังสือพิมพ์และตำราต่าง ๆ

การค้นหาเหตุของลัทธินี้แยกออกได้เป็น ๒ ตอน คือ

๑. พิจารณาถึงลักษณะต่าง ๆ ของผู้กระทำผิด

๒. หามูลเหตุและบ่อเกิด

พิจารณาถึงลักษณะของผู้กระทำผิด ผู้กระทำผิดแยกออกเป็น ๕ เหล่าหรือจำพวก คือ ๑. ผู้ร้ายโดยกำเนิด ๒. ผู้ร้ายโดยความเคยหรือความชินต่อการกระทำผิด ๓. ผู้ร้ายโดยเผอิญ ๔.ผู้ร้ายโดยโทษะหรือโมหะ ๕. ผู้ร้ายโดยจริตไม่สมประกอบ และการค้นคว้าที่ขึ้นชื่อลือนามของลัทธินี้ก็คือ ผู้ร้ายโดยกำเนิดซึ่งข้าพเจ้าจะบรรยายให้ละเอียดกว่าผู้ร้ายจำพวกอื่น ๆ เพราะเวลาคงจะไม่พอที่จะจาระไนโดยละเอียดได้ทั้งหมด

จำพวกที่ ๑. ผู้ร้ายโดยกำเนิด

คือจำพวกที่เกิดมาก็นิยมแต่การกระทำผิดเป็นสันดานติดตัวมาทีเดียว ลักษณะของผู้ร้ายจำพวกนี้มีดังนี้

๑. รูปร่างมีเค้าต่างกันกับมนุษย์ตามปกติการทดลองเปรียบเทียบของศาสตราจารย์ปรากฏดังนี้

ก) กะโหลกศรีษะ ในระวางมนุษย์ที่มีกะโหลกศรีษะ

จุ ๑๑๐๑-๑๒๐๐ เซ็นติเม็ตร์ลูกบาศก์

มีคนร้ายมากกว่าดี ผู้ร้ายจำพวกนี้มักเป็นผู้ร้ายลักทรัพย์

จุ ๑๒๐๑-๑๒๕๐ เซ็นติเม็ตร์ลูกบาศก์

มักจะมีคนสติไม่สมประกอบ

จุ ๑๒๕๑-๑๓๐๐ เซ็นติเม็ตร์ลูกบาศก์

จำนวนคนร้ายมากกว่าคนดี มีผู้ร้ายฆ่าคนตายเป็นส่วนมาก ผู้ร้ายลักทรัพย์มีน้อย

จุ ๑๔๐๑-๑๔๕๐ เซ็นติเม็ตร์ลูกบาศก์

จำนวนคนร้ายกับคนดีเท่ากัน

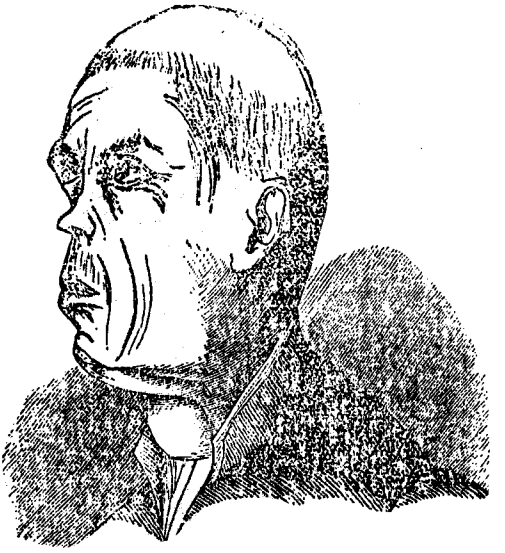
จุ ๑๔๕๑-๑๕๐๐ เซ็นติเม็ตร์ลูกบาศก์

จะมีคนร้ายมากกว่าคนดีนิดหน่อย

จุ ๑๕๐๑-๑๕๕๐ เซ็นติเม็ตร์ลูกบาศก์

จำนวนคนดีมากกว่าคนร้าย

ข) อวัยวะอื่น ๆ ที่ได้สังเกตคือ หู หน้าผาก จมูก ขากรรไตร เช่นผู้ร้ายกรรไตรกว้างข้างล่างยื่นออกมา หูกาง จมูกหักและยกขึ้นสูง หน้าผากโคก หน้าผากเล็กและต่ำ ถ้าจะจาระไนให้ละเอียดด้วยแล้วก็ต้องการเวลาอีกหลายวัน เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงจะขอกล่าวไว้โดยย่อ และแสดงภาพประกอบ (ซึ่งได้เลือกคัดมาจากหนังสือของศาสตราจารย์ลองโบรโซ) ให้ท่านเห็นเป็นเค้าดังนี้

๑. ผู้ร้ายโดยกำเนิด อายุ ๓๔ ปี ชาวเมืองมิลาง (อิตาลี) จมูกถกขึ้น หูกว้างและกาง, หน้าผากโคก, ระวางริมฝีปากข้างบนกับจมูกมีระยะห่างกันมาก เคยต้องโทษฐานย่องเบา ล้วงกระเป๋ามาแล้ว ๑๓ ครั้ง

๒. นักโทษปล้นที่ บาซิลิกาต ต้องขังอยู่ที่ เปซาโร (อิตาลี) มีลักษณะเป็นผู้ร้ายโดยกำเนิดหลายอย่าง เช่น หัวหลิม, จมูกถกขึ้น, หูใหญ่และกาง กรรไตรกว้าง ไม่มีเครา

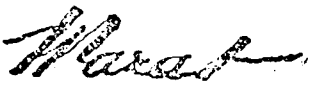
๓. นักโทษฐานปลอมแปลงเอกสารและเงินตรา มีลักษณะหน้าผากต่ำโค้ก, ขากรรไตรข้างล่างยื่นออกมากกว่าข้างบน

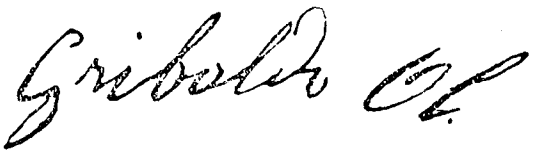

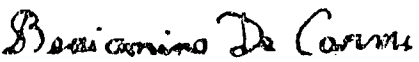
๔. นักโทษฐานวางยาพิศม์ เค้าหน้ายิ้มริมฝีปากบางมาก, ขากรรไตรโต, ไม่มีเครา (มีลักษณะนักโทษโดยกำเหนิดไม่มาก)

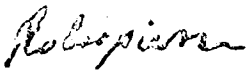

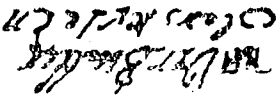
๕. นักโทษฐานข่มขืนกระทำชำเราและฆ่าเจ้าทุกข์ตายหลายคน มีลักษณะหน้าผากต่ำ, หูกว้างและกาง, ขากรรไตรโต, หน้าสี่เหลี่ยม (อย่างไทยเรียกว่าหน้าคล้ายสิงห์โต)

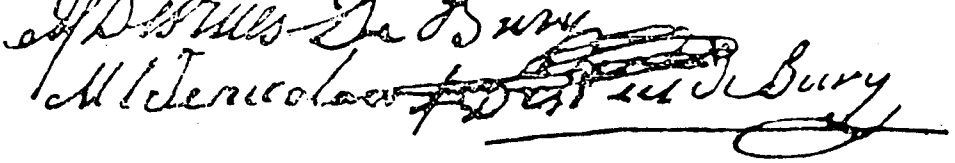
(ก)

(ข)

(ค)

(ง)

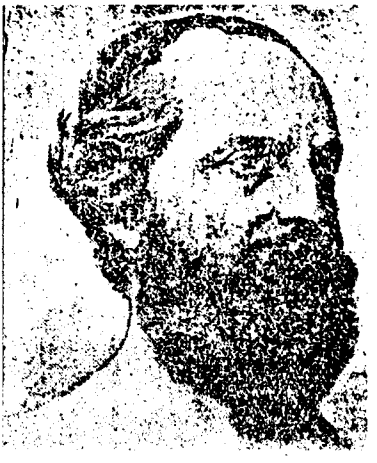
(จ)

(ฉ)

๖. นี้เป็นลายมือชื่อของผู้ร้ายโดยกำเนิดที่สำคัญ ๆ มีลักษณะเส้นหนากดหนัก ซึ่งแสดงถึงความกระด้างแห่งความรู้สึกหรือใจแข็ง เช่น (ก) ลายมือชื่อของมาราต์ ผู้ยุยงให้มีการฆาฏกรรมในคราวกบฏใหญ่ฝรั่งเศส (ง) ลายมือชื่อของโรเบสปีแอร์ผู้ยุยงให้ มีการฆาฏกรรมใหญ่ฝรั่งเศส และอักษร อาร์ มักเขียนขัด และผู้ร้ายโดยกำเนิดบางคนเขียนอักษรติดกันมาก และยุ่งจนอ่านแทบไม่ออก เช่น ค,จ,ฉ.

๗. นักโทษการเมือง นางสาวชาร์ลอตต์ เดอ กอ เดย์ เกิดเมื่อ ค.ศ. ๑๗๖๘ หลานสาวของกอร์เนย นักประพันธ์ผู้ลือนามฝรั่งเศสได้เป็นผู้เอามีดแทงนายมาราต์ ผู้ยุยงให้มีการฆาฏกรรมในคราวกบฏใหญ่ฝรั่งเศส นางได้ถูกศาลกบฏตัดสินให้ประหารชีวิต สำเร็จโทษเมื่อวันที่ ๑๗ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๗๙๓ ไม่มีลักษณะเป็นผู้ร้ายโดยกำเหนิดเลย

๘. นักโทษการเมือง ออร์ซินี เกิดที่เมลโดลา (อิตาลี) พยายามจะปลงพระชนม์พระเจ้านโปเลียนที่ 3 ในวันที่ ๑๔ มกราคม ค.ศ. ๑๘๕๘ แต่ไม่สำเร็จ ศาลตัดสินประหารชีวิต และถูกสำเร็จโทษในปีนั้น ไม่มีลักษณะเป็นผู้ร้ายโดยกำเหนิดเลย

๙. นักโทษการเมือง มิราโบ เป็นหัวหน้าคนหนึ่งในคราวเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองฝรั่งเศส สมัยพระเจ้าหลุยที่ ๑๖ เกิดเมื่อ ค.ศ. ๑๗๔๙ ตาย ค.ศ. ๑๗๙๑ ไม่มีลักษณะเป็นผู้ร้ายโดยกำเหนิด

๑๐. นักโทษการเมือง บาคูนิน หัวหน้ากบฏรุซเซียคนหนึ่ง เกิดเมื่อ ค.ศ. ๑๘๑๔ ตายเมื่อ ค.ศ. ๑๘๗๖ ไม่มีลักษณะเป็นผู้ร้ายโดยกำเนิด

๒. อาการภายใน หรือ ความรู้สึกของผู้ร้ายโดยกำเนิด ผู้ร้ายจำพวกนี้ เส้นประสาทแข็งไม่ตื่นเต้นถึงการยั่วยวนหรือความกระทบกระทั่งอื่น ๆ

การทดลองเช่นนี้ ท่านศาสตราจารย์ลองโบรโซ ใช้เครื่องไฮโดรฟิกโมกราฟ[๑] คือเครื่องสำหรับวัดความรู้สึกคล้ายเครื่องวัดชีพจรกล่าวคือ เอามือข้างซ้ายของผู้ร้ายคนหนึ่งวางลงบนเครื่องนั้น แล้วเอาสายลวดทองแดงติดไว้กับแขนขวา แล้วกระแสไฟฟ้าจะเดิรตาม สายนั้นเข้าในหลอดลวด (โบบิน) แล้วหลอดลวดนี้เข้าไปติดต่อกับอีกเครื่องหนึ่ง ซึ่งมีเข็มเดิรขึ้นเดิรลง ปลายเข็มนั้นทาหมึกไว้ เมื่อเข็มเดิรก็จะขีดบนกระดาษเป็นรอย คือถ้าขีดเข็มขึ้นก็คือมีความตื่นเต้นมาก ถ้าขีดลงก็มีความตื่นเต้นเล็กน้อยหรือละห้อยละเหี่ย ถ้าเป็นปกติก็คงไม่มีความรู้สึกหรือกระด้าง

ผลแห่งการทดลองคงมีดังนี้

กาเซ็นลี ผู้ร้ายต้องโทษหลายครั้ง อายุ ๒๒ ปี ขากรรไตรยื่นออกมาไม่มีเครา ชีพจรเดิรเป็นปกติ เส้นประสาทกระด้าง

ก) เมื่อเอารูปผู้หญิงอนาจารให้ดู ดีกรีขึ้นบ้างเล็กน้อย แล้วทีหลังก็ลดลงเป็นปกติโดยเร็ว

ข) เมื่อเอาปืนมาให้ดู ดีกรีลดลงอย่างช้าและประเดี๋ยวก็กลับเป็นดั่งเดิม

ค) เมื่อเห็นเหล้า ดีกรีขึ้นแล้วลง

ง) เมื่อได้ยินเสียงปืนเต้น น้อยลง ๒ คราวและลดลง

จำพวกที่ ๒ นักโทษโดยความเคยชิน มนุษย์ที่จะเคยชินต่อความผิด มักเนื่องมาจากผู้มีนิสสัยขี้เกียจไม่ชอบทำงาน จึงต้องลักขะโมยเขากินและโดยมากเป็นผู้ร้ายประทุษร้ายต่อทรัพย์ นักโทษจำพวกนี้อาจเกิดโดยทางมฤดก หรือโดยความอบรมอุปนิสสัย

จำพวกที่ ๓ นักโทษโดยเผอิญทำขึ้นโดยไม่มีเหตุใดเหตุหนึ่งมาบันดาลมีนิสสัยต้านทานเหตุนั้นไว้ไม่ได้ เช่น เรือล่มในทะเล กำลังหิวเข้าพอขึ้นจากฝั่งมาได้พบบ้าน ๆ หนึ่ง ขอเข้าเขากินเขาก็ไม่ให้ จึ่งต้องขะโมยเขากิน พอประทังหิวดั่งนี้เป็นต้น

จำพวกที่ ๔ นักโทษโดยบันดาลโทษะโมหะ นักโทษจำพวกนี้มีเลือดร้อน เส้นประสาทไม่กระด้าง และกระทำความผิดเกินสมควรกับเหตุโดยมากเป็นนักโทษทำร้ายร่างกายหรือฆ่าเขาตายและเมื่อกระทำความผิดลงไปแล้วก็เกิดเสียใจในภายหลัง

---

๑ เครื่องวัดความรู้สึกเช่นนี้บางทีจะมีประโยชน์ได้บ้างใน การที่จะทราบว่าจำเลยผู้ต้องหาในคดีอาชญาได้มีความรู้สึกถึงการกระทำผิดของตนอย่างไรบ้าง เช่นจำเลยต้องหาว่าฆ่าคนตาย จำเลยปฏิเสธข้อหาถ้าหากจะเอารูปของผู้ที่ถูกฆ่าตายมาให้จำเลยดู โดยอาศัยเครื่องเช่นนี้วัดความรู้สึกแล้ว บางทีเข็มของเครื่องอาจชี้ให้เห็นถึงความละห้อยละเหี่ย ? แต่ว่าความรู้สึกของมนุษย์มีต่างกัน เพราะฉะนั้นเครื่องเช่นนี้อาจคลาดเคลื่อน

ได้ทราบว่านักปราชญ์ทางอัธยาตมวิทยา ซึ่งศึกษาโดยการทดลองได้กำลังพยายามทดลองเครื่องวัดความรู้สึกใหม่ ๆ แต่ผลสำเร็จจะมีเพียงไร เป็นเรื่องซึ่งควรคำนึงต่อไป

จำพวกที่ ๕ นักโทษโดยจริตไม่สมประกอบนักโทษจำพวกนี้ได้แก่คนบ้า คนบอ แต่ไม่ถึงกับคลั่ง ซึ่งแบ่งออกได้มากมายหลายอย่างหรือที่เราเรียกรวม ๆ กันว่าบ้าห้าร้อยจำพวก

เมื่อได้พิจารณาถึงลักษณะของผู้ร้ายเสร็จแล้วผู้นิยมในลัทธิอองโตรโปโรจิก อธิบายเหตุต่าง ๆ ของผู้กระทำผิดว่า เกิดขึ้นโดย

มีโรคภัยอย่างหนึ่ง

โดยจริตไม่สมประกอบอันติดมาในสันดานอย่างหนึ่ง

โดยทางมฤดกอย่างหนึ่ง

โดยมีอวัยวะคล้ายกับสัตว์ดิรัจฉานอย่างหนึ่ง

ที่ได้กล่าวมาแล้วเป็นความเห็นของลัทธิจำพวกที่ ๑ ซึ่งเรียกว่าเอโกล อองโตรโปโลจิก คือ ลัทธิที่ได้ถือเอาว่าความผิดย่อมเกิดขึ้นเนื่องจากลักษณะอวัยวะ และเหตุอันเป็นส่วนประจำบุคคลของผู้กระทำผิด

บัดนี้จะกล่าวถึงลัทธิจำพวกที่ ๒ ซึ่งเรียกว่า เอโกลโซซิโอโลจิก คือ ลัทธิที่ค้นคว้าหาเหตุโดยพิจารณาถึงหมู่เหล่าความสัมพันธ์ สถานที่ฐานะแห่งความเป็นอยู่ ฐานะแห่งความดำรงชีวิตของผู้กระทำผิด

ลัทธิจำพวกที่ ๒ นี้ ได้มีนักปราชญ์ในทางวิทยาศาสตร์ ว่าด้วยความเกี่ยวพันของมนุษย์ได้ค้นคว้าแต่งตำราขึ้นไว้มีอาทิ ท่านตาร์เดอะ ในหนังสือให้ชื่อว่า ลาคริมมินาลิเต คอมปาเร พิมพ์ที่กรุงปารีส ค.ศ. ๑๘๘๖ และเราคงจะพบข้อความในหนังสือ ลาคริมมิโนโลจิอา ของท่านกาโรฟาโรผู้เป็นอัยยการประจำศาลอุทธรณ์เมืองเวนิส และเป็นผู้แทนราษฎรในสภาเซเนตแห่งประเทศอิตาลี พิมพ์เป็นภาษาฝรั่งเศสที่กรุงปารีสครั้งแรก ใน ค.ศ. ๑๘๙๐ และแปลมาเป็นภาษาอังกฤษ พิมพ์ที่โบสตัน ในประเทศอเมริกา ค.ศ. ๑๙๑๔

ลัทธิจำพวกนี้เห็นว่าการที่ความผิดได้เกิดขึ้นนั้นเนื่องมาจากอาการภายนอกที่แวดล้อมผู้กระทำผิด หรือ หมู่เหล่าคนของผู้กระผิดซึ่งอาจเป็นโดยฐานแห่งความเจริญในทางศีลธรรมของประเทศ และฐานในทางเศรษฐกิจ

ก) ฐานแห่งความเจริญในทางศีลธรรมของประเทศ คือว่า ถ้าฝูงชนใดไม่มีความรู้สึกและไม่ได้ประพฤติสิ่งที่มนุษย์ซึ่งรวบรวมกันอยู่เป็นหมู่เป็นคณจะต้องประพฤติต่อกัน คอยเบียดเบียฬต่อร่างกาย ทรัพย์สมบัติ เกียรติชื่อเสียงของเพื่อนมนุษย์ด้วยกันแล้ว ก็ได้ชื่อว่ายังไม่ถึงขีดแห่งศีลธรรมอันดี ความประทุษร้ายต่อกันก็อาจที่จะเกิดขึ้นเพราะเหตุนี้ได้อย่างหนึ่ง เช่นพวกคนป่าคนดอย หรือซึ่งเราจะพบเนือง ๆ ในกรุงเทพฯ นี้เอง มีคนคอยแกล้งต่อยวดยานเช่นเอาตะปูไปวางไว้ในถนนเพื่อให้รถยนต์ยางแตก ฯลฯ ต่าง ๆ เหล่านี้ จะเรียกว่ามนุษย์จำพวกนั้นได้บรรลุถึงซึ่งศีลธรรมอันดีอย่างไรได้

ข) ฐานในทางเศรษฐกิจ บางท่านกล่าวว่าความผิดความประทุษร้ายนั้น อาจเกิดขึ้นฐานในทางเศรษฐกิจ คือความขาดแคลนในสิ่งที่จำเป็นสำหรับความเป็นอยู่ เช่นการขาดอาหาร สถานที่อยู่ เครื่องอุป

โภคต่าง ๆ หรือนัยหนึ่งที่เราเรียกกันว่า "ความจน"

ความจนอาจเกิดขึ้นจากสภาพธรรมดา เช่นฝูงชนที่อยู่ในภูมิประเทศหรืออากาศที่ไม่เหมาะและความจนอาจเกิดขึ้นจาก การกระทำของบุคคล ซึ่งอาจเป็นได้จากการที่บุคคลใด ๆ ได้ทำตนของตนเองอย่างหนึ่ง มีอาทิ ความเกียจคร้าน ความสุรุ่ยสุร่าย ความไม่เหมาะแก่ภูมิประเทศ การเสพย์ของมึนเมาจนติดตัว (เพราะเหตุที่ของมึนเมาต่าง ๆ นั้น ขายเป็นราคาแพงและประเทศได้เป็นผู้ขายเสียคนเดียว เมื่อเสพย์ของมึนเมานี้ติดตัวแล้ว ก็จะนำมาซึ่งความยากจนเป็นแน่แท้) ความสุรุ่ยสุร่ายหรือความจนอาจเกิดขึ้นจาก **การกระทำของบุคคลอื่น** เช่นชาวนาที่ทำการเพาะปลูกได้เข้าดี แต่ถูกพวกซึ่งเรียกกันว่า "เจ้าทุ่ง" กดราคาเสียให้ต่ำดั่งนี้เป็นต้น

นี่แหละเป็นลัทธิ ๒ ฝ่าย ซึ่งได้เป็นปฏิปักษ์กันมาช้านาน คือต่างฝ่ายก็ถือดีเอาตามความเห็นในลัทธิของตน

บัดนี้จึงถึงคราวที่เราจะต้องตัดสินว่า การกระทำผิดได้เกิดขึ้นจากเหตุอันใดแน่

ตามความเห็นของข้าพเจ้านั้น เราจะลงความเห็นถือเอาลัทธิอันใดอันหนึ่งแต่ลำพังนั้นไม่ได้เพราะต่างลัทธิก็มีเหตุที่แท้จริง และก็ย่อมมีข้อยกเว้นด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย เช่นกับลัทธิที่กล่าวว่าความผิดนั้นย่อมเกิดขึ้นจากนิสสัยสันดานอันเป็นส่วนตัวบุคคลของผู้ร้าย ความเห็นนี้อาจเป็นจริงเพราะอาจมีผู้ร้ายโดยกำเนิด แต่ก็อาจมีได้เหมือนกันที่มนุษย์บางคนมีนิสสัยดี แต่ความจำเป็นในทางเศรษฐกิจหรือความอบรมในทางศีลธรรมยังไม่เพียงพอ จึงกระทำความผิดขึ้น หรือในหมู่คนยากจนเราอาจพบผู้ที่ประพฤติดียิ่งกว่าผู้มีทรัพย์เสียอีก

เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงเห็นด้วยกับท่านศาสตราจารย์กฎหมายของข้าพเจ้าในประเทศฝรั่งเศสว่า ความผิดอาจมีมูลมาแต่เหตุของทั้ง ๒ ลัทธินั้นซึ่งต้องพิจารณาประกอบกันไป คือเป็นเหตุอันเนื่องมาจากส่วนตัว หรือเหตุภายในตัวของบุคคลอย่างหนึ่ง และเหตุภายนอกหรือความสัมพันธ์ในหมู่คณสิ่งที่แวดล้อมผู้กระทำผิดอีกอย่างหนึ่ง จะถือตามลัทธิหนึ่งแต่ลำพังไม่ได้ฉะนั้นผลจึงมีว่า ในระวางมนุษย์ที่กระทำผิดกฎหมาย คงมีผู้ที่ไม่มีนิสสัยอ่อน หรือรู้เท่าถึงผลของการลงอาชญา หรืออาจเป็นผู้ที่ถูกเหตุแวดล้อมภายนอกจึงได้กระทำผิด สำหรับบุคคลที่มีสติสัมปชัญญไม่กระวนกระวาย หนักแน่นต้านทานต่อเหตุแวดล้อมได้นั้น คงจะไม่ค่อยได้กระทำผิดเสมอไป

เมื่อเราได้วินิจฉัยปัญหาข้างต้นดั่งนี้แล้ว จะหยุดเสียเพียงนั้นก็ไม่ควร หน้าที่ของพลเมืองดีควรพิเคราะห์ต่อไปว่า จะมีวิธีใดบ้างที่จะช่วยป้องกันการกระทำผิดซึ่งเอกชนควรปฏิบัติได้ไม่ขัดต่อรัฐประศาสน์ของรัฐบาล แต่ขอให้เข้าใจเสียทันทีว่า ข้าพเจ้าไม่ใช่ลงความเห็นว่าให้เลิกการลงอาชญา ข้าพเจ้าเห็นความจำเป็นว่าจำต้องมีอาชญา เพราะถึงอย่างไรก็ตาม อาชญาย่อมมีผลอยู่ ดั่งเช่นนักโทษที่มีสันดานร้ายกระทำผิดโดยมิได้มีเหตุภายนอกอันใดมาบังคับหรือกระทำลงโดยไม่ได้หวังต่อประโยชน์อันดีอย่างใด อาชญาที่จะลงแก่พวกนี้ต้องเป็นอาชญาที่แรง มิฉะนั้นนักโทษพวกนี้ก็หาเข็ดหลาบไม่ที่ข้าพเจ้าจะบรรยายถึงวิธีอื่นนั้น ก็คงแต่เพียง

วิธีที่จะสนับสนุนการป้องกันการกระทำผิดเท่านั้นวิธีที่จะป้องกันการกระทำผิดนั้น จะต้องอนุโลมตามสมุฏฐานของเหตุแห่งการกระทำผิดดังได้กล่าวมาแล้ว กล่าวคือจะต้องเป็นวิธีที่ป้องกันนิสสัยสันดานร้าย และเป็นวิธีที่ป้องกันเหตุภายนอกหรือการแวดล้อม ซึ่งอาจทำให้ผู้มีนิสสัยดีต้องกระทำผิด[๑]

วิธีที่จะป้องกันนั้นอาจแยกออกได้เป็น ๒ จำพวก คือ

๑) วิธีที่จะปฏิบัติก่อนเกิดการกระทำผิด

๒) วิธีที่จะปฏิบัติเมื่อความผิดเกิดขึ้นแล้ว

๑) วิธีที่จะปฏิบัติก่อนเกิดการกระทำผิด

วิธีนี้ถ้าจะเปรียบเทียบกับการกำจัดโรค ก็คือ วิธีการสาธารณสุขนั่นเอง คือเตรียมการป้องกันไว้เพื่อทำลายเหตุอันเป็นสมุฏฐานแห่งการกระทำผิด วิธีที่สำคัญ ๆ ก็คือ การศึกอบรมในทางศีลธรรมและการเศรษฐกิจ

การศึกษาอบรมในทางศีลธรรม คำว่า "ศึกษา" นี้ข้าพเจ้าตั้งใจที่จะกล่าวถึงการทำให้รู้ในสิ่งที่ผิดและชอบ ไม่ใช่เพียงการอ่านหนังสือออกเขียนได้ พูดฝรั่งเก่ง จริงอยู่ความรู้จักในสิ่งที่ผิดแลชอบจะต้องเนื่องมาจากการนั้น แต่ถ้าเราจะพอใจแต่เพียงการอ่านหนังสือออก พูดฝรั่งเก่งเท่านั้นแล้ว แทนที่จะป้องกันการกระทำผิดกลับจะเป็นเครื่องมือในการกระทำผิด คือผู้ร้ายฉลาดขึ้นจึ่งอาจหาหนทางทำผิดกฎหมายได้มากขึ้น สถิติในประเทศฝรั่งเศสตามที่โดชองวิลได้เขียนลงในหนังสือพิมพ์ชื่อ เรอวีเดส์เดอส์มองเดอะส์ ค.ศ. ๑๘๘๗ ส่อให้เห็นว่าจำนวนนักโทษ ๑๐๐% มีนักโทษที่อ่านออกเขียนได้ ๗๐% ที่ไม่รู้หนังสือ ๓๐% เพราะฉะนั้นจึ่งส่อให้เห็นว่าการรู้หนังสืออย่างเดียวยังไม่เป็นการเพียงพอที่จะป้องกันการกระทำผิด จึ่งจำต้องอาศัยการศึกษาอบรมให้รู้ในสิ่งที่ผิดแลชอบ หรือการเป็นพลเมืองดีการที่จะให้เป็นไปดั่งว่านี้ ข้าพเจ้าหวังว่า ท่านที่เป็นครูทั้งหลายคงมีความสามารถยิ่งกว่า ข้าพเจ้าในการที่จะชี้แจงว่า จะสำเร็จไปได้หรือไม่และโดยเหตุใด ข้าพเจ้ามาพูด ณ ที่นี้ก็โดยนำเหตุผลมาแสดงให้เห็นว่า ถ้าการเป็นไปดั่งกล่าวแล้วก็คงจะเป็นวิธีหนึ่งที่จะป้องกันการประทุษร้ายมิให้เกิดขึ้น

การเศรษฐกิจ ความเห็นในการป้องกันการกระทำผิดนั้นมีลัทธิในทางเศรษฐกิจมากมาย แต่ไม่ใช่ความประสงค์ของข้าพเจ้าที่จะนำเอาลัทธิซึ่งอาจมีวัตถุที่ประสงค์ในทางเปลี่ยนแปลงฐานะแห่งการเศรษฐกิจของประเทศมาแสดง เพราะฉะนั้น การเศรษฐกิจที่ข้าพเจ้าจะกล่าวในที่นี้คงเป็นแต่ในทางที่ไม่ผิดต่อกฎหมายเท่านั้น

---

๑. ส่วนการทำให้เป็นตัวอย่างนั้น ก็ดูเหมือนว่ากฎหมายลักษณอาญา ร.ศ. ๑๒๗ จะเห็นเป็นการเพียงพอแล้ว คือราษฎรอาจทราบได้จากหนังสือพิมพ์หรือจากกิติศัพท์ แต่กฎหมายฝรั่งเศสได้มีบทบัญญัติในประมวลอาชญามาตรา ๓๖ ว่าคำพิพากษาให้ประหารชีวิต, จำคุก, เนรเทศ, ขาดจากสิทธิในการเมือง ฯลฯ จักต้องปิดประกาศไว้ยังที่ว่าการเมือง ซึ่งเป็นที่ตั้งศาลที่ได้ตัดสินแห่งหนึ่ง, ที่ว่าการตำบลซึ่งความผิดเกิดขึ้นแห่งหนึ่ง ที่ว่าการตำบลซึ่งจำเลยมีภูมิลำเนาแห่งหนึ่ง, ที่ว่าการตำบลซึ่งจำเลยจะต้องรับโทษแห่งหนึ่ง (รวม ๔ แห่งด้วยกัน)

ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่า เหตุที่จะเกิดการกระทำผิดซึ่งเนื่องมาจากเศรษฐกิจนั้น ก็คือ ความจน ความขาดแคลนในสิ่งที่ต้องการสำหรับความเป็นอยู่ การที่จะบำบัดให้หายจากความจนหรือความขาดแคลนนี้ไม่ใช่เป็นของง่าย มิฉะนั้นทุก ๆ คนจะเป็นเศรษฐีกันหมด แต่อย่างไรก็ตาม เราจะถือเอาความยุ่งยากอันนี้ขึ้นมาเป็นข้อตัดใจ มิให้ต้องขวนขวายบำรุงการเศรษฐกิจมิได้เลย เพราะความจำเป็นในเรื่องบริโภคและอุปโภคย่อมมีอยู่ทุกวัน

การบำรุงเผยแผ่ในทางเศรษฐกิจนั้น ก็จำต้องอาศัยชนหมู่มากและเอกชนเป็นรายบุคคล

สำหรับชนหมู่มากนั้นเกี่ยวแก่รัฐประศาสโนบายของรัฐบาล ข้าพเจ้าจะไม่อาจเอื้อมไปพูดถึงว่า จะต้องทำอย่างไร เพราะข้าพเจ้าไม่ใช่ตั้งตัวเป็นศาสตราจารย์ผู้วิเศษ ข้าพเจ้ามาพูดฐานเอกชน เพราะฉะนั้นจึงจะกล่าวแต่การบำรุงเศรษฐกิจของเอกชนซึ่งเป็นหน้าที่อันคนสามัญอาจปฏิบัติได้เท่านั้น

ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่า ความจนอันอาจเกิดขึ้นจากการที่บุคคลทำตนของตนเอง ก็คือความเกียจคร้าน ความไม่รู้เท่าถึงการ ทำให้ถูกคนอื่นเขาโกง ความเสเพลสุรุ่ยสุร่าย ความเสพย์สุรายาเมาจนติด ความไม่ชินต่อภูมิประเทศหรืออากาศ เหตุต่าง ๆ เหล่านี้จะลดน้อยลงไปก็ต้องอาศัยการศึกษาเป็นส่วนสำคัญ คือการรู้ของจริง ความจริง การอบรมนิสสัยไม่ให้เสเพลสุรุ่ยสุร่าย แต่ไม่ใช่หัดให้เหนียวแน่นจนเกินไป คือควรหัดให้รู้จักใช้ในสิ่งที่ควร และไม่ฉะเพาะแต่ความจำเป็นของตน ต้องมีใจเผื่อแผ่เมตตากรุณาช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ในทางที่ควรซึ่งไม่เรียกว่าสุรุ่ยสุร่าย มีจิตต์แข็งพอที่จะต้านทานต่อของมึนเมา, สิ่งที่ยั่วยวน, ความชินต่อภูมิประเทศ หรืออากาศอันเป็นของจำเป็นอย่างยิ่งเพราะที่ดินซึ่งว่างเปล่าก็ดี หรือทรัพย์อันเลี้ยงประเทศสยามไว้ได้ก็ดี มิใช่ว่าจะมีขึ้นในพระนคร เข้า ไม้สัก แร่ดีบุก เหล่านี้มีขึ้นนอกเขตต์พระนครทั้งนั้น แต่เป็นที่น่าเสียใจที่ยังมีบุคคลมากหลาย มิได้เหลียวแลต่อการทำมาหากิน อันเป็นล่ำเป็นสัน และขาดความเคยชินต่อภูมิประเทศของเราเสียฉะนี้บางคนนึกทะนงตนว่ามีทรัพย์จึงไม่นำพาต่อการทำมาหากินเช่นนั้นแต่ทรัพย์นั้นย่อมเคลื่อนที่ศูนย์ไปได้ ถึงแม้ว่าบุคคลจะมีที่ดิน ซึ่งกฎหมายเรียกว่าเป็นอสังหาริมทรัพย์โดยสภาพมิอาจเคลื่อนที่ได้ก็ดี แต่กรรมสิทธิในที่ดินอาจเปลี่ยนมือไปยังคนอื่นได้ ครั้นเมื่อทรัพย์หมดไปแล้วจะหันไปทำมาหากินนอกพระนครออกไปก็ย่อมจะไม่ได้ผลดี บางคนอาจแก้ตัวว่า เราอาจจ้างกรรมกรโดยตนเป็นนายงานแต่เมื่อนายงานไม่รู้จักงาน ลูกจ้างก็ย่อมคิดหาทางบิดไม่ทำงานได้เต็มที่ ในที่สุดเมื่อหมดทรัพย์และไม่สามารถทำมาหากินดั่งเพื่อนร่วมชาติได้โดยไม่ชินต่อภูมิประเทศของตนแท้ ๆ ก็จะเกิดมีการกระทำผิดขึ้น จริงอยู่ความผิดนี้อาจมิใช่การปล้น[๑] การฆ่าคนตายแต่อาจเป็นการยักยอก[๒] หรือฉ้อโกง[๓] อันเป็นการกระทำผิดของผู้ที่ตั้งตนว่าเป็นผู้ดีขึ้นก็ได้

---

๑ ปล้น คือการที่คนตั้งแต่สามคนด้วยกันขึ้นไปแลมี ศาสตราวุธแม้แต่คนเดียว ทำการลักทรัพย์ด้วยใช้กำลังทำร้ายผู้อื่น หรือขู่เข็ญว่าจะทำร้ายเขา (ให้ดูกฎหมายลักษณอาญา มาตรา ๓๐๑ และ ๒๙๘)

๒ ยักยอก คือการเบียดบังเอาทรัพย์ ซึ่งผู้อื่นได้มอบหมายไว้ เป็นประโยชน์ส่วนตน ฯลฯ ให้ดูกฎหมายลักษณอาญา มาตรา ๓๑๔

๓ ฉ้อโกง คือการใช้อุบายหลอกลวงให้ผู้หนึ่งผู้ใดส่งทรัพย์ ฯลฯ (ให้ดูกฎหมายลักษณอาญามาตรา ๓๐๔)

เมื่อยังอยู่ในประเทศฝรั่งเศส ข้าพเจ้าเคยได้ยินว่ามีศาสตราจารย์คนหนึ่งได้คิดวางแผนการศึกษาใหม่เพื่อจะแก้ข้อความดังกล่าวแล้ว คือ

๑. ในชั้นต้นเด็กจะต้องเรียนอยู่โรงเรียนในนคร

๒. ต่อไปเด็กจะต้องไปอยู่นา

๓. ต่อไปเด็กจะต้องไปอยู่ป่า

ดั่งนี้ผลัดเปลี่ยนไปอย่างละ ๑ ภาค หรือ ๑ ปีก็ตาม เพื่อให้เด็กได้ชินต่อภูมิประเทศทั้งหลายและจัดให้นักเรียนทุกคนทำรายงานตนในที่ต่าง ๆ ซึ่งได้ไปอยู่เพื่อจะได้รู้จักความสังเกต

ท่านศาสตราจารย์นี้ ถึงแม้ข้าพเจ้ายังนึกชื่อไม่ออกก็เห็นว่าแผนของท่านดีจึงต้องขอกล่าวไว้และน่าพิจารณา ถึงแม้จะยังไม่มีแผนการศึกษาดั่งนั้นก็ดี แต่ผู้ปกครองนักเรียน ซึ่งถ้าเห็นว่าแผนเช่นนั้นดีมีโอกาสที่จะปฏิบัติได้ คือในระวางวันหยุดแทนที่จะให้เด็กนอนอยู่กับบ้าน หรือไปตากอากาศในสถานที่หรู ๆ จะส่งเด็กไปให้รู้จักนาเสียบ้าง ป่าเสียบ้าง ก็คงจะดีกว่าที่จะเพาะและอบรมเด็กให้เป็นคนเย่อหยิ่งหัวสูง หัดไม่ให้รู้จักทำอะไร ซึ่งถ้าจะว่ากันตรง ๆ แล้ว การไม่รู้จักทำอะไรนั้นไม่จำเป็นต้องสอน เพราะเกือบพูดได้ว่าเป็นการง่ายยิ่งกว่ากินเข้าเสียอีก

ความคิดของศาสตราจารย์ผู้นั้นมีส่วนตรงกับความคิดของนักปราชญ์อื่น ๆ เหมือนกัน ดั่งเช่นท่านโรเบอร์ต คริ่นอิง เคอรซอลล์ ผู้ซึ่งเคยเป็นอธิบดีกรมอัยยการในรัฐบาลแห่งรัฐอีลีนอยต์ สหปาลีรัฐอเมริกา ได้กล่าวไว้ในปาฐะให้ชื่อว่าไครมส์ อเคนสต์ ครีมินัลล์ พิมพ์เมื่อ ค.ศ. ๑๘๙๐ และพระยาเมธาธิบดีผู้ซึ่งเคยเป็นปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการมาแล้ว ได้แปลเป็นภาษาไทยให้ชื่อว่า ปาฐะเรื่องประทุษร้ายต่อผู้ร้าย ในหน้า ๔๘ ท่านได้กล่าวไว้ดั่งนี้

ความมุ่งหมายของการศึกษาที่ดีแท้ ต้องให้เป็นไปในทางที่จะสอนคนให้เป็นประโยชน์แก่ตัวเองและผู้อื่นด้วย เบื้องต้นควรสอนให้รู้จักหน้าที่ ๆ จะรักษาตัว และเพื่อให้มีคาระวะในตัวเอง ก็จำต้องอบรมในทางที่จะไม่ให้ต้องพึ่งผู้อื่น การทำนาบนหลังคน คือพึ่งน้ำพักน้ำแรงของผู้อื่นด้วยอำนาจก็ดี ด้วยอุบายเล่ห์กลก็ดี ด้วยการหยิบยืมหรือด้วยการขอก็ดี เป็นของเลวทรามต่ำช้าที่สุด ควรสอนให้นักเรียนทุกคนรู้จักการช่างที่เป็นประโยชน์ ควรหัดมือให้ทำการได้ เหมือนอย่างหัดใจให้คิดเป็น ควรสอนให้รู้จักวัตถุที่เป็นของจริง ไม่ใช่ของเท็จ และให้รู้จักสภาพความเป็นอยู่แห่งชีวิตที่แท้ ไม่ใช่ชีวิตเทียม เมื่อดั่งนี้ความรู้สึกเป็นอิสสระภาพจะพลันเกิดมีขึ้นแก่ใจ อันจะเป็นหลักอย่างมั่นคงของเกียรติยศ และของนิสัยใจคอที่ดี ผู้ใดรู้สึกตัวว่าเป็นอย่างนี้ ผู้นั้นจำต้องมีอารมย์อิ่มเอิบเกิดขึ้นในใจเป็นธรรมดา

รวมความก็คือ การศึกษาในของจริงมิใช่ของสมมต

๒. วิธีที่จะปฏิบัติเมื่อเกิดความผิดขึ้นแล้ว

เมื่อความผิดได้เกิดขึ้นจนศาลได้พิพากษาชี้ขาดแล้ว ผู้ร้ายก็ต้องได้รับอาชญาตามที่กฎหมายได้

กำหนดไว้ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ต่อจากนั้นไปเป็นหน้าที่ของผู้ควบคุมดูแลนักโทษซึ่งเปรียบประดุจเป็นแพทย์ที่จะต้องรักษาโรคอันได้เกิดขึ้น เหตุฉะนั้นวิธีที่จะปฏิบัติต่อนักโทษหรือการลงอาชญาจึ่งเป็นการสำคัญ ในการที่จะดัดนิสสัยสันดานของนักโทษให้เป็นคนดี และในการนี้ก็จำต้องศึกษาให้ทราบถึงเหตุต่าง ๆ ที่นักโทษได้กระทำผิด นักปราชญ์ในยุโรปได้พยายามวางแผนของการลงอาชญา โดยแบ่งนักโทษออกเป็นประเภทต่าง ๆ เช่นนักโทษที่ฉุนเฉียวเลือดร้อน พวกนี้ต้องพยายามดัดแปลงโดยเอาธรรมะมาสั่งสอนให้งดความโทษะโมหะหรือนักโทษที่ทำผิดโดยความขาดแคลนไม่มีที่ทำมาหากิน ก็ต้องพยายามสอนอบรมให้รักในอาชีพที่ชอบ และจัดตั้งทัณฑนิคม เหล่านี้เป็นตัวอย่างจะเอานักโทษทุก ๆ ประเภทไปสอนธรรมะแต่อย่างเดียว หรือเอานักโทษทุกประเภทไปหัดในทางกสิกรรมแต่อย่างเดียวย่อมจะเป็นการไม่เหมาะต่อวัตถุที่ประสงค์แห่งการลงอาชญา

ดั่งนั้นวิธีที่จะปฏิบัติเมื่อความผิดเกิดขึ้นแล้วจึ่งต้องอาศัยการศึกษาและวิชชาครู ซึ่งผู้ควบคุมดูแลนักโทษควรต้องทราบ และถ้าจะพูดอย่างตรงไปตรงมาแล้ว ต้องเป็นวิชชาครูอันยิ่งกว่าที่จะใช้ในโรงเรียนสามัญ เพราะเป็นการสอนผู้ใหญ่ไม่ใช่สอนเด็ก

สรุปรวมความดั่งกล่าวแล้ว การป้องกันการกระทำผิดต่อกฎหมาย เมื่อก่อนความผิดได้เกิดขึ้นก็ดี หรือการลงอาชญาเมื่อความผิดได้เกิดขึ้นแล้วก็ดี ย่อมทำให้เกิดปัญหา และการที่จะแก้ปัญหาเหล่านี้ย่อมอาศัยการศึกษาอบรมเป็นสิ่งสำคัญ เหตุฉะนั้นกฎหมายจึ่งมีการศึกษาแกมอยู่ด้วย ซึ่งจะแยกจากกันให้เด็ดขาดไม่ได้

อนึ่งการวินิจฉัยเกี่ยวแก่การลงอาชญาผู้กระทำผิดกฎหมาย เป็นปัญหาที่ใหญ่โต ถ้าจะทราบให้ละเอียดต้องอ่านหนังสือหลายเล่ม และบางทีต้องแรมปี ปาฐะที่ข้าพเจ้าได้นำมาแสดงในวันนี้ คงเป็นส่วนหนึ่งของสารบาญแห่งปัญหาเรื่องนั้นเท่านั้น และมิใช่เป็นของที่ข้าพเจ้าพบขึ้นเอง ความจริงเป็นปัญหาที่ทุ่มเถียงกันมาช้านานแล้ว ข้าพเจ้าเป็นแต่ผู้ซึ่งเสร็จจากการเรียนมาใหม่ ๆ ข้อความที่ข้าพเจ้าได้แสดงไปนี้ก็ได้อาศัยคำสั่งสอนที่ได้รับมา ถ้าหากปาฐะนี้จะเป็นประโยชน์แก่ท่านบ้างแล้วก็ควรต้องขอบพระคุณท่านนักปราชญ์ทั้งหลายที่ได้ใช้กำลังกายกำลังความคิดค้นคว้าหาเหตุผลในเรื่องนี้และนำออกแผยแผ่เพื่อมนุษย์ให้ถึงซึ่งสันติสุข

ข้าพเจ้าขอจบปาฐะลงเพียงนี้ โดยขอขอบพระคุณเสด็จเสนาบดีกระทรวงธรรมการที่ได้ประทานโอกาสให้ข้าพเจ้าได้มาแสดง และขอขอบคุณท่านทั้งหลายที่ได้ให้เกียรติยศแก่ข้าพเจ้าในการที่ได้มาในวันนี้ และขอขอบใจนายร้อยเอกสนิท แขงรักษ์สัตว์ ปริญญา เอม.ดี. ฝ่ายแพทย์สัตว์แห่งประเทศฝรั่งเศส และเป็นสมาชิกกิติมศักดิ์แห่งสมาคมแพทย์ระวางชาติ ที่ได้ช่วยฉายภายลักษณะผู้กระทำผิดประกอบแสดงปาฐะครั้งนี้

คำอธิบาย
กฎหมายปกครอง

(พ.ศ. ๒๔๗๔ แก้ไขปรับปรุง พ.ศ. ๒๕๑๓)

โดย
หลวงประดิษฐ์มนูธรรม
(ปรีดี พนมยงค์)

สารบาญ

คำอธิบายกฎหมายปกครอง
ข้อความเบื้องต้น

หน้า

ลักษณะ ๑ กฎหมายปกครองคืออะไร ๑๔๓

ลักษณะ ๒ เหตุสำคัญซึ่งกฎหมายปกครองแยกออกเป็นสาขาอันหนึ่งแห่งกฎหมาย ๑๔๘

ลักษณะ ๓ ที่มาแห่งกฎหมายปกครองและชนิดต่าง ๆ แห่งหลักกฎหมายปกครอง ๑๕๐

ข้อ ๑ ความเป็นอิสสระหรือเสรีภาพ ๑๕๑

ข้อ ๒ ความเสมอภาค (สมภาพ) ๑๕๔

ข้อ ๓ ความช่วยเหลือกันฉันท์พี่น้องหรือภาดรภาพ ๑๕๖

ภาค ๑
ระเบียบการปกครอง ๑๕๙

ลักษณะ ๑ ข้อความทั่วไป ๑๖๐

หมวด ๑ ประเทศ แผ่นดิน รัฐ ๑๖๐

ส่วนที่ ๑ รัฐเดี่ยวและรัฐรวม ๑๖๑

ข้อ ๑ รัฐเดี่ยว ๑๖๑

ข้อ ๒ รัฐรวม ๑๖๑

ส่วนที่ ๒ รัฐเอกราชเต็มที่และไม่เอกราชเต็มที่ ๑๖๒

ข้อ ๑ รัฐเอกราชเต็มที่ ๑๖๒

ข้อ ๒ รัฐไม่เอกราชเต็มที่ ๑๖๒

หมวด ๒ รัฐบาล ๑๖๓

ส่วนที่ ๑ รัฐบาลตามความหมายอย่างกว้าง ๑๖๓

ข้อ ๑ รัฐบาลซึ่งราษฎรได้ใช้อำนาจสูงสุดเองโดยตรง ๑๖๓

ข้อ ๒ รัฐบาลซึ่งราษฎรได้ใช้อำนาจสูงสุด โดยผู้แทนอันจะเพิกถอนไม่ได้ จนกว่าจะพ้นระยะเวลาที่ได้แต่งตั้งไว้ ๑๖๔

ข้อ ๓ รัฐบาลซึ่งราษฎรได้ใช้อำนาจสูงสุดนั้นโดยผู้แทนอัน จะเพิกถอนได้ตามความพอใจ ๑๖๔

ข้อ ๔ รัฐบาลซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงอำนาจเต็ม
ที่ในการที่จะใช้อำนาจสูงสุด ๑๖๔
ส่วนที่ ๒ รัฐบาลตามความหมายอย่างแคบ ๑๖๔
๑- รัฐบาลราชาธิปตัย ๑๖๕
๒- รัฐบาลประชาธิปตัย ๑๖๕
ส่วนที่ ๓ รัฐบาลตามความประพฤติในทางเศรษฐกิจ ๑๖๖
จำพวกที่ ๑ ลิเบราลลิสม์ ๑๖๖
จำนวนที่ ๒ โซเชิลลิสม์ ๑๖๗
จำนวนที่ ๓ ลัทธิผะสมระวางลัทธิจำพวกที่ ๑ และที่ ๒ ๑๖๗
หมวด ๓ ผลแห่งความต่างกันระหว่างรัฐและรัฐบาล ๑๖๘
หมวดเพิ่มเติม ระเบียบการปกครองโดยสามัคคีธรรมในสมัยพุทธกาล ๑๖๘
ลักษณะ ๒ ผู้ทรงไว้ซึ่งอำนาจสูงสุดในรัฐ ๑๖๙
คำชี้แจงทั่วไป ๑๖๙
หมวด ๑ พระบรมราชานุภาพของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ๑๗๐
ส่วนที่ ๑ สมบูรณาญาสิทธิราช ๑๗๐
ส่วนที่ ๒ ธรรมะของพระเจ้าแผ่นดิน ๑๗๒
ฟุ๎ดโนต ๑๗๓
ประเภท ๑ คือทศพิธราชธรรม ๑๗๓
ประเภท ๒ ราชจรรยานุวัตร ๑๗๓
ประเภท ๓ จักรวรรดิวัตร ๑๗๓
ส่วนที่ ๓ พระราชานุภาพตามคติของไทยในครั้งเดิม ๑๗๕
หมวด ๒ พระราชานุภาพของกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) และกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข (วังหลัง) ๑๗๗
หมวด ๓ การสืบราชสันตติวงศ์ ๑๗๘
ส่วนที่ ๑ พระราชสิทธิในการทรงสมมตแลทรงถอนพระรัชชทายาท ๑๗๙
ส่วนที่ ๒ ลำดับชั้นผู้ควรสืบราชสันตติวงศ์ ๑๘๐
บทที่ ๑ กรณีย์ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชโอรสหรือพระราชนัดดา ๑๘๑
บทที่ ๒ กรณีย์ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไร้พระราชโอรสและพระราชนัดดา แต่ทรงมีสมเด็จพระอนุชาที่ร่วมพระราชชนนี หรือพระโอรสของสมเด็จพระอนุชา ๑๘๒

บทที่ ๓ กรณีย์ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไร้พระราชโอรสและพระราชนัดดากับทั้งไร้สมเด็จพระอนุชาร่วมพระชนนี แต่ทรงมีสมเด็จพระเชษฐาหรือสมเด็จพระอนุชาต่างพระชนนี หรือพระโอรสของสมเด็จพระเชษฐาหรืออนุชานี้ ๑๘๒

บทที่ ๔ กรณีย์ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไร้พระราชโอรสและพระราชนัดดากับทั้งไร้สมเด็จพระอนุชาร่วมพระชนนีและไร้สมเด็จพระเชษฐาหรืออนุชาต่างพระชนนี แต่ทรงมีพระเจ้าพี่ยาเธอ หรือพระเจ้าน้องยาเธอ หรือพระโอรสของพระเจ้าพี่ยาเธอ หรือพระเจ้าน้องยาเธอ ๑๘๓

บทที่ ๕ กรณีย์ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไร้พระราชโอรสและพระราชนัดดา พระอนุชาร่วมพระชนนี พระเชษฐาและพระอนุชาต่างพระชนนี พระเจ้าพี่ยาเธอ น้องยาเธอ แต่ทรงมีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ และพระเจ้าบรมวงศ์เธอหรือพระโอรส ๑๘๓

ส่วนที่ ๓ ผู้ที่ต้องยกเว้นจากการสืบราชสันตติวงศ์ ๑๘๔

ส่วนที่ ๔ เวลาที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์ ๑๘๔

ส่วนเพิ่มเติม การแก้กฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์ ๑๘๔

หมวด ๔ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ ๑๘๕

ส่วนที่ ๑ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในเวลาที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์ ๑๘๕

ส่วนที่ ๒ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในเวลาที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่ได้ประทับอยู่ในพระนคร ๑๘๖

หมวด ๕ สภาการแผ่นดิน ๑๘๗

ส่วนที่ ๑ สมัยโบราณจนถึงสมัยแก้ไขการปกครองในต้นรัชชกาลที่ ๕ ๑๘๘

ส่วนที่ ๒ สมัยจัดแก้ไขการปกครองในต้นรัชชกาลที่ ๕ จนถึงรัชชกาลที่ ๖ ๑๘๙

บทที่ ๑ เสนาบดีสภา ๑๘๙

ส่วนที่ ๒ รัฐมนตรีสภา ๑๘๙

บทที่ ๓ พระราชบัญญัติปรีวีเคาน์ซิล คือที่ปรึกษาในพระองค์ ๑๙๑

ส่วนที่ ๓ สมัยรัชชกาลที่ ๖ ๑๙๑

ส่วนที่ ๔ สมัยรัชชกาลปัจจุบัน ๑๙๑

บทที่ ๑ อภิรัฐมนตรีสภา ๑๙๑

ข้อ ๑ หน้าที่ของสภา ๑๙๑

ข้อ ๒ สมาชิก ๑๙๑

ข้อ ๓ ประธานที่ประชุม ๑๙๓

บทที่ ๒ เสนาบดีสภา ๑๙๓
ข้อ ๑ หน้าที่ของเสนาบดีสภาในฐานเป็นสภาการแผ่นดิน ๑๙๓
ข้อ ๒ สมาชิก ๑๙๔
ข้อ ๓ ประธานที่ประชุม ๑๙๔
บทที่ ๓ สภากรรมการองคมนตรี ๑๙๔
ข้อ ๑ ว่าด้วยองคมนตรี ๑๙๕
ข้อ ๒ ว่าด้วยกรรมการองคมนตรี ๑๙๖
ข้อ ๓ สภากรรมการองคมนตรี ๑๙๗
ลักษณะ ๓ ระเบียบแห่งอำนาจบริหารหรืออำนาจธุระการ ๑๙๘
ข้อความทั่วไป ๑๙๘
ผลดี ๒๐๐
ผลร้าย ๒๐๐
ทางแก้ ๒๐๑
หมวด ๑ รัฐบาลกลาง (มัธยภาค) ๒๐๑
ส่วนที่ ๑ การแบ่งแยกประเภทอำนาจบริหารสมัยก่อนเปลี่ยนแปลงแก้ไขการปกครองแผ่นดินในรัชชกาลที่ ๕ ๒๐๒
ส่วนที่ ๒ การแบ่งแยกประเภทแห่งอำนาจบริหาร ตั้งแต่สมัยเปลี่ยนแปลงแก้ไขการปกครองแผ่นดินในรัชชกาลที่ ๕ จนสิ้นรัชชกาลที่ ๖ ๒๐๔
ส่วนที่ ๓ การแบ่งแยกประเภทแห่งอำนาจบริหารในรัชชกาลที่ ๖ ๒๐๖
บทที่ ๑ ทะบวงการเมือง ๒๐๗
บทที่ ๒ คณที่ปรึกษาในส่วนอำนาจบริหารบางอย่าง ๒๐๗
ส่วนที่ ๔ การแบ่งแยกประเภทแห่งอำนาจบริหารในรัชชกาลปัจจุบัน ๒๐๘
บทที่ ๑ ทะบวงการเมือง ๒๐๘
บทที่ ๒ คณที่ปรึกษาในส่วนอำนาจบริหารบางอย่าง ๒๑๐
ส่วนที่ ๕ ระเบียบการปกครองของกระทรวง และทะบวงการอิสสระ ๒๑๐
ข้อความทั่วไป ๒๑๐
หมวด ๒ การแบ่งแยกอำนาจบริหารของรัฐบาลออกเป็นส่วนต่าง ๆ ในพระราชอาณาเขตต์ (มัธยานุภาค) ๒๑๑
ส่วนที่ ๑ ระเบียบการปกครองในหัวเมือง ๒๑๓
บทที่ ๑ ระเบียบการปกครองมณฑล ๒๑๔

ข้อ ๑ อำนาจบริหาร ๒๑๔
ข้อ ก. เจ้าหน้าที่ทำการแทนรัฐบาลกลาง ๒๑๔
ข้อ ข. เจ้าหน้าที่ผู้แทนกระทรวงทะบวงการต่าง ๆ ๒๑๕
กระทรวงมหาดไทย ๒๑๕
กระทรวงธรรมการ ๒๑๕
กระทรวงพระคลังฯ ๒๑๕
กระทรวงเกษตราธิการ ๒๑๕
กระทรวงกลาโหม ๒๑๕
กระทรวงพาณิชย์และคมนาคม ๒๑๖
กระทรวงยุตติธรรม ๒๑๖
ข้อ ๒ อำนาจตุลาการ ๒๑๖

บทที่ ๒ ระเบียบการปกครองจังหวัด ๒๑๖
ข้อ ๑ อำนาจบริหาร ๒๑๖
ข้อ ก. เจ้าหน้าที่ทำการแทนรัฐบาลกลาง ๒๑๖
ข้อ ข. เจ้าหน้าที่ผู้แทนกระทรวงทะบวงการต่าง ๆ ๒๑๗
ข้อ ๒ อำนาจตุลาการ ๒๑๗

บทที่ ๓ ระเบียบการปกครองอำเภอ ๒๑๗
การตั้งอำเภอท้องที่ ๒๑๗
การตั้งกิ่งอำเภอ ๒๑๘
ข้อ ๑ อำนาจบริหาร ๒๑๘
ข้อ ก. พนักงานปกครองอำเภอ ๒๑๘
พนักงานปกครองกิ่งอำเภอ ๒๑๘
ข้อ ข. หน้าที่และอำนาจของกรมการอำเภอ ๒๑๙
ข้อความทั่วไป ๒๑๙
ข้อ ๒ อำนาจตุลาการ ๒๒๐

บทที่ ๔ ระเบียบการปกครองตำบล ๒๒๐
ข้อ ๑ พนักงานปกครองตำบล ๒๒๐
ข้อ ก. กำนัน ๒๒๑
๑. การแต่งตั้ง ๒๒๑

๒. การออกจากตำแหน่ง ๒๒๑
ข้อ ข. ผู้ทำการแทนกำนัน ๒๒๑
ข้อ ค. แพทย์ประจำตำบล ๒๒๑
๑. การแต่งตั้ง ๒๒๑
๒. การออกจากตำแหน่ง ๒๒๑
ข้อ ง. สารวัตร ๒๒๒
ข้อ จ. ราษฎรผู้ช่วยกำนันฉะเพาะการ ๒๒๒
ข้อ ๒ หน้าที่และอำนาจของเจ้าพนักงานปกครองตำบล ๒๒๒
ข้อ ๓ การประชุมกำนันผู้ใหญ่บ้านและแพทย์ประจำตำบล ๒๒๒

บทที่ ๕ ระเบียบการปกครองหมู่บ้าน ๒๒๓
ข้อ ๑ พนักงานปกครองหมู่บ้าน ๒๒๓
ข้อ ก ผู้ใหญ่บ้าน ๒๒๔
๑. การแต่งตั้ง ๒๒๔
ก) คุณสมบัติของผู้ที่มีสิทธิออกเสียง ๒๒๔
ข) คุณสมบัติของผู้ที่จะได้รับเลือกเป็นผู้ใหญ่บ้าน ๒๒๔
ค) วิธีออกเสียงลงมติ ๒๒๕
๒. การออกจากตำแหน่ง ๒๒๕
ข้อ ข ผู้ทำการแทนผู้ใหญ่บ้าน ๒๒๕
ข้อ ค ราษฎรผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านฉะเพาะการ ๒๒๕
ข้อ ๒ หน้าที่และอำนาจผู้ใหญ่บ้าน ๒๒๖
ส่วนที่ ๒ ระเบียบการปกครองในมณฑลกรุงเทพฯ ๒๒๖
บทที่ ๑ ระเบียบการปกครองมณฑล ๒๒๖
ข้อ ๑ อำนาจธุรการหรือบริหาร ๒๒๖
ข้อ ๒ อำนาจตุลาการ ๒๒๖
บทที่ ๒ ระเบียบการปกครองจังหวัด ๒๒๖
บทที่ ๓ ระเบียบการปกครองอำเภอ ๒๒๗
บทที่ ๔ และบทที่ ๕ ระเบียบการปกครองตำบลและหมู่บ้าน ๒๒๘
หมวด ๓ การแบ่งแยกอำนาจบริหารบางอย่างออกจากรัฐบาลกลาง เพื่อให้ท้องถิ่นจัดทำเอง (มัธยวิภาค) ๒๒๘

ส่วนที่ ๑ การปกครองโดยแบ่งแยกอำนาจบริหารบางอย่างออกจาก
รัฐบาลกลาง เพื่อให้ท้องถิ่นจัดทำเอง (มัธยวิภาค) โดยทั่วไป ๒๒๘
บทที่ ๑ ระเบียบการปกครองท้องถิ่น ๒๒๘
ข้อ ๑ ลำดับชั้น ๒๒๘
ข้อ ๒ การก่อให้เกิดการปกครองท้องถิ่น ๒๒๙
ข้อ ๓ พนักงาน ๒๒๙
ข้อ ๔ การดูแลควบคุม ๒๒๙
บทที่ ๒ กิจการแห่งการปกครองในท้องถิ่น ๒๓๐
ข้อ ๑ ประเภทแห่งกิจการ ๒๓๐
ข้อ ๒ วิธีปฏิบัติกิจการ ๒๓๐
บทที่ ๓ การเงินแห่งการปกครองท้องถิ่น ๒๓๐
ข้อ ๑ รายได้ ๒๓๐
ก. รายได้ธรรมดา ๒๓๐
ข. รายได้พิเศษ ๒๓๑
ข้อ ๒ รายจ่าย ๒๓๑
ก. รายจ่ายธรรมดา ๒๓๑
ข. รายจ่ายพิเศษ ๒๓๑
บทที่ ๔ คดีปกครองของท้องถิ่น ๒๓๒
ส่วนที่ ๒ การแบ่งแยกอำนาจธุรการให้ท้องถิ่นจัดทำเองตามพระราช
บัญญัติจัดการสุขาภิบาลตามหัวเมือง ร.ศ. ๑๒๗
และแก้ไขเพิ่มเติมใน พ.ศ. ๒๔๕๘ ๒๓๒
บทที่ ๑ ระเบียบแห่งการปกครองสุขาภิบาล ๒๓๒
ข้อ ๑ ลำดับชั้น ๒๓๒
ก. สุขาภิบาลเมือง ๒๓๒
ข. สุขาภิบาลท้องที่ ๒๓๒
ข้อ ๒ การก่อให้เกิดสุขาภิบาล ๒๓๒
ข้อ ๓ พนักงานสุขาภิบาล ๒๓๒
ก. สุขาภิบาลเมือง ๒๓๓
ข. สุขาภิบาลท้องที่ ๒๓๓
ข้อ ๔ การดูแลควบคุม ๒๓๓

บทที่ ๒ กิจการแห่งสุขาภิบาล ๒๓๓
ข้อ ๑ ประเภทแห่งกิจการ ๒๓๓
ข้อ ๒ วิธีปฏิบัติกิจการ ๒๓๔
การเงินแห่งสุขาภิบาล ๒๓๔
ข้อ ๑ รายได้ ๒๓๔
ข้อ ๒ รายจ่าย ๒๓๔
ข้อ ๓ การทำงบประมาณ ๒๓๔
บทที่ ๔ คดีปกครองสุขาภิบาล ๒๓๔
หมวดที่ ๔ ระเบียบข้าราชการ ๒๓๔

ภาค ๒

การงานในทางปกครอง ๒๓๖

ลักษณะ ๑ การกระทำในทางปกครอง ๒๓๖
หมวด ๑ การกระทำสำหรับบุคคลทั่ว ๆ ไป ๒๓๖
ส่วนที่ ๑ คำสั่งบังคับของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ๒๓๗
บทที่ ๑ พระราชกฤษฎีกา ๒๓๗
บทที่ ๒ พระราชกำหนด ๒๓๗
บทที่ ๓ ประกาศกระแสพระบรมราชโองการ ๒๓๘
ส่วนที่ ๒ การกระทำของเสนาบดี ๒๓๘
บทที่ ๑ กฎเสนาบดี ๒๓๘
บทที่ ๒ ประกาศเสนาบดี ๒๓๙
บทที่ ๓ ข้อบังคับเสนาบดี ๒๓๙
ส่วนที่ ๓ การกระทำของพนักงานอื่น ๆ ๒๓๙
หมวด ๒ การกระทำสำหรับฉะเพาะบุคคลหรือฉะเพาะราย ๒๔๐
ส่วนที่ ๑ การกระทำฝ่ายเดียว ๒๔๐
บทที่ ๑ คำสั่ง ๒๔๐
บทที่ ๒ การอนุญาตให้กระทำการและการยกเว้นภาระหรือหน้าที่ ๒๔๑
บทที่ ๓ การก่อให้เกิด เปลี่ยนแปลง ระงับซึ่งสิทธิหรือหน้าที่หรือฐานะในกฎหมาย ๒๔๑
บทที่ ๔ การกระทำฝ่ายเดียวชะนิดอื่น ๆ ๒๔๑

ส่วนที่ ๒ การกระทำหลายฝ่าย ๒๔๒
ส่วนที่ ๓ หลักทั่วไปในการที่จะอาศัยพิจารณาว่าการกระทำของฝ่ายปกครองจะใช้ได้หรือไม่? ๒๔๒
ลักษณะ ๒ ชะนิดต่าง ๆ แห่งการงานในทางปกครอง ๒๔๒
หมวดที่ ๑ การงานซึ่งฝ่ายปกครองกระทำโดยจำเป็นเพื่อการป้องกันและรักษาความสงบเรียบร้อย ๒๔๓
ส่วนที่ ๑ การรักษาความสงบเรียบร้อยภายในอาณาจักร์ ๒๔๓
บทที่ ๑ การรักษาความสงบเรียบร้อยในทางปกครอง ๒๔๔
ตอนที่ ๑ ข้อความทั่วไป ๒๔๔
ข้อ ๑ การกระทำเพื่อรักษาความสงบเรียบร้อย ๒๔๕
ข้อ ๒ หลักที่จะต้องระลึกในการใช้อำนาจรักษาความสงบเรียบร้อย ๒๔๖
ข้อ ๓ วิธีใช้อำนาจรักษาความสงบเรียบร้อย ๒๔๖
๑ วิธีสามัญ ๒๔๖
๒ วิธีวิสามัญ ๒๔๗
ก. การเรียกทหารออกช่วยเจ้าหน้าที่ฝ่ายพลเรือน ๒๔๗
กรณีย์ที่ทหารออกช่วยเจ้าหน้าที่ฝ่ายพลเรือน ๒๔๗
ผู้มีอำนาจเรียก ๒๔๗
โอกาศที่เรียก ๒๔๘
วิธีเรียก ๒๔๘
การปฏิบัติของฝ่ายทหารที่ได้รับคำขอร้อง ๒๔๘
การรักษาผู้เจ็บ ๒๔๙
ทหารเลิกทำการ ๒๔๙
ข. การใช้กฎอัยยการศึก ๒๔๙
ตอนที่ ๑ การป้องกันภยันตรายของราษฎรและรักษาความสงบเรียบร้อยในท้องที่ ๒๕๐
ตอนที่ ๒ การสาธารณสุข ๒๕๐
ตอนที่ ๓ การควบคุมการทำมาหากิน ๒๕๑
ตอนที่ ๔ การควบคุมการศึกษา ๒๕๑
ตอนที่ ๕ การควบคุมสาสนา ๒๕๒
ตอนที่ ๖ การควบคุมการสมาคม ๒๕๒
ตอนที่ ๗ การควบคุมการแสดงความเห็น ๒๕๒

ตอนที่ ๘ การคุ้มครองศีลธรรม ๒๕๒
ตอนที่ ๙ การควบคุมคนต่างด้าว ๒๕๒
บทที่ ๒ การรักษาความสงบเรียบร้อยในทางอรรถคดี ๒๕๒
ส่วนที่ ๒ การป้องกันอาณาจักร์ ๒๕๔
ส่วนที่ ๓ การจัดการรักษารัฐสมบัติ ๒๕๕
บทที่ ๑ สาธารณสมบัติ ๒๕๕
ตอน ๑ ที่ดินรกร้างว่างเปล่า ๒๕๕
ตอน ๒ ทรัพย์สินสำหรับพลเมืองใช้ร่วมกัน ๒๕๕
ตอน ๓ ทรัพย์สินใช้ประโยชน์ของแผ่นดินโดยฉะเพาะ ๒๕๕
บทที่ ๒ สมบัติซึ่งรัฐได้มีเหมือนดั่งเอกชน ๒๕๕
บทที่ ๓ สมบัติของพระคลังข้างที่ ๒๕๖
หมวดที่ ๒ การงานซึ่งฝ่ายปกครองกระทำเพื่อส่งเสริมบำรุงฐานะและความเป็นอยู่ความสุขสมบูรณ์ของราษฎร์ ๒๕๖
ส่วนที่ ๑ ในทางเศรษฐกิจ ๒๕๗
บทที่ ๑ ประดิษฐกรรม ๒๕๗
บทที่ ๒ ปริวัตรกรรม ๒๕๗
บทที่ ๓ วิภาคกรรม ๒๕๘
บทที่ ๔ โภคยกรรม ๒๕๘
ส่วนที่ ๒ ในทางสมาคมกิจ ๒๕๘
บทที่ ๑ การสาธารณสุข ๒๕๘
บทที่ ๒ การช่วยเหลือคนอนาถาและไร้ความสามารถ ๒๕๘
บทที่ ๓ การพยากรณ์ ๒๕๙
บทที่ ๔ การศึกษา ๒๕๙

ภาค ๓

การคลังของประเทศ ๒๖๐

หมวด ๑ งบประมาณ ๒๖๐
ส่วนที่ ๑ ข้อความทั่วไป ๒๖๐
ส่วนที่ ๒ การเตรียมทำงบประมาณ ๒๖๐

หมวด ๒ รายได้ ๒๖๐
ส่วนที่ ๑ รายได้ตามวิธีปกติ ๒๖๑
บทที่ ๑ ภาษีอากร ๒๖๑
บทที่ ๒ ผลแห่งอุตสาหะกรรมและทรัพย์สินของรัฐ ๒๖๑
ส่วนที่ ๒ รายได้ตามวิธีพิเศษ ๒๖๑
บทที่ ๑ ชะนิดต่าง ๆ แห่งการกู้เงิน ๒๖๑
ตอนที่ ๑ การกู้เงินโดยทางตรง ๒๖๒
ตอนที่ ๒ การกู้เงินทางอ้อม ๒๖๒
บทที่ ๒ วิธีที่รัฐบาลกระทำเพื่อระงับหนี้และเพื่อลดหนี้ ๒๖๒
หมวด ๓ รายจ่าย ๒๖๓
ส่วนที่ ๑ งบประมาณเงินเดือน ๒๖๓
ส่วนที่ ๒ งบประมาณค่าใช้สรอย ๒๖๓
ส่วนที่ ๓ งบประมาณการจร ๒๖๔
ย่อคำอธิบายกฎหมายปกครอง ภาค ๔ ว่าด้วยคดีปกครอง
(โดยหลวงประดิษฐ์มนูธรรม) ๒๖๕

ภาค ๔

คดีปกครอง ๒๖๕

หมวด ๑ การฟ้องเจ้าหน้าที่ในทางปกครองต่อศาลยุตติธรรม ๒๖๖
ส่วนที่ ๑ หลักนิยมในประเทศสยาม ๒๖๖
บทที่ ๑ การฟ้องทบวงการเมือง ๒๖๖
บทที่ ๒ การฟ้องเจ้าหน้าที่ซึ่งเป็นบุคคลธรรมดา ๒๖๖
ส่วนที่ ๒ ข้อยกเว้นที่ยอมให้ผู้ต้องเสียหายร้องต่อศาลยุตติธรรมได้ ๒๖๗
หมวด ๒ การอุทธรณ์คำสั่งหรือการกระทำของเจ้าหน้าที่ในทาง
ปกครองตามที่บทกฎหมายอนุญาตไว้ ๒๖๘
หมวด ๓ การร้องทุกข์ต่อผู้มีอำนาจเหนือเจ้าหน้าที่ในทางปกครอง ๒๖๙
หมวด ๔ การทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ๒๖๙
พระราชกฤษฎีกาวางระเบียบการทูลเกล้าฯ ถวายฎีกา ๒๖๙
การทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาเห็จ ๒๗๒

ข้อความเบื้องต้น

ลักษณะ ๑
กฎหมายปกครอง คืออะไร

กฎหมายปกครองเป็นวิชชาใหม่พึ่งจะเริ่มสอนที่โรงเรียนกฎหมาย วิเคราะห์ศัพท์แห่งกฎหมายปกครอง ยังเป็นการยากที่จะให้ถูกต้องแน่แท้ได้ แต่อย่างไรก็ดีนามของวิชชานี้ประกอบขึ้นด้วยศัพท์สองคำ คือกฎหมายและปกครอง เพราะฉะนั้นก่อนอื่น ควรทราบถึงความหมายแห่งคำทั้งสองนี้พวกเป็นเค้าไว้เสียในเบื้องต้นก่อน

คำว่า "กฎหมาย" มีทางที่วิเคราะห์ศัพท์ได้ ๒ สถาน

สถานที่ ๑ ตามความหมายอย่างแคบ คำว่ากฎหมาย หมายถึงคำสั่งคำบังคับของผู้ทรงไว้ซึ่งอำนาจสูงสุดในแผ่นดิน (ซึ่งสุดแต่ธรรมนูญการปกครองแผ่นดินหรือประเพณีการปกครองแผ่นดินจะได้กำหนดไว้ เช่นในประเทศสยาม คือพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว)

สถานที่ ๒ ตามความหมายอย่างกว้าง คำว่ากฎหมาย หมายความถึงหลักที่บุคคลจำต้องประพฤติตาม ถ้าไม่ประพฤติตามก็อาจจะต้องถูกบังคับให้ประพฤติตามหรืออาจจะต้องมีโทษ ซึ่งอาจเป็นโทษในทางอาญา ในทางเพ่ง ในทางปกครอง เหล่านี้เป็นต้น ดังนี้กฎหมายอาจเป็นคำสั่งคำบังคับซึ่งผู้มีอำนาจสูงสุดในแผ่นดินได้บัญญัติไว้ก็ได้ หรือผู้มีอำนาจในการออกคำสั่งบังคับได้บัญญัติไว้ก็ได้ เช่นกฎเสนาบดี ข้อบังคับเจ้าพนักงานและรวมทั้งหลักแห่งความประพฤติอื่น ๆ ซึ่งมิได้ขีดเขียนไว้เป็นลายลักษณ์อักษร แต่เมื่อใครไม่ประพฤติตามอาจมีผลดังกล่าวแล้วเช่นจารีตประเพณี หลักกฎหมายทั่วไป

วิเคราะห์ดังสถานที่ ๑ ประมวลกฎหมายแพ่งฉะบับ พ.ศ. ๒๔๖๖ ได้ดำเนิรตาม คือจะต้องเป็นกฎหมายที่ขีดเขียนเป็นลายลักษณ์อักษรขึ้นไว้ แต่ประมวลแพ่งฉะบับนั้นมิได้ใช้ เพราะมีฉะบับใหม่ออกแทน และตามฉะบับใหม่มิได้วิเคราะห์ศัพท์ไว้โดยตรง แต่ความที่กล่าวไว้ในมาตรา ๔ ดูเหมือนกฎหมายจะมีความหมายอย่างกว้าง ซึ่งต่างกับคำว่า บทกฎหมาย (กฎหมายซึ่งเราศึกษาถึงนี้จะต้องมีความหมายอย่างกว้าง เพราะบทกฎหมายที่ขีดเขียนไว้นั้นไม่เพียงพอ คือจะต้องอาศัยจารีตประเพณีกฎหมายเทียบเคียง หลักกฎหมายทั่วไป)

คำว่า "ปกครอง" คำนี้มีผู้เข้าใจกันต่าง ๆ บางครั้งคำว่า ปกครอง มีความหมายฉะเพาะ[๑] กิจการของกระทรวงมหาดไทย บางครั้งมีความหมายกว้าง[๒] รวมอำนาจสูงสุดทั้งหลายของประเทศเข้าไว้ในคำนี้ด้วย

ปทานุกรมของกระทรวงธรรมการ[๓] วิเคราะห์ศัพท์ไว้เป็นกลาง ๆ ว่า คุ้มครอง รักษา ดูแล ควบคุม

การคุ้มครอง รักษา ดูแล ควบคุมนี้ อาจเป็นได้ในระวางเอกชนด้วยกัน หรือในระวางบุคคลในครอบครัว เช่น การที่บิดามารดาปกครองบุตร สามีปกครองภริยา การพิทักษ์หรือการอนุบาลคนไร้ความสามารถหรือเสมือนไร้ความสามารถการปกครองเช่นนี้เป็นส่วนหนึ่งแห่งกฎหมายแพ่ง ซึ่งนอกขอบแห่งกฎหมายที่เราจะศึกษาถึง

แต่มนุษย์หลาย ๆ คนที่รวบรวมกันอยู่เป็นประเทศก็จำต้องมีการคุ้มครอง รักษา ดูแล ควบคุม วิชชาที่เราจะศึกษาถึงนี้จะตัดทอนเอาฉะเพาะการปกครองมนุษย์ที่รวบรวมกันอยู่เป็นประเทศเท่านั้น และนับว่าเป็นสาขาอันหนึ่งแห่งอำนาจสูงสุดในประเทศ

อำนาจสูงสุดในประเทศนั้นอาจแยกออกได้เป็น ๓ ประการ คือ

๑. อำนาจในการบัญญัติกฎหมาย หรืออำนาจนิติบัญญัติ
(Pouvoir Legislatif)

๒. อำนาจในการปฏิบัติตามกฎหมาย หรืออำนาจบริหาร หรืออำนาจธุระการ
(Pouvoir exécutif)

๓. อำนาจในการวินิจฉัยกฎหมาย หรืออำนาจตุลาการ
(Pouvoir Judiciaire)

กล่าวคือมนุษย์ที่จะรวบรวมกันอยู่ได้เป็นประเทศย่อมจะต้องมีกฎหมายเพื่อบังคับความประพฤติ จะต้องมีผู้มีอำนาจในการบัญญัติกฎหมายนั้น จะต้องมีอำนาจในการที่จะปฏิบัติหรือรักษาดูแลให้บุคคลกระทำตามกฎหมายแลถ้ามีปัญหาเกิดขึ้นในกฎหมาย หรือในการปฏิบัติก็จะต้องมีการวินิจฉัยปัญหานั้นให้ลุล่วงไปได้

อำนาจนิติบัญญัติและอำนาจตุลาการนั้น ตามลัทธิกฎหมายฝรั่งเศสย่อมแยกออกจากอำนาจบริหารหรือธุระการ เพราะถ้าจะให้รวมกันอยู่แล้ว ในการปกครองอาจจะนำมาซึ่งความไม่ยุติธรรมได้

---

๑. ความหมายเช่นนี้ทำให้บางท่านคิดไปว่ากฎหมายปกครอง หมายถึงกฎหมายว่าด้วยการตำรวจ เช่น การไต่สวน จับกุมการทะเบียน ฯลฯ

๒. ความหมายกว้างเช่นนี้ทำให้บางท่านคิดไปว่า กฎหมายปกครองหมายถึงกฎหมายว่าด้วยธรรมนูญปกครองแผ่นดิน

"๓. ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓ ซึ่งตามประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี ที่ประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๖๗ ลงวันที่ ๕ พฤษภาคม ๒๔๙๓ ให้ใช้ตาม ก็แปลความไว้เช่นเดียวกันนี้ด้วยเหมือนกัน"

พ.นิลวัฒนานนท์.

การปกครองที่จะศึกษาถึงนี้จึงเข้าอยู่ในสาขาอำนาจบริหาร ใครเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งอำนาจนี้ และอำนาจนี้ใช้กันอย่างไร เกี่ยวข้องกับเอกชนที่รวมกันอยู่ในประเทศนั้นอย่างไร เหล่านี้ย่อมเป็นวัตถุที่ประสงค์แห่งกฎหมายปกครอง

เหตุฉะนั้นกฎหมายปกครองจึงอาจมีความหมาย[๑] โดยสังเขปว่า "หลักและข้อบังคับซึ่งว่าด้วยระเบียบและวิธีดำเนิรการของราชการฝ่ายบริหาร หรือฝ่ายธุระการและว่าด้วยความเกี่ยวข้อง ซึ่งเอกชนจะพึงมีแก่ราชการ"

อนึ่งมีข้อที่จะต้องสังเกตว่า กฎหมายปกครองนี้ต่างกับกฎหมายธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน[๒] กล่าวคือกฎหมายธรรมนูญการปกครองแผ่นดินเป็นกฎหมายที่บัญญัติถึงระเบียบแห่งอำนาจสูงสุดในแผ่นดินทั้งหลาย และวิธีดำเนิรการทั่วไปแห่งอำนาจเหล่านี้ หรือจะกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า กฎหมายธรรมนูญการปกครองวางหลักทั่วไปแห่งอำนาจสูงสุดในประเทศ และกฎหมายปกครองจำแนกระเบียบแห่งอำนาจบริหาร หรืออำนาจธุรการให้พิสดารออกไป และว่าด้วยการใช้อำนาจนี้, แต่อย่างไรก็ตาม กฎหมายทั้งสองนี้ก็เป็นสาขาอันแยกมาจากกฎหมายมหาชนด้วยกันเหตุฉะนั้นในบางเรื่องจึงแยกออกจากกันให้เด็ดขาดไม่ได้ (การแยกกฎหมายออกเป็นแผนกต่าง ๆ ให้ดูคำสอนในลักษณะธรรมศาสตร์)

---

๑. ดูวิเคราะห์ศัพท์คำกฎหมายปกครอง โดยดอกเตอร์แอล ดูปลาตร์ ในหนังสือนิติสาส์นปีที่ ๑ เล่ม ๑ หน้า ๔๔

๒. Droit constitutionnel

หมายเหตุ : - เพื่อความสะดวกในการค้นห้า พล.ต.ต.พัฒน์ นีลวัฒนานนท์ จึงได้นำข้อความในหนังสือนิติสาส์น ปีที่ ๑ เล่ม หน้า ๔๔ ที่อ้างถึง ซึ่งมีความว่าด้วยกฎหมายปกครองมาลงไว้ด้วยแล้ว ดังนี้. -

กฎหมายปกครองเป็นสาขาอันสำคัญแยกมาจากกฎหมายมหาชน กฎหมายมหาชนนั้นต่างกับกฎหมายเอกชน และการจัดแบ่งกฎหมายเช่นนี้ ซึ่งยังใช้อยู่ในสมัยปัจจุบัน มีกำหนดมาแต่ในสมัยโบราณ ด้วยเหตุที่ได้ปรากฏแล้วในกฎหมายโรมัน[๑]

กฎหมายมหาชนนั้น อาจให้บทวิเคราะห์ศัพท์ได้ดังนี้ คือ เป็นส่วนหนึ่งของกฎหมายซึ่งบังคับนิติสัมพันธ์อันเกิดขึ้น เนื่องจากการที่ประเทศแสดงตัวเป็นผู้บังคับปกครองในพระราชอาณาจักร โดยรักษาความสงบเรียบร้อย ระเบียบการเก็บภาษีอากร และการที่ประเทศแสดงตัวนอกพระราชอาณาจักร เป็นผู้ทำการเกี่ยวพันกับประเทศอื่น ๆ

กฎหมายมหาชนย่อมมีสาขากฎหมายปกครองนี้เป็นส่วนประกอบอย่างสำคัญ กล่าวโดยเฉพาะสำหรับประเทศซึ่งอยู่ในคอนติเนนต์[๒] ยุโรป มีประเทศฝรั่งเศสเป็นอาทิ ซึ่งเป็นประเทศที่กฎหมายปกครองได้มีความเจริญมาก ข้าพเจ้าจะได้แสดงเหตุผลให้เห็นในตอนต่อไป แต่เป็นการตรงกันข้าม ในประเทศซึ่งสืบเชื้อสายมาจากพวกออองโกลซ๊ากซองมีอาทิ คือ ประเทศอังกฤษดูเหมือนว่ากฎหมายปกครองยังไม่ได้มีผู้ใดได้เขียนคำอธิบายรวบรวมเป็นวิชาหนึ่ง และซึ่งแสดงหลักทั่วไปของการปกครอง ท่านฮอลแลนด์ได้กล่าวไว้ในตำราธรรมศาสตร์ อธิบายถึงวัตถุแห่งกฎหมายปกครอง แต่ท่านแซลมอนด์มิได้กล่าวถึงเสีย

---

๑. Institute de Justinien I.I. & 4.

๒. ที่เรียกว่า คอนติเน็นต์ยุโรป คือทวีปยุโรป ยกเว้นเกาะอังกฤษ

เลย ข้อที่ควรสังเกต คือ กฎหมายปกครองยังมิได้สอนในเนติบัณฑิตยสภาอังกฤษ

ถึงกระนั้นก็ดี ในทุกประเทศ เราอาจแต่งคำอธิบายกฎหมายปกครองได้ และจัดให้มีการสอนอันจะทำประโยชน์ให้โดยปราศจากคำคัดค้านเลย ไม่ว่าในประเทศใด ย่อมมีการปกครอง ซึ่งในสมัยนี้ปรากฏว่าเป็นการสำคัญ และปรากฏโดยวิธีต่าง ๆ เราจะทราบวิธีดำเนินการของแผ่นดินในสมัยนี้ได้อย่างไร ถ้าเราไม่ทราบส่วนประกอบให้ครบเสียก่อนแล้ว

ไม่ว่าในประเทศใด เราอาจวิเคราะห์ศัพท์กฎหมายปกครองได้ดังนี้ คือ หลักและข้อบังคับ ซึ่งว่าด้วยระเบียบและวิธีดำเนินการของราชการฝ่ายธุระการ และว่าด้วยความเกี่ยวข้องซึ่งเอกชนจะพึงมีแก่ราชการ

ในประเทศสยาม สมุดหรือตำราสอนวิชากฎหมายปกครอง จะอธิบายให้เราทราบถึงการแบ่งหน้าที่ในการปกครอง ในระหว่างกระทรวงทบวงการ และในการแบ่งพื้นประเทศเป็นเขตสำหรับปกครอง ระเบียบการและอำนาจของเจ้าหน้าที่ฝ่ายการปกครองในเขตเหล่านั้น เราจะได้ทราบหน้าที่อันสำคัญของแผ่นดิน และแผนกราชการต่าง ๆ ซึ่งจะต้องกระทำหน้าที่นั้น อนึ่งรัฐบาลจำต้องรักษาวินัย จัดปรองดองประโยชน์ของรัฐบาลกับประโยชน์ของเอกชน และในการที่จะกระทำให้บรรลุถึงผลเช่นนี้ รัฐบาลจำต้องจำกัดเสรีภาพแห่งบุคคลเสียบ้าง เป็นต้นว่าวางข้อบังคับเกี่ยวด้วยเสรีภาพในการเขียนหนังสือ, เสรีภาพในการสมาคม, เสรีภาพแห่งการทำงาน โดยตั้งตนเป็นผู้ทำการเด็ดขาดแต่ผู้เดียว สำหรับกิจการบางอย่าง รัฐบาลเป็นผู้จัดการรถไฟของตน และในฐานะนี้ย่อมมีคุณสมบัติเป็นผู้ขนส่ง แต่รัฐบาลได้ตั้งทบวงการปกครองไว้เพื่อเป็นธุระในกิจการนี้

อุทาหรณ์อีกเรื่องหนึ่ง คือ รัฐบาลเป็นเจ้าของบ่อแร่, ป่าไม้ รัฐบาลจะจัดการทำประโยชน์เสียเองก็ได้ แต่รัฐบาลนิยมให้ประทานบัตร์ หรืออนุญาตแก่เอกชนไปจัดการ มีบทกฎหมายกำหนดวางเกณฑ์อันเอกชนผู้ขอประทานบัตร์ หรือผู้รับอนุญาตจะพึงต้องปฏิบัติให้ถูกต้อง นี่ก็เรียกว่าเป็นกฎหมายปกครองด้วยเหมือนกัน

ข้าพเจ้าได้ยกแต่อุทาหรณ์ขึ้นกล่าวเท่านั้น แต่บทวิเคราะห์ศัพท์ของสาขากฎหมายนี้ซึ่งข้าพเจ้าได้ให้ไว้แล้วย่อมแสดงให้เห็นว่า กฎหมายปกครองเป็นสิ่งซึ่งอาจเข้าใจกันได้

ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า กฎหมายปกครองได้มีความเจริญมากในประเทศฝรั่งเศส เหตุผลอันสำคัญในข้อนี้ เราจะต้องค้นหาตามวิธีดังที่เราใช้ในประเทศฝรั่งเศส ในการที่จะเข้าใจหลักซึ่งเรียกว่า หลักการแบ่งอำนาจ หรืออำนาจวิภาค ในประเทศฝรั่งเศสอำนาจปกครองแผ่นดินแยกออกเป็น ๓ ชนิด

๑. อำนาจนีติบัญญัติ คืออำนาจที่จะออกกฎหมาย

๒ อำนาจธุระการหรือบริหาร คืออำนาจที่จะปฏิบัติการให้เป็นไปตามกฎหมาย

๓. อำนาจตุลาการ คืออำนาจที่จะตัดสินว่าผู้ต้องหาจะปฏิบัติการตามกฎหมายหรือไม่

เพื่อจะรวบรัดเรื่องซึ่งเราศึกษาอยู่นี้ ขอแจ้งว่าในประเทศฝรั่งเศส เขาได้ประสงค์จะแยกอำนาจธุระการกับอำนาจตุลาการ ให้ขาดจากกันทีเดียว และไม่ยอมให้ศาลยุตติธรรมชี้ขาดว่ากิจการที่พนักงานฝ่ายธุระการทำลงนั้นถูกหรือผิด

เจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองเข้าทำสัญญาในกิจการเพื่อสาธารณประโยชน์ (เช่นตัดถนนสร้างสพานฯ) หรือสั่งเหมาให้ส่งของที่ต้องการ เหล่านี้ ฝ่ายธุระการมิอาจถูกฟ้องต่อศาลยุตติธรรมในเรื่องหน้าที่อันเกิดมีแก่ตนจากสัญญานั้น ๆ เพื่อจะวินิจฉัยคดีเหล่านี้จึงได้มีศาลปกครองขึ้น ประกอบด้วยผู้พิพากษาซึ่งไม่เป็นตุลาการในศาลยุตติธรรม แต่เป็นตุลาการของฝ่ายปกครอง ดังนี้จึงเป็นฝ่ายปกครอง มิใช่ฝ่ายตุลาการ ที่จะวินิจฉัยการอันฝ่ายปกครองกระทำไปและถ้าคำพิพากษาของศาลปกครองบังคับให้ฝ่ายปกครองกระทำการใด ๆ แล้ว ก็เท่ากับฝ่ายปกครองได้รับคำสั่งจากตนเอง และมิใช่จากฝ่ายตุลาการศาลยุตติธรรม

อนึ่ง กฎหมายปกครองอนุญาตให้บุคคลผู้มีส่วนได้เสียร้องขอให้เพิกถอนคำสั่งบางอย่างของเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองได้ คำสั่งเพิกถอนนี้มีแต่ศาลปกครองเท่านั้นที่จะสั่งได้ ศาลยุตติธรรมไม่มีอำนาจจะสั่งได้เลย [๑]

อาศัยคำชี้แจงโดยย่อที่กล่าวมาแล้ว ผลจึงมีว่า กฎหมายปกครองมีเขตกว้างอยู่ เพราะว่าด้วยการปกครองรวมอยู่ด้วย คือประกอบด้วยปัญหาว่าด้วยธรรมนูญศาลปกครอง (สภาที่ปรึกษาการแผ่นดิน และศาลปกครอง) กับทั้งการศึกษาเรื่องอำนาจ และวิธีพิจารณาของศาลปกครองและการศึกษาบทกฎหมายพิเศษสำหรับบังคับกรณีย์ที่ศาลปกครองจะต้องพิจารณา

การที่ในประเทศสยามไม่มีศาลปกครอง ทำให้ส่วนประกอบของกฎหมายปกครองน้อยลง แต่กระนั้นก็ยังมีลักษณะสำคัญเหลืออยู่ คือการศึกษาระเบียบการและวิธีดำเนินการของราชการแผ่นดินและความเกี่ยวพัน (โดยไม่มีการพิพาท) ระหว่างข้าราชการกับเอกชนเราได้กล่าวไว้แล้วในบทวิเคราะห์ศัพท์ ส่วนที่เหลือยังมีวงเขตกว้างพออยู่แล้ว

เมื่อได้พิเคราะห์ถึงกฎหมายปกครองโดยวิธีนี้แล้ว ใครจะเป็นผู้ที่คัดค้านประโยชน์ของกฎหมายปกครองได้อย่างจริงจัง

สำหรับผู้พิพากษา, ทนายความ, ผู้ทำพาณิชยการและอุตสาหกรรมในอนาคต, และผู้ที่ประสงค์จะรับราชการในทางฝ่ายการปกครอง ย่อมเป็นการจำเป็นที่จะรู้จักการปกครองทั่วไปต้องทราบถึงอำนาจและวงเขตของอำนาจแห่งเจ้าหน้าที่การปกครอง ซึ่งเราจะต้องมีการเกี่ยวข้องอยู่ด้วยทุกวัน ในทุกประเทศ และรวมทั้งประเทศสยามด้วย

การปกครองได้ขยายและเจริญขึ้นในประเทศสยาม เมื่อ ๒๐ ปีมาแล้วนี้ ได้เพิ่มแผนกราชการขึ้นอีกมาก และได้ขยายทบวงการสาขาที่มีอยู่แล้ว ไม่เป็นที่สงสัยเลยว่า ความเจริญในทางการปกครองของประเทศสยามในปัจจุบันสมัย เป็นสิ่งที่เพียงพอเพื่อจัดให้มีวิชชากฎหมายปกครองที่แสดงหลักการปกครอง ซึ่งใช้อยู่ในประเทศสยาม

ดอกเตอร์ แอล. ดูปลาตร์

ผู้อำนวยการแผนกวิชาแห่งสภานิติศึกษา

(คัดจากนิติสาส์น แผนกสามัญ ปีที่ ๑ เล่ม ๑ แต่หน้า ๔๒ ถึงหน้า ๔๕)

---

๑ ในประเทศสยามพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร พ.ศ. ๒๔๖๑ กล่าวถึงกรณีย์ที่จะเพิกถอนคำสั่งของเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองได้ (มาตรา ๒๕) ซึ่งผู้จัดการหรือครูใหญ่อาจร้องขอต่อศาลยุติธรรม ให้เพิกถอนคำสั่งของเสนาบดีที่ให้ปิดโรงเรียน

หมายเหตุ : - พ.ร.บ. โรงเรียนราษฎร ฉบับปี ๒๔๖๑ เวลานี้ยกเลิกแล้ว

ลักษณะ ๒

เหตุสำคัญซึ่งกฎหมายปกครองแยกออกเป็นสาขาอันหนึ่งแห่งกฎหมาย

การแยกกฎหมายปกครองออกเป็นสาขาอันหนึ่งแห่งกฎหมายนั้นหาได้นิยมทั่วไปในทุกประเทศไม่ ทั้งนี้ก็เพราะนัยแห่งกฎหมายปกครองแตกต่างกันในระวางลัทธิกฎหมายของฝูงชนต่าง ๆ

เราอาจแยกลัทธิกฎหมายที่สำคัญ ๆ ออกได้เป็น ๔ จำพวก

๑. ลัทธิกฎหมายฝรั่งเศส

๒. ลัทธิกฎหมายเยอรมัน

๓. ลัทธิกฎหมายแองโกลแซกซอน

๔. ลัทธิกฎหมายญี่ปุ่น

(๑) ลัทธิกฎหมายฝรั่งเศส

ลัทธินี้ประสงค์แยกอำนาจปกครองและอำนาจตุลาการให้เด็ดขาด จึ่งถือหลักสำคัญอยู่ว่า

ก. ในเรื่องที่เกี่ยวด้วยการปกครอง กฎหมายธรรมดาจะใช้ไม่ได้กล่าวคือกฎหมายที่จะใช้จะต้องเป็นกฎหมายพิเศษ เพราะในทางปกครองมีหลักเกณฑ์พิเศษที่แตกต่างออกไปจากกฎหมายธรรมดา

ข. ศาลยุตติธรรมไม่มีอำนาจวินิจฉัยคดีที่เกี่ยวกับการปกครอง กล่าวคือคดีเช่นนี้จะต้องวินิจฉัยตามทางการปกครอง เพื่อรักษาความอิสสรภาพแห่งอำนาจปกครอง (ให้ดูคำอธิบายกฎหมายฝรั่งเศสซึ่งดอกเตอร์ แอล. ดูปลาตร์ จะสอน)

(๒) ลัทธิกฎหมายเยอรมัน

ความเจริญแห่งกฎหมายปกครองในประเทศเยอรมนี เนื่องมาจากลัทธินีติรัฐ (Rechtsstaat) กล่าวคือ รัฐไม่ใช่จะทำหน้าที่ตำรวจบังคับบัญชาเราฝ่ายเดียวเท่านั้นรัฐจำต้องปฏิบัติตามกฎหมายทั้งหลาย จึงมีหลักเกณฑ์ที่รัฐจะต้องปฏิบัติตาม และหลักเหล่านี้จึงเกิดเป็นกฎหมายปกครอง และจัดเป็นสาขาในกฎหมายมหาชน

(๓) ลัทธิกฎหมายแองโกลแซกซอน

ท่านไดซี[๑] กล่าวว่า ลัทธิกฎหมายปกครองไม่มีในประเทศอังกฤษ แต่ท่านกู๊ดเนาว์[๒] แห่งมหาวิทยาลัยโกลัมเบียในนครนิวยอคร์กล่าวไว้ในหนังสือกฎหมายปกครองเทียบเคียงว่า ทั้งนี้มิใช่ว่าหลักกฎหมายปกครองจะไม่มีเสียทีเดียว แต่เนื่องด้วยผู้เขียนตำรากฎหมายมิได้แยกไว้

แม้กระนั้นก็ดี ในประเทศอังกฤษก็ไม่มีศาลปกครองเหมือนดั่งลัทธิฝรั่งเศสเพื่อวินิจฉัยคดีที่เกี่ยวข้องในทางปกครอง

---

๑. Dicey: The Law of the Constitution 3rd. ed., 304-306

(๔) ลัทธิกฎหมายญี่ปุ่น

ตามคำอธิบายหลักกฎหมายปกครองญี่ปุ่นโดยศาสตราจารย์โอดา กฎหมายปกครองญี่ปุ่นดำเนินตามลัทธิเยอรมัน

ตามนัยแห่งลัทธิต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมาแล้ว ความต่างกันอันสำคัญก็อยู่ที่การแบ่งแยกอำนาจ การจำกัดอำนาจปกครอง การวินิจฉัยคดีในทางปกครอง ส่วนหลักเกณฑ์พิเศษในทางปกครอง เช่นระเบียบการปกครองความเกี่ยวข้องระวางอำนาจปกครองกับเอกชนก็ย่อมมีด้วยกันในทุกประเทศ แม้แต่ในประเทสสยามก็เช่นเดียวกับประเทศอื่นๆ เราจะเห็นได้จากการศึกษาต่อไปว่ามีบทกฎหมายหลายฉะบับที่วางระเบียบอำนาจการปกครอง เช่นในเรื่องการตั้งกระทรวงทะบวงการต่าง ๆ และมีบทกฎหมายที่ใช้บังคับถึงการกระทำของฝ่ายปกครอง จะเป็นในทางตำรวจเพื่อรักษาความสงบเรียบร้อย หรือในทางการกระทำอันเกี่ยวแก่การสงเคราะห์พลเมือง หรือบำรุงในทางเศรษฐกิจก็ตาม และนอกจากนั้นยังมีบทกฎหมายอันเกี่ยวด้วยคดีปกครอง เช่นการอุทธรณ์คำสั่ง ของเจ้าพนักงานฝ่ายปกครองกฎหมายต่าง ๆ เหล่านี้ ไม่ใช่กฎหมายแพ่งและพาณิชย์ หรือกฎหมายเอกชนอื่นจึ่งจำต้องจัดเป็นอีกสาขาหนึ่ง และที่ได้นำมาสอน ณ โรงเรียนกฎหมายตามหลักสูตรใหม่ของสภานิติศึกษา

"... in England and in countries which, like the United States, derive their civilization from English sources, *the system of administrative law and the very principles on which rests are unknown.*"

๒. Frank J. Goodnow: Comparative Administrative Law, page 6-7

"... The general failure in England and the United States to recognize an administrative law is really due, not to the non-existence in these countries of this branch of the law *but rather to the wellknown failure of English law writers to classify the law.*"

ลักษณะ ๓

ที่มาแห่งกฎหมายปกครองและชะนิดต่าง ๆ แห่งหลักกฎหมายปกครอง

กฎหมายปกครองก็เนื่องมาจากเหตุที่ทุกประเทศย่อมมีการปกครอง จึงจำต้องมีกฎหมายแผนกนี้

กฎหมายปกครองนั้นอาจจะเป็นบทบัญญัติที่ขีดเขียนไว้ เป็นลายลักษณ์อักษรหรือมิได้ขีดเขียนไว้เป็นลายลักษณ์อักษรก็ได้ เช่นจารีตรประเพณี หลักกฎหมายทั่วไป

สำหรับบทกฎหมายที่ขีดเขียนไว้เป็นลายลักษณ์อักษรนั้นมีอยู่มากมาย และเราคงจะมีโอกาสศึกษาถึงในภาคต่อ ๆ ไป

ส่วนจารีตรประเพณีก็คงจะได้กล่าวถึงบ้าง แต่ก็เป็นการยากที่จะระบุไว้ให้ครบถ้วน เพราะไม่ใช่เป็นสิ่งที่ขีดเขียนไว้เป็นลายลักษณ์อักษร

หลักกฎหมายทั่วไป คือหลักที่มนุษย์รวบรวมกันอยู่เป็นหมู่คณะหรือประเทศจะต้องประพฤติต่อกัน แต่ปัญหาที่ว่ามนุษย์จะต้องประพฤติต่อกันอย่างไร จึงจะรวมกันอยู่ได้เป็นปกติสุขนั้นก็จำต้องอาสัยวิทยาศาสตร์ ซึ่งว่าด้วยความสัมพันธ์[๑] ของฝูงชนที่รวบรวมกันอยู่เป็นหมู่คณะ เป็นเครื่องช่วยในการวินิจฉัย วิทยาศาสตร์จำพวกนี้มีสาขาต่าง ๆ เช่นสมาคมวิทยา[๒] เศรษฐวิทยา[๓] ศีลธรรม[๔] ศาสนา[๕] รัฐประศาสน์[๖] กฎหมาย[๗] ฯลฯ เหล่านี้เป็นต้น วิชชาเหล่านี้ย่อมจำเป็นสำหรับวิชชาปกครอง เหมือนดั่งที่จำเป็นในการศึกษากฎหมายโดยทั่ว ๆ ไป

ในบรรดาหลักกฎหมายทั่วไปซึ่งแอบแฝงอยู่ในวิชชาต่าง ๆ ยังมีหลักกฎหมายทั่วไปประเภทหนึ่งซึ่งอาจจะยกขึ้นกล่าวในเบื้องต้นนี้ อันอาจจะเป็นประโยชน์ในการศึกษากฎหมายปกครอง คือสิทธิของมนุษยชน

มนุษย์ซึ่งเกิดมาย่อมมีสิทธิและหน้าที่ในอันที่จะดำรงชีวิต และรวบรวมกันอยู่ได้เป็นหมู่คณะ สิทธิและหน้าที่เหล่านี้ย่อมมีขึ้นจากสภาพตามธรรมดาแห่งการเป็นมนุษย์นั้นเอง และซึ่งอาจจำแนกออกได้เป็น ๓ ประการ คือ

๑. Sciences sociales
๒. Sociologie
๓. Economie politique
๔. Morale
๕. Religion
๖. Politique
๗. Droit

๑. ความเป็นอิสสระ หรือเสรีภาพ (Liberté)

๒. ความเสมอภาค หรือสมภาพ (Egalité)

๓. ความช่วยเหลือซึ่งกันและกันฉันพี่น้อง หรือภาดรภาพ (Fraternité)

แต่จะต้องทราบเสียในที่นี้ว่า สิทธิและหน้าที่เหล่านี้ไม่ใช่เป็นสิ่งที่เด็ดขาดเพราะย่อมมีขึ้นจากสภาพธรรมดา เหตุฉะนั้นอาจจะถูกจำกัดโดยบทกฎหมาย หรือโดยจารีตประเพณีตามกาละเทศะ ซึ่งอาจเป็นว่าในสมัยหนึ่งมีข้อจำกัดอย่างหนึ่งในอีกสมัยหนึ่งเป็นอีกอย่างหนึ่ง หรือผันแปรไปตามประเทศต่าง ๆ จะให้เหมือนกันทั้งหมดไม่ได้ สุดแต่ความต้องการของประเทศนั้นและในสมัยนั้นอย่างไร

ข้อ ๑

ความเป็นอิสสระหรือเสรีภาพ (Liberté)

หมายถึงความอิสสระที่บุคคลอาจจะทำการใด ๆ ได้ โดยไม่เป็นที่รบกวนละเมิดต่อบุคคลอื่น เราอาจแยกความเป็นอิสสระออกได้ดังนี้

(๑) ความเป็นอิสสระในตัวบุคคล (หรือในร่างกาย)

(๒) ความเป็นอิสสระในเคหสถาน

(๓) ความเป็นอิสสระในการทำมาหากิน

(๔) ความเป็นอิสสระในทรัพย์สิน

(๕) ความเป็นอิสสระในการเลือกถือศาสนา

(๖) ความเป็นอิสสระในการสมาคม

(๗) ความเป็นอิสสระในการแสดงความเห็น

(๘) ความเป็นอิสสระในการศึกษา

(๙) ความเป็นอิส์สระในการร้องทุกข์

๑) ความเป็นอิสสระในตัวบุคคล

มนุษย์ย่อมเป็นอิสสระในตัวของตนจะกระทำอาการกิริยา ในส่วนที่เกี่ยวกับร่างกายได้ ผลแห่งความเป็นอิสสระในตัวบุคคลมีที่สำคัญดังต่อไปนี้

ก. มนุษย์ย่อมเป็นไทย ทาสในประเทศสยามในเวลานี้ไม่มีแล้ว (ดูพระราชบัญญัติลักษณะทาส ร.ศ. ๑๒๔)

ข. มนุษย์จะถูกจับกุมตามความพอใจของเจ้าพนักงานไม่ได้ การจับกุมจะต้องเป็นไปตามเงื่อนไขและตามแบบที่กฎหมายได้กำหนดไว้ (ให้ดูพระราชบัญญัติความอาชญามีโทษสำหรับใช้ไปพลางก่อน ร.ศ. ๑๑๕ มาตรา ๑ ซึ่งมีความว่าการจับกุมผู้กระทำผิดล่วงละเมิดพระราชกำหนดกฎหมายซึ่งมีโทษหลวงนั้น ห้ามไม่ให้เกาะกุมจับตัวคนใดคนหนึ่งมา หรือจะเอาตัวคนใดคนหนึ่งกักขังไว้สำหรับที่จะ

พิจารณาความนั้น โดยที่ผู้พิพากษาผู้มีหน้าที่ตามกฎหมายไม่ได้ออกหมายให้เกาะกุมจับตัวคนนั้นมาเว้นไว้แต่เมื่อจับกุมคนหนึ่งคนใดกำลังทำความผิดล่วงละเมิดพระราชกำหนดกฎหมาย ซึ่งมีโทษหลวงอยู่ก็ดี หรือคนใดคนหนึ่ง ซึ่งมีเหตุสงสัยว่าทำการล่วงละเมิดพระราชกำหนดกฎหมาย ซึ่งมีโทษหลวงจะหลบหลีกหนีไปเสียก็ดี จึงไม่ต้องออกหมายจับก่อนและในหมายจับนั้นต้องกล่าวไว้โดยย่อด้วยว่า คนผู้ต้องจับนั้นเป็นผู้ที่สงสัยว่ากระทำการผิดล่วงละเมิดพระราชกำหนดกฎหมาย ซึ่งมีโทษหลวงอย่างไร เมื่อไร ณ ที่ตำบลใด ๆ นั้นด้วย)

นอกจากศาล ผู้ที่จะมีอำนาจออกหมายจับ ได้บัญญัติไว้ในพระราชบัญญัติแก้ไขเพิ่มเติมวิธีพิจารณาความอาชญา พ.ศ. ๒๔๗๒ มาตรา ๔ ซึ่งมีความว่า ในเขตต์กรุงเทพพระมหานคร ให้ปลัดบัญชาการ ผู้รักษาพระนคร ผู้ว่าราชการจังหวัด นายอำเภอ อธิบดีกรมตำรวจภูธร ผู้บัญชาการตำรวจนครบาล ผู้บังคับการหรือผู้กำกับการตำรวจนครบาล ผู้บังคับการตำรวจภูธรกลาง ผู้บังคับการหรือผู้กำกับการตำรวจภูธรประจำจังหวัด ผู้บังคับกองตำรวจภูธรประจำจังหวัดหรืออำเภอ มีอำนาจออกหมายจับหมายค้นบ้านเรือนและหมายเรียกพะยานได้

ในหัวเมืองนอกเขตต์กรุงเทพพระมหานคร ให้ผู้ว่าราชการจังหวัด นายอำเภออธิบดีกรมตำรวจภูธร ผู้บังคับการหรือผู้กำกับการตำรวจภูธรประจำมณฑล ผู้บังคับการตำรวจภูธรกลาง ผู้บังคับกองตำรวจภูธรประจำจังหวัดหรืออำเภอ มีอำนาจออกหมายดั่งว่ามาในวรรคต้นทุกประการ

ถ้าผู้มีอำนาจออกหมายดั่งว่ามาแล้วไปกระทำการด้วยตนเองก็ให้มีอำนาจจับค้นบ้านเรือนและเรียกพะยานได้ด้วยไม่ต้องมีหมาย

การศึกษาถึงเรื่องหมายจับ และเรื่องจับกุม ให้ดูในคำอธิบายวิธีพิจารณาความอาชญา

ความเป็นอิสระในตัวบุคคลนี้ มีกฎหมายลักษณะอาชญา มาตรา ๒๖๘ ถึง ๒๗๘ ว่าด้วยความผิดฐานะกระทำให้เสื่อมเสียอิสสระภาพเป็นบทที่คุ้มครองสนับสนุน

ค. โทษที่จะลงแก่ผู้กระทำผิดจะต้องเป็นไปตามที่กฎหมายกำหนดไว้ศาลจะเลือกลงโทษตามชอบใจไม่ได้ (ให้ดูกฎหมายลักษณะอาชญามาตรา ๑๒) โทษอื่น ๆ เช่นโทษเฆี่ยน ทรมานต่าง ๆ ไม่มีแล้ว

๒) ความเป็นอิสสระในเคหะสถาน

เคหะสถานเป็นที่อาศัยของมนุษย์ มนุษย์ย่อมมีความอิสสระในที่นั้นใครจะเข้ามารบกวนไม่ได้ กฎหมายอาชญาบัญญัติความคุ้มครองไว้ในฐานบุกรุก (มาตรา ๓๒๗-๓๓๑) แม้แต่เจ้าพนักงานจะเข้าไปตรวจค้นเคหะสถานก็จะต้องปฏิบัติตามแบบ และเงื่อนไขที่กฎหมายได้กำหนดไว้ ให้ดูพระราชบัญญัติแก้ไขเพิ่มเติมวิธีพิจารณาความอาชญา พ.ศ. ๒๔๗๒ มาตรา ๔ ที่ได้อ้างแล้วใน (ก) ข้างต้น

๓) ความเป็นอิสสระในการทำมาหากิน

มนุษย์ย่อมมีสิทธิเลือกการทำมาหากิน กล่าวคือ จะเลือกประดิษฐ์เลือกวิธีขายหรือเลือกชะนิดแห่งอาชีพใด ๆ ก็ได้ แต่เสรีภาพนี้มีข้อจำกัดเพื่อประโยชน์ของมนุษย์อันร่วมกัน เช่น

ก) การอาชีพบางชะนิดได้ห้ามขาด เช่นการทำวัตถุอันลามก ดูพระราชบัญญัติปรามการทำให้แพรหลายและการค้าวัตถุอันลามก พ.ศ. ๒๔๗๑ มาตรา ๓-๔

ข) อาชีพบางอย่างผู้ประกอบอาชีพต้องมีคุณสมบัติเพียงพอเช่นทนายความ ดูพระราชบัญญัติทนายความ พ.ศ. ๒๔๕๗ และพระราชบัญญัติการแพทย์ พ.ศ. ๒๔๖๖ เพิ่มเติม พ.ศ. ๒๔๗๒

ค) อาชีพบางอย่างต้องปฏิบัติตามเงื่อนไขที่กำหนดไว้ เช่นการรถไฟ ชลประทาน ธนาคารออมสิน เครดิตฟองซิเอร์ ทางหลวง ฯลฯ ดูพระราชบัญญัติควบคุมกิจการค้าขายอันกระทบถึงความปลอดภัยหรือผาสุกแห่งสาธารณาชน พ.ศ. ๒๔๗๑

ง) อาชีพบางชะนิดรัฐบาลให้ผูกขาดตัดตอน เช่น การจำหน่ายสุรา

๔) ความเป็นอิสสระในทรัพย์สิน

มนุษย์มีสิทธิที่จะใช้ เก็บดอกผล จำหน่ายจ่ายโอนตามความพอใจแต่มีจำกัด ในเรื่องการบังคับซื้อ (Expropriation) เพื่อตัดถนนทำทางรถไฟ ชลประทานหรือการสาธารณประโยชน์อื่น

๕) ความเป็นอิสสระในการเลือกถือศาสนา

มนุษย์จะเลือกถือศาสนาหรือไม่ถือเลยก็ได้ ซึ่งต่างกับประเทศฝรั่งเศสในสมัยพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ ซึ่งได้ทรงเลิกถอนพระราชกฤษฎีกาแห่งเมือง นองท์ (Révocation de l'Edit de Nantes) ซึ่งตัดความเป็นอิสสระแก่บุคคลในการเลือกถือศาสนาคริสต์ตามลัทธิโปรเตศแตน

๖) ความเป็นอิสสระในการสมาคม

มนุษย์ไม่ใช่เกิดมาเพื่ออยู่คนเดียว มนุษย์ย่อมเกิดมาเพื่ออยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์อื่น เหตุฉะนั้นมนุษย์จึงมีอิสสระในการสมาคมกับเพื่อนมนุษย์อื่น

การสมาคมนี้มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก) การรวมกันชั่วครั้งคราว เพื่อสนทนาหรือออกความเห็น ไม่ใช่เป็นการตั้งสมาคมเป็นนิจ การรวมกันเช่นนี้กฎหมายอาชญาลงโทษแต่ชนิดที่ผิดต่อกฎหมายที่ว่าด้วยซ่องโจรและอั้งยี่ ม. ๑๗๗-๑๘๒ และฐานก่อการจลาจล ม. ๑๘๓-๑๘๔

ข) การรวมกันตั้งเป็นสมาคม ดูประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์มาตรา ๑๒๗๔-๑๒๙๗ คือการรวมกันเพื่อวัตถุที่ประสงค์อันใดอันหนึ่งอันจะทำเป็นนิจสิน ความเป็นอิสสระเช่น

นี้มีบทกฎหมายจำกัดไว้ คือต้องจดทะเบียนมิฉะนั้นมีโทษตามกฎหมายอาชญามาตรา ๓๖๗ (ให้ดูคำสอน ป.พ.พ. บรรพ ๓ มาตรา ๑๐๑๒ ถึงมาตรา ๑๒๙๗ ของผู้สอนใน พ.ศ. ๒๔๗๐, ๒๔๗๑, ๒๔๗๒)

๗) ความเป็นอิสสระในการแสดงความเห็น

มนุษย์มีอิสสระในตัวบุคคลในร่างกายของตน เหตุฉะนั้นมีสิทธิที่จะแสดงความเห็นเพื่อสาธารณประโยชน์ แต่มีกฎหมายลักษณะอาชญามาตรา ๑๐๓, ๑๐๔ ได้จำกัดไว้

การแสดงความเห็นโดยทางสมุดเอกสารแล้ว ความอิสสระภาพนั้นยังมีข้อจำกัดตามพระราชบัญญัติสมุดเอกสาร พ.ศ. ๒๔๗๐

๘) ความเป็นอิสสระในการศึกษา

มนุษย์มีอิสสระที่จะเลือกศึกษาศิลปวิชชาใดตามที่ตนชอบ จะบังคับให้เรียนวิชชานั้น ๆ ห้ามเรียนวิชชานั้น ๆ ไม่ได้ แต่ความเป็นอิสสระนี้มีแต่ในการเลือกเรียนไม่หมายความถึงกับมีอิสสระที่จะไม่เรียนเสียทีเดียว การศึกษาย่อมเป็นสิ่งสำคัญเพื่อประโยชน์ของมนุษย์นั้นเอง จึงได้มีพระราชบัญญัติปถมศึกษา พ.ศ. ๒๔๖๔ บังคับให้พลเมืองไทยต้องศึกษา

ส่วนการให้ความศึกษานั้น บุคคลก็มีความเป็นอิสสระ แต่จะต้องปฏิบัติตามเงื่อนไขที่บัญญัติไว้ในพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ พ.ศ. ๒๔๖๐

๙) ความเป็นอิสสระในการร้องทุกข์

เมื่อมนุษย์ได้รับความข่มเหงอันไม่เป็นธรรมจากเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน หรือจากพนักงานทะบวงการใด ๆ นอกจากจะฟ้องร้องต่อศาลยุตติธรรมตามกฎหมายแล้วยังอาจมีจะร้องทุกข์ไปยังผู้มีอำนาจเหนือ หรือทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว การร้องทุกข์นี้มีประเพณีมาแต่โบราณกาลแล้ว และบางทีมีประโยชน์จนถึงให้แก้กฎหมายก็มี เช่น เรื่องอำแดงเหมือน ทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาในสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๔

ข้อ ๒

ความเสมอภาค (สมภาพ)

มนุษย์เมื่อเป็นอิสสระดั่งกล่าวแล้ว ก็อาจที่จะใช้ความอิสสระของตนเสมอภาคกับเพื่อนมนุษย์อื่น ความเสมอภาคในที่นี้หมายถึงความเสมอภาคในกฎหมาย กล่าวคือ สิทธิและหน้าที่ในทางกฎหมายเช่นเดียวกับบุคคลอื่น ไม่ใช่หมายความว่ามนุษย์จะต้องมีความเสมอภาคในการมีวัตถุสิ่งของ ความเสมอภาคในกฎหมายนี้อาจเป็นทั้งในทางสิทธิและในหน้าที่หรือภาระ

๑) ความเสมอภาคในสิทธิ

ก) มีสิทธิที่จะได้รับความคุ้มครองโดยกฎหมายเดียวกัน ยกเว้นแต่บุคคลพิเศษ เช่นเจ้านาย ทหารบก ทหารเรือ ฯลฯ ที่มีกฎหมายพิเศษ

ข) มีสิทธิที่จะร้องให้ศาลเช่นเดียวกันวินิจฉัยนอกจากบุคคลพิเศษซึ่งขึ้นต่อศาลกระทรวงวัง ศาลทหารบก ศาลทหารเรือ

ค) มีสิทธิที่จะเข้ารับราชการเช่นเดียวกัน เมื่อมีคุณสมบัติตามที่กฎหมายได้บัญญัติไว้ ดูพระราชบัญญัติข้าราชการพลเรือน พ.ศ. ๒๔๗๑ พระราชบัญญัติตุลาการ พ.ศ. ๒๔๗๑

๒) ความเสมอภาคในหน้าที่หรือในภาระ เช่น

ก) มีหน้าที่จะต้องเสียภาษีอากรด้วยกัน ในเรื่องนี้ ควรระลึกถึงพระมหากรุณาในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๖ ซึ่งได้พระราชทานลายพระราชหัตถ์เลขามายังเสนาบดีกระทรวงนครบาลว่าดังนี้

(สำเนาลายพระราชหัตถ์เลขา)

ที่ ๓/๔๙

วันที่ ๑๕ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๓๑

ถึง เจ้าพระยายมราช

ด้วยแต่ก่อน ๆ มาการเก็บภาษีที่ดินและโรงร้าน กรมพระคลังข้างที่ยังไม่ได้เคยเสียภาษีให้กับเจ้าพนักงานสรรพากรเลย บัดนี้ฉันมาไตร่ตรองดูเห็นว่าทรัพย์สมบัติของฉันทั้งหลายที่เป็นส่วนตัวก็เท่ากับเป็นทรัพย์สมบัติของคนธรรมดาคนหนึ่งแต่เหตุใดฉันมาเอาเปรียบแก่คนทั่วไปซึ่งดูไม่เป็นการสมควรเลย ส่วนของ ๆ ผู้อื่นจะไปเก็บเอากับเขา ของ ๆ ตัวเองจะเกียจกันเอาไว้ เพราะคนธรรมดาทั่วไปใครที่มีทรัพย์สมบัติเป็นที่ดินหรือโรงร้าน เมื่อถึงคราวที่เจ้าพนักงานจะเก็บภาษีเขาก็ต้องเสียภาษีให้กับเจ้าหนักงานตามส่วนมากและน้อยของทรัพย์สมบัติที่เขามีอยู่ตัวฉันเองถ้านอกจากในทางราชการแล้ว ฉันก็ถืออยู่ว่าฉันเป็นคนธรรมดาคนหนึ่งทรัพย์สมบัติของฉันที่มีอยู่ก็นับว่าเป็นส่วนมาก ถ้ารัฐบาลจะแบ่งผลประโยชน์ของฉันที่ได้มาจากทรัพย์สมบัติทั้งหมดนั้นบ้าง ฉันมีความยินดีเต็มใจที่จะเฉลี่ยให้เป็นการอุดหนุนชาติและบ้านเมืองอย่างคนสามัญด้วยเช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้นตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป ขอให้เจ้าพระยายมราชเก็บภาษีอากรในที่ดินและโรงร้านซึ่งนับว่าเป็นสมบัติของส่วนตัวฉันเอง อย่างเช่นที่ได้เคยเก็บมาจากคนอื่น ๆ ทั่วไปนั้น

สยามมินทร์

(คัดจากหนังสือ ลักษณะจดหมายราชการของพระยาอินทราธิบดี หน้า ๙๖)

ข) มีหน้าที่จะต้องรับราชการทหารด้วยกัน ให้ดูพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร พ.ศ. ๒๔๖๐ มาตรา ๔ ที่ว่า

"ผู้ชายที่เป็นไทยตามความในพระราชบัญญัติสัญชาติ พระพุทธศักราช ๒๔๕๖มาตรา ๓ มีหน้าที่รับราชการทหารด้วยตนเองจงทุกคน"

ข้อ ๓

ความช่วยเหลือกันฉันท์พี่น้องหรือภารดรภาพ (Fraternité)

มนุษย์เกิดมาเพื่ออยู่ร่วมกันดังกล่าวแล้ว มนุษย์จำต้องช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ในประเทศหนึ่งถ้ามนุษย์คนหนึ่งต้องรับทุกข์ เพื่อนมนุษย์อื่นก็รับทุกข์ด้วย จะเป็นโดยทางตรงหรือทางอ้อมก็ตาม เหตุฉะนั้นเพียงแต่มนุษย์มีความอิสสระและมีความเสมอภาคจึ่งยังไม่เพียงพอ คือจำต้องมีการช่วยเหลือกันฉันท์พี่น้องด้วย

ความช่วยเหลือนี้อาจเป็นเอกชนช่วยเหลือกันเองโดยตรง หรือช่วยเหลือโดยปฏิบัติหน้าที่ต่อรัฐอันเป็นศูนย์กลาง และรัฐได้กระจายความช่วยเหลือไปยังเอกชนอีกตอนหนึ่ง ความช่วยเหลือนี้จึ่งอาจแยกพิจารณาโดยประการดังนี้

๑) หน้าที่ของเอกชนต่อรัฐ

๒) หน้าที่ของรัฐต่อเอกชน

๑) หน้าที่ของเอกชนต่อรัฐ

ก. เอกชนมีหน้าที่ต้องเคารพต่อครอบครัว เพราะครอบครัวเป็นสมุฏฐานแห่งการรวมกันเป็นประเทศ

ข. เอกชนมีหน้าที่ต้องเคารพต่อกฎหมาย มิฉะนั้นความเป็นอิสสระและความเสมอภาคจะไม่มี

ค. เอกชนมีหน้าที่ต้องทำมาหากินอันเป็นทางเผยแผ่ช่วยความเจริญของประเทศ การเสเพลไม่มีที่อยู่เป็นหลักแหล่งอาจมีโทษตามกฎหมายอาญามาตรา ๓๐ และตามพระราชบัญญัติดัดสันดานคนจรจัด ร.ศ.๑๒๗ มาตรา ๑

ง. เอกชนมีหน้าที่ต้องช่วยกันเสียภาษีอากร (ให้ดูในความเสมอภาคที่ได้กล่าวมาแล้ว)

จ. เอกชนมีหน้าที่ต้องรับราชการทหาร (ให้ดูในความเสมอภาคที่ได้กล่าวมาแล้ว)

กิจการที่สำคัญ ๆ ก็คือ

๑. ในการช่วยทำให้เกิดเศรษฐทรัพย์ มีการบำรุงแรงงาน ที่ดิน เงินทุน

๒. ในการช่วยทำให้เศรษฐทรัพย์ได้เคลื่อนที่แลกเปลี่ยนกันได้สะดวกเช่นในการคมนาคม แลอุปกรณ์ในการแลกเปลี่ยน มีอาทิการธนาคาร

๓. ในการช่วยสงวนเศรษฐทรัพย์ไว้ให้ยืนยง และสงเคราะห์มนุษย์เป็นต้น

๒) หน้าที่ของรัฐต่อเอกชน

รัฐมีหน้าที่ต้องรักษาอิสสระภาพและความเสมอภาคของมนุษย์ต้องคุ้มครองร่างกายชื่อเสียงทรัพย์สิน หน้าที่ชะนิดนี้เป็นหน้าที่ในการรักษาความสงบเรียบร้อยทั้งภายในและภายนอกประเทศ มีการ

ตำรวจ ทหาร ฯลฯ และรัฐยังมีหน้าที่ต้องจัดการสงวนรักษาและกระจายเผยแผ่บำรุงร่างกาย อนามัย ทรัพย์ สิน เพื่อยังหมู่คณะหรือประเทศให้ถึงซึ่งความสมบูรณ์

ก. การช่วยเหลือมนุษย์ที่เจ็บยากจนข้นไร้แก่เฒ่า เช่น การจัดตั้งสถานพยาบาลบรรเทาทุกข์ มีอาทิ การสงเคราะห์ทารก คนจริตไม่สมประกอบ คนจน คนป่วย คนแก่ มารดาครอบครัวที่มีบุตรมาก

ข. การพยากรณ์ถึงความทุกข์อันจะบังเกิดขึ้นแก่มนุษย์ และจัดวิธีป้องกันเช่นในเรื่องเบี้ยบำนาญของข้าราชการ ของคนงาน

ค. การศึกษา อันจะช่วยให้มนุษย์รู้เท่าถึงการณ์ในการประกอบกิจการใด ๆ หรือในการอยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์อื่น

ง. การจัดหางานและการทำมาหากินให้พลเมือง (และการช่วยในทางเศรษฐกิจอื่น ๆ)

ผลอันเกิดจากละเมิดต่อสิทธิของมนุษย์ชน

สิทธิของมนุษย์ชนดั่งกล่าวแล้วนับว่าเป็นสิ่งสำคัญ ซึ่งพนักงานทะบวงการบริหารจะต้องเคารพ การละเมิดอาจมีผลได้ดังนี้

๑. ผลในทางกฎหมาย

๒. ผลในทางปกครอง

๓. ผลในทางธรรมะ

๑. ผลในทางกฎหมาย

สิทธิของมนุษย์ชนบางชนิดมีบทกฎหมายคุ้มครอง ผู้ใดละเมิดก็อาจถูกลงโทษ เช่นในเรื่องความเป็นอิสสระในตัวบุคคล ในเคหสถานตามที่ได้กล่าวมาแล้ว

๒. ผลในทางปกครอง

บุคคลใดละเมิดต่อสิทธิของมนุษย์ชนแล้ว ถ้าการละเมิดนั้นไม่เข้าอยู่ในขอบแห่งการฟ้องร้องต่อศาลยุตติธรรมแล้ว ผู้ถูกละเมิดสิทธิอาจร้องทุกข์ในทางปกครองดั่งที่ได้กล่าวมาแล้ว ในเรื่องความเป็นอิสสระในการร้องทุกข์ ถ้าเจ้าพนักงานเป็นผู้ละเมิดก็อาจได้รับโทษ เช่นที่กล่าวไว้ในพระราชบัญญัติข้าราชการพลเรือน พ.ศ. ๒๔๗๑

๓. ผลในทางธรรมะ

สิทธิของมนุษย์ชนใด ซึ่งการละเมิดไม่มีผลในทางปกครองหรือในทางกฎหมายแล้ว สิทธินั้นก็ยังมีผลในทางธรรมะ คือการละเมิดอาจยังให้บุคคลเกิดความไม่พอใจ อาจทำให้ผู้ละเมิดโดยการกระทำหรือละเว้นกระทำเป็นที่น่าอดสูอับอาย (ดูคำอธิบายเรื่องศีลธรรมในลักษณะธรรมศาสตร์ของศาสตราจารย์เอกูต์ อาจนำผลร้ายอื่นมาได้

เช่นในเรื่องความอิสสระในการเลือกถือศาสนา ซึ่งพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ ได้เพิกถอนแก่ผู้ถือศาสนาโปรเตสแตนนั้น ทำให้ผู้ถือศาสนาเช่นนั้นพากันไม่พอใจและอพยพไปอยู่ประเทศอื่น เช่นประเทศเยอรมันนี เป็นอาทิ ทำให้ฝรั่งเศสขาดพลเมือง และขาดผู้ที่สำคัญ ๆ ไปมาก

แผนแห่งการศึกษากฎหมายปกครอง
ซึ่งเราจะได้ดำเนิรต่อไปนั้นจะได้แบ่งออกเป็นภาคดั่งนี้

ภาค ๑. ว่าด้วยระเบียบการปกครอง

ภาค ๒. ว่าด้วยการงานในทางปกครอง

ภาค ๓. ว่าด้วยการคลังของประเทศ

ภาค ๔. ว่าด้วยการพิพากษาในการปกครอง

ภาค ๑
ระเบียบการปกครอง

ลักษณะ ๑
ข้อความทั่วไป

ได้กล่าวมาแล้วในเบื้องต้นว่า มนุษย์ที่รวมกันอยู่เป็นประเทศจำต้องมีการปกครอง ก่อนที่จะศึกษาถึงระเบียบแห่งการปกครอง เราควรทราบถึงข้อความทั่วไปอันเกี่ยวแก่สภาพแห่งการที่มนุษย์ได้รวมกันอยู่เป็นประเทศนั้นเสียก่อน

หมวด ๑
ประเทศ แผ่นดิน รัฐ
(ฝรั่งเศส Etat อังกฤษ State)

การที่มนุษย์รวมกันอยู่เป็นประเทศและมีรัฐบาลปกครองนี้ ตามนัยแห่งกฎหมายระวางประเทศถือว่าการรวมกันเช่นนั้นมีฐานะเป็นนีติบุคคล กล่าวคือมีสิทธิและหน้าที่เหมือนดั่งบุคคลธรรมดาคนหนึ่ง เช่นสิทธิในการมีทรัพย์สิน ในการเข้าตกลงกับนานาประเทศอื่นโดยใช้นามของประเทศนั้นเอง และมีหน้าที่ต้องเคารพตามข้อตกลงระวางประเทศหรือตามประเพณีระวางประเทศ (ให้ดูคำอธิบายกฎหมายระวางประเทศแผนกคดีบุคคลของผู้สอน ณ โรงเรียนกฎหมาย พ.ศ. ๒๔๗๒-๒๔๗๓ และคำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา ๑๐๑๒ ถึงมาตรา ๑๒๙๗ พ.ศ. ๒๔๗๑-๒๔๗๒)

ศัพท์ใช้เรียกนีติบุคคลเช่นนั้นมีอยู่หลายคำ เช่นคำว่า ประเทศ แผ่นดิน รัฐ

แต่ศัพท์เหล่านี้เราจะยืนยันว่า คำไหนถูกกว่าคำไหนยังไม่ได้ กับทั้งความคิดในการสมมตคณบุคคลที่รวมกันเช่นนี้ เป็นนีติบุคคลนั้นก็พึ่งเกิดขึ้นไม่ช้านัก

คำว่า ประเทศ แผ่นดิน หรือรัฐ ตามนัยที่มุ่งจะให้ตรงกับคำว่า Etat ในภาษาฝรั่งเศส หรือ Stateในภาษาอังกฤษนั้นให้เข้าใจว่าต่างกับนยของคำว่า Nation ตามกฎหมายฝรั่งเศส หรือซึ่งจะแปลเป็นไทยก็คือ "ชาติ"

ชาติ (Nation) หมายความถึงคณบุคคลซึ่งมีเชื้อสายอันเดียวกัน พูดภาษาเหมือนกันขนบธรรมเนียมเหมือนกัน แต่คณของบุคคลเช่นนี้ มิอาจเป็นนีติบุคคลในกฎหมายระวางประเทศ เช่น เอาสเตรียฮุงการีก่อนสงครามรวมกันเป็นรัฐหนึ่งเป็นนีติบุคคลหนึ่ง แต่ชาติเอาสเตรียและชาติฮุงการียังคงมี แต่มิได้นับว่า

เป็นนีติบุคคลในกฎหมายระวางประเทศ รัฐใดที่มีฝูงชนชาติเดียวเท่านั้นแล้วความต่างกันในเรื่องรัฐและชาติจึ่งเกิดขึ้นได้ยาก

รัฐต่าง ๆ ในโลกนี้มีหลายชะนิด และอาจแบ่งแยกพิจารณาได้หลายสถาน

ส่วนที่ ๑
รัฐเดี่ยวและรัฐรวม

ข้อ ๑ รัฐเดี่ยว (Etat simple)

หมายถึงรัฐซึ่งการใช้อำนาจสูงสุดทั้งภายนอกภายในได้รวมอยู่แห่งเดียวไม่แยกย้าย เช่น ประเทศสยาม ประเทศญี่ปุ่น ประเทศฝรั่งเศส

ข้อ ๒ รัฐรวม (Etat composé)

หมายถึงการที่หลายรัฐได้รวมกัน แต่การใช้อำนาจสูงสุดได้แยกจากกันสุดแต่มากและน้อย เราอาจสังเกตได้ว่ารัฐรวมนั้นอาจเป็นได้หลายประการ

ก. หัวหน้าประเทศเป็นบุคคลเดียวกัน (Union personnelle)

ทั้งนี้หมายถึงรัฐซึ่งต่างก็ใช้อำนาจสูงสุดของตนเองทั้งภายนอกภายในไม่มีขึ้นแก่กัน แต่หัวหน้าประเทศเช่น พระเจ้าแผ่นดินเป็นบุคคลคนเดียวกัน เช่นประเทศเบลเยี่ยมกับประเทศคองโกระวาง ม.ศ. ๑๘๘๕ ถึง ม.ศ. ๑๘๙๕ ซึ่งพระเจ้าเลโอโปลที่ ๒ เป็นพระเจ้าแผ่นดินเบลเยี่ยมและประเทศคองโกด้วย โดยประเทศคองโกไม่ได้เป็นประเทศราชของเบลเยี่ยม

ข. อำนาจภายนอกร่วมกันแต่อำนาจภายในแยกจากกัน (Union réelle)

เช่นประเทศนอรเวย์และสวิเดนก่อนที่ประเทศนอรเวย์แยกออกเป็นเอกราชและทุกวันนี้ให้ดูลักษณะของประเทศดันมาร์กกับอิสแลนด์

ค. รัฐซึ่งได้ร่วมกันมอบอำนาจภายนอกไว้แก่คณกลางเป็นผู้ใช้แทนในนามของรัฐซึ่งรวมกันนั้น แต่ต่างรัฐ ยังคงเป็นเอกราชเต็มที่ (Confédération des Etats)

รัฐชะนิดนี้คล้ายสมาคมระวางรัฐ ยังไม่ใช่สหรัฐ (Etat fédéral) ทีเดียว คืออำนาจภายนอกยังคงมีอยู่ เว้นแต่จะต้องมอบหมายให้คณกลางซึ่งไม่ใช่รัฐบาลกลาง เช่นคอนเฟเดเรชันเยอรมัน ก่อนสถาปนาอาณาจักรเยอรมัน ส่วนรัฐต่าง ๆ ในสวิตเซอร์แลนด์ซึ่งยังใช้นามว่า คอนเฟเดเรชัน นั้นแต่เดิมก็มีลักษณะเช่นนั้นจริงแต่บัดนี้ได้กลับกลายมามีสภาพคล้ายสหรัฐ (Etat fédéral) มาก

ง. สหรัฐ (Etat fédéral)

สหรัฐ คือหลาย ๆ รัฐรวมกันตั้งรัฐกลางขึ้นเป็นผู้ถือและใช้อำนาจภายนอก เช่นการต่างประเทศและอำนาจภายในบางอย่าง เช่นการทหาร การไปรษณีย์ ฯลฯ แทนรัฐอื่น ๆ ส่วนอำนาจภายในอย่างอื่นนั้นต่างรัฐก็มีอำนาจเต็มที่ เช่นสหรัฐอเมริกา เป็นต้น

ส่วนที่ ๒
รัฐเอกราชเต็มที่และไม่เอกราชเต็มที่

ถ้าจะพิจารณาถึงความเป็นเอกราชของประเทศว่าจะเต็มที่หรือไม่แล้ว เราอาจแยกรัฐออกได้เป็น ๒ ประเภท

๑. รัฐเอกราชเต็มที่

๒. รัฐไม่เอกราชเต็มที่

ข้อ ๑
รัฐเอกราชเต็มที่

รัฐชะนิดนี้คือรัฐที่อาจใช้อำนาจทั้งภายนอกภายในได้โดยไม่ต้องฟังคำบังคับบัญชาของรัฐอื่น เช่นในทวีปอาเซียมี ประเทศญี่ปุ่น สยาม จีน เปอร์เซีย ตุรกี ส่วนการเกรงใจกันในระหว่างประเทศนั้นอาจมีได้ แต่เมื่อไม่ปรากฏโดยเปิดเผยว่ารัฐใดจะต้องฟังคำบังคับบัญชาของรัฐอื่นแล้ว ก็ยังถือว่ารัฐนั้นเป็นเอกราชเต็มที่

ข้อ ๒
รัฐไม่เอกราชเต็มที่

รัฐซึ่งมีความเอกราชไม่เต็มที่นั้นอาจเป็นได้โดยหลายสถาน

ก. โดยตกอยู่ในความอารักขา (Etat protégé) อำนาจทั้งภายนอกภายในส่วนมากตกอยู่แก่รัฐซึ่งเป็นผู้พิทักษ์ เช่นประเทศเขมร ซึ่งตกอยู่ในความอารักขาของประเทศฝรั่งเศส

ข. รัฐซึ่งต้องส่งบรรณาการให้แก่รัฐอื่น

รัฐเช่นนี้ในสมัยโบราณมีมากในทวีปอาเซีย ในสมัยนี้ในทวีปยุโรปยังมีบ้างเช่น รัฐอางดอร์ (Andorre) ซึ่งอยู่ระวางสเปญกับฝรั่งเศส ต้องชำระเงินปีละ ๙๖๐ แฟรงก์ให้แก่รัฐบาลฝรั่งเศส และ ๔๖๐ แฟรงก์แก่สังฆราชอีร์เจล

ค. รัฐซึ่งอำนาจภายนอกโดยมากตกอยู่แก่รัฐอื่น แต่บางอย่างมีสิทธิใช้ได้โดยลำพังเอง ส่วนอำนาจภายในมีเต็มที่ (Dominion)

รัฐชะนิดนี้ เช่น แคนนาดา, แอฟริกาใต้, นิวซีแลนด์ ฯลฯ ซึ่งใช้อำนาจภายนอกบางอย่าง เช่นการเป็นสมาชิกสันนิบาตชาติ

ง. นอกจากนี้การไม่เป็นเอกราชเต็มที่ยังอาจมีอีกหลายอย่าง มากบ้างน้อยบ้าง ซึ่งควรศึกษาโดยละเอียดในกฎหมายระวางประเทศแผนกคดีเมือง

หมวด ๒

รัฐบาล

เมื่อทราบแล้วว่าการรวมของมนุษย์เป็นประเทศมีสภาพเป็นนีติบุคคล ลำพังแต่สภาพนีติบุคคลเท่านั้นก็จะกระทำกิจการไปไม่ได้ คือจำต้องมีบุคคลหรือคณบุคคลเป็นผู้จัดการ บุคคลหรือคณบุคคลนี้เรียกกันว่า รัฐบาล ประดุจสมาคมซึ่งเป็นนีติบุคคล ก็จำต้องมีคณกรรมการเพื่อจัดการสมาคมฉะนั้น (ดู ป.พ.พ. มาตรา ๑๒๗๔-๑๒๙๗)

รัฐบาลจะพึงมีกี่ชะนิดนั้นอาจแยกพิจารณาตามความหมายของรัฐบาลนั้นเอง คือสุดแต่จะพิจารณาตามความหมายอย่างกว้าง, อย่างแคบ, หรือตามความหมายในทางเศรษฐกิจ

ส่วนที่ ๑

รัฐบาลตามความหมายอย่างกว้าง

ตามความหมายอย่างกว้าง รัฐบาลคือบุคคลหรือคณบุคคล ซึ่งได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ใช้อำนาจสูงสุดของประเทศทั้งสามชะนิด คืออำนาจนีติบัญญัติ อำนาจบริหาร อำนาจตุลาการ ตามแนวแห่งความหมายอย่างกว้างนี้ เราอาจแยกรัฐบาลออกได้เป็น ๔ ชะนิด

๑. รัฐบาลซึ่งราษฎรได้ใช้อำนาจสูงสุดเองโดยตรง

๒. รัฐบาลซึ่งราษฎรได้ใช้อำนาจสูงสุดนั้น โดยมีผู้แทนอันจะเพิกถอนไม่ได้จนกว่าจะพ้นระยะเวลาที่ได้แต่งตั้งไว้

๓. รัฐบาลซึ่งราษฎรได้ใช้อำนาจสูงสุดนั้น โดยมีผู้แทนอันจะเพิกถอนได้ตามความพอใจ

๔. รัฐบาลซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงอำนาจเต็มที่ในการที่จะใช้อำนาจสูงสุดของรัฐ

ข้อ ๑

รัฐบาลซึ่งราษฎรได้ใช้อำนาจสูงสุดเองโดยตรง (Gouvernement' direct)

การปกครองชะนิดนี้อาจจะมีขึ้นได้ในประเทศเล็ก เพราะในประเทศใหญ่ ๆ ราษฎรจะใช้อำนาจโดยตนเองทุก ๆ อย่างย่อมเป็นไปโดยไม่ได้ผลดี แม้กระนั้นก็ตาม ในสมัยโรมันเมื่อครั้งสร้างกรุงโรมใหม่ ๆ ราษฎรได้ใช้อำนาจสูงสุดในการบัญญัติกฎหมายโดยตรง คือได้มาชุมนุมกันลงมติออกเสียง แต่ในการปฏิบัติตามกฎหมาย และในการวินิจฉัยกฎหมาย ก็จำต้องมอบให้บุคคลหรือคณบุคคลอื่นเป็นผู้กระทำแทน

ทุกวันนี้ในประเทศสวิตเซอร์แลนด์ การบัญญัติกฎหมายอาจต้องได้รับอนุมัติราษฎร เช่นการเปลี่ยนแปลงแก้ไขธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน ส่วนกฎหมายอื่น เมื่อราษฎรตั้งแต่ ๓๐,๐๐๐ คนได้ร้องขอ หรือเมื่อ ๘ รัฐ ได้ร้องขอกฎหมายนั้นต้องนำปรึกษาราษฎรและให้ราษฎรลงมติ

ในอาณาจักรเยอรมันนี ประธานาธิบดีก็มีอำนาจในการนำกฎหมายปรึกษาให้ราษฎรลงมติ แต่วิธีของประเทศสวิตเซอร์แลนด์หรือเยอรมันนีนี้ควรจัดว่า เป็นวิธีผะสมระวางวิธีที่ ๑ กับวิธีที่ ๒

ข้อ ๒

รัฐบาลซึ่งราษฎรได้ใช้อำนาจสูงสุดโดยผู้แทนอันจะเพิกถอนไม่ได้ จนกว่าจะพ้นระยะเวลาที่ได้แต่งตั้งไว้ (Gouvernement représentatif)

การปกครองชะนิดนี้ ราษฎรได้แต่งตั้งผู้แทนเป็นผู้ใช้อำนาจแทน และผู้แต่งตั้งนี้อยู่ในตำแหน่งตามระยะเวลาที่ได้กำหนดไว้นั้น ราษฎรจะเพิกถอนเสียไม่ได้ วิธีนี้เป็นวิธีที่ใช้อยู่โดยมากในโลก เช่นในประเทศอังกฤษ, ฝรั่งเศส, ญี่ปุ่น

ข้อ ๓

รัฐบาลซึ่งราษฎรได้ใช้อำนาจสูงสุดนั้นโดยผู้แทนอันจะเพิกถอนได้ตามความพอใจ (Gouvernement semi - représentatif)

การปกครองชะนิดนี้คือราษฎรได้ตั้งผู้แทนขึ้นไว้เป็นผู้ใช้อำนาจแทน แต่ในบางกรณีย์ราษฎรอาจจะถอนอำนาจนั้นและใช้อำนาจนั้นเสียเอง เช่นการสั่งให้เลิกสภาโดยเสียงราษฎรในสวิตเซอร์แลนด์ หรือการถอดถอนผู้แทน (Recall) ในสหปาลีรัฐอเมริกา และในอาณาจักรเยอรมันนีทุกวันนี้ บทกฎหมายบางฉะบับอาจจะต้องได้รับมติของราษฎร เช่นประธานาธิบดีมีอำนาจนำกฎหมายที่สภาการแผ่นดินได้ลงมติแล้ว แต่ยังไม่ประกาศใช้ออกให้ราษฎรลงมติได้ (ดูธรรมนูญการปกครองแผ่นดินแห่งอาณาจักรเยอรมันนี มาตรา ๗๓) อันเป็นวิธีผะสมระวางวิธีที่ได้กล่าวแล้วในข้อ ๑ และ ๒ เช่นบทกฎหมายได้ร่างในสภา และได้นำออกให้ราษฎรลงมติ

ข้อ ๔

รัฐบาลซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงอำนาจเต็มที่ในการที่จะใช้อำนาจสูงสุด (Monarchie absolue)

การปกครองโดยวิธีนี้ เช่นการปกครองประเทศสยาม และซึ่งจะได้ศึกษาต่อไปในเบื้องหน้า

ส่วนที่ ๒

รัฐบาลตามความหมายอย่างแคบ

ถ้าจะเพ่งเล็งถึงรัฐบาลตามความหมายอย่างแคบ เราอาจจัดแบ่งรัฐบาลออกเป็นรัฐบาลราชา

ธิปตัย และประชาธิปตัย การแบ่งเช่นนี้โดยเพ่งเล็งถึงผู้เป็นประมุขแห่งอำนาจบริหารบัญญัติว่าเป็นบุคคลชะนิดใด ถ้าเป็นพระเจ้าแผ่นดินก็เรียกว่ารัฐบาลราชาธิปตัย ถ้าเป็นบุคคลอื่นซึ่งมิใช่พระเจ้าแผ่นดินก็เรียกว่ารัฐบาลประชาธิปตัย

๑. รัฐบาลราชาธิปตัย

ตามลัทธินี้อำนาจบริหารบัญญัติตกอยู่แก่บุคคลคนหนึ่ง ซึ่งเรียกว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และอำนาจนี้เป็นพระราชมฤดกตกทอดกันต่อ ๆ ไป. ได้แก่พระบรมวงศานุวงศในพระราชวงศเดียวกัน

รัฐบาลราชาธิปไตยอาจแยกออกได้เป็น ๕ ชะนิด

๑. รัฐบาลราชาธิปตัยอำนาจไม่จำกัด (Monarchie absolue) คือพระเจ้าแผ่นดินมีอำนาจทำการใด ๆ ได้โดยไม่จำกัด และใช้พระราชอำนาจด้วยพระองค์เอง เช่นประเทศสยาม

๒. รัฐบาลราชาธิปตัยอำนาจจำกัด (Monarchie limitée) ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินไม่มีอำนาจในการแผ่นดินนอกจากอำนาจในการพิธีและลงพระนาม และยอมให้อ้างพระนามในกิจการต่าง ๆ แต่พระองค์มิได้ใช้อำนาจด้วยตนเอง อำนาจทั้งหลายในการบริหารตกอยู่แก่คณเสนาบดี เช่นในประเทศอังกฤษ และเพราะเหตุที่พระเจ้าแผ่นดินทำอะไรไม่ได้นี้เอง จึงมีสุภาษิตอังกฤษอยู่ว่า ''King can do no wrong'' พระเจ้าแผ่นดินไม่อาจทำผิด ถ้าจะพูดกลับอีกอย่างหนึ่งก็คือ เมื่อพระเจ้าแผ่นดินทำอะไรไม่ได้ ก็ทำผิดไม่ได้อยู่เอง

๓. รัฐบาลราชาธิปตัย อำนาจจำกัดฉะเพาะพระเจ้าแผ่นดิน แต่อัครมหาเสนาบดีมีอำนาจเกือบเต็มที่ในทางบริหาร เว้นไว้แต่ในบางกรณีย์ต้องได้รับปรึกษาจากสภาการแผ่นดิน (การปกครองตามลัทธิ Fasciste) (ดูกฎหมายอิตาเลียนลงวันที่ ๒๔ ธันวาคม ม.ศ. ๑๙๒๕ ว่าด้วยหน้าที่และเอกสิทธิของหัวหน้ารัฐบาลซึ่งเป็นอัครมหาเสนาบดีและเลขาธิการรัฐ)

๔. รัฐบาลราชาธิปตัย ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินมีอำนาจร่วมกับอัครมหาเสนาบดีซึ่งเป็นคณทหาร เช่นสเปญในสมัยนายพล เดอริเวอรา (เรียกลัทธินี้ตามภาษาฝรั่งเศสว่า Directoire militaire) อัครมหาเสนาบดีมีอำนาจเสนอกฤษฎีกาต่อพระเจ้าแผ่นดินเมื่อได้รับพระบรมราชานุญาตก็มีผลเป็นกฎหมายทีเดียว (ดูพระราชกฤษฎีกาพระเจ้าแผ่นดินสเปญลงวันที่ ๑๕ กันยายน ม.ศ. ๑๙๒๓)

๕. รัฐบาลราชาธิปตัย มีอำนาจจำกัดเล็กน้อย คือกิจการบางชะนิดต้องปรึกษาคณเสนาบดี แต่ไม่ต้องปรึกษาสภาเลยก็ได้ พระราชกฤษฎีกาต้องมีลายมือชื่ออัครมหาเสนาบดีและเสนาบดียุติธรรมและเสนาบดีเจ้าหน้าที่กำกับ (เช่นการปกครองประเทศยูโกสลาเวียทุกวันนี้ ให้ดูกฎหมายลงวันที่ ๙ มกราคม ม.ศ. ๑๙๒๙)

๒. รัฐบาลประชาธิปตัย

รัฐบาลชะนิดนี้ ผู้เป็นหัวหน้าแห่งอำนาจบริหารไม่ใช่เป็นพระเจ้าแผ่นดิน คือเป็นบุคคลสามัญหรือ

คณบุคคลซึ่งราษฎรได้เลือกแต่งตั้งไว้มีกำหนดเวลา การอยู่ในตำแหน่งไม่เป็นมฤดกตกทอดไปได้แก่ผู้อยู่ในสกุลเดียวกัน

รัฐบาลประชาธิปตัยมี ๒ ชะนิด

๑. รัฐบาลประชาธิปตัย ซึ่งธรรมนูญการปกครองแผ่นดินได้ระบุให้ประธานาธิบดีเป็นหัวหน้าในทางบริหาร เช่นประเทศฝรั่งเศส

๒. รัฐบาลประชาธิปตัย ซึ่งอำนาจบริหารได้ตกอยู่แก่คณบุคคล เช่นสหเรปุบลิก[๑] โซเชิลลิสต์ โซเวียต ซึ่งอำนาจบริหารได้ตกอยู่คณบริหารกลาง เป็นต้น แต่มีประธานคณบริหารกลางไม่ใช่ประธานาธิบดีแห่งเรปุบลิก

ส่วนที่ ๓

รัฐบาลตามความประพฤติในทางเศรษฐกิจ

ในทางเศรษฐกิจ รัฐบาลอาจดำเนิรวิธีและลัทธิต่าง ๆ กัน จะแยกลัทธิของรัฐบาลต่าง ๆ ออกให้ละเอียดนักไม่ได้ ผู้ใดประสงค์ศึกษาก็ควรศึกษาในทางพงศาวดารแห่งลัทธิเศรษฐวิทยา แต่ในเบื้องต้นนี้เราอาจจัดรัฐบาลที่มีความประพฤติในทางเศรษฐกิจต่าง ๆ กันออกได้เป็น ๓ จำพวก

จำพวกที่ ๑ รัฐบาลซึ่งถือลัทธิเรียกเป็นภาษาฝรั่งเศสว่า ลิเบราลิสม์ (Libéralisme) คือ ถือว่าเอกชนควรมีเสรีภาพในการประกอบเศรษฐกิจ รัฐไม่ควรเข้าแซกแซง ลัทธินี้แยกออกเป็นกิ่งก้านมากหลาย เช่น ลัทธิพิซิโอกราต, ลัทธิของอาดามสมิช, มาลธัส, ริกาโด, สจวดมิล, มาชาล, จ.บ.เซบาสเตียาต์

สรุปรวมความตามลัทธิต่าง ๆ มีข้อที่ลงรอยกันได้ดังนี้

๑. กฎธรรมดาในทางเศรษฐกิจ

กฎและความเป็นไปตามธรรมดาในทางเศรษฐกิจย่อมมีย่อมเป็นขึ้น รัฐจะเปลี่ยนแปลงแก้ไขกฎหรือความเป็นไปนั้นไม่ได้ เหตุฉะนั้นการเข้าแซกแซงของรัฐในทางเศรษฐกิจจึงไม่ได้ผลดี

๒. อำนาจแห่งประโยชน์ส่วนตนของเอกชน

มนุษย์ย่อมนึกถึงประโยชน์ส่วนตนมากกว่าประโยชน์ของคนทั่วไป ประโยชน์ส่วนตนของเอกชนจึงมีอำนาจยิ่งที่จะจูงใจให้บุคคลกระทำกิจการในทางเศรษฐกิจ เพื่อเพิ่มพูนความสุขของตน แต่รัฐอาจได้ประโยชน์เพราะการนี้โดยทางอ้อม เหตุฉะนั้นควรปล่อยให้เอกชนประกอบกิจการตามเสรีภาพ

๑.ประเทศนี้คือประเทศรุสเซียเดิม ในสมัยปัจจุบันเปลี่ยนนามใหม่เรียกเป็นภาษาฝรั่งเศสว่า "Union des Républiques Socialistes Sovietiques" ใช้อักษรย่อ "U.R.S.S." แปลว่า ประเทศเรปุบลิกต่าง ๆ ซึ่งรวมกันปกครองถือลัทธิโซเชิลลิสต์จัดการปกครองโดยคณสามัญ(ทหาร-กรรมกร-ชาวนา) ที่เรียกว่า Soviet.

๓. การเข้าแซกแซงของรัฐ

รัฐไม่ควรเข้าแซกแซงในทางเศรษฐกิจ เพราะเหตุที่เอกชนอาจทำได้ดีกว่าดังกล่าวแล้ว (แต่บางสาขาของลัทธินี้ได้ยอมให้รัฐเข้าแซกแซงบ้างในบางกรณีย์)

๔. กรรมสิทธิ์ของเอกชน

เนื่องจากเหตุทั้ง ๓ ประการข้างต้นจึงเป็นการจำเป็นที่จะต้องยอมให้เอกชนมีกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินนั้นได้ตามที่เป็นมาแล้ว เพราะจะเป็นเครื่องจูงใจให้เอกชนมุ่งหาประโยชน์ส่วนตน และประเทศย่อมได้ประโยชน์จากการนั้นโดยทางอ้อมการยกเลิกกรรมสิทธิ์เอกชนเสียโดยเอาทรัพย์สินมาอยู่ในกรรมสิทธิ์รวมของรัฐนั้นจะทำให้บุคคลท้อถอยในการประกอบเศรษฐกิจ

จำพวกที่ ๒ รัฐบาลซึ่งถือลัทธิจำพวกโซเชิลลิสม์ลัทธินี้มีมากหลายและมีมาครั้งโบราณกาล และซึ่งแยกออกเป็นคอมมูนิสต์ คอลเลกติวิสม์ อาส์โซซิอองนิสต์ โซเชิลลิสม์ กลิกรรม ฯลฯ

ข้อสำคัญที่ลงรอยกันโดยมาก คือ

๑. ลัทธิเหล่านี้ ตำหนิฐานะปัจจุบันในเรื่องกรรมสิทธิ์ของเอกชน, การแข่งขันทำมาหากิน, การไม่เสมอภาคในทางเศรษฐกิจ

๒. หลักในเรื่องวางระเบียบปกครองนั้นคือยกเลิกไม่ให้เอกชนมีกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สิน ทรัพย์สินให้ตกเป็นกรรมสิทธิ์รวม (Co - propriété) ระวางมนุษย์แต่สาขาต่าง ๆ ของลัทธิโซเชิลลิสม์ได้แตกต่างกันบ้างในเรื่องกรรมสิทธิ์รวมนี้คือจะให้มีกรรมสิทธิ์รวมในทรัพย์สินทั้งหมดทุก ๆ ประเภท หรือเป็นแต่เพียงทรัพย์สินที่เป็นทุนทำให้เกิดทรัพย์สินอื่น เช่นที่ดินเงินทุน ส่วนทรัพย์สินที่จะต้องจับจ่ายใช้สอยให้คงมีกรรมสิทธิ์เอกชนได้เช่นในการอุปโภคบริโภค

๓. โดยเหตุดังกล่าวแล้ว รัฐจึงต้องเข้าแซกแซง ในการเศรษฐกิจเพราะเป็นกิจการของมนุษย์ที่ร่วมกัน

จำพวกที่ ๓ คือรัฐบาลที่ถือลัทธิผะสมระวางลัทธิจำพวกที่ ๑ และที่ ๒ ซึ่งมีแตกออกหลายกิ่งก้านสาขา เช่นลัทธิแซกแซง "Interventioniste" ซึ่งยอมรับให้มีกรรมสิทธิ์ของเอกชนแต่ต้องการให้รัฐเข้าแซกแซงในทางเศรษฐกิจ

ลัทธิโซลิดาริสท์ ผู้คิดลัทธินี้ที่มีชื่อเสียง คือ ศาสตราจารย์ชาลส์จิดแห่งมหาวิทยาลัยกรุงปารีส ตามลัทธินี้มนุษย์ย่อมอาศัยซึ่งกันและกัน จึงควรจัดให้มีสหกรณ์ต่าง ๆ เช่นในการประดิษฐ์ การใช้ การจำหน่าย เป็นต้น (ในเบื้องแรกเมื่อการศึกษายังเจริญไม่ถึงขีด การนี้ก็จะต้องมีการวิธีบังคับก่อน)

หมวด ๓

ผลแห่งความต่างกันระวางรัฐและรัฐบาล

ผลแห่งความแตกต่างกันในระวางรัฐกับรัฐบาลที่ได้กล่าวมาแล้วแต่เบื้องต้นมีที่สำคัญ ๆ ดังต่อไปนี้

๑. บทกฎหมายที่ได้ออกโดยถูกต้องในสมัยหนึ่งสมัยใดก็ตาม ถ้าบทกฎหมายนั้นมิได้ยกเลิก ก็คงใช้ได้ตลอดไป แม้ในระวางนั้นประเทศหรือรัฐจะได้มีการเปลี่ยนแปลงรัฐบาลโดยประการใดก็ตาม ให้สังเกตว่าบทกฎหมายไทยที่ได้ออกในสมัยกรุงศรีอยุธยายังคงใช้ได้เสมอในทุกวันนี้ แม้จะได้มีการเปลี่ยนแปลงรัฐบาลหรือเปลี่ยนพระราชวงศ์ เว้นแต่บทกฎหมายนั้นจะได้ยกเลิกหรือมีข้อความขัดแย้งขัดกับกฎหมายใหม่ หรือกฎหมายใหม่ได้มีข้อความทับเสียแล้ว

๒. ข้อตกลงระวางประเทศหรือสัญญาทางพระราชไมตรีที่ได้กระทำกันในระวางประเทศ กล่าวคือในระวางรัฐต่อรัฐนั้นยังคงใช้ได้อยู่เสมอ ถึงแม้คณรัฐบาลหรือลัทธิของรัฐบาลในประเทศหนึ่งประเทศใดที่เป็นภาคีแห่งสัญญานั้นจะเปลี่ยนแปลงก็ตาม เช่นสัญญาทางพระราชไมตรีระวางประเทศสยามกับโปรตุเกส ค.ศ. ๑๘๕๙ยังคงใช้ได้ตลอดมาจนถึงสัญญาฉะบับใหม่ พ.ศ. ๒๔๖๙ถึงแม้ในระวางนั้นประเทศโปรตุเกสจะได้เปลี่ยนแปลงรัฐบาลราชาธิปตัยเป็นประชาธิปตัยก็ดี

๓. หนี้สินของรัฐจะเป็นโดยการกู้ยืมมาจากรัฐหรือประเทศอื่นก็ดี หรือกู้ยืมมาจากพลเมืองก็ดี ถ้ารัฐนั้นมีการเปลี่ยนแปลงรัฐบาลใหม่ รัฐบาลใหม่จะต้องชำระหนี้สินของรัฐ*

หมวดเพิ่มเติม

ระเบียบการปกครองโดยสามัคคีธรรมในสมัยพุทธกาล

ในสมัยพุทธกาล การปกครองอาณาจักรในชมพูทวีปนี้มีลัทธิต่าง ๆ บางอาณาจักรมีพระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งอำนาจสูงสุด ดำรงยศเป็นมหาราชาบ้าง ราชาบ้าง บางอาณาจักรไม่มีพระเจ้าแผ่นดินคือปกครองอย่างที่เรียกว่า **โดยสามัคคีธรรม**

อาณาจักรสักกชนบทซึ่งเป็นชาติภูมิและพระวงศของพระพุทธเจ้า ซึ่งได้แยกออกเป็นกรุงกบิลพัสดุ์นั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าได้ทรงอธิบายไว้ว่า ได้ปกครองโดยสามัคคีธรรมคือไม่มีพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อมีกิจการแผ่นดินที่จะต้องวินิจฉัย ผู้เป็นหัวหน้าราษฎรก็ประชุมกันปรึกษาแล้วช่วยกันจัดตามสมควร ขอให้ดูหนังสือพุทธประวัติเล่ม ๑ หน้า ๒๐, ๒๑, ๒๒ ซึ่งมีความดังนี้

---

* แต่สหเรปุบลิก โซเชิลลิสม์ โซเวียต ไม่ยอมชำระหนี้ซึ่งประเทศรุสเซียครั้งพระเจ้าซาร์ ได้กู้ยืมมาจากต่างประเทศเพราะเหตุนี้จึงทำให้ประเทศที่เป็นเจ้าหนี้แค้นเคืองมากนัก เช่นประเทศอังกฤษเป็นต้น

"นครเหล่านี้ มีวิธีปกครองอย่างไร ไม่ได้กล่าวชัด แต่สันนิษฐานตามประเพณี ชนบทเช่นนี้ปกครอง**โดยสามัคคีธรรม**เหมือนธรรมเนียมในแว่นแคว้นวัชชีและแว่นแคว้นมัลละ ในแว่นแคว้นวัชชีมีเจ้าวงศหนึ่งเรียกว่าลิจฉวี ในแว่นแคว้นมัลละมีเจ้าวงศหนึ่ง เรียกว่ามัลละเป็นผู้ปกครอง แต่ในแว่นแคว้นมัลละมี ๒ นคร คือกุสินารา ๑ ปาวา ๑ ในวงศเจ้าทั้งสองนั้น**ไม่ได้เรียกผู้ใดผู้หนึ่งว่าเป็นราชา**ไม่เรียกอย่างพระเจ้าพิมพิสารพระเจ้าแผ่นดินมคธ และพระเจ้าปเสนทิ พระเจ้าแผ่นดินโกศล ท่านทั้งสองนี้เขาเรียกว่าราชา ส่วนเจ้าในพระวงศทั้งสองนั้นเขาเรียกว่าลิจฉวีและมัลละเสมอกันทั้งนั้น เมื่อมีกิจเกิดขึ้นมีการสงครามเป็นต้นเจ้าเหล่านั้นก็ประชุมกันปรึกษา แล้วช่วยกันจัดตามควร พวกศากยะ ในบาลีพระวินัยก็ดี ในบาลีมัชฌิมนิกายก็ดี ในบาลีอังคุตตรนิกายก็ดี เรียกว่าสักกะเสมอกันทั้งนั้น พระสุทโธทนะพุทธบิดาก็เรียกว่าสุทโธทนสักกะเหมือนกัน เว้นไว้แต่พระภัททิยะโอรสนางกาฬิโคธาผู้อยู่ในชั้นเดียวกันกับพระอนุรุทธะ ในบาลีวินัยเรียกสักยราชา แต่ในบาลีมหาปทานสูตรทีฆนิกายมหาวรรค เรียกสุทโธทนะว่าราชา ในยุคอรรถกถาเข้าใจว่าเป็นราชาทีเดียว ถ้าพ่งคำว่าสักกะเสมอกัน ความสันนิษฐานก็จะพึงมีว่า **สักกชนบทอันอยู่ในปกครองโดยสามัคคีธรรมหามีพระราชาไม่** ถ้าอนุมัติว่า ศากยะบางองค์ทรงยศเป็นพระราชาก็มี ความสันนิษฐานก็จะพึงมีว่านั่นเป็นยศสืบกันมาตามสกุลเช่นผู้ครองนครแห่งพระเจ้าโอกกากราชก็น่าจะดำรงยศเป็นพระราชา หรือเป็นยศสำหรับผู้ครองนครทีเดียว ความปกครองก็คงเป็นไปโดยสามัคคีธรรมนั้นเอง

ศากยะผู้ครองนคร หากจะไม่ได้มียศเป็นราชาตามธรรมเนียมของชนบทอันปกครองโดยสามัคคีธรรมก็ดีตามธรรมเนียมของสกุลอันมียศไม่ถึงนั้นก็ดี หรือเพราะเป็นเมืองออกของโกศลรัฐก็ดี จะเรียกในภาษาไทยว่าพระเจ้าเห็นไม่ขัดเพราะคำนี้ใช้เรียกเจ้าประเทศราชก็ได้ และถ้าแยกยศราชาเป็นมหาราชาและราชาแล้ว จะเรียกว่าราชาก็ได้ เช่นพวกลิจฉวีในอรรถกถาบางแห่งเรียกว่าราชาก็มี แต่ใช้พหุพจนที่หมายความว่ามียศเสมอกัน ไม่มีใครเป็นใหญ่กว่าใคร จะใช้โวหารอย่างอื่นขัดเขิง เพราะในพวกไทยเรา ท่านผู้ปกครองมียศเป็นราชาสืบกาลนานมาแล้ว เพราะเหตุนั้นในหนังสือนี้ จักเรียกศากยะผู้ครองนครว่าราชาหรือพระเจ้า**แต่อย่าพึงเข้าใจว่า เป็นมหาราชาหรือราชาธิราช**"

ลักษณะ ๒
ผู้ทรงไว้ซึ่งอำนาจสูงสุดในรัฐ
คำชี้แจงทั่วไป

ได้กล่าวมาแล้วว่า อำนาจสูงสุดในแผ่นดินนั้นอาจแยกออกได้เป็น ๓ ประเภท คือ อำนาจนีติบัญญัติ อำนาจบริหารหรือธุระการ อำนาจตุลาการ

อำนาจทั้ง ๓ นี้ในบางประเทศได้แยกมอบไว้แก่บุคคลหรือคณะบุคคลต่างหากจากกัน เช่น อำนาจนิติบัญญัติมอบไว้แก่สภาผู้แทนราษฎร ซึ่งอาจมีสภาเดียวหรือหลายสภา (ให้ดูคำอธิบายกฎหมายอังกฤษหรือกฎหมายฝรั่งเศส ซึ่งว่าด้วยการบัญญัติกฎหมายในประเทศนั้น ๆ) อำนาจบริหารมอบไว้แก่ผู้เป็นหัวหน้าในประเทศซึ่งอาจเป็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ประธานาธิบดี หรือคณะกรรมการบริหาร และอำนาจตุลาการนั้นมอบไว้แก่ศาล

แต่ในบางประเทศอำนาจอันสูงสุดทั้งหลายนี้ได้มอบไว้แก่บุคคลเดียว คือพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เป็นต้น

ในประเทศสยาม อำนาจสูงสุดทั้งสิ้นนี้เป็นของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แต่ถัดจากพระองค์ลงไปก็มีทะบวงการเมืองต่าง ๆ ซึ่งได้รับมอบหมายจากพระองค์ให้ใช้อำนาจเหล่านี้ เหตุฉะนั้นการแบ่งแยกอำนาจในประเทศสยามก็อาจมีได้ในระวางทะบวงการต่าง ๆ ซึ่งได้รับมอบหมายอำนาจจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ขอให้ดูพระราชดำรัสในการเปิดการประชุมรัฐมนตรีสภา เมื่อวันที่ ๑๔ มกราคม ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) ซึ่งส่อให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ได้ทรงทราบถึงการแบ่งแยกพระราชอำนาจมอบไว้แก่บุคคลหรือคณะบุคคลต่างหากจากกัน จึงได้ทรงรับสั่งว่า "...ในส่วนราชกิจที่จะกระทำให้สำเร็จตามกฎหมาย (บริหาร) นี้ก็ดี ฤาในส่วนราชกิจที่จะพิจารณาคดีความนี้ก็ดี (ตุลาการ) เราก็มีเสนาบดีข้าหลวงผู้ว่าราชการเมือง และข้าราชการทั้งหลายฝ่ายธุระการอยู่ส่วนหนึ่ง กับเราก็มีผู้พิพากษาตระลาการ แลข้าราชการทั้งหลายฝ่ายตระลาการอยู่อีกส่วนหนึ่ง เป็นผู้ซึ่งทั้งหมดด้วยกันอันจำเป็นต้องกระทำการแทนตัวเรา แลเป็นผู้รับผิดแลชอบต่อเราด้วยแต่ส่วนราชกิจที่จะคิดทำกฎหมาย (นิติบัญญัติ) นั้น ตั้งแต่เวลาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน หยุดไม่ได้กระทำการมาแล้ว ก็ไม่ได้มีพนักงานจัดไว้เป็นกรมสำหรับช่วยกันทำการส่วนนี้ การอันจะช่วยกันทำส่วนนี้นั้นแลที่เรามุ่งหมายท่านทั้งหลายอยู่ (คือสมาชิกแห่งรัฐมนตรีสภา)--"

หมวด ๑
พระบรมราชานุภาพของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ส่วนที่ ๑
สมบูรณาญาสิทธิราช

พระบรมราชานุภาพของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนั้นเป็นที่ล้นพ้นไม่มีข้อใดสิ่งอันใด หรือบทกฎหมายใดได้จำกัดพระราชอำนาจ พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๕ (พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ได้ทรงมีพระราชดำรัสไว้เมื่อประมาณ ๔๐ ปีเศษมาแล้วถึงเรื่องนี้ ดังปรากฏในหนังสือพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครอง

แผ่นดิน (ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชชกาลปัจจุบันนี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานแจกเนื่องในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เจ้าอยู่หัวในวันตรงกับเสด็จสวรรคตที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๙๐) หน้า ๒๐ และ ๒๓ มีความดังต่อไปนี้

"อนึ่งพระบรมราชานุภาพของพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามนี้ไม่ได้มีปรากฏในกฎหมายอันหนึ่งอันใดด้วยเหตุถือว่าเป็นที่ล้นที่พ้น ไม่มีข้อใดสิ่งอันใด หรือผู้ใดจะเป็นผู้บังคับขัดขวางได้ แต่เมื่อว่าตามความที่เป็นจริงแล้ว พระเจ้าแผ่นดินจะทรงประพฤติการอันใดก็ต้องเป็นไปตามทางที่สมควรและที่เป็นยุตติธรรม เพราะเหตุฉะนั้นข้าพเจ้าไม่มีความรังเกียจอันใดเลยซึ่งจะมีกฎหมายกำหนดพระบรมราชานุภาพของพระเจ้าแผ่นดิน เช่นประเทศทั้งปวงมีกำหนดต่าง ๆ กันนั้น เมื่อจะกระทำกฎหมายสำหรับแผ่นดินให้เป็นหลักฐานทั่วถึง ก็ควรจะต้องว่าด้วยพระบรมราชานุภาพของพระเจ้าแผ่นดินให้เป็นหลักฐานไว้ แต่การซึ่งควรจะกำหนดอย่างไรนั้นข้าพเจ้าต้องขอชี้แจงความเห็นอันมิใช่ความเห็นที่เข้ากับตัวไว้โดยย่อว่า พระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศหมายเอาประเทศยุโรป ซึ่งปกครองบ้านเมืองมี กำหนดพระบรมราชานุภาพต่าง ๆ กัน ด้วยอาศัยเหตุการณ์ซึ่งเกิดขึ้นในบ้านเมืองโดยความไม่พอใจของราษฎร จึงได้มีข้อบังคับสะกัดกั้นเป็นชั้น ๆ ตามลำดับเหตุการณ์ ซึ่งมีขึ้นในบ้านเมืองนั้น ๆ เหตุการณ์ทั้งปวงนั้นก็ยังไม่มี ไม่เป็นได้ทั่วถึงกัน เพราะฉะนั้น แบบอย่างจึงยังไม่คงเป็นแบบเดียวกันทั่วไปได้ทุกประเทศ ส่วนที่กรุงสยามนี้ยังไม่มีเหตุการณ์อันใดซึ่งเป็นการจำเป็นแล้ว จึงเป็นขึ้นเหมือนประเทศอื่น ๆ ประเทศอื่น ๆ ราษฎรเป็นผู้ขอให้ทำ เจ้าแผ่นดินจำใจทำ ในเมืองเรานี้เป็นแต่พระเจ้าแผ่นดินคิดเห็นว่าควรจะทำ เพราะจะเป็นการเจริญแก่บ้านเมืองและเป็นความสุขแก่ราษฎรทั่วไปจึงได้คิดทำ เป็นการผิดกันตรงกันข้าม และการที่จะปกครองบ้านเมือง เช่นประเทศสยามนี้ตามอำนาจอย่างเช่นเจ้าแผ่นดินประเทศอื่น ๆ คือ ประเทศยุโรปก็จะไม่สามารถปกครองบ้านเมืองได้ และจะไม่เป็นที่ชอบใจของราษฎรทั่วหน้าด้วย เหมือนอย่างถ้าจะมีปาลีเมนต์จะไม่มีผู้ใดสามารถเป็นสมาชิกได้สักกี่คน และโดยว่าจะมีสมาชิกเหล่านั้นเจรจาการได้ก็ไม่เข้าใจในราชการทั้งปวงทั่วถึงเพราะไม่มีความรู้แลการฝึกหัดอันใดแต่เดิมมาเลย ก็คงจะทำให้การทั้งปวงไม่มีอันใดสำเร็จไปได้และจะช้าเป็นที่หวาดหวั่นของราษฎรผู้ซึ่งไม่เข้าใจเรื่องราวอันใด เพราะไม่ได้นึกไม่ได้ต้องการเกิดขึ้นในใจเลย ราษฎรคงจะเชื่อพระเจ้าแผ่นดินมากกว่าผู้ซึ่งจะมาเป็นเมมเบอออฟปาลีเมนต์ เพราะปกติทุกวันนี้ราษฎรย่อมเชื่อถือเจ้าแผ่นดินว่าเป็นผู้อยู่ในยุตติธรรม และเป็นผู้รักใคร่คิดจะทำนุบำรุงราษฎรให้อยู่เย็นเป็นสุขยิ่งกว่าผู้อื่นทั้งสิ้นทั่วหน้ากันเป็นความจริง เพราะเหตุฉะนั้นข้าพเจ้าจึงเห็นสมควรว่าราชานุภาพของพระเจ้าแผ่นดินควรจะกำหนดตามแบบเดิม แต่ในข้อนี้เป็นข้อจริงอย่างไร คือเหมือนหนึ่งไม่กำหนดตามคำพูดอันนอก ๆ แบบ เช่นเรียกพระนามว่าเจ้าชีวิต ซึ่งเป็นที่หมายว่า มีอำนาจอันจะฆ่าคนให้ตายโดยไม่มีความผิดอย่างหนึ่งอย่างใดก็ได้ ซึ่งความจริงสามารถจะทำได้ แต่ไม่เคยทำเลยนั้นก็จะเป็นการสมควรแก่บ้านเมืองในเวลานี้อยู่แล้ว

พระราชดำรัสนี้ได้ทรงไว้เมื่อ ๔๐ ปีล่วงมาแล้ว

ส่วนที่ ๒

ธรรมะของพระเจ้าแผ่นดิน

แม้พระราชานุภาพของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะไม่มีบทกฎหมายจำกัดไว้ก็ดี พระองค์ก็ยังทรงดำรงไว้ซึ่งทศพิธราชธรรมจักรวรรดิวัตรและราชจรรยาอื่น ๆ จะเห็นได้ว่า ในการราชาภิเษก พระปฐมบรมราชโองการซึ่งพระองค์ได้พระราชทานเมื่อทรงรับราชภาระแล้ว ก็คือพระองค์**จะทรงครองแผ่นดินโดยธรรมสม่ำเสมอ และทรงตั้งสัตยาธิษฐาน ตั้งพระราชหฤทัยดำรงทศพิธราชธรรม จักรวรรดิวัตรจรรยาแลอื่น ๆ** ขอให้ดูหนังสือราชกิจจานุเบกษาพิเศษ ฉบับพระราชพิธีพระบรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชมนเทียร พ.ศ. ๒๔๖๘ หน้า ๕๓-๕๔ ซึ่งมีความดังนี้

"แล้วจึ่งมีพระบรมราชโองการเป็นคำไทยตามความภาษามคธดั่งนี้

ดูกรพราหมณ์ บัดนี้เราทรงราชภาระครองแผ่นดินโดยธรรม สม่ำเสมอเพื่อประโยชน์เกื้อกูลและสุขแห่งมหาชน เราแผ่ราชอาณาเหนือท่านทั้งหลายกับโภคสมบัติเป็นที่พึ่ง จัดการปกครองรักษาป้องกันอันเป็นธรรมสืบไป ท่านทั้งหลายจงวางใจอยู่ตามสบายเทอญ

พระราชครูรับพระบรมราชโองการเป็นปฐมว่า

ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระบรมราชโองการพระบัณฑูรสุรสิงหนาทปฐมธรรมิกราชวาจาด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมขอเดชะ

เสร็จแล้ว.....

ทรงตั้งสัตยาธิษฐานตั้งพระราชหฤทัยดำรงทศพิธราชธรรมจักรวรรดิวัตรจรรยาและอื่นๆ ตามพระบรมราชประสงค์"

อย่างไรเรียกว่า ทศพิธราชธรรม จักรวรรดิวัตร จรรยา และอื่น ๆ ของพระเจ้าอยู่หัวนั้น มีปรากฏในคัมภีรพุทธศาสน์ ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ แต่ครั้งยังดำรงพระอิสสริยยศเป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสได้เคยถวายวิสัชนาในงานพระราชพิธีรัชฎาภิเษก เมื่อวันที่ ๗ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๒ (ให้ดูหนังสือเทศนาพิเศษถวายในเบญจมรัชชกาล ซึ่งการพิมพ์ครั้งที่ ๒ ได้แจกในงานพระศพพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงปราจิณกิติบดี) และในงานพระราชพิธีราชาภิเษกรัชชกาลที่ ๖ ใจความในเทศนานั้นพึงแยกธรรมะของพระเจ้าแผ่นดินออกได้เป็น ๓ ประเภท คือ

ประเภท ๑ ทศพิธราชธรรมมี ๑๐ ประการ

ประเภท ๒ ราชจรรยานุวัตรมี ๔ ประการ

ประเภท ๓ จักรวรรดิวัตร ๑๒ ประการ

(พุทโธ)

ประเภท ๑ คือทศพิธราชธรรม

คือธรรม ๑๐ ประการสำหรับพระเจ้าแผ่นดินมีดังนี้

๑. "ทานำ" การที่พระราชทานวัตถุแก่ผู้ที่ควรได้รับพระราชทาน

๒. "สีลำ" การที่ทรงตั้งสังวรระวังรักษาพระอาการกายวาจาให้สะอาดงามปราศจากโทษควรครหา

๓. "ปริจฺจาคำ" การที่ทรงพระราชบริจาคไทยธรรมบรรเทามัจฉริยโลภเสียได้

๔. "อาชฺชวำ" ความที่มีพระอัธยาศัยกอบด้วยความซื่อตรง ดำรงในสัตย์สุจริต

๕. "มทฺทวำ" ความที่มีพระอัธยาศัยอ่อนละมุน ไม่ดื้อถือพระองค์ด้วยอำนาจถัมภะและมานะ

๖. "ตปำ" การที่ทรงสมาทานกุศลวัตร เผาผลาญกำจัดอกุศลวิตกบาปธรรมให้เสื่อมศูนย์ไม่ตั้งอยู่ได้

๗. "อกฺโกธำ" การที่ไม่ทรงพระพิโรธโดยวิสัยใช่เหตุที่ควรจะทรงพระพิโรธ

๘. "อวิหึสญฺจ" การที่ไม่ทรงเบียดเบียฬประชาชนให้ได้ทุกข์ยาก ด้วยเหตุอันไม่ควรกระทำ

๙. "ขนฺติญฺจ" มีพระหฤทัยดำรงมั่นในขันตี มีความอดทนในสิ่งที่ควรอดทนเป็นเบื้องหน้า

๑๐. "อวิโรธนำ" ทรงรักษายุตติธรรมไม่ให้แปรผันผิดจากสิ่งที่ตรงและดำรงพระอาการคงที่ ไม่แสดงให้วิการด้วยยินดียินร้าย

บรรจบเป็นกุศลส่วนชอบ ๑๐ ประการ ลำดับนั้นพระปิติและโสมนัสมีประมาณไม่น้อยจะเกิดมีแด่พระองค์ เพราะได้ทรงพิจารณาเห็นทศพิธราชธรรมนี้ดำรงมั่นในพระบรมราชสันดานเป็นนิตย์ฯ

ประเภท ๒ ราชจรรยานุวัตร

สังคหวัตถุอันเนื่องในราชจรรยานุวัตรนั้น ๔ ประการดังนี้

๑. "ทสฺสเมธำ" ความที่ทรงพระปรีชาในการบำรุงธัญญาหารให้บริบูรณ์ในพระราชอาณาเขตต์

๒. "ปุริสเมธำ" ความที่ทรงพระปรีชาในการสงเคราะห์บุรุษ

๓. "สมฺมาปาสำ" อุบายเครื่องผูกคล้องน้ำใจมนุษย์ให้นิยมยินดี

๔. "วาจาเปยฺยำ" ตรัสวาจาอ่อนหวานควรดื่มไว้ในใจทำความเป็นที่รักให้เกิด

สี่สังคหวัตถุนี้เป็นอุบายให้เกิดรัฐสมบัติ ซึ่งได้นามบัญญัติว่า "นิรคฺคลำ" สถานที่ราบคาบปราศจากโจรภัย จนถึงมีทวารเรือนไม่ต้องลงกลอนเป็นที่ครบ ๕ฯ

ประเภท ๓ จักรวรรดิวัตร

โดยนัยอันมาในพระบาลีและอรรถกถาจักรวรรดิสูตร ในคำภีร์ทีฆนิกาย ฯ บรรยายความโดยสังเขปว่า พระมหากษัตริยาธิราชเจ้า ผู้สถิตในเอกราไชยวรรยาธิปัตย์ ปกครองรัชชสีมามณฑล "ควรดำรงพระองค์ในธรรม คือ กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ อิงอาศัยให้เป็นหลัก สักการเคารพนับถือบูชา มีธรรมเป็นเบื้องหน้าดุจธงชัย มีธรรมเป็นใหญ่ เป็นอธิบดีแต่นั้นควรสถิตในขันตีเมตตากรุณา สามสามัคคีธรรม อุปถัมภ์บำรุงชนนิกรด้วยยศถานันดรเคหสถานและธนสารสมบัติ คอยห้ามกันสรรพภยันตรายทั้งปวง ทรงจัดธัมมิการักขาวรณคุตโยบายสามอย่างนี้ให้เนื่องในจักรวรรดิวัตร ๑๒ ประการ

๑. ควรพระราชทานโอวาทแก่อันเตปุริกนาฏราชนารีพระราชบุตร บุตรี พระสนมกำนัล ซึ่งนับว่าอันโตชน ให้สถิตในกุศลสมาทาน และพระราชทานธนสารสมบัติพัสตราภรณ์ยศถานันดรอิสริยศักดิ์ ทรงพิทักษ์รักษาห้ามกันสรรพภยันตรายทั้งปวง และควรทรงอนุเคราะห์พลกาย ด้วยพระราชทานลาภและยศเหมือนอย่างนั้น กับทั้งเบี้ยเลี้ยงและรางวัล ไม่ให้ล่วงกาล

๒. ควรทรงผูกไมตรีสมานราชสัมพันธมิตร กับอภิสิตตกษัตริย์สามนตราช ด้วยมหัคฆภัณฑ์มงคลบรรณาการมีคชสาร อัศวาชาไนยและอุดมรัตนเป็นต้น

๓. ควรให้พระราชวงศานุวงศ์ซึ่งนับว่าอนุยันตกษัตริย์ ชื่นบานด้วยพระราชทานยานพาหนะตามควรแก่อิสริยยศ

๔. ควรทรงเกื้อกูลแก่คฤหัสถ์พราหมณ์ด้วยเครื่องพรตและไทยธรรม มีข้าว น้ำ ผ้านุ่งห่มเป็นต้น และอนุเคราะห์คฤหบดีชนด้วยพระราชทานพืชข้าวปลูกและแอกไถทั้งโคกระบือเครื่องอุดหนุนแก่การนา

๕. ควรทรงอนุเคราะห์ประชาชนชาวนิคมชนบทเหมือนอย่างนั้น ให้เลี้ยงชีพเป็นสุขตามวิสัย

๖ ควรทรงสักการสมณพราหมณาจารย์ผู้ดำรงในสามัญญคุณพรหมัญญคุณ ขจัดบาปให้ร่างับและลอยเสียจากสันดานด้วยพระราชทานสมณบริกขาร พราหมณบริกขาร เกื้อกูลแก่ธรรมปฏิบัติ

๗. ควรทรงจัดให้มฤคปักษีชาติสิ้นความสดุ้งหวาดเสียว เที่ยวไปมาโดยผาสุกดำราญด้วยพระราชทานอภัย ห้ามไม่ให้ใครเบียดเบียฬกระทำอันตราย

๘. ควรห้ามชนทั้งหลายไม่ให้กระทำอธรรมิกกิจ ชักนำให้ตั้งอยู่ในกุศลสุจริตส่วนชอบ ประกอบการเลี้ยงชีพโดยทางธรรม

๙ ชนใดขัดสนไม่มีทรัพย์พอจะเลี้ยงชีพโดยสัมมาอาชีวะได้ ควรพระราชทานพระราชทรัพย์เจือจานให้เลี้ยงชีพ ไม่ต้องแสวงหาโดยทางทุจจริต

๑๐. ควรเสด็จเข้าไปใกล้สมณพราหมณาจารย์ผู้สถิตในสามัญญคุณพรมัญญคุณ ตรัสถามถึงบุญบาปกุศลากุศลให้ทราบประจักษ์ชัด

๑๑. ควรทรงตั้งวิรัติห้ามจิตต์มิให้เกิดอธรรมราคตำฤษณาในอคมนียสถาน

๑๒. ควรทรงประหารวิสมโลภเจตนา ห้ามจิตต์ไม่ให้ปราถนาลาภที่ไม่ควรจะได้ ฯ

ส่วนที่ ๓
พระราชานุภาพตามคติของไทยในครั้งเดิม

พระราชานุภาพของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในประเทศสยามนี้ได้มีคติมาจากไทยในครั้งเดิม ซึ่งต่างกับการปกครองของขอม การปกครองของขอมคล้ายกับกษัตริย์ในประเทศยุโรปสมัยโบราณ เช่นในประเทศฝรั่งเศสสมัยก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดิน ซึ่งถือว่าพระราชานุภาพของกษัตริย์นั้นได้มาจากพระเจ้า

ถ้าจะทราบคติแห่งราชานุภาพให้ดีแล้ว ควรอ่านหนังสือปาฐกถาของสมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงซึ่งทรงแสดงที่สามัคยาจารย์ เมื่อวันที่ ๘ ตุลาคม ๒๔๗๐ ความในปาฐกถาตอนที่เกี่ยวกับพระราชานุภาพมีดังนี้

"ก็แต่ประเพณีการปกครองของขอมกับของไทยเหมือนกันอย่างหนึ่ง ซึ่งถือเอาอาชญาสิทธิ์ของพระเจ้าแผ่นดินเป็นหลักในการปกครอง มาผิดกันที่พวกขอมถือลัทธิตามชาวอินเดีย สมมติว่าพระเจ้าแผ่นดินเป็นพระโพธิสัตว์หรือเป็นพระอิศวร พระนารายณ์แบ่งภาคลงมาเลี้ยงโลก และอาศัยพราหมณ์เป็นเจ้าตำราการปกครอง ลักษณะการที่พวกขอมปกครองราษฎรจึงคล้ายกับนายปกครองบ่าวตรงกับคำภาษาอังกฤษซึ่งเรียกว่า Autocratic Government

ส่วนวิธีการปกครองของไทยนั้นนับถือพระเจ้าแผ่นดินเป็นบิดาของประชาชนทั้งปวง วิธีการปกครองก็เอาลักษณะการปกครองสกุลมาเป็นคติเป็นต้น แต่ถือว่าบิดาเป็นผู้ปกครองครัวเรือน คำว่า "ครัว" เดิมทีเดียวเห็นจะหมายความว่าผู้ปกครองครัวเรือน อันธรรมดาย่อมร่วมครัวไฟกัน ภายหลังมาจึงเข้าใจคำว่า พ่อครัวกลายเป็นผู้ประกอบอาหาร ๆ หลายครัวเรือนรวมกันเป็นบ้านอยู่ในปกครองของพ่อบ้าน ผู้อยู่ในปกครองเรียกว่า ลูกบ้าน หลายบ้านรวมกันเป็นเมือง ถ้าเป็นเมืองขึ้นอยู่ในปกครองของพ่อเมือง ถ้าเป็นเมืองประเทศราช เจ้าเมืองเป็นขุน หลายเมืองรวมเป็นประเทศอยู่ในปกครองของพระเจ้าแผ่นดิน แต่โบราณเรียกว่าพ่อขุนข้าราชการตำแหน่งต่าง ๆ ได้นามว่า ลูกขุน ดังนี้จึงเห็นว่า วิธีการปกครองของไทยเป็นอย่างบิดาปกครองบุตร หรือเรียกตามภาษาอังกฤษว่า Paternal Government ยังใช้เป็นหลักวิธีปกครองประเทศสยามสืบมาจนทุกวันนี้"

แต่ในกาลต่อมาการปกครองของประเทศสยาม ได้มีลัทธิขอมมาเจือปนอยู่บ้าง เช่นในเรื่องทาส ซึ่งสมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงได้ทรงกล่าวไว้ว่า พวกไทยที่ลงมาอยู่ข้างใต้มารับประพฤติการณ์ใช้ทาสตามประเพณีขอม

ดังนี้ธรรมะตามที่กล่าวมาแล้วจึงสืบเนื่องมาแต่ทางพระพุทธศาสนามาก

(พุทโธ)

ส่วนธรรมะของชาติต่าง สืบเข้ามาแต่อินเดียนั้น จะมีนัยะอย่างไรก็ขอให้ดูพระราชนิพนธ์ในพระบาท

สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในหนังสือเรื่องพระราชพิธี ๑๒ เดือน (ตอนว่าด้วยพระราชพิธีสัจจปานกาล คือถือน้ำพระพิพัฒสัจจาดั่งนี้

"เมื่อจะคิดหาต้นเหตุการถือน้ำให้ได้ความว่า เหตุใดเมื่อให้คนอ่านคำสาบาลทำสัตย์แล้วจึงต้องให้ดื่มน้ำชำระพระแสงอีกด้วยเล่า ก็เห็นว่าลัทธิที่ใช้น้ำล้างอาวุธเป็นน้ำสาบาลนี้ต้นแรกที่จะเกิดขึ้นด้วยการทหารเป็นวิธีขัตติย ฤๅ กระษัตริย์ ที่นับว่าเป็นชาติทหารในจำพวกที่หนึ่งของชาติซึ่งแบ่งกันอยู่ในประเทศอินเดียคล้ายกันกับไนต์ของอังกฤษฤๅสุมุไรของญี่ปุ่น ชาติขัตติยเป็นชาติที่ไม่ได้หากินด้วยการค้าขายไถหว่านปลูกเพาะ ฤารับไทยทานจากผู้ใดผู้หนึ่งให้ *ยอมหาเลี้ยงชีวิตด้วยคมอาวุธ แต่มิใช่ผู้ร้ายเที่ยวลอบลักทำโจรกรรม* ใช้ปราบปรามโดยตรง ซึ่งหน้าให้ตกอยู่ในอำนาจ แล้วแลได้ทรัพย์สมบัติ โดยผู้ซึ่งกลัวเกรงกำลังอำนาจยกยอให้ แต่การที่ประพฤติเช่นนี้ เมื่อว่าโดยอย่างยิ่งแล้วก็อยู่ในเป็นผู้ร้ายนั้นเอง แต่เป็นผู้ร้ายที่มีความสัตย์ แลคิดแบ่งการที่ตัวประพฤติ (ถึงแม้ว่าไม่เป็นธรรมแท้ของโลกย์) ออกเป็นสองภาค ภาคหนึ่งถือว่าการซึ่งตนจะกระทำเช่นนั้นไม่เป็นการผิดธรรม ภาคหนึ่งถ้าตนจะกระทำเช่นนั้นเป็นการผิดธรรม คำว่าธรรมในที่นี้เป็นธรรมของชาติขัตติย มิใช่ธรรมของโลกย์ เมื่อว่าเท่านี้ยังจะเข้าใจยาก จะต้องยกตัวอย่างให้เห็นหน่อยหนึ่ง ว่าตามลัทธิความประพฤติของชาติขัตติยโบราณ คือเหมือนหนึ่งว่าผู้มีอำนาจเป็นชาติขัตติยได้ปกครองแผ่นดิน ทราบว่าลูกสาวของขัตติยเมืองอื่นมีอยู่สมควรแก่ตน ๆ ตนยังไม่มีคู่ซึ่งจะได้อภิเศก เมื่อไปสู่ขอบิดามารดาของหญิงนั้นไม่ยอมให้ ขัตติยผู้ที่ไปสู่ขอถือว่าการที่ตัวคิดนั้นเป็นการชอบธรรม ด้วยใช่ว่าจะเอามาทำอันตรายอย่างหนึ่งอย่างใด ประสงค์มายกย่องให้เป็นใหญ่โต บิดามารดาของหญิงที่ไม่ยอมให้นั้นหมิ่นประมาทต่อผู้ซึ่งไปสู่ขอ เป็นการประพฤติผิดธรรมประเพณี เพราะไม่รักษากิริยาอันดีต่อกัน ผู้ซึ่งไปสู่ขอสามารถที่จะประกาศแก่ทหารของตัว ว่าการซึ่งตัวประพฤตินั้นเป็นการชอบธรรม แต่บิดามารดาของหญิงประพฤติไม่ชอบธรรม จะต้องยกไปรบชิงเอานางให้จงได้ แล้วก็ยกกองทัพไปทำลายบ้านเมืองนั้นเสียได้โดยถือเป็นการผิดธรรม ฤาเมื่ออยู่ดี ๆ เชื่อว่าตัวมีวิชาความรู้กำลังวังชาแข็งแรง ยกไปชวนพระราชาที่เป็นชาติขัตติยอื่นซึ่งเสมอ ๆ กันให้มาลองฝีมือกัน เมื่อผู้ใดแพ้บ้านเมืองก็เป็นสินพนัน ก็ถือว่าการซึ่งขัตติยผู้ไปชวนนั้นไม่ได้ประพฤติผิดธรรมเหมือนกัน

ก็ถ้าขัตติยนั้นไปพบลูกสาวชาวบ้านซึ่งมีชาติต่ำกำลังน้อยไม่สามารถจะต่อสู้ ฉุดชิงมาด้วยอำนาจกำลังพวกมาก ฤาเห็นคนยากไร้เดินอยู่ตามถนน เอาสาตราวุธประหารให้ถึงแก่ความตายฤาป่วยลำบาก ขัตติยผู้ซึ่งประพฤติการทั้งสองอย่างนี้เป็นประพฤติผิดธรรม การยุตติธรรมแลไม่ยุตติธรรม ฤาต้องด้วยธรรมของพวกขัตติยนั้นเป็นดั่งนี้ จึงกล่าวว่ามิใช่ยุติธรรมของโลกย์"

หมวด ๒

พระราชานุภาพของกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) และกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข (วังหลัง)

ในปัจจุบันนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียว ซึ่งมีพระบรมราชานุภาพสูงสุดในประเทศ แต่ในสมัยเดิมยังมีเจ้านายบางพระองค์ ซึ่งทรงพระอิสริยยศเกือบเท่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จะเห็นได้ว่า สัญญาทางพระราชไมตรีบางฉะบับ ซึ่งประเทศสยามได้ทำไว้กับต่างประเทศ มีอาทิสัญญากับอังกฤษ ค.ศ. ๑๘๕๖ กับฝรั่งเศส ค.ศ. ๑๘๕๖ กับปรุสเซีย ค.ศ. ๑๘๖๒ ได้ทำในนามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ เหตุฉะนั้นการศึกษาถึงพระราชานุภาพของกรมพระราชวังบวรในสมัยก่อนจึงยังคงเป็นประโยชน์แก่วิชชากฎหมาย

ตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลหรือสถานพิมุขนี้ ไม่ปรากฏในกฎมณเฑียรบาล

ครั้นต่อมาในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ได้มีพระราชกำหนดศักดินาพลเรือน จึ่งปรากฏศักดินาพระมหาอุปราช

ตำแหน่งพระมหาอุปราชนี้ ในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชาได้ทรงตั้งให้แก่หลวงสรศักดิ และให้เสด็จอยู่ที่วังจันทรเกษม สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ได้ทรงสันนิษฐานไว้ในหนังสือ* เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านายว่า วังจันทรเกษมนี้ ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ได้ทรงเปลี่ยนนามวังนี้ให้ศักดิสูงขึ้นเสมอด้วยพระราชวังหลวงเรียกว่าพระราชวังบวรสถานมงคล จึ่งเลยเอาที่วังนั้นเป็นชื่อเรียกรวมบรรดาข้าราชการที่ขึ้นในพระมหาอุปราชว่า กรมพระราชวังบวรสถานมงคล

ส่วนกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขนั้น ก็เป็นตำแหน่งที่สืบมาแต่ในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา คือได้ทรงตั้งนายจบคชประสิทธิ์ศิลป์ ซึ่งเป็นคู่คิดเอาราชสมบัติ ให้เป็นเจ้ามีอิสริยยศชั้นสูงรองแต่พระมหาอุปราชลงมา และให้ไปอยู่ที่วังหลัง เรียกพระนามวังหลังว่า พระราชวังบวรสถานพิมุข ก็เอาพระนามที่ใช้เป็นนามกรมของข้าราชการที่สังกัดขึ้นในวังหลังว่า กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข

อนึ่งการตั้งกรมและเรียกพระนามเจ้านายตามกรมนั้น เป็นแบบอย่างมาตั้งแต่แผ่นดินพระนารายณ์ และสืบมาจนทุกวันนี้

เหตุฉะนั้นตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลและสถานพิมุขในสมัยเดิม จึ่งเป็นตำแหน่งที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานแก่เจ้านายที่มีความชอบยิ่งใหญ่ สามัญชนบางคนเข้าใจกันว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (วังหลวง) เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๑ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข (วังหลัง) เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๓

ในบางสมัย กรมพระราชวังบวรสถานมงคลทรงดำรงอิสริยยศเกือบเท่าพระเจ้าแผ่นดิน ดังเช่น

---

* ดูหนังสือเรื่องเฉลิมพระยศเจ้านาย หน้า ๑๓, ๑๔

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๔ ซึ่งสัญญากับต่างประเทศได้ทำในนามของพระองค์รวมกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และชาวต่างประเทศเรียกพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒

กรมพระราชวังบวรทั้งสองตำแหน่งไม่มีเสมอไปทุก ๆ รัชชกาล กล่าวคือในบางรัชชกาลไม่มีเลย ในบางรัชชกาลมีแต่กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเท่านั้น

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร กรมพระราชวังบวรสถานพิมุขมีแต่ในรัชชกาลที่ ๑ ส่วนกรมพระราชวังบวรสถานมงคลได้มีทุก ๆ รัชชกาลจนถึงรัชชกาลที่ ๕

พระราชานุภาพของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลและสถานพิมุขในสมัยเดิมจะมีอย่างไรบ้างนั้น คิดว่าคงแล้วแต่กาลสมัย เพราะไม่ได้มีบทกฎหมายกำหนดไว้แน่นอน

ครั้นต่อมาในรัชกาลที่ ๕ คือในปีจุลศักราช ๑๒๓๖ จึ่งได้มีพระราชกำหนดว่าด้วยกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (ส่วนกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขนั้นไม่ได้ตั้งขึ้นอีก และไม่ได้มีอยู่ในสมัยนั้น พระราชกำหนดนี้จึ่งมิกล่าวถึง) ตามพระราชกำหนดนี้ พระราชานุภาพของกรมพระราชวังบวรเป็นเสมือนกิติมศักดิ์คือมีทหารได้เพียงสองร้อยคน เพื่อรักษาพระราชวังบวร ส่วนการแผ่นดินทุก ๆ อย่าง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงบังคับสิทธิ์ขาดแต่พระองค์เดียว

เหตุฉะนั้น ในรัชชกาลที่ ๕ ตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล จึ่งคงเป็นเสมือนตำแหน่งกิติมศักดิ์ เมื่อปีจุลศักราช ๑๒๔๗ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระองค์หลังนี้ได้เสด็จทิวงคต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึ่งได้ทรงประกาศยกเลิกตำแหน่งนั้นเสียทีเดียว โดยมีข้อความในพระราชปรารภอยู่ตอนหนึ่งว่าดังนี้

"เป็นตำแหน่งลอยอยู่มิได้มีคุณต่อแผ่นดินอย่างหนึ่งอย่างใด เป็นแต่ต้องใช้เงินแผ่นดินซึ่งจะต้องใช้รักษาตำแหน่งยศพระมหาอุปราชอยู่เปล่า ๆ โดยมาก"

ตั้งแต่นั้นมา ตำแหน่งกรมพระราชวังบวรจึ่งไม่มีอีกต่อไป

หมวด ๓

การสืบราชสันตติวงศ์

ตามที่ปรากฏในพงศาวดาร การสถาปนาพระราชวงศใดขึ้นปกครองประเทศสยามนั้น อาจเป็นโดยพระเจ้าอยู่หัวพระองค์แรกในพระราชวงศนั้นได้กู้บ้านเมืองให้มีอิสสรภาพ และได้ตั้งพระองค์เองหรือราษฎรได้สมมตพระองค์ขึ้นโดยตรงหรือโดยปริยายให้เป็นพระเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้ ในสมัยก่อน ยังมีการแย่งชิงราชสมบัติเปลี่ยนพระราชวงศ

เมื่อพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ใดในราชวงศหนึ่งได้เสด็จสวรรคตโดยมิได้หมดพระราชวงศนั้นแล้ว พระราชอำนาจในการปกครองแผ่นดินก็ได้ตกทอดไปยังเจ้านายผู้เป็นเชื้อพระราชวงศนั้น

ในสมัยเดิมไม่มีบทกฎหมายระบุไว้โดยตรงว่า เจ้านายพระองค์ใดจะเป็นผู้สืบราชสันตติวงศ์

แต่ในบางครั้งพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ก่อนได้ทรงตั้งพระมหาอุปราชา หรือกรมพระราชวังบวรสถานมงคลไว้ ในกรณีย์เช่นนี้ พระบรมวงศานุวงศและขุนนางก็ได้อัญเชิญพระมหาอุปราชาหรือกรมพระราชวังบวรขึ้นเสวยราชก็มีอยู่บ้าง แต่จะว่าพระมหาอุปราชาเป็นผู้รับราชสมบัติหรือไม่ตามกฎหมายนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระราชดำรัสไว้ว่า ในเรื่องนี้ไม่มีปรากฏในกฎหมายแห่งหนึ่งแห่งใด

ในบางครั้งพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ก่อนมิได้ทรงตั้งพระมหาอุปราชาหรือกรมพระราชวังบวรไว้ หรือตั้งแล้ว แต่ท่านที่กล่าวนี้ได้สวรรคตหรือทิวงคตก่อนพระเจ้าอยู่หัว ปัญหาในข้อที่จะควรเชิญพระมหาอุปราชาขึ้นเสวยราชหรือไม่นั้นจึงไม่เกิดขึ้น พระบรมวงศานุวงศและขุนนางจึงได้เลือกสรรอัญเชิญเจ้านายพระองค์หนึ่งซึ่งเห็นสมควรให้เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติดังเช่นพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชชกาลที่ ๔ และพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชชกาลที่ ๕) เป็นต้น

ครั้นถึงปีจุลศักราช ๑๒๔๗ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระองค์หลังได้ทิวงคต ได้มีประกาศยกเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลตามที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่นั้นมาปัญหาที่ว่า กรมพระราชวังบวรสถานมงคลจะทรงเป็นผู้สืบราชสันตติวงศหรือไม่จึงหมดไป

ในปี จ.ศ. ๑๒๔๘ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชให้ทรงดำรงพระยศสมเด็จหน่อพระพุทธเจ้า เพื่อสืบราชสันตติวงศครั้นถึง ร.ศ. ๑๑๓ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชพระองค์นั้นสวรรคต จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สถาปนาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธเป็นรัชชทายาทสำหรับสืบราชสันตติวงศ

แม้กระนั้นก็ดี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงมีพระราชดำรัสว่า ควรที่จะให้มีพระราชกฤษฎีกาเป็นกำหนดลำดับราชสันตติวงศให้มั่นคงเป็นแบบอย่างต่อไป ดังปรากฏในหนังสือพระราชดำรัสเล่มที่อ้างแล้วข้างต้นหน้า ๖๑-๖๒

พระบรมราชประสงค์นี้ได้บรรลุถึงซึ่งผลสำเร็จในรัชชกาลที่ ๖ คือเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๗ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตรากฎมณเฑียรบาล ว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

ตามกฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ พ.ศ. ๒๔๖๗ มีข้อสำคัญควรศึกษาในหมวดนี้ คือ

ส่วนที่ ๑

พระราชสิทธิในการทรงสมมตแลทรงถอนพระรัชชทายาท

ตามมาตรา ๕ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงไว้ซึ่งพระบรมเดชานุภาพและพระราชสิทธิที่จะทรงสมมตเจ้านายเชื้อพระบรมราชวงศ์พระองค์ใดพระองค์หนึ่งตามที่จะทรงเห็นสมควรให้เป็นพระรัชชทายาท แต่การที่ทรงสมมตให้เป็นพระรัชชทายาทเช่นนี้ท่านให้ถือว่าเป็น **การฉะเพาะพระองค์ของพระรัชชทายาทพระองค์นั้น**

พระรัชชทายาทที่ได้ทรงสมมตขึ้นนี้ เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสวรรคตก็ได้เสด็จขึ้นทรงราชย์สืบราชสันตติวงศ์โดยทันที (ให้ดูมาตรา ๖)

อนึ่งพระรัชชทายาทที่ได้ทรงสมมตขึ้นนี้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงถอนจากตำแหน่งก็ได้ และถ้าได้ทรงถอนเช่นนั้น พระโอรสและบรรดาเชื้อสายโดยตรงของท่านที่ถูกถอนก็จะต้องถูกยกเว้นจากลำดับสืบราชสันตติวงศ์ (ให้ดูมาตรา ๗)

ส่วนที่ ๒
ลำดับชั้นผู้ควรสืบราชสันตติวงศ์

ในกรณีย์ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตลงโดยมิได้ทรงสมมตพระรัชชทายาทนั้น ตามมาตรา ๘ แห่งกฎมณเฑียรบาลที่กล่าวถึงนี้ ให้เป็นหน้าที่ท่านเสนาบดีอัญเชิญเสด็จเจ้านายเชื้อพระบรมราชวงศ์พระองค์ที่ ๑ ในลำดับสืบราชสันตติวงศ์ ดังกล่าวไว้ในมาตรา ๙ ขึ้นทรงราชย์ เว้นแต่ท่านที่ถูกยกเว้นตามมาตรา ๑๑ และ ๑๒ แห่งกฎมณเฑียรบาลนี้ (ให้ดูในส่วนที่ ๓)

ลำดับสืบราชสันตติวงศ์ ซึ่งมาตรา ๙ ได้บัญญัติไว้นั้น อาจแยกออกได้ดังนี้

๑. กรณีย์ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชโอรสหรือพระราชนัดดา

๒. กรณีย์ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไร้พระราชโอรสและพระราชนัดดา แต่ทรงมีสมเด็จพระอนุชาที่ร่วมพระราชชนนี หรือพระโอรสของสมเด็จพระอนุชา

๓. กรณีย์ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไร้พระราชโอรสและพระราชนัดดา กับทั้งไร้สมเด็จพระอนุชาร่วมพระชนนี แต่ทรงมีสมเด็จพระเชษฐาหรือสมเด็จพระอนุชาต่างพระชนนี หรือพระโอรสของสมเด็จพระเชษฐาหรืออนุชานี้

๔. กรณีย์ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไร้พระราชโอรสและพระราชนัดดา กับทั้งไร้สมเด็จพระอนุชาร่วมพระชนนี และไร้สมเด็จพระเชษฐาหรือสมเด็จพระอนุชาต่างพระชนนี แต่ทรงมีพระเจ้าพี่ยาเธอหรือพระเจ้าน้องยาเธอ หรือพระโอรสของพระเจ้าพี่ยาเธอหรือน้องยาเธอนี้

๕. กรณีย์ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไร้พระราชโอรสและพระราชนัดดา กับทั้งไร้สมเด็จพระอนุชาร่วมพระชนนี และไร้สมเด็จพระเชษฐาหรือสมเด็จพระอนุชาต่างพระชนนี กับไร้พระเจ้าพี่ยาเธอหรือพระเจ้าน้องยาเธอ แต่ทรงมีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอและพระเจ้าบรมวงศ์เธอ หรือพระโอรสของสมเด็จพระเจ้าหรือพระเจ้าบรมวงศ์เธอนี้

ตัวบทกฎมณเฑียรบาลนี้ได้ระบุเจ้านายไว้ชัดแล้วจะได้เชิญตัวบทนั้นมากล่าวไว้ต่อไป ขอให้ผู้ศึกษาพิจารณาโดยถี่ถ้วน

บทที่ ๑

กรณีย์ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชโอรสหรือพระราชนัดดา

ข้อ ๑ ถึง ๗ แห่งมาตรา ๙ ของกฎมณเฑียรบาลนี้มีข้อความบัญญัติไว้ว่า

(๑) สมเด็จหน่อพระพุทธเจ้า[๑]

(๒) ถ้าแม้ว่าสมเด็จหน่อพระพุทธเจ้าหาพระองค์ไม่แล้ว ให้อัญเชิญพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ในสมเด็จหน่อพระพุทธเจ้า และพระอัครชายาของสมเด็จหน่อพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นขึ้นทรงราชย์ หรือถ้าพระราชโอรสพระองค์ใหญ่หาพระองค์ไม่แล้ว ก็ให้อัญเชิญพระราชโอรสองค์รอง ๆ ต่อไปตามลำดับพระชนมายุ

(๓) ถ้าแม้ว่าสมเด็จหน่อพระพุทธเจ้าหาพระองค์ไม่แล้ว และไร้พระราชโอรสของท่านด้วยไซร้ก็ให้อัญเชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ที่ ๒ ในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระอัครมเหษี

(๔) ถ้าแม้ว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ที่ ๒ หาพระองค์ไม่แล้ว แต่ถ้ามีพระโอรสอยู่ก็ให้อัญเชิญพระโอรสอนุโลมตามข้อความในมาตรา ๒ แห่งมาตรานี้

(๕) ถ้าแม้ว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ที่ ๒ ในสมเด็จพระอัครมเหษีหาพระองค์มิได้แล้ว และไร้พระราชโอรสของท่านด้วยไซร้ก็ให้อัญเชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์อื่น ๆ ในสมเด็จพระอัครมเหษี หรือพระโอรสของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นั้นสลับกันไปตามลำดับ โดยอนุโลมตามข้อความในข้อ ๒ - ๓ และ ๔ แห่งมาตรานี้

(๖) ถ้าแม้ว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอในสมเด็จพระอัครมเหษีหาพระองค์ไม่แล้ว และพระโอรสของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอนั้น ๆ ก็หาไม่ด้วยแล้วให้อัญเชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอในพระมเหษี[๒] รองถัดลงไปตามลำดับขั้นพระอิสริยยศแห่งพระมารดา หรือถ้าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอหาพระองค์ไม่แล้ว ก็ให้อัญเชิญพระโอรสของสมเด็จพระเจ้าลูยาเธอนั้น ๆ สลับกันตามลำดับ โดยอนุโลมตามข้อความในข้อ ๒ - ๓ และ ๔ แห่งมาตรานี้

(๗) ถ้าแม้ว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอในพระมเหษีรอง หาพระองค์ไม่สิ้นแล้ว และพระโอรสของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอนั้น ๆ ก็หาไม่ด้วยแล้ว ให้อัญเชิญพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ที่มีพระชนมายุมากที่สุด หรือถ้าพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นั้นหาพระองค์ไม่แล้ว ก็ให้อัญเชิญพระโอรสองค์ใหญ่ของพระเจ้าลูกยา

---

๑ ดูวิเคราะห์ศัพท์ในมาตรา ๔ (๓) ซึ่งมีความว่า

"สมเด็จหน่อพระพุทธเจ้า" คือสมเด็จพระบรมราชโอรสพระองค์ใหญ่ในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระอัครมเหษี

๒ พระมเหษีรองนี้มีวิเคราะห์อยู่ในมาตรา ๔ (๖) ว่า "พระมเหษีรอง" คือพระชายาของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ที่ดำรงพระเกียรติยศรองลงมาจากสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีมีพระเกียรติยศสูงต่ำเป็นลำดับกัน คือสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชเทวี พระนางเจ้า พระราชเทวี พระนางเธอ พระอัครชายาเธอ ดังนี้เป็นต้น

เธอพระองค์นั้น แต่ถ้าแม้ว่าพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ที่มีพระชนมายุมากที่สุดนั้นหาพระองค์ไม่แล้ว และพระโอรสของท่านก็หาไม่ด้วยแล้ว ก็ให้อัญเชิญพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ที่มีพระชนมายุถัดลงมา หรือพระโอรสของพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นั้นสลับกันไปตามลำดับโดยอนุโลมตามข้อความที่มีในข้อ ๒ - ๓ และ ๔ แห่งมาตรานี้

บทที่ ๒

กรณีย์ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไร้พระราชโอรสและพระราชนัดดา แต่ทรงมีสมเด็จพระอนุชาที่ร่วมพระราชชนนี หรือพระโอรสของสมเด็จพระอนุชา

ข้อ ๘, ๙, ๑๐ แห่งมาตรา ๙ ของกฎมณเฑียรบาลนี้ มีข้อความบัญญัติไว้ว่า

(๘) ถ้าแม้ว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไร้พระราชโอรสและพระราชนัดดาท่านว่าให้อัญเชิญสมเด็จพระอนุชาที่ร่วมพระราชชนนี พระองค์ที่มีพระชนมายุถัดลงมาจากพระองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวขึ้นทรงราชย์สืบราชสันตติวงศ์

(๙) ถ้าแม้ว่าสมเด็จพระอนุชาพระองค์ที่ควรได้ทรงเป็นทายาทนั้นหาพระองค์ไม่เสียแล้ว ท่านว่าให้อัญเชิญพระโอรสของสมเด็จพระอนุชาพระองค์นั้นตามลำดับโดยอนุโลมตามข้อความในข้อ๒ แห่งมาตรานี้

(๑๐) ถ้าแม้ว่าสมเด็จพระอนุชาพระองค์ใหญ่หาพระองค์ไม่แล้ว และพระโอรสของท่านก็หาพระองค์ไม่แล้วอีกด้วยไซร้ ท่านว่าให้อัญเชิญสมเด็จพระอนุชาที่ร่วมพระชนนีพระองค์ที่ถัดลงไปตามลำดับพระชนมายุ หรือพระโอรสของสมเด็จพระอนุชาพระองค์นั้น ๆ สลับกันไปตามลำดับ อนุโลมตามข้อความในข้อ ๒ - ๓ และ ๔ แห่งมาตรานี้

บทที่ ๓

กรณีย์ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไร้พระราชโอรสและพระราชนัดดา กับทั้งไร้สมเด็จพระอนุชาร่วมพระชนนี แต่ทรงมีสมเด็จพระเชษฐาหรือสมเด็จพระอนุชาต่างพระชนนี หรือพระโอรสของสมเด็จพระเชษฐาหรืออนุชานี้

ข้อ ๑๑ แห่งมาตรา ๙ ของกฎมณเฑียรบาลนี้ มีข้อความบัญญัติไว้ว่า

(๑๑) ถ้าสมเด็จพระอนุชาร่วมพระชนนีหาพระองค์ไม่สิ้นแล้ว และพระโอรสของสมเด็จพระอนุชานั้นก็หาไม่ด้วยแล้ว ท่านว่าให้อัญเชิญสมเด็จพระเชษฐาและสมเด็จพระอนุชาต่างพระชนนี หรือพระโอรสของสมเด็จพระเชษฐาและสมเด็จพระอนุชานั้นสลับกันไปตามลำดับโดยอนุโลมตามข้อความในข้อ ๒,

๓,[๒] ๔ และ ๖[๑] แห่งมาตรานี้

บทที่ ๔

กรณีย์ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไร้พระราชโอรสและพระราชนัดดา กับทั้งไร้สมเด็จพระอนุชาร่วมพระชนนี และไร้สมเด็จพระเชษฐาหรืออนุชาต่างพระชนนี แต่ทรงมีพระเจ้าพี่ยาเธอ หรือพระเจ้าน้องยาเธอ หรือพระโอรสของพระเจ้าพี่ยาเธอ หรือพระเจ้าน้องยาเธอ

ข้อ ๑๒ แห่งมาตรา ๙ ของกฎมณเฑียรบาลนี้บัญญัติไว้ว่า

(๑๒) ถ้าแม้สมเด็จพระเชษฐาและสมเด็จพระอนุชาต่างพระชนนีก็หาพระองค์ไม่สิ้นแล้ว และโอรสของสมเด็จพระเชษฐาและสมเด็จพระอนุชานั้นก็หาไม่ด้วยแล้วไซร้ ท่านว่าให้อัญเชิญพระเจ้าพี่ยาเธอและพระเจ้าน้องยาเธอ หรือพระโอรสของพระเจ้าพี่ยาเธอและพระเจ้าน้องยาเธอตามลำดับสลับกันโดยอนุโลมตามข้อความในข้อ ๗ แห่งมาตรานี้

บทที่ ๕

กรณีย์ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไร้พระราชโอรสและพระราชนัดดา พระอนุชาร่วมพระชนนี พระเชษฐา และพระอนุชาต่างพระชนนี พระเจ้าพี่ยาเธอ น้องยาเธอ แต่ทรงมีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอและพระเจ้าบรมวงศ์เธอหรือพระโอรส

ข้อ ๑๓ แห่งมาตรา ๙ ของกฎมณเฑียรบาลนี้บัญญัติไว้ว่า

(๑๓) ต่อเมื่อหมดพระเจ้าพี่ยาเธอและพระเจ้าน้องยาเธอ อีกทั้งพระโอรสของท่านนั้น ๆ แล้วไซร้ ท่านจึงให้อัญเชิญสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอและพระเจ้าบรมวงศ์เธอ หรือพระโอรสและเชื้อสายของท่านพระองค์นั้นตามลำดับแห่งความสนิทมากแลน้อยโดยอนุโลมตามข้อความที่กล่าวมาแล้วตั้งแต่ข้อ ๑ ถึง ๑๒ แห่งมาตรานี้

---

๑ ข้อ ๖ เกี่ยวด้วยลำดับพระอิสสริยยศแห่งพระมารดาของสมเด็จพระเชษฐาหรืออนุชาลำดับตามมาตรา ๔ (๕) เป็นดังนี้ คือสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชเทวี, พระนางเจ้าพระราชเทวี, พระนางเธอ, พระอัครชายาเธอ

๒ ข้อ ๒, ๓, ๔, เกี่ยวด้วยกรณีย์ที่ พระเชษฐาหรืออนุชา ซึ่งเป็นพระโอรสพระองค์ใหญ่ในพระมเหษีรอง หาพระองค์ไม่แล้ว ให้เชิญพระโอรสของสมเด็จพระบรมเชษฐาหรืออนุชาขึ้นเสวยราชย์ก่อนพระเชษฐาหรืออนุชาองค์รองลงไป

เมื่อหมดสมเด็จพระเชษฐาหรืออนุชาหรือพระโอรสของสมเด็จพระเชษฐาหรืออนุชาในพระมเหษีรองพระองค์ที่มีอิสสริยยศสูงที่สุดแล้วจึงให้เชิญพระเชษฐาหรือพระอนุชาหรือพระโอรสในสมเด็จพระเชษฐาหรืออนุชาในพระมเหษีรองที่ถัดลงไป

ส่วนที่ ๓

ผู้ที่ต้องยกเว้นจากการสืบราชสันตติวงศ

เจ้านายเป็นเชื้อพระบรมราชวงศ์ซึ่งจะต้องถูกยกเว้นจากลำดับสืบราชสันตติวงศ์ในกรณีย์ที่กล่าวไว้ในมาตรา ๑๑, ๑๒, ๑๓

๑. มีลักษณะตามมาตรา ๑๑ คือ

(๑) มีพระสัญญาวิปลาศ

(๒) ต้องราชทัณฑ์ เพราะประพฤติผิดพระราชกำหนดกฎหมายในคดีมหันตโทษ

(๓) ไม่สามารถทรงเป็นอัครพุทธศาสนูปถัมภก

(๔) มีพระชายาเป็นนางต่างด้าว กล่าวคือ นางที่มีสัญชาติเดิมเป็นชาวประเทศอื่น นอกจากชาวไทยโดยแท้

(๕) เป็นผู้ที่ได้ถูกถอนออกแล้วจากตำแหน่งพระรัชชทายาท ไม่ว่าการถูกถอนนี้จะได้เป็นไปในรัชชกาลใด ๆ

(๖) เป็นผู้ที่ได้ถูกประกาศยกเว้นออกเสียจากลำดับสืบราชสันตติวงศ์

๒. พระโอรสอีกทั้งบรรดาเชื้อสายโดยตรงของท่านที่ต้องด้วยลักษณะตามมาตรา ๑๑ ก็จะต้องถูกยกเว้นจากลำดับสืบราชสันตติวงศ์ (ให้ดูมาตรา ๑๒)

๓. ราชนารี (ให้ดูมาตรา ๑๓)

ส่วนที่ ๔

เวลาที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์

มาตรา ๑๔-๑๘ แห่งกฎมณเฑียรบาลนี้ ได้บัญญัติกรณีย์ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์ ซึ่งเมื่อเจ้านายพระองค์ใดอยู่ในลำดับสืบราชสันตติวงศ์ตามมาตรา ๙ ก่อนพระองค์อื่น ๆ แล้ว แม้พระชนมายุยังไม่ครบ ๒๐ บริบูรณ์ ก็ทรงเสวยราชย์ได้ แต่มีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน

(ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินจะกล่าวในหมวด ๔)

ส่วนเพิ่มเติม

การแก้กฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์

การแก้กฎมณเฑียรบาลนี้ ควรดูมาตรา ๑๙-๒๐ ซึ่งมีความว่า

มาตรา ๑๙ พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรง

ตรากฎมณเฑียรบาลนี้ไว้ให้เป็นราชนิติธรรมอันมั่นคง เพื่อดำรงพระบรมราชจักรีวงศ์ไว้ชั่วกาลนาน และได้ทรงใช้พระวิจารณญาณโดยสุขุมประชุมทั้งโบราณราชประเพณีแห่งกรุงสยามตามที่ได้เคยมีปรากฏมาในโบราณราชประวัติทั้งประเพณีตามที่โลกนิยมในสมัยนี้เข้าไว้พร้อมแล้ว ฉนั้น หากว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ใดในอนาคตสมัยทรงพระราชดำริห์จะแก้ไขหรือเพิกถอนข้อหนึ่งข้อใดในกฎมณเฑียรบาลนี้ ก็ให้ทรงคำนึงถึงพระอุปการะคุณแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ผู้ทรงตรากฎมณเฑียรบาลนี้ขึ้นไว้ แล้วและทรงปฏิบัติตามข้อความในมาตรา ๒๐ แห่งกฎมณเฑียรบาลนี้เถิด

มาตรา ๒๐ ถ้าแม้เมื่อใดสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริห์ว่าเหตุจำเป็นที่จะต้องแก้ไขหรือเพิกถอนข้อความใด ๆ แม้แต่ส่วนน้อยหนึ่งในกฎมณเฑียรบาลนี้ไซร้ ท่านว่าให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงนัดประชุมองคมนตรีสภา ให้มีองคมนตรีมาในที่ประชุมนั้นไม่น้อยกว่า ๒ ส่วนใน ๓ แห่งจำนวนองคมนตรีทั้งหมด แล้วและพระราชทานข้อความอันมีพระราชประสงค์จะให้แก้ไขหรือเพิกถอนนั้นให้สภาปรึกษากันและถวายความเห็นด้วยความจงรักภักดีซื่อสัตย์สุจริต ถ้าและองคมนตรีมีจำนวนถึง ๒ ส่วนใน ๓ แห่งผู้ที่มาประชุมนั้นลงความเห็นว่าควรแก้ไขหรือเพิกถอนตามพระราชประสงค์ใดแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึ่งค่อยมีพระบรมราชโองการให้แก้ไขหรือเพิกถอน แต่ถ้าแม้ว่าองคมนตรีที่มาประชุมนั้นมีผู้เห็นควรให้แก้ไขหรือเพิกถอนเป็นจำนวนไม่ถึง ๒ ใน ๓ แล้วไซร้ ก็ขอให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระขันตีระงับพระราชดำริห์ที่จะทรงแก้ไขหรือเพิกถอนนั้นไว้เถิด

หมวด ๔

ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์

ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์อาจมีได้ในเหตุดังนี้

๑. โดยที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์

๒. โดยเหตุที่พระเจ้าอยู่หัวได้ทรงมอบหมายในโอกาสที่ไม่ได้ประทับในพระนคร

นอกจากนี้อาจมีได้ในเหตุอื่น ๆ อีก คือสุดแต่พระเจ้าอยู่หัวจะทรงมอบในโอกาสที่ทรงเห็นสมควร

ส่วนที่ ๑

ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในเวลาที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์

ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินเช่นนี้ได้เคยมีมาแต่โบราณกาลครั้งที่แล้วมา ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินได้มีขึ้นในขณะที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ยังทรงพระเยาว์

ในรัชชกาลที่ ๖ ได้มีกฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์ และในหมวดที่ ๖ ของกฎมณเฑียรบาลนี้ได้ว่าด้วยเวลาที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ยังทรงพระเยาว์

ตามมาตรา ๑๔ ถ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระชนมายุไม่ครบ ๒๐ พรรษาท่านว่ายังทรงสำเร็จราชการสิทธิ์ขาดโดยพระองค์เองไม่ได้ กิจการทั้งปวงให้ตกเป็นภาระของสภาสำเร็จราชการแผ่นดิน ต่างพระองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเรียกโดยย่อว่า สภาสำเร็จราชการแผ่นดิน (ให้เทียบดูมาตรา ๑๘)

๑. สมาชิกแห่งสภาสำเร็จราชการแผ่นดิน

สมาชิกแห่งสภานี้ มี ๓ คือ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ๑ สมุหมนตรี ๒ (ให้ดูมาตรา ๑๘ วรรค ๑)

ก. ผู้ซึ่งควรเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน

(๑) เจ้านายเชื้อพระบรมราชวงศ์ที่มีพระชนมายุเกิน ๒๐ พรรษา และไม่ต้องด้วยลักษณะตามมาตรา ๑๑, ๑๒ (ให้ดูมาตรา ๑๖)

(๒) เสนาบดีเป็นผู้พร้อมกันเลือก (ให้ดูมาตรา ๑๕)

ข. ผู้ซึ่งควรเป็นสมุหมนตรี

๑. เสนาบดีผู้มีอาวุโสมากที่สุดในราชการ ๒ ท่าน (ให้ดูมาตรา ๑๗)

๒. อำนาจของสภาและของสมาชิก

ก. กิจการทั้งปวงที่โดยปกติตกเป็นพระราชภาระของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้ตกเป็นภาระของสภานี้ (ให้ดูมาตรา ๑๘ วรรค ๒)

ข. ราชกิจที่เป็นการดำเนินตามระเบียบอันมีแบบแผนผู้สำเร็จราชการพระองค์เดียวมีพระบัญชาสั่งและลงพระนามโดยลำพังได้ (ให้ดูมาตรา ๑๘ วรรค ๓ ตอน ๑)

ค. ราชกิจที่มีปัญหาโต้แย้ง เกี่ยวด้วยเปลี่ยนแปลงหลักแห่งรัฐประศาสโนบาย หรือเกี่ยวด้วยออกพระราชกำหนดกฎหมายใหม่หรือแก้ไขพระราชกำหนดกฎหมายที่มีอยู่แล้ว ต้องให้ผู้สำเร็จราชการลงพระนามในคำสั่ง และให้สมุหมนตรีทั้งสองท่านลงนามกำกับด้วยจึงจะใช้ได้ (ให้ดูมาตรา ๑๘ วรรค ๓ ตอนสุดท้าย)

ส่วนที่ ๒

ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในเวลาที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ไม่ได้ประทับอยู่ในพระนคร

ในเวลาที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่ได้ประทับอยู่ในพระนครนั้น ในบางครั้งพระองค์ได้เคยมีพระบรมราชโองการ ทรงมอบพระราชภาระบางอย่างให้เจ้านายพระองค์ใดพระองค์หนึ่งทรงมีพระบัญชาสั่งแทนพระองค์

แต่ถ้าการไม่ประทับอยู่ในพระนครมีกำหนดนาน ได้เคยมีประกาศตั้งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์

ประกาศการรักษาพระนครได้เคยมีปรากฏในรัชชกาลที่ ๔ คือ ในปีจุลศักราช ๑๒๓๐ ซึ่งเสด็จไปจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ตามประกาศนั้นได้ระบุพระนามและนามผู้รักษาพระนครไว้รวมหลายท่าน แต่จะมีอำนาจอย่างไรบ้างนั้น ไม่ปรากฏตามประกาศนี้

ใน ร.ศ. ๑๑๕ ซึ่งจะเสด็จพระราชดำเนินไปทวีปยุโรปครั้งแรก ได้มีพระราชกำหนดผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ซึ่งว่าด้วยอำนาจและหน้าที่และการปรึกษาไว้เป็นระเบียบ

ใน ร.ศ. ๑๒๕ ซึ่งจะเสด็จพระราชดำเนินไปทวีปยุโรป ครั้งที่ ๒ ก็ได้มีประกาศรักษาพระนครเปลี่ยนแปลงวิธีการจากพระราชกำหนด ร.ศ. ๑๑๕ นั้น

ในรัชชกาลปัจจุบัน ได้มีประกาศรักษาพระนคร ๓ ฉะบับ ฉะบับที่ ๑ เมื่อเสด็จประพาสประเทศชะวา ฉะบับที่ ๒ เมื่อเสด็จประพาสประเทศอินโดจีน ฉะบับที่ ๓ ซึ่งใช้อยู่ในทุกวันนี้ คือในเวลาเสด็จประเทศอเมริกา ตามประกาศฉะบับสุดท้ายนี้ อำนาจและหน้าที่ของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินเป็นดั่งต่อไปนี้

๑. เป็นประธานทั้งอภิรัฐมนตรีสภาและเสนาบดีสภา

๒. ในการบังคับบัญชาราชการนั้น ถ้าผู้สำเร็จราชการรักษาพระนครเห็นว่าราชการอันใดสำคัญที่ควรกราบบังคมทูล ขอเรียนพระราชปฏิบัติ ก็ให้รีบกราบบังคมทูลโดยทางโทรเลข ถ้าเป็นราชการสำคัญอันเคยมีแบบแผนพระราชนิยมอยู่แล้วก็ดี หรือไม่เป็นราชการสำคัญก็ดี ผู้สำเร็จราชการรักษาพระนครก็มีอำนาจบังคับบัญชาให้เสร็จไปตามเห็นสมควร สุดแต่อย่าให้ราชการบ้านต้องติดขัดได้

(ให้ดูประกาศลงวันที่ ๑๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๓)

หมวด ๕

สภาการแผ่นดิน

สภาการแผ่นดิน หมายถึงคณะบุคคลซึ่งมีหน้าที่ หรือมีทั้งอำนาจและหน้าที่ในการปรึกษาหารือหรือในการชี้ขาดในกิจการของแผ่นดินหรือรัฐ

ในประเทศซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงสมบูรณายาสิทธิราช ดั่งเช่นในประเทศสยาม สภาการแผ่นดินก็มีหน้าที่แต่ในการถวายคำปรึกษาเท่านั้นหาได้มีอำนาจในการชี้ขาดข้อราชการแผ่นดินไม่

แต่ในประเทศซึ่งมีลัทธิการปกครองอย่างอื่น คือ ถือว่าอำนาจสูงสุดในแผ่นดินเป็นของราษฎร สมาชิกในสภาการแผ่นดินเป็นผู้แทนของราษฎร ดั่งนั้นแล้วสภาการแผ่นดินก็มีอำนาจและหน้าที่ในการชี้ขาดกิจการอันเป็นอำนาจสูงสุดในแผ่นดิน เช่น ในการออกกฎหมาย (นีติบัญญัติ) ควบคุมดูแลคณะเสนาบดี ซึ่งเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งอำนาจในทางธุระการหรือบริหาร และในบางประเทศสภาการแผ่นดินยังมีอำนาจในทางตุลาการ เช่นสภาขุนนางในบางประเทศ ซึ่งทำหน้าที่เป็นศาลสูงสุดด้วย

สภาการแผ่นดินทั้งสองประเภทดั่งได้กล่าวมาแล้วจะมีอำนาจหน้าที่แตกต่างกันอย่างไรก็

ตาม แต่ก็มีผลร่วมกันอยู่บ้างอย่างหนึ่ง คือได้อาศัยความคิดของบุคคลหลายคนช่วยกันคิด การอาศัยความเห็นของคนมาก ๆ เช่นนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวหลายพระองค์ได้ทรงทราบพระราชหฤทัย ดั่งจะเห็นได้ในพระราชปรารภต่าง ๆ ดั่งนี้ ๆ

๑. พระราชปรารภในรัชชกาลที่ ๕ ในประกาศตั้งเคาน์ซิล ออฟสเตต จ.ศ. ๑๒๓๖ มีความว่า

"ครั้งนี้ทรงพระราชดำริเห็นว่า ราชการผลประโยชน์บ้านเมืองสิ่งใดที่จะเกิดขึ้น และการที่ยังรกร้างมาแต่เดิมมากนั้น ถ้าจะทรงจัดการแต่พระองค์เดียวก็จะไม่ใคร่ได้จะสำเร็จไปได้ ถ้ามีผู้ที่ช่วยกันคิดหลายปัญญาแล้ว การซึ่งรกร้างมาแต่เดิมก็จะได้ปลดเปลื้องไปได้ทีละน้อย ความดีความเจริญก็คงจะบังเกิดแก่บ้านเมือง"

๒. พระราชปรารภ รัชชกาลปัจจุบัน ในการตราพระราชบัญญัติองคมนตรี พ.ศ. ๒๔๗๐ มีความว่า

"โดยที่ทรงมั่นพระราชหฤทัยว่า ในการปกครองย่อมมีปัญหาข้อราชการบางข้อ ซึ่งหากได้ปรึกษาฟังความเห็นของบุคคลผู้มีสติปัญญา มีความรู้หยั่งถึงทุกข์สุขของประชาชนเป็นจำนวนมากคนด้วยกัน ก็ย่อมจะเป็นการดีมีคุณประโยชน์"

สภาการแผ่นดินซึ่งจะกล่าวในหมวดนี้ จะได้เลือกคัดแต่ฉะเพาะสภาซึ่งเป็นที่ปรึกษาแห่งอำนาจสูงสุด เช่นในทุกวันนี้ มีอภิรัฐมนตรีสภา เสนาบดีสภา สภากรรมการ องคมนตรี ส่วนสภาอื่นซึ่งเป็นสภาที่ปรึกษาราชการฉะเพาะอำนาจบริหารบางชะนิด เช่นสภาป้องกันพระราชอาณาจักร์ สภาการคลัง สภาเผยแผ่พาณิชย์นั้นจะได้กล่าวในลักษณะซึ่งว่าด้วยผู้ทรงไว้ซึ่งอำนาจบริหาร

สภาการแผ่นดินในประเทศสยามได้มีมาแต่โบราณกาลแล้ว อำนาจมากบ้างน้อยบ้าง แต่ได้เปลี่ยนแปลงผันแปรตามกาลสมัย การศึกษาถึงสภาการแผ่นดินในสมัยก่อนด้วยนั้น คงจะเป็นประโยชน์ที่ส่อให้เห็นความผันแปรของสภาเช่นนี้เหตุฉะนั้นจะได้แบ่งแยกอธิบายตามยุคสมัย ดั่งต่อไปนี้

๑. สมัยโบราณจนถึงสมัยแก้ไขการปกครองในต้นรัชชกาลที่ ๕

๒. สมัยแก้ไขการปกครองในต้นรัชชกาลที่ ๕ จนถึงรัชชกาลที่ ๖

๓. สมัยรัชชกาลที่ ๖

๔. สมัยรัชชกาลปัจจุบัน

ส่วนที่ ๑

สมัยโบราณจนถึงสมัยแก้ไขการปกครองในต้นรัชชกาลที่ ๕

คณะที่ปรึกษาราชการแผ่นดินในสมัยกรุงศรีอยุธยาและสืบต่อมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทรนั้นมีอยู่ ๒ จำพวก คือลูกขุน ณ ศาลาและลูกขุน ณ ศาลหลวง

๑. ลูกขุน ณ ศาลา คือข้าราชการซึ่งมีตำแหน่งในทางธุระการต่าง ๆ เช่นเสนาบดีเป็นต้น

๒. ลูกขุน ณ ศาลหลวง คือลูกขุนที่เป็นผู้สำหรับพิพากษาคดีของราษฎร

ในการบัญญัติกฎหมายมีปรากฏว่า บางคราวลูกขุนทั้งสองจำพวกประชุมกันปรึกษาเรียบเรียงพระราชกำหนดกฎหมาย เมื่อพระเจ้าอยู่หัวทรงเห็นชอบพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว บทกฎหมายนั้นก็เป็นอันใช้ได้ นอกจากลูกขุนทั้งสองจำพวกนี้แล้ว ในบางครั้งโปรดเกล้าฯ ให้มีพระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งได้บังคับบัญชาราชการไปเป็นประธานในการปรึกษานั้นบ้าง (ให้ดูหนังสือพระราชดำรัสที่ได้อ้างมาแล้วข้างต้น หน้า ๖๐)

ส่วนที่ ๒

สมัยจัดแก้ไขการปกครองในต้นรัชการที่ ๕ จนถึงรัชชกาลที่ ๖

บทที่ ๑

เสนาบดีสภา

ในรัชชกาลที่ ๕ ซึ่งได้ทรงจัดการปกครองแบ่งแยกออกเป็นกระทรวง และมีเสนาบดีเป็นหัวหน้าในกระทรวงนั้นก็ได้ มีที่ประชุมเสนาบดีปรึกษาราชการเสมอมาหรือที่เรียกว่า เสนาบดีสภา ซึ่งสืบเนื่องมาจากลูกขุน ณ ศาลาตามที่ได้กล่าวมาแล้วในส่วนที่ ๑

ส่วนลูกขุน ณ ศาลหลวงนั้น เมื่อได้จัดราชการยุตติธรรมใหม่ก็เป็นอันไม่มีแล้ว

ส่วนที่ ๒

รัฐมนตรีสภา

ในต้นปี จุลศักราช ๑๒๓๒ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน ซึ่งเรียกว่า เคาน์ซิลเลอร์ ออฟ สเตต มีหน้าที่เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริการสิ่งใด ซึ่งเป็นข้อราชการที่สำคัญและจะตั้งเป็นกฎหมาย และได้พระราชทานพระราชดำรินั้นมายังที่ปรึกษา ที่ปรึกษาจะต้องกราบทูลความเห็นของตน และให้โอกาสที่ปรึกษาตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไป มีความเห็นในการแผ่นดินอย่างไร ก็ให้นำเรื่องราวขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย เพื่อจะได้ทรงปรึกษาที่ปรึกษาทั้งปวง

ครั้นต่อมาในปีเดียวกันนั้นได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตราพระราชบัญญัติดังนี้

๑. พระราชบัญญัติเคาน์ซิล ออฟ สเตต คือ ที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน

๒. พระราชบัญญัติปรีวี เคาน์ซิล คือ ที่ปรึกษาในพระองค์

ในบทนี้จะกล่าวถึง เคาน์ ซิล ออฟ สเตต ส่วนปรีวี เคาน์ ซิล นั้นจะกล่าวในบทที่ ๓

พระราชบัญญัตินี้วางระเบียบแห่งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน เช่นการทรงพระกรุณาแต่งตั้ง

ที่ปรึกษาราชการแผ่นดินระเบียบการประชุม แต่หน้าที่ของสภาก็คงเป็นที่ปรึกษาราชการของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ไม่มีเสียงเด็ดขาดอย่างไร

ครั้นถึง ร.ศ. ๑๑๓ ก่อนที่จะเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติรัฐมนตรี และยกเลิกพระราชบัญญัติ จุลศักราช ๑๒๓๖

ตามพระราชบัญญัติ ร.ศ. ๑๑๓ นี้ สภาแห่งรัฐมนตรีสภามี ๒ จำพวก คือ

จำพวกที่ ๑ เสนาบดีสภาหรือผู้แทนเสนาบดี

จำพวกที่ ๒ ผู้ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งขึ้นอีกไม่น้อยกว่า ๑๒ นาย

รัฐมนตรีสภา ซึ่งได้ทรงตั้งไว้นั้นมีหน้าที่ดังปรากฏในมาตรา ๖ แห่งพระราชบัญญัตินั้นว่า มีหน้าที่ถวายคำปรึกษาหารือข้อความซึ่งทรงพระราชดำริเห็นเป็นการสมควรที่จะให้ปรึกษากัน โดยมีพระกระแสร์รับสั่งตรงฉะเพาะมายังที่ประชุมนั้น หรือโดยพระราชทานพระกระแสร์รับสั่งให้เสนาบดีผู้หนึ่งเชิญมายังที่ประชุมกับทั้งข้อความที่รัฐมนตรีขอปรึกษาโดยมีรัฐมนตรีอื่นอีก ๓ นาย รับรอง

พระบรมราชประสงค์ในการตั้งรัฐมนตรีสภามีปรากฏอยู่ในพระราชดำรัสเปิดรัฐมนตรีสภาว่าจะให้เป็นพนักงานในการคิดทำกฎหมาย แต่ไม่ใช่ปาเลียเมนต์ เพราะสภานี้มีหน้าที่ในการปรึกษาร่างบทกฎหมายดังกล่าวแล้ว ไม่มีเสียงเด็ดขาดอย่างไร

รัฐมนตรีสภา เมื่อได้ตั้งขึ้นแล้วได้ปรึกษากิจการมากหลาย พระราชบัญญัติที่ออกในระวาง ร.ศ. ๑๑๓ ถึง ร.ศ. ๑๑๖ โดยมากได้ผ่านสภานี้ และยังได้ปรึกษาร่างพระราชบัญญัติที่สำคัญ ๆ อีกมาก แต่มิได้ประกาศใช้เป็นกฎหมาย เช่นพระราชบัญญัติลูกขุนสามัญเป็นต้น

เมื่อเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งที่ ๑ ใน ร.ศ. ๑๑๖ แล้ว รัฐมนตรีสภาก็ได้ปรึกษากิจการน้อยลงไปทุกที แต่ใน ร.ศ. ๑๑๘ ยังได้มีพระราชบัญญัติเพิ่มเติมในเรื่องระเบียบการประชุมอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งได้เคยแก้ไขไว้แล้ว เมื่อ ร.ศ. ๑๑๔

เมื่อเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งที่ ๒ ใน ร.ศ. ๑๒๖ แล้ว ในราชกิจจานุเบกษาไม่ปรากฏรายงานการประชุมรัฐมนตรีสภาและท่านรัฐมนตรีที่ได้ทรงตั้งไว้ก็คงล่วงลับไปหลายท่าน ไม่ปรากฏว่าได้ทรงแต่งตั้งขึ้นแทน ส่วนเสนาบดีซึ่งเป็นสมาชิกประเภทที่ ๑ ถึงแม้ว่ายังคงมีอยู่ก็ได้มีการประชุมปรึกษากันในฐานะอื่น คือในที่ประชุมเสนาบดีหรือเสนาบดีสภา เหตุฉะนั้นรัฐมนตรีสภาก็อาจมีองค์ประชุมไม่ครบ จึงมิได้มีการประชุมกันต่อไป

การจะตั้งสภานีติบัญญัติหรือปาเลียเม็นต์ในประเทศสยามให้มีอำนาจเต็มที่นั้น คงจะได้ทรงพระวิจารณ์โดยสุขุมแล้ว

ใน ร.ศ. ๑๑๖ คือ ค.ศ. ๑๘๙๗ นั้น เป็นสมัยที่ในประเทศยุโรป เช่น ประเทศรุซเซียอันเป็นมหาประเทศก็ยังมิได้มีสภาการแผ่นดินซึ่งมีอำนาจเด็ดขาด สภาดูมา (Douma) ซึ่งคล้ายกับสภาการแผ่น

ดินพึ่งเริ่มจะมีการประชุมใน ค.ศ. ๑๙๐๖ เมื่อประเทศรุซเซียได้แพ้ญี่ปุ่น เหตุฉะนั้นประเทศสยามในครั้งกระนั้นดูเหมือนจะเดินหน้าประเทศรุซเซียในทางสภาการแผ่นดินเสียอีก

เรื่องสภาการแผ่นดินในประเทศนั้น พระเจ้าแผ่นดินในยุโรปได้ออกความเห็นก็มี เช่นพระเจ้าแผ่นดินนอรเวย์ ได้ทรงมีความเห็นในเรื่องปาเลียเม็นต์ในประเทศสยามซึ่งได้ทรงพระราชปรารภกับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ดังปรากฏในหนังสือ "พระราชนิพนธ์เรื่องไกลบ้าน" เล่ม ๒ หน้า ๓๖ ว่าดังนี้

"ดินเนอวันนี้ไม่สู้มีคนสำคัญ คอยไปรม์มินิสเตออยู่สักครู่หนึ่งก็บอกว่า มาไม่ได้ ติดถูกพวกสตอดติง คือ ปาลิเมนต์กวน ไปรม์นินิสเตอคนนี้เป็นตัวผู้ที่คิดอ่านแยกเมืองนอรเวจากสวิเดน เป็นคนฉลาดมากพูดอังกฤษดีถ้าขับพ่อนักว่าอย่าได้มีสตอดติงในเมืองไทยเลย เจ้าแผ่นดินก็พูดเหมือนกัน"

บทที่ ๓

พระราชบัญญัติปรีวีเคาน์ซิล คือ ที่ปรึกษาในพระองค์

ในคราวเดียวกับที่ได้ทรงตราพระราชบัญญัติ เคาน์ซิล ออฟ สเตด พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๕ ได้ทรงตราพระราชบัญญัติปรีวีเคาน์ซิล คือที่ปรึกษาในพระองค์

หน้าที่ของสภานี้ไม่ใช่จะเป็นแต่เพียงที่ปรึกษาการส่วนพระองค์ คือมีหน้าที่เกี่ยวแก่ราชการแผ่นดินด้วยซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะได้ดำรัสสั่ง เช่น ให้สืบราชการ ให้ไปเข้าประชุมในสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินเป็นบางครั้งบางคราวหรือจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งเป็นคณะ (Committee) **ชำระความมีอำนาจเหมือนศาลรับสั่ง** (ดูข้อ ๑๕ แห่งพระราชบัญญัตินี้)

สมาชิกแห่งสภานี้ไม่มีกำหนด คือสุดแต่จะทรงมีพระราชประสงค์และจะต้องสิ้นตำแหน่งเมื่อสิ้นรัชชกาลของพระเจ้าอยู่หัว นอกจากพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ใหม่จะทรงตั้งขึ้นอีก เมื่อรัฐมนตรีสภาได้สงบเงียบลงตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ปรากฏในราชกิจจานุเบกษาว่า สภาองคมนตรีได้มีการประชุมกันตรวจชำระความฎีกาบ่อย ๆ แต่ครั้นจัดระเบียบราชการยุตติธรรมเป็นแบบแผนเรียบร้อยแล้ว การประชุมของสภาองคมนตรีก็สงบเงียบไปจนสิ้นรัชชกาลที่ ๕ นั้น

ส่วนที่ ๓

สมัยรัชชกาลที่ ๖

ในรัชชกาลที่ ๖ มนตรีที่ปรึกษามีอยู่แต่เพียงสองคณะ คือ องคมนตรี ซึ่งแต่เดิมเรียกว่า "ปรีวีเคาน์ซิล" ที่ปรึกษาในพระองค์คณะ ๑ และที่ประชุมเสนาบดีคณะ ๑ จะเห็นได้จากพระราชดำรัสในรัชชกาลปัจจุบันในการทรงตั้งอภิรัฐมนตรีสภา ณ วันเสาร์ที่ ๒๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๘ (ราชกิจจา

ภาค ๒ หน้า ๒๖๑๘) ได้ทรงมีพระกระแสร์รับสั่งถึงราชประเพณีมีมาว่า

"เราคิดเห็นว่าตามราชประเพณีซึ่งมีอยู่ในบัดนี้ พระเจ้าแผ่นดินมีมนตรีสำหรับเป็นที่ทรงปรึกษาหารือสองคณะด้วยกัน คือองคมนตรีซึ่งทรงตั้งไว้เป็นจำนวนมาก สำหรับทรงปรึกษากิจการพิเศษอันเกิดขึ้นฉะเพาะสิ่งฉะเพาะอย่างคณะ ๑ กับเสนาบดีสภาผู้บังคับบัญชาราชการกระทรวงต่าง ๆ มีจำนวนหย่อนยี่สิบสำหรับทรงปรึกษาหารือราชการอันกำหนดไว้เป็นหน้าที่ในกระทรวงนั้น ๆ คณะ ๑"

ดั่งนี้ก็ส่อให้เห็นว่าในสมัยรัชชกาลที่ ๖ สภาการแผ่นดินที่ยังคงมีอยู่ก็ คือ เสนาบดีสภา และสภาองคมนตรี

ส่วนรัฐมนตรีสภาได้สงบเงียบไปตั้งแต่รัชชกาลที่ ๕ เสด็จกลับจากยุโรปแล้ว

แม้สภาองคมนตรีจะมิใคร่ได้มีการประชุมกันเสมอก็ดี ก็ยังได้ทรงพระกรุณาตั้งองคมนตรีเสมอ ๆ

ผู้เป็นองคมนตรี อาจได้รับพระมหากรุณาเงินเลี้ยงชีพ ตาม พ.ร.บ.ปรีวีเคาน์ซิล จ.ศ. ๑๒๓๖ ข้อ ๘ คือเมื่อเป็นองคมนตรีครบ ๑๐ ปีแล้ว ถ้าได้เงินเดือนในตำแหน่งอื่น หรือได้เบี้ยบำนาญไม่ถึงยี่สิบชั่งจะได้รับพระราชทานเงินเลี้ยงชีพจนถึงยี่สิบชั่ง นับว่าเป็นพระมหากรุณาแก่ผู้เป็นองคมนตรีมาก

ส่วนที่ ๔

สมัยรัชชกาลปัจจุบัน

ในรัชชกาลปัจจุบัน สภาการแผ่นดินมี ๓ คือ

๑. อภิรัฐมนตรีสภา

๒. เสนาบดีสภา

๓. สภากรรมการองคมนตรี

บทที่ ๑

อภิรัฐมนตรีสภา

สภานี้ได้ทรงตั้งขึ้นเมื่อวันที่ ๒๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๘

(ดูพระราชดำรัสทรงตั้งอภิรัฐมนตรีสภาในราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๔๒ หน้า ๒๑๖๘)

ข้อ ๑ หน้าที่ของสภา

ในพระราชดำรัสมีความว่า "สำหรับพระเจ้าแผ่นดินทรงปรึกษาราชการทั้งปวงเป็นนิตย์ เพื่อจะได้เป็นกำลังแก่การที่ทรงพระราชวินิจฉัยราชการทั้งปวง"

ข้อ ๒ สมาชิก

ก) จำนวน

สมาชิกในสภานี้มี ๕

ข) คุณสมบัติของอภิรัฐมนตรี

ผู้ซึ่งจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งเป็นอภิรัฐมนตรีนั้น ต้องมีคุณสมบัติตามที่ปรากฏในพระราชดำรัสว่า

"ผู้ซึ่งสมควรจะเป็นสมาชิก **จำต้องเป็นผู้ซึ่งมีความคุ้นเคยและชำนิชำนาญราชการมากมาแต่ก่อน และประกอบด้วยเกียรติคุณทั้งความปรีชาสามารถสมควรเป็นที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยของพระเจ้าแผ่นดิน ตลอดจนมหาชนทั้งหลาย**"

ข้อ ๓ ประธานที่ประชุม

การประชุมของสภานี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประทับเป็นประธาน หรือได้ทรงมอบให้ผู้สำเร็จราชการเป็นประธานต่างพระองค์ (ให้ดูหน้าที่ผู้สำเร็จราชการที่ได้ศึกษามาแล้ว)

บทที่ ๒

เสนาบดีสภา

เสนาบดีสภาได้มีมาแต่รัชชกาลที่ ๕ แล้ว เสนาบดีมิใช่มีหน้าที่แต่เพียงกระทำกิจในทางบริหารหรือทางธุรการอย่างเดียว คือยังถวายคำปรึกษาในราชการแผ่นดินด้วย

ในบทนี้จะกล่าวถึงเสนาบดีสภาในฐานเป็นสภาการแผ่นดิน ส่วนเสนาบดีในฐานะที่เป็นเจ้าหน้าที่ในทางบริหาร จะได้กล่าวในลักษณะต่อไป

ข้อ ๑ หน้าที่ของเสนาบดีสภาในฐานเป็นสภาการแผ่นดิน

ก) หน้าที่ทั่วไป

ปรากฏในพระราชดำรัสตั้งอภิรัฐมนตรีสภาว่า

"เสนาบดีสภา ผู้บังคับบัญชาราชการกระทรวงต่าง ๆ มีจำนวนหย่อนยี่สิบ **สำหรับทรงปรึกษาหารือราชการอันกำหนดไว้เป็นหน้าที่ในกระทรวงนั้น**"

ทั้งนี้เข้าใจว่า แม้ราชการใดจะเป็นหน้าที่ของกระทรวงใดโดยฉะเพาะก็ดี แต่ได้ทรงพระกรุณาปรึกษาในเสนาบดีสภา

ข) หน้าที่พิเศษในบางเรื่อง

ตามกฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์นั้นเสนาบดีมีหน้าที่ในบางเรื่อง เช่นอัญเชิญผู้สืบราชสันตติวงศ์ขึ้นทรงราชย์ตามลำดับว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์ซึ่งได้ศึกษามาแล้ว หรือเชิญเจ้านายขึ้นเป็นผู้สำเร็จราชการเมื่อพระเจ้าอยู่หัวทรงพระเยาว์ ตามที่ได้ศึกษามาแล้วในหมวด ๓ ปัญหามีว่า ท่านเสนาบดี

ในที่นี้จะหมายความถึงเสนาบดีสภาหรือไม่?

ข้อ ๒ สมาชิก

สมาชิกของเสนาบดีสภาก็คือ เสนาบดี อภิรัฐมนตรี ราชเลขาธิการ ซึ่งเทียบตำแหน่งเท่าเสนาบดี

ข้อ ๓ ประธานที่ประชุม

การประชุมได้มีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว หรือผู้สำเร็จราชการมาเป็นประธาน

บทที่ ๓

สภากรรมการองคมนตรี

สภานี้สืบเนื่องมาจาก ปรีวีเคาน์ซิล ซึ่งได้ตั้งขึ้นแต่ครั้งรัชชกาลที่ ๕ ซึ่งต่อ ๆ มาเปลี่ยนเรียกว่า "สภาองคมนตรี"

จำนวนองคมนตรีไม่มีจำกัด จึ่งมีจำนวนมากขึ้นทุก ๆ ที เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชชกาลปัจจุบันขึ้นเสวยราชย์ก็ได้ทรงตั้งองคมนตรี ซึ่งพระรามาธิบดีที่ ๖ ทรงตั้งไว้

ใน พ.ศ. ๒๔๗๐ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมราชเลขาธิการบรรทึกพระราชกระแสร์พระราชประสงค์จะทรงฟังความเห็นองคมนตรี ในเรื่องธงชาติ คือ ในรัชชกาลที่ ๖ ได้เปลี่ยนธงช้างมาเป็นธงไตรรงค์ มาในรัชชกาลปัจจุบันทรงปรารภว่ามีข้อควรพิจารณา ๕ สถาน คือ

(๑) เลิกธงไตรรงค์ใช้ธงช้างแทน หรือ

(๒) ใช้ธงช้างเป็นธงราชการ ใช้ธงไตรรงค์เป็นธงชาติ หรือ

(๓) ใช้ธงช้างเป็นธงราชการและเป็นธงชาติ ใช้ธงไตรรงค์เป็นธงสีสำหรับประเทศ ใช้ในการตกแต่งสถานที่ในวันรื่นเริงเป็นต้น หรือ

(๔) ใช้ธงไตรรงค์ผะสมกับธงช้างพื้นแดงในธงเดียวกัน หรือ

(๕) คงไว้ตามรูปเดิมอย่างเดี๋ยวนี้

กรรมการองคมนตรีได้กราบบังคมทูลถวายความเห็นแตกต่างกัน

ครั้นต่อมาเมื่อวันที่ ๒๕พฤษภาคมศกนั้นได้มีพระบรมราชวินิจฉัยเรื่องธงชาติดังนี้

"ความเห็นเรื่องธงชาติที่องคมนตรีทูลเกล้าฯ ถวายขึ้นมานั้นแตกต่างกันมาก ไม่มีน้ำหนักไปทางใดชัดเจน จึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คงใช้ไปตามเดิม" (ราชกิจจาฯ เล่ม ๔๔ หน้า ๖๐๗)

ตามพระบรมราชวินิจฉัยดังนี้ จึ่งทรงฟังความเห็นองคมนตรีไม่ได้ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะองคมนตรีบางท่านคงเห็นตามพระรามาธิบดีที่ ๖ ว่าธงช้างทำยาก และไม่ใคร่ได้ทำแพร่หลาย ประเทศที่ทำไม่รู้จักช้าง ทำรูปร่างไม่น่าดู ทั้งคนใช้ถ้าไม่ระวังมักจะชักธงกลับทำให้น่ารังเกียจรำคาญ บางท่านคงเห็นอย่างอื่น

แตกต่างกันออกไป จนความเห็นไม่มีน้ำหนักไปทางใดชัดเจน เพราะมีทางอาจคำนึงได้ถึง ๕ ประการ ความเห็นก็อาจแตกต่างได้ ๕ ประการ

พระราชบัญญัติ

องคมนตรี พ.ศ. ๒๔๗๐

ต่อมาในเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๗๐ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติว่าด้วยองคมนตรีขึ้นใหม่ และให้ยกเลิกพระราชบัญญัติปรีวีเคาน์ซิล จ.ศ. ๑๒๓๖

ข้อ ๑

ว่าด้วยองคมนตรี

ตามพระราชบัญญัติใหม่นี้มีข้อความควรสังเกตว่า องคมนตรีที่ทรงตั้งมาแต่เดิมก็คงเป็นองคมนตรี แต่ไม่มีสิทธิเป็นสมาชิกในสภากรรมการองคมนตรีนั้นผู้มีสิทธิจะต้องเป็น "กรรมการองคมนตรี" ที่ทรงตั้งจากองคมนตรี เหตุฉะนั้นฐานะขององคมนตรีก็ได้เปลี่ยนแปลงไปบ้าง

ก) **คุณสมบัติ** สุดแต่ทรงพระราชดำริเห็นว่าเป็นผู้ทรงคุณวุฒิสามารถและทรงคุณธรรมสมควรเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยตั้งขึ้นไว้เป็นองคมนตรี (มาตรา 4)

ข) **การทรงตั้ง** โดยพระราชทานสัญญาบัตร์และถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาจึ่งจะสมบูรณ์ (มาตรา ๕)

ค) **การออกความเห็น** มีความเห็นอย่างใดกราบบังคมทูลได้โดยตรง (มาตรา ๖)

ง) **มาตรา ๗** ผู้ที่ได้รับราชการมาในตำแหน่งองคมนตรีตลอดเวลาสิบปีได้เงินเดือนเบี้ยหวัดเบี้ยบำนาญในราชการไม่ถึงปีละพันหกร้อยบาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินจะโปรดให้ได้รับพระราชทานเงินเลี้ยงชีพตลอดเวลาที่เป็นองคมนตรีในปีหนึ่งรวมทั้งเบี้ยเลี้ยงชีพและเงินอื่น ๆ ไม่ให้ต่ำกว่าพันหกร้อยบาท แต่ถ้าเคยเป็นกรรมการองคมนตรีตามความในมาตรา ๑๒ ด้วยแล้ว ให้เพิ่มอัตราขึ้นเป็นจำนวนสองพันสี่ร้อยบาท

จ) **การสิ้นตำแหน่ง**

๑) โดยสิ้นรัชชกาลตามมาตรา ๘ ผู้ใดได้เป็นองคมนตรีแล้วให้อยู่ในตำแหน่งนั้นไปจนสิ้นรัชชกาล และมีกำหนดอยู่ได้อีกหกเดือนจึ่งจะขาดจากตำแหน่ง ถ้าพระเจ้าแผ่นดินที่ได้สืบราชสมบัติพระองค์ใหม่จะโปรดให้เป็นองคมนตรีต่อไปก็ต้องทรงตั้งใหม่

๒) โดยทรงถอดถอน (ดูมาตรา ๙)

นอกจากนี้อาจสิ้นโดยการตาย และมีปัญหาเมื่อองคมนตรีเป็นผู้ไร้ความสามารถหรือเสมือนไร้ความสามารถว่าจะต้องสิ้นตำแหน่งหรือไม่?

ข้อ ๒

ว่าด้วยกรรมการองคมนตรี

ก) **คุณสมบัติและการแต่งตั้ง** ทรงตั้งจากจำนวนองคมนตรี (ดูมาตรา ๑๒)

ข) **การออกความเห็น**

๑) ปรึกษาหารือแสดงความเห็นโต้เถียงทำความตกลงในข้อความที่โปรดเกล้าฯ พระราชทานลงมาให้ปรึกษาโดยพระองค์เอง

๒) อนึ่งถ้ากรรมการองคมนตรีมีจำนวนไม่น้อยกว่าห้าคนพร้อมกันเข้าชื่อทำหนังสือยื่นต่อนายกแห่งสภากรรมการองคมนตรีว่า มีข้อความสำคัญเกี่ยวกับสวัสดิภาพแห่งบ้านเมืองและประชาชนอันควรจะได้ประชุมปรึกษาถวายความเห็นไซร้ ให้สภานายกนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตเพื่อให้ปรึกษากันได้

ค) **เอกสิทธิในการแสดงความเห็น**

มาตรา ๑๔ กรรมการองคมนตรีไม่ต้องรับผิดในถ้อยคำใด ๆ ที่ได้กล่าวหรือแสดงเป็นความเห็นหรือในการออกเสียงลงคะแนนในที่ประชุมสภาองคมนตรี ผู้ใดผู้หนึ่งจะว่ากล่าวฟ้องร้องกรรมการองคมนตรีเพราะเหตุนั้นหาได้ไม่

อนึ่งบุคคลที่สภาได้เชิญให้มาชี้แจงหรือออกความเห็นนั้น ก็ให้ได้รับความยกเว้นดุจกัน

ง) **เบี้ยเลี้ยงชีพ** ดูมาตรา ๗ ในเรื่องเบี้ยเลี้ยงชีพองคมนตรีข้างต้น คือถ้าองคมนตรีเคยเป็นกรรมการองคมนตรีให้เพิ่มอัตราขึ้นเป็นจำนวนสองพันสี่ร้อยบาท

จ) **การสิ้นตำแหน่ง**

๑) โดยถึงเวรออก คือกรรมการองคมนตรีจักอยู่ในตำแหน่งได้เพียงคราวละ ๓ ปี แต่ทรงตั้งซ้ำอีกได้ (ดูมาตรา ๑๕) มาตรา ๑๖ กรรมการองคมนตรีคนใดต้องออกจากตำแหน่งกรรมการโดยเหตุอื่น นอกจากถึงเวรออกตามคราวพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินจะทรงตั้งองคมนตรีอื่นเข้าแทนที่เพื่อให้ครบจำนวนแต่ผู้แทนเช่นนี้จะอยู่ในตำแหน่งกรรมการเพียงเท่าเวลาที่เหลืออยู่ของกรรมการที่ออกไป

๒) โดยลาออก (ดูมาตรา ๑๗)

๓) โดยสภากรรมการกราบบังคมทูลขอให้ออก คือมาตรา ๑๘ กรรมการองคมนตรีคนใดประพฤติไม่สมควรจะอยู่ในตำแหน่งกรรมการ สภากรรมการจะประชุมกันทำคำปรึกษาขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาเพื่อให้ออกเสียจากตำแหน่งกรรมการนั้นก็ได้ แต่ต้องให้โอกาสแก่กรรมการผู้นั้นชี้แจงแก้ตัวก่อนทำคำปรึกษาขึ้นทูลเกล้าน ถวาย

๔) โดยสิ้นตำแหน่งองคมนตรี เช่นโดยสิ้นรัชชกาลพระเจ้าอยู่หัวที่ทรงตั้ง และเหตุอื่น ๆ ให้ดูในเรื่องการสิ้นตำแหน่งองคมนตรีที่กล่าวมาแล้ว

ข้อ ๓

สภากรรมการองคมนตรี

ก) **จำนวนกรรมการ**

สี่สิบคน กรรมการเลือกกันเอาเป็นสภานายก ๑ อุปนายก ๑ เมื่อได้รับพระบรมราชานุมัติ ผู้รับเลือกเข้ารับตำแหน่งได้ (ดูมาตรา ๑๒) แต่สภาอาจเชิญผู้หนึ่งผู้ใดมาชี้แจงหรือแสดงความเห็นต่อที่ประชุมเพื่อประกอบข้อปรึกษาได้ (ดูมาตรา ๑๓ วรรค ๓) ผู้รับเชิญไม่ใช่กรรมการไม่มีสิทธิออกเสียง

ข) หน้าที่ของสภา

"เพื่อประชุมปรึษาหารือข้อราชการตามแต่จะโปรดเกล้าฯ พระราชทานลงมาให้ปรึกษา" (ดูมาตรา ๑๑)

การพระราชทานลงมาให้ปรึกษานี้ อาจเป็นโดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ โดยพระองค์เอง (ดูมาตรา ๑๓ วรรค ๑) หรือโดยกรรมการพร้อมกันห้าคน เข้าชื่อทำหนังสือยื่นต่อนายก ว่ามีข้อความเกี่ยวกับสวัสดิภาพแห่งบ้านเมือง และประชาชนอันควรจะได้ประชุมปรึกษาถวายความเห็น เมื่อสภานายกกราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ปรึกษากันได้แล้ว สภาก็อาจปรึกษาข้อความนั้นได้ (ดูมาตรา ๑๓ วรรค ๒)

ค) ผู้มีหน้าที่ดำเนิรการสภา

ก) นายก

ข) อุปนายก

ทั้ง ๒ เลือกตั้งโดยกรรมการแต่ต้องได้รับพระราชทานพระบรมราชานุมัติ (ดูมาตรา ๑๒, ๑๙, ๒๐)

ค) เลขาธิการ ทรงตั้งข้าราชการในกรมราชเลขาธิการคนหนึ่งเป็นผู้มีหน้าที่รักษาทะเบียนเป็นเลขาธิการที่ประชุม (ดูมาตรา ๑๐, ๒๓, ๒๗)

ง) การประชุม

๑) องค์ประชุม

จำนวนกรรมการต้องไม่น้อยกว่าสิบห้าคนจึ่งจะประชุมกันได้ (ดูมาตรา ๒๕)

๒) การนัดประชุม

สภานายกเป็นผู้สั่ง (ดูมาตรา ๒๒)

๓) ระเบียบวาระ

จะปรึกษาเรื่องใดต้องบอกไปในหนังสือนัด (มาตรา ๒๓) การประชุมต้องตามระเบียบวาระที่กำหนดไว้ นอกจากที่ประชุมจะตกลงเป็นอย่างอื่น (มาตรา ๒๔)

๔) ประธานที่ประชุม

สภานายก เป็นประธาน ถ้าไม่มา อุปนายกแทน ถ้าทั้งสองไม่อยู่ในที่ประชุมก็ให้กรรมการเลือกกันเองเป็นประธานชั่วคราวประชุมนั้น (ดูมาตรา ๒๑)

๕) การลงมติ

ให้เอาเสียงข้างมากเป็นประมาณ กรรมการมีเสียงหนึ่งในการลงคะแนนถ้าเสียงเท่ากัน ผู้เป็นประธานออกเสียงเพิ่มขึ้นอีกเสียงหนึ่งเป็นเสียงชี้ขาด (ดูมาตรา ๒๖)

๖) ทูลเกล้าฯ ถวายคำปรึกษา

คำปรึกษาของสภากรรมการองคมนตรีนั้น

สภานายกมีหน้าที่ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย สุดแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ (ดูมาตรา ๒๘)

๗) รายงานการประชุม

เลขาธิการต้องจดรายงานการประชุม เสนอให้กรรมการตรวจรับรองในคราวหน้า (ดูมาตรา ๒๗)

จ) **อนุกรรมการ**

มาตรา ๒๙ สภากรรมการองคมนตรีมีอำนาจตั้งอนุกรรมการเพื่อทำการอย่างใดอย่างหนึ่งหรือให้ผู้สอบสวนพิจารณาทำความเห็นในเรื่องใดเรื่องหนึ่งขึ้นเสนอต่อที่ประชุมใหญ่เพื่อปรึกษาหารือตกลงอีกชั้นหนึ่งก็ได้ ประธานอนุกรรมการนั้นเมื่อสภาไม่ได้ตั้ง ก็ให้อนุกรรมการเลือกกันเองตั้งขึ้นเป็นประธานได้

อนุกรรมการมีอำนาจเชิญเจ้ากระทรวงทะบวงการและคนภายนอกได้ดั่งที่บัญญัติไว้สำหรับสภากรรมการในมาตรา ๑๓

อนุกรรมการและผู้ที่อนุกรรมการเชิญมาชี้แจงแสดงความเห็นนั้นให้รับประโยชน์ตามมาตรา ๑๔ ด้วย

มาตรา ๓๐ ในการประชุมอนุกรรมการนั้น ต้องมีอนุกรรมการมาประชุมไม่น้อยกว่า ๓ คนจึงจะเป็นองค์ประชุมปรึกษาการได้ เว้นแต่อนุกรรมการนั้นจะมีจำนวนตั้งขึ้นเพียง ๓ คน เมื่อมาประชุมแต่ ๒ คนก็ให้นับว่าเป็นองค์ประชุมได้

ลักษณะ ๓

ระเบียบแห่งอำนาจบริหาร หรืออำนาจธุระการ

Organisation du pouvoir exécutif

ข้อความทั่วไป

อำนาจบริหารหรือธุระการนี้ย่อมมีวงกว้าง คือรวมทั้งกรปฏิบัติตามกกหมายและการปกครองโดยทั่ว ๆ

ไป ยกเว้นแต่ในกิจการที่เกี่ยวกับการบัญญัติกฎหมายและการวินิจฉัยคดีซึ่งจัดเข้าในสาขาแห่งอำนาจสูงสุดอื่น ๆ

ยิ่งในประเทศที่มีอาณาเขตต์กว้างขวางและมีพลเมืองอยู่มาก พลเมืองทั้งหมดในประเทศนั้น ๆ อาจมีส่วนได้เสียเหมือนกันก็มี และกิจการบางอย่างพลเมืองอันอยู่ในท้องถิ่นหนึ่ง อาจมีส่วนได้เสียต่างกับพลเมืองในอีกท้องถิ่นหนึ่ง

ระเบียบแห่งอำนาจบริหารจึงอาจเป็น

(๑) ระเบียบ ซึ่งใช้บังคับแก่พลเมืองทั่วไปในทุก ๆ อาณาเขตต์ คืออำนาจบริหารซึ่งรวมอยู่ในศูนย์กลาง หรือที่เรียกกันว่า รัฐบาลกลาง แต่ระเบียบเช่นนี้เรียกตามภาษากฎหมายปกครองฝรั่งเศสว่า ''Centralisation'' ซึ่งน่าจะแปลว่า "มัธยภาค"

(๒) ระเบียบ ซึ่งใช้บังคับให้เหมาะสมแก่ท้องถิ่นต่าง ๆ ซึ่งอาจมีได้โดย ๒ วิธี คือ

ก) โดยรัฐบาลกลางได้แยกอาณาเขตต์แห่งอำนาจนั้น ๆ ออกเป็นส่วนต่าง ๆ เช่นแบ่งแยกออกเป็นมณฑล จังหวัด อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน และเจ้าหน้าที่ประจำส่วนต่าง ๆ เหล่านี้ทำหน้าที่เป็นผู้แทนรัฐบาลกลาง ไม่ใช่เป็นเจ้าหน้าที่ของท้องถิ่นนั้นเอง การแยกอำนาจจากรัฐบาลกลางเช่นนี้เรียกตามภาษากฎหมายปกครองฝรั่งเศสว่า ''Déconcentration'' ซึ่งน่าจะแปลว่า "มัธยานุภาค" คือ เป็นส่วนน้อย ๆ ที่แยกออกไปจากรัฐบาลกลาง ส่วนเหล่านี้หาได้มีสภาพเป็นนิติบุคคลต่างหากจากรัฐบาลกลางไม่

ข) โดยแยกอำนาจบริหารหรือธุระการในท้องถิ่นบางอย่างให้แก่คณะ ซึ่งราษฎรในท้องถิ่นนั้นได้เลือกตั้งขึ้นเป็นผู้ใช้อำนาจเอง ท้องถิ่นนี้มีสภาพเป็นนิติบุคคลต่างหากจากรัฐบาลกลางฉะเพาะอำนาจบางอย่าง ซึ่งตนมีอิสสระที่จะทำได้ การแยกอำนาจบริหารเช่นนี้เรียกตามภาษากฎหมายปกครองฝรั่งเศสว่า ''Décentralisation'' ซึ่งน่าจะแปลว่า "มัธยวิภาค" คือเป็นการแบ่งแยกอำนาจบริหารบางอย่างออกจากรัฐบาลกลาง ซึ่งต่อไปจะมีขึ้นได้โดยพระราชบัญญัติเทศบาล

ระเบียบอำนาจบริหารซึ่งใช้บังคับให้เหมาะสมแก่ท้องถิ่นต่าง ๆ ซึ่งอาจมีได้ ๒ วิธี ดังกล่าวแล้วนั้น แม้จะคล้ายกันในข้อที่แบ่งแยกอำนาจรัฐบาลกลางมาไว้ในท้องถิ่นก็ตาม แต่มีข้อต่างกันในสารสำคัญเหล่านี้

๑. คณะพนักงานซึ่งเป็นผู้แทนรัฐบาลกลางตามส่วนแห่งอาณาเขตต์ต่าง ๆ โดยมากรัฐบาลเป็นผู้ตั้ง คือ เป็นผู้แทนของรัฐบาลกลางโดยตรง ควรสังเกตว่าแม้กำนันผู้ใหญ่บ้านซึ่งราษฎรเป็นผู้ตั้งก็ยังคงเป็นผู้แทนของรัฐบาลกลางอยู่โดยตรงเท่ากับว่าราษฎรได้มีโอกาสแต่เพียงเลือกผู้แทนของรัฐบาลกลาง ซึ่งประจำอยู่ในท้องถิ่นของตนเท่านั้น

แต่คณะพนักงานในการปกครองชะนิดที่แบ่งแยกอำนาจธุระการให้ราษฎรในท้องถิ่นจัดทำเอง "มัธยวิภาค" (หรือการปกครองเทศบาลในภายหน้า) ตามทางที่ควรราษฎรในท้องถิ่นผู้เลือกตั้งขึ้น ราษฎรในท้องถิ่นก็ย่อมจะมีเสียงในการดูแล คณะพนักงานเช่นนี้เป็น

ผู้แทนท้องถิ่นในธุระการของท้องถิ่นนั้นโดยฉะเพาะจะเป็นผู้แทนของรัฐบาลกลาง ก็แต่กิจการบางชะนิด ซึ่งได้รับมอบหมาย คณะพนักงานเช่นนี้จึงขึ้นอยู่กับรัฐบาลกลางแต่เพียงในการดูแลครอบงำ

ในทุกวันนี้ สำหรับประเทศสยามตามพระราชบัญญัติ จัดการสุขาภิบาลหัวเมืองพนักงานท้องถิ่นยังมีการแต่งตั้งโดยรัฐบาลอยู่ซึ่งควรจะได้แก้ไขโดยพระราชบัญญัติเทศบาล

๒. การปกครองอย่างมัธยวิภาคนี้ คือตามที่กล่าวมาในวิธี ข. ข้างต้นมีสภาพเป็นนีติบุคคล กล่าวคือท้องถิ่นนั้น ๆ มีสิทธิและหน้าที่โดยฉะเพาะต่างหากจากรัฐซึ่งเป็นอีกบุคคลหนึ่ง แต่การแบ่งแยกตามวิธีที่ได้กล่าวในวิธี ก. หาได้ทำให้ส่วนต่าง ๆ แห่งอาณาเขตต์มีสภาพเป็นนีติบุคคลขึ้นต่างหากไม่ เช่นมณฑล จังหวัด อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน ไม่ใช่เป็นนีติบุคคล ดูประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา ๗๓ ซึ่งได้ระบุนามเทศาภิบาลปกครองท้องที่ (Local administrations) และประชาบาลทั้งหลาย (Municipalities) คือการปกครองทำนอง "มัธยวิภาค" (Décentralisation หรือเทศบาลในภายหน้า ไม่ได้กล่าวถึง มณฑล จังหวัด อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน

การปกครองโดยวิธีแยกอำนาจธุระการให้ราษฎรในท้องถิ่นจัดทำเองมีผลดีและผลร้ายดังนี้

ผลดี

๑. กิจการบางชะนิดที่แยกออกไป เช่นการสุขาภิบาลย่อมเหมาะสมแก่ท้องถิ่นโดยฉะเพาะ และกิจการอย่างอื่น ซึ่งท้องถิ่นต่าง ๆ ในพระราชอาณาเขตต์จะปฏิบัติอย่างเดียวกันไม่ได้ เมื่อได้แบ่งแยกเสียเช่นนั้นก็จะเหมาะสมแก่ท้องถิ่นเป็นราย ๆ ไป

๒. กิจการที่เหมาะสมแก่ท้องถิ่นก็ควรจะให้ผู้ที่เป็นราษฎรในท้องถิ่นนั้นเป็นพนักงานจัดทำ เพราะเป็นผู้ที่รู้ภูมิประเทศและความต้องการของท้องถิ่นนั้น ๆ ย่อมดีกว่าบุคคลซึ่งรัฐบาลกลางจะได้แต่งตั้งออกไป ซึ่งจะรู้ภูมิประเทศดีกว่าราษฎรในท้องถิ่นไม่ได้

๓. วิธีเลือกตั้งพนักงานโดยราษฎรในท้องถิ่นนั้นเอง ย่อมทำให้ผู้ที่จะรับเลือกต้องเอาใจใส่ในกิจการของท้องถิ่นและจะต้องจัดให้มีโครงการซึ่งตนจะปฏิบัติเมื่อได้รับเลือก เพราะการเลือกโดยวิธีเช่นนี้ย่อมการแข่งขันในระหว่างผู้ที่ถือลัทธิต่าง ๆ และย่อมเปิดโอกาสให้ราษฎรในท้องถิ่นได้เลือกตั้งผู้ที่เหมาะสมแก่ท้องถิ่นและตามความนิยมในลัทธิของตน

๔. กิจการของท้องถิ่นย่อมจะสำเร็จไปได้ไว และรวดเร็ว เพราะไม่ต้องเสนอเรื่อยขึ้นไปเป็นลำดับเหมือนดั่งการปกครองที่ได้กล่าวในวิธี ก.

๕. และผลดียังมีอีกอย่างหนึ่งสำหรับประเทศที่ราษฎรได้เลือกตั้งผู้แทนในสภาการแผ่นดิน คือราษฎรที่อยู่ในท้องถิ่นก็เท่ากับได้รับความฝึกหัดในการเลือกผู้แทนในสภาการแผ่นดิน และสนใจในความเป็นไปของประเทศ

ผลร้าย

๑ ทำให้อำนาจรัฐบาลกลางลดน้อยถอยลงไป

๒ อาจจะทำให้ผู้ที่ได้รับเลือกปฏิบัติการลำเอียงเข้าข้างฝ่ายผู้ที่เลือกตน คือเข้าทางฝ่ายที่ถือลัทธิอันเดียวกัน

ทางแก้

ทางแก้ผลร้ายที่ได้กล่าวมาแล้วอาจจะกระทำได้ดังนี้

๑ กิจการที่จะมอบให้แก่ราษฎรในท้องถิ่นนั้นจะต้องเป็นกิจการที่เกี่ยวแก่ท้องถิ่นโดยตรง สิ่งใดที่ได้มอบหมายไป จะเป็นภยันตรายต่อความเป็นอยู่ของประเทศทั้งหมดแล้วก็ไม่ควรมอบให้

๒ รัฐบาลกลางยังทรงไว้ซึ่งอำนาจควบคุมดูแล เพื่อป้องกันมิให้ราษฎรในท้องถิ่นกระทำการอันเป็นภยันตรายต่อประเทศ

ส่วนการป้องกันความลำเอียงนั้นก็อยู่ในอำนาจรัฐบาลกลาง ซึ่งจัดควบคุมดูแล เช่นการใดที่พนักงานท้องถิ่นปฏิบัติไปไม่ชอบก็ควรให้ร้องอุทธรณ์ได้ (ในประเทศ ฝรั่งเศสจึ่งมีศาลปกครองต่างหากจากศาลยุตติธรรม)

การศึกษาถึงระเบียบแห่งอำนาจบริหารจะได้แยกออกเป็นหมวด ๆ ดังนี้

๑. การปกครองอย่างมัธยภาค (Centralisation) หรือรัฐบาลกลาง

๒. การปกครองอย่างมัธยานุภาค (Déconcentration) หรือการแยกอำนาจรัฐบาลกลางไปในส่วนต่าง ๆ แห่งอาณาเขตต์

๓. การปกครองอย่างมัธยวิภาค (Décentralisation) หรือการแยกอำนาจบริหารบางอย่างให้ท้องถิ่นจัดทำเอง

๔. ระเบียบข้าราชการ คือผู้ซึ่งได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ใช้อำนาจบริหาร

หมวด ๑

รัฐบาลกลาง (มัธยภาค, Centralisation)

อำนาจบริหารซึ่งรวมอยู่ในรัฐบาลนี้คือ อำนาจที่จะใช้ในกิจการซึ่งพลเมืองทั่วพระราชอาณาเขตต์มีส่วนได้เสียเหมือนกัน อำนาจที่รวมอยู่ในรัฐบาลกลางนี้ก็ยังมีวงกว้างอยู่นั่นเอง เหตุฉะนั้นอำนาจนี้จึงแบ่งแยกออกตามประเภทต่าง ๆ ของอำนาจนั้น เช่นแบ่งแยกออกเป็นกระทรวงทบวงการต่าง ๆ หัวหน้ากระทรวงทบวงการเหล่านี้ ต่างทำงานของตนรับผิดชอบโดยตรงต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในประเทศสยาม มิได้มีอรรคมหาเสนาบดี เป็นผู้รวบรวมเสนาบดีต่าง ๆ เข้าเป็นคณะรับมอบหมายอำนาจรวมกันไปเหมือนดั่งในประเทศอื่น ๆ

การแบ่งแยกอำนาจบริหารออกตามชะนิดต่าง ๆ ของการงานนั้นได้มีมาแต่ในสมัยโบราณแล้ว เหตุฉะนั้นการศึกษาถึงความเปลี่ยนแปลง การแบ่งแยกอำนาจเช่นนี้ ตั้งแต่ในสมัยโบราณมาจนถึงสมัยปัจจุบันจึ่งเป็นประโยชน์ในกฎหมายปกครอง

ส่วนที่ ๑
การแบ่งแยกประเภทอำนาจบริหารสมัยก่อนเปลี่ยนแปลงแก้ไขปกครองแผ่นดินในรัชชกาลที่ ๕

ในสมัยนี้อำนาจบริหารหรืออำนาจธุระการได้แบ่งแยกมอบแก่เสนาบดี ซึ่งรวมด้วยกันมี ๖ ตำแหน่ง ยกเป็นอรรคมหาเสนาบดี ๒ ตำแหน่ง

อรรคมหาเสนาบดี ๒ ตำแหน่ง คือ

๑. สมุหนายก

๒. สมุหพระกลาโหม

แต่เดิมดูเหมือนจะให้สมุหนายกบังคับการพลเรือนและสมุหพระกลาโหมบังคับการทหาร แต่ในสมัยต่อมาสมุหทั้ง ๒ นี้มิได้บังคับทะบวงการฝ่ายทหารหรือฝ่ายพลเรือนแยกกันเด็ดขาด เป็นแต่มีหน้าที่รวบรวมจำนวนคนฝ่ายพลเรือนคนหนึ่ง ฝ่ายทหารคนหนึ่ง แต่ในเวลาทำสงครามก็ใช้ทั้งทหารและพลเรือนออกรบต่อสู้ข้าศึก นอกจากนี้สมุหทั้ง ๒ ยังมีอำนาจในทางชำระความเก็บภาษีอากร หน้าที่จึ่งก้าวก่ายกัน

มาภายหลังสมุหทั้ง ๒ นี้ได้บังคับบัญชาทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน แต่แบ่งแยกอาณาเขตต์กัน สมุหนายกบังคับการหัวเมืองภาคเหนือ สมุหพระกลาโหมบังคับหัวเมืองภาคใต้ ครั้นต่อมาสมุหพระกลาโหมคนหนึ่งมีความผิดโปรดเกล้าฯ ให้เอาหัวเมือง ซึ่งสมุหพระกลาโหมเคยว่ากล่าวนั้นไปขึ้นในกรมท่าคือเสนาบดีคลังมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร จึ่งคืนหัวเมืองให้สมุหพระกลาโหม คงให้กรมท่าบังคับการแต่งหัวเมืองปากอ่าว หัวเมืองจึ่งแยกกันขึ้นอยู่ ๓ กระทรวง จนถึงสมัยเปลี่ยนแปลงแก้ไขการปกครองแผ่นดินในรัชชกาลที่ ๕

เหตุฉะนั้นจึ่งเห็นได้ว่าตำแหน่งสมุหพระกลาโหม และสมุหนายกมีหน้าที่ทั้งการมหาดไทย ทหาร ยุตติธรรม คลัง

เสนาบดี ๔ ตำแหน่งหรือจตุสดมภ์ ซึ่งเรียกตามสามัญว่า เวียง (เมือง) วัง คลัง นา

๑. เวียง (เมือง) คือกรมเมืองหรือกรมพระนครบาล มีหน้าที่บังคับกองตระเวร อำเภอ กำนัน เขตต์ กรุง บังคับศาลพิจารณาความฉกรรจ์มหันตโทษบังคับการคุก (ต่อมาได้ว่าภาษีเรือ โรงร้าน ซึ่งตั้งขึ้นใหม่ แต่ภายหลังการภาษีนี้ตกเป็นหน้าที่กรมอื่น)

๒. วัง คือกรมวังมีหน้าที่รักษาพระราชมณเฑียร และพระราชวังชั้นนอกชั้นใน จัดการพระราชพิธีชั้นนอกชั้นใน จัดการพระราชพิธีทั้งปวง ตั้งศาลชำระความเกี่ยวด้วยจำเลยเป็นสมใน

๓. คลัง คือกรมท่า เดิมบังคับการเงินภายหลังมีหน้าที่ติดต่อกับต่างประเทศ เช่นซื้อขายของแก่ชาวต่างประเทศที่เข้ามาค้าขาย และแต่งสำเภาไปค้าต่างประเทศ ควบคุมคนต่างด้าว จึ่งได้กลายไปเป็นผู้ว่าการต่างประเทศด้วย ต่อมาได้บังคับหัวเมืองภาคใต้ ซึ่งได้โอนมาจากสมุหพระกลาโหม ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ในสมัยกรุงรัตนโกสินทรได้ว่าเพียงหัวเมืองปากอ่าว จึ่งมีหน้าที่หลายอย่าง คือ คลัง ต่างประเทศ ทหาร มหาดไทย ยุตติธรรม

๔. **นา** คือกรมนา มีหน้าที่ดูแลรักษานาหลวง เก็บหางเข้าค่านาจากราษฎร ซื้อเข้าขึ้นฉางหลวง ตั้งศาลพิจารณาความเกี่ยวกับที่นาโคกระบือให้แล้วเสร็จไปโดยเร็ว

ทะบวงการต่าง ๆ ตามที่กล่าวมาแล้วนั้นได้เปลี่ยนแปลงไปตามลำดับบางกรมมีงาทำน้อย บางกรมมีงานทำมากจนเกินไป ต่อมาจึ่งได้ตั้งกรมแยกหน้าที่ไปจากจตุสดมภ์

ในหนังสือพระราชดำรัสรัชชกาลที่ ๕ เล่มที่ได้เคยอ้างมาแล้วได้แยกกรมต่าง ๆ ออกเป็น ๔ จำพวก

จำพวกที่ ๑ กรมที่มีหน้าที่พลเรือน และถือว่าเป็นทะบวงการฝ่ายพลเรือนโดยแท้

จำพวกที่ ๒ กรมที่มีหน้าที่ฝ่ายทหารและถือว่าเป็นทะบวงการฝ่ายทหารโดยแท้

จำนวนที่ ๓ กรมที่มีหน้าที่ฝ่ายทหาร แต่ถือว่าเป็นทะบวงการฝ่ายพลเรือน

จำพวกที่ ๔ กรมที่มีหน้าที่ฝ่ายพลเรือน แต่ถือว่าเป็นทะบวงการฝ่ายทหาร

กรมซึ่งมีหน้าที่ฝ่ายพลเรือน และถือว่าเป็นทะบวงการฝ่ายพลเรือนโดยแท้นั้น คือกรมพระสุรัสวดี กรมลูกขุน กรมธรรมการ กรมหมอ กรมพระอาลักษณ์ กรมพระคลังต่าง ๆ กรมภูษามาลา

ส่วนกรมที่มีหน้าที่ฝ่ายทหาร และถือว่าเป็นทะบวงการฝ่ายทหารโดยแท้นั้น คือกรมอาษา ๘ เหล่า กรมพระตำรวจ กรมกองมอญ เป็นต้น

ส่วนกรมที่มีหน้าที่ฝ่ายทหาร แต่ถือว่าเป็นทะบวงการฝ่ายพลเรือนนั้น คือกรมล้อมพระราชวัง กรมแสงปืนโรงใหญ่ กรมช้าง กรมม้า เป็นต้น

ส่วนกรมที่มีหน้าที่ฝ่ายพลเรือน แต่ถือว่าเป็นทะบวงการฝ่ายทหารนั้น คือกรมช่าง ๑๐ หมู่ เป็นต้น

ในจำพวกที่ ๑ "กรมพระสุรัสวดี" เป็นพนักงานที่จะรักษาทะเบียนทางว่าว บัญชีไพร่พลทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนในกรุงและหัวเมือง เป็นบัญชีกลางที่สำหรับจะกำกับมหาดไทย กลาโหม จ่ายเลข มีศาลสำหรับพิจารณาความในคดีที่แบ่งสังกัดหมู่หมวดไพร่พล เป็นพนักงานที่สำหรับจะเก็บเงินแทนราชการซึ่งไพร่ไม่ได้ทำ เป็นพนักงานที่จะออกโฉนดบัตรหมาย ในข้าราชการทั้งปวงที่จะให้รู้ทั่วไป

"กรมลูกขุน" มีหน้าที่ชี้ขาดในคดี แต่ไม่ใช่เป็นผู้พิจารณา ให้ดูข้อความโดยละเอียดในคำอธิบายพระธรรมนูญศาลยุตติธรรม

"กรมธรรมการ" มีหน้าที่พิจารณาพระสงฆ์ต่อพระสงฆ์ หรือพระสงฆ์เกี่ยวข้องกับคฤหัสถ์ส่วนการศึกษาขึ้นอยู่ในกรมราชบัณฑิต

"กรมหมอ" แต่เดิมมี ๒ แผนกคือหมอสำหรับว่าความและหมอโรงพระโอสถ แต่พวกแรกนั้นเลิกเสีย เหลือแต่หมอรักษาโรค เป็นหมอสำหรับพระเจ้าแผ่นดิน พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ

"กรมพระอาลักษณ์" มีหน้าที่รักษากฎหมายฉะบับหลวงหนึ่งจบ และเป็นผู้จารึกสุพรรณบัตร์ หมายตั้งขุนนาง เขียนพระราชสารกับคัดเขียนหนังสือต่าง ๆ มีบทกลอนเป็นต้น

"กรมพระคลัง" ต่าง ๆ ซึ่งมีหน้าที่เกี่ยวกับเรียกเร่งพระราชทรัพย์ รับของส่วนบรรณาการ

ภาษีอากรต่าง ๆ

"กรมภูษามาลา" มีหน้าที่เกี่ยวด้วยเครื่องต้น เครื่องทรงของพระเจ้าแผ่นดิน รวมทั้งกรมแสง ต่อมากรมแสงได้มีเจ้านายไปควบคุม จึงได้แยกกิจการออกจากกรมภูษามาลา

จำพวกที่ ๒ กรมซึ่งมีหน้าที่ฝ่ายทหารและถือว่าเป็นทะบวงการฝ่ายทหารคือกรมอาสา ๘ เหล่า อาสาใหญ่ซ้ายขวา อาสารองซ้ายขวา เขนทองซ้ายขวา ทวนทองซ้ายขวา ทั้ง๘ กรมนี้เป็นทหารหน้าสำหรับรักษาพระนครและพระราชอาณาเขตต์ นอกจากนี้ยังมีกรมทหารอื่น ๆ ถ้าจะทราบโดยละเอียดให้ดูหนังสือพระราชดำรัสหน้า ๔๖ ถึง ๔๕

จำพวกที่ ๓ กรมที่มีหน้าที่ฝ่ายทหาร แต่ถือว่าเป็นทะบวงการฝ่ายพลเรือนเช่นกรมล้อมพระราชวังที่ไม่ได้ถือว่าเป็นทะบวงการฝ่ายทหารนั้น เพราะคนพวกนี้ไม่ต้องไปราชการทัพ คือมีหน้าที่แต่จะรักษาพระราชวังอย่างเดียว นอกจากนี้ยังมีกรมแสงปืนโรงใหญ่ กรมช้าง กรมม้า ถ้าจะทราบโดยละเอียดให้ดูหนังสือพระราชดำรัสหน้า ๔๔ ถึง ๔๖

จำพวกที่ ๔ กรมซึ่งมีหน้าที่ฝ่ายพลเรือน แต่ถือว่าเป็นทะบวงการฝ่ายทหารนั้น คือการช่างสิบหมู่ ที่ถือว่าเป็นทะบวงการฝ่ายทหาร ก็คงจะเป็นด้วยช่างเกิดขึ้นในหมู่ทหารเหมือนทหารช่างเดี๋ยวนี้ แต่ภายหลังมาเมื่อทำการต่าง ๆ มากขึ้นจนถึงเป็นการละเอียด เช่น เขียน ปั้น แกะ สลัก ก็เลยติดอยู่ในฝ่ายทหารให้ดูพระราชดำรัสหน้า ๕๕ ถึง ๕๖

กรมต่าง ๆ ที่ได้ตั้งขึ้นมาใหม่นี้แม้จะเป็นกรมอิสสระ ผู้บังคับบัญชากรมก็ไม่มีตำแหน่งประจำในที่ประชุมเสนาบดี หรือลูกขุน ณ ศาลา ผู้ที่มีตำแหน่งประจำในที่ประชุมเสนาบดีเช่นนี้ก็คือ อรรคมหาเสนบดี ๒ ตำแหน่ง และเสนาบดี ๔ ตำแหน่ง รวมเป็น ๖ ตำแหน่งตามที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น

ส่วนที่ ๒

การแบ่งแยกประเภทแห่งอำนาจบริหารตั้งแต่สมัยเปลี่ยนแปลงแก้ไขการปกครองแผ่นดิน ในรัชชกาลที่ ๕ จนสิ้นรัชชกาลที่ ๖

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชชกาลที่ ๕ ได้เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติใหม่ การแบ่งแยกอำนาจบริหารได้มีเหมือนดังได้กล่าวแล้วในส่วนที่ ๑ แต่การแบ่งแยก เช่นนั้นยังไม่เหมาะสมแก่กาลสมัย จึงได้ทรงเปลี่ยนแปลงแก้ไขเริ่ม แต่การแยกกระทรวงพระคลังออกจากกระทรวงการต่างประเทศตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ขึ้น ขอให้ดูประกาศตั้งตำแหน่งเสนาบดี ลงวันที่ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๑๑ ซึ่งในตอนกลางมีความว่าดังนี้

"จะกล่าวตั้งแต่เสนาบดี ๖ ตำแหน่ง ที่มีอยู่แต่แรกได้เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติมา มีอรรคมหาเสนาบดี ๒ คือ (๑) เสนาบดี กรมมหาดไทย ที่สมุหนายกได้บังคับบัญชาการหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวง (๒) เสนาบดีกรม พระกระลาโหม ที่สมุหพระกระลาโหม ได้บังคับบัญชาการหัวเมืองปักษ์ใต้ทั้งปวง แลการทหารบกทหารเรือ จตุสดมภ์ ๔ คือ (๑) เสนาบดีที่พระคลัง ได้บังคับบัญชาการต่างประเทศ แลกรม

พระคลัง (๒) เสนาบดีกรมเมือง ได้บังคับบัญชาการรักษาพระนคร แลความนครบาล (๓) เสนาบดีกรมวัง ได้บังคับบัญชาในพระบรมมหาราชวัง (๔) เสนาบดีกรมนาที่เกษตราธิบดี ได้บังคับบัญชาการไร่นารวม เป็น ๖ ตำแหน่ง นับว่าเป็นตำแหน่งประจำในที่ประชุมเสนาบดี ฤาลูกขุน ณ ศาลา แลในที่ประชุมนี้ บางทีมีพระบรมวงษานุวงษบางพระองค์ แลขุนนางผู้ใหญ่บางท่าน อย่างเช่นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์ และเจ้าพระยาทิพากรวงษ์นั้นเป็นต้น อยู่ในที่ประชุมนี้ด้วย ครั้นต่อมาในปีกุนสัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ (ร.ศ. ๙๔) ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แยกกระทรวงพระคลัง ออกจากกระทรวงการต่างประเทศ ตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ขึ้น แลในปีมะแมเบญจศก จุลศักราช ๑๒๔๕ (ร.ศ. ๑๐๒) ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เติมกระทรวงโทรเลขแลไปรสนีย์ขึ้นใหม่ แลในปีกุนนพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ (ร.ศ. ๑๐๖) ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แยกกรมทหารบกทหารเรือออกจากกรมพระกระลาโหม ตั้งกรมยุทธนาธิการขึ้น แลในรัตนโกสินทรศก ๑๐๙ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวมการโยธาต่าง ๆ ที่อยู่ในกระทรวงต่าง ๆ มาตั้งเปนกระทรวงโยธาธิการขึ้น แลรวมกรมโทรเลขไปรสนีย์ เข้าในกระทรวงโยธาธิการ แลทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกกรมธรรมการแลสังฆการีย์ที่ขึ้นอยู่ในกรมมหาดไทยมารวมกับกรมศึกษาธิการ เปนกระทรวงหนึ่งต่างหากแล้ว บัดนี้ทรงพระราชดำริห์เห็นว่ากระทรวงเมือง ซึ่งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้พระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการเป็นกอมมิตตี บังคับการมาแต่ปีจออัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ (ร.ศ. ๑๐๕) นั้นได้จัดการแก้ไขเป็นแบบแผนขึ้นใหม่ ควรให้เลิกกอมมิตตีนั้นเสีย ให้คงเป็นเสนาบดีไปตามเดิม และกระทรวงกระเษตราธิการที่ได้บังคับการโรงภาษีสินค้าเข้าออกนั้น ให้ยกไปขึ้นกระทรวงคลัง ให้คงแต่กระเษตรพานิชการ และการกระเษตรากรที่จะจัดขึ้นใหม่ต่อไป แลกระทรวงยุติธรรม ที่จะได้รวบรวมผู้พิพากษาและตระลาการพิจารณาคดีความนั้น ก็ได้จัดการขึ้นต้นพอจะให้ราชการเป็นไปได้ในแห่งเดียวแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเป็นกระทรวงใหญ่ขึ้น แลกรมพระอาลักษณ์มีราชการน่าที่มากยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนหลายเท่า จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกขึ้นเป็นกระทรวงใหญ่เรียกว่ากระทรวงมุรธาธร แลกระทรวงยุทธนาธิการนั้น ทรงพระราชดำริห์เห็นว่าราชการจัดลงเป็นแลควรให้แก้กระทรวงเป็นกรมยุทธนาธิการ บังคับบัญชากรมทหารบกทั้งปวง มีผู้บัญชาการให้มียศเสมอเสนาบดี แลให้เข้าในที่ประชุมเสนาบดีด้วย แต่การบาดหมายราชการทั้งปวงนั้นให้กรมพระกลาโหมเป็นเจ้าหน้าที่ไปตามธรรมเนียบเดิม แลกรมทหารเรือกรมช้างกรมแสง ซึ่งยกไปกระทรวงยุทธนาธิการนั้นให้ยกมาขึ้นกรมพระกลาโหม เมื่อได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการมีกระทรวงใหญ่ ให้ประชุมกันปฤกษาราชการตามหน้าที่ ซึ่งเกี่ยวข้องกันเป็นที่ประชุมเสนาบดี ๑๒ ตำแหน่ง เรียกว่าเสนาบดีสภาฤาลูกขุน ณ ศาลาอันจะมีหน้าที่รวมกันแลต่างกันโดยพแนก ซึ่งมีพระราชบัญญัติต่างหาก จะประกาศต่อไปภายหลังแล้วดังนี้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่าให้บันดาเสนาบดีทั้งปวงนี้ ให้มียศเสมอเหมือนกันทั้งสิ้นไม่ให้ถือว่าเป็นอรรคมหาเสนาบดี ฤาเป็นาจตุสดมภ์ ฤาเป็นเสนาบดีตำแหน่งใหม่ แลพนักงานหน้าที่ของกระทรวงต่าง ๆ ทั้งปวงนี้ จะได้มีพระราชบัญญัติออกต่อไปในภายหลังด้วย"

ในสมัยเปลี่ยนแปลงแก้ไขการปกครองใน ร.ศ. ๑๑๑ นี้ เสนาบดีจึ่งรวมด้วยกันมี ๑๒ ตำแหน่ง ดั่งต่อไปนี้

ก) ๖ ตำแหน่งเดิม

๑. มหาดไทย
๒. กลาโหม
๓. การต่างประเทศ
๔. วัง
๕. นครบาล
๖. เกษตร

ข) ๖ ตำแหน่งใหม่

๗. คลัง
๘. ยุตติธรรม
๙. ยุทธนาธิการ
๑๐. ธรรมการ
๑๑. โยธาธิการ
๑๒. มุรธาธิการ หรือ มุรธาธร

ให้พึงสังเกตุว่าที่จะเห็นได้จากประกาศตั้งเสนาบดี ร.ศ. ๑๑๑ นี้ว่า ในครั้งนั้นหน้าที่ของกระทรวงมหาดไทยกับกระทรวงกลาโหม ยังหาได้แบ่งแยกชะนิดแห่งหน้าที่จากกันไม่ คงแบ่งแยกแต่อาณาเขตต์แห่งการบังคับบัญชาในประเทศ

ครั้นต่อมาใน ร.ศ. ๑๑๓ จึ่งได้มีประกาศจัดปันหน้าที่กระทรวงกลาโหมและมหาดไทย คือให้กระทรวงมหาดไทยมีหน้าที่รักษาการภายในพระราชอาณาเขตต์เว้นแต่ใน กรุงเทพมหานครเป็นหน้าที่กระทรวงนครบาล ส่วนกระทรวงกลาโหมเปลี่ยนมามีหน้าที่รักษาการภายในเหมือนดั่งแต่ก่อน ส่วนกรมยุทธนาธิการให้ขึ้นกระทรวงกลาโหม แต่ผู้บัญชาการกรมยุทธนาคงมียศเสมอเสนาบดีเป็นสมาชิกในเสนาบดีสภา

ใน ร.ศ. ๑๑๕ ได้ยกเลิกกระทรวงมุรธาธรสมทบงานกระทรวงนี้เข้ากับกรมราชเลขาธิการ

ส่วนที่ ๓

การแบ่งแยกประเภทแห่งอำนาจบริหารในรัชชกาลที่ ๖

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชชกาลนี้ ได้เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติแล้ว ต่อมาได้มีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขเพิ่มเติม การแบ่งแยกประเภทแห่งอำนาจบริหารดั่งต่อไปนี้

บทที่ ๑
ทะบวงการเมือง

๑. ใน ร.ศ. ๑๒๙ ให้แยกกรมทหารเรือออกจากกระทรวงกลาโหมตั้งเป็นกระทรวงทหารเรือ ส่วนกระทรวงกลาโหมคงมีหน้าที่เกี่ยวฉะเพาะทหารบกและการเกณฑ์คนเข้ารับราชการทหาร

๒. ใน ร.ศ. ๑๓๐ ได้ทรงแยกราชการกรมพระอาลักษณ์ออกจากกรมราชเลขาธิการตั้งขึ้นเป็นกระทรวง เรียกว่ากระทรวงมุรธาธร มีหน้าที่เกี่ยวแก่การรักษาทะเบียนฐานันดรศักดิ เครื่องราชอิสสริยาภรณ์ รักษาทะเบียนดวงตรา

๓. ในปี ร.ศ. ๑๓๐ นี้ยังได้ทรงจัดราชการกระทรวงโยธาธิการใหม่คือ ยกกรมคลองจากกระทรวงเกษตรมาขึ้นอยู่ในกระทรวงโยธา ให้ยกเลิกกรมโยธาในกระทรวงโยธา แยกแผนกการช่างก่อสร้างส่วนหนึ่งมาขึ้นกระทรวงนครบาล ให้กระทรวงโยธามีหน้าที่เกี่ยวแก่การสื่อสาร การคมนาคม คือ การรถไฟ ไปรษณีย์โทรเลข ทาง และเปลี่ยนนามกระทรวงโยธาธิการว่า "การทรวงคมนาคม"

๔. ใน พ.ศ. ๒๔๖๒ ได้แยกกรมธรรมการมาขึ้นในพระราชสำนักเปลี่ยนนามกระทรวงธรรมการเดิมว่า กระทรวงศึกษาธิการมีหน้าที่เกี่ยวแก่การศึกษา

๕. ใน พ.ศ. ๒๔๖๓ โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งสภาเผยแผ่พาณิชย์ ยกกรมพาณิชย์และสถิติพยากรณ์ในกระทรวงพระคลังขึ้นสู่ฐานะกระทรวง อยู่ในบังคับบัญชาสภาเผยแผ่พาณิชย์ให้มีหน้าที่เกื้อหนุนการพาณิชย์

ใน พ.ศ. ๒๔๖๔ ได้มีประกาศเพิ่มเติมว่าด้วยสภาเผยแพ่พาณิชย์หรือกระทรวงพาณิชย์แบ่งกิจการออกเป็นสองส่วน

ก. คิดและปฤกษาการตกเป็นหน้าที่ของสภาเผยแผ่พาณิชย์

ข. กระทำการ คือ ปฏิบัติการตามที่คิดและปรึกษาการตกเป็นหน้าที่ของกระทรวงพาณิชย์

๖. ใน พ.ศ. ๒๔๖๕ ได้โปรดเกล้าฯ ให้โอนราชการในกระทรวง นครบาลมารวมในกระทรวงมหาดไทย เว้นแต่กรมราชทัณฑ์ให้โอนขึ้นกระทรวงยุตติธรรม และให้โอนกรมอัยยการในกระทรวงยุตติธรรมไปขึ้นกระทรวงมหาดไทย

บทที่ ๒
คณะที่ปรึกษาในส่วนอำนาจบริหารบางอย่าง

นอกจากแบ่งแยกประเภทแห่งอำนาจบริหารดั่งได้กล่าวมาแล้ว คณะหรือสภาฝ่ายที่ทรงปรึกษาก็คงมีเสนาบดีสภา ซึ่งสืบเนื่องมาแต่ในครั้งก่อน ๆ อันเป็นสภาที่ปรึกษาในส่วนอำนาจบริหารโดยทั่ว ๆ ไป นอกจากนี้ยังได้ทรงสถาปนาคณะที่ปรึกษาในส่วนอำนาจบริหารบางอย่าง (ซึ่งเราไม่จัดเข้าอยู่ในสภาการแผ่นดิน) คือ

๑. สภาป้องกันพระราชอาณาจักร์ซึ่งได้ทรงตั้งขึ้นใน ร.ศ. ๑๒๙ เมื่อคราวแยกกรมทหารเรือออกจากกระทรวงกลาโหมตั้งเป็นกระทรวงทหารเรือ ซึ่งจะได้ปรึกษาในการดำริห์จัดการป้องกันพระราชอาณาจักร์ (ซึ่งต่อมาได้มีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขในรัชชกาลปัจจุบัน)

๒. สภาเผยแผ่พาณิชย์ซึ่งได้ตั้งขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๖๓ เพื่อคิดแลปรึกษาการเผยแผ่พาณิชย์

๓. สภากรรมการรถไฟมีหน้าที่กำกับตรวจตราการรถไฟ (ดูพระราชบัญญัติจัดวางการรถไฟแลทางหลวง พ.ศ. ๒๔๖๔)

๔. สภาการคลังตั้งใน พ.ศ. ๒๔๖๕ มีหน้าที่พิจารณาปัญหาทั้งปวงในเรื่องที่เกี่ยวกับพระราชทรัพย์สำหรับแผ่นดิน

ส่วนที่ ๔

การแบ่งแยกประเภทแห่งอำนาจบริหารในรัชชกาลปัจจุบัน

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชชกาลปัจจุบัน ได้เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติแล้ว ในปี พ.ศ. ๒๔๖๘ นั้นเองได้เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขเพิ่มเติมการแบ่งแยกประเภทแห่งอำนาจบริหารดังต่อไปนี้

บทที่ ๑

ทะบวงการเมือง

๑. ได้ประกาศเลิกกระทรวงมุรธาธร ยกการงานทั้งปวงไปรวมกับกรมราชเลขาธิการ เหมือนดั่งในรัชชกาลที่ ๕

๒. รวมหน้าที่ราชการกระทรวงคมนาคมและพาณิชย์ การตั้งเป็นกระทรวงคมนาคมและพาณิชย์การ ภายหลังเปลี่ยนนามเป็น "กระทรวงพาณิชย์และคมนาคม"

๓. รวมกรมธรรมการกับกระทรวงศึกษาธิการ ตั้งเป็นกระทรวงธรรมการตามเดิมเหมือนดั่งในรัชชการที่ ๕

๔. ใน พ.ศ. ๒๔๖๙ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งราชบัณฑิตยสภาตามข้อ ๑ แห่งประกาศตั้งแห่งสภานี้ มีความอยู่ตอนหนึ่งว่า บรรดาการซึ่งกรรมการหอพระสมุดสำหรับพระนครได้ทำอยู่แต่ก่อนก็ดี อำนาจหน้าที่กรรมการหอพระสมุดสำหรับพระนคร อันมีอยู่ในพระราชกำหนดกฎหมายที่ได้ตั้งไว้ก็ดี และหน้าที่ของกรมราชบัณฑิตซึ่งยังคงมีอยู่ก็ดี ให้รวมมาเป็นอำนาจหน้าที่ของราชบัณฑิตยสภาทั้งสิ้น

อนึ่งในพระราชปรารภมีความว่า ควรจะฟื้นหน้าที่กรมราชบัณฑิต ซึ่งเป็นกระทรวงราชการฝ่ายพลเรือนแต่โบราณ

เหตุฉะนั้นราชบัณฑิตสภาจึงเป็นกระทรวงการเมือง หาใช่เป็นแต่เพียงที่ประชุมสำหรับปรึกษากิจการเท่านั้นไม่ กล่าวคือ มีอำนาจและหน้าที่ปฏิบัติในทางธุระการหรือในทางบริหาร แต่จะมีฐานะเป็นกระทรวงหรือไม่นั้นไม่มีตัวบทได้กล่าวถึง ส่วนสภานายกของราชบัณฑิตยสภาในทุกวันนี้ก็ได้เป็นองค์อภิรัฐมนตรีและซึ่งเข้าในที่ประชุมอภิรัฐมนตรีสภาและเสนาบดีสภาตามที่ได้กล่าวมมาแล้วในตอนต้น

๕. ใน พ.ศ. ๒๔๗๔ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้รวมราชการกระทรวงทหารเรือเข้ากับกระทรวงกระลาโหม

นอกจากการเปลี่ยนแปลงแก้ไขที่สำคัญดั่งได้กล่าวมาแล้ว ยังได้มีการแก้ไขระเบียบภายในของกระทรวงต่าง ๆ และโอนการงานสับเปลี่ยนในระวางกระทรวงทะบวงการเหล่านั้น

ในปัจจุบันนี้กระทรวงทะบวงการเมืองอันเป็นสาขาของอำนาจธุระการ หรืออำนาจบริหารซึ่งได้แบ่งแยกออกมานั้นจึงคงเป็นดั่งนี้

ก. กระทรวง

๑. กระทรวงมหาดไทย
๒. กระทรวงกลาโหม
๓. กระทรวงการต่างประเทศ
๔. กระทรวงวัง
๕. กระทรวงเกษตร
๖. กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ
๗. กระทรวงยุตติธรรม
๘. กระทรวงธรรมการ
๙. กระทรวงพาณิชย์และคมนาคม

ข. กรมซึ่งมีฐานะเท่ากระทรวง

คือ กรมราชเลขาธิการ (ดูประกาศเลิกกระทรวงมุรธาธร พ.ศ. ๒๔๖๘)

ค. ทะบวงการอิสสระ

คือ ราชบัณฑิตยสภา

นอกจากที่ได้กล่าวมาแล้วยังมีกรมหรือกระทรวงการ ซึ่งขึ้นต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แต่มีหน้าที่ส่วนพระองค์ เช่นกรมพระคลังข้างที่ กรมราชองครักษ์เป็นต้น

บทที่ ๒
คณะที่ปรึกษาในส่วนอำนาจบริหารบางอย่าง

คณะที่ปรึกษาในส่วนอำนาจบริหารบางอย่างที่ได้มีมาแล้วแต่ในรัชชกาลที่ ๖ ก็ได้มีอยู่ต่อมา แต่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เปลี่ยนแปลงแก้ไขระเบียบการบ้างเช่นเปลี่ยนระเบียบสภาการคลัง ใน พ.ศ. ๒๔๖๘ และเปลี่ยนแปลงแก้ไขระเบียบสภาป้องกันอาณาจักร์

นอกจากนี้ยังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ตั้งสภากรรมการรักษาพระราชบัญญัติข้าราชการพลเรือน ใน พ.ศ. ๒๔๗๑ มีหน้าที่รักษาการให้เป็นไปตามพระราชบัญญัตินั้น (พระราชบัญญัตินี้จะได้กล่าวต่อไปในหมวดที่ ๔)

ส่วนที่ ๕
ระเบียบการปกครองของกระทรวงและทะบวงการอิสสระ
ข้อความทั่วไป

ตามที่ได้กล่าวมาแล้วในส่วนต่าง ๆ ซึ่งว่าด้วยการแบ่งแยกประเภทแห่งอำนาจบริหารออกเป็นกระทรวงและทะบวงการอิสสระนั้น ได้เกิดมีขึ้นโดยจารีตประเพณี หรือโดยบทกฎหมายซึ่งอาจรวมเรียกได้ว่า มีขึ้นโดยกฎหมาย (คำว่ากฎหมายในที่นี้ให้เทียบดูประมวลกฎหมายแพ่งและพำณิชย์ มาตรา ๔)

แต่ระเบียบของกระทรวงทะบวงการ จะพึงเป็นไปตามกฎหมายหรือไม่นั้นควรดูคำอธิบายของกรมหลวงราชบุรี ในหนังสือว่าด้วยพระราชบัญญัติในปัจจุบันเล่ม ๑ ในคำซึ่งว่าด้วย**กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ**มีความาอยู่ตอนหนึ่งว่า

"ตามธรรมดาเสนาบดีส่วนธุระการมีอำนาจที่จะเป็นเจ้าพนักงานเป็นหมู่เป็นกรมได้ต่าง ๆ รับผิดชอบาต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียว ถึงหมู่กรมในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติจะได้เป็นไปเหมือนในพระราชบัญญัติก็ดี บางทีเสนาบดีขั้นหลังจะได้จัดแบ่งแปลงไปแล้วบ้าง ซึ่งมหาชนหาทราบได้ไม่ จึ่งเป็นการยากที่จะทราบว่า ทุกวันนี้พระราชบัญญัตินั้น ๆ จะตรงกับความจริงอย่างไร เพียงไร ทั้งนี้ก็ไม่เป็นการสำคัญ เพราะโอกาศที่พระราชบัญญัติเหล่านี้จะเป็นข้อโต้เถียงกันในโรงศาลนั้นน้อยนักน้อยหนา ตามธรรมดาก็คงจะว่ากันในสภาที่ว่าราชการแผ่นดินทั้งสิ้น"

แต่ในทุกวันนี้ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา ๗๒-๗๓ ได้สมมตให้ทะบวงการเมืองเป็นนิติบุคคล

ตามธรรมดากระทรวงและทะบวงการก็ย่อมแยกประเภทแห่งการงานของตนออกเป็นหลายสาขา เรียกว่ากรมบ้าง กองหรือแผนกบ้าง สาขาเหล่านี้จะพึงมีฐานะเป็นนิติบุคคลหรือไม่นั้นนอกจากปัญหาที่จะ

ทุ่มเถียงกันในเรื่องคำว่าทะบวงการเมืองและกรมในรัฐบาลตามมาตรา ๗๓ แล้ว ก็ยังจะต้องพิจารณาในเบื้องต้นเสียก่อนว่ากรมหรือสาขาของทะบวงการเมืองมีระเบียบถูกต้องตามกฎหมาย กล่าวคือ ได้ตั้งขึ้นหรือได้เริ่มสภาพนีติบุคคลโดยถูกต้องหรือไม่ เหตุฉะนั้นการศึกษาถึงระเบียบแห่งการปกครองของกระทรวงและทะบวงการอิสสระจึ่งควรอาศัยหลักกฎหมาย

บรรดากระทรวงและทะบวงการตามที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ ย่อมวางระเบียบที่คล้ายกัน คือได้จัดแบ่งแยกชะนิดแห่งการงานของกระทรวงทะบวงเหล่านั้นออกเป็นสาขาต่าง ๆ เช่นแบ่งออกเป็นกรม และในกรมหนึ่งแยกออกเป็นกรมย่อย หรือแยกออกเป็นกองเป็นแผนก และมีหัวหน้าเป็นผู้บังคับบัญชาสาขาแห่งกิจการซึ่งได้แบ่งแยกออกมานั้น

อีกประการหนึ่งกิจการของกระทรวงทะบวงการย่อมมีกิจการอันเกี่ยวด้วยธุระการกลาง หรือการบัญชาการกลางอย่างหนึ่ง ซึ่งบังคับบัญชากิจการของกระทรวงทะบวงนั้น ๆ และยังมีการปฏิบัติตามคำบังคับบัญชากลางไปในท้องถิ่นต่าง ๆ หรือตามส่วนแห่งอาณาเขตต์ของประเทศ ซึ่งได้แบ่งแยกออกไป ในการนี้ก็ได้มีสำนักงานหรือผู้แทนของกระทรวงทะบวงการเหล่านั้นไปประจำอยู่ แต่ทั้งนี้อาจมีข้อที่แตกต่างกัน กล่าวคือ บางกระทรวงทะบวงการได้มีผู้แทนอยู่ในทุกส่วนแห่งอาณาเขตต์ของประเทศที่ได้แบ่งแยกออกไปนั้น แต่บางกระทรวงทะบวงการก็ไม่มีสำนักหรือผู้แทนไปประจำอยู่ในทุกส่วนแห่งอาณาเขตต์ ทั้งนี้ก็แล้วแต่ความจำเป็นหรือประโยชน์แห่งระเบียบของกระทรวงทะบวงการต่าง ๆ นั้น

รายการพิสดารแห่งการแยกสาขาต่าง ๆ ของกระทรวงนั้น จะงดไว้ไม่กล่าวเพราะคงทราบได้จากหนังสือที่เกี่ยวกับระเบียบ หรือทำเนียบกระทรวงทะบวงการต่าง ๆ อยู่แล้ว

หมวด ๒

การแบ่งแยกอำนาจบริหารของรัฐบาลออกเป็นส่วนต่าง ๆ ในพระราชอาณาเขตต์ (มัธยานุภาค Déconcentration)

ตามที่ได้กล่าวมาแล้วในหมวด ๑ อำนาจธุรการหรือบริหารได้แบ่งแยกตามชะนิดแห่งการงานของอำนาจนั้นออกเป็นกระทรวงทะบวงการต่าง ๆ แต่ก็คงเป็นอำนาจของรัฐบาลกลางนั่นเอง

ในประเทศที่มีอาณาเขตต์กว้างขวางอำนาจในทางธุรการของรัฐบาลกลางจะรวมกันอยู่แต่ในเมืองหลวงแห่งเดียวนั้นย่อมเป็นการไม่สะดวก เหตุฉะนั้นจึ่งจำต้องแบ่งแยกอำนาจในทางธุรการหรือบริหารนี้ออกไปไว้ตามท้องถิ่นต่าง ๆ ในพระราชอาณาเขตต์

การแบ่งแยกเช่นนี้ได้กล่าวมาแล้วว่าอาจจะกระทำได้โดยสองวิธี

วิธีที่ ๑ แบ่งอำนาจบริหารของรัฐบาลกลางออกไปเป็นสาขาใหญ่น้อยตามส่วนต่าง ๆ แห่งอาณาเขตต์ (มัธยานุภาค)

วิธีที่ ๒ แบ่งแยกให้แก่คณะซึ่งราษฎรในท้องถิ่นนั้นได้เลือกตั้งขึ้นเป็นผู้ใช้อำนาจเอง (มัธยวิภาค)

ในหมวดนี้จะได้กล่าวแต่การแบ่งแยกตามวิธีที่ ๑ เท่านั้น ส่วนวิธีที่ ๒ จะได้กล่าวในหมวดต่อไป

ให้สังเกตว่าแม้การแบ่งแยกตามวิธีที่ ๑ นี้ จะต่างกับวิธีที่ ๒ ดังได้กล่าวแล้วก็ยังต่างกับการแบ่งแยกอำนาจของรัฐต่าง ๆ ในประเทศที่เป็นสหรัฐ เพราะในประเทศที่เป็นสหรัฐนั้นรัฐต่าง ๆ ที่ได้ผสมเข้ากันนั้นได้มีฐานะเป็นนีติบุคคล และมีอำนาจที่จะออกกฎหมายซึ่งบางทีกฎหมายของรัฐต่าง ๆ นั้นเกิดขัดกันขึ้นเอง ดังเช่นกฎหมายของรัฐต่าง ๆ ในสหปาลีรัฐอเมริกา แต่การแบ่งแยกส่วนต่าง ๆ แห่งพระราชอาณาเขตต์นี้ ส่วนต่าง ๆ นั้นไม่มีสภาพเป็นนีติบุคคล คือถือว่าเป็นส่วนหนึ่งแห่งรัฐกลางนั้นเอง กับอีกประการหนึ่งส่วนต่าง ๆ แห่งพระราชอาณาเขตต์เหล่านั้นก็ไม่มีอำนาจที่จะออกบทกฎหมาย กล่าวคือ บทกฎหมายย่อมเหมือนกันทั่วทุกส่วนต่าง ๆ แห่งพระราชอาณาเขตต์ (ทั้งนี้ไม่หมายความว่าเจ้าพนักงานจะไม่มีอำนาจออกคำสั่ง แต่คำสั่งของเจ้าพนักงานมีลักษณะไปในทางบริหารซึ่งได้ออกขึ้นไว้เพื่อปฏิบัติการตามบทกฎหมายซึ่งผู้ทรงไว้ซึ่งอำนาจนีติบัญญัติได้ตราขึ้นไว้)

ในสมัยก่อนแก้ไขการปกครองในต้นรัชชกาลที่ ๕ ประเทศสยามได้มีประเทศราชขึ้นอยู่ เหตุฉะนั้นจึงอาจที่จะจัดแบ่งอาณาเขตต์ออกเป็นอาณาเขตต์ของประเทศสยามโดยแท้อย่างหนึ่ง และอาณาเขตต์ที่เป็นประเทศราชอย่างหนึ่ง ประเทศราชเหล่านั้นคงมีฐานะเป็นรัฐซึ่งมีเจ้านายของชาตินั้นปกครองเอง แต่ต้องถวายต้นไม้เงินทองกับเครื่องราชบรรณาการต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

อาณาเขตต์ของประเทศสยามโดยแท้นั้นได้แบ่งแยกออกเป็นราชธานี และหัวเมืองซึ่งขึ้นอยู่ในวงราชธานีส่วนหนึ่ง และหัวเมืองซึ่งอยู่ในภายนอกราชธานีอีกส่วนหนึ่ง บรรดาหัวเมืองขึ้นนอกวงราชธานีนั้น สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งพระราชวงศ์หรือข้าราชการเป็นผู้สำเร็จราชการเมือง มีอำนาจบังคับบัญชาสิทธิ์ขาดอย่างเป็นผู้ต่างพระองค์ทุกอย่าง และมีกรมการ พนักงานปกครองเองทุกแผนกอย่างเช่นในราชธานี

ส่วนภายในเขตต์เมืองหนึ่งได้แบ่งแยกออกเป็นแขวงมีหมื่นแขวงเป็นผู้ครอบครอง ในแขวงหนึ่งแยกออกเป็นตำบล มีกำนันเป็นหัวหน้า ในตำบลหนึ่งแยกออกเป็นบ้านมีผู้ใหญ่บ้านเป็นหัวหน้า

ส่วนทะบวงการซึ่งบังคับบัญชาหัวเมืองต่าง ๆ เหล่านี้ได้แบ่งแยกอยู่ในสมุหนายกบ้าง (ปักษ์เหนือ) และอยู่ในบังคับบัญชาสมุหกลาโหมบ้าง (ปักษ์ใต้) และในกรมพระคลังบ้าง (หัวเมืองท่า) ให้ดูข้อความโดยละเอียดที่ได้กล่าวมาแล้วในหมวดที่ ๑

ครั้นต่อมาเมื่อรวมการปกครองภายในให้ขึ้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทย ยกเว้นมณฑลกรุงเทพฯ ซึ่งให้ขึ้นกระทรวงนครบาล และได้จัดมณฑลเทศาภิบาลขึ้นนั้น ประเทศราชก็ยังคงมีอยู่และมีการปกครองตามระเบียบของประเทศนั้น ๆ เช่นประเทศกลันตัน ตรังกานู ส่วนหัวเมืองอื่น ๆ ซึ่งถือว่าเป็นอาณาเขตต์ของประเทศสยามโดยตรงก็ได้จัดแบ่งแยกออกเป็นมณฑลเทศาภิบาล แม้กระนั้นก็ดี บางส่วนแห่งอาณาเขตต์พลเมืองได้มีขนบธรรมเนียม หรือลัทธิแตกต่างกับส่วนอื่น ๆ จึงได้มีข้อบังคับพิเศษสำหรับส่วนต่าง ๆ นั้น เช่นข้อบังคับสำหรับปกครองมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ (มณฑลพายัพ) ร.ศ. ๑๑๙ และกฎข้อบังคับสำหรับปกครองบริเวณ ๗ หัวเมือง (มณฑลปัตตานีในเวลานี้) ร.ศ. ๑๒๐ ซึ่งจะได้กล่าวในส่วนที่เป็นพิเศษในระเบียบการ

ปกครองจังหวัด

(ระเบียบการปกครองคณะสงฆ์จะได้กล่าวเมื่อมีโอกาสพอ)

ต่อมาประเทศราชของสยามซึ่งมีฐานะเป็นรัฐได้ตกไปเป็นของต่างประเทศ อาณาเขตต์สยามทุกวันนี้จึงมีแต่รัฐเดียว เหตุฉะนั้นปัญหาที่ว่าส่วนต่าง ๆ ใดในพระราชอาณาจักร์จะมีสภาพเป็นรัฐอีกหรือไม่นั้นจึงหมดไป

ในทุกวันนี้อาณาเขตต์สยามได้แบ่งออกเป็นส่วนต่าง ๆ คือ

๑ มณฑล

๒ ในมณฑลหนึ่งแบ่งออกเป็นจังหวัด

๓ ในจังหวัดหนึ่งแบ่งออกเป็นอำเภอ

๔ ในอำเภอหนึ่งแบ่งออกเป็นตำบล

๕ ในตำบลหนึ่งแบ่งออกเป็นหมู่บ้าน

แต่ในมณฑลกรุงเทพฯ ได้มีระเบียบการปกครองเป็นพิเศษจากมณฑลอื่น ๆ การศึกษาถึงระเบียบแห่งการปกครองในมณฑลกรุงเทพฯ จะได้แยกไว้ต่างหาก

ส่วนที่ ๑

ระเบียบการปกครองในหัวเมือง

บทที่ ๑

ระเบียบการปกครองมณฑล

มณฑลเป็นส่วนใหญ่แห่งพระราชอาณาจักร์ที่ได้แบ่งแยกออก การแบ่งแยกมณฑลนี้ได้เปลี่ยนแปลงแก้ไขเพิ่มเติมตลอดมา ในทุกวันนี้มี ๑๔ มณฑล ตามลำดับอักษรดังนี้ กรุงเทพ จันทบุรี นครไชยศรี นครราชสีมา นครสวรรค์ นครศรีธรรมราช ปราจินบุรี ปัตตานี พายัพ พิศณุโลก ภูเก็จ ราชบุรี อยุธยา อุดร

ในรัชชกาลที่ ๖ ได้ทรงตั้งอุปราชประจำภาค คือ หลาย ๆ มณฑลมีอุปราชดูแลควบคุมเหนือสมุหเทศาภิบาลประจำมณฑลนั้น ๆ หรือบางมณฑลเช่นมณฑลอยุธยามณฑลเดียวหัวหน้ามณฑลนั้นดำรงฐานะเป็นอุปราช แต่ตำแหน่งอุปราชนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชชการปัจจุบันได้โปรดเกล้า ฯ ให้ยกเลิกเสีย

ระเบียบการปกครองมณฑลได้มีแบบแผนมาแต่เริ่มจัดมณฑลเทศาภิบาลในรัชชกาลที่ ๕ แต่ได้มีข้อบังคับหรือแบบแผนแยกย้ายกันอยู่ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๖๕ ได้รวมกระทรวงนครบาลเข้าในกระทรวงมหาดไทยแล้ว จึงได้มีข้อบังคับลักษณะปกครองหัวเมืองชั่วคราว พ.ศ. ๒๔๖๕ (ฉะบับที่ ๑) บัญญัติถึงระเบียบการปกครองมณฑลไว้ แต่ข้อบังคับนี้มิได้ปฏิบัติครบถ้วน

ก่อนที่จะศึกษาถึงระเบียบแห่งการปกครองมณฑลซึ่งจะได้กล่าวต่อไปควรระลึกว่าส่วนต่าง ๆ แห่ง

อาณาเขตต์ที่ได้แบ่งแยกออกไปนี้ไม่มีฐานะเป็นรัฐ เหตุฉะนั้นอำนาจสูงสุดในประเทศที่แบ่งแยกออกไปประจำตามส่วนต่าง ๆ จึงมีแต่อำนาจบริหารหรือธุรการและอำนาจตุลาการ ส่วนอำนาจในการออกกฎหมายหรืออำนาจนีติบัญญัตินั้นไม่ได้แบ่งแยกออกไป พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงใช้อำนาจนีติบัญญัตินี้ บทกฎหมายที่จะใช้แก่พลเมืองในส่วนต่าง ๆ ย่อมเหมือนกันซึ่งต่างกับประเทศที่เป็นสหรัฐ ที่กฎหมายของรัฐหนึ่งอาจต่างและขัดกับอีกรัฐหนึ่ง

ข้อ ๑

อำนาจบริหาร

ส่วนต่าง ๆ แห่งอาณาเขตต์ที่ได้แยกออกนี้ควรถือว่าเป็นส่วนหนึ่งแห่งรัฐกลางหาใช่เป็นส่วนของกระทรวงมหาดไทยแต่กระทรวงเดียวไม่ เหตุฉะนั้นเจ้าหน้าที่ฝ่ายธุรการหรือบริหารจึงควรจัดแบ่งเป็นเจ้าหน้าที่ทำการแทนรัฐบาลกลางหนึ่ง และเจ้าหน้าที่แทนกระทรวงทะบวงการต่าง ๆ อีกอย่างหนึ่ง

ข้อ ก เจ้าหน้าที่ทำการแทนรัฐบาลกลาง

ตามข้อบังคับลักษณะปกครองหัวเมืองชั่วคราว พ.ศ. ๒๔๖๕ มาตรา ๓ ในมณฑลหนึ่ง ๆ ให้มีสมุหเทศาภิบาลเป็นประธานสำเร็จราชการรับผิดชอบรักษาการในมณฑลนั้นให้เรียบร้อยตามแบบแผน และให้มีอำนาจบังคับบัญชาพนักงานทั้งหลายในมณฑลนั้น

สมุหเทศาภิบาลนี้ในรัชชกาลที่ ๖ ได้มีประกาศลงวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๘ แสดงให้เห็นว่าเป็นตำแหน่งที่ขึ้นตรงต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวคือเป็นผู้แทนพระองค์ในฝ่ายธุรการหรืออำนาจบริหารนี้ ไม่ใช่แต่จะเป็นผู้แทนกระทรวงมหาดไทยแต่กระทรวงเดียวไม่

ครั้นถึงรัชชกาลปัจจุบันได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เปลี่ยนสังกัดสมุหเทศาภิบาลให้ขึ้นต่อกระทรวงมหาดไทย (ดูประกาศลงวันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๙) แต่ก็คงเป็นที่เข้าใจกันว่าสมุหเทศาภิบาลเป็นผู้แทนของรัฐบาลกลางในมณฑลนั้น ๆ ด้วย

อำนาจและหน้าที่ของสมุหเทศาภิบาลนั้นตามมาตรา ๓ แห่งข้อบังคับที่อ้างมาแล้วก็คือ รับผิดชอบรักษาการในมณฑลนั้นให้เรียบร้อยตามแบบแผน และให้มีอำนาจบังคับบัญชาพนักงานทั้งหลายในมณฑลนั้น

พนักงานทั้งหลายในที่นี้คือพนักงานซึ่งกระทรวงทะบวงการฝ่ายธุรการได้แต่งตั้งขึ้นไว้ (ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปในข้อ ข.) แต่อำนาจบังคับบัญชาของสมุหเทศาภิบาลอันเกี่ยวกับเจ้าหน้าที่เหล่านี้จะต้องเป็นไปตามที่เสนาบดีเจ้ากระทรวงได้ตกลงเห็นชอบพร้อมกันจัดตั้งขึ้นไว้ให้เป็นเจ้าหน้าที่รักษาในแผนกนั้น ๆ และให้อยู่ในบังคับบัญชาของสมุหเทศาภิบาล (ให้ดูมาตรา ๔ และมาตรา ๕ แห่งข้อบังคับนั้นหรือตามประเพณีที่เคยมีมา)

ในกรณีย์ที่สมุหเทศาภิบาลไม่อยู่ตามข้อบังคับที่กล่าวถึงนี้ให้สมุหเทศาภิบาลมอบฝากการแก่

เจ้าหน้าที่ผู้มียศสูงในที่นั้นเป็นผู้แทนตัว ถ้ามีเหตุพิเศษซึ่งไม่ทันได้รับมอบหมายการงาน ให้ปลัดมณฑลรักษาการแทน ถ้าปลัดมณฑลไม่อยู่ให้อัยยการมณฑลรักษาการแทน แต่เดี๋ยวนี้ตำแหน่งปลัดมณฑลได้ยกเลิกแล้ว

ข้อ ข. เจ้าหน้าที่ผู้แทนกระทรวงทะบวงการต่าง ๆ

กระทรวงทะบวงการต่าง ๆ นั้นหาได้มีผู้แทนไปประจำทุกกระทรวงทะบวงการไม่ บางกระทรวงก็มีผู้แทนประจำอยู่หลายแผนก

กระทรวงมหาดไทย

(๑) สมุหเทศาภิบาล

(๒) อัยยการมณฑลมีหน้าที่รับผิดชอบรักษาการในเรื่องที่เกี่ยวแก่คดี เช่นการไต่สวนฟ้องร้อง

(๓) ผู้บังคับการตำรวจมณฑลรับผิดชอบรักษาการในแผนกรักษาความสงบเรียบร้อยปราบปรามโจรผู้ร้าย

(๔) มหาดไทยมณฑลรักษาการในแผนกปกครอง (ตามความหมายของกระทรวงมหาดไทย)

(๕) สาธารณสุขมณฑลรับผิดชอบรักษาการในแผนกสาธารณสุข

(๖) เสมียนตรามณฑลรับผิดชอบรักษาการพัสดุ แบบพิมพ์ การเงิน ซึ่งแยกออกจากคลัง

กระทรวงธรรมการ

มีธรรมการมณฑลเป็นผู้แทนกิจการของกระทรวงนี้

กระทรวงพระคลัง ฯ

ในแผนกสรรพากรมี สรรพากรมณฑลเป็นผู้รักษาการแผนกเก็บเงินภาษีอากร นอกจากนี้ยังมีผู้ตรวจการฝิ่นและผู้ช่วยเจ้าพนักงานสุรา ส่วนคลังมณฑลซึ่งเคยมีอยู่แต่ก่อนนั้นได้ยกเลิกแล้ว ได้จัดแบ่งเป็นภาค คือรวมหลาย ๆ จังหวัดเป็นภาคหนึ่งมีผู้กำกับคลังภาคเป็นหัวหน้า

กระทรวงเกษตราธิการ

มีเกษตรหรือราชโลหกิจมณฑล นอกจากนี้ในการป่าไม้ได้จัดแบ่งออกเป็นภาคมีป่าไม้ประจำภาคเป็นหัวหน้า

กระทรวงกลาโหม

ในส่วนกองทัพบกได้มีกองทัพ กองพล กรม กองทหารไปตั้งอยู่ในส่วนต่าง ๆ แห่งอาณาเขตต์ แต่ในส่วนปกครองท้องถิ่นได้จัดแบ่งออกเป็นมณฑลทหารบก ซึ่งบางมณฑลทหารบกมีอาณาเขตต์ครอบงำหลายมณฑลแห่งการปกครองตามธรรมดา มณฑลทหารบกหนึ่งมีผู้บัญชาการเป็นผู้บังคับบัญชา ในส่วนการเกณฑ์ทหารเวลานี้ไม่มีสัสดีมณฑล คือได้จัดแบ่งเป็นภาครวมหลาย ๆ จังหวัดเป็นหนึ่งภาคมีสัสดีภาคเป็นหัวหน้า

กระทรวงพาณิชย์และคมนาคม

ในส่วนไปรษณีย์โทรเลขมีผู้จัดการไปรษณีย์โทรเลขภาครวมหลาย ๆ จังหวัดเป็นหนึ่งภาค ในส่วนทางหลวง บางท้องถิ่นได้มีนายช่างภาคประจำอยู่

กระทรวงยุตติธรรม

ในส่วนธุระการไม่มีผู้แทน ในประเทศฝรั่งเศสกรมอัยยการขึ้นอยู่ในกระทรวงยุตติธรรม อัยยการในท้องถิ่นเป็นผู้แทนเสนาบดีกระทรวงยุตติธรรมในส่วนธุระการ แต่ในส่วนตุลาการ **ได้มีศาลมณฑล** ประจำอยู่

ส่วนกระทรวงอื่น ๆ เช่นกระทรวงวัง กระทรวงการต่างประเทศ ไม่มีผู้แทนประจำอยู่ตามมณฑล

ข้อ ๒ อำนาจตุลาการ

ในส่วนตุลาการมีศาลมณฑลตั้งอยู่ประจำมณฑล อำนาจของศาลนี้ให้ดูในคำอธิบายพระธรรมนูญศาลยุตติธรรม

บทที่ ๒

ระเบียบการปกครองจังหวัด

ในมณฑลหนึ่งแบ่งออกเป็นหลายจังหวัด เดิมเรียกว่าเมือง

ระเบียบการปกครองจังหวัดนี้เดิมมีกฎข้อบังคับลักษณะปกครองหัวเมือง ร.ศ. ๑๑๖ ต่อมาได้มีกฎข้อบังคับลักษณะปกครองหัวเมืองชั่วคราว (ฉะบับที่ ๑) พ.ศ. ๒๔๖๕ ที่ได้อ้างมาแล้วข้อความในกฎอื่น ๆ ที่ขัดกันกับกฎ พ.ศ. ๒๔๖๕ ก็จะนำมาใช้ไม่ได้

ในบางจังหวัดนอกจากในมณฑลกรุงเทพฯ ยังมีระเบียบการปกครองเป็นพิเศษโดยอาศัยข้อบังคับสำหรับปกครองมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ (มณฑลพายัพ) เช่น จังหวัด เชียงใหม่ ลำพูน น่าน ลำปาง แต่ในทุกวันนี้การปฏิบัติว่าด้วยระเบียบการปกครองจังหวัดลำปางได้เปลี่ยนแปลงไปโดยจะอนุโลมให้คล้ายกับจังหวัดอื่น ๆ

ข้อ ๑ อำนาจบริหาร

ข้อ ก. เจ้าหน้าที่ทำการแทนรัฐบาลกลาง

ในจังหวัดหนึ่งมีผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นประธาน เป็นผู้รับผิดชอบรักษาการในจังหวัดนั้นให้เรียบร้อยตามแบบแผน และให้มีอำนาจที่จะบังคับบัญชาพนักงานทั้งหลายในจังหวัดนั้น ผู้ว่าราชการจังหวัดนี้ขึ้นอยู่ในสังกัดกระทรวงมหาดไทย

เวลานี้บางจังหวัดคือ เชียงใหม่ ลำพูน น่าน มีเค้าสนามหลวงเป็นผู้บังคับบัญชารับผิดชอบในราชการพื้นบ้านพื้นเมืองทั่วไปให้ดูข้อ ๓๕ แห่งข้อบังคับสำหรับปกครองมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ (พายัพ) ร.ศ. ๑๑๙ และตามข้อ ๒๘ แห่งข้อบังคับนั้น คำว่าเค้าสนามหลวง คือ คณะข้าราชการ ๓ นาย

มีเจ้าผู้ครองนครหรือผู้ครองนครหนึ่ง ข้าหลวงประจำนคร (ปลัดมณฑลประจำจังหวัด) หนึ่งข้าหลวงผู้ช่วยหนึ่ง

ข้อ ข. เจ้าหน้าที่ผู้แทนกระทรวงทะบวงการต่าง ๆ

กระทรวงมหาดไทยมีผู้ว่าราชการจังหวัดในบางจังหวัดที่มีงานมาก ก็มีปลัดจังหวัดเป็นผู้ช่วย นอกจากนี้มีอัยยการจังหวัด ผู้บังคับกองตำรวจภูธรจังหวัดสาธารณสุขจังหวัด เสมียนตราจังหวัด และพะธำมะรงซึ่งมีหน้าที่เกี่ยวแก่การราชทัณฑ์

กระทรวงธรรมการมีธรรมการจังหวัด

กระทรวงพระคลังมีคลังจังหวัด และสรรพากรจังหวัด

กระทรวงพาณิชย์และคมนาคมมีพนักงานไปรษณีย์โทรเลข และบางจังหวัดได้มีนายช่างทาง

กระทรวงเกษตร มีเกษตรจังหวัดหรือนายทะเบียนที่ดิน หรือราชโลหกิจจังหวัด หรือสัตวแพทย์และพนักงานป่าไม้มีบางจังหวัด

กระทรวงกลาโหมมีสัสดีจังหวัด ผู้บังคับการทหารจังหวัดและอาจมีกรมกองทหารประจำอยู่

กระทรวงยุตติธรรมไม่มีในส่วนธุระการ

กระทรวงวัง กระทรวงการต่างประเทศไม่มี อำนาจหน้าที่ของพนักงานเหล่านี้ให้ดูในบทที่ ๑ ซึ่งว่าด้วยระเบียบการปกครองมณฑล

ข้อ ๒ อำนาจตุลาการ

มีศาลจังหวัดตั้งอยู่

บทที่ ๓

ระเบียบการปกครองอำเภอ

จังหวัดหนึ่งแยกออกเป็นหลายอำเภอระเบียบการปกครองอำเภอมีปรากฏอยู่ในพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ พ.ศ. ๒๔๕๗ และข้อบังคับลักษณะปกครองหัวเมืองชั่วคราว พ.ศ. ๒๔๖๕ (ฉะบับที่ ๑) ส่วนระเบียบการปกครองอำเภอในชั้นในพระนครมีการปกครองเป็นพิเศษ

การตั้งอำเภอหรือกิ่งอำเภอ ให้ดูพระราชบัญญัติปกครองท้องที่มาตรา ๖๒ ถึง ๖๕

การตั้งอำเภอท้องที่

ท้องที่หลายตำบลซึ่งสมควรอยู่ในความปกครองอันเดียว ให้จัดเป็นอำเภอสมุหเทศาภิบาลจะต้องเริ่มจัดการอย่างนี้

๑ กำหนดเขตต์ท้องที่อำเภอมีเครื่องหมายจดเขตต์อำเภออื่นทุกด้าน

๒ เขตต์ตำบลให้ตรงกับเขตต์อำเภอ

๓ ที่ว่าการอำเภอต้องอยู่ในที่ซึ่งจะปกครองราษฎรได้สะดวก

สมุหเทศาภิบาลบอกข้อกำหนดเหล่านี้มายังเสนาบดี ๆ นำความกราบบังคมทูล เมื่อได้รับพระบรมราชานุญาตแล้วจึงประกาศตั้งอำเภอได้

การตั้งกิ่งอำเภอ

อำเภอใดมีท้องที่กว้างขวาง เมื่อสมุหเทศาภิบาลได้รับอนุมัติเสนาบดีแล้วรวมตำบลบางตำบลตั้งเป็นกิ่งอำเภอ ๆ หนึ่ง จะมีกิ่งเดียวหรือหลายกิ่ง หรือจะไม่มีกิ่งเลยก็ได้

ข้อ ๑ อำนาจบริหาร

เจ้าหน้าที่ในฝ่ายบริหารหรือฝ่ายธุรการนี้มีปรากฏตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ มาตรา ๖๖ ถึง ๘๒ ซึ่งว่าด้วยการจัดตั้งกรมการอำเภอและข้อบังคับลักษณะปกครองหัวเมืองชั่วคราว พ.ศ. ๒๔๖๕ มาตรา ๑๑ ถึง ๑๕

ข้อ ก. พนักงานปกครองอำเภอ

อำเภอหนึ่งมีพนักงานปกครองคณะหนึ่ง ซึ่งเรียกว่ากรมการอำเภอแยกเป็นรายตำแหน่งดังนี้

๑. นายอำเภอซึ่งเป็นประธานรับผิดชอบปกครองรักษาการในอำเภอนั้นให้เรียบร้อยตามแบบแผน ถ้าเป็นตำแหน่งพิเศษเรียกว่าผู้ว่าราชการอำเภอ เช่นอำเภอแม่สอด อำเภอเบตง

๒. ปลัดอำเภอเป็นผู้ช่วยและผู้แทนนายอำเภอ อยู่ในบังคับนายอำเภอ อำเภอหนึ่งมีจำนวนปลัดอำเภอมากน้อยตามสมควรแก่ราชการ ตามปกติมีปลัดอำเภอขวา ปลัดอำเภออื่น ๆ เป็นปลัดซ้าย แต่ตามข้อบังคับลักษณะปกครองหัวเมืองชั่วคราว พ.ศ. ๒๔๖๕ มาตรา ๑๔ ได้ระบุตำแหน่งปลัดตำรวจอำเภอโดยประสงค์จะให้มีขึ้น เพื่อรับผิดชอบรักษาการในแผนกรักษาความสงบเรียบร้อยปราบปรามโจรผู้ร้าย (การรักษาความสงบเรียบร้อยในทางอรรถคดี : Police judiciaire) และให้ปลัดอำเภอคงรับผิดชอบรักษาการในแผนกปกครอง

๓. สมุหบัญชีอำเภอ คือข้าราชการสังกัดกรมสรรพากร มีหน้าที่เป็นผู้ช่วยนายอำเภอในการเก็บภาษีอากร และผลประโยชน์แผ่นดิน

นอกจากนี้ยังมีเจ้าหน้าที่สังกัดกระทรวงอื่น ๆ ซึ่งช่วยเหลือกรมการอำเภอเช่นสัสดีอำเภอ ธรรมการอำเภอ ผู้บังคับหมวด หรือหมู่ตำรวจภูธร บางอำเภอที่มีราชการมากก็มีเสมียนตราอำเภอ ในบางครั้งได้เคยดำริห์จะให้มีเกษตรประจำอำเภอ นอกจากนี้ในบางอำเภอซึ่งมีศาลจังหวัดตั้งอยู่ก็มีพะธำมะรงเรือนจำที่อยู่ในอำเภอนั้น

เจ้าหน้าที่กรมการอำเภอแม้มีตำแหน่งต่างกัน แต่มาตรา ๖๗ แห่งลักษณะปกครองท้องที่ให้ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

กิจการบางชะนิดกฎหมายได้ระบุให้เป็นหน้าที่ของนายอำเภอโดยฉะเพาะในกรณีย์เช่นนั้นก็จะทำแทนกันไม่ได้ แต่ในกิจการอย่างอื่น ๆ นายอำเภอจะมอบหมายให้กรมการอำเภอคนอื่นทำแทนก็ได้ ให้ดู

มาตรา ๗๘ ถึง ๘๑

ปัญหาในเรื่องนี้อาจเกิดขึ้นในเรื่องการออกหมายจับ หมายค้น ตามวิธีพิจารณาความอาชญา ว่า อำนาจนั้นจะมีได้ฉะเพาะตัวนายอำเภอเท่านั้นหรือไม่ ซึ่งต้องวินิจฉัยตามความเห็นของผู้สอนวิธีพิจารณาความอาชญา

พนักงานปกครองกิ่งอำเภอ

พนักงานนี้จะเป็นกรมการอำเภอรองแต่นายอำเภอ ตำแหน่งใดอยู่ประจำการและจะมีเสมียนพนักงานอยู่ประจำทำการที่กิ่งอำเภอเท่าใด ก็แล้วแต่จะสมควรตามปกติมีปลัดกิ่งอำเภอประจำอยู่ ให้ดูมาตรา ๗๐

กิจการใดจะแยกจากอำเภอมาทำที่กิ่งอำเภอนั้น ผู้ว่าราชการจุงหวัดมีอำนาจที่จะกำหนดโดยอนุมัติของเทศาภิบาล

ข้อ ข. หน้าที่และอำนาจของกรมการอำเภอ

ข้อความทั่วไป

ตามมาตรา ๑๓๒ แห่งพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ พ.ศ. ๒๔๕๗ หน้าที่และอำนาจของกรมการอำเภอในทางธุรการนี้มีวงเขตต์กว้าง คือนอกจากที่จะมีบทกฎหมายระบุไว้โดยตรงเป็นหน้าที่ของกรมการอำเภอแล้ว กรมการอำเภอยังมีหน้าที่รักษาการให้เป็นไปตามพระราชกำหนดกฎหมายอื่น ๆ ซึ่งแม้ว่าบทกฎหมายนั้น ๆ จะมิได้กำหนดไว้ให้เป็นหน้าที่ของผู้ใดก็ดี

หน้าที่ซึ่งพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ได้ระบุไว้โดยฉะเพาะนั้นได้จัดแบ่งแยกออกดังนี้

ก. การปกครองท้องที่(มาตรา ๘๓ ถึง ๙๒)

ข. การป้องกันภยันตรายของราษฎรและรักษาความสงบในท้องที่ (มาตรา ๙๓-๑๐๐)

ซ. การที่เกี่ยวด้วยความแพ่งและความอาชญา (มาตรา ๑๐๑-๑๐๘)

ค. การป้องกันโรคร้าย (มาตรา ๑๐๙-๑๑๓)

ต. บำรุงการทำนาค้าขาย ป่าไม้และทางไปมาต่อกัน (มาตรา ๑๑๔-๑๒๓)

ม. บำรุงการศึกษา (มาตรา ๑๒๔-๑๒๖)

ง. การเก็บภาษีอากร (มาตรา ๑๒๗-๑๒๙)

จ. หน้าที่เบ็ดเสร็จ (มาตรา ๑๓๐-๑๓๒)

(ขอให้ดูตัวบทพระราชบัญญัติที่กล่าวถึงนี้)

ให้พึงสังเกตว่าหน้าที่กรมการอำเภอในประเทศสยามนั้นมีทั้งการรักษาความสงบเรียบร้อยในทางปกครอง (Police administrative) และทั้งในทางอรรถคดี (Police judiciaire) เช่นการสืบสวนไต่สวน ฯลฯ คดีอาญาชญาซึ่งในบางประเทศถือว่าเป็นกิจการในทางยุตติธรรม จะเห็นได้ว่า ประเทศที่มีประมวลวิธีพิจารณาอาชญาได้บัญญัติการสืบสวนไต่สวน ฯลฯ ไว้ในประมวลวิธีพิจารณาอาชญานั้น และจะเห็นได้เด่นชัดว่า

การนี้ต่างกับคำที่เรียกในภาษาฝรั่งเศสว่า Police administrative แปลตามตัวว่าตำรวจปกครอง จะได้กล่าวถึงการรักษาความสงบเรียบร้อยเหล่านี้ไว้ในภาค ๓ ต่อไป

ข้อ ๒ อำนาจตุลาการ

แม้กรมการอำเภอจะมีอำนาจเปรียบเทียบความแพ่งก็ดี แต่อำนาจเช่นนั้นไม่ใช่อำนาจตุลาการ เพราะไม่มีอำนาจจะพิพากษาตัดสินให้เด็ดขาด

อำนาจตุลาการในที่นี้หมายความถึงศาลยุตติธรรม ซึ่งตั้งอยู่ตามอำเภอต่าง ๆ ในพระธรรมนูญศาลยุตติธรรมได้กล่าวถึงศาลแขวง แต่บัดนี้ไม่มีศาลแขวงไปตั้งอยู่ตามอำเภอต่าง ๆ ในครั้งก่อนบางอำเภอได้มีศาลแขวงไปตั้งอยู่ เช่นอำเภอปากพนังก่อนที่มีศาลจังหวัดในทุกวันนี้บางอำเภอได้มีศาลจังหวัดตั้งประจำอยู่ เช่นอำเภอปากพนัง อำเภอไชยา อำเภอกระบินทร์บุรี

ในท้องที่ใดไม่มีศาลยุตติธรรมตั้งประจำ คดีก็จะต้องว่ากล่าวกันในศาลจังหวัดซึ่งอำเภอนั้นได้อยู่ในเขตต์

บทที่ ๔

ระเบียบการปกครองตำบล

ในอำเภอหนึ่งแบ่งแยกออกเป็นหลายตำบล

ตำบลหนึ่งรวมหลายหมู่บ้าน ราว ๒๐ หมู่บ้าน เมื่อสมุหเทศาภิบาลเห็นชอบให้รวมหมู่บ้านนั้นตั้งเป็นตำบลแล้ว ผู้ว่าราชการจังหวัดจะต้องกำหนดหมายเขตต์ตำบลนั้นให้ทราบได้โดยชัดว่ามีเพียงใด ถ้าที่หมายเขตต์ไม่มีลำห้วย หนอง คลอง บึงบาง หรือสิ่งใดเป็นสำคัญก็ให้จัดมีหลักปักหมายเขตต์ไว้เป็นสำคัญ (ให้ดูมาตรา ๒๙)

ในท้องที่ใดซึ่งราษฎรได้ตั้งทำมาหากินชั่วฤดูกาลมีจำนวนมากจนได้จัดตั้งเป็นหมู่บ้านชั่วคราวขึ้น ถ้าหมู่บ้านชั่วคราวนี้อยู่ในท้องที่ป่าเปลี่ยวห่างจากกำนันในท้องที่นั้น ผู้ว่าราชการจังหวัดเห็นจำเป็นจะต้องมีกำนันขึ้นต่างหากก็ให้เลือกตั้งว่าที่กำนันเป็นตำบลชั่วคราวฤดูกาลนั้น (ให้ดูมาตรา ๒๖)

อำนาจซึ่งแยกไปอยู่ตามตำบลนี้คงมีแต่อำนาจธุระการส่วนอำนาจตุลาการนั้นไม่มี

ข้อ ๑ พนักงานปกครองตำบล

ก. กำนัน

ข. ผู้ทำการแทนกำนัน

ค. แพทย์ประจำตำบล

ง. สารวัตร

จ. ราษฎรผู้ช่วยกำนันฉะเพาะการ

ข้อ ก. กำนัน

๑. การแต่งตั้ง

ผู้ใหญ่บ้านทั้งปวงในตำบลนั้นเลือกคนใดคนหนึ่งในหมู่บ้านของตนเป็นกำนัน นายอำเภอนั่งเป็นประธานในการเลือกคัด ผู้ได้คะแนนเสียงข้างมากเป็นผู้สมควรที่จะเป็นกำนัน เมื่อได้รับหมายตั้งจากผู้ว่าราชการจังหวัดแล้ว การแต่งตั้งจึ่งจะสมบูรณ์ (ให้ดูมาตรา ๓๐ และ ๓๒)

๒ การออกจากตำแหน่ง

เหตุที่จะต้องออกจากตำแหน่งมีบัญญัติไว้ในมาตรา ๓๑ คือ

๑) เมื่อต้องออกจากผู้ใหญ่บ้าน

๒) เมื่อผู้ใหญ่บ้านในตำบลนั้นโดยมากด้วยกันร้องขอให้เอาออกจากตำแหน่งกำนัน

๓) เมื่อผู้ว่าราชการจังหวัดเห็นว่าความสามารถไม่พอแก่ตำแหน่ง และสมุหเทศาภิบาลเห็นชอบด้วย

กำนันที่ต้องออกจากตำแหน่งด้วยเหตุ (๒) หรือ (๓) ไม่ขาดจากตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านที่เป็นอยู่

ข้อ ข. ผู้ทำการแทนกำนัน

ถ้ากำนันทำการในหน้าที่ไม่ได้ในชั่วคราวเวลาใด เช่น ไปทางไกลเป็นต้น ให้มอบอำนาจและหน้าที่ไว้แก่ผู้ใหญ่บ้านคนใดคนหนึ่ง ซึ่งอยู่ในตำบลเดียวกันให้ทำการแทน และให้ผู้แทนนี้มีอำนาจเต็มที่ในตำแหน่งกำนัน แต่การที่กำนันจะมอบหมายหน้าที่ให้แก่ผู้ใหญ่บ้าน ทำการแทนเช่นนี้ ให้บอกผู้ใหญ่บ้านทั้งหลายในตำบลเดียวกัน และบอกกรมการอำเภอให้ทราบไว้ด้วย

ข้อ ค. แพทย์ประจำตำบล

๑. การแต่งตั้ง

วิธีเลือกแพทย์ประจำตำบลให้กำนันและผู้ใหญ่บ้าน ประชุมพร้อมกันเลือกผู้ที่มีความรู้ในวิชชาแพทย์ แต่ผู้ที่เป็นแพทย์ประจำตำบลนั้นจะเลือกถูกผู้ที่เป็นผู้ใหญ่บ้านอยู่แล้ว หรือยังไม่ได้เป็นผู้ใหญ่บ้านก็ได้เหมือนกัน แต่ห้ามมิให้เลือกผู้ที่อยู่ในท้องที่ตำบลอื่น เว้นแต่ผู้ที่เป็นแพทย์ประจำตำบลที่ใกล้เคียงกันอยู่แล้วและเขายอมจะทำการรวมเป็นสองตำบล ถ้าผู้ว่าราชการจังหวัดเห็นเป็นการสมควรแล้วก็เป็นได้ (ให้ดูมาตรา ๔๕-๔๖)

๒. การออกจากตำแหน่ง

เหตุที่แพทย์ประจำตำบลจะต้องออกจากตำแหน่งนั้นเหมือนกับเหตุที่กำนันจะต้องออกจากตำแหน่งทุกประการ (ให้ดูมาตรา ๔๗ และ ๓๑)

ข้อ ง. สารวัตร

ในตำบลหนึ่งมีสารวัตรสำหรับเป็นผู้ช่วย และรับใช้สรอยของกำนันสองคนผู้ที่จะเป็นสารวัตรนี้แล้วแต่กำนันจะร้องขอให้ผู้ใดเป็น แต่ต้องได้รับความเห็นชอบของผู้ว่าราชการจังหวัดด้วยจึ่งเป็นได้ และกำนันมีอำนาจเปลี่ยนสารวัตรได้ (ให้ดูมาตรา ๔๔)

ข้อ จ. ราษฎรผู้ช่วยกำนันฉะเพาะการ

นอกจากแพทย์ประจำตำบลสารวัตรและผู้ใหญ่บ้านในตำบลนั้น พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ให้อำนาจกำนันที่จะเรียกผู้ใดมาหารือให้ช่วย เช่นในการเกิดจลาจล ชิงทรัพย์ หรือไฟไหม้ หรือเหตุร้ายสำคัญอย่างใด ๆ กำนันมีอำนาจเรียกผู้ใหญ่บ้านแลลูกบ้านในตำบลออกช่วยต่อสู้ติดตามจับผู้ร้าย หรือติดตามเอาของกลางคืน หรือดับไฟ หรือช่วยอย่างอื่นตามควรแก่การโดยเต็มกำลัง (ให้ดูมาตรา ๖๐,๔๓ และ ๖๗)

ปัญหาจึ่งเกิดขึ้นว่าลูกบ้านที่ได้ช่วยเหลือกำนันเช่นนั้นจะถือว่าเป็นเจ้าพนักงานได้หรือไม่ ศาลฎีกาได้เคยพิพากษาดั่งปรากฏในคำพิพากษาฎีกา ๒๖๕.ปี ๒๔๖๗ ธรมสาร เล่ม ๘ หน้า ๑๙๖

"กำนันบอกลูกบ้านให้ช่วยจับผู้ร้าย ถ้าผู้ใดยิงลูกบ้านตาย ในเวลานั้นต้องมีความผิดฐานฆ่าเจ้าพนักงานกระทำตามหน้าที่ตาย ตามกฎหมายลักษณะอาชญามาตรา ๒๕๐ ข้อ ๒"

ข้อ ๒ หน้าที่และอำนาจของเจ้าพนักงานปกครองตำบล

(ดูพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ พ.ศ. ๒๔๕๗ มาตรา ๓๔-๔๙)

ข้อ ๓ การประชุมกำนัน ผู้ใหญ่บ้านและแพทย์ประจำตำบล

๑) ผู้มีอำนาจเรียกประชุม

กำนันเป็นผู้มีอำนาจเรียกประชุม (ให้ดูมาตรา ๕๐)

๒) การชี้ขาดตกลง

ให้เอาเสียงข้างมาก (ให้ดูมาตรา ๕๐)

๓) กำหนดการประชุม

ก. ตามปกติประชุมทั้งผู้ใหญ่บ้านและแพทย์ประจำตำบลเดือนละหนึ่งครั้งเสมอไป (ให้ดูมาตรา ๕๑)

ข. เหตุการณ์พิเศษ

ตามตัวบทบางมาตราให้กำนันเรียกทั้งผู้ใหญ่บ้าน และแพทย์ตำบลประชุมบางทีเรียกแต่ผู้ใหญ่บ้าน

เรียกประชุมทั้งผู้ใหญ่บ้านและแพทย์ประจำตำบลในกรณีย์ที่บัญญัติไว้ตั้งแต่มาตรา ๕๕-๖๑ เรียกประชุมแต่ผู้ใหญ่บ้านในกรณีย์ที่บัญญัติไว้ในมาตรา ๕๒-๕๙

บทที่ ๕

ระเบียบการปกครองหมู่บ้าน

ในตำบลหนึ่งแยกออกเป็นหลายหมู่บ้าน

หมู่บ้านมีหลาย ๆ บ้านรวมกัน การที่จะกำหนดว่าบ้านกี่บ้านจะควรเป็นหมู่บ้านหนึ่งนั้น ให้ถือความสะดวกแก่การปกครองเป็นประมาณ คือ

๑. ถ้าเป็นที่มีการอยู่รวมกันมากถึงจำนวนบ้านน้อยให้ถือเอาจำนวนคนเป็นสำคัญประมาณราว ๒๐๐ คน เป็นหมู่บ้านหนึ่ง

๒. ถ้าเป็นที่ผู้คนตั้งบ้านเรือนอยู่ห่างไกลกันถึงจำนวนคนจะน้อย ถ้าจำนวนบ้านไม่ต่ำกว่า ๕ บ้าน แล้วจะจัดเป็นหมู่บ้านหนึ่งก็ได้ (ให้ดูมาตรา ๘)

นอกจากหมู่บ้านที่ตั้งไว้ประจำดั่งกล่าวแล้ว ถ้าในท้องที่ใดมีราษฎรไปตั้งชุมนุมทำการหาเลี้ยงชีพ แต่ในบางฤดูกาลและมีจำนวนมากพอที่จะจัดเป็นหมู่บ้านนายอำเภออาจประชุมราษฎรในหมู่นั้นเลือกว่าที่ผู้ใหญ่บ้านเป็นการตั้งหมู่บ้านชั่วคราวขึ้นฉะเพาะฤดูกาลที่ราษฎรจะตั้งชุมนุมกันอยู่ในที่นั้น (ให้ดูมาตรา ๒๒)

หมู่บ้านชั่วคราวนี้ตามปกติให้รวมอยู่ในกำนันในตำบลเดิม แต่ถ้าเป็นที่ห่างไกลจากกำนันผู้ว่าราชการจังหวัดจะตั้งว่าที่กำนันเป็นนายตำบลชั่วคราวก็ได้ (ให้ดูมาตรา ๒๖ และคำอธิบายในบทที่ ๔ ที่กล่าวมาแล้ว)

หมู่บ้านใด ๆ ที่ได้ตั้งขึ้นแล้ว ถ้ามีลูกบ้านเพิ่มขึ้นจนมีจำนวนซึ่งกำนันและผู้ใหญ่บ้านตำบลนั้นปรึกษากันเห็นว่า เกินกว่าความสามารถในผู้ใหญ่บ้านคนเดียวที่จะดูแล่ปกครองให้เรียบร้อยได้ ให้กำนันนำความแจ้งต่อกรมการอำเภอ ให้พิเคราะห์ดูอีกชั้นหนึ่ง แล้วให้กรมการอำเภอบอกเข้าไปยังผู้ว่าราชการจังหวัด เมื่อผู้ว่าราชการจังหวัดเห็นสมควรแล้วก็ให้ตั้งหมู่บ้านขึ้นใหม่ และเลือกผู้ใหญ่บ้านเพิ่มเติมขึ้นใหม่ (ให้ดูมาตรา ๑๙ ข้อ ๑)

ศัพท์คำว่า "บ้าน" ซึ่งกล่าวถึงในพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่นั้นหมายความว่า "เรือนหลังเดียวก็ตาม หลายหลังก็ตาม ซึ่งอยู่ในเขตต์ที่มีเจ้าของเป็นอิสสระส่วนหนึ่ง" เช่น บ้าน ห้อง แถว แพ เรือ ซึ่งจอดประจำอยู่ที่ใด ถ้ามีเจ้าของหรือผู้เช่าครอบครองเป็นอิสสระต่างหากห้องหนึ่ง หลังหนึ่ง ลำหนึ่งหรือหมู่หนึ่งในเจ้าของหรือผู้เช่าคนหนึ่งนั้นก็นับว่าบ้านหนึ่งเหมือนกัน(ให้ดูมาตรา๗ข้อ๑

แต่วัด สถานที่ทำการรัฐบาล เช่น โรงพยาบาล โรงทหาร โรงเรียน เรือนจำ ที่ทำการไปรษณีย์ สถานีรถไฟ หรือสำนักงานของรัฐบาล อยู่ในความปกครองของหัวหน้าในที่นั้น ไม่นับว่าเป็นบ้านตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ (ให้ดูมาตรา ๗ ข้อ ๓)

ข้อ ๑ พนักงานปกครองหมู่บ้าน

ในหมู่บ้านหนึ่งมีผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้ปกครอง ถ้าเป็นหมู่บ้านชั่วคราวเรียกว่า "ว่าที่ผู้ใหญ่บ้าน"

นอกจากนี้ยังมีผู้ทำการแทนผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านฉะเพาะการ

ข้อ ก. ผู้ใหญ่บ้าน

๑. การแต่งตั้ง

การตั้งผู้ใหญ่บ้านนี้กระทำกันโดยวิธีออกเสียงลงมติของราษฎร ซึ่งมีสิทธิออกเสียงลงมติดังจะได้กล่าวต่อไป ผู้ที่ได้รับเสียงข้างมากเป็นผู้ควรเป็นผู้ใหญ่บ้านนายอำเภอจะต้องรายงานขอหมายตั้งจากผู้ว่าราชการจังหวัด (ให้ดูมาตรา ๑๔ และ ๑๖)

ในการแต่งตั้งผู้ใหญ่บ้านนี้ พลเมืองสยามได้มีสิทธิในการเมืองอยู่บ้านเพียงเล็กน้อย แต่ผู้ที่จะมีสิทธิออกเสียงก็ดี หรือผู้ที่จะได้รับเลือกเป็นผู้ใหญ่บ้านก็ดีจะต้องเป็นผู้ที่มีคุณสมบัติตามที่จะได้กล่าวต่อไป

ก) คุณสมบัติของผู้ที่มีสิทธิออกเสียง

มาตรา ๑๑ มีความว่า ราษฎรชายหญิงที่จะเป็นผู้เลือกผู้ใหญ่บ้านได้นั้น

(๑) ต้องเป็นคนในบังคับสยาม

(๒) ต้องเป็นฆราวาสมีอายุแต่ ๒๐ ปีขึ้นไป

ดั่งนี้ความไม่สามารถอันเนื่องจากเพศในการออกเสียงลงมติซึ่งในบางประเทศได้บัญญัติขึ้นไว้จึงไม่มีในประเทศสยาม

คำว่าเป็นคนในบังคับสยาม เมื่อตีความหมายอย่างกว้างแล้วก็ย่อมรวมทั้งบุคคลที่มีสัญชาติไทยและคนต่างด้าวที่อยู่ในบังคับสยาม เช่นคนจีนเป็นต้น ในประเทศอื่นหลายประเทศซึ่งมีราษฎรได้มีสิทธิในทางการเมืองอย่างมากนั้นได้ถือเป็นระเบียบโดยเคร่งครัดว่า คนต่างด้าวไม่มีสิทธิในทางการเมืองของประเทศที่คนต่างด้าวเข้าไปอยู่นั้น สิทธิในทางการเมืองจะพึงมีพึงได้แก่บุคคลที่มีสัญชาติของประเทศนั้นและจะต้องเป็นชิติเซน (บางครั้งแปลว่าเป็นพลเมือง บางครั้งแปลว่าอิสสรบุรุษ) กล่าวคือบุคคลที่มีสัญชาติของประเทศหนึ่งอาจจะไม่เป็นชิติเซนไปทั้งหมด การไม่เป็นชิติเซนนั่นอาจเนื่องจากเพศหรือถูศาลพิพากษาให้ถอนการเป็นชิติเซน หรืออาจเป็นราษฎรในดินแดนอันเป็นเมืองขึ้น (คำว่าชิติเซนต่างกับคนสังกัดในบังคับคนในอารักขา พลเมืองในอาณาเขตต์อาณัติแทนสันนิบาติชาติ (ให้ดูในคำอธิบายกฎหมายระวางประเทศแผนกคดีบุคคลของผู้สอน)

ข) คุณสมบัติของผู้ที่จะได้รับเลือกเป็นผู้ใหญ่บ้าน

๑. ต้องเป็นคนในบังคับสยาม

๒. ต้องเป็นฆราวาสมีอายุ ๒๐ ปีขึ้นไป

๓. ต้องเป็นชาย

๔. ต้องเป็นเจ้าบ้านมิใช่เป็นคนใช้หรือลูกจ้างของผู้อื่น เจ้าบ้านนั้นมีวิเคราะห์ศัพท์อยู่ในมาตรา ๗ ข้อ ๑ จะครอบครองด้วยเป็นเจ้าของก็ตาม ด้วยเป็นผู้อาศัยโดยชอบด้วยกฎหมายก็ตาม แต่มีข้อยกเว้นอยู่ว่า ผู้ซึ่งสมควรจะว่าที่ผู้ใหญ่บ้านในหมู่บ้านชั่วคราว แม้จะไม่มีบ้านช่องเป็นภูมิลำเนาในที่นั้น

ก็อาจได้รับเลือกเป็นว่าที่ผู้ใหญ่บ้านได้ (ให้ดูมาตรา ๒๓)

๕. ต้องไม่ใช่เป็นทหารในกองประจำการ (ทั้งนี้ให้ดูมาตรา ๑๒)

ถ้าราษฎรเลือกผู้ใหญ่บ้านถูกผู้ต้องข้อห้ามอย่างใด ถ้าต้องเลือกใหม่ นายอำเภอต้องแจ้งความต่อผู้ว่าราชการจังหวัด ให้ทราบเหตุผลทุกรายไป (ให้ดูมาตรา ๑๕)

ค) วิธีออกเสียงลงมติ

อาจกระทำได้โดยสองวิธี

ออกเสียงโดยเปิดเผย เช่นราษฎรผู้เลือกได้แสดงความประสงค์เมื่อเจ้าพนักงานได้ไต่ถามความเห็นและได้ตอบเจ้าพนักงานในที่ประชุมนั้น (ให้ดูมาตรา ๑๓ ตอนต้น)

ออกเสียงโดยวิธีลับ เมื่อเจ้าพนักงานเห็นว่าการที่เลือกโดยเปิดเผยจะไม่คล่องใจราษฎรผู้เลือก จะให้มาบอกแต่โดยเงียบแต่ที่ละคนมิให้เพื่อนรู้ว่าเลือกผู้ใดก็ได้ (ให้ดูมาตรา ๑๓ ตอนท้าย)

๒. การออกจากตำแหน่ง

ผู้ใหญ่บ้านจะต้องออกจากตำแหน่งตามเหตุที่บัญญัติไว้ในมาตรา ๑๘ คือ

๑ ไปอยู่เสียพ้นท้องที่หมู่บ้านที่ว่ากล่าวเกินกว่า ๖ เดือนขึ้นไป

๒ ต้องราชทัณฑ์อย่างใด ๆ นับแต่ต้องจำคุกขึ้นไป

๓ ไปมียศและตำแหน่งราชการอย่างอื่นซึ่งจะทำการในหน้าที่ผู้ใหญ่บ้านไม่ได้

๔ กระทำการทุจริตในหน้าที่หรือผู้ว่าราชการจังหวัดเห็นว่าความสามารถไม่พอแก่ตำแหน่ง

๕ ลูกบ้านในหมู่บ้านนั้นโดยมากด้วยกันร้องขอให้เปลี่ยน

๖ ลูกบ้านอพยพไปอยู่ที่อื่นจนเป็นหมู่บ้านไม่ได้

ถ้าเป็นหมู่บ้านชั่วคราวว่าที่ผู้ใหญ่บ้านก็จะต้องออกจากตำแหน่งเมื่อหมดฤดูกาลซึ่งราษฎรตั้งชุมนุมกันอยู่ในที่นั้น ตามที่จะได้กำหนดไว้ในหมายตั้ง (ให้ดูมาตรา ๒๕)

เมื่อผู้ใหญ่บ้านต้องออกจากตำแหน่ง ก็จะต้องคืนหมายตั้งสำมะโนครัวทะเบียนบัญชีให้แก่กำนันเพื่อจัดการต่อไป (ให้ดูมาตรา ๒๐)

ข้อ ข. ผู้ทำการแทนผู้ใหญ่บ้าน

ถ้าผู้ใหญ่บ้านคนใดทำการในหน้าที่ไม่ได้ในครั้งหนึ่งคราวหนึ่ง ให้มอบหน้าที่แก่ผู้ใหญ่บ้านคนใดคนหนึ่งในหมู่บ้านที่ใกล้เคียงในตำบลเดียวกันให้ทำการแทนและต้องบอกกำนันให้ทราบ (ให้ดูมาตรา ๒๑)

ข้อ ค. ราษฎรผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านฉะเพาะการ

ผู้ใหญ่บ้านอาจเรียกราษฎรให้ช่วยเหลือได้ในกิจการบางอย่าง (ให้ดูมาตรา ๒๗ ข้อ ๙ และเทียบใน

เรื่องผู้ช่วยกำนันฉะเพาะการที่กล่าวมาแล้ว)

ข้อ ๒. หน้าที่และอำนาจผู้ใหญ่บ้าน

(ให้ดูมาตรา ๒๗-๒๘)

ส่วนที่ ๒

ระเบียบการปกครองในมณฑลกรุงเทพฯ

การปกครองในมณฑลกรุงเทพ ฯ มีระเบียบแตกต่างกับการปกครองในหัวเมืองหลายประการ ต่อไปนี้จะได้กล่าวถึงความแตกต่างที่สำคัญ

บทที่ ๑

ระเบียบการปกครองมณฑล

ข้อ ๑ อำนาจธุระการหรือบริหาร

ก่อนประกาศรวมกระทรวงนครบาลเข้าอยู่ในกระทรวงมหาดไทย พ.ศ. ๒๔๖๕ การปกครองท้องที่ในมณฑลกรุงเทพฯ อยู่ในหน้าที่ของกระทรวงนครบาลเมื่อได้รวมกระทรวงนครบาลเข้าในกระทรวงมหาดไทยแล้ว ตามประกาศฉะบับนั้นมีใจความว่า การปกครองท้องที่พร้อมทั้งงานประชาภิบาล นคราภิบาล อันเป็นหน้าที่ฉะเพาะกรุงเทพพระมหานครนั้น ให้มีสมุหพระนครบาลเป็นหัวหน้ารับผิดชอบอย่างสมุหเทศาภิบาลแห่งมณฑลต่าง ๆ ทั่วพระราชอาณาจักร์

และตามตัวบทในข้อบังคับในลักษณะปกครองหัวเมืองชั่วคราว พ.ศ. ๒๔๖๕ มาตรา ๑๗ ให้สมุหพระนครบาลสั่งการโดยอนุมัติเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ส่วนเจ้าหน้าที่ผู้แทนกระทรวงต่าง ๆ ซึ่งมีแปลกจากมณฑลในหัวเมือง เช่นกิจการในกระทรวงมหาดไทยได้ให้กรมเจ้าท่าซึ่งแต่เดิมเป็นกรมขึ้นอธิบดีมาขึ้นอยู่กับสมุหพระนครบาล ส่วนการเรือนจำได้มีกองมหันตโทษและกองลหุโทษ ซึ่งผู้บังคับบัญชาเป็นขึ้นเจ้ากรมขึ้นอยู่กับสมุหพระนครบาล

ในส่วนอัยยการมีกรมอัยยการเป็นผู้บังคับบัญชา

ส่วนกิจการของกระทรวงทะบวงการอื่น ๆ ให้เทียบดูในเรื่องระเบียบการปกครองหัวเมือง

ข้อ ๒ อำนาจตุลาการ

ให้ดูคำอธิบายพระธรรมนูญศาลยุตติธรรม

บทที่ ๒

ระเบียบการปกครองจังหวัด

จังหวัดในมณฑลกรุงเทพ ฯ นอกจากจังหวัดพระนครและธนบุรี มีระเบียบคล้ายกับจังหวัดในหัวเมือง เว้นแต่กิจการบางชะนิด เช่นการทะเบียนเรือได้มีนายทะเบียนเรือประจำอยู่

ส่วนจังหวัดพระนครและธนบุรีได้มีระเบียบการปกครองแตกต่างจากจังหวัดในหัวเมือง การงานในทางธุระการของสองจังหวัดนี้ได้รวมกัน

ในส่วนการไต่สวนคดีอาชญา ตำรวจนครบาลมีหน้าที่ในการนี้ และเมื่อได้ประกาศยกเลิกอัยยการพระนครบาลใน พ.ศ. ๒๔๗๒ อำเภอชั้นนอกในจังหวัดพระนครและธนบุรีได้งดการไต่สวนคดีอาชญา ให้ดูคำอธิบายในบทที่ ๓ ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

บทที่ ๓

ระเบียบการปกครองอำเภอ

อำเภอและจังหวัดอื่น ๆ นอกจากในจังหวัดพระนครและธนบุรีคงมีระเบียบการปกครองเหมือนกับอำเภอในจังหวัดหัวเมืองอื่น ๆ ให้ดูพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ พ.ศ. ๒๔๕๗ มาตรา ๒

ส่วนอำเภอที่ขึ้นจังหวัดพระนครและธนบุรีนั้น ตามนัยแห่งพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่และข้อบังคับลักษณะปกครองหัวเมืองชั่วคราว พ.ศ. ๒๔๖๕ ได้แยกออกเป็นอำเภอชั้นนอกและอำเภอชั้นใน อำเภอชั้นนอกคงมีระเบียบเหมือนอำเภอในจังหวัดหัวเมือง ส่วนอำเภอชั้นในคงมีระเบียบแตกต่างออกไปตามประกาศ พ.ศ. ๒๔๕๘ ให้ใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ในเขตต์ชั้นในกรุงเทพพระมหานคร แต่เพียงบางมาตราเท่านั้น คือมาตรา ๖๒-๖๓ ข้อ ๑-๒-๓ และมาตรา ๖๔ ถึง ๘๒ ซึ่งว่าด้วยการตั้งอำเภอ มาตรา ๕๒ ซึ่งว่าด้วยคนจรจัดหรือคนที่แสดงอาฆาตมาดร้ายซึ่งกรมการอำเภอจะต้องจัดการฟ้องร้องเอาโทษตามมาตรา ๓๐ แห่งประมวลกฎหมายอาชญามาตรา ๘๖ ถึง ๙๒ ว่าด้วยหน้าที่การปกครองท้องที่ มาตรา ๙๗ ถึง ๑๐๐ ว่าด้วยเรื่องโรงเรือนที่ชำรุดราษฎรอยู่ในที่เปลี่ยว และราษฎรอัตคัด มาตรา ๑๐๓ ถึง ๑๐๕ ว่าด้วยชันสูตรตราสินเปรียบเทียบความอาชญามาตรา ๑๐๘ ถึง ๑๑๘ ว่าด้วยเปรียบเทียบความแพ่ง การป้องกันโรคร้าย บำรุงการทำนาค้าขายและทางไปมาต่อกัน มาตรา ๑๒๑ ถึง ๑๓๒ ว่าด้วยรักษาพันธุ์สัตว์น้ำที่สาธารณประโยชน์ที่วัด บำรุงการศึกษา การเก็บภาษีอากร หน้าที่เบ็ดเสร็จ

ตามนี้อำเภอชั้นนอกคงมีหน้าที่ไต่สวนคดีอาชญา หรือทำหน้าที่ซึ่งเรียกว่าตำรวจยุตติธรรม (ซึ่งจะได้อธิบายถึงความหมายในภาคต่อไป) ส่วนอำเภอชั้นในหน้าที่ตกอยู่แก่ตำรวจนครบาล

ครั้นต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๗๒ ได้มีประกาศเลิกกองอัยยการพระนครบาลตามประกาศนั้นมีความว่า ให้เลิกกองอัยยการนครบาลเสีย ให้ตำรวจนครบาลทำการไต่สวนฟ้องร้องคดียังศาลโปริสภาต่อไป

ดังนี้ประกาศ พ.ศ. ๒๔๗๒ จึงมิได้ยกเลิกอำนาจหน้าที่อำเภอชั้นนอกในการไต่สวนไว้โดยตรง แต่เมื่อการฟ้องร้องคดีได้โอนไปดังนั้น ตามทางราชการที่ปฏิบัติอำเภอชั้นนอกได้งดทำการไต่สวนคดี อาชญาหน้าที่เช่นนี้ก็คงตกอยู่แก่ตำรวจนครบาล

บทที่ ๔ และ บทที่ ๕

ระเบียบการปกครองตำบลและหมู่บ้าน

อำเภอชั้นนอกคงแยกออกเป็นตำบลและหมู่บ้านเหมือนในหัวเมือง มีพนักงานปกครองตำบลและหมู่บ้าน ส่วนอำเภอชั้นในแยกออกเป็นตำบลแต่ไม่ได้มีพนักงานปกครองโดยฉะเพาะ ส่วนหมู่บ้านเหมือนดั่งในหัวเมืองนั้นไม่มี

หมวด ๓

การแบ่งแยกอำนาจบริหารบางอย่างออกจากรัฐบาลกลาง เพื่อให้ท้องถิ่นจัดทำเอง (มัธยวิภาค)

ในหมวดนี้จะกล่าวถึงการแบ่งแยกอำนาจบริหารหรือธุระการในท้องถิ่นบางอย่างให้แก่คนซึ่งราษฎรในท้องถิ่นนั้นได้เลือกตั้งขึ้นเป็นผู้ใช้อำนาจเอง (มัธยวิภาค Décentralisation)

การแบ่งแยกเช่นนี้ต่างกับที่ได้กล่าวในหมวด ๒ อย่างไร มีผลดีอย่างไร ผลร้ายอย่างไร วิธีแก้ผลร้ายมีอย่างไร ได้กล่าวมาแล้วในหนังสือนิติสาส์นปีที่ ๔ เล่ม ๘ หน้า ๖๑๒-๖๑๗

การปกครองชะนิดนี้จะได้กล่าวโดยทั่วไปเสียก่อนในส่วนที่ ๑ แล้วจะได้กล่าวถึงระเบียบแห่งการปกครองสุขาภิบาลในประเทศสยามเวลานี้ ในส่วนที่ ๒

ส่วนที่ ๑

การปกครองโดยแบ่งแยกอำนาจบริหารบางอย่างออกจากรัฐบาลกลาง เพื่อให้ท้องถิ่นจัดทำเอง (มัธยวิภาค) โดยทั่วไป

บทที่ ๑

ระเบียบการปกครองท้องถิ่น

ข้อ ๑ ลำดับชั้น

ท้องถิ่นต่าง ๆ ในประเทศหนึ่งย่อมมีสภาพและฐานะต่างกัน เหตุฉะนั้นท้องถิ่นที่จะมีการปกครอง

ชะนิดนี้จึงต้องแบ่งออกเป็นหลายประเภท

ตามพระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาลตามหัวเมือง ได้แบ่งแยกออกเป็นสุขาภิบาลเมืองซึ่งถ้าการนั้นได้จัดในที่ตั้งเมือง และสุขภิบาลท้องที่ซึ่งถ้าการนั้นได้จัดในที่ตั้งตำบล

ตามร่างพระราชบัญญัติเทศบาลได้แบ่งเทศบาลออกเป็นชั้น เอก โท ตรี ตามจำนวนพลเมืองในท้องถิ่นนั้น และยังมีเทศบาลชนบทอีกชะนิดหนึ่ง

สำหรับประเทศญี่ปุ่นได้แบ่งออกเป็นเทศบาลสำหรับนคร และเทศบาลตามหัวเมืองซึ่งเทศบาลตามหัวเมืองยังแยกออกอีกเป็น ๒ ชะนิด คือ เทศบาลในที่ชุมนุมชนแห่งเมืองและเทศบาลในชนบท

ข้อ ๒ การก่อให้เกิดการปกครองท้องถิ่น

วิธีก่อให้เกิดการปกครองชะนิดนี้อาจกระทำได้โดย ๒ ประการ

ก. โดยอนุญาตแห่งรัฐบาลกลางให้แก่ชุมนุมชนเป็นราย ไปดังที่ปรากฏในพระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาลตามหัวเมือง มิใช่มีขึ้นตามสภาพแห่งท้องถิ่นนั้นเอง

ข. ในบางประเทศเช่นประเทศฝรั่งเศสและญี่ปุ่น การปกครองชะนิดนี้มีขึ้นโดยสภาพแห่งท้องถิ่นนั้น ๆ เอง ซึ่งกฎหมายได้บัญญัติไว้ว่าชะนิดใดจะต้องมีการปกครอง โดยราษฎรในท้องถิ่นได้รับมอบอำนาจธุระการบางชะนิดมาจัดทำเองตำบล (Commune) และมณฑล (Département) ของประเทศฝรั่งเศสและญี่ปุ่นได้มีการปกครองชะนิดนี้โดยสภาพและโดยกฎหมาย

ข้อ ๓ พนักงาน

พนักงานแห่งการปกครองชะนิดนี้อาจได้เข้ารับตำแหน่งโดย ๒ วิธี

ก. โดยการแต่งตั้งของรัฐบาลกลาง ซึ่งวิธีนี้จะจำเป็นก็สำหรับในเบื้องแรกหรือในขณะที่ราษฎรในท้องถิ่นยังมีความอบรมไม่เพียงพอ แต่เมื่อใดที่ราษฎรในท้องถิ่นได้มีความอบรมสำหรับในการปกครองเช่นนี้แล้ว การแต่งตั้งพนักงาน ก็จะต้องกระทำโดยวิธีที่ ๒ คือ

ข. ราษฎรเป็นผู้เลือกตั้ง วิธีนี้ย่อมเหมาะสมแก่การปกครองชะนิดนี้ให้ดูข้อความทั่วไปแห่งคำอธิบายลักษณะ ๓ นี้

ข้อ ๔ การดูแลควบคุม

การดูแลควบคุมอาจมีได้ ดังนี้

ก. กรรมการหรือมนตรีซึ่งราษฎรจะได้เลือกตั้งขึ้นไว้ อาจมีอำนาจและหน้าที่ในการดูแลควบคุมให้พนักงานปฏิบัติการไปโดยชอบ และการกระทำบางชะนิดจะต้องได้รับความเห็นชอบของคณกรรมการหรือคณมนตรีนี้

ข. รัฐบาลกลางอาจดูแลควบคุมโดยบัญญัติให้การปกครองท้องถิ่นได้ปรึกษาหารือในกิจการ

บางชะนิด และดูแลมิให้การปกครองท้องถิ่นทำนอกเหนือบทกฎหมาย และในบางประเทศรัฐบาลกลางมีอำนาจสั่งให้เพิกถอนกิจการ ซึ่งการปกครองท้องถิ่นได้กระทำไปอันเป็นการไม่ชอบด้วยกฎหมาย

บทที่ ๒

กิจการแห่งการปกครองในท้องถิ่น

ข้อ ๑ ประเภทแห่งกิจการ

การปกครองท้องถิ่น อาจมีกิจการที่พึงกระทำ หรือวัตถุที่ประสงค์ ๒ ชะนิด คือ

ก. กิจการอันเกี่ยวด้วยท้องถิ่นนั้นโดยฉะเพาะ เช่นการสุขาภิบาลตามพระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาลตามหัวเมืองและกิจการอย่างอื่น ๆ ซึ่งนิยมกันว่าเป็นกิจการแห่งท้องถิ่น ไม่ใช่กิจการแห่งรัฐบาลกลาง แต่ปัญหาอาจเกิดขึ้นได้ในการที่จะแบ่งแยกอำนาจเช่นนี้ซึ่งต้องแล้วแต่กาลเทศะ

ข. กิจการของรัฐบาลกลางซึ่งได้มอบให้การปกครองท้องถิ่น เป็นผู้กระทำแทน เช่นในเรื่องทะเบียนและในการตำรวจบางชะนิด

ข้อ ๒ วิธีปฏิบัติกิจการ

วิธีปฏิบัติกิจการตามวัตถุที่ประสงค์คล้ายกันกับวิธีที่ปฏิบัติโดยรัฐบาลกลางกล่าวคืออาจเป็นโดยนิติกรรม หรือการกระทำในทางปกครอง เช่นในการออกคำสั่งออกบทบัญญัติเมื่อมีกฎหมายสนับสนุน (ให้เทียบดูในเรื่องคำสั่งและกฎเสนาบดีซึ่งคงจะได้ศึกษาในทางธรรมศาสตร์)

บทที่ ๓

การเงินแห่งการปกครองท้องถิ่น

การปกครองชะนิดนี้ย่อมมีสภาพเป็นนิติบุคคล เหตุฉะนั้นจึ่งมีสิทธิและหน้าที่หรือมีกองทรัพย์สินต่างหากรัฐอันเป็นอีกนิติบุคคลหนึ่ง

การเงินอาจแยกออกเป็นรายได้อย่างหนึ่งและรายจ่ายอีกอย่างหนึ่ง

ข้อ ๑ รายได้

รายได้อาจเป็นรายได้ตามธรรมดาและรายได้พิเศษ

ก. รายได้ธรรมดา

รายได้ชะนิดนี้มีภาษีอากรหรือจังกอบ คือ การบังคับให้ราษฎรนำเงินมาให้ตามกำหนด ภาษีอากรอย่างใดจะควรได้แก่ท้องถิ่นย่อมเป็นปัญหาที่ยุ่งยากในการที่จะกำหนดให้แน่นอน แต่อาจมีบทกฎหมายได้กำหนดลงไว้ นอกจากนี้ยังมีรายได้ธรรมดาอีกประเภทหนึ่ง คือเงินอุดหนุนจากรัฐบาลกลาง รวมความว่าราย

ได้ตามธรรมดาก็หมายความถึงรายได้ซึ่งท้องถิ่นนั้นจะได้รับอยู่ตามปกติ อีกอย่างหนึ่งถ้าท้องถิ่นใดกระทำการค้าอยู่ด้วยเช่นการไฟฟ้า การรถราง ฯลฯ รายได้จากการค้านั้นอันเป็นปกติก็อาจเป็นรายได้ตามธรรมดา

ข. รายได้พิเศษ

รายได้ชะนิดนี้หมายถึงรายได้ซึ่งไม่ใช่ตามปกติ คือ ท้องถิ่นอาจที่จะได้รับเป็นครั้งคราว หรือในเหตุพิเศษ เช่นมีบุคคลได้ยกทรัพย์สินให้แก่ท้องถิ่นโดยเสนหา แต่ในบางคราวรายได้ของท้องถิ่นไม่พอแก่รายจ่าย หรือทรัพย์สินไม่พอแก่การที่จะลงทุนในการค้า การปกครองท้องถิ่นก็จำต้องหาเงินอันเป็นรายได้พิเศษ เช่นการเรี่ยราย การออกสลากกินแบ่ง หรือใช้วิธีกู้เงิน การกู้เงินอาจจะกระทำได้โดยหลายวิธี

การกู้เงินอาจเป็นการกู้ต่อเอกชนเหมือนดั่งกับที่เอกชนได้กระทำในระวางกันโดยให้ประกันหรือจำนองทรัพย์สินก็ตามแต่ความสะดวก หรือความเหมาะสมหรืออาจเป็นการกู้ต่อมหาชนโดยออกกรมธรรม์กู้ คือออกหนังสือตราสารซึ่งแต่ละฉะบับมีมูลค่าเท่ากับมอบให้แก่ผู้ให้กู้เป็นผู้ถือไว้ และให้ได้รับดอกเบี้ยตามอัตราและกำหนดในกรมธรรม์กู้นั้น แต่เพื่อที่จะล่อใจให้มหาชนนิยมการกู้เงิน การปกครองท้องถิ่นในบางประเทศได้ให้สิทธิแก่ผู้ถือกรมธรรม์กู้ที่จะได้รับรางวัลโดยออกสลากกินแบ่ง ส่วนดอกเบี้ยก็ยังคงได้ตามเดิม

(การกู้เงินของรัฐบาลให้ดูในภาค ๓)

การที่การปกครองท้องถิ่นก็ดีได้กระทำการกู้เงินนั้น มีปัญหาเกิดขึ้นว่าการกู้เงินอย่างไรจึ่งจะเป็นการยุตติธรรม หลักที่นิยมกันก็คือ ถ้าการกู้เงินนั้นเพื่อจะได้เงินมาลงทุนในสิ่งที่เป็นสาธารณูประโภคอันเป็นประโยชน์ต่อพลเมือง การกู้เงินโดยเหตุเช่นนั้นก็ควรที่จะกระทำ แต่ถ้ากู้มาเพื่อไปใช้จ่ายสุรุ่ยสุร่าย หรือจ่ายในสิ่งที่ไม่จำเป็นก็ย่อมจะเป็นการที่ไม่สมควร เพราะจะกระทำให้ผู้ที่ต้องเสียภาษีอากรต้องรับภาระฝ่ายเดียวโดยไม่ได้ประโยชน์แม้แต่เล็กน้อยตอบแทน

อนึ่งการกู้เงินต่อมหาชนเป็นจำนวนมาก ๆ ท้องถิ่นก็ไม่สามารถจะชำระให้แก่ผู้ให้กู้ได้ในคราวเดียว การใช้หนี้จึ่งต้องกระทำกันเป็นเวลานานปี ปัญหาจึ่งเกิดขึ้นว่า วิธีเช่นนี้ไม่เป็นการยุตติธรรมสำหรับบุคคลในชั้นหลัง ซึ่งจะต้องรับภาระในการใช้หนี้ แต่ความจริงการลงทุนทำสิ่งอันเป็นสาธารณประโยชน์ บุคคลชั้นหลังก็ได้รับประโยชน์ด้วย เหตุฉะนั้นการกู้เงินจึ่งได้แบ่งเฉลี่ยการใช้เงินเป็นจำนวนปีนับตั้งแต่ปีที่กู้เงิน หรืออีก ๒-๓ ปีภายหลัง จนกระทั่งถึงเวลาที่จะใช้เงินเสร็จกล่าวคือ บุคคลทุก ๆ สมัยได้ช่วยกันรับภาระในการใช้เงินและแบ่งเฉลี่ยตามส่วน

ข้อ ๒ รายจ่าย

รายจ่ายของท้องถิ่นอาจเป็น

ก. รายจ่ายตามธรรมดา เช่นค่าจ้างหรือเงินเดือนของพนักงานของท้องถิ่นนั้นเอง

ข. รายจ่ายพิเศษ เช่นในส่วนที่เกี่ยวแก่การลงทุนในการบำรุง หรือก่อสร้างสิ่งที่เป็นสาธารณประโยชน์ หรือสาธารณูประโภค

บทที่ ๔

คดีปกครองของท้องถิ่น

ในบางประเทศได้มีศาลปกครองเพื่อวินิจฉัยคดี อันเกี่ยวแก่ทางปกครองและถ้าหากไม่มีศาลปกครองก็จะต้องมีวิธีอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อป้องกันมิให้การปกครองท้องถิ่นได้ทำนอกเหนือกฎหมาย

ส่วนที่ ๒

การแบ่งแยกอำนาจธุรการให้ท้องถิ่นจัดทำเองตามพระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาลตามหัวเมือง ร.ศ. ๑๒๗ และแก้ไขเพิ่มเติมใน พ.ศ. ๒๔๕๘

บทที่ ๑

ระเบียบแห่งการปกครองสุขาภิบาล

ข้อ ๑ ลำดับชั้น

การจัดสุขาภิบาลมี ๒ อย่าง คือ

ก. สุขาภิบาลเมือง ซึ่งแต่เดิมเรียกว่า "สุขาภิบาลสำหรับเมือง" สำหรับจัดในท้องที่ซึ่งจังหวัดตั้งอยู่

ข. สุขาภิบาลท้องที่ ซึ่งแต่เดิมเรียกว่า "สุขาภิบาลสำหรับตำบล" สำหรับจัดในท้องที่ซึ่งเป็นที่ประชุมชนมากอยู่ในตำบล

การจัดสุขาภิบาลนี้มีเขตต์ท้องที่โดยฉะเพาะ กล่าวคือ ไม่ได้จัดไปตลอดเขตต์ของจังหวัดหรือตำบล เหตุฉะนั้นเขตต์ของสุขาภิบาลจึ่งอาจต่างกับเขตต์ของจังหวัดหรือตำบล

ข้อ ๒ การก่อให้เกิดสุขาภิบาล

ในท้องที่ใดจะจัดให้มีสุขาภิบาล สมุหเทศาภิบาล ต้องปรึกษากำนันผู้ใหญ่บ้านในท้องที่นั้น แต่เมื่อกำนันผู้ใหญ่บ้านเหล่านั้นเห็นชอบด้วยโดยมากแล้ว สมุหเทศาภิบาลมีใบบอกเข้ามากราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุญาตจัดการสุขาภิบาลในท้องที่นั้น

ในใบบอกต้องระบุข้อความตามที่บัญญัติไว้ในมาตรา ๖ คือ กำหนดเขตต์ท้องที่ ๆ จะจัดการสุขาภิบาลทุกด้าน จำนวนบ้านเมืองและพลเมืองซึ่งอยู่ในเขตต์ท้องที่นั้น ภาษีโรงร้านในท้องที่นั้นที่รัฐบาลเก็บได้อยู่เป็นเงินปีละเท่าใด และความเห็นของสมุหเทศาภิบาลว่าจะจัดสุขาภิบาลประเภทใด

ข้อ ๓ พนักงานสุขาภิบาล

พนักงานสุขาภิบาลย่อมได้รับแต่งตั้งจากรัฐบาลกลาง ตามที่บัญญัติไว้ในมาตรา ๑๑ และ ๑๒

ก. สุขาภิบาลเมือง

มีกรรมการ ๙ คน ตามมาตรา ๑๑ คือ ผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นประธานโดยตำแหน่ง ๑ ปลัดจังหวัดฝ่ายสุขาภิบาลเป็นเลขานุการและเป็นประธานแทนผู้ว่าราชการจังหวัดในเวลาที่ผู้ว่าราชการจังหวัดมาทำการในสุขาภิบาลไม่ได้ ๑ นายอำเภอท้องที่ ๑ นายแพทย์สุขาภิบาล ๑ นายช่างสุขาภิบาล ๑ และกำนันในตำบลซึ่งอยู่ในเขตต์สุขาภิบาล ๔ นาย ถ้ากำนันในตำบลในเขตต์นั้นมีไม่ครบ ๔ นาย ให้สมุหเทศาภิบาลมีอำนาจเลือกบุคคลซึ่งอยู่ในเขตต์ท้องที่นั้น และเป็นผู้ที่มีส่วนเสียภาษีโรงร้านเป็นกำนันพิเศษจนได้จำนวนกำนันสำหรับกรรมการสุขาภิบาลครบ ๔ คน แต่กำนันพิเศษนั้น ให้มีตำแหน่งอยู่เสมอ ๒ ปี เมื่อถึงเวรออกแล้วจะรับเลือกต่อไปอีกก็ได้

ข. สุขาภิบาลท้องที่

ตามมาตรา ๑๒ ที่ได้แก้ไขใหม่กรรมการสำหรับสุขาภิบาลท้องที่มีนายอำเภอเจ้าของท้องที่เป็นประธานกรรมการโดยตำแหน่ง ๑ และให้แพทย์สุขาภิบาล ๑ กับปลัดอำเภอ และกำนันในเขตต์ท้องที่สุขาภิบาลนั้นเป็นกรรมการ

ข้อ ๔ การดูแลควบคุม

การดูแลควบคุมสุขาภิบาลนั้น ได้บัญญัติไว้ในมาตรา ๑๗ และ ๑๘ กล่าวคือ

ก. สมุหเทศาภิบาลและผู้ว่าราชการจังหวัดซึ่งปกครองท้องที่ซึ่งจัดสุขาภิบาลมีหน้าที่จะต้องคอยตรวจตราแนะนำ และช่วยแก้ไขความขัดข้องอุดหนุนการสุขาภิบาลให้สำเร็จเรียบร้อย และเป็นประโยชน์ตามสมควรแก่การ มีอำนาจที่จะห้ามหรือสั่งให้งด ให้ถอนการอย่างใด ๆ ที่เห็นว่ากรรมการจัดทำโดยไม่จำเป็นและไม่สมควรแก่ประโยชน์ เช่นในการจ่ายเงินสุขาภิบาลในทางที่ไม่สมควร เป็นต้น

ข. เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยมีอำนาจออกกฎข้อบังคับเพื่อให้การเป็นไปตามพระราชบัญญัติ

บทที่ ๒

กิจการแห่งสุขาภิบาล

ข้อ ๑ ประเภทแห่งกิจการ

ตามมาตรา ๔ กิจการแห่งสุขาภิบาลมีอยู่ ๓ ประเภท คือ

(๑) การรักษาความสอาดในท้องที่

(๒) การป้องกันและรักษาความไข้เจ็บในท้องที่

(๓) การบำรุงรักษาทางไปมาในท้องที่

ครั้นในปี พ.ศ. ๒๔๕๘ ได้มีการแก้ไขมาตรา ๑๓ ใหม่ ซึ่งให้อำนาจสุขาภิบาลท้องที่ที่จะกระทำการรู่ทะเบียนทั้งปวง ในท้องที่สุขาภิบาลนั้นด้วย เช่นทะเบียนคนเกิดคนตาย

ข้อ ๒ วิธีปฏิบัติกิจการ

วิธีปฏิบัติกิจการให้ดูในภาคที่ ๒ แต่มีวิธีฉะเพาะสุขาภิบาลอยู่อย่างหนึ่ง คือกรรมการมีอำนาจออกคำสั่งเป็นลายลักษณ์อักษร กำหนดเวลาบังคับให้เจ้าบ้านจัดการกระทำความสอาดตามที่กรรมการเห็นสมควร ถ้าเจ้าบ้านไม่ทำตามคำสั่งของกรรมการมีความผิดตามกฎหมายลักษณะอาชญา มาตรา ๓๓๔ ข้อ ๒

การเงินแห่งสุขาภิบาล

ข้อ ๑ รายได้

รายได้ของสุขาภิบาล คือผลประโยชน์ที่เก็บได้จากภาษีโรงร้าน และเงินผลประโยชน์อย่างอื่นที่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ได้แก่สุขาภิบาล ให้ดูมาตรา ๘-๙-๑๐

ข้อ ๒ รายจ่าย

รายจ่ายอาจเป็นตามธรรมดา เช่นค่าจ้างหรือเงินเดือนของพนักงาน และอาจเป็นรายจ่ายพิเศษ เช่นในการลงทุนทำถนนเป็นต้น

ข้อ ๓ การทำงบประมาณ

กรรมการสุขาภิบาลเมือง และกรรมการสุขาภิบาลท้องที่จะต้องปรึกษาหารือกันทำงบประมาณรายรับรายจ่ายเงินประจำปีทุก ๆ ปี ยื่นต่อผู้ว่าราชการจังหวัดเพื่อนำเสนอสมุหเทศาภิบาล เมื่อสมุหเทศาภิบาลได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้วจึ่งให้เป็นใช้ได้

บทที่ ๔

คดีปกครองสุขาภิบาล

ประเทศสยามไม่มีศาลปกครองโดยฉะเพาะ (ให้เทียบดูคำอธิบายในภาค ๔ ว่าด้วยคดีปกครอง)

หมวดที่ ๔

ระเบียบข้าราชการ

ได้กล่าวมาแล้วว่าตามนัยที่เข้าใจกันในประเทศสยามอำนาจสูงสุดในแผ่นดินทั้งหลายเป็นของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แต่พระองค์ได้ทรงมอบหมายอำนาจบางอย่างให้แก่บุคคลอื่นปฏิบัติ บุคคลเหล่านี้เรียกว่าข้าราชการ และมีหลายประเภท คือ

๑ ข้าราชการพลเรือน

๒ ข้าราชการตุลาการ

๓ ข้าราชการทหาร

๔ ข้าราชการตำรวจ

๕ ข้าราชการในพระราชสำนัก

บรรดาข้าราชการเหล่านี้มีระเบียบที่คล้ายกันก็คือ เป็นผู้ที่มีอำนาจซึ่งมากน้อยแล้วแต่ขั้นของราชการนั้น ซึ่งต่างกับลูกจ้างของห้างหุ้นส่วนบริษัท หรือของเอกชนตามธรรมดา ถ้าจะพิจารณาในทางกฎหมายอาชญาก็จะเห็นได้ว่า มีความผิดอันเกี่ยวด้วยเจ้าพนักงานหรือข้าราชการเป็นพิเศษต่างหากจากความผิดอันเกี่ยวกับเอกชนโดยทั่ว ๆ ไป

(ต่อไปนี้ได้อธิบายตามตัวบทในพระราชบัญญัติข้าราชการพลเรือน, ตุลาการบำเหน็จบำนาญ ขอให้ดูพระราชบัญญัตินั้น ๆ)

ภาค ๒

การงานในทางปกครอง

เราได้ทราบแล้วว่าการที่มนุษย์จะรวบรวมกันอยู่เป็นหมู่คณะได้ก็จำต้องมีการปกครอง ปัญหาต่อไปจึงมีว่า การปกครองนั้นมีการงานอย่างใดบ้าง ซึ่งเมื่อประกอบขึ้นแล้วจะทำให้มนุษย์ดำรงค์อยู่ได้โดยความสุขสมบูรณ์ และการประกอบการงานในทางปกครองจะต้องอาศัยการกระทำอย่างใดบ้าง

ในภาคนี้จะได้แบ่งออกเป็น ๒ ลักษณะ คือ

ลักษณะ ๑ ว่าด้วยการกระทำในทางปกครอง

ลักษณะ ๒ ชะนิดต่าง ๆ แห่งการงานในทางปกครอง

ลักษณะ ๑

การกระทำในทางปกครอง

เพื่อประกอบการงานอันเป็นวัตถุที่ประสงค์แห่งการปกครอง การปกครองย่อมต้องอาศัยซึ่งการกระทำ (กรรม) การกระทำของทางปกครองนี้อาจเป็น **การกระทำโดยการแสดงเจตนาในทางปกครอง**(acte administratif)**และการกระทำชะนิดอื่น ๆ ที่ไม่เกี่ยวกับการแสดงเจตนา แต่เป็นการปฏิบัติวัตถุแห่งการปกครอง** (acte matériel) เช่นการสอนนักเรียน สร้างถนน การกระทำชะนิดนี้เกี่ยวแก่ทางเทฆนิคเป็นส่วนมาก แต่การกระทำโดยการแสดงเจตนาของฝ่ายปกครอง (acte administratif) ย่อมเกี่ยวแก่ทางกฎหมายซึ่งจะได้อธิบายต่อไป

การกระทำโดยการแสดงเจตนาของฝ่ายปกครองนั้นอาจเป็นได้ดังนี้

๑ การกระทำสำหรับบุคคลทั่ว ๆ ไป

๒ การกระทำสำหรับฉะเพาะบุคคลหรือฉะเพาะราย

หมวด ๑

การกระทำสำหรับบุคคลทั่ว ๆ ไป

การกระทำชะนิดนี้เกี่ยวด้วยการออกคำสั่งคำบังคับสำหรับบุคคลทั่วไป

คำสั่งคำบังคับอาจมีได้จาก อำนาจทั้ง ๓ ประการดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้นคือ

๑ คำสั่งคำบังคับของผู้ทรงไว้ ซึ่งอำนาจนีติบัญญัติหรืออำนาจออกกฎหมายคำสั่งชะนิดนี้ในประเทศสยามได้ออกเป็นแบบพระราชบัญญัติ

๒ คำสั่งคำบังคับแห่งอำนาจตุลาการได้แก่คำพิพากษา คำสั่งคำบังคับของศาล (ให้ดูคำอธิบายธรรมศาสตร์ในตอนที่เกี่ยวกับปัญหาว่าคำพิพากษาของศาลจะเป็นกฎหมายหรือไม่ และจะบังคับบุคคลทุก ๆ คนได้เพียงไร)

๓ คำสั่งคำบังคับแห่งอำนาจบริหารหรืออำนาจธุรการ ผู้ทรงไว้ซึ่งอำนาจบริหารหรือธุรการจะออกคำสั่ง และคำบังคับได้ก็แต่ภายในเงื่อนไขอันจำกัด เพราะอำนาจนี้มีวัตถุที่ประสงค์เพื่อปฏิบัติการให้เป็นไปตามอำนาจนีติบัญญัติ จะออกคำสั่งคำบังคับนอกเหนือหรือแข่งขันแย่งชิงอำนาจนีติบัญญัติไม่ได้

ต่อไปนี้จะได้แยกกล่าวถึงคำสั่งคำบังคับแห่งอำนาจบริหารโดยลังเขป

ส่วน ๑

คำสั่งคำบังคับของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในฐานที่ได้ทรงพระราชอำนาจบริหารนี้ได้ทรงตราบทกฎหมายที่เรียกว่าพระราชกฤษฎีกา พระราชกำหนด ประกาศกระแสพระบรมราชโองการ

บทที่ ๑

พระราชกฤษฎีกา

พระราชกฤษฎีกาเป็นบทบริหาร ซึ่งใช้บังคับราษฎรทั่วไป พระราชกฤษฎีกานี้อาจออกโดยอาศัยอำนาจพระราชบัญญัติที่ประกาศให้ใช้แล้วก็ได้ เช่น พระราชกฤษฎีกาจัดวางทางรถไฟสายต่าง ๆ ที่ได้ออกโดยอาศัยอำนาจพระราชบัญญัติจัดการวางทางรถไฟ และทางหลวง หรืออาจออกโดยอาศัยหลักกฎหมายซึ่งไม่ได้ประกาศเป็นลายลักษณ์อักษรก็ได้ เช่นพระราชกฤษฎีกาให้ใช้บทบัญญัติแห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์

ในประเทศสยามพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวย่อมทรงไว้ซึ่งอำนาจสูงสุดจะทรงตราคำสั่งคำบังคับในทางอำนาจชะนิดใดก็ได้ แต่พระราชกฤษฎีกา ซึ่งได้ออกโดยเนื่องจากกฎหมายที่ยังไม่ได้ประกาศเป็นลายลักษณ์อักษรนั้นมีลักษณะคล้ายกับพระราชบัญญัติมาก ข้อสำคัญที่ควรสังเกตก็คือว่า **พระราชบัญญัตินั้นได้ออกโดยอำนาจนีติบัญญัติ** เพราะฉะนั้นจึงจะมีข้อความที่เป็นหลักสำคัญ ส่วนพระราชกฤษฎีกาได้ออกโดยอำนาจบริหาร จึงเป็นอุปกรณ์ของหลักสำคัญอันได้ออกโดยพระราชบัญญัติ

บทที่ ๒

พระราชกำหนด

พระราชกำหนด เป็นบทบริหารคล้ายกับพระราชกฤษฎีกา แต่โดยมาก **พระราชกำหนดเป็นบท**

บัญญัติที่เกี่ยวแก่บุคคลหรือข้าราชการบางจำพวก เช่นพระราชกำหนดเกี่ยวกับเครื่องแต่งกาย

แต่ในกาลก่อน ๆ มาพระราชกำหนดมีลักษณะดั่งเช่นพระราชบัญญัติก็ได้ เช่นพระราชกำหนดอาชญาการกระทำผิดสัญญา ร.ศ. ๑๑๗

บทที่ ๓

ประกาศกระแสพระบรมราชโองการ

เป็นข้อความซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ **ทรงบอกกล่าวแก่ราษฎรในโอกาสพิเศษ** มี อาทิในคราวประกาศสงคราม พ.ศ. ๒๔๖๐ เป็นต้น

นอกจากนี้ยังมีกฎมณเฑียรบาลซึ่งใช้ได้แก่เจ้านายและข้าราชการในพระราชสำนัก ซึ่งมีปัญหาว่าจะใช้แก่บุคคลอื่น ๆ ได้เพียงไรบ้าง?

ส่วนที่ ๒

การกระทำของเสนาบดี

เสนาบดีอาจบัญญัติคำสั่งคำบังคับสำหรับบุคคลทั่วไปได้หลายประเภท คือ

๑ กฎเสนาบดี

๒ ประกาศเสนาบดี

๓ ข้อบังคับเสนาบดี

บทที่ ๑

กฎเสนาบดี

คือบทบัญญัติซึ่งได้ออกโดยเสนาบดี เพื่อรักษาการให้เป็นไปตามพระราชบัญญัติของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสนาบดีจะพึงมีอำนาจออกกฎได้ก็ต่อเมื่อพระราชบัญญัตินั้น ๆ ได้ให้อำนาจไว้ และการออกกฎเสนาบดีนี้จะต้องไม่เป็นการนอกเหนือพระราชบัญญัติที่เสนาบดีได้รับอำนาจ หรือกฎเสนาบดีได้ออกขึ้นเพื่อเป็นการแข่งขันต่ออำนาจนิติบัญญัติก็ใช้ไม่ได้ เช่นเสนาบดีไม่มีอำนาจที่จะกำหนดโทษจำคุกผู้กระทำการฝ่าฝืนกฎเสนาบดี

อนึ่งยังมีปัญหาต่อไปถึงเรื่องแบบแห่งกฎเสนาบดีว่าจะต้องประกาศในราชกิจจานุเบกษาหรือไม่

อนึ่งมีข้อที่ควรสังเกตว่า ถ้าเสนาบดีได้ออกโดยอ้างพระบรมราชานุญาตให้ใช้เป็นกฎหมายแล้ว เสนาบดีอาจที่จะกำหนดโทษผู้กระทำผิดได้ ดั่งเช่นกฎเสนาบดีว่าด้วยที่กุศลสถานชะนิดศาลเจ้า พ.ศ. ๒๔๖๔ ได้มีปัญหาขึ้นมาสู่ศาลฎีกาว่า กฎเสนาบดีนี้จะพึงใช้ลงโทษผู้กระทำการขัดขืนได้หรือ

ไม่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชวินิจฉัยว่า "กฎเสนาบดีนี้ใช้ลงโทษแก่ผู้กระทำการขัดขืนได้ เพราะได้ออกโดยอ้างพระบรมราชานุญาต" จึงมีผลเหมือนดั่งบทบัญญัติที่ได้ออกโดยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้ดูคำพิพากษาฎีกาที่ ๒๘๘ ถึง ๒๙๑ พ.ศ. ๒๔๖๖ และปัญหายังมีต่อไปว่า กฎเสนาบดีฉะบับนี้ จะมีลักษณะเป็นกฎเสนาบดีตามธรรมดาหรือมีลักษณะเป็นพระราชบัญญัติแต่เรียกชื่อผิดไปว่า เป็นกฎเสนาบดี

บทที่ ๒

ประกาศเสนาบดี

"คือข้อความที่เสนาบดีได้แจ้งให้ราษฎรทราบถึงระเบียบหลักเกณฑ์ที่เสนาบดีได้วางไว้เพื่อปฏิบัติตามบทบัญญัติของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว" เช่นประกาศเสนาบดีกระทรวงพาณิชย์ใช้พระราชบัญญัติชั่ง ตวง วัด ในตำบลต่าง ๆ ซึ่งบังคับให้ผู้เป็นเจ้าของเครื่องชั่ง ตวง วัด ตามวิธีเมตริกนำไปให้เจ้าพนักงานสำรวจและทำการให้คำรับรอง

อนึ่งประกาศเสนาบดีอาจเป็นข้อความที่เสนาบดีได้แจ้งให้ราษฎรทราบถึงระเบียบแห่งกิจการเพื่อปฏิบัติตามกฎเสนาบดี เช่นประกาศเสนาบดีกำหนดตั้งคลังออมสินเหล่านี้เป็นต้น

บทที่ ๓

ข้อบังคับเสนาบดี

เสนาบดีอาจออกข้อบังคับอันเป็นบทบัญญัติ ซึ่งเกี่ยวแก่การวางระเบียบในกระทรวงที่เสนาบดีได้บังคับบัญชา

ส่วนที่ ๓

การกระทำของพนักงานอื่น ๆ

นอกจากเสนาบดีพนักงานอื่น ๆ หรือสภาใด ๆ มีอำนาจที่จะวางระเบียบข้อบังคับโดยอาศัยอำนาจจากกฎหมายซึ่งเป็นข้อบังคับสำหรับบุคคลทั่ว ๆ ไป (แต่การกระทำสำหรับฉะเพาะบุคคลมีปัญหาว่า เจ้าพนักงานจะออกคำสั่งคำบังคับโดยอาศัยหลักกฎหมายที่มิได้ขีดเขียนได้เพียงไร ให้ดูต่อไปในหมวดที่ ๒)

ตัวอย่างสภาที่ได้รับอำนาจจากพระราชบัญญัติให้ออกข้อบังคับได้ เช่นข้อบังคับมารยาตร์ทนายความว่าด้วยเครื่องแต่งกายสุภาพ พ.ศ. ๒๔๕๙ ซึ่งได้ตราไว้โดยเนติบัณฑิตยสภา อาศัยอำนาจตามพระราชบัญญัติทนายความ พ.ศ. ๒๔๕๗ มาตรา ๑๘

หมวด ๒

การกระทำสำหรับฉะเพาะบุคคลหรือฉะเพาะราย

การกระทำชะนิดนี้ย่อมใช้ได้ฉะเพาะบุคคลหรือฉะเพาะรายเท่านั้น หาใช่เป็นคำสั่งคำบังคับโดยทั่ว ๆ ไปไม่ การกระทำชะนิดนี้ย่อมเกี่ยวแก่การที่จะปฏิบัติตามกฎหมาย จะเป็นโดยกฎหมายได้บัญญัติไว้ให้การปกครองต้องกระทำดั่งนั้นดั่งนี้ หรือให้อำนาจแก่การปกครองที่จะใช้ดุลยพินิจได้เป็นเรื่อง ๆ ไป เราอาจแยกการกระทำชะนิดนี้ออกได้เป็น ๒ ประเภท คือ

๑ การกระทำฝ่ายเดียว

๒ การกระทำหลายฝ่าย

ส่วนที่ ๑

การกระทำฝ่ายเดียว

การกระทำฝ่ายเดียว หมายความถึงการที่อำนาจบริหารหรืออำนาจธุรการได้กระทำโดยสมัครใจแต่ฝ่ายเดียว โดยไม่มีความประสงค์ตรงกันเสมือนดั่งในเรื่องสัญญา หรือในเรื่องนีติกรรมหลายฝ่าย การกระทำฝ่ายเดียวนี้อาจจะเทียบได้คล้ายกับในเรื่องนีติกรรมฝ่ายเดียวตามกฎหมายแพ่งและพาณิชย์

การกระทำฝ่ายเดียวอาจมีได้ดั่งต่อไปนี้

บทที่ ๑

คำสั่ง

คำสั่งหมายความถึงการห้ามไม่ให้กระทำ หรือการบังคับให้กระทำอันเป็นคำสั่งของพนักงานฝ่ายปกครอง คำสั่งของเจ้าพนักงานนี้ถ้ามิได้มีบทกฎหมายบัญญัติลงโทษผู้ฝ่าฝืนไว้เป็นประการอื่นแล้ว ผู้ฝ่าฝืนก็อาจรับโทษตามกฎหมายลักษณะอาชญามาตรา ๓๓๘ ข้อ ๒ ซึ่งมีความว่า

ผู้ใดขัดขืนไม่กระทำตามคำสั่งหรือบังคับอันชอบด้วยกฎหมายที่เจ้าพนักงานชั้นหนึ่งชั้นใดสั่งมานั้น ท่านว่ามันมีความผิดต้องระวางโทษชั้น ๓ (โทษชั้น ๓ คือสถานหนึ่งจำคุกไม่เกิน ๑๐ วัน สถานหนึ่งปรับไม่เกิน ๕๐ บาท สถานหนึ่งทั้งจำทั้งปรับเช่นว่านี้ด้วยกัน ให้ดูมาตรา ๓๓๒)

ปัญหาในเรื่องนี้มีอยู่ว่า ชอบด้วยกฎหมายนั้น หมายความถึงกฎหมายที่ขีดเขียนไว้เป็นลายลักษณ์อักษร หรือจะรวมทั้งกฎหมายที่ไม่ได้ขีดเขียนไว้เป็นลายลักษณ์อักษรด้วย ในเรื่องนี้จะต้องพิจารณาว่า คำว่าชอบอาจต่างกับคำว่าขัดกับกฎหมาย ถ้าหากว่าใช้คำว่าขัดกับกฎหมาย การใดที่กฎหมายไม่ห้ามไว้ เจ้าพนักงานก็อาจออกคำสั่งได้ เพราะฉะนั้นความเห็นในเรื่องนี้จึ่งยังแตกต่างกันอยู่

บทที่ ๒

การอนุญาตให้กระทำการและการยกเว้นภาระหรือหน้าที่

การกระทำเหล่านี้ย่อมเนื่องจากมีบุคคลร้องขอขึ้น ต่างกับในเรื่องคำสั่งดั่งกล่าวในบทที่ ๑ และต่างกับในเรื่องการกระทำหลายฝ่าย เพราะเหตุว่าในเรื่องนี้แม้การกระทำของพนักงานฝ่ายปกครองจะเกิดขึ้นจากการที่มีบุคคลร้องขอก็ตาม แต่การร้องขอนั้นไม่ใช่เป็นคำเสนออันมีลักษณะเหมือนดั่งในเรื่องสัญญา

การอนุญาตให้กระทำการมีได้เมื่อบุคคลร้องขอกระทำการสิ่งใดซึ่งกฎหมายได้บัญญัติห้ามไว้ นอกจากจะได้รับอนุญาตของพนักงานฝ่ายปกครอง ส่วนการยกเว้นภาระหรือหน้าที่ซึ่งกฎหมายบังคับให้กระทำ เช่นในเรื่องภาษีอากรเป็นต้น

บทที่ ๓

การก่อให้เกิด เปลี่ยนแปลง ระงับซึ่งสิทธิหรือหน้าที่ หรือฐานะในกฎหมาย

การกระทำประเภทนี้อาจเกี่ยวแก่ข้าราชการอย่างหนึ่ง และอาจเกี่ยวแก่เอกชนอื่น ๆ อีกอย่างหนึ่ง

การกระทำอันเกี่ยวแก่ข้าราชการเช่น การตั้ง เลื่อนตำแหน่ง หรือโยกย้ายหรือการออกจากราชการ ได้มีหลักเกณฑ์อันเกี่ยวด้วยข้าราชการตามที่ได้ศึกษามาแล้ว

ส่วนการกระทำอันเกี่ยวแก่เอกชนอื่น ๆ อาจมีได้ เช่นในเรื่องรับจดทะเบียนห้างหุ้นส่วน บริษัท สมาคม หรือการถอนทะเบียนบริษัทร้าง หรือการก่อให้เกิดสิทธิและหน้าที่โดยประการอื่น ๆ

การกระทำของฝ่ายปกครองดั่งว่านี้ควรสังเกตว่า ในบางเรื่องพนักงานฝ่ายปกครองจำต้องกระทำ แต่ในบางเรื่องพนักงานปกครองอาจใช้ดุลยพินิจได้ การใดที่พนักงานฝ่ายปกครองจำต้องกระทำหรืออาจใช้ดุลยพินิจได้นั้น ก็จำต้องพิจารณาถึงบทกฎหมายอันเกี่ยวแก่เรื่องนั้น ๆ

แต่ปัญหาอาจมีได้อันเกี่ยวกับในคดีปกครองว่า ถ้าพนักงานฝ่ายปกครองไม่กระทำในสิ่งที่ตนต้องกระทำ หรือใช้ดุลยพินิจโดยไม่ชอบ เอกชนจะมีทางแก้อย่างใดบ้าง ในเรื่องนี้จะได้กล่าวต่อไปในภาคที่ว่าด้วยคดีปกครอง

บทที่ ๔

การกระทำฝ่ายเดียวชะนิดอื่น ๆ

นอกจากการกระทำฝ่ายเดียวที่สำคัญดั่งได้กล่าวมาแล้ว ฝ่ายปกครองยังอาจที่จะกระทำอย่างอื่น ๆ ได้อีกหลายชะนิด เช่นการรับรองสำเนา ทะเบียนคนเกิด คนตาย การรับรองลายมือชื่อ ฯลฯ เหล่านี้เป็นต้น

ส่วนที่ ๒

การกระทำหลายฝ่าย

การกระทำหลายฝ่ายอาจมีได้ เช่นฝ่ายปกครองได้ทำสัญญากับเอกชนชะนิดอื่น ๆ ให้รับเหมากระทำกิจการ หรือขายพัสดุสิ่งของให้แก่ฝ่ายปกครอง สัญญาเช่นนี้ก็ควรต้องถือหลักเหมือนดั่งสัญญาในกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ เพราะเหตุที่ในประเทศสยามมิได้มีศาลปกครองเป็นพิเศษ และการที่แยกสัญญาออกเป็นสัญญาในกฎหมายเอกชน และสัญญาในกฎหมายปกครองจึ่งไม่สู้มีประโยชน์นัก ส่วนการที่จะบังคับฝ่ายปกครองให้ปฏิบัติตามสัญญาทุกข้อทุกกะทงจะได้หรือไม่นั้นย่อมเกี่ยวแก่ในคดีปกครอง แต่อย่างไรก็ตาม เอกชนที่ทำสัญญากับฝ่ายปกครองนั้นอาจที่จะใช้สิทธิไม่ชำระหนี้ได้ เมื่อฝ่ายปกครองยังมิได้ชำระหนี้เสมือนดั่งในเรื่องสัญญาต่างตอบแทน ให้ดูผลแห่งหนี้ส่วนที่ว่าด้วยการไม่ชำระหนี้ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๒

ในบางประเทศฝ่ายปกครองซึ่งได้แยกออกเป็นนีติบุคคลต่าง ๆ ดั่งเช่นเทศบาลอาจที่จะทำนีติกรรมร่วมระวางเทศบาลตั้งแต่ ๒ ขึ้นไป เช่นทำข้อตกลงว่าจะทำการไฟฟ้าหรือการประปาร่วมกัน ซึ่งถ้าจะเทียบกับข้อตกลงระวางประเทศแล้ว ก็คล้ายกับสัญญาระวางประเทศตกลงกระทำการสิ่งหนึ่งหรือหลายสิ่งร่วมกันในระวางประเทศ

ส่วนที่ ๓

หลักทั่วไปในการที่จะอาศัยพิจารณาว่าการกระทำของฝ่ายปกครองจะได้หรือไม่?

๑ บุคคลผู้กระทำมีอำนาจ

๒ วัตถุที่ประสงค์ไม่ขัดต่อกฎหมายหรือชอบด้วยกฎหมาย

๓ ได้มีการแสดงเจตนา

๔ แบบ

ในเรื่องแบบนี้จะต้องกระทำตามที่กฎหมายได้บังคับ เช่นในบางเรื่องอาจจะต้องกระทำด้วยขีดเขียน แต่ถ้ากฎหมายไม่ได้บังคับอาจจะกระทำด้วยปากเปล่าหรือบางที อาจที่จะกระทำด้วยอาณัติสัญญา เช่นอาณัติสัญญาของตำรวจเป็นต้น

ลักษณะ ๒

ชะนิดต่าง ๆ แห่งการงานในทางปกครอง

การศึกษาถึงชะนิดต่าง ๆ แห่งการงานของฝ่ายปกครองย่อมกระทบถึงปัญหาสำคัญที่ว่าฝ่ายปกครองมีหน้าที่จะต้องกระทำการประเภทใดบ้าง

ความเห็นในเรื่องนี้ แตกต่างกันอยู่มากหลายซึ่งอาจจัดแบ่งออกได้ดังนี้

ความเห็นที่ ๑ เห็นว่าฝ่ายปกครองมีหน้าที่กระทำฉะเพาะกิจการซึ่งจำเป็นเพื่อป้องกันและรักษาความสงบเรียบร้อยเท่านั้น เช่นการรักษาความสงเรียบร้อยภายในอาณาจักร์ การป้องกันอาณาจักร การจัดการรักษาสมบัติส่วนกิจการในทางเศรษฐกิจและกิจการที่เกี่ยวกับบำรุงหรือเพิ่มพูลความสมบูรณ์ของราษฎรนั้นจะต้องปล่อยให้เอกชนต่างคนต่างทำ เหตุฉะนั้นหน้าที่ของฝ่ายปกครองตามความเห็นนี้จึงอยู่ในวงจำกัด รัฐใดถือลัทธินี้ย่อมมีนามสมญาว่า รัฐตำรวจ (Etat-gendarme)

ความเห็นที่ ๒ ตามความเห็นนี้ฝ่ายปกครองนอกจากมีหน้าที่ดังที่กล่าวในความเห็นที่ ๑ แล้ว ยังมีหน้าที่เพิ่มความสุขสมบูรณ์ให้แก่ราษฎรเช่นการเศรษฐกิจบางชะนิดรัฐจะต้องเข้าแซกแซงหรือเข้าเป็นเจ้าของทำการเอง การปล่อยให้เอกชนต่างคนต่างทำอาจจะเกิดมีการแก่งแย่ง ผลสุดท้ายใครมีกำลังในทางทรัพย์ก็จะมีชัยชะนะแก่ผู้ขัดสนมีผู้ให้นามสมญารัฐที่ถือลัทธินี้ว่ารัฐผู้สงเคราะห์ (Etat-providence)

ผู้สอนเห็นว่า ในทุกวันนี้เกือบจะกล่าวได้ว่าแทบทุกประเทศรัฐได้เข้าเกี่ยวข้องในทางเศรษฐกิจส่วนการเกี่ยวข้องมากหรือน้อยก็สุดแล้วแต่ความนิยมของประเทศนั้น ๆ แม้แต่ในประเทศสยามก็จะเห็นได้ว่ามีโรงงานหรือการเศรษฐกิจบางอย่างซึ่งรัฐบาลได้ทำเอง หรือได้เข้าแซกแซง

เหตุฉะนั้นการงานในทางปกครองอาจจัดแบ่งออกได้เป็นสองประเภทดังนี้

ประเภทที่ ๑ การงานซึ่งฝ่ายปกครองกระทำโดยจำเป็น เพื่อป้องกันและรักษาความสงบเรียบร้อย

ประเภทที่ ๒ การงานซึ่งฝ่ายปกครองกระทำเพื่อส่งเสริมบำรุงฐานะ และความเป็นอยู่ ความสมบูรณ์ของราษฎร

หมวดที่ ๑
การงานซึ่งฝ่ายปกครองกระทำโดยจำเป็นเพื่อการป้องกันและรักษาความสงบเรียบร้อย

การงานเหล่านี้มีอาทิคือ

๑ การรักษาความสงบเรียบร้อยภายในอาณาจักร์

๒ การป้องกันอาณาจักร์

๓ การจัดการรักษารัฐสมบัติ

ส่วนที่ ๑
การรักษาความสงบเรียบร้อยภายในอาณาจักร์

การรักษาความสงบเรียบร้อยนี้ศัพท์ในภาษาฝรั่งเศสเรียกว่า "โปลิศ" Police ซึ่งเป็นการรักษา

ความสงบเรียบร้อยใน **ทางปกครอง** อย่างหนึ่ง (Police administration) และการรักษาความสงบเรียบร้อยใน **ทางอรรถคดี** อีกอย่างหนึ่ง (Police Judiciaire)

การรักษาความสงบเรียบร้อยในทางปกครองมีวัตถุที่ประสงค์ไปในทางป้องกันมิให้เกิดความไม่สงบเรียบร้อย ย่อมเกี่ยวแก่ฝ่ายปกครองโดยแท้ แต่การรักษาความสงบเรียบร้อยในทางอรรถคดีมีวัตถุที่ประสงค์ไปในทางปราบการกระทำอันเกิดขึ้นซึ่งผิดต่อกฎหมาย หรือนำมาซึ่งความไม่สงบเรียบร้อย การนี้ย่อมเกี่ยวในทางยุตติธรรม จึงได้เรียกกันในภาษาฝรั่งเศสว่า Police Judiciaire ซึ่งแปลเป็นไทยได้ว่า **"ตำรวจยุตติธรรม"** ในบางประเทศเช่นในประเทศฝรั่งเศสการรักษาความสงบเรียบร้อยในทางอรรถคดีหรือทางตำรวจยุตติธรรม ตกเป็นหน้าที่ของผู้รักษาอัยยการซึ่งขึ้นต่อผู้รักษายุตติธรรม เป็นผู้ควบคุมบัญชาการและมีพนักงานฝ่ายปกครองเช่นตำรวจนครบาลหรือตำรวจภูธรเป็นผู้ช่วยเหลือ

อนึ่งในประเทศที่มีประมวลวิธีพิจารณาความอาชญา ได้บัญญัติถึงการซึ่งเรียกโดยย่อว่า ตำรวจยุตติธรรมนี้ไว้ในประมวลนั้นด้วย เช่นการไต่สวน ขัณสูตรเหล่านี้จะเห็นได้ชัดว่าเกี่ยวแก่วิธีสบัญญัติ คือเป็นวิธีที่จะใช้ว่าการกระทำผิดได้เกิดขึ้นจนถึงพิพากษาลงโทษผู้กระทำผิด

แต่ในประเทศสยามการรักษาความสงบเรียบร้อยทั้งสองประเภทได้ระคนปนกันอยู่ในฝ่ายปกครอง และมักจะถือกันว่า การรักษาความสงบเรียบร้อยในทางอรรถคดีเป็นหน้าที่สำคัญยิ่งดังจะเห็นได้ในหน้าที่กรมการอำเภอ เมื่อความเข้าใจและปฏิบัติกันเป็นดั่งนี้ในประเทศสยาม การสอนกฎหมายปกครองในประเทศสยามก็จะต้องเพิ่มคำอธิบายโดยลังเขปเกี่ยวแก่การสืบสวนไต่สวนคดีไว้ด้วย ซึ่งต้องนับว่าเป็นเหตุผลพิเศษฉะเพาะประเทศสยามเท่านั้น (ผู้สอนต้องออกตัวว่าคำของผู้สอนอธิบายฉะเพาะเรื่องสืบสวนไต่สวนนี้แปลกกว่าคำอธิบายกฎหมายปกครองของหลายประเทศ คือจะเอาสิ่งที่จัดว่าเกี่ยวกับวิธีพิจารณาความอาชญาเข้ามากล่าวไว้ด้วย อันนอกขอบแห่งกฎหมายปกครองอยู่บ้าง)

บทที่ ๑

การรักษาความสงบเรียบร้อยในทางปกครอง

ตอนที่ ๑

ข้อความทั่วไป

การรักษาความสงบเรียบร้อยในทางปกครองหรือเรียกเป็นภาษาฝรั่งเศสว่า Police administrative แปลตามตัวว่า **ตำรวจปกครอง** นั้นเกี่ยวแก่การที่จะป้องกันมิให้เกิดความไม่สงบเรียบร้อยซึ่งต่างกับการรักษาความสงบเรียบร้อยในทางอรรถคดีซึ่งเป็นการกระทำเพื่อนำตัวผู้ที่กระทำผิดให้ต้องรับโทษตามกฎหมาย

ศัพท์คำว่าสงบเรียบร้อย (Ordre public) ได้เคยใช้มาแล้วในประมวลกฎหมายแพ่งและ

พาณิชย์ คำนี้ในทางกฎหมายปกครองศาลปกครองในประเทศฝรั่งเศสเคยตีความหมายว่าเกี่ยวแก่การรักษาความสงบ การคุ้มครองความปลอดภัยอันจะเกิดขึ้นจากบุคคล หรือจากทรัพย์สินของบุคคล หรือเกิดจากโรคภัยไข้เจ็บขอให้เทียบดูพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ พ.ศ. ๒๔๕๗ มาตรา ๙๓ ถึง ๑๐๐ ซึ่งว่าด้วยการป้องกันภยันตรายของราษฎร และการรักษาความสงบในท้องที่ว่าด้วยการป้องกันโรคร้าย

ข้อ ๑ การกระทำเพื่อรักษาความสงบเรียบร้อย

การกระทำเพื่อรักษาความสงบเรียบร้อยนี้ก็ย่อมเกี่ยวแก่การบังคับ ซึ่งอาจเป็นการบังคับให้กระทำหรือให้ละเว้นกระทำการบังคับนั้นอาจกระทำต่อสิ่งเหล่านี้

๑ กระทำต่ออิสสรภาพแห่งมนุษย์ขน ซึ่งอาจเป็นได้เช่นกระทำต่อร่างกายมีเป็นต้นว่าการจับกุมกักขังผู้ที่ก่อความไม่สงบเรียบร้อย ซึ่งมิใช่เป็นการจำคุกการกักขังนี้จะต้องกระทำเท่าที่กฎหมายอนุญาตให้

การบังคับให้บุคคลบางประเภทต้องให้แพทย์ตรวจ เช่นในเรื่องหญิงนครโสเภณี ดูพระราชบัญญัติป้องกันหญิงสัญจรโรค ร.ศ. ๑๒๗ มาตรา ๒๒-๒๖-๒๗

การบังคับให้ฉีดยาหรือปลูกไข้ทรพิศม์ ดูพระราชบัญญัติระงับโรคระบาด พ.ศ. ๒๔๕๖ มาตรา ๙ และดูพระราชบัญญัติจัดการป้องกันไข้ทรพิศม์ พ.ศ. ๒๔๕๖

การบังคับให้อยู่ในที่ใดที่หนึ่ง หรือไม่ให้เข้าไปในที่ใดที่หนึ่งเช่นในขณะที่เกิดโรคระบาด ดูพระราชบัญญัติระงับโรคระบาดมาตรา ๓ ข้อ ๓ และ๕

การบังคับให้เข้าช่วยป้องกันภยันตราย เช่นในเรื่องหน้าที่ราษฎรซึ่งจะต้องช่วยกำนันผู้ใหญ่บ้านฉะเพาะกาล หรือในเรื่องซึ่งต้องถูกเกณฑ์ให้ถางพง ล้อมรั้วซ่อมแซมบ้านเรือน ดูพระราชบัญญัติปกครองท้องที่ มาตรา ๙๕ ถึง ๙๗

อนึ่งการกระทำต่อร่างกายเช่นการใช้อาวุธเข้าทำต่อผู้ที่ก่อความไม่สงบเรียบร้อยหรือการทำร้ายต่อร่างกายด้วยประการอื่น ฝ่ายปกครองจะต้องกระทำโดยระมัดระวังไม่ให้เกินจาก ขอบแห่งกฎหมาย ในเรื่องนี้น่าชมฝ่ายทหารที่ได้บัญญัติถึงการใช้อาวุธ เมื่อฝ่ายพลเรือนได้ขอให้ช่วยรักษาความสงบเรียบร้อย ให้ดูข้อบังคับว่าด้วยระเบียบราชการทหารประจำจังหวัด พ.ศ. ๒๔๖๑ ข้อ ๒๑๗,๒๑๘ ที่จะกล่าวต่อไปข้างหน้า

๒ กระทำต่อเคหะสถานของมนุษย์ขน เช่นการเข้าไปในเคหะสถานเพื่อตรวจค้น (การรักษาความสงบเรียบร้อยในทางอรรถคดีซึ่งเกี่ยวการตรวจค้นของกลาง)

ในเวลาใช้กฎอัยยการศึก ฝ่ายทหารอาจที่จะเข้าอาศัยหรือกระทำการอันเกี่ยวแก่เคหะสถานของมนุษยขนตามที่บัญญัติไว้ในกฎอัยยการศึก พ.ศ. ๒๔๕๖ มาตรา ๘-๙-๑๓

๓ กระทำแก่ทรัพย์สินแห่งมนุษย์ขน เช่นการยึดทรัพย์สินอันอาจก่อให้เกิดมีภยันตรายหรือความไม่สงบเรียบร้อย ในเวลาใช้กฎอัยยการศึก (ให้ดูกฎอัยยการศึก พ.ศ. ๒๔๕๗ มาตรา ๑๐-๑๑-๑๒)

ข้อ ๒ หลักที่จะต้องระลึกในการใช้อำนาจรักษาความสงบเรียบร้อย

เราจะเห็นได้จากที่ได้กล่าวในตอนต้นถึงสิทธิแห่งมนุษย์ชนโดยทั่วไปว่า มนุษย์มีอิสสระที่จะทำการอันใดได้ตามความพอใจ แต่ถ้าหากปล่อยให้มนุษย์ใช้ความอิสสรภาพนี้โดยไม่จำกัดแล้ว การกระทำตามอิสสรภาพของคนหนึ่งอาจจะเป็นการรบกวนต่ออีกคนหนึ่งหรือต่อมหาชน เหตุฉะนั้น เพื่อป้องกันรักษาความสงบเรียบร้อยสิทธิแห่งมนุษย์ชนจึ่งจำต้องถูกจำกัดโดยการกระทำของฝ่ายปกครอง การจำกัดสิทธิแห่งมนุษย์ชนเป็นข้อยกเว้นจากหลักในเรื่องสิทธิแห่งมนุษย์ชน เหตุฉะนั้นการใช้อำนาจในเรื่องนี้จึ่งต้องอยู่ภายในวงเขตต์ดังนี้

๑ การจำกัดอิสสรภาพจะต้องมีกฎหมายอนุญาตไว้ (ปัญหามีว่ากฎหมายนี้จะเป็นกฎหมายที่ขีดเขียนไว้หรือไม่)

๒ การจำกัดอิสสรภาพต้องเป็นไปเพียงเท่าที่จำเป็นแก่การรักษาความสงบเรียบร้อย ศาสตราจารย์โอดา แห่งมหาวิทยาลัยเกียวโตได้อธิบายความข้อนี้ไว้ว่า จะต้องระลึกหลักอันมีใจความดังนี้

ก. การใช้อำนาจจะควรใช้ต่อภยันตรายอันเกิดขึ้นจริง และมีลักษณะที่จะก่อการไม่สงบเรียบร้อย (การจับสงสัยควรระวังให้มาก)

ข. แม้ว่าความไม่สงบเรียบร้อยจะเกิดขึ้นก็ดี แต่หมู่คณจะทนการนี้ได้โดยไม่ต้องใช้อำนาจ หรือซึ่งถ้าใช้อำนาจขึ้นแล้วก็จะเกิดผลร้ายยิ่งขึ้นกว่าการไม่ใช้อำนาจก็ควรงดการใช้อำนาจดีกว่า ซึ่งต้องพิจารณาตามกาลเทศะ

ค. การใช้อำนาจจะต้องพิจารณาให้พอดีกับภยันตรายที่จะเกิดขึ้นไม่ควรให้รุนแรงเกินไป

๓ การใช้อำนาจรักษาความสงบเรียบร้อยต้องกระทำต่อผู้ที่กระทำผิดจริง ๆ เหตุฉะนั้นการจับกุมไม่ควรที่จะจับราษฎรรวมกันมาหลาย ๆ คนแล้วเลือกหาผู้กระทำผิดในภายหลัง (วิธีที่เรียกกันว่า "เหวี่ยงแห")

๔ การรักษาความสงบเรียบร้อยต้องเป็นไปเพื่อมหาชนฝ่ายปกครองจะเข้าเกี่ยวข้องในกิจการของเอกชนไม่ได้ หรือในกิจการภายในบ้านเรือนของเอกชนก็ไม่ได้เช่นเดียวกัน นอกจากกฎหมายจะอนุญาตไว้เป็นพิเศษ หรือการกระทำภายในบ้านเรือนเป็นผิดต่อกฎหมายอาชญา

ข้อ ๓ วิธีใช้อำนาจรักษาความสงบเรียบร้อย

การใช้อำนาจรักษาความสงบเรียบร้อยอาจมี ๒ วิธี คือ

๑ วิธีสามัญ

๒ วิธีวิสามัญ

๑ วิธีสามัญ

ได้แก่การใช้วิธีตามเวลาปกติ และผู้ใช้อำนาจเป็นผู้ที่มีหน้าที่รักษาความสงบเรียบร้อยใน

เวลาปกติ หรือจะเรียกโดยย่อ ๆ ว่า ผู้ที่ใช้อำนาจเป็นเจ้าหน้าที่ฝ่ายพลเรือน เช่น กรมการอำเภอ ตำรวจเป็นต้น (ให้ดูระเบียบอำนาจบริหารดังที่ได้กล่าวในตอนต้น)

๒ วิธีวิสามัญ

ได้แก่การใช้วิธีรักษาความสงบเรียบร้อยในเวลาที่มีเหตุการณ์พิเศษ และเมื่อผู้ที่มีหน้าที่รักษาความสงบเรียบร้อยในเวลาปกติไม่มีกำลังพอจะจัดการป้องกันรักษาความสงบเรียบร้อยได้ วิธีวิสามัญนี้มีเป็นต้นว่า

ก. การเรียกทหารออกช่วยเจ้าหน้าที่ฝ่ายพลเรือน

ข. การใช้กฎอัยยการศึก

ก. การเรียกทหารออกช่วยเจ้าหน้าที่ฝ่ายพลเรือน

ให้ดูข้อบังคับว่าด้วยระเบียบราชการทหารประจำจังหวัด พ.ศ. ๒๔๖๑ ภาคที่ ๑๓ ว่าด้วยการเรียกทหารออกช่วยเจ้าหน้าที่ฝ่ายพลเรือน ข้อ ๒๑๒ ถึง ๒๒๑

กรณีย์ที่ทหารออกช่วยเจ้าหน้าที่ฝ่ายพลเรือน

ข้อ ๒๑๒ เมื่อกำลังฝ่ายตำรวจไม่สามารถจะรักษาความสงบเรียบร้อยได้แล้ว จึ่งให้เรียกทหารออกช่วยได้ในกิจการดั่งจะบ่งไว้เป็นตัวอย่างดั่งต่อไปนี้

๑ สำหรับการดับเพลิง การรักษาทรัพย์สมบัติเนื่องจากการไฟไหม้ หรือน้ำท่วม หรือภัยพิบัติอย่างอื่น

ในจังหวัดพระนครโดยฉะเพาะทหารบกต้องปฏิบัติในเรื่องการเพลิงไหม้ตามแบบประเพณีซึ่งมีมาแต่โบราณไม่เปลี่ยนแปลง ส่วนในมณฑลหัวเมืองถ้าที่ใดสามารถจะจัดทหารช่วยดับเพลิงได้ก็ควรจัดช่วย

๒ สำหรับจับนักโทษซึ่งหนี หรือจับผู้ร้าย หรือผู้กระทำความผิดอย่างอื่น ๆ เมื่อปรากฏว่านักโทษหรือผู้กระทำความผิดนั้น ๆ รวมกันเป็นจำนวนมาก และมีอาวุธดีอาจต่อสู้อย่างเข้มแข็ง

๓ สำหรับระงับเหตุเมื่อมีการกำเริบขนาดใหญ่ในหมู่พลเมือง หรือมีการรวมกันขัดขืนแก่เจ้าหน้าที่ฝ่ายพลเรือนผู้ปกครองท้องถิ่น

๔ สำหรับระงับการกำเริบในที่คุมขัง

ผู้มีอำนาจเรียก

ข้อ ๒๑๓ ในการที่จะเรียกทหารออกทำการตามความในข้อ ๒๑๒ นั้น ในกรุงเทพพระมหานครเป็นสิทธิของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยที่จะเรียกได้ โดยที่ทำความตกลงกับเสนาบดีกระทรวงกลาโหม ในมณฑลกรุงเทพพระมหานคร อุปราชเรียกได้จากผู้บัญชาการมณฑลทหารบกภายในเขตต์ซึ่งตนปกครอง (เวลานี้ไม่มีอุปราช) สมุหเทศาภิบาลเรียกได้จากผู้บัญชาการมณฑลทหารบกภายในมณฑลซึ่งตนปก

ครอง ผู้ว่าราชการจังหวัดเรียกได้จากผู้คับการทหารบกภายในจังหวัดซึ่งตนปกครอง

โอกาศที่จะเรียก

ข้อ ๒๑๓ (วรรค ๒) การเรียกนั้นทำได้ต่อเมื่อเกิดเหตุขึ้นแล้วและปรากฏแล้วว่า ลำพังแต่เจ้าหน้าที่ฝ่ายพลเรือนไม่สามารถระงับเหตุได้ แต่เจ้าหน้าที่ฝ่ายพลเรือนซึ่งมีสิทธิเรียกทหารได้นั้น มีสิทธิขอร้องให้ทหารเตรียมตัวล่วงหน้าไว้ก่อนได้

วิธีเรียก

ข้อ ๒๑๕ (ตอนต้น) ในการเรียกทหารออกช่วยเจ้าหน้าที่ฝ่ายพลเรือนนั้นเจ้าหน้าที่ฝ่ายพลเรือนผู้เรียกต้องแจ้งให้ชัดว่า เรียกสำหรับช่วยในการอย่างใด ต้องการกำลังเท่าใด และบอกเรื่องราวอย่างอื่น ๆ ซึ่งจะทำให้เจ้าหน้าที่ฝ่ายทหารเข้าใจการณ์ได้แจ่มแจ้ง

การปฏิบัติของฝ่ายทหารที่ได้รับคำขอร้อง

ถ้าคำขอร้องให้ทหารเตรียมตัวดังกล่าวในข้อ ๒๑๓ วรรค ๒ ฝ่ายทหารต้องปฏิบัติตามข้อ ๒๑๔ ซึ่งมีความว่า

"เมื่อได้รับคำขอร้องให้ทหารเตรียมตัวดังว่าไว้ข้างบนนี้ ผู้บังคับบัญชาฝ่ายทหารต้องจัดกองทหารเวรขึ้นในกรมต่าง ๆ เตรียมพร้อมเสมอที่จะออกทำการได้ไม่ว่าเวลาใด และสั่งให้พลทหารนั้นประจำกอง กับถ้าเห็นจำเป็นก็ให้ส่งหมู่ตรวจหรือหมู่ลาดตระเวนออกตรวจตราการด้วย"

ถ้าคำขอร้องเป็นคำร้องให้ช่วยกระทำการรักษาความสงบเรียบร้อยฝ่ายทหารจะต้องปฏิบัติดังต่อไปนี้

ข้อ ๒๑๕ (ตอนท้าย) เมื่อผู้บังคับบัญชาฝ่ายทหารได้ทราบคำชี้แจงโดยละเอียดแล้ว จึงกำหนดกำลังและเหล่าชะนิดทหารให้เหมาะตามที่ตนเห็นสมควรและต้องกำหนดให้นายทหารผู้ใดผู้หนึ่งรวมกันบังคับบัญชาทหารซึ่งไปทำการช่วยเจ้าหน้าที่ฝ่ายพลเรือนนั้นโดยแน่ชัด

ข้อ ๒๑๖ เมื่อทหารได้มาถึงที่ซึ่งเกิดเหตุแล้ว และเจ้าหน้าที่ฝ่ายพลเรือนเห็นว่า จำต้องใช้กำลังทหารเป็นแน่นอน ก็ให้มอบงานแก่ผู้บังคับกองทหารต่อนั้นไป ผู้บังคับบัญชาฝ่ายทหารเป็นผู้อำนวยกิจการทุกอย่าง เจ้าหน้าที่ฝ่ายพลเรือนต้องกระทำการทุกประการ (ให้สังเกตว่าต่างกับการใช้กฎอัยยการศึก ซึ่งถ้าเขตต์ใดใช้กฎอัยยการศึก เจ้าหน้าที่ฝ่ายทหารมีอำนาจเหนือเจ้าหน้าที่ฝ่ายพลเรือนทุกตำแหน่งรวมทั้งอำนาจตุลาการด้วย ให้ดูคำอธิบายว่าด้วยการใช้กฎอัยยการศึกซึ่งจะกล่าวต่อไป)

ข้อ ๒๑๗ ทหารจะใช้อาวุธได้ตามกำหนดดังต่อไปนี้

ก. เมื่อเจ้าหน้าที่ฝ่ายพลเรือนได้มอบงานให้แล้ว และเมื่อได้ประกาศแล้ว ๓ ครั้งว่าทหารจะใช้อาวุธ

๑) สำหรับบังคับฝูงชนซึ่งมั่วสุมกันกระทำการนั้นให้กระจายออก

๒) สำหรับปราบฝูงชนซึ่งกีดกั้นการเคลื่อนที่ของกองทหาร

ข. ถ้าฝูงชนซึ่งก่อการร้ายหรือนักโทษได้เริ่มสู้รบกับทหารก่อนก็ดี ทำร้ายร่างกายแก่บุคคลใด ๆ เห็นปรากฏชัดก็ดี ทำลายทรัพย์สมบัติก็ดี หรือทำการขัดขวางมิให้ทำการจับกุมผู้มีความผิดซึ่งเจ้าหน้าที่ได้ทำการจับกุมดังนี้ ให้ใช้อาวุธได้ทีเดียวโดยมิต้องรอให้เจ้าหน้าที่ฝ่ายพลเรือนมอบงานตามความในข้อ ๒๑๖ และไม่ต้องประกาศให้รู้ตัวล่วงหน้าว่าจะใช้อาวุธ

ข้อ ๒๑๘ เมื่อจำเป็นต้องใช้อาวุธ ผู้บังคับบัญชาฝ่ายทหารอาจสั่งให้ใช้อาวุธฟันแทง หรืออาวุธยิงตามแต่จะเห็นว่าเหมาะกับเหตุการณ์ แต่ให้พึงจำไว้ว่าการใช้อาวุธยิงนั้นอาจกระทำให้บังเกิดอันตรายแก่ผู้ปราศจากความผิดได้ง่าย เพราะลูกกระสุนแล่นไปได้ไกลมาก ฉะนั้นควรใช้ต่อเมื่อจำเป็นแท้เท่านั้น

การรักษาผู้เจ็บ

ข้อ ๒๑๙ เมื่อได้มีผู้ใดถูกบาดเจ็บลงเพราะทหารใช้อาวุธ การรักษาพยาบาลผู้เจ็บซึ่งมิได้เป็นทหารนั้นตกเป็นธุระของเจ้าหน้าที่ฝ่ายพลเรือน

ทหารเลิกทำการ

ข้อ ๒๒๐ ทหารเลิกทำการเมื่อผู้บังคับกองทหารเห็นว่าความสงบได้กลับมีแล้ว ผู้บังคับกองทหารบอกให้เจ้าหน้าที่ฝ่ายพลเรือนทราบแล้วก็นำทหารกลับ

ข. การใช้กฎอัยยการศึก

กฎอัยยการศึกนี้ ใช้เมื่อเวลามีเหตุจำเป็นเพื่อจะได้รักษาความเรียบร้อยปราศจากภัยซึ่งจะมีมาจากภายนอกหรือภายในพระราชอาณาจักร์ กล่าวคือ จะเป็นโดยมีสงครามหรือเกิดจลาจล

เมื่อเขตต์ใดในพระราชอาณาจักร์ได้ใช้กฎอัยยการศึก สภาพแห่งการปกครองในเวลานี้ฝ่ายทหารมีอำนาจเหนือเจ้าหน้าที่ฝ่ายพลเรือนทุกตำแหน่งไม่ว่าในกระทรวงทะบวงการใด ๆ กับในการระงับปราบปรามหรือรักษาความสงบเรียบร้อยเจ้าหน้าที่ฝ่ายพลเรือนต้องช่วยเหลือเกื้อหนุนราชการทหารทุกสิ่งทุกอย่างตามความต้องการของเจ้าหน้าที่ฝ่ายทหาร ให้ดูกฎอัยยการศึก พ.ศ. ๒๔๕๗ มาตรา ๖

อนึ่งในเรื่องที่เกี่ยวกับอำนาจศาล พลเมืองซึ่งได้กระทำความผิดเป็นคดีอาชญาในเขตต์แขวงที่ใช้กฎอัยยการศึกนั้น ไม่ว่าจะเป็นคดีอาชญาอย่างไรต้องพิจารณาพิพากษาในศาลทหารทั้งสิ้น และให้เป็นไปตามพระธรรมนูญศาลทหารทุกประการ แต่ศาลพลเรือนคงมีอำนาจพิจารณาพิพากษาความอาชญาที่ตกค้างอยู่ก่อนใช้กฎอัยยการศึก และศาลทหารมีอำนาจที่จะพิจารณาพิพากษาความอาชญาที่ตกค้างอยู่เมื่อเลิกใช้กฎอัยยการศึก ให้ดูกฎอัยยการศึกมาตรา ๗

ความเสียหายซึ่งอาจบังเกิดขึ้นแก่บุคคลในเรื่องอำนาจของเจ้าหน้าที่ฝ่ายทหารมาตรา ๘ ถึง ๑๕ บุคคลที่ได้รับความเสียหายจะร้องขอค่าเสียหายหรือค่าปรับแก่เจ้าหน้าที่ฝ่ายทหารไม่ได้ ให้ดูมาตรา ๑๖

นอกจากที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นควรดูข้อความที่เกี่ยวกับกฎอัยยการศึกดังต่อไปนี้

(๑) การประกาศใช้กฎอัยยการศึกให้ดูมาตรา ๒-๓-๔

(๒) การเลิกใช้กฎอัยยการศึกให้ดูมาตรา ๕

(๓) อำนาจเจ้าหน้าที่ฝ่ายทหารให้ดูมาตรา ๘

การตรวจค้น ให้ดูมาตรา ๙

การเกณฑ์ ให้ดูมาตรา ๑๐

การห้าม ให้ดูมาตรา ๑๑

การยึด ให้ดูมาตรา ๑๒

การเข้าอาศัย ให้ดูมาตรา ๑๓

การทำลายหรือเปลี่ยนแปลงสถานที่ ให้ดูมาตรา ๑๔

การขับไล่ ให้ดูมาตรา ๑๕

(๔) ในเวลาปรกติสงบศึก เจ้ากระทรวงซึ่งบังคับบัญชาทหารมีอำนาจตรากฎเสนาบดีขึ้นสำหรับบรรยายข้อความเพื่อให้มีความสะดวกและเรียบร้อยในเวลาที่จะใช้กฎอัยยการศึกได้ตามสมควร ส่วนในเวลาสงครามหรือจลาจล แม่ทัพใหญ่หรือแม่ทัพรองมีอำนาจออกข้อบังคับบรรยายความ เพื่อเติมให้การดำเนิรไปตามความประสงค์ของกฎอัยยการศึกนี้ และเมื่อได้ประกาศกฎเสนาบดีหรือข้อบังคับของแม่ทัพในทางราชการแล้ว ให้ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของพระราชบัญญัตินี้ให้ดูมาตรา ๑๗

ต่อไปนี้จะได้แยกอธิบายชะนิดต่าง ๆ แห่งการรักษาความสงบเรียบร้อย ซึ่งได้แยกไว้แล้วแต่ตอนต้น

ตอนที่ ๑ การป้องกันภยันตรายของราชฎร และรักษาความสงบเรียบร้อยในท้องที่

ก. ทั่วไปให้ดูพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่มาตรา ๒๗, ๓๔, ๕๒, ๕๔ และมาตรา ๙๓-๑๐๐

ข. การป้องกันภยันตราย อันเกิดแต่การเล่นมหรสพ ให้ดูพระราชบัญญัติป้องกันภยันตรายอันเกิดแต่การเล่นมหรสพ พ.ศ. ๒๔๖๔

ค. การป้องกันภยันตราย อันเนื่องแต่วัตถุระเบิด ให้ดูพระราชบัญญัติว่าด้วยการกระทำผิดอาชญา เนื่องแต่วัตถุระเบิด พ.ศ. ๒๔๖๕

ง. การควบคุมอาวุธปืน ให้ดูพระราชบัญญัติอาวุธปืนและเครื่องกระสุนปืน ร.ศ. ๑๓๑

ตอนที่ ๒ การสาธารณสุข

ก. การป้องกันโรคร้ายทั่ว ๆ ไป ให้ดูพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่มาตรา ๑๐๙-

๑๑๓ นอกจากนี้ดูเป็นต้นว่า พระราชบัญญัติป้องกันไข้ทรพิษ พ.ศ. ๒๔๕๖ พระราชบัญญัติโรคระบาทว์ พ.ศ. ๒๔๕๖ พระราชบัญญัติป้องกันสัญจรโรค ร.ศ. ๑๒๗

ข. การควบคุมผู้ทำการแพทย์ ให้ดูพระราชบัญญัติการแพทย์ พ.ศ. ๒๔๖๖ และเพิ่มเติม พ.ศ. ๒๔๗๒

ค. การควบคุมยาเสพย์ติดให้โทษ ให้ดูพระราชบัญญัติยาเสพย์ติดให้โทษ พ.ศ. ๒๔๖๕

ตอนที่ ๓ การควบคุมการทำมาหากิน

ก. ทั่ว ๆ ไปให้ดูพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ พ.ศ. ๒๔๕๗ มาตรา ๑๑๔-๑๒๓

ข. การควบคุมการทำมาหากินบางอย่าง ให้ดูเป็นต้นว่าพระราชบัญญัติควบคุมกิจการค้าขาย อันกะทบถึงความปลอดภัยและผาสุกแห่งสาธารณะชน พ.ศ. ๒๔๗๑ พระราชบัญญัติการควบคุมการขายทอดตลาด และการค้าของเก่า พ.ศ. ๒๔๗๔ นอกจากนี้ให้ดูเป็นต้นว่า พระราชบัญญัติรถลาก ร.ศ. ๑๒๐ พระราชบัญญัติค่าน้ำ ร.ศ. ๑๒๐ พระราชบัญญัติรถจ้าง ร.ศ. ๑๒๔ และยังมีการทำมาหากินซึ่งเกี่ยวแก่พระราชบัญญัติอื่น ๆ ดั่งได้กล่าวมาแล้วในเบื้องต้น เช่นการค้าอาวุธปืนและกระสุนปืน การแพทย์ ฯลฯ

อนึ่งอาชีพบางชะนิด เกี่ยวแก่การแสดงความเห็นที่รัฐบาลประสงค์ควบคุมให้ดูพระราชบัญญัติสมุดเอกสาร พ.ศ. ๒๔๗๐ ส่วนอาชีพอันเกี่ยวแก่ทางอรรถคดีนั้นให้ดูพระราชบัญญัติทนายความ พ.ศ. ๒๔๕๗

ค. การควบคุมป่าไม้ ให้ดูพระราชบัญญัติรักษาป่า พ.ศ. ๒๔๕๖ และให้ดูพระราชบัญญัติรักษาต้นไม้สัก ร.ศ. ๑๑๖

ง. การควบคุมการทำเหมืองแร่ ให้ดูพระราชบัญญัติเหมืองแร่ พ.ศ. ๒๔๖๑ แก้ไขใน พ.ศ. ๒๔๗๔ และพระราชบัญญัติจำกัดแร่ดีบุก พ.ศ. ๒๔๗๔

จ. การควบคุมทางไปมาต่อกัน ให้ดูพระราชบัญญัติรักษาคลอง ร.ศ. ๑๒๑ รถลาก ร.ศ. ๑๒๐ รถจ้าง ร.ศ. ๑๒๔ รถยนตร์ ร.ศ. ๑๒๘ และ พ.ศ. ๒๔๗๓ การเดิรเรือในน่านน้ำสยาม พ.ศ. ๒๔๕๖ ป้องกันเหตุเรือโดนกัน พ.ศ. ๒๔๕๖ พระราชบัญญัติจัดวางการรถไฟและทางหลวง พ.ศ. ๒๔๖๔ พระราชบัญญัติทางหลวงที่ได้รับสัมประทาน พ.ศ. ๒๔๗๓ พระราชบัญญัติการเดิรอากาศ พ.ศ. ๒๔๖๕

ตอนที่ ๔ การควบคุมการศึกษา

ก. ทั่ว ๆ ไป ดูพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ มาตรา ๑๒๔-๑๒๖

ข. การสอน ดูพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ พ.ศ. ๒๔๖๑

ค. การเรียน ดูพระราชบัญญัติปถมศึกษา พ.ศ. ๒๔๖๔

ตอนที่ ๕ การควบคุมสาสนา

ก. พระพุทธสาสนา ดูพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑

ข. คริศตสาสนา ดูพระราชบัญญัติว่าด้วยลักษณะฐานะของวัดบาดหลวงโรมันคาทอลิกในกรุงสยาม ตามกฎหมายซึ่งได้ประกาศและแก้ไข ตั้งต้นแต่ใน ร.ศ. ๑๒๗ และให้ดูสัญญาทางพระราชไมตรีกับประเทศฝรั่งเศสประกอบด้วย

ตอนที่ ๖ การควบคุมการสมาคม

ก. สมาคมโดยทั่ว ๆ ไป ดูประมวลแพ่งพาณิชย์ มาตรา ๑๒๗๔-๑๒๙๗ และกฎหมายอาชญามาตรา ๓๔๑-๓๗๐

ข. สหกรณ์ ให้ดูพระราชบัญญัติสหกรณ์ พ.ศ. ๒๔๗๑

ตอนที่ ๗ การควบคุมการแสดงความเห็น

ก. ในเรื่องสมุดเอกสารหนังสือพิมพ์ ดูพระราชบัญญัติปี พ.ศ. ๒๔๗๐

ข. ภาพยนตร์ ให้ดูพระราชบัญญัติภาพยนตร์ พ.ศ. ๒๔๗๓

ตอนที่ ๘ การคุ้มครองศีลธรรม

ก. ดูพระราชบัญญัติว่าด้วยการค้าหญิงและเด็กหญิง พ.ศ. ๒๔๗๑

ข. พระราชบัญญัติการทำให้แพร่หลาย ซึ่งวัตถุอันลามก พ.ศ. ๒๔๗๑

ตอนที่ ๙ การควบคุมคนต่างด้าว

ก. การเนรเทศ ดูพระราชบัญญัติว่าด้วยการเนรเทศ ร.ศ. ๑๓๑

ข. การส่งผู้ร้ายข้ามแดน ให้ดูพระราชบัญญัติส่งผู้ร้ายข้ามแดน พ.ศ. ๒๔๗๒ และสัญญาทางพระราชไมตรีกับอังกฤษ ร.ศ. ๑๒๙ กับสหปาลีรัฐอเมริกา พ.ศ. ๒๔๖๖

ค. ในเรื่องคนเข้าเมือง ให้ดูพระราชบัญญัติคนเข้าเมือง พ.ศ. ๒๔๗๐ (พระราชบัญญัติต่าง ๆ ที่ได้กล่าวแล้วข้างต้นนี้ ย่อมรวมถึงการแก้ไขเพิ่มเติมเนื่องแต่พระราชบัญญัตินั้น ๆ ด้วย)

บทที่ ๒

การรักษาความสงบเรียบร้อยในทางอรรถคดี

การรักษาความสงบเรียบร้อยในทางอรรถคดี หรือเรียกเป็นภาษาฝรั่งเศสว่า Police Judiciareแปลตามตัวว่าตำรวจยุตติธรรมนั้น เป็นการกระทำเพื่อนำตัวผู้ที่กระทำผิดในทางอาชญาให้ต้องรับโทษตามกฎหมาย ซึ่งต่างกับการรักษาความสงบเรียบร้อยโดยตรง และที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น การนี้ในประเทศสยามถือว่าเป็นกิจการสำคัญอันหนึ่งของฝ่ายปกครอง

เมื่อมีบุคคลได้กระทำความผิดในทางอาชญาเกิดขึ้นทางฝ่ายปกครองมีกิจที่จะต้องกระทำดังต่อไปนี้

๑. สืบสวน คือการสืบสวนให้ทราบว่า บุคคลใดเป็นผู้กระทำผิด และมีหลักฐานพะยานอย่างไร ขอให้ดูหนังสือว่าด้วยหลักการสืบสวนคดีอาชญาของพระยามานวราชเสวี

๒. ไต่สวน คือการจดบรรทึกถ้อยคำของผู้ซึ่งหาว่ากระทำความผิดและหลักฐานพะยานในคดีนั้น อันเกี่ยวแก่วิธีพิจารณาความอาชญาในชั้นต้น ผู้ที่มีอำนาจไต่สวนนี้คือ ฝ่ายตุลาการและฝ่ายปกครอง ทางฝ่ายตุลาการให้ดูคำอธิบายวิธีพิจารณาความอาชญาซึ่งเกี่ยวกับศาลซึ่งมีอำนาจไต่สวน แต่ฝ่ายปกครองนั้นมีกรมการอำเภอ ให้ดูพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ พ.ศ. ๒๔๕๗ มาตรา ๑๐๑ และตำรวจให้เทียบดูพระราชบัญญัติเพิ่มเติมวิธีพิจารณาอาชญา ร.ศ. ๑๒๐ และพ.ศ. ๒๔๗๑ กับประกาศเลิกกองอัยยการนครบาล พ.ศ. ๒๔๗๒ การไต่สวนของฝ่ายปกครองยังไม่สำเร็จเด็ดขาดทีเดียว ศาลไม่เชื่อตามคำไต่สวนนั้นเสมอไปให้ดูตัวอย่างคดีในกรุงเทพ ฯ ที่แม้ฝ่ายปกครองจะไต่สวนแล้ว คดีนั้นก็ต้องนำมาสู่ศาลโปรีสภาให้ไต่สวนอีก

๓. การจับกุม คือการใช้อำนาจกระทำให้ผู้ต้องจับเข้าอยู่ภายใต้ความบังคับของผู้จับโดยอำนาจกฎหมาย บุคคลผู้มีอำนาจจับให้ดูพระราชบัญญัติแก้ไขเพิ่มเติมวิธีพิจารณาความอาชญา พ.ศ. ๒๔๗๒ และดูในเรื่องระเบียบแห่งการปกครอง ลักษณะที่ว่าด้วยอำนาจบริหารหรือธุรการตามที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น

๔. การคุมขัง คือการกักตัวจำเลยไว้ เพื่อที่จะดำเนิรตามวิธีพิจารณาความอาชญาต่อไป แต่ฝ่ายปกครองจะยอมให้มีประกันก็ได้ ให้ดูกฎหมายลักษณะปกครองท้องที่ มาตรา ๑๐๑ ข้อ ๕ และดูข้อบังคับอัยยการ พ.ศ. ๒๔๖๕ ข้อ ๙

๕. การตรวจค้น คือการค้นเคหะสถานบ้านเรือนหีบห่อหรือตัวบุคคลเพื่อหาตัวผู้กระทำผิด หรือหลักฐานพะยานในคดี ให้ดูพระราชบัญญัติแก้ไขเพิ่มเติมวิธีพิจารณาความอาชญา พ.ศ. ๒๔๗๒

๖. การยึดวัตถุพะยาน คือการยึดวัตถุอันเป็นหลักฐานพะยานแห่งคดีให้ดูพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ พ.ศ. ๒๔๕๗ มาตรา ๑๐๑ ข้อ ๔ และ ๒๘ ข้อ ๓ และดูพระราชบัญญัติแก้ไขเพิ่มเติมวิธีพิจารณาความอาชญา พ.ศ. ๒๔๗๑ มาตรา ๓

๗. การอายัด คือการมอบหมายตัวคน หรือสิ่งของไว้แก่พนักงานเจ้าหน้าที่ เพื่อจะจัดการฟ้องร้องว่ากล่าวต่อไป ให้ดูพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ พ.ศ. ๒๔๕๗ มาตรา ๑๐๖ และดูกฎหมายโปลิศข้อ ๕๓ และลักษณะตระลาการ มาตรา ๒๙

๘. การตราสิน คือการแจ้งความต่อพนักงานเจ้าหน้าที่ เพื่อทำบรรทึกเป็นหลักฐานตามคำขอร้องของเจ้าทรัพย์ ในเมื่อเกิดเหตุเสียทรัพย์แก่ผู้หนึ่งผู้ใดเช่นถูกโจรภัยเป็นต้น ให้ดูลักษณะปกครองท้องที่ พ.ศ. ๒๔๕๗ มาตรา ๑๐๔

๙. ชันสูตรทรัพย์ คือเจ้าหน้าที่จดบันทึกส่วนของทรัพย์ที่ได้เสียหายแต่ซากของทรัพย์ยังเหลืออยู่

๑๐. ชันสูตร์บาดแผลและชันสูตร์พลิกศพ พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ พ.ศ. ๒๔๕๗ มาตรา ๑๐๓ มีความว่า เมื่อมีเหตุผู้คนถูกกระทำร้ายตายลงในท้องที่อำเภอใดก็ดี ฟกช้ำหรือมีบาดแผลสาหัสเจ็บป่วยก็ดี ผู้ที่ถูกทำร้ายฟกช้ำหรือมีบาดแผลมาขอให้ชันสูตร์ก็ดี เป็นหน้าที่ของกรมการอำเภอที่จะตรวจชันสูตร์หรือพลิกศพตามพระราชบัญญัติ และจดคำให้การพร้อมด้วยพะยาน และทำหนังสือเพื่อพิศูจน์ไว้เป็นหลักฐาน

การชันสูตร์ศพนั้น อาจจะเป็นได้ทั้งในกรณีย์ที่มีการฆาฏกรรม และในกรณีย์ที่ไม่มีการฆาฏกรรม เช่นการชันสูตร์พลิกศพที่ตายด้วยภยันตรายอื่น ๆ ซึ่งไม่ใช่การฆาฏกรรม ซึ่งรัฐบาลได้ปฏิบัติในการชันสูตร์ เช่นในเรื่องไฟไหม้ตาย เป็นต้น

แต่ในเรื่องฆาฏกรรมนั้น ให้ดูพระราชบัญญัติชันสูตร์พลิกศพ พ.ศ. ๒๔๕๗ ซึ่งได้แบ่งฆาฏกรรมไว้เป็น ๒ ชะนิด คือ:-

๑. ฆาฏกรรมอันเป็นวิสามัญ คือผู้ตาย ๆ ด้วยเจ้าพนักงานฆ่าตายในเวลาทำการตามหน้าที่

๒. ฆาฏกรรมอันเป็นสามัญ เมื่อผู้ตาย ๆ ด้วยผู้อื่นซึ่งมิใช่เป็นข้าราชการหรือเจ้าพนักงาน หรือแม้จะตายโดยเจ้าพนักงานกระทำให้ตาย แต่ไม่เกี่ยวแก่กระทำตามหน้าที่ ก็ถือว่าเป็นการฆาฏกรรมอย่างสามัญ

อนึ่งฆาฏกรรมตามพระราชบัญญัตินี้ มาตรา ๓ มีความว่า การตายจะเป็นด้วยฆ่าตนเองก็ดี หรือผู้อื่นฆ่าให้ตายก็ดี กิริยาอย่างนี้เรียกว่าฆาฏกรรม

๑๑. การเนรเทศและการส่งผู้ร้ายข้ามแดน ให้ดูในบทที่ ๑ ตอนที่ ๙ ว่าด้วยการควบคุมคนต่างด้าวข้างต้น

ส่วนที่ ๒

การป้องกันอาณาจักร์

บทที่ ๑ กำลังแห่งการป้องกันอาณาจักร์

ตอน ๑ กำลังฝ่ายทหารบก

ตอน ๒ กำลังฝ่ายทหารเรือ

ตอน ๓ กำลังอากาศยาน

บทที่ ๒ การเกณฑ์พลเมืองเพื่อป้องกันอาณาจักร์

ตอน ๑ การเกณฑ์ทหารให้ดูพระราชบัญญัติ พ.ศ. ๒๔๖๐

ตอน ๒ การเกณฑ์พลเมืองอุดหนุนราชการทหาร ให้ดูพระราชบัญญัติ พ.ศ. ๒๔๖๔

ส่วนที่ ๓

การจัดการรักษารัฐสมบัติ

รัฐสมบัติได้แยกออกได้เป็น ๒ ชะนิด คือ :-

๑. สาธารณสมบัติ (Domaine public)

๒. สมบัติซึ่งรัฐได้มีเหมือนดั่งกับเอกชน (Domaine privé)

แลควรทราบถึงฐานะแห่งสมบัติของพระคลังข้างที่

บทที่ ๑

สาธารณสมบัติ

ให้ดูประมวลแพ่งพาณิชย์ มาตรา ๑๓๐๔,๑๓๐๖ และ ๑๓๐๕

ตอน ๑ ที่ดินรกร้างว่างเปล่า

ประมวลแพ่งพาณิชย์ มาตรา ๑๓๐๔ อนุมาตรา ๑ ลักษณะเบ็ดเสร็จ บทที่ ๔๒ พระราชบัญญัติออกโฉนดที่ดิน ร.ศ. ๑๒๗ และกฎหมายอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

ตอน ๒ ทรัพย์สินสำหรับพลเมืองใช้ร่วมกัน

เป็นต้นว่าที่ชายตลิ่ง ทางน้ำ ทางหลวง ทะเลสาป ดูประมวลแพ่งพาณิชย์ มาตรา ๑๓๐๔ อนุมาตรา ๒ และให้ดูคำอธิบายในส่วนที่ ๑ ตอน ๓ ว่าด้วยการควบคุมทางไปมาต่อกัน

ตอน ๓ ทรัพย์สินใช้เพื่อประโยชน์ของแผ่นดินโดยฉะเพาะ

เป็นต้นว่าป้อมและโรงทหารสำหรับราชการบ้านเมือง เรือรบ อาวุธยุทธภัณฑ์ดูประมวลแพ่งพาณิชย์ มาตรา ๑๓๐๔ อนุมาตรา ๓

การจัดการรักษานั้นต้องดูระเบียบการของทบวงการที่เกี่ยวข้อง

บทที่ ๒

สมบัติซึ่งรัฐได้มีเหมือนดั่งเอกชน

รัฐอาจมีอำนาจเหมือนดั่งเอกชน เช่นมีกรรมสิทธิ์ที่ดิน ซึ่งบุคคลได้โอนมาให้เกี่ยวด้วยหนี้สินอันมีต่อรัฐเป็นต้น สมบัติประเภทนี้เข้าอยู่ในลักษณะเดียวกับทรัพย์สินของเอกชน เว้นแต่จะยึดไม่ได้ให้ดูประมวลแพ่งพาณิชย์ มาตรา ๑๓๐๗

บทที่ ๓

สมบัติของพระคลังข้างที่

ให้ดูนัยแห่งสมบัติของพระคลังข้างที่ ตามพระราชหัตถเลขาถึงเสนาบดีกระทรวงนครบาล ลงวันที่ ๑๕ เมษายน ร.ศ. ๑๓๑ ดังได้อ้างมาแล้วในตอนต้นแห่งคำอธิบายซึ่งว่าด้วยความเสมอภาค

หมวดที่ ๒

การงานซึ่งฝ่ายปกครองกระทำเพื่อส่งเสริมบำรุงฐานะและความเป็นอยู่ความสุขสมบูรณ์ของราษฎร

การงานประเภทนี้ ถ้าจะเรียกตามศัพท์ภาษาฝรั่งเศสของศาสตราจารย์โอดา แห่งมหาวิทยาลัยเกียวโต คือ Service de soin ปัญหาข้อแรกก็คืออย่างไรเรียกว่าสุขสมบูรณ์ของราษฎร ซึ่งยังไม่มีรัฐใดปฏิเสธว่า การที่ปกครองไม่ประสงค์ให้ราษฎรได้รับความสุขสมบูรณ์ แต่เป็นการตรงกันข้าม ซึ่งต่างรัฐก็ประสงค์ที่จะให้ราษฎรของตนได้รับความสุขสมบูรณ์

ข้อความพิศดาร อันเกี่ยวแก่ความสุขสมบูรณ์นั้นมีอยู่มาก แต่สิ่งที่สำคัญเหล่านี้คงจะไม่มีใครปฏิเสธ คือการมีอาหารรับประทานด้วยความพอใจ มีเครื่องนุ่งห่ม มีสถานที่อยู่อันเหมาะแก่ความสุขและความพอใจของบุคคล มีความสดวกในการเคลื่อนที่หรือหมุนเวียนจากแห่งหนึ่ง การพักผ่อนและหาความเพลิดเพลินร่างกายได้รับความเหน็จเหนื่อยเพราะได้ทำงาน แม้จะเป็นเด็ก เฒ่าชราเจ็บป่วยก็ได้รับความสุขสมบูรณ์นี้

วิธีที่ฝ่ายปกครองได้กระทำ อาจแตกต่างกันตามรัฐและตามลัทธิต่าง ๆ กล่าวคือบางรัฐฝ่ายปกครองได้กระทำเพียงแต่การควบคุมและส่งเสริมให้เอกชนกระทำ หรือให้เอกชนรวมกันเป็นสหกรณ์กระทำขึ้น และในทางรัฐได้ลงมือทำเสียเองแทนเอกชน

การที่รัฐได้ลงมือทำเสียเองนั้นอาจเป็นด้วยลงทุนและหาจ้างบุคคลด้วยความสมัคร หรือทำสัญญาจ้างธรรมดา และสำหรับในประเทศสยามฝ่ายปกครองอาจจะใช้วิธีเกณฑ์จ้างคือการเกณฑ์ให้ราษฎรทำการงาน แต่ได้ให้ค่าจ้างซึ่งไม่ใช่เป็นสัญญาจ้างธรรมดา ให้ดูพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์จ้าง ร.ศ. ๑๑๙

ชะนิดแห่งการงาน ซึ่งฝ่ายปกครองจะต้องกระทำในเรื่องนี้ อาจที่จะแบ่งออกเป็นสาขาใหญ่ ๆ ได้ ๒ ประการ คือ :-

๑ ในทางเศรษฐกิจ

๒ ในทางสมาคมกิจ

ส่วนที่ ๑

ในทางเศรษฐกิจ

บทที่ ๑ ประดิษฐกรรม (Production des richesses)

การประดิษฐกรรมอาจมีมากหลายอย่าง การที่จะศึกษาในทางกฎหมายปกครองจะตัดกล่าวข้อความ**เฉพาะในเรื่องอุตสาหะกรรม** ส่วนสิ่งต่าง ๆ ซึ่งเป็นองค์แห่งประดิษฐกรรม เช่น แรงงาน สภาพธรรมดา และเงินทุนย่อมเกี่ยวแก่ในทางเศรษฐกิจโดยตรง จะยกไว้ไม่กล่าว

อุตสาหะกรรม อาจแยกออกได้เป็น ๓ ชะนิด คือ :-

๑. **กสิกรรม** (Industrie extractive) คือ:- หมายความรวมถึงการกระทำอันเกี่ยวแก่การนำเอาสิ่งซึ่งเกิดจากสภาพธรรมดามาเป็นสินค้าหรือเป็นเศรษฐทรัพย์ เช่นการเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ เหมืองแร่ ป่าไม้ การหาปลาเป็นต้น ฉะเพาะในเรื่องนี้ทางฝ่ายปกครองได้กระทำแต่เพียงเป็นการส่งเสริมและการควบคุม ดังเช่นการเหมืองแร่ ป่าไม้ แต่ฝ่ายปกครองยังมิได้ลงมือกระทำการเหล่านี้ เหมือนดังเอกชนที่มีอยู่บ้างก็เพียงแต่สถานีทดลอง ซึ่งมิได้มุ่งจะทำประโยชน์เพิ่มพูนรายได้ของประเทศในทางนั้นโดยตรง

๒. **การหัตถกรรม** (Industrie manufacturière) คือหมายความถึงการกระทำโดยเปลี่ยนแปลงสินค้าดิบ หรือสิ่งที่เกิดจากสภาพธรรมดาให้เปลี่ยนรูปไปเป็นสินค้าอื่น กิจการเหล่านี้ในประเทศสยามรัฐบาลได้ลงมือกระทำเองก็มีอยู่บ้าง เช่น โรงงานของทหาร โรงงานของกระทรวงพระคลัง เช่น ฝิ่น เหล้า เหล่านี้เป็นต้น

๓. ส่วนอุตสาหะกรรมอีกอย่างหนึ่ง **คือ พาณิชย์กรรม** นั้น จะกล่าวในบทที่ ๒ ซึ่งว่าด้วยปริวัตรกรรม

บทที่ ๒ ปริวัตรกรรม (Circulation des richesses)

ปริวัตรกรรมย่อมหมายถึงการเคลื่อนที่ หรือหมุนเวียนแห่ง**เศรษฐทรัพย์** คือ ย่อมรวมทั้งคมนาคมและพาณิชย์กรรม

การคมนาคมในส่วนที่รัฐบาลได้ควบคุมเพื่อรักษาความสงบเรียบร้อยได้กล่าวมาแล้วในหมวดที่ ๑ แต่ในเรื่องที่ฝ่ายปกครองได้กระทำเสมือนดังเอกชนก็มี เป็นต้นว่า การรถไฟ ไปรษณีย์ โทรเลข โทรศัพท์ เป็นต้น

ส่วนการพาณิชย์กรรม ซึ่งฝ่ายปกครองได้กระทำเองยังไม่มี มีแต่การกระทำเพื่อส่งเสริม เช่นสภาเผยแผ่พาณิชย์และมีการตั้งข้าหลวงใหญ่ แต่สถานแลกเปลี่ยน (Bourse) หรือตลาดค้ายังไม่มี ในเรื่องนี้ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์เดิรก้าวหน้า ให้ดูมาตรา ๘๔๓ ซึ่งบัญญัติไว้ดังนี้

'มาตรา ๘๔๓ ตัวแทนค้าต่างคนใดได้รับคำสั่งให้ขายหรือซื้อทรัพย์สินอันมีรายการขานราคาของ

สถานแลกเปลี่ยน ท่านว่าตัวแทนคนนั้นจะเป็นผู้ซื้อหรือผู้ขายเองก็ได้ เว้นแต่จะมีข้อห้ามไว้ชัดแจ้งโดยสัญญา ในกรณีย์เช่นนั้น ราคาอันจะพึงใช้เงินแก่กันก็พึงกำหนดตามรายการขานราคาทรัพย์สินนั้น ณ **สถานแลกเปลี่ยน** ในเวลาเมื่อตัวแทนค้าต่างให้คำบอกกล่าวว่าตนจะเป็นผู้ซื้อหรือผู้ขาย

เมื่อตัวการรับคำบอกกล่าวเช่นนั้นถ้าไม่บอกปัดเสียในทันที ท่านให้ถือว่าตัวการเป็นอันได้สนองรับการนั้นแล้ว"

ส่วนการเครดิตได้เริ่มมีสหกรณ์เพื่ออุดหนุนชาวนาให้ได้กู้เงินแต่ก็ยังไม่แพร่หลาย

บทที่ ๓ วิภาคกรรม (Repartition des richesses)

วิภาคกรรม ย่อมหมาย ถึงการแบ่งเศรษฐทรัพย์อาจจะเป็นปัญหาในเรื่องเงินเดือนหรือค่าจ้างระวางนายจ้างกับลูกจ้าง แต่การนัดหยุดงานจะต้องพิจารณาตามนัยแห่งกฎหมายลักษณะอาชญา มาตรา ๑๐๔ ที่แก้ไขใหม่

ส่วนการแบ่งที่ดินได้เคยมีตัวอย่าง ดั่งเช่นพระราชกฤษฎีกากำหนดการแบ่งที่ดินในอำเภอบางบ่อ บางพลี จังหวัดสมุทรปราการ และบางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทราให้แก่ราษฎร พ.ศ. ๒๔๗๓ เป็นต้น

บทที่ ๔ โภคยกรรม (Consommation des richesses)

โภคยกรรม หมายความถึงการใช้เศรษฐทรัพย์จะเป็นโดยอุปโภค หรือ บริโภคก็ตาม เวลานี้ยังไม่มีสหกรณ์ในการใช้ แต่เอกชนจะตั้งขึ้นก็ได้ตามพระราชบัญญัติ สหกรณ์ส่วนการควบคุมหรือกำหนดการใช้เศรษฐทรัพย์ยังไม่มี

ส่วนที่ ๒
ในทางสมาคมกิจ

ความจริงสมาคมกิจอาจเป็นส่วนหนึ่งแห่งเศรษฐวิทยา แต่ปัญหาบางอย่างที่เกี่ยวด้วยมนุษย์กับสมาคม ควรยกมากล่าวในที่นี้ แทนที่จะกล่าวในทางเศรษฐกิจ

บทที่ ๑ การสาธารณสุข

ฝ่ายปกครองของประเทศสยาม ได้ตั้งหน้าที่จะบำรุงดั่งที่ได้มีกรมสาธารณสุขขึ้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทย

บทที่ ๒ การช่วยเหลือคนอนาถา และไร้ความสามารถ

ในเรื่องนี้ก็มีอยู่บ้างดั่งเช่นมีโรงพยาบาลสำหรับรักษาโรคภัยไข้เจ็บแต่การช่วยเหลืออย่างอื่น ๆ ดั่ง

เช่นการจัดสถานที่อยู่โดยราคาย่อมเยาว์ให้แก่คนงานหรือคนอนาถายังไม่มี พวกเหล่านี้บางทีอาศัยศาลาวัด

บทที่ ๓ การพยากรณ์ (Prévoyance sociale)

เวลานี้มีพระราชบัญญัติบำเหน็จบำนาญสำหรับข้าราชการพลเรือนและทหารแต่สำหรับคนงานประเภทอื่น ๆ ไม่มี และทางฝ่ายปกครองได้จัดตั้งคลังออมสิน

บทที่ ๔ การศึกษา

การศึกษาได้มีโรงเรียนราษฎร์ โรงเรียนของรัฐบาลหรืออยู่ในความคุ้มครองของรัฐบาล ให้ดูที่ได้กล่าวมาแล้วในหมวด ๑

ภาค ๓
การคลังของประเทศ

หมวด ๑
งบประมาณ
ส่วนที่ ๑ ข้อความทั่วไป

งบประมาณ คือการกำหนดประมาณรายได้รายจ่ายของประเทศในกิจการซึ่งจะกระทำในภายหน้า และได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว โดยได้ทรงตราขึ้นเป็นพระราชบัญญัติ งบประมาณจึงเป็นบทกฎหมายชะนิดหนึ่ง ซึ่งมีกำหนดเวลาใช้ เช่นในประเทศสยามชั่ว ๑ปี ให้ดูพระราชบัญญัติการงบประมาณ พ.ศ. ๒๔๕๖

สิ่งที่ปรากฏในงบประมาณก็คือรายได้อย่างหนึ่ง และรายจ่ายอีกอย่างหนึ่ง ให้ดูในหมวดที่ ๒ และที่ ๓ ต่อไป

ส่วนที่ ๒ การเตรียมทำงบประมาณ

๑. เจ้ากระทรวงเป็นผู้เตรียม ให้ดูมาตรา ๒-๔ และต้องยื่นภายในกำหนดให้ดูข้อบังคับเสนาบดีกระทรวงพระคลังฯ ข้อ ๑

ถ้ายื่นไม่ทัน กระทรวงพระคลังฯ จะไม่รับพิจารณาและตั้งจำนวนเงินให้ใหม่ก็ได้ ให้ดูมาตรา ๓

๒. เมื่อเตรียมดั่งว่าสร็จแล้ว เสนาบดีกระทรวงพระคลังฯ ทำรายงานทูลเกล้าฯ ถวาย เพื่อได้พระราชทานพระราชดำริในที่ประชุมเสนาบดี เมื่อได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว ให้ย่อรายการในงบประมาณอันได้รวบรวมแล้วตราเป็นพระราชบัญญัติประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษา ให้ดูมาตรา ๔

เสร็จแล้วเสนาบดี กระทรวงพระคลังฯ ส่งสำเนางบประมาณไปยังกระทรวงต่าง ๆ ให้ปฏิบัติการรับจ่ายตามงบประมาณนั้น เว้นแต่ในเรื่องการโอนเงินรายจ่ายจากประเภทหนึ่ง ไปตั้งจ่ายในประเภทอื่นซึ่งอาจทำได้ตามข้อบังคับของเสนาบดีกระทรวงพระคลังฯ และถ้าเงินไม่พออาจที่จะมีการตั้งงบประมาณเพิ่มเติม ซึ่งจะต้องทำตามแบบพระราชบัญญัติ เรียกว่าพระราชบัญญัติงบประมาณเพิ่มเติม ให้ดูมาตรา ๖-๙

หมวด ๒
รายได้

รายได้ของประเทศนั้นอาจเป็นรายได้ตามวิธีปกติอย่างหนึ่ง และตามวิธีพิเศษอีกอย่างหนึ่ง

ส่วนที่ ๑

รายได้ตามวิธีปกติ

บทที่ ๑ ภาษีอากร

คือจำนวนเงินซึ่งพลเมืองในประเทศหนึ่งจะต้องชำระให้แก่รัฐ เพื่อค่าใช้จ่ายของรัฐ

ภาษีอากรมีลักษณะสำคัญ ๒ ประการ คือ :-

๑. เป็นหนี้ตามกฎหมายที่บุคคลต้องชำระ

๒. เป็นการกระทำซึ่งพลเมืองช่วยกันออกค่าใช้จ่ายของรัฐ

ท่านอาดัมสมิทกล่าวไว้ว่า ภาษีอากรที่ดีและเหมาะสมนั้น จะต้องตั้งขึ้นโดยถือหลักดังนี้ :-

๑. ต้องเฉลี่ยตามส่วนแห่งความสามารถของบุคคล

๒. ต้องมีวิธีกำหนดอัตราแน่นอน

๓. ต้องไม่ทำความรำคาญให้แก่ผู้ชำระภาษีอากรมากนัก

๔. การเก็บภาษีอากร ต้องใช้จ่ายโดยประหยัดให้มาก

บทที่ ๒ ผลแห่งอุตสาหะกรรมแลทรัพย์สินของรัฐ

รัฐอาจประกอบอุตสาหะกรรมเสียเอง หรืออาจเป็นเจ้าของทรัพย์สิน รัฐอาจได้ผลจากการนั้น เช่นรายได้จากการรถไฟ ไปรษณีย์ โทรเลข ค่าเช่า ค่า จำหน่ายทรัพย์สมบัติของรัฐเป็นต้น

ส่วนที่ ๒

รายได้ตามวิธีพิเศษ

เมื่อรายได้ตามวิธีปกติไม่เพียงพอ รัฐอาจหาวิธีพิเศษมาช่วยเพิ่มพูนรายได้ วิธีพิเศษนี้มีอาทิ :-

๑. เรี่ยราย

๒. ออกสลากกินแบ่ง

๓. กู้เงิน

ฯลฯ

ต่อไปนี้จะได้กล่าวฉะเพาะการกู้เงิน

บทที่ ๑

ชะนิดต่าง ๆ แห่งการกู้เงิน

การกู้เงินของรัฐอาจเป็นโดยทางตรงและทางอ้อม

ตอนที่ ๑ การกู้เงินโดยทางตรง

คือรัฐบาลได้ออกใบกู้แก่เอกชน หรือกู้ตรงต่อรัฐบาลต่างประเทศ การกู้โดยตรงนี้อาจเป็น

๑. **การกู้ตามธรรมดา** คือรัฐบาลออกใบกู้ให้ดอกเบี้ยตามสมควร โดยไม่บังคับหรือเรียกร้องให้พลเมืองให้กู้เงินโดยเห็นแก่ชาติ

๒. **การกู้โดยความรักชาติ** คือรัฐบาลเรียกร้องให้พลเมืองให้กู้เงินโดยเห็นแก่ชาติ แต่ประโยชน์ที่ผู้ให้กู้จะพึงได้รับนั้นน้อยกว่าการกู้ธรรมดา การกู้ชะนิดนี้รัฐบาลไม่ใคร่ได้รับผลเต็มที่ เพราะเหตุการกู้เงินย่อมเป็นกิจการที่เกี่ยวแก่แสวงหาประโยชน์มากกว่าในทางรักชาติ

๓. **การกู้โดยบังคับ** คือรัฐบาลได้กำหนดให้พลเมืองจำต้องออกเงินให้รัฐบาลตามส่วนที่พลเมืองจะให้ได้ วิธีนี้แม้ประเทศจะได้ผลดี ก็เป็นการทำให้ราษฎรเดือดร้อน เพราะคล้ายกับเป็นการเพิ่มภาษีอากร

ตอนที่ ๒ การกู้เงินทางอ้อม

ถ้าหากรัฐบาลมิอาจกู้เงินโดยทางตรงได้ จะเพราะเหตุใดก็ตาม ยังมีวิธีที่รัฐบาลอาจดำเนินทางอ้อมเพื่อหารายได้มาใช้จ่ายการกู้เงินทางอ้อมนี้มีมากหลายเกี่ยวด้วยนโยบายแห่งการเงิน วิธีที่กระทำก็สุดแท้แต่อำนาจแห่งการออกธนบัตร์ในประเทศ เช่น

๑. ประเทศที่รัฐบาลเป็นผู้ที่ออกธนบัตร์เอง รัฐบาลก็ออกธนบัตร์ให้มากขึ้น

๒. ประเทศที่รัฐบาลมอบอำนาจแห่งการออกธนบัตร์ให้ธนาคารใดธนาคารหนึ่ง ตามธรรมดาก็มีข้อตกลงกันไว้ว่า รัฐบาลมีสิทธิบังคับให้ธนาคารนั้นออกเงินให้รัฐบาลกู้และให้กู้ไปเท่าใด รัฐบาลก็ย่อมให้ธนาคารออกธนบัตร์เพิ่มขึ้น จนถึงเท่ากับค่าที่รัฐบาลกู้มาจากธนาคาร

บทที่ ๒

วิธีที่รัฐบาลกระทำเพื่อระงับหนี้ และเพื่อลดหนี้

๑. โดยชำระหนี้ตามข้อสัญญา ซึ่งอาจเป็นชำระคราวเดียวทั้งหมด เมื่อถึงกำหนดเวลาที่ตกลงกันไว้ หรือผ่อนใช้เป็นงวด ๆ ดังเช่นวิธีที่รัฐบาลสยามปฏิบัติมาแล้ว

๒. โดยปฏิเสธไม่รับรู้หนี้สิน ซึ่งรัฐบาลก่อนได้ทำไว้ เช่น สหรัปบลิก โซเซียลลิสต์โซเวียตปฏิเสธไม่รับรู้หนี้สินซึ่งรัฐบาลครั้งพระเจ้าซาร์ได้ทำไว้

๓. โดยไม่สามารถชำระหนี้ เพราะมีหนี้สินล้นพ้นตัวตกอยู่ในฐานะเสมือนบุคคลล้มละลาย แต่มิได้ปฏิเสธไม่รับรู้หนี้สิน เช่นรัฐมิสสิซิมิซิแกน ในสหปาลีรัฐอเมริกาได้กระทำในกลางสัตวรรษที่ ๑๙

๔. โดยตกลงลดหนี้กับเจ้าหนี้ เช่นข้อตกลงระวางประเทศไอยคุปต์กับเจ้าหนี้ใน ค.ศ.

๑๘๗๖

๕. โดยแปลงใบกู้เดิมออกใบกู้ใหม่ให้แทน ซึ่งมีอัตราดอกเบี้ยลดน้อยลงกว่าเดิม เช่นในประเทศสะเปญกระทำใน ค.ศ. ๑๘๘๒

๖. โดยชำระดอกเบี้ยที่ค้างด้วยใบกู้ใหม่ เช่น ประเทศตุรกีกระทำใน ค.ศ. ๑๘๗๕

๗. โดยชำระหนี้ด้วยเงินตราที่มีค่าลดน้อยกว่าในขณะที่กู้ เช่นในขณะที่กู้หน่วยแห่งเงินตรา ๑ เหรียญมีค่าเท่ากับเนื้อทองบริสุทธิ ๒ กรัม แต่ถึงคราวที่จะชำระหนี้รัฐ ทำให้ ๑ เหรียญนั้นมีค่าลดลงมาเพียง ๑ กรัมเช่นมีการออกธนบัตร์ให้มากขึ้นดั่งนี้เป็นต้นวิธีนี้ในภายหลังสงครามได้มีหลายประเทศได้กระทำ

๘. โดยเก็บภาษีในดอกเบี้ยเงินกู้ เช่นดอกเบี้ยร้อยละ ๗ และเก็บภาษีจากดอกเบี้ยนั้นเสีย ๑ เปอร์เซ็นต์หักกันแล้วดอกเบี้ยคงเหลือ ๖ เปอร์เซ็นต์ดั่งนี้เป็นต้น

หมวด ๓ รายจ่าย

งบประมาณรายจ่ายกระทรวงและกรมทั้งปวง งบหนึ่ง ๆ แยกเป็นประเภทใหญ่ ๒ ประเภท คือ :-

๑. เงินเดือน

๒. ค่าใช้สรอย

ส่วนรายจ่ายเงินซึ่งไม่ประจำเรียกว่า ประเภทการจร

ส่วนที่ ๑

งบประมาณเงินเดือน

การตั้งงบประมาณสำหรับตำแหน่งใหม่ หรือขึ้นเงินเดือนสำหรับตำแหน่งเก่า (นอกจากขึ้นรายปีตามอัตรา) จะตั้งไม่ได้เว้นแต่จะได้อนุญาตก่อนแล้ว แต่การขึ้นเงินเดือนบางราย ซึ่งได้รับอนุญาตไม่ทันที่เจ้ากระทรวงจะได้ตั้งให้แล้ว แต่ได้แจ้งให้กระทรวงพระคลังฯ ทราบ ก่อนวันที่ ๓๑ มกราคม ศกก่อนนั้นกระทรวงพระคลังฯ จะตั้งเพิ่มงบประมาณให้

ส่วนที่ ๒

งบประมาณค่าใช้สรอย

งบประมาณค่าใช้สรอยให้ตั้งเงินตามที่จะจ่ายจริงในศกนั้น ถ้าเงินที่ตั้งนั้นมีจำนวนผิดไปจากจำนวนเงินที่อนุญาตปีก่อนมาก ก็ให้เจ้าของกระทรวงยื่นคำอธิบายให้แจ่มแจ้ง

การโอนเงินค่าใช้สรอยจากประเภทหนึ่ง ไปตั้งจ่ายในประเภทอื่น ในงบประมาณเดียวกันนั้น เจ้ากระทรวงอนุญาตให้โอนได้ แต่ต้องแจ้งความให้กรมตรวจและกรมสารบัญชีทราบทุกราย

การโอนเงินจากประเภทใหญ่ไปตั้งจ่ายในประเภทใหญ่ อีกประเภทหนึ่งนั้น ถ้าโอนอยู่ในงบประมาณเดียวกันแล้ว กระทรวงพระคลังฯ เป็นผู้อนุญาตได้ให้เจ้ากระทรวงผู้จะขอโอนยื่นบัญชีโอนมายังกระทรวงพระคลังฯ ตามซึ่งกำหนดไว้ในข้อบังคับห้ามมิให้โอนไปตั้งจ่ายในเงินเดือน ซึ่งยังไม่ได้อนุญาตอัตรา

ส่วนที่ ๓

งบประมาณการจร

งบประมาณการจรนั้นให้ตั้งเงินจำแนกรายการเป็นราย ๆ มีคำชี้แจงรูปการณ์และจำนวนเงินที่ประมาณว่าจะต้องจ่ายทั้งสิ้น จนการสำเร็จกับทั้ง จำนวนเงินที่จะขอจ่ายในปีของงบประมาณนั้นด้วย (ให้ดูข้อบังคับเสนาบดี กระทรวงพระคลังฯ ออกตามพระราชบัญญัติวิธีการงบประมาณ พ.ศ. ๒๔๕๖)

จบคำอธิบายกฎหมายปกครอง ซึ่งได้แสดง ณ โรงเรียนกฎหมายใน พ.ศ. ๒๔๗๔

ในปีหน้าถ้ามีโอกาสจะได้อธิบายเพิ่มเติมในบางตอนที่กล่าวไว้โดยย่อเพราะไม่มีเวลาพอที่จะอธิบายพิศดารในปีนี้

หลวงประดิษฐ์มนูธรรม

(ปรีดี พนมยงค์)

ย่อคำอธิบายกฎหมายปกครอง

ภาค ๔

ว่าด้วยคดีปกครอง

คำนำ

กฎหมายปกครอง (Droit administratif) มีวงเขตต์กว้างตามที่นักเรียนได้ทราบเค้าโครงการแล้ว ในปีนี้ไม่มีเวลาพอที่จะอธิบายและบอกให้จดได้ทั้งหมด จึ่งได้พิมพ์ย่อคำอธิบายนี้ขึ้น สิ่งใดที่ยังบกพร่องอยู่จะได้อธิบายเพิ่มเติมด้วยปากเปล่า

หลวงประดิษฐ์มนูธรรม
(ปรีดี พนมยงค์)
๑๖/๙/๗๔

ภาค ๔

คดีปกครอง

ตามที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้นจะเห็นได้ว่า การปกครองนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงมอบให้เจ้าหน้าที่เป็นผู้กระทำ แต่พระองค์ทรงไว้ซึ่งอำนาจสูงสุด

เจ้าหน้าที่ในทางปกครองเป็นบุคคลธรรมดาก็ดี หรือนิติบุคคลก็ดีอาจจะปฏิบัติหน้าที่ไม่ถูกต้องต่อกฎหมายหรือใช้ดุลยพินิจผิดพลาดทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนเสียหายผู้ที่ได้รับความเดือดร้อนเสียหายจะมีทางฟ้อง หรือร้องทุกข์ได้อย่างไรบ้าง และโดยวิธีใดนั้น เป็นหัวข้อสำคัญแห่งการสอนภาคที่ ๔ ซึ่งว่าด้วยคดีปกครองนี้

ได้กล่าวมาแล้วในเบื้องต้น แห่งคำอธิบายกฎหมายปกครองนี้ว่า ในบางประเทศ เช่นในประเทศคอนติเนนต์ ยุโรป มีอาทิ ฝรั่งเศส เยอรมัน ฯลฯ และในประเทศญี่ปุ่น ได้มีศาลปกครองตั้งขึ้นแยกจากศาลยุตติธรรมเพื่อวินิจฉัยคดีปกครอง แต่ในประเทศสยามมิได้มีศาลปกครองเช่นว่านั้น เหตุฉะนั้นผู้ที่ได้รับความเดือดร้อนเสียหายจากการกระทำของฝ่ายปกครองจึ่งมีทางที่จะฟ้องหรือร้องทุกข์ได้เพียงจำกัด และโดยวิธีต่าง ๆ คือ

๑. โดยฟ้องเจ้าหน้าที่ในทางปกครองต่อศาลยุตติธรรม

๒. โดยอุทธรณ์คำสั่งหรือการกระทำของเจ้าหน้าที่ในทางปกครอง

๓. โดยร้องทุกข์ต่อผู้มีอำนาจเหนือเจ้าหน้าที่ในทางปกครองตามที่บทกฎหมายได้อนุญาตไว้

๔. โดยทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

หมวด ๑
การฟ้องเจ้าหน้าที่ในทางปกครองต่อศาลยุติธรรม

ส่วนที่ ๑
หลักนิยมในประเทศสยาม

เจ้าหน้าที่ในทางปกครองนี้ควรต้องแยกพิจารณาทบวงการเมืองอย่างหนึ่ง และบุคคลธรรมดาอีกอย่างหนึ่ง

บทที่ ๑
การฟ้องทบวงการเมือง

ทบวงการเมืองซึ่งเป็นนิติบุคคลอาจเป็นโจทก์ฟ้องราษฎรได้ แต่ถ้าราษฎรเป็นโจทก์ฟ้องทบวงการเมืองแล้ว หลักนิยมในประเทศสยามเกิดขึ้นใน ร.ศ. ๑๒๑ ว่า ทบวงการเมืองเมื่อถูกฟ้องไม่จำต้องยอมมาเป็นจำเลย ให้ดูคำพิพากษาฎีกาที่ ๕๒๐/๑๒๑ ระหว่าง เนื่อง โจทก์ กรมทหารเรือ จำเลย

ก่อนคำพิพากษาฎีกาฉะบับนี้ ได้เคยมีคดีเรื่องหนึ่งตามคำพิพากษาฎีกาที่ ๑๕๓/๑๑๘ ระหว่าง ซี.รามานาเดน โจทก์ กระทรวงโยธาธิการ จำเลยซึ่งกระทรวงโยธาธิการ ได้ยอมเป็นจำเลย ปัญหาในเรื่องเอกสิทธิของกระทรวงที่จะไม่ยอมเป็นจำเลยยังมิได้เกิดขึ้น

ครั้นต่อมาในร.ศ.๑๒๙ กระทรวงยุติธรรมได้วางหลักไว้ใน **"กฎที่ ๖๐ ว่าด้วยการที่ศาลจะมีหมายถึงกรมและกระทรวงต่าง ๆ"** เป็นใจความว่า เรื่องฟ้องกรมและกระทรวงเป็นจำเลย ศาลอย่ามีหมายไปยังกรมอัยยการเลย ให้มีเป็นหนังสือแจ้งความไปยังเจ้ากรมอัยยการ เพราะเขาจะมาแก้ความก็ได้ไม่มาก็ได้

ภายหลังที่ได้ใช้ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์แล้ว จึงเกิดปัญหาขึ้นใหม่ว่า กรมกระทรวงเมื่อถูกฟ้องจำต้องยอมเป็นจำเลยหรือไม่ เพราะทบวงการเมืองย่อมเป็นนิติบุคคลตามมาตรา ๗๒ (๑), ๗๓ กับทั้งมาตรา ๗๐ ได้บัญญัติไว้ว่านิติบุคคลย่อมมีสิทธิและหน้าที่เหมือนบุคคลธรรมดา เว้นเสียแต่สิทธิและหน้าที่ซึ่งว่าโดยสภาพจะพึงมีพึงเป็นได้ฉะเพาะแก่บุคคลธรรมดาเท่านั้น แต่ปัญหานี้ศาลฎีกาได้วินิจฉัยไว้ในคำพิพากษาฎีกาที่ ๑๑๐๖ พ.ศ. ๒๔๗๓ ว่า ต้องถือตามบันทัดฐานแห่งคำพิพากษาฎีกาที่ ๕๒๐/๑๒๑

บทที่ ๒
การฟ้องเจ้าหน้าที่ซึ่งเป็นบุคคลธรรมดา

เมื่อผู้ที่ได้รับความเดือดร้อนเสียหายมิอาจฟ้องทบวงการเมืองได้ โดยที่ทบวงการเมืองไม่ยอมเป็นจำ

เดยแล้ว ปัญหาก็ยังคงมีอยู่ว่า ผู้ที่ได้รับความเดือดร้อนเสียหายจะฟ้องเจ้าหน้าที่ซึ่งเป็นบุคคลธรรมดาได้หรือไม่

ในเรื่องนี้เห็นว่าควรจะต้องพิจารณาตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ซึ่งว่าด้วยการลเมิด ดูมาตรา ๔๒๐,๔๒๑

ส่วนที่ ๒

ข้อยกเว้นที่ยอมให้ผู้ต้องเสียหายร้องต่อศาลยุตติธรรมได้

หลักนิยมตามที่ได้กล่าวแล้วในส่วนที ๑ นั้น ได้มีข้อยกเว้นตามพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ พ.ศ. ๒๔๖๑ คือ

๑) คำคัดค้านของเสนาบดีกระทรวงธรรมการไม่ให้ดำรงโรงเรียนอยู่ก็ดี คัดค้านไม่ให้เปิดโรงเรียนใหม่ก็ดี ผู้จำนงดำรงโรงเรียนหรือจะเปิดโรงเรียนใหม่มีสิทธยื่นคำร้องขอให้ศาลวินิจฉัยว่า คำคัดค้านนั้นไม่มีมูลสมควร โรงเรียนนั้นจะคงดำรงอยู่หรือจะเปิดใหม่ไม่ได้ จนกว่าศาลจะได้ตัดสินคดีเป็นที่สุดว่าให้ดำรงหรือให้เปิดดั่งนั้นได้ แต่ศาลมีอำนาจในระหว่างพิจารณาชั้นใดชั้นหนึ่งเพื่อออกคำสั่งผ่อนให้โรงเรียนดำรงอยู่ชั่วครั้ง หรือให้เปิดโรงเรียนได้ชั่วคราว (ดูมาตรา ๑๓)

๒) คำสั่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการให้ถอนครูคนใดคนหนึ่งออกก็ดีถ้าผู้จัดการโรงเรียนไม่ถอนภายในกำหนด เสนาบดีกระทรวงธรรมการจะบังคับผู้จัดการโรงเรียนไม่ได้ คือ จะต้องร้องขอต่อศาลให้ชี้ขาดตัดสินบังคับให้ถอนครูคนนั้น (ดูมาตรา ๑๗)

๓) คำสั่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการให้ปิดโรงเรียน ผู้จัดการโรงเรียนหรือครูใหญ่จะร้องขอให้ศาลวินิจฉัยว่า คำสั่งให้ปิดโรงเรียนนั้นไม่มีมูลสมควรและขอให้เพิกถอนคำสั่งคำบังคับนั้นเสีย ก็ให้ร้องได้ตามทำนอง (ดูมาตรา ๒๕)

ในการพิจารณาคดีพิพาทด้วยการเปิดหรือปิดโรงเรียนก็ดี ด้วยการให้ถอนครูออกก็ดี ศาลพึงให้โอกาสแก่เสนาบดีกระทรวงธรรมการและแก่บันดาผู้มีประโยชน์ได้เสียกับคดีนั้น เพื่อได้นำพะยานหลักฐานมาพิศูจน์ตามที่ศาลเห็นสมควรและฟังคารมโต้แย้งทั้ง ๒ ฝ่ายก่อนแล้วจึ่งพิพากษา สำนวนคดีเช่นนี้ให้ปิดตราแดง เร่งพิจารณาข้ามลำดับเลขอย่างคดีด่วนตามกระบวนพิจารณาความแพ่ง (ดูมาตรา ๒๔)

พระราชบัญญัตินี้มีประโยชน์มากในทางกฎหมาย และเมื่อพิจารณาโดยถี่ถ้วนแล้วจะเห็นได้ว่า เมื่อคำสั่งของเสนาบดีกระทรวงธรรมการมีมูลโดยชอบด้วยกฎหมายแล้ว ผู้ใดร้องต่อศาลก็พ่ายแพ้ไปเอง ฝ่ายปกครองไม่เสียหายอันใด

หมวด ๒
การอุทธรณ์คำสั่งหรือการกระทำของเจ้าหน้าที่ในทางปกครอง ตามที่บทกฎหมายอนุญาตไว้

ข้อยกเว้นที่ยอมให้ผู้ต้องเสียหายในการกระทำของฝ่ายปกครองร้องต่อศาลยุตติธรรมตามที่ได้กล่าวในหมวดที่ ๑ ส่วนที่ ๒ นั้น เป็นตัวอย่างอันดีอย่างหนึ่งแต่บัดนี้การร้องคัดค้านคำสั่งของเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองได้มีวิธีใหม่ คือ วิธีอุทธรณ์คำสั่งต่อผู้มีอำนาจเหนือ ๆ ในที่นี้ก็คือ ผู้บังคับบัญชาทบวงการนั้น ๆ เอง เช่น

๑. พระราชบัญญัติคนเข้าเมืองมาตรา ๑๖ ซึ่งคำสั่งของเจ้าหน้าที่ห้ามมิให้คนต่างด้าวเข้ามาในพระราชอาณาจักร์นั้น ให้แจ้งแก่คนต่างด้าวเป็นลายลักษณอักษร คนต่างด้าวนั้นอาจอุทธรณ์คำสั่งของเจ้าพนักงานได้ภายในสี่สิบแปดชั่วโมง เสนาบดีเป็นผู้วินิจฉัยข้ออุทธรณ์และคำวินิจฉัยของเสนาบดีนั้นต้องนับว่าเป็นที่สุด

แต่ผู้ใดต่อสู้ว่ามิได้เป็นคนต่างด้าวจะนำคดีของตนขึ้นสู่ศาลเพื่อพิจารณาคดีตามนี้เปิดโอกาศให้ศาลพิจารณาว่าเป็นคนต่างด้าวหรือไม่เท่านั้น

๒. พระราชบัญญัติสมุดเอกสาร มาตรา ๒๔ บุคคลที่ถูกสมุหพระนครบาล หรือสมุหเทศาภิบาลบอกปัดไม่ออกใบอนุญาตให้เพื่อมีและใช้เครื่องพิมพ์ก็ดีเพื่อเป็นบรรณาธิการก็ดี เพื่อเป็นเจ้าของหนังสือพิมพ์ก็ดี หรือถูกถอนใบอนุญาตก็ดี ตามที่กล่าวในมาตรา ๑๐, ๑๑, ๑๘, ๑๙ บุคคลนั้นมีสิทธิที่จะร้องอุทธรณ์ต่อเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้โดยมูลว่าไม่ชอบหลักการ แต่ในระวางอุทธรณ์ให้บังคับไปตามคำวินิจฉัยของสมุหพระนครหรือสมุหเทศาภิบาลนั้น

๓. พระราชบัญญัติจำกัดแร่ดีบุก พ.ศ. ๒๔๗๔ มาตรา ๑๑ ซึ่งถ้าผู้ขอใบสุทธิแร่ไม่พอใจในการประเมินของกรรมการประเมินดั่งที่เจ้าพนักงานราชโลหกิจประจำท้องที่ได้แจ้งให้ทราบตามความในวรรคต้น มาตรา ๑๐ แห่งพระราชบัญญัตินี้ผู้ขอใบสุทธิแร่มีสิทธิที่จะทำเรื่องราวอุทธรณ์การประเมินนั้นต่อเสนาบดีได้ แต่ให้ยื่นอุทธรณ์ต่อเจ้าพนักงานราชโลหกิจประจำท้องที่ภายใน ๗ วัน นับแต่วันได้รับแจ้งความการประเมินนั้นเป็นต้นไป ผู้อุทธรณ์ต้องเสียค่าธรรมเนียมตามจำนวนที่ระบุไว้ในกฎเสนาบดี ให้เจ้าพนักงานราชโลหกิจประจำท้องที่รวบรวมสำนวนอุทธรณ์ส่งผ่านไปยังสมุหเทศาภิบาล เพื่อจะมีความเห็นประการใด แล้วส่งสำนวนเรื่องนั้นพร้อมด้วยความเห็นมายังเสนาบดี เมื่อเสนาบดีได้พิจารณาสั่งการประการใดแล้วให้เป็นอันยุตติเด็ดขาดเพียงนั้น

ฯลฯ ฯลฯ ฯลฯ

ดั่งนี้จะเห็นได้ว่า การอุทธรณ์คำสั่งหรือการกระทำของเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองมีลักษณต่างกับการร้องทุกข์ต่อผู้มีอำนาจเหนือที่จะกล่าวในหมวด ๓ อยู่บ้าง เช่น โดยมากการอุทธรณ์มีกำหนด

อายุความ (เว้นแต่ในเรื่องสมุดเอกสารไม่ปรากฏ) ส่วนการร้องทุกข์ต่อผู้มีอำนาจเหนือนั้นไม่มีกำหนดเวลา แต่จะต้องถือตามกำหนดเวลาอันสมควร

หมวด ๓

การร้องทุกข์ต่อผู้มีอำนาจเหนือเจ้าหน้าที่ในทางปกครอง

นอกจากการที่กฎหมายให้สิทธิแก่ผู้ได้รับความเดือดร้อนเสียหายร้องต่อศาลหรืออุทธรณ์ต่อผู้มีอำนาจเหนือแล้ว ผู้ได้รับความเดือดร้อนก็อาจที่จะร้องทุกข์ต่อผู้มีอำนาจเหนือเจ้าหน้าที่ที่ทำให้เดือดร้อนหรือเสียหายนั้นได้ แต่ผู้ที่ได้รับคำร้องทุกข์จะปฏิบัติให้อย่างไรนั้นไม่มีบทกฎหมายบังคับ จึงต้องพิจารณาตามหลักธรรม

แต่ผู้มีอำนาจเหนือที่ปฏิบัติไม่ชอบ และกรณีย์เขาอยู่ในข่ายที่ผู้ได้รับความเดือดร้อนเสียหายทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาได้แล้ว ผู้ได้รับความเดือดร้อนเสียหายก็อาจทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาได้ ตามที่จะได้กล่าวต่อไปในหมวด ๔

หมวด ๔

การทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ประเพณีที่ราษฎรผู้ได้รับความเดือดร้อนทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนั้นได้มีมาตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัยแล้ว จะเห็นได้จากปาฐกถาของสมเด็จกรมพระยาดำรงค์ซึ่งได้ทรงแสดงที่สามัคยาจารย์ เมื่อวันที่ ๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๐ นั้นว่า

พระเจ้าแผ่นดินก็วางพระองค์เป็นอย่างบิดาของประชาชน เช่นผูกกะดึงไว้ที่ประตูพระราชวัง ใครมีทุกข์ร้อนก็ให้ไปสั่นกะดึงร้องทุกข์ได้ดั่งนี้

ในสมัยกรุงศรีอยุธยาก็ได้มีประเพณีเช่นนี้ และได้สืบต่อ ๆ มาจนกระทั่งกรุงรัตนโกสินทร์ ใน พ.ศ. ๒๔๕๗ พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๖ ได้ทรงตราพระราชกฤษฎีกาวางระเบียบทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาไว้ดังมีข้อความปรากฏต่อไปนี้

พระราชกฤษฎีกา

วางระเบียบการทูลเกล้าฯ ถวายฎีกา

มีพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาวชิราวุธพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่

หัว ดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่าด้วยได้ทรงสังเกตเห็นมาว่า การทูลเกล้าฯ ถวายฎีการ้องทุกข์ หรือขอพระราชทานพระมหากรุณาบารมีในกิจต่าง ๆ ตามที่กระทำกันอยู่ในเวลาที่แล้วมายังหาเป็นระเบียบเรียบร้อยดีไม่ เพราะความไม่เข้าใจระเบียบแบบแผนอันควรที่จะประพฤตินั้นแลเป็นเหตุ

การที่พระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้ข้าแผ่นดินทุกชั้นได้มีโอกาสทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาโดยตรงได้นั้น ก็เหมือนทรงประกาศพระราชประสงค์ให้ปรากฏชัดเจนว่าพระองค์ทรงดำรงอยู่ในตำแหน่งแห่งกุลบิดรของชาวไทย มีพระราชหฤทัยปรารถนาที่จะระงับทุกข์ผดุงสุขแห่งประชาชนอยู่เป็นนิจ และจะได้มีพระราชประสงค์ที่จะลดหย่อนพระมหากรุณาธิคุณข้อนี้ก็หามิได้ แต่เป็นการสมควรอยู่เหมือนกันที่ข้าแผ่นดินจะเข้าใจว่าพระองค์ทรงมีพระราชกรณียกิจต่าง ๆ ซึ่งต้องทรงปฏิบัติหรือทรงพระราชดำริและทรงแนะนำผู้ที่รับราชการในตำแหน่งหน้าที่ต่าง ๆ อยู่เป็นเนืองนิจ จะได้ประทับอยู่ว่าเปล่าก็หามิได้และถ้าแม้จะต้องทรงเป็นพระราชธุระโดยพระองค์เองในการวินิจฉัยฎีกาทุกฉะบับที่มีผู้ทูลเกล้าฯ ถวายแล้ว ก็จะหาเวลาทรงพระราชดำริในราชกิจพแนกอื่น ๆ ไม่ได้เลย จึงมีความจำเปนที่ต้องทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งกรรมการศาลฎีกาไว้เป็นผู้พิจารณาอรรถคดีเป็นศาลอุทธรณ์ชั้นสูงสุดเพื่อแบ่งพระราชภาระส่วน ๑

ถึงกระนั้นก็ดี การทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาโดยตรงจะได้ทรงห้ามปรามหรือตัดรอนเสียทีเดียวนั้นก็หามิได้ ยังทรงพระกรุณารับฎีกาของข้าแผ่นดินอยู่เหมือนกันทั้งนี้นับว่าเปนพระมหากรุณาอันควรที่จะรู้สึกอยู่ทั่วหน้ากัน แต่บางคนก็ยังเข้าใจผิดคิดเห็นไปว่า การที่ยังทรงรับฎีกาอยู่นั้นแปลว่าทรงรับอุทธรณ์จากศาลฎีกาชั้น ๑ จึงได้มีผู้ถวายฎีกาคัดค้านหรือโต้แย้งคำพิพากษาศาลฎีกาอยู่เนือง ๆ ทำให้เปลืองเวลาเป็นอันมากส่วน ๑ กับอีกประการ ๑ มีบุคคลบางคนซึ่งไม่รู้จักกาละเทศะเที่ยวดักถวายฎีกาในเวลาและที่อันไม่เหมาะด้วยประการทั้งปวงนั้น อยู่เนือง ๆ

เหตุฉนี้จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชกฤษฎีกากำหนดระเบียบการทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาไว้ดังต่อไปนี้

ข้อ ๑ บรรดาฎีกาที่จะทูลเกล้าฯ ถวายโดยตรงและที่จะทรงรับวินิจฉัยโดยพระองค์เองนั้น ต้องตกอยู่ในลักษณอย่างใดอย่าง ๑ ดังต่อไปนี้คือ

๑. ขอพระราชทานพระมหากรุณาลดหย่อนผ่อนโทษ ซึ่งศาลหลวงใด ๆ ตั้งแต่ศาลฎีกาลงไป ได้วางบทแล้วตามพระราชกำหนดกฎหมาย (แต่ไม่ใช่โต้แย้งคำพิพากษาของศาลนั้น ๆ)

๒. ขอพระราชทานพระมหากรุณา ขอรับพระราชทานพระราชานุเคราะห์ในกิจส่วนตัว เพื่อปลดเปลื้องความทุกข์อันจะหาหนทางปลดเปลื้องโดยอาการอื่นไม่ได้นอกจากขอพระราชทานพระมหากรุณาโดยตรง

๓. กล่าวโทษเจ้าหน้าที่ ผู้ใช้อำนาจนอกเหนือที่สมควรแก่หน้าที่ราชการซึ่งตนปฏิบัติอยู่ หรือใช้อำนาจนั้นโดยอาการอันรุนแรงเกินเหตุ จนทำให้ข้าแผ่นดินได้ความเดือดร้อน

๔. กล่าวโทษเจ้าหน้าที่ผู้ประพฤติทุจริตในหน้าที่ มีการใช้อำนาจทางราชการเพื่อกดขี่ข่มเหง หรือฉ้อราษฎร์บังหลวงเป็นต้น

ข้อ ๒ บรรดาที่ฎีกาทูลเกล้าฯ ถวาย ต้องมีนามและตำแหน่งและสถานที่อยู่ของผู้ทูลเกล้าฯ ถวายฎีกานั้นปรากฏว่าอยู่ในฎีกาเพื่อเจ้าหน้าที่จะได้พบตัวผู้ถวายฎีกาได้โดยง่าย ไม่ต้องเสียเวลานิ่นเกินกว่าที่จำเป็น (บัตรสนเท่ห์ไม่ทรงรับพิจารณาเป็นอันขาด)

ข้อ ๓ ถ้าแม้ว่าฎีกานั้นจะทูลเกล้าฯ ถวายโดยตนเอง ให้ปฏิบัติเป็นระเบียบดังต่อไปนี้

๑. ถ้าเป็นข้าราชการชั้นสัญญาบัตร์ ให้ทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาได้ในวันที่เสด็จออกขุนนาง และให้พูดจาตกลงกับเจ้าพนักงานกระทรวงวังว่าจะให้คอยเฝ้าในแห่งใด จึงจะเป็นที่เหมาะที่สุดสำหรับที่จะทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาต่อพระหัตถ์ได้ หรือถ้าเป็นการด่วนแต่ไม่มีโอกาศเหมาะที่จะทูลเกล้าฯ ถวายต่อพระหัตถ์ จะนำฎีกานั้นไปส่ง ณ ที่ทำการราชเลขานุการเองทีเดียวก็ได้

๒. ถ้ามิใช่ข้าราชการชั้นสัญญาบัตร์ ก็ให้ไปคอยทูลเกล้าฯ ถวายที่หน้าพระลานสวนดุสิต ถ้าประทับอยู่สวนดุสิต หรือที่ถนนหน้าพระลานริมประตูวิเศษไชยศรีถ้าประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวัง จะได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีนายตำรวจไปยืนคอยอยู่เพื่อ รับฎีกาในเวลาที่เสด็จพระราชดำเนินผ่านไป หรือถ้าเป็นการด่วนจะรอมิได้ ก็ให้นำฎีกาไปส่งยังทิมดาบกรมพระตำรวจทีเดียวก็ได้

ข้อ ๓ ถ้าเป็นเวลาเสด็จเลียบมณฑลหัวเมือง หรือประทับอยู่ในพระราชสำนักในหัวเมือง ผู้ที่เป็นข้าราชการชั้นสัญญาบัตร์จะทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาโดยตรงเอง ก็ให้พูดจานัดหมายกับเจ้าหน้าพนักงานกระทรวงวัง เพื่อนำเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในโอกาศอันเหมาะ หรือถ้ามิใช่ข้าราชการชั้นสัญญาบัตร์ ก็ให้ถามที่กรมพระตำรวจเพื่อนัดหมายไปรับฎีกาต่อหน้าพระที่นั่งหรือจะส่งที่กรมพระตำรวจทีเดียวก็ได้

ข้อ ๔ ถ้าผู้ใดมีความปรารถนาที่จะส่งฎีกาทูลเกล้าฯ ถวายโดยทางไปรษณีย์ให้สอดฎีกาในซองสลักหลังว่า "ขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวาย" ซองนั้นต้องเปิดผนึกไว้ แต่ให้สอดลงในซองอีกชั้น ๑ สลักหลังซองถึงราชเลขานุการ ซองชั้นนอกนี้ให้ปิดผนึกและปิดตั๋วตราไปรษนีย์ตามระเบียบการส่งหนังสือทางไปรษนีย์

ข้อ ๕ ถ้าผู้ใดจะทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาโดยวิธีอันผิดระเบียบซึ่งกล่าวมาแล้วในข้อ ๓ นั้น ถ้าเป็นที่ภายในเขตต์พระราชฐานให้เป็นหน้าที่เจ้าพนักงานกระทรวงวังและกรมพระตำรวจว่ากล่าวตักเตือนให้ประพฤติให้ถูกระเบียบ และถ้าจำเป็นก็ให้ห้ามปรามเสีย อย่าให้เป็นที่ขุ่นเคืองหรือรำคาญใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้

ถ้าเป็นที่ภายนอกพระราชฐานให้เป็นหน้าที่เจ้าพนักงานกองอารักษา คือกรมกองตระเวน(ในกรุง) และกรมตำรวจภูธร (ในหัวเมือง) ว่ากล่าวแลห้ามปรามดังกล่าวมาแล้ว

อนึ่งถ้าพะเอินเป็นเวลาเจ้าหน้าที่มิทันที่จะว่ากล่าวห้ามปราม ผู้ถวายฎีกาได้เข้าไปยื่นฎีกาเสียแล้วฉนี้ไซร้ ห้ามมิให้ผู้ใดรับฎีกาที่ถวายผิดระเบียบเช่นนั้น ต้องให้ถวายใหม่ให้ถูกต้องตามระเบียบจึงค่อยรับ

ให้เป็นหน้าที่เจ้ากระทรวงผู้ปกครองท้องที่ออกคำชี้แจงให้ประชาชนเข้าใจข้อความในพระราชกฤษฎีกานี้จงทุกประการ และให้เจ้าหน้าที่ต่าง ๆ ซึ่งได้กล่าวนามมาแล้วข้างต้นนี้ ปฏิบัติกิจการตามหน้าที่ของตนโดยเข้มงวดกวดขันสืบไป

พระราชกฤษฎีกาพระราชทานมา ณ วันที่ ๕ มกราคม พระพุทธศักราช ๒๔๕๗ เป็นวันที่ ๑๕๑๗ ในรัชกาลปัตยุบันนี้

การทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาเท็จ

การทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาเท็จ ได้เคยมีปัญหาว่า ผู้ทูลเกล้าฯ จะมีผิดตามกฎหมายลักษณะอาญาบทใด ศาลมณฑลนครราชสีมา ได้ตัดสินในคดีแดง ที่ ๕๖๗/๒๔๗๑ ดำเนิรตามมาตรา ๑๕๙ แห่งกฎหมายลักษณอาญา

คำอธิบาย
กฎหมายปกครอง

(ร่วมกับพระสารสาส์นประพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๕)

บรรยายที่โรงเรียนกฎหมาย
วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ - ๓๑ มีนาคม ๒๔๗๕

คำอธิบายกฎหมายปกครอง

โดย

หลวงประดิษฐมนูธรรม

ข้อความเบื้องต้น

ลักษณะ ๑

กฎหมายปกครองคืออะไร

วิเคราะห์ศัพท์แห่งกฎหมายปกครอง ยังเป็นการยากที่จะให้ถูกต้องแน่แท้ได้ แต่อย่างไรก็ดี นามของวิชานี้ประกอบขึ้นด้วยศัพท์ ๒ คำ คือ กฎหมาย และปกครอง เพราะฉะนั้นก่อนอื่น ควรทราบถึงความหมายของคำทั้ง ๒ นี้ พอเป็นเค้าไว้เสียในเบื้องต้นก่อน

คำว่า **"กฎหมาย"** มีทางที่วิเคราะห์ศัพท์ได้ ๒ สถาน

สถานที่ ๑ ตามความหมายอย่างแคบ คำว่ากฎหมาย หมายถึงคำสั่งคำบังคับของผู้ซึ่งทรงไว้ซึ่งอำนาจสูงสุดในแผ่นดิน (ซึ่งสุดแต่ธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน หรือประเพณีการปกครองแผ่นดินจะได้กำหนดไว้ เช่นในประเทศสยาม คือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว) ได้บัญญัติไว้ให้บุคคลประพฤติตาม

สถานที่ ๒ ตามความหมายอย่างกว้าง คำว่า "กฎหมาย" หมายความถึงหลักที่บุคคลจำต้องประพฤติตามถ้าไม่ประพฤติตาม ก็อาจจะต้องถูกบังคับให้ประพฤติตามหรืออาจจะต้องมีโทษ ซึ่งอาจเป็นโทษในทางอาชญา ในทางแพ่งหรือในทางปกครองเหล่านี้เป็นต้น ดั่งนี้กฎหมายอาจเป็นคำสั่งคำบังคับ ซึ่งผู้มีอำนาจสูงสุดในแผ่นดินได้บัญญัติไว้ก็ได้ เช่นกฎเสนาบดี ข้อบังคับเจ้าพนักงานและกฎหมายอาจเป็นหลักแห่งความประพฤติอื่น ๆ ซึ่งมิได้ขีดเขียนไว้เป็นลายลักษณ์อักษร แต่เมื่อใครไม่ประพฤติตาม อาจมีผลดั่งกล่าวแล้ว เช่นจารีตประเพณี หลักกฎหมายทั่วไป

วิเคราะห์ศัพท์ดั่งกล่าวที่ ๑ ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ฉะบับ พ.ศ. ๒๔๖๖ ได้ดำเนิรตาม คือ จะต้องเป็นกฎหมายที่ขีดเขียนเป็นลายลักษณ์อักษรขึ้นไว้ แต่ประมวลแพ่งและพาณิชย์ฉะบับนั้นมิได้ใช้ เพราะมีฉะบับใหม่ออกแทน และตามฉะบับใหม่ มิได้วิเคราะห์ศัพท์ไว้โดยตรง แต่ความที่กล่าวไว้ในมาตรา ๔ มีในไปในทางที่ว่า กฎหมายมีความหมายอย่างกว้าง ซึ่งต่างกับคำว่ายกกฎหมาย กฎหมายซึ่งเราศึกษาถึงนี้ จะต้องมีความหมายอย่างกว้าง เพราะกฎหมายที่เกี่ยวกับปกครองซึ่งขีดเขียนไว้นั้นไม่เพียงพอ จำจะต้องอาศัยจารีตประเพณีกฎหมายเทียบเคียง และหลักกฎหมายทั่วไปประกอบด้วย

คำว่าปกครองมีผู้เข้าใจกันต่าง ๆ บางครั้งคำว่าปกครอง หมายถึงกิจการของกระทรวงมหาดไทย บางครั้งมีความหมายกว้าง คือรวมอำนาจสูงสุดทั้งหลายของประเทศเข้าไว้ในคำนี้ด้วย

ปทานุกรมของกระทรวงธรรมการวิเคราะห์ศัพท์ไว้เป็นกลาง ๆ ว่า คุ้มครอง รักษา ดูแล ควบคุม

การคุ้มครอง รักษา ดูแล ควบคุมนี้ อาจเป็นได้ในระวางเอกชนด้วยกัน หรือในระวางบุคคลในครอบครัวระวางที่บิดามารดาปกครองบุตร สามีปกครองภริยา การพิทักษ์ หรือการอนุบาลคนไร้ความสามารถหรือเสมือนไร้ความสามารถ การปกครองเช่นนี้เป็นส่วนหนึ่งแห่งกฎหมายแพ่ง ซึ่งนอกขอบแห่งกฎหมายซึ่งเราจะศึกษาถึง

แต่มนุษย์หลายคนที่รวมกันอยู่เป็นประเทศ ก็จำต้องการคุ้มครอง รักษา ดูแล ควบคุม วิชชาที่เราจะศึกษาถึงนี้ จะตัดทอนเอาฉะเพาะการปกครองมนุษย์ที่รวมกันอยู่เป็นประเทศเท่านั้น การคุ้มครอง รักษา ดูแล ควบคุม อันเป็นวัตถุแห่งวิชชานี้ นับว่าเป็นสาขาอันหนึ่งแห่งอำนาจสูงสุดในประเทศ

อำนาจสูงสุดในประเทศนั้น อาจแยกออกได้เป็น ๓ ประการ คือ

๑. อำนาจในการบัญญัติกฎหมาย หรืออำนาจนีติบัญญัติ

๒. อำนาจในการปฏิบัติตามกฎหมาย หรืออำนาจบริหาร หรืออำนาจธุระการ

๓. อำนาจในการวินิจฉัยกฎหมาย หรืออำนาจตุลาการ

กล่าวคือ มนุษย์ที่จะรวมกันอยู่ได้เป็นประเทศ ย่อมจะต้องมีกฎหมายเพื่อบังคับความประพฤติ จึงต้องมีผู้ซึ่งมีอำนาจในการบัญญัติกฎหมายนั้น และจะต้องมีอำนาจในการที่จะปฏิบัติ หรือรักษาดูแลให้บุคคลกระทำตามกฎหมายและถ้ามีปัณหาเกิดขึ้นในกฎหมายหรือในการปฏิบัติก็จะต้องมีการวินิจฉัยปัณหานั้นให้ลุล่วงไปได้

อำนาจนีติบัญญัติและอำนาจตุลาการนั้น ตามลัทธิกฎหมายฝรั่งเศส ย่อมแยกออกจากอำนาจบริหารหรืออำนาจธุระการ เพราะถ้าจะให้รวมกันอยู่แล้ว ก็อาจจะนำมาซึ่งความไม่ยุติธรรมได้ กล่าวคือ ผู้วินิจฉัยกฎหมาย จะเป็นผู้วินิจฉัยกฎหมายซึ่งตนได้บัญญัติขึ้นเอง

การปกครองซึ่งจะศึกษาถึงนี้ จัดเข้าอยู่ในสาขาอำนาจบริหาร หรืออำนาจธุระการ กล่าวคือ อำนาจในการปฏิบัติตามกฎหมาย หรืออำนาจในการวินิจฉัยกฎหมาย เหตุฉะนั้นกฎหมายปกครอง จึงอาจมีความหมายโดยสังเขปว่าหลักและข้อบังคับ ซึ่งว่าด้วยระเบียบและวิธีดำเนินการของราชการฝ่ายบริหารหรือฝ่ายธุระการ และว่าด้วยความเกี่ยวข้องซึ่งเอกชนจะพึงมีแก่ราชการ

อนึ่งมีข้อซึ่งจะต้องสังเกตว่า กฎหมายปกครองนี้ต่างกับกฎหมายธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน กล่าวคือกฎหมายธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน เป็นกฎหมายที่บัญญัติถึงระเบียบแห่งอำนาจสูงสุดในแผ่นดินทั้งหลาย และวิธีดำเนิรการทั่วไปแห่งอำนาจเหล่านี้ หรือจะกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า กฎหมายธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน วางหลักทั่วไปแห่งอำนาจสูงสุดในประเทศ และกฎหมายปกครองจำแนกระเบียบและวิธีการแห่งอำนาจบริหารหรืออำนาจธุระการให้พิศดารออกไป และว่าด้วยการใช้อำนาจนี้ แต่อย่างไรก็ตาม กฎหมายทั้งสองนี้ก็เป็นสาขาอันแยกมาจากกฎหมายมหาชนด้วยกัน เหตุฉะนั้นในบางเรื่องจึ่งแยกออกจากกันให้เด็ดขาดไม่ได้ (การแยกกฎหมายออกเป็นแผนกต่าง ๆ ให้ดูคำสอนในลักษณะธรรมศาสตร์)

ลักษณะ ๒

เหตุสำคัญซึ่งกฎหมายปกครองแยกออกเป็นสาขาอันหนึ่งแห่งกฎหมาย

การแยกกฎหมายปกครองออกเป็นสาขาอันหนึ่งแห่งกฎหมายนั้น หาได้นิยมทั่ว ๆ ไปในทุก ๆ ประเทศไม่ ทั้งนี้ก็เพราะนัยแห่งกฎหมายปกครองแตกต่างกันในระวางลัทธิกฎหมายของฝูงชนต่าง ๆ

เราอาจแยกลัทธิกฎหมายที่สำคัญ ๆ ออกได้เป็น ๔ จำพวก คือ.-

๑. ลัทธิกฎหมายฝรั่งเศส

๒. ลัทธิกฎหมายเยอรมัน

๓. ลัทธิกฎหมายแองโกลแซกซอน

๔. ลัทธิกฎหมายญี่ปุ่น

๑. ลัทธิกฎหมายฝรั่งเศส

ลัทธินี้ประสงค์แยกกฎหมายปกครองและอำนาจตุลาการให้เด็ดขาด จึ่งถือหลักสำคัญอยู่ว่า

ก. ในเรื่องที่เกี่ยวด้วยการปกครองกฎหมายธรรมดาจะใช้ไม่ได้ กล่าวคือ กฎหมายที่จะใช้ต้องเป็นกฎหมายพิเศษ เพราะในทางปกครองมีหลักเกณฑ์พิเศษแตกต่างออกไปจากกฎหมายธรรมดา

ข. ศาลยุตติธรรมไม่มีอำนาจวินิจฉัยคดีที่เกี่ยวกับการปกครอง กล่าวคือ คดีเช่นนี้จะต้องวินิจฉัยตามทางการปกครอง เพื่อรักษาความอิสสระภาพแห่งอำนาจปกครอง

๒. ลัทธิกฎหมายเยอรมัน

ความเจริญแห่งกฎหมายปกครองในประเทศเยอรมันนี้ เนื่องมาจากลัทธินีติรัฐ(Rechtstaat) กล่าวคือรัฐไม่ใช่จะทำหน้าที่ตำรวจบังคับบัญชาเราฝ่ายเดียวเท่านั้น รัฐจำต้องปฏิบัติตามกฎหมายทั้งหลาย จึ่งมีหลักเกณฑ์ที่รัฐจะต้องปฏิบัติตาม และหลักเหล่านี้จึ่งเกิดเป็นกฎหมายปกครอง และจัดเป็นสาขาในกฎหมายมหาชน

๓. ลัทธิกฎหมายแองโกลแซกซอน

ท่านไดซีกล่าวว่า ลัทธิกฎหมายปกครองไม่มีในประเทศอังกฤษ แต่ท่านกู๊ดนาวแห่งมหาวิทยาลัยโกลัมเบียในนครนิวย๊อร์ค กล่าวไว้ในหนังสือปกครองเทียบเคียงว่า ทั้งนี้มิใช่หลักกฎหมายปกครองจะไม่มีเสียทีเดียว แต่เนื่องด้วยผู้เขียนตำรากฎหมายมิได้แยกไว้

แม้กระนั้นก็ดี ในประเทศอังกฤษไม่มีศาลปกครองเหมือนดั่งกฎหมายฝรั่งเศส เพื่อวินิจฉัยคดีที่เกี่ยวข้องในทางปกครอง

๔. ลัทธิกฎหมายญี่ปุ่น

ตามคำอธิบายหลักกฎหมายปกครองญี่ปุ่น โดยศาสตราจารย์โอดา กฎหมายปกครองญี่ปุ่นดำเนินตามลัทธิกฎหมายเยอรมัน

ตามนัยแห่งลัทธิต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมาแล้ว ความต่างกันอันสำคัญก็อยู่ที่การแบ่งแยกอำนาจ การจำกัดอำนาจปกครอง การวินิจฉัยคดีในทางปกครอง ส่วนหลักการณ์พิเศษในทางปกครอง เช่นระเบียบการปกครองความเกี่ยวข้องระวางอำนาจปกครองกับเอกชนก็ย่อมมีด้วยกันในทุกประเทศ แม้แต่ในประเทศสยามก็เช่นเดียวกับในประเทศอื่น ๆ เราจะเห็นได้จากการที่จะศึกษาต่อไปว่า มีบทกฎหมายหลายฉะบับที่วางระเบียบอำนาจการปกครอง เช่นในเรื่องอำนาจการตั้งกระทรวงทะบวงการต่าง ๆ และมีบทกฎหมายที่ใช้บังคับถึงการกระทำของฝ่ายปกครอง จะเป็นในทางตำรวจเพื่อรักษาความสงบเรียบร้อย หรือในทางการกระทำอันเกี่ยวแก่สงเคราะห์พลเมืองหรือบำรุงในการเศรษฐกิจก็ตาม และนอกจากนั้นยังมีบทกฎหมายอันเกี่ยวด้วยคดีปกครอง เช่นการอุทธรณ์คำสั่งของเจ้าพนักงานฝ่ายปกครองกฎหมายต่าง ๆ เหล่านี้ไม่ใช่กฎหมายแพ่งและพาณิชย์ หรือกฎหมายเอกชนอื่น ฉะนั้นจึงจำต้องจัดเป็นอีกสาขาหนึ่ง

ลักษณะ ๓
ชนิดต่างแห่งหลักกฎหมายปกครอง

กฎหมายปกครอง ก็เนื่องมาจากเหตุที่ทุกประเทศมีการปกครอง จึงจำต้องมีกฎหมายแผนกนี้

กฎหมายปกครองนั้น อาจเป็นบทบัญญัติที่ขีดเขียนไว้เป็นลายลักษณอักษร หรือมิได้ขีดเขียนไว้เป็นลายลักษณอักษรก็ได้ เช่นจารีตประเพณีกฎหมายเทียบเคียงหลักกฎหมายทั่วไป

สำหรับกฎหมายที่ขีดเขียนไว้เป็นลายลักษณอักษรนั้นใช้กระจัดกระจายอยู่มากมาย และเราคงจะมีโอกาสศึกษาในภาคต่อ ๆ ไป ส่วนจารีตประเพณี ก็คงจะได้กล่าวถึงบ้าง แต่ก็เป็นการยากที่จะระบุไว้ให้ครบถ้วน เพราะไม่ใช่เป็นสิ่งที่ขีดเขียนไว้เป็นลายลักษณอักษรและกฎหมายเทียบเคียง ก็คงจะได้กล่าวถึงในบางโอกาสขะนิดต่าง ๆ แห่งกฎหมายเหล่านี้มีลักษณะอย่างไร ควรดูคำสอนลักษณะธรรมศาสตร์

หลักกฎหมายอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งจะต้องนำมาใช้ในเมื่อไม่มีบทกฎหมายจารีตประเพณีกฎหมายเทียบเคียงก็คือหลักกฎหมายทั่วไป หลักกฎหมายทั่วไปนี้ หมายถึงหลักที่มนุษย์ซึ่งรวบรวมกันอยู่เป็นหมู่คณะหรือเป็นประเทศจะต้องประพฤติต่อกัน แต่ปัณหาที่ว่ามนุษย์จะต้องประพฤติต่อกันอย่างไร จึงจะรวมกันอยู่ได้เป็นปกติสุขนั้น ก็จำต้องอาศัยวิทยาศาสตร์ซึ่งว่าด้วยความสัมพันธ์ของฝูงชนที่รวมกันอยู่เป็นหมู่เป็นคณะมาเป็นเครื่องช่วยวินิจฉัย วิทยาศาสตร์จำพวกนี้มีสาขาต่าง ๆ เช่น สมาคมวิทยา เศรษฐวิทยา ศีลธรรม ศาสนา รัฐประสาสน์ กฎหมาย ฯลฯ เหล่านี้เป็นต้น วิชชาเหล่านี้ย่อมจำเป็นสำหรับวิชชาปกครอง เหมือนดังที่จำเป็นในการศึกษากฎหมายโดยทั่ว ๆ ไป

ในบรรดาหลักกฎหมายทั่วไป ซึ่งแอบแฝงอยู่ในวิชชาต่าง ๆ ยังมีหลักกฎหมายทั่วไปประเภทหนึ่ง ซึ่งจะต้องทราบเสียในเบื้องต้น เพราะจำเป็นที่สุดในการศึกษากฎหมายปกครอง คือหลักที่ว่าด้วยสิทธิของมนุษย์ขน

มนุษย์ซึ่งเกิดมาย่อมมีสิทธิและหน้าที่ ในอันที่จะดำรงชีวิตและรวบรวมกันอยู่ได้เป็นหมู่คณะ สิทธิและหน้าที่เหล่านี้ ย่อมมีขึ้นจากสภาพตามธรรมดาแห่งการเป็นมนุษย์นั้น และซึ่งอาจจำแนกออกได้เป็น ๓ ประการ คือ.-

๑. เสรีภาพ (Liberté)

๒. สมภาพ (Egalité)

๓. ภาดรภาพ (Fraternité) หรือความช่วยเหลือซึ่งกันและกันฉันท์พี่น้อง

แต่จะต้องทราบเสียในที่นี้ว่า สิทธิและหน้าที่เหล่านี้มิใช่เป็นสิ่งที่เด็ดขาด เพราะย่อมมีขึ้นจากสภาพธรรม

เหตุฉะนั้นอาจถูกจำกัดโดยบทกฎหมาย หรือโดยจารีตประเพณีตามกาละเทศะ ซึ่งอาจเป็นว่าในสมัยหนึ่งมีข้อจำกัดเป็นไปอย่างอื่น หรือผันแปรไปตามประเทศต่าง ๆ จะให้เหมือนกันทั้งหมดไม่ได้ สุดแต่ความต้องการของประเทศนั้นและในสมัยนั้นอย่างไร

ส่วนที่ ๑
เสรีภาพ

หมายถึงสิทธิที่บุคคลจะกระทำการใด ๆ ได้โดยไม่มีใครบังคับ เมื่อการนั้นไม่เป็นที่รบกวนและละเมิดต่อบุคคลอื่น

เราอาจแยกเสรีภาพออกได้ดังนี้.-

๑. เสรีภาพในร่างกาย

๒. เสรีภาพในเคหาสถาน

๓. เสรีภาพในการทำมาหากิน

๔. เสรีภาพในทรัพย์สิน

๕. เสรีภาพในการเลือกถือศาสนา

๖. เสรีภาพในการสมาคม

๗. เสรีภาพในการแสดงความเห็น

๘. เสรีภาพในการศึกษา

๙. เสรีภาพในการร้องทุกข์

บทที่ ๑
เสรีภาพในร่างกาย

มนุษย์ย่อมมีอิสสระในร่างกายของตนที่จะกระทำอาการกิริยาในส่วนที่เกี่ยวแก่ร่างกายได้

ผลแห่งเสรีภาพในร่างกาย มีที่สำคัญดังต่อไปนี้

๑. มนุษย์ย่อมเป็นไทย ทาษในประเทศสยามในเวลานี้ไม่มีแล้ว (ดูพระราชบัญญัติลักษณะทาษ ร.ศ. ๑๒๔)

๒. มนุษย์จะถูกจับกุมตามความพอใจของเจ้าพนักงานไม่ได้ การจับกุมจะต้องเป็นไปตามเงื่อนไขและตามแบบที่กฎหมายได้กำหนดไว้ (ให้ดูคำสอนลักษณะวิธีพิจารณาความอาชญา)

๓. โทษที่จะลงแก่ผู้กระทำผิด จะต้องเป็นไปตามที่กฎหมายกำหนดไว้ ศาลจะเลือกลงโทษตามชอบใจไม่ได้ให้ดูกฎหมายอาชญา มาตรา ๑๒) โทษอื่น เช่นโทษเฆี่ยนทรมานต่าง ๆ ไม่มีแล้ว

บทที่ ๒
เสรีภาพในเคหสถาน

เคหะสถานเป็นที่อาศัยของมนุษย์ ๆ ย่อมมีเสรีภาพในที่นั้น ถ้าใครเข้ามารบกวนก็อาจจะต้องมีโทษ กฎหมายอาชญาได้บัญญัติความคุ้มครองไว้ในฐานบุกรุกนั้น แต่เจ้าพนักงานจะเข้าไปตรวจค้นเคหะสถาน ก็จะต้องปฏิบัติตามแบบและเงื่อนไขที่กฎหมายได้กำหนดไว้ มิฉะนั้นเจ้าพนักงานเอง อาจจะต้องมีผิดในทางอาชญา

บทที่ ๓
เสรีภาพในการทำมาหากิน

มนุษย์ย่อมมีสิทธิเลือกการทำมาหากิน กล่าวคือ จะเลือกประดิษฐ เลือกวิธีขาย หรือเลือกชะนิดแห่งอาชีพใด ๆ ก็ได้ แต่เสรีภาพนี้มีข้อจำกัดเพื่อประโยชน์ของมนุษย์อันร่วมกัน เช่น

๑. อาชีพบางชะนิดได้ห้ามขาด เช่นการทำวัตถุอันลามก ดูพระราชบัญญัติปราบการทำให้แพร่หลายและการค้าวัตถุลามก พ.ศ. ๒๔๗๑ มาตรา ๓-๔

๒. อาชีพบางอย่าง ผู้ประกอบอาชีพต้องมีคุณสมบัติเพียงพอ และจะต้องได้รับอนุญาตจากรัฐบาล เช่นทนายความ (ดูพระราชบัญญัติทนายความ พ.ศ. ๒๔๕๗) และแพทย์ (ดูพระราชบัญญัติการแพทย์ พ.ศ. ๒๔๖๖ เพิ่มเติม พ.ศ. ๒๔๗๒)

๓. อาชีพบางอย่างต้องปฏิบัติตามเงื่อนไขที่กำหนดไว้ หรือจะต้องได้รับสัมปทาน เช่น การรถไฟ ชลประทาน ธนาคาร ออมสิน เกรดีฟองซีเอ ทางหลวง ฯลฯ (ดูพระราชบัญญัติควบคุมกิจการค้าขายอันกระทบถึงความปลอดภัยหรือผาสุขแห่งสาธารณชน พ.ศ. ๒๔๗๑ และพระราชบัญญัติทางหลวงที่ได้รับสัมประทาน พ.ศ. ๒๔๗๓)

๔. อาชีพบางชนิดรัฐบาลให้ผูกขาดตัดทอน เช่นการจำหน่ายสุรา

บทที่ ๔
เสรีภาพในทรัพย์สิน

มนุษย์มีสิทธิที่จะใช้เก็บดอกผลจำหน่ายจ่ายโอนทรัพย์สินที่ตนมีกรรมสิทธิตามความพอใจ แต่เสรีภาพนี้ย่อมมีข้อจำกัดเพื่อประโยชน์แก่เพื่อนมนุษย์อื่น ๆ ให้ดูประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๔ ซึ่งว่าด้วยแดนแห่งกรรมสิทธิและการใช้สิทธิ เพราะเหตุที่มนุษย์มีเสรีภาพในทรัพย์สิน การที่จะบังคับให้มนุษย์สละกรรมสิทธิในทรัพย์สิน จะกระทำไปได้ก็ต่อเมื่อเป็นสาธารณประโยชน์แม้กระนั้นก็ดี การบังคับซื้อก็

จะต้องกระทำเมื่อได้มีพระราชกฤษฎีกา เช่นพระราชกฤษฎีกาซึ่งว่าด้วยการตัดถนนทำทางรถไฟหรือชลประทาน หรือการสาธารณประโยชน์อื่น ๆ

บทที่ ๕
เสรีภาพในการเลือกถือศาสนา

มนุษย์จะเลือกถือศาสนาหรือไม่ถือเลยก็ได้ หลักนี้ในประเทศสยามได้นิยมถือกันมานานแล้ว จะเห็นได้ว่าประเทศสยามได้รับรองฐานะของศาสนาอื่นนอกจากศาสนาพุทธ เช่นมีพระราชบัญญัติลักษณะว่าด้วยฐานะของวัดบาดหลวงโรมันคาธอลิกในกรุงสยาม ตามซึ่งกฎหมายได้ประกาศและแก้ไขตั้งต้นตั้งแต่ ร.ศ. ๑๒๗

ในประเทศฝรั่งเศส เมื่อครั้งพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ ได้ทรงเพิกถอนความเป็นอิสสระแก่บุคคลในการเลือกถือศาสนาตามลัทธิโปรแตสแตน ผลร้ายที่ได้รับก็คือ บุคคลที่ถือศาสนานี้ ได้พากันอพยบไปอยู่ในต่างประเทศ ซึ่งทำให้ฝรั่งเศสขาดบุคคลที่สำคัญ ๆ ไปหลายคน

บทที่ ๖
เสรีภาพในการสมาคม

มนุษย์ไม่ใช่เกิดมาเพื่ออยู่คนเดียว มนุษย์ย่อมเกิดมาเพื่ออยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์อื่น เหตุฉะนั้นมนุษย์จึ่งมีเสรีภาพในการสมาคมกับเพื่อนมนุษย์อื่น ๆ

การสมาคมนี้ ในประเทศสยามได้มีข้อจำกัด ฉะนั้นเราควรแยกพิจารณาการรวมของมนุษย์ออกเป็น ๒ ประการ คือ.-

๑. การรวมกันชั่วครั้งคราวเพื่อสนทนาหรือออกความเห็น ไม่ใช่เป็นการตั้งสมาคม เช่น นักเรียนกฎหมาย ๑๐ คนได้นัดกันไปพบ ณ สถานที่แห่งหนึ่ง ในวันที่ ๑ กรกฎาคม ปีนี้ เพื่อได้โต้เถียงปัณหากฎหมาย การรวมกันเช่นนี้ยังไม่เข้าลักษณะเป็นสมาคม เหตุฉะนั้นมนุษย์ก็อาจมีเสรีภาพที่จะกระทำได้ เว้นไว้แต่วัตถุที่ประสงค์ของการรวม จะเป็นผิดต่อกฎหมายลักษณะอาชญาที่ว่าด้วยซ่องโจรและอั้งยี่ (มาตรา ๑๗๗ ถึง ๑๘๒) หรือฐานก่อการจลาจล (มาตรา ๑๘๓ ถึง ๑๘๔)

๒. การรวมกันตั้งเป็นสมาคม ดูประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ (๑๒๗๔ ถึง ๑๒๙๗) คือการรวมกันเพื่อวัตถุที่ประสงค์อันใดอันหนึ่งจะทำเป็นนิจสิน ความเป็นเสรีภาพเช่นนี้มีบทกฎหมายจำกัดไว้ คือต้องจดทะเบียน มิฉะนั้นมีโทษตามกฎหมายลักษณะอาชญา มาตรา ๓๖๗ (ให้ดูคำสอนประมวลแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๓ มาตรา ๑๐๑๒ ถึง ๑๒๙๗ ของผู้สอนใน พ.ศ. ๒๔๗๐ ถึง ๒๔๗๒)

บทที่ ๗
เสรีภาพในการแสดงความเห็น

มนุษย์มีเสรีภาพในร่างกายของตน เหตุฉะนั้นควรที่มนุษย์จะมีเสรีภาพที่จะใช้สมองของตนแสดงความเห็นเพื่อสาธารณประโยชน์ แต่เสรีภาพนี้มีข้อจำกัดให้ถูกกฎหมายลักษณะอาชญา มาตรา ๑๐๓ ถึง ๑๐๔ อนึ่งการแสดงความเห็นโดยทางสมุดเอกสาร ยังมีข้อจำกัดอยู่ในพระราชบัญญัติสมุดเอกสาร พ.ศ. ๒๔๗๐ อีก

บทที่ ๘
เสรีภาพในการศึกษา

มนุษย์มีเสรีภาพที่จะเลือกศึกษาศิลปวิชชาใด ๆ ตามที่ตนชอบ จะบังคับให้เรียนวิชชานั้น ๆ ห้ามเรียนวิชชานั้น ๆ ไม่ได้ แต่เสรีภาพนี้มีแต่ในการเลือกเรียนไม่หมายความถึงเสรีภาพที่จะไม่เรียนเสียทีเดียว การศึกษาย่อมเป็นสิ่งสำคัญเพื่อประโยชน์ของมนุษย์นั้นเอง จึ่งได้มีพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. ๒๔๖๔ บังคับให้พลเมืองไทยต้องศึกษา

ส่วนการให้ความศึกษานั้น บุคคลก็มีเสรีภาพแต่จะต้องปฏิบัติตามเงื่อนไขที่บัญญัติไว้ในพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร พ.ศ. ๒๔๖๐

บทที่ ๙
เสรีภาพในการร้องทุกข์

เมื่อมนุษย์ได้รับความข่มเหงอันไม่เป็นธรรมจากเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน หรือจากพนักงานทะบวงการใด ๆ ก็ควรมีเสรีภาพที่จะร้องทุกข์ขอให้ปลดเปลื้องความไม่เป็นธรรมนั้น การร้องทุกข์นี้ควรให้ฟ้องร้องต่อศาลยุตติธรรมกับกฎหมาย หรือมิฉะนั้นก็ควรให้ร้องทุกข์ไปยังผู้มีอำนาจเหนือ หรือทูลเกล้า ฯ ถวายฎีกาต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (ให้ดูคำอธิบาย ภาค ๔ ว่าด้วยคดีปกครอง)

ในบางประเทศ เช่นในประเทศฝรั่งเศส ได้มีศาลปกครอง ซึ่งมีอำนาจวินิจฉัยคดีปกครอง ในประเทศเช่นนั้น เมื่อบุคคลได้รับความเสียหายจากพนักงานหรือทะบวงการใด ๆ ก็ย่อมมีสิทธิที่จะฟ้องร้องได้ ปัณหาคงมีอยู่แต่ว่า รูปคดีเช่นนั้นอยู่ในอำนาจศาลยุตติธรรม หรืออำนาจศาลปกครอง ทะบวงการเมืองจะบิดพลิ้วไม่ยอมเป็นจำเลยไม่ได้

ส่วนที่ ๒

สมภาพ

มนุษย์เมื่อมีเสรีภาพดั่งกล่าวแล้ว ก็อาจที่จะใช้เสรีภาพของตนเสมอเหมือนกับเพื่อนมนุษย์อื่น ๆ สมภาพในที่นี้หมายถึงความเสมอภาคในกฎหมาย กล่าวคือ เสมอภาคในสิทธิและหน้าที่ ไม่ใช่หมายความว่า เสมอภาคในวัตถุสิ่งของ เช่นไม่หมายความถึงว่ามนุษย์จะต้องมีเงินเท่า ๆ กัน ซึ่งเป็นความเข้าใจผิดโดยแท้ ไม่มีลัทธิใดจะกล่าวเช่นนั้น นอกจากจะสมมตขึ้น

ความเสมอภาคในกฎหมายนี้ อาจเป็นทั้งในทางสิทธิ และในหน้าที่หรือภาระ

๑. มนุษย์มีสิทธิที่จะได้รับความคุ้มครองโดยกฎหมายเดียวกัน ยกเว้นแต่บุคคลพิเศษ เช่นเจ้านายทหารบกทหารเรือที่มีกฎหมายพิเศษ

๒. มีสิทธิจะร้องให้ศาลชนิดเดียวกันวินิจฉัย นอกจากบุคคลพิเศษซึ่งขึ้นต่อศาลรับสั่ง ศาลทหารบก ศาลทหารเรือ

๓. มีสิทธิที่จะเข้ารับราชการเช่นเดียวกัน เมื่อมีคุณสมบัติตามที่กฎหมายได้บัญญัติไว้ ดูพระราชบัญญัติข้าราชการพลเรือน พ.ศ. ๒๔๗๑ และพระราชบัญญัติตุลาการ พ.ศ. ๒๔๗๑

บทที่ ๒

ความเสมอภาคในหน้าที่หรือในภาระ

ความเสมอภาคในหน้าที่หรือในภาระมีเป็นต้นว่า

๑. หน้าที่ต้องเสียภาษีอากรด้วยกัน ในเรื่องนี้ควรระลึกถึงพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๖ ซึ่งได้พระราชทานลายพระราชหัตถเลขามายังเสนาบดีกระทรวงนครบาล ดั่งปรากฏสำเนาต่อไปนี้

(สำเนาลายพระราชหัตถเลขา)

ที่ ๓/๔๕

วันที่ ๑๕ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๓๑

ถึง เจ้าพระยายมราช

ด้วยแต่ก่อน ๆ มาการเก็บภาษีที่ดินและโรงร้านกรมพระคลังข้างที่ยังไม่ได้เคยเสียภาษีให้กับเจ้าพนักงานสรรพากรเลย บัดนี้ฉันมาไตร่ตรองดู เห็นว่าทรัพย์สมบัติของฉันทั้งหลายที่เป็นส่วนตัวก็เท่ากับเป็นทรัพย์สมบัติของคนธรรมดาคนหนึ่ง แต่เหตุใดฉันมาเอาเปรียบแก่คนทั่วไป ซึ่งดูไม่เป็นการสมควรเลย ส่วนของ ๆ ผู้อื่นจะไปเก็บเอากับเขา ของ ๆ ตัวเองจะเกียจกันเอาไว้ไพราะคนธรรมดาทั่วไปใครที่มีทรัพย์สมบัติเป็นที่ดินหรือโรงร้าน เมื่อถึงคราวที่เจ้าพนักงานจะเก็บภาษี เขาก็ต้องเสียภาษีให้

กับเจ้าพนักงานตามส่วนมากและน้อยของทรัพย์สมบัติที่เขามีอยู่, ตัวฉันเอง ถ้านอกจากในทางราชการแล้ว ฉันก็ถืออยู่ว่า ฉันเป็นคนธรรมดาคนหนึ่ง ทรัพย์สมบัติของฉันที่มีอยู่ก็นับว่าเป็นส่วนมาก ถ้ารัฐบาลจะแบ่งผลประโยชน์ของตนที่ได้มาจากทรัพย์สมบัติทั้งหมดนั้นบ้าง ฉันมีความยินดีเต็มใจที่จะเฉลี่ยให้เป็นการอุดหนุนชาติและบ้านเมืองอย่างคนสามัญด้วยเช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้นตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป ขอให้เจ้าพระยายมราชเก็บภาษีอากรในที่ดินและโรงร้าน ซึ่งนับว่าเป็นสมบัติของส่วนตัวฉันเองอย่างเช่นที่ได้เคยเก็บมาจากคนอื่น ๆ ทั่วไปนั้น

สยามินทร์.

ต่อมาในรัชชกาลปัจจุบัน ได้มีประกาศเรื่องความอัตคัดฝืดเคือง ลงวันที่ ๒ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๗๕ ความตอนหนึ่งในประกาศนั้น ซึ่งปรากฏในราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๔๙ หน้า ๑๕๑ มีว่า "แม้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ลู้ทรงสละเงินขึ้น ซึ่งเคยได้ใช้สรอยส่วนพระองค์ออกช่วยราชการแผ่นดินเป็นส่วนใหญ่ และยอมให้เก็บภาษีทรัพย์ส่วนพระองค์ อันต้องพิกัดเหมือนประชาชนทั้งปวง

๒. มีหน้าที่จะต้องรับราชการด้วยกัน ให้ดูพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร พ.ศ. ๒๔๖๐ มาตรา ๔ ที่ว่า ผู้ชายที่เป็นไทยตามความในพระราชบัญญัติสัญชาติพระพุทธศักราช ๒๔๕๖ มาตรา ๓ มีหน้าที่ต้องรับราชการทหารด้วยตนเองทุกคน

ส่วนที่ ๓

ภาดรภาพ (Fraternité)

มนุษย์เกิดมาเพื่ออยู่ร่วมกันดังกล่าวแล้ว มนุษย์จำต้องช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ในประเทศหนึ่งถ้ามนุษย์คนหนึ่งต้องรับทุกข์ เพื่อนมนุษย์อื่นก็รับทุกข์ด้วย จะเป็นโดยทางตรงหรือทางอ้อมก็ตาม จะมากมายหรือเพียงเล็กน้อยก็ตาม เหตุฉะนั้นเพียงแต่มนุษย์มีความเสรีภาพและต่างก็มีความเสมอภาค จึงยังไม่เพียงพอที่จะรวมกันอยู่ได้ คือจำต้องมีการช่วยเหลือกันโดยตรง หรือช่วยเหลือโดยปฏิบัติหน้าที่ต่อรัฐอันเป็นศูนย์กลาง และรัฐได้กระจายความช่วยเหลือไปยังเอกชนอีกตอนหนึ่ง ฉะนั้นความช่วยเหลือกันซึ่งจะกล่าวถึงนี้ จะแยกพิจารณาดังนี้

๑. หน้าที่ของเอกชนต่อรัฐ

๒. หน้าที่ของรัฐต่อเอกชน

บทที่ ๑
หน้าที่ของเอกชนต่อรัฐ

ในเรื่องหน้าที่ของเอกชนต่อรัฐ จะมีอยู่อย่างไรบ้างนั้น ก็จำต้องพิจารณาตามลัทธิวิถีที่ประเทศนั้น ๆ จะดำเนิร สำหรับประเทศสยามเห็นว่า หน้าที่สำคัญของเอกชนต่อรัฐมีเป็นต้นว่า

๑. เอกชนมีหน้าที่ต้องเคารพต่อครอบครัว เพราะครอบครัวเป็นสมุฏฐานแห่งการรวมกันเป็นประเทศ

๒. เอกชนมีหน้าที่ต้องเคารพต่อกฎหมาย มิฉะนั้นความเป็นอิสสระหรือเสรีภาพและความเสมอภาคจะไม่มี

๓. เอกชนมีหน้าที่ต้องทำมาหากิน อันเป็นทางเผยแผ่ช่วยความเจริญของประเทศ การเสเพลไม่มีที่อยู่เป็นหลักแหล่ง อาจมีโทษตามกฎหมายอาชญามาตรา ๓๐ และตามพระราชบัญญัติดัดสันดานคนจรจัด ร.ศ. ๑๒๗ มาตรา ๑

๔. เอกชนมีหน้าที่ต้องช่วยกันเสียภาษีอากร (ให้ดูในเรื่องสมภาพที่ได้กล่าวมาแล้ว)

๕. เอกชนมีหน้าที่ต้องรับราชการทหาร (ให้ดูในเรื่องสมภาพที่ได้กล่าวมาแล้ว)

บทที่ ๒
หน้าที่ของรัฐต่อเอกชน

การศึกษาถึงหน้าที่ของรัฐต่อเอกชน ย่อมกระทบถึงปัณหาสำคัญที่ว่ารัฐมีหน้าที่จะต้องกระทำการประการใดให้เอกชนบ้าง เมื่อตนได้รับสิ่งซึ่งเอกชนได้กระทำให้แล้วความเห็นในเรื่องนี้ นักการเมืองยังไม่ลงรอยกันได้ และมีลัทธิอยู่มากหลาย ซึ่งถ้าจะจัดแบ่งออกเป็นจำพวกใหญ่ ๆ ก็คงมีอยู่ ๒ ความเห็นดังนี้

ความเห็นที่ ๑ เห็นว่ารัฐมีหน้าที่กระทำฉะเพาะกิจการซึ่งจำเป็น เพื่อป้องกันและรักษาความสงบเรียบร้อยเท่านั้น เช่นการรักษาความสงบเรียบร้อยภายในอาณาจักร การป้องกันอาณาจักร การจัดรักษารัฐสมบัติ ส่วนกิจการในทางเศรษฐกิจ และกิจการที่เกี่ยวกับบำรุง หรือเพิ่มพูนความสมบูรณ์ของราษฎรนั้น จะต้องปล่อยให้เอกชนต่างคนต่างทำไปตามเรื่อง เหตุฉะนั้นหน้าที่ของรัฐตามความเห็นนี้จึงอยู่ในวงจำกัด รัฐใดถือลัทธินี้ ย่อมมีนามสมญาว่า รัฐตำรวจ (Etat-Gendarme)

ความเห็นที่ ๒ ตามความเห็นนี้ รัฐนอกจากมีหน้าที่ดังที่ได้กล่าวในความเห็นที่ ๑ แล้ว ยังมีหน้าที่ช่วยให้ราษฎรได้มีความสุขสมบูรณ์ในทางเศรษฐกิจ และในทางสมาคมกิจ การเศรษฐกิจบางชะนิดรัฐจะต้องเข้าแซกแซงหรือเข้าเป็นเจ้าของทำการเอง การปล่อยให้เอกชนต่างคนต่างทำ อาจจะเกิดมีการแก่งแย่ง ผลสุดท้ายใครมีกำลังมากในทางทรัพย์ก็จะมีชัยชะนะแก่ผู้ขัดสน จึ่งมีผู้ให้นามสมญารัฐที่ถือลัทธินี้ว่า รัฐผู้สงเคราะห์ (Etat-Providence)

ผู้สอนเห็นว่า ในทุกวันนี้เกือบจะกล่าวได้ว่าแทบทุกประเทศ รัฐได้เข้าเกี่ยวข้องในทางเศรษฐกิจส่วนการเกี่ยวข้องมากหรือน้อย ก็สุดแล้วแต่ความนิยมของประเทศนั้น ๆ แม้แต่ในประเทศสยามก็จะเห็นได้ว่า มีโรงงานหรือการเศรษฐกิจบางอย่าง ซึ่งรัฐบาลได้ทำเองหรือได้เข้าแซกแซง เหตุฉะนั้นหน้าที่ของรัฐต่อเอกชน จึ่งควรจัดแบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภทดังนี้

๑. หน้าที่ซึ่งรัฐจะต้องกระทำโดยจำเป็น เพื่อป้องกันและรักษาความสงบเรียบร้อย

หน้า ๔ บรรทัดสุดท้าย วรรค ๒ คำว่า "สาขาบริหารบัญญัติ" แก้เป็น "สาขาอำนาจบริหาร"

หน้า ๕ บรรทัดที่ ๒ คำว่า "ปฏิบัติตามกฎหมาย" ให้เติมคำว่า "ไม่เกี่ยวแก่อำนาจในการบัญญัติกฎหมาย" ลงข้างท้าย

หน้า ๑๔ บรรทัดที่ ๑ คำว่า พ.ศ. ๒๔๗๕ แก้เป็น ๒๔๕๗

๒. หน้าที่ซึ่งรัฐจะต้องกระทำ เพื่อส่งเสริมบำรุงฐานะและความเป็นอยู่ ความสมบูรณ์ของราษฎร

ข้อ ๑ หน้าที่ซึ่งรัฐจะต้องกระทำโดยจำเป็น เพื่อป้องกันและรักษาความสงบเรียบร้อย

หน้าที่เหล่านี้มีอาทิ

ก. การรักษาความสงบเรียบร้อยภายในอาณาจักร

ข. การป้องกันอาณาจักร

ค. การจัดการรักษารัฐสมบัติ

ข้อ ๒ หน้าที่ซึ่งรัฐจะต้องกระทำ เพื่อส่งเสริมบำรุงฐานะและความเป็นอยู่ความสมบูรณ์ของราษฎร

หน้าที่ซึ่งรัฐจะต้องกระทำในเรื่องนี้ อาจที่จะแบ่งออกเป็นสาขาใหญ่ ๆ ได้ ๒ ประการ

ก. ในทางเศรษฐกิจ รัฐจะต้องช่วยเหลือเข้าแซกแซงกิจการอันเกี่ยวกับเศรษฐกิจ มีเป็นต้นว่า

๑. **ประดิษฐกรรม** ซึ่งหมายความถึงการประดิษฐวัตถุสิ่งของ หรือเรียกว่าการประดิษฐเศรษฐทรัพย์ อันเป็นปัณหาเกี่ยวแก่อุตสาหกรรม และจะต้องจัดหาหรือจัดบำรุงสิ่งต่าง ๆ ซึ่งเป็นองค์แห่งประดิษฐกรรม เช่นแรงงาน ที่ดิน และเงินทุน

๒. **ปริวรรตกรรม** ซึ่งหมายถึงการเคลื่อนที่หรือหมุนเวียนแห่งเศรษฐทรัพย์ เช่นการคมนาคมและการพาณิชย์

๓. **วิภาคกรรม** คือหมายถึงการที่จะกำหนดแบ่งเศรษฐทรัพย์ เช่นในเรื่องเงินเดือนหรือค่าจ้าง ระวางนายจ้างกับลูกจ้าง หรือการแบ่งกรรมสิทธิที่ดินในประเทศ ดั่งเคยมีตัวอย่าง เช่น พระราชกฤษฎีกากำหนดการแบ่งที่ดินในอำเภอบางบ่อ บางพลี จังหวัดสมุทปราการ และบางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทรา ให้แก่ราษฎร พ.ศ. ๒๔๗๓ เป็นต้น

๔. **โภคยกรรม** หมายความถึงการใช้เศรษฐทรัพย์ซึ่งได้ประดิษฐขึ้น จะเป็นโดยอุปโภคหรือบริโภคก็ตาม และการอดออมถนอมใช้อันเกี่ยวกับการประหยัดทรัพย์

ข. ในทางสมาคมกิจ

ความจริงสมาคมกิจ อาจเป็นส่วนหนึ่งแห่งเศรษฐวิทยา แต่ปัณหาบางอย่างที่เกี่ยวด้วยมนุษย์กับสมาคมควรยกมากล่าวในที่นี้ กิจการเหล่านี้มีเป็นต้นว่า

๑. การสาธารณสุข

๒. การช่วยเหลือคนอนาถาและไร้ความสามารถ

๓. การหางานให้พลเมืองทำ

๔. การพยากรณ์ เช่นในเรื่องบำเหน็จบำนาญ สำหรับคนชราหรือทุพลภาพ

๕. การจัดให้พลเมืองได้รับการศึกษา

ส่วนที่ ๔
ผลอันเกิดจากละเมิดสิทธิของมนุษย์ชน

สิทธิของมนุษย์ชนดังกล่าวแล้ว นับว่าเป็นหลักสำคัญ ซึ่งพนักงานและทะบวงการต่าง ๆ จะต้องเคารพ การละเมิดอาจมีผลได้ดังนี้

๑. ผลในทางกฎหมาย
๒. ผลในทางปกครอง
๓. ผลในทางธรรม

บทที่ ๑
ผลในทางกฎหมาย

สิทธิของมนุษย์ชนบางชะนิด มีบทกฎหมายคุ้มครองผู้ใดละเมิดก็อาจถูกลงโทษ เช่นในเรื่องเสรีภาพในร่างกาย ในเคหสถานตามที่ได้กล่าวมาแล้ว

บทที่ ๒
ผลในทางปกครอง

บุคคลใดละเมิดต่อสิทธิของมนุษย์ชน ถ้าการละเมิดนั้นไม่เข้าอยู่ในขอบแห่งการฟ้องร้องต่อศาลยุตติธรรมแล้ว ผู้ถูกละเมิดสิทธิ อาจร้องทุกข์ในทางปกครองดังที่ได้กล่าวมาแล้วในเรื่องเสรีภาพในการร้องทุกข์ ถ้าเจ้าพนักงานเป็นผู้ละเมิด ก็อาจมีโทษในทางปกครองได้ เช่นโทษผิดวินัยตามที่กล่าวไว้ในพระราชบัญญัติข้าราชการพลเรือน พ.ศ. ๒๔๗๑

บทที่ ๓
ผลในทางธรรม

สิทธิของมนุษย์ชนใด ซึ่งการละเมิดไม่เป็นผิดในทางกฎหมาย หรือในทางปกครองไม่รับรู้ด้วยแล้ว สิทธินั้นก็ยังมีผลในทางธรรม คือการละเมิด อาจก่อให้บุคคลเกิดความไม่พอใจ และเมื่อเพิ่มมากขึ้นอาจนำผลร้ายอื่นมาได้ หรืออาจทำให้ผู้ละเมิดได้รับความอดสูอับอาย เพราะการที่ได้กระทำไปโดยผิดต่อสิทธิแห่งมนุษย์ชน

แผนแห่งการศึกษากฎหมายปกครอง

ภาค ๑ ระเบียบการปกครอง

ภาค ๒ การงานในทางปกครอง

ภาค ๓ การคลังของประเทศ

ภาค ๔ คดีปกครอง

ภาค ๑
ระเบียบการปกครอง
ลักษณะ ๑
ข้อความทั่วไป

ได้กล่าวมาแล้วในเบื้องต้นว่า มนุษย์ที่รวมกันอยู่เป็นประเทศ จำต้องมีการปกครอง ก่อนที่จะศึกษาถึงระเบียบแห่งการปกครอง เราควรทราบถึงข้อความทั่วไป อันเกี่ยวแก่สภาพแห่งการที่มนุษย์ได้รวมกันอยู่เป็นประเทศนั้นเสียก่อน

หมวด ๑
ประเทศ, แผ่นดิน, รัฐ
(State-Etat)

การที่มนุษย์รวมกันอยู่เป็นประเทศ และมีรัฐบาลปกครองนี้ ตามนัยแห่งกฎหมายระวางประเทศถือว่า การรวมกันเช่นนั้น มีฐานะเป็นนิติบุคคล กล่าวคือ มีสิทธิและหน้าที่เหมือนดั่งบุคคลธรรมดาคนหนึ่ง เช่นสิทธิในการมีทรัพย์สิน ในการเข้าตกลงกับนาๆ ประเทศอื่น โดยใช้นามของประเทศนั้นเอง และมีหน้าที่ต้องเคารพตามข้อตกลงระวางประเทศ หรือตามประเพณีระวางประเทศ (ให้ดูคำอธิบายกฎหมายระวางประเทศแผนกคดีบุคคลของผู้สอน ณ โรงเรียนกฎหมาย พ.ศ. ๒๔๗๒-๒๔๗๓)

ศัพท์ที่ใช้เรียกนิติบุคคลเช่นนั้นมีอยู่หลายคำ เช่นคำว่า ประเทศ, แผ่นดิน, รัฐ แต่ศัพท์เหล่านี้เราจะยืนยันว่า คำไหนถูกกว่าคำไทยยังไม่ได้ กับทั้งความคิดในการอนุมัติคณะบุคคลที่รวมกันเช่นนี้เป็นนิติบุคคลนั้น ก็พึ่งเกิดขึ้นไม่นานนัก

คำว่า "ประเทศ" "แผ่นดิน" หรือ "รัฐ" มีความหมายต่างกับคณะบุคคล ซึ่งมีเชื้อสายอันเดียวกัน พูดภาษาเหมือนกัน ขนบธรรมเนียมเหมือนกัน ซึ่งในภาษาฝรั่งเศสเรียกว่า nation ซึ่งถ้าจะขอยืมคำแปลภาษาไทยมาใช้ไปพลางก่อน ก็คือคำว่า "ชาติ" คณะของบุคคลซึ่งมีเชื้อสายอันเดียวกันนี้ มิอาจเป็นนิติบุคคลในกฎหมายระวางประเทศ เช่น ในรัฐที่มีหลายชาติรวมกัน แต่ละชาตินั้นหาได้เป็นนิติบุคคลตามกฎหมายระวางประเทศไม่ เช่น เอาสเตรีย - ฮุงการี (Austria - Hungary) เมื่อก่อนมหาสงครามรวมกันเป็นรัฐหนึ่ง แต่ชาติเอาสเตรียและชาติฮุงการียังคงมี แต่มิได้นับว่าเป็นนิติบุคคลในกฎหมายระวางประเทศ รัฐใดที่มีฝูงชนชาติเดียวเท่านั้น ความต่างกันในเรื่องรัฐและชาติจึงเกิดขึ้นได้ยาก กล่าวคือรัฐเช่นนั้นได้มีบุคคลชาตินั้นประกอบรวมกันเป็นประเทศจะกล่าวว่ารัฐนั้นเป็นนิติบุคคล หรือชาตินั้นเป็นนิติบุคคลเรียกเท่าๆ กัน แต่ปัญหาจะเกิดยุ่งยากในเมื่อรัฐหนึ่งได้รวมบุคคลหลายชาติเข้าไว้

รัฐต่างๆ ในโลกนี้มีหลายชะนิด และอาจแบ่งแยกพิจารณาไว้หลายสถาน

ส่วนที่ ๑
รัฐเดี่ยวและรัฐรวม

ข้อ ๑ รัฐเดี่ยว (Etat simple)

หมายถึงรัฐซึ่งการใช้อำนาจสูงสุดทั้งภายนอกภายใน ได้รวมอยู่แห่งเดียวไม่แยกย้ายเช่น ประเทศสยาม ประเทศญี่ปุ่น ประเทศฝรั่งเศส

ข้อ ๒ รัฐรวม (Etat composé)

หมายถึงการที่หลายรัฐได้รวมกัน แต่การใช้อำนาจสูงสุดได้แยกจากกันสุดแต่มากและน้อย เราอาจสังเกตได้ว่า รัฐรวมนั้นอาจเป็นได้หลายประการ

ก. หัวหน้าประเทศหรือรัฐเป็นบุคคลเดียวกัน

ทั้งนี้หมายถึงรัฐซึ่งต่างก็ใช้อำนาจสูงสุดของตนเองทั้งภายนอกภายในไม่ขึ้นแก่กัน แต่หัวหน้ารัฐเช่นพระเจ้าแผ่นดินเป็นบุคคลเดียวกัน เช่นประเทศเบลเยี่ยม(Belgium)กับประเทศคองโก Congo) ระวาง ค.ศ. ๑๘๘๕ ถึง ๑๘๙๕ ซึ่งพระเจ้าเลโอโปล (Léopold) ที่ ๒ เช่นพระเจ้าแผ่นดินเบลเยี่ยมและพระเจ้าแผ่นดินคองโกด้วย โดยประเทศคองโกไม่ได้เป็นประเทศราชของเบลเยี่ยม (แต่บัดนี้ประเทศคองโกเป็นประเทศราชของเบลเยี่ยม)

ข. อำนาจภายนอกร่วมกัน แต่อำนาจภายในแยกกัน

เช่นประเทศนอรเวย์ (Norway) และประเทศสเวเดน (Sweden) ก่อนที่ประเทศนอรเวย์แยกออกเอกราช

ค. รัฐซึ่งได้ร่วมกันมอบอำนาจภายนอกไว้แก่สมาคม ระวางรัฐเป็นผู้ใช้อำนาจภายนอกนั้นแทนในนามของรัฐต่าง ๆ ซึ่งรวมกันนั้น แต่ต่างรัฐยังคงเป็นเอกราชเต็มที่ (Confédération des Etats) เช่นเยอรมันนี (Germany) ก่อนสถาปนาเป็นอาณาจักร

รัฐชะนิดนี้คล้ายกับรัฐที่เรียกกันว่า "สหรัฐ" แต่ยังต่างกันอยู่คืออำนาจภายนอก ต่างรัฐถือว่ายังคงมีอยู่ เว้นแต่ได้มอบหมายให้สมาคมกลาง ซึ่งไม่ใช่รัฐบาลกลางเป็นผู้ใช้อำนาจแทน

๒. สหรัฐ (Etat fédéral)

คือหลาย ๆ รัฐรวมกันตั้งรัฐบาลกลางขึ้นเป็นผู้ถือและใช้อำนาจภายนอก เช่นการต่างประเทศและอำนาจภายในบางอย่าง เช่น การทหาร การไปรษณีย์ ฯลฯ ผู้แทนรัฐอื่น ๆ ส่วนอำนาจภายในนั้น ต่างรัฐก็มีอำนาจเต็มที่ เช่นสหรัฐอเมริกา (United States of America) และอาณาจักรเยอรมันนี (Federated Germany) ในทุกวันนี้เป็นต้น

ส่วนที่ ๒
รัฐเอกราชเต็มที่และเอกราชไม่เต็มที่

ถ้าจะพิจารณาถึงความเป็นเอกราชของประเทศว่าจะเต็มที่หรือไม่แล้ว เราอาจแยกรัฐออกได้เป็น ๒ ประเภท คือ.-

๑. รัฐเอกราชเต็มที่

๒. รัฐเอกราชไม่เต็มที่

ข้อ ๑ รัฐเอกราชเต็มที่

รัฐชะนิดนี้ คือรัฐที่อาจใช้อำนาจทั้งภายนอกภายในได้ โดยไม่ต้องฟังคำบังคับบัญชาของรัฐอื่น เช่นในทวีปอาเซียมีประเทศญี่ปุ่น สยาม จีน เปอร์เซีย ตุรกี ส่วนการเกรงใจกันในระวางประเทศนั้นก็อาจมีได้ แต่เมื่อไม่ปรากฏโดยเปิดเผยว่า รัฐใดจะต้องฟังคำบังคับบัญชาของรัฐอื่นแล้ว ก็ยังถือว่ารัฐอื่นนั้นเป็นเอกราชเต็มที่

ข้อ ๒ รัฐไม่เอกราชเต็มที่

รัฐซึ่งมีความเอกราชไม่เต็มที่นั้น อาจเป็นได้โดยหลายสถาน เช่น

ก. โดยตกอยู่ในความอารักขา (protectorat)

รัฐเช่นนี้ยังมีสภาพเป็นนีติบุคคล แต่อำนาจทั้งภายนอกและอำนาจภายในส่วนมาก ตกอยู่แก่รัฐซึ่งเป็นผู้พิทักษ์ เช่นประเทศเขมร ซึ่งตกอยู่ในความอารักขาของประเทศฝรั่งเศส

อนึ่งควรสังเกตว่า รัฐที่ตกอยู่ในความอารักขานั้นต่างกับดินแดนที่เป็นเมืองขึ้นโดยตรงของประเทศใดประเทศหนึ่ง กล่าวคือ รัฐที่ตกอยู่ในความอารักขา ยังมีสภาพเป็นนีติบุคคล แต่ดินแดนอันเป็นเมืองขึ้นโดยตรงนั้น สภาพแห่งนีติบุคคลได้หมดไป

ข. รัฐซึ่งต้องส่งบรรณาการให้แก่รัฐอื่น

รัฐเช่นนี้ในสมัยโบราณมีมากในทวีปอาเซีย ในสมัยนี้ในทวีปยุโรปยังมีอยู่บ้าง เช่นรัฐ Andorre ซึ่งอยู่ระวางสเปญกับฝรั่งเศส ซึ่งต้องชำระเงินบรรณาการให้แก่รัฐบาลฝรั่งเศสเป็นต้น

ค. รัฐซึ่งอำนาจภายนอกตกอยู่แก่รัฐอื่น แต่ก็ยังมีอำนาจภายนอกที่จะจัดการได้โดยลำพังเอง ส่วนอำนาจภายในมีเต็มที่ ทั้งนี้หมายความถึงรัฐที่เรียกว่าDominionแห่งอาณาจักรอังกฤษ รัฐชะนิดนี้มีเป็นต้นว่า แคนนาดา แอฟริกาใต้ ออสเตรเลีย นิวซีแลนด์ จะเห็นได้ว่า รัฐเหล่านี้อาจใช้อำนาจภายนอกบางอย่างได้ เช่นการเป็นสมาชิกสันนิบาตชาติ

ง. รัฐซึ่งเป็นอาณาเขตต์อาณัติสันนิบาตชาติกล่าวคือ รัฐซึ่งแต่เดิมเป็นเมืองขึ้นของเยอรมันนีหรือของตุรกี แต่ภายหลังมหาสงคราม สัมพันธมิตรได้ยกอาณาเขตต์เหล่านี้ขึ้นต่อสันนิบาตชาติ และสันนิบาตชาติได้มอบให้บางประเทศเป็นผู้จัดการแทน อาณัติแทนสันนิบาตชาติมี ๓ ชะนิด

คือ A.B.C. (ให้ดูคำอธิบายของผู้สอนในหนังสือบทบัณฑิตย์ เล่ม ๖ตอนที่ ๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๓)

นอกจากที่ได้กล่าวมาแล้ว การไม่เป็นเอกราชเต็มที่ ยังอาจมีหลายอย่างมากบ้างน้อยบ้าง ซึ่งควรศึกษาโดยละเอียดในกฎหมายระวางประเทศแผนกคดีเมือง

หมวด ๒
รัฐบาล

เมื่อทราบแล้วว่า การรวมของมนุษย์เป็นประเทศมีสภาพเป็นนีติบุคคล ลำพังแต่สภาพนีติบุคคลเท่านั้นก็จะกระทำกิจการไปไม่ได้ คือจำต้องมีบุคคลหรือคณะบุคคลเป็นผู้จัดการ บุคคลหรือคณะบุคคลนี้เรียกกันว่า รัฐบาลประดุจสมาคมซึ่งเป็นนีติบุคคล ก็จำต้องมีคณะกรรมการเพื่อจัดการสมาคมฉะนั้น (ดูประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา ๑๒๗๔ ถึง ๑๒๙๗)

รัฐบาลจะพึงมีกี่ชะนิดนั้น อาจแยกพิจารณาตามความหมายของรัฐบาลนั้นเอง คือสุดแต่จะพิจารณาตามความหมายอย่างกว้างอย่างแคบ หรือตามความหมายในทางเศรษฐกิจ

ส่วนที่ ๑
รัฐบาลตามความหมายอย่างกว้าง

ตามความหมายอย่างกว้าง รัฐบาลคือ บุคคลหรือคณะบุคคล ซึ่งได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ใช้อำนาจสูงสุดของประเทศทั้ง ๓ ชะนิด คือ อำนาจบัญญัติกฎหมาย อำนาจบริหาร อำนาจตุลาการ ตามแนวแห่งความหมาย อย่างกว้างนี้ เราอาจแยกรัฐบาลออกได้เป็น ๔ ชะนิด

๑. รัฐบาลซึ่งราษฎรได้ใช้อำนาจสูงสุดเองโดยตรง

๒. รัฐบาลซึ่งราษฎรได้ใช้อำนาจสูงสุดนั้น โดยมีผู้แทนอันจะเพิกถอนไม่ได้ จนกว่าจะพ้นระยะเวลาที่ได้แต่งตั้งไว้

๓. รัฐบาลซึ่งราษฎรได้ใช้อำนาจสูงสุดนั้น โดยมีผู้แทนอันราษฎรจะเพิกถอนได้ตามความพอใจ

๔. รัฐบาลซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงอำนาจเต็มที่ ในการที่จะใช้อำนาจสูงสุดของรัฐ

ข้อ ๑ รัฐบาลซึ่งราษฎรได้ใช้อำนาจสูงสุดเองโดยตรง

การปกครองชะนิดนี้อาจจะเป็นไปได้ในประเทศเล็ก ซึ่งมีพลเมืองแต่เพียงเล็กน้อย แต่ในประเทศใหญ่ ๆ ราษฎรจะใช้อำนาจโดยตนเองทุก ๆ อย่างย่อมเป็นทางไม่สะดวก แม้กระนั้นก็ตาม ในสมัยโรมันเมื่อครั้งสร้างกรุงโรมใหม่ ๆ พลเมืองยังมีจำนวนน้อย ราษฎรได้ใช้อำนาจสูงสุดโดยตรงแต่ฉะเพาะในการบัญญัติกฎหมาย คือได้มาชุมนุมกันลงมติในกฎหมายที่จะบัญญัติขึ้น ส่วนอำนาจสูงสุดอื่น ๆ

เช่นในการปฏิบัติตามกฎหมาย หรืออำนาจบริหาร และในการวินิจฉัยกฎหมาย ซึ่งเป็นการที่จะต้องกระทำประจำวัน ก็จำต้องมอบให้บุคคลหรือคณะบุคคลซึ่งได้เลือกตั้งขึ้น เป็นผู้กระทำการแทน ถ้าราษฎรจะทำเสียโดยตรงทั้งหมด ก็จะไม่มีเวลาทำมาหากิน แต่ในการบัญญัติกฎหมายนั้น ไม่ใช่เป็นการที่จะต้องกระทำทุก ๆ วัน เหตุฉะนั้นราษฎรก็อาจที่จะใช้อำนาจสูงสุดนั้นโดยตรงได้

ทุกวันนี้ในประเทศสวิตเซอร์แลนด์ การบัญญัติกฎหมายอาจต้องได้รับอนุมัติราษฎร เช่นในเรื่องการเปลี่ยนแปลงแก้ไขธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน ส่วนกฎหมายอื่นเมื่อราษฎรตั้งแต่สามหมื่นคนได้ร้องขอ หรือเมื่อ ๘ รัฐได้ร้องขอ กฎหมายนั้นต้องนำปรึกษาราษฎร และให้ราษฎรลงมติ

ในอาณาจักรเยอรมันนี ประธานาธิบดีมีอำนาจในการนำกฎหมายปรึกษาให้ราษฎรลงมติ

แต่วิธีของประเทศสวิตเซอร์แลนด์หรือเยอรมันนี้ควรจัดว่าเป็นวิธีผะสมระวางวิธีที่ ๑ กับวิธีที่ ๒ ที่จะกล่าวต่อไป

ข้อ ๒ รัฐบาลซึ่งราษฎรได้ใช้อำนาจสูงสุด โดยมีผู้แทนอันจะเพิกถอนไม่ได้จนกว่าจะพ้นระยะเวลาที่ได้แต่งตั้งไว้

การปกครองชะนิดนี้ราษฎรได้แต่งตั้งผู้แทนเป็นผู้ใช้อำนาจแทน และผู้แต่งตั้งนี้อยู่ในตำแหน่งตามระยะเวลาที่ได้กำหนดไว้นั้น ราษฎรจะเพิกถอนเสียไม่ได้ วิธีนี้เป็นวิธีที่ใช้อยู่โดยมากในโลก เช่นในประเทศอังกฤษ ฝรั่งเศส ญี่ปุ่น เป็นต้น

ข้อ ๓ รัฐบาลซึ่งราษฎรได้ใช้อำนาจสูงสุดนั้น โดยผู้แทนอันราษฎรจะเพิกถอนได้ตามความพอใจ

การปกครองชะนิดนี้ คือราษฎรได้ตั้งผู้แทนขึ้นไว้เป็นผู้ใช้อำนาจแทน แต่ในบางกรณีย์ราษฎรอาจจะถอนอำนาจนั้น เช่นการสั่งให้เลิกสภาโดยมติของราษฎรในประเทศสวิตเซอร์แลนด์ หรือการถอดถอนผู้แทนในสหปาลีรัฐอเมริกา การปกครองชะนิดนี้ ราษฎรมิได้มอบอำนาจให้ผู้แทนอย่างเด็ดขาด ในอาณาจักรเยอรมันนีทุกวันนี้ บทกฎหมายบางฉะบับอาจจะต้องได้รับมติของราษฎร เช่น ประธานาธิบดีมีอำนาจนำกฎหมายซึ่งสภาการแผ่นดินได้ลงมติแล้ว แต่ยังไม่ประกาศใช้ออกให้ราษฎรลงมติได้ (ดูธรรมนูญการปกครองแผ่นดินแห่งอาณาจักรเยอรมันนี มาตรา ๗๓)

ข้อ ๔ รัฐบาลซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงอำนาจเต็มที่ในการที่จะใช้อำนาจสูงสุด

การปกครองโดยวิธีนี้ เช่นการปกครองประเทศสยาม และซึ่งจะได้ศึกษาต่อไปในเบื้องหน้า

ส่วนที่ ๒
รัฐบาลตามความหมายอย่างแคบ

เมื่อกล่าวถึงรัฐบาลตามความหมายอย่างแคบ รัฐบาลหมายถึงบุคคลหรือคณะบุคคล ซึ่งได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ใช้อำนาจสูงสุดในทางบริหาร ซึ่งบางครั้งรวมทั้งอำนาจตุลาการด้วย แต่ไม่รวมถึงอำนาจบัญญัติกฎหมายเหตุฉะนั้นจึงได้เรียกว่ารัฐบาลตามความหมายอย่างแคบตามแนวที่ได้กล่าวนี้ การที่จะแบ่งรัฐบาลออกเป็นกี่ชะนิดก็เพ่งเล็งกันถึงผู้เป็นประมุขแห่งอำนาจบริหารว่าเป็นบุคคลชะนิดใด ถ้าเป็นบุคคลอื่นซึ่งไม่ใช่พระเจ้าแผ่นดิน ก็เรียกว่ารัฐบาลประชาธิปตัย

ข้อ ๑ รัฐบาลราชาธิปตัย

ตามลัทธินี้ การเป็นประมุขแห่งอำนาจบริหารตกอยู่แก่บุคคลคนหนึ่ง ซึ่งเรียกว่า พระเจ้าแผ่นดิน หรือ "พระเจ้าอยู่หัว" และอำนาจนี้เป็นพระราชมฤดกตกทอดกันต่อ ๆ ไป ได้แก่พระบรมวงศานุวงศ์ในพระราชวงศ์เดียวกัน

รัฐบาลราชาธิปตัย อาจแยกออกได้เป็น ๕ ชะนิด

๑. รัฐบาลราชาธิปตัยอำนาจไม่จำกัด หรือที่เรียกกันตามภาษาสามัญว่า รัฐบาลซึ่งพระเจ้าแผ่นดินอยู่เหนือกฎหมาย รัฐบาลชะนิดนี้พระเจ้าแผ่นดินมีอำนาจทำการใด ๆ ได้โดยไม่จำกัด เช่นรัฐบาลประเทศสยาม

๒. รัฐบาลราชาธิปตัยอำนาจจำกัด ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินไม่มีอำนาจในการแผ่นดิน นอกจากอำนาจที่จะเป็นประธานในการพิธี และอำนาจในการลงพระนามในบทกฎหมายต่าง ๆ และยอมให้อ้างพระนามในกิจการต่าง ๆ แต่พระองค์มิได้ใช้อำนาจด้วยพระองค์เอง อำนาจบริหารที่แท้จริงตกอยู่แก่คณะเสนาบดี เช่นในประเทศอังกฤษ และเพราะเหตุที่พระเจ้าแผ่นดินทำอะไรไม่ได้นี้เอง จึงมีสุภาษิตอังกฤษอยู่ว่า King can do no wrong หมายความว่า พระเจ้าแผ่นดินไม่อาจทำผิด ถ้าจะพูดกลับอีกอย่างหนึ่ง ก็คือเมื่อพระเจ้าแผ่นดินทำอะไรไม่ได้ ก็ทำผิดไม่ได้อยู่เอง

๓. รัฐบาลราชาธิปตัยอำนาจจำกัดฉะเพาะพระเจ้าแผ่นดิน แต่อัครมหาเสนาบดีมีอำนาจเกือบเต็มที่ในทางบริหาร เว้นไว้แต่ในบางกรณีย์ต้องได้รับปรึกษาจากสภาการแผ่นดิน เช่นการปกครองในประเทศอิตาลีทุกวันนี้ (ดูกฎหมายอิตาเลียนฉะบับลงวันที่ ๒๔ ธันวาคม ค.ศ. ๑๙๒๕ ว่าด้วยหน้าที่และเอกสิทธิของหัวหน้ารัฐบาล ซึ่งเป็นอัครมหาเสนาบดีและรัฐเลขาธิการ)

๔. รัฐบาลราชาธิปตัย ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินมีอำนาจร่วมกับอัครมหาเสนาบดีซึ่งเป็นคณะทหาร เช่นการปกครองประเทศสเปญในสมัยนายพลเดอริเวอรา อัครมหาเสนาบดีมีอำนาจเสนอกฤษฎีกาต่อพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อได้รับพระบรมราชานุญาต ก็มีผลเป็นกฎหมายทีเดียว (ดูพระราชกฤษฎีกาพระเจ้าแผ่นดินสเปญ ฉะบับลงวันที่ ๑๕ กันยายน ค.ศ. ๑๙๒๓) แต่ลัทธินี้ได้ศูนย์สิ้นไปแล้ว

๕. รัฐบาลราชาธิปตัย ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินมีอำนาจที่จะกระทำการด้วยพระองค์เอง แต่กิจการบางชะนิดจะต้องปรึกษาคณะเสนาบดี แต่ไม่ต้องปรึกษารัฐสภาเลยก็ได้ พระราชกฤษฎีกาต้องมีลายมือชื่ออัครมหาเสนาบดีและเสนาบดียุตติธรรมและเสนาบดีเจ้าหน้าที่กำกับ เป็นการระวังการใช้อำนาจของพระเจ้าแผ่นดิน เช่นการปกครองประเทศยูโกสลาเวีย ตามกฎหมายลงวันที่ ๙มกราคม ค.ศ. ๑๙๒๙แต่ลัทธินี้ได้เลิกใช้แล้ว

(ยุตติการสอนเพียงเท่านี้ ต่อไปขอให้ดูคำอธิบายของพระสารสาสน์ประพันธ์ผู้สอนแทน)

คำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศ แผนกคดีบุคคล

โดย

หลวงประดิษฐมนูธรรม

(ปรีดี พนมยงค์)

ซึ่งได้แสดงที่โรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔

มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง

พิมพ์แจก

ในการฌาปนกิจศพ นายเสียง พนมยงค์

ณ วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๕

คำนำ

เนื่องในการฌาปนกิจศพ นายเสียง พนมยงค์ บิดาหลวงประดิษฐมนูธรรม (ปรีดี พนมยงค์) ซึ่งเป็นผู้เริ่มแรกก่อตั้งมหาวิทยาลัยนี้ และได้ให้ความอุปการะโดยดำรงตำแหน่งเป็นผู้ประศาสน์การมหาวิทยาลัยตลอดมา มิได้รับประโยชน์ตอบแทนการงานซึ่งได้ปฏิบัติด้วยความมานะบากบั่น มิได้เห็นแก่เหน็ดเหนื่อยอย่างใด วาระนี้ถึงโอกาสที่พึงจะแสดงกตเวทีในบุญคุณอันใหญ่หลวง ที่หลวงประดิษฐมนูธรรม มีต่อมหาวิทยาลัยนี้ มหาวิทยาลัยจึงขอมีส่วนช่วยเหลือในการฌาปนกิจครั้งนี้ด้วย

โดยที่มหาวิทยาลัยเป็นสถานการศึกษา จึงเห็นว่า ควรจัดพิมพ์หนังสือวิชากฎหมายอันเป็นภาระหน้าที่ของมหาวิทยาลัยโดยฉะเพาะแจกเป็นของชำร่วย และในการเลือกเรื่องสำหรับพิมพ์ขึ้นในโอกาสเช่นนี้ก็ไม่มีอะไรจะสนองคุณผู้บุพพการีดียิ่งกว่าสิ่งที่เป็นงานของหลวงประดิษฐมนูธรรมนั่นเอง ดังนี้ มหาวิทยาลัยจึงได้เลือกเอาคำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคล ซึ่งหลวงประดิษฐมนูธรรมได้สอนที่โรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุตติธรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ จัดพิมพ์ขึ้น

คำอธิบายกฎหมายลักษณะนี้ หลวงประดิษฐมนูธรรม ได้แสดงไว้เป็นเวลาหลายปีแล้ว เป็นธรรมดาอยู่เองที่ในระหว่างระยะเวลาที่ล่วงเลยมานั้นอาจมีพระราชกำหนดกฎหมายและเหตุการณ์บางอย่างอันเกี่ยวด้วยกฎหมายลักษณะนี้ได้เปลี่ยนแปลงไปแต่หลักใหญ่ก็คงดำรงอยู่และต้องใช้ได้เป็นอย่างดี ด้วยความประสงค์ที่จะรักษาต้นฉะบับเดิมของหลวงประดิษฐมนูธรรมซึ่งได้เขียนไว้ในครั้งกระนั้นให้คงอยู่ทุกส่วนประการหนึ่ง และโดยที่หลักใหญ่อันเป็นสาระสำคัญมิได้เปลี่ยนแปลงไปอีกประการหนึ่ง มหาวิทยาลัยจึงมิได้ทำการเปลี่ยนแปลงแก้ไขต้นฉะบับนั้นแต่ประการใด

ในที่สุดมหาวิทยาลัยหวังว่าหนังสือเล่มนี้คงจะเป็นประโยชน์แก่ผู้ที่สนใจในวิชากฎหมายทั้งหลาย และขอท่านที่ได้รับชำร่วยหนังสือเล่มนี้ได้ช่วยตั้งประณิธานให้วิญญาณ นายเสียง พนมยงค์ ได้รับความสงบสุขตามผลานิสงส์ที่หลวงประดิษฐมนูธรรม ผู้บุตร ได้สร้างสมไว้เป็นประโยชน์ยิ่งแก่บ้านเมืองยากที่จะหาสิ่งใดเสมอเหมือนนั้น เทอญ.

มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง

วันที่ ๒ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๗๘

สารบัญ

คำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคล

ภาค ๑

ข้อความเบื้องต้น

หมวดที่ ๑ กฎหมายระหว่างประเทศ คือ อะไร ? ๓๑๕

ส่วนที่ ๑ ประเทศ ๓๑๕

บทที่ ๑ ประเทศ คือ อะไร ? ๓๑๕

บทที่ ๒ รัฐบาล ๓๑๖

บทที่ ๓ ประเทศเอกราช ๓๑๗

ส่วนที่ ๒ ความเกี่ยวพันระหว่างประเทศ ๓๑๗

บทที่ ๑ เกี่ยวพันในคดีเมือง ๓๑๗

บทที่ ๒ เกี่ยวพันในคดีบุคคล ๓๑๘

บทที่ ๓ ความเกี่ยวพันในคดีอาชญา ๓๑๙

บทที่ ๔ ความเกี่ยวพันในกระบวนวิธีพิจารณาคดี ๓๑๙

ส่วนที่ ๓ ลักษณะและชะนิดของหลักที่ใช้บังคับความเกี่ยวพันระหว่างประเทศ ๓๒๐

บทที่ ๑ ลักษณะ ๓๒๐

บทที่ ๒ ชะนิดของหลักที่ใช้บังคับความเกี่ยวพันระหว่างประเทศ ๓๒๒

หมวดที่ ๒ วัตถุแห่งกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคล ๓๒๖

ภาค ๒

สัญชาติ

หมวดที่ ๑ ข้อความทั่วไป ๓๒๗

หมวดที่ ๒ การมีสัญชาติ ๓๒๙

ส่วนที่ ๑ การมีสัญชาติโดยกำเนิด ๓๒๙

บทที่ ๑ การมีสัญชาติโดยกำเนิด ตามพระราชบัญญัติสัญชาติ พ.ศ. ๒๔๕๖ ๓๓๐

ปัญหา ๑ อย่างไรเรียกว่าได้กำเนิด ๓๓๑

ปัญหา ๒ ฐานะของบุตร์ซึ่งเกิดด้วยภรรยาโดยไม่ชอบด้วยกฎหมาย ๓๓๑
ปัญหา ๓ ฐานะของบุตร์บุญธรรม ๓๓๒
บทที่ ๒ การมีสัญชาติโดยกำเนิดตามข้อตกลงพิเศษระหว่างประเทศสยามกับต่างประเทศ ๓๓๗
ส่วนที่ ๒ การมีสัญชาติโดยการแปลงชาติ ๓๔๖
บทที่ ๑ ลักษณะคนต่างด้าวแปลงชาติเป็นคนไทย ๓๔๘
บทที่ ๒ ลักษณะคนไทยที่แปลงชาติเป็นคนต่างด้าว ๓๕๒
ส่วนที่ ๓ การมีสัญชาติโดยการแต่งงาน ๓๕๕
บทที่ ๑ หญิงต่างด้าวแต่งงานกับชายไทย ๓๕๕
บทที่ ๒ หญิงไทยแต่งงานกับคนต่างด้าว ๓๕๖
ส่วนที่ ๔ การมีสัญชาติโดยอาณาเขตต์ประเทศเปลี่ยนแปลงอิสสระภาพ ๓๕๖
บทที่ ๑ บุคคลชะนิดใดเรียกว่าพลเมืองแห่งอาณาเขตต์นั้น ? ๓๕๖
บทที่ ๒ การเปลี่ยนสัญชาติเช่นนี้จะมีผลตั้งแต่เมื่อใด ? ๓๕๘
บทที่ ๓ วิธีที่บุคคลสละการเปลี่ยนสัญชาติตามอาณาเขตต์ ๓๕๙
ส่วนที่ ๓ การสิ้นสัญชาติ ๓๖๑
หมวดที่ ๔ การกลับคืนสู่สัญชาติเดิม

ภาค ๓

ฐานะของคนต่างด้าว ๓๖๑

ฐานะของต่างด้าวในปัจจุบัน ๓๖๓
หมวดที่ ๑ ฐานะของคนต่างด้าวโดยทั่วไป ๓๖๓
ส่วนที่ ๑ ฐานะในสิทธิมหาชน ๓๖๓
บทที่ ๑ การเข้ามาในอาณาเขตต์ ๓๖๔
บทที่ ๒ การเนรเทศ ๓๖๕
บทที่ ๓ การส่งผู้ร้ายข้ามแดน ๓๖๖
ส่วนที่ ๒ ฐานะในสิทธิเอกชน ๓๖๗

บทที่ ๑ สิทธิในสภาพบุคคล ๓๖๗
บทที่ ๒ สิทธิในเรื่องหนี้ ๓๖๗
บทที่ ๓ สิทธิในทรัพย์สิน ๓๖๗
หมวดที่ ๒ ฐานะของคนต่างด้าวตามที่สัญญาระหว่างประเทศได้กำหนดไว้ ๓๖๙
ส่วนที่ ๑ คนต่างด้าวที่มีสิทธิพิเศษในทางศาลแต่มิใช่คนอังกฤษหรือฝรั่งเศส ๓๗๐
ส่วนที่ ๒ คนฝรั่งเศส ๓๗๑
บทที่ ๑ Citizen พลเมืองฝรั่งเศส ๓๗๑
บทที่ ๒ คนชาวเอเชียในบังคับและในความอารักขาฝรั่งเศส ซึ่งอยู่ในมณฑลอุดร และอิสาณไม่ว่าจะจดทะเบียนเมื่อใด กับคนชาวเอเชียในบังคับและอารักขาฝรั่งเศสที่ อยู่นอกมณฑลทั้ง ๒ แต่ได้จดทะเบียน ณ สถานกงสุล ก่อนวันที่ ๒๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ (ค.ศ. ๑๙๐๗) ๓๗๓
บทที่ ๓ คนชาวเอเชียในบังคับและในความอารักขาฝรั่งเศส นอกมณฑลอุดรและ อิสาณที่ได้จดทะเบียนภายหลังวันที่ ๒๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ (ค.ศ. ๑๙๐๗) กับคนในบังคับและในอารักขาฝรั่งเศสที่ไม่ใช่ชาวเอเชีย ๓๗๔
ส่วนที่ ๓ คนอังกฤษ ๓๗๔
บทที่ ๑ คดีชั้นต้น ๓๗๕
บทที่ ๒ คดีชั้นอุทธรณ์ ๓๗๘
บทที่ ๓ คดีชั้นฎีกา ๓๗๘
หมวดที่ ๓ ฐานะของนีติบุคคลต่างด้าว ๓๗๘
ส่วนที่ ๑ ประเทศเอกราช ๓๗๙
ส่วนที่ ๒ คณะบุคคลและกองทรัพย์สินอื่น ๆ ๓๗๙

ภาคที่ ๔

การใช้กฎหมายเนื่องแต่กฎหมายเอกชนระหว่างประเทศขัดกัน

๓๘๐
พงษาวดารการใช้กฎหมายเนื่องแต่กฎหมายเอกชนระหว่างประเทศขัดกัน ๓๘๑
ชะนิดต่าง ๆ ของกฎหมายเอกชนที่ขัดกัน ๓๘๒

ประเภทที่ ๑ กฎหมายส่วนบุคคล ๓๘๓
ประเภทที่ ๒ กฎหมายท้องถิ่น ๓๘๓
ข้อจำกัดแห่งการใช้กฎหมายต่างด้าว ๓๘๔

บรรพ ๑

ลักษณะ ๑

บทเบ็ดเสร็จทั่วไป ๓๘๕

ลักษณะ ๒

บุคคล ๓๘๕

หมวดที่ ๑ บุคคลธรรมดา ๓๘๕
ส่วนที่ ๑ สภาพบุคคล ๓๘๕
ส่วนที่ ๒ ความสามารถ ๓๘๗
ส่วนที่ ๓ ภูมิลำเนา ๓๘๗
ส่วนที่ ๔ สาปสูญ ๓๘๘
ส่วนสุดท้าย (เพิ่มเติม) สัญชาติ ๓๘๙
หมวด ๒ นีติบุคคล ๓๙๐

ลักษณะ ๓

ทรัพย์ ๓๙๑

ความเห็นในประเทศต่าง ๆ ๓๙๓

ลักษณะ ๔

นีติกรรม ๓๙๓

หมวด ๑ บทเบ็ดเสร็จทั่วไป ๓๙๔
บทที่ ๑ วัตถุที่ประสงค์แห่งนีติกรรม ๓๙๔
บทที่ ๒ แบบแห่งนีติกรรม ๓๙๕
หมวด ๒ แสดงเจตนา ๓๙๗
หมวด ๓ โมฆะและโมฆียะ ๓๙๗
หมวด ๔ เงื่อนไขและเงื่อนเวลาเริ่มต้นหรือเวลาสิ้นสุด ๓๙๗

ลักษณะ ๕

ระยะเวลา ๓๙๘

ลักษณะ ๖

อายุความ ๓๙๘

บรรพ ๒

หนี้ ๓๙๙

ลักษณะ ๑

บทเบ็ดเสร็จทั่วไป ๓๙๙

หมวด ๑ วัตถุแห่งหนี้ ๓๙๙

หมวด ๒ ผลแห่งหนี้ ๔๐๐

ส่วนที่ ๑ การไม่ชำระหนี้ ๔๐๐

ส่วนที่ ๒ รับช่วงสิทธิ ๔๐๐

ส่วนที่ ๓ และ ๔ การใช้สิทธิเรียกร้องของลูกหนี้เพิกถอนการฉ้อฉล ๔๐๐

ส่วนที่ ๕ สิทธิยึดหน่วง ๔๐๑

ส่วนที่ ๖ บุริมสิทธิ ๔๐๑

หมวด ๓ ลูกหนี้เจ้าหนี้หลายคน ๔๐๑

หมวด ๔ โอนสิทธิเรียกร้อง ๔๐๑

หมวด ๕ ความระงับหนี้ ๔๐๑

ส่วนที่ ๑ การชำระหนี้ ๔๐๒

ส่วนที่ ๒ ปลดหนี้ ๔๐๓

ส่วนที่ ๓ หักกลบลบหนี้ ๔๐๓

ส่วนที่ ๔ แปลงหนี้ใหม่ ๔๐๓

ส่วนที่ ๕ หนี้เกลื่อนกลืนกัน ๔๐๓

ลักษณะ ๒

สัญญา ๔๐๓

หมวด ๑ ก่อให้เกิดสัญญา ๔๐๔

หมวด ๒ ผลของสัญญา ๔๐๔

หมวด ๓ มัดจำ และกำหนดเบี้ยปรับ ๔๐๔

หมวด ๔ เลิกสัญญา ๔๐๔

ลักษณะ ๓
จัดการงานนอกสั่ง ๔๐๔

ลักษณะ ๔
ลาภมิควรได้ ๔๐๔

ลักษณะ ๕
ละเมิด ๔๐๕

บรรพ ๓
เอกเทศสัญญา ๔๐๕
ข้อความทั่วไป
ลักษณะ ๑
ซื้อขาย ๔๐๖

ลักษณะ ๒
แลกเปลี่ยน ๔๐๗

ลักษณะ ๓
ให้ ๔๐๗

ลักษณะ ๔
เช่าทรัพย์ ๔๐๗

ลักษณะ ๕
เช่าซื้อ ๔๐๗

ลักษณะ ๖
จ้างแรงงาน ๔๐๗

ลักษณะ ๗
จ้างทำของ ๔๐๗

ลักษณะ ๘
รับขน ๔๐๗

ลักษณะ ๙
ยืม ๔๐๘
ลักษณะ ๑๐
ฝากทรัพย์ ๔๐๘
ลักษณะ ๑๑
ค้ำประกัน ๔๐๘
ลักษณะ ๑๒
จำนอง ๔๐๘
ลักษณะ ๑๓
จำนำ ๔๐๘
ลักษณะ ๑๔
เก็บของในคลังสินค้า ๔๐๘
ลักษณะ ๑๕
ตัวแทน ๔๐๙
ลักษณะ ๑๖
นายหน้า ๔๐๙
ลักษณะ ๑๗
ปราณีประนอมยอมความ ๔๐๙
ลักษณะ ๑๘
การพะนันและบันต่อ ๔๐๙
ลักษณะ ๑๙
บัญชีเดินสะพัด ๔๑๐
ลักษณะ ๒๐
ประกันภัย ๔๑๐
ลักษณะ ๒๑
ตั๋วเงิน ๔๑๐

ข้อ ๑ ความสามารถ ๔๑๐
ข้อ ๒ แบบ ๔๑๐
ข้อ ๓ ผล ๔๑๑

ลักษณะ ๒๒
หุ้นส่วนและบริษัท ๔๑๑

ลักษณะ ๒๓
สมาคม ๔๑๑

บรรพ ๔
ทรัพย์สิน ๔๑๑

ข้อ ๑ ความสามรถ ๔๑๒
ข้อ ๒ แบบ ๔๑๒

บรรพ ๕
ครอบครัว ๔๑๒

ลักษณะ ๑
ผัวเมีย ๔๑๒

หมวด ๑ สัญญาแต่งงาน ๔๑๒
ส่วนที่ ๑ ความตกลง ๔๑๓
ส่วนที่ ๒ ความสามารถ ๔๑๓
บทที่ ๑ การกำหนดอายุ ๔๑๓
บทที่ ๒ ข้อขัดขั้นในการสมรส ๔๑๓
ส่วนที่ ๓ แบบพิธีการสมรส ๔๑๖
หมวด ๒ ผลของการสมรสในส่วนที่เกี่ยวกับตัวบุคคลสามีภรรยา ๔๑๖
หมวด ๓ ผลของการสมรสในส่วนที่เกี่ยวกับทรัพย์สินระหว่างสามีภรรยา ๔๑๖
หมวด ๔ การหย่าและร้าง ๔๑๗

ลักษณะ ๒
บุตร์กับบิดามารดา ๔๑๘

หมวด ๑ การเป็นบุตร์ของบิดามารดา ๔๑๘
ส่วนที่ ๑ บุตร์โดยชอบด้วยกฎหมาย ๔๑๘

บทที่ ๑ วิธีขอร้องให้แสดงว่าเป็นบุตร์โดยชอบด้วยกฎหมาย ๔๑๘
บทที่ ๒ เหตุแห่งการที่จะยอมรับให้พิศูจน์ ๔๑๘
ส่วนที่ ๒ บุตร์โดยไม่ชอบด้วยกฎหมาย ๔๑๙
ส่วนที่ ๓ บุตร์บุญธรรม ๔๑๙
หมวด ๒ อำนาจและหน้าที่ของบิดามารดาอันเกี่ยวแก่บุตร์ ๔๑๙

ลักษณะ ๓
การคุ้มครองของผู้ไม่มีความสามารถเต็มภูมิ ๔๒๐

หมวด ๑ ผู้เยาว์ ๔๒๐
หมวด ๒ ผู้ไร้ความสามารถและเสมือนไร้ความสามารถ ๔๒๐

บรรพ ๖
มฤดก ๔๒๐

ลักษณะ ๑
มฤดกไม่มีพินัยกรรม์ ๔๒๐

ลักษณะ ๒
มฤดกพินัยกรรม์ ๔๒๑

ข้อความต่อท้ายสำหรับภาค ๔
ลักษณะ ๑
ล้มละลาย ๔๒๒

ลักษณะ ๒ กรรมสิทธิ์หนังสือยี่ห้อการค้าขายเปเตนท์ ๔๒๓

ภาค ๕
วิธีพิจารณาการแผนกเอกชนระหว่างประเทศ ๔๒๔

หมวดที่ ๑ อำนาจศาล
หมวดที่ ๒ วิธีดำเนินคดีจนถึงการพิพากษา
หมวดที่ ๓ วิธีปฏิบัติตามคำพิพากษาหรือผลแห่งคำพิพากษาของศาลต่างด้าว ๔๒๔

คำอธิบาย
กฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคล

โดย
หลวงประดิษฐมนูธรรม
(ปรีดี พนมยงค์)

ซึ่งได้แสดงที่โรงเรียนกฎหมายกระทรวงยุตติธรรม
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔

ภาคที่ ๑
ข้อความเบื้องต้น

หมวดที่ ๑
กฎหมายระหว่างประเทศคืออะไร?

กฎหมายระหว่างประเทศคือหลักที่ใช้บังคับความเกี่ยวพันระหว่างประเทศ
การที่จะทราบความหมายที่ได้กล่าวไว้ดั่งนี้ เราควรแยกพิจารณาข้อความสำคัญเหล่านี้เสียก่อนคือ.-

๑. ประเทศ
๒. ความเกี่ยวพันระหว่างประเทศ
๓. ลักษณะและชะนิดของหลักที่ใช้บังคับระหว่างความเกี่ยวพันระหว่างประเทศ

ส่วนที่ ๑
ประเทศ

บทที่ ๑
ประเทศคืออะไร?

คำว่า "ประเทศ" นั้นอาจมีความหมายได้หลายประการปทานุกรมของกระทรวงธรรมการ พิมพ์ครั้งที่ ๒ หน้า ๓๔๒ ให้ความหมายตามที่มาของคำนี้ คือตามภาษาสันสกฤตว่า "ตำบล บ้าน เมือง แว่นแคว้น" แต่เราจะเห็นได้ต่อไปว่าความเกี่ยวพันระหว่างตำบล ด้วยกันแล้ว คือระหว่างตำบลกับเมืองนั้นย่อมอยู่ในความบังคับแห่งกฎหมายภายในของประเทศซึ่งครอบงำตำบลและเมืองนั้นหาใช่กฎหมายระหว่างประเทศไม่

คำว่า "ประเทศ" ซึ่งใช้กันในภาษาไทยและตามความหมายของวิชาซึ่งเราศึกษานี้หมายความถึงบุคคลซึ่งรวบรวมกันอยู่ในอาณาเขตต์ ๑ มีรัฐบาลปกครอง (ให้เทียบดูหัวข้อกฎหมายนานาประเทศแผนกคดีเมืองของพระมงกุฎเกล้า ฯ หน้า ๘)

คณะบุคคลซึ่งรวมกันตามนัยแห่งกฎหมายระหว่างประเทศถือว่ามีฐานะเป็นนีติบุคคล กล่าวคือมีสิทธิและหน้าที่เหมือนกับบุคคลธรรมดาคนหนึ่ง

นอกจากคำว่า "ประเทศ" แล้วยังมีผู้นิยมใช้คำว่า "แผ่นดิน" บ้าง "รัฐ" บ้าง เพื่อแสดงความหมายของคณะบุคคลที่กล่าวถึงนี้ แต่เราจะตัดสินถือเอาคำไหนว่าถูกกว่ากันยังไม่ได้ เพราะในภาษาไทยนั้นเรายังใช้คำเหล่านี้ปะปนกันอยู่

บทที่ ๒
รัฐบาล

เราต้องสังเกตว่า "ประเทศ" ต่างกับ "รัฐบาล" คำว่า "รัฐบาล" มีความหมายได้ ๒ ประการ

ก. ตามความหมายอย่างกว้าง รัฐบาลคือบุคคลหรือคณะบุคคลซึ่งได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ใช้อำนาจสูงสุดของประเทศ อำนาจสูงสุดของประเทศนั้นอาจจัดแบ่งออกได้เป็น ๓ จำพวก คือ :-

๑. อำนาจนีติบัญญัติ

๒. อำนาจบริหาร

๓. อำนาจตุลาการ

ข. ตามความหมายอย่างแคบ รัฐบาลคือบุคคลหรือคณะบุคคลซึ่งมีอำนาจในทางบริหาร คือเป็นผู้ซึ่งมีอำนาจและหน้าที่ปฏิบัติการให้เป็นไปตามกฎหมายของรัฏฐาธิปัตย์

แต่จะโดยความหมายอย่างกว้างหรืออย่างแคบก็ตาม รัฐบาลหมายถึงบุคคลหรือคณะบุคคลซึ่งมีสิทธิและหน้าที่ใช้อำนาจของประเทศในนามของประเทศ และถ้าจะเทียบกับสมาคมแล้ว ประเทศก็คือตัวสมาคมซึ่งเป็นนีติบุคคลนั่นเอง และรัฐบาลนั้นเสมือนกับคณะกรรมการจัดการสมาคม

ผลแห่งความแตกต่างในระหว่างประเทศกับรัฐบาลนั้นมีในเรื่องซึ่งเราศึกษาอยู่นี้ว่า ข้อตกลงระหว่างประเทศหรือสัญญาทางพระราชไมตรีที่ทำในระหว่างประเทศนั้นยังคงใช้ได้อยู่เสมอ ถึงแม้คณะรัฐบาลของอีกประเทศหนึ่งจะเปลี่ยนแปลงก็ตาม เช่นสัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างประเทศสยามกับโปรตุเกส

ค.ศ. ๑๘๘๙ ยังคงใช้ได้ตลอดมาจนถึงสัญญาฉะบับใหม่ ซึ่งให้ใช้ตั้งแต่วันที่ ๓๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๙ เป็นต้นไป ถึงแม้ในระหว่างนั้นประเทศโปรตุเกศได้เปลี่ยนแปลงรัฐบาลก็ดี

บทที่ ๓
ประเทศเอกราช

ประเทศซึ่งเป็นผู้อยู่ใต้กฎหมายซึ่งเราศึกษานี้ต้องเป็นประเทศเอกราช คือมีอำนาจอิสสระที่จะจัดการทั้งภายในและภายนอกประเทศได้ตามอำเภอใจโดยไม่ต้องฟังคำสั่งของนีติบุคคลอื่น

เพราะฉะนั้นความเกี่ยวพันระหว่างประเทศเอกราชจึ่งจัดเข้าอยู่ในบังคับแห่งกฎหมายระหว่างประเทศ ส่วนความเกี่ยวพันระหว่างประเทศราชกับประเทศที่มีอำนาจเหนือ หรือระหว่างตำบลกับตำบลในประเทศเดียวกัน หรือในระหว่างรัฐต่าง ๆ ที่รวมเข้าเป็นสหปาลิรัฐนั้นก็อยู่ใต้อำนาจของกฎหมายภายในระหว่างประเทศนั่นเอง ไม่ใช่กฎหมายระหว่างประเทศ เช่นรัฐต่าง ๆ ในประเทศสวิสเซอร์แลนด์

ส่วนที่ ๒
ความเกี่ยวพันระหว่างประเทศ

ประเทศย่อมมีความเกี่ยวพันกันได้หลายประการ คือ :-

๑. เกี่ยวพันในคดีเมือง
๒. เกี่ยวพันในคดีบุคคล
๓. เกี่ยวพันในคดีอาชญา
๔. เกี่ยวพันในคดีกระบวนวิธีพิจารณาคดี

บทที่ ๑
เกี่ยวพันในคดีเมือง

เราได้กล่าวมาแล้วว่า ตามนัยแห่งกฎหมายระหว่างประเทศนั้นประเทศมีฐานะเป็นนีติบุคคล เพราะเหตุนี้ประเทศจึ่งมีสิทธิและหน้าที่เหมือนดั่งบุคคลธรรมดาคนหนึ่ง สิทธิและหน้าที่ของประเทศอันเป็นนีติบุคคลจึ่งอาจเกี่ยวพันระหว่างกันหรือพิพาทโต้แย้งกัน เช่นในเรื่องเขตต์แดน ในเรื่องทางไมตรี การทำสงคราม การสงบศึก

การเกี่ยวพันโดยอาการเช่นนี้มีลักษณะไปในทางสิทธิและหน้าที่มหาชน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ ได้พระราชทานนามแห่งกฎหมายระหว่างประเทศแผนกนี้ว่า "กฎหมายนานาประเทศแพนกคดีเมือง" และซึ่งได้เปลี่ยนเรียกกันทุกวันนี้ว่า "กฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีเมือง" คดีเมืองในที่นี้

คือมหาชน หรือ(Public) นั่นเอง กฎหมายระหว่างประเทศแผนกนี้ตรงกับที่เรียกในภาษาอังกฤษว่า Public International Law และภาษาฝรั่งเศสว่า Droit Internatinal Public

บทที่ ๒
เกี่ยวพันในคดีบุคคล

คือเกี่ยวพันในสิทธิและหน้าที่เอกชนแห่งพลเมืองของประเทศซึ่งอาจเป็นโดยเหตุที่พลเมืองได้กระทำการเกี่ยวข้องกับคนต่างด้าวหรือในระหว่างคนต่างด้าวด้วยกันเองซึ่งไปอยู่ในประเทศอื่น เช่นเกี่ยวข้องกันในปัญหาว่าด้วยบุคคล ทรัพย์ หนี้ และวิธีได้สิทธิในทรัพย์การที่ประเทศเกี่ยวพันกันเพราะประเทศต่างฝ่ายก็เป็นผู้ดูแลระวังรักษาผลประโยชน์พลเมืองของตน ข้อโต้แย้งอาจเกิดขึ้นเพราะกฎหมายเอกชนของประเทศหนึ่งต่างกับอีกประเทศหนึ่ง เช่นกฎหมายของประเทศฝรั่งเศสบัญญัติว่า ชายจะมีภรรยาโดยถูกต้องตามกฎหมายได้แต่คนเดียว แต่กฎหมายไทยยอมให้ชายมีภรรยาได้หลายคนสมมติว่านายเรมองค์ ชาวฝรั่งเศส จะแต่งงานกับนางสีหญิงไทย หรือกับนางมารีหญิงฝรั่งเศสในเมืองไทย ผู้ที่จะทำการสมรสจะต้องปฏิบัติตามกฎหมายของประเทศไหน ดั่งนี้เป็นต้น เพราะเหตุที่ประเทศเกี่ยวพันกันในกฎหมายเอกชน กฎหมายระหว่างประเทศแผนกนี้จึ่งเรียกกันว่ากฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคล หรือเรียกตามภาษาอังกฤษว่า Private International Law และตามภาษาฝรั่งเศสว่า Droit International Privé

คำว่า "คดีบุคคล" นี้ก็มีความหมายถึงคดีเอกชนนั่นเอง เพราะฉะนั้นกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคลจึ่งมีความหมายโดยสังเขปว่า หลักซึ่งใช้บังคับความเกี่ยวพันระหว่างประเทศในข้อพิพาทอันเกี่ยวด้วยกฎหมายเอกชน

ต้องระวังอย่าวิเคราะห์ศัพท์กฎหมายระหว่างประเทศแผนกนี้ว่าเป็นหลักที่ใช้บังคับความเกี่ยวพันระหว่างพลเมืองของประเทศหนึ่งกับของอีกประเทศหนึ่ง เพราะวิเคราะห์ศัพท์เช่นนี้มิอาจที่จะคุ้มถึงข้อพิพาทระหว่างประเทศได้ทั้งหมด ดั่งเช่นชาวสยาม ๒ คนไปแต่งงานกันในเมืองต่างประเทศ ปัญหาเกิดมีขึ้นว่าจะใช้กฎหมายอะไรมาพิจารณาถึงความสามารถ แบบของการแต่งงาน ทั้งนี้เราจะเห็นได้ว่า ผู้แต่งงานนั้นเป็นชาวสยามด้วยกันเอง มีสัญชาติอย่างเดียวกัน จึ่งหาใช่ข้อพิพาทในระหว่างพลเมืองของประเทศต่าง ๆ ไม่แต่ว่าหลักเกณฑ์ในเรื่องแต่งงานเช่นนี้ก็เข้าอยู่ในกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคล อุทาหรณ์อีกอย่าง เช่นชาวอังกฤษคนหนึ่งได้วายชนม์ลงในประเทศสยาม มีผู้รับมฤดก ๓ คน ซึ่งมีสัญชาติเป็นอังกฤษทั้งนั้น ดั่งนี้ข้อพิพาทก็เป็นไปในระหว่างพลเมืองประเทศเดียวกัน หาใช่ในระหว่างพลเมืองของประเทศหนึ่งกับอีกประเทศหนึ่งไม่ แต่ข้อพิพาทอันนี้ก็จัดเข้าอยู่ในกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคลอยู่นั่นเอง

เพราะฉะนั้นกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคลนี้คงกล่าวถึงความเกี่ยวข้องในระหว่างประเทศต่อประเทศ มิใช่เป็นข้อเกี่ยวข้องในระหว่างเอกชนต่อเอกชนแต่อย่างเดียว เพราะปัญหาที่ว่าจะใช้กฎหมายของประเทศไหน ก็เท่ากับปัญหาที่ว่าประเทศไหนจะมีอำนาจสั่งให้พลเมืองของประเทศนั้นประพฤติตาม

ไปถึงอาณาเขตต์เพียงใด

กฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีเมืองและแผนกคดีบุคคลคงมีลักษณะเหมือนกันในข้อที่ว่า กฎหมายระหว่างประเทศทั้ง ๒ แผนกนี้บังคับความเกี่ยวพันระหว่างประเทศต่อประเทศ จะต่างกันก็แต่วัตถุของการเกี่ยวพันนั้นคือวัตถุของแผนกคดีเมืองเกี่ยวกับสิทธิและหน้าที่มหาชน และวัตถุของแผนกคดีบุคคลเกี่ยวกับกฎหมายเอกชน

บทที่ ๓
ความเกี่ยวพันในคดีอาชญา

คือเกี่ยวพันกันโดยเหตุที่พลเมืองกระทำผิดอาชญา เช่นพลเมืองของประเทศหนึ่งกระทำผิดแล้วหลบหนีไปประเทศอื่น หรือตั้งต้นกระทำผิดในประเทศหนึ่งแล้วไปกระทำผิดสำเร็จในอีกประเทศหนึ่ง หรือทำผิดในทะเล ในอากาศ หรือเกี่ยวด้วยการส่งผู้ร้ายข้ามแดนเหล่านี้ กฎหมายอาชญาระหว่างประเทศจึงอาจแตกต่างกันขึ้นปัญหาจึงมีว่าจะใช้กฎหมายอันใดบังคับความเกี่ยวพันชะนิดนี้

ความเกี่ยวพันในคดีอาชญาระหว่างประเทศย่อมมีวัตถุต่างกับสาขาทั้ง ๒ ของกฎหมายระหว่างประเทศดังกล่าวข้างต้น เหตุฉะนั้นจึงควรเป็นสาขาอีกแผนกหนึ่งแห่งกฎหมายระหว่างประเทศ เพราะเหตุว่าจะเอาไปรวมกับแผนกคดีเมืองก็ไม่เหมาะ กล่าวคือในแผนกคดีเมืองนั้นประเทศเกี่ยวข้องกันโดยสิทธิและหน้าที่ของประเทศในฐานะเป็นนีติบุคคล และในแผนกคดีบุคคลนั้นเป็นเรื่องที่เกี่ยวพันในกฎหมายเอกชนและผลของกฎหมายเอกชนกับกฎหมายอาชญาย่อมต่างกัน

กฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีอาชญานี้ได้มีมานานแล้ว แต่ยังมิได้รวบรวมให้เป็นวิชาโดยฉะเพาะ แต่บัดนี้ได้มีการศึกษาแล้ว ณ สภาการศึกษากฎหมายระหว่างประเทศที่กรุงเฮก

บทที่ ๔
ความเกี่ยวพันในกระบวนวิธีพิจารณาคดี

ประเทศย่อมเกี่ยวพันกันในกระบวนวิธีพิจารณาคดี แต่ไม่ควรที่จะแยกออกเป็นสาขาต่างหากจากสาขาอื่น ๆ แห่งกฎหมายระหว่างประเทศ เพราะวิธีพิจารณาคดีเป็นแต่วิธีสบัญญัติ จึงควรรวมอยู่ในสาขาสาระบัญญัตินั้น ๆ เช่นถ้าเกี่ยวกับกฎหมายเอกชนก็รวมอยู่ในแผนกคดีบุคคล ถ้าเกี่ยวกับคดีอาชญาก็รวมอยู่ในแผนกคดีอาชญา

นอกจากสาขาต่าง ๆ ที่ได้อ้างมาแล้วยังมีผู้แยกกฎหมายระหว่างประเทศออกเป็นแผนกคลัง แผนกโรงงาน แผนกพาณิชย์ ฯลฯ แต่ทั้งนี้ก็สุดแต่ความจำเป็นของความเกี่ยวพันระหว่างประเทศ แต่ที่ได้อ้างไว้ข้างต้นนี้เพียง ๓ แผนก คือ แผนกคดีเมือง แผนกคดีบุคคล แผนกคดีอาชญา ก็นับว่าเป็นสาขาที่สำคัญ ๆ ในปัจจุบันนี้เท่านั้น

ส่วนที่ ๓
ลักษณะและชะนิดของหลักที่ใช้บังคับ
ความเกี่ยวพันระหว่างประเทศ

บทที่ ๑
ลักษณะ

การที่จะพิจารณาถึงลักษณะของหลักที่ใช้บังคับความเกี่ยวพันระหว่างประเทศนั้นจำต้องวินิจฉัยปัญหา ๒ ข้อ ดังนี้

๑. หลักที่ใช้บังคับความเกี่ยวพันระหว่างประเทศเป็นกฎหมายอันแท้จริงหรือไม่?

๒. กฎหมายระหว่างประเทศเป็นส่วนหนึ่งแห่งกฎหมายภายในประเทศหรือไม่?

๑. หลักที่ใช้บังคับความเกี่ยวพันระหว่างประเทศเป็นกฎหมายอันแท้จริงหรือไม่?

เพราะเหตุผู้ที่อยู่ใต้กฎหมายระหว่างประเทศเป็นประเทศเอกราชไม่ขึ้นต่อกัน ไม่มีผู้ใดมีอำนาจเหนือที่จะบังคับบัญชา หลักที่จะใช้บังคับความเกี่ยวพันระหว่างประเทศจึ่งมีลักษณะไปในทางธรรมมากกว่าในทางกฎหมาย กล่าวคือผู้ไม่ประพฤติตามดั่งกล่าวนั้นก็มิอาจจะต้องรับโทษเสมอไป เหตุฉะนั้นจึ่งมีผู้นิยมเรียกวิชานี้ว่าธรรมระหว่างประเทศ

นับจำเดิมแต่มีการประชุมที่กรุงเฮก นานาประเทศได้พยายามบัญญัติโทษสำหรับลงแก่ประเทศที่ไม่ประพฤติตามหลักดังกล่าวนี้หรือนัยหนึ่งจะทำธรรมระหว่างประเทศให้เป็นกฎหมายแท้จริง เช่นสัญญากรุงเฮกลงวันที่ ๑๘ ตุลาคม ค.ศ. ๑๙๐๗ อันเกี่ยวด้วยกฎหมายและการสงครามก็ได้บัญญัติถึงโทษปรับที่จะพึงลงแก่ประเทศหรือรัฐซึ่งผู้แทนได้ทำผิดขนบธรรมเนียมแห่งการสงคราม

และต่อมาหลายประเทศได้ตกลงกันตั้งสโมสรสันนิบาตชาติและได้ตกลงวางกำหนดโทษหลายอย่าง เช่นโทษปิดประตูค้าในทางเศรษฐกิจ และในทางปราบปรามโดยกองทัพของประเทศที่ประพฤติตาม แต่ถึงกระนั้นก็ดี เราก็ยังเรียกวิชานี้ว่าเป็นกฎหมายอันแท้จริงยังไม่ได้ เพราะเหตุว่าการปราบปรามโดยกองทัพของประเทศที่ประพฤติตามนั้นก็เสมือนกับการทำสงครามนั่นเอง บางทีอาจมีผลสำหรับประเทศเล็ก แต่สำหรับมหาประเทศนั้นยังเป็นปัญหาว่าจะทำได้จริงเพียงไร อีกประการหนึ่งในเวลานี้ชาติต่าง ๆ ในโลกก็ยังมิได้รวบรวมอยู่ในสโมสรอันเดียวกัน คือยังไม่ได้เป็นสมาชิกของสันนิบาตชาติไปทั้งหมด เช่นสหปาลีรัฐอเมริกา และสหปาลีรัฐโซเวียตก็หาได้เป็นสมาชิกของสโมสรสันนิบาตชาติไม่

๒. กฎหมายระหว่างประเทศเป็นส่วนหนึ่งแห่งกฎหมายภายในประเทศหรือไม่?

ปัญหาข้อนี้นักปราชญ์กฎหมายได้เถียงกัน บางท่านกล่าวว่าตามลัทธิ Common Law นั้น กฎหมายระหว่างประเทศ ย่อมเป็นกฎหมายภายในเพราะเป็น Common Law และบางท่านกล่าวว่าทางฝ่าย Continent คือ ประเทศฝรั่งเศส, อิตาเลีย เป็นอาทิ ประเทศเหล่านี้มีประมวลกฎหมายออกใช้ กฎหมาย

ระหว่างประเทศจึงไม่ใช่เป็นส่วนหนึ่งของกฎหมายภายใน

ข้าพเจ้าเห็นว่าปัญหานี้เกิดขึ้น บางทีก็จะเนื่องจากความหมายแห่งคำว่า "กฎหมายภายใน" คำว่า "กฎหมายภายใน" นั้นข้าพเจ้าเข้าใจว่าหมายถึงกฎหมายที่ใช้ภายในประเทศซึ่งอาจเป็นกฎหมายมหาชนหรือกฎหมายเอกชนก็ได้ เพราะฉะนั้นเราควรพิจารณาตามสาขาต่าง ๆ แห่งกฎหมายภายในว่ากฎหมายระหว่างประเทศจะเข้าอยู่ในสาขาใดได้บ้าง?

กฎหมายระหว่างประเทศไม่น่าจะเป็นกฎหมายภายในแผนกเอกชน โดยเหตุที่พลเมืองมีหน้าที่ต้องปฏิบัติตามกฎหมายแห่งรัฐฐาธิปัตย์ของตน บางทีจะเพราะเหตุนั้นเอง สัญญาระหว่างประเทศถึงแม้จะได้แลกเปลี่ยนสัตยาบันกันแล้วก็มีผลแต่ระหว่างประเทศ ยังไม่มีผลต่อพลเมือง จนกว่าจะได้มีประกาศของรัฏฐาธิปัตย์ให้ใช้เป็นกฎหมายต่อพลเมือง ถ้ามิฉะนั้นพลเมืองที่ทำผิดต่อหลักกฎหมายระหว่างประเทศก็จะต้องรับโทษ และประกาศของรัฏฐาธิปัตย์ให้สัญญาใด ๆ เป็นกฎหมายก็จะไม่มีประโยชน์ และก็ไม่จำเป็นที่จะต้องประกาศกันอีกเพราะว่าแลกเปลี่ยนสัตยาบันแล้ว สัญญานั้นก็ย่อมใช้ได้ในตัว (ประกาศของรัฏฐาธิปัตย์ให้ใช้สัญญาระหว่างประเทศเป็นกฎหมายนั้น โดยมากเป็นประกาศให้มีผลย้อนหลังคือมักจะให้ใช้ตั้งแต่วันที่แลกเปลี่ยนสัตยาบัน)

แต่ให้พึงสังเกตว่ากฎหมายภายใน ไม่ใช่มีแต่กฎหมายเอกชนอย่างเดียว กล่าวคือย่อมมีกฎหมายมหาชนเป็นสาขาอันใหญ่อยู่ด้วย

กฎหมายมหาชนนี้ยังแยกออกเป็นต้นว่ากฎหมายลักษณะอาชญากฎหมายปกครอง กฎหมายรัฐธรรมนูญ

กฎหมายระหว่างประเทศไม่น่าเป็นส่วนหนึ่งของกฎหมายภายในแผนกอาชญา เพราะพลเมืองหรือเอกชนจะพึงได้รับโทษก็แต่โดยบทกฎหมายที่รัฏฐาธิปัตย์ได้บัญญัติไว้ ถ้าหากกฎหมายระหว่างประเทศเป็นส่วนหนึ่งแห่งกฎหมายภายในแผนกอาชญาแล้ว เหตุใดเราจึ่งต้องมีพระราชบัญญัติว่าด้วยการค้าหญิงและเด็กหญิง พ.ศ. ๒๔๗๑ เพราะเหตุว่าการค้าหญิงและเด็กหญิงนั้น ได้มีข้อตกลงระหว่างประเทศอยู่แล้ว และยิ่งไปกว่านั้น นานาประเทศยังได้เคยรับรองกันเป็นหลักมานานแล้วว่า ความผิดชะนิดนี้เป็นความผิดระหว่างประเทศ คล้าย ๆ กับเป็นความผิดฐานโจรสลัด คือแม้จะทำผิดภายนอกประเทศ อีกประเทศหนึ่งที่จับผู้กระทำผิดได้ก็อาจลงโทษได้ เพราะฉะนั้นจึ่งน่าคิดว่า กฎหมายระหว่างประเทศไม่น่าเป็นส่วนหนึ่งแห่งกฎหมายภายในแผนกอาชญา

กฎหมายระหว่างประเทศไม่น่าจะเป็นส่วนหนึ่งของกฎหมายภายในแผนกปกครอง เพราะเหตุว่าผู้ที่อยู่ใต้กฎหมายระหว่างประเทศเป็นประเทศเอกราชย่อมมีสิทธิที่จะจัดการปกครองได้ตามความพอใจ และที่ยิ่งกว่านั้นก็คือมีหลักกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีเมืองว่านานาประเทศย่อมไม่เข้าแซกแซงในกิจการภายในแห่งการปกครองของประเทศอื่น

กฎหมายระหว่างประเทศอาจเป็นส่วนหนึ่งแห่งกฎหมายภายในแผนกธรรมนูญปกครองแผ่นดิน

(รัฐธรรมนูญ) ทั้งนี้หมายความแต่เพียงว่าประเทศจะออกกฎหมายให้ขัดต่อกฎหมายระหว่างประเทศไม่ได้ ส่วนการปกครองจะจัดอย่างไรก็ได้ การออกกฎหมายย่อมเป็นส่วนหนึ่งแห่งธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน (ให้ดูรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรเยอรมัน)

ตัวอย่างแห่งการที่ประเทศมิอาจออกบทกฎหมายภายในให้เป็นการขัดต่อกฎหมายระหว่างประเทศนั้น เช่นกฎหมายลงวันที่ ๓ กันยายน ค.ศ. ๑๘๒๗ ของพระบรมราชาแห่งรุสเซีย ซึ่งห้ามมิให้เรือของคนต่างด้าวเข้ามาเดินภายในระยะทาง ๑๐๐ ไมล์จากฝั่งทะเลรุสเซีย นานาประเทศก็ได้คัดค้านกฎหมายฉะบับนั้น ต่อมาในปี ค.ศ. ๑๘๘๘ รัฐบาลอิเควดอร์ ซึ่งตั้งอยู่ในอเมริกากลางได้ออกกฎหมายว่า รัฐบาลไม่รับผิดต่อความเสียหายอันเกิดขึ้นต่อพลเมืองหรือคนต่างด้าวเพราะเหตุสงครามภายในหรือการจลาจลคณะทูตประจำประเทสอิเควดอร์ก็ได้คัดค้านกฎหมายฉะบับนั้น ทั้งนี้จะเห็นได้ว่า แม้ประเทศจะมีอำนาจออกกฎหมายภายใน อย่างไรก็ดีแต่ประเทศก็จำต้องเคารพต่อกฎหมายระหว่างประเทศในการออกกฎหมายภายในนั้น ๆ

บทที่ ๒
ชะนิดของหลักที่ใช้บังคับความเกี่ยวพัน ระหว่างประเทศ

เนื่องจากลักษณะของหลักที่ใช้บังคับความเกี่ยวพันระหว่างประเทศเราจึ่งอาจแบ่งหลักเหล่านี้ออกเป็น ๒ จำพวก คือ

๑. การแสดงเจตนาของประเทศ

๒. หลักธรรมระหว่างประเทศทั่วไป

ส่วนคำพิพากษาของศาลจะเป็นกฎหมายระหว่างประเทศได้อย่างไรนั้นจะได้พิจารณาต่อไปในภายหลัง

๑. การแสดงเจตนาของประเทศ

การแสดงเจตนาของประเทศ คือการที่ประเทศได้แสดงว่าจะถือเอาหลักหรือข้อบังคับอันใดอันหนึ่งขึ้นบังคับความเกี่ยวพันระหว่างตนกับประเทศอื่น ประเทศอาจแสดงเจตนาเช่นนี้ได้โดยตรงอย่างหนึ่ง โดยปริยายอีกอย่างหนึ่ง

ข้อ ก. การแสดงเจตนาโดยตรง

การแสดงเจตนาเช่นนี้อาจแยกออกได้เป็น ๒ ชะนิด คล้ายกับในเรื่องนีติกรรม คือ

(๑) การแสดงเจตนาโดยตรงหลายฝ่าย

(๒) การแสดงเจตนาโดยตรงฝ่ายเดียว

(๑) การแสดงเจตนาโดยตรงหลายฝ่าย

ทั้งนี้ก็คือข้อตกลงระหว่างประเทศซึ่งมีชื่อเรียกต่าง ๆ กัน เช่น สัญญา อนุสัญญา โปรโตโคล ข้อตกลง

ข้อตกลงระหว่างประเทศนี้นับว่าเป็นหลักสำคัญสำหรับบังคับความเกี่ยวพันระหว่างประเทศ เพราะเหตุที่ประเทศต่างก็เป็นเอกราชไม่มีผู้ใดออกบทกฎหมายบังคับบัญชาดังที่ได้กล่าวมาแล้ว เพราะฉะนั้น ความตกลงของประเทศจึงเป็นเครื่องผูกมัดได้อย่างหนึ่ง

ข้อตกลงระหว่างประเทศมี ๒ ชะนิด คือ

(ก) ข้อตกลงแต่เพียงระหว่าง ๒ ประเทศ เช่นข้อตกลงระวางประเทศสยามกับอังกฤษ ค.ศ. ๑๘๙๙ ว่าด้วยการจดทะเบียนคนในบังคับอังกฤษในกรุงสยาม

(ข) ข้อตกลงระหว่างหลายประเทศ เช่นอนุสัญญากรุงเฮก ค.ศ. ๑๘๙๖ กับ ๑๙๐๒ ซึ่งว่าด้วยการพิจารณา การสมรส การหย่า และการพิทักษ์ผู้เยาว์ และให้ดูข้อตกลงตั้งสโมสรสันนิบาตชาติซึ่งเป็นข้อตกลงระหว่างหลายประเทศ

(๒) การแสดงเจตนาโดยตรงฝ่ายเดียว

ทั้งนี้หมายความว่า นอกจากข้อตกลงระหว่างประเทศแล้วประเทศใดประเทศหนึ่งแต่ฝ่ายเดียว อาจแสดงเจตนาเป็นลายลักษณ์อักษร ถือเอาหลักอันใดอันหนึ่งขึ้นบังคับความเกี่ยวพันระหว่างประเทศ แต่การแสดงเจตนาเช่นนี้จะผูกมัดก็แต่ประเทศที่แสดงเจตนาเพราะฉะนั้นจึงไม่ควรที่จะขัดต่อหลักทั่วไปของกฎหมายระหว่างประเทศเพราะประเทศที่ออกกฎหมายขัดต่อกฎหมายระหว่างประเทศนั้นอาจถูกคัดค้านได้ตามที่ได้อธิบายมาแล้ว การแสดงเจตนาฝ่ายเดียวเช่นนี้ก็จำต้องเคารพต่อหลักแห่งกฎหมายระหว่างประเทศ

การแสดงเจตนาฝ่ายเดียวอาจทำได้โดยหลายวิธีดังนี้ คือ

(ก) โดยออกบทกฎหมาย

สำหรับประเทศสยาม เราอาจเห็นได้ดังต่อไปนี้ เช่นพระราชบัญญัติสัญชาติ พ.ศ. ๒๔๕๖ พระราชบัญญัติวิธีพิจารณาความแพ่งมาตรา ๕๘ ซึ่งว่าด้วยการวางเงินไว้เป็นประกันในศาล เมื่อโจทก์เป็นผู้อยู่นอกอำนาจศาล

(ข) โดยหนังสือหรือเอกสารซึ่งประเทศหนึ่งได้มีไปยังอีกประเทศหนึ่ง เช่นหนังสือลงวันที่ ๓ ตุลาคม ค.ศ. ๑๙๑๐ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เสนาบดีว่าการต่างประเทศของกรุงสยามได้ทรงมีไปยังอัครราชทูตอังกฤษ ณ กรุงเทพ ฯ เพื่อขยายความข้อตกลงว่าด้วยการจดทะเบียนคนในบังคับอังกฤษ ค.ศ. ๑๘๙๙ ดังนี้ หนังสือนั้นก็เป็นการแสดงเจตนาฝ่ายเดียวของประเทศสยาม

(ค) โดยประกาศของรัฐบาลหรือของผู้มีอำนาจในการปกครองแผ่นดินซึ่งไม่ใช่บทกฎหมาย

เช่นประกาศของกระทรวงการต่างประเทศจีน ค.ศ. ๑๙๒๔ อันเกี่ยวด้วยสัญญาอยุติธรรมซึ่งมีความว่า "ข้อ ๓ ในกรณีซึ่งเกี่ยวด้วยสัญญาเก่าซึ่งได้ถึงที่สุดแล้วแต่ยังไม่ได้ทำสัญญาใหม่ขึ้นแทนนั้น รัฐบาลจีนจะได้ออกประกาศข้อบังคับชั่วคราวอันสมควรในฐานะปัจจุบัน" และข้อบังคับชั่วคราวซึ่ง

ได้ออกวันเดียวกันกับประกาศนั้นมีความว่าดังนี้"..... ฯ ข้อ ๓ บุคคลและทรัพย์ของบุคคลต่างด้าวในประเทศจีนนั้น จะได้รับความคุ้มครองตามกฎหมายจีน"

"ข้อ ๔ คนต่างด้าวในประเทศจีนต้องอยู่ใต้บังคับแห่งกฎหมายจีน และอยู่ในอำนาจศาลจีน"

ดังนี้ประกาศของกระทรวงการต่างประเทศจีนก็เป็นแต่การแสดงเจตนาฝ่ายเดียวเท่านั้น จะมีผลถึงกับล้างสัญญาซึ่งได้ทำไว้กับประเทศอื่น ๆ อันเป็นการแสดงเจตนาหลายฝ่ายไม่ได้

ข. การแสดงเจตนาโดยปริยาย

คือหลักซึ่งประเทศได้ยอมรับขึ้นบังคับความเกี่ยวพันฉะเพาะตนหรือระหว่างตนกับประเทศอื่น และเป็นหลักซึ่งประเทศได้เคยปฏิบัติมาแต่มิได้แสดงเจตนาให้ปรากฏตามแบบของการแสดงเจตนาโดยตรง

การแสดงเจตนาโดยปริยายอาจแยกออกได้เป็น ๒ ชะนิด

๑. การแสดงเจตนาโดยปริยายหลายฝ่าย

๒. การแสดงเจตนาโดยปริยายฝ่ายเดียว

๑. การแสดงเจตนาโดยปริยายหลายฝ่าย

คือประเพณีระหว่างประเทศทั้งนี้ข้าพเจ้าหมายความว่า หลักที่เคยปฏิบัติกันมาในระหว่างประเทศโดยมิได้มีข้อตกลงหรือการแสดงเจตนาเป็นลายลักษณ์อักษรโดยแจ้งชัด

ให้พึงสังเกตว่าประเพณีระหว่างประเทศนั้นต่างกับจารีตประเพณีแห่งท้องถิ่นอันใช้ภายในประเทศ เพราะเหตุว่าประเพณีระหว่างประเทศนั้นถือกันว่าเป็นข้อตกลงหรือสัญญา ระหว่างประเทศโดยปริยายซึ่งประเทศต่าง ๆ ได้ยอมรับในการประพฤติตาม ทั้งนี้ก็เพราะเหตุที่ประเทศต่างก็เป็นเอกราชนั่นเอง ไม่มีใครออกคำสั่งบังคับบัญชา ประเพณีระหว่างประเทศจึงไม่มีลักษณะเป็นคำสั่งของผู้มีอำนาจสูงสุด คือมีลักษณะเป็นแต่เพียงสัญญาโดยปริยาย

แต่จารีตประเพณีท้องถิ่นนั้นเป็นคำสั่ง คำบังคับโดยปริยายของผู้มีอำนาจสูงสุดของประเทศ กล่าวคือ ถ้าผู้ใดไม่ทำตามก็อาจได้รับโทษ (ในทางแพ่ง) ซึ่งมีลักษณะเป็นกฎหมาย (ดูมาตรา ๔ ประมวลแพ่ง ฯ)

เราอาจแยกแสดงเจตนาโดยปริยายหลายฝ่าย หรือประเพณีระหว่างประเทศออกเป็น ๒ ชะนิด คล้ายกับข้อตกลงระหว่างประเทศ คือ

ก. ประเพณีระหว่าง ๒ ประเทศ

ข. ประเพณีระหว่างหลายประเทศ

อุทาหรณ์ ประเทศสยามยอมให้คนชาติจีนมีสิทธิเหมือนกับคนไทยในการถือกรรมสิทธิ์ที่ดิน และถ้าประเทศจีนก็ยอมปฏิบัติต่อคนไทยซึ่งอยู่ในประเทศจีนดังนั้นแล้ว ส่วนประเทศอื่น ๆ มิได้มีประเพณีที่ยอมให้คนไทยมีกรรมสิทธิ์ที่ดินในประเทศนั้นแล้วความประพฤติระหว่างประเทศสยามกับประเทศจีนก็เป็นแต่เพียงประเพณีระหว่าง ๒ ประเทศเท่านั้น ชนชาติอื่นจะอ้างประเพณีเช่นนี้ให้ประเทศสยามปฏิบัติต่อ

พลเมืองของตนไม่ได้ แต่ถ้าประเพณีเช่นนี้ได้มีระหว่างประเทศสยามกับประเทศอื่นด้วยแล้ว ประเพณีเช่นนั้นก็เป็นประเพณีระหว่างหลายประเทศซึ่งเป็นหลักที่จะใช้บังคับความเกี่ยวพันระหว่างประเทศเหล่านั้นได้

แต่ประเพณีระหว่างประเทศที่มิได้ขีดเขียนไว้โดยตรงเช่นนี้จะทราบกันได้อย่างไร?

การที่จะทราบได้นั้นก็จำต้องสังเกตถึงการที่ประเทศได้ปฏิบัติมาอย่างไร เช่นถ้าเป็นเรื่องคดีบุคคลศาลในประเทศได้ตัดสินคดีไปอย่างไร หรืออาศัยประวัติศาสตร์ หรือค้นทราบเอาจากหลักฐานจากหนังสือซึ่งบางประเทศได้จัดพิมพ์ขึ้นรวบรวมข้อความที่เกี่ยวข้องกับประเทศอื่น ๆ เช่นประเทศอังกฤษได้รวบรวมพิมพ์ขึ้นเรียกว่าสมุดปกสีน้ำเงิน ของอิตาเลียนสมุดปกสีเขียว ของเยอรมันสมุดปกสีขาว ของฝรั่งเศสสมุดปกสีเหลือง

๒. การแสดงเจตนาโดยปริยายฝ่ายเดียว

ทั้งนี้หมายความถึงประเพณีของประเทศหนึ่งแต่ฝ่ายเดียวในการที่จะปฏิบัติต่อประเทศใดประเทศหนึ่ง เช่นประเทศสยามยอมให้ชนชาติจีนที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทยมีสิทธิเหมือนกับคนไทยในการถือกรรมสิทธิ์ที่ดิน แต่ถ้าประเทศจีนไม่ได้ปฏิบัติตอบเช่นนั้นด้วยแล้ว ความประพฤติของประเทศสยามต่อประเทศจีน ก็เป็นเพียงการแสดงเจตนาโดยปริยายฝ่ายเดียว

ปัญหามีอยู่ว่า การแสดงเจตนาแต่ฝ่ายเดียวนี้ จะใช้ผูกพันประเทศที่แสดงเจตนาให้ปฏิบัติต่อประเทศอื่นได้กี่ประเทศ เห็นว่าต้องพิจารณาแล้วแต่กรณีเป็นเรื่อง ๆ ไปว่า การแสดงเจตนาของประเทศนั้นประสงค์จะให้ผูกพันต่อประเทศใดบ้าง

ข้อ ๒ หลักธรรมระหว่างประเทศทั่วไป

ดังที่เราเห็นจากตอนต้นแล้วว่า หลักกฎหมายระหว่างประเทศอันสำคัญนั้นก็คือข้อตกลงระหว่างประเทศ และถ้าไม่มีข้อตกลงระหว่างประเทศแล้ว ก็อาจอาศัยการแสดงเจตนาโดยปริยาย หรือประเพณีระหว่างประเทศ แต่ถ้าอย่างหนึ่งอย่างใดไม่มีก็จะต้องอาศัยหลักธรรมระหว่างประเทศทั่วไปขึ้นบังคับ ทั้งนี้จะเห็นได้ว่าสัญญาระหว่างประเทศหลายฉะบับได้ระบุความข้อนี้ไว้ เช่น

๑. สัญญากรุงเฮก ค.ศ. ๑๘๙๙ อันเกี่ยวด้วยสิทธิและหน้าที่ของประเทศกลาง ในการสงครามทางเรือบัญญัติไว้ในคำปรารภว่า "ถ้ากรณีเกิดขึ้นนอกจากที่กล่าวไว้โดยตรงตามข้อตกลงฉะบับนั้นแล้ว ท่านให้ถือเอาหลักทั่วไปแห่งธรรมระหว่างประเทศขึ้นบังคับ"

๒. สัญญากรุงลอนดอน ค.ศ. ๑๙๐๗ อันเกี่ยวด้วยศาลทรัพย์ชะเลยระหว่างประเทศก็ได้บัญญัติไว้ในมาตรา ๒ วรรค ๒ ว่า "ถ้าไม่มีบทบัญญัติในสัญญานั้นแล้ว ให้ศาลวินิจฉัยคดีตามหลักธรรมระหว่างประเทศ และถ้าหากว่าหลักซึ่งนานาประเทศได้ยอมรับในความประพฤติไม่ปรากฏว่าเคยมีแล้ว ให้ศาลวินิจฉัยตามหลักทั่วไปแห่งความตรงและความยุตติธรรมเหมาะสมแก่กรณีนั้น ๆ"

สรุปรวมความแห่งหลักที่ได้กล่าวข้างต้นนี้ ข้าพเจ้าจึงขอเรียกว่าหลักธรรมระหว่างประเทศทั่วไป แต่การที่จะอธิบายให้ละเอียดซึ้งลงไปว่าอะไรเป็นหลักธรรมทั่วไปบ้างแล้ว ก็จะเกินขอบอำนาจแห่ง

สาขากฎหมายระหว่างประเทศซึ่งข้าพเจ้าจะอธิบายในที่นี้ เพราะฉะนั้นจึงขอให้เป็นหน้าที่ของผู้ศึกษาที่จะหาความรู้กว้างขวางต่อไปค้นคว้าเอาจากคำอธิบายหรือความเห็นของนักปราชญ์กฎหมายระหว่างประเทศ

ข้อ ๓. ปัญหาเรื่องคำพิพากษาของศาล

คำพิพากษาของศาล ไม่ว่าจะเป็นคำพิพากษาของศาลภายในประเทศนั้นเอง หรือของศาลประจำยุติธรรมระหว่างประเทศ หรืออนุญาโตตุลาการระหว่างประเทศ ไม่มีลักษณะเป็นกฎหมาย เพราะศาลไม่มีอำนาจออกกฎหมาย คือมีหน้าที่แปลกฎหมาย

แต่อย่างไรก็ตาม คำพิพากษาของศาลก็นับว่าเป็นประโยชน์ที่จะชี้ให้เห็นว่า หลักกฎหมายระหว่างประเทศที่ได้มีอยู่แล้วนั้นมีความหมายเพียงไร และถ้าเกี่ยวด้วยหลักธรรมระหว่างประเทศทั่วไปแล้ว ก็อาจทำให้เราทราบได้ว่า ศาลได้หยิบยกเอาหลักอันใดมาบังคับคดีอันเป็นการทำให้มีความสะดวกในการวินิจฉัยกรณีต่อ ๆ ไป

หมวดที่ ๒
วัตถุแห่งกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคล

เราได้ให้ความหมายโดยสังเขปแห่งกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคลว่า เป็นหลักซึ่งใช้บังคับความเกี่ยวพันระหว่างประเทศในข้อพิพาทอันเกี่ยวด้วยกฎหมายเอกชน เหตุฉะนั้นวิชาแผนกนี้จึงมีวัตถุสำคัญดั่งต่อไปนี้

๑. สัญชาติ

๒. ฐานะของคนต่างด้าว

๓. การใช้กฎหมายเนื่องแต่กฎหมายเอกชนระหว่างประเทศขัดกัน

๔. วิธีพิจารณาแผนกเอกชนระหว่างประเทศ

ขอชี้แจงโดยย่อถึงวัตถุ ๔ ประการดั่งกล่าวข้างต้นนั้น คือ

๑. สัญชาติ

สัญชาตินั้นถ้าจะกล่าวอย่างง่าย ๆ ก็คือการเป็นพลเมืองของประเทศ และถ้าจะเทียบกับสมาคมซึ่งเป็นนิติบุคคลแล้ว สัญชาตก็คือการเป็นสมาชิกของประเทศซึ่งเป็นนิติบุคคลนั่นเอง

ส่วนบุคคลอื่นซึ่งเข้ามาอยู่ในประเทศโดยมิใช่เป็นพลเมืองของประเทศที่เข้ามาอยู่นี้เรียกว่าคนต่างด้าว

ให้พึงสังเกตว่า ข้อพิพาทระหว่างเอกชนอันเป็นวัตถุแห่งกฎหมายระหว่างประเทศแผนกนี้ ย่อมมีระหว่างพลเมืองกับคนต่างด้าวหรือในระหว่างคนต่างด้าวด้วยกันเอง หาใช่ในระหว่างพลเมืองต่อพลเมืองในประเทศไม่ เหตุฉะนั้นจึงจำต้องทราบเสียก่อนว่า การเป็นพลเมืองหรือการมีสัญชาตินั้นเป็นหลักเกณฑ์อย่างไร

๒. ฐานะของคนต่างด้าว

การศึกษาในเรื่องนี้ก็เป็นประเด็นสำคัญเช่นเดียวกับเรื่องสัญชาติกล่าวคือ ก่อนที่จะทราบถึงความ

เกี่ยวข้องในกฎหมายเอกชนระหว่างประเทศแล้วก็จำต้องทราบว่า คนต่างด้าวนั้นมีฐานะหรือมีสิทธิเหมือน และต่างกับพลเมืองอย่างไร?

๓. การใช้กฎหมายเนื่องแต่กฎหมายเอกชนระหว่างประเทศขัดกัน

กฎหมายเอกชนของประเทศหนึ่งย่อมแตกต่างกับของอีกประเทศหนึ่ง ถ้ากฎหมายเอกชนเหมือนกันทั่วโลกแล้ว กฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคลนี้ก็ย่อมมีไม่ได้ เมื่อกฎหมายขัดกันพลเมืองของประเทศซึ่งเกี่ยวข้องกับคนต่างด้าว หรือคนต่างด้าวเกี่ยวข้องระหว่างกันในประเทศอื่นแล้วดั่งเช่นอุทาหรณ์ที่กล่าวไว้ในเบื้องต้น เราก็ต้องวินิจฉัยว่าจะใช้กฎหมายของประเทศใดบังคับและในกรณีอย่างไร

๔. วิธีพิจารณาแผนกเอกชนระหว่างประเทศ

เราได้กล่าวมาแล้วในตอนต้นว่า ข้อพิพาทระหว่างประเทศอันเกี่ยวกับวิธีพิจารณาในเรื่องกฎหมายเอกชนนั้น ควรรวมอยู่ในกฎหมายระหว่างประเทศแผนกนี้ เพราะเหตุที่วิธีพิจารณาเป็นวิธีสบัญญัติ คือวิธีที่จะนำไปสู่การใช้กฎหมายอันเป็นสาระบัญญัติ ไม่ควรจัดเป็นอีกสาขาหนึ่งแห่งกฎหมายระหว่างประเทศ

ภาคที่ ๒

สัญชาติ

หมวดที่ ๑
ข้อความทั่วไป

ตามวิเคราะห์ศัพท์ของศาสตราจารย์เวส แห่งมหาวิทยาลัยกรุงปารีส สัญชาติ คือเครื่องมัดโดยนีตินัยซึ่งผูกพันธ์บุคคลไว้กับประเทศ (ให้ดูหนังสือคำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคลของศาสตราจารย์เวส หน้า ๑)

แต่ถ้าจะให้ความหมายอย่างง่าย ๆ สัญชาติก็คือการเป็นพลเมืองของประเทศตามที่ได้กล่าวมาแล้วในคำชี้แจงโดยย่อ (ให้ดูภาคที่ ๑ หมวดที่๒)

สัญชาตินั้น ถือกันว่าเป็นสิ่งประกอบสภาพบุคคล กล่าวคือ มนุษย์ที่มีสภาพเป็นบุคคลก็ดี การรวบรวมคณะบุคคลหรือกองทรัพย์สินอันมีสภาพเป็นนีติบุคคลก็ดี เหล่านี้บุคคลหนึ่งก็ย่อมมีสัญชาติเป็นสิ่งประกอบสภาพของตน เหตุฉะนั้นกฎหมายของบางประเทศดั่งเช่นในประเทศฝรั่งเศสจึงบัญญัติเรื่องสัญชาติไว้ในประมวลแพ่งฯ

เมื่อกฎหมายเรื่องสัญชาติเป็นกฎหมายที่เกี่ยวกับสภาพของบุคคลแล้ว ประเทศเอกราชก็ย่อมมีสิทธิที่จะบัญญัติไว้ว่าบุคคลเช่นไรจะมีสัญชาติของประเทศนั้น หรือจะสิ้นสัญชาติ หรือจะกลับคือสู่สัญชาติเดิม

แต่หลักดังกล่าวนี้อาจมีข้อยกเว้นถ้าประเทศเอกราชได้มีข้อตกลงกันไว้เป็นพิเศษกับประเทศอื่น ดังเช่นข้อตกลงว่าด้วยการจดทะเบียนคนในบังคับอังกฤษในกรุงสยาม ค.ศ. ๑๘๙๙

แต่ถ้าไม่มีข้อตกลงกันไว้เป็นพิเศษแล้ว ผลร้ายก็อาจเกิดขึ้นได้กล่าวคือ ประเทศหนึ่งก็บัญญัติหลักไว้อย่างหนึ่ง และประเทศอื่นก็บัญญัติหลักไว้อีกอย่างหนึ่ง ซึ่งทำให้แก่งแย่งกันถึงการที่จะเอาบุคคลคนเดียวกันมาเป็นพลเมือง เหตุฉะนั้นนักปราชญ์กฎหมายจึงพยายามที่จะปรึกษาตกลงในเรื่องวางกำหนดกฎหมายสัญชาติซึ่งจะให้เป็นหน้าที่ของสันนิบาตชาติเป็นธุระปรึกษาหารือ และ ณ บัดนี้ก็ยังไม่ลงรอยกันได้

เมื่อผลร้ายอาจเกิดขึ้นได้ดังกล่าวแล้ว การออกกฎหมายเรื่องสัญชาติจึงควรอาศัยหลักธรรมดาขึ้นเป็นข้อคำนึงประกอบด้วยกล่าวคือ

๑. ประเทศไม่ควรบังคับให้บุคคลมีสัญชาติ ทั้งนี้หมายความว่าการมีสัญชาตินั้นย่อมต้องให้เป็นไปตามใจสมัครทั้งฝ่ายพลเมืองและฝ่ายประเทศผลจึงมีว่า

ก. ประเทศจะบังคับให้คนต่างด้าวมามีสัญชาติของประเทศนั้นไม่ได้

ข. ประเทศจะปฏิเสธไม่ให้พลเมืองของตนโอนสัญชาติไม่ได้

๒. บุคคลแต่ละคนจำต้องมีสัญชาติอันหนึ่ง เพราะเหตุว่าการไม่มีสัญชาตินั้น นอกจากจะผิดต่อหลักทางนิติศาสตร์ที่ว่าสัญชาติเป็นสิ่งประกอบสภาพบุคคลแล้ว ยังอาจเป็นภัยต่อความสงบของโลกและอาจจะทำให้บุคคลเหล่านั้นหลีกเลี่ยงไม่ปฏิบัติหน้าที่ของพลเมืองเช่นในการรับราชการทหาร แต่หลักอันนี้บางประเทศก็หาได้ระลึกถึงเสมอไปไม่ ซึ่งอาจทำให้เกิดกรณีได้ว่าบุคคลไม่มีสัญชาติเสียแล้ว ดังเช่นในคราวมหาสงครามที่แล้วมา ประเทศเยอรมนีได้ถอนสัญชาติเยอรมันของบุคคลที่ได้แปลงชาติมาเป็นเยอรมันแล้วแต่ก่อนมหาสงคราม ดังนี้บุคคลเหล่านั้นก็อาจไม่มีสัญชาติเสียเลยถ้าหากประเทศที่ตนมีสัญชาติอยู่เดิมไม่ยอมรับให้กลับเข้าสู่สัญชาติเดิมหรือตามประมวลกฎหมายแพ่งฝรั่งเศสมาตรา ๑๙ เดิมได้บัญญัติไว้ว่าหญิงฝรั่งเศสที่แต่งงานกับคนต่างด้าวย่อมถือสัญชาติของสามี แต่เผอิญมีบางประเทศที่ไม่ยอมให้หญิงมีสามีถือสัญชาติของสามี ประเทศฝรั่งเศสจึงแก้ประมวลกฎหมายแพ่งมาตรา นั้นเสียใหม่ คือหญิงฝรั่งเศสที่แต่งงานกับบุคคลต่างด้าวจะถือสัญชาติของสามีก็ต่อเมื่อกฎหมายแห่งประเทศของสามียินยอมดังนั้น มิฉะนั้นหญิงฝรั่งเศสก็ยังคงมีสัญชาติเดิม ทั้งนี้เพื่อป้องกันไม่ให้บุคคลปราศจากสัญชาติ

๓. บุคคลคนเดียวไม่ควรจะมีสองสัญชาติในคราวเดียวกันมิฉะนั้นประเทศทั้งสองก็อาจที่จะเรียกร้องให้บุคคลนั้นปฏิบัติหน้าที่อันเป็นปรปักษ์กันได้ เช่นในเรื่องรับราชการทหารหรือในระวางเวลาที่มีสงครามระหว่างสองประเทศนั้น

เพื่อป้องกันการแก่งแย่งซึ่งอาจเกิดขึ้นนี้ประเทศใดประเทศหนึ่งจะรับการแปลงชาติของคนต่างด้าวแล้วก็ควรต้องให้บุคคลนั้นพ้นจากการเป็นพลเมืองแห่งประเทศเดิมของเขา

แต่หลักนี้ประเทศเยอรมนีหาได้ถือตามไม่ เพราะกฎหมายฉะบับลงวันที่ ๒๒ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๙๑๓ ยอมให้พลเมืองเยอรมันซึ่งแปลงเป็นคนสัญชาติอื่นแล้ว มีสิทธิสงวนสัญชาติเยอรมันไว้ได้โดยได้

รับอนุญาตจากรัฐบาลเยอรมันเป็นลายลักษณอักษร และเพราะเหตุนี้เอง เมื่อคราวที่ประเทศสยามประกาศสงครามกับประเทศเยอรมนี จึงได้มีพระบรมราชโองการให้ถอนสัญชาติไทยซึ่งชาวเยอรมันบางคนได้แปลงไว้นั้น ให้พึงสังเกตพระบรมราชโองการเหล่านั้นไม่ขัดกับหลักที่ ๒ ซึ่งได้กล่าวมาแล้ว เพราะเหตุว่าผู้ที่ถูกถอนสัญชาติไทยเหล่านั้นยังคงมีสัญชาติเยอรมันอยู่ตามเดิม

การศึกษาเรื่องสัญชาติอาจที่จะแยกออกได้ดังนี้

๑. การมีสัญชาติ

๒. การสิ้นสัญชาติ

๓. การกลับคืนสู่สัญชาติเดิม

หมวดที่ ๒
การมีสัญชาติ

บุคคลอาจมีสัญชาติได้โดยเหตุ ๔ ประการ คือ

๑. โดยกำเนิด

๒. โดยการแปลงชาติ

๓. โดยการแต่งงาน

๔. โดยอาณาเขตต์เปลี่ยนอิสสระภาพ

ส่วนที่ ๑
การมีสัญชาติโดยกำเนิด

คือสัญชาติที่บุคคลมีอยู่แต่เดิม แต่คำว่า "กำเนิด" นี้อาจเป็นปัญหาได้ว่าจะหมายความถึงขณะที่เด็กปฏิสนธิ หรือเมื่อคลอดจากครรภ์มารดามีสภาพเป็นบุคคลตามประมวลกฎหมายแพ่งฯ แล้วขอให้ดูในคำอธิบายที่จะกล่าวต่อไปในส่วนนี้ข้อ ๑

การที่ประเทศจะออกกฎหมายบัญญัติว่าบุคคลใดมีสัญชาติของประเทศนั้น ประเทศจำต้องระลึกว่าบุคคลนั้นได้มีหรืออาจจะมีความจงรักภักดีผูกพันธ์ต่อประเทศนั้นอย่างไร เพราะบุคคลซึ่งไม่มีความจงรักภักดีต่อประเทศนั้น ประเทศย่อมไม่พึงปรารถนาที่จะเอามาเป็นพลเมือง

ตามหลักธรรมดา มนุษย์ย่อมมีความผูกพันธ์ต่อประเทศใดประเทศหนึ่งด้วยเหตุ ๒ ประการคือ

๑. โดยการสืบสายโลหิต (Jus Sanguinis) กล่าวคือบุคคลได้สืบสายมาจากบุคคลซึ่งมีสัญชาติของประเทศใดประเทศหนึ่ง

๒. โดยดินแดน (Jus soli) ซึ่งบุคคลได้เกิดหรือมีกำเนิด

ในทุกวันนี้เราอาจแบ่งวิธีที่ประเทศต่าง ๆ ได้บัญญัติถึงเรื่องสัญชาติออกได้เป็น ๓ จำพวก

จำพวกที่ ๑ ประเทศที่ถือหลักสัญชาติทางสายโลหิตเป็นเกณฑ์สำคัญ กล่าวคือบุคคลสืบสายมาแต่คนสัญชาติใดต้องมีสัญชาตินั้นได้แก่ประเทศเยอรมนี, ออสเตรีย ฯลฯ

จำพวกที่ ๒ ประเทศที่ถือหลักสัญชาติตามดินแดนเป็นเกณฑ์สำคัญ กล่าวคือบุคคลเกิดในดินแดนใดก็มีสัญชาติของประเทศนั้น เช่น ประเทศโดยมากในทวีปอเมริกาใต้

จำพวกที่ ๓ ประเทศที่ใช้หลักทั้ง ๒ นั้นเป็นเกณฑ์สำคัญควบกันไป เช่นสยาม ฝรั่งเศส อิตาเลีย เป็นต้น

ให้พึงสังเกตว่ากฎหมายในเรื่องสัญชาตินั้นประเทศเห็นประโยชน์อย่างไรก็บัญญัติตามที่เห็นสมควรซึ่งสุดแล้วแต่นโยบาย แต่จะสลัดไม่ระลึกถึงหลักธรรมดาดั่งกล่าวข้างต้นนั้นไม่ได้ เช่นเราจะบัญญัติให้บุคคลที่เกิดในประเทศจีนมีบิดามารดาเป็นคนสัญชาติจีนให้บุคคลนั้นมาถือสัญชาติไทยย่อมเป็นการไม่สมควร

กฎหมายไทยเรื่องสัญชาติโดยกำเนิดนั้น มีปรากฏอยู่ในพระราชบัญญัติสัญชาติ พ.ศ. ๒๔๕๖ มาตรา ๓ อนุมาตรา ๑,๒ และ๓ ซึ่งเป็นกฎหมายที่ใช้ทั่วไปสำหรับประเทศสยาม นอกจากนี้ประเทศสยามได้มีข้อตกลงพิเศษกับบางประเทศอันนับได้ว่าเป็นข้อยกเว้นจากพระราชบัญญัติสัญชาติ

การศึกษาเรื่องการมีสัญชาติโดยกำเนิดนั้น จะได้แบ่งออกเป็น ๒ บท คือ

บทที่ ๑ ว่าด้วยพระราชบัญญัติสัญชาติ พ.ศ. ๒๔๕๖

บทที่ ๒ ข้อตกลงพิเศษเรื่องสัญชาติระหว่างประเทศสยามกับต่างประเทศ

บทที่ ๑
การมีสัญชาติโดยกำเนิด
ตามพระราชบัญญัติสัญชาติ พ.ศ. ๒๔๕๖

พระราชบัญญัติสัญชาติ พ.ศ. ๒๔๕๖ มาตรา ๓ ได้บัญญัติว่า "บุคคลเหล่านี้เป็นคนไทย คือ

๑. บุคคลผู้ได้กำเนิดแต่บิดาเป็นคนไทย แม้เกิดในพระราชอาณาจักร์สยามก็ดี เกิดนอกพระราชอาณาจักร์ก็ดี

๒. บุคคลผู้ได้กำเนิดแต่มารดาเป็นคนไทย แต่ฝ่ายบิดาไม่ปรากฏ

๓. บุคคลผู้ได้กำเนิดในพระราชอาณาจักร์สยาม"

ข้อ ๑ ตามอนุมมาตรา ๑ แห่งมาตรา ๓ ของพระราชบัญญัติสัญชาตินั้น กฎหมายได้เพ่งเล็งถึงหลักสัญชาติตามสายโลหิตกล่าวคือได้ถือตามสัญชาติแห่งบิดาของบุตร ไม่ว่าบุตรจะเกิดในพระราชอาณาจักร์

สยาม หรือนอกพระราชอาณาจักร์ก็ดี

การศึกษาในเรื่องนี้มีปัญหาที่จะต้องพิจารณา ๓ ประการ คือ

๑. อย่างไรเรียกว่าได้กำเนิด

๒. ฐานะของบุตรซึ่งเกิดด้วยภรรยาโดยไม่ชอบด้วยกฎหมาย

๓. ฐานะของบุตรบุญธรรม

ปัญหา ๑
อย่างไรเรียกว่าได้กำเนิด

ทั้งนี้คือว่ามนุษย์ซึ่งเกิดมามีสภาพเป็นบุคคลแล้วนั้นต้องถือ สัญชาติของบิดาในขณะที่ปฏิบัติหรือในขณะที่คลอดเพราะระหว่างที่ทารก ยังอยู่ในครรภ์มารดานั้น บิดาอาจที่จะแปลงชาติได้ ทั้งนี้หมายถึงประเทศที่ไม่ยอมขยายการแปลงชาติของบุคคลถึงบุตร์ของผู้นั้นด้วย ให้ดูพระราชบัญญัติ มาตรา ๑๐ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าอาจมีกฎหมายสัญชาติของบางประเทศที่ไม่ยอมขยายการแปลงชาติถึงบุตร์ภรรยาของผู้นั้น

ความเห็นในเรื่องนี้มี ๒ ทาง คือ

ความเห็นที่ ๑ ต้องพิจารณาตามสัญชาติของบิดาในขณะที่ทารกนั้นคลอด เพราะสภาพบุคคลย่อมเริ่มเมื่อทารกคลอดจากครรภ์มารดาแล้ว ตาม ป.พ.พ. มาตรา ๑๕

ความเห็นของผู้สอนเห็นว่า ในเรื่องนี้ปัญหาไม่ได้อยู่ที่สภาพบุคคล ปัญหาอยู่ที่ว่า เมื่อทารกคลอดมาเป็นบุคคลแล้วจะถือสัญชาติใด เหตุฉะนั้นจึงไม่น่าที่จะวินิจฉัยตามบทกฎหมายที่ว่าด้วยสภาพบุคคล

คำว่า "ได้กำเนิด" ในพระราชบัญญัตินี้น่าจะต้องพิจารณาตามมูลเหตุว่า กรณีที่บัญญัติไว้ในอนุมาตรา ๑ นี้ กฎหมายได้เพ่งเล็งถึงหลักตามสายโลหิต หรือหลักตามดินแดนตามที่ได้กล่าวแล้วในตอนต้นว่าในการบัญญัติอนุมาตรา ๑ นี้ กฎหมายได้ถือหลักตามสายโลหิต เมื่อเป็นดังนี้สายโลหิตของบิดาก็ย่อมเริ่มแต่ขณะที่เด็กปฏิสนธิไม่ใช่เมื่อเด็กเกิดแล้ว เพราะฉะนั้นน่าคิดว่า "กำเนิด" ในที่นี้หมายถึงเมื่อเด็กปฏิสนธิในครรภ์มารดา

ปัญหา ๒
ฐานะของบุตร์ซึ่งเกิดด้วยภรรยา
โดยไม่ชอบด้วยกฎหมาย

ถ้าบิดาปฏิเสธไม่รับว่าเป็นบุตร์ แต่มารดาไม่ปฏิเสธเด็กนั้นถือสัญชาติของมารดาตามอนุมาตรา ๒

ถ้าถูกปฏิเสธทั้งฝ่ายบิดาและมารดาเด็กก็ย่อมมีฐานะเป็นบุคคลที่บิดามารดาไม่ปรากฏ ต้องถือสัญ

ชาติตามดินแดนตามความใน อนุมาตรา ๓

ถ้าบิดามารดารับรองว่าเป็นบุตร์ในกรณีที่กฎหมายยอมให้มีการรับรองได้ บุตร์นั้นก็ย่อมถือสัญชาติของบิดา (แต่อย่างไรจะรับรองได้แลไม่ได้นั้นต้องพิจารณาตามกฎหมายลักษณะผัวเมีย)

ปัญหา ๓
ฐานะของบุตร์บุญธรรม

บุตร์บุญธรรมคงถือสัญชาติแห่งบิดาเดิมของตน ไม่ใช่ถือสัญชาติของบิดาใหม่ เพราะบุตร์บุญธรรมไม่ได้กำเนิดหรือได้สายโลหิตมาจากบิดาใหม่ ถ้าบุตร์บุญธรรมประสงค์จะมีสัญชาติของบิดาใหม่ก็ต้องทำการแปลงชาติ

ข้อ ๒ บุคคลผู้ได้กำเนิดแต่มารดาเป็นคนไทย แต่ฝ่ายบิดาไม่ปรากฏ บุคคลนั้นจะเกิดในประเทศใดก็ตาม ก็ย่อมถือสัญชาติไทย เช่นชาวยุโรปซึ่งมาได้หญิงไทยเป็นภรรยาลับ และชาวยุโรปถูกกฎหมายแห่งประเทศของตน ห้ามมิให้ทำการรับรองบุตร์อันเกิดโดยไม่ชอบด้วยกฎหมาย ดั่งนี้บุตร์นั้นก็มีฐานะเป็นบุคคลที่บิดาไม่ปรากฏ ย่อมต้องถือสัญชาติของมารดา ถ้ามารดาเป็นคนไทยบุตร์นั้นก็มีสัญชาติไทย

ข้อ ๓ บุคคลผู้ได้กำเนิดในพระราชอาณาจักร์สยาม

บุคคลเช่นนี้บิดามารดาจะมีสัญชาติใดก็ตาม มาตรา ๓ อนุมาตรา ๓ แห่งพระราชบัญญัติสัญชาติได้บัญญัติให้บุคคลนั้นมีสัญชาติไทย ดั่งนี้จะเห็นได้ว่า กฎหมายถือหลักสัญชาติตามดินแดน

ปัญหาที่จะต้องพิจารณาก็คือ อย่างไรเรียกว่าพระราชอาณาจักร์สยาม?

พระราชอาณาจักร์สยามก็คืออาณาเขตต์ของประเทศสยามอาณาเขตต์ของประเทศนั้นย่อมเป็นสิ่งจำเป็นที่ประกอบสภาพประเทศเอกราชถ้าประเทศใดไม่มีอาณาเขตต์ก็ไม่นับว่าเป็นประเทศ อาณาเขตต์ของประเทศหนึ่ง ๆ นั้นอาจมี ๓ แดน ดั่งนี้

๑. แดนดิน

๒. แดนน้ำ

๓. แดนอากาศ

ก. แดนดิน

คือส่วนแห่งแผ่นดินในโลกซึ่งประเทศได้มีอำนาจสูงสุดบังคับบัญชา แดนดินนี้ย่อมหมายถึง

(๑) พื้นดินและใต้พื้นดินรวมทั้งแม่น้ำ ลำคลอง ภายในอาณาเขตต์อันเป็นที่ตั้งของประเทศ

(๒) เมืองขึ้นหรือประเทศราช

ส่วนสถานทูตของประเทศหนึ่งซึ่งไปตั้งอยู่ในอีกประเทศหนึ่งนั้นตามหลักกฎหมายระหว่างประเทศที่ยอมรับกันทั่วไปในเวลานี้ไม่ถือเป็นส่วนหนึ่งแห่งอาณาจักร์ จริงอยู่คณะทูตย่อมมีสิทธิเหนือสถานทูตอย่างเต็มที่ กล่าวคือฝ่ายบ้านเมืองแห่งท้องถิ่นซึ่งสถานทูตนั้นตั้งอยู่ไม่มีอำนาจเข้าไปเกี่ยวข้อง แต่สิทธิเช่นนี้เป็นแต่

เพียงสิทธิพิเศษของทูตเท่านั้น หาทำให้สถานทูตกลายเป็นส่วน ๑ แห่งอาณาจักร์ไม่

อุทาหรณ์ หญิงชาวเปอร์เซียได้คลอดบุตร์ในสถานทูตนอรเวย์ซึ่งตั้งอยู่ในประเทศสยาม ดังนี้บุตร์ของชาวเปอร์เซียนั้นก็ได้ชื่อว่าเกิดในพระราชอาณาจักร์สยาม ไม่ใช่ในประเทศนอรเวย์ แต่ทั้งนี้ต้องเข้าใจว่าไม่หมายความถึงคณะทูต ซึ่งบุตร์ได้เกิดในสถานทูตเพราะเหตุว่าทูตและบริวารของทูตมีสิทธิพิเศษเป็นส่วนตัว และยอมรับกันว่าถ้าเกิดบุตร์ขึ้นมาแล้ว บุตร์นั้นก็ย่อมมีสัญชาติของคณะทูตนั่นเอง

แต่ศาลฎีกาได้เคยพิพากษาในคดีที่อุปทูตสยามกระทำผิดในเมืองต่างประเทศ ในหน้าที่ตำแหน่งราชการของประเทศสยามนั้นถือเหมือนอย่างทำผิดในประเทศของตน เมื่อผู้นั้นเข้ามาอยู่ในกรุงสยามศาลสยามมีอำนาจพิจารณาพิพากษาลงโทษได้ (ฎีกา ๑๐๓๕/๒๔๖๔,๕ ธรรมสาร ๗๐๒) ให้สังเกตว่าคำพิพากษาฎีกานี้ได้ตัดสินฉะเพาะคดีอาญาและเกี่ยวแก่อุปทูตสยามซึ่งกระทำผิดในตำแหน่งราชการของประเทศเท่านั้น และน่าคิดว่าหลักซึ่งนานาประเทศได้ยอมรับกันอยู่ทั่วไปว่าสถานทูตไม่เป็นส่วน ๑ แห่งอาณาเขตต์ของประเทศผู้เป็นเจ้าของสถาทูตนั้นยังคงใช้ได้

ข. แดนน้ำ

(๑) ทะเลที่ไม่เป็นเขตต์น่านน้ำ

ทะเลถือว่าเป็นทรัพย์สมบัติกลาง ไม่มีผู้ใดเป็นเจ้าของกรรมสิทธิ์โดยฉะเพาะ ทุก ๆ ประเทศย่อมมีเสรีภาพที่จะเข้าไปในทะเลเพราะฉะนั้นเรือที่มีสัญชาติของประเทศใด (ซึ่งต้องพิจารณาตามกฎหมายทะเล) แล่นอยู่ในทะเลใดจะเป็นเรือรบหรือเรือพาณิชย์ย่อมถือว่าเป็นส่วนหนึ่งแห่งอาณาเขตต์ของประเทศนั้น

(๒) ทะเลที่เป็นน่านน้ำ

หมายถึงทะเลชายฝั่งของประเทศ แต่จะถือเขตต์ยาวเพียงใดนั้นยังเถียงกันอยู่

บางความเห็นถือเอาระยะที่สุดซึ่งปืนใหญ่จะยิงไปถึง แต่วิธีนี้จะใช้เสมอไปไม่ได้ กล่าวคือปืนใหญ่ย่อมยิงได้ไกลยิ่ง ๆ ขึ้นทุกวัน

บางความเห็นให้ถือเอาระยะสายตาซึ่งเมื่ออยู่บนฝั่งแลไปในทะเลจะสุดสายตาเพียงใดก็ให้ถือเอาเพียงนั้นแต่การกำหนดด้วยวิธีเช่นก็ไม่แน่นอน เพราะบุคคลย่อมมีสายตาต่างกัน บางคนสายตาสั้นบางคนสายตายาว

เพราะฉะนั้นวิธีที่นิยมกันในเวลานี้ ก็คือกำหนดเป็นเขตต์ตามมาตราวัดทางยาว แต่เขตต์นั้นยังมีความเห็นแตกต่างกันอยู่ในบางเรื่องถือเขตต์ ๑๐ ไมล์ ตามร่างประมวลกฎหมายระหว่างประเทศของสภากฎหมายระหว่างประเทศแนะนำให้ถือกำหนด ๖ ไมล์ แต่เขตต์ ๓ ไมล์ นั้นเป็นเขตต์ที่นานาประเทศได้นิยมเป็นส่วนมาก ดังเช่นสัญญาว่าด้วยการตรวจสุราซึ่งสหปาลีรัฐอเมริกาได้ทำไว้ให้กับประเทศอังกฤษ, เยอรมันนี, ฮอลันดา

*ในเขตต์น่านน้ำ ถ้าเด็กเกิดขึ้นถือว่าเกิดในประเทศ แต่ถ้าเกิดในเรือซึ่งแล่นอยู่ในเขตต์น่านน้ำจะต้องแยกพิจารณา

ก. ถ้าเป็นเรือรบ นักปราชญ์กฎหมายได้ลงความเห็นว่าเรือรบของประเทศหนึ่งซึ่งแม้จะไปยังอีกประเทศหนึ่ง ก็ถือเหมือนหนึ่งเป็นส่วนแห่งอาณาเขตต์ของประเทศที่เป็นเจ้าของเรือรบนั้น เพราะฉะนั้นเรือรบที่แล่นอยู่ในเขตต์น่านน้ำจึ่งเป็นส่วนหนึ่งแห่งอาณาเขตต์ของประเทศที่เป็นเจ้าของเรือรบนั้น

ข. ถ้าเป็นเรืออื่นนอกจากเรือรบ เช่นเรือพาณิชย์ ความเห็นยังแตกต่างกันอยู่บ้าง สัญญาระหว่างรัฐต่าง ๆ ในทวีปอเมริกาซึ่งได้ทำกันที่กรุง Montevideo (ประเทศอูรูเคว) ค.ศ. ๑๘๘๙ ให้ถือว่ากรณีใด ๆ ที่เกิดขึ้นในเรือซึ่งมิใช่เรือรบซึ่งแล่นอยู่ในเขตต์น่านน้ำนั้น ต้องพิจารณาและขึ้นต่อศาลของประเทศชายฝั่ง

ส่วนลัทธิฝรั่งเศส และความเห็นของศาสตราจารย์เยอรมันชื่อ Struppe ถือว่าเรือรบหรือเรือพาณิชย์ก็ตามมีสิทธิเดินสะดวกในเขตต์น่านน้ำ เพราะฉะนั้นถ้ากรณีเกิดขึ้นในเรือพาณิชย์เช่นนั้นก็ต้องว่ากล่าวตามกฎหมายซึ่งเรือพาณิชย์นั้นมีสัญชาติ (ให้ดูความเห็นของพระยาศรีวิสารวาจาซึ่งได้เคยสอนไว้ที่โรงเรียนกฎหมายนี้อันเป็นความเห็นที่ตรงกับลัทธิฝรั่งเศส)

(๓) อ่าว

ต้องแยกพิจารณาว่าอ่าวจดชายฝั่งของประเทศเดียว หรืออ่าวจดชายฝั่งของหลายประเทศ

(ก) อ่าวจดชายฝั่งของประเทศเดียว

บางความเห็นให้ถือว่า ถ้าจากฝั่งยื่นไปถึงเส้นศูนย์กลางของปากอ่าวนั้นปืนใหญ่ยิงไปถึงแล้วก็ให้ถืออ่าวนั้นทั้งหมดเป็นเขตต์น่านน้ำของประเทศชายฝั่ง แต่ตามความเห็นนี้ได้นิยมกันเอาการยิงด้วยปืนใหญ่ซึ่งระยะไม่แน่นอนดั่งกล่าวมาแล้วในเรื่องทะเลอันเป็นเขตต์น่านน้ำ

สภากฎหมายระหว่างประเทศซึ่งได้ร่างสัญญาว่าด้วยประเทศเป็นกลางในระหว่างสงครามแนะนำให้ถือเอา ๑๒ ไมล์

แต่ความเห็นของศาสตราจารย์โฟชิล (ฝรั่งเศส) และของ Struppe (เยอรมัน) แสดงว่าความเห็นที่นิยมกันโดยมากถือว่าถ้าปากอ่าววัดได้ ๑๐ ไมล์แล้ว อ่าวนั้นทั้งหมดเป็นเขตต์น่านน้ำของประเทศชายฝั่ง

(ข) อ่าวจดชายฝั่งของหลายประเทศ

บางความเห็นกล่าวว่า ถ้าปากอ่าววัดได้ ๑๐ ไมล์ ประเทศชายฝั่งเท่านั้นเป็นผู้มีสิทธิในอ่าวตามส่วน แต่ถ้าปากอ่าววัดได้เกิน ๑๐ ไมล์ ก็จะต้องถือหลักดั่งเช่นทะเลธรรมดา กล่าวคืออาณาเขตต์เพียงใดจะเป็นเขตต์น่านน้ำก็ให้ถือหลักในเรื่องทะเลที่เป็นเขตต์น่านน้ำตามที่ได้อธิบายมาแล้ว

บางความเห็นกล่าวว่าอ่าวเช่นนี้ต้องถือหลักเหมือนในเรื่องทะเลกล่าวคือเขตต์เพียงใดจะถือเอาว่าเป็นเขตต์น่านน้ำนั้นก็ต้องพิจารณาตามหลักกฎหมายที่ว่าด้วยทะเลอันเป็นเขตต์น่านน้ำจะถือตามหลักซึ่งว่าด้วยอ่าวที่จดชายฝั่งของประเทศเดียวไม่ได้

รวมความว่าในเรื่องอ่าวนั้น ไม่ว่าจะเป็นอ่าวที่ จดชายฝั่งของประเทศเดียวหรือของหลายประเทศ ย่อมมีหลักเกณฑ์เป็นพิเศษต่างหากจากทะเลที่เป็นเขตต์น่านน้ำ

(๔) เกาะ

เกาะภายในเขตต์น่านน้ำของประเทศใดก็ย่อมเป็นเกาะของประเทศนั้น ส่วนเกาะที่อยู่นอกเขตต์น่านน้ำ ก็จะต้องถือหลักว่าประเทศใดได้ใช้อำนาจสูงสุดในเกาะนั้น

(๕) ช่องแคบอันเป็นทางเข้าไปทะเลภายใน

ตามธรรมดาถ้าช่องแคบจดฝั่งของประเทศเดียว ประเทศนั้นก็มีสิทธิที่จะห้ามหรือหวงกันไม่ให้ประเทศอื่นเข้าไปภายในได้ แต่ถ้าจดชายฝั่งหลายประเทศ ๆ ชายฝั่งก็ย่อมมีสิทธิตามส่วน

แต่ช่องแคบอันอยู่ระหว่างทะเลกับทะเลนั้น ตามหลักที่นิยมกันก็คือประเทศชายฝั่งไม่มีอำนาจปิดช่องแคบนั้น คือต้องเปิดให้นานาประเทศสัญจรไปมาได้โดยสะดวก

นอกจากที่ได้กล่าวมาแล้ว ช่องแคบบางแห่งมีฐานะพิเศษตามสัญญาระหว่างประเทศ เช่นช่องแคบดาดาเนลในแคว้นตุรกี

(๖) แม่น้ำคลอง

ถ้าแม่น้ำลำคลองอยู่ภายในอาณาเขตต์ของประเทศใดก็ย่อมเป็นส่วนหนึ่งของอาณาเขตต์ประเทศนั้นตามที่ได้กล่าวมาแล้วในเรื่องแดนดิน

แต่มีแม่น้ำบางส่วนที่เป็นแม่น้ำระหว่างประเทศ เช่นแม่น้ำดานุป และมีคลองระหว่างประเทศเช่น คลองสุเอส ทั้งนี้ต้องดูข้อตกลงเป็นเรื่อง ๆ ไป

สำหรับประเทศสยามมีแม่น้ำโขงซึ่งเป็นปัญหาในระหว่างประเทศ

แม่น้ำโขงเป็นแม่น้ำระหว่างเขตต์แดนสยามกับอินโดจีนของฝรั่งเศสตามอนุสัญญา พ.ศ. ๒๔๖๙ ยอมให้ประเทศชายฝั่งทั้งสองมีอาณาเขตต์ยื่นเข้าไปในลำแม่น้ำโดยถือแนวร่องน้ำ หรือแนวอื่น ๆ ตามที่ได้ระบุไว้ในข้อ ๓ แห่งอนุสัญญานั้น แต่ประเทศชายฝั่งทั้งสองย่อมมีสิทธิที่จะเดิรเรือตลอดลำแม่น้ำ

เพราะฉะนั้นปัญหาจึ่งอาจเกิดขึ้นได้ว่า แม่น้ำโขงนี้จะถือว่าเป็นแม่น้ำภายในประเทศหรือถือเสมือนหนึ่งเป็นเขตต์น่านน้ำประดุจในเรื่องทะเลอันเป็นน่านน้ำ ในเรื่องจะต้องพิจารณากันต่อไปตามข้อตกลงระหว่างประเทศสยามกับฝรั่งเศส ซึ่งอาจมีได้ในภายหน้า

ค. แดนอากาศ

ปัญหาในเรื่องแดนอากาศมีอยู่ว่า อากาศจะถือเป็นส่วนหนึ่งแห่งอาณาเขตต์ของประเทศใดได้บ้างหรือไม่?

เมื่อก่อนมหาสงครามมีความเห็นอยู่ ๓ ทางที่จะวินิจฉัยปัญหาข้อนี้

ความเห็นที่ ๑ กล่าวว่าประเทศย่อมเป็นเจ้าของในแดนอากาศซึ่งอยู่เหนืออาณาเขตต์ของตน

ความเห็นที่ ๒ กล่าวว่าอากาศย่อมเป็นของกลาง ผู้ใดจะถือกรรมสิทธิ์ไม่ได้ เปรียบประดุจทะเลที่ไม่

เป็นเขตต์น่านน้ำ

ความเห็นที่ ๓ กล่าวว่าแดนอากาศย่อมเป็นอุปกรณ์แห่งอาณาเขตต์ของประเทศ เพราะฉะนั้นจึงพอเทียบได้กับทะเลอันเป็นเขตต์น่านน้ำ

ในระหว่างมหาสงครามนานาประเทศได้นิยมไปตามความเห็นที่ ๑

ต่อมาในภายหลังมหาสงครามได้มีอนุสัญญาระหว่างประเทศลงวันที่ ๑๓ ตุลาคม ค.ศ. ๑๙๑๙ และประเทศสยามได้เป็นอัครภาคีแห่งอนุสัญญานั้นด้วย และได้ให้สัตยาบันแล้วตามประกาศลงวันที่ ๙ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๒ ตามอนุสัญญานี้เกี่ยวกับการเดินอากาศในระหว่างสันติภาพ และถือเป็นหลักว่าประเทศย่อมมีอำนาจในอากาศซึ่งอยู่เหนือในอาณาเขตต์ของตน แต่ประเทศอื่นย่อมมีเสรีภาพที่จะเดินเข้าไปในแดนอากาศนั้นได้ เว้นไว้แต่เรือบินทหาร การตำรวจ ฯลฯ ซึ่งจะต้องขออนุญาตพิเศษ และประเทศที่เป็นเจ้าของแดนอากาศมีสิทธิที่จะกะทางให้บิน หรือห้ามไม่ให้บินเหนืออาณาเขตต์บางส่วน แต่ต้องเป็นข้อกำหนดสำหรับเรือบินทั่ว ๆ ไปรวมทั้งเรือบินที่มีสัญชาติของประเทศอันเป็นเจ้าของแดนอากาศนั้นด้วยให้ดูพระราชบัญญัติการเดินอากาศ พ.ศ. ๒๔๖๕

ง. ข้อยกเว้นจากหลักที่กล่าวในข้อ ก.ข.ค.

ตามที่ได้กล่าวมาในเบื้องต้นว่าบุคคลเกิดในพระราชอาณาจักร์สยามย่อมเป็นคนไทยนั้น อาจมีข้อยกเว้นสำหรับบุคคลบางจำพวกซึ่งมีสิทธิพิเศษตามนับแห่งกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีเมืองกล่าวคือว่า ถึงแม้บุคคลเหล่านั้นเกิดในประเทศสยามก็คงไม่เป็นคนไทย บุคคลเหล่านี้มีอาทิ.-

(๑) บุตร์ของผู้เป็นประมุขแห่งต่างประเทศ

(๒) บุตร์ของทูตและบริวารของทูต หรือผู้ซึ่งมีสิทธิพิเศษเสมือนดั่งทูต เช่นกงสุลฝรั่งเศสในประเทศสยาม จีน เปอร์เซีย

(๓) คณะกรรมการสโมสร สันนิบาตชาติ

(๔) ผู้พิพากษาศาลประจำยุตติธรรมระหว่างประเทศ ณ กรุงเฮก

(๕) บุตร์ของนายทหารในกองทัพของประเทศหนึ่ง ซึ่งเข้าไปยึดในอีกประเทศหนึ่ง

(๖) ผู้ซึ่งเกิดในเรือของรัฐต่างด้าวซึ่งต้องเป็นเรือรบ หรือเรือที่ใช้ในการปกครอง ไม่ใช่เรือรัฐต่างด้าวที่ใช้ในการพาณิชย์

ส่วนบุคคลซึ่งเกิดในเรือพาณิชย์ ซึ่งอยู่ในอาณาเขตต์ของอีกประเทศหนึ่งนั้น ถ้าเรือเข้าจอดในท่าแล้วไม่มีปัญหา คือถือว่าบุคคลเกิดในอาณาเขตต์ของประเทศท่าเรือ แต่ถ้าเรือกำลังแล่นอยู่ในทะเลเขตต์น่านน้ำ ปัญหายังเถียงกันดั่งที่กล่าวมาแล้วในตอนต้น แต่ตามลัทธิฝรั่งเศสและตามความเห็นของพระยาศรีวิสารวาจา ถือว่าเรือพาณิชย์มีสิทธิเดินสะดวกในทะเลเขตต์น่านน้ำจึ่งไม่นับว่าบุคคลที่เกิดในเรือนั้นเกิดในอาณาเขตต์ของประเทศเจ้าของน่านน้ำ

บทที่ ๒
การมีสัญชาติโดยกำเนิดตามข้อตกลงพิเศษระหว่างประเทศสยามกับต่างประเทศ

ณ บัดนี้ประเทศสยามได้มีข้อตกลงพิเศษเรื่องสัญชาติกับต่างต่างประเทศดังนี้

๑. กับอังกฤษ

๒. กับฝรั่งเศส

๓. กับเดนมาร์ก

ข้อ ๑

ข้อตกลงเรื่องสัญชาติกับอังกฤษ

ตามสัญญาทางพระราชไมตรีฉะบับลงวันที่ ๑๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๘ ข้อ ๖ มีความว่า "บทบัญญัติในความตกลงว่าด้วยการจดทะเบียนคนในบังคับอังกฤษในกรุงสยามอันลงนามกันที่กรุงเทพฯ ณ วันที่ ๒๙ พฤศจิกายน ค.ศ. ๑๘๙๙ ดั่งที่ได้ขยายตามความในหนังสือลงวันที่ ๓ ตุลาคม ค.ศ. ๑๙๑๐ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเสนาบดีว่าการต่างประเทศของกรุงสยามได้ทรงมีไปยังอัครราชทูตอังกฤษ ณกรุงเทพฯ นั้น เป็นอันคงใช้อยู่ แลต้องเป็นอันพึงใช้เพื่อประโยชน์แห่งสัญญาฉะบับนี้ เว้นเสียแต่ข้อความในข้อ ๔,๕ ของความตกลงที่ว่านั้น ซึ่งเป็นที่แย้งกันกับข้อความในหนังสือสัญญา ๒ ฉะบับที่ลงนามกันวันนี้ หรือกับข้อความใน Protocol ว่าด้วยอำนาจศาลซึ่งติดท้ายหนังสือสัญญาฉะบับนี้

บทบัญญัติในความตกลงที่ว่านี้ส่วนที่ว่าด้วยบุคคลเชื้อชาติเอเชียซึ่งเกิดในประเทศราชของสมเด็จพระเจ้ากรุงอังกฤษ และบุตร์ของคนเหล่านี้ซึ่งเกิดในกรุงสยามนั้นจะต้องขยายให้ตลอดถึงบุคคลที่ความตกลงนั้นมิได้ครอบถึง และซึ่งเป็นคนที่รับประโยชน์ความป้องกันของสมเด็จพระเจ้ากรุงอังกฤษ เพราะเหตุที่เป็นพลเมืองหรือเกิดในดินแดนในอารักขาของอังกฤษ หรือในประเทศที่อังกฤษป้องกันหรือในอาณาเขตต์ซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงอังกฤษได้รับอาณัติแทนสันนิบาตชาติ และถึงบุตร์ของบุคคลเช่นว่านี้ด้วย"

เพราะฉะนั้นการจดทะเบียนคนบังคับอังกฤษในกรุงสยามจึ่งอาศัยข้อตกลงดั่งนี้

ก. ข้อตกลง ค.ศ. ๑๘๙๙ (พ.ศ. ๒๔๔๒ ร.ศ. ๑๑๘)

ข. หนังสือเสนาบดีว่าการต่างประเทศที่ทรงมีไปยังอัครราชทูตอังกฤษ ณ กรุงเทพฯ ค.ศ. ๑๙๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๕)

ค. วรรค ๒ ของข้อ ๖ แห่งสัญญาทางพระราชไมตรี พ.ศ. ๒๔๖๘

ก. ข้อตกลง ค.ศ. ๑๘๙๙

ข้อตกลงว่าด้วยการจดทะเบียนคนในบังคับอังกฤษในกรุงสยามนั้นมีข้อความอยู่ ๕ ข้อ แต่ข้อ ๔-๕ นั้นไม่ใช้โดยสัญญา พ.ศ. ๒๔๖๘ ก็ได้ระบุไว้

ข้อ ๑ แห่งข้อตกลง

ข้อนี้กำหนดบุคคลที่จะพึงจดทะเบียนเป็นคนในบังคับอังกฤษในกรุงสยามแบ่งเป็น ๕ จำพวก

จำพวกที่ ๑ ความในข้อตกลงมีว่า บรรดาคนซึ่งเกิดตามธรรมดามาเป็นคนบังคับอังกฤษ หรืออันได้แปลงชาติเป็นคนในบังคับอังกฤษ แต่นอกจากคนที่เป็นเชื้อสายชาวทวีปเอเชียจำพวก ๑

คำอธิบายจำพวกที่ ๑

บุคคลตามจำพวกที่ ๑ ต้องประกอบด้วยเกณฑ์ดังนี้

(๑) ไม่ใช่เชื้อสายชาวทวีปเอเชีย ทั้งนี้น่าจะหมายความว่าฉะเพาะบุคคลที่เป็น citizen อังกฤษหรือชาวยุโรป หรือพวกผิวขาวซึ่งได้แปลงชาติเป็นคนในบังคับอังกฤษ คงจะไม่หมายถึงชาวอาฟริกาหรือพวกนีโกร เพราะเมื่ออ่านดูข้อตกลงทั้งหมดน่าจะส่อให้เห็นว่าข้อตกลงนี้ไม่ได้รวมถึงชาวนีโกรด้วย อีกประการหนึ่ง ถ้าข้อตกลงนี้มีความกินไปถึงชาวอาฟริกาด้วยแล้ว ก็คงจะไม่จำเป็นนักที่จะเติมวรรค ๒ ลงในข้อ ๖ แห่งสัญญาฉะบับ พ.ศ. ๒๔๖๘ (นอกจากเรื่องบุคคลซึ่งมีสัญชาติของประเทศซึ่งอังกฤษได้รับอาณัติ (mandate) แทนสันนิบาตชาติอันเป็นสิ่งซึ่งเกิดขึ้นใหม่ของข้อตกลง ค.ศ. ๑๘๙๙)

(๒) เป็นคนในบังคับอังกฤษโดยกำเนิดหรือโดยแปลงชาติ

ปัญหาอาจมีว่าจะใช้กฎหมายไทยหรือกฎหมายอังกฤษเป็นข้อวินิจฉัยว่าบุคคลใดเป็นคนในบังคับอังกฤษโดยกำเนิดหรือได้แปลงสัญชาติมาเป็นคนในบังคับอังกฤษ น่าเห็นว่าความประสงค์ของข้อตกลงนี้ดูเหมือนจะให้ถือตามกฎหมายอังกฤษ ให้ดูข้อความในข้อน้อยที่ ๒ ของข้อ ๑ แห่งข้อตกลงนี้

จำพวกที่ ๒ ของข้อตกลงมีความว่า

บรรดาลูกและหลานผู้ที่เกิดในกรุงสยามจากคนที่สมควรจดบัญชีได้ในจำพวกที่ ๑ นั้นอันเป็นผู้ซึ่งจะเป็นคนในบังคับอังกฤษได้ตามกฎหมายอังกฤษจำพวก ๑

แต่เหลนก็ดี หรือลูกอันไม่ถูกต้องตามกฎหมายก็ดี ของคนที่กล่าวไว้ในจำพวกที่ ๑ นั้นเป็นคนที่ไม่สมควรจะจดบัญชีได้

คำอธิบายจำพวกที่ ๒

ข้อนี้บัญญัติถึงผู้สืบสันดานของบุคคลในบังคับอังกฤษตามจำพวกที่ ๑ ตามข้อตกลงนี้ย่อมขยายสิทธิในการจดทะเบียนเป็นคนในบังคับอังกฤษไปไกล จนถึงหลานของบุคคลดั่งกล่าวในจำพวกที่ ๑ ด้วย ซึ่งต่างกับผู้สืบสันดานของชาวเอเชีย ซึ่งเป็นคนในบังคับอังกฤษได้เพียงบุตร์เท่านั้นไม่ถึงหลาน ให้ดูคำอธิบายจำพวกที่ ๔ ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

ลูกซึ่งเกิดโดยไม่ถูกต้องตามกฎหมายของบุคคลที่กล่าวไว้จำพวกที่ ๑ นั้นไม่อาจที่จะจดทะเบียนเป็นคนในบังคับอังกฤษ ทั้งนี้ก็เป็นธรรมดาอยู่เอง ซึ่งเมื่อบุตร์นั้นไม่ใช่เป็นบุตร์ที่ถูกต้องตามกฎหมายอังกฤษแล้วจะจดทะเบียนเป็นคนในบังคับอังกฤษอย่างไรได้

จำพวกที่ ๓ ข้อตกลงมีความว่า

บรรดาคนที่เป็นเชื้อสายชาวเอเชียที่เกิดภายในอาณาเขตต์ของพระราชินีก็ดี ที่เกิดภายในเขตต์แดนของเจ้าหรือประการใด ๆ ในอินเดียซึ่งขึ้นอยู่หรือมีสัญญาเข้ากับพระราชินีอังกฤษก็ดีหรือเป็นคนที่ได้แปลงชาติภายในกรุงอังกฤษแล้วนั้นก็ได้เหมือนกับจำพวก ๑

แต่คนชาวเมืองพม่าฝ่ายเหนือ หรือชาวเมืองเงี้ยว (พวกที่อยู่ใน Shan states) ผู้ซึ่งได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่ในกรุงสยาม ก่อนวันที่ ๑ มกราคม ร.ศ. ๑๐๔ ค.ศ. ๑๘๘๖ ตรงกับวันศุกร์ เดือนอ้าย แรม ๑๑ ค่ำ ปีระกาสัปตกศก จุลศักราช ๑๒๔๗ นั้นเป็นผู้ไม่สมควรจะจดบัญชีได้

คำอธิบายจำพวกที่ ๓

จำพวกที่ ๓ นี้เกี่ยวแก่ชาวเอเชีย ซึ่งควรแยกพิจารณา ๒ ประเภท

ประเภทที่ ๑ ชาวเอเชียที่เกิดในอินเดีย หรือที่แปลงชาติภายในกรุงอังกฤษ

บุคคลประเภทนี้ต้องแยกพิจารณาต่างหากจากชาวเมืองพม่าฝ่ายเหนือ หรือชาวเมืองเงี้ยว

ที่ว่าเกิดภายในอาณาเขตต์พระราชินีนั้น น่าจะหมายถึงอาณาเขตต์ที่เป็นเมืองขึ้นโดยตรงของอังกฤษไม่มีเจ้าซึ่งเป็นคนพื้นเมือง และที่ว่าเกิดในเขตต์แดนของเจ้าหรือประเทศใดในอินเดียซึ่งขึ้นอยู่ หรือมีสัญญาเข้ากับพระราชินีอังกฤษนั้น หมายถึงอาณาเขตต์ที่ขึ้นต่อกรุงอังกฤษนั้นเอง แต่ยังคงมีเจ้าพื้นเดิมปกครอง (ถ้าจะทราบถึงอาณาเขตต์เหล่านี้ให้ดูในภูมิศาสตร์อินเดีย)

การแปลงชาติของชาวเอเชียนั้นให้พึงสังเกตว่า ถ้าแปลงชาตินอกกรุงอังกฤษ เช่นที่ฮ่องกงเป็นต้น ผลของการแปลงชาติอาจมีไม่พร้อมบูรณ์ก็ได้ เช่นรัฐบาลอังกฤษอาจกำหนดเขตต์แห่งผลของการแปลงชาติ ศาลฝรั่งเศสในดังเกี๋ยได้เคยตัดสินว่า จีนที่แปลงชาติเป็นอังกฤษที่ฮ่องกงนั้น คงเป็นอังกฤษฉะเพาะที่ฮ่องกงเมื่อมาอยู่ในดังเกี๋ยต้องถือเสมือนหนึ่งเป็นคนจีนขึ้นศาลญวนที่เป็นศาลพื้นเมืองไม่ใช่ศาลฝรั่งเศสซึ่งพิจารณาคดีเกี่ยวกับฝรั่งเศสหรือชาวต่างประเทศซึ่งมีสิทธิเสมือนด้วยฝรั่งเศส

ประเภทที่ ๒ ชาวเมืองพะม่าฝ่ายเหนือ หรือชาวเมืองเงี้ยว

บุคคลดังกล่าวนี้จะมีสิทธิจดทะเบียนเป็นคนในบังคับอังกฤษได้ก็ฉะเพาะผู้ซึ่งได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่ในกรุงสยามภายหลังวันที่ ๑ มกราคม ค.ศ. ๑๘๘๖ ผู้ที่มีภูมิลำเนาอยู่ในกรุงสยามก่อนวันนั้นคงเป็นคนในบังคับสยาม

จำพวกที่ ๔ ข้อตกลงมีความว่า

บรรดาลูกที่เกิดในกรุงสยามของคนที่สมควรจะจดบัญชีได้ตามจำพวกที่ ๓ นั้นจำพวกหนึ่ง แต่หลานที่เกิดในกรุงสยามจากคนที่กล่าวไว้ในจำพวก ๓ นั้นเป็นผู้ที่ไม่สมควรจะจดบัญชีสำหรับที่จะป้องกันในกรุงสยาม

คำอธิบายจำพวกที่ ๔

จำพวกที่ ๔ นี้เกี่ยวกับผู้สืบสันดานของคนเอเชียในบังคับอังกฤษดังกล่าวไว้ในจำพวกที่ ๓

จะเห็นได้ว่าบุตร์ของคนเอเชียเท่านั้นซึ่งอาจจดทะเบียนเป็นคนในบังคับอังกฤษ แต่หลานไม่มีสิทธิดังนั้นซึ่งต่างกับผู้สืบสันดานของคนอันเกิดตามธรรมดามาเป็นคนในบังคับอังกฤษ หรือแปลงชาติมาเป็นคนในบังคับอังกฤษอันเป็นพวกผิวขาว (ให้ดูคำอธิบายจำพวกที่ ๑ และที่ ๒ ดั่งกล่าวข้างต้น)

จำพวกที่ ๕ ความในข้อตกลงมีว่า

ภรรยาและหญิงหม้ายของคนใดที่สมควรจะจดบัญชีได้ในจำพวกทั้งหลายที่กล่าวมาข้างต้นแล้วจำพวกหนึ่ง

(จำพวกนี้เกี่ยวกับการมีสัญชาติโดยการสมรสและการสิ้นสัญชาติ ขอให้ดูคำอธิบายในตอนเหล่านั้น)

ข้อ ๒ แห่งข้อตกลง

ข้อนี้มีความว่า : -

บัญชีทั้งหลายที่ได้จดดั่งว่ามานี้แล้วจะต้องเปิดให้ผู้แทนรัฐบาลสยามอันได้รับอำนาจไปโดยสมควร แล้วนั้นตรวจดูในเวลาที่จะบอกล่วงหน้าให้ทราบตามสมควร

ข้อ ๓ แห่งข้อตกลง

ข้อนี้มีความว่า : -

เมื่อมีคดีเถียงกันขึ้นอย่างใด ๆ ในข้อที่เกี่ยวกับผู้ถือหนังสือสำคัญว่าจดบัญชีอังกฤษนั้นถูกต้องชอบธรรมหรือไม่ก็ดี เจ้าพนักงานฝ่ายอังกฤษกับสยามจะต้องพร้อมกันพิจารณาไต่สวน และตัดสินไปตามข้อความที่ว่าลงไว้ในหนังสือสัญญานี้ในคำพะยานที่ผู้ถือหนังสือสำคัญจะต้องนำสืบมานั้นตามธรรมเนียมที่เคยทำมาแล้ว

คำอธิบายข้อ ๒ และข้อ ๓ แห่งข้อตกลง

ตามข้อ ๒ นั้น รัฐบาลสยามมีอำนาจตรวจทะเบียนคนในบังคับอังกฤษได้และตามข้อ ๓ นั้น ถ้ารัฐบาลสยามคัดค้านก็จะต้องว่ากล่าวกันตามธรรมเนียมที่เคยทำมาแล้ว และพร้อมกันพิจารณาตัดสินกันตามข้อตกลงนี้

ทั้งนี้ย่อมส่อให้เห็นการจดทะเบียน ณ สถานกงสุลนั้น ไม่ทำให้ผู้จดทะเบียนเป็นคนในบังคับอังกฤษเสมอไป กล่าวคือ จะต้องมีลักษณะตามที่ข้อตกลงได้บัญญัติไว้ (ขอให้ดูคำอธิบายในข้อ ๔ ซึ่งจะว่าด้วยผลแห่งการจดทะเบียน ณ สถานกงสุลต่างประเทศ)

นอกจากข้อ ๑ ข้อ ๒ และข้อ ๓ แห่งข้อตกลงดั่งกล่าวมาแล้วข้อตกลงนี้ยังมีข้อ ๔ และข้อ ๕ อีก แต่ยกเลิกเสียแล้วตามข้อ ๖ แห่งสัญญา พ.ศ. ๒๔๖๘ (ข้อ ๔ แห่งข้อตกลงเดิมมีใจความว่าถ้ามีคดีแพ่งหรืออาชญาค้างอยู่ในระหว่างที่กำลังพิจารณาไต่สวนตามความในข้อ ๓ แล้วให้เจ้าพนักงานฝ่ายสยาม และฝ่ายอังกฤษตกลงกันว่าจะควรส่งคดีนั้นไปให้ศาลใดพิจารณา, และข้อ ๕ แห่งข้อตกลงมีใจความว่า ถ้าผู้ที่ปัญหาเกิดขึ้นนั้นยังมิได้จดทะเบียนไว้ แต่มีสิทธิจดทะเบียนได้ตามข้อตกลงแล้วก็ให้จดทะเบียนเป็นคนในบังคับอังกฤษ)

ข. หนังสือเสนาบดีว่าการต่างประเทศที่ทรงมีไปยังอัครราชทูตอังกฤษที่กรุงเทพ ฯ ค.ศ. ๑๙๑๐

ข้อตกลง ค.ศ. ๑๘๙๗นั้นได้ขยายความตามหนังสือเสนาบดีว่าการต่างประเทศลงวันที่ ๓ ตุลาคม ค.ศ. ๑๙๑๐ คือยอมให้บุคคล ๓ จำพวก ดังจะกล่าวต่อไป จดทะเบียนเป็นคนในบังคับอังกฤษได้ ตามข้อ ๑ ข้อน้อย ๒ หรือวรรค ๓ แห่งข้อตกลง ค.ศ. ๑๘๙๗ คือ

จำพวกที่ ๑ บรรดาคนเอเชียผู้เกิดในสหรัฐมลายูอันมีนามว่ารัฐปีรัก ซีลังกอร์ นีกรีเซมบีแลนด์ แลปาหัง เว้นไว้แต่ผู้ที่ได้มาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในประเทศสยามก่อนที่ประเทศของตนตกอยู่ในอารักขาของอังกฤษ

จำพวกที่ ๒ บรรดาคนเอเชียผู้เกิดในรัฐกลันตัน ตรังกานู เคดา (ไทรบุรี) ปาลิส เว้นไว้แต่ผู้ที่มาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในกรุงสยามก่อนวันที่ ๙มกราคม ค.ศ. ๑๙๑๐

คำอธิบายจำพวกที่ ๑ และที่ ๒

จำพวกที่ ๑ นั้นถือเอาวันที่ประเทศของบุคคลจำพวกนั้นตกอยู่ในความอารักขาของอังกฤษเป็นเกณฑ์แห่งการที่จะวินิจฉัยว่าบุคคลจำพวกเหล่านั้นได้มีภูมิลำเนาอยู่ในกรุงสยามก่อนหรือภายหลังวันนั้น ส่วนจำพวกที่ ๒ นั้นได้ถือเอาวันที่ ๙มกราคม ค.ศ. ๑๙๑๐เป็นเกณฑ์ที่จะวินิจฉัย ไม่ใช่วันที่บ้านเมืองของบุคคลจำพวกเหล่านั้นตกอยู่ในความอารักขาของอังกฤษ ทั้งนี้เนื่องจากสัญญาในระหว่างกรุงสยามกับกรุงอังกฤษลงชื่อกันที่กรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๑๐มีนาคม ร.ศ. ๑๒๗ และได้แลกเปลี่ยนสัตยาบันที่กรุงลอนดอน เมื่อวันที่ ๙กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๘ ข้อ ๓ วรรค ๒ แห่งสัญญาฉะบับนั้นมีความว่าคนในบังคับฝ่ายสยามซึ่งมีสำนักอยู่ในดินแดนที่กล่าวไว้ในข้อ ๑ นั้น (คือรัฐกลันตัน ตรังกานู ไทรบุรี ปาลิส) ถ้ามีความประสงค์จะคงเป็นคนสังกัดชาติไทยก็จะอนุญาตให้เป็นได้ แต่ต้องไปตั้งสำนักอยู่ในอาณาเขตต์สยามภายในเวลา ๖เดือน ตั้งแต่วันที่ได้แลกเปลี่ยนสัตยาบัน

เขตต์ ๖เดือนนี้ก็คือวันที่ ๙มกราคม ค.ศ. ๑๙๑๐

จำพวกที่ ๓ บรรดาคนเอเชียผู้เกิดในอาณาเขตต์อื่น ๆ แห่งทวีปเอเชียอันเป็นดินแดนซึ่งอยู่ในความอารักขาของอังกฤษ เว้นแต่ผู้ที่มาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในกรุงสยามก่อนบ้านเมืองของตนตกอยู่ในความอารักขาของอังกฤษ

คำอธิบายจำพวกที่ ๓

ให้สังเกตว่าข้อตกลง ค.ศ. ๑๘๙๗ไม่ได้ขยายสิทธิที่จะเป็นคนในบังคับอังกฤษมาถึงบุคคลผู้เกิดในส่วนอื่น ๆ แห่งทวีปเอเชีย กล่าวคือ ข้อตกลงเดิมนั้นกล่าวถึงผู้ที่เกิดในอินเดีย เพราะฉะนั้นตามหนังสือของเสนาบดีว่าการต่างประเทศฉะบับนี้ยอมขยายให้สิทธิพิเศษแก่ชาวเอเชียที่เกิดในอาณาเขตต์อื่น ๆ แห่งทวีปนี้ เช่นเกิดที่ฮ่องกงหรือที่เอเด็นเป็นต้น

ค. วรรค ๒ ของข้อ ๖แห่งสัญญาทางพระราชไมตรี พ.ศ. ๒๔๖๘

บทบัญญัติในความตกลง ค.ศ. ๑๘๙๗นั้นได้ขยายความตามวรรค ๒ ของข้อ ๖แห่งสัญญา พ.ศ. ๒๔๖๘ ซึ่งมีความว่า

"บทบัญญัติในความตกลงที่ว่านี้ ส่วนที่ว่าด้วยบุคคลเชื้อชาติเอเชียซึ่งเกิดในประเทศราชของสมเด็จพระเจ้ากรุงอังกฤษ แลบุตร์ของคนเหล่านี้ที่เกิดในกรุงสยามนั้นจะต้องขยายใช้ตลอดถึงบุคคลที่ความตกลงนั้นมิได้ครอบถึง และซึ่งเป็นคนได้รับประโยชน์ความป้องกันของสมเด็จพระเจ้ากรุงอังกฤษ เพราะเหตุที่ได้เป็นพลเมืองหรือเกิดในดินแดนในอารักขาของอังกฤษ หรือในประเทศที่อังกฤษป้องกัน หรือในอาณาเขตต์ซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงอังกฤษได้รับอาณัติแทนสันนิบาตชาติ และถึงบุตร์ของบุคคลเช่นว่านี้ด้วย"

คำอธิบาย สัญญาฉะบับใหม่นี้ได้ขยายสิทธิพิเศษแห่งการที่จะจดทะเบียนเป็นคนในบังคับอังกฤษเสมือนหนึ่งชาวเอเชีย คือ

จำพวกที่ ๑ พลเมืองหรือบุคคลที่เกิดในดินแดนในอารักขาของอังกฤษ หรือในประเทศที่อังกฤษป้องกัน ซึ่งหมายความถึงอาณาเขตต์อื่น ๆ นอกจากในทวีปเอเชีย

จำพวกที่ ๒ พลเมืองหรือบุคคลที่เกิดในอาณาเขตต์ซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงอังกฤษได้รับอาณัติแทนสันนิบาตชาติ เช่นในปาเลสไตน์ เมโสโปเตเมีย เป็นต้น

อาณัติแทนสันนิบาตชาติหมายถึงการเป็นตัวแทนของสันนิบาตชาติในการที่จะจัดการปกครองประเทศซึ่งสันนิบาตชาติเห็นว่ายังมิอาจที่จะปกครองตนเองได้ ประเทศเหล่านี้เป็น Colony เดิมของเยอรมนี และเตอรกี

ข้อ ๒ ข้อตกลงพิเศษเรื่องสัญชาติกับฝรั่งเศส

ข้อ ๒๗ แห่งสัญญาทางพระราชไมตรี พ.ศ. ๒๔๖๗ ให้คงใช้ข้อ ๑๐และข้อ ๑๑แห่งอนุสัญญา ค.ศ. ๑๙๐๔ ว่าด้วยการดำเนินสิทธิที่จะให้อารักขาของฝรั่งเศสในกรุงสยาม

อนุสัญญา ค.ศ. ๑๙๐๔ นั้น ดูเหมือนจะมุ่งแต่ฉะเพาะบุคคลที่เป็นเชื้อชาติชาวเอเชีย ไม่เกี่ยวถึงบุคคลที่มีสัญชาติฝรั่งเศสชะนิดที่เรียกว่า Citizen

เราอาจที่จะแบ่งบุคคลซึ่งมีสิทธิที่จะเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสตามอนุสัญญา ค.ศ. ๑๙๐๔ ออกเป็น ๒ จำพวก

จำพวกที่ ๑ บุคคลตามที่กล่าวไว้ในข้อ ๑๐แห่งอนุสัญญานั้นอันมีใจความว่า รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยอมรับรายชื่อของคนในบังคับฝรั่งเศสเช่นกับที่มีอยู่แล้วเดี๋ยวนี้ (คือขณะที่ได้เซ็นอนุสัญญานั้นตรงกับวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๙๐๔) ยกเว้นเสียแต่คนจำพวกที่ได้ยอมรับกันทั้ง ๒ ฝ่ายว่า ได้เข้าจดทะเบียนอยู่ในรายชื่อนั้นโดยเหตุอันมิชอบธรรม เจ้าพนักงานฝรั่งเศสจะได้ส่งสำเนารายชื่อเหล่านี้ให้แก่เจ้าพนักงานไทย

บุตร์หลานของคนอยู่ในบังคับซึ่งเข้าอยู่ในใต้อำนาจศาลฝรั่งเศสเช่นนี้จะไม่มีอำนาจที่จะอ้าง

เข้าอยู่ในทะเบียนได้ ถ้าหากคนเหล่านี้ไม่ได้ตกเป็นคนอยู่ในจำพวกซึ่งได้กำหนดไว้ในข้อสัญญาต่อความข้อนี้ไปในหนังสือสัญญาฉะบับนี้ (คือข้อ ๑๑)

คำอธิบายจำพวกที่ ๑

บุคคลจำพวกนี้ คือบุคคลที่ได้จดทะเบียน ณ สถานกงสุลฝรั่งเศสซึ่งต้องปรากฏอยู่ในทะเบียนนั้นขณะที่ลงนามอนุสัญญา ค.ศ. ๑๙๖๔ บุคคลเหล่านี้อาจมิใช่เป็นผู้ที่เกิดในดินแดนซึ่งอยู่ในใต้อำนาจปกครองโดยทางตรงของกงสุลฝรั่งเศส หรือในดินแดนที่อยู่ในความป้องกันของกรุงฝรั่งเศส แต่เป็นความจำเป็นที่บุคคลเช่นว่านี้จะต้องมีสิทธิโดยชอบธรรมที่จะจดทะเบียนได้ เช่นอาจเป็นคนจีนที่ได้แปลงชาติโดยชอบธรรมมาเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส บุคคลใดที่ไม่มีเหตุอันชอบธรรมที่จะจดทะเบียนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสได้แล้วบุคคลเหล่านั้นมิอาจที่จะอ้างเอาผลแห่งการจดทะเบียนเพื่อเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส (จะได้กล่าวต่อไปถึงเรื่องผลแห่งการจดทะเบียน ณ สถานกงสุลต่างประเทศในข้อ ๔)

ผู้สืบสันดานของบุคคลจำพวกนี้ไม่มีสิทธิที่จะจดทะเบียนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสได้ นอกจากบุคคลเช่นว่านี้จะเป็นผู้ที่เกิดในดินแดนซึ่งอยู่ในใต้อำนาจปกครองโดยทางตรงของกรุงฝรั่งเศส หรือในดินแดนที่อยู่ในความป้องกันของกรุงฝรั่งเศส ดังบัญญัติไว้ในข้อ ๑๑ แห่งอนุสัญญาฉะบับที่ศึกษาถึงนี้

จำพวกที่ ๒ บุคคลดังกล่าวไว้ในข้อ ๑๑ แห่งอนุสัญญา ค.ศ. ๑๙๖๔ อันมีความว่า

คนกำเนิดในประเทศเอเชีย เกิดในดินแดนซึ่งอยู่ในใต้อำนาจปกครองโดยทางตรงของกรุงฝรั่งเศส หรือในดินแดนซึ่งอยู่ในความป้องกันของฝรั่งเศสนั้นจะมีอำนาจที่จะรับความป้องกันของฝรั่งเศสได้ ยกเว้นเสียแต่ผู้ซึ่งเข้ามาตั้งอยู่ในกรุงสยามเมื่อก่อนเวลาที่ดินแดนที่กำเนิดของคนเหล่านั้นได้เข้าอยู่ในอำนาจปกครองหรือความป้องกันของฝรั่งเศส

ความป้องกันฝรั่งเศสจะมีไปถึงเพียงบุตร์ของคนเหล่านั้น แต่จะไม่มีแผ่เผื่อต่อไปถึงหลานของคนเหล่านั้น

คำอธิบายจำพวกที่ ๒

บุคคลจำพวกที่กล่าวถึงนี้เป็นบุคคลซึ่งมีสิทธิตามสภาพธรรมดาที่จะจดทะเบียนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส เพราะเหตุที่เกิดในดินแดนอันขึ้นอยู่ในความปกครองหรือความป้องกันของฝรั่งเศส มิใช่แต่เพียงจดทะเบียนณะสถานกงสุลเท่านั้น

บุคคลเช่นที่กล่าวนี้ ถ้ามามีภูมิลำเนาอยู่ในกรุงสยามก่อนที่บ้านเมืองของตนตกอยู่ในอำนาจของฝรั่งเศสแล้ว บุคคลนั้นก็เป็นคนไทย เช่นบุคคลที่เกิดในเขตต์แดนหลวงพระบาง แต่ได้มาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในกรุงสยามก่อน ค.ศ. ๑๙๖๔ หรือผู้ที่เกิดในดินแดนเมืองพระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ แต่ได้มาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในกรุงสยามก่อน ร.ศ. ๑๒๖ คือก่อนวันที่ได้ใช้หนังสือสัญญาฉะบับ ร.ศ. ๑๒๕ (ค.ศ. ๑๙๐๗)

ผู้สืบสันดานของบุคคลจำพวกที่ ๒ นี้จะมีสิทธิจดทะเบียนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสได้เพียงชั้นบุตร์ไม่ใช่หลานซึ่งต่างกับบุคคลที่ได้กล่าวไว้ในข้อ ๑๐ แห่งอนุสัญญานั้น ซึ่งผู้สืบสันดานไม่มีสิทธิที่จะจดทะเบียนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสได้ นอกจากจะมีลักษณะเข้าอยู่ในข้อ ๑๐ แห่งอนุสัญญานี้

ข้อ ๓ ข้อตกลงพิเศษเรื่องสัญชาติกับเดนมาร์ก

ตามสัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างกรุงสยามกับเดนมาร์กฉะบับ พ.ศ. ๒๔๖๘ ข้อ ๒๔ ให้คงใช้อนุสัญญาลงนามณะวันที่ ๒๔ มีนาคม ค.ศ. ๑๙๐๕ ข้อ ๑-๒-๓ และ ๕ อันว่าด้วยเรื่องสัญชาติ

อนุสัญญา ค.ศ. ๑๙๐๔ มีข้อความอยู่ ๙ ข้อ แต่ยังคงใช้ได้เพียง ๔ ข้อเท่านั้น คือ ข้อ ๑-๒-๓ และ ๕

ข้อ ๑ แห่งข้อตกลง

ข้อนี้มีความว่า

การจดทะเบียนคนในบังคับเดนมาร์กที่อยู่ในกรุงสยามนั้นจะต้องจดทะเบียนแต่บรรดาคนที่อยู่ในกรุงสยาม ซึ่งสมควรเป็นคนชาติเดนมาร์กได้ตามกฎหมายกรุงเดนมาร์ก นอกจากนั้นไม่มีผู้ใดมีอำนาจที่จะอยู่ในความป้องกันอย่างหนึ่งอย่างใดของรัฐบาลเดนมาร์ก

คำอธิบาย

ข้อนี้กำหนดบุคคลที่จะพึงมีสิทธิจดทะเบียนเป็นคนในบังคับเดนมาร์ก กล่าวคือบุคคลที่กฎหมายเดนมาร์กได้บัญญัติว่า มีสัญชาติเดนมาร์กแล้ว บุคคลนั้นก็มีสิทธิจดทะเบียนได้ ถึงแม้กฎหมายไทยจะบัญญัติข้อความเป็นอย่างอื่นก็ดี

เช่นนายแดงเป็นบุตร์โดยชอบธรรม คือเป็นบุตร์โดยถูกต้องตามกฎหมายของบิดาซึ่งเป็นคนในบังคับเดนมาร์ก นายแดงเกิดในประเทศสยาม ดั่งนี้ ถ้าจะถือตามกฎหมายไทย นายแดงเป็นคนไทย เพราะเหตุที่เกิดในพระราชอาณาจักร์สยาม (ให้ดูพระราชบัญญัติสัญชาติ มาตรา ๓ อนุมาตรา ๓ ที่ได้อธิบายมาแล้ว)

แต่ในเรื่องนี้จะถือตามกฎหมายไทยไม่ได้ เพราะเหตุที่ข้อตกลงกับเดนมาร์กให้ใช้กฎหมายเดนมาร์กเป็นหลักวินิจฉัย เมื่อเป็นดั่งนี้นายแดงก็อาจจดทะเบียนเป็นคนในบังคับเดนมาร์กได้ เพราะกฎหมายเดนมาร์กฉะบับลงวันที่ ๑๙ มีนาคม ค.ศ. ๑๘๙๘ ว่าด้วยการได้มาและการสูญสิ้นซึ่งการเป็นพลเมือง (สัญชาติ) มาตรา ๑ บัญญัติว่า บุคคลซึ่งเป็นบุตร์โดยชอบด้วยกฎหมายของบุคคลซึ่งเป็นคนในบังคับเดนมาร์ก บุคคลเช่นนั้นจะเกิดในกรุงเดนมาร์กก็ดี หรือเกิดในต่างประเทศก็ดี ก็ย่อมมีสิทธิเป็นคนสัญชาติเดนมาร์ก

ข้อ ๒ แห่งข้อตกลง

ข้อนี้มีความว่า

บัญชีชื่อคนที่ได้จดทะเบียนไว้นั้น รัฐบาลสยามจะตรวจดูได้เสมอ เมื่อแจ้งความประสงค์ให้ทราบล่วงหน้าโดยสมควร

คำอธิบาย

ตามข้อนี้รัฐบาลสยามมีสิทธิตรวจตราบัญชีรายชื่อผู้ที่จดทะเบียนไว้ ณ สถานกงสุลเดนมาร์ก แต่ต้องบอกล่วงหน้าโดยสมควรถ้าหากมีปัญหาเกิดขึ้นว่าด้วยสิทธิของผู้ที่จดทะเบียนไว้นั้น หรือว่าด้วยความสมบูรณ์แห่งทะเบียนก็ดี ก็จะต้องจัดการตามข้อ ๓ แห่งข้อตกลงนั้น

ข้อ ๓ แห่งข้อตกลง

ข้อนี้มีความว่า :-

ถ้ามีความสงสัยเกิดขึ้นด้วยเรื่องอำนาจของคนผู้ใดที่จะจดทะเบียนไว้ในที่ว่าการกงสุลเดนมาร์กก็ดี หรือด้วยเรื่องความใช้ได้หรือไม่ได้ประการใดของหนังสือสำหรับตัวในการจดทะเบียนฉะบับใด ซึ่งทำจากสถานกงสุลเดนมาร์กนั้นก็ดี จะต้องมีการไต่สวนพร้อมกันทั้ง ๒ ฝ่าย คือกงสุลเดนมาร์กฝ่ายหนึ่ง และผู้แทนรัฐบาลสยามซึ่งได้รับอำนาจโดยถูกต้องอีกฝ่ายหนึ่ง ทั้ง ๒ ฝ่ายนี้จะได้ฟังและตรวจพะยานและหลักฐานต่าง ๆ ซึ่งจะมีมาอ้างเป็นการอุดหนุนความใช้ได้ของหนังสือสำหรับตัว หรืออำนาจสมควรจดทะเบียนนั้น ๆ โดยสมควรแก่การแล้วจะได้พร้อมกันตัดสินให้เป็นการตกลงแล้วไป

ถ้าแลผู้แทนรัฐบาลสยามแลกงสุลเดนมาร์กไม่สามารถตกลงพร้อมกันได้แล้ว ทั้ง ๒ ฝ่ายย่อมมีอำนาจที่จะส่งสักขีพะยานในคดีนั้นไปให้คนกลางผู้หนึ่ง ซึ่งทั้ง ๒ ฝ่ายจะได้พร้อมใจกันเลือกตั้งเป็นผู้พิจารณา แลคำตัดสินของคนกลางนั้นต้องถือเอาเป็นเด็ดขาด

คำอธิบาย

ข้อนี้บัญญัติถึงวิธีพิจารณาปัญหาอันว่าด้วยสิทธิที่จะจดทะเบียนเป็นคนในบังคับเดนมาร์กหรือความสมบูรณ์แห่งใบทะเบียน ในชั้นต้นผู้แทนรัฐบาลสยามและกงสุลเดนมาร์กจะได้พร้อมกันพิจารณาตัดสิน และมีสิทธิที่จะฟังพะยานหลักฐาน ถ้าผู้แทนรัฐบาลสยามกับกงสุลเดนมาร์กไม่สามารถจะตกลงกันก็ให้เลือกผู้เป็นกลางตรวจสำนวนและตัดสินเด็ดขาด

ถ้าไต่สวนได้ความว่าบุคคลที่ต้องไต่สวนนั้นอยู่ในลักษณะสมควรจะจดทะเบียนได้ ดังกล่าวไว้ในข้อ ๑ แห่งข้อตกลงนั้น แต่ยังไม่ได้จดทะเบียนก็ให้จดทะเบียนเป็นคนในบังคับเดนมาร์กได้ ถ้าผู้ต้องไต่สวนไม่มีลักษณะเช่นนั้นก็ให้ถอนชื่อออกเสียจากทะเบียน ดังปรากฏในข้อ ๕ แห่งข้อตกลง

ข้อ ๕ แห่งข้อตกลง

ข้อนี้มีความว่า

ถ้าผู้ที่ต้องไต่สวนนั้นเป็นคนอยู่ในลักษณะสมควรจดทะเบียนได้ดังกล่าวไว้ในข้อ ๑ แห่งสัญญานี้ แลยังไม่ได้จดทะเบียนก็ให้จดทะเบียนเป็นคนในบังคับเดนมาร์ก และรับหนังสือสำหรับตัวในการจดทะเบียนนั้นจากสถานกงสุลเดนมาร์กโดยไม่ต้องรอ ถ้าไม่เป็นคนอยู่ในลักษณะเช่นนั้น ต้องถือว่าผู้นั้นอยู่ในบังคับกฎหมายสยามแลถ้าได้จดทะเบียนที่สถานกงสุลเดนมาร์กไว้แล้วก็ให้ถอนชื่อผู้นั้นออกเสียจากทะเบียนนั้น

คำอธิบาย

ข้อนี้เป็นวิธีการเมื่อปรากฏผลของการไต่สวนตามที่กล่าวมาแล้วในข้อ ๓ และข้อ ๒

ข้อ ๔ ผลของการจดทะเบียนณะสถานกงสุลต่างประเทศ

การจดทะเบียนนั้นอาจเป็นข้อสันนิษฐานในขั้นต้นว่าบุคคลนั้นมีสัญชาติแห่งประเทศที่ตนจดทะเบียน แต่ถ้าพิศูจน์ได้ความว่าบุคคลนั้นไม่มีสิทธิที่จะจดทะเบียนได้ตามกฎหมายหรือตามข้อตกลงพิเศษแล้ว บุคคลนั้นก็อาจถูกถอนชื่อออกจากทะเบียนดังจะเห็นได้จากข้อตกลงในเรื่องสัญชาติกับต่างประเทศที่ได้ศึกษามาแล้วข้างต้น

แม้บุคคลจะได้ขึ้นทะเบียนไว้ช้านานซึ่งในขณะนั้นไม่มีผู้ใดว่ากล่าวก็ตาม บุคคลนั้นจะอ้างอายุความเพื่อถือเอาสัญชาติตามที่จดทะเบียนไว้นั้นไม่ได้ เพราะสัญชาติเป็นสิ่งประกอบสภาพบุคคลไม่ใช่เป็นทรัพย์สิน อายุความจึงไม่อาจที่จะนำมาใช้ได้เพื่อการได้มา เช่นนายแดงเป็นคนไทย โดยมีผู้บุพการีทั้งหลายเป็นคนไทยเกิดในพระราชอาณาจักร์สยาม นายแดงได้จดทะเบียนเป็นคนในบังคับอังกฤษล่วงเลยมากว่า ๒๐ ปีดั่งนี้ นายแดงจะอ้างว่าเป็นคนในบังคับอังกฤษไม่ได้

อายุความอาจจะนำมาใช้ได้แต่ฉะเพาะในทางอาชญา เช่นถ้าไม่ฟ้องนายแดงผู้กระทำผิดพระราชบัญญัติป้องกันการทุจจริตด้วยหนังสือสำคัญ ร.ศ. ๑๒๕ จนล่วงพ้นกำหนดเวลาที่กฎหมายอาชญากำหนดไว้สำหรับการฟ้องร้องคดีเช่นนั้น ก็จะฟ้องนายแดงเป็นจำเลยในคดีอาชญาไม่ได้

นอกจากที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น ว่าการจดทะเบียนไม่ทำให้ผู้ที่มีลักษณะที่จะจดทะเบียนถือสัญชาติแห่งประเทศที่ตนจดทะเบียนแล้ว ผู้นั้นยังอาจมีผิดในทางอาชญาตามพระราชบัญญัติสำหรับป้องกันการทุจจริต ร.ศ. ๑๒๕ (ดูฎีกา ๔๐๔/๒๔๒๖ คดีนั้นได้ความว่าจำเลยกับบิดาของจำเลยเป็นคนไทยเกิดที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา จำเลยได้กล่าวเท็จต่อสถานทูตเยอรมัน ณ กรุงเทพ ฯ ว่าจำเลยเป็นแขกตุรกี เกิดทีเมืองเยบตา สถานทูตเยอรมันออกหนังสือสำหรับตัวให้จำเลย ๆ ได้เอาหนังสือนั้นมาใช้ ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ เจ้าพนักงานไต่สวนจะจับชนชาติสัตรู จำเลยจึ่งนำใบเสร็จเสียเงินรัชชูปการของผู้อื่นมาขูดแก้ให้ตรงกับชื่อของจำเลย ศาลฎีกาตัดสินว่านอกจากกฎหมายลักษณะอาชญา มาตรา ๒๒๔-๒๒๗ แล้ว จำเลยยังมีความผิดตามพระราชบัญญัติป้องกันการทุจจริตด้วยหนังสือสำคัญ ร.ศ. ๑๒๕ อีกกะทงหนึ่งด้วย)

ส่วนที่ ๒
การมีสัญชาติโดยการแปลงชาติ

การแปลงชาติคือการที่บุคคลได้สละสัญชาติเดิม โดยมีสัญชาติใหม่เพราะประเทศต่างด้าวรับเอาบุคคลนั้นเข้ามาเป็นพลเมืองของตนในเมื่อบุคคลได้สมัคร์

การแปลงชาติมีลักษณะคล้ายกับเป็นสัญญาชะนิดหนึ่งคือมีความตกลงในระหว่างผู้สมัคร์

แปลงชาติกับประเทศที่รับบุคคลนั้นเข้าเป็นพลเมือง เหตุฉะนั้นการแปลงชาติจึงเป็นการบังคับให้ฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดกระทำไม่ได้ ต้องแล้วแต่ความสมัครใจทั้งสองฝ่าย กล่าวคือจะบังคับให้บุคคลแปลงชาติไม่ได้ และจะบังคับให้ประเทศรับบุคคลต่างด้าวเข้าเป็นพลเมืองก็ไม่ได้ คนต่างด้าวที่สมัครแปลงชาตินั้น แม้จะได้ปฏิบัติครบถ้วนแล้วก็ไม่มีสิทธิเรียกร้องให้ประเทศที่ตนขอสมัครรับตนเข้าเป็นพลเมืองได้ ให้ดูกฎหมายแปลงชาติมาตรา ๔ ซึ่งมีข้อความว่า การที่จะอนุญาตหรือไม่อนุญาตให้แปลงชาตินั้น สุดแล้วแต่รัฐบาลจะเห็นสมควรทั้งสิ้น

ให้สังเกตว่าการแปลงชาตินั้นต่างกับการเปลี่ยนสัญชาติโดยอำนาจแห่งกฎหมาย เช่นในเรื่องที่ประเทศหรือส่วนหนึ่งของประเทศได้เปลี่ยนแปลงอิสสระภาพไปขึ้นอยู่กับประเทศอื่น และพลเมืองในอาณาเขตต์นั้นได้เปลี่ยนสัญชาติตามประเทศของตน การเปลี่ยนสัญชาติเช่นนี้เป็นไปโดยอำนาจแห่งกฎหมาย ซึ่งเนื่องจากสัญญาทางพระราชไมตรี หรือด้วยผลแห่งการชัยชนะในการศึกสงครามการเปลี่ยนสัญชาติเช่นนี้ไม่ใช่เป็นไปโดยใจสมัครเสมอไป พลเมืองอาจเรียกร้องถือเอาสัญชาติตามอาณาเขตต์ของตนได้ และพลเมืองที่อยู่อาณาเขตต์นั้นก็จำต้องเปลี่ยนสัญชาติตามอาณาเขตต์ของตนแม้ตนจะไม่มีใจสมัคร์ (นอกจากข้อยกเว้นที่จะได้ตกลงกันไว้เป็นพิเศษให้พลเมืองเลือกสัญชาติ ภายหลังที่เขตต์แดนของตนได้เปลี่ยนแปลงอิสสระภาพ เช่นตามสัญญาระหว่างสยามกับอังกฤษอันเกี่ยวกับบุคคลซึ่งอยู่ในรัฐไทรบุรี ฯลฯ)

ผลแห่งความต่างกันในระหว่างการแปลง และการเปลี่ยนสัญชาติโดยผลแห่งกฎหมายมีเช่นต่อไปนี้

๑. การแปลงชาตินั้นเป็นกิจการของบุคคลฉะเพาะคนหนึ่งและครอบครัวของเขา ส่วนการเปลี่ยนสัญชาติโดยผลแห่งกฎหมายเป็นกิจการของบุคคลหลาย ๆ คนซึ่งอยู่ในจำพวกบุคคลที่กฎหมายกำหนดไว้ เช่นพลเมืองในอาณาเขตต์ที่ได้เปลี่ยนแปลงอิสสระภาพนั้น

๒. การแปลงชาตินั้นกฎหมายของแทบทุกประเทศมีเงื่อนบังคับไว้ว่าผู้ขอแปลงชาติจะต้องอยู่ในประเทศนั้นมีกำหนดไม่ต่ำกว่าเท่านั้นปีเช่นตามกฎหมายแปลงชาติของไทยได้กำหนดไว้ ๕ ปี ส่วนการเปลี่ยนสัญชาติโดยอำนาจแห่งกฎหมายหามีกำหนดเช่นนั้นไม่

๓. การแปลงชาติต้องทำตามแบบพิธีและเสียค่าธรรมเนียมแต่การเปลี่ยนสัญชาติโดยผลแห่งกฎหมายไม่จำต้องทำดั่งนั้น

กฎหมายไทยเรื่องการแปลงชาติ มีบัญญัติอยู่ในกฎหมายแปลงชาติ ร.ศ. ๑๓๐ การศึกษาเรื่องการแปลงชาติจะแบ่งออกเป็น ๒ บท ดั่งนี้

บทที่ ๑ ลักษณะคนต่างด้าวแปลงชาติเป็นคนไทย

บทที่ ๒ ลักษณะคนไทยที่แปลงชาติเป็นคนต่างด้าว

บทที่ ๑
ลักษณะคนต่างด้าวแปลงชาติเป็นคนไทย

ข้อ ๑ ข้อบังคับอันเกี่ยวแก่ตัวบุคคลซึ่งร้องขอแปลงชาติ

(๑) มาตรา ๖ อนุมาตรา ๑ มีความว่า ผู้ร้องขอนั้นมีอายุเต็มบริบูรณ์ตามกฎหมายไทย และกฎหมายแห่งชาติของตนด้วย

การที่กฎหมายบัญญัติไว้ดังนี้ก็เพราะการกำหนดอายุของบุคคลที่จะบรรลุนิติภาวะนั้น กฎหมายของต่างประเทศผิดแผกจากกันเช่นกฎหมายฝรั่งเศสกำหนดอายุ ๒๑ ปี ของไทยตามธรรมดา ๒๐ ปีนอกจากข้อยกเว้นเรื่องผู้เยาว์ได้ทำการสมรส

เพื่อป้องกันปัญหาในเรื่องกำหนดอายุ กฎหมายไทยจึงบัญญัติให้บุคคลมีอายุที่จะบรรลุนิติภาวะตามกฎหมายแห่งชาติของตน และตามกำหนดในกฎหมายไทย

ตามอนุมาตรานี้จะเห็นได้ว่า กฎหมายห้ามมิให้ผู้เยาว์ทำการแปลงชาติ เพราะเหตุว่าการแปลงชาติเป็นกิจการอันสำคัญที่เกี่ยวแก่สภาพบุคคล และเป็นกิจการณะเพาะตัวซึ่งบุคคลผู้ร้องขอแปลงชาติจะต้องกระทำด้วยตนเอง จะให้ผู้อื่นทำแทนไม่ได้ดุจการเป็นพะยานในศาลหรือการรับราชการทหาร ซึ่งผู้แทนโดยชอบธรรมก็มิอาจกระทำแทนได้ เกณฑ์อีกอย่างหนึ่งก็คือ การที่จะรับบุคคลต่างด้าวเข้ามาเป็นพลเมืองนั้น ประเทศย่อมต้องการความจงรักภักดีโดยณะเพาะของบุคคลที่ร้องขอแปลงชาติ ซึ่งผู้อื่นจะมีความจงรักภักดีแทนไม่ได้

(๒) มาตรา ๖ อนุมาตรา ๒ มีความว่า

ผู้ร้องขอนั้นเป็นคนอยู่ในกรุงสยามในเวลาที่ร้องขอนั้นด้วย

ปัญหาที่จะต้องวินิจฉัยก็คือ คำว่า "อยู่ในกรุงสยาม" นั้นหมายความเพียงไร?

พูดโดยทั่ว ๆ ไป การที่บุคคลอยู่ ณ ประเทศหนึ่งอาจเป็นโดย ๓ ประการ ดังนี้

ก. โดยมีภูมิลำเนา

ข. โดยมีถิ่นที่อยู่

ค. โดยพักอาศัย

ความมุ่งหมายของอนุมาตรานี้น่าจะเป็นว่ากฎหมายต้องการให้คนต่างด้าวอย่างน้อยที่สุดต้องมีถิ่นที่อยู่ในกรุงสยามไม่ใช่แต่เพียงที่พักอาศัย แต่การมีภูมิลำเนาจะจำเป็นเพียงไรหรือไม่นั้นไม่อาจที่จะวินิจฉัยได้ เพราะไม่มีตัวบทบังคับไว้

การที่จะวินิจฉัยความมุ่งหมายของอนุมาตรา ๒ ว่าคนต่างด้าวจะต้องมีถิ่นที่อยู่นั้นก็เพราะเหตุว่าในเรื่องแปลงชาตินี้ กฎหมายก็ประสงค์ให้คนต่างด้าวที่จะแปลงชาตินั้น ได้มีความจงรักภักดีต่อประเทศ และการที่จะล่อให้เห็นความจงรักภักดีต่อประเทศก็จำต้องอาศัยหลักกฎหมายสัญชาติตาม

ดินแดนขึ้นประกอบด้วย การที่บุคคลมาพักอาศัยในกรุงสยามเพียงครั้งคราว เช่นนายจอร์นแต่เดิมเป็นชาติอังกฤษ ต้องการแปลงชาติเป็นคนไทย นายจอร์นเข้ามาพักอาศัยชั่วคราว ณ โฮเต็ลแห่งหนึ่งขณะที่ทำคำขอ ดังนี้นายจอร์นจะร้องขอแปลงชาติมิได้ ถึงแม้แต่ก่อนนี้ตนได้เข้ามาอยู่ในเมืองไทยกว่า ๕ ปีแล้ว ตามที่บัญญัติในมาตรา ๖ อนุมาตรา ๓ ก็ตาม อีกประการหนึ่ง ถ้าจะเทียบกับกฎหมายฝรั่งเศสแล้ว กฎหมายฝรั่งเศสบัญญัติข้อความว่า คนต่างด้าวที่จะแปลงชาติจะต้องได้ยอมรับให้มีภูมิลำเนาในประเทศเสียก่อน การมีที่พักอาศัยเท่านั้นยังไม่พอ

(๓) มาตรา ๖ อนุมาตรา ๓ มีความว่า

ผู้ร้องขอนั้นเป็นคนที่ได้เคยอยู่ในกรุงสยามมาแต่ก่อนไม่น้อยกว่า ๕ ปีแล้วด้วย

ทั้งนี้เป็นข้อที่รัฐบาลพิจารณาถึงความจงรักภักดีของบุคคลที่ร้องขอแปลงชาติเพราะการมีถิ่นที่อยู่แต่เพียงชั่วเวลาอันเล็กน้อยยังถือไม่ได้ว่าบุคคลนั้นได้มีความจงรักภักดีต่อประเทศสยาม

แต่กำหนดเวลา ๕ ปีนี้จะนำมาใช้ในกรณีที่บัญญัติไว้ในมาตรา ๗ ไม่ได้ คือ

๑) ถ้าผู้ร้องขอนั้นได้กระทำการมีความชอบอย่างพิเศษต่อรัฐบาลสยาม หรือ

๒) ถ้าผู้ร้องขอนั้นแต่เดิมเป็นคนบังคับสยาม ภายหลังได้ไปแปลงชาติเป็นคนต่างประเทศโดยได้รับอนุญาตของรัฐบาลสยามให้แปลงแล้ว แลบัดนี้มีความปรารถนาจะกลับแปลงเป็นชาติไทยตามเดิม หรือ

๓) ถ้าผู้ร้องขอนั้นเป็นบุตร์ของคนต่างประเทศ ผู้ที่ได้แปลงชาติมาเป็นคนในบังคับไทยแล้ว และเมื่อเวลาที่ได้แปลงชาตินี้ผู้ร้องนี้มีอายุครบเต็มบริบูรณ์ตามกำหนดในกฎหมายไทยแลกฎหมายชาติเดิมของตนด้วย

ตามมาตรา ๗ อนุมาตรา ๓ นี้ ก็คือบุตร์ของผู้ที่ได้แปลงชาติจะมีสิทธิถือสัญชาติไทยตามบิดาก็แต่ฉะเพาะผู้ที่ยังไม่บรรลุนิติภาวะ (ดูมาตรา ๓) เหตุฉะนั้นบุตร์ที่บรรลุนิติภาวะแล้วก็ยังคงถือสัญชาติเดิม ถ้าบุตร์นั้นประสงค์จะถือสัญชาติใหม่ของบิดาก็จะต้องทำการแปลงชาติของตัวบุตร์นั้น แต่ได้รับความผ่อนผันที่ไม่จำต้องอยู่ในกรุงสยามมาแต่ก่อนแล้วมีกำหนดไม่น้อยกว่า ๕ ปี ส่วนข้อบังคับอื่น ๆ เช่นในเรื่องถิ่นที่อยู่ บุตร์ของผู้ที่ได้แปลงชาติจำเป็นจะต้องปฏิบัติตามด้วย

(๔) มาตรา ๖ อนุมาตรา ๔ มีความว่า

ผู้ร้องขอนั้นเป็นคนมีความประพฤติดี และมีสมบัติพอที่จะเลี้ยงตนได้ด้วย

ทั้งนี้ก็เพราะเหตุว่าประเทศถือว่าการรับคนต่างด้าวเข้ามาเป็นพลเมืองนั้นเป็นเกียรติยศอย่างหนึ่ง ซึ่งคนต่างด้าวพึงได้รับจากประเทศ เหตุฉะนั้นผู้ร้องขอจึ่งต้องมีความประพฤติดี และอีกอย่างหนึ่งประเทศไม่ประสงค์ที่จะรับภาระเพิ่มเติมให้มากขึ้นอีก ในการที่จะรับเลี้ยงคนต่างด้าวที่ขัดสน เพราะฉะนั้นผู้ที่ร้องขอแปลงชาติจึ่งต้องมีสมบัติพอที่จะเลี้ยงตนได้ด้วย

ข้อ ๒ แบบพิธีการแปลงชาติ

เมื่อคนต่างด้าวมีลักษณะต้องตามที่ได้กล่าวมาแล้วในข้อ ๑ ประสงค์ที่จะทำการแปลงชาติก็จะต้องทำเรื่องราวยื่นต่อเสนาบดีว่าการต่างประเทศ (ดูกฎหมายแปลงชาติมาตรา ๕ และข้อบังคับสำหรับจัดการตามกฎหมายแปลงชาติ ร.ศ. ๑๓๐ ข้อ ๑)

เมื่อเสนาบดีได้รับเรื่องราวนั้นแล้ว มีอำนาจที่จะสอบถามปากคำผู้ร้องขอ แลปากคำพะยานที่ผู้ร้องขออ้างมาประกอบ หรือสอบถามบุคคลใด ๆ ที่เสนาบดีเห็นว่าสามารถจะเบิกความเป็นพะยานได้ในการที่จะสืบให้เห็นว่าถ้อยคำที่ผู้ร้องขอได้กล่าวนั้นเป็นความจริงหรือไม่และทั้งเพื่อให้เห็นได้ว่าผู้ร้องขอนั้นเป็นคนมีความสมควรที่จะรับอนุญาตให้แปลงชาติเป็นคนในในบังคับสยามได้หรือไม่ (ดูข้อบังคับสำหรับจัดการตามกฎหมายแปลงชาติ ข้อ ๓)

เสนาบดีว่าการต่างประเทศมีอำนาจที่จะสั่งยกเรื่องราวนั้นโดยไม่ต้องชี้แจงเหตุผล

แต่ถ้าเสนาบดีเห็นสมควรว่าผู้ร้องมีคุณสมบัติที่จะแปลงชาติได้เสนาบดีก็นำความขึ้นกราบทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะไม่ทรงพระราชทานพระบรมราชานุญาตก็ได้ เพราะการแปลงชาตินั้นจะเป็นไปได้ต่อเมื่อได้รับพระบรมราชานุญาตแล้วอย่างเดียว (ดูกฎหมายแปลงชาติมาตรา ๘) ให้พึงสังเกตว่าการไม่รับคนต่างด้าวให้แปลงชาตินั้น อยู่ในอำนาจของเสนาบดีว่าการต่างประเทศด้วยเหมือนกัน คือ ในการที่สั่งยกคำร้องขอแปลงชาติ แต่การอนุญาตให้แปลงชาตินั้น ย่อมอยู่ในพระมหากรุณาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอย่างเดียว

ถ้าพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว ผู้ร้องขอแปลงชาติต้องถือน้ำพระพิพัฒสัตยานุสัตย์ และเสนาบดีว่าการต่างประเทศจะได้จดเป็นรายงานลงไว้ และออกประกาศให้ทราบทั่วกันว่า ผู้นั้นได้แปลงชาติเป็นคนในบังคับสยามผู้หนึ่งแล้ว ประกาศที่ว่ามานี้ต้องลงพิมพ์ในราชกิจจานุเบกษาเป็นสำคัญ เพราะว่าผู้ที่ได้แปลงชาติแล้วนั้นจะมีอำนาจตามอย่างคนไทย นับแต่วันที่ได้ประกาศในราชกิจจานุเบกษา (ดูกฎหมายแปลงชาติ มาตรา ๑๓)

ข้อ ๓ ผลแห่งการแปลงชาติของคนต่างด้าว

ก. ผลอันได้แก่บุคคลผู้แปลงชาตินั้นเอง

กฎหมายแปลงชาติมาตรา ๑๑ บัญญัติว่า ตั้งแต่วันที่ได้พิมพ์ประกาศในราชกิจจานุเบกษาแล้ว ผู้ที่ได้แปลงชาตินั้นย่อมมีอำนาจอันชอบธรรมกรรมสิทธิ์ทั้งหลาย แลต้องอยู่ในกิจทั้งหลายอันจำจะต้องกระทำตามอย่างคนที่มีสังกัดอยู่ในบังคับฝ่ายสยาม

เช่นมีสิทธิในการถือกรรมสิทธิ์ที่ดิน, รับราชการฝ่ายตุลาการ และมีหน้าที่ต้องรับราชการทหาร แต่สิทธิและหน้าที่อันพึงได้รับในฐานเป็นพลเมืองของประเทศที่บุคคลได้แปลงชาติใหม่นั้น อาจมีเงื่อนไขเป็นข้อยกเว้นไว้ได้ ๒ ประการ คือ

๑. ในเรื่องกำหนดเวลาที่จะพึงมีสิทธิและหน้าที่บางอย่าง

๒. ในเรื่องสถานที่ซึ่งการแปลงชาติจะมีผลไปถึง

๑. ในเรื่องกำหนดเวลาที่พึงมีสิทธิและหน้าที่บางอย่าง

พูดโดยทั่วไปกฎหมายไทยไม่ได้จำกัดเวลาในการมีสิทธิและหน้าที่ แต่ในการขึ้นทะเบียนเป็นทหาร ผู้แปลงชาติได้รับความผ่อนผันตามพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร พ.ศ. ๒๔๖๐ มาตรา ๑๙ ที่ว่าบุคคลต่างชาติครั้นแปลงชาติเป็นไทยแล้วเมื่อใด ต้องไปแสดงตนต่อนายอำเภอภายใน ๓๐ วัน เพื่อให้เขาลงบัญชีไว้ตามความในมาตรา ๑๖ ถ้าไม่ไปแสดงตนให้นับว่าหลีกเลี่ยงขัดขืน เว้นเสียแต่ถ้าอายุครบ ๔๙ แล้วไม่ต้องไปแสดงตน

ในบางประเทศเช่นตามกฎหมายฝรั่งเศสได้จำกัดไว้ว่า คนต่างด้าวที่ได้แปลงชาติเป็นคนฝรั่งเศสแล้ว จะรับเลือกเป็นผู้แทนในรัฐสภายังไม่ได้ จนกว่า ๑๐ ปีจะล่วงเลยไปแล้ว นับแต่วันที่ได้แปลงชาติ

๒. ในเรื่องสถานที่ซึ่งการแปลงชาติอาจมีผลไปถึง

ตามกฎหมายไทยผลของการแปลงชาติย่อมมีตลอดอาณาเขตต์สยามและประเทศอื่น ๆ ด้วย แต่ไม่มีผลในประเทศซึ่งผู้แปลงชาติได้สังกัดอยู่ตามเดิม เว้นไว้แต่ตามกฎหมายของประเทศนั้นถือตามหนังสือสัญญาที่ประเทศสยามได้ทำไว้กับประเทศนั้น มีความอนุญาตยอมให้ถือประโยชน์แห่งการที่เป็นคนไทย ผู้แปลงชาติจึงจะถือหรือใช้ประโยชน์นั้นได้ (ดูกฎหมายแปลงชาติมาตรา ๑๔ วรรค ๑) ทั้งนี้ก็เพราะเหตุที่กฎหมายไทยป้องกันมิให้เกิดแก่งแย่งระหว่างประเทศสยามกับประเทศเดิมของผู้แปลงชาติ เช่นกฎหมายเยอรมันได้ยอมให้คนเยอรมันที่แปลงชาติเป็นคนต่างด้าวสงวนชาติเยอรมันไว้ได้

อุทาหรณ์ นาย ก. แต่เดิมเป็นคนเยอรมัน ภายหลังได้แปลงชาติเป็นคนไทย ถ้า ก. กลับไปอยู่ประเทศเยอรมัน ก. จะอ้างว่าเป็นคนในบังคับสยามในประเทศนั้นไม่ได้ นอกจากกฎหมายเยอรมันจะมีข้อบัญญัติเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่น หรือได้มีข้อตกลงกับสยามเป็นอย่างอื่น แต่ถ้า ก. ออกไปอยู่ประเทศญี่ปุ่น ก. อ้างเป็นคนในบังคับสยามในประเทศนั้นได้

ในบางประเทศได้จำกัดสถานที่ไว้ฉะเพาะประเทศที่ได้ทำการแปลงชาตินั้นเอง ไม่ยอมให้การแปลงชาติมีผลไปถึงประเทศอื่นเช่น คนชาติอื่นที่แปลงชาติเป็นอังกฤษที่ฮ่องกง ย่อมมีสิทธิเป็นคนในบังคับอังกฤษฉะเพาะที่ฮ่องกงไม่มีผลไปถึงประเทศอื่น (ดูคำพิพากษาศาลอุทธรณ์ตั้งอยู่ในจังหวัดฮานอย ประเทศตังเกี๋ยลงวันที่ ๒๕ มกราคม ค.ศ. ๑๙๒๙ คดีระหว่างพลุงโกลีกับพวกโจทก์ หลุงลุกกีกับพวกจำเลย)

ข. ผลอันได้แก่ครอบครัวของบุคคลที่แปลงชาติ

๑. ภรรยา

ภรรยาของคนที่ได้แปลงชาติแล้วนั้น ย่อมมีอำนาจอันชอบธรรมเป็นคนในบังคับไทยด้วยสามี (ดูกฎหมายแปลงชาติมาตรา ๑๒) ทั้งนี้กฎหมายไทยดำเนินตามหลักทั่วไปแห่งกฎหมายที่ว่าหน้าที่ของภรรยาจะต้องตามสามี และจะต้องมีภูมิลำเนามีสัญชาติอันเดียวกันกับสามี ซึ่งต่างกับกฎหมายของบางประเทศที่ไม่ยอมให้หญิงต่างด้าวซึ่งแต่งงานกับคนสัญชาติของตนได้ถือสัญชาติสามี

๒. บุตร์

ก. บุตร์ที่มีอายุครบเต็มบริบูรณ์ตามกำหนดในกฎหมายไทยและกฎหมายชาติของตนในขณะที่บิดากระทำการแปลงชาติ บุตร์เช่นนี้ยังคงถือสัญชาติเดิมของบิดา (เทียบดูมาตรา ๗ อนุมาตรา ๓ กฎหมายแปลงชาติ)

ข. บุตร์ที่ยังไม่มีอายุครบเต็มบริบูรณ์ตามกำหนดในกฎหมายไทยและกฎหมายชาติของตนในขณะที่บิดากระทำการแปลงชาติ บุตร์เช่นนี้ย่อมมีอำนาจอันชอบธรรมเป็นคนในบังคับสยามตามบิดาด้วยแต่ว่าบุตร์เช่นนี้อาจขอกลับเป็นคนในบังคับชาติเดิมของตนได้โดยทำคำแสดงตนยื่นต่อเสนาบดีว่าการต่างประเทศในกำหนดปีหนึ่ง ตั้งแต่เวลาที่ตนมีอายุครบบริบูรณ์แล้วว่าไม่สมัคร์อยู่ในบังคับไทย จะขอกลับไปเป็นคนในบังคับชาติเดิมของตนนั้น (ดูกฎหมายแปลงชาติมาตรา ๑๓)

อุทาหรณ์

๑. ขณะที่ ก. ชาติฝรั่งเศสแปลงชาติเป็นคนไทย ข. บุตร์ของ ก. มีอายุกว่า ๒๑ ปีบริบูรณ์ ดังนี้ได้ชื่อว่า ข. มีอายุครบเต็มบริบูรณ์ตามกำหนดในกฎหมายไทย (๒๐ ปี) และตามกำหนดในกฎหมายชาติเดิมของตน (๒๑ ปีตามกฎหมายฝรั่งเศส) เพราะฉะนั้น ข. คงมีสัญชาติฝรั่งเศส

๒. ตามอุทาหรณ์ ๑ สมมติว่า ข. มีอายุครบ ๑๙ ปีดังนี้ได้ชื่อว่า ข. มีอายุไม่ครบเต็มบริบูรณ์ตามกำหนดในกฎหมายไทยและกฎหมายชาติของตน เพราะฉะนั้น ข. มีอำนาจอันชอบธรรมเป็นคนในบังคับสยามตาม ก.

๓. ตามอุทาหรณ์ ๑ สมมติว่า ข. มีอายุกว่า ๒๐ ปีบริบูรณ์แต่ยังไม่ถึง ๒๑ ปี ดังนี้ ข. ก็ยังไม่มีอายุครบเต็มบริบูรณ์ตามกำหนดในกฎหมายไทยและกฎหมายชาติของตน เพราะฉะนั้น ข. ก็ย่อมมีสัญชาติไทยตาม ก. เหมือนกับอุทาหรณ์ ๒

บทที่ ๒
ลักษณะคนไทยที่แปลงชาติเป็นคนต่างด้าว

ข้อ ๑ หลักเกณฑ์แห่งการแปลงชาติ

การที่คนไทยสละสัญชาติไทยไปมีสัญชาติอื่นอันจะพึงถือได้ว่าเป็นการแปลงชาตินั้นต้องประกอบด้วยหลักเกณฑ์ ๔ ประการ คือ

๑. คนไทยได้มีสัญชาติต่างด้าวสำเร็จบริบูรณ์แล้ว

๒. คนไทยที่ได้แปลงชาตินั้นมีความสามารถตามกฎหมาย

๓. การแปลงชาตินั้นได้เป็นไปโดยใจสมัคร์ของคนไทย

๔. คนไทยต้องได้รับอนุญาตจากรัฐบาลสยาม

หลักที่ ๑ คนไทยได้มีสัญชาติต่างด้าวสำเร็จบริบูรณ์แล้ว

ทั้งนี้หมายความว่าในระหว่างร้องขอแปลงชาติต่อรัฐบาลต่างประเทศนั้น ยังไม่ถือว่าคนไทยได้สิ้นสัญชาติไทย เช่นนายแดงได้รับอนุญาตจากรัฐบาลสยามแล้วให้โอนเป็นคนในบังคับอังกฤษแต่ในระหว่างที่นายแดงยังร้องขอแปลงชาติต่อรัฐบาลอังกฤษนั้น นายแดงได้ตายลง ดังนี้นายแดงยังคงเป็นคนไทย และบุตร์ของนายแดงก็ยังเป็นคนไทย (เทียบดูคำพิพากษาศาลอุทธรณ์ฝรั่งเศสตั้งอยู่ ณ จังหวัดอาเมียง ลงวันที่ ๑๓ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๙๙)

อนึ่งการที่คนไทยได้มีสิทธิแห่งพลเมืองต่างด้าวอันเป็นสิทธิที่บางประเทศให้แก่คนต่างด้าว เพื่อให้รับสิทธิและหน้าที่เหมือนพลเมืองของตน (ที่เรียกตามภาษาฝรั่งเศสว่า "ดรัว เดอ บูรยัวซี") ดังนี้ไม่ใช่เป็นการแปลงชาติโดยบริบูรณ์ คนไทยซึ่งได้รับสิทธิดั่งนั้นยังคงมีสัญชาติไทย

หลักที่ ๒ คนไทยที่แปลงชาตินั้นได้มีความสามารถตามกฎหมาย ผู้ที่ไม่มีความสามารถเช่นผู้เยาว์และบุคคลวิกลจริตไม่อาจจะขอร้องการแปลงชาติได้ แม้จะได้รับความยินยอมจากผู้แทนโดยชอบธรรม ส่วนผู้เสมือนไร้ความสามารถและหญิงมีสามีนั้น จะต้องพิจารณาตามหลักกฎหมายแพ่งที่ว่าด้วยความสามารถ

หลักที่ ๓ การแปลงชาตินั้นได้เป็นไปโดยใจสมัคร์ของคนไทย

ทั้งนี้หมายความว่าคนไทยได้แปลงชาติโดยใจสมัคร์ของตนเองไม่ใช่กฎหมายบังคับ เพราะในบางประเทศการแปลงชาติอาจเป็นไปได้โดยกฎหมายบัญญัติ เช่นกฎหมายของบางประเทศในทวีปอเมริกาใต้ได้บัญญัติไว้ว่า การที่คนต่างด้าวแต่งงานกับหญิงพลเมืองของประเทศนั้น คนต่างด้าวย่อมแปลงมาถือสัญชาติของภรรยาหรือถ้าคนต่างด้าวเป็นเจ้าของอสังหาริมทรัพย์ในประเทศนั้น ๆ ก็ย่อมมีสัญชาติของประเทศนั้น ๆ

ถ้าคนไทยถูกกฎหมายบัญญัติให้แปลงชาติโดยลักษณะอาการอย่างนี้ คนไทยก็ยังมีสัญชาติไทยในความเกี่ยวพันกับประเทศสยาม ทั้งนี้ขอให้ดูพระราชบัญญัติสัญชาติมาตรา ๕ ที่บัญญัติไว้ว่า การแปลงชาตินั้นต้องได้รับอนุญาตจากรัฐบาลสยาม เมื่อคนไทยไม่สมัคร์ใจแปลงชาติก็ไม่ได้ขออนุญาตต่อรัฐบาลสยามอยู่เอง ฉะนั้นจึ่งยังคงมีสัญชาติไทยตามเดิม

หลักที่ ๔ ต้องได้รับอนุญาตจากรัฐบาลสยาม

พระราชบัญญัติสัญชาติมาตรา ๕ บัญญัติว่า คนไทยจะสละสัญชาติไทยโดยวิธีแปลงชาติ หรือโดยวิธีอื่นใดมิได้ เว้นไว้แต่ผู้นั้นจะได้รับอนุญาตจากรัฐบาลสยามแล้ว (นอกจากกรณีเข้าอยู่ในมาตรา ๔ ซึ่งเกี่ยวกับหญิงไทยที่ทำการสมรสกับคนต่างด้าวและในมาตรา ๑๐ ซึ่งเกี่ยวด้วยบุตร์ภรรยาของคนไทยที่ได้แปลงชาติเป็นคนต่างด้าว) ทั้งนี้ก็เพราะเหตุว่าการแปลงชาตินั้นเป็นการทำให้ประเทศต้องเสียพลเมืองไปคนหนึ่ง จึ่งจำต้องได้รับอนุญาตจากรัฐบาล

ถ้าการแปลงชาติได้เป็นไปโดยไม่ได้รับอนุญาตจากรัฐบาลก็ดีหรือคนไทยที่ได้ไปแปลงชาติในเมืองต่างประเทศ เมื่อกลับมาอยู่ในกรุงสยามไม่สามารถจะถือเอาประโยชน์ที่มีสังกัดเป็นคนต่างประเทศ

ได้ เว้นไว้แต่จะได้รับอนุญาตของรัฐบาลสยามให้แปลงชาตินั้น (ดูกฎหมายแปลงชาติมาตรา ๑๔ วรรค ๒)

นอกจากนี้ยังมีปัญหาว่า การแปลงชาตินั้นต้องเป็นไปโดยสุจริตหรือไม่ เช่นคนไทยแปลงชาติเป็นคนต่างด้าวโดยประสงค์หลีกเลี่ยงการเป็นทหาร ศาลฝรั่งเศสเคยตัดสินว่าการแปลงชาติของคนฝรั่งเศสไปเป็นคนต่างด้าวเพื่อหลีกเลี่ยงการเป็นทหารนั้นใช้ไม่ได้ในประเทศฝรั่งเศส แต่คำพิพากษานี้มีผู้แย้งว่า เมื่อรัฐบาล ได้อนุญาตแล้วต้องแปลว่ารัฐบาลยอมปลดเปลื้องสิทธิและหน้าที่แห่งการเป็นพลเมืองให้แก่บุคคลที่ได้ร้องขออนุญาตนั้น

ข้อ ๒ แบบวิธีการแปลงชาติ

คนไทยที่ประสงค์สละสัญชาติไทยไปมีสัญชาติอื่นโดยการแปลงชาตินั้นต้องได้รับอนุญาตจากรัฐบาลสยามเสียก่อน ดังได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น การขออนุญาตนั้นให้เขียนเป็นเรื่องราวยื่นต่อเสนาบดีว่าการต่างประเทศ และจะต้องระบุว่าผู้ร้องขอปรารถนาจะเข้าถือสัญชาติใด (ดูพระราชบัญญัติสัญชาติ มาตรา ๖)

การควรจะอนุญาตหรือไม่อนุญาตนั้นสุดแล้วแต่รัฐบาลจะพิจารณาเป็นเด็ดขาด กล่าวคือ การไม่อนุญาตอยู่ในอำนาจของเสนาบดีว่าการต่างประเทศ และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ส่วนการอนุญาตนั้นอยู่ในพระราชอำนาจ (ดูพระราชบัญญัติสัญชาติมาตรา ๗ และกฎหมายแปลงชาติกับข้อบังคับการแปลงชาติที่ได้กล่าวมาแล้ว)

ถ้ารัฐบาลได้อนุญาตแล้ว เสนาบดีว่าการต่างประเทศจะต้องนำเนื้อความนั้นลงประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษา และให้ทำสำเนาประกาศนั้นลงสลักสำคัญมอบให้แก่ผู้ยื่นเรื่องราวขออนุญาตนั้น เมื่อเขามีความประสงค์ (ดูพระราชบัญญัติสัญชาติมาตรา ๘-๙)

แบบพิธีดังกล่าวมานี้มีข้อยกเว้น ถ้าคนไทยนั้นเป็นบุตร์ของคนต่างด้าวที่ได้แปลงชาติมาเป็นคนไทย ซึ่งขณะที่บิดาแปลงชาติตนมีอายุไม่ครบบริบูรณ์ซึ่งต้องถือสัญชาติไทยตามบิดา ตามความในกฎหมายแปลงชาติมาตรา ๓ (ดูคำอธิบายในบทที่ ๑ ข้อ ๓) คนไทยเช่นว่านี้ถ้าขอกลับไปเป็นคนในบังคับชาติเดิมของตน ก็ทำคำแสดงตนยื่นต่อเสนาบดีว่าการต่างประเทศภายในกำหนดปี ๑ ตั้งแต่เวลาที่ตนมีอายุครบบริบูรณ์แล้วว่าไม่สมัคร์อยู่ในบังคับไทย จะขอกลับไปเป็นคนในบังคับชาติเดิมของตนนั้น ก็ให้เป็นได้ดังปรารถนา ผู้แสดงตนอย่างว่ามานี้จะต้องการหนังสือตอบรับคำแสดงนั้นไว้เป็นสำคัญก็ให้เสนาบดีว่าการต่างประเทศทำให้

ข้อ ๓ ผลแห่งการแปลงชาติ

ก. ผลอันได้แก่บุคคลผู้แปลงชาตินั้นเอง

คนไทยที่แปลงชาติเป็นคนต่างด้าวแล้ว ก็เป็นอันไม่มีอำนาจพิเศษทั้งหลายที่มีสำหรับคนในบังคับสยาม (ดูกฎหมายแปลงชาติมาตรา ๑๔) ถ้าคนไทยไปแปลงชาติในเมืองต่างประเทศเมื่อกลับมาอยู่ในกรุงสยามไม่สามารถจะถือเอาประโยชน์ที่มีสังกัดเป็นคนต่างประเทศได้ เว้นไว้แต่จะได้รับอนุญาตของรัฐบาลสยามให้แปลงชาตินั้นด้วย (ดูกฎหมายแปลงชาติมาตรา ๑๔ วรรค ๒)

ข. ผลอันได้แก่ครอบครัวของผู้แปลงชาติ

พระราชบัญญัติสัญชาติมาตรา ๑๐ มีว่า คนไทยได้รับอนุญาตจากรัฐบาลแล้วเข้าถือเอาสัญชาติต่างประเทศใด ถ้าว่ากฎหมายของต่างประเทศนั้นมีข้อความยอมขยายตลอดถึงบุตร์ภรรยาผู้นั้นด้วยบุตร์ภรรยานั้นย่อมสละสัญชาติไทยตามกัน

จะเห็นได้ว่ากฎหมายไทยป้องกันมิให้บังเกิดบุคคลไม่มีสัญชาติจึ่งได้มีข้อความตามมาตรา ๑๐ นี้ไว้ ถ้ากฎหมายประเทศซึ่งคนไทยได้แปลงชาตินั้นไม่ยอมขยายผลแห่งการแปลงชาติถึงบุตร์และภรรยาของผู้นั้นแล้ว เช่นกฎหมายตุรกีเมื่อครั้งก่อน ดั่งนี้บุตร์ภรรยาของคนไทยที่ได้แปลงชาติก็ยังคงสงวนสัญชาติไทยไว้ตามเดิม

ส่วนที่ ๓
การมีสัญชาติโดยการแต่งงาน
บทที่ ๑
หญิงต่างด้าวแต่งงานกับชายไทย

ตามความในพระราชบัญญัติสัญชาติมาตรา ๓ อนุมาตรา๔ หญิงต่างชาติผู้ใดทำการสมรสกับคนไทยตามกฎหมายประเวณีย่อมมีสัญชาติไทย การแต่งงานระหว่างคนต่างด้าวกับคนไทยนั้น จะต้องกระทำตามแบบพิธีอย่างไร ให้ดูคำอธิบายในตอนที่ว่าด้วยการใช้กฎหมายในเมื่อกฎหมายเอกชนระหว่างประเทศขัดกัน

ให้สังเกตว่า การมีสัญชาติโดยการแต่งงานนี้ หญิงต่างด้าวย่อมมีสัญชาติไทยโดยการแต่งงานนั้นเอง ไม่ต้องทำพิธีการแปลงชาติอีก และย่อมมีผลฉะเพาะตัวหญิงต่างด้าวนั้นเองไม่ใช่ผลทั่วไป

ปัญหามีว่า ถ้าหญิงนั้นมีบุตร์ซึ่งยังเป็นผู้เยาว์อยู่ในความปกครองของหญิงนั้นก่อนที่ได้ทำการสมรส บุตร์นั้นจะต้องถือสัญชาติไทยตามมารดาหรือไม่ เช่นนางมารี หญิงฝรั่งเศสได้แต่งงานครั้งแรกกับชาวฝรั่งเศส มีบุตร์ด้วยกันคนหนึ่ง ต่อมาสามีซึ่งเป็นชาวฝรั่งเศสได้ตายลง นางมารีจึ่งได้มาแต่งงานกับนายสาคนไทย ดั่งนี้บุตร์ของนางมารีซึ่งยังเป็นผู้เยาว์อยู่นั้น จะมีสัญชาติตามมารดา หรือจะยังคงสัญชาติฝรั่งเศสอยู่คงเดิม

ความเห็นในเรื่องนี้แตกต่างกัน

บางท่านเห็นว่าควรถือสัญชาติตามมารดา ทั้งนี้เพื่อมิให้บุคคลในครอบครัวหนึ่งมีสัญชาติแตกต่างกัน

ข้าพเจ้าเห็นว่าควรให้บุตร์นั้นมีสัญชาติเดิม เพราะเหตุว่ามารดาของตนไม่ได้แปลงชาติ มารดาของตนมีสัญชาติใหม่โดยผลแห่งกฎหมายอันเป็นผลฉะเพาะตัวของมารดาเท่านั้น อีกประการหนึ่งบุตร์ที่ติดมารดามานั้นไม่ใช่บุตร์โดยธรรมชาติของบิดาใหม่จึ่งไม่มีสิทธิที่จะถือสัญชาติของบิดาใหม่ (เทียบเรื่องบุตร์บุญธรรมที่ได้อธิบายมาแล้วในตอนต้น)

บทที่ ๒
หญิงไทยแต่งงานกับคนต่างด้าว

พระราชบัญญัติสัญชาติมาตรา ๔ บัญญัติว่า หญิงไทยผู้ได้ทำการสมรสกับคนต่างประเทศย่อมสละสัญชาติไทย แม้ว่ามีกฎหมายแห่งชาติผัวบัญญัติให้หญิงนั้นถือเอาสัญชาติของผัวได้

ทั้งนี้จะเห็นได้จากกฎหมายไทยป้องกันมิให้บังเกิดบุคคลปราศจากสัญชาติ กล่าวคือ อาจมีกฎหมายบางประเทศที่ไม่ยอมให้หญิงต่างด้าวซึ่งได้ทำการสมรสกับพลเมืองของประเทศนั้นถือสัญชาติตามสามี ในกรณีเช่นนี้ถ้าหากเป็นหญิงไทย ๆ ก็คงสงวนสัญชาติไทยอยู่ตามเดิม

ส่วนผลแห่งการแต่งงานจะพึงได้แก่ตัวหญิงนั้นเอง หรือได้ตลอดไปถึงบุตร์ซึ่งอยู่ในความปกครองของหญิงนั้นก่อนที่ได้กระทำการสมรสด้วย (ให้เทียบดูคำอธิบายในบทที่ ๑)

อนึ่งให้พึงสังเกตว่าหญิงไทยที่มีสัญชาติต่างด้าวตามสามีนั้น ถ้าการสมรสนั้นขาดจากกัน หญิงไทยก็ย่อมกลับคืนมาเป็นสัญชาติไทยดั่งเดิม (ดูพระราชบัญญัติสัญชาติ มาตรา ๑๑)

ส่วนที่ ๔
การมีสัญชาติโดยอาณาเขตต์
ประเทศเปลี่ยนแปลงอิสสระภาพ

เมื่อประเทศหนึ่งหรือส่วนหนึ่งแห่งประเทศนั้นได้เปลี่ยนแปลงอิสสระภาพ พลเมืองในอาณาเขตต์นั้นก็ย่อมสละสัญชาติเดิมไปมีสัญชาติใหม่ตามอาณาเขตต์ด้วย เช่นพลเมืองพระตะบองย่อมเปลี่ยนสัญชาติไปเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสตามอาณาเขตต์นั้นด้วย

การเปลี่ยนสัญชาติโดยอาการเช่นนี้ เป็นโดยผลแห่งกฎหมายและย่อมใช้ทั่วไปสำหรับพลเมืองในอาณาเขตต์นั้น หาใช่เป็นผลฉะเพาะบุคคลเหมือนดั่งในเรื่องแปลงชาติไม่

ปัญหาที่จะต้องพิจารณามี ๓ ประการ คือ

๑. บุคคลชะนิดใดเรียกว่าพลเมืองแห่งอาณาเขตต์นั้น?

๒. การเปลี่ยนสัญชาตินั้นจะมีผลแต่เมื่อใด?

๓. มีวิธีใดซึ่งบุคคลสละการเปลี่ยนสัญชาติเช่นนั้นได้?

บทที่ ๑
บุคคลชะนิดใดเรียกว่าพลเมืองแห่งอาณาเขตต์นั้น?

ทั้งนี้หมายความว่าบุคคลชะนิดใดจะเปลี่ยนสัญชาติตามอาณาเขตต์นั้น

เป็นที่รับกันอยู่ทั่วไปแล้วว่า การเปลี่ยนแปลงอิสสระภาพแห่งอาณาเขตต์หนึ่งนั้น ไม่ทำให้คนต่าง

ด้าวที่มาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในอาณาเขตต์นั้นเปลี่ยนสัญชาติไปด้วย

อนึ่งปัญหาก็มิอาจเกิดขึ้นได้ถ้าหากประเทศหนึ่งประเทศใดทั้งหมดได้เปลี่ยนแปลงอิสสระภาพ เช่นประเทศญวนที่ขึ้นอยู่กับประเทศฝรั่งเศส บุคคลที่มีสัญชาติญวนอยู่แต่เดิมก็ต้องตกไปเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสในอาณาเขตต์ของตนได้เปลี่ยนแปลงอิสสระภาพ ปัญหาจะเกิดขึ้นโดยมากก็เนื่องจากการที่ส่วนหนึ่งส่วนใดของอาณาเขตต์นั้น ๆ ได้เปลี่ยนแปลงอิสสระภาพ แต่ประเทศที่เป็นเจ้าของอาณาเขตต์เดิมยังคงดำรงอยู่ ดั่งเช่นประเทศสยามที่ได้เสียอาณาเขตต์ให้แก่ประเทศฝรั่งเศสและอังกฤษเป็นต้น แม้กระนั้นก็ดี ถ้าหากการเปลี่ยนแปลงอิสสระภาพของอาณาเขตต์ส่วนหนึ่งแห่งประเทศหนึ่งนั้น ได้มีข้อตกลงระหว่างประเทศแล้วก็มีข้อสัญญาแสดงความหมายแห่งคำว่า "พลเมือง" ไว้ด้วยซึ่งเป็นวิธีป้องกันมิให้เกิดการโต้เถียงกันขึ้นในภายหลัง เช่นข้อตกลงระหว่างประเทศสยามกับอังกฤษ ค.ศ. ๑๙๐๙ และระหว่างสยามกับฝรั่งเศสซึ่งได้ลงนามที่กรุงปารีส ร.ศ. ๑๒๒ อันเกี่ยวด้วยเขตต์แดนระหว่างกรุงสยามกับกรุงกัมพุชา และระหว่างเมืองหลวงพระบาง กับ เมืองพิไชย เมืองน่าน เหตุฉะนั้น ปัญหาจะเกิดขึ้นในเมื่อส่วนหนึ่งแห่งอาณาเขตต์ได้เปลี่ยนแปลงอิสสระภาพ และไม่มีข้อตกลงกันไว้เป็นพิเศษถึงพลเมืองแห่งอาณาเขตต์นั้น ๆ

ความเห็นในการพิจารณาปัญหาข้อนี้แตกต่างกันหลายทาง

ความเห็นที่ ๑ กล่าวว่าจะต้องถือเอาภูมิลำเนาของบุคคลเป็นใหญ่ กล่าวคือ ในขณะที่อาณาเขตต์ได้เปลี่ยนแปลงอิสสระภาพนั้น บุคคลใดได้ตั้งภูมิลำเนาอยู่ในอาณาเขตต์นั้น นอกจากเป็นคนต่างประเทศแล้วก็ต้องเปลี่ยนสัญชาติไปตามอาณาเขตต์ด้วยเพราะเหตุว่า

ก. ถ้าจะพิจารณาโดยอาศัยหลักเกณฑ์อื่น ๆ แล้วก็อาจเป็นการทำให้ผู้ที่มีภูมิลำเนาอยู่ในอาณาเขตต์นั้นกลายเป็นคนต่างด้าวอันอาจนำมาซึ่งความยุ่งยากให้แก่ประเทศที่ได้รับอาณาเขตต์ไว้นั้นได้

ข. ผู้ที่มีภูมิลำเนาอยู่ในอาณาเขตต์นั้นย่อมมีถิ่นอันเป็นแหล่งสำคัญของเขา ซึ่งอาจเป็นทางส่อให้เห็นเจตนาของบุคคลนั้นว่าเขาต้องการผูกพันตัวของเขาอยู่กับอาณาเขตต์นั้นเอง

ความเห็นที่ ๒ กล่าวว่าต้องถือเอาถิ่นที่เกิดของบุคคล คือถ้าบุคคลใดเกิดในอาณาเขตต์นั้นจะคงมีภูมิลำเนาอยู่ในอาณาเขตต์นั้นหรือไม่ก็ตาม ก็ต้องเปลี่ยนสัญชาติไปตามอาณาเขตต์นั้นด้วยความเห็นที่ ๒ นี้ตำหนิความเห็นที่หนึ่ง ว่าการถือหลักภูมิลำเนาเป็นความคิดโบราณที่ถือว่าเป็นทาสติดอยู่อาณาเขตต์ แต่ในสมัยนี้ต้องพิจารณาถึงใจของคนด้วย การโอนอาณาเขตต์ไม่แต่โอนแผ่นดินอย่างเดียว คือ โอนจิตต์ใจของคนด้วย เพราะฉะนั้นจึงควรต้องถือเอาการเกิดของบุคคลเป็นหลัก

ความเห็นที่ ๓ กล่าวว่าควรถือถิ่นที่เกิดหรือภูมิลำเนาอย่างหนึ่งอย่างใดก็ได้ คือบุคคลแม้แต่เกิดในอาณาเขตต์นั้นโดยมิได้มีภูมิลำเนาอยู่ในอาณาเขตต์นั้นก็ดี หรือว่ามีภูมิลำเนาอยู่ในอาณาเขตต์ที่ได้เปลี่ยนแปลงอิสสระภาพนั้น แต่ไม่ได้เกิดในอาณาเขตต์นั้นก็ดี บุคคลอย่างหนึ่งอย่างใดดั่งกล่าวนี้ ก็ย่อมเปลี่ยนสัญชาติไปตามอาณาเขตต์ด้วย ความเห็นนี้เป็นความเห็นที่ต้องการแปลโดยเอาเปรียบ และย่อมที่จะถูกตำหนิได้ว่าไม่เป็นไปตามหลักแห่งความเสมอภาค

ความเห็นที่ ๔ กล่าวว่าควรถือตามกฎหมายซึ่งบัญญัติถึงความเป็นพลเมืองแห่งอาณาเขตต์นั้น ซึ่งถ้าหากจะพึงมี กล่าวคือจะต้องแยกพิจารณาว่า

ก. ถ้าอาณาเขตต์ที่ได้เปลี่ยนแปลงอิสสระภาพไปนั้นได้เคยเป็นส่วนหนึ่งแห่งประเทศที่มีการปกครองกลางรวมอยู่ ณ แห่งเดียวอันมีอำนาจทำกิจการทั้งภายนอกภายใน เช่นประเทศฝรั่งเศสมีรัฐหนึ่งเท่านั้น ถ้าอาณาเขตต์ของประเทศฝรั่งเศสแต่เพียงส่วนใดส่วนหนึ่งได้เปลี่ยนแปลงอิสสระภาพไปแล้วก็ต้องพิจารณาตามความเห็นที่ ๓ คือจะถือเอาถิ่นที่เกิดหรือภูมิลำเนาก็ได้

ข. ถ้าอาณาเขตต์ที่ได้เปลี่ยนแปลงอิสสระภาพเป็นรัฐอันหนึ่งซึ่งรวมปกครองอยู่ด้วยกันกับรัฐอื่น ๆ เช่นสหปาลีรัฐอเมริกา สวิสเซอร์แลนด์ อาณาจักร์เยอรมนี *ประเทศเหล่านี้ย่อมมีกฎหมายกำหนดถึงสัญชาติของรัฐย่อยเหล่านั้น เพราะฉะนั้นการที่จะพิจารณาว่าบุคคลใดจะเปลี่ยนแปลงสัญชาติไปตามอาณาเขตต์* ด้วยก็ต้องพิจารณาตามกฎหมายแห่งอาณาเขตต์นั้นเองว่า กฎหมายแห่งอาณาเขตต์นั้นบัญญัติถึงความเป็นพลเมืองแห่งอาณาเขตต์นั้นไว้อย่างไร

ความเห็นที่ ๕ กล่าวว่าต้องพิจารณาถิ่นที่เกิดรวมทั้งภูมิลำเนาของบุคคลทั้งสองอย่างประกอบกัน กล่าวคือบุคคลต้องเกิดและทั้งต้องมีภูมิลำเนาในอาณาเขตต์นั้น (คือหมายความว่ามีภูมิลำเนาอยู่ในขณะที่อาณาเขตต์ที่ได้เปลี่ยนแปลงอิสสระภาพ)

ความเห็นนี้เป็นความเห็นที่นิยมกันโดยมากว่ายุตติธรรม เหตุฉะนั้นข้อตกลงระหว่างประเทศสยามกับอังกฤษแลกับฝรั่งเศสในเรื่องการจดทะเบียนคนในบังคับอังกฤษและคนในบังคับฝรั่งเศสก็มีนัยตามความเห็นที่ ๕ นี้ (ขอให้ดูคำอธิบายในเรื่องการมีสัญชาติตามข้อตกลงพิเศษระหว่างสยามกับต่างประเทศที่ได้กล่าวมาแล้ว)

บทที่ ๒
การเปลี่ยนสัญชาติเช่นนี้จะมีผลตั้งแต่เมื่อใด?

การเปลี่ยนสัญชาติจะมีผลแต่วันที่อาณาเขตต์ให้เปลี่ยนอิสสระภาพ ซึ่งถ้ามีสัญญาทางพระราชไมตรีอาจมีข้อตกลงกำหนดเวลาไว้ได้ แต่ถ้าไม่มีกำหนดเวลาไว้โดยฉะเพาะก็ต้องถือแต่วันแลกเปลี่ยนสัตยาบัน

อนึ่ง ถึงแม้ว่าสัญญาทางพระราชไมตรีจะได้กำหนดระยะเวลานับจากวันที่ได้แลกเปลี่ยนสัตยาบันเพื่อให้พลเมืองในอาณาเขตต์นั้นสงวนสัญชาติเดิมไว้ ถ้าตราบใดที่พลเมืองยังมิได้กระทำให้ถูกต้องตามพิธีที่จะต้องสงวนสัญชาติเดิมดั่งที่จะกล่าวต่อไปในบทที่ ๓ แล้ว พลเมืองในอาณาเขตต์นั้นก็จำต้องมีสัญชาติใหม่ไปตามอาณาเขตต์นั้นก่อน

บทที่ ๓
วิธีที่บุคคลสละการเปลี่ยนสัญชาติตามอาณาเขตต์

ตามหลักในการเปลี่ยนแปลงอิสสระภาพของอาณาเขตต์นั้นมีว่าบุคคลที่เป็นพลเมืองแห่งอาณาเขตต์นั้นจะต้องเปลี่ยนสัญชาติไปตามอาณาเขตต์ด้วย แต่หลักในเรื่องการมีสัญชาติมีอยู่ว่า การที่จะบัญญัติให้บุคคลมีสัญชาติอันใดนั้นไม่ควรให้เป็นการบังคับ เหตุฉะนั้นจึ่งควรมีวิธีที่บุคคลจะพึงสงวนสัญชาติเดิมของตนได้ แต่วิธีนี้จะใช้ได้ก็ต่อเมื่อได้มีข้อตกลงกันไว้เป็นพิเศษ มิฉะนั้นพลเมืองแห่งอาณาเขตต์นั้นก็ต้องเปลี่ยนสัญชาติไปตามอาณาเขตต์ด้วย

วิธีที่ให้เลือกถือสัญชาติเดิมได้นั้นมีหลายสถาน

๑. ผู้สมัคร์มีสัญชาติเดิมแสดงเจตนาต่อพนักงานเจ้าหน้าที่ว่าจะเลือกถือสัญชาติเดิม เช่นสัญญาระหว่างสเปญกับสหปาลีรัฐอเมริกา ค.ศ. ๑๘๙๘

๒. ผู้สมัคร์มีสัญชาติเดิมต้องอพยบไปจากอาณาเขตต์นั้น และต้องแสดงเจตนาต่อเจ้าหน้าที่ฉะเพาะการนั้นว่าจะเลือกถือสัญชาติเดิมเช่นสัญญาระหว่างฝรั่งเศสกับเยอรมนี ค.ศ. ๑๘๗๗

๓. ผู้สมัคร์มีสัญชาติเดิมต้องอพยบไปจากอาณาเขตต์นั้นโดยไม่ต้องแสดงเจตนาต่อเจ้าหน้าที่ว่าสละสัญชาติใหม่ เช่นสัญญาระหว่างจีนกับญี่ปุ่น ค.ศ. ๑๘๙๕ และสัญญาระหว่างกรุงสยามกับอังกฤษ ร.ศ. ๑๒๗ ซึ่งรัฐบาลสยามยอมโอนให้แก่รัฐบาลอังกฤษบรรดาอำนาจชอบธรรมและเป็นใหญ่อยู่เหนือเมืองกลันตัน, ตรังกานู, ไทรบุรี ปาลิศและเกาะที่ใกล้เคียงกับเมืองเหล่านั้น ตามความในข้อ ๓ วรรค ๒ แห่งสัญญาฉะบับนั้นมีว่า "คนในบังคับฝ่ายสยามซึ่งมีสำนักอยู่ในดินแดนที่กล่าวไว้ในข้อ ๑ นั้น (คือในอาณาเขตต์ที่สยามโอนให้แก่อังกฤษ) ถ้ามีความประสงค์จะคงเป็นคนสังกัดชาติไทยก็จะอนุญาตให้เป็นได้ แต่ต้องไปตั้งสำนักอยู่ในอาณาเขตต์กรุงสยามภายในเวลา ๖ เดือน ตั้งแต่วันที่ได้แลกเปลี่ยนสัตยาบันสัญญาฉะบับนั้น

ปัญหาเรื่องนี้อาจเกิดขึ้นได้สำหรับที่กฎหมายบังคับให้มีภูมิลำเนาอยู่ในถิ่นอันเป็นภูมิลำเนาของผู้อื่น เช่น หญิงมีสามีย่อมถือเอาภูมิลำเนาของสามี และภูมิลำเนาของผู้เยาว์ หรือของบุคคลไร้ความสามารถนั้นได้แก่ภูมิลำเนาของผู้แทนโดยชอบธรรม

๑. หญิงมีสามี

ปัญหามีว่าในขณะที่เมืองกลันตันได้ตกเป็นของอังกฤษ นายหมัดซึ่งเป็นคนพื้นเมืองกลันตันได้เข้ามาตั้งภูมิลำเนาอยู่ณจังหวัดปัตตานีภายในเวลา ๖ เดือน จากวันที่ได้แลกเปลี่ยนสัตยาบัน แต่ภรรยาของนายหมัดยังคงอยู่ในเมืองกลันตัน ดั่งนี้ภรรยาของนายหมัดจะคงมีสัญชาติไทยหรือตกเป็นคนในบังคับอังกฤษ

ควมเห็นในเรื่องนี้มี ๒ ทาง

ความเห็นที่ ๑ กล่าวว่าภรรยาคงเป็นสัญชาติไทย เพราะหญิงมีสามีย่อมถือเอาภูมิลำเนาของสามี

ความเห็นที่ ๒ กล่าวว่าหญิงมีสามีก็อาจที่จะเลือกภูมิลำเนาต่างหากจากสามีได้ ซึ่งถ้าจะพิจารณาตามประมวลแพ่งฯ ของไทยก็มีข้อความว่า ถ้าสามีไปตั้งภูมิลำเนาในถิ่นต่างประเทศและหญิงนั้นมิได้ตามไปอยู่ด้วยและไม่จำเป็นต้องตามไปอยู่ด้วยไซร้หญิงนั้นย่อมมิได้ถือเอาภูมิลำเนาของสามี

เพราะฉะนั้นเห็นว่าการที่ภรรยาของนายหมัดคงอยู่ในจังหวัดกลันตันนั้น ถ้าเป็นเรื่องที่กฎหมายยอมให้ภรรยาของนายหมัดมีภูมิลำเนาต่างหากจากสามีได้แล้ว ภรรยานายหมัดก็น่าจะมีสัญชาติใหม่ได้ เพราะเมื่อข้อตกลงได้บัญญัติวิธีที่ให้บุคคลเลือกถือสัญชาติได้แล้วก็น่าจะแปลความมุ่งหมายแห่งสัญญานั้นว่าไม่ต้องการให้บุคคลเปลี่ยนสัญชาติโดยเป็นการบังคับ

๒. ผู้เยาว์และผู้ไร้ความสามารถ

ปัญหามีคล้ายกับเรื่องหญิงมีสามี ความเห็นในเรื่องนี้มี ๓ ทาง

ความเห็นที่ ๑ ผู้เยาว์หรือผู้ไร้ความสามารถจะเลือกถือสัญชาติต่างหากจากผู้แทนโดยชอบธรรมไม่ได้ เพราะเหตุว่าภูมิลำเนาของผู้เยาว์และของผู้ไร้ความสามารถอยู่ ณ ภูมิลำเนาของผู้แทนโดยชอบธรรม

ความเห็นที่ ๒ ผู้เยาว์หรือผู้ไร้ความสามารถาจะเลือกถือสัญชาติต่างหากจากผู้แทนโดยชอบธรรมไม่ได้ แต่เมื่อบรรลุนิติภาวะหรือมีความสามารถขึ้นแล้วก็มีสิทธิที่จะเลือกถือสัญชาติเดิม และย่อมมีผลย้อนหลังไปถึงขณะที่อาณาเขตต์ได้เปลี่ยนแปลงอิสสระภาพ

ความเห็นที่ ๓ ข้าพเจ้าเห็นว่าการมีภูมิลำเนาและการเลือกถือสัญชาติเป็นคนละเรื่อง เหตุฉะนั้นผู้เยาว์หรือผู้ไร้ความสามารถก็อาจที่จะเลือกถือสัญชาติต่างหากจากผู้แทนโดยชอบธรรมได้ อีกประการหนึ่ง ถ้าจะคอยให้ผู้เยาว์หรือผู้ไร้ความสามารถเลือกถือสัญชาติต่อเมื่อบรรลุนิติภาวะแล้วนั้นก็ไม่น่าจะเป็นไปได้ เพราะสัญญาทางพระราชไมตรีได้กำหนดระยะเวลาไว้ ซึ่งเมื่อพ้นไปแล้วก็คงไม่ยอมให้บุคคลสละสัญชาติได้ (ดูสัญญาพระราชไมตรีระหว่างสยามกับอังกฤษ ฉะบับ ร.ศ.๑๒๗ ที่อ้างแล้วข้างต้น) เพราะฉะนั้นถ้าไม่ให้ผู้เยาว์เลือกถือสัญชาติต่างหากจากผู้แทนโดยชอบธรรมระหว่างที่ยังเป็นผู้เยาว์อยู่แล้วบุคคลเหล่านั้นก็ไม่มีโอกาสเลียเลย

แต่อย่างไรก็ตาม จะต้องสังเกตว่าการสละสัญชาตินี้ย่อมต่างกับการแปลงชาติ ปัญหายังมีต่อไปอีกว่า การที่ผู้เยาว์หรือผู้ไร้ความสามารถจะเลือกถือสัญชาติต่างหากจากผู้แทนโดยชอบธรรมนั้นจำเป็นที่ผู้แทนโดยธรรมต้องให้ความยินยอมด้วยหรือไม่ หรือจะถือว่าเป็นกิจการที่ต้องทำเองฉะเพาะตัว ซึ่งย่อมเป็นปัญหาเกี่ยวกับประมวลกฎหมายแพ่งฯ และปัญหายังมีต่อไปอีกว่าผู้เยาว์อายุเท่าใดจึงจะมีสิทธิเลือกถือสัญชาติต่างหากได้ อันเป็นปัญหาเกี่ยวกับผู้เยาว์รู้เดียงสาหรือไม่ เหล่านี้จะต้องวินิจฉัยในประมวลกฎหมายแพ่งฯ

ส่วนที่ ๓
การสิ้นสัญชาติ

นอกจากบุคคลจะสิ้นสัญชาติเดิมโดยมีสัญชาติใหม่เพราะการแปลงชาติ การแต่งงาน การเปลี่ยนสัญชาติดังที่ได้กล่าวมาแล้วในประเทศสยามยังคงมีอีกวิธีหนึ่ง คือการถอนสัญชาติแก่บุคคลที่ได้แปลงชาติมาแล้ว เช่นในคราวประกาศสงครามระหว่างสยามกับเยอรมนี รัฐบาลสยามได้ถอนสัญชาติไทยจากชาวเยอรมันซึ่งได้แปลงชาติมาเป็นไทยแล้ว

ส่วนในบางประเทศยังมีการสิ้นสัญชาติโดยกฎหมายบัญญัติเช่นตามกฎหมายฝรั่งเศส การที่ชาวฝรั่งเศสไปเป็นทหารในกองทัพต่างประเทศโดยไม่ได้รับอนุญาตจากรัฐบาลฝรั่งเศสแล้วก็อาจสูญสิ้นสัญชาติฝรั่งเศส เมื่อพ้นกำหนดระยะเวลาที่กฎหมายกำหนดไว้

หมวดที่ ๔
การกลับคืนสู่สัญชาติเดิม

บุคคลที่ได้สิ้นสัญชาติเดิมแล้ว อาจที่จะกลับคืนสู่สัญชาติเดิมได้โดยวิธีดังนี้

๑ การสิ้นสัญชาติเดิมนั้นได้เป็นไปโดยการแปลงชาติ บุคคลก็อาจขอเวรคืนการแปลงชาตินั้นได้

๒. ถ้าการสิ้นสัญชาติเดิมนั้นเป็นเพราะหญิงไทยทำการสมรสกับคนต่างด้าว ถ้าการสมรสขาดจากกัน หญิงไทยก็กลับคืนมาเป็นสัญชาติไทยตามเดิม (ดูพระราชบัญญัติสัญชาติมาตรา ๑๑)

๓. ถ้าการสิ้นสัญชาติได้เป็นเพราะการที่อาณาเขตต์เปลี่ยนแปลงอิสสระภาพบุคคลซึ่งเป็นพลเมืองแห่งอาณาเขตต์นั้น ก็อาจเลือกถือสัญชาติเดิมภายในบังคับแห่งเงื่อนไขที่จะได้ตกลงกันไว้ในสัญญาซึ่งเกี่ยวแก่การที่อาณาเขตต์ได้เปลี่ยนแปลงอิสสระภาพนั้นเช่นสัญญาระหว่างสยามกับอังกฤษ ร.ศ. ๑๒๗ เรื่องเมืองกลันตัน ตรังกานู ไทรบุรี ปาลิศ

ภาคที่ ๓
ฐานะของคนต่างด้าว

เราได้กล่าวแล้วว่าผู้ใดเป็นคนสัญชาติ เพราะฉะนั้นนอกจากคนสัญชาติ ก็คือคนต่างด้าว

ในสมัยโบราณคนต่างด้าวที่เข้ามาในอีกประเทศหนึ่ง ย่อมถูกบีบคั้นจำกัดสิทธิ

แต่เดิมในประเทศอินเดียปรากฏตามคำภีร์มานาวะธรรมศาสตร์ซึ่งยังคงใช้สำหรับศาสนาพาราหมณ์ในทุกวันนี้ ได้แยกบุคคลออกเป็น ๔ เหล่า คือ กษัตริย์เป็นผู้ป้องกันบ้านเมือง เหล่าหนึ่ง พราหมณ์ผู้สอน

เหล่าหนึ่ง แพศย์ผู้ค้าขายเหล่าหนึ่ง ศูทร์ ผู้เป็นลูกจ้างเหล่าหนึ่ง พวกกษัตริย์และพวกพราหมณ์จัดเป็นผู้มีสกุลไม่สมสู่กับพวกแพศย์หรือศูทร์ซึ่งอาจเป็นชเลยซึ่งจับมาได้จากต่างประเทศ หรือเป็นคนต่างด้าว (ให้ดูหนังสือวินัยมุขเล่ม ๑ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส หน้า ๑๘๖ และคำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคล ของศาสตราจารย์ เวส แห่งมหาวิทยาลัยกรุงปารีส หน้า ๒๑๖)

ประเทศไอยคุปต์ในครั้งโบราณไม่ยอมปะปนกับคนต่างด้าว เช่นไม่ซื้อหรือรับประทานเนื้อที่คนต่างด้าวเป็นผู้ขาย

ในสมัยกรีกก็เคยมีกฎหมายห้ามมิให้คนต่างด้าวเข้าเมืองเช่นกฎหมายของเมืองไลเคอรัส

ในสมัยโรมัน ในชั้นเดิมคนต่างด้าวถือเสมือนหนึ่งว่าเป็นสัตรูของประเทศ แต่ในภายหลังมีคนต่างด้าวเข้ามาอยู่ในกรุงโรมมากขึ้นเนื่องจากการค้าขาย กฎหมายโรมันจึ่งยอมให้คนต่างด้าวพึงมีสิทธิแห่งมนุษย์ธรรมดา แต่สิทธิสำหรับพลเมืองนั้นคนต่างด้าวมีไม่ได้

ในกฎหมายเก่าของไทยก็มีบทบัญญัติที่จำกัดสิทธิของคนต่างด้าวหรือที่ห้ามมิให้คนไทยเกี่ยวข้องกับคนต่างด้าว เช่น

กฎมณเฑียรบาลห้ามมิให้คนต่างด้าวเข้ามาเดินในท้ายสนม ถ้าเจ้าหน้าที่ละเลยให้คนต่างด้าวเข้ามาถึงท้ายสนมได้ โทษเจ้าหน้าที่ถึงตาย (ดูกฎมณเฑียรบาลในกฎหมายราชบุรี เล่ม ๒ หน้า ๕๙)

ลักษณะอาชญาหลวงบทที่ ๑๓ ห้ามมิให้หญิงไทย มอญแต่งงานกับคนต่างด้าว ถ้าฝ่าฝืนให้ลงโทษ ๖ สถาน

ลักษณะอาชญาหลวงบทที่ ๓๗ ห้ามมิให้คนต่างด้าวซื้อขายกฤษณา ฝาง ดีบุก ถ้าคนต่างด้าวลอบลักซื้อขายของต้องห้ามเหล่านี้ให้ลงโทษคนต่างด้าวเสมือนดั่งโจร แลลงโทษล่าม พนักงานชาวด่าน ที่สมรู้เป็นใจด้วยผู้กระทำผิด ระวางโทษประหารชีวิต

ลักษณะอาชญาหลวงบทที่ ๑๒๓ ป้องกันคนต่างด้าวที่หนีเข้ามาพึ่งอยู่ในขอบขัณฑเสมามิให้คนไทยข่มเหง ถ้าคนไทยข่มเหงให้ลงโทษเหมือนผู้ทรยศแก่บ้านเมือง

ทั้งนี้จะเห็นได้ว่าประเทศสยามแต่เดิมมาแม้จะมีกฎหมายที่จำกัดสิทธิคนต่างด้าว และห้ามมิให้คนไทยเกี่ยวข้องกับคนต่างด้าวก็ตามแต่ก็ยังมีบทบัญญัติอันทรงไว้ซึ่งธรรมอย่าสูงสุดที่ป้องกันมิให้คนต่างด้าวถูกข่มเหง คือ ตามลักษณะอาชญาหลวงบทที่ ๑๒๓ ซึ่งแม้ในทุกวันนี้บางประเทศก็หาได้ถือธรรมดั่งนั้นไม่

ต่อมาในรัชชกาลที่ ๔ ได้มีประกาศจำกัดสิทธิของคนต่างด้าวที่จะถือกรรมสิทธิ์ที่ดิน ประกาศฉะบับนั้นยังคงใช้แก่คนต่างด้าวในปัจจุบันนี้ นอกจากจะมีข้อตกลงเป็นพิเศษหรือคนต่างด้าวที่ประเทศสยามยอมให้มีสิทธิในการถือกรรมสิทธิ์ที่ดินเหมือนดั่งคนพลเมืองซึ่งจะได้ศึกษาต่อไปในภายหน้า

ฐานะของคนต่างด้าวในปัจจุบัน

ในปัจจุบันนี้แม้ว่าคนต่างด้าวจะมีสิทธิเข้าไปในอาณาเขตต์ของอีกประเทศหนึ่งก็ตาม แต่คนต่างด้าวหามีสิทธิและหน้าที่เช่นเดียวกับพลเมืองของประเทศนั้น ๆ ไม่

อนึ่ง ฐานะของคนต่างด้าวในประเทศหนึ่งอาจต่างกับอีกประเทศหนึ่ง ทั้งนี้ต้องแล้วแต่กฎหมายของประเทศที่คนต่างด้าวเข้าไปอยู่นั้นจะได้กำหนดฐานะไว้อย่างไร นอกจากจะมีสัญญาระหว่างประเทศกำหนดไว้เป็นอย่างอื่น

การศึกษาฐานะของคนต่างด้าวในประเทศสยามจะได้แบ่งออก ๓ หมวด ดังนี้ คือ :-

หมวดที่ ๑ ฐานะของคนต่างด้าวโดยทั่วไป

หมวดที่ ๒ ฐานะของคนต่างด้าวตามที่สัญญาระหว่างประเทศได้กำหนดไว้

หมวดที่ ๓ ฐานะของนีติบุคคลต่างด้าว

หมวดที่ ๑
ฐานะของคนต่างด้าวโดยทั่วไป

ในที่นี้จะศึกษาถึงฐานะของคนต่างด้าวซึ่งสัญญาระหว่างประเทศมิได้กำหนดไว้เป็นอย่างอื่น

คนต่างด้าวที่เข้าไปอยู่ในอีกประเทศหนึ่งนั้นไม่มีสิทธิในการเมืองเพราะเป็นสิทธิที่สงวนไว้แก่พลเมืองของประเทศโดยแท้ เหตุฉะนั้นเราจะไม่กล่าวถึงฐานะในสิทธิการเมืองต่อไปให้พิสดาร ฐานะที่เราจะศึกษาในที่นี้ก็คือ ฐานะในสิทธิมหาชน และฐานะในสิทธิเอกชน

ส่วนที่ ๑
ฐานะในสิทธิมหาชน

ตามธรรมดาคนต่างด้าวเมื่อเข้ามาอยู่ในอาณาเขตต์ของอีกประเทศหนึ่งได้แล้วก็ย่อมมีสิทธิมหาชน เหมือนพลเมือง เช่นมีเสรีภาพในร่างกาย ในการพูด ในการแสดงความเห็น ในการเลือกถือศาสนา ในการเดินทางไปมา ฯลฯ แต่คนต่างด้าวมีสิทธิมหาชนแตกต่างกับพลเมืองของประเทศสยาม โดยเหตุ ๓ ประการ คือ :-

๑. การเข้ามาในอาณาเขตต์

๒. การเนรเทศ

๓. การส่งผู้ร้ายข้ามแดน

บทที่ ๑
การเข้ามาในอาณาเขตต์

คนไทยทุกคนเป็นพลเมืองของประเทศสยาม เมื่อคนไทยออกไปจากประเทศสยามก็ย่อมมีสิทธิที่จะกลับเข้ามาในบ้านเมืองของตนโดยไม่มีข้อห้าม เว้นแต่จะต้องปฏิบัติให้ถูกต้องในเรื่องหนังสือเดินทาง หรือใบสำคัญเพื่อแสดงว่าตนมีสัญชาติเป็นคนไทย เหตุฉะนั้นถ้าสถานทูตไทยในต่างประเทศได้ปฏิเสธไม่ออกหนังสือเดินทางให้แก่คนไทยก็ย่อมเป็นการผิดต่อหลักกฎหมายระหว่างประเทศดั่งกล่าวนี้

ส่วนคนต่างด้าวที่จะเข้ามาในประเทศสยามนั้นต้องปฏิบัติการตามเงื่อนไขที่ได้กำหนดไว้ในพระราชบัญญัติตรวจคนเข้าเมือง พ.ศ. ๒๔๗๐ พระราชบัญญัตินี้ห้ามมิให้คนต่างด้าวเช่นที่จะกล่าวต่อไปนี้เข้ามาในประเทศสยาม คือ :-

๑. บุคคลซึ่งไม่มีหนังสือเดินทางหรือใบสำคัญแสดงสัญชาติอันถูกต้องที่ออกให้โดยรัฐบาลซึ่งสยามได้รับรองแล้ว เหตุฉะนั้นหนังสือเดินทางซึ่งออกให้โดยรัฐบาลโซเวียตซึ่งประเทศสยามยังไม่รับรองนั้นยังใช้ไม่ได้

บุคคลใดไม่มีหนังสือเดินทางหรือใบสำคัญแสดงสัญชาติตามที่กล่าวมาแล้ว เจ้าพนักงานจะออกใบสำคัญแสดงรูปพรรณแล้วอนุญาตให้บุคคลนั้นเข้ามาในประเทศสยามก็ได้ (ดูพระราชบัญญัติตรวจคนเข้าเมืองมาตรา ๖ (๑) และวรรค ๒ ของมาตรา ๖)

ข้อยกเว้นในเรื่องหนังสือสำคัญแสดงสัญชาตินั้นมีปรากฏอยู่ในวรรค ๓ และวรรค ๔ แห่งมาตรา ๖ ซึ่งมีข้อความดั่งนี้ :-

บทบัญญัติแห่งอนุมาตรา ๑ ว่าด้วยหนังสือเดินทางและใบสำคัญแสดงสัญชาตินั้นมิให้ใช้แก่พนักงานทูต หรือพนักงานกงสุลต่างประเทศซึ่งอยู่ในประเทศสยาม หรือแก่ครอบครัวของบุคคลนั้น ๆ หรือแก่บุคคลซึ่งรัฐบาลต่างประเทศได้แจ้งแก่รัฐบาลสยามตามระเบียบแล้วว่าบุคคลนั้น ๆ มาในราชการของรัฐบาลต่างประเทศหรือแก่ลูกเรือของเรือต่างประเทศที่แวะเข้ามายังเมืองท่าหรืออ่าวแห่งประเทศสยาม

เสนาบดีเจ้าหน้าที่มีอำนาจที่จะยกเว้นการปฏิบัติตามความในอนุมาตรา ๑ แก่ :-

ก. คนโดยสารรถไฟหลวงถือตั๋วทอดเดียวตลอด เพียงแต่ผ่านอาณาเขตต์ประเทศสยามไปนอกพระราชอาณาเขตต์เท่านั้น

ข. บุคคลซึ่งอยู่ภายในประเทศใกล้เคียงติดต่อกันเดินทางข้ามพรมแดนอันเป็นการผ่านไปมาชั่วคราวเท่านั้น

๒. บุคคลผู้มีโรคอย่างหนึ่งอย่างใด เช่นที่เสนาบดีจะได้ระบุและประกาศในราชกิจจานุเบกษา

๓. บุคคลซึ่งยังมิได้ปลูกฝีป้องกันไข้ทรพิษ และไม่ยอมให้ปลูกฝีตามที่กฎหมายบัญญัติไว้

๔. บุคคลซึ่งไม่มีรายได้พอเลี้ยงตัวเอง หรือไร้อุปการะจากผู้อื่น และเป็นบุคคลซึ่งพนักงานแพทย์ได้ตรวจลงความเห็นว่ามีร่างกายพิการ หรือจิตต์ฟั่นเฟือนไม่สมประกอบ หรือเป็นโรคซึ่งทำให้บุคคลนั้นไม่สามารถที่จะประกอบการหาเลี้ยงชีพได้

เสนาบดีมีอำนาจที่จะออกคำสั่งกำหนดจำนวนเงินซึ่งคนต่างด้าวคนหนึ่ง ๆ ที่เข้ามาในประเทศสยามจะต้องมีประจำตัวมา คำสั่งนี้มิให้ใช้แก่เด็กอายุต่ำกว่า ๑๕ ปี มากับบิดามารดา คำสั่งที่ได้ออก ดังกล่าวนี้ต้องประกาศในราชกิจจานุเบกษา (ดูมาตรา ๗)

๕. บุคคลซึ่งเป็นคนอันธพาล หรือเป็นคนน่าจะก่อเหตุร้ายหรืออันตรายแก่ความปลอดภัยของประชาชน หรือพระราชอาณาจักร์สยาม

อนึ่งนอกจากข้อห้ามเหล่านี้ยังมีระเบียบการอื่น ๆ อีกอันเกี่ยวด้วยการเข้าเมือง ขอให้ดูพระราชบัญญัติตรวจคนเข้าเมืองและกฎเสนาบดี กับประกาศที่ได้ออกเนื่องจากพระราชบัญญัตินั้น

บทที่ ๒
การเนรเทศ

ตามธรรมดาคนไทยแม้จะกระทำผิดร้ายแรงอย่างใด ก็มิอาจที่จะถูกส่งเนรเทศไปอยู่นอกพระราชอาณาจักร์สยาม แต่บางประเทศได้เคยเนรเทศพลเมืองของตนออกไปนอกอาณาเขตต์โดยมีกำหนด เช่นประเทศฝรั่งเศส

ส่วนคนต่างด้าวนั้นกฎหมายของประเทศต่าง ๆ ยอมรับกันอยู่ทั่วไปว่า ประเทศที่คนต่างด้าวได้เข้ามาอยู่นั้นอาจเนรเทศคนต่างด้าวได้ ในประเทศสยามมีกฎหมายเนรเทศ ร.ศ. ๑๓๑ ให้อำนาจเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยที่จะออกคำสั่งให้เนรเทศบุคคลดังต่อไปนี้ คือ :-

๑. บุคคลซึ่งไม่ใช่คนในบังคับสยามตั้งแต่กำเนิด (ให้ดูมาตรา ๑)

๒. บุคคลที่ได้แปลงชาติในกรุงสยามแล้ว แต่คำสั่งเนรเทศบุคคลเช่นนี้จะต้องมีข้อความกล่าวไว้ว่าได้เลิกถอนคืนหนังสือสำคัญสำหรับการแปลงชาติของผู้นั้นด้วย แต่การเลิกถอนคืนหนังสือสำคัญ เช่นกล่าวมานี้จะต้องเป็นไปตามความที่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้คงเป็นไปตามคำสั่งนั้น หรือไม่ให้เป็นคนแปลงชาติซึ่งเสนาบดีว่าการต่างประเทศจะได้รับพระบรมราชโองการให้ประกาศในราชกิจจานุเบกษาด้วย (ดูมาตรา ๕)

คำสั่งของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยให้เนรเทศผู้ใดนั้นไม่จำต้องแสดงเหตุผล และเป็นคำสั่งทางธุระการให้สังเกตว่าการเนรเทศต่างกับการส่งผู้ร้ายข้ามแดน กล่าวคือการส่งผู้ร้ายข้ามแดนนั้น ตามปกติจะต้องให้ศาลเป็นผู้แสดงว่าผู้ที่ต้องคำขอให้ส่งข้ามแดนนั้นเป็นผู้ที่ควรส่งข้ามแดนตามกฎหมายว่าด้วยการส่งผู้ร้ายข้ามแดนหรือตามสัญญาระหว่างประเทศ เพราะมีความผิดบางชะนิดซึ่งจะส่งข้ามแดนไม่ได้ เช่นความผิดในทางการเมือง และความผิดฐานลหุโทษ ซึ่งไม่มีการขอร้องให้ส่งข้าม

แดน แต่ตามกฎหมายเรื่องส่งผู้ร้ายข้ามแดนของคนไทยนั้นรัฐบาลสยามมีอำนาจที่จะวินิจฉัยการส่งผู้ร้ายข้ามแดนเสียเอง (ดูพระราชบัญญัติส่งผู้ร้ายข้ามแดน พ.ศ. ๒๔๗๒ มาตรา ๘)

ผู้ที่ถูกสั่งให้เนรเทศนั้นมีวิธีที่ให้ความคุ้มครองอยู่ ๒ ประการคือ :-

๑. ถ้าผู้นั้นต่อสู้ว่าเป็นคนในบังคับสยามตั้งแต่กำเนิดก็มีสิทธิที่จะนำพะยานมาเบิกให้เห็นจริง (ดูมาตรา ๖)

๒. ผู้ซึ่งถูกสั่งให้เนรเทศมีอำนาจที่จะทำฎีกาทูลเกล้า ฯ ถวายร้องทุกข์ว่าคำสั่งเนรเทศที่ได้รับนั้นเป็นผิด และไม่ชอบด้วยเหตุการณ์อย่างใด ๆ (ดูมาตรา ๔) การร้องฎีกาเช่นนี้ผู้ซึ่งถูกเนรเทศอาจทำได้ภายกำหนด ๗ วัน นับแต่คำสั่งให้เนรเทศเพราะเหตุว่ามาตรา ๓ แห่งกฎหมายเนรเทศบังคับไว้ว่าคำสั่งให้เนรเทศนั้นห้ามมิให้จัดการงานตามคำสั่งจนครบ ๗ วัน นับแต่วันที่ได้ส่งคำสั่งให้ผู้ที่จะต้องเนรเทศนั้นทราบ

ถ้าผู้ซึ่งได้ถูกเนรเทศออกไปนอกพระราชอาณาจักร์สยามได้กลับเข้ามาในกรุงสยามก่อนเวลาที่ได้กำหนดเนรเทศ ถ้าหากคำสั่งเนรเทศได้มีกำหนดเวลาไว้ ถ้าไม่มีกำหนดเวลาก็ต้องถือว่าผู้ซึ่งถูกเนรเทศไม่มีสิทธิเข้ามาในประเทศสยามได้อีก เมื่อคำสั่งเนรเทศนั้นยังมิได้เลิกถอน ผู้ซึ่งถูกเนรเทศจะต้องมีความผิดตามกฎหมายเนรเทศมาตรา ๗ และซึ่งจะต้องระวางโทษดังนี้ :-

๑. จำขังไม่เกิน ๑ ปี แล้วเนรเทศออกไปเมื่อจำขังครบกำหนดหรือ

๒. จำขังไม่เกิน ๑๐ ปี และเมื่อครบกำหนดแล้วไม่ต้องเนรเทศอีกต่อไป

บทที่ ๓
การส่งผู้ข้ามแดน

คนในบังคับสยามทำผิดในเมืองต่างประเทศ เมื่อกลับเข้ามาในประเทศสยามมิอาจต้องถูกส่งข้ามแดน (ดูพระราชบัญญัติส่งผู้ร้ายข้ามแดน พ.ศ. ๒๔๗๒ มาตรา ๑๓ อนุมาตรา ๔)

แต่คนต่างด้าวที่ทำผิดในต่างประเทศหนีเข้ามาในประเทศสยามอาจถูกส่งข้ามแดนได้ นอกจาก :-

๑. ความผิดนั้นไม่อยู่ในประเภทที่จะส่งข้ามแดนได้ หรือว่าเป็นความผิดอันมีลักษณะในทางการเมือง (พระราชบัญญัติส่งผู้ร้ายข้ามแดน มาตรา ๑๓ อนุมาตรา ๒)

๒. การที่ขอให้ส่งข้ามแดนนั้นความจริงเพื่อประสงค์จะเอาตัวไปลงโทษสำหรับความผิดอย่างอื่นอันมีลักษณะในทางการเมือง (พระราชบัญญัติส่งผู้ร้ายข้ามแดน มาตรา ๑๓ อนุมาตรา ๓)

พระราชบัญญัติส่งผู้ร้ายข้ามแดน พ.ศ. ๒๔๗๒ เป็นกฎหมายที่ใช้สำหรับการส่งผู้ร้ายข้ามแดนกับประเทศที่ไม่มีสัญญาเรื่องการส่งผู้ร้ายข้ามแดนไว้โดยฉะเพาะ ดั่งเช่นสัญญาระหว่างสยามกับอังกฤษและสยามกับสหปาลีรัฐอเมริกา

ส่วนใครมีอำนาจส่งผู้ร้ายข้ามแดนและการส่งจะต้องมีพิธีอย่างไรนั้น เกี่ยวด้วยกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีอาชญาประเทศที่ยังไม่มีการสอนแผนกนี้ก็รวมอยู่ในกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีเมือง (คดีมหาชน)

ส่วนที่ ๒
ฐานะในสิทธิเอกชน

๑. สิทธิในสภาพบุคคล
๒. สิทธิในเรื่องหนี้
๓. สิทธิในทรัพย์สิน

บทที่ ๑
สิทธิในสภาพบุคคล

ทั้งนี้หมายความตลอดถึงสิทธิในครอบครัวด้วย คนต่างด้าวย่อมมีสิทธิเช่นนี้เหมือนกับคนไทย เช่นสิทธิในการที่จะมีสภาพเป็นบุคคล การแต่งงาน การเป็นสามีภรรยา บิดามารดา และมีสิทธิเกิดจากการนั้น เช่นสิทธิเหนือภรรยา เหนือบุตร์

บทที่ ๒
สิทธิในเรื่องหนี้

สิทธิเช่นนี้คนต่างด้าวก็มีคล้ายกับคนไทย คืออาจเป็นเจ้าหนี้และลูกหนี้

บทที่ ๓
สิทธิในทรัพย์สิน

สิทธิในสังหาริมทรัพย์ทั้งหลายคนต่างด้าวย่อมมีได้เหมือนกับคนไทย

แต่สิทธิในที่ดินฉะเพาะการถือกรรมสิทธิ์และการรับเช่านั้นคนต่างด้าวบางชะนิดไม่มีสิทธิเต็มที่ กล่าวคือประกาศรัชกาลที่ ๔ ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๗ ปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ (กฎหมายรัชกาลที่ ๔ เล่ม ๑ หน้า ๑๗) เรื่องกำหนดที่ให้ขาย ให้เช่าแก่คนนอกประเทศได้จำกัดสิทธิของคนชาติผิวขาวที่เรียกว่า "ฝรั่งนอก" คำว่า "ฝรั่งนอก" ในที่นี้น่าจะหมายถึงชาติผิวขาวโดยทั่ว ๆ ไป คือรวมทั้งชาวอเมริกันด้วย (ให้ดูประเทศฝรั่งทำหนังสือสัญญาวันพฤหัศบดี แรม ๑ ค่ำ เดือน ๗ ปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘) เพราะฉะนั้นคนต่างด้าวอื่น ๆ ที่มิใช่คนชาติที่มีผิวขาว เช่นพวกจีนย่อมมีสิทธิในที่ดินเหมือนกับคนไทย

ใจความในประกาศรัชชกาลที่ ๔ มีว่าดังนี้ :-

"แต่กรุงเทพพระมหานคร คือ ภายในพระนครและห่างกำแพงพระนครออกไปเพียง ๒๐๐ เส้นเข้ามาโดยรอบ ในเขตต์ที่นี้ห้ามไม่ให้ผู้ใดขายที่ขาดแก่คนนอกประเทศที่เข้ามาอยู่ยังไม่ถึง ๑๐ ปีแต่จะให้เช่านั้นได้ไม่ห้าม เมื่อจะให้เช่านั้นให้มาทำหนังสือสัญญาว่ากล่าวกันต่อหน้ารั้วแขวงอำเภอ แลเจ้าพนักงานให้รู้เห็นเป็นพะยานไว้ อย่าให้ลอบขายโดยโวหารว่าเช่า คือเอาเงินล่วงหน้ามากกว่ากำหนดเช่าตามเดือนตามปี ถ้าร้อนรนจะใคร่ได้เงินมากจะขายที่กับคนนอกทีเดียวด้วยอยากจะได้เงินเร็ว ๆ ก็ให้กราบเรียนท่านเสนาบดีก่อน เมื่อท่านเสนาบดียอมให้ขายจึ่งขายได้ และที่ห่างกำแพงพระนคร ๒๐๐ เส้นออกไปภายในที่ไม่ไกลนัก เพียงเรือพายเรือแจวจะไปได้ถึงใน ๒๔ ชั่วโมงเข้ามานั้น เจ้าของที่จะขายที่บ้านทั้งเหย้าเรือน และที่สวนที่นาให้ขาดกับคนนอกที่เรียกว่าฝรั่งก็ได้ไม่ห้าม ไม่มีโทษโปรดอนุญาตแล้ว แต่ว่าห้ามไม่ให้ฉ้อเบียดบังเอาที่และเรือนและสวนและนาของผู้อื่นที่ไม่เป็นสิทธิแก่ตัวไปขายกับคนนอกประเทศให้เป็นความยุ่งยิ่งกันขึ้น เหตุนี้ถ้าใครจะขายจะให้เช่าก็ให้มาบอกกล่าวกับรั้วแขวงอำเภอ ให้ร่ำเรียนแก่เจ้าพนักงานและผู้สำเร็จราชการเมือง กรมการให้รู้เห็นเป็นพะยาน ทำหนังสือซื้อขายและสัญญาเช่าที่ให้แน่นอนมั่นคง อย่าให้มีความเกี่ยวข้องทุ่มเถียงกันต่อไปข้างหน้าได้ และกำหนดห่างพระนคร ๒๐๐ เส้น แต่ที่ล้อมซึ่งห้ามไม่ให้ขายขาดนั้น คือทิศเหนือถึงปากน้ำบางพุดซาที่ร่วมกับแม่น้ำเจ้าพระยา ต่อไปจนถึงกำแพงเมืองลพบุรีเลยตรงไปถึงท่าพระงาม แม่น้ำสระบุรีทิศตะวันออก แต่ท่าพระงามถึงบางตระหนาก ปลายคลองขุดที่ออกแม่น้ำบางปะกง ตรงไปถึงปากน้ำบางปะกง ต่อไปจนเกาะศรีมหาราชาทิศใต้ ตั้งแต่เกาะศรีมหาราชาไปจนถึงกำแพงเมืองเพ็ชร์บุรี ทิศตะวันตกตั้งแต่อ่าวทะเลเมืองเพ็ชร์บุรีไปจนถึงปากน้ำเมืองสมุทรสงคราม เลยไปตามลำแม่น้ำจนถึงกำแพงเมืองราชบุรีต่อไปจนถึงเมืองสุพรรณบุรี ตั้งแต่สุพรรณบุรีไปถึงปากน้ำบางพุดซา ประจบที่เก่าในภายในที่เท่านี้ และที่นอกกำหนดทาง ๒๔ ชั่วโมงนี้ออกไปเป็นที่เปลี่ยวที่ไกล ห้ามไม่ให้ผู้ใดขายแก่คนนอกประเทศ และให้คนนอกประเทศเช่า ดั่งหนึ่งที่ภายในกำหนดเข้ามา แต่ในที่นอกกำหนดนั้น ถ้าคนนอกประเทศมีหนังสือเบิกด่านเดินทางไปสำหรับตัวไม่เป็นคนหนีแล้ว ราษฎรจะซื้อจะขายก็ได้ จะให้ที่เช่าพักอาศัยอยู่จนกว่าจะกลับก็ได้ แต่จะให้เช่าเป็นที่อยู่และจะขายขาดไม่ได้

รวมใจความของประกาศกำหนดที่ให้ขายให้เช่าแก่คนนอกประเทศนั้น คือ :-

๑. ที่ในกำแพงพระนครและแต่ในกำแพงพระนคร ๒๐๐ เส้น โดยรอบนั้น จะขายให้คนต่างด้าวที่มาอยู่ยังไม่ถึง ๑๐ ปีไม่ได้ แต่เสนาบดีจะอนุญาตให้ซื้อก็ซื้อได้ ถ้าคนต่างด้าวอยู่ถึง ๑๐ ปีแล้วซื้อได้ ส่วนการให้เช่านั้นเช่าได้

๒. ที่ดินซึ่งอยู่ภายในเขตต์ต่อนั้นไป ที่จะไปด้วยเรือแจวเรือพาย ถึงได้ภายใน ๒๔ ชั่วโมงจากกรุงเทพ ฯ คนต่างด้าวมีสิทธิซื้อเป็นเจ้าของได้ ไม่ว่าจะเข้ามาอยู่ในประเทศสยามนานเท่าใด

๓. บรรดาที่ดินซึ่งอยู่ภายนอกเขตต์ที่กล่าวมาแล้วในข้อ ๑-๒ คนต่างด้าวไม่มีสิทธิเป็นเจ้าของได้

แต่ผู้สอนเห็นว่าประกาศรัชชกาลที่ ๔ นี้ยังคงเป็นหลักกฎหมายที่ใช้บังคับแก่คนต่างด้าว นอกจาก

ประเทศสยามจะได้ตกลงกับต่างประเทศไว้เป็นอย่างอื่นฉะเพาะรายไป ถ้าประเทศใดไม่มีสัญญาพิเศษกับประเทศสยามที่จะยกเว้นแก้ไขข้อความในประกาศนั้นแล้วคนสัญชาติของประเทศนั้นที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทยก็ต้องตกอยู่ในบังคับแห่งประกาศรัชชกาลที่ ๔ แต่ตามวิธีการที่ประเทศสยามได้ปฏิบัติอยู่ในเวลานี้เมื่อคนอเมริกันส่งเรื่องราวไปยังกระทรวงการต่างประเทศร้องขออนุญาตซื้อที่ดิน ประเทศสยามก็มักจะอนุญาตให้

สำหรับคนที่มีสัญชาติเยอรมัน สัญญาทางพระราชไมตรีการค้าขายและการเดินเรือระหว่างสยามกับรัฐเยอรมัน พ.ศ. ๒๔๗๑ ข้อ ๒ วรรค ๒ มีความว่า

"ในการทั้งปวงที่เกี่ยวแก่การรุกถือเอา การจำหน่ายและการเป็นเจ้าของซึ่งกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินทุกประเภทนั้น พลเมืองหรือคนในบังคับของอัครภาคีแห่งสัญญานี้แต่ละฝ่ายตลอดทั่วไปในอาณาเขตต์ของอีกฝ่ายหนึ่งนั้น จะต้องตกอยู่ในฐานะอย่างเดียวกันกับพลเมืองหรือคนในบังคับของชาติที่โปรดให้ได้ประโยชน์อย่างยิ่ง หากเป็นที่แน่ว่าแต่ละฝ่ายถ้อยทีถ้อยยอมให้ประโยชน์เช่นนี้ซึ่งกันและกัน"

ฐานะอย่างเดียวกันกับคนในบังคับของชาติที่โปรดให้ได้ประโยชน์อย่างยิ่งนั้นก็คือ คนเยอรมันอาจมีกรรมสิทธิ์ที่ดินในประเทศสยามได้ แต่ข้อไขที่ว่า แต่ละฝ่ายต้องถ้อยทีถ้อยยอมให้ประโยชน์เช่นนี้ซึ่งกันและกันนั้น หมายความว่า คนไทยอาจจะมีกรรมสิทธิ์ที่ดินในประเทศเยอรมนีได้ คนเยอรมันจึ่งจะมีสิทธิถือกรรมสิทธิ์ที่ดินในกรุงสยามได้ แต่ความจริงนั้นประเทศเยอรมนีเป็นอาณาจักร์ที่รวบรวมหลายรัฐเข้าอยู่ในความปกครองร่วมกันสำหรับความเกี่ยวพันกับต่างประเทศ การทหาร การคมนาคม แต่รัฐต่าง ๆ ยังคงมีเสรีภาพที่จะบัญญัติถึงเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดิน ทั้งนี้ย่อมมีข้อต่างกันระหว่างรัฐต่าง ๆ นั้นเอง บางรัฐไม่ยอมให้คนต่างด้าวถือกรรมสิทธิ์ที่ดินในรัฐนั้น และบางรัฐก็ยอมให้สิทธิแก่คนต่างด้าวในการถือกรรมสิทธิ์ที่ดิน ทั้งนี้ต้องพิจารณาเป็นเรื่อง ๆ ไป

หมวดที่ ๒
ฐานะของคนต่างด้าว
ตามที่สัญญาระหว่างประเทศได้กำหนดไว้

คนต่างด้าวย่อมมีสิทธิและหน้าที่โดยทั่ว ๆ ไปตามที่กล่าวมาแล้วในบทก่อน แต่ประเทศสยามได้มีสัญญาตกลงไว้กับบางประเทศให้สิทธิพิเศษในการถือกรรมสิทธิ์ที่ดิน ขอให้ดูหมวดที่ ๑ ที่ได้อธิบายมาแล้ว และให้สิทธิพิเศษในทางศาลซึ่งจะกล่าวต่อไป

แต่ก่อนประเทศสยามได้มีสัญญากับหลายประเทศ ยอมให้กงสุลของประเทศนั้นมีอำนาจชำระคดีที่คนในบังคับของประเทศนั้น ๆ กระทำผิดในกรุงสยาม

ต่อมาในบางประเทศได้ยอมลดหย่อนสิทธิพิเศษดั่งกล่าวนั้นคือบางประเทศยอมให้คนในบังคับของตนขึ้นต่อศาลไทยธรรมดา หรือต่อศาลต่างประเทศ ศาลคดีต่างประเทศ แล้วแต่กรณี ซึ่งเป็นศาลที่มีผู้พิพากษา

ไทยนั่งพิจารณาคดีนั้น

ณ บัดนี้ประเทศสยามได้ทำสัญญาใหม่กับประเทศต่าง ๆ แต่ก็ยังคงให้สิทธิพิเศษในทางศาลอยู่อีกบ้าง เราอาจแยกคนต่างด้าวที่มีสิทธิพิเศษในทางศาลออกเป็น ๓ จำพวก

๑. คนต่างด้าวที่มีสิทธิพิเศษในทางศาล แต่มิใช่เป็นคนอังกฤษหรือฝรั่งเศส

๒. คนฝรั่งเศส

๓. คนอังกฤษ

ส่วนที่ ๑
คนต่างด้าวที่มีสิทธิพิเศษในทางศาล แต่มิใช่คนอังกฤษหรือฝรั่งเศส

บุคคลจำพวกนี้ คือ อเมริกัน, ญี่ปุ่น, เดนมาร์ก, โปรตุเกศ, เนเดอร์ลันด์, สเวเดน นอรเวย์, อิตาเลีย, เบลเยียมและลุกแซมบรุก

วิธีปฏิบัติต่อคนต่างด้าวจำพวกนี้ก็คือ คนต่างด้าวเหล่านั้นย่อมอยู่ในอำนาจศาลไทยธรรมดา แต่ยังคงมีสิทธิพิเศษดังนี้

๑. สิทธิที่กงสุลจะถอนคดีจากศาลไทยไปชำระเสียเอง แต่สิทธิถอนคดีนี้จะมีเพียงชั้นศาลอุทธรณ์ คดีระหว่างฎีกาจะถอนไม่ได้

คดีที่กงสุลถอนไปนั้น กงสุลจะต้องตัดสินตามกฎหมายของเขา แต่ถ้ามีบทกฎหมายสยามที่ได้ออกใช้ถูกต้องและแจ้งให้แก่สถานทูตนั้น ๆ ทราบแล้วก็จะต้องใช้กฎหมายสยาม แต่ข้อยกเว้นมีอยู่ตามโปรโตคลระหว่างสยามกับเนเดอร์ลันด์ ข้อ ๒ วรรค ๒ และกับนอร์เวย์ ข้อ ๒ วรรค ๒ ว่า "ความผิดในทางอาชญานั้น กงสุลต้องพิจารณาตามประมวลกฎหมายอาชญาแห่งประเทศของเขา"

๒. สิทธิที่จะขอย้ายศาลพิจารณาคดีคือคดีที่เกิดในหัวเมืองขอย้ายเข้ามาชำระที่กรุงเทพ ฯ หรือโดยให้ผู้พิพากษาที่เป็นคณะศาลสำหรับพิจารณาในกรุงเทพ ฯ ขึ้นไปพิจารณา ณ ท้องถิ่นนั้น

๓. สิทธิที่จะทูลเกล้า ฯ ถวายฎีกาคัดค้านคำพิพากษาของศาลอุทธรณ์ในปัญหาข้อกฎหมาย แต่ข้อเท็จจริงจะถวายฎีกาไม่ได้

สิทธิพิเศษเหล่านี้จะหมดไปเมื่อครบกำหนด ๕ ปี ภายหลังที่ประเทศสยามได้เริ่มใช้ประมวลกฎหมายครบถ้วน คือ ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ประมวลกฎหมายลักษณะอาชญา ประมวลกฎหมายวิธีพิจารณา กับพระธรรมนูญศาลยุติธรรม

ส่วนที่ ๒
คนฝรั่งเศส

ต้องแยกพิจารณา ๓ จำพวก

๑. Citizen พลเมืองฝรั่งเศส

๒. คนชาติเอเชียในบังคับและในความอารักขาฝรั่งเศสใน**มณฑลอุดรและอิสาณ ไม่ว่าจะจด**ทะเบียนเมื่อใด กับคนชาวเอเชียในบังคับและอารักขาฝรั่งเศสที่อยู่นอกมณฑลทั้ง ๒ แต่ได้จดทะเบียนในสถานกงสุลก่อนวันที่ ๒๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ (ค.ศ. ๑๙๐๗)

๓. คนชาวเอเชียในบังคับแลในความอารักขาของฝรั่งเศส**นอกมณฑลอุดร และอิสาณที่ได้จด**ทะเบียนภายหลังวันที่ ๒๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ (ค.ศ. ๑๙๐๗) กับคนในบังคับแลในอารักขาฝรั่งเศสที่ไม่ใช่ชาวเอเชีย

บทที่ ๑
Citizen พลเมืองฝรั่งเศส

เราอาจแยกสิทธิพิเศษในเรื่องอำนาจศาลของคน Citizen พลเมืองฝรั่งเศสออกเป็น ๓ ตอน คือ :-

๑. คดีชั้นต้น

๒. คดีชั้นอุทธรณ์

๓. คดีชั้นฎีกา

ข้อ ๑ คดีชั้นต้น

ข้อ ก. อำนาจศาล

๑. ศาลที่มีอำนาจคือศาลต่างประเทศ ซึ่งมีที่ปรึกษากฎหมายชาวยุโรป ๑ นาย นั่งพิจารณา**ในตำแหน่งผู้พิพากษา** ศาลต่างประเทศนี้จะต้องตั้งขึ้นในทำเลทุกแห่งที่ตามทางการยุตติธรรมอย่างดีบังเกิดความจำเป็นขึ้น หากให้อัครราชทูตฝรั่งเศสในกรุงเทพ ฯ กับเสนาบดีกระทรวงว่าการต่างประเทศสยามทำความตกลงกันเสียก่อนจึ่งค่อยตั้งขึ้น (ให้ดูโปรโตคล ข้อ ๒ และ ๔) อำนาจศาลต่างประเทศครอบไปถึง :-

(ก) ในส่วนแพ่ง คดีแพ่งหรือพาณิชย์ใด ๆ ที่คนพลเมืองฝรั่งเศสเป็นคู่ความฐานเป็นโจทก์ก็ดี หรือเป็นจำเลยก็ดี

(ข) ในส่วนอาชญา ความผิดทางอาชญาทุกชะนิดที่คนพลเมืองฝรั่งเศสเป็นผู้กระทำผิดหรือเป็นเจ้าทุกข์

๒. ในหัวเมืองมณฑลใดที่ไม่มีศาลต่างประเทศตั้งประจำอยู่ศาลไทยธรรมดาที่ได้รับอำนาจจากศาลต่างประเทศกรุงเทพ ฯ ให้ทำการไต่สวนนั้นจะต้องเป็นผู้พิจารณาฟังคำพะยานแล้วส่งสำนวนไปยังศาล

ต่างประเทศกรุงเทพ ฯ เพื่อพิจารณาและทำคำพิพากษาพร้อมด้วยที่ปรึกษากฎหมายชาวยุโรปนาย ๑ แต่ในคดีแพ่งที่สำคัญ หรือคดีอาชญาที่อุกฉกรรจ์ เมื่อกระทรวงยุตติธรรมได้ตกลงกับสถานทูตฝรั่งเศสแล้วจะต้องส่งที่ปรึกษากฎหมายชาวยุโรปไปนั่งพิจารณาคดีนั้นด้วย แล้วศาลต่างประเทศกรุงเทพ ฯ จะต้องทำคำพิพากษาพร้อมด้วยที่ปรึกษากฎหมายผู้นั้น

๓. คดีที่พลเมืองฝรั่งเศสเป็นจำเลยหรือเป็นผู้ต้องหาได้เริ่มฟ้องในมณฑลชนบทนั้น พลเมืองฝรั่งเศสมีอำนาจร้องขอให้ย้ายคดีมาพิจารณาในกรุงเทพ ฯ หรือพิจารณาในที่เดิมนั้นเอง แต่ขอให้ผู้พิพากษาเฉพาะที่เป็นคณะของศาล ซึ่งจะทรงอำนาจพิจารณาคดี ณ กรุงเทพ ฯ นั้นขึ้นไปเป็นผู้พิพากษา อำนาจเช่นนี้จะต้องได้รับอนุญาตจากเจ้าหน้าที่ฝ่ายตุลาการในท้องที่ (ดูโปรโตคล ข้อ ๖)

๔. เมื่อประเทศสยามได้ใช้ประมวลกฎหมายครบถ้วนแล้วพลเมืองฝรั่งเศสจะต้องอยู่ใต้อำนาจศาลไทยธรรมดา หากแต่มีข้อสงวนไว้ในอันที่พนักงานทูตแลพนักงานกงสุลฝรั่งเศสในกรุงสยามจะดำเนินสิทธิถอนคดีดั่งที่มีกำหนดไว้ตามข้อ ๕ แห่งโปรโตคลชั่วกำหนดเวลา ๕ ปี นับตั้งแต่วันที่ว่านี้เป็นต้นไป (ดูโปรโตคล ข้อ ๑)

ตราบใดที่ยังไม่สิ้นเขตต์การดำเนินสิทธิถอนคดีพลเมืองฝรั่งเศสก็ยังคงมีอำนาจที่จะขอย้ายศาลพิจารณาคดีดั่งกล่าวในข้อ ๓ (ดูโปรโตคล ข้อ ๖)

ข้อ ข. อำนาจกงสุล

กงสุลมีอำนาจเกี่ยวกับการพิจารณาคดีพลเมืองฝรั่งเศสดั่งนี้

๑. อำนาจที่จะเข้าไปอยู่ด้วยในเวลาพิจารณาคดีใด ๆ ที่พลเมืองฝรั่งเศสเป็นคู่ความอยู่นั้น หรือจะแต่งผู้แทนที่ได้รับอำนาจโดยถูกต้องให้เข้าไปอยู่แทนก็ได้ และมีสิทธิที่จะแสดงความเห็นทุกประการที่เห็นเป็นการสมควร เพื่อประโยชน์แก่ความยุตติธรรมนั้นด้วย (ดูโปรโตคล ข้อ ๔ วรรค ๒)

๒. อำนาจที่จะถอนคดีจากศาลต่างประเทศ หรือศาลไทยธรรมดาที่มีอำนาจไปชำระเสียเอง แต่ต้องมีคำขอเป็นลายลักษณ์อักษร อำนาจถอนคดีนี้จะสุดสิ้นไปเมื่อครบกำหนด ๕ ปี นับแต่วันที่ประเทศสยามได้เริ่มใช้ประมวลกฎหมายครบถ้วน

คดีที่ถอนไปชำระในศาลกงสุลจะต้องพิจารณาแลตัดสินไปตามกฎหมายฝรั่งเศส แต่กฎหมายไทยจะต้องเป็นอันพึงใช้ในกรณีและเท่าที่ความในคดีนั้นมีบทบังคับอยู่แล้วในประมวลกฎหมายหรือกฎหมายหรือข้อบังคับสยามอันได้ประกาศแล้วตามระเบียบ และได้ลงมือใช้กับทั้งได้ส่งไปให้ ณ สถานทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพ ฯ ทราบโดยถูกต้องแล้วด้วย (ดูโปโตคล ข้อ ๕)

ข้อ ๒ คดีชั้นอุทธรณ์

การอุทธรณ์คำตัดสินของศาลต่างประเทศ จะต้องยื่นต่อศาลอุทธรณ์กรุงเทพ ฯ (ให้ดูโปรโตคล ข้อ ๔ วรรค ๓)

คำตัดสินของศาลอุทธรณ์นั้น จะต้องมีที่ปรึกษากฎหมายชาวยุโรป ๒ นาย นั่งและลงนามในคำ

พิพากษา (ดูโปรโตคลระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ลงวันที่ ๒๓ มีนาคม ค.ศ. ๑๙๐๗)

ข้อ ข. อำนาจกงสุล

ในชั้นอุทธรณ์ กงสุลไม่มีอำนาจเกี่ยวข้อง และไม่มีอำนาจถอนคดี เพราะโปรโตคลว่าด้วยอำนาจ ข้อ ๔ ได้กล่าวแต่ฉะเพาะศาลชั้นต้นเท่านั้น

ข้อ ๓ คดีชั้นฎีกา

ข้อ ก. อำนาจฎีกา

พลเมืองของฝรั่งเศสมีสิทธิที่จะทูลเกล้า ฯ ถวายฎีกาได้ฉะเพาะในปัญหาข้อกฎหมาย (ดูโปรโตคล ข้อ ๔)

การตัดสินคดีในชั้นศาลฎีกา จะต้องมีผู้พิพากษาชาวยุโรป ๒ นายนั่งและลงนามในคำพิพากษา อย่างเช่นได้เคยทำมาแล้ว

ข้อ ข. อำนาจกงสุล

กงสุลไม่มีอำนาจเกี่ยวข้องในคดีชั้นฎีกากับทั้งไม่มีอำนาจที่จะถอนคดี

บทที่ ๒

คนชาวเอเชียในบังคับและในความอารักขา ฝรั่งเศสซึ่งอยู่ในมณฑลอุดรและอีสาณไม่ว่าจะจดทะเบียนเมื่อใด กับคนชาวเอเชียในบังคับและอารักขาฝรั่งเศสที่อยู่นอกมณฑลทั้ง ๒ แต่ได้จดทะเบียน ณ สถานกงสุลก่อนวันที่ ๒๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ (ค.ศ. ๑๙๐๗)

ข้อ ๑ คดีชั้นต้น

ข้อ ก. อำนาจศาล

ศาลที่มีอำนาจในเวลานี้คือศาลต่างประเทศ เมื่อประเทศสยามได้ออกใช้ประมวลกฎหมายครบถ้วน บุคคลจำพวกที่กล่าวนี้จะต้องตกอยู่ใต้อำนาจศาลไทยธรรมดา

บุคคลดังกล่าวนี้อาจร้องขอให้ย้ายคดีที่เกิดขึ้นในหัวเมืองเข้ามาพิจารณาในศาลที่กรุงเทพ ฯ หรือให้ส่งผู้พิพากษาซึ่งมีอำนาจพิจารณา ณ ศาลกรุงเทพ ฯ ออกไปนั่งพิจารณา ณ ศาลประจำท้องถิ่น (ดูโปรโตคล ว่าด้วยอำนาจศาล)

ข้อ ข อำนาจกงสุล

๑. กงสุลมีอำนาจเข้าไปนั่งฟังการพิจารณา

๒. กงสุลมีสิทธิถอนคดี แต่สิทธิเช่นว่านี้จะเป็นอันระงับไปในวันที่ประเทศสยามได้ใช้ประมวลกฎหมายครบถ้วน

ข้อ ๒ คดีชั้นอุทธรณ์ และชั้นฎีกา

คดีอุทธรณ์จากศาลต่างประเทศตกศาลอุทธรณ์กรุงเทพ ฯ และคดีนั้นจะทูลเกล้า ฯ ถวายฎีกาได้ก็ฉะเพาะแต่ในปัญหาข้อกฎหมายเท่านั้น ศาลทั้ง ๒ นี้จะต้องมีผู้พิพากษาชาวยุโรปนั่งและลงนามในคำพิพากษา ๒ นายอย่างเช่นที่ได้เคยทำมาแล้ว

บทที่ ๓

คนชาวเอเชียในบังคับและในความอารักขาฝรั่งเศสนอกมณฑลอุดรและอิสาณที่ได้จดทะเบียนภายหลังวันที่ ๒๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ (ค.ศ. ๑๙๐๗) กับคนในบังคับและในอารักขาฝรั่งเศสที่ไม่ใช่ชาวเอเชีย

ข้อ ๑ อำนาจศาล

บุคคลจำพวกนี้ตกอยู่ในอำนาจศาลไทยธรรมดา

แต่ถ้าบุคคลจำพวกนี้เป็นจำเลยหรือเป็นผู้ต้องหาในคดีได้เริ่มฟ้องในมณฑลชนบทนั้น บุคคลจำพวกนี้อาจร้องขอให้ย้ายคดีมาพิจารณา ณ กรุงเทพ ฯ หรือ ณ ที่เดิมนั้นเองโดยให้ผู้พิพากษาฉะเพาะคนที่เป็นคณะของศาล ซึ่งจะทรงอำนาจพิจารณาคดี ณ กรุงเทพ ฯ นั้นเป็นผู้พิพากษา การขอร้องเช่นนี้เจ้าหน้าที่ฝ่ายตุลาการในท้องที่ได้ยอมอนุมัติให้แล้วจึ่งจะเป็นไปได้ตามคำร้องขอ (ดูโปรโตคลว่าด้วยอำนาจศาล ข้อ ๖)

ข้อ ๒ อำนาจกงสุล

กงสุลไม่มีสิทธิจะขอถอนคดีได้

ส่วนที่ ๓
คนอังกฤษ

ตามสัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างสยามกับอังกฤษ ฉะบับ พ.ศ. ๒๔๖๘ คดีทั้งปวงที่เกี่ยวด้วยบุคคลในบังคับอังกฤษ และบุคคลทั้งปวงที่อยู่ในความอารักขาของอังกฤษไม่ว่าจะเป็นโดยสถานใดเมื่อเกิดขึ้นภายหลังวันที่ ๓๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๘ แล้ว จะต้องขึ้นอยู่ในอำนาจศาลไทยธรรมดาทั้งสิ้น

แต่ได้มีข้อตกลงให้สิทธิพิเศษแก่คนอังกฤษไปจนถึงเวลา ๕ ปีนับแต่วันที่ประเทศสยามได้ใช้ประมวลกฎหมายครบถ้วน สิทธิพิเศษเหล่านี้ คือ :-

๑. สิทธิที่กงสุลจะขอถอนคดีทั้งในชั้นศาลเดิมและศาลอุทรณ์

๒. สิทธิที่จะทูลเกล้า ฯ ถวายฎีกาคัดค้านคำพิพากษาศาลอุทธรณ์ในปัญหาข้อกฎหมาย

๓. สิทธิที่จะขอย้ายศาลพิจารณาคดี

ภายหลังที่ประมวลกฎหมายทั้งหลายได้ออกใช้ครบกำหนดเวลา ๕ ปีดังกล่าวแล้ว สิทธิที่จะขอถอนคดีก็เป็นอันสิ้นไป และคนในบังคับอังกฤษจะได้รับผลปฏิบัติในฐานะที่เป็นคนสัญชาติ หรือเป็นคนของชาติที่โปรดให้ได้ประโยชน์อย่างยิ่ง รวมทั้งสิทธิที่จะทูลเกล้า ฯ ถวายฎีกากับที่จะขอย้ายศาลพิจารณาคดีด้วย

แต่รัฐบาลสยามเห็นเป็นการสำคัญอย่างยิ่งที่จะต้องป้องกันมิให้การถอนคดีเกิดมีขึ้นได้ จึงได้ปฏิบัติต่อคนในบังคับอังกฤษให้รับความสะดวกเป็นพิเศษในเรื่องศาล ความสะดวกพิเศษเช่นว่านี้ย่อมรวมทั้งการให้มีที่ปรึกษากฎหมายชาวยุโรปนั่งฟังคดี กับที่จะต้องแจ้งความไปให้เจ้าพนักงานกงสุลทราบด้วย

วิธีที่ประเทศสยามปฏิบัติต่อคนอังกฤษในเรื่องสิทธิพิเศษในทางศาล

บทที่ ๑
คดีชั้นต้น

ข้อ ๑ อำนาจศาล

ข้อ ก. เหตุอำนาจศาล

๑. ในกรุงเทพ ฯ

(ก) ศาลคดีต่างประเทศมีอำนาจชำระบรรดาคดีทั้งปวงที่เกี่ยวกับคนในบังคับอังกฤษอันเกิดขึ้นภายในเขตต์มณฑลกรุงเทพ ฯ , นครไชยศรี, ราชบุรี, อยุธยา, นครสวรรค์, พิศณุโลก, นครราชสีมา, อุดร,ปราจิน,จันทบุรี

(ข) ศาลโปริสภาที่ ๑ ภายในขอบอำนาจของศาลนั้น มีอำนาจครอบงำตลอดอาณาเขตต์ของศาลโปริสภาทั้ง ๓ ศาล

๒. ในหัวเมืองต่าง ๆ

ก) ศาลในมณฑลพายัพที่จังหวัดเชียงใหม่ มีอำนาจตลอดเขตต์มณฑลพายัพ

ข) ศาลมณฑลนครศรีธรรมราชที่จังหวัดสงขลา มีอำนาจตลอดเขตต์มณฑลนครศรีธรรมราชและปัตตานี

ค) ศาลมณฑลภูเก็ต มีอำนาจตลอดเขตต์มณฑลภูเก็ต

ในคดีทั้งปวงที่คนในบังคับอังกฤษเกี่ยวข้องหรือเข้ามาพัวพันไม่ว่าคดีจะเกิดขึ้น ณ ที่ใด ๆ จะ

ต้องรายงานมาให้ศาลซึ่งมีหน้าที่ประจำท้องถิ่นดั่งระบุชื่อมาข้างต้นนั้นโดยทันที และเมื่อศาลที่มีอำนาจได้รับรายงานนั้นแล้วจะทำคำสั่งอย่างหนึ่งอย่างใดดั่งต่อไปนี้ คือ :-

(ก) ให้ส่งคดีมาพิจารณาและพิพากษาคดีที่ศาลอันมีอำนาจนั้นเอง

(ข) ให้ศาลจังหวัดพิจารณาและพิพากษาคดีเรื่องนั้นไป (เมื่อจำเป็นก็ให้มีที่ปรึกษากฎหมายนั่งด้วยตามที่จะได้กล่าวต่อไปในข้อ ข.)

(ค) ให้ศาลจังหวัดดำเนินการพิจารณาคดี และทำความเห็นเสนอไปยังศาลที่มีหน้าที่

(ง) ส่งที่ปรึกษากฎหมายไปนั่งในการพิจารณาคดี และสั่งให้ศาลจังหวัดทำความเห็นเสนอมายังศาลซึ่งมีหน้าที่ ศาลซึ่งมีหน้าที่จะได้พิพากษาพร้อมด้วยที่ปรึกษากฎหมายผู้นั้น

ข้อ ข. ที่ปรึกษา

ในคดีทั้งปวงซึ่งคนในบังคับอังกฤษที่ไม่ใช่เชื้อสายชาวเอเชียหรือองค์คณะบริษัทหรือสมาคมอังกฤษอันได้รวบรวม หรือจัดตั้งขึ้นตามกฎหมายอังกฤษตามข้อความในหนังสือสัญญาพระราชไมตรีว่าด้วยการค้าขายข้อ ๒๐เป็นคู่ความ หรือในคดีซึ่งคนในบังคับอังกฤษเป็นจำเลย หรือผู้ต้องหานั้นจะต้องมีที่ปรึกษากฎหมายชาวยุโรป ๑ นายนั่งฟังการพิจารณาและทำบันทึกความเห็นไว้ด้วย

ข้อ ค. สิทธิขอย้ายศาลพิจารณาคดี

ในระหว่างเวลา ๕ ปีนับแต่วันที่ประมวลกฎหมายทั้งหลายได้ออกใช้ครบถ้วนแล้ว คนในบังคับอังกฤษซึ่งเป็นจำเลยหรือผู้ต้องหาในคดีเรื่องใดที่เกิดขึ้นในจังหวัดจะขอให้ย้ายศาลไปพิจารณาคดีเรื่องนั้นก็ได้ และถ้าศาลที่มีหน้าที่ประจำท้องถิ่นที่คดีนั้นเกิดขึ้นเห็นเป็นการสมควรเพื่อประโยชน์แห่งความยุตติธรรมที่จะให้ย้ายแล้วก็ให้ออกคำสั่งให้ยกคดีเรื่องนั้นมาพิจารณาที่กรุงเทพ ฯ หรือต่อหน้าผู้พิพากษาของศาลที่จะพิจารณาคดีนั้นในกรุงเทพ ฯ

ข้อ ง. คดีที่ศาลคดีต่างประเทศมีอำนาจพิจารณา

ศาลคดีต่างประเทศหรือศาลไทย มีอำนาจพิจารณาคดีทั้งหลาย เว้นแต่คดีที่เกี่ยวกับทรัพย์มฤดกซึ่งกงสุลยังคงมีอำนาจในการที่จะตั้งผู้จัดการและจัดการมฤดกของคนในบังคับอังกฤษจดทะเบียนก่อนสัญญาปี ค.ศ. ๑๙๐๙ ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปในเรื่องอำนาจกงสุล

ส่วนคดีที่เกี่ยวกับทรัพย์มฤดกของคนในบังคับอังกฤษที่ไม่จดทะเบียนก็ดี หรือจดทะเบียนภายหลังสัญญานั้นก็ดี (ค.ศ. ๑๙๐๙)ศาลไทยมีอำนาจเต็มบริบูรณ์ที่จะตั้งผู้จัดการมฤดกที่ไม่มีพินัยกรรม พิจารณาคดีมีพินัยกรรม และตัดสินข้อปัญหาใด ๆ อันเกี่ยวแก่กองมฤดกนั้นได้ แต่กงสุลก็ยังคงมีอำนาจเกี่ยวข้องอยู่บ้างดั่งจะได้กล่าวต่อไปในเรื่องอำนาจกงสุล

ข้อ ๒ อำนาจกงสุล

ข้อ ก. อำนาจเกี่ยวแก่การจัดการทรัพย์มฤดก

ระเบียบอำนาจศาลกงสุลว่าด้วยการจัดการทรัพย์มฤดก (Consular Probate Jurisdiction)

ซึ่งไม่มีข้อพิพาทอันเกี่ยวด้วยมฤดกของคนในบังคับอังกฤษ จดทะเบียนก่อนวันที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ.๒๔๕๑ (ค.ศ. ๑๙๐๙) กับวิธีการตามที่จัดทำอยู่ในปัตยุบัน ซึ่งเจ้าพนักงานกงสุลได้ปฏิบัติในเรื่องที่ไม่มีข้อพิพาทอันเกี่ยวด้วยมฤดกของคนในบังคับอังกฤษจดทะเบียนภายหลังวันซึ่งได้กล่าวมาแล้วข้างบน (ตามหนังสือสัญญาพระราชไมตรีฉะบับ ค.ศ. ๑๘๕๖ ข้อ ๓) ยังคงใช้อยู่ต่อไป เมื่อใดประเทศสยามได้ใช้กฎหมายว่าด้วยเรื่องสืบมฤดกและพินัยกรรม์แล้ว อำนาจศาลกงสุลอังกฤษที่จะจัดในเรื่องมฤดกและพินัยกรรม์เป็นอันสิ้นสุดลงโดยเด็ดขาด และตั้งแต่บัดนั้นสืบไปศาลไทยย่อมมีอำนาจสิทธิ์ขาดในเรื่องนี้แต่ฝ่ายเดียว

วิธีปฏิบัติในเรื่องมฤดกคนในบังคับอังกฤษซึ่งทำอยู่ณบัดนี้จะต้องแยกพิจารณา

๑. คนในบังคับอังกฤษจดทะเบียนก่อนสัญญา ค.ศ. ๑๙๐๙

๒. คนในบังคับอังกฤษที่ไม่ได้จดทะเบียน หรือจดทะเบียนภายหลังสัญญา ค.ศ. ๑๙๐๙

(๑) คนในบังคับอังกฤษจดทะเบียนก่อนสัญญา ค.ศ. ๑๙๐๙

กงสุลมีอำนาจเต็มบริบูรณ์ที่จะตั้งผู้จัดการมฤดกทั้งที่มีและไม่มีพินัยกรรม์สำหรับจัดการมฤดกของบุคคลจำพวกนี้ แต่อำนาจอันนี้จะใช้ได้ต่อเมื่อได้ปิดประกาศแจ้งความตามธรรมเนียม

ถ้ามีผู้ใดยื่นคำร้องคัดค้านแล้ว กงสุลจะสั่งให้ผู้นั้นนำคดีขึ้นฟ้องร้องต่อศาลไทยภายในเวลาที่กำหนดให้

ถ้าผู้นั้นได้ยื่นฟ้องต่อศาลไทยแล้ว อำนาจของกงสุลในเรื่องนี้ก็เป็นอันสิ้นสุด ศาลไทยจะได้จัดตั้งบุคคลผู้สมควรเป็นผู้จัดการมฤดก และเมื่อได้ใช้อำนาจอันนี้แล้ว ศาลนั้นย่อมมีอำนาจสิทธิ์ขาดที่จะสั่งจัดการตลอดไปแต่ฝ่ายเดียว

ถ้าภายหลังเมื่อกงสุลได้ตั้งผู้จัดการมฤดกตามพินัยกรรม์หรือมีคำสั่งให้จัดการมฤดกที่ไม่มีพินัยกรรม์แล้ว อาจมีข้อพิพาทเกิดขึ้นเกี่ยวด้วยทรัพย์ส่วนหนึ่งส่วนใด ซึ่งมีผู้อ้างว่าเป็นของกองมฤดกก็ดี หรือมีปัญหาใด ๆ อันเกี่ยวแก่การจัดการมฤดกก็ดีข้อพิพาทเหล่านี้จะต้องชำระในศาลไทยทั้งสิ้น ส่วนกองมฤดกนั้นคงอยู่ในอำนาจจัดการของกงสุลตลอดมา แต่เมื่อศาลไทยได้ตัดสินในข้อพิพาทนั้น ๆ เป็นประการใดแล้ว กงสุลต้องปฏิบัติไปตามนั้น

(๒) คนในบังคับอังกฤษที่ไม่ได้จดทะเบียน หรือจดทะเบียนภายหลังสัญญา ค.ศ. ๑๙๐๙

กงสุลเป็นผู้รวบรวมทรัพย์มฤดกของบุคคลจำพวกนี้ฉันท์เป็นตัวแทน และเพื่อความสะดวกแก่ทายาทหรือผู้ซึ่งมีสิทธิจะได้รับมฤดกตามพินัยกรรม์เท่านั้น

กงสุลไม่มีอำนาจที่จะตั้งผู้จัดการมฤดกที่ไม่มีพินัยกรรม์ หรือชำระข้อพิพาทใด ๆ ที่เกี่ยวกับการใช้หนี้หรือการรับใช้หนี้

ข้อ ข. สิทธิที่จะเข้าไปนั่งฟังการพิจารณา

ในคดีทั้งปวงที่คนในบังคับอังกฤษเป็นจำเลย หรือผู้ต้องหาศาลที่จะทำการพิจารณาคดีนั้น ๆ จะต้องแจ้งวันกำหนดพิจารณาไปให้เจ้าพนักงานทูตหรือกงสุลอังกฤษซึ่งอยู่ใกล้ที่สุดทราบทุกเรื่องไป และในคดี

เช่นนั้นพึงอนุญาตให้เจ้าพนักงานทูตหรือกงสุลอังกฤษเข้าไปนั่งฟังการพิจารณา

ข้อ ค. สิทธิขอถอนคดี

ในระหว่างเวลา ๕ ปี นับแต่วันที่ประมวลกฎหมายทั้งหมดได้ออกใช้ครบถ้วนแล้ว เมื่อเจ้าพนักงานทูตหรือกงสุลอังกฤษในกรุงสยามเห็นเป็นการสมควรเพื่อประโยชน์แห่งความยุติธรรมก็มีสิทธิที่จะขอถอนคดีได้ทุกเมื่อ ในคดีซึ่งคนในบังคับอังกฤษเป็นจำเลย หรือผู้ต้องหาโดยมีคำขอเป็นลายลักษณ์อักษรไปยังผู้พิพากษาของศาลซึ่งคดีนั้น ๆ ค้างพิจารณาอยู่

บทที่ ๒
คดีชั้นอุทธรณ์

ข้อ ๑ อำนาจศาล

ศาลที่มีอำนาจคือศาลอุทธรณ์ แต่ต้องมีที่ปรึกษากฎหมายชาวยุโรป ๒ นาย นั่งพิจารณาและทำบันทึกความเห็นติดไว้ในคดีทั้งปวงที่คนในบังคับอังกฤษเป็นจำเลยหรือผู้ต้องหาหรือที่คนในบังคับอังกฤษซึ่งไม่ใช่เชื้อสายชาวเอเชีย องค์คณะบริษัทหรือสมาคมอังกฤษเป็นคู่ความมาตั้งแต่ศาลชั้นต้น

ข้อ ๓ อำนาจกงสุล

ในระหว่างเวลา ๕ ปี นับแต่วันที่ประมวลกฎหมายทั้งหมดได้ออกใช้ครบถ้วนแล้ว กงสุลมีอำนาจขอถอนคดีซึ่งคนในบังคับอังกฤษเป็นจำเลย หรือผู้ต้องหาในชั้นศาลอุทธรณ์ได้เหมือนกับในศาลชั้นต้น

ตราบใดที่สิทธิขอถอนคดียังคงมีอยู่ ศาลอุทธรณ์จะต้องแจ้งกำหนดวันนัดอ่าน หรือวันส่งคำพิพากออกจากศาลในคดีทั้งปวงซึ่งคนในบังคับอังกฤษเป็นจำเลย หรือผู้ต้องหามาตั้งแต่ศาลชั้นอุทธรณ์ไปให้เจ้าพนักงานทูต หรือกงสุลอังกฤษทราบล่วงหน้าก่อนกำหนดนั้นอย่างน้อย ๕ วัน

บทที่ ๓
คดีชั้นฎีกา

ในระหว่างเวลา ๕ ปี นับแต่วันที่ได้ออกใช้ประมวลกฎหมายครบถ้วนแล้ว คู่ความย่อมจะทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาอุทธรณ์คำพิพากษาศาลอุทธรณ์ได้แต่ฉะเพาะในปัญหาข้อกฎหมายเท่านั้น

หมวดที่ ๓
ฐานะของนีติบุคคลต่างด้าว

ตามนัยแห่งกฎหมายระหว่างประเทศเราอาจแยกนีติบุคคลต่างด้าวออกเป็น ๒ ประเภท

๑. ประเทศเอกราช

๒. คณะบุคคลและกองทรัพย์สินอื่น ๆ

ส่วนที่ ๑
ประเทศเอกราช

ประเทศเอกราชย่อมเป็นนิติบุคคลตามนัยแห่งกฎหมายระหว่างประเทศ กล่าวคือย่อมมีสิทธิและหน้าที่เป็นเจ้าของกองทรัพย์สินเหมือนบุคคลธรรมดา แต่ประเทศเอกราชจะใช้สิทธิของตนในฐานะเป็นนิติบุคคลในอีกประเทศหนึ่งได้ก็จำต้องได้มีการรับรองสภาพจากประเทศนั้น ๆ (การรับรองอาจเป็นโดยตรงหรือโดยปริยาย ในเรื่องนี้ให้ศึกษาทางกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีเมือง)

ปัญหาในเรื่องสิทธิและหน้าที่ของประเทศเอกราชนั้น อาจเกิดขึ้นได้ว่า ถ้าประเทศเอกราชได้ถูกฟ้องเป็นจำเลยในศาลอีกประเทศหนึ่ง ประเทศเอกราชจะไม่ยอมเป็นจำเลยได้หรือไม่?

ความเห็นในเรื่องนี้ยังแตกต่างกันอยู่ บางประเทศเห็นว่าเอกชนอาจฟ้องรัฐได้ และในบางประเทศไม่ยอมรับวินิจฉัยให้

ในประเทศทิศตะวันออกได้เคยมีคดีเรื่องหนึ่ง เกิดขึ้นที่จังหวัดเซี่ยงไฮ้ในประเทศจีน และศาลชั่วคราวจีนได้พิพากษาเมื่อวันที่ ๓๐ กันยายน ค.ศ. ๑๙๒๗ ว่าประเทศเอกราชไม่ต้องยอมเป็นจำเลยได้คือคดีระหว่างริชาเปและพี่น้องโจทก์ พาณิชย์นาวีแห่งรัฐโซเวียตจำเลย คดีเรื่องนี้โจทก์ได้ฟ้องจำเลยขอเรียกค่าสินไหมทดแทนในการที่ไม่ส่งมอบสินค้าซึ่งโจทก์ได้จ้างให้จำเลยขนส่งไปยังจังหวัดวลาดิวอสต็อก สัญญาขนส่งนั้นได้ทำกันแต่เดิมในระหว่างริชาเปและพี่น้องฝ่ายหนึ่ง และพาณิชย์นาวีอาสารุสเซียอีกฝ่ายหนึ่งต่อมาพาณิชย์นาวีอาสานั้นได้ตกช่วงมาเป็นของพาณิชย์นาวีแห่งรัฐโซเวียต โจทก์ได้ฟ้องคดีนี้เป็นครั้งแรกต่อศาลผสมจังหวัดเซี่ยงไฮ้ ศาลผสมจังหวัดเซี่ยงไฮ้ได้รับฟ้องของโจทก์ไว้ด้วยเห็นว่าศาลผสมมีอำนาจชำระแต่คดียังไม่ถึงที่สุดศาลผสมก็ถูกล้มเลิกประเทศจีนได้ตั้งศาลชั่วคราวขึ้นแทน คดีเรื่องนี้จึงโอนมาชำระในศาลชั่วคราว และจำเลยได้ร้องขอให้ศาลวินิจฉัย ถึงอำนาจศาลว่าจะชำระคดีซึ่งรัฐเป็นจำเลยได้หรือไม่? ศาลชั่วคราวได้ตัดสินให้ยกฟ้องโจทก์โดยอ้างว่าจำเลยเป็นรัฐ แม้จะเป็นรัฐต่างด้าว ศาลในประเทศก็ไม่มีอำนาจชำระคำพิพากษานี้ได้ อ้างประเพณีระหว่างประเทศ คำพิพากษาและตำรากฎหมายเยอรมัน ฝรั่งเศส อังกฤษ

ในเรื่องที่พิพาทกันเกี่ยวด้วยพาณิชย์นาวีของรัฐต่างด้าวนั้นถ้าเอกชนจะฟ้องรัฐต่างด้าวไม่ได้ ก็จะต้องพิจารณาตามหลักกฎหมายทะเลว่าเรือเดินทะเลมีลักษณะเสมือนนิติบุคคลหรือไม่ และนายเรือจะต้องรับผิดอย่างไร ทั้งนี้จะต้องอาศัยธรรมเนียมประเพณีหรือบทกฎหมายที่เกี่ยวด้วยกฎหมายทะเลนั้น

ส่วนที่ ๒
คณะบุคคลและกองทรัพย์สินอื่น ๆ

คณะบุคคลกองทรัพย์สินอื่น ๆ อาจตั้งขึ้นเป็นนิติบุคคล เช่น สมาคม มูลนิธิ ห้างหุ้นส่วนและบริษัท

ประเทศสยามได้มีสัญญาทางพระราชไมตรีกับบางประเทศยอมรับสภาพแห่งนีติบุคคลที่ได้เกิดขึ้นตามกฎหมายของประเทศที่มีสัญญาทางพระราชไมตรีนั้น

แต่นีติบุคคลต่างด้าวอื่น ๆ ที่มิได้สัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างประเทศสยามกับประเทศนั้น ๆ จะมีสิทธิและหน้าที่ในประเทศสยามอย่างใดบ้างอาจเป็นปัญหา

ในเรื่องสัญชาติของนีติบุคคลนั้น ในบางประเทศอาจทำให้เกิดปัญหา เพราะเหตุที่ไม่มีบทกฎหมายบ่งไว้เหมือนดังประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์สยาม มาตรา ๖๘ ว่า นีติบุคคลจะมีขึ้นได้ก็ด้วยอาศัยอำนาจแห่งบทบัญญัติของกฎหมาย จะเกิดขึ้นโดยการรวบรวมกันเองก็ได้ เหตุฉะนั้นถ้าคณะบุคคลหรือกองทรัพย์สินได้มีเสรีภาพเป็นบุคคลขึ้นตามกฎหมายของประเทศได้แล้ว นีติบุคคลก็ย่อมมีสัญชาติของประเทศนั้น

ภาคที่ ๔

การใช้กฎหมายเนื่องแต่กฎหมายเอกชนระหว่างประเทศขัดกัน

เราได้ทราบแล้วว่าในทุกวันนี้ประเทศต่าง ๆ ได้ยอมให้คนต่างด้าวเข้ามาประกอบกิจการในประเทศนั้น ๆ ได้ ปัญหาจึงเกิดขึ้นว่าจะใช้กฎหมายอันใดมาบังคับความเกี่ยวพันระหว่างคนต่างด้าวและในระหว่างคนต่างด้าวและพลเมือง

ปัญหาเรื่องการใช้กฎหมายเนื่องแต่กฎหมายเอกชนระหว่างประเทศขัดกันย่อมต่างกับในเรื่องอำนาจศาลที่จะพิจารณาคดีเอกชนระหว่างประเทศซึ่งจะกล่าวในภาคที่ ๕ ในภาคนี้เป็นปัญหาที่จะทราบว่าเมื่อศาลของอีกประเทศหนึ่งได้ยอมรับคดีของเอกชนระหว่างประเทศขึ้นพิจารณาแล้ว ศาลนั้นจะต้องใช้กฎหมายอันใดขึ้นบังคับคดี แต่อำนาจศาลซึ่งจะกล่าวในภาคที่ ๕ นั้น เป็นปัญหาที่จะทราบว่าศาลในประเทศจะมีอำนาจพิจารณาคดีเอกชนระหว่างประเทศชะนิดใดบ้าง

ปัญหาในเรื่องกฎหมายเอกชนระหว่างประเทศขัดกันจะไม่เกิดขึ้นถ้าหากประเทศทั้งหลายได้นิยมถือหลักอย่างเดียวกัน หรือได้มีประมวลกฎหมายระหว่างประเทศบัญญัติขึ้นไว้ และทุก ๆ ประเทศได้ถือตาม แต่ในทุกวันนี้ก็หาได้เป็นไปดั่งนั้นไม่ กล่าวคือประเทศหนึ่งก็ถือลัทธิอีกอย่างหนึ่ง และอีกประเทศหนึ่งก็ถือลัทธิอีกอย่างหนึ่ง เรื่องจึงเป็นว่า ถ้าคดีตกอยู่ในศาลใด ศาลนั้นใช้ลัทธิอันใดขึ้นพิพากษาแล้ว คดีก็ย่อมเป็นที่สุดไปโดยลัทธิที่ศาลใช้นั้นเอง

นานาประเทศได้พยายามที่จะป้องกันมิให้เกิดกฎหมายขัดกันขึ้นกล่าวคือได้เคยมีอนุสัญญาที่กรุงเฮกในปลายสตวรรษที่ ๑๙ แห่งปีคริศตศักราช แต่ประเทศต่าง ๆ ในโลกก็มิได้เป็นอัครภาคีแห่ง

อนุสัญญานั้นทั้งหมด

ต่อมาสันนิบาตชาติได้คิดให้มีประมวลกฎหมายระหว่างประเทศขึ้นและได้เริ่มมีร่างอนุสัญญาว่าด้วยกฎหมายขัดกันในเรื่องสัญชาติและได้ลงนามที่กรุงเฮกเมื่อเดือนเมษายน ค.ศ. ๑๙๓๐ แต่กฎหมายขัดกันในเรื่องอื่น ๆ ก็ยังหาได้ทำสำเร็จไปไม่

นอกจากนี้ในบางทวีป เช่นในทวีปอเมริการัฐต่าง ๆ ที่อยู่ในทวีปนั้นได้พยายามจัดทำประมวลกฎหมายระหว่างประเทศอเมริกาขึ้น แต่เป็นประมวลกฎหมายฉะเพาะทวีป

ในบางประเทศได้มีกฎหมายที่ขีดเขียน บัญญัติถึงหลักซึ่งประเทศนั้นจะปฏิบัติในเรื่องการใช้กฎหมายเนื่องแต่กฎหมายเอกชนระหว่างประเทศขัดกัน เช่นในประเทศฝรั่งเศส อิตาเลีย มีบทบัญญัติอยู่ในประมวลกฎหมายแพ่ง ในประเทศเยอรมนีมีบทบัญญัติอยู่ในกฎหมายนำประมวลกฎหมายแพ่ง

ในประเทศสยาม เวลานี้ยังไม่มีบทกฎหมายที่ขีดเขียนไว้ฉะเพาะเจาะจงในเรื่องการใช้กฎหมาย เมื่อกฎหมายระหว่างประเทศขัดกันจึ่งจำต้องอาศัยจารีตประเพณี กฎหมายที่ใกล้เคียง หลักกฎหมายทั่วไปตามประมวลแพ่ง ฯ มาตรา ๔ แต่ในภายหน้าอาจจะมีบทกฎหมายที่กล่าวถึงเรื่องนี้โดยฉะเพาะเจาะจงก็ได้

พงศาวดารการใช้กฎหมาย
เนื่องแต่กฎหมายเอกชนระหว่างประเทศขัดกัน

ในสตวรรษที่ ๑๓ ซึ่งขณะนั้นประเทศอิตาเลียได้แบ่งแยกออกเป็นหลายประเทศ และมีจารีตประเพณีแตกต่างกัน พลเมืองของประเทศต่าง ๆ เหล่านั้นได้เดินทางไปมาค้าขายสับสนกันมากมายประเทศเหล่านั้นจึ่งยอมให้คนต่างด้าวปฏิบัติตามกฎหมายแห่งประเทศของตนโดยอ้างหลักกฎหมายโรมัน แต่กฎหมายแห่งประเทศของคนต่างด้าวนี้ย่อมหมายถึงประเทศที่คนต่างด้าวมีภูมิลำเนา ไม่ใช่ประเทศที่คนต่างด้าวมีสัญชาติ ลัทธิอิตาเลียนนี้ได้แยกพิจารณาว่าถ้าเกี่ยวด้วยความสามารถของบุคคลก็ต้องใช้กฎหมายที่บุคคลนั้นมีภูมิลำเนา ถ้าเกี่ยวด้วยแบบแห่งนิติกรรมก็ใช้กฎหมายของประเทศที่นิติกรรมนั้นได้เกิดขึ้นเป็นอาทิ ฯลฯ

ต่อมาในสตวรรษที่ ๑๖ ได้มีนักปราชญ์กฎหมายฝรั่งเศสชื่อ Dumoulin ได้ให้ความเห็นดำเนินไปตามนัยแห่งลัทธิอิตาเลียน แต่ได้ผันแปรออกไปบ้าง คือในเรื่องสัญญานั้นเจตนาของคู่กรณีย่อมเป็นข้อสำคัญ จึ่งต้องนำเอากฎหมายซึ่งคู่กรณีย์มีเจตนาจะใช้บังคับความเกี่ยวพันธ์ระหว่างคู่กรณีย์นั้นขึ้นบังคับ

และในสตวรรษที่ ๑๖ นั้นเอง ก็ได้มีขุนนางฝรั่งเศสผู้หนึ่งชื่อ D' Argentré ได้ให้ความคิดดำเนินตามนัยแห่งการปกครองสมัยนั้นว่าบุคคลย่อมเป็นอุปกรณ์แห่งที่ดิน เพราะฉะนั้นคนต่างด้าวไปอยู่ในประเทศใดก็จะต้องอยู่บังคับของกฎหมายแห่งประเทศนั้น กฎหมายส่วนตัวจะใช้ได้ก็แต่เป็นข้อยกเว้นในบางเรื่อง กล่าวโดยฉะเพาะก็คือในเรื่องที่เกี่ยวด้วยสภาพและความสามารถของบุคคลในเรื่องที่เกี่ยวด้วยสังหาริมทรัพย์

ในสตวรรษที่ ๑๗ ได้เกิดลัทธิฮอลันดาซึ่งถือหลักนิยมว่าประเทศเอกราชย่อมเป็นอิสสระ เพราะฉะนั้นประเทศหนึ่ง ๆ จะยอมใช้กฎหมายของอีกประเทศหนึ่งก็ต่อเมื่ออีกประเทศหนึ่งได้ยินยอมเช่นนั้นเหมือนกัน ซึ่งย่อมเกี่ยวกับความอัธยาสัยไมตรีต่อกันแลกันในระหว่างประเทศ หาใช่เป็นหลักบังคับประเทศไม่

ต่อแต่นั้นมาก็ได้เกิดความเห็นและลัทธิต่าง ๆ ขึ้นอีก จนกระทั่งในทุกวันนี้ความแตกต่างกันในลัทธิต่าง ๆ ก็ยังมีอีกมากมาย แต่พอที่จะจัดออกได้เป็น ๒ หมู่ที่สำคัญ ๆ

หมู่ที่ ๑ ลัทธินิยมใช้ในประเทศ Anglo-Saxon มีอังกฤษและบางประเทศในอเมริกา

หมู่ที่ ๒ ประเทศใน Continent ยุโรปโดยมาก เช่นฝรั่งเศส, เยอรมนี, อิตาเลีย, สเปญและประเทศอื่น ๆ ที่ใช้ประมวลกฎหมายเช่น ประเทศญี่ปุ่น

สำหรับประเทศสยามก็จำต้องพิจารณาถือเอาเหตุผลเป็นของสำคัญยิ่ง จะถือหรือคล้อยตามความเห็นหมู่หนึ่งหมู่ใดก็ไม่เป็นการสมควรนัก

ข้อที่ลงรอยในระหว่างลัทธิต่าง ๆ

ข้อที่ลงรอยในระหว่างลัทธิต่าง ๆ มีอยู่ว่า คนต่างด้าวที่เข้าไปอยู่หรือเข้าไปกระทำการในอีกประเทศหนึ่งนั้น ย่อมอยู่ใต้บังคับของรัฐฐาธิปัติย์ ๒ รัฐฐาธิปัติย์ด้วยกัน คือรัฐฐาธิปัติย์ส่วนบุคคลของคนต่างด้าวนั้นเอง และอยู่ในบังคับแห่งรัฐฐาธิปัติย์แห่งประเทศที่เข้าไปอยู่ จึงได้ยอมรับกันอยู่ว่า ในบางกรณีคนต่างด้าวอาจปฏิบัติตามกฎหมายส่วนบุคคลของเขา

ปัญหาในเรื่องกฎหมายขัดกันจึ่งมีเงื่อนใหญ่อยู่ว่าจะใช้กฎหมายส่วนบุคคลหรือกฎหมายท้องถิ่น

แต่ปัญหาทุ่มเถียงกันว่ากฎหมายส่วนบุคคลนั้นได้แก่กฎหมายอะไรและกฎหมายท้องถิ่นได้แก่กฎหมายอะไรบ้าง

อนึ่งการที่ประเทศหนึ่งยอมให้ใช้กฎหมายของต่างประเทศได้นั้นก็ต้องถือว่าเป็นการสละอำนาจรัฐฐาธิปัติย์อย่างหนึ่ง เหตุฉะนั้นประเทศทั้งหลายจึ่งมีความเห็นลงรอยกันว่า กฎหมายของต่างประเทศที่จะนำมาใช้นั้นจะต้องอยู่ในข้อจำกัด

ส่วนข้อจำกัดมีอย่างไรบ้างปัญหาอาจเกิดขึ้นได้

ชะนิดต่าง ๆ ของกฎหมายเอกชนที่ขัดกัน

เราได้กล่าวแล้วว่าปัญหาที่ทุ่มเถียงกันอยู่ที่ว่าจะใช้กฎหมายส่วนบุคคล หรือกฎหมายท้องถิ่นประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งแม้จะวินิจฉัยข้อแรกเด็ดขาดลงไปแล้วว่าจะใช้กฎหมายประเทศใดก็ยังเกิดเถียงกันขึ้นอีกว่าในประเทศนั้น ๆ จะต้องใช้กฎหมายชะนิดใด

ประเภท ๑

กฎหมายส่วนบุคคล Loi Personnelle

อาจแยกออกดังนี้

ก) กฎหมายตามสัญชาติ (Loi Nationale) คือกฎหมายของประเทศที่บุคคลมีสัญชาติ

ข) กฎหมายตามภูมิลำเนา (Lex Domicilii) คือกฎหมายของประเทศที่บุคคลมีภูมิลำเนา

อุทาหรณ์ ก. อายุ ๒๐ปีเต็ม แต่ยังไม่ถึง ๒๑ปี ก. เป็นชาติญี่ปุ่นมีภูมิลำเนาในประเทศฝรั่งเศส ก. เข้ามาทำนิติกรรมในประเทศสยาม มีปัญหาว่าความสามารถของ ก. นั้นจะต้องวินิจฉัยตามกฎหมายของประเทศใด ดังนี้แม้จะวินิจฉัยลงรอยกันว่าจะต้องถือตามกฎหมายส่วนบุคคลของ ก. ไม่ใช่กฎหมายสยามอันเป็นกฎหมายท้องถิ่นที่ทำนิติกรรมนั้นก็ตาม แต่ก็ยังเถียงกันว่ากฎหมายส่วนบุคคลนั้นจะได้แก่กฎหมายประเทศญี่ปุ่นที่ ก. มีสัญชาติ หรือกฎหมายประเทศฝรั่งเศสที่ ก. มีภูมิลำเนา

ประเภท ๒

กฎหมายท้องถิ่น (Loi Territoriale)

อาจแยกออกดังนี้

ก. กฎหมายของประเทศที่บุคคลได้ทำนิติกรรม(Lex loci actus)หรือกฎหมายที่บุคคลได้ทำสัญญา (Lex loci contractus) ซึ่งพระยานีติศาสตร์ไพศาล (นายวัน จามรมาน) เคยเรียกว่า "กฎหมายมูลประเทศ"

ข. กฎหมายของประเทศที่บุคคลจะประพฤติตามนิติกรรม (Lex loci solutionis)

ค. กฎหมายของประเทศที่ทรัพย์ตั้งอยู่ (Lex situs)

ง. กฎหมายของประเทศที่ศาลตั้งอยู่ (Lex fori)

อุทาหรณ์ ก. ชาติฝรั่งเศสทำสัญญาในประเทศเปอร์เซียขายที่ดินซึ่ง ก. มีอยู่ในประเทศจีนให้แก่ ค. ชาติเดนมาร์ก ข. จะต้องชำระราคาซื้อขายให้แก่ ก. ในประเทศญี่ปุ่น ข. เข้ามาในกรุงสยาม ก. ฟ้อง ข. ต่อศาลสยามขอเรียกราคาตามสัญญาซื้อขาย ข. ต่อสู้ไม่ชำระราคาโดยอ้างเหตุว่าตนไม่ต้องมีความผูกพันตามสัญญานั้น ดังนี้แม้จะวินิจฉัยลงรอยกันว่าจะต้องถือตามกฎหมายท้องถิ่น ไม่ใช่กฎหมายส่วนบุคคลของ ข. ก็ตาม ปัญหาก็ยังกันว่ากฎหมายท้องถิ่นนี้จะได้แก่กฎหมายประเทศเปอร์เซียที่ได้ทำสัญญานั้นขึ้นหรือกฎหมายของประเทศจีนซึ่งที่ดินนั้นตั้งอยู่ หรือกฎหมายของประเทศญี่ปุ่นที่จะปฏิบัติการชำระราคา หรือกฎหมายของประเทศสยามซึ่งเป็นประเทศที่ศาลพิจารณาคดีระหว่าง ก. ข. นี้ตั้งอยู่

ข้อจำกัดแห่งการใช้กฎหมายต่างด้าว

ตามที่กล่าวมาแล้วกฎหมายต่างด้าวจะนำมาใช้ในอีกประเทศหนึ่งได้ก็ต้องอยู่ในข้อจำกัดบางอย่าง ข้อจำกัดเหล่านี้อาจมีแตกต่างกันในระหว่างลัทธิต่าง ๆ แต่มีข้อจำกัดอันหนึ่งซึ่งดูเหมือนจะลงรอยกันได้ก็คือ กฎหมายต่างด้าวนั้นจะต้องไม่ขัดต่อศีลธรรมหรือความสงบเรียบร้อยของประเทศ เช่นจะต้องไม่ขัดต่อกฎหมายลักษณะอาชญา เพราะกฎหมายอาชญาเป็นกฎหมายท้องถิ่น (เทียบดูกฎหมายลักษณะอาชญาสยาม มาตรา ๗)

อนึ่งตามตำราเรื่องกฎหมายขัดกันของไดซี (อังกฤษ) ตามหลักที่ ๑ กล่าวเป็นใจความไว้ว่า สิทธิของบุคคลซึ่งได้มาโดยอาศัยกฎหมายของประเทศสิวิลัยซ์ ศาลอังกฤษย่อมรับรู้ เหตุฉะนั้นกฎหมายของประเทศที่ไม่สิวิลัยซ์จึงจะนำมาใช้ในประเทศอังกฤษไม่ได้ อย่างไรเรียกว่าประเทศสิวิลัยซ์นั้น ตามตำราของอังกฤษนี้ถือเอาว่า ถ้าประเทศใดถือสาสนาคริสเตียนหรืออยู่ในอาณาจักร์ของประเทศคริสเตียน หรือมีกฎหมายใช้คล้ายกับประเทศคริสเตียนเช่นนี้เป็นต้น แต่ผู้สอนเห็นว่าการที่จะถือเอาสาสนาใดสาสนาหนึ่งเป็นเครื่องวัดว่าประเทศสิวิลัยซ์หรือไม่นั้น ยังไม่ถูกกับที่นิยมกันในโลกปัจจุบันนี้ กล่าวคือ ทุก ๆ คนมีเสรีภาพในการเลือกถือสาสนาควรถือเอาแต่เพียงว่าถ้าประเทศใดได้รับรองโดยประเทศอื่น ๆ ให้เข้าอยู่ในคณะระหว่างประเทศแล้วก็ควรยอมรับให้ใช้กฎหมายของประเทศนั้นในประเทศอื่น ๆ ได้ในกฎหมายขัดกันนี้ เพราะเหตุว่าบางประเทศแม้จะถือสาสนาคริสเตียน คณะระหว่างประเทศก็ยังไม่สู้พอใจนักในการที่จะรับเข้าเป็นสมาชิกสันนิบาตชาติ เช่นประเทศเอติโอยี หรืออาบิสสิเนียในแอฟริกากลาง

อนึ่งตามหลักที่ ๒ ของไดซี (อังกฤษ) มีใจความว่า ศาลอังกฤษจะไม่รับรู้สิทธิที่ได้มาโดยอาศัยกฎหมายของต่างประเทศดังนี้

ก. การบังคับสิทธินั้นขัดต่อกฎหมายของรัฐสภา ซึ่งประสงค์ให้มีผลใช้ได้นอกประเทศอังกฤษด้วย เช่นพระราชบัญญัติการแต่งงานต่างประเทศ ค.ศ. ๑๘๗๒ ได้บัญญัติวิธีแต่งงานไว้ และยอมรับว่าวิธีนั้น ถ้าได้กระทำในเมืองต่างประเทศ และผัวหรือเมียฝ่ายหนึ่งเป็นคนในบังคับอังกฤษแล้ว การแต่งงานตามพิธีนั้นแม้จะขัดต่อพิธีแห่งกฎหมายในเมืองต่างประเทศนั้นก็ตาม การแต่งงานนั้นก็ยังคงใช้ได้ในประเทศอังกฤษ กล่าวคือกฎหมายของต่างประเทศในเรื่องพิธีแต่งงาน ซึ่งในบางเรื่องอาจนำใช้ในอีกประเทศหนึ่งนั้นก็จะนำมาใช้ไม่ได้โดยยกเหตุที่ขัดกับความประสงค์ของรัฐสภานั้น

ข. ขัดต่อรัฏฐประศาสโนบาย ศีลธรรม ฯลฯ (เหมือนกับข้อลงรอยดั่งกล่าวข้างต้น)

ค. ขัดต่ออำนาจของรัฏฐาธิปัติย์ต่างด้าวในประเทศเช่นในเรื่องอสังหาริมทรัพย์(ให้ดูการใช้กฎหมาย เนื่องแต่กฎหมายเอกชนระหว่างประเทศขัดกัน เรื่องประเภทของทรัพย์ ทรัพยสิทธิของบุคคลสิทธิอันเกี่ยวเนื่องในอสังหาริมทรัพย์)

ต่อไปนี้จะได้อธิบายถึงการใช้กฎหมายเนื่องแต่กฎหมายเอกชนระหว่างประเทศขัดกันเป็นเรื่อง ๆ ไป โดยดำเนินตามโครงการแห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์แห่งสยาม

บรรพ ๑

ลักษณะ ๑
บทเบ็ดเสร็จทั่วไป

ในลักษณะนี้มีลักษณะทั่วไปซึ่งเกี่ยวด้วยการใช้กฎหมาย ความสุจริตในการใช้สิทธิและในการชำระหนี้ อัตราดอกเบี้ย คำวิเคราะห์ศัพท์เหตุสุดวิสัย การลงลายมือในเอกสาร การแปลเอกสารเหล่านี้ย่อมเกี่ยวกับประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์สยามเท่านั้นกล่าวคือเมื่อวินิจฉัยว่ากรณีใดต้องใช้กฎหมายแพ่งและพาณิชย์สยามแล้ว กรณีนั้นก็ต้องอาศัยบทเบ็ดเสร็จทั่วไปนี้ด้วย (ในเรื่องการใช้กฎหมายเนื่องแต่กฎหมายเอกชนระหว่างประเทศขัดกันนั้น เมื่อวินิจฉัยเด็ดขาดแล้วว่าจะต้องใช้กฎหมายของประเทศใดซึ่งในตอนนั้นจัดได้ว่าเป็นข้อกฎหมาย ส่วนกฎหมายของต่างประเทศที่จะใช้นั้นมีความว่ากระไรในตอนนี้เป็นปัญหาข้อเท็จจริงซึ่งจะต้องมีการสืบพะยานไม่ใช่เป็นข้อที่ศาลต้องรู้เอง)

ลักษณะ ๒
บุคคล

หมวด ๑
บุคคลธรรมดา

ส่วนที่ ๑
สภาพบุคคล

การศึกษาเรื่องสภาพบุคคลซึ่งมีความหมายถึง

ก. การเป็นบุคคล และการสิ้นบุคคล

ข. ฐานะของบุคคลในครอบครัว เช่นผัวเมีย บิดากับบุตร์ (ในเรื่องนี้จะยกไปกล่าวในบรรพ ๕ ว่าด้วยครอบครัว)

ค. ฐานะบุคคลในบ้านเมือง มีอาทิ สัญชาติ ลักษณะแห่งการเป็นพลเมือง (Citizen) จะกล่าวถึงกฎหมายขัดกันเรื่องสัญชาติในส่วนสุดท้ายของหมวด ๑

ในส่วนนี้จะกล่าวถึงการเป็นบุคคล และการสิ้นบุคคลโดยการตาย ส่วนการสาปสูญจะได้กล่าวในส่วนที่ ๔

การใช้กฎหมายเนื่องแต่กฎหมายเอกชนระหว่างประเทศขัดกันในเรื่องสภาพบุคคลนั้นเป็นที่ยอมรับกันทั่วไปอยู่ข้อ ๑ ว่า สภาพบุคคลนั้นย่อมต้องวินิจฉัยตามกฎหมายส่วนบุคคลนั้นเอง แต่ปัญหาเถียงกันว่ากฎหมายส่วนบุคคลในที่นี้จะเป็นกฎหมายตามภูมิลำเนากฎหมายสัญชาติ

(ก) ลัทธิที่ถือกฎหมายตามภูมิลำเนา

ปรากฏตามคำอธิบายของท่านเอสเลก ศาสตราจารย์กฎหมายอังกฤษในหนังสือพิมพ์กฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคลของฝรั่งเศส ค.ศ. ๑๘๘๑ หน้า ๓๑๒ ว่า "ตามลัทธิอังกฤษนั้น ถ้าเกี่ยวด้วยสภาพบุคคลแล้วก็ต้องวินิจฉัยตามกฎหมายที่บุคคลมีภูมิลำเนา"

ในประเทศฝรั่งเศสเองก็เคยมีบางความเห็นที่ต้องการให้ใช้กฎหมายตามภูมิลำเนาในเรื่องสภาพบุคคลโดยอ้างเหตุว่าเป็นประเพณีที่ใช้กันมานมนานแล้ว ตั้งแต่เริ่มมีลัทธิที่ยอมให้ใช้กฎหมายต่างด้าวในอีกประเทศหนึ่งได้ กล่าวคือ ตามลัทธิอิตาเลียนในศตวรรษที่ ๑๓

(ข) ลัทธิที่ถือกฎหมายสัญชาติ

ประเทศที่ใช้ประมวลกฎหมายโดยมากได้นิยมไปในทางที่ว่าการวินิจฉัยปัญหาในเรื่องสภาพบุคคลนี้จะต้องใช้กฎหมายของประเทศที่บุคคลมีสัญชาติ เพราะเหตุว่าภูมิลำเนาของบุคคลอาจแยกย้ายและสับเปลี่ยนไปได้ง่ายกว่าในเรื่องสัญชาติ เหตุฉะนั้นกฎหมายสัญชาติจึงเป็นกฎหมายที่แน่นอนกว่า (ดูประมวลกฎหมายแพ่งอิตาเลียนมาตรา ๖ สเปญมาตรา ๙ เยอรมันดูกฎหมายนำประมวลกฎหมายแพ่งมาตรา ๗ (ก่อนใช้ประมวลกฎหมายประเทศเยอรมนีถือลัทธิกฎหมายภูมิลำเนา) ญี่ปุ่นให้ดูกฎหมายลงวันที่ ๒๕ มิถุนายน ค.ศ. ๑๘๙๘ จีนให้ดูกฎหมายลงวันที่ ๕ สิงหาคม ค.ศ. ๑๙๒๘ ดำเนินตามกฎหมายญี่ปุ่น นอกจากนี้ให้ดูตำรากฎหมายฝรั่งเศส)

เมื่อได้วินิจฉัยแล้วว่าจะใช้กฎหมายตามภูมิลำเนาหรือกฎหมายสัญชาติ ปัญหายังมีต่อไปอีกว่ากฎหมายชะนิดนั้น ๆ จะใช้ได้โดยเต็มที่หรือจะอยู่ในข้อจำกัดอย่างไรอีกบ้าง นอกจากข้อจำกัดดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้นในตอนที่ว่าด้วยข้อความทั่วไป

ข้อจำกัดในเรื่องใช้กฎหมายต่างด้าวสำหรับสภาพบุคคลนั้นมีข้อที่พอจะลงรอยกันได้อยู่อย่างหนึ่ง คือการเป็นบุคคลหรือการสิ้นบุคคลต่างด้าว ซึ่งกฎหมายในประเทศที่จะใช้กฎหมายต่างด้าวนั้นไม่รับรู้ให้มีขึ้นเช่นนี้แล้วก็จะใช้กฎหมายต่างด้าวไม่ได้เช่นในประเทศฝรั่งเศสแต่ก่อนได้เคยมีการสิ้นสภาพบุคคล เพราะเหตุที่บุคคลนั้นต้องโทษจำคุกทำการหนักตามที่กฎหมายกำหนดไว้การตายโดยอาการเช่นนี้ไม่ใช่เป็นไปตามธรรมดา ถ้ากฎหมายประเทศใดไม่ยอมรับให้มีแล้ว กฎหมายฝรั่งเศสนั้นก็จะนำไป

ใช้ไม่ได้ในประเทศที่ไม่รับรู้การสิ้นสภาพบุคคลโดยอาการเช่นนั้น

อุทาหรณ์อีกอย่างหนึ่งในบางประเทศ เช่นประเทศอาบิสสิเนียในทวีปแอฟริกายังคงมีทาส เพราะฉะนั้นกฎหมายของประเทศอาบิสสิเนียอันเกี่ยวด้วยเรื่องทาสนั้นก็จะนำมาใช้ในประเทศสยามไม่ได้

ส่วนที่ ๒
ความสามารถ

กฎหมายเกิดขัดกันขึ้นดั่งเช่นในเรื่องสภาพบุคคล และมี ๒ ลัทธิ ดำเนินเหตุผลเช่นเดียวกันกับในเรื่องสภาพบุคคลดั่งได้กล่าวมาแล้ว

ส่วนข้อจำกัดในการใช้กฎหมายต่างด้าวนั้นก็มีคล้ายกับในเรื่องสภาพบุคคล เช่นความไม่สามารถใดซึ่งกฎหมายของอีกประเทศหนึ่งไม่ยอมรับรู้แล้ว กฎหมายต่างด้าวอันว่าด้วยความไม่สามารถนั้นก็จะนำเอามาใช้ในประเทศที่ไม่รับรู้ไม่ได้ เช่นกฎหมายเอ้าสเตรียซึ่งบัญญัติว่าพระของสาสนาคาโธลิกจะมีภรรยาไม่ได้ ดั่งนี้กฎหมายเอ้าสเตรียซึ่งบัญญัติความไม่สามารถอันเกี่ยวแก่สาสนาก็จะนำเอามาใช้ในประเทศที่ไม่มีความสามารถเช่นนั้นในกฎหมายไม่ได้

นอกจากนี้ยังมีความเห็นอีกว่า กฎหมายต่างด้าวที่จะนำมาใช้ในประเทศหนึ่งนั้น จะต้องไม่เป็นการทำให้พลเมืองของประเทศได้รับความเสียหาย เช่นในเรื่องการบรรลุนิติภาวะกฎหมายฝรั่งเศสบัญญัติว่า บุคคลบรรลุนิติภาวะเมื่ออายุครบ ๒๑ปี สมมติว่า ก. คนในบังคับฝรั่งเศสอายุเพียง ๒๐ปีบริบูรณ์เข้าทำสัญญากับ ข. คนไทย ต่อมา ก. ขอเพิกถอนสัญญานั้นโดยอ้างว่าเป็นโมฆียะ ดั่งนี้ขณะที่ ข. ทำสัญญากับ ก. ข. อาจหลงไปได้ว่ากฎหมายของ ก. ก็คงจะบัญญัติเหมือนดั่งกับกฎหมายไทย คือ ก. บรรลุนิติภาวะแล้ว

ตามความเห็นนี้ควรจะต้องระลึกถึงว่า การที่จะใช้กฎหมายของประเทศใดนั้นเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับข้อกฎหมายดั่งได้กล่าวมาแล้วถ้าให้ใช้กฎหมายต่างด้าว กฎหมายต่างด้าวมีข้อความว่ากระไรในเรื่องนี้เป็นปัญหาข้อเท็จจริง ดั่งนี้จึงควรวินิจฉัยโดยอาศัยเทียบเคียงกับหลักที่กล่าวแล้ว

ส่วนที่ ๓
ภูมิลำเนา

กฎหมายอาจเกิดขัดกันขึ้นในการที่จะใช้กฎหมายอันใดวินิจฉัยว่าบุคคลมีภูมิลำเนาแห่งใด เพราะภูมิลำเนาตามกฎหมายของประเทศหนึ่ง ย่อมมีผลต่างกับอีกประเทศหนึ่ง

ความเห็นในเรื่องนี้มี ๓ ทาง :-

ทางที่ ๑ ให้ถือเอาเจตนาของบุคคลเป็นใหญ่ว่า ต้องการจะมีภูมิลำเนาที่ไหน เพราะภูมิลำเนาเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับส่วนบุคคล

แต่ตามความเห็นนี้มีผู้คัดค้านว่า

ก. เจตนาของบุคคลอย่างเดียว ในการกำหนดภูมิลำเนานั้นยังไม่เป็นการเพียงพอ ในบางเรื่องภูมิลำเนาของบุคคลต้องเป็นไปตามกฎหมาย (ให้เทียบดูเรื่องภูมิลำเนาของข้าราชการ)

ข. ถ้าหากเจตนาของบุคคลมิได้แสดงออกให้ปรากฏ ก็ย่อมเป็นการยากที่จะวินิจฉัยให้เที่ยงแท้ลงไปได้

ทางที่ ๒ ให้ใช้กฎหมายของประเทศที่บุคคลมีสัญชาติ เพราะเหตุว่าภูมิลำเนาย่อมเกี่ยวแก่บุคคลโดยแท้ เรื่องใดที่เกี่ยวแก่บุคคลแล้วก็ต้องถือตามกฎหมายของประเทศที่บุคคลมีสัญชาติ

แต่มีผู้คัดค้านความเห็นนี้ว่า : -

ก. ภูมิลำเนาไม่ใช่เกี่ยวแก่บุคคลโดยแท้ กล่าวคือในบางเรื่องภูมิลำเนาของบุคคลต้องเป็นไปตามกฎหมายบัญญัติ และอาจถือได้ว่าภูมิลำเนาเป็นเครื่องผูกพันระหว่างประเทศกับบุคคล

ข. ความเห็นนี้จะใช้ไม่ได้ทั่วทั้งหมด เช่นในประเทศที่สภาพของบุคคลจะต้องวินิจฉัยตามกฎหมายภูมิลำเนา กล่าวคือในประเทศที่ไม่รู้จักลัทธิกฎหมายของประเทศที่บุคคลมีสัญชาติ ดั่งเช่นในประเทศอังกฤษ

ทางที่ ๓ ให้ใช้กฎหมายของศาลที่พิจารณาคดี เพราะเหตุว่าภูมิลำเนาย่อมเกี่ยวแก่ประเทศด้วย และอีกประการหนึ่งกฎหมายเรื่องภูมิลำเนาย่อมต่าง ๆ กัน และอาจเปลี่ยนแปลงไปได้เหตุฉะนั้นเพื่อความสะดวกแก่คดี จึงควรให้ศาลที่พิจารณาคดีเรื่องภูมิลำเนาใช้กฎหมายของประเทศที่ศาลนั้นตั้งอยู่ ความเห็นทางที่ ๑ หรือทางที่ ๒ นั้นไม่ควรนำมาใช้ เพราะเหตุผลดั่งปรากฏในข้อคัดค้านที่กล่าวมาแล้ว ความเห็นตามทางที่ ๓ นี้ได้มีประเทศที่สำคัญ ๆ ได้ดำเนินตาม เช่นประเทศฝรั่งเศส (ดูคำพิพากษาศาลสูงสุด ลงวันที่ ๒๔ มีนาคม ค.ศ. ๑๙๐๘) เยอรมัน (ดูคำพิพากษาศาลอุทธรณ์ตั้งอยู่ณจังหวัดเซล วันที่ ๑๕ ตุลาคม ค.ศ. ๑๙๒๕ ซึ่งวินิจฉัยว่า ภูมิลำเนาของคนนอรเวย์ซึ่งพิพาทกันในศาลเยอรมันต้องวินิจฉัยตามกฎหมายเยอรมัน) และอังกฤษก็ดูเหมือนจะดำเนินตามความเห็นที่ ๓ นี้

ส่วนที่ ๔
สาปสูญ

กฎหมายขัดกันในเรื่องสาปสูญอาจเกิดขึ้นในคั่นแรกว่า ศาลใดจะมีอำนาจพิจารณาคดีเรื่องสาปสูญ และคำพิพากษาของศาลที่แสดงการสาปสูญในอีกประการหนึ่ง จะมีผลไปในประเทศอื่นอย่างไรบ้างเหล่านี้ย่อมเกี่ยวแก่วิธีพิจารณาคดีเอกชนระหว่างประเทศซึ่งจะกล่าวในภาคที่ ๕

ณ ที่นี้จะกล่าวถึงปัญหาอันอาจจะเกิดขึ้นเมื่อศาลของประเทศได้มีอำนาจพิจารณาคดีเรื่องแสดงการสาปสูญแล้ว

ปัญหาอาจเกิดขึ้นในขั้นนี้ ๒ ประการ :-

๑. ลักษณะและเงื่อนไขซึ่งจะแสดงการสาปสูญ

๒. ผลแห่งการสาปสูญ

๑. ลักษณะของบุคคล และเงื่อนไขแห่งการแสดงความสาปสูญ

ในเรื่องนี้กฎหมายเกิดขัดกันขึ้นก็แต่ฉะเพาะในระหว่างประเทศที่รู้จักสภาพของบุคคลในการสาปสูญ ส่วนประเทศที่ไม่รู้จักการสาปสูญนั้น ปัญหาเรื่องกฎหมายขัดกันก็มิอาจเกิดขึ้นได้

ในระหว่างประเทศที่รู้จักกฎหมายเรื่องสาปสูญนั้น เวลานี้มีความเห็นเป็นส่วนมากที่ลงรอยกันว่า จะต้องใช้กฎหมายของประเทศที่บุคคลมีสัญชาติ เช่นระยะเวลาที่บุคคลได้หายไปจากที่อยู่โดยไม่มีใครทราบว่าตายหรือร้ายดีประการใดนั้น จะต้องถือตามกำหนดในกฎหมายของประเทศที่บุคคลนั้นมีสัญชาติ

๒. ผลแห่งการสาปสูญ

ก. ทรัพย์สินของผู้สาปสูญ

ลัทธิที่ ๑ ให้ใช้กฎหมายของประเทศที่บุคคลมีสัญชาติ เว้นไว้แต่จะขัดความสงบเรียบร้อยของประชาชน มิฉะนั้นทรัพย์สินของผู้สาปสูญซึ่งอาจแยกย้ายอยู่ในประเทศต่าง ๆ ก็จะต้องวินิจฉัยตามกฎหมายต่าง ๆ กันซึ่งเป็นการไม่สมควร

ลัทธิที่ ๒ ควรเทียบกับในเรื่องมฤดก กล่าวคือ ถ้าเกี่ยวกับอสังหาริมทรัพย์ก็ใช้กฎหมายของประเทศที่ทรัพย์นั้นตั้งอยู่ ถ้าเกี่ยวกับสังหาริมทรัพย์ก็ใช้กฎหมายส่วนบุคคลของผู้ตาย

ผู้สอนเห็นว่าในเรื่องนี้จะต้องวินิจฉัยว่าการสาปสูญนั้นมีลักษณะเป็นการตายโดยกฎหมายได้หรือไม่? ถ้ากฎหมายถือว่าเป็นการตายแล้ว ก็ต้องเทียบกับในเรื่องมฤดก

ข. ครอบครัวของผู้สาปสูญ

ครอบครัวเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับบุคคล เพราะฉะนั้นจึ่งมีความเห็นลงรอยกันในเบื้องต้นว่าจะต้องใช้กฎหมายส่วนบุคคล แต่กฎหมายส่วนบุคคลนี้จะเป็นกฎหมายสัญชาติหรือกฎหมายตามภูมิลำเนาก็สุดแท้แต่จะวินิจฉัย และถือตามลัทธิใด (ให้ดูในเรื่องสภาพบุคคลที่ได้กล่าวมาแล้ว)

ถ้าถือตามลัทธิกฎหมายของประเทศที่ผู้สาปสูญมีสัญชาติปัญหาอาจเกิดขึ้นในเรื่องสามีภริยาว่า สามีภริยาคู่นั้นมีสัญชาติต่างกัน จะใช้กฎหมายของประเทศของผู้มีสัญชาติใด ในเรื่องนี้มีผู้ลงความเห็นว่าควรใช้กฎหมายของสามีหรือภริยาผู้ที่ยังอยู่

ส่วนสุดท้าย (เพิ่มเติม)

สัญชาติ

กฎหมายอาจเกิดขัดขึ้นในการที่จะวินิจฉัยว่า จะใช้กฎหมายอันใดขึ้นมาพิเคราะห์ว่าบุคคลมีสัญชาติ

ของประเทศใด เพราะเหตุที่บุคคลคนเดียวอาจถูกกฎหมายของประเทศต่าง ๆ บัญญัติว่ามีสัญชาติของประเทศนั้น เช่น

ก. เกิดในประเทศสยามมีบิดาเป็นสัญชาติตุระกี ดังนี้ ก.อาจเป็นได้ทั้งคนไทยตามกฎหมายไทย เพราะเกิดในประเทศสยามและอาจเป็นคนสัญชาติตุระกีก็ได้ตามกฎหมายตุระกี เพราะบิดาเป็นคนมีสัญชาติตุระกี

ประเทศสยามได้มีสัญญาให้สิทธิพิเศษแก่คนต่างด้าวบางจำพวกในการที่จะมีสัญชาติโดยบทบัญญัติแห่งข้อตกลงในสัญญานั้นอันเป็นข้อยกเว้นจากพระราชบัญญัติสัญชาติ (ดูสัญญาระหว่างสยามกับอังกฤษ สยามกับฝรั่งเศส สยามกับเดนมาร์ก ที่ได้กล่าวมาแล้วในภาคที่ ๒ ในกรณีเหล่านี้กฎหมายมิอาจเกิดขัดกันขึ้นได้เพราะเหตุว่าเราจะต้องปฏิบัติตามสัญญานั้น ปัญหาจะเกิดขัดกันขึ้นก็ต่อเมื่อไม่ได้มีสัญญาข้อตกลงกันไว้เป็นพิเศษ)

สันนิบาตชาติได้จัดให้มีอนุสัญญาขึ้น และหลายประเทศได้ลงนามแล้วที่กรุงเฮกแต่วันที่ ๑๒ เมษายน ค.ศ. ๑๙๓๐

มาตรา ๒ แห่งอนุสัญญานั้นบัญญัติว่า ให้ใช้กฎหมายของประเทศที่บุคคลอ้างว่ามีสัญชาติหรือถูกอ้างว่ามีสัญชาติของประเทศนั้น เช่นตามอุทาหรณ์ข้างต้นสมมตว่า ก.อ้างตนว่ามีสัญชาติไทย ดังนี้ ก็ต้องใช้กฎหมายไทยเรื่องสัญชาติขึ้นวินิจฉัยหรือถ้า ก.ถูกบุคคลอื่นอ้างว่ามีสัญชาติไทย ก็ต้องใช้กฎหมายไทยเรื่องสัญชาติขึ้นวินิจฉัยดุจเดียวกัน เหตุฉะนั้นบุคคลจึ่งอาจมีหลายสัญชาติได้

แต่ตามอนุมาตรา ๔ แห่งสัญญานั้น ยอมให้ประเทศที่บุคคลมีสัญชาติแต่ละประเทศให้ความปกครองบุคคลนั้น ๆ ได้ แต่จะให้เป็นที่เสื่อมเสียต่อประเทศอื่น ๆ ซึ่งบุคคลนั้นมีสัญชาติไม่ได้

สำหรับประเภทที่ ๓ ซึ่งบุคคลนั้นมิได้มีสัญชาติของประเทศนั้น มาตรา ๕ แห่งอนุสัญญายอมให้เลือกถือเอาได้ว่าบุคคลนั้นมีสัญชาติใด

(อนุสัญญานี้ประเทศสยามยังมิได้ลงนามหรือให้สัตยาบัน)

หมวด ๒
นีติบุคคล

ตามประมวลกฎหมายแพ่งฯ สยามแบ่งหมวดที่ว่าด้วยนีติบุคคลออกเป็น ๒ ส่วน ๆ ที่ ๑ ว่าด้วยข้อความทั่วไป ส่วนที่ ๒ ว่าด้วยมูลนิธิสำหรับการศึกษา ณ ที่นี้ไม่มีเหตุผลพิเศษที่ควรแยกส่วนดังนั้น เพราะฉะนั้นจะกล่าวกถึงนีติบุคคลโดยทั่วไป และแยกหัวข้อออกดังนี้

๑. สภาพของนีติบุคคล

๒. ความสามารถของนีติบุคคล

๑. สภาพของนิติบุคคล

คณะบุคคลหรือกองทรัพย์สินต่างด้าวใดจะมีสภาพเป็นนิติบุคคลในอีกประเทศหนึ่งได้ ก็ต้องวินิจฉัยตามกฎหมายที่นิติบุคคลนั้นเกิดขึ้น เช่นตามกฎหมายฝรั่งเศสบุคคล ๒ คนเข้าทุนกันทำกิจการค้าขายอาจตั้งเป็นห้างจำกัดทุนของทั้ง ๒ คนได้ ซึ่งห้างชะนิดนั้นไม่มีในประเทศสยาม แต่ห้างเช่นนั้นอาจมีสภาพเป็นนิติบุคคลในประเทศสยามได้ เมื่อตั้งขึ้นถูกต้องตามกฎหมายฝรั่งเศส

๒. ความสามารถของนิติบุคคลมีความสามารถเหมือนดั่งบุคคลธรรมดา เว้นไว้แต่สิทธิและหน้าที่บางอย่างซึ่งจะพึงมีพึงได้แก่บุคคลธรรมดาเท่านั้น

แต่ความสามรถาของนิติบุคคลต่างด้าวนั้น อาจถูกจำกัดลงได้โดยเหตุ ๓ ประการ

(๑) โดยตราสารจัดตั้งของนิติบุคคลนั้นเอง

(๒) โดยกฎหมายของประเทศที่นิติบุคคลนั้นได้เกิดขึ้น

(๓) โดยกฎหมายของประเทศที่นิติบุคคลนั้นประกอบกิจการหรือใช้ความสามารถของตน

ลักษณะ ๓
ทรัพย์

ในลักษณะนี้เกี่ยวด้วยการแบ่งแยกประเภททรัพย์สิน ส่วนทรัพย์สิทธิ์จะได้กล่าวในบรรพ ๔

อนึ่งการได้มาซึ่งทรัพย์สินนั้นมีหลายวิธี และยังแยกย้ายกันอยู่ในบรรพต่าง ๆ การได้มาโดยทางมฤดกจะได้กล่าวในบรรพ ๖ การได้มาโดยอายุความจะได้กล่าวในบรรพ ๔ นอกจากนี้ยังมีการได้มาโดยนิติกรรม เช่น ซื้อขาย ให้ปัน แลกเปลี่ยน เช่า จำนอง ฯลฯ จะกล่าวในบรรพ ๓

ณ ที่นี้จะได้กล่าวถึงการใช้กฎหมายในเรื่องการแบ่งแยกประเภททรัพย์สินและหลักทั่วไปในเรื่องทรัพย์สิน

หลักทั่วไปในเรื่องการแบ่งแยกประเภทแห่งทรัพย์สินว่าอะไรเป็นอสังหาริมทรัพย์และสังหาริมทรัพย์นั้นได้นิยมกันโดยมากว่าจะต้องพิจารณาตามกฎหมายของประเทศที่ทรัพย์นั้นตั้งอยู่ เช่นรวงผึ้งที่ชาวนาเลี้ยงไว้ติดกับที่ดินนั้น ตามประมวลกฎหมายแพ่งฝรั่งเศสบัญญัติว่าเป็นอสังหาริมทรัพย์ แต่กฎหมายแพ่งสยามถือว่าเป็นสังหาริมทรัพย์ เพราะติดที่ดินเพียงชั่วคราว ดั่งนี้ถ้ารวงผึ้งนั้นอยู่ในประเทศฝรั่งเศสก็ต้องวินิจฉัยว่าเป็นอสังหาริมทรัพย์ถ้าอยู่ในประเทศสยามก็ต้องวินิจฉัยว่าเป็นสังหาริมทรัพย์

หลักนี้ไม่มีข้อยุ่งยากสำหรับที่ดิน เพราะตั้งอยู่กับที่ กฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จบทที่ ๔๒ ยังมีข้อความสนับสนุนอยู่ตอน ๑ ว่า "ที่ในแว่นแคว้นกรุงเทพพระนครศรีอยุธยา มหาดิลกภพนพรัตน์ ราชธานีบุรีรมย์ เป็นที่แห่งพระเจ้าอยู่หัว หากให้ราษฎรทั้งหลายผู้เป็นข้าแผ่นดินอยู่จะได้เป็นที่ราษฎรอยู่หามิได้" เมื่อที่ดินเป็นของพระเจ้าอยู่หัวดั่งนี้ก็จะต้องให้กฎหมายของพระเจ้าอยู่หัวบังคับ จะเอากฎหมายต่างด้าวมาใช้ไม่ได้

แต่ความยุ่งยากอาจเกิดขึ้นในเรื่องสังหาริมทรัพย์ เพราะเหตุว่าอาจเปลี่ยนที่ไปได้ ปัญหาจึ่งเกิดขึ้นว่าอย่างไรเรียกว่าที่ ๆ สังหาริมทรัพย์ตั้งอยู่ เหตุฉะนั้นจึ่งควรแยกพิจารณาสังหาริทรัพย์ออกเป็น ๓ ประการ

๑. สังหาริมทรัพย์ฉะเพาะสิ่ง

๒. สังหาริมทรัพย์อันเป็นกองทรัพย์สินซึ่งไม่แยกออก

๓. เรือเดินทะเล

ข้อ ๑. สังหาริมทรัพย์ฉะเพาะสิ่ง

ทรัพย์ชะนิดนี้เช่น ช้าง, ม้า, โค, กระบือ, ตั๋วเงิน, ใบกู้, สิทธิเรียกร้อง

ถ้าหากว่าสังหาริมทรัพย์นั้นเป็นวัตถุมีรูปร่าง เช่น ม้า, โค, เหล่านี้ คดีไม่มีปัญหาเพราะย่อมเป็นที่เห็นได้ชัดว่าวัตถุนั้นอยู่ ณ ที่ใด

แต่ถ้าเป็นวัตถุอันไม่มีรูปร่าง เช่นสิทธิเรียกร้องเหล่านี้ปัญหาอาจเกิดขึ้นว่า สังหาริมทรัพย์เช่นนั้นตั้งอยู่ ณ ที่ไหน

การวินิจฉัยปัญหาเช่นนี้มีทางที่ควรคิดได้หลายทาง

ทางที่ ๑ สังหาริมทรัพย์เช่นนั้นน่าอยู่ที่ภูมิลำเนาของเจ้าหนี้ เช่น นายแดงชาติไทยมีภูมิลำเนาในประเทศสยาม เป็นเจ้าหนี้ของนายอับดุลลาชาติตุระกี มีภูมิลำเนาในประเทศตุระกี ดั่งนี้สิทธิในเรื่องหนี้ของนายแดงก็ตั้งอยู่ในกรุงสยาม คือ ภูมิลำเนาของนายแดงผู้เป็นเจ้าหนี้นั้น เพราะเหตุว่าสิทธิเช่นนั้นเป็นส่วนหนึ่งกองทรัพย์สินของนายแดงแล้ว สมดั่งภาษิตละตินที่มีว่า "สิทธิในเรื่องหนี้ย่อมติดอยู่กับกระดูก" (โนมินาออสสิบูสอินเทเลนส์)

ทางที่ ๒ สังหาริมทรัพย์เช่นนั้นน่าอยู่ที่ภูมิลำเนาของลูกหนี้เพราะเหตุว่าการที่จะบังคับเรียกร้องหรือแยกวัตถุอันไม่มีรูปร่างจะหมุนลงเป็นราคาเงินได้ ก็ตามฐานะของเศรษฐกิจและรัฐประศาสโนบาย ณ ท้องถิ่นที่ลูกหนี้ได้มีภูมิลำเนาอยู่นั้น

แต่ตามความเห็นของศาสตราจารย์นิบัวเย แห่งมหาวิทยาลัยกลัสเบอร์ก เห็นว่าควรใช้กฎหมายของประเทศที่ศาลตั้งอยู่เช่นศาลฝรั่งเศสเคยตัดสินตามคำพิพากษาศาลสูงสุดลงวันที่ ๒๘ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๖๒ ที่ว่าเครื่องอิสสริยาภรณ์ของกรุงเนเปิลซึ่งพระเจ้ากรุงเนเปิลบัญญัติว่าเป็นอสังหาริมทรัพย์นั้น ศาลฝรั่งเศสไม่ยอมวินิจฉัยให้

ให้ดูคำพิพากษาศาลสูงฝรั่งเศสลงวันที่ ๒๕ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๘๕ ซึ่งตัดสินว่าเงินเลี้ยงชีพที่ใช้สืบเนื่องและต่อ ๆ กันไปหลายชั่วคนตามกฎหมายอังกฤษ เมื่อคดีเกิดขึ้นในประเทศฝรั่งเศสศาลฝรั่งเศสใช้กฎหมายฝรั่งเศสขึ้นพิจารณา และไม่ยอมวินิจฉัยให้ตามที่ได้ตกลงในเรื่องเงินเลี้ยงชีพนั้น

ความเห็นในประเทศต่าง ๆ

๑. เยอรมัน

ศาลอาณาจักร์เยอรมนีตัดสินเมื่อวันที่ ๑๙ มีนาคม ค.ศ. ๑๘๘๑ ให้ถือตามกฎหมายภูมิลำเนาของลูกหนี้ (ดูหนังสือคำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศเรียงตามอักษรของศาสตราจารย์ลาบาเดนเล่ม ๒ หน้า ๔๒๑ ข้อ ๘๑)

๒. สหปาลีรัฐอเมริกา

ศาลสูงสุดแห่งรัฐลุยซิเอนนาได้ตัดสินเมื่อ ค.ศ. ๑๘๒๖ ให้ถือตามกฎหมายภูมิลำเนาของลูกหนี้ (ดูหนังสือคำอธิบายที่อ้างข้างต้นเล่ม ๒ หน้า ๔๒๑ ข้อ ๘๖)

๓. อังกฤษ

ให้ดูหลัก ๔๔ อุทาหรณ์ ๑ ของท่านไดซี เช่นตั๋วแลกเงินออกในประเทศอังกฤษ และมีการรับรองในประเทศนอรเวย์ ตั๋วแลกเงินนั้นจึ่งอาจออกให้ผู้ถือตามกฎหมายภูมิลำเนาของลูกหนี้ คือประเทศนอรเวย์ (ดูหนังสือคำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศที่อ้างข้างต้น เล่ม ๒ หน้า ๔๒๒ ข้อ ๙๒)

ข้อ ๒ สังหาริมทรัพย์อันเป็นกองทรัพย์สินซึ่งยังไม่ได้แยกออก

ทั้งนี้หมายความถึงเรื่องกองทรัพย์สิน เช่นในเรื่องกองมฤดกที่ย่อมมีสังหาริมทรัพย์เป็นส่วนหนึ่งอยู่ด้วย การศึกษาถึงเรื่องนี้จะได้กล่าวต่อไปในบรรพ ๖ ว่าด้วยมฤดก

ข้อ ๓ เรือเดินทะเล

เรือเดินทะเลแม้แต่เป็นทรัพย์เคลื่อนที่ได้ แต่มีลักษณะพิเศษคล้าย ๆ กับอสังหาริมทรัพย์ เพราะเหตุว่าเรือเดินทะเลนั้นถือว่าเป็นส่วน ๑ ของอาณาเขตต์ของประเทศเรือนั้นมีสัญชาติ เพราะฉะนั้นเมื่อเรือเดินทะเลจดทะเบียน ณ เมืองท่าของประเทศใด ก็ควรต้องถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของประเทศนั้น และถ้ามีข้อพิพาทเกิดขึ้นในเรื่องการแบ่งแยกประเภทสังหาริมทรัพย์ กรรมสิทธิ์และสิทธิอื่น ๆ ก็ควรต้องพิจารณาตามกฎหมายของประเทศที่เรือนั้นได้จดทะเบียนมีสัญชาติไว้

ลักษณะ ๔
นีติกรรม

ในลักษณะนี้จะกล่าวถึงหลักแห่งการให้กฎหมายเนื่องแต่กฎหมายเอกชนระหว่างประเทศขัดกันเรื่องนีติกรรมโดยทั่ว ๆ ไป ส่วนหลักเกณฑ์พิเศษสำหรับสัญญาอันเป็นนีติกรรมอีกชะนิดหนึ่งนั้นจะได้กล่าวต่อไปในส่วนที่ว่าด้วยสัญญา

หมวด ๑
บทเบ็ดเสร็จทั่วไป

ในหมวดนี้มีข้อความที่เกี่ยวกับ

๑. วัตถุที่ประสงค์แห่งนิติกรรม

๒. แบบแห่งนิติกรรม

๓. ความสามารถของบุคคลที่ทำนิติกรรม

ได้กล่าวเรื่องความสามารถของบุคคลแล้วในลักษณะ ๒ หมวด ๑ ส่วนที่ ๒ ณ ที่นี้จะกล่าวถึงวัตถุที่ประสงค์และแบบแห่งนิติกรรม

บทที่ ๑
วัตถุที่ประสงค์แห่งนิติกรรม

นิติกรรมย่อมเป็นการกระทำด้วยใจสมัครของบุคคล เหตุฉะนั้นบุคคลย่อมมีเสรีภาพที่จะสมัครใจทำให้ตนต้องผูกมัดอย่างไรก็ได้ถ้าการนั้นไม่ขัดต่อบทกฎหมายที่ห้ามไว้ชัดแจ้ง หรือขัดต่อศีลธรรมอันดีความสงบเรียบร้อยของประชาชน เสรีภาพของบุคคลเช่นนี้เรียกตามภาษาฝรั่งเศสว่า L' autonomie de la volonté

ในเรื่องกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคลก็ควรยอมให้ผู้ทำนิติกรรมมีสิทธิที่จะเลือกใช้กฎหมายของประเทศใดบังคับนิติกรรมของตนได้ ถ้าการกระทำนั้นมีวัตถุที่ประสงค์ไม่ขัดต่อบทบังคับแห่งกฎหมาย ไม่ขัดต่อความสงบเรียบร้อยหรือศีลธรรมอันดีของประชาชน เช่นในเรื่องการกำหนดค่าเสียหาย ในเรื่องค่าธรรมเนียมในการซื้อขาย ในการเช่า เช่นกฎหมายของประเทศหนึ่งบัญญัติว่าค่าธรรมเนียมในการซื้อขายตกเป็นหน้าที่ของผู้ขาย ผู้ทำนิติกรรมอาจเลือกใช้กฎหมายของประเทศที่บัญญัติว่า ค่าธรรมเนียมในการซื้อขายตกเป็นของผู้ซื้อก็ได้

ถ้าผู้ทำนิติกรรมบ่งไว้ชัดว่าจะใช้กฎหมายของประเทศใด ปัญหาก็มิอาจเกิดขึ้น แต่ถ้าไม่ได้บ่งไว้ก็มีผู้ออกความเห็นวางหลักในการสันนิษฐานไว้มากมาย แต่ทั้งนี้ย่อมเกี่ยวแก่ข้อเท็จจริงในการที่จะแปลเจตนาของคู่กรณีย์ อีกประการหนึ่งในเรื่องที่มีบทกฎหมายบัญญัติไว้ แม้บทกฎหมายนั้นจะไม่เป็นบทบังคับก็ตาม ถ้าบุคคลมิได้แสดงออกโดยแน่ชัดที่จะถือตามกฎหมายของประเทศอื่นแล้วก็ควรต้องใช้บทกฎหมายนั้น คือ บทกฎหมายของประเทศที่ได้ทำนิติกรรมขึ้น

อนึ่ง ถ้าวัตถุที่ประสงค์ของนิติกรรมเป็นการขัดต่อบทกฎหมายที่ห้ามไว้โดยชัดแจ้ง หรือขัดต่อศีลธรรมอันดี หรือความสงบเรียบร้อยของประชาชน ถ้านิติกรรมนั้นได้ทำขึ้นในประเทศหนึ่งและปฏิบัติตามนิติกรรมในประเทศนั้นเอง และฟ้องร้องกันในศาลของประเทศนั้นเองแล้ว ปัญหาก็ไม่อาจเกิดขึ้นคือต้องใช้กฎหมายของประเทศที่ทำนิติกรรมนั้นขึ้นวินิจฉัย ว่าอย่างไรเป็นการขัดต่อกฎหมายโดยชัดแจ้ง ต่อศีลธรรมอันดี หรือต่อความสงบเรียบร้อยของประชาชน

แต่ถ้านีติกรรมทำในประเทศหนึ่ง จะปฏิบัติตามนีติกรรมในอีกประเทศหนึ่ง และจะฟ้องต่อศาลในอีกประเทศหนึ่ง ดั่งนี้ปัญหาอาจเกิดขึ้น และมีผู้ออกความเห็นหลายประการ ผู้สอนเห็นว่านีติกรรมเช่นนี้ถ้ามีวัตถุประสงค์ขัดต่อกฎหมายของประเทศใดประเทศหนึ่ง นีติกรรมนั้นก็ไม่อาจที่จะใช้ได้ เช่น ขัดต่อกฎหมายของประเทศที่ทำนีติกรรม นีติกรรมนั้นก็ใช้ไม่ได้มาแต่กำเนิดถ้าขัดต่อกฎหมายของประเทศที่ศาลตั้งอยู่ก็จะนำเอานีติกรรมนั้นมาฟ้องร้องกันไม่ได้ ถ้าขัดต่อกฎหมายของประเทศที่จะปฏิบัติตามนีติกรรม นีติกรรมนั้นก็จะปฏิบัติกันไม่ได้

บทที่ ๒
แบบแห่งนีติกรรม

หลักในเรื่องแบบแห่งนีติกรรมมีอยู่ว่า นีติกรรมทำที่ไหนก็ต้องใช้แบบที่นั่น Locus regit actum

ในเรื่องนี้ควรแยกพิจารณาลักษณะของแบบเป็นเรื่อง ๆ ไปเพราะเหตุที่ข้อยกเว้นอาจเกิดขึ้นได้

ข้อ ๑ ชะนิดต่าง ๆ ของแบบแห่งนีติกรรม

แบบแห่งนีติกรรมอาจแยกพิจารณาได้ ๒ สถาน

สถานที่ ๑ ถ้าจะพิจารณาตามวิธีแห่งการกระทำนีติกรรมนั้นเอง เราอาจแยกแบบออกเป็น ๒ ชะนิด คือ กรมธรรม์อย่าง ๑ นีติกรรมธรรมดา อีกอย่าง ๑

สถานที่ ๒ ถ้าจะพิจารณาถึงผลแห่งแบบอันจะทำให้เกิดแก่นีติกรรม เราอาจแยกแบบออกได้เป็น ๒ ชะนิด คือแบบที่ต้องมีเพื่อเป็นการพิศูจน์ Ad probationem เช่น ตามกฎหมายไทย การกู้ยืมเงินตั้งแต่ ๕๐ บาทขึ้นไปต้องทำเป็นหนังสือลงลายมือชื่อฝ่ายที่ต้องรับผิด อีกอย่างหนึ่งแบบซึ่งมีเพื่อความสมบูรณ์แห่งนีติกรรมนั้น Ad solenitatem ถ้าไม่มีแบบเช่นนั้นแล้ว นีติกรรมไม่อาจสมบูรณ์กล่าวคือเป็นโมฆะ เช่นการซื้อขายอสังหาริมทรัพย์ ถ้ามิได้ทำเป็นหนังสือและจดทะเบียนต่อพนักงานเจ้าหน้าที่ ท่านว่าเป็นโมฆะ

ก. กรมธรรม์

นีติกรรมที่จะต้องทำตามแบบเป็นกรมธรรม์นั้น ผู้ทำนีติกรรมมีความจำเป็นอยู่เองที่จะต้องอาศัยเจ้าพนักงานผู้มีหน้าที่ในท้องถิ่นที่ทำนีติกรรมนั้น เพราะฉะนั้นจึงจำต้องทำตามแบบของประเทศที่ได้ทำนีติกรรมขึ้น

ข. นีติกรรมธรรมดา

บางท่านเห็นควรให้ใช้กฎหมายของประเทศที่ผู้ทำนีติกรรมมีสัญชาติโดยอ้างเหตุว่านีติกรรมเช่นนี้อาจทำได้โดยไม่ต้องอาศัยพนักงานเจ้าหน้าที่แห่งท้องถิ่น ความจำเป็นดั่งเช่นการทำกรมธรรม์ที่กล่าวข้างต้นนั้นจึ่งไม่มี แต่ความเห็นนี้ได้มีผู้นิยมน้อยในประเทศฝรั่งเศส เพราะเหตุว่าผู้ถ้าทำนีติกรรมมีสัญชาติต่างกันก็จะ

ทำให้เกิดเป็นปัญหาว่าจะใช้กฎหมายของประเทศไหน

ศาลสูงในประเทศฝรั่งเศสเคยตัดสินว่า นีติกรรมธรรมดาก็ควรทำตามแบบแห่งท้องถิ่นที่นีติกรรมนั้นเกิดขึ้น เช่น ตั๋วเงินในประเทศอังกฤษ เมื่อตั๋วนั้นทำตามแบบถูกต้องตามกฎหมายอังกฤษแล้วก็ใช้ได้ในประเทศฝรั่งเศส (ดูคำพิพากษาศาลสูงฝรั่งเศส ฉะบับลงวันที่ ๑๘ กันยายน ค.ศ. ๑๘๕๐)

ค. แบบที่ต้องมีเพื่อพิศูจน์

แบบชะนิดนี้ก็น่าจะต้องใช้ตามแบบแห่งท้องถิ่นที่นีติกรรมนั้นเกิดขึ้น เพราะเหตุว่าเราจะต้องอาศัยกฎหมายแห่งท้องถิ่นนั้นเองมาเป็นข้อพิจารณาในเหตุผลเหล่านี้

(๑) หนี้มีมูลค่าเท่าใดจึงจะต้องเป็นหนังสือ หรือเป็นแบบเพื่อการพิศูจน์ เช่น การยืมเงินตามกฎหมายไทยกำหนด ๕๐ บาท แต่ประเทศอื่น ๆ อาจกำหนดแตกต่างกันออกไป

(๒) แบบนั้นจะต้องทำอย่างไร ถ้าทำเป็นหนังสือจะต้องมีข้อความอย่างไร ทั้งนี้ประเทศต่าง ๆ อาจกำหนดไว้ต่างกัน

(๓) ใครเป็นผู้มีหน้าที่ต้องพิศูจน์หักล้าง

ข้อสำคัญเหล่านี้เราจำต้องอาศัยกฎหมายของประเทศที่นีติกรรมนั้นเกิดขึ้นเพื่อเป็นหลักแห่งการวินิจฉัย

ง. แบบที่ต้องมีเพื่อความสมบูรณ์

บางท่านเห็นควรให้ใช้กฎหมายแห่งผู้ทำนีติกรรมมีสัญชาติโดยอ้างเหตุว่าแบบพิธีเช่นนี้กฎหมายบังคับให้มีก็เพื่อความประสงค์ที่จะป้องกันบุคคลที่จะกระทำกิจการสำคัญ เพราะบุคคลอาจตริตรองไม่รอบคอบ เพื่อให้ได้ผลตามที่มุ่งหมายนี้ก็ควรให้ทำตามแบบแห่งประเทศที่ผู้ทำมีสัญชาติซึ่งเป็นสิ่งที่ผู้ทำนีติกรรมได้มีความชินมากกว่าแบบในกฎหมายอื่น ๆ

แต่ความเห็นนี้ก็มีผู้คัดค้านในข้อที่ว่าใช้ไม่ได้ในกรณีที่ผู้ทำนีติกรรมสัญชาติต่างกัน เหตุฉะนั้นจึงควรทำตามแบบของประเทศที่ได้ทำนีติกรรมนั้นขึ้น

ข้อ ๒ ข้อยกเว้นจากหลักที่ว่านีติกรรมทำที่ไหนก็ต้องใช้แบบที่นั่น

การที่จะพิจารณาว่าหลักที่เราศึกษาอยู่นี้จะมีข้อยกเว้นหรือไม่เราก็จำต้องวินิจฉัยว่าแบบแห่งนีติกรรมทั้งหลายจะเป็นแบบที่เกี่ยวแก่ข้อบังคับโดยชัดแจ้งแห่งกฎหมาย หรือศีลธรรม ความสงบเรียบร้อยของประชาชน ถ้าหากแบบใดไม่เข้าอยู่ในลักษณะดั่งกล่าวนี้ บุคคลก็อาจที่จะเลือกใช้แบบแห่งกฎหมายประเทศอื่นนอกจากประเทศที่ทำนีติกรรมนั้นได้

มีผู้ออกความเห็นว่าหลักในเรื่องแบบแห่งนีติกรรมตามที่ได้กล่าวมาแล้วอาจมีข้อยกเว้นได้ เช่น

(๑) นีติกรรมฝ่ายเดียว เช่น พินัยกรรม ผู้ทำพินัยกรรมซึ่งเป็นคนต่างด้าวอาจทำพินัยกรรมตามแบบในกฎหมายแห่งประเทศที่ตนมีสัญชาติได้ เป็นต้นว่าคนฝรั่งเศสในเมืองไทยอาจทำพินัยกรรมตามแบบ

ในกฎหมายฝรั่งเศสได้

(๒) นิติกรรมหลายฝ่ายซึ่งถ้าคู่กรณีย์เป็นคนมีสัญชาติเดียวกันคู่กรณีย์อาจตกลงทำนิติกรรมตามแบบในกฎหมายแห่งประเทศที่คู่กรณีย์เหล่านั้นมีสัญชาติ เพราะเหตุว่ากฎหมายของประเทศที่คู่กรณีย์มีสัญชาติอาจนำมาใช้ในต่างประเทศได้ ถ้าแม้ไม่ขัดกับความสงบเรียบร้อย หรือศีลธรรมอันดีของประทศนั้น

แต่ตามความเห็นนี้ แม้จะมีส่วนที่ควรรับไว้วินิจฉัยบ้างก็ตามถ้าเกี่ยวกับแบบแห่งอสังหาริมทรัพย์ หรือทรัพย์สิทธิที่เกี่ยวเนื่องกันนั้นก็น่าจะต้องถือตามแบบในกฎหมายแห่งประเทศที่ทรัพย์นั้นตั้งอยู่

หมวด ๒
แสดงเจตนา

ในหมวดนี้มีข้อความที่เกี่ยวกับเหตุกระทำให้เจตนาของบุคคลไม่บริสุทธิ์ เช่น ความเข้าใจผิด, ข่มขู่, กลฉ้อฉล อันเป็นเหตุที่ทำให้นิติกรรมเป็นโมฆะ หรือโมฆียะ แล้วแต่เรื่อง

ปัญหามีว่าจะใช้กฎหมายของประเทศใดขึ้นเป็นหลักวินิจฉัยความไม่บริสุทธิ์แห่งเจตนา

ตามที่ได้ตกลงกันโดยมาก คือจะต้องใช้กฎหมายของประเทศที่ได้ทำนิติกรรมนั้นขึ้น เพราะนิติกรรมย่อมเกิดจากใจสมัครหรือเจตนาของบุคคล (เทียบดูคำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคลของศาสตราจารย์เวส หน้า ๕๕๖)

หมวด ๓
โมฆะและโมฆียะ

ในหมวดนี้มีข้อความที่เกี่ยวกับผลแห่งนิติกรรมที่ไม่สมบูรณ์และนิติกรรมที่บกพร่อง อันสืบเนื่องมาจากเหตุต่าง ๆ เช่น นิติกรรมที่ทำผิดแบบ ผู้ทำนิติกรรมไม่มีความสามารถ หรือการแสดงเจตนาไม่บริสุทธิ์

ผลแห่งความไม่สมบูรณ์หรือความบกพร่องนี้ ก็น่าจะต้องวินิจฉัยเป็นเรื่อง ๆ ไปตามมูลเหตุที่ทำให้นิติกรรมไม่สมบูรณ์หรือบกพร่องนั้น

หมวด ๔
เงื่อนไขและเงื่อนเวลา เริ่มต้นหรือเวลาสิ้นสุด

ข้อที่ตกลงกันโดยมากก็คือจะต้องใช้กฎหมายของประเทศที่ทำนิติกรรมวินิจฉัยเงื่อนไขและเงื่อนเวลา เพราะเหตุว่า เงื่อนไขและเงื่อนเวลาย่อมติดต่อกับนิติกรรมนั้นเอง (เทียบดูคำอธิยายกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคลของศาสตราจารย์เวส หน้า ๕๕๖)

ลักษณะ ๕
ระยะเวลา

เราทราบแล้วว่าการกำหนดนับระยะเวลาทั้งปวงนั้น กฎหมายได้บัญญัติขึ้นไว้เพื่อสันนิษฐานเจตนาของคู่กรณีย์ ถ้าหากมีกฎหมายหรือกฎข้อบังคับโดยคำสั่งศาล หรือโดยนีติกรรมกล่าวไว้เป็นอย่างอื่นแล้วก็จะต้องถือตามนั้น

เพราะฉะนั้นปัญหาในกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคลอันเกี่ยวกับระยะเวลานั้นย่อมเป็นปัญหาในการแปลเจตนาของคู่กรณีย์

ถ้าคู่กรณีย์มิได้แสดงเจตนาไว้เป็นประการอื่น ก็น่าจะต้องถือตามกฎหมายของประเทศที่ได้ทำนิติกรรมอันนั้นขึ้น

แต่ถ้าเกี่ยวกับในเรื่องคำสั่งศาล เป็นต้นว่าในเรื่องหมายบังคับ หรือกำหนดวันให้ปฏิบัติตามคำสั่ง คำพิพากษาอย่างใด ๆ ศาลก็มีอำนาจที่จะกำหนดตามกฎหมายของประเทศที่ศาลนั้นตั้งอยู่

ถ้าหากมีกฎหมายหรือกฎข้อบังคับบัญญัติไว้เป็นพิเศษสำหรับกิจการบางอย่าง เช่น ในเรื่องปิดเปิดโรงงานเหล่านี้ ถ้ามีข้อพิพาทเกิดขึ้นก็น่าจะต้องวินิจฉัยตามกฎหมาย หรือข้อบังคับอันเป็นพิเศษฉะเพาะการนั้น

ลักษณะ ๖
อายุความ

การที่จะใช้กฎหมายของประเทศใดขึ้นวินิจฉัยเรื่องอายุความแห่งสิทธิเรียกร้องนั้นมีความเห็นแตกต่างกัส ๕ ทาง

ความเห็นที่ ๑ ควรใช้กฎหมายที่เจ้าหนี้มีภูมิลำเนา เพราะเกี่ยวกับสิทธิเรียกร้องของเจ้าหนี้

แต่มีผู้ค้านว่าอายุไม่ใช่แต่เพียงเป็นผลแห่งสิทธิเรียกร้องของเจ้าหนี้อย่างเดียว กล่าวคือยังเป็นทางที่จะให้ลูกหนี้ปลดเปลื้องความรับผิดได้ด้วย เพราะฉะนั้นจึ่งไม่ควรถือตามกฎหมายที่เจ้าหนี้มีภูมิลำเนา

ความเห็นที่ ๒ ควรใช้กฎหมายที่ลูกหนี้มีภูมิลำเนา เพราะเหตุว่าอายุความนั้นกฎหมายได้บัญญัติขึ้นไว้เพื่อคุ้มครองลูกหนี้

แต่ผู้ค้านว่าอายุความไม่ใช่คุ้มครองลูกหนี้อย่างเดียว คือเป็นผลต่อเนื่องกับสิทธิเรียกร้องของเจ้าหนี้ด้วย อีกประการหนึ่งอายุความไม่ใช่มีขึ้นไว้เพื่อประโยชน์เอกชนอย่างเดียว คืออายุความย่อมมีวัตถุประสงค์เกี่ยวกับความสงบเรียบร้อยของประชาชน และเพื่อห้ามมิให้ฟ้องกันข้าเกินไป

ความเห็นที่ ๓ ควรใช้กฎหมายที่คู่กรณีประสงค์จะชำระหนี้เพราะเหตุว่าอายุความมีขึ้นไว้โดยกฎหมายสันนิษฐานว่า ได้มีการชำระหนี้กันแล้ว กับอีกประการหนึ่ง การฟ้องร้องถ้าหากจำเลยมิได้ยกอายุความขึ้นข้อต่อสู้ เป็นศาลจะยกเอาเหตุที่ขาดอายุความขึ้นตัดสินเสียเองไม่ได้ อนึ่งอายุความจะยกขึ้นอ้างก็ในขณะที่จะชำระหนี้หรือที่เรียกร้องให้ชำระหนี้

แต่มีผู้ค้านว่าอายุความไม่ได้ตั้งขึ้นโดยที่กฎหมายสันนิษฐานว่าลูกหนี้ได้ชำระหนี้แล้วแต่อย่างเดียวเท่านั้น คือยังมีเหตุอื่น ๆ ที่กฎหมายเพ่งเล็งถึงด้วย เช่นในเรื่องวิธีให้พิจารณาเป็นต้น

ความเห็นที่ ๔ ควรใช้กฎหมายของประเทศที่ศาลซึ่งพิจารณาคดีนั้นตั้งอยู่ ทั้งนี้เพราะเหตุว่าอายุความะเป็นวิธีพิจารณา และเกี่ยวกับความสงบเรียบร้อยของประชาชน

แต่มีผู้ค้านว่าอายุความเป็นกฎหมายสาระบัญญัติไม่ใช่วิธีสบัญญัติให้สังเกตว่า อายุความอยู่ในประมวลกฎหมายแพ่ง ไม่ใช่วิธีพิจารณา

ความเห็นที่ ๕ ควรใช้กฎหมายของประเทศซึ่งนีติกรรมได้บังเกิดขึ้นเพราะเหตุว่าอายุความเป็นกำหนดเวลาชะนิดหนึ่ง ซึ่งคล้ายกับเงื่อนเวลาสุดสิ้น กล่าวคือเมื่อสิ้นกำหนดเวลาที่กฎหมายบัญญัติไว้เพื่อสิทธิเรียกร้องนั้นแล้ว สิทธิเรียกร้องนั้นก็หมดไปหรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ อายุความเป็นผลอันเนื่องแต่นีติกรรมหรือสัญญาหรือผลแห่งมูลหนี้โดยแท้ ความเห็นนี้เป็นความเห็นของศาสตราจารย์เวส ซึ่งผู้สอนเห็นควรดำเนินตาม

บรรพ ๒
หนี้

ลักษณะ ๑
บทเบ็ดเสร็จทั่วไป

หมวด ๑
วัตถุแห่งหนี้

ถ้าจะกล่าวถึงวัตถุแห่งหนี้แล้ว ปัญหาที่จะเกี่ยวกับเรื่องชะนิดของวัตถุแห่งหนี้ก็แทบจะไม่เกิดขึ้นได้ เพราะเหตุว่ากฎหมายของนานาประเทศย่อมมีข้อที่เหมือนกันอยู่ว่า วัตถุแห่งหนี้คือการโอนทรัพย์สิน, กระทำการ, งดเว้นกระทำการ แต่ปัญหาอาจเกิดขึ้นในข้อที่จะต้องวินิจฉัยว่า หนี้สินอันเกิดขึ้นจากบ่อเกิดอย่าง ๑ เช่น เกิดจากสัญญาหรือเกิดจากจะเกิดมีวัตถุอย่างใดบ้าง ในเรื่องนี้ก็น่าจะต้องพิจารณาตามบ่อเกิดแห่งหนี้ชะนิดนั้น ๆ ว่าจะต้องใช้กฎหมายอย่างไร

อนึ่งในหมวดที่ว่าด้วยวัตถุแห่งหนี้นี้ยังมีข้อความที่เกี่ยวกับหนี้ที่มีวัตถุหลายอย่าง แต่จะต้องชำระแต่อย่างเดียว เรื่องเช่นนี้มักจะเกิดขึ้นก็เนื่องมาแต่นิติกรรมหรือสัญญาเป็นส่วนมากเพราะฉะนั้นจึงควรที่จะวินิจฉัยตามบ่อเกิดของหนี้ชะนิดนั้น ๆ

อีกประการ ๑ ในหมวดที่ ๑ นี้ยังมีข้อความที่เกี่ยวกับการชำระหนี้เงิน ซึ่งได้กำหนดกันไว้เป็นเงินตราต่างประเทศ ตามนัยแห่งกฎหมายไทย ดูเหมือนจะถือว่าการชำระหนี้ชะนิดนั้นจะปฏิบัติกันในประเทศใดก็อาจจะชำระเป็นเงินตราของประเทศที่จะชำระหนี้กันนั้นได้

หมวด ๒
ผลแห่งหนี้

ส่วนที่ ๑
การไม่ชำระหนี้

ในข้อนี้มีข้อความเกี่ยวกับการที่จะขอให้ลูกหนี้ปฏิบัติการชำระหนี้อันนับว่าเป็นผลอย่าง ๑ ของหนี้ ในกรณีเช่นนี้น่าจะต้องวินิจฉัยตามกฎหมายของประเทศที่หนี้นั้นจะพึงปฏิบัติ

อนึ่งในเรื่องที่เกี่ยวกับความเสียหายเพราะการไม่ชำระหนี้ถ้าหากหนี้เกิดจากสัญญาหลักตามที่กล่าวในตอนต้น ก็อาจจะมีข้อยกเว้นหรือแก้ไข เมื่อคู่กรณีย์ได้แสดงเจตนากันไว้เป็นอย่างอื่นเพราะเหตุว่าการกำหนดค่าเสียหายย่อมเกี่ยวกับส่วนตัวบุคคลของคู่กรณีย์

ส่วนที่ ๒
รับช่วงสิทธิ

การรับช่วงสิทธิย่อมเกิดขึ้นโดยผลแห่งกฎหมาย เมื่อบุคคลได้กระทำการอันใดอัน ๑ ขึ้น ดังเช่นผู้ค้ำประกันที่ได้ชำระหนี้ให้แก่เจ้าหนี้ ย่อมได้รับช่วงสิทธิของเจ้าหนี้ ปัญหาในเรื่องนี้อาจเกิดขัดกันขึ้นว่าจะถือตามกฎหมายที่หนี้ได้เกิดขึ้น หรือที่จะปฏิบัติการชำระหนี้ แต่มีทางที่น่าคิดอยู่อย่างหนึ่งว่า ช่วงสิทธินั้นเมื่อเกิดขึ้นโดยผลแห่งกฎหมายของประเทศใด ก็น่าจะต้องปฏิบัติตามกฎหมายนั้น

ส่วนที่ ๓ และ ๔
การใช้สิทธิเรียกร้องของลูกหนี้
เพิกถอนการฉ้อฉล

ในเวลานี้ยังวินิจฉัยไม่ได้ว่า จะใช้กฎหมายของประเทศใด แต่มีทางที่น่าคิดอยู่ว่า สิทธิทั้ง ๒ นี้ย่อมสืบเนื่องมาจากกองทรัพย์สินของลูกหนี้อันเป็นประกันหนี้ของเจ้าหนี้ แต่กฎหมายอาจเกิดขัดกันขึ้นว่าจะใช้กฎหมายของประเทศที่ลูกหนี้มีภูมิลำเนาอันเป็นแหล่งสำคัญแห่งกองทรัพย์สินหรือของศาลที่รับพิจารณานี้ หรือภูมิลำเนาของบุคคลภายนอกที่ถูกใช้สิทธิเรียกร้อง หรือเพิกถอนการฉ้อฉล

ส่วนที่ ๕
สิทธิยึดหน่วง

สิทธิชะนิดนี้มีอยู่เหนือทรัพย์ น่าจะต้องวินิจฉัยตามกฎหมายของประเทศที่ทรัพย์นั้นตั้งอยู่ และถ้าเป็นวัตถุที่มีรูปร่างก็ย่อมเห็นได้ชัดเช่น นายแดงได้ซ่อมรถยนตร์ให้แก่นักท่องเที่ยวที่ผ่านมาในประเทศสยาม ถ้านักท่องเที่ยวยังไม่ชำระค่าจ้างให้แก่นายแดง ๆ ก็คงมีสิทธิยึดหน่วงยึดรถคันนั้นไว้ได้ตามกฎหมายไทย

ส่วนที่ ๖
บุริมสิทธิ

ปัญหาที่จะวินิจฉัยในเบื้องต้นว่า บุริมสิทธิจะเกิดขึ้นหรือไม่ก็จะต้องวินิจฉัยตามกฎหมายของประเทศที่หนี้นั้น ๆ ได้เกิดขึ้น แต่ถ้าจะวินิจฉัยว่าบุริมสิทธิจะปฏิบัติกันได้อย่างไรนั้น ก็จะต้องวินิจฉัยตามกฎหมายต่างประเทศที่ทรัพย์นั้นตั้งอยู่ เช่น นายแดงเป็นเจ้าหนี้นายดำค่าอาหารประจำวัน นายดำมีอสังหาริมทรัพย์อยู่ในประเทศอื่น เช่น ประเทศญี่ปุ่น เราก็จะต้องวินิจฉัยตามกฎหมายญี่ปุ่นประกอบด้วยว่า บุริมสิทธิของนายแดงจะพึงใช้ในประเทศญี่ปุ่นได้อย่างไร

หมวด ๓
ลูกหนี้เจ้าหนี้หลายคน

ในเรื่องนี้มีข้อที่จะต้องแยกพิจารณาหลายประการ เช่น ในเรื่องบ่อเกิดแห่งลูกหนี้เจ้าหนี้หลายคน และในเรื่องผลแห่งหนี้ที่ร่วมกันอยู่ เพราะฉะนั้นจึงควรที่จะวินิจฉัยเป็นเรื่อง ๆ ไป ตามบ่อเกิดแห่งหนี้บ้างและตามหลักที่ว่าด้วยผลแห่งหนี้บ้าง

หมวด ๔
โอนสิทธิเรียกร้อง

ให้ดูเรื่องนีติกรรมที่ได้กล่าวมาแล้ว และเรื่องสัญญาที่จะกล่าวต่อไป

หมวด ๕
ความระงับหนี้

ในเรื่องความระงับหนี้กฎหมายอาจเกิดขัดกันขึ้นได้ ๒ ประการ

ประการที่ ๑ เหตุอันทำให้หนี้ระงับไปว่ามีอยู่กี่ชนิด และเราจะต้องใช้กฎหมายของประเทศใดขึ้นวินิจฉัยว่า เหตุนั้น ๆ ทำให้หนี้ระงับหรือไม่

ประการที่ ๒ เมื่อวินิจฉัยแล้วว่าเหตุอันหนึ่งอันใดได้ทำให้หนี้ระงับไปแล้วยังจะต้องวินิจฉัยต่อไปอีกว่า จะใช้กฎหมายของประเทศใดเป็นหลักในการพิจารณาว่าการกระทำอันเป็นเหตุเช่นนั้นสมบูรณ์หรือไม่

เช่นการชำระหนี้ย่อมรับกันอยู่ทั่วไปว่าเป็นเหตุทำให้หนี้ระงับแต่การชำระหนี้จะสมบูรณ์หรือไม่นั้นเป็นปัญหาที่ยังจะต้องพิจารณาว่าเราจะใช้กฎหมายของประเทศใดขึ้นวินิจฉัย

ในตอนนี้จะได้กล่าวถึงปัญหาประการที่ ๑ ส่วนปัญหาประการที่ ๒ จะได้แยกวินิจฉัยตามส่วนต่าง ๆ

ตามตำราอังกฤษของ "ไดซี" ไม่ได้กล่าวถึงความระงับหนี้โดยฉะเพาะ แต่มีกล่าวไว้ในเรื่องระงับสัญญา ซึ่งได้ถือตามกฎหมายแห่งสัญญา อย่างไรเรียกว่ากฎหมายแห่งสัญญานั้น ต้องวินิจฉัยตามเจตนาของคู่กรณีย์ ถ้าเจตนาของคู่กรณีย์ไม่แสดงออกให้แยกพิจารณาว่า ถ้าสัญญาจะปฏิบัติกันในประเทศที่ได้ทำสัญญานั้นเองก็ใช้กฎหมายของประเทศนั้น ถ้าสัญญาจะปฏิบัติในประเทศอื่นนอกจากประเทศที่ทำสัญญาก็จะต้องใช้กฎหมายของประเทศที่สัญญาจะพึงปฏิบัติกัน (ดูหลัก ๑๕๒ ของไดซี)

เพราะฉะนั้นถ้าหนี้เกิดจากสัญญาความระงับหนี้เช่นนั้น ก็น่าจะต้องเทียบกับหลักที่ได้กล่าวข้างต้น

ตามลัทธิฝรั่งเศสของศาสตราจารย์ Pillet ถือว่า กฎหมายแห่งสัญญาย่อมใช้มาถึงผลแห่งสัญญา เช่น การระงับหนี้ด้วย

ถ้าจะพิจารณาถึงเหตุก็มีทางที่น่าคิดอยู่ว่า เมื่อหนี้ได้ก่อให้เกิดขึ้นโดยอาศัยกฎหมายของประเทศใด เมื่อหนี้นั้นจะระงับก็ควรต้องใช้กฎหมายของประเทศที่หนี้ได้ก่อขึ้น แต่ทั้งนี้ไม่หมายความรวมถึงความระงับหนี้ซึ่งคู่กรณีย์ได้ตกลง หรือแสดงเจตนาไว้ให้ใช้กฎหมายของประเทศอื่น ศาสตราจารย์ Pillet

จึงได้วางข้อยกเว้นว่า ถ้าความระงับหนี้เกิดจากผลแห่งความตกลงของคู่กรณีย์แล้วก็ต้องใช้กฎหมายที่คู่กรณีย์มีความประสงค์ เช่น เรื่องปลดหนี้แปลงหนี้ใหม่ การรับช่วงสิทธิโดยสัญญา (คือเป็นการการชำระหนี้อย่างหนึ่ง) ถ้าเกี่ยวกับเรื่องรับช่วงสิทธิโดยผลแห่งกฎหมายต้องถือตามกฎหมายที่บังคับเรื่องหนี้ของคู่กรณีย์เพราะรับช่วงสิทธิชะนิดนี้ กฎหมายให้ผลแต่เพียงบุคคลบางคน

ส่วนที่ ๑
การชำระหนี้

ในเรื่องแบบแห่งการชำระหนี้ก็น่าจะต้องถือตามหลักในเรื่องแบบโดยทั่วไปว่า การชำระหนี้ทำที่ไหนก็ต้องทำตามแบบของประเทศนั้นส่วนองค์สมบูรณ์แห่งการชำระหนี้อื่น ๆ อันเกี่ยวด้วยเจตนาของคู่กรณีย์ก็จะต้องใช้หลักในเรื่องการแสดงเจตนาและความตกลงของคู่กรณีย์

ส่วนที่ ๒
ปลดหนี้

ให้เทียบกับส่วนที่ ๑ การชำระหนี้

ส่วนที่ ๓
หักกลบลบหนี้

ในเรื่องนี้ควรแยกวินิจฉัยว่า หนี้ทั้งสองซึ่งจะพึงหักกลบลบกันนั้นได้อยู่ในบังคับแห่งกฎหมายอันเดียวกันหรือไม่

ถ้าอยู่ในบังคับกฎหมายอันเดียวกันก็วินิจฉัยตามกฎหมายนั้นเอง

ถ้าอยู่ในบังคับกฎหมายต่างกัน ก็ควรถือตามกฎหมายของทั้งสองประเทศนั้น เมื่อกฎหมายของทั้งสองประเทศบัญญัติให้หักกลบลบหนี้กันได้ การหักกลบลบหนี้ก็พึงมีได้ (ดูคำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคลของศาสตราจารย์ Pillet หน้า ๒๑๕-๒๑๖)

ส่วนที่ ๔
แปลงหนี้ใหม่

การแปลงหนี้ใหม่ซึ่งหนี้เดิมได้มีอุปกรณ์ เช่นในเรื่องสิทธิ จำนำ, จำนอง, ค้ำประกัน ซึ่งอาจอยู่ในบังคับแห่งกฎหมายต่างกันได้ ในกรณีเช่นนี้ ศาสตราจารย์ Pillet กล่าวว่า เพื่อสงวนสิทธิของคนภายนอก ควรวินิจฉัยเทียบเคียงกับเรื่องหักกลบลบหนี้

ส่วนที่ ๕
หนี้เกลื่อนกลืนกัน

ในเรื่องนี้ย่อมเกิดขึ้นโดยแห่งกฎหมาย เพราะฉะนั้นน่าวินิจฉัยตามกฎหมายของประเทศที่หนี้จะต้องอยู่ภายในบังคับ

ลักษณะ ๒
สัญญา

หลักสำคัญในเรื่องสัญญาก็คือเจตนาของคู่กรณีย์เป็นสิ่งสำคัญคู่กรณีย์ประสงค์จะให้ใช้กฎหมายอันใด ถ้ากิจการนั้นไม่ขัดต่อความสงบเรียบร้อย หรือศีลธรรมอันดีแล้วก็จะต้องวินิจฉัยตามเจตนาของคู่กรณีย์นั้น

หมวด ๑
ก่อให้เกิดสัญญา

ปัญหาในกฎหมายระหว่างประเทศอาจเกิดขึ้นได้ในเมื่อคำเสนอและคำสนองได้กระทำในระหว่างบุคคลที่อยู่ต่างประเทศกัน ถ้าจะถือตามหลักแห่งประมวลกฎหมายสยามมาตรา ๓๖๑ แล้ว หลักสำคัญก็มีอยู่ว่า สัญญาย่อมเกิดขึ้นแต่เวลาเมื่อคำบอกกล่าวสนองไปถึงผู้เสนอเพราะฉะนั้นเมื่อผู้เสนออยู่ในประเทศใด คำสนองได้ไปถึงณที่นั้นก็น่าถือว่าสัญญาได้เกิดขึ้นณที่นั้น

หมวด ๒
ผลของสัญญา

หมวด ๓
มัดจำและกำหนดเบี้ยปรับ

หมวด ๔
เลิกสัญญา

ตามความเห็นของศาสตราจารย์ Pillet กฎหมายที่ใช้บังคับสัญญาย่อมใช้บังคับถึงผลอันสืบต่อเนื่องจากสัญญานั้นด้วย

ลักษณะ ๓
จัดการงานนอกสั่ง

ลักษณะ ๔
ลาภมิควรได้

ทั้ง ๒ ลักษณะนี้จัดเข้าอยู่ในประเภทที่เรียกว่าคล้ายสัญญา

ในเรื่องนี้น่าจะต้องใช้กฎหมายของประเทศที่การคล้ายสัญญานั้นได้เกิดขึ้น

ตามหลัก ๗๙ ของไดซี และอุทาหรณ์ ๖ แสดงให้เห็นว่า ตามลัทธิอังกฤษ แม้คล้ายสัญญาที่เกิดขึ้นโดยถูกต้องตามกฎหมายของต่างประเทศ และประเทศอังกฤษไม่รู้จักการคล้ายสัญญานั้นก็ตามคู่กรณีย์ก็อาจฟ้องต่อศาลอังกฤษได้

ลักษณะ ๕
ละเมิด

บางความเห็นให้วินิจฉัยตามกฎหมายของประเทศที่ละเมิดเกิดขึ้นแต่อย่างเดียว

แต่ลัทธิอังกฤษให้วินิจฉัยตามกฎหมายของประเทศที่ละเมิดเกิดขึ้นและกฎหมายของประเทศที่พิจารณาคดี (ให้ดูหลัก ๑๗๗,๑๗๘,๑๗๙ ของไดซี)

บรรพ ๓
เอกเทศสัญญา
ข้อความทั่วไป

เอกเทศสัญญาเป็น สัญญาประเภทที่กฎหมายระบุนามไว้ และมีลักษณะฉะเพาะประเภทสัญญานั้น เช่น ซื้อขาย, ให้ปัน, แลกเปลี่ยน ฯลฯ แต่เอกเทศสัญญาจำต้องอาศัยหลักทั่วไปในเรื่องสัญญาตามที่ได้กล่าวมาแล้ว

อนึ่งมีข้อที่ควรสังเกตถึงลักษณะพิเศษของเอกเทศสัญญาที่เกี่ยวกับอสังหาริมทรัพย์ และสังหาริมทรัพย์

๑. เอกเทศสัญญาอันเกี่ยวกับอสังหาริมทรัพย์

ตามหลักทั่วไปสิทธิทั้งหลายอันมีอยู่เหนืออสังหาริมทรัพย์ย่อมต้องวินิจฉัยตามกฎหมายที่อสังหาริมทรัพย์นั้นตั้งอยู่

แต่หลักที่กล่าวนี้อาจมีข้อยกเว้นได้ ตามตำราของท่านไดซีหลัก ๑๕๔ กล่าวไว้ว่าผลแห่งสัญญาอันเกี่ยวกับอสังหาริมทรัพย์จะต้องวินิจฉัยตามกฎหมายที่บังคับสัญญานั้นเอง แต่ทั้งนี้จะต้องอยู่ในข้อจำกัด ๓ ประการ คือ

(๑) ไม่เกี่ยวแก่การโอนอสังหาริมทรัพย์ ซึ่งในกรณีย์เช่นนั้นต้องวินิจฉัยตามกฎหมาย ของประเทศที่อสังหาริมทรัพย์ตั้งอยู่

(๒) การบังคับตามสัญญานั้นจะต้องเป็นไปได้ตามกฎหมายของประเทศที่อสังหาริมทรัพย์นั้นตั้งอยู่

(๓) คู่กรณีย์จะต้องไม่มีความประสงค์ที่จะใช้กฎหมายของประเทศอสังหาริมทรัพย์นั้นตั้งอยู่บังคับความเกี่ยวพันของตน

ตามอุทาหรณ์ที่ท่านไดซีได้ให้ไว้ประกอบหลัก ๑๕๔ ที่กล่าวแล้วมีเป็นใจความว่า ก.ข. ทำสัญญากันในประเทศสก๊อตแลนด์เพื่อถอนการจำนองที่ดินในอีกประเทศ ๑ โดยออกตั๋วใช้เงินในประเทศสก๊อตแลนด์นั้น

เองต้องถือว่าสัญญาที่ได้ทำกันนั้นเป็นสัญญาสก๊อตแลนด์แม้จะเกี่ยวกับที่ดินในประเทศอื่น แต่สัญญาทำและปฏิบัติกันในประเทศสก๊อตแลนด์จึงต้องอยู่ภายในบังคับ และต้องแปลตามกฎหมายสก๊อต

ตามหลักและอุทาหรณ์ที่ได้กล่าวข้างต้นนี้เป็นการยากที่จะวางหลักลงไปว่า สัญญาชะนิดใดและเกี่ยวพันกับอสังหาริมทรัพย์อย่างไร จึงจะใช้กฎหมายที่บังคับสัญญานั้น

ถ้าจะถือตามความเห็นส่วนตัวของผู้สอนที่มี ควรแยกสัญญาอันเกี่ยวกับทรัพยสิทธิในอสังหาริมทรัพย์กับสัญญาที่เกี่ยวกับสิทธิในเรื่องหนี้อันเป็นบุคคลสิทธิ สัญญาตามที่ได้กล่าวในตอนต้นน่าจะต้องวินิจฉัยตามกฎหมายของประเทศที่อสังหาริมทรัพย์นั้นตั้งอยู่ และสัญญาชะนิดที่กล่าวในตอนหลังน่าจะต้องวินิจฉัยตามกฎหมายที่บังคับสัญญานั้นเอง แต่ความเห็นของผู้สอนนี้ก็อาจเกิดขัดกันขึ้นกับอุทาหรณ์ของไดซีเพราะเหตุว่าการถอนจำนองก็ดี ย่อมเป็นสัญญาอันเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงแก้ไขทรัพยสิทธิอันมีอยู่เหนืออสังหาริมทรัพย์จึงน่าจะต้องวินิจฉัยตามกฎหมายของประเทศที่อสังหาริมทรัพย์นั้นตั้งอยู่

๒. เอกเทศสัญญาอันเกี่ยวกับสังหาริมทรัพย์

ตามหลัก ๑๕๔ ของไดซีให้แยกพิจารณากิจการที่เกี่ยวกับสัญญาโดยตรง และการโอนสังหาริมทรัพย์ กิจการที่เกี่ยวกับสัญญาโดยตรงต้องใช้กฎหมายของสัญญา ส่วนกิจการที่เกี่ยวกับการโอนสังหาริมทรัพย์จะต้องใช้กฎหมายของประเทศที่สังหาริมทรัพย์นั้นตั้งอยู่ อุทาหรณ์ซึ่งท่านไดซีได้ให้ไว้ได้หลัก ๑๕๔ นั้นมีเป็นใจความว่าห้างอังกฤษห้างหนึ่งในกรุงลอนดอนทำสัญญาในกรุงลอนดอนขายสินค้าซึ่งอยู่ในหัวเมืองขึ้นฝรั่งเศสให้แก่พ่อค้าในกรุงลอนดอน การชำระราคาจะกระทำกันในกรุงลอนดอน แต่สินค้านั้นจะต้องบรรทุกมาโดยเรือฝรั่งเศสจากที่ซึ่งสินค้านั้นได้เก็บไว้ ห้างผู้ขายไม่สามารถส่งมอบได้โดยเหตุเกิดการกบฏในหัวเมืองขึ้นฝรั่งเศส และการบรรทุกสินค้านั้นเป็นอันกระทำไม่ได้ ดังนี้ต้องวินิจฉัยตามหลักกฎหมายฝรั่งเศส การที่ผู้ขายไม่สามารถส่งมอบได้นั้นก็อาจถือได้ว่าเป็นเหตุสุดวิสัย แต่สำหรับคดีที่กล่าวข้างต้นศาลในประเทศอังกฤษวินิจฉัยตามกฎหมายอังกฤษซึ่งเป็นประเทศที่ทำสัญญากันนั้นซึ่งไม่ถือว่าเป็นเหตุสุดวิสัย ผู้ขายต้องใช้ค่าสินไหมทดแทนให้แก่ผู้ซื้อในการที่ส่งมอบไม่ได้

ความเห็นของผู้สอนในเรื่องที่เกี่ยวกับเอกเทศสัญญาชะนิดที่เกี่ยวกับสังหาริมทรัพย์นี้ก็คล้ายกันกับในเรื่องเอกเทศสัญญาที่เกี่ยวกับอสังหาริมทรัพย์ คือน่าจะแยกวินิจฉัยถึงสัญญาที่ก่อให้เกิดบุคคลสิทธิอย่างหนึ่ง กับที่ก่อให้เกิดทรัพยสิทธิอีกอย่างหนึ่ง สัญญาที่ก่อให้เกิดบุคคลสิทธิน่าจะต้องวินิจฉัยตามกฎหมายที่บังคับสัญญานั้นเอง แต่สัญญาที่ก่อให้เกิดทรัพยสิทธิก็น่าจะต้องวินิจฉัยตามกฎหมายที่สังหาริมทรัพย์นั้นตั้งอยู่

ลักษณะ ๑
ซื้อขาย

ลักษณะ ๒
แลกเปลี่ยน

ลักษณะ ๓
ให้

ลักษณะ ๔
เช่าทรัพย์

ลักษณะ ๕
เช่าซื้อ

ให้เทียบดูในหลักทั่วไปว่าด้วยเอกเทศสัญญาเช่นนี้เกี่ยวกับสังหาริมทรัพย์หรืออสังหาริมทรัพย์และก่อให้เกิดบุคคลสิทธิหรือทรัพยสิทธิ

ในเรื่องอื่น ๆ เช่นแบบ ความสามารถ ฯลฯ ให้เทียบดูในเรื่องนีติกรรม และสัญญาที่ได้กล่าวมาแล้ว

ลักษณะ ๖
จ้างแรงงาน

ลักษณะ ๗
จ้างทำของ

ให้เทียบดูในเรื่องนีติกรรมและสัญญา

ลักษณะ ๘
รับขน

ปัญหาอันเกี่ยวด้วยเรื่องรับขนอาจเกิดขึ้นเมื่อการรับขนได้มีในระหว่างประเทศ เช่นการโดยสารรถไฟจากกรุงเทพฯ ไปปีนัง

ความรับผิดของผู้รับขนจะต้องวินิจฉัยตามกฎหมายของประเทศใดนั้น ตามหลัก ๑๔๘ ของไดซีย์ว่า บางทีต้องใช้กฎหมายของประเทศที่ความรับผิดได้เกิดขึ้น

ลักษณะ ๙ ลักษณะ ๙
ยืม

ในเรื่องนี้ปัญหาอาจเกิดขึ้นเกี่ยวด้วยอัตราดอกเบี้ยตามสัญญายืมซึ่งบางประเทศไม่ได้กำหนดไว้เลย และแม้จะได้กำหนดไว้อัตราก็ยิ่งหย่อนกว่ากันข้อที่จะวินิจฉัยถึงมีว่า อัตราดอกเบี้ยที่กฎหมายกำหนดไว้จะพึงถือได้หรือไม่ว่า เป็นบทบัญญัติที่เกี่ยวกับศีลธรรมความสงบเรียบร้อยของประชาชน ขอให้วินิจฉัยตามหลักที่ว่าด้วยศีลธรรมและความสงบเรียบร้อยของประชาชนตามที่ได้กล่าวมาแล้ว

ลักษณะ ๑๐
ฝากทรัพย์

ลักษณะ ๑๑
ค้ำประกัน

ให้เทียบดูหลักเรื่องนีติกรรมและสัญญา

ลักษณะ ๑๒
จำนอง

จำนองเป็นสิทธิในอสังหาริมทรัพย์ เหตุฉะนั้นจึงน่าที่จะต้องใช้กฎหมายของประเทศที่อสังหาริมทรัพย์นั้นตั้งอยู่บังคับ แต่ตามหลักอังกฤษบางทีจะมีข้อยกเว้นในเรื่องการถอนจำนอง (ดูคำอธิบายหลักทั่วไปข้อ ๑)

ลักษณะ ๑๓
จำนำ

จำนำเป็นสิทธิที่มีอยู่เหนือสังหาริมทรัพย์ (ให้เทียบดูตามหลักทั่วไปข้อ ๒ ซึ่งได้กล่าวข้างต้น)

ลักษณะ ๑๔
เก็บของในคลังสินค้า

การเก็บของในคลังสินค้ามีกิจการที่ต้องแยกพิจารณา ๒ ประการคือ การเก็บของอย่างหนึ่ง ซึ่งควรเทียบดูในเรื่องสัญญาฝาก และในเรื่องตราสารอีกอย่างหนึ่งซึ่งควรเทียบดูในเรื่องตั๋วเงินและจำนำ

ลักษณะ๑๕
ตัวแทน

การตั้งตัวแทนอาจกระทำในประเทศหนึ่ง แต่กิจการซึ่งตัวแทนจะกระทำกับบุคคลที่ ๓ นั้นอาจเป็นในอีกประเทศหนึ่ง เหตุฉะนั้นความเกี่ยวพันในระหว่างตัวการกับตัวแทนก็จะต้องใช้กฎหมายของประเทศที่สัญญาตัวแทนได้เกิดขึ้น ส่วนความเกี่ยวพันระหว่างตัวการกับบุคคลที่ ๓ นั้น ก็จะต้องใช้ตามกฎหมายของประเทศที่สัญญาอันตัวแทนได้กระทำไปนั้นได้เกิดขึ้น

ตามที่ได้กล่าวมาแล้วนี้โดยอาศัยหลักในเรื่องการใช้หลักกฎหมาย เมื่อข้อพิพาทในทางคดีบุคคลระหว่างประเทศได้เกิดขึ้นอันเกี่ยวด้วยในเรื่องสัญญา (ให้เทียบดูหลัก ๑๗๐,๑๗๑ ของไดซี)

ลักษณะ ๑๖
นายหน้า

ลักษณะ ๑๗
ปราณีประนอมยอมความ

ให้เทียบดูหลักเรื่องนีติกรรมและสัญญา

ลักษณะ ๑๘
การพนันและขันต่อ

ปัญหาที่อาจเกิดขึ้นเสมอเกี่ยวด้วยตั๋วสลากกินแบ่งซึ่งได้ออกในประเทศหนึ่งและส่งมาขายในอีกประเทศหนึ่ง ตั๋วสลากกินแบ่งเป็นการพะนันและขันต่อชะนิดหนึ่ง จะต้องพิจารณาตามกฎหมายของประเทศที่ได้ออกว่ากฎหมายของประเทศนั้นได้ยอมให้อนุญาต และให้มีผลถูกต้องตามกฎหมายหรือไม่ (เทียบดูบัญชีหมาย ๒ ข้อ ๒๐ ซึ่งติดท้ายพระราชบัญญัติการพะนัน พ.ศ. ๒๔๗๓)

อีกประการหนึ่งจะต้องพิจารณาตามกฎหมายของประเทศซึ่งสลากนั้นได้จำหน่าย (เทียบดูพระราชบัญญัติการพะนัน พ.ศ. ๒๔๗๓ มาตรา ๘ และประมวลกฎหมายแพ่งฯ มาตรา ๘๕๔)

ลักษณะ ๑๙
บัญชีเดินสะพัด

ในเรื่องนี้ควรเทียบหลักในเรื่องนีติกรรมและสัญญาอย่างหนึ่งกับหลักในเรื่องการหักกลบลบหนี้อีกอย่างหนึ่ง

ลักษณะ ๒๐
ประกันภัย

เทียบนีติกรรมและสัญญากับในเรื่องตั๋วเงิน (แบบและการโอน)

ลักษณะ ๒๑
ตั๋วเงิน

ในปลายสตวรรษที่แล้วมาได้เคยมีร่างอนุสัญญาที่กรุงเฮกเพื่อให้ประเทศที่เป็นอัครภาคีออกบทบัญญัติเหมือนกันในเรื่องตั๋วเงินทั้งนี้เพื่อเป็นการบำบัดกฎหมายขัดกันเรื่องตั๋วเงินให้หมดไป ในระหว่างนี้สันนิบาตชาติก็กำลังพิจารณาปรึกษากันถึงเรื่องอนุสัญญาดั่งที่ได้กล่าวมาแล้ว ถ้าหากได้กระทำสำเร็จไปได้ ปัญหาขัดกันในเรื่องตั๋วเงินก็คงจะไม่เกิดขึ้นในระหว่างประเทศที่เป็นอัครภาคีแห่งอนุสัญญานั้น

แต่ในเวลานี้หลักกฎหมายในเรื่องตั๋วเงินยังคงขัดกันอยู่ได้ในระหว่างประเทศ

ข้อวินิจฉัยในเรื่องกฎหมาย ขัดกันฉะเพาะตั๋วเงินนี้ควรปฏิบัติตามหลักในเรื่องความสามารถ เรื่องแบบที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้นแต่มีเหตุผลพิเศษที่ควรกล่าวไว้อีกดั่งต่อไปนี้

ข้อ ๑ ความสามารถ

ตามความเห็นเป็นส่วนมากในประเทศฝรั่งเศสเห็นควรถือตามกฎหมายของประเทศที่บุคคลมีสัญชาติ แต่ศาลในประเทศฝรั่งเศสไม่รับรู้ข้อจำกัดความสามารถที่ขัดต่อศีลธรรมหรือความสงบเรียบร้อย เช่นพระราชกฤษฎีกาของพระเจ้ากรุงเนเปิล ลงวันที่ ๘ เมษายน ค.ศ. ๑๘๒๙ ที่ห้ามไม่ให้พระบรมวงศานุวงศ์กระทำการผูกพันตนด้วยตั๋วเงิน

ข้อ ๒ แบบ

ควรถือตามหลักทั่วไปว่า กิจการตามตั๋วเงินนั้นทำที่ไหนก็ต้องใช้แบบของกฎหมายที่นั่น

ข้อ ๓ ผล

การสงวนสิทธิตามตั๋วเงินนั้นอาจแตกต่างกันในระหว่างตั๋วเงินภายในประเทศ กับตั๋วเงินภายนอกประเทศ (ดูประมวลแพ่งฯ มาตรา ๙๐๕ และมาตรา ๙๘๕ วรรค ๒ และ ๙๘๙ วรรค ๒)

ลักษณะ ๒๒
หุ้นส่วนและบริษัท

ลักษณะ ๒๓
สมาคม

ให้เทียบดูตามหลักเรื่องนีติกรรมและสัญญา กับในเรื่องนีติบุคคลตามที่ได้กล่าวมาแล้ว และดูประมวลแพ่งฯ มาตรา ๑๐๑๗ อัน เกี่ยวด้วยข้อความที่จะจดทะเบียนหรือประกาศโฆษณาอันเกิดขึ้นในต่างประเทศ

บรรพ ๔
ทรัพย์สิน

ใจความในกฎหมายลักษณะนี้ ย่อมเกี่ยวถึงชะนิดของทรัพยสิทธิว่าจะพึงมีได้อย่างไรบ้าง และการได้มาซึ่งทรัพย์สินอันอาจมีเหตุพิเศษนอกจากที่ได้กล่าวไว้ในเอกเทศสัญญา มีอาทิการได้มาโดยอายุความ หรือโดยยึดถือปกครอง หรือโดยนีติกรรมซึ่งจำจะต้องปฏิบัติให้ถูกต้องในเรื่องการจดทะเบียน ฯลฯ เหล่านี้เป็นต้น

ปัญหาอันเกี่ยวกับชะนิดแห่งทรัพยสิทธิว่ามีอยู่อย่างไรนั้น จำต้องวินิจฉัยตามกฎหมายซึ่งทรัพย์นั้นตั้งอยู่

ส่วนการได้มาซึ่งทรัพยสิทธิโดยอายุความ หรือโดยการยึดถือปกครอง, จับจอง เช่นนี้ก็จำต้องวินิจฉัยตามกฎหมายของประเทศ ซึ่งทรัพย์นั้นตั้งอยู่ (การได้มาโดยทางมฤดกจะได้กล่าวในบรรพ ๖)

ส่วนการได้มาโดยนีติกรรม อาจมีเหตุพิเศษนอกไปจากที่กล่าวไว้ในเรื่องเอกเทศสัญญาซึ่งจะได้อธิบายโดยสังเขปดังต่อไปนี้

ข้อ ๑ ความสามารถ

มีความเห็นแตกต่างกัน ๒ ทาง

ทางที่ ๑ เห็นว่าจะต้องพิจารณาตามกฎหมายของประเทศที่ทรัพย์นั้นตั้งอยู่ เพราะเหตุที่ความสามารถในการได้มา ซึ่งทรัพย์สินนั้นอาจเกี่ยวกับศีลธรรมหรือความสงบเรียบร้อยของประเทศที่ทรัพย์นั้นตั้งอยู่ได้

ทางที่ ๒ ควรถือตามหลักกฎหมายที่ว่าด้วยความสามารถของบุคคลโดยทั่ว ๆ ไป

ข้อ ๒ แบบ

แบบแห่งการได้มาซึ่งทรัพย์สินนั้น ถ้าเกี่ยวกับอสังหาริมทรัพย์แล้ว บางทีมีกฎหมายบัญญัติไว้ว่าการได้มานั้นจะต้องทำเป็นหนังสือและจดทะเบียนต่อพนักงานเจ้าหน้าที่ เหตุฉะนั้นควรแยกกิจการ ๒ อย่างนี้ออกพิจารณา

ในเรื่องที่เกี่ยวกับการจดทะเบียนต่อพนักงานเจ้าหน้าที่นั้น เราจำต้องวินิจฉัยตามกฎหมายของประเทศที่ทรัพย์นั้นตั้งอยู่เป็นธรรมดาอยู่เอง

แต่การที่ทำเป็นหนังสือนั้นน่าจะต้องแยกพิจารณาว่ากฎหมายของประเทศที่ทรัพย์นั้นตั้งอยู่ได้บัญญัติให้ไปทำหนังสือต่อหน้าพนักงานเจ้าหน้าที่ซึ่งทรัพย์นั้นตั้งอยู่หรือไม่ ถ้าบัญญัติไว้เช่นนั้นแบบแห่งการทำเป็นหนังสือนี้ก็จะต้องวินิจฉัยตามกฎหมายของประเทศนั้นตั้งอยู่ ถ้ามิได้บัญญัติไว้เช่นนั้นน่าคิดว่าการต้องการทำเป็นหนังสือนี้ก็จะต้องวินิจฉัยตามหลักกฎหมายในเรื่องแบบแห่งนิติกรรมและสัญญาโดยทั่ว ๆ ไป (ดูประมวลแพ่งฯ มาตรา ๔๕๖ เรื่องซื้อขาย ฯลฯ)

ส่วนเกณฑ์อื่น ๆ แห่งนิติกรรมอันทำให้ได้มาซึ่งทรัพยสิทธินั้นเช่นในเรื่องการแสดงเจตนา (ให้เทียบดูหลักเรื่องนิติกรรมและสัญญาที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น)

บรรพ ๕

ครอบครัว

ลักษณะ ๑

ผัวเมีย

หมวด ๑

สัญญาแต่งงาน

ส่วนที่ ๑
ความตกลง

ปัญหาในเรื่องนี้อาจเกิดขึ้นในการที่จะวินิจฉัยว่า เหตุอันกระทำให้เจตนาเป็นโมฆะและเป็นโมฆียะนั้น จะต้องพิจารณาไปตามกฎหมายของประเทศใด เพราะอาจมีเหตุบางอย่าง เช่นความสำคัญผิดในคุณสมบัติว่า บุคคลหลักซึ่งตามหลักนีติกรรมโดยทั่ว ๆ ไปแล้วเป็นเหตุให้นีติกรรมนั้นเป็นโมฆียะได้ แต่ถ้าเกี่ยวกับสัญญาแต่งงานกฎหมายบางประเทศไม่ถือว่า ความสำคัญผิดในคุณสมบัติของบุคคลเป็นเหตุให้สัญญาแต่งงานเป็นโมฆียะ

ความเห็นในเรื่องนี้อาจมีแตกต่างกันได้หลายทาง แต่เห็นควรอนุโลมตามหลักในเรื่องการแสดงเจตนาในนีติกรรมและความตกลงในสัญญาที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น

ส่วนที่ ๒
ความสามารถ
บทที่ ๑
การกำหนดอายุ

ในเรื่องกำหนดอายุว่า บุคคลที่จะพึงกระทำการสมรสได้นั้นตามธรรมดาจะต้องถือตามหลักในเรื่องความสามารถว่าให้ใช้กฎหมายของประเทศไหน

แต่ให้สังเกตว่าการกำหนดอายุในการสมรสนั้น ไม่ใช่เป็นบทบัญญัติที่เกี่ยวกับการได้เสียของเอกชนเท่านั้นเอง คือยังเกี่ยวกับศีลธรรม ความสงบเรียบร้อยของประเทศด้วย เช่นกฎหมายลักษณะอาชญาที่ลงโทษผู้กระทำชำเราเด็กอายุต่ำกว่า ๑๒ ปี เพราะฉะนั้นจึงน่าคิดว่า การกำหนดอายุนี้นอกจากจะวินิจฉัยตามกฎหมายที่ได้กล่าวในเรื่องความสามารถแล้ว ยังจะวินิจฉัยตามกฎหมายของประเทศที่สัญญาแต่งงานนั้นได้เกิดขึ้นด้วย เช่นพวกที่ถือศาสนามะหะมัดซึ่งอยู่ในประเทศแอฟริกา ฝ่ายหญิงมีอายุเพียง ๗ ปี เข้ามากระทำการสมรสกันในประเทศสยามดังนี้ แม้กฎหมายที่บัญญัติในเรื่องความสามารถของบุคคลนั้นจะยอมให้กระทำการสมรสได้ก็ตามแต่เมื่อขัดต่อกฎหมายสยามอันเป็นประเทศที่สัญญาแต่งงานนั้นเกิดขึ้นแล้ว การสมรสนั้นก็ไม่น่าจะสมบูรณ์ได้

บทที่ ๒
ข้อบีดบั้นในการสมรส

นอกจากเรื่องกำหนดอายุดังกล่าวข้างต้น หรือแม้แต่บุคคลจะมีอายุครบตามกำหนดดังกล่าวข้างต้น

แล้วก็ตาม ยังมีข้อขัดขั้นในการสมรสซึ่งควรพิจารณาดังต่อไปนี้

๑. ข้อขัดขั้นระหว่างญาติที่สนิท

ในบางประเทศได้มีกฎหมายห้ามมิให้ญาติที่สนิททำการสมรสเป็นสามีภรรยากัน แต่ในบางประเทศข้อขัดขั้นเช่นนี้ไม่มี ปัญหาจึงมีว่า ถ้าคนต่างด้าวที่เป็นญาติสนิทได้เข้าไปทำการสมรสในอีกประเทศหนึ่งซึ่งไม่มีข้อขัดขั้น หรือประเทศของคนต่างด้าวไม่มีข้อขัดขั้น แต่ประเทศที่จะทำการสมรสมีข้อขัดขั้น การสมรสนั้นจะเป็นไปได้หรือไม่?

ปัญหาเรื่องนี้คงอยู่ที่ว่าข้อขัดขั้นเช่นนี้เกี่ยวกับศีลธรรมอันดีหรือความสงบเรียบร้อยของประชาชนหรือไม่ ข้อขัดขั้นเช่นนี้จะถือตามกฎหมายของคนต่างด้าว หรือของประเทศที่จะทำการสมรส

ในข้อที่ว่าข้อขัดขั้นเช่นนี้จะเกี่ยวกับศีลธรรมอันดีหรือความสงบเรียบร้อยของประชาชนบ้างหรือไม่นั้น ความเห็นยังแตกต่างกันอยู่

ตามความเห็นที่ ๑ กล่าวว่าในเรื่องนี้เกี่ยวกับครอบครัวของคนต่างด้าว หาได้เกี่ยวถึงครอบครัวของพลเมืองในประเทศไม่ แม้ข้อขัดขั้นเช่นนี้จะเกี่ยวกับศีลธรรมอันดี ก็ควรยอมผ่อนผันให้ได้

ตามความเห็นที่ ๒ กล่าวว่า ข้อขัดขั้นเช่นนี้เกี่ยวกับศีลธรรมอันดี และเกี่ยวกับการที่กฎหมายประสงค์คุ้มครองบุตรที่จะเกิดขึ้นให้เป็นพลเมืองที่แข็งแรงแม้จะเกี่ยวกับครอบครัวของคนต่างด้าว บุคคลทุกคนก็จะต้องเคารพตาม

ส่วนการที่จะวินิจฉัยว่าจะต้องถือตามกฎหมายของประเทศใดขึ้นพิจารณาว่ามีข้อขัดขั้นเช่นนี้หรือไม่นั้น เห็นว่าข้อขัดขั้นเช่นนี้แม้จะมีอยู่ในกฎหมายของคนต่างด้าว หรือของประเทศที่ทำการสมรส แต่ประเทศใดประเทศหนึ่งก็ดี ถ้าฟังว่าข้อขัดขั้นเช่นนี้เกี่ยวกับศีลธรรมอันฝ่าฝืนต่อข้อขัดขั้นที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ย่อมไม่สมบูรณ์

๒. ข้อขัดขั้นในการมีภรรยาหรือสามีหลายคนในคราวเดียวกัน

ข้อขัดขั้นที่ห้ามมิให้หญิงมีสามีหลายคนในคราวเดียวกันนั้น ปัญหาในทางกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคลแทบจะไม่เกิดขึ้น เพราะประเทศต่าง ๆ ที่เป็นสมาชิกเข้าร่วมคณะระหว่างประเทศแล้วได้มีข้อห้ามไว้เช่นเดียวกัน

ปัญหาจะเกิดขึ้นเกี่ยวกับข้อขัดขั้นที่ห้ามมิให้ชายมีภรรยาหลายคนในคราวเดียวกัน เพราะบางประเทศอนุญาตให้ชายทำเช่นนั้นได้ เช่นในประเทศสยาม ส่วนประเทศยุโรปมีอาทิประเทศฝรั่งเศส อังกฤษได้ห้ามไว้ และอาจได้รับโทษในทางอาชญา ย่อมถือได้ว่าในประเทศที่มีข้อห้ามเช่นนี้ ข้อขัดขั้นในการมีภรรยาหลายคนจึงเกี่ยวกับศีลธรรมอันดี หรือความสงบเรียบร้อยของประชาชน

การวินิจฉัยปัญหาข้ออื่น ๆ ให้เทียบตามข้อขัดขั้นเรื่องญาติที่สนิททำการสมรสกัน

๓. ข้อขัดขั้นในการแต่งงานกับหญิงหม้ายและหญิงที่หย่ากับสามี

ในบางประเทศเช่นประเทศฝรั่งเศสได้มีข้อกำหนดว่าหญิงหม้ายและหญิงที่หย่ากับสามีจะยังทำ

การสมรสไม่ได้ จนกว่าระยะเวลาจะล่วงพ้นไปแล้ว ๓๐๐ วัน นับแต่วันที่สามีตายหรือได้หย่ากัน ข้อขีดขั้นทั้งนี้มีขึ้นเพื่อป้องกันมิให้เกิดความเข้าใจผิดในเรื่องบิดาของเด็กซึ่งจะเกิดในระหว่างนั้น เพราะยังเป็นระยะเวลาที่ขนาบคาบเกี่ยวกันอยู่ ข้อขีดขั้นทั้งนี้ย่อมเกี่ยวกับศีลธรรมอันดีของประชาชน

การวินิจฉัยปัญหาอื่น ๆ ให้เทียบตามข้อขีดขั้น ๑ ที่ได้กล่าวมาแล้ว

๔. ข้อขีดขั้นเกี่ยวกับสาสนา

ข้อขีดขั้นเกี่ยวกับสาสนาอาจเกิดขึ้น ๒ ประการ คือ

ประการ ๑ บางประเทศห้ามไม่ได้บุคคลที่ถือสาสนาต่างกันทำการสมรสกัน เช่น กฎหมายเอ๊าสเตรียห้ามการสมรสระหว่างผู้ถือกับไม่ถือคริศตศาสนา กฎหมายมะหะมัดห้ามมิให้ผู้ถือกับไม่ถือศาสนามะหะมัดทำการสมรสกัน

ประการที่ ๒ ข้อขีดขั้นอันเกิดขึ้นโดยฐานะของผู้เป็นบรรพชิต เช่นตามศาสนาคาโธลิค พระบาทหลวงทำการสมรสไม่ได้ หรือตามกฎหมายไทย พระภิกษุสามเณรทำการสมรสไม่ได้

ข้อขีดขั้นเกี่ยวด้วยสาสนานั้น ตามอนุสัญญากรุงเฮก ค.ศ. ๑๙๐๒ ยอมให้บุคคลซึ่งถูกกฎหมายแห่งชาติของตนห้ามการสมรสอันเนื่องจากสาสนาไปทำการสมรสในประเทศที่ไม่มีข้อขีดขั้นนั้นได้ และการสมรสนั้นย่อมสมบูรณ์ในประเทศที่ทำการสมรส แต่ไม่สมบูรณ์ในประเทศของตน

ข้อขีดขั้นอันเกี่ยวด้วยสาสนาจะมีวงเขตต์อยู่ก็แต่ในประเทศที่ได้ตั้งข้อขีดขั้นนั้นขึ้นไว้ไม่ขยายไปถึงประเทศอื่น ๆ ด้วย เช่นชาวออสเตรียประสงค์ทำการสมรสกับหญิงไทยในประเทศสยาม การสมรสนั้นย่อมสมบูรณ์ในประเทศสยามได้ แม้จะเกี่ยวกับความสามารถของบรรพชิต ศาสตราจารย์เวสแห่งมหาวิทยาลัยกรุงปารีสได้อธิบายไว้ว่าการสมรสแห่งบรรพชิตต่างด้าวในประเทศฝรั่งเศสนั้นย่อมสมบูรณ์ เพราะเหตุที่ประเทศฝรั่งเศสไม่รับรู้สาสนาใด ๆ ทั้งหมดในทางรัฐบาล เหตุฉะนั้นสาสนาจึ่งไม่เกี่ยวกับความสงบเรียบร้อยหรือศีลธรรมอันดีของประชาชนในประเทศฝรั่งเศส ในเรื่องนี้น่าพิจารณาเป็นเรื่อง ๆ ไป ในประเทศใดสาสนาเกี่ยวกับศีลธรรมหรือความสงบเรียบร้อย ถ้าไม่เกี่ยว การสมรสของบรรพชิตต่างด้าวในประเทศนั้นก็อาจสมบูรณ์ได้ ถ้าจะถือเค้าความเห็นของอนุสัญญากรุงเฮก ค.ศ. ๑๙๐๒

อนึ่งควรสังเกตว่า การที่กฎหมายบางประเทศได้บัญญัติข้อขีดขั้นอันเกี่ยวกับสาสนาไว้อาจจะเป็นแต่ฉะเพาะสาสนาใดสาสนาหนึ่งเท่านั้น ไม่ใช่ข้อขีดขั้นของทุก ๆ สาสนาเสมอไป

๕. ข้อขีดขั้นระหว่างผู้ที่มีผิวต่างกัน

กฎหมายบางรัฐในสหปาลีรัฐอเมริกาได้มีข้อห้ามมิให้คนผิวขาวแต่งงานกับชาวนิโกร ข้อขีดขั้นเช่นนี้อาจจะเกี่ยวกับความสงบเรียบร้อยของประชาชนก็แต่ฉะเพาะในรัฐที่มีกฎหมายเช่นนั้น แต่ไม่ใช่เป็นศีลธรรมอันดีในประเทศอื่น ๆ เหตุฉะนั้นการสมรสระหว่างคนอเมริกัน ผิวขาวกับผิวดำในประเทศสยามอาจสมบูรณ์ได้

ส่วนที่ ๓
แบบพิธีการสมรส

การสมรสอาจกระทำตามแบบพิธีของประเทศที่การสมรสนั้นจะเกิดขึ้น หรือจะทำต่อหน้าทูตต่อหน้ากงสุลแห่งชาติของตนก็ได้

หมวด ๒
ผลของการสมรส
ในส่วนที่เกี่ยวกับตัวบุคคลสามีภรรยา

ในส่วนที่เกี่ยวกับตัวบุคคลสามีภรรยา เช่นอำนาจของสามีเหนือภรรยา หรือหน้าที่ของภรรยาอันจะมีต่อสามีนั้น ตามหลักก็จะต้องถือตามกฎหมายแห่งสัญชาติของสามีภรรยานั้น นอกจากจะเป็นการขัดต่อความสงบเรียบร้อย หรือศีลธรรมอันดีของประชาชน (เทียบดูความคิดตามอนุสัญญากรุงเฮก ฉะบับลงวันที่ ๑๗ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๙๐๕) ถ้าหากสามีภรรยามีสัญชาติต่างกันน่าถือตามกฎหมายสัญชาติของสามี

ตัวอย่างที่ศาลในประเทศฝรั่งเศสเคยตัดสิน คือหญิงอิตาเลียนได้รับอำนาจจากสามีให้กระทำนิติกรรมใด ๆ ได้ทั่วไปนั้น หญิงอิตาเลียนย่อมมีอำนาจเช่นนั้นในประเทศฝรั่งเศสด้วย แม้ว่ากฎหมายฝรั่งเศสจะมีข้อจำกัดขีดขั้นในเรื่องความสามารถของหญิงสามีก็ตาม แต่ข้อขีดขั้นนั้นเป็นเรื่องเกียวแก่ตัวบุคคลของสามีภรรยา ไม่เกี่ยวกับศีลธรรมอันดี หรือความสงบเรียบร้อยของประชาชน

หมวด ๓
ผลของการสมรส
ในส่วนที่เกี่ยวกับทรัพย์สินระหว่างสามีภรรยา

การสมรสย่อมมีผลถึงทรัพย์สมบัติระหว่างสามีภรรยาด้วย ในเรื่องทรัพย์สมบัตินั้นย่อมต่างกับตัวบุคคล เพราะตามปกติผู้ที่เป็นเจ้าของทรัพย์สมบัติย่อมมีเสรีภาพที่จะตกลงทำการผูกพันทรัพย์สมบัติของตนได้ หรือจะทำให้ทรัพย์สมบัติของตนตกอยู่ในบังคับแห่งความเกี่ยวพันชะนิดใด เหตุฉะนั้นในเรื่องทรัพย์สินระหว่างสามีภรรยาก็อาจเป็นไปตามเจตนาของสามีภรรยาว่าจะเลือกถือตามกฎหมายประเทศใด

แต่ถ้าสามีภรรยามิได้แสดงเจตนาไว้โดยชัดแจ้งเช่นนี้ ก็จะต้องแปลเจตนาของสามีภรรยาว่าจะถือสิทธิใดหรือกฎหมายใด การแปลเจตนานี้ความเห็นยังแตกต่างกันอยู่

ความเห็นที่ ๑ ควรใช้กฎหมายของประเทศซึ่งการสมรสได้กระทำขึ้น

ความเห็นที่ ๒ ควรใช้กฎหมายแห่งสัญชาติของสามี

ความเห็นที่ ๓ ควรใช้กฎหมายแห่งสัญชาติเดิมของภรรยาเพราะในเรื่องนี้ย่อมเกี่ยวแก่การควบคุมหรือปกครองทรัพย์ของภรรยาส่วนทรัพย์ของสามีนั้นสามีย่อมมีอิสสระ

ตามแนวความคิดแห่งอนุสัญญากรุงเฮกฉะบับ ลงวันที่ ๑๗ กรกฎาคม ค.ศ.๑๙๐๕ มาตรา ๒ วรรค ๑ ได้บัญญัติไว้ว่าผลแห่งการสมรสอันเกี่ยวกับทรัพย์สินระหว่างสามีภรรยา ไม่ว่าจะเป็นอสังหาริมทรัพย์หรือสังหาริมทรัพย์ย่อมต้องเป็นไปตามกฎหมายของประเทศซึ่งสามีได้มีสัญชาติในขณะได้ทำการสมรส นั้น อนุสัญญากรุงเฮกฉะบับนี้ได้บัญญัติการแปลเจตนาของสามีภรรยาไว้ดังนั้นก็เพราะเหตุว่าตามปกติภรรยาย่อมถือสัญชาติตามสามี

ถ้าถือตามความเห็นนี้ แม้สามีภรรยาได้เปลี่ยนสัญชาติไปทั้งคู่หรือฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดได้เปลี่ยนสัญชาติก็ดี การเปลี่ยนสัญชาตินี้ย่อมไม่เปลี่ยนแปลงความเกี่ยวพันในเรื่องทรัพย์สินระหว่างสามีภรรยาคู่นั้น เพราะเหตุในเรื่อง ความเกี่ยวพันอันเกี่ยวแก่ทรัพย์สินระหว่างสามีภรรยา เรายอมถือเอาเจตนาของคู่กรณีเป็นใหญ่ ไม่ใช่ถือตามกฎหมายของประเทศที่คู่กรณีมีสัญชาติ เหตุฉะนั้นแม้ภายหลังสามีภรรยาจะเปลี่ยนสัญชาติความเกี่ยวพันในเรื่องทรัพย์สินก็ยังคงเป็นอยู่ตามเดิม

หมวด ๔
การหย่าและร้าง

การหย่า คือการขาดจากสามีภรรยา และตัดความเกี่ยวพันอย่างใด ๆ ทั้งหมด

การร้าง คือการพรากจากการอยู่ร่วมกันไม่ถึงกับเป็นการขาดจากสามีภรรยา

การที่กฎหมายเกิดขัดกันขึ้นในเรื่องนี้ก็เพราะกฎหมายบางประเทศยอมให้มีแต่หย่า บางประเทศมีแต่การร้าง กับทั้งเหตุแห่งการที่จะหย่าหรือร้างในประเทศหนึ่งต่างกับในอีกประเทศหนึ่ง

ในขั้นแรกเราควรทราบพอเป็นเค้าถึงหลักกฎหมายในเรื่องหย่าและร้างของนานาประเทศ เราอาจแยกออกได้ดังนี้ :

ก. ประเทศที่หย่าและร้างกันได้ เช่นฝรั่งเศส, เบลเยียม, ฮอลันดา ส่วนประเทศเอ๊าสเตรียยอมให้หย่าได้สำหรับผู้ไม่ถือศาสนาคาธอลิค ถ้าเป็นผู้ถือศาสนาคาธอลิคยอมให้ร้างกันได้แต่หย่าไม่ได้

ข. ประเทศที่มีการหย่าอย่างเดียว เช่นประเทศเยอรมัน, สเวเดน, นอรเวย์

ค. ประเทศที่ร้างกันได้อย่างเดียวไม่มีการหย่า เช่นประเทศอิตาลี, สเปญ

เหตุแห่งการหย่าและร้างกันนั้น ตามเค้าความคิดแห่งอนุสัญญากรุงเฮก ฉะบับลงวันที่ ๑๒ มิถุนายน ค.ศ. ๑๙๐๒ ให้วินิจฉัยตาม **กฎหมายของประเทศที่สามีภรรยามีสัญชาติกับประเทศที่การร้องขอหย่า หรือร้างนั้นได้มีขึ้น** ถ้าเหตุที่ร้องขอไม่ตรงกันในระหว่างกฎหมาย ๒ ประเทศนี้ การหย่าหรือร้างก็มิอาจจะมีขึ้นได้

ลักษณะ ๒
บุตรกับบิดามารดา

หมวด ๑
การเป็นบุตรของบิดามารดา

ส่วนที่ ๑
บุตรโดยชอบด้วยกฎหมาย

ถ้าปัญหาเกิดขึ้นว่าบุคคลหนึ่งจะเป็นบุตรโดยชอบด้วยกฎหมายของอีกบุคคลหรือไม่นั้น ถ้าหากผู้อ้างกับผู้ถูกอ้างมีสัญชาติเดียวกัน มีภูมิลำเนาในประเทศเดียวกัน และคดีก็เกิดในศาลที่บุคคลทั้ง ๒ มีภูมิลำเนา เช่นนี้ปัญหาไม่อาจเกิดขึ้นปัญหาจะเกิดขึ้นเมื่อกรณีเหตุต่าง ๆ เหล่านี้ได้แยกย้ายกัน เช่นมีสัญชาติต่างกันหรือมีภูมิลำเนาต่างกันเป็นต้น การวินิจฉัยปัญหาอันพึงจะเกิดนั้นต้องแยกพิจารณา :

บทที่ ๑
วิธีขอร้องให้แสดงว่าเป็นบุตรโดยชอบด้วยกฎหมาย

วิธีเช่นนี้น่าจะต้องเป็นไปตามกฎหมายของศาลที่พิจารณาคดีนั้นเพราะเหตุว่าเกี่ยวกับวิธีพิจารณา

บทที่ ๒
เหตุแห่งการที่จะยอมรับให้พิศูจน์

การร้องขอให้แสดงว่าเป็นบุตรโดยชอบด้วยกฎหมายนั้น กฎหมายหลายประเทศมักจะกำหนดกรณีที่จะพึงยอมให้พิศูจน์ได้ เหตุเหล่านี้จะต้องวินิจฉัยตามกฎหมายของประเทศใด ความเห็นยังแตกต่างกันอยู่

ความเห็นที่ ๑ กล่าวว่าต้องวินิจฉัยตามกฎหมายที่บังคับสภาพบุคคลของเด็ก เพราะเป็นปัญหาเกี่ยวแก่เด็ก

ความเห็นที่ ๒ กล่าวว่าต้องวินิจฉัยตามกฎหมายที่บังคับถึงสภาพบุคคลของบิดา เพราะเนื่องมาแต่ผลแห่งการสมรส ซึ่งแม้แต่ในกรณีที่เกี่ยวกับภรรยาก็ยังควรให้วินิจฉัยตามกฎหมายของสามีในเรื่องบุตรอันเกิดแต่การสมรส ก็ควรอนุโลมเช่นเดียวกัน

ปัญหายังมีต่อไปอีกถ้าฝ่ายบุตรหรือฝ่ายบิดาได้โอนสัญชาติในภายหลัง กรณีเช่นนี้ถ้าวินิจฉัยในเบื้องต้นว่าให้ใช้กฎหมายที่บังคับสภาพบุคคลของฝ่ายใดก็ตาม ถ้ากฎหมายนั้นเป็นกฎหมายของประเทศที่บุคคลมีสัญชาติดั่งนี้แล้ว ความยุ่งยากก็จะเกิดขึ้นว่าจะใช้กฎหมายของประเทศที่บุคคลมีสัญชาติเดิมหรือสัญชาติในขณะที่ฟ้องร้อง มีผู้ออกความเห็นว่าควรใช้กฎหมายของประเทศที่บุคคลมีสัญชาติในขณะที่บุตรเกิด

ส่วนที่ ๒
บุตรโดยไม่ชอบด้วยกฎหมาย

บุตรจำพวกนี้มีหลายประเภท คือบุตรอันเกิดแต่การที่บิดามารดาได้เสียกันเองแต่ไม่ใช่เป็นเพราะการชู้อย่างหนึ่ง บุตรอันเกิดแต่การเป็นชู้อย่างหนึ่ง และบุตรอันเกิดแต่ญาติสนิทได้เสียกันเองอย่างหนึ่ง บุตรชะนิดแรกบางประเทศยอมให้มีการรับรองได้ บุตรชะนิดอื่น ๆ กฎหมายหลายประเทศไม่ยอมให้มีการรับรองเพราะเหตุถือว่าเป็นการผิดศีลธรรมอันดี

ในกรณีที่การรับรองพึงมิได้ ปัญหาก็อาจเกิดขึ้นได้เหมือนส่วนที่ ๑ ให้เทียบดูข้อความในส่วนที่ ๑

ส่วนที่ ๓
บุตรบุญธรรม

บุตรบุญธรรมในบางประเทศยอมให้มีได้ และมีสภาพดุจบุตรโดยชอบด้วยกฎหมาย การรับบุคคลเป็นบุตรบุญธรรมนั้นย่อมเกิดจากนีติกรรมของบุคคลทั้ง ๒ ฝ่าย ปัญหาในเรื่องนี้เกิดขึ้นโดยมากเกี่ยวแก่ความสามารถซึ่งจะต้องวินิจฉัยตามกฎหมายของบิดาเลี้ยงอย่างหนึ่ง กับกฎหมายของบุตรบุญธรรมอีกอย่างหนึ่ง ถ้าฝ่ายใดไม่มีความสามารถ การเป็นบุตรบุญธรรมก็ใช้ไม่ได้ ความสามารถในที่นี้หมายถึงความสามารถในการเป็นบุตรบุญธรรม และการเป็นบิดาเลี้ยง ซึ่งอาจมีกำหนดแตกต่างกับในความสามารถในการทำนีติกรรม

กฎหมายที่บัญญัติความสามารถในเรื่องนี้ต้องไม่ขัดต่อศีลธรรมความสงบเรียบร้อย เช่นข้อขีดขั้นในเรื่องบรรพชิตที่จะมีบุตรบุญธรรมไม่ได้ตามกฎหมายของบางประเทศนั้น ศาลในประเทศฝรั่งเศสไม่ยอมรับรู้ หรือข้อขีดขั้นของบางประเทศที่บัญญัติว่าพระบรมวงศานุวงศ์จะมีบุตรบุญธรรมไม่ได้ นอกจากจะได้รับพระบรมราชนุญาตของพระเจ้าแผ่นดินประเทศนั้น ก็ให้ใช้ไม่ได้ในประเทศฝรั่งเศส

หมวด ๒
อำนาจและหน้าที่ของบิดามารดาอันเกี่ยวแก่บุตร

ปัญหาในเรื่องนี้มีว่า จะใช้กฎหมายใดบังคับสิทธิและหน้าที่เช่นนี้ก็จะต้องวินิจฉัยเสียก่อนว่า อำนาจและหน้าที่เช่นนี้ได้บัญญัติไว้เพื่อประโยชน์ของใคร ศาสตราจารย์เวสกล่าวว่า ทั้งนี้เพื่อประโยชน์

ของบุตร เหตุฉะนั้นจึงควรใช้กฎหมายของบุตร แต่ศาลสูงประเทศฝรั่งเศสเคยตัดสินตรงกันข้าม คือให้ใช้กฎหมายของผู้มีอำนาจเหนือบุตร เช่นมารดามีสัญชาติฝรั่งเศสมีอำนาจเหนือบุตรที่เป็นคนต่างด้าว มารดาอาจเรียกร้องเอาสิทธิเก็บกินตามกฎหมายฝรั่งเศสจากทรัพย์สินของบุตรได้ แม้กฎหมายของบุตรจะไม่ยอมให้สิทธิเก็บกินนั้น

ลักษณะ ๓
การคุ้มครองของผู้ไม่มีความสามารถเต็มภูมิ

หมวด ๑
ผู้เยาว์

หลักทั่วไปในเรื่องนี้ คือการตั้งผู้แทนโดยชอบธรรมของผู้เยาว์ อำนาจและหน้าที่ของผู้แทนโดยชอบธรรมจะต้องเป็นไปตามกฎหมายของผู้เยาว์

แต่ถ้าผู้เยาว์ไม่มีถิ่นที่อยู่ในต่างประเทศ ทูตหรือกงสุลของผู้เยาว์อาจมีอำนาจจัดตั้งผู้แทนโดยชอบธรรมได้ แล้วแต่กฎหมายของผู้เยาว์จะบัญญัติไว้ หรือมีสัญญาตกลงกันเป็นอย่างอื่น

หมวด ๒
ผู้ไร้ความสามารถและเสมือนไร้ความสามารถ

อนุสัญญากรุงเฮกฉะบับ ลงวันที่ ๑๗ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๙๐๕ ได้บัญญัติหลักทั่วไปคล้ายกับในเรื่องผู้เยาว์ แต่มีข้อยกเว้นในวิธีจัดการผู้พิทักษ์และผู้อนุบาล กับมีปัญหาเกี่ยวกับผลแห่งคำสั่งซึ่งแสดงว่าบุคคลเป็นผู้ไร้ความสามารถหรือเสมือนไร้ความสามารถตามแนวแห่งอนุสัญญานั้นย่อมมีผลตลอดไปถึงประเทศทั้งหลายที่เป็นอัครภาคีแห่งอนุสัญญานั้น

บรรพ ๖
มฤดก

ลักษณะ ๑
มฤดกไม่มีพินัยกรรม

ปัญหาโดยตรงอันเนื่องแต่กฎหมายขัดกันในเรื่องนี้มีอยู่ว่าการที่มฤดกของคนต่างด้าวจะตกทอด

ไปยังผู้ใดนั้น จะต้องใช้กฎหมายของประเทศใดบังคับ

ความเห็นในเรื่องนี้มีอยู่ ๓ ทาง

ทางที่ ๑ ควรใช้กฎหมายของประเทศที่ผู้ตายได้มีสัญชาติไม่ว่ามฤดกนั้นจะเป็นสังหาริมทรัพย์ หรืออสังหาริมทรัพย์ เพราะเหตุว่า

ก. กองมฤดกเกี่ยวกับครอบครัวกับสภาพบุคคลจึ่งควรเป็นไปตามกฎหมายที่บังคับสภาพบุคคล

ข. ในเรื่องมฤดกไม่มีพินัยกรรม กฎหมายบัญญัติให้ตกทอดไปยังทายาทใด ๆ นั้น ก็เพราะกฎหมายสันนิษฐานเจตนาของผู้ตายว่าถ้าหากบุคคลนั้นปลงใจให้ก็คงจะเป็นบุคคลที่จัดว่าเป็นทายาท ตามธรรมดาบุคคลเราย่อมรู้จักกฎหมายของตนดีว่ากฎหมายของประเทศอื่น เหตุนั้นถ้าผู้ตายมีสัญชาติใดก็น่าสันนิษฐานตามกฎหมายของประเทศนั้น

ค. ความเห็นนี้ยังมีประโยชน์ในทางปฏิบัติ คือรวมกองทรัพย์สินของผู้ตายให้อยู่ในใต้กฎหมายอันเดียวกัน ไม่แยกย้ายว่าอสังหาริมทรัพย์อยู่ใต้กฎหมายอย่างหนึ่ง สังหาริมทรัพย์อยู่ใต้กฎหมายอีกอย่างหนึ่ง

ทางที่ ๒ กฎหมายมฤดกเกี่ยวแก่วิธีได้ทรัพย์ต้องเป็นไปตามกฎหมายที่ทรัพย์นั้นตั้งอยู่ในขณะที่บุคคลตาย เพราะเหตุว่ามฤดกอาจเกี่ยวแก่รัฐประศาสโนบายของประเทศ เช่นประเทศฝรั่งเศสในเวลานี้ไม่ยอมรับรู้สิทธิของบุตรชายคนโตที่จะได้รับทรัพย์มฤดกแต่ผู้เดียวเหตุฉะนั้นจึ่งควรวินิจฉัยให้เป็นไปตามกฎหมายของประเทศที่ทรัพย์นั้นตั้งอยู่

ทางที่ ๓ ความเห็นคล้ายทางที่ ๒ ต่างกันแต่ว่าถ้าเกี่ยวกับสังหาริมทรัพย์ให้วินิจฉัยตามกฎหมายของประเทศที่ผู้ตายมีภูมิลำเนาในขณะที่ตาย ศาลในประเทศฝรั่งเศสได้ถือตามความเห็นทางที่ ๓

กฎหมายของนานาประเทศไม่ลงรอยกัน

ประเทศที่มีความเห็นตามทางที่ ๑ เช่น อิตาเลีย, สเปญ, เยอรมัน, กรีก, บราซิล, ญี่ปุ่น

ประเทศที่มีความเห็นตามทางที่ ๒ หรือที่ ๓ เช่นประเทศฝรั่งเศส, อังกฤษ, เบลเยียม, เนเดรลันด์

ร่างอนุสัญญากรุงเฮกเมื่อ ค.ศ. ๑๙๐๔ ได้ดำเนินไปตามความเห็นทางที่ ๑

ลักษณะ ๒

มฤดกพินัยกรรม์

ในเรื่องความสามารถจะยกทรัพย์ให้ตามพินัยกรรม์ และที่จะรับทรัพย์ตามพินัยกรรม์และในเรื่องแบบแห่งพินัยกรรม์ ให้เทียบดูที่ได้ศึกษามาแล้ว

ปัญหาในเรื่องนี้อาจเกิดขึ้นเนื่องแก่การที่กฎหมายของบางประเทศได้มีบทบัญญัติว่า บุคคลจะยกให้

โดยมีชีวิตก็ดี หรือโดยพินัยกรรม์ก็ดีซึ่งทรัพย์สินของตนทั้งหมดไม่ได้ คือกฎหมายได้กันส่วนไว้สำหรับทายาทซึ่งจะพึงได้รับตามกฎหมายและส่วนนอกจากนั้นบุคคลจึงจะมีสิทธิยกให้โดยพินัยกรรม์ได้ ซึ่งฝรั่งเศสเรียกว่า Quotité disposible

สมมติว่าบุคคลที่มีสัญชาติ และตามกฎหมายสัญชาติได้มีบทบัญญัติเช่นนี้ไว้ บุคคลนั้นได้ไปทำพินัยกรรม์ในประเทศอื่น โดยฝ่าฝืนต่อบทบัญญัติแห่งกฎหมายของประเทศที่ตนมีสัญชาติ ดังนี้พินัยกรรม์นั้นจะมีผลอย่างไร ปัญหาในเรื่องนี้ก็เกี่ยวแก่การที่จะต้องวินิจฉัยว่า บทบัญญัติเช่นนั้นเกี่ยวแก่ศีลธรรมและความสงบเรียบร้อยหรือไม่ ให้เทียบดูในเรื่องศีลธรรมและความสงบเรียบร้อยในเรื่องนีติกรรมและสัญญา

ข้อความต่อท้ายสำหรับภาค ๔

ลักษณะ ๑

ล้มละลาย

ปัญหาอันเกี่ยวกับการล้มละลายในทางระหว่างประเทศนั้นมีได้หลายสถาน แต่ไม่มีเวลาพอที่จะอธิบายให้ได้ทั้งหมด จึงจะกล่าวแต่เพียงปัญหาที่มีว่า การล้มละลายจะมีได้แต่แห่งเดียวหรือหลายแห่ง เช่นบุคคลหนึ่ง ถูกศาลประเทศหนึ่ง พิพากษาให้เป็นคนล้มละลาย บุคคลนั้นจะเป็นคนล้มละลาย แต่ในประเทศที่ศาลนั้นได้ตั้งอยู่หรือเป็นคนล้มละลายในประเทศอื่น ๆ ด้วย

ความเห็นในเรื่องนี้มี ๒ ทาง

ทางที่ ๑ การล้มละลายควรมีแต่แห่งเดียว กล่าวคือเมื่อศาลในประเทศหนึ่งสั่งให้บุคคลหนึ่งล้มละลายแล้ว บุคคลนั้นก็ควรเป็นบุคคลล้มละลายในประเทศอื่น ๆ ด้วย เหตุทั้งนี้คือ :-

ก. กองทรัพย์สินของบุคคลจะแยกออกไม่ได้

ข. การล้มละลายเกี่ยวแก่ความไม่สามารถ คือผู้ล้มละลายไม่มีสิทธิทำกิจการบางอย่าง เหตุฉะนั้นจึงเป็นกฎหมายที่เกี่ยวแก่สภาพบุคคล และย่อมติดตัวบุคคลไปด้วยในประเทศอื่น ๆ

ค. ถ้าจะพูดตามทางตรรควิทยา บุคคลคนเดียวจะเป็นผู้สามารถชำระหนี้ในประเทศหนึ่งและไม่สามารถชำระหนี้ในอีกประเทศหนึ่งกล่าวคือ ล้มละลายในประเทศหนึ่ง และไม่ล้มละลายในอีกประเทศหนึ่ง ดูเป็นการการขัดกัน

ง. ตามความเห็นนี้ยังมีประโยชน์ที่จะรักษาทรัพย์ของลูกหนี้โดยเจ้าพนักงานคนเดียว และมีศูนย์กลางอยู่ในที่แห่งเดียว

จ. เจ้าหนี้ในเมืองต่างประเทศก็อาจเข้ามาพิศูจน์หนี้ในที่แห่งเดียวกัน สดวกแก่การจัดการทรัพย์สินของผู้ล้มละลาย

ทางที่ ๒ ล้มละลายควรให้มีได้หลายแห่ง กล่าวคือเมื่อศาลในประเทศใดสั่งให้บุคคลใดล้ม

ละลาย บุคคลนั้นก็เป็นคนล้มละลายแต่ในประเทศนั้น เพราะเหตุว่ากฎหมายล้มละลายย่อมเกี่ยวแก่ความสงบเรียบร้อยฉะเพาะประเทศหนึ่งเท่านั้น กับทั้งมีหลักเกณฑ์วางไว้ต่าง ๆ กัน อีกประการหนึ่งกฎหมายล้มละลายย่อมเกี่ยวแก่ทรัพย์ และตามทางความเห็นที่ ๑ ซึ่งกล่าวว่ากฎหมายล้มละลายเกี่ยวกับความไม่สามารถด้วยนั้น ให้สังเกตว่าความไม่สามารถในที่นี้กฎหมายบัญญัติไว้เพื่อคุ้มครองเจ้าหนี้ และเพื่อจะจัดการทรัพย์สินของลูกหนี้ให้เรียบร้อย ซึ่งต่างกับความไม่สามารถของผู้เยาว์ ของผู้ไร้ หรือเสมือนไร้ความสามารถซึ่งในเรื่องนั้นกฎหมายบัญญัติไว้เพื่อประโยชน์ของผู้ไม่มีความสามารถเต็มภูมินั่นเอง

ศาลในประเทศฝรั่งเศสได้ถือตามความเห็นในทางที่ ๒

ส่วนคำพิพากษาของศาลต่างด้าวที่สั่งให้บุคคลใดล้มละลายนั้นจะมีผลในอีกประเทศหนึ่งได้อย่างไร และจะมีผลได้อย่างไรก็อาจเป็นเครื่องสนับสนุนในการวินิจฉัย ให้เทียบดูเรื่องผลแห่งคำพิพากษาต่างด้าว ซึ่งจะกล่าวในภาคที่ ๕ ต่อไป

ลักษณะ ๒
กรรมสิทธิ์หนังสือ ยี่ห้อการค้าขาย เปเตนท์

ในเรื่องนี้นานาประเทศได้มีสัญญาตกลงกันไว้เพื่อคุ้มครองสิทธิต่าง ๆ เหล่านี้ แต่ในบางประเทศก็ยังไม่มีพร้อมบริบูรณ์

ในประเทศสยาม จะต้องปฏิบัติตามกฎหมายสยามว่าด้วยลิขสิทธิ์

สิทธิอื่น ๆ จะมีผลได้รับความคุ้มครองอย่างไรจะต้องคอยพิจารณาสัญญาระหว่างประเทศและกฎหมายซึ่งจะพึงออกตามสัญญาระหว่างประเทศนั้น

ภาค ๕

วิธีพิจารณาแผนกเอกชนระหว่างประเทศ

เราได้ทราบแล้วว่าวิธีพิจารณาแผนกเอกชนระหว่างประเทศย่อมรวมปัญหาเหล่านี้ คือ:

๑. อำนาจศาล

๒. วิธีดำเนินคดีจนถึงการพิพากษา

๓. วิธีปฏิบัติตามคำพิพากษาหรือผลแห่งคำพิพากษาของศาลต่างด้าว

หมวด ๑
อำนาจศาล

ปัญหาในเบื้องแรกมีอยู่ว่าศาลในประเทศสยามซึ่งจะเป็นศาลไทยธรรมดาก็ดี ศาลต่างประเทศหรือคดีต่างประเทศก็ดี จะมีอำนาจพิจารณาคดีที่เกิดขึ้นในต่างประเทศได้หรือไม่ ในเรื่องนี้ขอให้ศึกษาวิธีพิจารณาความแพ่งมาตรา ๖-๑๓ ประกอบด้วย ส่วนหลักกฎหมายของต่างประเทศยังขัดกันและมีลัทธิต่าง ๆ กัน

ถ้าวินิจฉัยปัญหาข้อแรกเสร็จแล้วว่าศาลในประเทศสยามมีอำนาจพิจารณาคดีนั้น ๆ แต่ศาลในประเทศสยามจะได้แก่ศาลใด ทั้งนี้เป็นปัญหาที่ได้วินิจฉัยมาแล้วในภาค ๓ ว่าด้วยฐานะคนต่างด้าว

หมวด ๒
วิธีดำเนินคดีจนถึงการพิพากษา

คดีจะควรฟ้องอย่างไร ศาลควรจะปฏิบัติอย่างไร และการส่งประเด็นไปสืบยังต่างประเทศจะควรทำอย่างไร และจะพิพากษาอย่างไร เหล่านี้ย่อมเกี่ยวกับการศึกษาวิธีพิจารณาและลักษณะพะยาน ขอให้ดูคำอธิบายลักษณะวิธีพิจารณาความแพ่งและลักษณะพะยานของพระยาจินดาภิรมย์ และคำอธิบายของพระสุทธิอรรถนฤมนต์ซึ่งกล่าวถึงเรื่องนี้

ข้อความสำคัญซึ่งจะขอกล่าวซ้ำในที่นี้ ก็คือเรื่องเงินที่วางประกันในศาล เมื่อโจทก์เป็นผู้อยู่นอกอำนาจศาลตามพระราชบัญญัติวิธีพิจารณาความแพ่งมาตรา ๕๘

คำว่า "ผู้อยู่นอกอำนาจศาล" ย่อมหมายถึงบุคคลซึ่งอยู่นอกพระราชอาณาเขตต์ หรือนัยหนึ่งคนต่างด้าวที่ไม่มีหลักฐานบ้านเรือนอยู่ในกรุงสยาม (นอกจากทรัพย์ที่พิพาท) หรือที่มีสัญญาทางพระราชไมตรีเป็นพิเศษให้คนต่างด้าวอยู่ในศาลกงสุลแห่งชาติของเขา ศาลอาจสั่งให้โจทก์วางเงินไว้ในศาลเพื่อเป็นประกัน ค่าฤชาธรรมเนียมได้ ให้ดูคดีที่ปรากฏในฎีกาที่ ๑๕๗๗/๒๔๖๒

แต่เมื่อประเทศสยามได้ทำสัญญาทางพระราชไมตรีฉะบับใหม่กับนานาประเทศ ซึ่งคนสัญชาติเหล่านั้นขึ้นศาลไทย ในสัญญาใหม่ก็ได้มีข้อยกเว้นในเรื่องเงินวางประกันค่าฤชาธรรมเนียมนี้ แต่ก็ควรจะหมายถึงผู้ซึ่งมีหลักฐานบ้านเรือนอยู่ในกรุงสยาม

หมวด๓
วิธีปฏิบัติตามคำพิพากษา
หรือผลแห่งคำพิพากษาของศาลต่างด้าว

คำพิพากษาในคดีเอกชนของศาลต่างด้าวก็เป็นแต่คำตัดสินหรือคำสั่งของผู้ทรงไว้ซึ่งอำนาจในทาง

ตุลาการในประเทศหนึ่ง เพราะฉะนั้นตามธรรมดาคำพิพากษาศาลต่างด้าวก็ย่อมมีผลในประเทศที่ศาลนั้นมีอำนาจพิพากษา

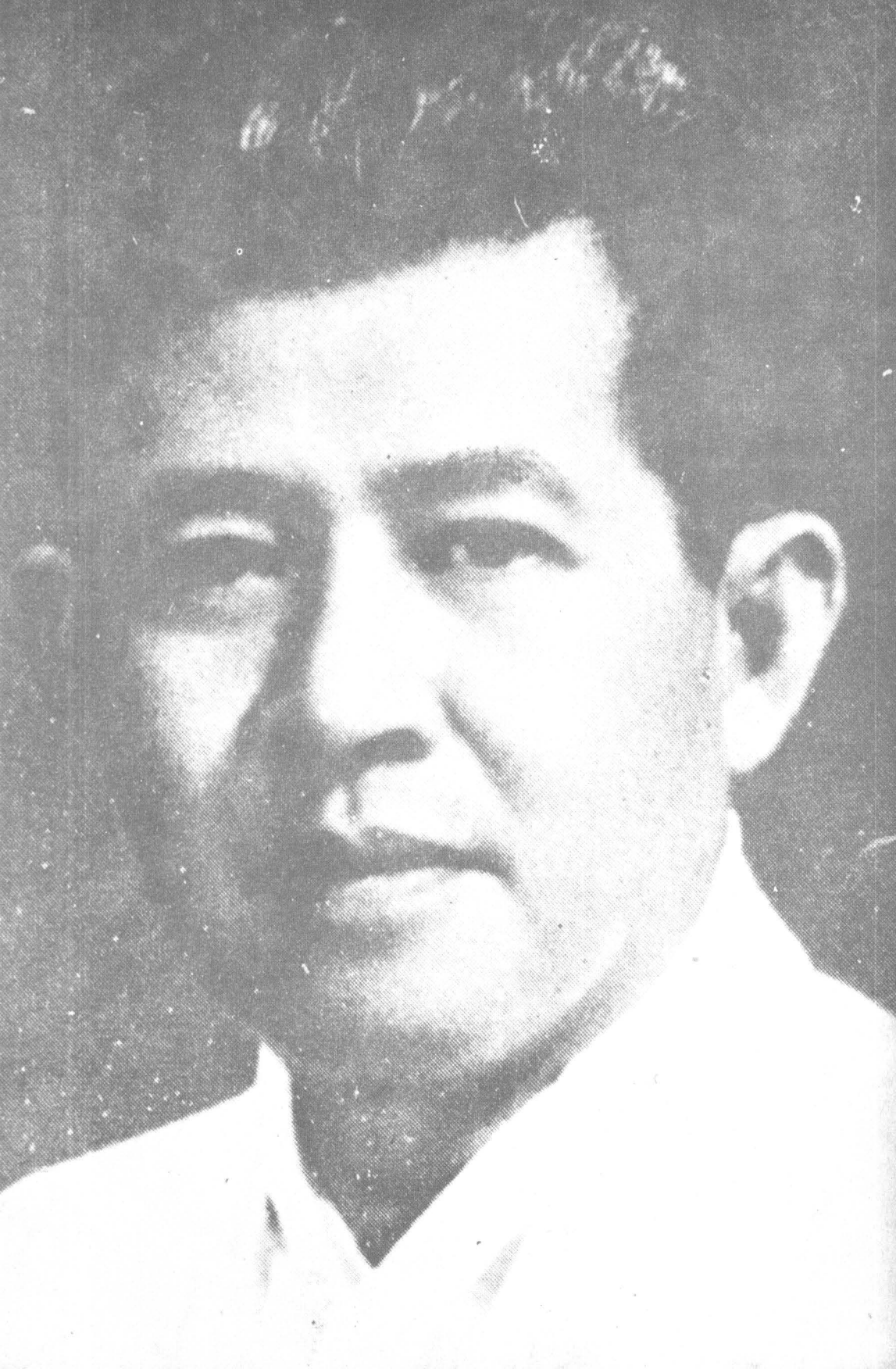
แต่คำพิพากษาเช่นนี้จะมีผลไปในต่างประเทศอย่างไรนั้น ลัทธิที่นานาประเทศถือตามยังแตกต่างกัน ซึ่งเราอาจแบ่งออกได้เป็น ๔ จำพวก

จำพวกที่ ๑ คำพิพากษาของศาลต่างด้าวย่อมมีผลในอีกประเทศหนึ่ง เหมือนดั่งคำพิพากษาของศาลในประเทศนั้นเอง และศาลในประเทศย่อมออกหมายบังคับให้ปฏิบัติตามคำพิพากษาของศาลต่างด้าวได้ โดยไม่ต้องรื้อฟื้นขึ้นพิจารณาใหม่ เช่นลัทธิอิตาเลีย โปรตุเกศเป็นต้น

จำพวกที่ ๒ คำพิพากษาของศาลต่างด้าวย่อมมีผลเหมือนคำพิพากษาของศาลในอีกประเทศหนึ่ง แต่ศาลในอีกประเทศหนึ่งนั้นไม่จำต้องยอมบังคับตามเสมอไป คืออาจรื้อฟื้นขึ้นมาพิจารณาใหม่ก็ได้ ในเมื่อเห็นว่าคำพิพากษานั้นได้ตัดสินไปโดยไม่สุจจริตหรือโดยผิดต่อกฎหมาย เช่นลัทธิหนึ่งในประเทศฝรั่งเศส

จำพวกที่ ๓ ศาลในอีกประเทศหนึ่งจะยอมออกหมายบังคับตามคำพิพากษาของศาลต่างด้าวได้ โดยอัธยาศัยไมตรีระหว่างประเทศกล่าวคือ ถ้อยทีถ้อยยอมผ่อนผันต่อกันและกัน เช่น ลัทธิเยอรมัน

จำพวกที่ ๔ คำพิพากษาของศาลต่างด้าวมีผลในอีกประเทศหนึ่งแต่เพียงเป็นหลักฐานแห่งกำเนิดของหนี้ ถ้าจะใช้บังคับในอีกประเทศหนึ่ง ก็ต้องฟ้องเป็นคดีใหม่ แต่อ้างพิพากษาของศาลต่างด้าวเป็นหลักฐานได้ ประดุจว่าหนี้เกิดขึ้นเพราะคำพิพากษาของศาลต่างด้าวนั้น ดูคำพิพากษาฎีกา ๕๘๕/๒๔๖๑

คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์
ว่าด้วยหุ้นส่วนบริษัทและสมาคม

โดย

หลวงประดิษฐมนูธรรม

(ปรีดี พนมยงค์)

ซึ่งได้แสดงที่โรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓

โรงพิมพ์อักษรนิติ

พิมพ์แจก

ในการฌาปนกิจศพ นายเสียง พนมยงค์

ณวัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๙

คำนำ

โรงพิมพ์อักษรนิติได้ แสดงความประสงค์ต่อข้าพเจ้าว่าในการฌาปนกิจศพ นายเสียง พนมยงค์ ณ วัดเทพศิรินทราวาศ ในวันที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๙ นี้ ทางโรงพิมพ์ใคร่จะขอมีส่วนช่วยเหลือด้วยการพิมพ์หนังสือแจกเป็นของชำร่วย และขอให้มหาวิทยาลัยเป็นผู้กำหนดหนังสือ อันเหมาะแก่ที่ควรจะพิมพ์ขึ้น ข้าพเจ้าได้พิจารณาเห็นว่า การพิมพ์หนังสือแจกเป็นชำร่วยในงานเช่นนี้ ไม่มีอะไรดีไปกว่าที่จะเป็นไปในทำนองให้มีการสนองคุณผู้บุพพการีประกอบไปด้วย โดยเลือกเอางานของผู้เป็นบุตรที่ได้สร้างไว้ พิมพ์ขึ้นแจก เช่นเดียวกับที่มหาวิทยาลัยได้ปฏิบัติไปแล้ว ในการเลือกเอาคำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคลซึ่งหลวงประดิษฐมนูธรรม ได้แสดงไว้ที่โรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุตติธรรม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ จัดพิมพ์ขึ้น ดั่งนี้ข้าพเจ้าจึงได้ตกลงเลือกเอาคำอธิบายกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ว่าด้วยหุ้นส่วนและบริษัท ซึ่งหลวงประดิษฐมนูธรรมได้แสดงไว้ที่โรงเรียนกฎหมายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓ มอบและอนุญาตให้โรงพิมพ์อักษรนิติไปจัดการตามประสงค์ ให้ได้คู่กับคำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคล

คำอธิบาย กฎหมายแพ่งและพาณิชย์ว่าด้วยหุ้นส่วนบริษัทนี้ก็เช่นเดียวกับคำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดี บุคคล หลวงประดิษฐมนูธรรมได้แสดงไว้เป็นเวลาหลายปีมาแล้ว เป็นธรรมดาอยู่เอง ในระหว่างเวลาที่ล่วงเลยมานั้น พระราชกำหนด กฎหมายและเหตุการณ์ที่เกี่ยวด้วยกฎหมายลักษณะนี้ย่อมมีการเปลี่ยนแปลงไปบ้าง แต่อย่างไรก็ดีเมื่อกล่าวถึงหลักใหญ่และหัวข้อสำคัญของวิชาแล้ว คงดำรงอยู่และใช้ได้เป็นอย่างดี ด้วยความประสงค์ที่จะรักษาต้นฉะบับเดิมของหลวงประดิษฐมนูธรรมซึ่งได้เขียนไว้ในครั้งกระนั้นให้คงอยู่ทุกส่วนประการหนึ่ง และโดยที่หลักใหญ่อันเป็นสาระสำคัญมิได้เปลี่ยนแปลงไปอีกประการหนึ่ง จึงมิได้ทำการเปลี่ยนแปลงแก้ไขต้นฉะบับนั้นแต่ประการใด เช่นเดียวกับที่ได้ปฏิบัติไปแล้วในการพิมพ์คำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคล

ในที่สุดข้าพเจ้าขอชมเชยเจตนาดีของโรงพิมพ์อักษรนิติในการขอมีส่วนช่วยเหลือพิมพ์หนังสือขึ้นแจกเป็นของชำร่วยในงานนี้ และขอให้ผลานิสงส์ได้ดลบันดาลให้วิญญาณ นายเสียง พนมยงค์ *ได้รับความสงบสุข เพราะคุณงามความดีของหลวงประดิษฐมนูธรรมผู้บุตร์ได้สร้างสมไว้เป็นประโยชน์* แก่ชาติบ้านเมืองอย่างยากที่จะหาสิ่งใดเปรียบปานได้ เทอญ.

นายเดือน บุนนาค

เลขาธิการมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง

๒/๘/๗๙

สารบาญ

คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ว่าด้วยหุ้นส่วนบริษัทและสมาคม

ภาค ๑
ข้อความทั่วไป

หน้า

หมวดที่ ๑ ห้างหุ้นส่วนบริษัทและสมาคมคืออะไร? ๔๔๒

ส่วนที่๑ ลักษณะของห้างหุ้นส่วนบริษัท ๔๔๒

บทที่ ๑ ต้องมีสัญญาในระหว่างบุคคลตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไป ๔๔๒

บทที่ ๒ ต้องมีการเข้าทุนกัน ๔๔๓

บทที่ ๓ ต้องมีการกระทำกิจการร่วมกัน ๔๔๔

บทที่ ๔ ต้องมีความประสงค์ที่จะแบ่งกำไรอันจะพึงได้แต่กิจการที่ทำ ๔๔๕

บทที่ ๕ ชะนิดต่าง ๆของห้างหุ้นส่วนและบริษัท (มาตรา ๑๐๑๓) ๔๔๖

ส่วนที่ ๒ ลักษณะของสมาคม ๔๔๗

หมวดที่ ๒ ประวัติของบทกฎหมายห้างหุ้นส่วนบริษัทสมาคม ๔๔๘

ส่วนที่ ๑ ประวัติของบทกฎหมายห้างหุ้นส่วนบริษัท ๔๔๘

บทที่ ๑ ก่อนพระราชบัญญัติ ร.ศ. ๑๓๐ ๔๔๘

บทที่ ๒ พระราชบัญญัติห้างหุ้นส่วน ร.ศ. ๑๓๐ ๔๔๘

บทที่ ๓ ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์บรรพ ๓ ๔๔๘

บทที่ ๔ ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์บรรพ ๓ ๔๔๙

(ฉะบับที่ให้ใช้ตั้งแต่วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๒)

ส่วนที่ ๒ ประวัติของบทกฎหมายสมาคม ๔๔๙

บทที่ ๑ ก่อนพระราชบัญญัติสมาคม พ.ศ. ๒๔๕๗ ๔๔๙

บทที่ ๒ พระราชบัญญัติสมาคม พ.ศ. ๒๔๕๗

บทที่ ๓ ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๓ ๔๔๙

(ฉะบับที่ใช้ตั้งแต่วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๘)

บทที่ ๔ ประมวล กฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๓ (ซึ่งให้ใช้ตั้งแต่วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ.

๒๔๗๒) ๔๕๐
หมวดที่ ๓ การเปรียบเทียบห้างหุ้นส่วนบริษัทสมาคมกับกองทรัพย์ และ สัญญาอื่น ๆ
ส่วนที่ ๑ ระหว่างห้างหุ้นส่วนบริษัทฝ่ายหนึ่งกับกองทรัพย์ที่หลายเจ้าของมีกรรมสิทธิ์รวมกันฝ่ายหนึ่ง
บทที่ ๑ ความคล้ายกัน ๔๕๐
บทที่ ๒ ความต่างกัน ๔๕๐
ส่วนที่ ๒ ระหว่างห้างหุ้นส่วนบริษัทฝ่ายหนึ่งกับสัญญาจ้างแรงงานซึ่งนายจ้างยอมให้ลูกจ้างได้รับ ส่วนกำไรอีกฝ่ายหนึ่ง ๔๕๒
บทที่ ๑ ความคล้ายกัน ๔๕๒
บทที่ ๒ ความต่างกัน ๔๕๒
ส่วนที่ ๓ ระหว่างสมาคมฝ่ายหนึ่งกับมูลนิธิอีกฝ่ายหนึ่ง ๔๕๒
บทที่ ๑ ความคล้ายกัน ๔๕๒
บทที่ ๒ ความต่างกัน ๔๕๒
หมวดที่ ๔ ข้อความทั่วไปว่าด้วยการจดทะเบียนห้างหุ้นส่วนและบริษัท ๔๕๓
บทที่ ๑ ผลแห่งการจดทะเบียน ๔๕๓
บทที่ ๒ จดทะเบียนที่ไหน? ๔๕๕
บทที่ ๓ รายการที่ต้องจดทะเบียน ๔๕๖
บทที่ ๔ การนับกำหนดเวลา ๔๕๗
บทที่ ๕ สิทธิของคนภายนอกในการขอตรวจลอกคัดการจดทะเบียน ๔๕๗
บทที่ ๖ การโฆษณา ๔๕๗
บทที่ ๗ การจดทะเบียน จะมีผลต่อคนภายนอกเมื่อไร ๔๕๗
หมวดที่ ๕ เอกสารของห้างหุ้นส่วนและบริษัทโดยทั่วไป ๔๕๘

ภาค ๒
ว่าด้วยห้างหุ้นส่วนสามัญ ๔๕๙
หมวดที่ ๑ ลักษณะสำคัญของห้างหุ้นส่วนสามัญ ๔๕๙
ส่วนที่ ๑ ผู้เป็นหุ้นส่วนทั้งหมดต้องรับผิดร่วมกัน ๔๕๙
บทที่ ๑ การวินิจฉัยปัญหาข้อ ๑ ๔๕๙
บทที่ ๒ การวินิจฉัยปัญหาข้อ ๒ ๔๖๐
ส่วนที่ ๒ ผู้เป็นหุ้นส่วนทั้งหมดต้องรับผิดใช้หนี้สินทั้งปวงของห้างโดยไม่จำกัด ๔๖๑
ส่วนที่ ๓ คุณสมบัติของบุคคลผู้เป็นหุ้นส่วนเป็นข้อสาระสำคัญ ๔๖๑

หมวดที่ ๒ การตั้งหุ้นส่วนสามัญ ๔๖๒
ส่วนที่ ๑ ต้องมีสัญญา ๔๖๒
ส่วนที่ ๑ การจดทะเบียนห้างหุ้นส่วนสามัญ ๔๖๓
บทที่ ๑ ผลของการจดทะเบียน ๔๖๓
บทที่ ๒ รายการที่ต้องจดทะเบียน ๔๖๓
หมวดที่ ๓ วิธีดำเนินการของห้างหุ้นส่วน ๔๖๔
ส่วนที่ ๑ ธุระในการจัดการโดยตรง ๔๖๕
บทที่ ๑ บุคคลซึ่งมีหน้าที่ ๔๖๕
บทที่ ๒ อำนาจผู้จัดการ ๔๖๕
บทที่ ๓ หน้าที่ของผู้จัดการ ๔๖๖
ส่วนที่ ๒ การดูแลครอบงำวิธีจัดการ ๔๖๖
บบที่ ๑ การตรวจ ๔๖๗
บทที่ ๒ การทักท้วง ๔๖๗
บทที่ ๓ การออกเสียง ๔๖๗
หมวดที่ ๔ การเกี่ยวพันระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนด้วยตนเอง ๔๖๘
บทที่ ๑ การลงทุน ๔๖๘
บทที่ ๒ ผู้เป็นหุ้นส่วนต้องไม่ทำการแข่งขันกับห้าง ๔๗๐
บทที่ ๓ ผู้เป็นหุ้นส่วนมีสิทธิที่จะเรียกเอาส่วนของตนจากหุ้นส่วนอื่น ๆ ๔๗๒
แม้ในการค้าขายอันใด ซึ่งไม่ปรากฏชื่อของตน
บทที่ ๔ สิทธิของผู้หุ้นส่วนซึ่งออกไปจากห้างในอันที่จะเรียกร้องให้ห้างงดใช้ชื่อของตน
หมวดที่ ๕ ความเกี่ยวพันระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนกับบุคคลภายนอก ๔๗๓
ส่วนที่ ๑ สิทธิของผู้เป็นหุ้นส่วนซึ่งจะพึงมีต่อบุคคลภายนอก ๔๗๓
บทที่ ๑ ห้างที่ไม่จดทะเบียน ๔๗๓
บทที่ ๒ ห้างที่จดทะเบียน ๔๗๓
ส่วนที่ ๒ ความรับผิดของผู้เป็นหุ้นส่วนต่อบุคคลภายนอก ๔๗๔
บทที่ ๑ บุคคลที่จะต้องรับผิดในฐานเป็นหุ้นส่วน ๔๗๔
บทที่ ๒ กิจการซึ่งบุคคลดั่งกล่าวมาในบทที่ ๑ จะต้องรับผิด ๔๗๔

หมวดที่ ๖ การเข้าเป็นหุ้นส่วนภายหลังการตั้งห้าง ๔๗๕
ส่วนที่ ๑ การโอนหุ้น

บทที่ ๑ พิธีโอนหุ้น ๔๗๕
บทที่ ๒ การโอนผิดพิธีดังกล่าวในบทที่ ๑ ๔๗๕
ส่วนที่ ๒ การเข้าสมทบเป็นหุ้นส่วน ๔๗๕
หมวดที่ ๗ ทรัพย์สินของห้างหุ้นส่วนสามัญ ๔๗๖
ส่วนที่ ๑ ทุน ๔๗๖
ส่วนที่ ๒ กำไร ๔๗๖
ส่วนที่ ๓ เงินสำรอง ๔๗๗
หมวดที่ ๘ การเลิกห้างหุ้นส่วนสามัญ ๔๗๗
ส่วนที่ ๑ โดยผลแห่งกฎหมาย ๔๗๘
ส่วนที่ ๒ โดยความประสงค์ของผู้เป็นหุ้นส่วนนอกจากที่ตกลงกันไว้ในสัญญา ๔๗๘
บทที่ ๑ โดยความประสงค์ของผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่ง ๔๗๘
บทที่ ๒ โดยความประสงค์ของผู้เป็นหุ้นส่วนคนใดคนหนึ่ง ๔๗๙
ส่วนที่ ๓ โดยคำสั่งของศาล ๔๘๐
หมวดที่ ๙ การออกจากห้างหุ้นส่วนโดยไม่ต้องเลิกห้าง ๔๘๑
ส่วนที่ ๑ โดยไม่มีข้อสัญญาตกลงให้ผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดลาออก ๔๘๑
ส่วนที่ ๒ โดยคำสั่งของศาล ๔๘๑
ส่วนที่ ๓ ในกรณีที่ห้างทำกิจการต่อไปเมื่อผู้เป็นหุ้นส่วนคนใดคนหนึ่งตาย หรือล้มละลายหรือตกเป็นผู้ไร้ความสามารถ ๔๘๒
หมวดที่ ๑๐ การชำระบัญชี ๔๘๒
ส่วนที่ ๑ การชำระบัญชีจะกระทำเมื่อใด ๔๘๒
ส่วนที่ ๒ ใครเป็นผู้ชำระบัญชี ๔๘๓
ส่วนที่ ๓ ลำดับแห่งการชำระบัญชี ๔๘๓
หมวดที่ ๑๑ การควบห้างหุ้นส่วนจดทะเบียนเข้ากัน ๔๘๓

ภาค ๓
ห้างหุ้นส่วนจำกัด ๔๘๕
หมวดที่ ๑ ลักษณะของห้างหุ้นส่วนจำกัด ๔๘๕
ส่วนที่ ๑ ผู้เป็นหุ้นส่วนไม่จำกัด ๔๘๕
ส่วนที่ ๒ ผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัด ๔๘๕
ส่วนที่ ๓ ความต่างกันในระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัด ๒ จำพวก ๔๘๖

ส่วนที่ ๔ ความต่างกันในระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดกับผู้ให้ยืม ๔๘๖
ส่วนที่ ๕ ความต่างกันระหว่างห้างหุ้นส่วนสามัญกับห้างหุ้นส่วนจำกัด ๔๘๗
ส่วนที่ ๖ บทกฎหมายที่จะใช้สำหรับห้างหุ้นส่วนจำกัด ๔๘๗
หมวดที่ ๒ การตั้งห้างหุ้นส่วนจำกัด ๔๘๗
หมวดที่ ๓ วิธีดำเนินการห้าง ๔๘๙
ส่วนที่ ๑ ธุระในการจัดการโดยตรง ๔๘๙
ส่วนที่ ๒ ธุระในการดูแลครอบงำห้าง ๔๙๑
หมวดที่ ๔ ความเกี่ยวพันระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนกับบุคคลภายนอก ๔๙๑
ส่วนที่ ๑ สิทธิของผู้เป็นหุ้นส่วนจะพึงมีต่อบุคคลภายนอก ๔๙๑
ส่วนที่ ๒ ความรับผิดของผู้เป็นหุ้นส่วนต่อบุคคลภายนอก ๔๙๑
บทที่ ๑ หุ้นส่วนไม่จำกัด ๔๙๑
บทที่ ๒ หุ้นส่วนจำพวกจำกัดความรับผิด ๔๙๒
หมวด ๕ ความเกี่ยวพันระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนด้วยกันเองและกับห้างหุ้นส่วน ๔๙๒

ภาค ๔

บริษัทจำกัด ๔๙๓

หมวดที่ ๑ บริษัทจำกัดคืออะไร? ๔๙๓
หมวดที่ ๒ การตั้งบริษัทจำกัด ๔๙๓
ส่วนที่ ๑ คำหนังสือบริคณห์สนธิ ๔๙๔
บทที่ ๑ ผู้เริ่มก่อการ ๔๙๔
บทที่ ๒ หนังสือบริคณห์สนธิคืออะไร? ๔๙๔
บทที่ ๓ การจดทะเบียนหนังสือบริคณห์สนธิ ๔๙๔
ส่วนที่ ๒ หุ้นของบริษัทต้องมีผู้เข้าซื้อซื้อจนครบ ๔๙๕
บทที่ ๑ การโฆษณาชักชวนให้เข้าซื้อซื้อหุ้น ๔๙๕
บทที่ ๒ ราคาหุ้นที่ชักชวนให้คนเข้าซื้อซื้อ ๔๙๖
บทที่ ๓ หน้าที่ของผู้เข้าซื้อซื้อหุ้น ๔๙๖
ส่วนที่ ๓ ผู้เข้าซื้อซื้อหุ้นต้องมาประชุมเรียกว่าตั้งบริษัท ๔๙๖
บทที่ ๑ หน้าที่ของผู้เริ่มก่อการในการนัดประชุมตั้งบริษัท ๔๙๖
บทที่ ๒ การลงมติในที่ประชุมตั้งบริษัท ๔๙๗
บทที่ ๓ กิจการอันจะพึงทำในที่ประชุมตั้งบริษัท ๔๙๗

ส่วนที่ ๔ ผู้เริ่มก่อการมอบกิจการให้กรรมการชุดแรกของบริษัท ๔๙๘
ส่วนที่ ๕ การชำระราคาหุ้น ๔๙๘
ส่วนที่ ๖ การจดทะเบียน ๔๙๘
บทที่ ๑ ข้อบังคับของการจดทะเบียน ๔๙๘
บทที่ ๒ ผลของการจดทะเบียน ๕๐๐
หมวดที่ ๓ หุ้นและผู้ถือหุ้น ๕๐๐
ส่วนที่ ๑ ลักษณะของหุ้น ๕๐๐
ส่วนที่ ๒ การชำระราคาหุ้น ๕๐๑
บทที่ ๑ การเรียกให้ชำระราคาหุ้น ๕๐๑
บทที่ ๒ ผลที่ได้รับในการที่ไม่ปฏิบัติตามคำเรียกร้องของกรรมการ ๕๐๑
บทที่ ๓ วิธีปฏิบัติในการรับหุ้น ๕๐๒
ส่วนที่ ๓ ใบสำคัญสำหรับหุ้น ๕๐๒
บทที่ ๑ หุ้นซึ่งออกโดยระบุชื่อผู้ถือ ๕๐๓
บทที่ ๒ หุ้นออกให้แก่ผู้ถือ ๕๐๓
ส่วนที่ ๔ การโอนหุ้น ๕๐๓
บทที่ ๑ การโอนหุ้นซึ่งนิติระบุชื่อผู้ถือ ๕๐๓
บทที่ ๒ การโอนหุ้นซึ่งนิติออกให้แก่ผู้ถือ ๕๐๕
ส่วนที่ ๕ สมุดทะเบียนผู้ถือหุ้น ๕๐๕
หมวดที่ ๔ หุ้นกู้ ๕๐๖
ส่วนที่ ๑ ลักษณะสำคัญของหุ้นกู้ ๕๐๖
ส่วนที่ ๒ การออกหุ้นกู้ ๕๐๖
ส่วนที่ ๓ วิธีชักชวนให้มหาชนซื้อหุ้นกู้ ๕๐๗
ส่วนที่ ๔ บทบัญญัติสำหรับหุ้นกู้ ๕๐๘
หมวดที่ ๕ วิธีดำเนินการบริษัท ๕๐๘
ส่วนที่ ๑ ธุระในการจัดการโดยตรง ๕๐๘
บทที่ ๑ บุคคลผู้เป็นกรรมการ ๕๑๐
บทที่ ๒ สภากรรมการ ๕๑๑
บทที่ ๓ ความเกี่ยวพันระหว่างบริษัทกับคนภายนอกในกิจการซึ่งกรรมการได้ทำ ๕๑๒
บทที่ ๔ ความเกี่ยวพันระหว่างกรรมการกับบริษัท ๕๑๓
ส่วนที่ ๒ ธุระในการดูแลครอบงำบริษัท ๕๑๓

บทที่ ๑ ที่ประชุมใหญ่แห่งผู้ถือหุ้น ๕๑๗
บทที่ ๒ ผู้ตรวจ ๕๑๘
บทที่ ๓ ผู้สอบบัญชี ๕๑๙
หมวดที่ ๖ สมุดและบัญชีของบริษัท ๕๒๐
หมวดที่ ๗ บัญชีงบดุลย์ ๕๒๑
หมวดที่ ๘ เงินปันผลและเงินสำรอง ๕๒๑
ส่วนที่ ๑ เงินปันผล ๕๒๑
บทที่ ๑ หลักของการจ่ายเงินปันผล ๕๒๓
บทที่ ๒ ผลของการจ่ายเงินปันผลโดยฝ่าฝืนหลักดังกล่าวแล้ว ๕๒๓
บทที่ ๓ เงินปันผลที่ค้างอยู่กับบริษัท ๕๒๓
ส่วนที่ ๒ เงินสำรอง ๕๒๔
หมวดที่ ๙ การเพิ่มทุนและลดทุน ๕๒๔
บทที่ ๑ การเพิ่มทุน ๕๒๕
บทที่ ๒ การลดทุน ๕๒๖
หมวดที่ ๑๐ วิธีใช้ทุนคืน ๕๒๖
หมวดที่ ๑๑ วิธีส่งหนังสือบอกกล่าว ๕๒๗
หมวดที่ ๑๒ การเลิกบริษัทจำกัด ๕๒๗
บทที่ ๑ เลิกโดยไม่จำต้องได้รับคำสั่งจากศาล ๕๒๗
บทที่ ๒ เลิกโดยคำสั่งของศาล ๕๒๗
หมวดที่ ๑๓ การควบบริษัทจำกัดเข้ากัน ๕๒๘
หมวดที่ ๑๔ การถอนทะเบียนบริษัทร้าง ๕๒๘
บทที่ ๑ ในกรณีที่บริษัทไม่ทำการค้าขายหรือประกอบการงาน ๕๒๙
บทที่ ๒ ในกรณีที่บริษัทกำลังชำระสะสางบัญชีเพื่อเลิกบริษัท ๕๓๐
บทที่ ๓ สิทธิของบริษัท ผู้ถือหุ้น เจ้าหนี้ของบริษัทในการที่จะคัดค้านการถอนทะเบียนบริษัทร้าง

ภาคที่ ๕
ว่าด้วยสมาคม ๕๓๑
หมวดที่ ๑ การก่อตั้งสมาคม ๕๓๑
บทที่ ๑ ข้อบังคับ ๕๓๑
บทที่ ๒ การจดทะเบียน ๕๓๑

รายการจดทะเบียน

หมวดที่ ๒	วิธีดำเนินการสมาคม	๕๓๒
	บทที่ ๑ ธุระในการจัดการโดยตรง	๕๓๒
	บทที่ ๒ ธุระในการดูแลครอบงำ	๕๓๒
หมวดที่ ๓	ความเกี่ยวพันระหว่างสมาคมกับบุคคลภายนอก	๕๓๓
หมวดที่ ๔	ความเกี่ยวพันระหว่างสมาชิกกับสมาคม	๕๓๓
หมวดที่ ๕	การเลิกสมาคม	๕๓๓
	บทที่ ๑ การเลิกสมาคมไม่จำต้องได้รับคำสั่งของศาล	๕๓๓
	บทที่๒ เลิกโดยคำสั่งของศาลในเมื่อพนักงานอัยยการหรือผู้มีส่วนได้เสียขอร้อง	๕๓๔
หมวดที่ ๖	การชำระบัญชีสมาคม	๕๓๔

ภาคที่ ๖

การชำระบัญชีห้างหุ้นส่วนจดทะเบียน ห้างหุ้นส่วนจำกัด และบริษัทจำกัด

		๕๓๕
หมวดที่ ๑	ผู้ชำระบัญชี	๕๓๕
	บทที่ ๑ การตั้งและถอดผู้ชำระบัญชี	๕๓๕
	บทที่ ๒ หน้าที่ของผู้ชำระบัญชี	๕๓๖
	บทที่ ๓ อำนาจของผู้ชำระบัญชี	๕๓๘
หมวดที่ ๒	ผู้ซึ่งมีหน้าที่ดูแลครอบงำผู้ชำระบัญชี	๕๓๘
	บทที่ ๑ ที่ประชุมใหญ่	๕๓๘
	บทที่ ๒ ผู้สอบบัญชี	๕๓๙
หมวดที่ ๓	วิธีจ่ายเงินชำระหนี้	๕๓๙
หมวดที่ ๔	อายุความ	๕๔๐

คำอธิบาย
ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์
ว่าด้วยหุ้นส่วนบริษัทและสมาคม

โดย

หลวงประดิษฐมนูธรรม

(ปรีดี พนมยงค์)

ซึ่งได้แสดงที่โรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓

ประมวล กฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา ๑๐๑๒ ถึงมาตรา ๑๒๙๗ นี้เป็นบทบัญญัติว่าด้วยหุ้นส่วน บริษัท สมาคม

การอธิบาย จะได้แบ่งออกเป็น ๖ ภาค

ภาค ๑ ว่าด้วยข้อความทั่วไป

ภาค ๒ ว่าด้วยห้างหุ้นส่วนสามัญ

ภาค ๓ ว่าด้วยห้างหุ้นส่วนจำกัด

ภาค ๔ ว่าด้วยบริษัทจำกัด

ภาค ๕ ว่าด้วยสมาคม

ภาค ๖ ว่าด้วยการชำระบัญชีห้างหุ้นส่วนสมาคม

ภาค ๑
ข้อความทั่วไป
หมวดที่ ๑
ห้างหุ้นส่วนบริษัทและสมาคมคืออะไร?
ส่วนที่ ๑
ลักษณะของห้างหุ้นส่วนบริษัท

ประมวลกฎหมายแพ่งฯ มาตรา ๑๐๑๒ ให้คำวิเคราะห์ศัพท์ "ห้างหุ้นส่วนและบริษัท" ไว้ดังนี้ คือ เป็นสัญญาซึ่งบุคคลตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไป ตกลงเข้ากันเพื่อทำกิจการร่วมกัน ด้วยประสงค์จะแบ่งกำไรอันจะพึงแบ่งได้จากกิจการนั้น

เพราะฉะนั้น ห้างหุ้นส่วนบริษัท จึงต้องประกอบด้วยหลักเกณฑ์ ๔ ประการ

๑) ต้องมีสัญญาในระหว่างบุคคลตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไป

๒) ต้องมีการเข้าทุนกัน

๓) ต้องกระทำกิจการร่วมกัน

๔) ต้องมีความประสงค์จะแบ่งกำไรอันจะพึงได้จากกิจการที่ทำนั้น

บทที่ ๑
ต้องมีสัญญาในระหว่างบุคคลตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไป

ห้างหุ้นส่วนบริษัท ก็คือสัญญาชะนิดหนึ่ง หลักเกณฑ์ของสัญญาชะนิดนี้ก็คล้ายกับสัญญาธรรมดา แต่มีเหตุบางอย่างซึ่งเป็นพิเศษสำหรับห้างหุ้นส่วนบริษัท ดังต่อไปนี้

๑) ความตกลง ตามนัยแห่ง ป.พ.พ. มาตรา ๑๒๐ การแสดงเจตนาอันก่อให้เกิดความตกลงในการทำสัญญานั้น ถ้าแม้ทำด้วยสำคัญผิดในคุณสมบัติของบุคคล ซึ่งตามปกติย่อมนับว่าเป็นสาระสำคัญแล้ว การแสดงเจตนาเช่นนั้นเป็นโมฆียะ สัญญาธรรมดาหลายชะนิด ตามปกติคุณสมบัติของบุคคลไม่เป็นสาระสำคัญ เช่น

ข้าพเจ้ามีหนังสือ ๑ เล่ม ต้องการจะขาย บุคคลใดจะเป็นผู้ซื้อก็ตาม คุณสมบัติของบุคคลในสัญญาเช่นนี้ ไม่เป็นข้อสาระสำคัญแต่สัญญาตั้งห้างหุ้นส่วนสามัญ และห้างหุ้นส่วนจำกัด (ฉะเพาะผู้เป็นหุ้นส่วนรับผิดไม่จำกัด) ฐานะแห่งความเชื่อถือหรือแห่งคุณสมบัติของผู้ที่เป็นหุ้นส่วนเป็นสาระสำคัญที่จะชักจูงให้มีสัญญา เพราะฉะนั้นถ้าคู่สัญญาฝ่ายใดเข้าใจผิดในคุณสมบัติของคู่สัญญาอีกฝ่ายหนึ่งแล้ว สัญญาตั้งห้างหุ้นส่วนนั้นก็เป็นโมฆียะ

๒) ความสามารถ ผู้ใดมีความสามารถหรือไม่นั้น คงทราบแล้วจากการศึกษา ป.พ.พ.บรรพ ๑

เหตุพิเศษสำหรับสัญญาเข้าหุ้นส่วนบริษัทไม่มีแตกต่างออกไปมากนัก *(คือในเรื่องนี้ปัญหาอาจเกิดมีขึ้นก็เนื่องจากสัญญาธรรมดานั่นเอง เช่นเรื่องหญิงมีสามีเข้าหุ้นส่วนบริษัทกับผัวได้หรือไม่ ซึ่งเอาสินส่วนตัวมาเข้าหุ้นส่วน)*

๓) วัตถุ วัตถุของห้างหุ้นส่วนบริษัท ต้องไม่เป็นการขัดต่อบทกฎหมาย หรือเป็นการขัดขวางต่อความสงบเรียบร้อย หรือต่อศีลธรรมอันดีของประชาชน ให้ดู ป.พ.พ. มาตรา ๑๑๓

อนึ่งตามฐานะของกฎหมาย ซึ่งยังคงใช้อยู่เวลานี้ บุคคลจะตั้งห้างหุ้นส่วนหรือบริษัทขึ้นเพื่อทำการค้าในการรถไฟ ประกันภัย หรือการที่ดิน และจำนอง ฯลฯ ก็ตั้งได้เหมือนห้างหุ้นส่วนบริษัทธรรมดาโดยไม่จำต้องขอพระบรมราชานุญาตพิเศษในการตั้ง แต่จะประกอบกิจการอย่างนั้น หรือกิจการค้าขาย อันกระทบกระทั่งถึงความปลอดภัย หรือผาสุขแห่งสาธารณชนยังไม่ได้ จนกว่าจะได้รับพระบรมราชานุญาต หรือสัมประทาน ให้ดูพระราชบัญญัติควบคุมกิจการค้าขาย ฯลฯ พ.ศ. ๒๔๗๑

(ในเรื่องวัตถุตามกฎหมายเราต้องทำการค้า ไม่ใช่การค้าขายเพราะกฎหมายเราไม่ได้แยกห้างหุ้นส่วนในทางแพ่งและพาณิชย์ฉะนั้นคำว่า "ค้า" นี้ไม่ใช่ทางพาณิชย์เท่านั้นหมายถึงแพ่งด้วย)

๔) แบบของการตั้งห้างหุ้นส่วนบริษัทมีหลายชะนิด และตามประเภทของห้างหุ้นส่วนบริษัทซึ่งจะได้กล่าวในภาคต่อ ๆ ไป

บทที่ ๒
ต้องมีการเข้าทุนกัน

การเข้าทุนกัน เป็นหลักสำคัญอันหนึ่งของการเข้าหุ้นส่วนบริษัท ถ้าผู้ใดไม่ลงทุน คอยแต่จะได้รับประโยชน์อย่างใด ก็เท่ากับผู้เป็นหุ้นส่วนที่ลงทุนได้อุทิศประโยชน์ให้แก่ผู้ที่ไม่ลงทุน ซึ่งเท่ากับเป็นสัญญาให้ หาใช่เป็นสัญญาเข้าหุ้นส่วนบริษัทไม่ อนึ่งการลงทุนนี้ต้องกระทำกันอย่างจริงจัง ถ้าแม้ผู้เป็นหุ้นส่วนคิดสมมติทุนกันขึ้นแล้ว ก็มิอาจเป็นห้างหรือบริษัทได้

ชะนิดของสิ่งที่จะนำมาลง

ทุนที่ลงนั้น อาจจะเป็นดังนี้ คือ

ก) เงิน

ข) ทรัพย์สินอื่นนอกจากเงิน คืออสังหาริมทรัพย์ และสังหาริมทรัพย์ รวมทั้งวัตถุที่ไม่มีรูปร่างซึ่งอาจมีราคาและถือเอาได้ เช่นเครื่องหมายการค้าขาย ชื่อเสียงของบุคคล หรือทรัพย์มฤดกที่ยังไม่ได้แบ่ง แต่ถ้าเป็นสิทธิซึ่งผู้เป็นหุ้นส่วนได้มีโดยพระบรมราชานุญาตพิเศษ เช่นสิทธิจำหน่ายแสงไฟฟ้า ทำการรถไฟ เช่นนั้นเป็นต้นแล้ว สิทธิเช่นนี้ตามธรรมดาถือว่าเป็นส่วนตัวของผู้นั้น และถ้าจะนำมาลงทุนก็ต้องได้รับพระบรมราชานุญาตอีกครั้งหนึ่ง

ค) แรงงาน คือกำลังกายหรือความคิด ความรู้พิเศษข้อยกเว้นมีแต่ว่า ผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดในห้าง

หุ้นส่วนจำกัด จะนำเอาแรงมาลงทุนไม่ได้ *(ให้ดู ป.พ.พ. มาตรา ๑๐๘๓)*

บทที่ ๓
ต้องมีการกระทำกิจการร่วมกัน

ผู้ที่เป็นหุ้นส่วน จำต้องมีส่วนเข้าร่วมกันกระทำกิจการ มุ่งไปยังที่หมาย ซึ่งทุกคนมีส่วนได้เสียด้วยกัน

การกระทำกิจร่วมกันนี้จะเห็นได้ชัด สำหรับห้างหุ้นส่วนสามัญ เพราะตามธรรมดาผู้เป็นหุ้นส่วนย่อมมีอำนาจจัดทำได้ทุกคน

แต่สำหรับห้างหุ้นส่วนจำกัดฉะเพาะผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัด และบริษัทจำกัดนั้น การกระทำกิจร่วมกันอาจเห็นได้ยาก กล่าวคือผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดไม่มีอำนาจจัดการ และบริษัทจำกัดก็มีสภากรรมการอีกคณะหนึ่ง แต่ถึงกระนั้นก็ดีผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัด และผู้ถือหุ้นก็ยังมีส่วนร่วมทำการอยู่ด้วย เช่น มีสิทธิในการออกเสียงลงมติในการงานของห้างและบริษัทเป็นต้น

การที่จะพิจารณาว่า อย่างไรจะเรียกว่า มีการกระทำกิจร่วมกันนั้น มีหลักที่ควรวิเคราะห์ดังนี้

๑) ร่วมในกิจการอันเดียวกัน ซึ่งผู้เป็นหุ้นส่วนหรือผู้ถือหุ้นมีประโยชน์ได้เสียด้วยกัน

๒) ร่วมในวิธีดำเนินการของกิจการอันเดียวกันนั้น

๓) ร่วมในส่วนกำไรและขาดทุนของกิจการอันเดียวกันนั้น

ข้อ (๑) ร่วมในกิจการอันเดียวกัน คือกิจการที่กระทำร่วมกัน ผู้เป็นหุ้นส่วนทุกคน ต้องมีส่วนได้เสียร่วมกันอยู่ ดุจดั่งว่าผู้เป็นหุ้นส่วนทั้งหลายได้เป็นเจ้าของแห่งกิจการนั้น

แต่ต้องสังเกตว่า ห้างหุ้นส่วนและบริษัท ต่างกับกองทรัพย์ที่หลายเจ้าของมีกรรมสิทธิ์รวมกัน กองทรัพย์สินเช่นนี้เกิดขึ้นได้โดยมากก็เนื่องจากผลแห่งกฎหมาย เช่น กองมฤดกเป็นต้น ผู้เป็นเจ้าของในกองมฤดก เมื่อพูดตามธรรมดาแล้วยังถือได้ว่าประกอบกิจการร่วมกัน เพราะต่างฝ่ายก็อยากได้ส่วนแบ่งของตนไปโดยเร็วแต่ถ้ากองทรัพย์ที่หลายเจ้าของมีกรรมสิทธิ์รวมกัน เกิดขึ้นโดยสัญญาแล้ว ก็ย่อมมีลักษณะคล้ายกับห้างหุ้นส่วนมาก

การวินิจฉัยความแตกต่างจำต้องอาศัยข้อเท็จจริง

ตัวอย่างที่พอจะเห็นได้ว่ากองทรัพย์เช่นนี้ไม่เป็นห้างหุ้นส่วนนั้น เช่น นายแดงกับนายดำเข้าทุนกันซื้อโรงสี ๑ โรง และตกลงกันว่า จะผลัดกันทำประโยชน์คนละ ๖ เดือนสลับกันไปเช่นนี้เป็นต้น จะเห็นได้ว่ากิจการของนายแดงและนายดำในการสีเข้านั้นหาได้ร่วมกันไม่

ข้อ (๒) ร่วมในวิธีดำเนินการแห่งกิจการอันเดียวกัน

ให้พึงสังเกตว่า กิจการของห้างหุ้นส่วนหรือบริษัทนั้นย่อมมีอยู่ ๒ ชะนิด คือ วิธีดำเนินการ หรือนัยหนึ่งกิจธุระในการดูแลครอบงำในการจัดวางระเบียบปรึกษาหารือชี้ขาดในข้อสาระสำคัญแห่งความเป็นอยู่ หรือการดำเนินของห้างหรือบริษัทอย่างหนึ่งและวิธีปฏิบัติการ คือที่จะรักษาการให้เป็นไปตาม

วิธีดำเนินการอีกอย่างหนึ่ง หรือจะเรียกว่าธุระการก็ได้ วิธีปฏิบัติการนี้ ถึงแม้บุคคลอื่นที่มิได้เป็นหุ้นส่วนก็มีสิทธิที่จะเกี่ยวข้องด้วยได้ เช่นลูกจ้าง แต่ผู้เป็นหุ้นส่วนนั้น จะต้องได้ร่วมในวิธีดำเนินการจะร่วมในวิธีปฏิบัติการด้วยหรือไม่นั้นไม่เป็นข้อสำคัญ บุคคลที่ร่วมแต่วิธีปฏิบัติการอย่างเดียวไม่นับว่าเป็นหุ้นส่วน เช่นลูกจ้างหรือกรรมกรในโรงงานแห่งหนึ่ง

ข้อ (๓) ร่วมกันในส่วนกำไรและขาดทุน

เมื่อผู้เป็นหุ้นส่วนได้ทำการร่วมกันก็ต้องมีส่วนได้เสียร่วมกันเมื่อถึงคราวห้างหรือบริษัทได้กำไรก็ดี หรือขาดทุนก็ดี ก็จะต้องเฉลี่ยในระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วน ผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งจะกันเอากำไรไว้สียทั้งหมด หรือจะยอมรับขาดทุนคนเดียวไว้ทั้งหมดเช่นนี้เรียกว่ากระทำการร่วมกันไม่ได้ (ขอให้ดูต่อไปในบทที่ ๔)

การร่วมกันในส่วนกำไรและขาดทุนเช่นนี้ บางทีมีประโยชน์ในการที่จะเป็นหลักวินิจฉัยว่า บุคคลหลายคนที่ซื้อทรัพย์รวมกันจะเป็นหุ้นส่วนหรือไม่ ศาลในประเทศฝรั่งเศสเคยตัดสินว่าในเมื่อข้อเท็จจริงอย่างอื่นยังไม่ปรากฏโดยชัด ก็ต้องอาศัยการร่วมกันในส่วนกำไรและขาดทุนเป็นหลักในการวินิจฉัย เช่น ๒ คนซื้อที่ดิน ๑ แปลงรวมกันเพื่อขายเอากำไรเช่นนี้ ศาลในประเทศฝรั่งเศสถือว่าเป็นหุ้นส่วน ไม่ใช่กองทรัพย์มีหลายเจ้าของมีกรรมสิทธิ์รวมกันตามธรรมดา อนึ่งบุคคลที่เป็นลูกจ้าง ถึงแม้จะมีสัญญาให้ได้รับส่วนในผลกำไรด้วยก็ตาม ลูกจ้างก็มิอาจจะกลายเป็นหุ้นส่วนได้ คือตนไม่มีสิทธิเช่นต่อไปนี้

ก) ไม่มีสิทธิในการที่จะได้รับทุนคืน เมื่อห้างเลิกจากกันซึ่งต่างกับผู้เป็นหุ้นส่วนซึ่งได้ลงแรง

ข) ไม่มีสิทธิออกเสียงลงคะแนน

ค) ไม่มีสิทธิที่จะขอดูบัญชีในฐานะเป็นหุ้นส่วน

บทที่ ๔
ต้องมีความประสงค์ที่จะแบ่งกำไร อันจะพึงได้แต่กิจการที่ทำ

ความประสงค์ที่จะแบ่งกำไร หมายความว่าความประสงค์ที่จะแบ่งประโยชน์ที่เป็นเงินเป็นทอง ไม่ใช่ประสงค์ในการบำเพ็ญทานการศาสนา หรือเพื่อสาธารณะประโยชน์อื่น ๆ

เหตุฉะนั้นจึ่งต่างกับความประสงค์ของสมาคม ซึ่งไม่หวังในการแบ่งกำไร

แต่ประโยชน์อันเป็นเงินที่จะแบ่งกันนี้ ถ้าจะทำให้ผู้เป็นหุ้นส่วนหรือผู้ถือหุ้นมีกรรมสิทธิ์เด็ดขาดแล้ว จะต้องเป็นกำไรจริงกล่าวคือ เงินรายรับของห้างและบริษัทเมื่อคิดหักรายจ่ายยังคงเหลืออยู่เท่าใดจึ่งเรียกว่ากำไรจริง ถ้าผู้เป็นหุ้นส่วนไม่แบ่งกันตามหลักที่กล่าวนี้แล้ว เช่นชักเอาเงินทุนมาแบ่งเฉลี่ยกัน เช่นนี้เรียกว่ากำไรสมมติผู้เป็นหุ้นส่วนหามีกรรมสิทธิ์เด็ดขาดไม่ ดังจะได้ศึกษาต่อไป

อนึ่งผลของกิจการที่ห้างหรือบริษัทกระทำนั้น ไม่จำเป็นสมอไปว่า จะต้องคอยให้ห้างหรือบริษัทเลิกจากกันเสียก่อนจึ่งจะคิดกำไร กล่าวคือกำไรอันแท้จริงนั้น อาจทราบได้จากงบบัญชีตามปกติ เช่น

ในรอบ ๑ ปีหรือตามกำหนดระยะเวลาอื่น ๆซึ่งจะได้ตกลงกัน

อนึ่งผู้เป็นหุ้นส่วนทุกคน เมื่อมีสิทธิได้รับส่วนกำไรแล้วก็มีหน้าที่ช่วยกันรับผิดเมื่อห้างขาดทุน ถ้าในสัญญาตั้งห้างหุ้นส่วนมีข้อความว่า ผลกำไรทั้งหมดจะให้แก่ผู้เป็นหุ้นส่วนคนใดคนหนึ่ง หรือยกเว้นไม่ให้ผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดต้องรับผิดในการขาดทุนก็ดี หรือถึงกับยอมให้ผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งได้กำไรทั้งหมดโดยไม่ต้องช่วยขาดทุนก็ดี ข้อสัญญาเช่นนี้ผิดหลักของการเข้าหุ้นส่วน แต่ข้อห้ามทั้งนี้ไม่หมายความถึง

๑. สัญญาที่ยอมให้ผู้เป็นหุ้นส่วนซึ่งลงแรง หรือให้ใช้ทรัพย์สินไม่ต้องออกเงินช่วยขาดทุนอีก สัญญาเช่นนี้ใช้ได้ เพราะผู้เป็นหุ้นส่วนนั้นได้ขาดทุนไปในตัวแล้วในการที่ทำงานให้ห้าง หรือให้ห้างใช้ทรัพย์โดยไม่ได้อะไรตอบแทน

๒. สัญญาที่ยอมให้ผู้เป็นหุ้นส่วนบางคนได้รับส่วนแบ่งจากผลกำไรจริง ตามข้อกำหนดซึ่งไม่ใช่เป็นการยกเว้นความรับผิดในการขาดทุน เช่นกำหนดไว้ว่า ผู้เป็นหุ้นส่วนที่ลงเงินจะได้รับกำไรอย่างน้อยร้อยละ ๑๐ จากผลกำไรจริงก่อนผู้เป็นหุ้นส่วนอื่น ๆ *(ขอให้เทียบดูเรื่องหุ้นบุริมสิทธิในบริษัทจำกัด)*

แต่อย่างไรก็ตาม ข้อสัญญาที่กำหนดส่วนกำไรและขาดทุนผู้ของเป็นหุ้นส่วนให้ยิ่งหย่อนกว่ากันนั้นก็ใช้ได้ในระหว่างคู่สัญญาแต่ถ้าเกี่ยวกับบุคคลภายนอก ก็ต้องพิจารณาตามลักษณะของห้างหรือบริษัท เช่น ถ้าเป็นห้างหุ้นส่วนสามัญ หลักมีว่า ผู้เป็นหุ้นส่วนต้องช่วยกันใช้หนี้ของห้างโดยไม่จำกัด เหตุฉะนั้นข้อสัญญาที่ลดความรับผิดของผู้เป็นหุ้นส่วนจะใช้ยันต่อบุคคลภายนอกไม่ได้ *(มาตรา ๑๐๑๒)*

บทที่ ๕

ชะนิดต่าง ๆ ของห้างหุ้นส่วนและบริษัท (มาตรา ๑๐๑๓)

ห้างหุ้นส่วนหรือบริษัทนั้น มี ๓ ประเภทคือ

๑. ห้างหุ้นส่วนสามัญ คือเป็นห้างหุ้นส่วนซึ่งผู้เป็นหุ้นส่วนหมดทุกคนต้องรับผิดร่วมกัน เพื่อหนี้สินทั้งปวงของห้างโดยไม่จำกัด *(ให้ดูมาตรา ๑๐๒๕)*

ห้างหุ้นส่วนสามัญนี้แบ่งแยกออกได้เป็น ๒ ชะนิด คือห้างที่จดทะเบียนอย่างหนึ่ง และที่ไม่จดทะเบียนอีกอย่างหนึ่ง

๒. ห้างหุ้นส่วนจำกัด คือห้างหุ้นส่วนประเภทซึ่งมีผู้เป็นหุ้นส่วน ๒ จำพวกดังนี้ จำพวกที่ ๑ ผู้เป็นหุ้นส่วนคนเดียว หรือหลายคนซึ่งจำกัดความรับผิดเพียงไม่เกินจำนวนเงินที่ตนรับจะลงหุ้นในห้างหุ้นส่วนนั้น

จำพวกที่ ๒ ผู้เป็นหุ้นส่วนคนเดียวหรือหลายคนซึ่งต้องรับผิดร่วมกันในบรรดาหนี้ของห้างโดยไม่จำกัดจำนวนเสมือนดังเป็นหุ้นส่วนในห้างหุ้นส่วนสามัญ *(ให้ดูมาตรา ๑๐๗๗)*

๓. บริษัทจำกัด คือประเภทซึ่งตั้งขึ้นโดยแบ่งทุนเป็นหุ้น มีมูลค่าเท่ากัน ผู้ถือหุ้นต่างรับผิดจำกัดเพียงไม่เกินจำนวนเงินที่ตนยังส่งใช้ไม่ครบมูลค่าของหุ้นที่ตนถือ *(ให้ดูมาตรา ๑๐๕๖)*

ส่วนที่ ๒

ลักษณะของสมาคม

ประมวลแพ่งฯ วิเคราะห์ศัพท์สัญญาตั้งสมาคมไว้ว่า เป็นสัญญาซึ่งบุคคลหลายคนตกลงเข้ากัน เพื่อทำการอันใดอันหนึ่งร่วมกันอันมิใช่เป็นการหาผลกำไรแบ่งปันกัน

เพราะฉะนั้นสัญญาตั้งสมาคมจึงต้องประกอบด้วยหลัก ๔ ประการ คือ

๑. ต้องมีสัญญาระหว่างบุคคลหลายคน ซึ่งอย่างน้อยที่สุดก็ต้อง ๓ คน *(ขอให้เทียบดูมาตรา ๑๒๗๗ ซึ่งบังคับไว้ว่าการขอจดทะเบียนตั้งสมาคมนั้นต้องทำเป็นหนังสือ และต้องมีสมาชิกของสมาคมลงลายมือไม่น้อยกว่า ๓ คน)*

๒. ต้องมีการเข้าทุนกันซึ่งอาจจะเป็นเงิน หรือทรัพย์สิน หรือแรงงาน ตามที่ปฏิบัติกันเป็นส่วนมากนั้น คือเงินค่าบำรุง

๓. ต้องกระทำกิจการร่วมกัน ขอให้เทียบดูเรื่องหุ้นส่วนและบริษัท

๔. ความประสงค์ของสมาคม ต้องไม่ใช่เป็นการหาผลกำไรมาแบ่งปันในระหว่างสมาชิก และเพื่อจะป้องกันมิให้สมาคม มีความประสงค์จะหากำไรโดยทางอ้อม ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา ๑๒๙๕ ซึ่งได้บัญญัติไว้ว่า เมื่อสมาคมได้เลิกและชำระบัญชีกันแล้ว ถ้ามีสินทรัพย์เหลืออยู่เท่าใด จะแบ่งให้แก่สมาชิกของสมาคมนั้นไม่ได้ สินทรัพย์ทั้งนั้น จะต้องโอนให้แก่นิติบุคคลอื่นตามที่ได้ระบุไว้ในข้อบังคับของสมาคม หรือถ้ามิได้ระบุไว้ก็ตามแต่สมาคมจะตกลงในที่ประชุมใหญ่ แต่อย่างไรก็ตาม สมาคมอาจจะได้รับเงินอุทิศ หรือเงินค่าบำรุง ข้อสำคัญมีอยู่ว่าสมาคมจะแบ่งเงินเหล่านี้ให้แก่สมาชิกไม่ได้

อนึ่งคำว่า "ผลกำไร" ในที่นี้หมายความว่า ผลกำไรอันจะได้มาจากบุคคลภายนอก ถ้าหากว่ากำไรอันจะแบ่งปันกันในระหว่างสมาชิกตามส่วนราคาแห่งการกู้ยืม และค้าขายอันมีขึ้นจากการที่สมาชิกได้กระทำกับสมาคมแล้ว ก็เข้าอยู่ในรูปของสหกรณ์และตามกฎหมายไทยถือว่าสหกรณ์เป็นสมาคม ขอให้ดูพระราชบัญญัติสหกรณ์ พ.ศ. ๒๔๗๑ มาตรา ๕ และให้เทียบดูพระราชปรารภในพระราชบัญญัติสมาคมเพิ่มเติม พ.ศ. ๒๔๕๙

หมวดที่ ๒
ประวัติของบทกฎหมายห้างหุ้นส่วนบริษัทสมาคม
ส่วนที่ ๑
ประวัติของบทกฎหมายห้างหุ้นส่วนบริษัท
บทที่ ๑
ก่อนพระราชบัญญัติ ร.ศ. ๑๓๐

ก) ห้างหุ้นส่วนสามัญ กฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จ มาตรา ๑๐๒ และ ๑๐๓

ข) บริษัทจำกัด ไม่มีบทกฎหมาย มีแต่พระบรมราชานุญาตพิเศษ ให้แก่บริษัทเป็นราย ๆ ไป เช่น บริษัทขุดคลองคูนาสยาม

บทที่ ๒
พระราชบัญญัติห้างหุ้นส่วน ร.ศ. ๑๓๐

พระราชบัญญัตินี้ แบ่งห้างหุ้นส่วนและบริษัทออกเป็น ๓ ประเภทคือ

ก) ห้างหุ้นส่วนสามัญ

ข) ห้างหุ้นส่วนจำกัดสินใช้

ค) บริษัทจำกัดสินใช้

พระราชบัญญัตินี้ แบ่งบทบัญญัติไว้เป็น ๒ ชะนิด เป็นหลักมาตราอย่างหนึ่ง และมาตราอย่างหนึ่ง ข้อความที่อยู่ในหลักมาตรานั้น คู่สัญญาจะยกเว้นแก้ไขไม่ได้ แต่ข้อความที่อยู่ในมาตรานั้น ผู้เป็นหุ้นส่วนอาจปราณีประนอมยกเว้นหรือแก้ไขได้

บทที่ ๓
ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์บรรพ ๓

ซึ่งให้ใช้ตั้งแต่วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๘ ตามนัยแห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา ๓ กฎหมายเก่าในเรื่องห้างหุ้นส่วนและบริษัทซึ่งมีข้อความแย้ง หรือซ้ำกับข้อความในประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ต้องยกเลิก

ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์บรรพ ๓ ฉะบับที่กล่าวถึงนี้ ได้แบ่งห้างหุ้นส่วนและบริษัทเป็น ๓ ประเภท คล้ายกับห้างหุ้นส่วนและบริษัท ร.ศ. ๑๓๐ แต่ไม่มีคำว่าสินใช้ต่อท้ายคำว่าห้างหุ้นส่วนและบริษัทจำกัด

อีกประการหนึ่งประมวลกฎหมายฉะบับนี้ มิได้บ่งไว้ว่าข้อความในที่ใดเป็นมาตราและหลัก

มาตรา แต่อย่างไรก็ตาม กฎหมายอันว่าด้วยห้างหุ้นส่วนและบริษัทนี้ เป็นส่วนหนึ่งของกฎหมายเศรษฐกิจเอกชน ซึ่งเป็นสาขากฎหมายเอกชน ย่อมจะมีบทกฎหมายอันจะนับว่าเป็นบทสันนิษฐานความตกลงของคู่สัญญา ซึ่งตรงกับมาตราของพระราชบัญญัติเดิม เพราะทางเศรษฐกิจในเรื่องเช่นนี้ต้องการความเร็วมากกว่าในทางแพ่งธรรมดา จึงต้องมีบทสันนิษฐานความตกลงของคู่สัญญา ในเมื่อคู่สัญญามิได้ตกลงเป็นอย่างอื่น บทสันนิษฐานนี้ คู่สัญญาจะตกลงเปลี่ยนแปลงแก้ไขได้ ขอให้ดู ป.พ.พ.มาตรา ๑๑๔ ที่บัญญัติไว้ว่าการแก้ไขยกเว้นบทบัญญัติใดอันมิเกี่ยวด้วยความสงบเรียบร้อยหรือศีลธรรมอันดีของประชาชน การยกเว้นหรือแก้ไขนั้นก็ไม่เป็นโมฆะ แต่อย่างไรจะเรียกว่ากฎหมายอันไม่เกี่ยวกับความสงบเรียบร้อยหรือศีลธรรมอันดีของประชาชน ก็จะต้องพิจารณาเป็นเรื่อง ๆ ไป มีวิธีอันหนึ่งซึ่งอาจจะช่วยเหลือให้สะดวกในการวินิจฉัย คือเทียบกับพระราชบัญญัติเดิมว่า บทบัญญัติใน ป.พ.พ. ตรงกับมาตราหรือหลักมาตราแห่งพระราชบัญญัติเดิมนั้น เช่น ป.พ.พ. มาตรา ๑๐๕๕ อนุมาตรา ๕ บัญญัติว่า ห้างหุ้นส่วนสามัญย่อมเลิกจากกันเมื่อผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดตาย บทบัญญัตินี้ตรงกับพระราชบัญญัติเดิมมาตรา ๔๕ ข้อ ๔ ซึ่งไม่ใช่หลักมาตรา โดยเหตุนี้ผู้เป็นหุ้นส่วนอาจจะทำสัญญาตกลงกันว่า เมื่อผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดตาย ก็ให้ห้างหุ้นส่วนนั้นคงทำการต่อไป ในระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนที่ยังมีชีวิตอยู่ หรือกับทายาทของผู้ตาย

บทที่ ๔

ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๓

(ฉบับที่ให้ใช้ตั้งแต่วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๒)

ประมวลกฎหมายฉบับนี้ โดยมากมีข้อความทับฉบับที่ให้ยกเลิกไปเสียนั้น ข้อความที่แก้ไขอันสำคัญ ก็คือฉบับใหม่นี้ไม่มีบทบัญญัติเหมือนดังมาตรา ๑๐๑๔ แห่งฉบับเดิม เพราะเหตุว่ามาตรา ๑๐๑๔ แห่งฉบับเดิม ได้ถูกยกเลิกเสียแล้ว โดยพระราชบัญญัติควบคุมกิจการค้าขาย ฯลฯ พ.ศ. ๒๔๗๑

ส่วนที่ ๒

ประวัติของบทกฎหมายสมาคม

บทที่ ๑

ก่อนพระราชบัญญัติสมาคม พ.ศ. ๒๔๕๗

บุคคล มีสิทธิตั้งสมาคมโดยไม่ต้องจดทะเบียน แต่สมาคมนั้นต้องไม่ทำการผิดต่อกฎหมาย และไม่ปิดบังวิธีการอันจะเป็นผิดต่อกฎหมายลักษณะอาชญา

บทที่ ๒

พระราชบัญญัติสมาคม พ.ศ. ๒๔๕๗

การตั้งสมาคมต้องจดทะเบียน มิฉะนั้นมีผิดตามมาตรา ๓๑ ถึง ๓๔ แห่ง พระราชบัญญัตินั้น

ต่อมาได้มีพระราชบัญญัติสมาคมเพิ่มเติม พ.ศ. ๒๔๕๙ ซึ่งว่าด้วยสหกรณ์

บทที่ ๓

ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์บรรพ ๓

(ฉะบับที่ใช้ตั้งแต่วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๘)

ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ฉะบับนี้มีข้อความทับพระราชบัญญัติสมาคม พ.ศ. ๒๔๕๗ ในส่วนที่ไม่เกี่ยวด้วยความผิดในทางอาชญา แต่ยังไม่มีข้อความทับพระราชบัญญัติสมาคมเพิ่มเติม พ.ศ. ๒๔๕๙ จนถึงวันประกาศใช้พระราชบัญญัติสหกรณ์ พ.ศ. ๒๔๗๑

ในส่วนที่เกี่ยวด้วยความผิดในทางอาชญานั้น กฎหมายลักษณะอาชญาส่วนที่ ๑๑ ได้มีข้อความทับพระราชบัญญัติสมาคม

บทที่ ๔

ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์บรรพ ๓

(ซึ่งให้ใช้ตั้งแต่วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๒)

ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ฉะบับนี้มีข้อความทับหรือแก้ไขฉะบับที่ได้ยกเลิกไปเสียนั้น และซึ่งเราจะได้ศึกษาต่อไป

หมวดที่ ๓
การเปรียบเทียบห้างหุ้นส่วนบริษัท สมาคม กับกองทรัพย์และสัญญาอื่น ๆ

ส่วนที่ ๑
ระหว่างห้างหุ้นส่วนบริษัทฝ่ายหนึ่ง กับกองทรัพย์ที่หลายเจ้าของมีกรรมสิทธิ์รวมกันฝ่ายหนึ่ง

บทที่ ๑

ความคล้ายกัน

๑. มีกองทรัพย์อันเดียว

๒. มีหลายบุคคลเป็นเจ้าของ

บทที่ ๒

ความต่างกัน

๑. ห้างหุ้นส่วนและบริษัทนั้น ต้องเกิดโดยสัญญา แต่กองทรัพย์ที่หลายเจ้าของมีกรรมสิทธิ์รวม

กัน ไม่จำเป็นต้องเกิดจากสัญญากล่าวคืออาจจะเกิดโดยผลแห่งกฎหมาย เช่น กองมฤดก

๒. ห้างหุ้นส่วนและบริษัทอาจเป็นนีติบุคคล เมื่อได้จดทะเบียนตามกฎหมายแล้ว แต่กองทรัพย์ที่หลายเจ้าของมีกรรมสิทธิ์รวมกันนั้นไม่อาจจดทะเบียนเป็นนีติบุคคล ในฐานกองทรัพย์นั้นเอง นอกจากจะเปลี่ยนรูปมาเป็นนีติบุคคลชะนิดอื่น เช่น ห้างหุ้นส่วนหรือบริษัทสมาคม มูลนิธี

๓. ตามหลักกฎหมายทั่วไป เจ้าของในกองทรัพย์คนใดคนหนึ่งตามธรรมดาอาจจะขอแบ่งแยกส่วนของตนเมื่อใดก็ได้ แต่ผู้เป็นหุ้นส่วนนั้น ตามธรรมดาจะขอออกจากหุ้นส่วนก่อนกำหนดเวลาที่ได้ตกลงกันไว้ไม่ได้

อนึ่งเจ้าของในกองทรัพย์อาจจะตกลงกันว่า จะคงรวมกันอยู่โดยไม่แบ่งแยกก็ได้ แต่ระยะเวลาที่จะคงอยู่รวมกันนั้น ตามกฎหมายของประเทศที่ใช้ประมวลได้บัญญัติกำหนดเวลาไว้สั้นมากเช่นประมวลสวิสส์บัญญัติไว้พียง ๑๐ ปี แต่ในเรื่องห้างหุ้นส่วนนั้นเราอาจจะตกลงกำหนดเวลายิ่งขึ้นไปกว่ากำหนดในเรื่องกองทรัพย์ก็ได้

๔. ห้างหุ้นส่วนและบริษัทที่เป็นนีติบุคคลนั้น เสียงของผู้เป็นหุ้นส่วนข้างมากย่อมใช้บังคับตลอดไปถึงฝ่ายข้างน้อยด้วย แต่ในเรื่องกองทรัพย์ที่หลายเจ้าของมีกรรมสิทธิ์รวมกันนั้น ในบางเรื่องกฎหมายของหลายประเทศที่ใช้ประมวลได้บัญญัติว่า การตกลงในข้อสาระสำคัญแห่งกองทรัพย์จะต้องได้รับเสียงของเจ้าของทุก ๆ คน

๕. ในเรื่องห้างหุ้นส่วนสามัญนั้น มีบทกฎหมายสันนิษฐานว่าผู้เป็นหุ้นส่วนเป็นตัวการตัวแทนซึ่งกันและกัน ให้ดูมาตรา ๑๐๓๓ กับ ๑๐๕๐ แต่ในกองทรัพย์นั้นไม่มีบทกฎหมายสันนิษฐานว่าเจ้าของเป็นตัวการตัวแทนซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้นถ้าไม่ใช่ในเรื่องสงวนสิทธิแล้ว การกระทำของเจ้าของคนหนึ่งก็อาจจะไม่ผูกพันถึงเจ้าของอื่น ๆ ด้วย

๖. ห้างหุ้นส่วนและบริษัทนั้น คุณสมบัติของบุคคลผู้เป็นฝ่ายแห่งสัญญาเป็นข้อสาระสำคัญและซึ่งมากที่สุดในห้างหุ้นส่วนสามัญและห้างหุ้นส่วนจำกัด ในเรื่องที่เกี่ยวด้วยผู้เป็นหุ้นส่วนซึ่งรับผิดโดยไม่จำกัด เพราะฉะนั้นผู้เป็นหุ้นส่วนในห้างเช่นว่านี้ จะโอนหุ้นของตนโดยไม่ได้รับความยินยอมจากผู้เป็นหุ้นส่วนทั้งหลายอื่น และผู้รับมฤดกของผู้เป็นหุ้นส่วน จะเข้ามาแทนผู้เป็นหุ้นส่วนซึ่งได้ตายไปแล้วนั้นไม่ได้นอกจากจะได้ตกลงกันเป็นอย่างอื่น *(ให้ดูในมาตรา ๑๐๔๐)* แต่ในเรื่องกองทรัพย์นั้น เจ้าของจะโอนกรรมสิทธิ์ส่วนของตนให้แก่ผู้ใดก็ได้ตามความพอใจ และถ้าเจ้าของตาย ผู้รับมฤดกก็มีสิทธิที่จะเข้ามาเป็นเจ้าของแทน

๗. ห้างหุ้นส่วนและบริษัทมีความประสงค์หากำไร แต่กองทรัพย์นั้นเจ้าของอาจมีความประสงค์ที่จะไม่หากำไรก็ได้ ให้พึงสังเกตว่า ถ้าการใดมีความประสงค์หากำไรแล้ว โดยมากก็มีการกระทำร่วมกันอันเข้าเป็นลักษณะห้างหุ้นส่วน นอกจากกองทรัพย์บางชะนิดซึ่งถึงแม้จะมีความประสงค์หากำไร และมีหลักเกณฑ์อื่นอันเข้าอยู่ในห้างหุ้นส่วนก็ดี กฎหมายพิเศษดังเช่นกฎหมายทะเลได้บัญญัติลักษณะไว้อีกต่างหาก

ส่วนที่ ๒
ระหว่างห้างหุ้นส่วนบริษัทฝ่ายหนึ่งกับสัญญาจ้างแรงงาน ซึ่งนายจ้างยอมให้ลูกจ้างได้รับส่วนกำไรอีกฝ่ายหนึ่ง

บทที่ ๑
ความคล้ายกัน

๑. ทั้ง ๒ นั้นเกิดจากสัญญา

๒. มีการทำงานร่วมกัน

๓. มีความประสงค์ที่จะแบ่งกำไร

บทที่ ๒
ความต่างกัน

๑. ผู้เป็นหุ้นส่วนมีสิทธิร่วมกันในวิธีดำเนินการ แต่ลูกจ้างร่วมกับนายจ้างในวิธีปฏิบัติการ (ดูที่กล่าวมาแล้วข้างต้นในบทที่ว่าด้วยการร่วมกัน)

๒. ผู้เป็นหุ้นส่วนร่วมกันทั้งกำไรและขาดทุนด้วย กล่าวคือต้องช่วยกันรับผิด ในเมื่อห้างหรือบริษัทขาดทุน แต่ลูกจ้างไม่ต้องรับผิดในเมื่อนายจ้างขาดทุน

ส่วนที่ ๓
ระหว่างสมาคมฝ่ายหนึ่งกับมูลนิธิอีกฝ่ายหนึ่ง

บทที่ ๑
ความคล้ายกัน

ทั้งสองนั้นมีความประสงค์ที่จะไม่แบ่งหรือหากำไร *(ให้ดูมาตรา ๘๑และมาตรา๑๒๗๔)*

บทที่ ๒
ความต่างกัน

๑) สมาคมเป็นการรวมบุคคล มูลนิธิเป็นการรวมทรัพย์สิน ผลจึ่งมีว่า

ก. การตั้งสมาคมต้องมีบุคคลหลายคน คืออย่างน้อยก็ต้อง ๓ คน *(ดูมาตรา ๑๒๗๔ ตอนต้น และมาตรา ๑๒๗๗)*

ส่วนการตั้งมูลนิธินั้นอาจจะมีบุคคลธรรมดาคนเดียวก็ได้ *(ให้เทียบมาตรา ๘๐ กับมาตรา ๘๓)*

ข. การเป็นสมาชิกในสมาคมนั้น ไม่มีบทกฎหมายบังคับว่า ต้องมีทรัพย์สินซึ่งหมุนลงได้เป็นราคาเงินมาลงทุน เพราะฉะนั้นสมาชิกอาจจะได้รับความยกเว้น ไม่ต้องลงทรัพย์สินในสมาคมก็ได้ เช่นสมาชิกพิเศษหรือกิติมศักดิ์

แต่ผู้ตั้งมูลนิธินั้นต้องลงทรัพย์สินในมูลนิธิ ให้ดูมาตรา ๘๑ ตอนต้น

๒) การตั้งสมาคมต้องจดทะเบียน มิฉะนั้นไม่เป็นนิติบุคคลและมีผิดตามกฎหมายลักษณะอาชญา มาตรา ๓๖๗ นอกจากจะได้รับความยกเว้น

แต่การตั้งมูลนิธิไม่ต้องจดทะเบียน และไม่มีผิดในทางอาชญาเพราะเหตุนั้น ถ้าจะให้มูลนิธิเป็นนิติบุคคล ก็ต้องยื่นเรื่องราวขออำนาจรัฐบาล ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์มาตรา ๘๕ และกฎเสนาบดี กระทรวงมหาดไทยลงวันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๘ ซึ่งไม่เป็นการจดทะเบียนดั่งเช่นสมาคม

หมวดที่ ๔
ข้อความทั่วไปว่าด้วยการจดทะเบียน ห้างหุ้นส่วนและบริษัท

บทที่ ๑
ผลแห่งการจดทะเบียน

ห้างหุ้นส่วนจำกัดและบริษัทจำกัดนั้นต้องจดทะเบียน แต่ห้างหุ้นส่วนสามัญไม่มีกฎหมายบังคับว่าจะต้องจดทะเบียน เพราะฉะนั้นจะไม่จดทะเบียนก็ได้ แต่ถ้าได้จดทะเบียนแล้วก็จะได้รับผลดั่งจะได้กล่าวต่อไป

ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์มาตรา ๑๐๑๕ บัญญัติว่าห้างหุ้นส่วนหรือบริษัท เมื่อได้จดทะเบียนตามบัญญัติแห่งลักษณะนี้แล้วท่านจัดว่าเป็นนิติบุคคลต่างหากจากผู้เป็นหุ้นส่วน หรือผู้ถือหุ้นทั้งหลายซึ่งรวมเข้ากันเป็นห้างหุ้นส่วนหรือบริษัทนั้น

ผลแห่งการเป็นนิติบุคคลนั้นก็คือว่า

ทรัพย์, กำลังกาย, ความคิด ที่บุคคลธรรมดาได้นำมารวมเข้าไว้นั้น เกิดมีสภาพเหมือนดั่งบุคคลธรรมดา *(ให้ดูมาตรา ๖๕ และมาตรา ๗๑)*

เราอาจจำแนกผลต่าง ๆ ออกเป็นดั่งนี้คือ

(๑) มีสิทธิและหน้าที่โดยไม่ปะปนกับสิทธิและหน้าที่ของผู้ที่ได้รวมกันเข้านั้น เพราะฉะนั้นทรัพย์สินของห้างและบริษัท หรือนิติบุคคลย่อมเป็นประกันแก่เจ้าหนี้ของห้าง หรือบริษัท หรือนิติบุคคลเท่านั้นเอง กล่าวคือ เจ้าหนี้ของห้างหรือบริษัทเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งบุริมสิทธิ ในการที่จะได้รับชำระหนี้อันค้างชำระแก่ตน จากทรัพย์สินของห้าง หรือบริษัทก่อนเจ้าหนี้ส่วนตัวของผู้เป็นหุ้นส่วนหรือผู้ถือหุ้น โดยเหตุนี้เจ้าหนี้ส่วนตัวของผู้เป็นหุ้นส่วน จะขอหักกลบลบหนี้ในการที่ตนเป็นลูกหนี้ห้างหรือบริษัทนั้นไม่ได้ ให้เทียบมาตรา ๑๐๗๒

(๒) มีภูมิลำเนา ที่จะใช้ในทางอรรถคดี ขอให้ดูประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์มาตรา ๗๑

(๓) มีสัญชาติ สัญชาติของห้างหุ้นส่วนและบริษัทนั้นได้มีผู้ออกความเห็นมากมายว่าจะถือตามสัญชาติของประเทศที่ได้ทำสัญญาตั้งห้างบริษัท การจดทะเบียนบริษัทสำนักงานแห่งใหญ่ของห้างของบริษัทหรือประเทศที่ห้างหรือบริษัทได้ทำการค้าขายเป็นส่วนใหญ่ หรือจะถือเอาสัญชาติของผู้เป็นหุ้นส่วน หรือเป็นผู้ถือหุ้นอันเป็นฝ่ายข้างมาก

ปัญหาเหล่านี้ เกิดขึ้นในต่างประเทศ ดังเช่นประเทศฝรั่งเศสเป็นอาทิ เพราะไม่มีตัวบทบ่งไว้

สำหรับกฎหมายไทยนั้น ผู้สอนเห็นว่า ห้างหุ้นส่วนบริษัทจดทะเบียนในประเทศไหน ก็ต้องถือตามสัญชาติของประเทศนั้นโดยไม่ต้องพิจารณาถึงว่า ผู้เป็นหุ้นส่วนหรือผู้ถือหุ้นข้างมากถือสัญชาติอันใด เพราะประมวลกฎหมายแพ่งฯ มาตรา ๖๘ บัญญัติไว้ว่า นิติบุคคลจะมีขึ้นได้ก็แต่ด้วยอาศัยอำนาจแห่งบทบัญญัติของกฎหมายหรือจะกล่าวอีกอย่างหนึ่ง ห้างหรือบริษัทเป็นนิติบุคคลก็เพราะการจดทะเบียน และเมื่อการจดทะเบียนได้กระทำการตามกฎหมายไทย ก็เท่ากับกฎหมายไทยได้ประสิทธิประสาทให้ห้างและบริษัทนั้นเป็นนิติบุคคลขึ้น เพราะฉะนั้นนิติบุคคลจดทะเบียนในเมืองไทยจะต้องมีสัญชาติไทย

อนึ่งในทางการนั้น ปัญหาเรื่องสัญชาติไม่น่าเกิดขึ้นเลย เพราะเหตุว่า ตามแบบคำขอจดทะเบียนของกระทรวงพาณิชย์ก็มีข้อความบ่งไว้ชัดว่า ห้างหรือบริษัทที่จะจดทะเบียนนั้นยอมถือสัญชาติไทยอยู่ใต้กฎหมายสยาม

แต่ผลร้ายอาจจะมีขึ้นได้ ดั่งเช่นในคราวสงคราม ชนชาติสัตรูมาตั้งห้างหรือบริษัทจดทะเบียนตามกฎหมายไทย อาจจะอ้างเอา เอาสัญชาติไทยของห้างหรือบริษัท เพื่อหลีกเลี่ยงไม่ให้ต้องถูกยึดทรัพย์ แต่ในเรื่องนี้เป็นหน้าที่ของกฎหมายเกี่ยวด้วยการสงครามที่จะบัญญัติทางแก้ขึ้นไว้ ไม่ควรให้เป็นหน้าที่ของกฎหมายแพ่งและพาณิชย์

เหตุฉะนั้นทุกประเทศได้มีกฎหมายห้ามมิให้ทำการค้าขายกับชนชาติสัตรู สำหรับประเทศสยามได้มีพระราชบัญญัติห้ามการค้าขายกับชนชาติสัตรู พ.ศ. ๒๔๖๐ ในมาตรา ๘ บัญญัติไว้ว่า เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติมีอำนาจออกคำสั่งให้อายัติ และจัดเลิกห้างหุ้นส่วนหรือบริษัทซึ่งมีสมาชิกทุกคน หรือบางคนเป็นคนชาติสัตรูแต่อย่างไรก็ดี ห้างหุ้นส่วนหรือบริษัทอาจไม่จำต้องเลิกจากกันเพราะเหตุดั่งกล่าวแล้วก็ได้ กล่าวคือ ถ้าผู้เป็นหุ้นส่วนซึ่งมิใช่เป็นชนชาติสัตรู รับซื้อหุ้นไว้ ให้เทียบประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์มาตรา ๑๐๖๐

สำหรับบริษัทจำกัดนั้น ถ้ามีผู้อื่นซึ่งมิใช่ชนชาติสัตรูรับซื้อหุ้นไว้บริษัทนั้นก็ไม่ต้องเลิก

๔) มีสิทธิใช้นามสมญาของห้างหรือบริษัทเป็นโจทก์จำเลยโดยไม่ต้องใช้นามของผู้เป็นหุ้นส่วนทุกคน

ทั้งนี้เพื่อสะดวกในทางอรรถคดี แต่สำหรับห้างหุ้นส่วนสามัญซึ่งไม่จดทะเบียนนั้น เรามีบทบัญญัติอยู่ในมาตรา ๑๐๔๙ ว่า ผู้เป็นหุ้นส่วนจะถือเอาสิทธิใด ๆแก่บุคคลภายนอก ในกิจการค้าขายซึ่งไม่ปรากฏชื่อของตนนั้นหาได้ไม่

ปัญหาจึงอาจเกิดขึ้นได้ว่า ถ้าผู้เป็นหุ้นส่วนขายทรัพย์สินอย่างหนึ่งในนามของห้างโดยบุคคลภายนอกยังไม่ชำระราคา ดั่งนี้ผู้เป็นหุ้นส่วนจะฟ้องร้องบุคคลภายนอกได้อย่างไร?

ฐานะแห่งหลักกฎหมายซึ่งศาลฎีกาได้เคยดำเนินอยู่ก่อน ใช้ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์มีดั่งนี้คือ

(ก) ผู้เป็นหุ้นส่วนในห้างที่ไม่จดทะเบียนนั้น อาจใช้ชื่อของตนฟ้องร้อง ตามสัญญาที่ได้ทำในนามของห้างหุ้นส่วนได้ เพราะเป็นประเพณีที่ได้ปฏิบัติกันมาเช่นนี้ แต่ก่อนพระราชบัญญัติหุ้นส่วนและบริษัท ร.ศ. ๑๐๓

กฎหมายใหม่หาได้ลบล้างจารีตประเพณีดั่งนั้นไม่ กล่าวคือกฎหมายใหม่ห้ามแต่ไม่ให้ห้างที่ไม่ได้จดทะเบียนใช้นามสมญาของตนขึ้นฟ้องร้อง ขอให้ดูฎีกา ๑๐๕/๒๔๖๓

(ข) การคัดค้านอำนาจฟ้องร้องในเรื่องนี้ ต้องกระทำเสียแต่แรก ก่อนเริ่มลงมือสืบพะยานมิฉะนั้นศาลไม่ยอมฟังข้อคัดค้าน *(ให้ดูฎีกาที่ ๑๐๔๒/๒๔๖๖ และให้ดูคำอธิบายของกรมหลวงราชบุรีในหนังสือกฎและคำสั่งเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ กับคำอธิบายกฎหมายเกี่ยวด้วยเรื่องที่ดิน รวบรวมพิมพ์โดยคำสั่งกระทรวงเกษตราธิการ พศ. ๒๔๖๔·หน้า ๑๓๐ - ๑๓๒)*

แต่ตามฐานะของกฎหมายในปัจจุบันนี้ ผู้สอนเห็นว่ากฎหมายใหม่คงไม่มุ่งประสงค์ที่จะให้บุคคลภายนอกซึ่งซื้อทรัพย์สินโดยไม่ใช้ราคาจากห้างที่ไม่จดทะเบียนได้เปรียบเกินไป เพราะฉะนั้นเราควรวิเคราะห์ว่า ผู้เป็นหุ้นส่วนจะมีสิทธิฟ้องร้องโดยอาศัยหลักกฎหมายอันใดบ้าง หลักกฎหมายที่ห้างพิจารณาสนับสนุนสิทธิของผู้เป็นหุ้นส่วนเช่นนี้ก็คือ

ก) นิติกรรมอำพราง ทั้งนี้หมายความว่า ถ้าบุคคลภายนอกรู้อยู่ว่า ห้างไม่ได้จดทะเบียนและยังขืนทำสัญญาโดยรู้ว่าใครเป็นหุ้นส่วนดั่งนี้ บุคคลภายนอกนี้ก็ต้องรับสำนองตามสัญญาเพราะนิติกรรมที่ได้ทำไปนั้นได้ชื่อว่าเป็นนิติกรรมอำพราง ประเภทอำพรางซึ่งตามหลักคู่กรณีย่อมขอให้ศาลวินิจฉัยตามความจริงที่คู่กรณีย์ได้รู้และตกลงกันไว้ ให้ดูมาตรา ๑๑๘ การลวงก็ย่อมเป็นโมฆะตกไป.

ข) ถ้าบุคคลภายนอกไม่รู้ ก็เท่ากับตนทำสัญญาโดยสำคัญผิดในบุคคล หรือในคุณสมบัติของบุคคลแล้วแต่เรื่อง ถ้าหากเป็นในเรื่องคุณสมบัติของบุคคล การนั้นก็เป็นแต่เพียงโมฆียะถ้าบุคคลภายนอกไม่ปฏิเสธก็ถือว่าเป็นนิติกรรมที่ดี ถ้าหากตนปฏิเสธก็ต้องกลับคืนสู่ฐานะเดิม

อนึ่งแม้แต่กรณีจะเป็นโมฆะกรรม ก็ต้องถือว่านิติกรรมนั้นมิได้เกิดขึ้น สิ่งที่ได้รับไว้ก็ต้องกลับคืนสู่ฐานะเดิม เหตุฉะนั้นจึงเห็นว่าผู้เป็นหุ้นส่วนในห้างที่ไม่จดทะเบียน ย่อมมีหนทางที่จะเรียกร้องบุคคลภายนอกได้ โดยมิต้องให้บุคคลภายนอกได้เอาทรัพย์สินที่รับไว้ไปเปล่า ๆ

บทที่ ๒

จดทะเบียนที่ไหน?

ห้างหุ้นส่วนบริษัทตั้งสำนักงานแห่งใหญ่ทำกิจการตำบลใด ในพระราชอาณาจักร์ให้จด

ทะเบียน ณ หอทะเบียน ณ มณฑลนั้น ให้ดูมาตรา ๑๐๑๖ วรรค ๑

บรรดาสำนักงานสำหรับจดทะเบียนห้างหุ้นส่วนและบริษัททั้งหลายนั้น เสนาบดีเจ้ากระทรวงซึ่งบัญชาการจดทะเบียนห้างหุ้นส่วนและบริษัทเป็นผู้ออกข้อบังคับและจัดตั้งขึ้น *(ให้ดูมาตรา ๑๐๑๔)*

แต่เดิมเสนาบดีกระทรวงยุตติธรรมเป็นผู้บัญชาการนี้ แต่ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๖๖ พระราชบัญญัติแก้ไขพระราชบัญญัติหุ้นส่วนบริษัท ร.ศ. ๑๓๐ ได้โอนหอทะเบียนหุ้นส่วนบริษัท ซึ่งเสนาบดีกระทรวงยุตติธรรมได้ตั้งไว้แล้วไปขึ้นกระทรวงพาณิชย์

ณบัดนี้หอทะเบียนที่กรุงเทพฯ ตั้งอยู่ที่กระทรวงพาณิชย์ สำหรับหัวเมืองยังคงตั้งอยู่ที่ศาลมณฑล

บทที่ ๓
รายการที่ต้องจดทะเบียน

ถือรายการตามที่กฎหมายบังคับไว้ เช่นตามมาตรา ๑๐๖๔ สำหรับห้างหุ้นส่วนสามัญ ตามมาตรา ๑๐๗๘ สำหรับห้างหุ้นส่วนจำกัด ตามมาตรา ๑๐๙๘, ๑๑๑๑ สำหรับบริษัทจำกัด ฯลฯ

การแก้ไขข้อความที่ได้จดทะเบียนไว้นั้น ก็ต้องจด ณ หอทะเบียนแห่งเดียวกันนั้น ให้ดูมาตรา ๑๐๑๖ วรรค ๒

การจดทะเบียนต้องเสียค่าธรรมเนียมตามกฎข้อบังคับซึ่งเสนาบดีตั้งไว้ ให้ดูมาตรา ๑๐๑๘

รายการที่จะจดทะเบียนนั้นต้องเข้าอยู่ในข้อบังคับดังนี้

ก) ต้องมีรายการบริบูรณ์ตามที่กฎหมายบังคับไว้

ข) ต้องไม่ขัดกับกฎหมาย ให้ดูมาตรา ๑๐๑๙

ถ้ารายการใดขาดตกบกพร่องผิดจากหลักที่ได้กล่าวข้างต้นหรือถ้าเอกสารใดซึ่งกำหนดว่าให้ส่งด้วยกันกับคำขอจดทะเบียนยังขาดอยู่มิได้ส่งให้ครบก็ดี หรือถ้าไม่ปฏิบัติตามเงื่อนไขข้ออื่นซึ่งกฎหมายบังคับไว้ มาตรา ๑๐๑๙ บัญญัติว่า นายทะเบียนจะไม่ยอมรับจดทะเบียนก็ได้ เมื่ออ่านมาตรานี้แล้ว ชวนให้คิดไปว่านายทะเบียนจะยอมรับจดทะเบียนก็ได้ คืออยู่ในอำนาจของนายทะเบียนที่จะยอมรับหรือปฏิเสธ

ปัญหาจึ่งมีว่า ถ้านายทะเบียนยอมรับจดทะเบียน ห้างหรือบริษัทที่มีรายการไม่บริบูรณ์นั้นจะมีผลเป็นนิติบุคคลหรือไม่

การวินิจฉัยปัญหาข้อนี้ ขอยกตัวอย่างในห้างหุ้นส่วนสามัญคือรายการที่ต้องจดทะเบียนนั้นมีบังคับไว้ในมาตรา ๑๐๖๔ และซึ่งถ้าจะเทียบกับพระราชบัญญัติเดิมแล้ว จะเห็นได้ว่าตรงกับหลักมาตรา ๕๒ เมื่อเป็นเช่นนี้ มาตรา ๑๐๖๔ ซึ่งเป็นบทบังคับคือเป็นบทซึ่งตั้งขึ้น เพื่อประโยชน์ต่อสาธารณชนทั่วๆไปที่จะทำการเกี่ยวข้องกับห้างนั้น เพราะฉะนั้นจึ่งเห็นว่า ถึงแม้นายทะเบียนจะยอมรับจดทะเบียนห้างหุ้นส่วนสามัญ โดยรายการยังไม่ครบครัน ห้างหุ้นส่วนนั้นก็หาเป็นนิติบุคคลไม่

บทที่ ๔

การนับกำหนดเวลา

สำหรับการจดทะเบียนมาตรา ๑๐๑๗ บัญญัติว่า ถ้าข้อความที่จะจดทะเบียนหรือประกาศโฆษณาเกิดขึ้นในต่างประเทศไซร้ท่านให้นับกำหนดเวลาสำหรับจดทะเบียน หรือประกาศโฆษณาข้อความนั้นตั้งแต่เวลาเมื่อคำบอกกล่าวการนั้นมาถึงตำบลที่จะจดทะเบียน หรือตำบทที่จะประกาศโฆษณานั้นเป็นต้นไป

การที่จะพิจารณาว่ามาตรานี้มีประโยชน์ที่จะใช้บังคับกรณีอย่างใดบ้างแล้ว ก็ควรพิจารณาตามหลักดังนี้

ก) ต้องพิจารณาว่า การจดทะเบียนนั้น กฎหมายบังคับให้จดทะเบียนในกำหนดเวลาอย่างใดบ้าง

ข) ข้อความที่จดทะเบียนหรือประกาศโฆษณานั้น มีอย่างใดบ้างซึ่งอาจเกิดขึ้นได้ในเมืองต่างประเทศ

ขอให้ดูมาตรา ๑๐๑๒ และมาตรา ๑๒๕๓

บทที่ ๕

สิทธิของคนภายนอก ในการขอตรวจลอกคัด การจดทะเบียน

มาตรา ๑๐๒๐ บัญญัติว่า "บุคคลทุกคน เมื่อได้เสียค่าธรรมเนียมตามกำหนดในกฎข้อบังคับของเสนาบดีเจ้ากระทรวงแล้วชอบที่จะตรวจเอกสารซึ่งนายทะเบียนเก็บรักษาไว้ได้ หรือจะขอให้นายทะเบียนทำใบสำคัญแสดงการจดทะเบียนห้างหุ้นส่วนหรือบริษัทใด ๆ ให้ก็ได้ หรือจะขอให้คัดสำเนาหรือเนื้อความในเอกสารฉะบับใด ๆ พร้อมด้วยคำรับรองว่าถูกต้องมอบให้ก็ได้"

บทที่ ๖

การโฆษณา

มาตรา ๑๐๒๑ บัญญัติว่า "นายทะเบียนทุกคนจะต้องแต่งย่อรายการ ซึ่งได้ลงทะเบียนส่งไปลงพิมพ์โฆษณาในหนังสือราชกิจจานุเบกษาเป็นคราว ๆ ตามแบบซึ่งเสนาบดีเจ้ากระทรวงจะได้กำหนดให้"

บทที่ ๗

การจดทะเบียนจะมีผลต่อคนภายนอกเมื่อไร

ก) สิทธิซึ่งผู้เป็นหุ้นส่วนหรือผู้ถือหุ้น จะมีต่อคนภายนอกนั้นก็ต่อเมื่อการจดทะเบียนได้โฆษณาในราชกิจจานุเบกษาแล้ว ดูมาตรา ๑๐๒๒ และ ๑๐๒๓ วรรค ๑ ตอนต้น

แต่มีข้อยกเว้นอยู่ว่า ถ้าผู้เป็นหุ้นส่วนได้รับชำระหนี้ก่อนโฆษณาก็ไม่จำต้องคืนให้แก่ผู้ชำระ ให้ดูมาตรา ๑๐๒๓ วรรค ๒ ให้พึงสังเกตว่า การจดทะเบียนมีผลก่อนการโฆษณาในข้อนี้

ข) สิทธิที่คนภายนอกจะพึงมีต่อผู้เป็นหุ้นส่วน หรือผู้ถือหุ้นก็คือเมื่อจดทะเบียนแล้ว ถึงแม้จะยังไม่มีการโฆษณาในราชกิจจานุเบกษา ให้ดูมาตรา ๑๐๒๓ วรรค ๑ ตอนสุดท้าย

หมวดที่ ๕
เอกสารของห้างหุ้นส่วนและบริษัทโดยทั่วไป

กฎหมายไม่บังคับว่าห้างหุ้นส่วนสามัญ และห้างหุ้นส่วนจำกัดจะต้องมีเอกสารอย่างใดบ้าง แต่บริษัทจำกัดนั้น มีตัวบทบังคับไว้ เช่นในมาตรา ๑๒๐๖

ถ้าหุ้นส่วนและบริษัทมีเอกสารแล้ว ก็ย่อมมีผลดังนี้

๑) ในระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนด้วยกันก็ดี หรือในระหว่างผู้ถือหุ้นด้วยกันก็ดี หรือในระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนกับห้างหุ้นส่วนก็ดี หรือในระหว่างผู้ถือหุ้นกับบริษัทก็ดี กฎหมายสันนิษฐานว่า บรรดาสมุดบัญชีเอกสารของห้างหุ้นส่วนหรือบริษัท ย่อมเป็นพะยานเอกสารอันถูกต้อง ตามข้อความที่ได้บันทึกไว้ในนั้นทุกประการ

ทั้งนี้หมายความว่า ถ้าผู้ใดคัดค้าน ก็มีหน้าที่ต้องนำสืบก่อน

๒) ในระหว่างห้างหรือบริษัทกับบุคคลภายนอกนั้น เห็นว่าเอกสารเหล่านี้ จะใช้ยันบุคคลภายนอกไม่ได้ แต่บุคคลภายนอกอาจอ้างขึ้นเป็นข้อต่อสู้ห้างหรือบริษัทได้

ให้ดูมาตรา ๑๐๒๔

ภาค ๒
ว่าด้วยห้างหุ้นส่วนสามัญ

หมวดที่ ๑
ลักษณะสำคัญของห้างหุ้นส่วนสามัญ

ห้างหุ้นส่วนสามัญนั้น คือห้างหุ้นส่วนประเภทซึ่งผู้เป็นหุ้นส่วนหมดทุกคนต้องรับผิดร่วมกันเพื่อหนี้สินทั้งปวงของห้างโดยไม่มีจำกัด ให้ดูมาตรา ๑๐๒๕

ห้างหุ้นส่วนสามัญนี้อาจตั้งขึ้นโดยไม่ต้องจดทะเบียนต่อเจ้าพนักงาน แต่ถ้าได้จดทะเบียนแล้วก็มีผลมากขึ้นดังจะกล่าวต่อไป แต่อย่างไรก็ตาม ห้างหุ้นส่วนสามัญที่จดทะเบียนก็ดี และที่ไม่จดทะเบียนก็ดีย่อมมีลักษณะสำคัญดังนี้

๑. ผู้เป็นหุ้นส่วนทั้งหมดต้องรับผิดร่วมกัน *(ดูมาตรา ๑๐๕๐, ๒๘๑)*

๒. ผู้เป็นหุ้นส่วนทั้งหมดต้องรับผิดใช้หนี้สินทั้งปวงของห้างโดยไม่จำกัด

๓. คุณสมบัติของบุคคลที่เป็นหุ้นส่วนเป็นข้อสาระสำคัญ

ส่วนที่ ๑
ผู้เป็นหุ้นส่วนทั้งหมดต้องรับผิดร่วมกัน

ที่ว่าผู้เป็นหุ้นส่วนทั้งหมดต้องรับผิดร่วมกันนั้น คือผู้เป็นหุ้นส่วนจะขอแบ่งแยกความรับผิดในหนี้สินของห้างให้เป็นรายบุคคลไม่ได้ *(ดูมาตรา ๑๐๕๐เทียบกับมาตรา ๒๘๑)*

เช่น นายดำกับนายแดง นายเขียว ๓ คนด้วยกัน เข้าทุนกันตั้งห้างหุ้นส่วนสามัญ ห้างขาดทุนเป็นลูกหนี้นายขาว ๓๐๐๐ บาท นายขาวมีสิทธิฟ้องเรียกเงินจากนายดำคนเดียวเต็ม ๓๐๐๐ ได้ โดยไม่ต้องฟ้องนายแดงนายเขียวด้วย และเป็นหน้าที่นายดำจะไปไล่เบี้ยจากเพื่อนหุ้นส่วนอื่นตามข้อสัญญาที่ได้ตกลงกันหรือตามส่วนในกฎหมาย

ในเรื่องความรับผิดร่วมกันนี้ มีปัญหาอยู่ ๒ ข้อ คือ

๑) ถ้าเจ้าหนี้ฟ้องผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่ง แต่ยังมิได้รับชำระหนี้เต็มเจ้าหนี้จะมีอำนาจฟ้องผู้เป็นหุ้นส่วนคนอื่น ๆ ได้อีกหรือไม่

๒) ผู้เป็นหุ้นส่วนต้องรับผิดร่วมกันเฉพาะแต่คนภายนอกหรือในระวางกันเองด้วย

ระวางกันเองด้วย

บทที่ ๑
การวินิจฉัยปัญหาข้อ ๑

ปัญหานี้เนื่องมาจากวิธีพิจารณาความแพ่ง ร.ศ.๑๒๗ มาตรา ๓ ซึ่งบัญญัติไว้ว่า คดีที่ศาลได้

พิพากษาเสร็จเด็ดขาดแล้ว จะรื้อขึ้นฟ้องร้องอีกไม่ได้

แต่หลักอันนี้มีข้อยกเว้นอยู่ในมาตรา ๒๙๑ แห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ซึ่งมีข้อความว่า เจ้าหนี้จะเรียกชำระหนี้จากลูกหนี้คนใดคนหนึ่งสิ้นเชิงหรือแต่โดยส่วนก็ได้ตามแต่จะเลือก แต่ลูกหนี้ทั้งปวง *(ในที่นี้คือผู้เป็นหุ้นส่วนอื่น)* ก็ยังคงต้องถูกผูกพันต่อเจ้าหนี้ทั่วทุกคน จนกว่าหนี้นั้นจะได้ชำระเสร็จสิ้น

เพราะฉะนั้นตราบใดที่เจ้าหนี้ยังมิได้รับชำระหนี้เต็ม เจ้าหนี้ก็ยังมีอำนาจที่จะฟ้องร้องเจ้าหนี้ผู้เป็นหุ้นส่วนอื่น ๆอีกได้ ให้ดูคำอธิบายของเจ้าคุณจินดาภิรมย์ในบทบัณฑิตเล่ม ๔ หน้า ๑๖๕ ซึ่งท่านอธิบายไว้ว่า มีความแตกต่างกันอยู่บ้างในระหว่างกฎหมายอังกฤษและกฎหมายที่เป็นประมวล คือตามกฎหมายอังกฤษแล้วศาลเคยตัดสินว่าเจ้าหนี้จะฟ้องร้องไม่ได้ แต่ตามกฎหมายที่เป็นประมวลของหลายประเทศ ยอมรับว่าฟ้องได้

บทที่ ๒
การวินิจฉัยปัญหาข้อ ๒

ตามอุทาหรณ์ข้างต้นนั้น ถ้านายดำได้ชำระหนี้ให้แก่นายขาวไปครบ ๓๐๐๐ บาทแล้ว ถ้าห้างหุ้นส่วนนั้นมีผู้เป็นหุ้นส่วนอีก ๒ คน คือนายแดงกับนายเขียว ดังนี้ ผู้เป็นหุ้นส่วนที่ยังไม่ได้ชำระหนี้ จะต้องรับผิดร่วมกัน เพื่อใช้หนี้ให้แก่นายดำหรือไม่

ความเห็นในเรื่องนี้อาจแตกต่างกันได้

๑. ถ้าจะวินิจฉัยตามบทกฎหมายที่ว่าด้วยช่วงสิทธิแล้ว นายดำก็ย่อมมีสิทธิเหมือนดั่งเจ้าหนี้คนอื่น กล่าวคือ มาตรา ๒๒๖ บัญญัติไว้ว่า บุคคลผู้รับช่วงสิทธิของเจ้าหนี้ ชอบที่จะใช้สิทธิทั้งหลายบรรดาที่เจ้าหนี้มีอยู่โดยมูลหนี้รวมทั้งประกันแห่งหนี้นั้นได้ในนามของตนเอง และมาตรา ๒๒๙ อนุมาตรา ๓ มีข้อความว่า การรับช่วงสิทธิย่อมมีขึ้นด้วยอำนาจกฎหมาย และย่อมสำเร็จเป็นประโยชน์แก่บุคคลผู้มีความผูกพันร่วมกับผู้อื่น หรือเพื่อผู้อื่นในอันจะต้องใช้หนี้มีส่วนได้เสียด้วยในการใช้หนี้นั้น และรับใช้หนี้นั้นซึ่งในที่นี้ก็คือนายดำ

๒. แต่การเข้าหุ้นส่วนสามัญนั้น มีบทกฎหมายเป็นพิเศษซึ่งอาจทำให้คิดไปได้เป็นอย่างอื่น กล่าวคือ มาตรา ๑๐๕๐ ที่บังคับให้ผู้เป็นหุ้นส่วนต้องรับผิดร่วมกันนั้น เป็นบทบัญญัติที่รับผิดในส่วนที่ ๓ ซึ่งว่าด้วยความเกี่ยวพันระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนกับคนภายนอก

แต่ในความเกี่ยวพันระหว่างกันเองนั้น คงมีมาตรา ๑๐๔๔ ซึ่งอยู่ในส่วนที่ ๒ อันบัญญัติข้อความไว้ว่า อันส่วนกำไรก็ดี ส่วนขาดทุนก็ดีของผู้เป็นหุ้นส่วนทุก ๆคนนั้น ย่อมเป็นไปตามส่วนที่ลงทุน

อนึ่งระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนด้วยกันเอง หลักมีอยู่อย่างหนึ่งว่าผู้เป็นหุ้นส่วนทั้งหลาย จะต้องมีความเสมอภาค นอกจากจะได้มีข้อตกลงแบ่งส่วนกำไรหรือขาดทุนกันเป็นอย่างอื่น ขอให้เทียบดูมาตรา

อาศัยเหตุนี้จึงทำให้เกิดมีความเห็นขึ้นว่า ผู้เป็นหุ้นส่วนทั้งหลายอาจที่จะไม่ต้องรับผิดร่วมกันต่อผู้เป็นหุ้นส่วนด้วยกันเอง *(ดูคำพิพากษาศาลสูงสุดในประเทศฝรั่งเศสลงวันที่ ๘ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๘๗ และลงวันที่ ๑๑ เมษายน ค.ศ. ๑๘๘๓)*

แต่ถ้าผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่ง ได้เป็นเจ้าหนี้ห้างในฐานที่เป็นคนภายนอก เช่น เป็นผู้ขายทรัพย์ให้แก่ห้าง ผู้เป็นหุ้นส่วนคนนั้นก็ย่อมมีสิทธิตามมาตรา ๒๙๑ ในฐานะที่เป็นคนภายนอก

ส่วนที่ ๒
ผู้เป็นหุ้นส่วนทั้งหมดต้องรับผิดใช้หนี้สิน ทั้งปวงของห้างโดยไม่จำกัด

ทั้งนี้ก็คือ ถ้าทรัพย์สมบัติของห้างมีไม่พอใช้หนี้ เจ้าหนี้อาจฟ้องร้องเรียกจากผู้เป็นหุ้นส่วนอีกได้ นอกจากทุนที่ผู้เป็นหุ้นส่วนได้นำมาลงในห้าง เช่น นายแดงกับนายดำได้ลงทุนคนละ ๑๐๐๐ บาท ตั้งห้างหุ้นส่วนสามัญขึ้นห้างหนึ่ง ห้างเป็นลูกหนี้คนภายนอก ๕๐๐๐ บาท ดังนี้ เจ้าหนี้มีสิทธิฟ้องร้องเรียกเงิน ๕๐๐๐ บาทจากนายดำกับนายแดงได้โดยไม่ต้องคำนึงถึงว่า นายดำกับนายแดงได้ลงทุนคนละเท่าใด

ส่วนที่ ๓
คุณสมบัติของบุคคลผู้เป็นหุ้นส่วน เป็นข้อสาระสำคัญ

ในห้างหุ้นส่วนสามัญนั้น ความรับผิดชอบของผู้เป็นหุ้นส่วนย่อมมีมาก กล่าวคือ จะต้องรับผิดร่วมกันในหนี้สินอันผู้เป็นหุ้นส่วนคนใดคนหนึ่งได้จัดทำไปในทางที่เป็นธรรมดาการค้าขายของห้างหุ้นส่วนนั้น *(ให้ดูมาตรา ๑๐๒๕ กับ ๑๐๕๐)*

เพราะฉะนั้นการตั้งห้างหุ้นส่วนสามัญ ผู้เป็นหุ้นส่วนทั้งหลายจำต้องเลือกเฟ้นคุณสมบัติของเพื่อนหุ้นส่วน มีอาทิความไว้นี้อเชื่อใจ ชื่อเสียง คุณวุฒิพิเศษ โดยเหตุนี้จึงมีข้อสันนิษฐานของกฎหมายบัญญัติไว้ในขั้นต้นว่า ผู้เป็นหุ้นส่วนจะโอนหุ้นให้แก่บุคคลอื่นไม่ได้ เว้นไว้แต่จะได้รับความยินยอมจากผู้เป็นหุ้นส่วนอื่น ๆด้วยไม่เหมือนกับการโอนสิทธิตามธรรมดา *(ดูมาตรา ๑๐๔๐ และ ๑๐๔๑)*

อนึ่งกฎหมายยังสันนิษฐานอีกว่า ห้างหุ้นส่วนสามัญต้องเลิกจากกัน ถ้าผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดตาย หรือล้มละลาย หรือตกเป็นผู้ไร้ความสามารถ ให้ดูมาตรา ๑๐๕๕ อนุมาตรา ๕ ทั้งนี้ก็เนื่องจากคุณสมบัติของผู้เป็นหุ้นส่วนนั่นเอง

หมวดที่ ๒
การตั้งห้างหุ้นส่วนสามัญ
ส่วนที่ ๑
ต้องมีสัญญา

สัญญาตั้งห้างหุ้นส่วนสามัญไม่จำเป็นต้องทำเป็นกรมธรรม์หรือลายลักษณ์อักษร จะทำกันปากเปล่าก็ได้ แต่ถ้าเป็นหุ้นส่วนภาษีอากร ต้องทำต่อหน้าเจ้าพนักงานตามพระราชบัญญัติการภาษีอากร ร.ศ. ๑๑๑ มาตรา ๓๐

กฎหมายไม่ได้บังคับโดยตรงว่าสัญญาเข้าหุ้นส่วนสามัญจะต้องมีข้อความอย่างใดบ้าง? แต่เมื่อระลึกถึงหลักแห่งสัญญาธรรมดาก็จะเห็นได้ว่า นอกจากความตกลงและความสามารถของบุคคลแล้ว ความประสงค์ที่จะประกอบกิจการของห้าง หรือในวัตถุเป็นสิ่งสำคัญซึ่งควรกล่าวไว้ในสัญญา

อนึ่งสัญญาเข้าหุ้นส่วน จะกล่าวความแต่เพียงเท่านั้นก็ได้เพราะกฎหมายลักษณะห้างหุ้นส่วนและบริษัทมีบทบัญญัติสันนิษฐาน *(ไม่ใช่บทบังคับ)* ความตกลงของห้างหุ้นส่วนพอบังคับคดีอยู่แล้ว เช่นในเรื่องการลงทุน วิธีจัดการห้าง การโอนหุ้น การเลิกจากกัน และการชำระบัญชี เหล่านี้เป็นต้น

แต่ถ้าห้างหุ้นส่วนนั้นจะต้องจดทะเบียนด้วยแล้ว ผู้เป็นหุ้นส่วนก็จำต้องตกลงกันตามรายการที่บัญญัติไว้ในมาตรา ๑๐๖๔ คือ

๑. ชื่อของห้างหุ้นส่วน แต่สำหรับห้างที่ไม่ได้จดทะเบียนนั้นชื่อของห้างไม่มีผล เพราะเหตุว่าห้างที่ไม่จดทะเบียนไม่เป็นนิติบุคคล ชื่อของห้างชะนิดนั้นจึ่งมีลักษณะไปในทางยี่ห้อ หรือเป็นทรัพย์สินชะนิดหนึ่งอันมิใช่เป็นสิ่งประกอบสภาพบุคคล

อนึ่งผู้เป็นหุ้นส่วนในห้างที่ไม่จดทะเบียน จะถือเอาสิทธิใด ๆแก่บุคคลภายนอกในกิจการซึ่งไม่ปรากฏชื่อของตนนั้นไม่ได้ ให้ดูมาตรา ๑๐๔๙ และให้ดูคำอธิบายการจดทะเบียนห้างหุ้นส่วนและบริษัทในตอนต้น

๒. วัตถุที่ประสงค์ของห้างหุ้นส่วน

๓. ที่ตั้งสำนักงานแห่งใหญ่ และสาขาทั้งปวง

๔. ชื่อและที่สำนักกับทั้งอาชีวะของผู้เป็นหุ้นส่วนทุก ๆคนกับผู้เป็นหุ้นส่วนคนใดมีชื่อยี่ห้อ ก็ให้ลงทะเบียนชื่อยี่ห้อให้หมด

๕. ชื่อหุ้นส่วนผู้จัดการในเมื่อได้ตั้งแต่งผู้จัดการแต่งเพียงบางคน มิฉะนั้นกฎหมายถือว่า ผู้เป็นหุ้นส่วนย่อมจัดการห้างได้ทุกคน ให้ดูมาตรา ๑๐๓๓

๖. ข้อจำกัดอำนาจของหุ้นส่วนผู้จัดการ

๗. ตราซึ่งใช้เป็นสำคัญของห้าง

นอกจากข้อความดังกล่าวแล้ว ผู้เป็นหุ้นส่วนจะตกลงแก้ไขข้อความในบทบัญญัติอันมิใช่บทบังคับก็อาจจะกระทำได้

ส่วนที่ ๒
การจดทะเบียนห้างหุ้นส่วนสามัญ

บทที่ ๑
ผลของการจดทะเบียน

ตามธรรมดาห้างหุ้นส่วนสามัญ อาจตั้งขึ้นได้โดยไม่ต้องจดทะเบียน

แต่ถ้าได้จดทะเบียนแล้วก็จะมีผลมากขึ้นกว่านี้

๑. ห้างหุ้นส่วนที่จดทะเบียนแล้ว เป็นนิติบุคคล *(ให้ดูมาตรา ๑๐๑๖)*

๒. ตามมาตรา ๑๐๖๕ ผู้เป็นหุ้นส่วนอาจถือเอาประโยชน์แก่บุคคลภายนอกในบรรดาสิทธิอันห้างหุ้นส่วนจดทะเบียนนั้นได้มาแม้ในกิจการไม่ปรากฏชื่อของตน

แต่ถ้าจะถือตามหลักกฎหมายโดยเฉียบขาดแล้ว ห้างที่เป็นนิติบุคคลก็ย่อมมีสิทธิและหน้าที่แยกออกต่างหากจากผู้เป็นหุ้นส่วนเพราะฉะนั้นถ้าห้างเป็นเจ้าหนี้ผู้ใดก็ชอบที่จะให้ห้างนั้นเอาเข้าเป็นโจทก์ฟ้องร้องผู้เป็นหุ้นส่วน จะตรงมาฟ้องลูกหนี้ของห้างไม่ได้

๓. ในกรณีที่ห้างผิดนัดชำระหนี้ ผู้เป็นหุ้นส่วนมีฐานะต้องรับผิดชอบคล้ายผู้ค้ำประกันไม่ใช่ลูกหนี้ร่วมกับห้าง กล่าวคือ

ก) เมื่อห้างผิดนัดชำระหนี้ เจ้าหนี้มีสิทธิที่จะเรียกให้ผู้เป็นหุ้นส่วนคนใดคนหนึ่งชำระก็ได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๐๗๐ เทียบกับมาตรา ๖๘๖)*

ข) ผู้เป็นหุ้นส่วนที่ถูกฟ้องมีสิทธิที่จะโต้แย้งขอให้เอาทรัพย์สินของห้างชำระหนี้เสียก่อนโดยเหตุอันนี้

(๑) สินทรัพย์ของห้างหุ้นส่วนยังมีพอที่จะชำระหนี้ได้ทั้งหมด หรือแต่บางส่วน และ

(๒) การที่จะบังคับเอาแก่ห้างหุ้นส่วนนั้นไม่เป็นการยากให้ดูมาตรา ๑๐๗๑ เทียบกับมาตรา ๖๘๘, ๖๘๙, ๖๙๐"

๔. การฟ้องร้องผู้เป็นหุ้นส่วนให้รับผิดอันเกี่ยวกับหนี้สินซึ่งห้างหุ้นส่วนได้ก่อให้เกิดขึ้นก่อนที่ตนได้ออกจากห้างหุ้นส่วนนั้นย่อมมีจำกัดเพียง ๒ ปี นับแต่เมื่อออกจากหุ้นส่วน ให้ดูมาตรา ๑๐๖๘ *(อายุความแห่งสิทธิเรียกร้องนั้น ตามธรรมดามีกำหนด ๑๐ ปี)*

บทที่๒
รายการที่ต้องจดทะเบียน

ห้างหุ้นส่วนสามัญซึ่งจดทะเบียนนั้น จะต้องรายการตามมาตรา ๑๐๖๔ ดังนี้

"มาตรา ๑๐๖๔ อันห้างหุ้นส่วนสามัญนั้น จะจดทะเบียนก็ได้" การลงทะเบียนนั้น ท่านบังคับให้มีรายการดังนี้ คือ

(๑) ชื่อห้างหุ้นส่วน

(๒) วัตถุที่ประสงค์ของห้างหุ้นส่วน

(๓) ที่ตั้งสำนักงานแห่งใหญ่และสาขาทั้งปวง

(๔) ชื่อและที่สำนักกับทั้งอาชีวะของผู้เป็นหุ้นส่วนทุก ๆ คน ถ้าผู้เป็นหุ้นส่วนคนใดมีชื่อยี่ห้อ ก็ให้ลงทะเบียนทั้งชื่อและยี่ห้อด้วย

(๕) ชื่อหุ้นส่วนและผู้จัดการในเมื่อได้ตั้งแต่งให้เป็นผู้จัดการแต่เพียงบางคน

(๖) ถ้ามีข้อจำกัดอำนาจของหุ้นส่วนผู้จัดการประการใดให้ลงไว้ด้วย

(๗) ตราซึ่งเป็นสำคัญของห้างหุ้นส่วน

ข้อความซึ่งลงทะเบียนนั้น จะลงรายการอื่น ๆ อีกอันคู่สัญญาเห็นสมควรจะให้ประชาชนทราบด้วยก็ได้

การลงทะเบียนนั้น ต้องลงลายมือชื่อของหุ้นส่วนทุกคน และต้องประทับตราของห้างหุ้นส่วนนั้นด้วย ให้พนักงานทะเบียนทำใบสำคัญแสดงการจดทะเบียนส่งมอบให้แก่ห้างหุ้นส่วนนั้นฉะบับหนึ่ง"

ในเรื่องชื่อของห้างหุ้นส่วนนั้นให้พึงสังเกตุว่าต่างกับยี่ห้อ เพราะเหตุว่า

ชื่อเป็นสิ่งประกอบสภาพบุคคล แต่ยี่ห้อเป็นทรัพย์สินชะนิดหนึ่งที่เรียกว่าวัตถุอันไม่มีรูปร่าง ผลแห่งความต่างกันอาจมีเช่นดั่งต่อไปนี้

๑. ชื่ออันเป็นสิ่งประกอบสภาพบุคคล มิอาจโอนให้กันได้ด้วยการซื้อขาย นอกจากด้วยอำนาจแห่งกฎหมาย นอกจากชื่อนั้นจะมีลักษณะเป็นยี่ห้ออยู่ด้วย แต่ยี่ห้อเป็นทรัพย์สินจึงอาจโอนให้กันได้เหมือนทรัพย์ตามธรรมดา

๒. ชื่อมิอาจศูนย์ไปได้โดยการละทิ้ง แต่ยี่ห้ออาจศูนย์ไปได้โดยการละทิ้ง จะเป็นกำหนดเท่าใดต้องพิจารณาตามลักษณะที่ว่าด้วยการละทิ้งสังหาริมทรัพย์ เช่นในเรื่องสังหาริมทรัพย์ที่ศูนย์หายหรือกลายเป็นทรัพย์แผ่นดิน

หมวดที่ ๓

วิธีดำเนินการของห้างหุ้นส่วน

วิธีดำเนินการของห้างนั้นมีธุระอยู่ ๒ ชะนิด คือ

๑. ธุระในการจัดการโดยตรง

๒. ธุระในการดูแลครอบงำการจัดการ

ส่วนที่ ๑
ธุระในการจัดการโดยตรง
บทที่ ๑
บุคคลซึ่งมีหน้าที่

คือผู้จัดการ ผู้จัดการเป็นผู้ซึ่งเป็นตัวแทนของหุ้นส่วน และเป็นผู้ปฏิบัติการให้เป็นไปตามวัตถุที่ประสงค์

ข้อ ๑. ตั้งผู้จัดการ

ผู้จัดการอาจตั้งโดยสัญญาเข้าหุ้นส่วน จะมีคนเดียวหรือหลายคนก็ได้ ถ้าสัญญาเข้าหุ้นส่วนไม่ได้ตั้งไว้ กฎหมายสันนิษฐานว่าผู้เป็นหุ้นส่วนทุกคนเป็นผู้จัดการ *(ให้ดูมาตรา ๑๐๓๓)*

ข้อ ๒ ออกจากตำแหน่งผู้จัดการ

ในเรื่องนี้ต้องพิจารณาตามลักษณะตัวแทน ให้ดูมาตรา ๑๐๓๖, ๘๒๖ ถึง ๘๓๒ เช่น

ก) เมื่อผู้เป็นหุ้นส่วนทั้งหลายอื่นยินยอมพร้อมกัน หรือโดยเสียงข้างมากตามแต่จะได้ตกลงกันไว้ ให้ผู้จัดการคนใดออกจากตำแหน่ง *(ให้ดูมาตรา ๑๐๓๖)*

ข) เมื่อผู้จัดการบอกเลิก ให้ดูมาตรา ๘๒๖ วรรค ๑ ตอนสุดท้าย

ค) เมื่อผู้จัดการตายหรือล้มละลาย หรือกลายเป็นผู้ไร้ความสามารถ*(ให้ดูมาตรา ๘๖๒ วรรค ๒)*

บทที่ 2
อำนาจผู้จัดการ

ตามธรรมดาผู้จัดการมีอำนาจทำการใด ๆซึ่งเป็นกิจธรรมดาของห้างหุ้นส่วน *(ให้ดูมาตรา ๑๐๕๐ เทียบกับมาตรา ๘๐๗)*

แต่สัญญาเข้าหุ้นส่วนอาจจะจำกัดอำนาจไว้ก็ได้ ถ้าหากได้นำไปจดทะเบียนแล้ว ก็อาจมีผลต่อคนภายนอก แต่ถ้าห้างไม่จดทะเบียนแม้ข้อกำจัดเช่นนั้นก็ไม่มีผลต่อคนภายนอก ให้ดูมาตรา ๑๐๕๓ แต่ถ้าคนภายนอกได้ทราบข้อจำกัดอำนาจ เห็นว่า ข้อจำกัดนั้นอาจมีผลถึงบุคคลภายนอกได้

๑) ผลแห่งกิจการซึ่งผู้จัดการได้ทำไปในขอบอำนาจ

ก) ความเกี่ยวพันระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนกับคนภายนอกเท่านั้น ผู้เป็นหุ้นส่วนหมดทุกคนต้องรับผิด *(ให้ดูมาตรา ๑๐๕๐)*

ข) ในระหว่างผู้จัดการกับผู้เป็นหุ้นส่วน ต้องพิจารณาตามกฎหมายว่าด้วยตัวเทน *(ให้ดูมาตรา ๑๐๔๒)*

๒) ผลแห่งกิจการซึ่งผู้จัดการได้ทำไปนอกขอบอำนาจ

ในเรื่องความเกี่ยวพันระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนกับคนภายนอกนั้น ถ้าห้างหุ้นส่วนจดทะเบียนแล้ว ผู้เป็นหุ้นส่วนไม่ต้องรับผิด แต่ถ้ายังไม่จดทะเบียน ก็ควรพิจารณาตามมาตรา ๘๒๒ คือ ถ้าผู้จัดการทำการใดซึ่งทำให้บุคคลภายนอกมีมูลเหตุอันสมควรจะเชื่อว่า การอันนั้นอยู่ภายในขอบอำนาจของผู้จัดการแล้ว ผู้เป็นหุ้นส่วนก็ต้องรับผิด

ในเรื่องความเกี่ยวพันระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนกับผู้จัดการนั้นต้องพิจารณาตามลักษณะกฎหมายที่ว่าด้วยจัดการงานนอกสั่ง *(ให้ดูมาตรา ๑๐๔๓)*

บทที่ 3
หน้าที่ของผู้จัดการ

ข้อ ๑ หน้าที่ต่อบุคคลภายนอก

ผู้จัดการจะต้องไม่ละเมิดสิทธิของบุคคลภายนอก ถ้าผู้จัดการแกล้งทำให้คนภายนอกเสียหาย ผู้จัดการจะอ้างอำนาจของตัวการ คือห้างหรือผู้เป็นหุ้นส่วน มาต่อสู้บุคคลภายนอกไม่ได้ ตนอาจที่จะต้องรับผิด เป็นส่วนตัวด้วยแล้วแต่กรณีย์ ในบางคราวอาจต้องรับผิดในฐานะเป็นผู้อุดหนุนอุปการะผู้กระทำผิดในทางแพ่ง

ข้อ ๒ หน้าที่ต่อห้างหรือต่อผู้เป็นหุ้นส่วน

ก) ผู้จัดการต้องใช้ความระมัดระวังให้มากเหมือนกับจัดการงานของตนเอง ให้ดูมาตรา ๑๐๓๙ และถ้ามีความเสียหายเกิดขึ้นเพราะความประมาทเลินเล่อของผู้จัดการ ผู้จัดการจะต้องรับผิด

ข) ตามธรรมดาผู้จัดการต้องจัดการด้วยตนเอง *(ให้ดูมาตรา ๘๐๘)*

ค) ถ้าผู้เป็นหุ้นส่วนต้องการทราบกิจการของห้าง ผู้จัดการต้องแจ้งให้ทราบ *(ให้ดูมาตรา ๘๐๙)*

ง) ผู้จัดการต้องส่งทรัพย์ที่ได้มาให้แก่ห้าง ให้ดูมาตรา ๘๔๐

จ) ถ้าผู้จัดการเอาเงินซึ่งควรจะส่งแก่ห้างไปใช้สอยเป็นประโยชน์ตน ผู้จัดการต้องเสียดอกเบี้ยในเงินนั้น นับแต่วันที่เอาไปใช้ *(ให้ดูมาตรา ๘๑๑)*

ส่วนที่ ๒
การดูแลครอบงำวิธีจัดการ

บุคคลที่มีอำนาจเช่นนี้ ก็คือผู้ที่เป็นหุ้นส่วน ถึงแม้จะไม่ใช่เป็นผู้จัดการ แต่ผู้เป็นหุ้นส่วนที่ไม่ใช่ผู้จัดการนั้น จะเอื้อมมือเข้ามาจัดการโดยตรงไม่ได้ ผลของการที่เอื้อมมือเข้าไปจัดการดังนั้นต้องพิจารณาตามบทบัญญัติ ว่าด้วยจัดการงานนอกสั่ง *(ให้ดูมาตรา ๑๐๔๒)*

อำนาจในการดูแลครอบงำอาจแยกออกได้เป็นข้อสำคัญดังนี้

๑) การตรวจ

๒) การทักท้วง

๓) การออกเสียง

บทที่ ๑

การตรวจ

ผู้เป็นหุ้นส่วนมีสิทธิที่จะตรวจและคัดสำเนาสมุดบาญชี และเอกสารใด ๆของห้างหุ้นส่วนได้ และมีสิทธิที่จะไต่ถามถึงการงานของห้างหุ้นส่วนที่ได้จัดอยู่นั้นได้ทุกเมื่อ *(ให้ดูมาตรา ๑๐๓๓)*

บทที่ ๒

การทักท้วง

ถ้าห้างหุ้นส่วนนั้นไม่ได้ตกลงกันไว้ว่าจะให้ผู้ใดเป็นผู้จัดการในกรณีเช่นนั้นผู้เป็นหุ้นส่วนย่อมจัดการห้างได้ทุกคน และต่างคนก็มีอำนาจดูแลครอบงำในการที่จะทักท้วงมิให้ผู้เป็นหุ้นส่วนคนอื่นเข้าทำสัญญา ถ้าผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งได้เข้าทำสัญญาอันใดซึ่งผู้เป็นหุ้นส่วนอีกคนหนึ่งทักท้วง การนั้นย่อมใช้ไม่ได้ในระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนด้วยกัน *(ให้ดูมาตรา ๑๐๓๓)*

บทที่ ๓

การออกเสียง

ผู้เป็นหุ้นส่วนทุกคนมีสิทธิที่จะได้รับการปรึกษาหารือ และให้ความยินยอมแห่งกิจการของห้าง ในการนี้ผู้เป็นหุ้นส่วนมีสิทธิออกเสียงลงคะแนน กล่าวคือ ผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งย่อมมีเสียงเป็นคะแนนหนึ่ง โดยไม่ต้องคำนึงถึงจำนวนที่ลงหุ้นมากหรือน้อย *(ให้ดูมาตรา ๑๐๓๔)*

ในบางเรื่องมติของผู้เป็นหุ้นส่วน จะสมบูรณ์ต่อเมื่อผู้เป็นหุ้นส่วนออกความเห็นเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน และในบางเรื่องความเห็นฝ่ายข้างมากใช้บังคับได้ เพราะฉะนั้นต้องแยกพิจารณาดังนี้

๑) การงานของห้างตามธรรมดา

ก) สำหรับห้างที่ไม่ได้จดทะเบียน เห็นจะต้องได้รับความยินยอมของผู้เป็นหุ้นส่วนทั้งหมด นอกจากจะมีสัญญากันไว้เป็นอย่างอื่น ให้เทียบมาตรา ๑๐๓๔

ข) สำหรับห้างที่จดทะเบียนเป็นนิติบุคคลแล้ว ไม่มีบทบัญญัติโดยตรงว่าจะใช้เสียงข้างมากบังคับได้หรือไม่ และถ้าจะเทียบมาตรา ๗๗ แล้ว น่าจะทำให้คิดว่า ตามธรรมดาเสียงของผู้เป็นหุ้นส่วนฝ่ายข้างมากย่อมใช้บังคับฝ่ายข้างน้อย

๒) กิจการที่กฎหมายบังคับว่าต้องตกลงเห็นชอบเป็นเสียงเดียวกัน คือ

ก) เปลี่ยนแปลงข้อสัญญาเดิมของห้าง *(ให้ดูมาตรา ๑๐๓๒)*

ข) ขับไล่หุ้นส่วนออกจากห้าง ตามมาตรา ๑๐๓๑

ค) การโอนหุ้น ให้เทียบมาตรา ๑๐๔๐

ง) การชักนำเอาบุคคลภายนอกมาเข้าเป็นหุ้นส่วน *(ให้ดูมาตรา ๑๐๔๐)*

จ) ตั้งและถอดถอนผู้จัดการ ให้ดูที่อธิบายมาแล้ว

ฉ) อนุญาตให้หุ้นส่วนคนใดคนหนึ่งทำการแข่งขันกับห้าง *(ให้ดูมาตรา ๑๐๓๖ และมาตรา ๑๐๖๖)*

ช) การตกลงให้เลิกห้าง นอกจากเหตุที่ได้กล่าวไว้ในสัญญาซึ่งเท่ากับเปลี่ยนแปลงข้อสัญญาเดิม

ซ) สมทบห้างหุ้นส่วนตั้งแต่ ๒ ห้างขึ้นไปรวมเป็นห้างเดียวกัน *(ให้ดูมาตรา ๑๐๗๓)*

กิจการเหล่านี้ ห้างที่จดและไม่จดทะเบียน จะพึงทำได้ต่อเมื่อได้รับความยินยอมของผู้เป็นหุ้นส่วนทั้งหมด นอกจากจะตกลงกันไว้เป็นอย่างอื่น

หมวดที่ ๔
ความเกี่ยวพันระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนด้วยกันเอง

ผู้เป็นหุ้นส่วนต่างก็มีความผูกพันด้วยกัน ดังต่อไปนี้

๑) ผู้เป็นหุ้นส่วนทุกคนต้องนำทุนมาลง จะเป็นเงินหรือทรัพย์สินอื่น ๆหรือลงแรงก็ได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๐๒๐)*

๒) ผู้เป็นหุ้นส่วนต้องมีความซื่อสัตย์ต่อกันในอันที่จะไม่ประกอบการอย่างหนึ่งอย่างใดแข่งขันกับกิจการของห้างหุ้นส่วนนั้น *(ให้ดูมาตรา ๑๐๓๘ และมาตรา ๑๐๖๖)*

๓) ผู้เป็นหุ้นส่วนมีสิทธิที่จะเรียกเอาส่วนของตนจากหุ้นส่วนอื่น ๆแม้ในกิจการค้าขายอันใดซึ่งไม่ปรากฏชื่อของตน *(ให้ดูมาตรา ๑๐๔๘)*

๔) ถ้าชื่อของผู้เป็นหุ้นส่วนซึ่งออกจากห้างไปแล้ว ยังคงใช้เรียกขานเป็นชื่อห้างหุ้นส่วนอยู่ผู้เป็นหุ้นส่วนนั้นจะเรียกให้งดใช้ชื่อของตนก็ได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๐๔๗ และเทียบดูมาตรา ๑๘)*

บทที่ ๑
การลงทุน

ให้ดูที่ได้อธิบายมาแล้ว ในที่นี้จะกล่าวถึงการตีราคาทุนและหลักกฎหมายซึ่งจะใช้บังคับความเกี่ยวพันระหว่างห้างหุ้นส่วนกับผู้ที่นำทรัพย์สินและแรงงานนอกจากตัวเงินมาลงทุน

ข้อ ๑ การตีราคาทุนอย่างอื่นนอกจากเงิน

สัญญาเข้าหุ้นส่วนอาจกำหนดไว้ได้ว่า ทรัพย์สินที่ผู้เป็นหุ้นส่วนได้นำมาลงหุ้นนั้น จะตีราคาเป็นจำนวนเงินเท่าใด ในกรณีเช่นนั้นก็ต้องบังคับตามสัญญา แต่ถ้าสัญญาเข้าหุ้นส่วนมิได้กำหนดรา

คาทรัพย์สินนั้นไว้ และศาลก็มิอาจที่จะหยั่งให้ทราบถึงเจตนาโดยแน่นอนของผู้ทำสัญญา กล่าวคือ เมื่อกรณีเป็นที่สงสัย กฎหมายจึ่งได้บัญญัติข้อสันนิษฐานไว้ดังต่อไปนี้

๑) ในเบื้องต้นให้สันนิษฐานว่า สิ่งซึ่งนำมาลงหุ้นด้วยกันนั้นมีค่าเท่ากัน *(ให้ดูมาตร๑๐๒๗)* เช่น นายแดง นายเขียวและนายขาว ได้เข้าทุนกันตั้งห้างหุ้นส่วนสามัญ โดยนายแดงได้เอาเรือมาลงทุน ๑ ลำ นายเขียวที่นา ๕ ไร่ นายขาวรถยนตร์ ๑ คัน ถ้ามิอาจทราบได้ว่า ผู้เข้าหุ้นส่วนจะตีราคาทรัพย์สินนั้นเป็นจำนวนเงินเท่าใดแล้ว กฎหมายสันนิษฐานว่า เขาทั้งสามได้ลงทุนคนละ ๑ ส่วนเท่า ๆกัน

๒) ถ้าในสัญญาเข้าหุ้นส่วนมิได้ตีราคาค่าแรงไว้ กฎหมายให้คำนวณส่วนกำไรของผู้ที่เป็นหุ้นส่วนด้วยลงแรงงานเสมอด้วยส่วนถัวเฉลี่ยของผู้เป็นหุ้นส่วนซึ่งได้ลงเงิน หรือได้ลงทรัพย์สินเข้าหุ้นในการนั้น เช่น นายแดงลงเงิน ๑๐๐๐ บาท นายเขียวลงที่นา ๕ ไร่ตีราคา ๕๐๐ บาท นายขาวลงแรงงาน แต่ยังไม่ได้ตีราคาค่าแรงงาน ดังนี้ต้องถือว่า การลงแรงงานนั้น ๗๕๐ บาท

ข้อ ๒ หลักกฎหมายที่จะใช้บังคับความเกี่ยวพันระหว่างห้างหุ้นส่วนกับผู้ที่นำทรัพย์สินหรือแรงงานนอกจากตัวเงินมาลงทุน

(ก) ถ้าผู้เป็นหุ้นส่วนให้กรรมสิทธิ์โดยเด็ดขาดเป็นการลงทุนแล้วประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์มาตรา ๑๐๓๐ ให้ใช้บทบัญญัติว่าด้วยซื้อขาย ในเรื่องส่งมอบและซ่อมแซม ความรับผิดเพื่อชำรุดบกพร่อง ความรับผิดเพื่อการรอนสิทธิ ข้อยกเว้นความรับผิดก็ดี ในกรณีเช่นนี้ห้างก็กลายมาเป็นเจ้าของทรัพย์สินนั้นโดยเด็ดขาด แต่ให้พึงเข้าใจว่า ผู้ที่เป็นหุ้นส่วนนั้นต่างกับผู้ขายทรัพย์ตามธรรมดาเพราะเหตุว่าการนำทรัพย์สินมาลงทุนไม่มีลักษณะเป็นสัญญาซื้อขายโดยแท้ กล่าวคือ เป็นแต่สิทธิและหน้าที่ของสัญญาเข้าหุ้นส่วนโดยฉะเพาะ ทั้งนี้ขอให้สังเกตว่า มาตรา ๑๐๓๐ ระบุกรณีไว้ในบางเรื่อง ที่จะพึงใช้กฎหมายในเรื่องซื้อขายบังคับได้ ส่วนความเกี่ยวพันอื่น ๆ ในระหว่างผู้ซื้อกับผู้ขาย เช่น บุริมสิทธิพิเศษของผู้ขายอสังหาริมทรัพย์จะนำมาใช้ในที่นี้ไม่ได้ เพราะไม่เข้าอยู่ในความหมายแห่งมาตรา ๑๐๓๐ เช่น นายแดงกับนายดำทำสัญญาตั้งห้างหุ้นส่วนสามัญโดยนายแดงเอารถยนตร์มาลงทุนในห้าง ๑ คัน ตีราคา ๒๐๐๐ บาท นายดำลงเงิน ๒๐๐๐ บาท ต่อมาห้างเลิกจากกัน เมื่อชำระบัญชีแล้วเงินเหลือ ๓๐๐๐ บาท นี้ต้องเฉลี่ยในระหว่างนายแดงกับนายดำคนละ ๑๕๐๐ บาท *(ให้เทียบมาตรา ๑๐๖๓)*

ความต่างกันระหว่างลงทุนกับการขายทรัพย์สินตามธรรมดานั้นย่อมสำคัญมาก ศาลในประเทศฝรั่งเศสเคยตัดสินว่า บุคคลที่เอาที่ดินอันตนซื้อไว้โดยตนยังไม่ได้ชำระราคามาลงเป็นทุนในห้าง และให้ห้างใช้ราคาที่ดินนั้นแทน บุคคลนั้นย่อมถือเสมือนผู้ขายทรัพย์ หาใช่เป็นหุ้นส่วนไม่ เพราะเท่ากับบุคคลผู้นั้นไม่ได้มีอะไรมาลงหุ้นเลยทุนของเขาเท่ากับเป็นทุนสมมติ ไม่ใช่แท้จริง ผิดหลักในเรื่องลงทุน

(ข) ถ้าผู้เป็นหุ้นส่วนเพียงแต่เอาทรัพย์สินมาให้ห้างใช้เป็นการลงทุน ป.พ.พ. มาตรา ๑๐๒๙ ให้ใช้กฎหมายว่าด้วยเช่าทรัพย์ในเรื่องส่งมอบและซ่อมแซม ความรับผิดเพื่อชำรุดบกพร่องความรับผิดเพื่อการรอนสิทธิ ข้อยกเว้นความรับผิด

ความเกี่ยวพันในเรื่องนี้ก็คล้ายกับเรื่องข้างต้น กล่าวคือผู้เป็นหุ้นส่วนซึ่งเอาทรัพย์สินมาให้ใช้ แต่ยังสงวนกรรมสิทธิ์ไว้เช่นนั้นไม่เป็นผู้ให้เช่าโดยแท้ เพราะฉะนั้นถ้าสิ่งที่นำมาให้ใช้เป็นอสังหาริมทรัพย์ ผู้ที่เป็นหุ้นส่วนคงจะไม่มีบุริมสิทธิในมูลค่าเช่าอสังหาริมทรัพย์

อนึ่งควรสังเกตว่า เช่าทรัพย์นั้นย่อมมีวัตถุเป็นอสังกมะทรัพย์เพราะผู้เช่าจำต้องคืนตัวทรัพย์ที่เช่าให้แก่เจ้าของ แต่ในการเข้าหุ้นส่วนนั้น ผู้ที่เป็นหุ้นส่วนอาจนำสังกมะทรัพย์มาให้ห้างใช้ก็ได้ เช่น นายแดงผู้เป็นหุ้นส่วนในห้างส่วนสามัญห้างหนึ่งได้เอาข้าวเปลือกมาลงทุนเพื่อให้ห้างใช้ ๑ เกวียน เมื่อห้างเลิกจากกัน ห้างไม่จำต้องคืนข้าวเกวียนที่นายแดงได้ลงทุน กล่าวคือห้างอาจคืนข้าวเปลือกที่มีชะนิดประเภทปริมาณเท่ากันได้ เพราะฉะนั้นบทบัญญัติในเรื่องเช่าทรัพย์ดังกล่าวข้างต้นจึงไม่ควรที่จะใช้สำหรับสังกมะทรัพย์ เหตุฉะนั้นเราควรวินิจฉัยความเกี่ยวพันในระหว่างนายแดงกับห้างหุ้นส่วนนั้นตามลักษณะสัญญายืมใช้สิ้นเปลือง โดยอนุโลม *(กล่าวคือไม่ขัดกับเรื่องนี้)*

(ค) ถ้าผู้ที่เป็นหุ้นส่วนที่ลงแรงงาน กฎหมายไม่กล่าวว่าจะให้ใช้บทบัญญัติอันใดบังคับ เพราะฉะนั้นเราจึ่งอาจอนุโลมใช้บทบัญญัติในเรื่องจ้างขึ้นเทียบเคียง

บทที่ ๒

ผู้เป็นหุ้นส่วนต้องไม่ทำการแข่งขันกับห้าง

ข้อ ๑ ห้างที่ไม่ได้จดทะเบียน มาตรา ๑๐๓๘ ห้ามมิให้ผู้เป็นหุ้นส่วนประกอบกิจการอย่างหนึ่งอย่างใดซึ่งมีสภาพดุจเดียวกันและเป็นการแข่งขันกับกิจการของห้างหุ้นส่วนนั้น ไม่ว่าทำเพื่อประโยชน์ตนหรือเพื่อประโยชน์ผู้อื่น โดยมิได้ความยินยอมของผู้เป็นหุ้นส่วนอื่น ๆ

เช่น นายแดงกับนายดำเข้าทุนกันตั้งห้างหุ้นส่วนสามัญโดยไม่จดทะเบียน เดินเรือรับส่งคนโดยสารจากกรุงเทพฯ ถึงจังหวัดนนทบุรีดังนี้นายแดงหรือนายดำจะเดินเรือของตนเอง หรือเป็นตัวแทนของบุคคลอื่น เดินรับส่งคนโดยสารจากจังหวัดนนทบุรีถึงกรุงเทพฯ ไม่ได้ ถ้าไม่ได้รับความยินยอมของผู้เป็นหุ้นส่วนอื่น

เหตุฉะนั้นต้องสังเกตว่า การเข้าหุ้นส่วนนั้นทำให้เกิดเป็นสัญญาห้ามการค้าขายในระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนด้วยกันเอง ผลจึ่งมีต่อไปว่าการพิจารณาความเกี่ยวพันระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วน เรื่องนี้จะต้องอนุโลมตามหลักกฎหมายในเรื่องสัญญาห้ามการค้าขาย

หลักแห่งสัญญาห้ามการค้าขายมีอยู่ว่า การห้ามนั้นจะต้องมีกำหนดโดยสถานที่และเวลา แต่ในเรื่องห้างหุ้นส่วน การกำหนดเวลาก็ต้องถือตามความเป็นอยู่ของห้าง คือเมื่อห้างหุ้นส่วนตั้งอยู่ตราบใด ผู้เป็นหุ้นส่วนก็ไม่มีสิทธิทำการแข่งขัน แต่สำหรับสถานที่นั้นอาจที่จะนำมาใช้ได้ เพราะเหตุว่าสัญญาเข้าหุ้นส่วนอาจจะกำหนดถึงสถานที่ซึ่งห้างหุ้นส่วนนั้นจะประกอบกิจการหรืออาจจะพึงเห็นได้จากสภาพแห่งกิจการของห้างหุ้นส่วนนั้นเองเช่นตามอุทาหรณ์ข้างต้น สถานที่ซึ่งห้างหุ้นส่วนจะประกอบกิจการนั้นก็คือระหว่างกรุงเทพฯ กับนนทบุรี เหตุฉะนั้นนายแดงหรือนายดำก็มีสิทธิที่จะนำเรือเดินรับส่งคนโดยสารใน

ห้องถิ่นอื่น ๆ

ผลแห่งการที่ผู้เป็นหุ้นส่วนฝ่าฝืนต่อบทบัญญัติมาตรา ๑๐๘๓ นี้ ก็คือผู้เป็นหุ้นส่วนอื่น ๆมีสิทธิที่จะเรียกเอาผลกำไรซึ่งผู้ฝ่าฝืนหาได้ทั้งหมด หรือเรียกเอาค่าสินไหมทดแทนเพื่อห้างหุ้นส่วนได้รับเสียหายเพราะเหตุนั้น เช่น ตามอุทาหรณ์ข้างต้นสมมติว่านายแดงได้เดินเรือรับส่งคนโดยสารแข่งขันกับห้าง นายแดงมีกำไร ๑๐๐๐ บาท ดังนี้นายดำมีสิทธิที่จะเรียกเอาผลกำไร ๑๐๐๐ บาทจากนายแดงได้ แต่ถ้าการแข่งขันนั้น นายแดงไม่มีกำไร กล่าวคือต่างฝ่ายก็ขาดทุน หรือได้รับความเสียหายดังนี้ผู้เป็นหุ้นส่วนอื่นก็มีสิทธิที่จะเรียกร้องจากนายแดงเอาค่าสินไหมทดแทน เพื่อการที่ห้างหุ้นส่วนนั้นได้รับการเสียหายเพราะเหตุที่นายแดงได้ทำการแข่งขัน

อายุความ ในการฟ้องร้องผู้เป็นหุ้นส่วนที่ฝ่าฝืนต่อข้อห้ามนี้มีกำหนด ๑ ปี นับแต่วันทำการฝ่าฝืน

ปัญหาจึงมีว่า ถ้าการฝ่าฝืนนั้นได้ทำต่อเนื่องกันทุก ๆวัน ดังนี้อายุความจะนับตั้งแต่วันต้นหรือวันที่หยุดทำการฝ่าฝืน ในเรื่องนี้เห็นว่า อายุความจะนับตั้งแต่วันใดวันหนึ่งที่กำหนดการฝ่าฝืนก็ได้แต่เราก็ต้องวินิจฉัยได้เป็นอย่างอื่นเหมือนกันว่า ควรนับตั้งแต่วันแรกที่ทำการฝ่าฝืน เพราะต่อจากนั้นมาการที่ผู้เป็นหุ้นส่วนอื่นไม่ฟ้องร้อง ก็เท่ากับเป็นการยินยอมโดยปริยาย

ข้อ ๒ ห้างหุ้นส่วนที่จดทะเบียน

มาตรา ๑๐๖๖ วรรค ๑ ได้บัญญัติข้อห้าม เหมือนดังมาตรา ๑๐๓๘ วรรค ๑

แต่มีข้อยกเว้นตามวรรค ๒ ว่า ถ้าหากผู้เป็นหุ้นส่วนทั้งหลายได้รู้อยู่แล้วในเวลาเมื่อลงทะเบียนห้างหุ้นส่วนนั้น ว่าผู้เป็นหุ้นส่วนคน ๑ ได้ทำกิจการหรือเข้าเป็นหุ้นส่วนอยู่ในห้างหุ้นส่วนอื่นอันมีวัตถุที่ประสงค์อย่างเดียวกัน และในสัญญาเข้าหุ้นส่วนที่ทำไว้ต่อกันนั้นก็ไม่ได้บังคับให้ถอนตัวออกเช่นนั้นแล้ว ผู้เป็นหุ้นส่วนคนนั้นก็ยังคงทำกิจการของตนต่อไปได้ตามเดิม เช่น ตามอุทาหรณ์ข้างต้น สมมติว่านายแดงได้เดินเรือรับส่งคนโดยสารจากกรุงเทพฯ ถึงจังหวัดนนทบุรีมาตั้งแต่ก่อนเข้าหุ้นกับนายดำ และและในขณะที่นายดำกับนายแดงไปจดทะเบียนห้างหุ้นส่วนนั้น นายดำก็ทราบอยู่ดีแล้วว่านายแดงได้ประกอบกิจเช่นนั้นมาก่อน และในสัญญาเข้าหุ้นส่วนก็ไม่ได้บังคับให้นายแดงเลิกกิจการส่วนของตนดังนี้แล้ว นายแดงก็คงทำการเดินเรือส่วนของตนนั้นต่อไปได้

สำหรับห้างหุ้นส่วนที่ไม่ได้จดทะเบียนนั้น มาตรา ๑๐๓๘ ไม่ได้บัญญัติข้อยกเว้นเช่นนี้ไว้จึงทำให้น่าคิดว่า สำหรับห้างหุ้นส่วนที่ไม่จดทะเบียน ถึงแม้ว่าผู้เป็นหุ้นส่วนอื่นได้ทราบในขณะเข้าทำหุ้นส่วนนั้นว่า ผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดได้ประกอบกิจการประเภทเดียวกับห้างอยู่ก่อนแล้วก็ดี ผู้เป็นหุ้นส่วนนั้นก็จำต้องเลิกไม่ประกอบกิจการอันเป็นการแข่งขันกับห้าง

ผลแห่งการที่ผู้เป็นหุ้นส่วนคนใดคนหนึ่งกระทำการฝ่าฝืนต่อบทบัญญัติมาตรา ๑๐๖๖ นั้นก็คือห้างหุ้นส่วนซึ่งจดทะเบียนชอบที่จะเรียกเอาผลกำไรอันผู้นั้นหาได้ทั้งหมด หรือเรียกเอาค่าสินไหมทดแทนเพื่อความเสียหายซึ่งห้างหุ้นส่วนได้รับเพราะเหตุนั้น *(ให้ดูมาตรา ๑๐๖๗ และเทียบมาตรา ๑๐๓๘ วรรค ๒)*

อายุความแห่งการที่ห้างหุ้นส่วนจะฟ้องร้องผู้ฝ่าฝืนตามที่กล่าวมาแล้วนั้น มีกำหนด ๑ ปี *(ให้ดู มาตรา ๑๐๖๗ วรรค ๒)*

ที่ได้กล่าวมาแล้วนี้เป็นสิทธิของห้างหุ้นส่วนที่จดทะเบียน ในฐานะเป็นนิติบุคคลต่างหากจากบุคคลที่รวมกันตั้งเป็นห้างหุ้นส่วน

ส่วนสิทธิของผู้เป็นหุ้นส่วนทั้งหลาย นอกจากผู้ที่ละเมิดนั้นก็คือมีสิทธิที่จะเลิกห้างหุ้นส่วน *(ให้ดูมาตรา ๑๐๖๗ วรรค ๓)*

บทที่ ๓

ผู้เป็นหุ้นส่วนมีสิทธิที่จะเรียกเอาส่วนของตนจาก หุ้นส่วนอื่น ๆ แม้ในการค้าขายอันใดซึ่งไม่ปรากฏชื่อของตน

ในเรื่องนี้มีบทบัญญัติ คือ มาตรา ๑๐๔๘ หลักคงมีอยู่ว่าในความเกี่ยวพันระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนด้วยกันเองนั้น กฎหมายถือเอาข้อความจริงในระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนนั้นเป็นสำคัญ *(ขอให้เทียบดูในเรื่องนิติกรรมอำพราง)*

อนึ่งหลักในเรื่องตัวแทนมีอยู่ตามมาตรา ๘๑๐ ว่า "เงินและทรัพย์สินอย่างอื่น บรรดาที่ตัวแทนได้รับไว้ เกี่ยวด้วยการเป็นตัวแทนนั้น ท่านว่าตัวแทนต้องส่งให้แก่ตัวการจงสิ้น

อนึ่ง สิทธิทั้งหลายซึ่งตัวแทนขวนขวายได้มาในนามของตนเองแต่โดยฐานที่ทำการแทนตัวการนั้น ตัวแทนก็ต้องโอนให้แก่ตัวการจงสิ้น"

มาตรา ๑๐๔๘ ก็คงมีนัยเช่นเดียวกันกับมาตรา ๘๑๐ กล่าวคือกิจการซึ่งผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งได้มานั้น ผู้เป็นหุ้นส่วนอื่น ๆ จะมีสิทธิเรียกร้องเอาส่วนของตน ก็ต่อเมื่อกิจการซึ่งเพื่อนหุ้นส่วนได้มานั้นโดยฐานที่ทำการแทนเพื่อนหุ้นส่วน หรือได้มาเพื่อห้างหุ้นส่วน เช่น ก.ข.ค. ได้ลงทุนคนละ ๑๐๐๐ บาท ตั้งห้างหุ้นส่วนสามัญ โดยไม่จดทะเบียนมีวัตถุที่ประสงค์ เพื่อซื้อขายข้าวสารต่อมา ก. ผู้เป็นหุ้นส่วนแต่คนเดียว ได้ไปซื้อข้าวสารของ ง. มา ๑๐ กระสอบ การซื้อขายนั้นไม่ปรากฏชื่อ ข.ค. ดังนี้ถ้าพิสูจน์ไม่ได้ว่า ก. ได้ซื้อมาในฐานะทำการแทนผู้เป็นหุ้นส่วนอื่น ๆ หรือเพื่อผู้เป็นหุ้นส่วนอื่น ๆ ด้วยแล้ว ก็ต้องฟังว่า ก.ซื้อข้าวสารเพื่อประโยชน์ส่วนตัวในเรื่องนี้ย่อมแล้วแต่ข้อเท็จจริงซึ่งคู่กรณีย์จะต้องนำสืบเป็นเรื่อง ๆ ไป

บทที่ ๔

สิทธิของผู้เป็นหุ้นส่วนซึ่งออกไปจากห้าง ในอันที่จะเรียกร้องให้ห้างงดใช้ชื่อของตน

ตามมาตรา ๑๐๕๔ บุคคลที่นิยมให้บุคคลอื่นใช้ชื่อของเป็นชื่อห้างหุ้นส่วนก็ดี หรือรู้แล้วไม่คัดค้านปล่อยให้เขาแสดงตนว่าเป็นหุ้นส่วนก็ดี บุคคลที่ยินยอมเช่นนั้นจะต้องรับผิดต่อบุคคลภายนอกในบรรดาหนี้ของห้างหุ้นส่วนเสมือนเป็นหุ้นส่วน

เพราะเหตุดังนี้เอง กฎหมายจึงให้โอกาสผู้เป็นหุ้นส่วนที่ออกไปจากห้างแล้ว แต่ชื่อของผู้นั้นยังคงใช้เรียกแทนเป็นชื่อห้างหุ้นส่วนอยู่ ผู้เป็นหุ้นส่วนนั้นมีสิทธิที่จะเรียกให้งดใช้ชื่อของตนเสียได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๐๔๗)* สิทธิเช่นนี้มีบัญญัติไว้อีกแห่งหนึ่งแล้ว คือมาตรา ๑๘ แห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์

หมวดที่ ๕
ความเกี่ยวพันระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนกับบุคคลภายนอก
ส่วนที่ ๑
สิทธิของผู้เป็นหุ้นส่วนซึ่งจะพึงมีต่อบุคคลภายนอก
บทที่ ๑
ห้างที่ไม่จดทะเบียน

มาตรา ๑๐๔๙ บัญญัติไว้ว่า ผู้เป็นหุ้นส่วนจะถือเอาสิทธิใด ๆแก่บุคคลภายนอกในกิจการค้าขาย ซึ่งไม่ปรากฏชื่อของตนนั้นหาได้ไม่

ความหมายของมาตรานี้มีเพียงไร ได้ศึกษามาแล้วในเรื่องการจดทะเบียนห้างหุ้นส่วนบริษัท

บทที่ ๒
ห้างที่จดทะเบียน

มาตรา ๑๐๖๕ บัญญัติว่าผู้เป็นหุ้นส่วนอาจถือเอาประโยชน์แต่บุคคลภายนอกในบรรดาสิทธิอันห้างหุ้นส่วนที่จดทะเบียนนั้นได้มาแม้ในกิจการที่ไม่ปรากฏชื่อของตน

มาตรานี้ทำให้เกิดปัญหาว่า ผู้เป็นหุ้นส่วนจะถือเอาประโยชน์นั้นโดยตรง จากบุคคลภายนอกได้หรือไม่ เช่นบุคคลภายนอกเป็นลูกหนี้ห้างอยู่ ๑๐๐๐ บาทดังนี้ ผู้เป็นหุ้นส่วนจะฟ้องคนภายนอกนั้นโดยตรงได้หรือไม่

ความเห็นในเรื่องนี้มีอยู่ ๒ ทาง คือ

ทางที่ ๑ ถ้าจะพิจารณาตามตัวอักษรก็น่าจะวินิจฉัยว่า ผู้ที่เป็นหุ้นส่วนมีสิทธิที่จะฟ้องคนภายนอกได้โดยตรงทีเดียว

ทางที่ ๒ ถ้าจะพิจารณาตามหลักในเรื่องนิติบุคคลแล้ว ก็น่าจะวินิจฉัยว่า ผู้เป็นหุ้นส่วนก็ไม่น่าจะมีสิทธิฟ้องบุคคลภายนอกโดยตรง เพราะเหตุว่า

(๑) ห้างหุ้นส่วนสามัญที่จดทะเบียนนั้น มีสิทธิและหน้าที่แยกออกต่างหากจากผู้เป็นหุ้นส่วน *(ให้ดูมาตรา ๑๐๑๕)* เพราะฉะนั้นถ้าผู้เป็นหุ้นส่วนฟ้องบุคคลภายนอกได้โดยตรงแล้ว ก็จะเป็นว่าสิทธิของผู้เป็นหุ้นส่วนได้ระคนปนอยู่กับสิทธิของห้าง ซึ่งไม่ตรงกับหลักดังที่กล่าว มาแล้ว

(๒) มาตรา ๑๐๖๕ นี้ ได้บัญญัติขึ้นไว้ใช้สำนวนหรือถ้อยคำให้เป็นการตรงกันข้ามกับมาตรา

๑๐๔๙ ในเรื่องห้างหุ้นส่วนสามัญไม่จดทะเบียน แต่ความหมายคงมีอยู่แต่เพียงว่า ถึงแม้ห้างหุ้นส่วนนั้นจะได้สิทธิมาในนามของห้างหุ้นส่วน ในฐานะที่เป็นนิติบุคคลนั้นเอง โดยไม่ปรากฏนามของผู้เป็นหุ้นส่วนด้วยเช่นนั้นก็ตาม ผู้เป็นหุ้นส่วนก็ยังคงมีสิทธิในกิจการที่ห้างนั้นได้มา แต่จะฟ้องร้องบุคคลภายนอกโดยตรงหาได้ไม่

ส่วนที่ ๒
ความรับผิดของผู้เป็นหุ้นส่วนต่อบุคคลภายนอก

บทที่ ๑
บุคคลที่จะต้องรับผิดในฐานเป็นหุ้นส่วน

๑. ผู้ซึ่งเป็นหุ้นส่วนมาแต่เดิม และยังไม่ออกจากห้าง

๒. ผู้เป็นหุ้นส่วนที่ออกจากห้างไปแล้ว ยังคงต้องรับผิดในหนี้ซึ่งห้างได้ก่อให้เกิดขึ้นก่อนที่ตนได้ออกจากห้าง แต่ถ้าเป็นห้างหุ้นส่วนที่จดทะเบียน ผู้เป็นหุ้นส่วนจะรับผิดในหนี้ที่ก่อให้เกิดขึ้นก่อนตนออกจากห้างหุ้นส่วน แต่เพียงภายในกำหนด ๒ ปี นับแต่วันที่ตนออกจากหุ้นส่วน *(ให้ดูมาตรา ๑๐๕๑ และ ๑๐๖๘)* ให้สังเกตว่าสำหรับห้างที่ไม่จดทะเบียนนั้น ผู้เป็นหุ้นส่วนจะหมดความรับผิดตามอายุความธรรมดาแห่งหนี้ที่เกิดขึ้น.

๓ ผู้เป็นหุ้นส่วนซึ่งเข้าในห้าง ก็ต้องรับผิดในหนี้ซึ่งห้างได้ก่อให้เกิดขึ้น ก่อนที่ตนได้เข้ามาเป็นห้างหุ้นส่วน *(ให้ดูมาตรา ๑๐๕๒)*

๔. บุคคลที่แสดงด้วยวาจา ลายลักษณ์อักษร หรือด้วยกิริยาใด ๆ ว่าตนเป็นหุ้นส่วน เช่นยินยอมให้เขาใช้ชื่อตน เป็นชื่อห้างหุ้นส่วน และเมื่อตนรู้แล้วไม่คัดค้าน ก็ต้องรับผิดต่อบุคคลภายนอกเสมือนผู้เป็นหุ้นส่วน แต่มีข้อยกเว้นอยู่ว่า ถ้าผู้เป็นหุ้นส่วนคนใดคนหนึ่งตายไปแล้ว และห้างหุ้นส่วนนั้นยังคงค้าต่อไปในชื่อเดิมของห้าง เหตุเพียงแต่ใช้ชื่อเดิมนั้น หรือใช้ชื่อของผู้เป็นหุ้นส่วนผู้ตายควบอยู่ด้วยหาทำให้ความรับผิดมีแก่กองทรัพย์มฤดกของผู้ตายเพื่อหนี้ใด ๆ อันห้างหุ้นส่วนได้ก่อขึ้น ภายหลังความตายนั้น *(ให้ดูมาตรา ๑๐๕๔)*

บทที่ ๒
กิจการซึ่งบุคคลดั่งกล่าวมาในบทที่ ๑ จะต้องรับผิด

คือกิจการใด ๆ ซึ่งผู้เป็นหุ้นส่วนคนใดคนหนึ่ง หรือผู้จัดการได้ทำไปในทางที่เป็นธรรมดาการค้าของห้างหุ้นส่วนนั้น *(ให้ดูมาตรา ๑๐๕๐)*

อะไรเรียกว่าธรรมดาการค้า จะต้องพิจารณาเป็นเรื่อง ๆ ไป

หมวดที่ ๖
การเข้าเป็นหุ้นส่วนภายหลังการตั้งห้าง

บุคคลอาจเข้าเป็นหุ้นส่วนโดยประการเช่นนี้ได้ โดยเหตุดังนี้

๑) รับโอนหุ้นจากหุ้นส่วนคนเก่า

๒) เข้าสมทบเป็นหุ้นส่วนโดยมิได้รับโอนหุ้น

ส่วนที่ ๑
การโอนหุ้น
บทที่ ๑
พิธีโอนหุ้น

การโอนที่ทำให้ผู้รับโอนมีฐานะเป็นหุ้นส่วนในห้างนั้น จะต้องอยู่ในข้อบังคับดังนี้

๑. ได้มีข้อตกลงกันไว้ในสัญญา ว่าให้ผู้เป็นหุ้นส่วนมีสิทธิโอนหุ้นได้ แต่อย่างไรก็ตาม ถ้าจะให้การโอนใช้ได้ต่อบุคคลภายนอกก็จำต้องจดทะเบียน สำหรับห้างหุ้นส่วนที่จดทะเบียน เพราะเหตุว่าการมีหุ้นส่วนคนใหม่นั้น ก็เท่ากับเปลี่ยนแปลงประกันของเจ้าหนี้ หรือของคนภายนอก หรือ

๒. ถ้าไม่มีข้อความตกลงกันไว้ในสัญญา การโอนหุ้นก็ต้องได้รับความยินยอมของผู้เป็นหุ้นส่วนทั้งหลายอื่น *(ให้ดูมาตรา ๑๐๔๐ และ ๑๐๔๑)*

บทที่ ๒
การโอนผิดพิธีดั่งกล่าวในบทที่ ๑

ผู้เป็นหุ้นส่วนนี้มีสิทธิที่จะโอนหุ้นให้แก่ใครก็ได้ ถึงแม้จะไม่ได้รับความยินยอมจากผู้เป็นหุ้นส่วนอื่น แต่สัญญาโอนนั้นจะใช้ได้ในระหว่างผู้โอนกับผู้รับโอนเท่านั้น ส่วนระหว่างผู้รับโอนกับห้างสัญญาโอนนั้นไม่ทำให้ผู้รับโอนมีฐานะเป็นหุ้นส่วน เช่นผู้รับโอนไม่มีสิทธิที่จะฟ้องร้องห้างโดยตรงได้ แต่อย่างไรก็ตามผู้รับโอนอาจฟ้องร้องห้างโดยตรงได้ ในกรณีต่อไปนี้

๑. ผู้รับโอนหรือเจ้าหนี้ใช้สิทธิเรียกร้องของผู้โอนหรือลูกหนี้ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์มาตรา ๒๓๓ แต่ผู้รับโอนหามีสิทธิที่จะเอื้อมเข้าไปจัดการดูแลครอบงำกิจการของห้าง เพราะการเช่นนี้ถือว่าเป็นการฉะเพาะตัวของลูกหนี้ *(ให้ดูมาตรา ๒๓๓ ตอนท้าย)*

๒. เมื่อผู้เป็นหุ้นส่วนอื่นให้สัตยาบันแก่การโอนนั้น ผู้รับโอนก็อาจมีฐานะเป็นหุ้นส่วน

ส่วนที่ ๒
การเข้าสมทบเป็นหุ้นส่วน

บุคคลอาจเข้าสมทบเป็นหุ้นส่วนของของห้างที่ตั้งอยู่ก่อนแล้วโดยมิได้รับโอนหุ้นมาจากผู้ใด

ซึ่งคล้ายกับการเพิ่มทุน และเพิ่มประกันของห้างนั้นเอง

การเข้ามาเป็นหุ้นส่วนเช่นนี้ ต้องได้รับความยินยอมจากผู้เป็นหุ้นส่วนหมดด้วยกันทุกคน เว้นแต่จะได้ตกลงกันไว้เป็นอย่างอื่น *(ให้ดูมาตรา ๑๐๔๐)*

หมวดที่ ๗
ทรัพย์สินของห้างหุ้นส่วนสามัญ

ทรัพย์สินที่สำคัญ ก็คือ ทุน, กำไร, เงินสำรอง ซึ่งนับว่าสำคัญสำหรับห้างที่จดทะเบียนเป็นนิติบุคคล เพราะเหตุที่ทรัพย์สินของห้าง แยกออกต่างหากจากทรัพย์สินส่วนตัวของผู้เป็นหุ้นส่วน แต่สำหรับห้างที่ไม่เป็นนิติบุคคลนั้น ทรัพย์สินของห้างแยกออกจากทรัพย์สินส่วนตัวของผู้เป็นหุ้นส่วนไม่ได้ เพราะฉะนั้นการศึกษาในหมวดนี้ จะได้กล่าวสำหรับห้างที่ได้จดทะเบียนเป็นนิติบุคคล

ส่วนที่ ๑
ทุน

ทุนคือทรัพย์สินซึ่งผู้เป็นหุ้นส่วนได้นำมาลงหุ้น ให้ดูมาตรา ๑๐๒๖ และที่ได้ศึกษามาแล้วในตอนต้น

หลักสำคัญในเรื่องทุนมีอยู่ว่า ทุนต้องแน่นอน ทั้งนี้ก็เพื่อประโยชน์ต่อคนภายนอก เพราะทุนของห้างย่อมเป็นประกันแก่เจ้าหนี้ของห้างนั้นเอง การเพิ่มทุนก็ดี หรือการลดทุนก็ดี จะทำตามลำพังใจของผู้เป็นหุ้นส่วนไม่ได้ ถ้าประสงค์จะให้ใช้ต่อคนภายนอกด้วยแล้ว ก็ต้องปฏิบัติให้ถูกต้องตามลักษณะของการจดทะเบียนเปลี่ยนแปลงสัญญาของห้าง

ส่วนที่ ๒
กำไร

กำไรนั้น คือ เมื่อรายได้ของห้างมากกว่ารายจ่าย เงินที่หักจากรายจ่ายแล้ว ยังคงเหลืออยู่เท่าใด เงินจำนวนนั้นเป็นกำไรที่แท้จริง การที่จะคิดว่าห้างจะมีกำไรหรือไม่นั้น ต้องคิดตามระยะที่ได้ตกลงกันไว้ เช่น ๖ เดือนต่อหนึ่งครั้งหรือปีละ ๑ ครั้ง ถ้าไม่ได้ตกลงกันไว้ในสัญญา ก็ต้องคิดตามวิธีที่ได้ปฏิบัติกันเป็นปกติในทางห้างหุ้นส่วนสามัญ ถ้าผู้เป็นหุ้นส่วนได้รับเงินกำไรที่แท้จริงไปแล้ว ก็ได้กรรมสิทธิ์เด็ดขาด ตกอยู่ในกองทรัพย์สินส่วนตัวของผู้เป็นหุ้นส่วนนั้นเอง เจ้าหนี้ของห้างจะเรียกร้องเอามาชำระหนี้ก่อนทรัพย์สินของห้างไม่ได้ แต่นอกจากกำไรที่แท้จริงแล้วยังมีกำไรอีกชะนิดหนึ่ง ซึ่งอาจเสียกว่ากำไรสมมติ

กำไรสมมติอาจเกิดขึ้นได้ โดยเหตุ ๒ ประการดังนี้

๑. ทำบัญชีผิด

๒. ผู้เป็นหุ้นส่วนได้ตกลงกันไว้แต่เดิมว่า ในคราวหนึ่งหรือในปีหนึ่ง ผู้เป็นหุ้นส่วนต้องได้กำไรเสมอไป ตามส่วนที่ตนได้ลงหุ้นถึงแม้ห้างจะไม่มีกำไรที่แท้จริงก็ตาม การตกลงเช่นนี้มีลักษณะคล้ายกับการให้ยืมเงินโดยมีดอกเบี้ย

กำไรสมมตินี้ก็เท่ากับเป็นส่วนหนึ่งของทุนเดิมนั่นเอง เพราะฉะนั้นถ้าได้มอบกำไรสมมติให้ผู้เป็นหุ้นส่วน ซึ่งมิใช่เป็นผู้ให้ยืมแล้วก็น่าจะลงความเห็นว่าผู้เป็นหุ้นส่วนเหล่านั้นหามีกรรมสิทธิ์เด็ดขาดในจำนวนเงินนั้นไม่ เจ้าหนี้ของห้างย่อมมีสิทธิที่จะเรียกร้องเอามาชำระหนี้ประดุจทรัพย์สินของห้าง

ส่วนที่ ๓
เงินสำรอง

ผู้เป็นหุ้นส่วนอาจตกลงกันไว้ว่าถ้าห้างมีกำไร และแทนที่จะแบ่งกำไรกันทั้งหมดให้แก่ผู้เป็นหุ้นส่วนแล้วต้องกันเงินจำนวนนั้นไว้เพื่อเป็นสำรองในการที่จะขาดทุนคราวหน้า และเพื่อจะชำระหนี้ให้แก่เจ้าหนี้ โดยไม่ต้องขอเพิ่มทุน

ปัญหาจึ่งมีว่า เงินสำรองนี้จะเรียกว่าทุนหรือกำไร?

ประโยชน์แห่งการที่จะวินิจฉัยปัญหาข้อนี้ ก็มีอยู่ในเรื่องที่ห้างหุ้นส่วนต้องทำกิจการต่อไปในระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนที่ยังมีชีวิตอยู่ในเมื่อผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดตายลงไป คือแทนที่ห้างหุ้นส่วนจะต้องเลิกจากกัน ผู้เป็นหุ้นส่วนอาจตกลงกันไว้ช่นนั้นได้ *(ขอให้ดูการเลิกห้างหุ้นส่วนสามัญซึ่งจะกล่าวต่อไป)*

ปัญหาจึ่งมีว่า การแบ่งส่วนของผู้ตายให้แก่ทายาทนั้น จะต้องแบ่งเงินสำรองนี้ให้ทันทีหรือไม่?

ผู้สอนเห็นเป็นส่วนตัวว่า เงินสำรองนี้จะเรียกว่าทุนก็ไม่ถนัดนักเพราะเหตุว่าเงินสำรองก็ได้กันไว้จากกำไรนั่นเอง แต่จะเรียกว่าเงินกำไรโดยตรงก็ยังไม่ได้ เพราะเงินจำนวนนี้ได้กันเอาไว้เป็นสมบัติของห้าง มิได้แบ่งปันให้ผู้เป็นหุ้นส่วนในทันที จึ่งควรจัดว่าเงินสำรองนั้นเป็นเงินอีกประเภทหนึ่ง

ลักษณะสำคัญก็คือมีไว้ เพื่อเป็นสำรองในคราวขาดทุน และเป็นประกันแก่เจ้าหนี้ด้วย เพราะฉะนั้นการที่จะแบ่งเงินสำรองให้แก่ผู้รับมฤดกของหุ้นส่วนผู้ตายโดยทันที ก็อาจจะทำให้คนภายนอกเสียหาย แต่ถ้าแม้สัญญาเข้าหุ้นส่วนได้มีข้อความตกลงกันเป็นอย่างอื่นก็จำต้องวินิจฉัยตามลักษณะนั้น

หมวดที่ ๘
การเลิกห้างหุ้นส่วนสามัญ

เหตุซึ่งห้างหุ้นส่วนจะต้องเลิกจากกันนั้น อาจแบ่งออกได้เป็น ๓ ประการ

๑. โดยผลแห่งกฎหมาย

๒. โดยความประสงค์ของผู้เป็นหุ้นส่วน นอกจากที่ได้ตกลงกันไว้ในสัญญา

๓. โดยคำสั่งของศาล

ส่วนที่ ๑
โดยผลแห่งกฎหมาย

๑. ถ้าในสัญญาทำไว้มีกำหนดกรณีย์อันใดเป็นเหตุที่จะเลิกกันเมื่อมีกรณีย์นั้นเกิดขึ้นแล้ว ห้างก็ต้องเลิก

เช่นในสัญญาเข้าหุ้นส่วนกำหนดไว้ว่า ถ้าผู้เป็นหุ้นส่วนผู้จัดการคนหนึ่งต้องไปอยู่ในเมืองต่างประเทศแล้ว ห้างนั้นจะต้องเลิกจากกัน *(ให้ดูมาตรา ๑๐๕๕ อนุมาตรา ๑)*

๒. เมื่อสิ้นกาลที่ได้กำหนดไว้ในสัญญา เช่นกำหนดกันไว้ว่าห้างต้องเลิกจากกันเมื่อครบกำหนด ๒๐ ปี *(ให้ดูมาตรา ๑๐๒๕ อนุมาตรา ๒)*
แต่ข้อยกเว้นมีอยู่ว่า ถ้าเมื่อสิ้นกำหนดกาละซึ่งได้ตกลงกันไว้และผู้เป็นหุ้นส่วนทั้งหลาย หรือผู้เป็นหุ้นส่วนซึ่งเคยได้จัดการอยู่ในระหว่างนั้น ยังคงดำเนินการค้าของห้างหุ้นส่วนอยู่ต่อไปโดยมิได้ชำระบัญชี หรือชำระเงินกันให้เสร็จไปแล้ว ท่านให้ถือว่าผู้เป็นหุ้นส่วนทั้งปวงได้ตกลงคงทำการเป็นหุ้นส่วนกันสืบไปโดยไม่มีกำหนดกาละ *(ให้ดูมาตรา ๑๐๕๕)*

๓. เมื่อเสร็จการงานซึ่งเป็นความประสงค์ของการเข้าหุ้นส่วนนั้น

เช่นนายแดงกับนายดำเข้าทุนตั้งห้างหุ้นส่วนสามัญเพื่อขายข้าวสาร ๑๐๐ เกวียน ซึ่งได้ซื้อมาจากนายเขียว ดั่งนี้ถ้าขายข้าวนั้นหมดไปแล้วห้างนั้นก็ย่อมเลิกไป *(ให้ดูมาตรา ๑๐๕๕ อนุมาตรา ๓)*

๔. เมื่อผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดตาย หรือล้มละลาย หรือตกเป็นผู้ไร้ความสามารถ *(ให้ดูมาตรา ๑๐๕๕ อนุมาตรา ๕)*

แต่ข้อยกเว้นมีอยู่ว่า ถ้าผู้เป็นหุ้นส่วนที่ยังคงอยู่รับซื้อหุ้นของผู้ที่ประสพเหตุดั่งกล่าวแล้ว ห้างหุ้นส่วนนั้นก็ยังคงตั้งอยู่ต่อไป ในระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนที่ยังคงอยู่

ส่วนที่ ๒
โดยความประสงค์ของผู้เป็นหุ้นส่วน นอกจากที่ได้ตกลงกันไว้ในสัญญา

บทที่ ๑
โดยความประสงค์ของผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่ง

ห้างหุ้นส่วนที่ได้ตั้งขึ้นโดยมีกำหนดกาละเงื่อนไข หรือไม่มีกำหนดกาละเงื่อนไขอย่างไรก็ตาม ก็อาจที่จะเลิกจากกันได้ ไม่ว่าในเหตุใด โดยความตกลงของผู้เป็นหุ้นส่วนทั้งหมดซึ่งเป็นหลักธรรมดา

บทที่ ๒
โดยความประสงค์ของผู้เป็นหุ้นส่วนคนใดคนหนึ่ง

ฉะเพาะห้างหุ้นส่วน ประเภทซึ่งตั้งขึ้นโดยไม่มีกำหนดกาละเช่นนั้นอาจที่จะถูกเลิก โดยความประสงค์ของผู้เป็นหุ้นส่วนแม้แต่คนใดคนหนึ่ง *(ให้ดูมาตรา ๑๐๕๕ อนุมาตรา ๔ กับ มาตรา ๑๐๕๖)*

ข้อ ๑. ข้อบังคับของการเลิกห้าง

ก. ผู้เป็นหุ้นส่วนที่ประสงค์จะเลิกห้างต้องบอกความจำนงไปยังผู้เป็นหุ้นส่วนอื่นทั้งหมด

ข. ต้องบอกกล่าวล่วงหน้าไม่น้อยกว่า ๖ เดือน

ค. ต้องเลิกเมื่อสิ้นรอบปีในทางบัญชี เช่น รอบปีในทางบัญชีเป็นวันที่ ๑ มกราคม ก็ต้องเลิกเมื่อถึงวันนั้นจะเลิกก่อนไม่ได้

ง. ผู้เป็นหุ้นส่วนต้องใช้สิทธินี้ด้วยความสุจริต *(ให้ดูประมวลกฎหมายแพ่งฯ มาตรา ๕)* เช่น นายดำนายแดงนายขาว เข้าทุนกันตั้งห้างหุ้นส่วนสามัญเพื่อขายอาหารในตำบลหนึ่ง กิจการของห้างได้ดำเนินมาโดยดีและมีกำไรสมอมา นายแดงจึ่งประสงค์ที่จะตั้งร้านขายอาหารขึ้นบ้างในตำบลนั้น เพื่อแย่งเอาผลกำไรเสียคนเดียวจึ่งบอกเลิกห้าง เพื่อตนจะได้มีอิสสระ ไม่ติดขัดตามมาตรา ๑๐๓๑ หรือมาตรา ๑๐๖๖ ถ้าคดีได้ความดั่งนี้ก็อาจถือได้ว่า นายแดงได้ใช้สิทธิโดยไม่สุจริต

จ. ผู้เป็นหุ้นส่วนต้องใช้สิทธินี้ในโอกาสอันสมควร ไม่ทำให้เสียหายแก่ห้าง หรือผู้เป็นหุ้นส่วนอื่น เช่น นายเขียว นายขาว นายดำ เข้าหุ้นส่วนกันเพื่อทำการเลื่อยไม้ ห้างได้ซื้อเครื่องจักร์มาประกอบขึ้นแล้ว ยังมิทันได้กระทำกิจการ นายเขียวก็ขอเลิกห้าง โดยไม่มีเหตุอย่างใดที่จะโทษกิจการของห้างนั้นได้เลย ถึงแม้ผู้เป็นหุ้นส่วนคนนั้นจะมีความสุจริตก็ตาม การบอกเลิกห้างเช่นนี้ อาจถือว่าใช้สิทธิในโอกาสอันไม่สมควร

ข้อ ๒ เหตุใดกฎหมายจึ่งยอมให้ห้างเลิกกัน โดยความประสงค์ของผู้เป็นหุ้นส่วน คนใดคนหนึ่ง ความเห็นมีอยู่ ๒ ทาง

ก. บางท่านเห็นว่าเหตุนี้เนื่องมาจากการที่กฎหมายประสงค์จะป้องกันความทุจริต หรือ การบิดพริ้ว ซึ่งอาจมีขึ้นได้เมื่อผู้เป็นหุ้นส่วนคนใดคนหนึ่ง ไม่สมัครที่จะเป็นหุ้นส่วน เพราะการเข้าหุ้นส่วนสามัญนั้น คุณสมบัติของบุคคลย่อมเป็นข้อสาระสำคัญ

ข. บางท่านเห็นว่าการทำสัญญาเข้าหุ้นส่วนโดยไม่มีกำหนดกาละนั้น อาจเทียบได้กับเหตุแห่งหลักกฎหมายทั่วไป และในกฎหมายไทยเราอาจพบได้ในเรื่องสัญญาจ้างแรงงาน ซึ่งถ้าไม่มีกำหนดกาลแล้ว ฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดอาจบอกเลิกได้ *(ให้ดูมาตรา ๕๘๒)* ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากเหตุที่ว่า บุคคลย่อมมีเสรีภาพในการที่จะประกอบกิจการระหว่างกัน เช่นในทางพาณิชย์ หรือการอาชีพอื่น ๆ ถ้าหากจะบังคับให้บุคคลต้องถูกผูกพัน ทำกิจการให้ผู้หนึ่งผู้ใดจนตลอดชีวิตแล้ว ก็เท่ากับเอาคนลงเป็นทาสได้อย่างหนึ่ง ซึ่งในสมัยนี้ไม่นิยมกันเสียแล้ว สัญญาเข้าหุ้นส่วนมีลักษณะคล้ายกับสัญญาจ้างแรงงานในข้อที่ว่า เมื่อบุคคลเข้าเป็น

หุ้นส่วนก็ถูกตัดความอิสสระภาพในการประกอบอาชีพบางอย่าง ตามนัยแห่งมาตรา ๑๐๓๘ และมาตรา ๑๐๖๖ การตัดความอิสสระภาพของบุคคล ดั่งเช่นในเรื่องสัญญาห้ามการค้าขาย หลักก็มีอยู่ว่าจะต้องมีกำหนดกาล เหตุฉะนั้นถ้าห้างหุ้นส่วนตั้งขึ้นโดยไม่มีกำหนดกาล ก็ควรที่จะให้โอกาสผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดบอกเลิกเสียได้

ข้อ ๓ อย่างไรเรียกว่าห้างหุ้นส่วน ซึ่งตั้งขึ้นโดยไม่มีกำหนดกาล?

ถ้าจะถือตามความเห็นที่ ๑ ก็อาจตอบได้ทันทีว่า ห้างหุ้นส่วนซึ่งตั้งขึ้นโดยไม่มีกำหนดกาละนั้นก็คือห้างหุ้นส่วนซึ่งไม่ได้กำหนดเวลาลงไว้ว่าเลิกกันเมื่อใด ถึงแม้ว่าห้างได้มีกำหนดเวลานานเกินกว่าชีวิตของมนุษย์ตามปกติ เช่น ๕๐๐ ปี ดั่งนี้ก็ถือได้แล้วว่าเป็นห้างที่มีกำหนดกาละ เพราะฉะนั้นเมื่อยังไม่ถึงกำหนด ๕๐๐ ปี ผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดจะบอกเลิกไม่ได้

แต่ถ้าจะถือตามความที่ ๒ การที่ห้างตั้งขึ้นมีกำหนดเวลาเกินสมควรกว่าชีวิตมนุษย์ตามธรรมดา เช่นกำหนดกันไว้ ๕๐๐ ปี ดั่งนี้ก็ต้องถือว่าเป็นห้างหุ้นส่วนที่ตั้งขึ้นโดยไม่มีกำหนดเวลา เพราะเป็นการตัดเสรีภาพของบุคคล ดั่งกล่าวมาแล้ว

ข้อ ๔ วิธีที่จะไม่เลิกห้าง เมื่อผู้เป็นหุ้นส่วนใช้สิทธิดั่งกล่าวแล้ว

ก. ผู้เป็นหุ้นส่วนที่ยังคงอยู่ รับซื้อหุ้นของผู้ที่บอกเลิก *(ให้ดูมาตรา ๑๐๖๐)*

ข. ถ้าผู้บอกเลิกไม่ยอมขาย ผู้เป็นหุ้นส่วนอื่นอาจร้องขอต่อศาล ให้สั่งกำจัดผู้บอกเลิกออกเสียจากห้าง ในเมื่อมีเหตุสมควรเข้าในบทบัญญัติแห่งมาตรา ๑๐๕๗, ๑๐๕๘ เช่น ห้างนั้นยังสามารถทำกิจการได้ต่อไป แต่การบอกเลิกของผู้เป็นหุ้นส่วนคนใดคนหนึ่งนั้น ทำให้เห็นว่า ผู้เป็นหุ้นส่วนคนนั้นไม่สมัครที่จะรวมกับห้าง หลักสำคัญในเรื่องคุณสมบัติของบุคคล เช่น ความไว้เนื้อเชื่อใจซึ่งกันและกันอาจจะหมดไปได้ ทั้งนี้ก็เท่ากับว่าเห็นเหตุอันหนึ่งที่จะทำให้ห้างนั้นดำรงอยู่ต่อไปไม่ได้ โดยการแสดงเจตนาของผู้บอกเลิกนั้นเอง

ส่วนที่ ๓
โดยคำสั่งของศาล

ผู้เป็นหุ้นส่วนคนใดคนหนึ่งอาจร้องขอให้ศาลสั่งเลิกหุ้นส่วนได้โดยเหตุดั่งนี้

๑. เมื่อผู้เป็นหุ้นส่วนคนใดคนหนึ่ง นอกจากผู้ฟ้องร้องล่วงละเมิดบทบังคับใด ๆ อันเป็นข้อสาระสำคัญ ซึ่งสัญญาเข้าหุ้นส่วนกำหนดไว้แก่ตน โดยจงใจหรือเลินเล่อ เช่นผู้หุ้นส่วนคนหนึ่งทำการแข่งขันกับห้างผิดมาตรา ๑๐๓๘, ๑๐๖๖

๒. เมื่อกิจการของห้างหุ้นส่วนจะทำไปก็มีแต่ขาดทุน โดยไม่มีหวังว่าจะกลับฟื้นตัวขึ้นอีก

๓. เมื่อมีเหตุอื่นใด ๆ ทำให้ห้างหุ้นส่วนนั้นไม่สามารถที่จะดำรงอยู่ต่อไปได้

ใน (๒) และ (๓) นี้ เป็นข้อเท็จจริงซึ่งต้องพิจารณาเป็นเรื่อง ๆ ไป

ข้อยกเว้น ถ้ากิจการอันใดอันหนึ่งซึ่งจะทำให้ห้างต้องเลิกจากกันดังได้กล่าวมาแล้วนั้น เกิดขึ้นจากหรือเกี่ยวด้วยผู้เป็นหุ้นส่วนคนใดคนหนึ่งแล้ว ศาลอาจสั่งให้กำจัดหุ้นส่วนผู้นั้นออกเสียจากห้างหุ้นส่วนแทนสั่งให้เลิกห้างหุ้นส่วนก็ได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๐๕๗ กับมาตรา ๑๐๕๘)*

เหตุพิเศษสำหรับห้างหุ้นส่วนที่จดทะเบียน

นอกจากเหตุต่าง ๆซึ่งห้างหุ้นส่วนสามัญจะต้องเลิกจากกันดังได้กล่าวมาแล้ว ห้างหุ้นส่วนสามัญที่จดทะเบียนเป็นนิติบุคคลอาจที่จะต้องเลิกจากกันในเมื่อห้างหุ้นส่วนนั้นล้มละลาย *(ให้ดูมาตรา ๑๐๖๕)*

หมวดที่ ๕
การออกจากห้างหุ้นส่วนโดยไม่ต้องเลิกห้าง

๑. โดยมีข้อสัญญาตกลงให้ผู้เป็นหุ้นส่วนคนใดคนหนึ่งลาออก

๒. โดยคำสั่งของศาล

๓. ในกรณีที่ห้างทำกิจการต่อไป เมื่อผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดตาย ล้มละลายหรือตกเป็นผู้ไร้ความสามารถ

ส่วนที่ ๑
โดยมีข้อสัญญาตกลงให้ผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดลาออก

ข้อสัญญาเช่นนี้ย่อมเป็นการใช้ได้ แต่ปัญหายังคงมีอยู่ว่าสัญญาที่ยอมให้กำจัดหุ้นส่วนคนใดคนหนึ่งออกจากห้าง โดยผู้เป็นหุ้นส่วนทั้งหลายได้ลงมติมีเสียงฝ่ายข้างมาก ซึ่งมิใช่การลาออกจะใช้ได้หรือไม่?

การแบ่งทรัพย์สินให้แก่ผู้เป็นหุ้นส่วนที่ออกไปนั้น อาจตกลงกันไว้ว่าให้ผู้เป็นหุ้นส่วนที่ยังคงอยู่ รับซื้อหุ้นของผู้ที่ออก ในกรณีเช่นนั้น ทุนของห้างก็ยังคงมีจำนวนเท่าเดิม แต่ถ้าไม่ได้ตกลงกันไว้ดังกล่าวแล้ว ก็ต้องแบ่งเอาทรัพย์สินของห้างให้แก่ผู้ที่ออกซึ่งทางที่สะดวกก็ควรตกลงกันเอง ตีราคาทรัพย์สินของห้างโดยไม่ต้องทำการชำระบัญชีกันยุ่งยาก ในกรณีเช่นนี้ก็เท่ากับเป็นการลดทุนของห้างได้อย่างหนึ่ง

ส่วนที่ ๒
โดยคำสั่งของศาล

ให้ดูมาตรา ๑๐๕๗ และมาตรา ๑๐๕๘ ที่ได้ศึกษามาแล้ว

การแบ่งทรัพย์สินให้แก่ผู้เป็นหุ้นส่วน ซึ่งถูกกำจัดนั้นมาตรา ๑๕๐๘ วรรค ๒ ได้บัญญัติไว้ว่า ให้ตีราคาทรัพย์สินของห้างหุ้นส่วนตามราคาที่เป็นอยู่ ในเวลาแรกยื่นคำร้องขอให้กำจัด ดังนี้ก็เท่ากับเป็น

การลดทุนของห้างนั้นด้วย

ส่วนที่ ๓

ในกรณีที่ห้างทำกิจการต่อไป เมื่อผู้เป็นหุ้นส่วนคนใด คนหนึ่งตายหรือล้มละลาย หรือตกเป็นผู้ไร้ความสามารถ

เมื่อผู้เป็นหุ้นส่วนคนใดคนหนึ่งต้องประสพเหตุ ดังกล่าวไว้ในมาตรา ๑๐๕๕ อนุมาตรา ๕ ห้างต้องเลิกจากกัน แต่ในบางคราวห้างอาจทำกิจการต่อไปได้ ซึ่งมีผลเท่ากับกำจัดผู้เป็นหุ้นส่วนซึ่งต้องประสพเหตุนั้นออกจากห้าง

๑) สัญญาเข้าหุ้นส่วนอาจมีข้อความกล่าวไว้ว่า ให้ห้างหุ้นส่วนรับทายาทของผู้ตาย หรือผู้อนุบาลของผู้ไร้ความสามารถหรือผู้รับซื้อหุ้นของผู้ล้มละลาย

สัญญาอาจตกลงกันไว้ว่า ให้ผู้เป็นหุ้นส่วนที่ยังคงอยู่รับซื้อหุ้นของผู้ที่ออก หรือแบ่งทรัพย์สินของห้างให้แก่ผู้ที่ต้องออกโดยทำกิจการห้างต่อไปในระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนที่ยังคงอยู่

เหล่านี้เป็นวิธีที่ผู้เป็นหุ้นส่วนอาจตกลงกันไว้ได้

๒) ถ้าสัญญาเข้าหุ้นส่วนมิได้มีข้อความเหล่านี้ไว้ ผู้เป็นหุ้นส่วนที่ยังอยู่ ก็คงมีสิทธิที่จะรับซื้อหุ้นของผู้ที่ออกตามมาตรา ๑๐๖๐

หมวดที่ ๑๐

การชำระบัญชี

การชำระบัญชี คือ การเก็บรวบรวมทรัพย์สินของห้าง ชำระหนี้ให้แก่เจ้าหนี้ แล้วแบ่งทรัพย์ที่เหลือให้แก่ผู้เป็นหุ้นส่วน หรือเรียกทรัพย์จากผู้เป็นหุ้นส่วนมาชำระหนี้ในคราวขาดทุน

การชำระบัญชีซึ่งจะกล่าวต่อไปในที่นี้ จะกล่าวถึงการชำระบัญชีห้างหุ้นส่วนที่มิได้จดทะเบียน ส่วนการชำระบัญชีห้างหุ้นส่วนที่จดทะเบียนแล้วจะได้กล่าวไปในภาคที่ ๖

ส่วนที่ ๑

การชำระบัญชีจะกระทำเมื่อใด

เมื่อห้างหุ้นส่วนเลิกจากกันต้องจัดการชำระบัญชี แต่ข้อยกเว้นมีอยู่ว่า ผู้เป็นหุ้นส่วนอาจตกลงในระหว่างกันเองให้จัดการทรัพย์สินโดยวิธีอื่น หรือถ้าห้างหุ้นส่วนนั้น ศาลได้พิพากษาให้ล้มละลายก็ต้องจัดการชำระบัญชี ตามกฎหมายลักษณะล้มละลาย

ถ้าการเลิกห้างหุ้นส่วนนั้น ได้เป็นไปโดยที่เจ้าหนี้ฉะเพาะตัวของผู้เป็นหุ้นส่วนคนใดคนหนึ่งได้ให้คำบอกกล่าว หรือโดยที่ผู้เป็นหุ้นส่วนคนใดคนหนึ่งล้มละลาย การงดชำระบัญชีอาจกระทำได้เมื่อเจ้าหนี้คนนั้นหรือเจ้าพนักงานรักษาทรัพย์นั้นยอมด้วย *(ให้ดูมาตรา ๑๐๖๑ วรรค ๑ และ ๒)*

เพราะฉะนั้นหลักจึงมีอยู่ว่า เมื่อห้างเลิกจากกันก็ต้องชำระบัญชี ส่วนวิธีอื่น ๆ เป็นข้อยกเว้น ซึ่งอาจจะกระทำได้ในบางเรื่อง

ส่วนที่ ๒

ใครเป็นผู้ชำระบัญชี

ผู้เป็นหุ้นส่วนทั้งหลายอาจเป็นผู้ชำระบัญชี*(ให้ดูมาตรา ๑๐๖๑ วรรค ๓)* แต่ผู้เป็นหุ้นส่วนอาจตกลงกันตั้งให้ผู้อื่นเป็นผู้ชำระบัญชีหรือขอให้ศาลตั้งก็ได้

ส่วนที่ ๓

ลำดับแห่งการชำระบัญชี

การชำระบัญชีต้องทำโดยลำดับดั่งนี้ คือ

๑. ชำระหนี้ทั้งหลายที่ค้างชำระแก่บุคคลภายนอก ซึ่งต้องเข้าใจว่าเจ้าหนี้ของห้างก็ย่อมมีฐานะเช่นเดียวกับเจ้าหนี้ส่วนตัวของผู้เป็นหุ้นส่วน เพราะเหตุที่ห้างไม่จดทะเบียนไม่เป็นนิติบุคคล

๒. ชดใช้เงินทดรองและค่าใช้จ่ายซึ่งผู้เป็นหุ้นส่วนได้ออกของตนไป เพื่อจัดการค้าของห้าง

๓. คืนทุนทรัพย์ซึ่งผู้เป็นหุ้นส่วนแต่ละคนได้นำมาลงเป็นหุ้น

๔. ถ้ายังมีทรัพย์เหลืออยู่อีกเท่าใด เรียกว่ากำไร ซึ่งต้องเฉลี่ยแจกให้ผู้เป็นหุ้นส่วน

๕. แต่ถ้าเงินหรือทรัพย์สินมีไม่พอชำระแก่บุคคลภายนอกและชดใช้เงินทดรองและค่าใช้จ่ายแล้ว ส่วนที่ขาดนี้เรียกว่าขาดทุน ผู้เป็นหุ้นส่วนต้องช่วยเฉลี่ยกันขาดทุนตามส่วน

(ให้ดูมาตรา ๑๐๖๒ และ ๑๐๖๓)

หมวดที่ ๑๑

การควบห้างหุ้นส่วนจดทะเบียนเข้ากัน

การควบห้างหุ้นส่วนเข้ากันตามกฎหมายนั้น คือ การรวมสิทธิและหน้าที่ ของห้างหุ้นส่วนที่จดทะเบียนแล้ว ตั้งแต่ ๒ ห้างขึ้นไปตั้งเป็นห้างหุ้นส่วนขึ้นใหม่

การควบจะต้องประกอบด้วยหลักและพิธีดั่งนี้

๑. ต้องได้รับความยินยอมของผู้เป็นหุ้นส่วนทั้งหมด เว้นแต่สัญญาเข้าหุ้นส่วนจะได้ตกลงกันไว้เป็นอย่างอื่น *(ให้ดูมาตรา ๑๐๗๓)*

๒. ต้องโฆษณาความประสงค์ที่จะควบเข้ากันนั้น ในหนังสือพิมพ์แห่งท้องที่นั้น ๒ ครั้งเป็นอย่างน้อย

๓. ต้องส่งคำบอกกล่าวความประสงค์ที่จะควบเข้ากันแก่บรรดาผู้ซึ่งรู้ว่าเป็นเจ้าหนี้ของห้าง และแจ้งความไปว่า ถ้าเจ้าหนี้มีเหตุรังเกียจหรือมีข้อคัดค้านอย่างหนึ่งอย่างใดในการที่จะกระทำนั้น

ก็ขอให้สั่งคำคัดค้าน ภายในกำหนด ๓ เดือน นับแต่วันบอกกล่าว

๔. ถ้าไม่มีใครคัดค้านภายในกำหนดเวลานั้น การควบกันก็อาจจะทำได้ แต่ถ้ามีใครคัดค้าน การที่ควบเข้ากันนั้นจะทำได้ต่อเมื่อได้ใช้หนี้ที่เจ้าหนี้เรียกร้องหรือให้หลักทรัพย์ หรือให้ประกันเพื่อหนี้นั้น เพราะเหตุว่าการควบกันอาจทำให้เจ้าหนี้เสียหาย *(ให้ดูมาตรา ๑๐๗๔)*

๕. เมื่อห้างหุ้นส่วนควบเข้ากันแล้ว ต่างห้างก็ต่างมีหน้าที่จะต้องนำความนั้นไปจดทะเบียน ว่าได้ควบเข้ากันเป็นห้างหุ้นส่วนขึ้นใหม่

๖. ห้างหุ้นส่วนใหม่นี้ ย่อมได้ไปทั้งสิทธิ ทั้งต้องอยู่ในความรับผิดของห้างหุ้นส่วนเดิมที่ได้ควบเข้ากันทั้งสิ้น

ภาค ๓
ห้างหุ้นส่วนจำกัด

หมวดที่ ๑
ลักษณะของห้างหุ้นส่วนจำกัด

ห้างหุ้นส่วนจำกัดเป็นห้างหุ้นส่วน ซึ่งมีผู้เป็นหุ้นส่วน ๒ จำพวก คือ

๑) ผู้เป็นหุ้นส่วนคนเดียวหรือหลายคน ซึ่งมีจำกัดความรับผิดเพียงไม่เกินจำนวนเงินที่ตนรับจะลงหุ้นในห้างหุ้นส่วนนั้น

๒) ผู้เป็นหุ้นส่วนคนเดียวหรือหลายคนซึ่งต้องรับผิด ร่วมกันในบรรดาหนี้ของห้างโดยไม่มีจำกัดจำนวน

ให้ดูมาตรา ๑๐๗๗

ส่วนที่ ๑
ผู้เป็นหุ้นส่วนไม่จำกัด

ผู้เป็นหุ้นส่วนไม่จำกัดนั้น มีลักษณะคล้ายกับผู้เป็นหุ้นส่วนในห้างหุ้นส่วนสามัญ กล่าวคือ

๑) ต้องรับผิดในบรรดาหนี้สินของห้างโดยไม่จำกัด

๒) ในระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนไม่จำกัดต้องรับผิดร่วมกัน

๓) คุณสมบัติของบุคคลผู้เป็นหุ้นส่วนเป็นข้อสาระสำคัญ เช่นห้างหุ้นส่วนต้องเลิกจากกันถ้าผู้เป็นหุ้นส่วนจำพวกไม่จำกัดความรับผิดคนใดคนหนึ่งตาย *(ให้เทียบมาตรา ๑๐๕๒ โดยตรงกันข้าม)*

ส่วนที่ ๒
ผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัด

มีลักษณะสำคัญดังนี้

(๑) รับผิดแต่เพียงจำนวนเงินที่ได้ลงหุ้นไว้แล้ว หรือรับว่าจะลงหุ้นนั้นให้

(๒) เพราะเหตุว่าที่จะต้องรับผิดจำกัด ผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดจึงไม่ต้องรับผิดร่วมกัน

(๓) คุณสมบัติของบุคคลผู้เป็นหุ้นส่วนไม่เป็นข้อสาระสำคัญ เช่น ผู้เป็นหุ้นส่วนจะโอนหุ้นให้แก่ใครก็ได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๐๕๑)* และห้างหุ้นส่วนไม่ต้องเลิก เพราะผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดคนหนึ่งคนใดตาย *(ให้ดูมาตรา ๑๐๕๒)*

ส่วนที่ ๓
ความต่างกันในระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วน ๒ จำพวก

เราอาจที่จะแยกความต่างกันในระหว่างผู้เป็นหุ้น ๒ จำพวกให้ละเอียดต่อไปได้ดังนี้

๑) ผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดต้องลงเงินหรือทรัพย์สินอื่นเป็นการลงหุ้น จะลงแรงเหมือนผู้เป็นหุ้นส่วนสามัญไม่ได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๐๘๓)*

๒) ผู้เป็นหุ้นส่วนไม่จำกัดจำพวกเดียวเท่านั้น มีสิทธิเป็นผู้จัดการ ผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดจะลอดเข้าไปเกี่ยวข้องไม่ได้ นอกจากจะเป็นธุระในการดูแลครอบงำ *(ให้ดูมาตรา ๑๐๘๗ กับมาตรา ๑๐๘๘)*

๓) ผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดจะโอนหุ้นของตน ปราศจากความยินยอมของผู้เป็นหุ้นส่วนอื่น ๆก็ได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๐๙๑)* แต่ผู้เป็นหุ้นส่วนไม่จำกัด ไม่มีสิทธิที่จะโอน

๔) เหตุอันเกี่ยวด้วยคุณสมบัติของบุคคล ดังได้กล่าวมาแล้วในส่วนที่ ๑ แล ที่ ๒

๕) ผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดอาจทำการงาน ที่มีสภาพเช่นเดียวกับการค้าของห้างได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๙๐)*

๖) จะเอาชื่อของผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดมาเรียกขานระคนเป็นชื่อห้างไม่ได้ ถ้าผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดคนใดยอมให้ชื่อของตนระคนเป็นชื่อห้าง ตนจะต้องรับผิดต่อบุคคลภายนอก เหมือนหุ้นส่วนไม่จำกัด *(ให้ดูมาตรา ๑๐๘๑-๑๐๘๒)*

ส่วนที่ ๔
ความต่างกันในระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดกับผู้ให้ยืม

ผู้ให้ยืมนั้นเป็นเจ้าหนี้ แต่หุ้นส่วนจำกัดไม่ใช่เจ้าหนี้ ผลจึงมีว่า

๑) ผู้ให้ยืมมีสิทธิได้ดอกเบี้ยตามที่ได้ตกลงกันไว้หรือตามกฎหมาย คือ ถึงแม้ว่าห้างหุ้นส่วนจะไม่มีกำไร แต่หุ้นส่วนจำกัดจะมีสิทธิได้ส่วนกำไรก็ต่อเมื่อห้างนั้นทำมาค้าได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๐๘๔)*

๒) ผู้ให้ยืมคงมีสิทธิเหนือลูกหนี้อยู่เสมอ ในการที่จะได้รับใช้ทุนคืนถึงแม้ห้างหุ้นส่วนซึ่งเป็นลูกหนี้จะไม่มีสินทรัพย์แล้วก็ดี เมื่อห้างเลิกจากกัน ผู้ให้ยืมก็ยังมีสิทธิอยู่เหนือผู้เป็นหุ้นส่วนไม่จำกัดในการที่จะเรียกร้องเอาหนี้สินของตนได้ แต่หุ้นส่วนจำกัดจะได้รับใช้หุ้นก็แต่เท่าที่ห้างมีเงินเหลือจากการใช้จ่าย *(ให้ดูมาตรา ๑๐๖๒)*

๓) การชำระบัญชีนั้น ผู้ให้ยืมมีสิทธิได้รับชำระหนี้สินก่อนผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัด *(ให้เทียบดูมาตรา ๑๐๖๒)*

๔) ผู้ให้ยืมไม่มีสิทธิที่จะดูแลครอบงำกิจการของห้างหุ้นส่วน แต่หุ้นส่วนจำกัดมีสิทธิเช่นนั้น

ส่วนที่ ๕
ความต่างกันระหว่างห้างหุ้นส่วนสามัญ กับห้างหุ้นส่วนจำกัด

๑. ห้างหุ้นส่วนจำกัดมีหุ้นส่วน ๒ จำพวก รับผิดต่างกันดังได้กล่าวมาแล้ว

๒. ห้างหุ้นส่วนจำกัดไม่ต้องเลิกจากกัน เพราะเหตุอันเกี่ยวแก่ตัวบุคคลของผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัด *(ให้ดูมาตรา ๑๐๕๒)*

๓. ห้างหุ้นส่วนจำกัดต้องจดทะเบียน *(ให้ดูมาตรา ๑๐๗๘ กับ ๑๐๗๕)*

แต่ห้างหุ้นส่วนสามัญนั้นจะจดทะเบียนหรือไม่ก็ได้

อนึ่งต้องสังเกตว่า ความรับผิดของห้างทั้ง ๒ ประเภทนี้ย่อมเหมือนกัน คือต่างก็ต้องรับความผิดต่อบุคคลภายนอกในบรรดาหนี้ของห้างโดยไม่จำกัด

ส่วนที่ ๖
บทกฎหมายที่จะใช้สำหรับห้างหุ้นส่วนจำกัด

บทบัญญัติว่าด้วยห้างหุ้นส่วนสามัญข้อใด ๆ หากมิได้ยกเว้นหรือแก้ไขเปลี่ยนแปลงไปโดยบทบัญญัติแห่งหมวด ๓ นี้ ท่านให้นำมาใช้บังคับหมวด ๓ ซึ่งว่าด้วยห้างหุ้นส่วนจำกัดคือตั้งแต่มาตรา ๑๐๗๗ ถึง ๑๐๙๕ ท่านให้นำมาใช้บังคับแก่ห้างหุ้นส่วนจำกัดด้วย ถ้าผู้เป็นหุ้นส่วนไม่จำกัดมีอยู่หลายคน ความเกี่ยวพันระหว่างคนเหล่านั้นด้วยกันเองหรือกับห้างหุ้นส่วน ต้องบังคับตามบทบัญญัติสำหรับห้างหุ้นส่วนสามัญ *(ให้ดูมาตรา ๑๐๘๐)*

หมวดที่ ๒
การตั้งห้างหุ้นส่วนจำกัด

การตั้งห้างหุ้นส่วนจำกัดนั้น ต้องกระทำดังนี้

๑. ต้องมีสัญญา *(ให้เทียบดูในเรื่องห้างหุ้นส่วนสามัญ)*

๒. ต้องจดทะเบียน

มาตรา ๑๐๗๘ บังคับว่าต้องจดทะเบียน และมาตรา ๑๐๗๙ บัญญัติว่า ถ้าห้างหุ้นส่วนยังมิได้จดทะเบียนอยู่ตราบใด กฎหมายก็ยังถือว่าเป็นห้างหุ้นส่วนสามัญ ผู้เป็นหุ้นส่วนทั้งหมดต้องรับผิดร่วมกันในบรรดาหนี้ของห้างโดยไม่มีจำกัดจำนวน

การลงทะเบียนต้องมีรายการตามมาตรา ๑๐๗๘

๑. ชื่อห้างหุ้นส่วน ห้างหุ้นส่วนจะเอาชื่อของผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดมาเรียกขานระคนปนชื่อห้างไม่ได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๐๘๑)*

แต่ถ้าผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดยินยอมโดยตรงหรือโดยบริยาย ให้ใช้ชื่อของตนเป็นชื่อห้าง ตนก็ต้องรับผิดต่อคนภายนอกเสมือนผู้เป็นหุ้นส่วนไม่จำกัด *(ให้ดูมาตรา ๑๐๘๒)*

๒. ข้อแถลงความว่าเป็นห้างหุ้นส่วนจำกัด และวัตถุที่ประสงค์ของห้างหุ้นส่วนนั้น

ฉะเพาะในเรื่องข้อแถลงความว่าเป็นห้างหุ้นส่วนจำกัดนั้น ทำให้เกิดปัญหาว่าห้างหุ้นส่วนจำกัดจะใช้คำว่าจำกัดอยู่ท้ายชื่อใดได้หรือไม่ เช่น "ห้างดำแดงจำกัด" ดังนี้เป็นต้น

ปัญหานี้มีเนื่องมาจากกฎหมายอาชญามาตรา ๓๔๖ ซึ่งมีความว่า "ผู้ใดประกอบการค้าหรือทำกิจการค้าขายใช้ชื่อยี่ห้อ ซึ่งมีคำว่าจำกัดอยู่ข้างท้าย โดยมิได้ตั้งขึ้นเป็นบริษัทจำกัดโดยชอบไซร้ ท่านว่ามีความผิดต้องระวางโทษปรับไม่เกิน ๕๐๐ บาท"

ตามกฎหมายลักษณะอาชญาที่กล่าวแล้ว ผลจึ่งมีว่า กฎหมายอนุญาตให้บริษัทจำกัดเท่านั้นที่จะใช้คำว่าจำกัดข้างท้ายชื่อ *(ขอให้เทียบมาตรา ๑๐๙๘ อนุมาตรา ๑)* เพราะฉะนั้นห้างหุ้นส่วนจำกัดจะใช้คำว่าจำกัดข้างท้ายชื่อไม่ได้ แต่จำต้องมีข้อความอย่างอื่นแถลงว่าเป็นห้างหุ้นส่วนจำกัด เช่นใช้ชื่อว่า "ห้างหุ้นส่วนส่วนจำกัดดำแดง" ดังนี้เป็นต้น

๓. ที่ตั้งสำนักงานแห่งใหญ่ และสำนักงานสาขาทั้งปวง *(มาตรา ๑๐๗๘ อนุ มาตรา ๓)*

๔. ชื่อ ยี่ห้อ สำนัก และอาชีวะของผู้เป็นหุ้นส่วนจำพวกจำกัด ความรับผิด และจำนวนเงินซึ่งเขาเหล่านั้นได้ลงหุ้นด้วยในห้างหุ้นส่วน *(มาตรา ๑๐๗๘ อนุมาตรา ๔)*

๕. ชื่อยี่ห้อสำนักและอาชีวะของผู้เป็นหุ้นส่วนจำพวกไม่จำกัดความรับผิด *(มาตรา ๑๐๗๘ อนุมาตรา ๕)*

๖. ชื่อหุ้นส่วนผู้จัดการ *(มาตรา ๑๐๗๘ อนุมาตรา ๖)*

๗. ถ้ามีข้อจำกัดอำนาจหุ้นส่วนผู้จัดการอันจะผูกพันห้างหุ้นส่วนนั้นประการใดให้ลงไว้ด้วย *(มาตรา ๑๐๗๘ อนุมาตรา ๗)*

ข้อความซึ่งลงทะเบียนนั้นจะลงรายการอื่น ๆ อีกอันคู่สัญญาเห็นสมควรจะให้ประชาชนทราบด้วยก็ได้

การลงทะเบียนนั้นต้องลายมือชื่อของผู้เป็นหุ้นส่วนทุกคนและต้องประทับตราของห้างหุ้นส่วนนั้นด้วย

ให้พนักงานทะเบียนทำใบสำคัญแสดงการจดทะเบียนส่งมอบให้แก่ห้างหุ้นส่วนนั้นฉะบับหนึ่ง

หมวดที่ ๓
วิธีดำเนินการห้าง
ส่วนที่ ๑
ธุระในการจัดการโดยตรง

ผู้เป็นหุ้นส่วนไม่จำกัดจำนวนมีอำนาจจัดการ *(ให้ดูมาตรา ๑๐๘๖)*

ถ้าผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดสอดเข้าไปเกี่ยวข้องจัดการงานของห้างผู้นั้นจะต้องรับผิดร่วมกัน ในหนี้สินของห้างโดยไม่จำกัดจำนวน *(ให้ดูมาตรา ๑๐๘๘)*

ปัญหาอาจเกิดขึ้นได้ ๒ ประการดังนี้

๑. อย่างไรเรียกว่าสอดเข้ามาเกี่ยวข้องจัดการงานของห้าง

๒. ผลของการสอดเข้าไปเกี่ยวข้องจัดการงานของห้างมีเพียงไร

ปัญหาที่ ๑

อย่างไรเรียกว่าสอดเข้าเกี่ยวข้องจัดการงานของห้าง

ทั้งนี้หมายความว่า การสอดเข้าเกี่ยวข้อง จะต้องเป็นการกระทำที่บุคคลภายนอกอาจเห็นได้ เช่น ผู้เป็นหุ้นส่วนได้ลงนามในสัญญาซื้อทรัพย์จากบุคคลภายนอก ประดุจเป็นผู้จัดการ คือว่าการสอดเข้าเกี่ยวข้องจะมีความหมายตลอดไปถึงการกระทำอันคนภายนอกไม่อาจเห็นได้ อย่างที่เรียกตามภาษาสามัญว่า จัดการอยู่หลังฉาก เช่นผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดบัญชาการทั้งปวงของห้าง แต่ถ้าจะเกิดมีการทำสัญญากับคนภายนอกแล้ว ก็ให้ผู้จัดการเป็นผู้ทำ

การที่จะวินิจฉัยปัญหาข้อนี้จำต้องทราบถึงเหตุแห่งการที่กฎหมายบัญญัติห้ามไว้ตามมาตรา ๑๐๘๘ เสียก่อน

ความเห็นในเรื่องนี้มี ๒ ทาง คือ

ทางที่ ๑ เห็นว่ากฎหมายประสงค์ที่จะคุ้มครองบุคคลภายนอกซึ่งอาจหลงไปได้ว่า ผู้จัดการนั้นเป็นหุ้นส่วนจำพวกไม่จำกัดความรับผิด เหตุฉะนั้นบุคคลภายนอกจึงอาจเสียเปรียบได้

ถ้าจะถือตามความเห็นนี้ กิจการใดซึ่งผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดกระทำอยู่หลังฉากโดยไม่ปรากฏแก่คนภายนอก ก็ไม่เรียกว่าเป็นการสอดเข้าไปเกี่ยวข้องกับการงานของห้าง

ทางที่ ๒ เห็นว่านอกจากการที่กฎหมายประสงค์คุ้มครองบุคคลภายนอกแล้ว กฎหมายยังประสงค์จะป้องกันผลประโยชน์ของผู้เป็นหุ้นส่วนด้วยกันเอง กล่าวคือผู้เป็นหุ้นส่วนซึ่งจำกัดความรับผิดอาจจะกระทำการเสี่ยงโชค อันเกี่ยวด้วยการได้เสียของห้างโดยใช้ความระมัดระวังน้อยกว่าผู้เป็นหุ้นส่วนจำพวกไม่จำกัดความรับผิดเพราะถ้าห้างล่มจมผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดก็ไม่ต้องรับผิดเกินไปกว่าจำนวนที่ตนลงหุ้นหรือรับว่าจะลงหุ้น

ตามความเห็นที่ ๒ นี้ การสอดเข้ามาจัดการจะเป็นโดยทางเปิดเผยหรือทางลับก็ตาม ย่อมเป็นผิดต่อมาตรา ๑๐๘๘

แต่ผู้เขียนเห็นว่ากรณีจะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อคนภายนอกได้ฟ้องร้องว่ากล่าว เพราะในระหว่างกันเองถ้าเพื่อนหุ้นส่วนไม่ยินยอมให้ผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดสอดเข้ามาเกี่ยวข้องแล้ว ห้างก็ไม่ต้องรับผิดต่อการกระทำของผู้เป็นหุ้นส่วนคนนั้น เพราะฉะนั้นในเรื่องนี้จึงน่าจะวินิจฉัยว่ากฎหมายได้บัญญัติข้อห้ามไว้เพื่อประโยชน์คนภายนอก

ปัญหาที่ ๒

ผลของการสอดเข้าไปเกี่ยวข้องจัดการงานของห้างมีเพียงไร

ก. ผลต่อบุคคลภายนอกตามตัวอักษรที่กล่าวไว้ในมาตรา ๑๐๘๘ มีความว่า ถ้าผู้เป็นหุ้นส่วนจำพวกจำกัดความรับผิด ผู้ใดสอดเข้าไปเกี่ยวข้องจัดการงานของห้างหุ้นส่วน ท่านว่าผู้นั้นจะต้องรับผิดร่วมกันในบรรดาหนี้ทั้งหลายของห้างหุ้นส่วนนั้นโดยไม่จำกัดจำนวน

ปัญหาที่จะต้องวินิจฉัยจึงมีว่า การที่ผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดจะต้องรับผิดร่วมในบรรดาหนี้ทั้งหลายมีความหมายเพียงไร

การตอบปัญหาข้อนี้อาจมีได้ ๓ ประการ

๑) บรรดาหนี้ทั้งหลายต้องหมายความถึงหนี้สินทั้งหมดของห้างจะเป็นแต่ก่อนหรือภายหลังการสอดเข้าจัดการก็ดี

๒) บรรดาหนี้ทั้งหลายต้องหมายความแต่เพียงหนี้ที่เกิดขึ้นภายหลังการสอดเข้าจัดการ

๓) บรรดาหนี้ทั้งหลายหมายความถึงหนี้อันเกิดขึ้นฉะเพาะการกระทำอันเกิดขึ้นเป็นเรื่อง ๆ ไป

การตอบปัญหาข้อนี้ สำหรับผู้เขียนเห็นว่าจะต้องเอาหลักแห่งความสุจริต ตามมาตรา ๕ ขึ้นมาวินิจฉัยประกอบ คล้ายกับประมวลกฎหมายพาณิชย์ญี่ปุ่นมาตรา ๑๖๖ และประมวลพาณิชย์ฝรั่งเศสมาตรา ๒๘ ที่แก้ไขใหม่กล่าวคือ บุคคลภายนอกจะใช้สิทธิเรียกร้องให้ผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดต้องรับผิดส่วนนั้น บุคคลภายนอกจำต้องใช้สิทธิโดยสุจริต เหตุฉะนั้นหนี้สินของห้างหุ้นส่วนซึ่งได้เกิดก่อนการสอดเข้าจัดการ ผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดจึงไม่ต้องรับผิด เพราะว่าคนภายนอกมิอาจหลงไปได้ว่า ผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดเป็นผู้จัดการส่วนหนี้ของห้างซึ่งเกิดขึ้นภายหลังการสอดเข้าจัดการนั้น ก็จะต้องแยกวินิจฉัยเป็นเรื่อง ๆ ไปว่า หนี้นั้นได้เกิดขึ้นเพราะการกระทำของผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดหรือไม่ และการที่ก่อให้เกิดหนี้ขึ้นนั้นคนภายนอกหลงไปได้หรือไม่

อุทาหรณ์ นายแดงกับนายดำ เข้าทุนกันตั้งห้างหุ้นส่วนจำกัดโดยนายแดงเป็นหุ้นส่วนจำกัด และนายดำเป็นหุ้นส่วนไม่จำกัดเมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๒ นายแดงได้สอดเข้าจัดการโดยซื้อจากนายขาวให้แก่ห้าง แต่ยังมิชำระราคา ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๒ เมษายน นายขาวทราบว่านายแดงเป็นหุ้นส่วนจำกัดแต่ก็ยังขืนขายของเชื่อให้แก่นายแดงไป ดังนี้นายแดงไม่ต้องรับผิดต่อนายขาวในหนี้สินซึ่งเกิด

ขึ้นก่อนวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๙๒ และหนี้ซึ่งเกิดขึ้น ณวันที่ ๒ เมษายน ๒๔๙๒ เพราะหนี้ในระหว่างนั้นได้เกิดขึ้นโดยที่นายขาวมิอาจหลงไปได้ส่วนหนี้ในวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๙๒ นั้นนายแดงต้องรับผิดต่อนายขาว

ข. ผลในระหว่างกันเอง

ถ้าถือตามเหตุที่ว่ากฎหมายบัญญัติข้อห้ามไว้เพื่อประโยชน์บุคคลภายนอกแล้ว ในระหว่างกันเอง ผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดที่สอดเข้ามาจัดการก็คงมีฐานะเป็นหุ้นส่วนจำกัดอยู่ตามเดิม

ถ้าถือตามเหตุทางที่ ๒ ที่ว่ากฎหมายบัญญัติข้อห้ามเพื่อคุ้มครองผู้เป็นหุ้นส่วนในระหว่างกันเองด้วย ดังนี้ก็ต้องแยกพิจารณาว่า ผู้เป็นหุ้นส่วนอื่นได้รู้เห็นเป็นใจด้วย ในการที่ผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดคนหนึ่งสอดเข้ามาจัดการนั้นหรือไม่ ผู้ที่ไม่รู้เห็นด้วยก็มีสิทธิถือว่า ผู้ที่สอดเข้ามาจัดการเป็นหุ้นส่วนจำพวกไม่จำกัดความรับผิด แต่ถ้ารู้เห็นเป็นใจด้วยก็จะถือเช่นนั้นไม่ได้

แต่ผู้เขียนเห็นว่าในระหว่างกันเองนั้นต้องถือข้อความเดิมเป็นใหญ่เพราะในระหว่างกันเองไม่อาจที่จะเสียเปรียบในการสอดเข้ามาจัดการและผู้ที่ไม่เห็นยินยอมด้วย ก็อาจจะฟ้องร้องผู้จัดการซึ่งถ้าเกิดความเสียหายอย่างใด ๆขึ้นในการที่ปล่อยให้มีผู้สอดเข้ามาจัดการ

ส่วนที่ ๒

ธุระในการดูแลครอบงำห้าง

ผู้เป็นหุ้นส่วนทั้งหลายรวมทั้งผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัด ย่อมมีอำนาจในการดูแลครอบงำ เช่นการออกความเห็นแนะนำซึ่งไม่เป็นการสอดและมีสิทธิที่จะออกเสียงเป็นคะแนนนับในการตั้งและถอดถอนผู้จัดการ *(ให้ดูมาตรา ๑๐๘๘ วรรค ๒)*

หมวดที่ ๔

ความเกี่ยวพันระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนกับบุคคลภายนอก

ส่วนที่ ๑

สิทธิของผู้เป็นหุ้นส่วนจะพึงมีต่อบุคคลภายนอก

ให้เทียบห้างหุ้นส่วนสามัญที่จดทะเบียน

ส่วนที่ ๒

ความรับผิดของผู้เป็นหุ้นส่วนต่อบุคคลภายนอก

บทที่ ๑

หุ้นส่วนไม่จำกัด

มีฐานะเหมือนกับผู้เป็นหุ้นส่วนในห้างหุ้นส่วนสามัญ

บทที่ ๒
หุ้นส่วนจำพวกจำกัดความรับผิด

ข้อ ๑ เมื่อห้างยังมิได้เลิกกัน เจ้าหนี้ของห้างไม่มีสิทธิจะฟ้องร้องผู้เป็นหุ้นส่วนเช่นนี้โดยตรงต่อเมื่อห้างเลิกจากกันแล้วจึ่งจะฟ้องร้องให้รับผิดได้เพียงจำนวนเงินดังนี้

๑) จำนวนลงหุ้นที่ยังค้างส่งแก่ห้าง

๒) จำนวนลงหุ้นที่ได้ถอนไปจากทรัพย์สินของห้าง

๓) จำนวนเงินปันผลที่ได้รับไปโดยทุจจริต และฝ่าฝืนต่อมาตรา ๑๐๘๔ *(ให้ดูมาตรา ๑๐๙๕)*

ข้อ ๒ ผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดความรับผิดจะต้องรับผิดเกินกว่าจำนวนเงินที่ตนรับลงหุ้นในห้างดั่งต่อไปนี้

๑) เมื่อก่อนที่ห้างได้จดทะเบียน *(ให้ดูมาตรา ๑๐๗๕)*

๒) ยินยอมให้ใช้ชื่อของตนระคนกับชื่อห้าง *(ให้ดูมาตรา ๑๐๘๒)*

๓) แสดงว่าลงทุนด้วยจดหมายหรือใบแจ้งความหรือด้วยวิธีอย่างอื่นให้บุคคลภายนอกทราบมากกว่าจำนวนที่ได้จดทะเบียนเพียงไร ผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดต้องรับผิดเท่าถึงจำนวนเพียงนั้น *(ให้ดูมาตรา ๑๐๘๕)*

๔) เมื่อสอดเข้ามาจัดการงานของห้าง *(ให้ดูมาตรา ๑๐๘๘ วรรค ๑)* และที่ได้อธิบายมาแล้วในหมวดว่าด้วยวิธีดำเนินการ

หมวดที่ ๕
ความเกี่ยวพันระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนด้วยกันเอง และกับห้างหุ้นส่วน

๑. ระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนสามัญด้วยกันเอง และระหว่างหุ้นส่วนสามัญกับห้างต้องบังคับตามมาตรา ๑๐๘๐

๒. ระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดกับผู้เป็นหุ้นส่วนอื่นและกับห้างหุ้นส่วนนั้น *(ให้เทียบดูตอนต้นซึ่งได้อธิบายมาแล้ว*

ภาค ๔
บริษัทจำกัด

หมวดที่ ๑
บริษัทจำกัดคืออะไร ?

มาตรา ๑๐๙๖ ให้คำวิเคราะห์ศัพท์ว่า เป็นบริษัทประเภทซึ่งตั้งขึ้นด้วยแบ่งทุนเป็นหุ้นมีมูลค่าเท่า ๆกัน ผู้ถือหุ้นต่างรับผิดจำกัดเพียงไม่เกินจำนวนเงินที่ตนยังส่งใช้ไม่ครบมูลค่าของหุ้นที่ตนถือ

เพราะฉะนั้นเราจึงอาจแยกลักษณะสำคัญของบริษัทจำกัดได้ดังนี้

๑. ทุนแบ่งออกเป็นหุ้นมีมูลค่าเท่ากัน ซึ่งในหุ้นหนึ่งต้องมีมูลค่ามิให้ต่ำกว่า 50 บาท *(ให้ดู มาตรา ๑๑๑๗)*

ในเรื่องนี้หุ้นในบริษัทจำกัดต่างกับหุ้นในห้างหุ้นส่วนซึ่งอาจมีมูลค่าต่างกัน

๒. ผู้ถือหุ้นต่างรับผิดเพียงไม่เกินจำนวนเงินที่ตนยังส่งใช้ไม่ครบมูลค่าของหุ้นที่ตนถือ

๓. เนื่องจากเหตุดังกล่าวแล้ว คุณสมบัติของบุคคลผู้ถือหุ้นจึงไม่เป็นข้อสำคัญนัก กล่าวคือบริษัทจำกัดไม่ต้องเลิกจากกันเพราะผู้ถือหุ้นคนหนึ่งคนใดตาย ล้มละลาย หรือกลายเป็นผู้ไร้ความสามารถ และหุ้นนั้นอาจโอนหรือรับมฤดกกันได้ โดยไม่จำต้องได้รับความยินยอมของผู้ถือหุ้นทั้งหลายอื่น

หมวดที่ ๒
การตั้งบริษัทจำกัด

วิธีปฏิบัติตั้งแต่เริ่มก่อการจนถึงการจดทะเบียนบริษัทนั้น ต้องกระทำเป็นลำดับ ดังต่อไปนี้

๑. ทำหนังสือบริคณห์สนธิ

๒. หุ้นของบริษัทต้องมีผู้เข้าชื่อซื้อจนครบ

๓. ผู้เข้าชื่อซื้อหุ้นต้องประชุมกัน เรียกว่าประชุมตั้งบริษัท

๔. ผู้เริ่มก่อการมอบกิจการให้กรรมการชุดแรกของบริษัท

๕. ผู้เข้าชื่อซื้อหุ้น ต้องชำระราคาหุ้นอย่างน้อยร้อยละ ๒๕

๖. จดทะเบียนบริษัท

ส่วนที่ ๑
ทำหนังสือบริคณห์สนธิ

บทที่ ๑
ผู้เริ่มก่อการ

การตั้งบริษัทจำกัดต้องมีบุคคลตั้งแต่เจ็ดคนขึ้นไป เป็นผู้เริ่มก่อการ ซึ่งมีหน้าที่ทำหนังสือบริคณห์สนธิ และทำกิจการอย่างอื่น ๆ จนกว่าจะได้มอบกิจการนั้น ให้กรรมการชุดแรกของบริษัท *(ให้ดูมาตรา ๑๐๙๗ และคำอธิบายในส่วนที่ ๔ ต่อไป)*

บทที่ ๒
หนังสือบริคณห์สนธิคืออะไร ?

หนังสือบริคณห์สนธิคือหนังสือซึ่งผู้เริ่มก่อการ แสดงความประสงค์ว่าจะตั้งบริษัท และได้นำไปจดทะเบียน

หนังสือบริคณห์สนธิต้องทำเป็นต้นฉะบับ ไม่น้อยกว่า ๒ ฉะบับ และต้องมีพะยานลงชื่อรับรอง ๒ คน *(ให้ดูมาตรา ๑๐๙๘)*

รายการของหนังสือบริคณห์สนธิต้องมีดังนี้

๑) ชื่อบริษัทอันคิดจะตั้งขึ้น ซึ่งต้องมีคำว่าจำกัดไว้ ปลายชื่อนั้นด้วย

๒) ที่สำนักงานของบริษัทซึ่งบอกทะเบียนนั้น จะตั้งอยู่ณ ที่ใดในพระราชอาณาเขตต์ เหตุฉะนั้นบริษัทซึ่งมิได้มีสำนักงานในประเทศสยาม จะจดทะเบียนเป็นนิติบุคคลในประเทศสยามไม่ได้

๓) วัตถุที่ประสงค์ทั้งหลายของบริษัท

๔) ถ้อยคำสำแดงว่าความรับผิดของผู้ถือหุ้นจะมีจำกัด

แต่บุคคลซึ่งเป็นกรรมการของบริษัทจำกัด จะรับผิดโดยไม่จำกัดก็ได้ถ้ากรณีย์เป็นเช่นนั้น ชื่อซื้อไว้คนละเท่าใด ซึ่งอย่างน้อยผู้เริ่มก่อการก็ต้องลงชื่อซื้อไว้ ๑ หุ้น *(ให้ดูมาตรา ๑๑๐๐)*

๕) จำนวนทุนลงหุ้นซึ่งบริษัทคิดกำหนดจะจดทะเบียนแบ่งออกเป็นหุ้นมีมูลค่ากำหนดหุ้นละเท่าใด

๖) ชื่อสำนักอาชีวะและลายมือชื่อของบรรดาผู้เริ่มก่อการทั้งจำนวนหุ้นซึ่งผู้เริ่มก่อการต่างเข้าชื่อซื้อไว้คนละเท่าใด ซึ่งอย่างน้อยผู้เริ่มก่อการก็ต้องลงชื่อซื้อไว้ ๑ หุ้น ให้ดูมาตรา ๑๑๐๐

นอกจากรายการที่กล่าวแล้ว ผู้เริ่มก่อการอาจทำสัญญาอย่างอื่นไว้อีกก็ได้ แต่จะเป็นการเด็ดขาดก็ต่อเมื่อที่ประชุมตั้งบริษัทให้อนุญาต

บทที่ ๓
การจดทะเบียนหนังสือบริคณห์สนธิ

หนังสือบริคณห์สนธิซึ่งได้ทำไว้นั้น ท่านให้นำฉะบับ 1 ไปจดทะเบียนและมอบไว้ณหอทะเบียน

ในพระราชอาณาเขตต์ ซึ่งบริษัทได้ตั้งสำนักงานอยู่ในเขตต์ของหอทะเบียน *(ให้ดูมาตรา ๑๐๙๕ วรรค ๒)*

ส่วนที่ ๒
หุ้นของบริษัทต้องมีผู้เข้าซื้อซื้อจนครบ

เมื่อได้จดทะเบียนหนังสือบริคณห์สนธิแล้ว ผู้เริ่มก่อการจะกระทำการในลำดับ ๓ ต่อไปได้ ต่อเมื่อจำนวนหุ้นทั้งหมด ซึ่งบริษัทคิดจะจดทะเบียนนั้น มีผู้เข้าซื่อซื้อหรือออกให้กันเสร็จ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๐๔ และ ๑๑๐๗)*

ถ้าผู้เริ่มก่อการเข้าซื่อซื้อหุ้นเองเสียทั้งหมด ก็ไม่จำต้องโฆษณาชักชวนให้ผู้อื่นเข้าซื่อซื้อหุ้น ถ้าผู้เริ่มก่อการไม่สามารถที่จะซื้อหุ้นของบริษัททั้งหมดได้ ก็จะต้องโฆษณาชักชวนให้ผู้อื่นเข้าซื่อซื้อหุ้น

บทที่ ๑
การโฆษณาชักชวนให้เข้าซื่อซื้อหุ้น

การโฆษณาเช่นนี้ ต้องลงวันและลายมือชื่อของบรรดาผู้เริ่มก่อการตั้งบริษัท และต้องนำไปจดทะเบียนเสียก่อน หนังสือชี้ชวนและหนังสือบอกกล่าวเป่าร้อง จะต้องแถลงข้อความตามมาตรา ๑๑๐๓ ดังต่อไปนี้ คือ

๑) ข้อความในหนังสือบริคณห์สนธิ

๒) จำนวนเงินที่จะต้องใช้ในหุ้นหนึ่ง ๆ ก่อนบริษัทจดทะเบียน

๓) จำนวนและมูลค่าแห่งหุ้นบุริมสิทธิ ถ้าหากจะมีหุ้นเช่นนั้นในบริษัท ให้บอกสภาพและบุริมสิทธิซึ่งจะพึงได้แก่หุ้นนั้นสถานใดเพียงใดและเพราะเหตุใด จึ่งได้คิดจะให้มีหุ้นบุริมสิทธิเช่นนั้น

๔) จำนวนและมูลค่าแห่งหุ้นสามัญ หรือหุ้นบุริมสิทธิซึ่งจะออกให้เหมือนหนึ่งว่าได้ใช้เต็มค่าแล้วหรือได้ใช้แต่บางส่วนแล้วเพราะใช้ให้ด้วยอย่างอื่นนอกจากตัวเงิน ถ้าหากจะมีหุ้นเช่นนั้นในบริษัทไซร้ ให้แถลงว่าจะถือเอาเป็นอันได้ใช้เงินแล้วเพียงใดและคิดจะออกหุ้นเช่นนั้นให้เพื่อแทนคุณแรงงานหรือตอบแทนทรัพย์สินอย่างใด

๕) จำนวนเงินใช้จ่ายหรือประมาณว่าจะใช้จ่ายในชั้นแรก

๖) ถ้ามีเจตนาจะให้เงินแก่ผู้ก่อการคนใดคนหนึ่งไซร้จำนวนเงินนั้นเท่าใดและจะให้เพราะเหตุใด

๗) ผู้เริ่มก่อการได้ทำสัญญาเป็นข้อสำคัญไว้ประการใดบ้างทำในนามของตนเองก็ดี หรือในนามของบริษัทก็ดี อันเนื่องในก่อการหรือจัดการบริษัทนั้น หรือเนื่องในการค้าขายของบริษัทนั้นในภายหน้า ให้แถลงรายการและสภาพทั้งกำหนดแห่งสัญญานั้นจงเต็มทุกประการ

บทที่ ๒
ราคาหุ้นที่ชักชวนให้คนเข้าซื้อซื้อ

ตามธรรมดาราคาหุ้นที่ตั้งไว้ท่าใด ผู้เริ่มก่อการก็ต้องบอกขายเท่านั้น จะขายต่ำกว่าราคาที่ตั้งไว้ไม่ได้ แต่อาจขายโดยราคาสูงกว่าราคามูลค่าที่ตั้งไว้ได้ เช่นหุ้นมีราคาร้อยบาท จะบอกขายแต่เพียงราคา ๕๐ บาทไม่ได้ แต่อาจบอกขายเป็นราคา ๑๕๐ บาทได้

การออกหุ้นโดยราคาสูงกว่ามูลค่าที่ตั้งไว้นั้น จำต้องกล่าวไว้ในหนังสือบริคณห์สนธิ และผู้เข้าซื้อซื้อหุ้นต้องส่งใช้จำนวนที่ล้ำมูลค่าพร้อมกันไปกับการส่งใช้คราวแรก เช่น หุ้นราคาร้อยบาทบอกขายเป็นราคา ๑๕๐ บาท ตามธรรมดาผู้เข้าซื้อซื้อหุ้น ต้องส่งใช้ราคาคราวแรกร้อยละ ๒๕ เพราะฉะนั้นผู้เข้าซื้อซื้อหุ้นชะนิดที่กล่าวมานี้ ต้องส่งใช้จำนวนเงินที่ล้ำ คือ ๕๐ บาทพร้อมกันไปกับจำนวนเงิน ๒๕ บาท ซึ่งต้องส่งใช้คราวแรก *(ให้ดูมาตรา ๑๑๐๕)*

ในเรื่องนี้ต้องสังเกตว่า ถ้าบริษัทได้จดทะเบียนตั้งขึ้นเป็นนิติบุคคลแล้ว ผู้ถือหุ้นจะขายหุ้นของตนต่ำกว่าราคาที่ตั้งไว้ก็ได้

อนึ่งในเรื่องหุ้นกู้นั้น บริษัทอาจออกหุ้นกู้โดยราคาต่ำกว่ามูลค่าของหุ้นกู้ที่ตั้งไว้ก็ได้ เพราะเหตุว่า หุ้นกู้เป็นการกู้ยืมซึ่งต่างกับหุ้นอันเป็นทุนของบริษัท *(ให้ดูคำอธิบายในเรื่องความต่างกันในระหว่างหุ้นกับหุ้นกู้ซึ่งจะได้อธิบายต่อไป)*

บทที่ ๓
หน้าที่ของผู้เข้าซื้อซื้อหุ้น

การที่เข้าซื้อซื้อหุ้นนั้น ย่อมผูกพันผู้เข้าซื้อโดยเงื่อนไขว่าถ้าบริษัทได้ตั้งขึ้นแล้ว จะใช้จำนวนเงินค่าหุ้นนั้น ๆ ให้แก่บริษัทตามหนังสือชี้ชวนและข้อบังคับของบริษัท *(ให้ดูมาตรา ๑๑๐๖)*

เงินส่งใช้ค่าหุ้นคราวแรกนั้น ต้องมิให้น้อยกว่าร้อยละ ๒๕ แห่งมูลค่าของหุ้นที่ตั้งไว้

ส่วนที่ ๓
ผู้เข้าซื้อซื้อหุ้นต้องมาประชุมกัน เรียกว่าประชุมตั้งบริษัท

เมื่อหุ้นชะนิดซึ่งจะต้องลงเงินนั้น ได้มีผู้เข้าซื้อซื้อหมดแล้วผู้เริ่มก่อการต้องนัดบรรดาผู้เข้าซื้อซื้อหุ้นมาประชุมกันเป็นการประชุมใหญ่โดยไม่ชักช้า ประชุมอันนี้เรียกว่าประชุมตั้งบริษัท *(ให้ดูมาตรา ๑๑๐๗ วรรค ๑)*

บทที่ ๑
หน้าที่ของผู้เริ่มก่อการในการนัดประชุมตั้งบริษัท

ผู้เริ่มก่อการมีหน้าที่นัดบรรดาผู้เข้าซื้อซื้อหุ้นต่าง ๆ กันแล้วให้มาประชุม การนัดนั้นผู้เริ่มก่อการจะต้องส่งรายงานการตั้งบริษัทมีคำรับรองของตนว่าถูกต้อง และมีข้อความที่เกี่ยวกับกิจการอันจะพึงกระทำ

ในที่ประชุมตั้งบริษัททุก ๆข้อ ตามความในมาตรา ๑๑๐๘ ไปยังผู้เข้าชื่อซื้อหุ้นทุกคนอย่างน้อย ๑ วัน ก่อนวันนัดประชุม สำเนารายงานตั้งบริษัท ผู้เริ่มก่อการต้องจัดส่งไปยังนายทะเบียนบริษัทโดยทันที

บทที่ ๒
การลงมติในที่ประชุมตั้งบริษัท

ตามธรรมดาผู้เข้าชื่อซื้อหุ้น คือรวมทั้งผู้เริ่มก่อการด้วยมีสิทธิที่จะออกเสียงลงคะแนนคนละ ๑ เสียง แต่จะออกเสียงลงคะแนนในปัญหาซึ่งตนมีส่วนได้เสียเป็นพิเศษไม่ได้ เช่น ในที่ประชุมได้ปรึกษากันถึงเรื่องการกำหนดเงินรางวัลที่จะให้แก่ผู้เริ่มก่อการ ดั่งนี้ผู้เริ่มก่อการก็ไม่มีสิทธิลงมติในปัญหาข้อนั้น *(ให้ดูมาตรา ๑๑๐๕ วรรค ๑)*

มติของที่ประชุมตั้งบริษัทจะสมบูรณ์ต่อเมื่อที่ประชุมได้ลงมติโดยเสียงข้างมาก อันประกอบด้วยลักษณะดั่งนี้ คือ

๑. จำนวนบุคคล ผู้เข้าชื่อซื้อหุ้นรวมกันไม่น้อยกว่ากึ่งจำนวนผู้เข้าชื่อซื้อหุ้นทั้งหมด

๒. จำนวนหุ้น ผู้เข้าชื่อซื้อหุ้นซึ่งออกเสียงลงคะแนนไม่น้อยกว่ากึ่งหนึ่งของผู้เข้าซื้อหุ้นนั้น จะต้องมีหุ้นรวมได้ไม่ต่ำกว่ากึ่งหนึ่งของจำนวนหุ้นทั้งหมด *(ให้ดูมาตรา ๑๑๐๕ วรรค ๒)*

บทที่ ๓
กิจการอันจะพึงทำในที่ประชุมตั้งบริษัท

๑) ทำความตกลงตั้งข้อบังคับต่าง ๆของบริษัท

๒) ให้สัตยาบันแก่บรรดาสัญญา ซึ่งผู้เริ่มก่อการได้ทำไว้และค่าใช้จ่ายอย่างหนึ่งอย่างใดซึ่งเขาต้องออกไปในการเริ่มก่อบริษัท

การที่ต้องให้สัตยาบันนี้ก็เพราะเหตุว่า เมื่อบริษัทยังมิได้จดทะเบียน ก็ยังไม่เป็นนิติบุคคล สัญญาที่ผู้เริ่มก่อการได้ทำไว้ก็ยังไม่ผูกพันบริษัท ถ้าประสงค์จะให้กิจการซึ่งผู้เริ่มก่อการได้ทำไปเป็นกิจการของบริษัทแล้ว ผู้เข้าชื่อซื้อหุ้นทั้งหลายจึงจำต้องให้สัตยาบัน แต่ถึงอย่างไรก็ตาม ผู้เริ่มก่อการก็ยังไม่พ้นจากความรับผิดจนกว่าจะได้จดทะเบียนบริษัทนั้นแล้ว *(ให้ดูมาตรา ๑๑๑๓)*

๓) วางกำหนดจำนวนเงินรางวัลซึ่งจะให้แก่ผู้เริ่มก่อการถ้าหากมีเจตนาว่าจะให้

๔) วางกำหนดจำนวนหุ้นบุริมสิทธิ ทั้งกำหนดสภาพและบุริมสิทธิแห่งหุ้นนั้น ๆว่าเป็นสถานใดเพียงใด ถ้าหากจะมีหุ้นเช่นนั้นในบริษัท

๕) วางกำหนดจำนวนหุ้นสามัญ หรือหุ้นบุริมสิทธิซึ่งออกให้เหมือนหนึ่งว่าได้ใช้เต็มค่าแล้วหรือได้ใช้แต่บางส่วนแล้ว เพราะใช้ให้ด้วยอย่างอื่นนอกจากตัวเงิน และกำหนดว่าเพียงใดซึ่งจะถือเอาเป็นว่าได้ใช้เงินแล้ว ถ้าหากจะมีหุ้นเช่นนั้นในบริษัท

ให้แถลงในที่ประชุมโดยฉะเพาะว่า ซึ่งจะออกหุ้นสามัญหรือหุ้นบุริมสิทธิให้เหมือนหนึ่งว่าได้ใช้

เงินแล้วเช่นนั้น เพื่อแทนคุณแรงงานหรือตอบแทนทรัพย์สินอย่างใด ให้พรรณนาจงชัดเจนทุกประการ

๖) เลือกตั้งกรรมการและพนักงานสอบบัญชีอันเป็นชุดแรกของบริษัท และวางกำหนดอำนาจของคนเหล่านี้ด้วย

ส่วนที่ ๔

ผู้เริ่มก่อการมอบกิจการให้กรรมการชุดแรกของบริษัท

เมื่อได้ประชุมตั้งบริษัทแล้ว บริษัทก็ย่อมมีกรรมการ อันเป็นชุดแรกของบริษัทตามที่ได้ตกลงกัน ดังปรากฏในมาตรา ๑๑๐๘ อนุมาตรา (๖)

ผู้เริ่มก่อการ จำต้องมอบกิจการทั้งปวงซึ่งตนได้กระทำมาแล้วให้แก่กรรมการของบริษัท เมื่อผู้เริ่มก่อการได้มอบกิจการนั้นแล้วก็พ้นจากความรับผิดในกิจการซึ่งจะเกิดขึ้นในภายหน้า ส่วนกิจการที่ได้ทำมาแล้วก็คงต้องรับผิดร่วมกันในระหว่างผู้เริ่มก่อการโดยไม่มีจำกัด แม้ถึงว่าที่ประชุมตั้งบริษัทจะได้อนุมัติแล้วก็ดีผู้เริ่มก่อการก็ยังต้องรับผิดจนกว่าจะได้จดทะเบียนบริษัท *(ให้ดูมาตรา ๑๑๑๓)*

หน้าที่อันสำคัญของกรรมการชุดแรก ก็คือ

๑. เรียกให้ผู้เข้าชื่อซื้อหุ้นชำระราคาหุ้น

๒. จดทะเบียนบริษัท

ดังจะกล่าวในส่วนที่ ๕ และส่วนที่ ๖ ต่อไป

ส่วนที่ ๕

การชำระราคาหุ้น

ผู้เข้าชื่อซื้อหุ้นรวมทั้งผู้เริ่มก่อการ (ซึ่งต้องซื้อหุ้นอย่างน้อย ๑ หุ้น) ต้องชำระราคาหุ้นอย่างน้อยร้อยละ ๒๕ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๑๐ วรรค ๒)*

ส่วนที่ ๖

การจดทะเบียน

บทที่ ๑

ข้อบังคับของการจดทะเบียน

๑. ผู้เข้าชื่อซื้อหุ้นต้องชำระราคาหุ้น ดังบัญญัติไว้ในมาตรา ๑๑๑๐ วรรค ๒ เสร็จแล้ว

๒. ต้องจดทะเบียนภายในกำหนด ๓ เดือน นับตั้งแต่ประชุมตั้งบริษัท ถ้ามิได้กระทำภายในกำหนดดังกล่าวนี้ บริษัทเป็นอันไม่ได้ตั้งขึ้น กรรมการของบริษัทจะต้องรับผิดร่วมกัน ใช้เงินที่ได้รับไว้จากผู้เข้าเชื่อซื้อหุ้นจนเต็มจำนวน พร้อมทั้งดอกเบี้ย นับตั้งแต่วันสิ้นกำหนด ๓ เดือน ภายหลังการประชุมตั้งบริษัท แต่ถ้ากรรมการคนใดพิศูจน์ได้ว่า การที่เงินขาดหรือที่ใช้คืนข้าไป มิได้เป็นเพราะความผิดของตน

กรรมการคนนั้นก็ไม่ต้องรับผิดในการใช้ต้นเงินหรือดอกเบี้ย *(ดูมาตรา ๑๑๑๒)*

๓. เมื่อจำนวนเงินซึ่งว่าไว้ในมาตรา ๑๑๑๐ ได้ใช้เสร็จแล้วกรรมการต้องไปขอจดทะเบียนบริษัทนั้น

คำขอและข้อความที่ลงในทะเบียนนั้น ให้ระบุรายการตามที่ได้ตกลงกันในที่ประชุมตั้งบริษัท ดังต่อไปนี้คือ

(๑) จำนวนหุ้นทั้งสิ้นซึ่งได้มีผู้เข้าซื้อซื้อ หรือได้จัดออกให้แล้ว แยกให้ปรากฏว่าเป็นชะนิดหุ้นสามัญเท่าใด หุ้นบุริมสิทธิเท่าใด

(๒) จำนวนหุ้นสามัญหรือหุ้นบุริมสิทธิ ซึ่งออกให้เหมือนหนึ่งว่าได้ใช้เต็มค่าแล้วหรือได้ใช้แต่บางส่วนแล้ว นอกจากที่ใช้เป็นตัวเงินและหุ้นที่ได้ใช้แต่บางส่วนนั้น ให้บอกว่าได้ใช้แล้วเพียงใด

(๓) จำนวนเงินที่ใช้แล้วหุ้นละเท่าใด

(๔) จำนวนเงินที่ได้รับไว้เป็นค่าหุ้นรวมทั้งสิ้นเท่าใด

(๕) ชื่อ อาชีวะ และที่สำนักของกรรมการทุกคน

(๖) ถ้าให้กรรมการต่างมีอำนาจอำนาจจัดการของบริษัทได้โดยลำพังตัว ให้แสดงอำนาจของกรรมการนั้น ๆว่าคนใดมีเพียงใดและบอกจำนวนหรือชื่อกรรมการซึ่งจะลงชื่อเป็นสำคัญผูกพันบริษัทได้นั้นด้วย

(๗) ถ้าตั้งบริษัทขึ้นชั่วกาลกำหนดอันหนึ่ง ให้บอกกาลกำหนดอันนั้นด้วย

(๘) ที่ตั้งสำนักงานแห่งใหญ่และสาขาทั้งปวง

การลงทะเบียนจะมีรายการอย่างอื่นซึ่งกรรมการเห็นสมควรจะให้ทราบแก่ประชาชนก็ลงได้

ในการขอจดทะเบียนนั้น ถ้าได้ทำข้อบังคับของบริษัทไว้ประการใดบ้าง ต้องส่งสำเนาข้อบังคับนั้น ๆไปด้วย กับทั้งสำเนารายงานการประชุมตั้งบริษัท หนังสือทั้งสองนี้กรรมการต้องลงลายมือชื่อรับรองคนหนึ่งเป็นอย่างน้อย

ในเวลาเดียวกันนั้น กรรมการต้องนำฉะบับตีพิมพ์แห่งหนังสือบริคณห์สนธิและข้อบังคับถ้าหากมี มอบไว้เก่หอทะเบียนอย่างละสิบฉะบับ

ให้พนักงานทะเบียนทำใบสำคัญแสดงการจดทะเบียนส่งมอบให้แก่บริษัทฉะบับหนึ่ง

ฉะเพาะอนุมาตรา ๘ ให้ดูมาตรา ๑๑๔๘ ประกอบ และกฎหมายลักษณะอาชญา มาตรา ๓๕๒ ซึ่งบัญญัติว่าปรับไม่เกินวันละ ๒๐ บาทเรียงรายวันไป ตลอดเวลาที่บริษัทดำเนินการผิดจากที่บังคับไว้ในประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์มาตรา ๑๑๔๘

มาตรา ๑๑๔๘ นี้ มีข้อความอยู่ ๒ วรรค คือวรรค ๑ เกี่ยวด้วยการบอกทะเบียนสำนักงาน ซึ่งธุระการติดต่อและคำบอกกล่าวทั้งปวงได้ส่งถึงบริษัทได้ณที่นั้น และในวรรค ๒ บัญญัติถึงการย้ายสถานที่ดั่งกล่าวในวรรค ๑

เห็นว่าโอกาสที่จะใช้กฎหมายลักษณะอาชญา มาตรา ๓๕๒ จะมีได้ในเรื่องเปลี่ยนย้ายสถานที่

ส่วนการบอกทะเบียนสำนักงานอันเดิมนั้น จะมีโอกาสใช้ได้น้อยที่สุด เพราะเหตุว่าการจดทะเบียนบริษัทก็ต้องบอกทะเบียนสำนักงานแห่งใหญ่และสาขาทั้งปวงมิฉะนั้นเจ้าพนักงานคงไม่รับจดทะเบียน

บทที่ ๒
ผลของการจดทะเบียน

(๑) บริษัทเป็นนิติบุคคล ให้ดูผลของการจดทะเบียนโดยทั่วไปที่ได้ศึกษามาแล้ว

(๒) ผู้เริ่มก่อการ พ้นจากความรับผิด ในกิจการซึ่งที่ประชุมตั้งบริษัทได้อนุมัติ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๑๓)*

(๓) ผู้เข้าชื่อซื้อหุ้นจะร้องฟ้องขอให้ศาลเพิกถอนการที่ตนได้เข้าชื่อซื้อ โดยยกเหตุว่าสำคัญผิด หรือต้องข่มขู่ หรือถูกลวงโดยกลฉ้อฉล เหล่านี้หาได้ไม่ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๑๔)*

แต่อย่างไรก็ตาม ผู้เข้าชื่อซื้อมีสิทธิฟ้องผู้ที่ล่อลวง ข่มขู่ให้ใช้ค่าเสียหายแก่ตนได้

หมวดที่ ๓
หุ้นและผู้ถือหุ้น
ส่วนที่ ๑
ลักษณะของหุ้น

(๑) มูลค่าของหุ้นหนึ่งต้องไม่ต่ำกว่า ๕๐ บาท *(ให้ดูมาตรา ๑๑๑๗)*

(๒) หุ้นทุก ๆ หุ้นต้องมีมูลค่าเท่ากัน จะออกให้สูงบ้างต่ำบ้างดังเช่นในเรื่องห้างหุ้นส่วนไม่ได้ เช่น ถ้ามูลค่าของหุ้นกำหนดไว้หุ้นละร้อยบาท ทุก ๆ หุ้นก็จะต้องมีมูลค่าตามกำหนดดังกล่าวแล้ว ถ้าผู้ใดประสงค์ลงทุนมาก จะซื้อหุ้นไว้เป็นจำนวนมากก็ได้ แต่ทั้งนี้ต้องเข้าใจว่า เมื่อบริษัทตั้งขึ้นแล้ว ผู้ถือหุ้นจะขายหรือโอนหุ้นให้แก่ผู้ใดโดยราคาสูงต่ำตามกาละเทศะก็ได้ไม่ถูกห้ามตามมาตรา ๑๑๐๕

(๓) หุ้นนั้นเป็นทรัพย์แบ่งไม่ได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๑๘ และ ๑๑๐๕)*

ถ้าบุคคลตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไปมีหุ้นเดียวรวมกัน การใช้สิทธิฐานเป็นผู้ถือหุ้น จำต้องตั้งให้คนหนึ่งคนใดในจำนวนนั้นแต่คนเดียวเป็นผู้ใช้สิทธิ เช่นในการเข้าประชุม ในการเรียกร้องส่วนกำไรจากหุ้นทุกคน ถึงแม้จะไม่ใช่เป็นผู้ได้รับตั้งให้ใช้มูลค่าของหุ้นนั้น เจ้าของหุ้นทุกคน ถึงแม้จะไม่ใช่เป็นผู้ได้รับตั้งให้ใช้สิทธิในฐานเป็นผู้ถือหุ้นก็ดี ก็รับผิดร่วมกันตามที่กล่าวไว้ในมาตรา ๒๙๑ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๑๘ วรรค ๒ และ ๓)*

(๔) ตามธรรมดาหุ้นต้องใช้ให้เป็นเงิน แต่ที่ประชุมตั้งบริษัทอาจยกเว้นการชำระค่าหุ้นด้วยเงิน เพื่อเป็นการตอบแทนทรัพย์สินอย่างอื่นก็ได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๑๙, ๑๑๐๘ อนุมาตรา ๕)*

(๕) หุ้นต้องมีใบสำคัญ ให้ดูมาตรา ๑๑๒๗ ซึ่งต่างกับหุ้นส่วนในห้างหุ้นส่วนสามัญซึ่งไม่จำกัด

ต้องมีใบสำคัญ คือเพียงที่ปรากฏในสัญญาว่า ผู้ใดออกทุนคนละเท่าใดก็เป็นการเพียงพอ

(๖) หุ้นอาจโอนกันได้ โดยไม่ต้องได้รับความยินยอมจากผู้ถือหุ้นอื่น ๆ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๒๕ กับ ๑๑๓๕)*

(๗) ตามธรรมดาผู้ถือหุ้นย่อมมีสิทธิเท่ากัน แต่กฎหมายยอมให้บริษัทออกหุ้นชะนิดพิเศษเรียกว่าหุ้นบุริมสิทธิ กล่าวคือผู้ถือหุ้นชะนิดนี้อาจมีสิทธิพิเศษ

ก. ในส่วนเงินกำไร เช่นเงินกำไรต้องใช้ให้ผู้ถือหุ้นชะนิดนี้ก่อนเฉลี่ยให้แก่ผู้ถือหุ้นอื่น ๆ หรือ

ข. ในส่วนเงินทุน เช่นในคราวชำระบัญชีที่จะต้องใช้เงินทุนคืนให้แก่ผู้ถือหุ้นนั้น ผู้ถือหุ้นบุริมสิทธิชะนิดนี้จะได้รับชำระก่อนผู้ถือหุ้นอื่น ๆ หรือ

ค. ในส่วนเงินทุนและกำไรทั้ง ๒ อย่างก็ได้ สุดแท้แต่บริษัทจะเห็นสมควร แต่ข้อสำคัญมีว่าผู้ถือหุ้นจะเป็นชะนิดใดก็ตาม ไม่มีสิทธิที่จะได้รับชำระเงินทุนก่อนเจ้าหนี้อื่น ๆ หรือผู้ถือหุ้นกู้

ส่วนที่ ๒
การชำระราคาหุ้น

บทที่ ๑
การเรียกให้ชำระราคาหุ้น

เงินค่าหุ้นซึ่งยังจะต้องส่งอีกนั้น ที่ประชุมใหญ่อาจจะกำหนดเงื่อนไขไว้อย่างใดก็ได้ และกรรมการจะมีสิทธิเรียกให้ผู้ถือหุ้นชำระค่าหุ้น ก็แต่โดยเงื่อนไขซึ่งที่ประชุมใหญ่ได้กำหนดไว้เท่านั้นแต่ถ้าที่ประชุมใหญ่มิได้วางกำหนดเงื่อนไขไว้อย่างใดแล้ว กรรมการมีสิทธิที่จะเรียกให้ผู้ถือหุ้นชำระค่าหุ้นเมื่อใดก็ได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๒๐)*

วิธีเรียกให้ชำระค่าหุ้นนั้น กรรมการต้องส่งคำบอกกล่าวล่วงน่าไม่ต่ำกว่า ๒๑ วัน ด้วยจดหมายลงทะเบียนส่งทางไปรษณีย์และต้องกำหนดสถานที่เวลาและผู้รับชำระ

หน้าที่ของผู้ถือหุ้นก็ต้องชำระเงินตามจำนวนที่เรียกนั้น *(ให้ดูมาตรา ๑๑๒๑)*

บทที่ ๒
ผลที่ได้รับในการที่ไม่ปฏิบัติตามคำเรียกร้องของกรรมการ

๑. ผู้ถือหุ้นจำต้องเสียดอกเบี้ย นับแต่วันที่กำหนดให้ส่งใช้จนถึงวันที่ได้ส่งเสร็จ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๒๒)*

๒. ถ้าผู้ถือหุ้นไม่ส่งใช้เงินที่เรียก กรรมการมีสิทธิส่งคำบอกกล่าว ด้วยจดหมายลงทะเบียนไปรษณีย์ ไปยังผู้ถือหุ้นคนนั้น ให้ส่งใช้เงินที่เรียกกับทั้งดอกเบี้ย ในคำบอกกล่าวให้กำหนดเวลาไปพอสม

ควรเพื่อให้ใช้เงินที่เรียกกับทั้งดอกเบี้ยและต้องบอกไปด้วยว่าให้ส่งใช้ณสถานที่ใด และจะแจ้งไปด้วยว่า ถ้าไม่ใช้เงินตามเรียก หุ้นนั้นจะถูกริบ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๒๓)*

๓. ถ้าในคำบอกกล่าวมีข้อแถลงความ ถึงการริบหุ้นด้วยแม้หากเงินค่าหุ้นที่เรียกกับทั้งดอกเบี้ยยังคงค้างชำระอยู่ กรรมการจะบอกริบหุ้นนั้น ๆเมื่อใดก็ได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๒๔)*

บทที่ ๓
วิธีปฏิบัติในการริบหุ้น

หุ้นที่ริบมาได้นั้นบริษัทต้องขายทอดตลาด จะเอาไว้เป็นของตนเสียเลยไม่ได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๔๓)* หรือบริษัทจะทำลายหุ้นที่ริบนั้นก็ไม่ได้อีกเหมือนกัน เพราะเท่ากับเป็นการลดทุนชะนิดหนึ่ง ซึ่งถ้าหากจะพึงมี ก็จะต้องทำให้ถูกต้องตามวิธี ว่าด้วยการลดทุน ดังจะได้กล่าวต่อไป เพราะฉะนั้นหุ้นที่ริบมาได้บริษัทจำต้องเอาออกขายทอดตลาดโดยไม่ชักช้า ได้จำนวนเงินเท่าใดให้เอาหักใช้ค่าหุ้นที่เรียกกับดอกเบี้ยซึ่งค้างชำระ ถ้ายังมีเงินเหลือเท่าใดต้องส่งคืนให้แก่ผู้ถือหุ้นนั้น *(ให้ดูมาตรา ๑๑๒๕)*ถ้าเงินยังขาดอยู่ เข้าใจว่าบริษัทมีสิทธิจะเรียกร้องเอาจากผู้ถือหุ้นได้อีก เพราะเหตุว่าการริบหุ้นนั้น ไม่ใช่การระงับหนี้คงเป็นวิธีซึ่งบริษัทปฏิบัติเมื่อผู้ถือหุ้นไม่ชำระหนี้

ถ้าบริษัทใดฝ่าฝืนต่อมาตรา ๑๑๒๕ นี้ จะต้องรับโทษตามมาตรา ๓๕๑ แห่งกฎหมายลักษณะอาชญา กล่าวคือโทษปรับไม่เกิน ๑๐ บาทเรียงทุก ๆหุ้นที่ได้ริบมา และเก็บรักษาไว้โดยมิชอบนั้น

แต่วิธีการริบหุ้นนี้แม้จะไม่ถูกต้องด้วยระเบียบก็ดี ท่านว่าหาเป็นเหตุให้สิทธิของผู้ซื้อหุ้นซึ่งริบนั้น เสื่อมเสียไปอย่างใดไม่ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๒๖)* เช่น บริษัทได้ริบหุ้นโดยผิดจากวิธีที่บัญญัติไว้ในมาตรา ๑๑๒๓ และมาตรา ๑๑๒๔ แล้วได้เอาหุ้นริบนั้นออกขายทอดตลาด ผู้ซึ่งซื้อหุ้นนั้นไว้ก็คงมีสิทธิในหุ้นนั้น

ส่วนที่ ๓
ใบสำคัญสำหรับหุ้น

มาตรา ๑๑๒๗ บังคับไว้ว่า ให้บริษัททำใบหุ้น คือใบสำคัญสำหรับหุ้นใบหนึ่งหรือหลายใบมอบให้เป็นเครื่องมือแก่ผู้ถือหุ้นทุก ๆคน และเมื่อมอบใบหุ้นนั้น บริษัทจะเรียกค่าธรรมเนียมก็ได้สุดแต่กรรมการจะกำหนด แต่ไม่ให้เกิน ๕๐ สตางค์

แบบของใบหุ้นมีอยู่ ๒ ชะนิด คือ

๑. หุ้นซึ่งออกโดยระบุชื่อผู้ถือ

๒. หุ้นซึ่งออกให้แก่ผู้ถือ

บทที่ ๑
หุ้นซึ่งออกโดยระบุชื่อผู้ถือ

หุ้นชะนิดนี้ต้องออกให้แก่ผู้ลงทุนในบริษัท ถึงแม้จะชำระค่าหุ้นยังไม่เสร็จก็ดี

ใบหุ้นทุก ๆ ใบกรรมการต้องลงลายมือชื่อคนหนึ่งเป็นอย่างน้อยและประทับตราของบริษัท

รายการในใบหุ้นนั้น ต้องมีข้อความดั่งที่บัญญัติไว้ในมาตรา ๑๑๒๘ คือ

๑) ชื่อบริษัท

๒) เลขหมายหุ้นที่กล่าวถึงในใบหุ้นนั้น

๓) มูลค่าหุ้นหนึ่งเป็นเงินเท่าใด

๔) ถ้าและเป็นหุ้นที่ยังไม่ได้ใช้เงินเสร็จ ให้จดลงว่าได้ใช้เงินค่าหุ้นแล้ว หุ้นละเท่าใด

๕) ชื่อผู้ถือหุ้น

บทที่ ๒
หุ้นออกให้แก่ผู้ถือ

หุ้นชะนิดนี้จะออกได้โดยมีข้อบังคับดั่งนี้

๑. หุ้นนั้นต้องได้ใช้เงินเต็มค่าแล้ว เช่น ค่าของหุ้น ๑๐๐ บาท ผู้ถือหุ้นจะต้องชำระเต็ม ๑๐๐ บาท

๒. ข้อบังคับของบริษัทอนุญาตไว้

ทั้งนี้ให้ดูมาตรา ๑๑๓๔

รายการในใบหุ้นชะนิดนี้ คงมีคล้ายรายการในใบหุ้นที่ออกให้โดยระบุชื่อผู้ถือ คงต่างกันแต่ว่าหุ้นชะนิดนี้ไม่ปรากฏนามผู้ถือโดยมีคำแถลงว่า ได้ออกใบหุ้นนั้นให้แก่ผู้ถือ

ผู้ทรงใบหุ้นชะนิดระบุชื่อ ย่อมมีสิทธิจะได้รับใบหุ้นชะนิดออกให้แก่ผู้ถือ เมื่อเวรคืนใบหุ้นชะนิดระบุชื่อนั้นให้ขีดฆ่าเสีย *(ให้ดูมาตรา ๑๑๓๔)*

อนึ่งผู้ทรงใบหุ้นชะนิดออกให้แก่ผู้ถือ ก็มีสิทธิที่จะมาขอเปลี่ยนเอาใบหุ้นชะนิดที่ระบุชื่อผู้ถือได้ เมื่อเวรคืนใบหุ้นฉะบับออกให้แก่ผู้ถือนั้น ให้ขีดฆ่าเสีย *(ให้ดูมาตรา ๑๑๓๖)*

ส่วนที่ ๔
การโอนหุ้น

บทที่ ๑
การโอนหุ้นชะนิดระบุชื่อผู้ถือ

ข้อ ๑ วิธีโอนหุ้น

การโอนหุ้นชะนิดนี้ต้องทำเป็นหนังสือ และลงลายมือชื่อของผู้โอนกับผู้รับโอน มีพะยานคนหนึ่ง

เป็นอย่างน้อย ลงชื่อรับรองลายมือนั้น และในหนังสือตราสารอันนั้น ต้องแถลงเลขหมายของหุ้นซึ่งโอนกันนั้นด้วย ถ้าทำผิดวิธีดังว่านี้การโอนนั้นเป็นโมฆะ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๒๕ วรรค ๒)*

แต่การโอนเช่นนี้จะนำมาใช้แก่บริษัทหรือบุคคลภายนอกยังไม่ได้จนกว่าจะได้นำเนื้อความที่โอนทั้งชื่อและที่อยู่ของผู้รับโอนนั้นไปลงทะเบียนผู้ถือหุ้น *(ให้ดูมาตรา ๑๑๒๕ วรรค ๓)*

ข้อ ๒ สิทธิและหน้าที่ของบริษัท เมื่อมีผู้มาขอจดแจ้งการโอนหุ้น

เมื่อมีผู้มาขอจดแจ้งการโอนหุ้น อันได้กระทำถูกต้องตามวิธีดังที่กล่าวในข้อ ๑ แล้ว บริษัทก็มีหน้าที่รับจดทะเบียนการโอนนั้นเพราะเหตุว่าการโอนหุ้น ย่อมทำได้โดยมิต้องได้รับความยินยอมของบริษัท เว้นแต่ข้อบังคับของบริษัทจะกำหนดไว้เป็นอย่างอื่น *(ให้ดูมาตรา ๑๑๒๕ วรรค ๑)*

อนึ่งในเหตุบางอย่าง เช่นผู้ถือหุ้นตายหรือล้มละลาย อันเป็นเหตุให้บุคคลอื่นมีสิทธิจะได้หุ้นขึ้นนั้น ถึงแม้จะไม่ได้มีพิธีจะโอนหุ้นดังกล่าวในข้อ ๑ ก็ตาม แต่ถ้าบุคคลผู้มีสิทธิจะได้หุ้นนั้น เช่น ผู้รับมฤดก หรือผู้รับซื้อในการขายทอดตลาดทรัพย์สมบัติของผู้ล้มละลาย ได้นำใบหุ้นมาเวรคืน เมื่อเป็นวิสัยจะทำได้ ทั้งได้นำหลักฐานอันสมควรมาแสดงด้วยแล้ว บริษัทก็ต้องรับบุคคลนั้นลงทะเบียนเป็นผู้ถือหุ้นสืบไป *(ให้ดูมาตรา ๑๑๓๒)*

แต่บริษัทมีสิทธิที่จะไม่ยอมรับจดทะเบียนการโอนได้ ในกรณีดังนี้ คือ

ก) หุ้นซึ่งโอนกันนั้น เงินที่เรียกค่าหุ้นยังค้างชำระอยู่ *(ดูมาตรา ๑๑๓๐)*

ข) ในระหว่าง ๑๔ วันก่อนการประชุมใหญ่สามัญ บริษัทจะปิดสมุดทะเบียนพักการโอนหุ้นเสียก็ได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๓๑)*

ข้อ ๓ ผลแห่งการโอนโดยถูกต้องต่อพิธี

การโอนหุ้นเมื่อได้ทำถูกต้องพิธีดังกล่าวแล้ว ผู้รับโอนก็เข้าเป็นผู้ถือหุ้นแทนผู้โอนต่อไป

แต่ผู้โอนยังคงต้องรับผิดในจำนวนเงินที่ยังมิได้ส่งใช้ ถ้าหุ้นได้เป็นดั่งจำนวน เช่น หุ้นราคา ๑๐๐ บาทได้ชำระไปแล้ว ๒๕ บาท เพราะฉะนั้นผู้โอนยังคงต้องรับผิดในจำนวนเงินอีก ๗๕ บาท ซึ่งยังส่งใช้ไม่ครบ

แต่ผู้โอนไม่ต้องรับผิดในกรณีต่อไปนี้

ก) หนี้ของบริษัทที่กล่าวหานั้นเกิดขึ้นภายหลังการโอน เช่นในขณะที่โอนหุ้น บริษัทมิได้เป็นลูกหนี้ผู้ใดเลย แต่เมื่อได้โอนหุ้นแล้ว บริษัทได้เป็นลูกหนี้คนภายนอก ดั่งนี้จะเรียกร้องให้ผู้โอนออกเงินค่าหุ้นซึ่งยังมิส่งใช้ให้ครบ เพื่อชำระหนี้ของบริษัทไม่ได้

ข) ถ้าปรากฏว่า บรรดาผู้ถือหุ้นของบริษัทในขณะที่จะต้องชำระหนี้นั้น ยังสามารถที่ออกส่วนใช้หนี้ กล่าวคือ ฐานะของผู้โอนคล้ายกับผู้ค้ำประกัน

ค) เมื่อการโอนนั้นได้ล่วงพ้นอายุความ ซึ่งมีกำหนด ๒ ปีนับแต่เวลาซึ่งได้จด หรือควรจะได้จดแจ้งการโอนนั้น ลงในทะเบียนผู้ถือหุ้น *(ให้ดูมาตรา ๑๑๓๓, ๑๒๗๒)*

บทที่ ๒
การโอนหุ้นชะนิดออกให้แก่ผู้ถือ

ข้อ ๑ พิธีโอน

หุ้นชะนิดที่กล่าวถึงนี้ ไม่ปรากฏนามว่าใครเป็นผู้ถือ เพราะฉะนั้นจึงอาจโอนกันได้ โดยวิธีส่งมอบใบหุ้นแก่กัน *(ให้ดูมาตรา ๑๑๓๕)*

ข้อ ๒ ผลของการโอนถูกต้องตามพิธี

ผู้รับโอนซึ่งได้รับมอบใบหุ้น ก็เข้าเป็นผู้ถือหุ้นแทนผู้โอนและเข้าใจว่าหน้าที่ของผู้โอน ตามมาตรา ๑๑๓๓ นั้น จะนำมาใช้สำหรับหุ้นออกให้แก่ผู้ถือหุ้นไม่ได้ เพราะเหตุว่าหุ้นชะนิดนี้จะพึงออกให้ได้ ก็แต่ฉะเพาะหุ้นซึ่งได้ใช้เงินเต็มค่าแล้ว

ส่วนที่ ๕
สมุดทะเบียนผู้ถือหุ้น

ข้อ ๑ บริษัทจำกัดต้องมีสมุดทะเบียนผู้ถือหุ้นไว้เป็นสำคัญเพื่อลงรายการตามมาตรา ๑๑๓๘ คือ

(๑) ชื่อและสำนักกับอาชีวะ ถ้าว่ามี ของผู้ถือหุ้น ข้อแถลงเรื่องหุ้นของผู้ถือหุ้นคนหนึ่ง ๆแยกหุ้นออกตามเลขหมายและจำนวนเงินที่ได้ใช้แล้ว หรือที่ได้ตกลงกันให้ถือว่าเป็นอันได้ใช้แล้วในหุ้นของผู้ถือหุ้นคนหนึ่ง ๆ

(๒) วันเดือนปีซึ่งได้ลงทะเบียนบุคคลผู้หนึ่ง ๆเป็นผู้ถือหุ้น

(๓) วันเดือนปีซึ่งบุคคลคนใดคนหนึ่งขาดจากเป็นผู้ถือหุ้น

(๔) เลขหมายใบหุ้นและวันที่ลงในใบหุ้นชะนิดออกให้แก่ผู้ถือ และเลขหมายของหุ้นซึ่งลงไว้ในใบหุ้นนั้น ๆ

(๕) วันที่ได้ขีดฆ่าใบหุ้นชะนิดระบุชื่อ หรือชะนิดออกให้แก่ผู้ถือ

ข้อ ๒ สมุดทะเบียนนี้ ต้องรักษาไว้ ณ สำนักงานของบริษัทแห่งที่ได้บอกทะเบียน ผู้ถือหุ้นทั้งหมดอาจขอดูได้โดยไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียม *(ให้ดูมาตรา ๑๑๓๙ ข้างต้น)*

ข้อ ๓ กรรมการต้องส่งสำเนาบัญชีรายชื่อผู้ถือหุ้น ตามที่บังคับไว้ตามมาตรา ๑๑๓๙ วรรค ๒ ไปยังนายทะเบียน อย่างน้อยปีละครั้ง และมิให้ช้ากว่าวันที่ ๑๔ นับแต่การประชุมสามัญ

ข้อ ๔ ฉะเพาะผู้ถือหุ้นแท่านั้น มีสิทธิที่จะเรียกให้ส่งมอบสำเนาทะเบียนเช่นว่านั้น หรือแต่ตอนหนึ่งตอนใดแก่ตนได้ เมื่อเสียค่าคัดสำเนา ๕๐ สตางค์ต่อ ๑๐๐ คำ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๔๐)*

ข้อ ๕ สมุดทะเบียนผู้ถือหุ้นนั้น กฎหมายสันนิษฐานไว้ก่อนว่าเป็นพะยานหลักฐานอันถูกต้องในข้อกะทงความ บรรดาที่กฎหมายบังคับหรือให้อำนาจ ให้เอารวมในทะเบียนนั้น *(ให้ดูมาตรา ๑๑๔๑)*

หมวดที่ ๔
หุ้นกู้

หุ้นกู้ คือ การยืมเงินของบริษัทต่อมหาชน โดยแบ่งการยืมออกเป็นส่วน ๆมีมูลค่าเท่ากัน

ส่วนที่ ๑
ลักษณะสำคัญของหุ้นกู้

หุ้นกู้มีลักษณะคล้ายหุ้นหลายประการ เช่น มูลค่าหุ้นกู้ใบหนึ่งต้องเป็นจำนวนไม่ต่ำกว่า ๕๐ บาท *(ให้ดูมาตรา ๑๒๓๑)*

และแบบของหุ้นกู้ก็เป็นหนังสือตราสารซึ่งอาจโอนกันได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๓๔)*

แต่ต้องสังเกตว่าลักษณะสำคัญของหุ้นกู้ คือ

การยืมเงิน

เพราะฉะนั้นจึงต่างกับหุ้นในข้อสำคัญดังนี้

(๑) ผู้ถือหุ้นจะมีสิทธิได้กำไรต่อเมื่อบริษัททำมาค้าได้จริง ๆส่วนผู้ถือหุ้นกู้มีสิทธิได้ดอกเบี้ยเสมอ

(๒) ผู้ถือหุ้นมีสิทธิออกเสียงลงคะแนนในบริษัท แต่ผู้ถือหุ้นกู้ไม่มีสิทธิดังนั้น

(๓) ผู้ถือหุ้นกู้อาจได้รับใช้ทุนเสมอ

ส่วนผู้ถือหุ้นจะได้รับใช้ทุนคืนก็ต่อเมื่อมีเงินเหลือจากการใช้หนี้คนภายนอกในเมื่อบริษัทเลิกจากกัน

(๔) การชำระบัญชีบริษัทนั้น ต้องดำเนินตามลำดับดังนี้ต้องชำระเงินที่ค้างแก่ผู้ถือหุ้นกู้ก่อนผู้ถือหุ้น

ความแตกต่างกันมีดังนี้ พระราชบัญญัติเดิมจึงเรียกหุ้นกู้ว่ากรมธรรม์กู้ ซึ่งไม่อาจทำให้เข้าใจผิดไปได้ว่าเป็นหุ้น

ส่วนที่ ๒
การออกหุ้นกู้

การออกหุ้นกู้นั้น ตกอยู่ในข้อบังคับดังนี้

๑) ต้องมีมติพิเศษ ของที่ประชุมผู้ถือหุ้น *(ให้มาตรา ๑๒๒๕)*

อย่างไรเรียกว่ามติพิเศษ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๕๔)*

๒) จำนวนเงินที่จะออกหุ้นกู้นั้น ต้องไม่เกินกว่าจำนวนเงินอันได้ส่งใช้เข้าในทุนของบริษัทแล้ว ถึงกระนั้นก็ดี ถ้าบัญชีงบดุลย์หลังที่สุดแสดงจำนวนสินทรัพย์ว่าลดน้อยลงไปกว่าจำนวนเงินอันได้ส่งใช้เข้าในทุนของบริษัทแล้ว กฎหมายห้ามไม่ให้กำหนดจำนวนเงินที่จะออกหุ้นกู้ให้เกินไปกว่าจำนวนราคาทรัพย์สินนั้น *(ให้ดูมาตรา ๑๒๓๐)* เช่นทุนของบริษัทหนึ่งเป็นจำนวนล้านบาท เรียกค่าหุ้นแล้ว ๔ แสนบาท แต่ตามบัญชีงบดุลย์ครั้งที่สุดปรากฏว่าทรัพย์สินของบริษัทมีเพียงแสนบาท ดังนี้บริษัทก็ออก

หุ้นกู้ได้เป็นจำนวนเงินไม่เกินแสนบาท

๓) ก่อนที่จะออกหุ้นกู้ บริษัทจำต้องนำข้อความตามที่ปรากฏในมาตรา ๑๒๓๒ ไปจดทะเบียน คือ

๑. ยอดจำนวนเงินจะกู้ เช่นแสนบาท

๒. ยอดจำนวนหุ้นกู้ เช่น ๒,๐๐๐ หุ้น

๓. มูลค่าหุ้นกู้ หุ้นหนึ่งเท่าใด เช่น ๕๐ บาท

๔. อัตราดอกเบี้ย เช่นร้อยละ ๑๐ ต่อปี

๕. วิธีไถ่คืนหุ้นกู้และกำหนดเวลาที่จะต้องไถ่คืน เช่นวิธีไถ่คืนโดยออกสลากกินแบ่ง เมื่อได้รับพระบรมราชานุญาตแล้ว

๖. ถ้าบริษัทได้ออกหุ้นกู้ไว้ก่อนแล้ว ต้องแสดงจำนวนเงินที่บริษัทยังเป็นหนี้ เพราะหุ้นกู้เก่านั้น

๗. กำหนดราคาที่จะออกหุ้นกู้ ในเรื่องนี้บริษัทอาจจะเป็นราคาสูง หรือต่ำกว่าราคาก็ได้เช่นมูลค่าของหุ้นกู้ ๕๐ บาท แต่ราคาที่จะขายเพียง ๔๕ บาท เช่นนี้กฎหมายไม่ห้าม ต้องสังเกตว่า ราคาหุ้นกู้กับราคาของหุ้น ซึ่งได้บอกขายนั้นต่างกัน กล่าวคือมาตรา ๑๑๐๕ ได้ห้ามฉะเพาะหุ้นเท่านั้น ว่ามิให้ขายโดยราคาต่ำไปกว่ามูลค่าของหุ้นที่ตั้งไว้ แต่สำหรับหุ้นกู้มิได้อยู่ในข้อบังคับดังนั้น

๘. วิธีส่งเงินใช้ค่าหุ้นกู้และกำหนดเวลาที่จะต้องส่งใช้เช่นส่งใช้ครั้งแรก ๒๐ บาท อีก ๖ เดือนหลัง ๓๐ บาท

๙. เงินทุนเรือนหุ้นของบริษัทที่ได้ออกเป็นหุ้นและยอดเงินที่ได้ส่งใช้เข้าทุนแล้ว

๑๐. ราคาสินทรัพย์ของบริษัทดังที่ได้แสดงไว้ในงบดุลย์ครั้งที่สุด

ส่วนที่ ๓
วิธีชักชวนให้มหาชนซื้อหุ้นกู้

หนังสือชี้ชวนหรือหนังสืออย่างอื่นซึ่งชวนให้เข้าซื่อซื้อหุ้นกู้นั้นกรรมการต้องลงลายมือชื่อลงวันและจดทะเบียนเสียก่อนแล้วจึ่งโฆษณา และต้องมีข้อความตามรายการที่ระบุไว้ในมาตรา ๑๒๓๒

ส่วนที่ ๔
บทบัญญัติสำหรับหุ้นกู้

มาตรา ๑๒๓๔ ให้นำบทบัญญัติมาตรา ๑๑๑๘ ว่าด้วยหุ้นและบทบัญญัติแต่มาตรา ๑๑๒๗ ถึง ๑๑๓๐ กับมาตรา ๑๑๓๒ ถึงมาตรา ๑๑๓๖ ว่าด้วยใบหุ้นมาใช้บังคับแก่หุ้นกู้ด้วยโดยอนุโลม

อนึ่งใบสำคัญสำหรับหุ้นกู้ทุก ๆ ใบต้องมีข้อความตามรายการที่ว่าไว้ในอนุมาตรา ๑ ถึง ๕ แห่งมาตรา ๑๒๓๒ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๓๕)*

หมวดที่ ๕
วิธีดำเนินการบริษัท
ส่วนที่ ๑
ธุระในการจัดการโดยตรง

คือธุระในการที่จะจัดการตามข้อบังคับของบริษัท หรือตามที่กฎหมายได้บัญญัติไว้ เช่นเป็นผู้แทนของบริษัท ทำบัญชีงบดุลย์จ่ายเงินปันผลและดอกเบี้ย ทำการจดทะเบียน และแจ้งความต่าง ๆเหล่านี้เป็นต้น ซึ่งจะได้ศึกษาในหมวดต่อ ๆไป

ผู้ซึ่งมีหน้าที่เหล่านี้ คือกรรมการคนเดียวหรือหลายคน ซึ่งรวมกันเรียกว่า สภากรรมการเพราะเหตุว่าผู้เป็นกรรมการในบริษัทจะมีจำนวนมากน้อยเท่าใดก็ได้ ให้ดูมาตรา ๑๑๕๐ แต่ตามปกติที่เป็นอยู่เสมอ จำนวนกรรมการย่อมจะมีตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไป

บทที่ ๑
บุคคลผู้เป็นกรรมการ

ข้อ ๑ ใครอาจเป็นกรรมการได้

ผู้ซึ่งเป็นกรรมการได้นั้นจะต้องมีคุณสมบัติ ดั่งจะกล่าวต่อไปนี้

๑. ต้องเป็นผู้ถือหุ้นในบริษัท ผู้ถือหุ้นกู้ไม่มีสิทธิที่จะเป็นกรรมการ และบุคคลภายนอกจะเป็นกรรมการก็ไม่ได้ ทั้งนี้เพราะเหตุว่า

ก) หลักในเรื่องหุ้นส่วนบริษัทมีอยู่ว่า ผู้เป็นหุ้นส่วนหรือผู้ถือหุ้นจะต้องกระทำการร่วมกัน เพราะฉะนั้น จะให้คนภายนอกเข้ามาเกี่ยวข้องในวิธีดำเนินการของบริษัทไม่ได้ เพราะคนภายนอกไม่ได้ร่วมในส่วนได้เสีย การจัดการของเขาอาจเป็นผลร้ายแก่บริษัทได้

ข) กรรมการของบริษัท ไม่ใช่เป็นตัวแทนของบริษัทตามธรรมดา คือตามนัยแห่งกฎหมาย ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งแห่งความเป็นอยู่ของบริษัทที่เป็นนิติบุคคล และตามภาษาฝรั่งเศสเรียกว่า Organe หรือจะกล่าวอีกอย่างหนึ่ง ก็คือเป็นหลักของนิติบุคคล

เหตุฉะนั้นบุคคลภายนอกหรือผู้ถือหุ้นกู้จึงมิอาจที่จะเข้าร่วมเป็นกรรมการได้

ตามที่กล่าวมาแล้วนี้ไม่หมายความว่า คนภายนอกมิอาจจะเข้ามาทำกิจการในบริษัทในฐานะอย่างอื่นได้ กล่าวคือบริษัทต้องจ้างคนภายนอกมาเป็นที่ปรึกษา หรือผู้แจ้งเหตุการณ์พิเศษหรือเป็นลูกจ้างของบริษัท และอาจเป็นตัวแทนของบริษัทได้แต่ไม่ใช่ในฐานะที่เป็นกรรมการ ดั่งนั้นคนภายนอกจึงไม่มีสิทธิออกเสียงลงคะแนนในสภากรรมการ

ในกฎหมายฝรั่งเศสมีบทบัญญัติไว้โดยตรงว่ากรรมการต้องเป็นผู้ถือหุ้น

๒. ต้องมีจำนวนหุ้นตามที่ข้อบังคับของบริษัทได้กำหนดไว้ถ้าหากจะพึงมีเช่นนั้น และในกรณีย์

เช่นนี้ หุ้นของผู้ซึ่งจะเป็นกรรมการ จะต้องเป็นหุ้นชะนิดระบุชื่อให้ดูมาตรา ๑๑๓๗ ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะป้องกันมิให้หุ้นของผู้เป็นกรรมการนั้นโอนกันได้สะดวก

อนึ่งเข้าใจว่าข้อบังคับของบริษัทอาจที่จะบัญญัติไว้ว่าหุ้นของผู้เป็นกรรมการจะต้องมอบไว้ให้กับกรรมการ และเก็บรักษาไว้ในสำนักงานของบริษัท

แต่ถ้าข้อบังคับของบริษัทนั้นไม่ได้กำหนดไว้ว่า ผู้จะเป็นกรรมการจะต้องมีหุ้นเป็นจำนวนเท่าใดแล้ว ผู้ถือหุ้นแม้แต่หุ้นเดียวก็มีสิทธิเป็นกรรมการได้

ข้อ ๒ ใครเป็นผู้ตั้งกรรมการ

ที่ประชุมใหญ่เท่านั้นอาจตั้งกรรมการได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๕๑* แต่อนุกรรมการการหรือเจ้าหน้าที่อื่น ๆนั้น สภากรรมการอาจตั้งเองได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๖๔)*

แต่ข้อยกเว้นอยู่ว่า ถ้าตำแหน่งว่างลงในสภากรรมการเพราะเหตุอื่น นอกจากถึงคราวออกตามเวรไชร้กรรมการจะเลือกผู้อื่นตั้งขึ้นใหม่ให้เต็มที่ว่างก็ได้ แต่บุคคลที่ได้เป็นกรรมการใหม่ เช่นนั้นจะมีเวลาอยู่ในตำแหน่งได้ ก็แต่เพียงเท่ากำหนดเวลาที่กรรมการผู้ออกไปนั้นชอบที่จะอยู่ได้

เช่นบริษัทดำมี ก. ข. ค. เป็นกรรมการ ซึ่งมีอำนาจที่จะอยู่ในตำแหน่งได้คนละ ๓ ปี สมมตว่าเมื่อ ก. ได้เป็นกรรมการมา ๖ เดือนแล้ว ก.ตายดังนี้ ข. ค. อาจเลือก ง. ขึ้นเป็นกรรมการแทนตำแหน่งของ ก.ที่ว่างนั้นได้

ข้อ ๓ การออกจากตำแหน่งกรรมการ

๑. ออกตามเวรเมื่อครบกำหนดเวลาตามข้อบังคับ หรือซึ่งที่ประชุมใหญ่แห่งผู้ถือหุ้นได้กำหนดไว้ เช่นข้อบังคับของบริษัทได้กำหนดไว้ว่า ผู้เป็นกรรมการจะต้องอยู่ในตำแหน่ง ๓ ปี กรรมการต้องออกเมื่อครบกำหนดที่กล่าวนี้ แต่ข้อยกเว้นมีอยู่ว่าในเมื่อมีการประชุมสามัญครั้งแรก ภายหลังจากการจดทะเบียนบริษัทและเมื่อมีการประชุมสามัญครั้งแรกในปีทุก ๆปี ต่อไปผู้เป็นกรรมการต้องออกจากตำแหน่งโดยจำนวนหนึ่งใน ๓ เป็นอัตรา ถ้าจำนวนกรรมการ จะแบ่งออกให้เป็นส่วน ๓ ไม่ได้ก็ให้ออกโดยจำนวนใกล้ที่สุดกับส่วน ๑ ใน ๓ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๕๒)* เช่นจำนวนกรรมการมี ๕ คนเพราะฉะนั้นต้องออกในครั้งแรก ๒ คน ครั้งที่ ๒ สองคนครั้งที่ ๓ หนึ่งคน แต่ทางดีที่สุดนั้น ข้อบังคับของบริษัทควรกำหนดจำนวนกรรมการให้แบ่งได้ตรงตามส่วนที่กล่าวแล้ว เพื่อป้องกันมิให้เกิดปัญหาต่อไป

ตัวกรรมการที่จะต้องออกจากตำแหน่งในปีแรกและปีที่ ๒ ภายหลังจดทะเบียนบริษัทนั้นอาจจะแก่งแย่งและตกลงกันไม่ได้ว่าใครจะเป็นผู้ออก เพราะฉะนั้นกฎหมายจึงบัญญัติว่า ถ้าไม่มีวิธีอื่นที่จะปรองดองกันได้แล้วก็ให้จับสลากกัน ส่วนปีหลัง ๆต่อ ๆไปก็ให้กรรมการคนที่อยู่ในตำแหน่งนานที่สุดนั้นเป็นผู้ต้องออก *(ให้ดูมาตรา ๑๑๕๓ วรรค ๑)*

กรรมการผู้ออกไปนั้นจะเลือกเข้ารับตำแหน่งอีกก็ได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๕๓ วรรค ๒)*

๒. ออกโดยที่ประชุมใหญ่ถอน *(ให้ดูมาตรา ๑๑๕๑ กับมาตรา ๑๑๕๖)*

๓. ออกโดยลาจากตำแหน่งให้เทียบในเรื่องตัวแทน

๔. ออกโดยเหตุที่กรรมการผู้หนึ่งผู้ใดล้มละลายหรือตกเป็นผู้ไร้ความสามารถ *(ให้ดูมาตรา ๑๐๕๔)*

๕. ออกโดยกรรมการผู้หนึ่งผู้ใดตายให้เทียบในเรื่องตัวแทน

เหตุอันที่ ๔ และที่ ๕ นั้นก็เพราะตำแหน่งกรรมการ เป็นกิจฉะเพาะตัว คุณสมบัติของบุคคลเป็นข้อสาระสำคัญซึ่งจะโอนตำแหน่งให้ผู้อื่นไม่ได้

บทที่ ๒

สภากรรมการ

ตามธรรมดาบริษัทจำกัดย่อมมีกรรมการหลายคน ในกรณีย์เช่นนี้ การบังคับบัญชาการงานจึงต้องได้รับอนุมัติจากกรรมการทั้งหลายซึ่งรวมเรียกว่า สภากรรมการ

ข้อ ๑. องค์ประชุม

ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ฉะบับเดิม ไม่ได้กำหนดไว้ว่าจะต้องมีกรรมการมาประชุมเป็นจำนวนกี่ส่วนของกรรมการทั้งหมดจึงจะนับว่าเป็นองค์ประชุมของสภากรรมการโดยชอบ

แต่ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์บรรพ ๓ ที่ได้ตรวจแก้ไขใหม่นี้ได้บัญญัติไว้ว่า ถ้ากรรมการมิได้วางกำหนดไว้ว่าจำนวนกรรมการเข้าประชุมกี่คนจึ่งจะเป็นองค์ประชุมทำกิจการได้แล้ว เมื่อจำนวนกรรมการเกินกว่า ๓ คน กฎหมายบังคับว่าต้องมีกรรมการเข้าประชุม ๓ คน จึ่งจะเป็นองค์ประชุมได้ เช่นจำนวนกรรมการมี ๕ คน กรรมการจะตกลงกันไว้ได้ว่าต้องมีกรรมการเป็นจำนวน ๔ คนจึ่งจะเป็นองค์ประชุม แต่ถ้าไม่ได้กำหนดไว้เช่นนั้นก็ต้องมีกรรมการเข้าประชุม ๓ คนจึ่งจะเป็นองค์ประชุมได้

ข้อ ๒. ประธานสภากรรมการ

กรรมการทั้งหลาย จะเลือกเพื่อนกรรมการคนหนึ่งขึ้นเป็นประธานในที่ประชุม และจะกำหนดเวลาให้อยู่ในตำแหน่งเพียงใดก็ได้ แต่ถ้ามิได้เลือกกันไว้ หรือผู้เป็นประธานไม่มาประชุมตามเวลาที่ได้นัดหมายไว้ กรรมการที่มาประชุมจะเลือกกันคนหนึ่งขึ้นเป็นประธานในการเป็นประชุมเช่นนั้นก็ได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๐๖๓)*

ข้อ ๓. การลงมติข้อปรึกษา

ข้อปรึกษาซึ่งเกิดเป็นปัญหาในประชุมกรรมการนั้น ให้ชี้ขาดตัดสินเอาตามเสียงข้างมากเป็นใหญ่ ถ้าคะแนนเสียงเท่ากันให้ผู้เป็นประธานออกเสียงชี้ขาด *(ให้ดูมาตรา ๑๐๖๑)*

ข้อ ๔. อำนาจกรรมการที่ยังมีตัวอยู่ในเมื่อตำแหน่งว่างในสภากรรมการ

ในกรณีย์ที่ตำแหน่งกรรมการได้ว่างลงไปนั้น จะต้องแยกพิจารณาดังนี้

(ก) ถ้ากรรมการที่มีตัวอยู่เป็นจำนวนน้อยกว่าจำนวนอันจำเป็นที่จะเป็นองค์ประชุมได้ กรรม

การที่มีตัวอยู่ย่อมทำกิจการได้ฉะเพาะแต่ในเรื่องที่จะเพิ่มกรรมการขึ้นให้ครบจำนวนหรือนัดเรียกประชุมใหญ่ของบริษัทเท่านั้น เช่นจำนวนกรรมการมี ๕ คนและตามข้อบังคับนั้น กรรมการ ๓ คนรวมกันจึงจะเป็นองค์ประชุมได้ สมมติว่ากรรมการ ๓ คนได้ตายลงไป ดั่งนี้กรรมการอีก ๒ คนซึ่งยังมีตัวอยู่จะมีอำนาจก็แต่ในเรื่องที่จะตั้งผู้ถือหุ้นขึ้นแทนกรรมการเป็นกรรมการที่ได้ตายไปนั้น หรือนัดเรียกประชุมใหญ่เพื่อให้วินิจฉัยกิจการในทางดำเนินการของบริษัท

(ข) ถ้ากรรมการที่มีตัวอยู่รวมกันเป็นองค์ประชุมได้แล้วกรรมการที่มีตัวอยู่ก็ย่อมทำกิจการในทางดำเนินการของบริษัทได้เช่น กรรมการมี ๕ คนได้ตายลงเพียง ๒ คน กรรมการที่มีตัวอยู่ ๓ คน ซึ่งรวมกันเป็นองค์ประชุมได้นั้น ย่อมมีอำนาจทำกิจการของบริษัทได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๕๕)*

ข้อ ๕. การแบ่งหน้าที่

สภากรรมการจะมอบอำนาจอย่างหนึ่งอย่างใดให้แก่ผู้จัดการหรือให้แก่อนุกรรมการ ซึ่งต้องตั้งจากกรรมการด้วยกันจะตั้งเอาจากคนอื่นไม่ได้ เพราะเหตุที่กรรมการก็ดีอนุกรรมการก็ดีไม่ใช่เป็นตัวแทนของบริษัทตามธรรมดา *(ให้ดูที่ได้อธิบายมาแล้ว)*

ในการที่ผู้จัดการหรืออนุกรรมการจะพึงใช้อำนาจนั้น ผู้จัดการและอนุกรรมการต้องกระทำตามคำสั่งหรือข้อบังคับ ซึ่งกรรมการทั้งหลายได้กำหนดให้ทุกอย่าง *(ให้ดูมาตรา ๑๑๖๔)*

ส่วนกิจการซึ่งจะเกิดเป็นปัญหาขึ้นในที่ประชุมอนุกรรมการนั้นสภากรรมการ ซึ่งเป็นผู้มอบอำนาจกำหนดวิธีชี้ขาดในข้อปัญหานั้น แต่ถ้ามิได้กำหนดไว้ก็ต้องตัดสินเอาเสียงข้างมากเป็นใหญ่ในระหว่างอนุกรรมการถ้าคะแนนเสียงเท่ากัน ก็ให้ผู้เป็นประธานชี้ขาด *(ให้ดูมาตรา ๑๑๖๕)*

บทที่ ๓
ความเกี่ยวพันระหว่างบริษัทกับคนภายนอก ในกิจการซึ่งกรรมการได้ทำ

ความเกี่ยวพันดั่งว่านี้ ต้องพิจารณาตามลักษณะตัวแทน (ให้ดูมาตรา ๑๑๖๗) แต่มีข้อยกเว้นอยู่ว่าบรรดาการซึ่งกรรมการผู้หนึ่งได้ทำไปนั้น แม้ในภายหลังความปรากฏว่าการตั้งแต่งกรรมการคนนั้นมีข้อบกพร่องอยู่บ้าง หรือเป็นผู้บกพร่องด้วยองค์คุณแก่ตำแหน่งกรรมการ เช่นข้อบังคับของบริษัทได้กำหนดไว้ว่า ผู้ซึ่งจะเป็นกรรมการจำต้องถือหุ้นอย่างน้อย ๑๐ หุ้น แต่บริษัทเลือกตั้งผู้ซึ่งจะมีแต่เพียง ๙ หุ้น ให้เป็นกรรมการ ถ้าผู้ซึ่งได้ถูกตั้งนี้ได้ทำสัญญากับบุคคลภายนอกหรือกระทำการเกี่ยวข้องใด ๆ กฎหมายถือว่าการที่ได้ทำนั้นย่อมสมบูรณ์เหมือนดั่งบุคคลผู้นั้นได้รับการแต่งตั้งโดยถูกต้องให้ดูมาตรา ๑๑๖๖ แต่บุคคล ภายนอกจำต้องใช้สิทธิเช่นนั้น ด้วยความสุจริตตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา ๕

บทที่ ๔
ความเกี่ยวพันระหว่างกรรมการกับบริษัท

ข้อ ๑. หลักกฎหมายที่จะใช้บังคับความเกี่ยวพัน

ในเรื่องนี้มาตรา ๑๑๖๗ *(ให้อนุโลมใช้บทบัญญัติแห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ว่าด้วยตัวแทน)*

ข้อ ๒. หน้าที่ของกรรมการ

ก) กรรมการต้องใช้ความเอื้อเฟื้อสอดส่ง อย่างบุคคลค้าขายผู้ประกอบด้วยความระมัดระวัง กล่าวคือถ้ากิจการซึ่งบริษัทมีวัตถุที่ประสงค์ประกอบนั้นเป็นกิจการชะนิดใด กรรมการของบริษัทก็จำต้องใช้ความระมัดระวัง และใช้ฝีมือเท่าที่เป็นธรรมดาจะต้องใช้และสมควรจะต้องใช้ในกิจการค้าขายหรืออาชีวะอย่างนั้น *(ให้เทียบดูหน้าที่ของผู้รับฝากตามมาตรา ๖๕๕ วรรค ๓)*

ข) กรรมการต้องรับผิดร่วมกันในประการต่าง ๆ ดังต่อไปนี้คือ

๑. การใช้เงินค่าหุ้นนั้นได้ใช้กันจริง

๒. จัดให้มีและรักษาไว้ซึ่งบรรดาสมุดบัญชี และเอกสารที่กฎหมายกำหนดไว้

๓. การแจกเงินปันผลหรือดอกเบี้ยให้เป็นไปโดยถูกต้องตามที่กฎหมายกำหนดไว้

๔. บังคับการให้เป็นไปโดยถูกต้องตามวัตถุของที่ประชุมใหญ่

ค) กรรมการจะต้องไม่ประกอบการค้าขายใด ๆ อันมีสภาพเป็นอย่างเดียวกัน และเป็นการแข่งขันกับการค้าขายของบริษัทนั้นไม่ว่าทำเพื่อประโยชน์ตนหรือเพื่อประโยชน์ผู้อื่น หรือไปเข้าหุ้นส่วนไม่จำกัดในห้างค้าขายอื่น ซึ่งประกอบกิจการมีสภาพเป็นอย่างเดียวกัน และแข่งขันกับกิจการของบริษัทโดยมิได้รับความยินยอมของที่ประชุมใหญ่แห่งผู้ถือหุ้น *(ข้อห้ามทั้งนี้ให้ใช้บังคับตลอดถึงบุคคลซึ่งเป็นผู้แทนของกรรมการด้วย)*

ทั้งนี้หมายความว่า กรรมการอาจซื้อหุ้นในบริษัทอื่นหรือเข้าเป็นหุ้นส่วนจำกัดความรับผิดในห้างหุ้นส่วนจำกัดก็ได้ แม้ว่าบริษัทและห้างนั้นจะประกอบการค้าขาย อันมีสภาพเป็นอย่างเดียวกันกับบริษัทซึ่งกรรมการได้เป็นอยู่นั้น *(ให้ดูข้อความในเรื่องห้างหุ้นส่วนสามัญที่ได้ศึกษามาแล้วในข้อห้ามเช่นเดียวกันนี้)*

ข้อ ๓. อำนาจฟ้องร้องกรรมการ

กรรมการซึ่งทำให้เกิดเสียหายแก่บริษัท โดยเหตุที่ทำผิดต่อหน้าที่กรรมการจะต้องใช้ค่าสินไหมทดแทนแก่บริษัท บุคคลซึ่งมีสิทธิฟ้องร้องกรรมการนั้นก็คือ

ก) บริษัทผู้ซึ่งได้รับความเสียหายนั้นโดยตรง

ข) ในกรณีที่บริษัทไม่ยอมฟ้องร้อง ผู้ถือหุ้นคนหนึ่งคนใดจะเอาคดีนั้นขึ้นว่าก็ได้

ค) เจ้าหนี้ของบริษัทจะเป็นผู้เรียกบังคับให้กรรมการต้องใช้ค่าสินไหมทดแทนแก่บริษัทก็ได้เท่าที่

เจ้าหนี้ยังคงมีสิทธิเรียกร้องแก่บริษัทอยู่ ให้เทียบดูในเรื่องการใช้สิทธิเรียกร้องของลูกหนี้ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์บรรพ ๒ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๖๙)*

แต่กรรมการอาจพ้นจากความรับผิด เมื่อที่ประชุมใหญ่ได้ให้อนุมัติแก่กิจการที่ได้ทำลงไป แต่อย่างไรก็ตามผู้ถือหุ้นซึ่งมิได้ให้อนุมัติ คงมีสิทธิฟ้องร้องกรรมการได้ภายในกำหนด ๖ เดือน นับแต่วันที่ประชุมใหญ่ให้อนุมัติแก่การเช่นว่านี้ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๗๐)*

ส่วนที่ ๒

ธุระในการดูแลครอบงำบริษัท

กิจการที่จัดเข้าอยู่ในธุระอันนี้ มีอาทิการให้สัตยาบันหรือปฏิเสธกิจการซึ่งกรรมการได้ทำมาแล้ว ทำความตกลงในกิจการซึ่งกรรมการจะทำไปโดยลำพังไม่ได้ เปลี่ยนแปลงข้อบังคับถอดถอนกรรมการเหล่านี้เป็นต้น ผู้ซึ่งมีหน้าที่ดังกล่าวนี้ก็คือที่ประชุมใหญ่แห่งผู้ถือหุ้นซึ่งมีเสียงเด็ดขาด นอกจากนี้มีผู้ช่วยซึ่งไม่มีเสียงเด็ดขาดในกิจการของบริษัท คือผู้สอบบัญชีและผู้ตรวจซึ่งจะได้อธิบายต่อไปเป็นลำดับ

บทที่ ๑

ที่ประชุมใหญ่แห่งผู้ถือหุ้น

ข้อ ๑. ชะนิดต่าง ๆของที่ประชุมใหญ่แห่งผู้ถือหุ้นมี ๒ ชะนิดคือ

ก) ประชุมสามัญ คือการประชุมตามกำหนดที่ได้ตกลงกันไว้ตามข้อบังคับหรือตามที่กฎหมายบัญญัติไว้ กล่าวคือภายใน ๖ เดือน นับแต่วันที่ได้จดทะเบียนบริษัทจะต้องมีการประชุมผู้ถือหุ้นครั้งหนึ่ง และต่อนั้นไปก็จำต้องมีครั้งหนึ่งเป็นอย่างน้อยทุกระยะเวลา ๑๒ เดือน *(ให้ดูมาตรา ๑๑๗๑ วรรค ๑-๒)*

ข) ประชุมวิสามัญ คือการประชุมนอกจากกำหนดดังได้กล่าวแล้ว *(ให้ดูมาตรา ๑๑๗๑ วรรค ๓)*

การประชุมวิสามัญอาจมีได้โดยเหตุ ๓ ประการ

(๑) เมื่อกรรมการเห็นสมควร *(ให้ดูมาตรา ๑๑๗๒)*

(๒) ถ้าบริษัทขาดทุนลงถึงกึ่งจำนวนต้นทุน กรรมการต้องเรียกประชุมวิสามัญทันทีเพื่อแจ้งให้ผู้ถือหุ้นทราบการที่ขาดทุนนั้น *(ให้ดูมาตรา ๑๑๗๔)*

(๓) เมื่อผู้ถือหุ้นมีจำนวนหุ้นรวมกันไม่น้อยกว่า ๑ ใน ๕ แห่งจำนวนหุ้นของบริษัทได้เข้าชื่อกันทำหนังสือร้องขอให้กรรมการเรียกประชุมในหนังสือร้องขอนั้นต้องระบุว่า ประสงค์ให้เรียกประชุมเพื่อการใด ให้ดูมาตรา ๑๑๗๓ และกรรมการต้องจัดการเรียกประชุมโดยพลัน ถ้าไม่เรียกประชุมภายในกำหนด ๓๐ วันผู้ถือหุ้นทั้งหลายซึ่งเป็นผู้ร้องหรือผู้ถือหุ้นคนอื่น ๆรวมกันได้ จำนวนหุ้นตามที่บังคับไว้นั้น จะเรียกประชุมเองก็ให้ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๗๒ วรรค ๒)*

ข้อ ๒. วิธีเรียกประชุมใหญ่

วิธีเรียกประชุมใหญ่ย่อมทำด้วยคำบอกกล่าวและคำบอกกล่าวนั้นอาจทำได้โดยลงพิมพ์โฆษณาอย่างน้อย ๒ คราวในหนังสือพิมพ์แห่งท้องที่ฉะบับหนึ่งก่อนวันนัดประชุมไม่น้อยกว่า ๗ วัน หรือส่งทางไปรษณีย์ไปยังผู้ถือหุ้นทุกคนบรรดามีชื่อในทะเบียนของบริษัทก่อนวันนัดประชุมไม่น้อยกว่า ๗ วัน ในคำบอกกล่าวนั้น ให้ระบุสถานที่ วัน เวลา และสภาพแห่งกิจการที่จะได้ประชุมปรึกษากันนั้นด้วย *(ให้ดูมาตรา ๑๑๗๕)*

ข้อ ๓. องค์ประชุม

(ก) การเรียกประชุมครั้งแรก

การบอกกล่าวเรียกประชุมครั้งแรก ถ้าไม่มีผู้ถือหุ้นมาเข้าประชุมรวมกันแทนหุ้นได้ถึงจำนวน ๑ ใน๔ แห่งทุนของบริษัทเป็นอย่างน้อยแล้ว ที่ประชุมใหญ่นั้นก็ขาดองค์ประชุม จะปรึกษากิจการอันใดไม่ได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๗๘)* เช่นทุนของบริษัทมีจำนวน ๑ แสนบาทผู้ถือหุ้นที่มาเข้าประชุมจะต้องมีจำนวนหุ้นได้ถึง ๒ หมื่น ๕ พันบาทจึ่งจะเป็นการครบองค์ประชุม

(ข) การเรียกประชุมครั้งที่ ๒

การเรียกประชุมใหญ่ตามกำหนดนัดในครั้งแรกนั้น เมื่อล่วงเวลานัดไปแล้วถึงชั่วโมงหนึ่ง จำนวนผู้ถือหุ้นซึ่งมาเข้าประชุมยังไม่ครบถ้วนเป็นองค์ประชุม ดั่งบัญญัติไว้ในมาตรา ๑๑๗๘ หากว่าการประชุมใหญ่นั้นได้เรียกนัดเพราะผู้ถือหุ้นร้องขอ การประชุมก็เป็นอันต้องเลิกไม่ต้องนัดประชุมใหม่ แต่ถ้าการประชุมใหญ่นั้นไม่ใช่ชะนิดซึ่งเรียกนัดเพราะผู้ถือหุ้นร้องขอ กรรมการต้องเรียกนัดใหม่อีกคราวหนึ่งภายใน ๑๔ วัน และการประชุมครั้งหลังนี้กฎหมายไม่บังคับว่าจำต้องครบองค์ประชุม *(ให้ดูมาตรา ๑๑๗๕)* แต่ข้อบังคับของบริษัทอาจจะกำหนดองค์ประชุมให้มีจำนวนผู้ถือหุ้นลดน้อยลงมาก็ได้

ข้อ ๔. สิทธิของผู้ถือหุ้นในการลงมติ

ผู้ถือหุ้นจะมีสิทธิลงมติในที่ประชุมใหญ่ได้ เมื่อมีลักษณะเข้าอยู่ในข้อบังคับดั่งนี้

ก) มีจำนวนหุ้นตามที่ข้อบังคับของบริษัท จะได้กำหนดไว้เช่น ข้อบังคับของบริษัทอาจกำหนดว่าผู้ถือหุ้นจะต้องมีหุ้น ๑๐ หุ้นจึ่งจะออกเสียงลงคะแนนได้ ผู้ถือหุ้นทั้งหลายซึ่งไม่มีหุ้นถึงจำนวนนั้นมีสิทธิที่จะเข้ารวมกันให้ได้จำนวนหุ้นดั่งกล่าวแล้ว และตั้งคนหนึ่งในพวกของตน ให้เป็นผู้รับมอบฉันทะออกเสียงแทนในการประชุมใหญ่ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๘๓)*

แต่ถ้าข้อบังคับของบริษัทไม่ได้กำหนดไว้ผู้ถือหุ้นทุก ๆ คนก็ย่อมมีสิทธิออกเสียงลงคะแนน ๑ เสียงต่อหุ้นหนึ่งที่ตนถือ *(ให้เทียบดูมาตรา ๑๑๘๒)*

(ข) ผู้ถือหุ้นต้องชำระค่าหุ้นซึ่งบริษัทได้เรียกเอาแก่ตนให้เสร็จสิ้น *(ให้ดูมาตรา ๑๑๘๔)*

(ค) ผู้ถือหุ้นต้องไม่ได้มีส่วนได้เสียเป็นพิเศษ ในข้อซึ่งที่ประชุมจะลงมติ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๘๕)* เช่นข้อซึ่งจะลงมตินั้นเกี่ยวด้วยเรื่องเงินรางวัลที่จะให้ผู้ถือหุ้นคนหนึ่งในการที่ได้ทำประโยชน์ให้แก่บริษัท

ดังนั้นผู้ถือหุ้นซึ่งจะได้รับเงินรางวัลก็ไม่มีสิทธิที่จะออกเสียงลงคะแนนในข้อนั้น

(จ) ผู้ถือหุ้นต้องมีหุ้นชะนิดระบุชื่อผู้ถือ แต่ผู้ทรงใบหุ้นชะนิดออกให้แก่ผู้ถือโดยไม่ระบุชื่อนั้นก็อาจลงมติได้ ถ้านำใบหุ้นของตนมาวางไว้แก่บริษัทก่อนเวลาประชุม *(ให้ดูมาตรา ๑๑๘๖)*

ข้อ ๕. การมอบฉันทะในการออกเสียงลงมติ

ผู้ถือหุ้นซึ่งไม่สามารถมาประชุมมีสิทธิที่จะมอบฉันทะให้ผู้อื่นมาออกเสียงแทนตนได้

การมอบฉันทะนั้นต้องอยู่ในข้อบังคับดังนี้

(ก) คุณสมบัติของผู้รับมอบฉันทะ

ในเรื่องนี้ต้องเทียบตามลักษณะตัวแทน อนึ่งตาม ป.พ.พ. ฉะบับที่ได้ตรวจชำระใหม่นี้ ไม่ได้บัญญัติไว้เหมือนดังฉะบับเดิมว่าผู้รับมอบฉันทะจะต้องเป็นผู้ถือหุ้นอยู่ด้วย *(ให้ดูมาตรา ๑๑๘๗)*

(ข) แบบแห่งการมอบฉันทะ

การมอบฉันทะต้องทำเป็นหนังสือ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๘๗* ตอนท้าย และหนังสือตั้งผู้รับมอบฉันทะนั้น ต้องลงวันและลายมือชื่อผู้ถือหุ้น และมีรายการดังต่อไปนี้) คือ

๑. จำนวนหุ้นซึ่งผู้มอบนั้นถืออยู่

๒. ชื่อผู้รับฉันทะ

๓. ตั้งผู้รับฉันทะนั้นเพื่อการประชุมครั้งคราวใด หรือตั้งไว้ชั่วระยะเวลาเพียงใด *(ให้ดูมาตรา ๑๑๘๘)*

(ค) วิธีแสดงตนเป็นผู้รับฉันทะต่อที่ประชุม

ผู้รับฉันทะประสงค์จะออกเสียงในการประชุมครั้งใด ต้องนำหนังสือตั้งผู้รับฉันทะนั้นไปวางต่อผู้เป็นประธาน แต่เมื่อเริ่มหรือก่อนเริ่มประชุมครั้งนั้น *(ให้ดูมาตรา ๑๑๘๙)*

ข้อ ๖. ประธานที่ประชุม

ผู้เป็นประธานในสภากรรมการย่อมนั่งเป็นประธานในที่ประชุมใหญ่ด้วย ทั้งนี้หมายความถึงประธานในสภากรรมการซึ่งได้ตั้งแต่งกันขึ้นไว้ก่อนแล้ว

ถ้าประธานในสภากรรมการไม่ได้ตั้งแต่งกันขึ้นไว้ก่อนหรือไม่มีตัวด้วยเหตุใดก็ตาม หรือถึงแม้ว่ามีตัวแต่ไม่มาเข้าประชุมจนล่วงเวลานัดไปแล้ว ๑๕ นาทีก็ดี ผู้ถือหุ้นทั้งหลายซึ่งมาประชุมอยู่ในที่นั้นจะต้องเลือกผู้ถือหุ้นคนหนึ่งในจำนวนซึ่งมาประชุมคนหนึ่งเป็นประธาน *(ให้ดูมาตรา ๑๑๘๐)*

ข้อ ๗ ชะนิดของมติแห่งที่ประชุมใหญ่

มติแห่งที่ประชุมใหญ่มี ๒ ชะนิด คือ

มติสามัญ และมติพิเศษ

(ก) มติสามัญ

คือการตกลงในที่ประชุมใหญ่สำหรับกิจการตามธรรมดา ซึ่งกฎหมายไม่ได้บังคับ ตกลงกันเป็นมติ

พิเศษ

การลงมตินี้ ย่อมเป็นไปตามเสียงข้างมาก ถ้าคะแนนเสียงเท่ากัน ผู้เป็นประธานในที่ประชุมใหญ่มีคะแนนอีกเสียงหนึ่งเป็นเสียงชี้ขาด *(ให้ดูมาตรา ๑๑๙๓)*

(ข) มติพิเศษ

คือการตกลงสำหรับกิจการบางชะนิดที่กฎหมายบังคับให้ตกลงกันเป็นมติพิเศษ เช่นการออกหุ้นกู้ การเพิ่มทุน ลดทุน ฯลฯ

การลงมติพิเศษนั้นต้องกระทำโดยลงมติเป็นลำดับกัน ๒ ครั้งประชุม และโดยวิธีการดังนี้

(๑) ต้องเรียกประชุมครั้งแรกจดข้อความที่จะลงมติในคำบอกกล่าวนัดประชุมเพื่อให้ผู้ถือหุ้นทราบ ผู้ถือหุ้นต้องมาประชุมในครั้งแรก และการลงมติครั้งนี้ต้องถือตามคะแนนเสียงข้างมากไม่ต่ำกว่า ๓ ใน๔ ของจำนวนเสียงทั้งหมด เช่นจำนวนเสียงทั้งหมด ๖๐ การลงมติครั้งนี้จะต้องได้คะแนนไม่ต่ำกว่า ๔๕ มิฉะนั้นกิจการซึ่งได้เสนอให้ที่ประชุมใหญ่วินิจฉัยนั้นก็เป็นอันว่าจะทำไม่ได้ และไม่จำต้องเรียกประชุมครั้งที่ ๒

(๒) ถ้าในคราวประชุมครั้งแรกได้คะแนนเสียงข้างมากไม่ต่ำกว่า ๓ ใน ๔ ส่วนของจำนวนเสียงทั้งหมด กรรมการก็ต้องนัดเรียกประชุมใหญ่ครั้งที่ ๒ และต้องได้ประชุมกันในเวลาไม่น้อยกว่า ๑๔ วัน และไม่มากกว่า ๖ สัปดาหะภายหลังการประชุมครั้งแรก ข้อความอันที่ประชุมครั้งแรกได้ลงมตินั้น ต้องจดลงไว้เป็นสำนวนในคำบอกกล่าวนัดประชุมครั้งหลังด้วย

ที่ประชุมครั้งหลังจะต้องได้ลงมติยืนตามมติของที่ประชุมครั้งแรกโดยคะแนนเสียงข้างมากนับได้ไม่น้อยกว่า ๒ ใน ๓ ส่วนของจำนวนเสียงทั้งหมด กิจการอันขอเสนอให้ที่ประชุมใหญ่วินิจฉัยเป็นมติพิเศษนั้น จึงจะเป็นการสมบูรณ์ เช่นจำนวนเสียงทั้งหมด ในครั้งหลังนี้ ๖๐ ต้องมีคะแนนเสียงข้างมากนับได้ไม่น้อยกว่า ๔๐ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๙๔)*

ข้อ ๘ วิธีลงมติ

การลงมตินั้นอาจกระทำได้ ๒ วิธีดังต่อไปนี้ คือวิธีชูมืออย่างหนึ่งและวิธีลงคะแนนลับอีกอย่างหนึ่ง

(ก) วิธีชูมือ

วิธีชูมือเป็นวิธีการตามปกติ

ในการประชุมใหญ่ใด ๆเมื่อได้มีการลงมติโดยวิธีชูมือแล้วและเมื่อประธานแห่งที่ประชุมได้จดคะแนนลงไว้ในสมุดรายงานประชุมของบริษัท ถึงจำนวนคะแนนแห่งการลงมตินั้นแล้ว ข้อความที่ได้จดลงไว้นั้น กฎหมายให้ถือเป็นหลักฐานเพียงพอที่จะฟังได้ตามนั้น *(ให้ดูมาตรา ๑๑๙๑ วรรค ๑)*

(ข) วิธีลงคะแนนลับ

การลงคะแนนลับนั้นอาจมีได้ เมื่อผู้ถือหุ้น ๒ คนเป็นอย่างน้อยได้ร้องขอแต่ก่อนหรือในเวลาที่

แสดงผลแห่งการชูมือนั้น จะร้องขอในภายหลังเมื่อการลงมติโดยวิธีชูมือได้เสร็จสิ้นกันไปแล้วไม่ได้

การลงคะแนนลับนั้นความประสงค์อันสำคัญก็เพื่อที่จะมิให้ทราบนามของผู้ที่ได้ลงคะแนน การลงคะแนนเช่นนั้นจะทำด้วยวิธีใดก็สุดแล้วแต่ผู้เป็นประธานจะสั่ง เพื่อให้ถูกกับความประสงค์แห่งการลงคะแนนลับ

เมื่อมีผู้ร้องขอให้ลงคะแนนลับ ผลแห่งคะแนนลับนั้นก็ย่อมเป็นมติของที่ประชุม *(ให้ดูมาตรา ๑๑๘๑ วรรค ๒)*

ข้อ ๙. อายุความในการขอให้เพิกถอนมติ

ถ้ามติซึ่งที่ประชุมใหญ่ได้ลงไว้นั้น เป็นการฝ่าฝืนต่อบทบัญญัติในเรื่องลงมติ หรือฝ่าฝืนข้อบังคับของบริษัทหรือการประชุมใหญ่นั้นเองได้นัดเรียกหรือได้ประชุมกันฝ่าฝืนต่อบทบัญญัติแห่งกฎหมายหรือฝ่าฝืนต่อข้อบังคับของบริษัท กรรมการหรือผู้ถือหุ้นคนหนึ่งคนใดมีสิทธิที่จะร้องขอให้เพิกถอนมติของที่ประชุมใหญ่อันผิดระเบียบนั้นเสียได้ แต่ต้องร้องขอภายในกำหนดเดือนหนึ่ง นับแต่วันลงมติ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๘๕)*

บทที่ ๒
ผู้ตรวจ

ข้อ ๑ ใครมีสิทธิเป็นผู้ตรวจ

บุคคลอันทรงความสามารถอาจถูกตั้งเป็นผู้ตรวจ แต่อย่างไรก็ตาม เราพอเทียบมาตรา ๑๒๐๘ และวินิจฉัยได้ว่า บุคคลซึ่งมีส่วนได้เสียในการงานของบริษัท หรือกรรมการและตัวแทนอื่น ๆ ของบริษัทไม่มีสิทธิเป็นผู้ตรวจ

ข้อ ๒ ใครเป็นผู้ตั้ง

ผู้ซึ่งมีอำนาจตั้งผู้ตรวจคือเสนาบดีเจ้าหน้าที่ซึ่งในเวลานี้ก็คือเสนาบดีกระทรวงพาณิชย์และคมนาคม เสนาบดีเจ้าหน้าที่อาจตั้งผู้ตรวจได้โดยเหตุดังนี้

(ก) เมื่อเสนาบดีเห็นสมควรโดยลำพังตนเอง ถึงแม้จะไม่มีผู้ใดร้องขอ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๑๕)*

(ข) เมื่อผู้ถือหุ้นในบริษัทมีจำนวนรวมกันไม่น้อยกว่า ๑ ใน ๕ ของจำนวนหุ้นทั้งหมดได้ยื่นเรื่องราวร้องขอ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๑๕ ตอนต้น)*

ในกรณีที่ผู้ที่ถือหุ้นได้ร้องขอให้ตั้งผู้ตรวจนั้นผู้ถือหุ้นซึ่งเป็นผู้ยื่นเรื่องราวขอให้ตรวจจะต้องออกค่าใช้สอยในการตรวจเว้นแต่ถ้าบริษัทได้ตกลงในคราวประชุมใหญ่ครั้งแรก เมื่อตรวจสำเร็จแล้วว่ายินยอมออกค่าใช้จ่ายเอาจากสินทรัพย์ของบริษัทนั้น *(ให้ดูมาตรา ๑๐๑๘)*

เพราะเหตุที่ผู้ยื่นเรื่องราวมีหน้าที่จะต้องออกค่าใช้สอยในการตรวจ เสนาบดีเจ้าหน้าที่จึงมีอำนาจที่จะบังคับให้ผู้ยื่นเรื่องราววางประกันเพื่อรับออกค่าใช้สอยในการตรวจนั้นก่อนที่จะตั้งผู้ตรวจ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๑๕ วรรค ๒)*

ข้อ ๓ สิทธิและหน้าที่ของผู้ตรวจ

ผู้ตรวจมีสิทธิตรวจกิจการทั้งหมดของบริษัท หรือแต่บางส่วนตามที่เสนาบดีบัญชา โดยเหตุนี้ผู้ตรวจจึ่งมีสิทธิ

ก) ที่จะเรียกให้กรรมการลูกจ้างและตัวแทนของบริษัท ส่งสรรพสมุดและเอกสารทั้งปวงซึ่งตนเก็บรักษาหรืออยู่ในอำนาจแห่งตนนั้นให้แก่ผู้ตรวจ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๑๖ วรรค ๑)*

ข) ผู้ตรวจมีอำนาจให้บุคคลดั่งกล่าวแล้ว สาบาลตัวและสอบถามคำให้การ ในเรื่องอันเนื่องด้วยการงานของบริษัทนั้น *(ให้ดูมาตรา ๑๒๑๖ วรรค ๒)*

เมื่อผู้ตรวจได้ตรวจแล้วต้องทำรายงานให้เสนาบดีและส่งไปยังสำนักงานบริษัท ซึ่งได้จดทะเบียนไว้ กับทั้งส่งแก่ผู้ถือหุ้นซึ่งยื่นเรื่องราวขอให้ตรวจนั้นด้วย รายงานนั้นจะเขียนหรือตีพิมพ์สุดแต่เสนาบดีเจ้าหน้าที่จะบัญชา *(ให้ดูมาตรา ๑๒๑๗)*

บทที่ ๓

ผู้สอบบัญชี

ข้อ ๑ ใครมีสิทธิเป็นผู้สอบบัญชี

ผู้สอบบัญชีอาจตั้งจากบุคคลภายนอกซึ่งไม่ใช่เป็นผู้ถือหุ้นก็ได้

บุคคลผู้มีส่วนได้เสียในการงานที่บริษัททำโดยสถานอื่นอย่างหนึ่งอย่างใด นอกจากเป็นแต่ผู้ถือหุ้นในบริษัทเท่านั้นแล้ว จะเลือกเอามาเป็นตำแหน่งผู้สอบบัญชีไม่ได้ กรรมการหรือตัวแทนหรือลูกจ้างของบริษัทในระหว่างเวลาที่ยังอยู่ในตำแหน่งนั้น ก็ย่อมได้ชื่อว่ามีส่วนได้เสียอยู่ด้วย เหตุฉะนั้นจะเลือกเอามาเป็นผู้สอบบัญชีของบริษัทไม่ได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๐๘)*

ข้อ ๒ ใครเป็นผู้ตั้ง

ผู้สอบบัญชีนั้น ที่ประชุมสามัญของบริษัทเป็นผู้ตั้ง *(ให้ดูมาตรา ๑๒๐๙ วรรค ๑)*

ถ้าตำแหน่งว่างในจำนวนผู้สอบบัญชี ที่ประชุมวิสามัญเป็นผู้เลือกตั้งให้ครบจำนวน *(ให้ดูมาตรา ๑๒๑๑)*

ถ้ามิได้เลือกตั้งผู้สอบบัญชีโดยวิธีดั่งกล่าวแล้ว ผู้ถือหุ้นไม่น้อยกว่า ๕ คนมีสิทธิที่จะร้องขอให้ศาลตั้งผู้สอบบัญชี *(ให้ดูมาตรา ๑๒๑๒)*

ข้อ ๓ การออกจากตำแหน่งผู้สอบบัญชี

ผู้สอบบัญชีต้องออกจากตำแหน่งเมื่อครบรอบหนึ่งปี เพราะเหตุว่ามาตรา ๑๒๐๙ ได้บัญญัติไว้ว่าที่ประชุมสามัญต้องเลือกตั้งผู้สอบบัญชีทุกปี แต่ผู้สอบบัญชีคนซึ่งออกไปนั้น จะเลือกกลับเข้ารับตำแหน่งอีกก็ได้

นอกจากนี้ผู้สอบบัญชีอาจออกจากตำแหน่งได้เมื่อตนเป็นบุคคลไร้ความสามารถ ล้มละลาย หรือตาย หรือได้ถูกถอนโดยผู้แต่งตั้งหรือเมื่อผู้สอบบัญชีขอลาออก *(ให้เทียบมาตรา ๘๒๖)*

ข้อ ๔ สินจ้างของผู้สอบบัญชี

ผู้สอบบัญชีมีสิทธิที่จะได้รับสินจ้าง โดยที่ประชุมใหญ่เป็นผู้กำหนด ถ้าหากการแต่งตั้งนั้น ผู้ถือหุ้นได้ร้องขอให้ศาลตั้งศาลเป็นผู้กำหนดสินจ้าง *(ให้ดูมาตรา ๑๒๑๐ และ ๑๒๑๒)*

ข้อ ๕ หน้าที่ของผู้สอบบัญชี

ก) ตรวจสอบสมุดบัญชีของบริษัทในเวลาอันสมควร และในการนี้ ผู้สอบบัญชีมีสิทธิที่จะไต่ถามสอบสวนกรรมการหรือผู้อื่นซึ่งเป็นตัวแทน หรือลูกจ้างของบริษัท *(ให้ดูมาตรา ๑๒๑๓)*

ข) ทำรายงานว่าด้วยงบดุลย์ และบัญชีของบริษัทยื่นต่อที่ประชุมสามัญ ในรายงานนั้นผู้สอบบัญชีต้องแถลงว่า งบดุลย์ได้ทำโดยถูกต้องตรงกับรายงานของบริษัทที่เป็นอยู่ตามจริงหรือไม่ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๑๔)*

ข้อ ๖ ความรับผิดของผู้สอบบัญชี

ถ้าผู้สอบบัญชีทำให้ผู้ถือหุ้นเสียหาย เช่นที่ประชุมแห่งผู้ถือหุ้นได้หลงเชื่อให้อนุมัติกิจการของบริษัทไปตามรายงานเท็จของผู้สอบบัญชี ผู้สอบบัญชีก็จำต้องรับผิด ถึงแม้จะเป็นเพราะความประมาทเลินเล่อก็ดี ให้เทียบ ป.พ.พ. ลักษณะละเมิด

แต่ผู้สอบบัญชีไม่จำต้องรับผิดในกิจการของกรรมการที่ได้กระทำลงไปโดยไม่เกี่ยวข้องแก่หน้าที่ของผู้สอบบัญชีโดยตรง

ข้อ ๗ ลักษณะอันแท้จริงของผู้สอบบัญชี

ผู้สอบบัญชีไม่ใช่เป็นตัวแทนของบริษัท เป็นแต่เพียงตัวแทนของที่ประชุมแห่งผู้ถือหุ้นในการดูแลครอบงำบริษัท ฉะเพาะในเรื่องที่เกี่ยวด้วยบัญชี แต่ผู้สอบบัญชีไม่มีเสียงเด็ดขาด กล่าวคือรายงานของผู้สอบบัญชีต้องนำเสนอที่ประชุมใหญ่แห่งผู้ถือหุ้น และการงานของบริษัทจะได้รับอนุมัติหรือไม่ ก็สุดแล้วแต่ที่ประชุมใหญ่ของผู้ถือหุ้น

หมวดที่ ๖

สมุดและบัญชีของบริษัท

กรรมการต้องจัดให้ถือสมุดและบัญชี ดั่งต่อไปนี้ให้ถูกต้อง คือ

ก) บัญชีตามมาตรา ๑๒๐๖ ซึ่งจะต้องแสดงถึง

(๑) จำนวนเงินที่บริษัทได้รับและได้จ่าย และรายการอันเป็นเหตุให้รับหรือจ่ายเงินทุกราย

(๒) สินทรัพย์และหนี้สินของบริษัท

ข) สมุดสำหรับจดบันทึกรายงานการประชุมตามมาตรา ๑๒๐๗ กล่าวคือ กรรมการต้องจดบันทึกรายงานการประชุม และข้อมติทั้งหมดของที่ประชุมแห่งผู้ถือหุ้น และของที่ประชุมกรรมการลงในสมุด

ทุกครั้ง บันทึกเช่นนั้นเมื่อได้ลงลายมือชื่อของผู้เป็นประธานแห่งการประชุมซึ่งได้ลงมติหรือซึ่งได้ดำเนินการประชุม หรือได้ลงลายมือชื่อของผู้เป็นประธานแห่งการประชุมถัดจากครั้งนั้นมากฎหมายสันนิษฐานว่า การลงมติและการดำเนินของที่ประชุมอันได้จดบันทึกไว้ในสมุดนั้นเป็นหลักฐานอันถูกต้อง *(ให้ดูในเรื่องการลงมติที่ได้อธิบายมาแล้ว)*

หมวดที่ ๗
บัญชีงบดุลย์

บัญชีงบดุลย์ คือ รายการย่อแสดงจำนวนสินทรัพย์และหนี้สินกับทั้งบัญชีกำไรและขาดทุนของบริษัท บัญชีงบดุลย์ต้องทำอย่างน้อยครั้ง ๑ ทุกรอบ ๑๒ เดือน คือเมื่อเวลาสุดรอบ ๑๒ เดือนอันจัดว่าเป็นขวบปีในทางบัญชีเงินของบริษัท *(ให้ดูมาตรา ๑๑๕๖)*

ข้อ ๑. บุคคลซึ่งมีหน้าที่เกี่ยวกับบัญชีงบดุลย์

ก) กรรมการของบริษัทเป็นผู้จัดทำ

ข) ผู้สอบบัญชีเป็นผู้ตรวจสอบ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๕๗)*

ค) ที่ประชุมใหญ่แห่งผู้ถือหุ้นเป็นผู้ให้อนุมัติ กล่าวคือบัญชีงบดุลย์นั้น เมื่อผู้สอบบัญชีได้ตรวจสอบแล้ว ต้องนำเสนอต่อที่ประชุมใหญ่ภายใน ๔ เดือน นับแต่วันที่ลงในงบดุลย์นั้น

ก่อนที่จะเสนอที่ประชุมใหญ่ กรรมการต้องส่งสำเนาบัญชีงบดุลย์นั้นไปยังผู้ถือหุ้นซะนิดระบุชื่อผู้ถือ ก่อนวันนัดประชุมอย่างน้อย ๓ วัน และเปิดเผยไว้ ณ สำนักงานตามกำหนดที่กล่าวแล้วเพื่อให้ผู้ทรงใบหุ้นซะนิดออกให้แก่ผู้ถือนั้นตรวจดูได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๕๗)*

อนึ่งกรรมการจำต้องเสนอรายงานแสดงด้วยว่าภายในรอบปีนั้น การงานของบริษัทได้จัดทำไปประการใดให้ดูมาตรา ๑๑๙๘ รายงานนี้เท่ากับเป็นข้อแถลงประกอบบัญชีงบดุลย์ และไม่ต้องส่งให้สอบบัญชีตรวจสอบ

ปัญหาอาจมีว่า ถ้าผู้สอบบัญชีไม่ลงเนื้อเห็นด้วยกับกรรมการในบัญชีงบดุลย์นั้น กรรมการจะเอาบัญชีงบดุลย์เสนอต่อที่ประชุมใหญ่ได้หรือไม่? เรื่องนี้น่าคิดว่ากรรมการจะมีสิทธิเอาบัญชีงบดุลย์เช่นที่กล่าวนั้นเสนอต่อที่ประชุม เพราะเหตุว่า

๑) ผู้สอบบัญชีไม่มีเสียงเด็ดขาดในการจัดการ หรือการดูแลครอบงำบริษัท

๒) กฎหมายบังคับว่าบัญชีงบดุลย์นั้นต้องเสนอที่ประชุมใหญ่ภายใน ๔ เดือน นับแต่วันที่ลงในงบดุลย์ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๕๗ วรรค ๑ ตอนปลาย)* ซึ่งอาจส่อให้เห็นว่าเป็นหน้าที่ของกรรมการซึ่งจะต้องทำตามกฎหมาย

๓) ผู้สอบบัญชีมีสิทธิที่จะแถลงในรายงานของตนอยู่แล้วว่าบัญชีงบดุลย์นั้นถูกต้องตามจริงหรือไม่ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๑๔)* กฎหมายไม่ได้บังคับว่า ผู้สอบบัญชีต้องแถลงรายงานว่างบดุลย์นั้นเป็น

จริง จึงจะนำเสนอที่ประชุมใหญ่ได้

เพราะฉะนั้นที่ประชุมใหญ่จะลงความเห็นว่า บัญชีงบดุลย์ซึ่งกรรมการได้ทำนั้นเป็นการถูกต้อง หรือจะถือตามความเห็นของผู้สอบบัญชี ก็เป็นเรื่องที่อยู่ในอำนาจของที่ประชุมใหญ่แห่งผู้ถือหุ้นซึ่งมีเสียงเด็ดขาดในการดูแลครอบงำของบริษัท

ข้อ ๒ ผลของการเสนอต่อที่ประชุมใหญ่

ก) ถ้าที่ประชุมใหญ่ให้อนุมัติงบดุลย์นั้นก็เป็นการถูกต้องในระหว่างผู้ถือหุ้นด้วยกันเอง และกรรมการต้องส่งสำเนาบัญชีงบดุลย์นั้นไปยังนายทะเบียนไม่ช้ากว่าเดือนหนึ่ง นับแต่วันงบดุลย์ได้รับอนุมัติในที่ประชุมใหญ่ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๕๕ วรรค ๒)*

ข) ถ้าที่ประชุมใหญ่ไม่อนุมัติ กรรมการต้องทำบัญชีงบดุลย์เสียใหม่ให้ถูกต้อง

หมวดที่ ๘
เงินปันผลและเงินสำรอง

ส่วนที่ ๑
เงินปันผล

เงินปันผล คือส่วนกำไรซึ่งบริษัทจ่ายให้แก่ผู้ถือหุ้น

บทที่ ๑
หลักของการจ่ายเงินปันผล

ข้อ ๑ ต้องจ่ายจากผลกำไรอันแท้จริงที่บริษัททำมาค้าได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๐๑ วรรค ๓)*

ก) กำไรของบริษัทจะทราบได้เมื่อไร?

ตามปกติ บัญชีกำไรขาดทุนของบริษัทต้องทำอย่างน้อย ครั้ง ๑ ทุกรอบ ๑๒ เดือน ซึ่งต้องปรากฏในบัญชีงบดุลย์ *(ให้ดูมาตรา ๑๑๕๖)*

แต่ข้อบังคับของบริษัทจะกำหนดไว้เป็นอย่างอื่นก็ได้

เพราะฉะนั้นการคิดกำไรซึ่งจะจ่ายเป็นเงินปันผล ให้แก่ผู้ถือหุ้นนั้นต้องถือตามบัญชีกำไรขาดทุน ซึ่งต้องกระทำดังกล่าวมาแล้วและไม่ต้องรอคอยจนบริษัทเลิกจากกัน

อนึ่งกรรมการอาจจ่ายเงินปันผลระหว่างกาลให้แก่ผู้ถือหุ้นได้เป็นครั้งเป็นคราว ในเมื่อปรากฏแก่กรรมการว่า บริษัทมีกำไร สมควรพอที่จะทำเช่นนั้น *(ให้ดูมาตรา ๑๒๐๑ วรรค ๒)* ในเรื่องนี้จะต้องพิจารณา มาตรา ๑๒๐๓ ประกอบไปด้วย

ข) กำไรที่จะแบ่งให้แก่ผู้ถือหุ้นจะต้องเป็นทรัพย์สินซึ่งบริษัทได้มีกรรมสิทธิ์อยู่แล้วหรือไม่?

อุทาหรณ์ บริษัทแดงได้ตั้งขึ้นเพื่อทำการลงแชร์หรือเปียหวยมีทุนหมื่นบาทบริษัทเป็นเจ้าหนี้คนภายนอกแสนบาท เป็นลูกหนี้คนภายนอก ๒ หมื่นบาท แต่เงินที่บริษัทเก็บมาได้จากลูกหนี้ของตนเพียง ๒ พันบาท ดั่งนี้น่าจะคิดว่าบริษัทจะจ่ายเงินปันผลไม่ได้

ตามมาตรา ๑๒๐๑ วรรค ๓ มีข้อความที่ทำให้คิดว่า กฎหมายไทยประสงค์ให้แบ่งจากเงินหรือทรัพย์สินซึ่งบริษัทได้เก็บมาได้นั้นมิฉะนั้นอาจเกิดการทุจจริตได้ เช่นบริษัทที่ยังเรียกเงินค่าหุ้นไม่ครบ เมื่อเห็นทางที่บริษัทจะล้มละลายจึงฉวยโอกาสแบ่งทรัพย์สินที่บริษัทมีอยู่ให้แก่ผู้ถือหุ้น โดยถือเอาหนี้สินของบริษัทมาคำนวณเป็นกำไร

ข้อ ๒. ถ้าบริษัทขาดทุนในปีก่อน ๆหรือในรอบการทำงบดุลย์ในปีก่อน ๆถึงแม้ในรอบหลังต่อมาจะได้กำไรก็ตาม บริษัทก็จำต้องแก้ไขให้หายขาดทุนเสียก่อน เหลือเท่าใดจึงจะแบ่งเป็นกำไรได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๐๑ วรรค ๓)*

อุทาหรณ์ บริษัทแดงมีทุนหมื่นบาท ทำการมา ๕ ปี ขาดทุนปีละ ๑,๐๐๐ บาทรวม ๕,๐๐๐ บาท ครั้นปีที่ ๖ บริษัทได้กำไร ๒ พันบาทดั่งนี้จะแบ่งเงินปันผลไม่ได้ เพราะบริษัทยังคงขาดทุนอยู่อีก ๓ พันบาท แต่ถ้าปีที่ ๖ นี้ บริษัทได้กำไร ๖พันบาท บริษัทต้องหักเงิน ๕ พันบาทไว้ใช้ทุนที่ขาดเหลือ อีกพันบาทจึ่งจะแบ่งเป็นกำไรได้

ข้อ ๓ เมื่อถึงคราวที่กำไรของบริษัทจะแจกเป็นเงินปันผลได้เงินกำไรนั้นบริษัทต้องจัดสรรไว้เป็นทุนสำรองอย่างน้อย ๑ ใน ๒๐ ส่วนของจำนวนผลกำไร จนกว่าทุนสำรองนั้นจะมีจำนวนถึง ๑ ใน ๑๐ แห่งจำนวนทุนของบริษัท เช่นทุนของบริษัทแสนบาทบริษัทได้กำไร ๒ พันบาท บริษัทต้องชักกำไรไปร้อยบาทเป็นเงินสำรอง และต้องชักกำไรในคราวที่จะแจกเงินปันผลต่อ ๆไปอีกจนทุนสำรองนั้นมีจำนวนไม่น้อยกว่าหมื่นบาท ทั้งนี้เป็นทุนสำรองตามกฎหมาย แต่ข้อบังคับของบริษัทอาจจะกำหนดทุนสำรองยิ่งไปกว่านั้นอีกก็ได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๐๒ วรรค ๑ และคำอธิบายเรื่องทุนสำรองในส่วนที่ ๒ ต่อไป)*

ข้อ ๔. ต้องคิดตามส่วนที่ผู้ถือหุ้นได้ส่งเงินแล้ว เว้นแต่หุ้นที่มีบุริมสิทธิ ซึ่งอาจตกลงกันให้ประโยชน์เป็นพิเศษแก่ผู้ถือหุ้นชะนิดนั้น ๆ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๐๐)*

อุทาหรณ์ บริษัทแดงมีทุนหมื่นบาทแบ่งออกเป็นสิบหุ้น หุ้นละพันบาทมีผู้ถือหุ้น ๑๐ คน ผู้ถือหุ้น ๙ คน ใช้เงินค่าหุ้นคนละพันบาท แต่นายดำผู้ถือหุ้นอีกคนหนึ่งได้ใช้แล้วแต่เพียง ๕๐๐ บาทถ้าบริษัทมีกำไร ๑,๙๐๐ บาท ดั่งนี้ต้องแบ่งให้ผู้ถือหุ้น ๙ คน ๆละ ๒ ส่วน นายดำ ๑ ส่วน เพราะส่งเงินแต่เพียงครึ่งหนึ่ง

ข้อ ๕. การประกาศอนุญาตเงินปันผล จะทำได้โดยมติของที่ประชุมใหญ่ แล้วจะต้องโฆษณาบอกกล่าวว่าจะปันผลอย่างไร *(ในหนังสือพิมพ์แห่งท้องที่ฉะบับหนึ่ง ๒ ครั้งอย่างน้อย)* ตามความในมาตรา ๑๒๐๑ กับมาตรา ๑๒๐๔

บทที่ ๒

ผลของการจ่ายเงินปันผลโดยฝ่าฝืนหลักดั่งกล่าวแล้ว

เงินปันผลที่ได้รับไปโดยฝ่าฝืนต่อหลักดั่งกล่าวในบทที่ ๑ เจ้าหนี้ของบริษัทมีสิทธิเรียกคืนมาได้ นอกจากจะได้รับไปโดยสุจริต *(ให้ดูมาตรา ๑๒๐๓)*

บทที่ ๓

เงินปันผลที่ค้างอยู่กับบริษัท

ถ้าผู้ถือหุ้นไม่รับไป จะถือว่าบริษัทผิดนัดและจะเรียกดอกเบี้ยไม่ได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๐๕)* แต่ถ้าเรียกแล้วกรรมการไม่จ่ายก็คงมีสิทธิเรียกเสียหายจากผู้ที่ปฏิเสธโดยไม่มีอำนาจ

ส่วนที่ ๒

เงินสำรอง

เงินสำรองหรือทุนสำรองนั้นมีขึ้นได้โดยเหตุ ๒ ประการ

๑. โดยกฎหมายบังคับ

๒. โดยข้อบังคับของบริษัท

ข้อ ๑ โดยกฎหมายบังคับ

กฎหมายบังคับให้บริษัทจำกัดจัดสรรเงินเหล่านี้ไว้เป็นทุนสำรองคือ

ก) ทุกคราวที่แจกเงินปันผล บริษัทต้องจัดสรรชักเอาเงินกำไรของบริษัท อย่างน้อย ๑ ใน ๒๐ ส่วนมาไว้เป็นทุนสำรองและต้องชักกำไรในคราวแจกเงินปันผลในคราวต่อๆไป จนกว่าทุนสำรองนั้นจะมีจำนวนถึง ๑ ใน ๑๐ แห่งจำนวนทุนของบริษัท หรือมากกว่านั้น *(ให้ดูอุทาหรณ์ในส่วนที่ ๑ บทที่ ๑ ข้อ ๓)*

ข) ถ้าบริษัทได้ออกหุ้นโดยคิดเอาราคาเกินกว่าที่ปรากฏในใบหุ้นเท่าใด ตามอำนาจที่ให้ไว้ในมาตรา ๑๑๐๕ วรรค ๒ จำนวนที่คิดเกินนี้ต้องทบเข้าในทุนสำรอง จนกว่าทุนสำรองจะมีจำนวนถึง ๑ ใน ๑๐ ของจำนวนทุนของบริษัท

ข้อ ๒ โดยข้อบังคับของบริษัท

ข้อบังคับอาจจะกำหนดเรื่องทุนสำรองให้มากกว่าที่กฎหมายได้บังคับก็ได้

ปัญหาที่จะต้องพิจารณามีว่าทุนสำรองของบริษัทจำกัด จะมีลักษณะเป็นชะนิดใด ?

ในเรื่องนี้ถ้าทุนสำรองนั้นได้มีขึ้นโดยกฎหมายบังคับ ทุนสำรองนั้นก็ย่อมเป็นประกันแก่เจ้าหนี้ของบริษัทนั้น และผู้ถือหุ้นมิอาจที่จะเอามาแบ่งกันได้ ถ้าบริษัทยังไม่ได้เลิกจากกัน

แต่ถ้าทุนสำรองนั้นได้มีขึ้นโดยข้อบังคับของบริษัท แม้มีผู้ออกความเห็นว่าส่วนแห่งทุนสำรองนั้น

อาจที่จะเอามาชดใช้ในการที่บริษัทได้ขาดทุน และผู้ถือหุ้นก็อาจที่จะเอามาแบ่งปันกันได้ตามแต่จะได้ตกลงกัน ถึงแม้ว่าบริษัทยังไม่เลิกจากกันก็ดี

ทุนสำรองนั้นอาจเป็นทรัพย์สินอย่างอื่น นอกจากตัวเงินก็ได้แต่ข้อสำคัญคงมีว่าทรัพย์สินที่ได้กันไว้นั้น ต้องเข้าอยู่ในลักษณะมาตรา ๑๒๐๒

หมวดที่ ๕
การเพิ่มทุนและลดทุน

บทที่ ๑
การเพิ่มทุน

ถ้าบริษัทประสงค์จะหาเงินประกอบกิจการเพิ่มขึ้นจากทุนที่มีอยู่ก็อาจทำได้โดย ๒ วิธี คือ ออกหุ้นกู้ดังที่ได้อธิบายมาแล้วอย่างหนึ่งหรือออกหุ้นใหม่ซึ่งเป็นการเพิ่มทุนโดยตรงอีกอย่างหนึ่ง

ต่อไปนี้จะได้กล่าวถึงการออกหุ้นใหม่เท่านั้น

ข้อ ๑ ข้อบังคับของการออกหุ้นใหม่

(ก) ต้องมีมติพิเศษของที่ประชุมใหญ่แห่งผู้ถือหุ้น *(ให้ดูมาตรา ๑๒๒๐)*

(ข) ตามธรรมดาต้องออกหุ้นที่ใช้ด้วยเงินถ้าจะออกหุ้นที่ใช้ด้วยทรัพย์สินอย่างอื่น หรือแรงงานแทนตัวเงินแล้ว จำต้องมีมติพิเศษของที่ประชุมใหญ่แห่งผู้ถือหุ้นฉะเพาะการนั้นอีก *(ให้ดูมาตรา ๑๒๒๑)*

(ค) ต้องจดทะเบียนมติพิเศษ ซึ่งอนุญาตให้เพิ่มทุนนั้นภายใน ๑๔ วัน นับแต่วันที่ได้ลงมติ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๒๘)*

ข้อ ๒ วิธีเข้าซื้อหุ้นใหม่

(ก) ตามธรรมดาหุ้นที่จะออกใหม่ ต้องเสนอไปยังผู้ถือหุ้นเดิม ตามส่วนจำนวนหุ้นที่เขาถืออยู่ เพื่อให้เข้าซื้อหุ้นใหม่ก่อนคนภายนอกเว้นไว้แต่ที่ประชุมใหญ่จะได้วินิจฉัยเป็นอย่างอื่น คำเสนอเช่นนี้ต้องกระทำตามมาตรา ๑๒๒๓

(ข) เมื่อเสนอต่อผู้ถือหุ้นเดิมแล้ว หุ้นใหม่จำหน่ายไม่หมดก็ต้องจัดการเสนอต่อคนภายนอก *(ให้ดูมาตรา ๑๒๒๒ วรรค ๓)*

การเสนอต่อคนภายนอกต้องกระทำพิธีตามมาตรา ๑๒๒๓ คือบรรดาหนังสือชี้ชวน หนังสือบอกกล่าวป่าวร้อง หรือหนังสืออย่างอื่นซึ่งชวนให้บุคคลภายนอกเข้าซื้อหุ้นใหม่นั้น กรรมการต้องลงลายมือชื่อและลงวันแล้วนำไปจดทะเบียนก่อนแล้วจึ่งโฆษณา

หนังสือเช่นกล่าวมานั้น ต้องมีรายการเหล่านี้ คือ

(๑) ชื่อ อาชีวะ และสำนัก ทั้งของกรรมการและของผู้สอบบัญชีทั้งหลาย

(๒) ข้อความในหนังสือบริคณห์สนธิ

(๓) ทุนของบริษัทที่ได้จดทะเบียนแล้ว จำแนกให้ปรากฏจำนวนหุ้นสามัญและหุ้นบุริมสิทธิ และหุ้นที่ใช้ค่าแล้วด้วยอย่างอื่นนอกจากที่ใช้เป็นตัวเงิน

(๔) ยอดจำนวนที่ได้ใช้ตัวเงินเข้าในทุน

(๕) ใจความของงบดุลย์ฉะบับหลังที่สุด แสดงสินทรัพย์และหนี้สินของบริษัท

(๖) จำนวนหุ้นซึ่งจะออกใหม่มากน้อยเท่าใด เป็นจำนวนเงินเท่าใด และวัตถุที่ประสงค์ซึ่งออกหุ้นใหม่นั้นเพื่อการอันใด

(๗) เงินค่าหุ้นซึ่งจะต้องส่งใช้เมื่อขอซื้อนั้นหุ้นละเท่าใด อนึ่งเงินจำนวนซึ่งจะต้องใช้เช่นนี้ท่านมิให้กำหนดน้อยกว่าร้อยละยี่สิบห้าแห่งมูลค่าของหุ้นที่ตั้งไว้

(๘) ถ้าหุ้นใหม่นั้นเป็นหุ้นบุริมสิทธิทั้งหมด หรือแต่บางส่วนต้องแสดงว่าบุริมสิทธิจะมีแก่หุ้นเช่นนี้สถานใด

(๙) ถ้ามีหุ้นใหม่ซึ่งออกให้เหมือนหนึ่งว่าได้ใช้เต็มค่าแล้วหรือได้ใช้แต่บางส่วนด้วยอย่างอื่นนอกจากใช้เป็นตัวเงิน ต้องแสดงให้ปรากฏว่ามีจำนวนหุ้น และเป็นมูลค่าเท่าใด และหุ้นเหล่านั้นได้จัดไว้เหมือนหนึ่งว่าได้ใช้เงินแล้วเพียงใด เพื่อแทนคุณแรงงานหรือตอบแทนทรัพย์สินอย่างใด

บทที่ ๒

การลดทุน

การลดทุนอาจทำได้โดย ๒ วิธีดังนี้

(๑) ลดมูลค่าแต่ละหุ้นให้ต่ำลง เช่น บริษัทแดงมีทุน ๑๐,๐๐๐ บาท แบ่งหุ้นออกเป็น ๑๐๐ หุ้น มูลค่าหุ้นละ ๑๐๐ บาท บริษัทอาจลดมูลค่าหุ้น ซึ่งแต่เดิม ๑๐๐ บาท ให้คงเหลือ ๗๕ บาทก็ได้

(๒) ลดจำนวนหุ้นให้น้อยลงเช่น ตามอุทาหรณ์ข้างต้นแต่แทนที่บริษัทจะลดมูลค่าหุ้น บริษัทอาจลดจำนวนหุ้นให้คงเหลือแต่เพียง ๗๕ หุ้น ส่วนมูลค่าคงเป็นหุ้นละ ๑๐๐ บาทตามเดิม

ข้อ ๑ ข้อบังคับของการลดหุ้น

(ก) ต้องมีมติพิเศษของที่ประชุมใหญ่แห่งผู้ถือหุ้น *(ให้ดูมาตรา ๑๒๒๔)*

(ข) จะลดทุนลงให้ถึงต่ำกว่าจำนวน ๑ ใน ๔ ของทุนทั้งหมดไม่ได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๒๕)*

(ค) ต้องจดทะเบียนมติพิเศษนั้นภายใน ๑๔ วัน นับแต่วันที่ได้ลงมติพิเศษ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๒๘)*

(ง) ต้องโฆษณาความประสงค์นั้นในหนังสือพิมพ์แห่งท้องที่ ๗ ครั้งเป็นอย่างน้อย และต้องมีหนังสือบอกกล่าวไปยังบรรดาผู้ซึ่งบริษัทรู้ว่าเป็นเจ้าหนี้ของบริษัท บอกให้ทราบรายการซึ่งประสงค์จะลดหุ้น และขอให้เจ้าหนี้ผู้มีข้อคัดค้านอย่างหนึ่งอย่างใดในการลดทุนนั้น ส่งคำคัดค้านไปภายใน ๓ เดือน นับแต่วันที่ได้บอกกล่าวนั้นถ้าไม่มีใครคัดค้านภายในกำหนดดังกล่าวแล้ว ก็ให้พึงถือว่าไม่มีคัดค้าน แต่ถ้าหากมีเจ้าหนี้คัดค้าน บริษัทจะจัดการลดทุนยังไม่ได้จนกว่าจะได้ใช้หนี้ หรือให้ประกันเพื่อหนี้

รายนั้น

ข้อ ๒ หน้าที่ของผู้ถือหุ้นซึ่งได้รับเงินคืนไปแล้ว

ภายในเวลา ๒ ปี นับแต่วันลงทะเบียนการลดทุน ผู้ถือหุ้นดังกล่าวนี้ยังคงต้องรับผิดต่อเจ้าหนี้ซึ่งมิได้ได้คัดค้านภายในกำหนดที่กล่าวในมาตรา ๑๒๒๖ แต่หลักสำคัญมีว่า เจ้าหนี้จำต้องพิสูจน์ว่าการที่ตนไม่คัดค้านนั้น เป็นเพราะตนไม่ทราบการโฆษณาหรือการบอกกล่าว และการที่ไม่ทราบนั้นไม่ใช่เป็นเพราะความผิดของตน กล่าวคือ เจ้าหนี้จะต้องกระทำไปโดยสุจริต และปราศจากความเลินเล่อ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๒๗)*

หมวดที่ ๑๐
วิธีใช้ทุนคืน

วิธีใช้ทุนคืนมี ๒ ชะนิด คือ

๑. โดยวิธีลดทุน ดั่งได้อธิบายมาแล้ว

๒. โดยวิธีไม่ลดทุน

ต่อไปนี้จะพูดโดยวิธีไม่ลดทุนเท่านั้น

การใช้ทุนคืนเช่นนี้ บริษัทคงชักเอาจากเงินสำรองซึ่งได้มีขึ้น นอกจากที่กฎหมายได้บังคับไว้ การใช้ทุนคืนเช่นนี้ก็เท่ากับเป็นการแบ่งผลกำไรที่ได้สะสมกันมาหลายปี โดยไม่ต้องลดทุนของบริษัท การใช้ทุนคืนเช่นนี้ต่างกับการใช้ทุนคืนหุ้นกู้ คือ

๑. หุ้นกู้ต้องใช้คืนเสมอแม้แต่บริษัทขาดทุน ส่วนหุ้นนั้นจะใช้คืนโดยวิธีนี้ได้ ก็ต่อเมื่อบริษัทมีทุนสำรองเกินจากที่กฎหมายบังคับไว้

๒. หุ้นกู้เมื่อใช้คืนแล้ว สิทธิของผู้ถือหุ้นกู้เป็นอันระงับไป แต่หุ้นนั้นถึงแม้ใช้เงินแล้ว สิทธิของผู้ถือหุ้นก็ยังคงมีอยู่

หมวดที่ ๑๑
วิธีส่งหนังสือบอกกล่าว

วิธีที่กฎหมายถือว่า หนังสือบอกกล่าวซึ่งบริษัทส่งไปยังผู้ถือหุ้นได้ถึงตัวผู้ถือหุ้นแล้วดั่งนี้ คือ

(๑) เมื่อได้ส่งมอบให้ถึงตัวผู้ถือหุ้น *(ให้ดูมาตรา ๑๒๔๔ ตอนต้น)*

(๒) ส่งทางไปรษณีย์สลักหลังถึงสำนักอาศัยของผู้ถือหุ้นดั่งที่ปรากฏในทะเบียนของบริษัท กฎหมายถือว่าส่งถึงมือผู้รับในเวลาที่หนังสือนั้นจะควรไปถึงได้ตามทางการปกติแห่งไปรษณีย์ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๔๔ ตอน ๒ กับมาตรา ๑๒๔๕)*

หมวดที่ ๑๒
การเลิกบริษัทจำกัด

บทที่ ๑
เลิกโดยไม่จำต้องได้รับคำสั่งจากศาล

ทั้งนี้ตามเหตุที่บัญญัติไว้ตามมาตรา ๑๒๓๖ คือ อันบริษัทจำกัดย่อมเลิกกันด้วยเหตุดังจะกล่าวต่อไปนี้ คือ

(๑) ถ้าในข้อบังคับของบริษัทมีกำหนดกรณีอันใดเป็นเหตุที่จะเลิกกัน เมื่อมีกรณีนั้น

(๒) ถ้าบริษัทได้ตั้งขึ้นไว้ฉะเพาะกำหนดกาลใด เมื่อสิ้นกำหนดกาลนั้น

(๓) ถ้าบริษัทได้ตั้งขึ้นฉะเพาะเพื่อทำกิจการอย่างหนึ่งอย่างใดแต่อย่างเดียว เมื่อเสร็จการนั้น

(๔) เมื่อมีมติพิเศษให้เลิก

(๕) เมื่อบริษัทล้มละลาย

ทั้งนี้จะเห็นได้ว่า เหตุอันเกี่ยวแก่คุณสมบัติของบุคคลผู้ถือหุ้นไม่เป็นสาระสำคัญในการที่จะทำให้บริษัทต้องเลิกจากกัน ให้เทียบดูในเรื่องห้างหุ้นส่วนสามัญ กับห้างหุ้นส่วนจำกัดที่ได้อธิบายมาแล้ว

บทที่ ๒
เลิกโดยคำสั่งของศาล

ทั้งนี้ตามเหตุที่บัญญัติไว้ในมาตรา ๑๒๓๗ คือ นอกจากนี้ศาลอาจสั่งให้เลิกบริษัทจำกัดด้วยเหตุต่อไปนี้คือ

(๑) ถ้าทำผิดในการยื่นรายงานประชุมตั้งบริษัท หรือทำผิดในการประชุมตั้งบริษัท

(๒) ถ้าบริษัทไม่เริ่มทำการภายในปีหนึ่งนับแต่วันจดทะเบียนหรือหยุดทำการถึงปีหนึ่งเต็ม

(๓) ถ้าการค้าขายของบริษัททำไปก็มีแต่ขาดทุนอย่างเดียวและไม่มีทางหวังว่าจะกลับฟื้นตัวได้

(๔) ถ้าจำนวนผู้ถือหุ้นลดน้อยลงจนเหลือไม่ถึงเจ็ดคน

แต่อย่างไรก็ดีในกรณีย์ทำผิดในการยื่นรายงานประชุมตั้งบริษัทหรือทำผิดในการประชุมตั้งบริษัท ศาลจะสั่งให้ยื่นรายงานประชุมตั้งบริษัท หรือให้มีการประชุมตั้งบริษัทแทนสั่งให้เลิกบริษัทก็ได้แล้วแต่จะเห็นควร

แต่ปัญหาอาจมีได้ว่า การที่จะขอให้ศาลสั่งเลิกบริษัทจำกัดนั้น จะต้องทำเป็นแบบคำร้องหรือแบบฟ้อง แต่ดูเหมือนว่าวิธีที่ปฏิบัติในเวลานี้ ผู้ขอให้ศาลสั่งเลิกบริษัทจำกัด ทำตามแบบคำร้องยื่นต่อศาล แต่กิจการเหล่านี้เกี่ยวกับวิธีพิจารณา

หมวดที่ ๑๓
การควบบริษัทจำกัดเข้ากัน

การควบบริษัทจำกัดจะต้องอยู่ในข้อบังคับดังต่อไปนี้ คือ

๑) ต้องมีมติพิเศษ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๓๘)*

๒) ต้องจดทะเบียนพิเศษนี้ ภายในกำหนด ๑๔ วัน นับแต่วันลงมติ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๓๙)*

๓) ต้องโฆษณาความประสงค์นั้นในหนังสือพิมพ์แห่งท้องที่ ๗ ครั้งเป็นอย่างน้อย และแจ้งไปยังผู้ซึ่งบริษัทรู้ว่าเป็นเจ้าหนี้ของบริษัทด้วยจดหมายลงทะเบียนไปรษณีย์ เพื่อขอให้เจ้าหนี้ของบริษัทผู้มีข้อคัดค้านส่งคำคัดค้านไปภายในกำหนด ๖ เดือน นับแต่วันที่บอกกล่าว เมื่อพ้นกำหนดดังกล่าวนี้ไม่มีใครคัดค้าน ก็ให้พึงถือว่าไม่มีใครคัดค้าน แต่ถ้าเจ้าหนี้ใดคัดค้าน บริษัทจะยังควบกันไม่ได้ นอกจากจะได้ชำระหนี้ หรือให้ประกันเพื่อหนี้รายนั้น *(ให้ดูมาตรา ๑๒๔๐)*

(๔) เมื่อได้ควบกันแล้ว ต่างบริษัทต้องนำความไปจดทะเบียนภายใน ๑๔ วัน และจำต้องจดทะเบียนเป็นบริษัทใหม่ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๔๑)*

๕) จำนวนทุนของบริษัทที่ตั้งขึ้นใหม่นั้น ต้องเท่ากับทุนของบริษัทเดิมที่ได้ควบเข้ากัน *(ให้ดูมาตรา ๑๒๔๒)*

ผลของการที่ควบบริษัทเข้ากัน

ผลของการที่ควบบริษัทในทางกฎหมาย ก็คือบริษัทที่ตั้งขึ้นใหม่นั้นรับโอนสิทธิและหน้าที่ทั้งสิ้นของบริษัทเดิมที่ได้ควบเข้ากันนั้น

หมวดที่ ๑๔
การถอนทะเบียนบริษัทร้าง

บทที่ ๑
ในกรณีที่บริษัทไม่ทำการค้าขายหรือประกอบการงาน

เมื่อมีเหตุอันสมควรจะเชื่อว่า บริษัทใดมิได้ทำการค้าขายหรือประกอบการงานแล้ว บริษัทนั้นอาจถอนออกจากทะเบียนได้ แต่นายทะเบียนจะต้องกระทำพิธี ตามมาตรา ๑๒๔๖ อนุมาตรา๑,๒,๓ ดังจะกล่าวต่อไปนี้เสียก่อน คือ

(๑) เมื่อใดนายทะเบียนบริษัทมีมูลเหตุอันสมควรจะเชื่อว่าบริษัทใดมิได้กำหนดค้าขายหรือประกอบการงานแล้วท่านให้นายทะเบียนมีจดหมายส่งทางไปรษณีย์ไปยังบริษัทนั้น เพื่อไต่ถามว่ายังทำการค้าขายหรือประกอบการงานอยู่ประการใด หรือหาไม่

(๒) ถ้านายทะเบียนส่งจดหมายไปแล้วมิได้รับตอบภายในเวลาเดือนหนึ่งไซร้ เมื่อสิ้นเวลาเดือนหนึ่งนั้นแล้วภายในสิบสี่วันนับต่อแต่นั้นไปให้นายทะเบียนมีจดหมายอีกฉะบับหนึ่งส่งจดทะเบียนไปร

ษณีย์ไปยังบริษัท อ้างท้าวความถึงจดหมายฉะบับแรกและแถลงว่ายังมิได้รับตอบหนังสือนั้นกับว่าถ้ามิได้รับตอบจดหมายฉะบับที่สองนี้ภายในเดือนหนึ่งนับแต่วันที่ลงในจดหมายนั้นแล้ว จะได้ออกแจ้งความโฆษณาเพื่อการขีดชื่อบริษัทนั้นออกเสียจากทะเบียน

(๓) ถ้านายทะเบียนได้รับตอบจากบริษัทว่า บริษัทมิได้ทำการค้าขายหรือประกอบการงานแล้วก็ดี หรือมิได้รับตอบจดหมายฉะบับที่สองนั้นเป็นประการหนึ่งประการใดภายในเดือนหนึ่งนับแต่วันที่ส่งไปก็ดี นายทะเบียนจะโฆษณาในหนังสือพิมพ์แห่งท้องที่ และให้คำบอกกล่าวเป็นหนังสือจดทะเบียนไปรษณีย์ไปยังบริษัทก็ได้ว่าเมื่อล่วงเวลาสามเดือนนับแต่วันบอกกล่าวบริษัทนั้นจะถูกขีดชื่อออกจากทะเบียนและจะต้องเลิก เว้นแต่จะแสดงเหตุให้เห็นเป็นอย่างอื่น

บทที่ ๒

ในกรณีที่บริษัทกำลังชำระสะสางบัญชีเพื่อเลิกบริษัท

เมื่อมีมูลเหตุอันสมควรจะเชื่อว่า ไม่มีตัวผู้ชำระบัญชีอยู่ทำการ หรือการงานของบริษัทได้ชำระสะสางสิ้นแล้ว แต่ผู้ชำระบัญชีไม่ทำรายงานยื่นตามระเบียบ นายทะเบียนอาจที่จะขีดชื่อบริษัทออกเสียจากทะเบียนก็ได้ แต่ต้องทำตามพิธีดั่งกล่าวไว้ในมาตรา ๑๒๔๖ อนุมาตรา ๔ และอนุมาตรา ๕

(๔) ถ้าในกรณีที่กำลังชำระสะสางบัญชีเลิกบริษัท นายทะเบียนมีมูลเหตุอันสมควรจะเชื่อว่าไม่มีตัวผู้ชำระบัญชีทำการอยู่ก็ดี หรือการงานของบริษัทได้ชำระสะสางตลอดแล้วแต่รายงานแถลงบัญชีอันท่านบังคับไว้ว่าผู้ชำระบัญชีจะพึงต้องทำนั้น ยังมิได้ทำขึ้นสำหรับระยะเวลาหกเดือนอันนับแต่วันนายทะเบียนทำคำบอกกล่าวเรียกเอารายงานบัญชีและส่งทางไปรษณีย์ไปยังบริษัท หรือส่งไปยังผู้ชำระบัญชีณสถานที่อันปรากฏเป็นสำนักงานชั้นที่สุดของเขานั้นก็ดี ท่านว่านายทะเบียนจะโฆษณาในหนังสือพิมพ์แห่งท้องที่และส่งคำบอกกล่าวไปยังบริษัทเช่นอย่างที่ได้กล่าวมาในอนุมาตราก่อนนี้ก็ได้

(๕) เมื่อสิ้นกำหนดเวลาดั่งจดแจ้งไปในคำบอกกล่าวนั้นแล้วถ้าบริษัทมิได้แสดงมูลเหตุมาเป็นอย่างอื่นก่อนนั้น ท่านว่านายทะเบียนจะขีดชื่อบริษัทออกจากทะเบียนก็ได้ และในการนี้ให้ออกแจ้งความโฆษณาในหนังสือราชกิจจานุเบกษา และบริษัทนั้นก็ให้เป็นอันเลิกกันตั้งแต่เมื่อโฆษณาแจ้งความในหนังสือราชกิจจานุเบกษานั้น แต่ว่าความรับผิดชอบของกรรมการ ของผู้จัดการและของผู้ถือหุ้นทุก ๆ คนมีอยู่เท่าไร ก็ให้คงมีอยู่อย่างนั้นและพึงเรียกบังคับได้เสมือนดั่งว่าบริษัทยังมิได้เลิก

การที่ต้องมีการขีดชื่อบริษัทซึ่งกำลังชำระบัญชีออกจากทะเบียนนั้น ก็เพราะเหตุว่าแม้บริษัทจะเลิกจากกันแล้วก็ตาม แต่กฎหมายถือว่า บริษัทยังคงตั้งอยู่ตราบเท่าเวลาที่จำเป็นเพื่อการชำระบัญชี *(ให้ดูมาตรา ๑๒๔๕)*

อนึ่งให้สังเกตตามความในมาตรา ๑๒๔๖ อนุมาตรา ๕ ว่าในกรณีที่บริษัทซึ่งกำลังชำระสะสางบัญชีต้องถูกขีดชื่อออกจากทะเบียนนั้น ความรับผิดของกรรมการของผู้จัดการ และของผู้ถือหุ้นทุก ๆ

คน มีอยู่เท่าไร ก็คงมีอยู่อย่างนั้น และพึงเรียกบังคับเอาได้เสมือนดั่งว่าบริษัทยังมิได้เลิก

บทที่ ๓
สิทธิของบริษัท ผู้ถือหุ้น เจ้าหนี้ของบริษัท ในการที่จะคัดค้าน การถอนทะเบียนบริษัทร้าง

ถ้าบริษัทหรือผู้ถือหุ้น หรือเจ้าหนี้ใด ๆของบริษัทรู้สึกว่าต้องเสียหายมิเป็นธรรม เพราะการที่บริษัทถูกขีดชื่อออกจากทะเบียนนั้นไซร้ เมื่อบริษัทหรือผู้ถือหุ้นหรือเจ้าหนี้ยื่นคำร้องต่อศาลและศาลพิจารณาได้ความเป็นที่พอแก่ใจว่า ในขณะที่ขีดชื่อบริษัทจากทะเบียนนั้นบริษัทยังทำการค้าขายหรือยังประกอบการงานอยู่ก็ดีหรือมิฉะนั้นเห็นเป็นการยุตติธรรมในการที่จะให้บริษัทนั้นได้กลับคืนขึ้นทะเบียนก็ดี ท่านว่าศาลจะสั่งให้กลับจดชื่อบริษัทคืนเข้าสู่ทะเบียนก็ได้ และถ้าเช่นนั้นท่านให้ถือว่าบริษัทนั้นได้คงตั้งยืนยงตลอดมาเสมือนดั่งว่ามิได้มีการขีดชื่อออกเลย อนึ่งด้วยคำสั่งอันนั้น ศาลจะสั่งและวางข้อกำหนดไว้เป็นประการใด ๆ ตามที่เห็นเป็นยุติธรรมด้วยก็ได้ เพื่อจัดให้บริษัทและบรรดาบุคคลอื่น ๆ เข้าสู่ฐานอันใกล้ที่สุดกับฐานเดิมเสมือนดั่งว่าบริษัทนั้นมิได้ถูกขีดชื่อออกจากทะเบียนเลย *(มาตรา ๑๒๔๖ อนุมาตรา ๖)*

ภาคที่ ๕
ว่าด้วยสมาคม

ลักษณะของสมาคมมีอย่างไร (ให้ดูคำอธิบายในภาค ๑)

หมวดที่ ๑
การก่อตั้งสมาคม

มาตรา ๑๒๗๕ บัญญัติว่า บรรดาสมาคมต้องมีข้อบังคับและต้องจดทะเบียน

บทที่ ๑
ข้อบังคับ

ข้อบังคับของสมาคมอย่างน้อยต้องระบุข้อความตามมาตรา ๑๒๗๖ คือ

(๑) ชื่อสมาคม

(๒) วัตถุที่ประสงค์ของสมาคม

(๓) ที่ตั้งสำนักงานแห่งใหญ่ของสมาคม

(๔) ระเบียบวิธีรับสมาชิกเข้าสมาคม และระเบียบวิธีกำจัดสมาชิกออกจากสมาคม

(๕) ระเบียบวิธีจัดการสมาคม โดยมีกรรมสัมปาทิกหรือกรรมการ หรือวิธีอื่นอย่างใด

บทที่ ๒
การจดทะเบียน

การตั้งสมาคมจำต้องจดทะเบียน มิฉะนั้น นอกจากจะไม่เป็นนิติบุคคล ผู้ซึ่งเข้าเป็นสมาชิกหรือได้รับหมายให้จัดการงานอาจมีผิดตามกฎหมายลักษณะอาชญามาตรา ๓๖๗

แต่มีข้อที่ควรสังเกตว่า การประชุมของบุคคลใด ๆซึ่งไม่มีความประสงค์ผิดต่อกฎหมาย ก็คงจะไม่ต้องจดทะเบียน เพราะการประชุมซึ่งเป็นแต่ชั่วครั้งคราว ต่างกับสมาคม คือการตั้งสมาคมเป็นกิจการที่ต้องทำเสมอไป

ข้อ ๑ การขอจดทะเบียน

ต้องทำเป็นหนังสือ มีสมาชิกของสมาคมลงลายมือชื่อไม่น้อยกว่า ๓ คน และต้องแสดงข้อความตามมาตรา ๑๒๗๙ และต้องส่งข้อบังคับประกอบไปด้วย ๓ ฉะบับ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๗๗ และ ๑๒๘๐)*

ข้อ ๒ หอทะเบียน

สมาคมตั้งสำนักงานแห่งใหญ่ทำกิจการอยู่ณที่ใดในพระราชอาณาเขตต์ ต้องจดทะเบียนณหอ

ทะเบียนสำหรับท้องที่นั้น ตลอดจนการแก้ไขเปลี่ยนแปลง หรือเพิ่มเติมข้อบังคับ หรือข้อความที่กฎหมายบังคับให้จดทะเบียน *(ให้ดูมาตรา ๑๒๗๘)*

ข้อ ๓ การรับจดทะเบียน

เมื่อปรากฏว่าบุคคลซึ่งได้รับมอบหมายเป็นผู้จัดการของสมาคมเป็นคนมีหลักฐานสมควรแก่วัตถุที่ประสงค์ และฐานะของสมาคมกับทั้งได้ปฏิบัติการในเรื่องขอจดทะเบียนตามมาตรา ๑๒๗๖ และมาตรา ๑๒๗๙ เจ้าพนักงานจะต้องจดทะเบียนให้

รายการจดทะเบียน

ต้องมีข้อความตามมาตรา ๑๒๗๙ นายทะเบียนต้องทำใบสำคัญแสดงการจดทะเบียนส่งมอบให้สมาคมนั้นฉะบับหนึ่ง *(ให้ดูมาตรา ๑๒๘๒ วรรค ๒)*

บุคคลใด ๆ จะตรวจดูเอกสารของสมาคมที่นายทะเบียนเก็บรักษาไว้ หรือต้องการสำเนาใบสำคัญ ก็อาจตรวจและขอได้เมื่อเสียค่าธรรมเนียม *(ให้ดูมาตรา ๑๒๘๑)*

ข้อ ๔ การยกเว้นไม่ต้องจดทะเบียน หรือยกเว้นไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียม

ตามมาตรา ๑๒๙๗ วรรค ๒ ฉะบับเดิม *(ป.พ.พ. ฉะบับยกเลิก)* เสนาบดีเจ้ากระทรวงการปกครองท้องที่มีอำนาจที่จะอนุญาตยกเว้นการจดทะเบียน หรือยกเว้นค่าธรรมเนียมการจดทะเบียนแก่สมาคมใด ๆเมื่อปรากฏว่าเป็นสมาคมตั้งขึ้นเพื่อสาธารณประโยชน์

แต่ตาม ป.พ.พ. ฉะบับที่ได้แก้ไขใหม่ เสนาบดีไม่มีอำนาจที่จะยกเว้นการจดทะเบียนแก่สมาคม คงมีอำนาจที่จะอนุญาตยกเว้นค่าธรรมเนียมการจดทะเบียนเท่านั้น

หมวดที่ ๒
วิธีดำเนินการสมาคม
บทที่ ๑
ธุระในการจัดการโดยตรง

ผู้ทรงไว้ซึ่งอำนาจและหน้าที่นี้ก็คือ ผู้ที่จะได้รับมอบหมายเป็นผู้จัดการสมาคม บุคคลเหล่านี้เป็นผู้แทนของสมาคมในกิจการอันเกี่ยวกับบุคคลภายนอก *(ให้ดูมาตรา ๑๒๘๕)*

การเปลี่ยนบุคคลผู้ซึ่งได้รับมอบหมายให้เป็นผู้จัดการ จะต้องจดทะเบียนภายใน ๑๔ วัน นับแต่วันที่ได้เปลี่ยน นายทะเบียนมีอำนาจที่จะไม่ยอมรับจดทะเบียนก็ได้ถ้าผู้จัดการใหม่เป็นบุคคลที่ไม่มีหลักฐานสมควรตามมาตรา ๑๒๘๐ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๘๔)*

บทที่ ๒
ธุระในการดูแลครอบงำ

สมาชิกในสมาคม อาจมีอำนาจที่จะไต่ถามการงาน และมีอำนาจที่จะเข้าประชุมลงมติ

การลงมติโดยฝ่าฝืนต่อข้อบังคับของสมาคมหรือต่อกฎหมายนั้น ศาลอาจเพิกถอนเสียได้ เมื่อพนักงานอัยยการหรือสมาชิกคนหนึ่งคนใดร้องขอ แต่ต้องร้องอย่าให้เนิ่นช้าเกินกว่า ๑ เดือน นับแต่วันที่ได้ลงมตินั้น *(ให้ดูมาตรา ๑๒๕๑)*

หมวดที่ ๓
ความเกี่ยวพันระหว่างสมาคมกับบุคคลภายนอก

ต้องใช้บังคับตามบทบัญญัติแห่งลักษณะตัวแทน *(ให้ดูมาตรา ๑๒๘๕, ๑๒๘๖)* มีอาทิการรับผิดในกิจการซึ่งผู้จัดการได้กระทำลงไป

หมวดที่ ๔
ความเกี่ยวพันระหว่างสมาชิกกับสมาคม

ตามธรรมดาสมาชิก ย่อมรับผิดจำกัดเพียงจำนวนเงินค่าบำรุงที่ค้างชำระ เว้นไว้แต่จะมีข้อบังคับบัญญัติไว้เป็นอย่างอื่น *(ให้ดูมาตรา ๑๒๘๐)*

เงินค่าบำรุงนั้น ถ้ามีระเบียบการชำระเป็นระยะเวลาอย่างใดสมาชิกต้องชำระเมื่อเริ่มต้นระยะเวลานั้น *(ให้ดูมาตรา ๑๒๘๘)*

อนึ่งสมาชิกทุกคนมีสิทธิที่จะลาออกจากสมาคม แต่ต้องใช้เงินค่าบำรุงที่ตนค้างชำระอยู่ในขณะนั้นให้เสร็จ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๙๘)*

หมวดที่ ๕
การเลิกสมาคม
บทที่ ๑
การเลิกสมาคมไม่จำต้องได้รับคำสั่งของศาล

๕. ถ้ามีข้อบังคับของสมาคมกำหนดไว้ให้เลิกในกรณีอันใดเมื่อมีกรณีดั่งนั้น

๒. ถ้าตั้งสมาคมขึ้นโดยมีกำหนดกาลอันใด เมื่อสิ้นกำหนดกาลอันนั้น

๓. ถ้าสมาคมได้ตั้งขึ้นเพื่อทำกิจการอันหนึ่งอันเดียว เมื่อการอันนั้นสำเร็จแล้ว

๔. เมื่อที่ประชุมใหญ่แห่งสมาคมได้ลงมติให้เลิก

๕. เมื่อสมาคมต้องล้มละลาย *(ให้ดูมาตรา ๑๒๙๒ อนุมาตรา ๑ ถึง ๕)*

บทที่ ๒
เลิกโดยคำสั่งของศาลในเมื่อพนักงานอัยยการหรือผู้มีส่วนได้เสียร้องขอ

นอกจากเหตุดังกล่าวแล้วในบทที่ ๑ สมาคมอาจเลิกโดยศาลสั่ง *(ให้ดูมาตรา ๑๒๕๒ อนุมาตรา ๖)* และตามเหตุที่บัญญัติไว้ในมาตรา ๑๒๙๓

(๑) ถ้าวัตถุที่ประสงค์ของสมาคมผิดต่อกฎหมาย หรือกลายเป็นผิดต่อกฎหมาย

(๒) ถ้าจะจัดการสมาคมนั้นต่อไปอีกไม่ได้ ไม่ว่าเพราะเหตุใด ๆ

(๓) ถ้าปรากฏว่าผู้ซึ่งจัดการสมาคมนั้น เป็นบุคคลอื่นมิใช่ผู้จัดการที่ได้จดทะเบียนไว้

(๔) ถ้าปรากฏว่าสมาคมนั้นเป็นภัยอันตรายต่อสันติภาพของประชาชน หรืออาจจะกลายเป็นภัยอันตรายเช่นนั้น

หมวดที่ ๖
การชำระบัญชีสมาคม

ต้องอนุโลมใช้บทบัญญัติอันว่าด้วยการชำระบัญชีเลิกห้างหุ้นส่วนบริษัท ให้ดูมาตรา ๑๒๙๔ แต่มีเหตุพิเศษอยู่ว่า เมื่อได้ชำระบัญชีแล้ว ถ้ามีสินทรัพย์เหลืออยู่เท่าใด จะแบ่งให้แก่สมาชิกของสมาคมนั้นไม่ได้ มิฉะนั้นสมาคมก็อาจจะกลายมีความประสงค์เพื่อหากำไรเหตุนี้ทรัพย์สินที่เหลือต้องโอนให้แก่นิติบุคคลอื่นตามที่ระบุไว้ในข้อบังคับ ถ้าไม่ได้ระบุไว้ก็ตามแต่สมาคมจะตกลงในที่ประชุมใหญ่แต่นิติบุคคลนี้จะต้องอยู่ในประเภทซึ่งไม่มีความประสงค์ค้ากำไร ถ้าที่ประชุมใหญ่มิได้ระบุไว้ว่า จะให้ใครเป็นผู้รับทรัพย์สินที่เหลือนั้นแล้ว สินทรัพย์ที่เหลือนั้นก็ต้องส่งเป็นของแผ่นดิน *(ให้ดูมาตรา ๑๒๕๕ กับ ๑๒๕๖)*

ภาคที่ ๖
การชำระบัญชีห้างหุ้นส่วนจดทะเบียน ห้างหุ้นส่วนจำกัด และบริษัทจำกัด

เมื่อห้างหรือบริษัทเลิกจากกันแล้วก็ต้องมีการชำระบัญชี คือการสะสางการงานที่ค้างให้สำเร็จไป ถึงแม้ว่าห้างหรือบริษัทจะได้เลิกจากกันตามกรณีต่าง ๆที่ได้อธิบายมาแล้วก็ดี กฎหมายก็ยังถือว่าห้างคือบริษัทนั้นยังคงตั้งอยู่ตราบเท่าเวลาที่จำเป็น เพื่อการชำระบัญชี *(ให้ดูมาตรา ๑๒๔๕)* ทั้งนี้คือว่าในระหว่างชำระบัญชีห้างหรือบริษัทยังคงเป็นนิติบุคคล มีอำนาจทำกิจการที่ยังค้างอยู่ และสะสางการงานที่จำเป็น ห้างหรือบริษัทจะทำกิจการขึ้นใหม่ไม่ได้

ถ้าห้างหรือบริษัทมีการชำระบัญชี นิติบุคคลห้างหรือบริษัทจะถึงที่สุดต่อเมื่อ

๑. ได้มีการจดทะเบียนเมื่อห้างหุ้นส่วนหรือบริษัทได้คิดบัญชีเสร็จภายใน ๑๔ วันนับแต่วันประชุม *(ให้ดูมาตรา ๑๒๗๐)*

๒. เมื่อถอนทะเบียนเป็นบริษัทร้านตามมาตรา ๑๒๔๖ อนุมาตรา ๔ และ ๕ แต่วิธีนี้ห้างและบริษัทยังไม่เลิกกันเด็ดขาดทีเดียว กล่าวคือความรับผิดของกรรมการ ของผู้จัดการ และของผู้ถือหุ้นทุก ๆ คนมีอยู่เท่าใด ก็ยังคงมีอยู่อย่างนั้น และพึงเรียกบังคับได้เสมือนดังว่าบริษัทยังมิได้เลิก

การชำระบัญชีห้างหุ้นส่วนบริษัทซึ่งจะกล่าวต่อไปนี้ จะกล่าวถึงการชำระบัญชีโดยทั่ว ๆไป ส่วนการชำระบัญชีห้างหรือบริษัทซึ่งล้มละลายนั้นจะต้องจัดทำไปตามบทกฎหมายลักษณะล้มละลายที่คงใช้อยู่ตามแต่จะทำได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๔๗)*

หมวดที่ ๑
ผู้ชำระบัญชี
บทที่ ๑
การตั้งและถอดผู้ชำระบัญชี

ข้อ ๑ การตั้งผู้ชำระบัญชี

การตั้งผู้ชำระบัญชีอาจเป็นได้ดังต่อไปนี้

ก) ถ้าห้างหรือบริษัทมีตัวผู้จัดการ หรือกรรมการอยู่ในขณะที่เลิกจากกันผู้จัดการหรือกรรมการย่อมเข้าเป็นผู้ชำระบัญชี *(ให้ดูมาตรา ๑๒๕๑ วรรค ๑ ตอนต้น)*

ข) แม้ว่าผู้จัดการหรือกรรมการของห้างหรือบริษัทได้มีตัวอยู่ในขณะที่เลิกจากกันก็ดี แต่ข้อสัญญาของห้างหรือข้อบังคับของบริษัทจะกำหนดไว้เป็นอื่นก็ได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๕๑ วรรค ๑ ตอน ๒)*

ค) ถ้าไม่มีตัวผู้ชำระบัญชีดังกล่าวแล้ว พนักงานอัยยการหรือบุคคลผู้มีส่วนได้เสียอาจร้องขอให้

ศาลตั้งผู้ชำระบัญชี *(ให้ดูมาตรา ๑๒๕๑ วรรค ๒)*

ข้อ ๒ การถอดถอนผู้ชำระบัญชีออกจากตำแหน่ง

ผู้ชำระบัญชีอาจถูกถอนถอนได้ โดยเหตุดังนี้

ก) ผู้เป็นหุ้นส่วนทั้งหลายได้ออกเสียงเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันหรือที่ประชุมใหญ่ของบริษัทอาจลงมติถอดถอนผู้ชำระบัญชีประเภทซึ่งมิได้ถูกตั้งโดยคำสั่งของศาล *(ให้ดูมาตรา ๑๒๕๗ ตอนต้น)*

ข) ศาลมีอำนาจสั่งถอดถอนผู้ชำระบัญชีที่ได้ถูกตั้งโดยคำสั่งของศาล หรือมิใช่ศาลตั้ง ในเมื่อมีคำร้องขอของผู้เป็นหุ้นส่วนในห้างคนใดคนหนึ่ง หรือของผู้ถือหุ้นในบริษัทมีหุ้นรวมกันนับได้ถึง ๑ ใน ๒๐ แห่งทุนของบริษัทโดยจำนวนที่ส่งใช้เงินเท่าทุนแล้วนั้น *(ให้ดูมาตรา ๑๒๕๗ ตอนปลาย)*

บทที่ ๒

หน้าที่ของผู้ชำระบัญชี

กิจการอันเป็นหน้าที่ของผู้ชำระบัญชีซึ่งจะกล่าวต่อไปนี้ ให้พึงเข้าใจว่าถ้าผู้ชำระบัญชีมีหลายคนผู้กระทำบัญชีทั้งหลายต้องกระทำหน้าที่ร่วมกัน มิฉะนั้นการกระทำย่อมไม่เป็นอันสมบูรณ์เว้นแต่ที่ประชุมใหญ่ หรือศาลจะได้กำหนดอำนาจไว้เป็นอย่างอื่นในเวลาตั้งผู้ชำระบัญชี*(ให้ดูมาตรา ๑๒๖๑)*

ถ้ามีมติของที่ประชุมใหญ่หรือคำบังคับของศาลให้อำนาจผู้ชำระบัญชีให้ทำการแยกกันได้ มติหรือคำบังคับนั้นต้องจดทะเบียนภายใน ๑๔ วัน นับแต่วันลงมติหรือออกคำบังคับนั้น

อนึ่งต้องสังเกตว่า การมีผู้ชำระบัญชีหลายคนต่างกับการมีผู้จัดการในห้างหุ้นส่วนหลายคนในข้อที่ว่าห้างหุ้นส่วนหนึ่งมีผู้จัดการหลายคนแล้ว ผู้จัดการคนหนึ่งคนใดจะจัดการห้างหุ้นส่วนนั้นก็ได้ เว้นแต่กิจการซึ่งผู้จัดการอีกคนหนึ่งทักท้วง *(ให้ดูมาตรา ๑๐๓๕)*

หน้าที่สำคัญของผู้ชำระบัญชี มีดังต่อไปนี้

(๑) การจดทะเบียน

ก. การจดทะเบียนเลิกห้างหรือบริษัท

ผู้ชำระบัญชีต้องจดทะเบียนการเลิกห้างหุ้นส่วนหรือบริษัทนั้นภายใน ๑๔ วัน นับแต่วันที่เลิกและต้องระบุชื่อผู้ชำระบัญชีในการจดทะเบียนนั้นด้วย *(ให้ดูมาตรา ๑๒๕๔)*

ข. การจดทะเบียนเกี่ยวแก่ตัวผู้ชำระบัญชี

การเปลี่ยนตัวผู้ชำระบัญชีต้องนำความไปจดทะเบียนภายใน ๑๔ วัน นับแต่วันได้เปลี่ยน *(ให้ดูมาตรา ๑๒๕๘)*

อนึ่งถ้าผู้ชำระบัญชีหลายคน มีอำนาจทำการแยกกันได้โดยมติของที่ประชุมใหญ่หรือคำบังคับของศาล ก็ต้องนำมติหรือคำบังคับไปจดทะเบียนตาม มาตรา ๑๒๖๒

(๒) การโฆษณา

ภายใน ๑๔ วันนับแต่วันที่ได้เลิกห้างหรือบริษัท หรือถ้าศาลได้ตั้งผู้ชำระบัญชีนับแต่วันที่ศาล

ตั้ง ผู้ชำระบัญชีมีหน้าที่เกี่ยวแก่การโฆษณาบอกกล่าวตามมาตรา ๑๒๕๓

(๑) บอกกล่าวแก่ประชาชนโดยประกาศโฆษณาในหนังสือพิมพ์แห่งท้องที่สองครั้งเป็นอย่างน้อย ว่าห้างหุ้นส่วนนั้น หรือบริษัทนั้นได้เลิกกันแล้ว และให้ผู้เป็นเจ้าหนี้ทั้งหลายยื่นคำทวงหนี้แก่ผู้ชำระบัญชี

(๒) ส่งคำบอกกล่าวอย่างเดียวกันเป็นจดหมายลงทะเบียนไปรษณีย์ไปยังเจ้าหนี้ทั้งหลายทุก ๆ คน บรรดามีชื่อปรากฏในสมุดบัญชี หรือเอกสารของห้างหรือบริษัทนั้น

(๓) **การทำบัญชีงบดุลย์**

มาตรา ๑๒๕๕ บังคับไว้ว่า ผู้ชำระบัญชีต้องทำงบดุลย์ขึ้นโดยเร็วที่สุดที่เป็นวิสัยจะทำได้ แล้วส่งให้ผู้สอบบัญชีตรวจ เพื่อลงสำคัญว่าถูกต้อง แล้วต้องเรียกประชุมใหญ่เพื่อสนองบดุลย์นั้น ตามความในมาตรา ๑๒๕๖

(๔) **การร้องต่อศาล ขอให้ออกคำสั่งว่า ห้างหรือบริษัทล้มละลาย**

ทั้งนี้ในกรณีที่ผู้ชำระบัญชีพิจารณาเห็นว่า สินทรัพย์ของห้างหรือบริษัทรวมทั้งเงินลงทุนหรือเงินค่าหุ้นซึ่งจะต้องใช้จนครบ และซึ่งได้ส่งใช้แล้วนั้นไม่พอกับหนี้สิน *(ให้ดูมาตรา ๑๒๖๖)*

(๕) **การทำรายงานยื่นต่อหอทะเบียน**

ผู้ชำระบัญชีต้องทำรายงายยื่นต่อหอทะเบียนทุกระยะ ๓ เดือน เพื่อแสดงกิจการที่ได้ทำไปแล้ว และความเป็นไปของบัญชีที่ชำระอยู่นั้น (ให้ดูมาตรา ๑๒๖๗)

(๖) **การทำรายงานยื่นที่ประชุม**

(ก) ถ้าการชำระบัญชียังคงทำอยู่โดยกาลกว่าปีหนึ่งขึ้นไปผู้ชำระบัญชีต้องเรียกประชุมใหญ่ในเวลาสิ้นปีทุกปี นับแต่เริ่มทำการชำระบัญชี ในการนี้ผู้ชำระบัญชีต้องทำรายงานยื่นที่ประชุมว่าได้จัดการไปอย่างไรบ้าง ทั้งแถลงให้ทราบความเป็นไปแห่งบัญชีโดยละเอียด *(ให้ดูมาตรา ๑๒๖๘)*

(ข) เมื่อการชำระบัญชี กิจการของห้างหุ้นส่วน หรือบริษัทสำเร็จลง ผู้ชำระบัญชีต้องทำรายงานการชำระบัญชี แสดงว่าการชำระบัญชีนั้นได้ดำเนินไปอย่างไร และได้จัดการทรัพย์สินของห้างหุ้นส่วนหรือบริษัทนั้นไปเป็นประการใด แล้วเรียกประชุมใหญ่เพื่อเสนอรายงานนั้น และชี้แจงกิจการต่อที่ประชุม *(ให้ดูมาตรา ๑๒๗๐ วรรค ๑)*

(๗) **วิธีปฏิบัติในการเลิกชำระบัญชี**

เมื่อที่ประชุมให้อนุมัติรายงานการชำระบัญชีที่ได้สำเร็จลงนั้น ตามมาตรา ๑๒๗๐ วรรค ๑ แล้ว ผู้ชำระบัญชีต้องนำข้อความที่ได้ประชุมกันนั้นไปจดทะเบียนภายใน ๑๔ วัน นับแต่วันประชุม เมื่อได้จดทะเบียนแล้วดังนี้ กฎหมายถือว่าเป็นที่สุดแห่งการชำระบัญชี *(ให้ดูมาตรา ๑๒๗๐ วรรค ๒)*

ผู้ชำระบัญชีต้องส่งมอบบรรดาสมุดและบัญชี และเอกสารทั้งหลายของห้างหุ้นส่วนหรือบริษัทซึ่ง

ได้ชำระบัญชีนั้นไว้แก่นายทะเบียนภายใน ๑๔ วัน ดังกล่าวไว้ในมาตรา ๑๒๗๐ และนายทะเบียนต้องรักษาสมุดและบัญชีและเอกสารเหล่านั้นไว้ ๑๐ ปีนับแต่วันชำระบัญชีเสร็จ สมุดและบัญชีและเอกสารบุคคลผู้มีส่วนได้เสียอาจตรวจดูได้โดยไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียม *(ให้ดูมาตรา ๑๒๗๑)*

บทที่ ๓
อำนาจของผู้ชำระบัญชี

ผู้ชำระบัญชีย่อมมีอำนาจดังต่อไปนี้ คือ

(๑) แก้ต่างว่าต่างในนามของห้างหุ้นส่วนหรือบริษัทในอรรถคดีพิพาทอันเป็นแพ่งหรืออาชญาทั้งปวง และทำปราณีประนอมยอมความ

(๒) ดำเนินกิจการของห้างหุ้นส่วนหรือบริษัทตามแต่จำเป็นเพื่อการชำระสะสางกิจการให้เสร็จไปด้วยดี

(๓) ขายทรัพย์สินของห้างหุ้นส่วน หรือบริษัท

(๔) ทำการอย่างอื่น ๆตามแต่จำเป็น เพื่อชำระบัญชีให้เสร็จไปด้วยดี

(๕) ผู้ชำระบัญชีมีอำนาจเรียกให้ผู้เป็นหุ้นส่วนหรือผู้ถือหุ้นส่งใช้เงินลงหุ้นที่ยังค้างชำระถึงแม้ว่าสัญญาเข้าหุ้นส่วนจะมีเงื่อนเวลาว่าจะเรียกได้ต่อภายหลังก็ดี เมื่อห้างหรือบริษัทต้องเลิกและมีการชำระบัญชี ผู้เป็นหุ้นส่วนหรือผู้ถือหุ้นก็อาจที่จะต้องถูกเรียกให้ส่งทันที *(ให้ดูมาตรา ๑๒๖๕)*

ข้อจำกัดอำนาจของผู้ชำระบัญชีอย่างใด ๆจะอ้างเป็นสมบูรณ์ต่อบุคคลภายนอกไม่ได้ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๖๐)*

หมวดที่ ๒
ผู้ซึ่งมีหน้าที่ดูแลครอบงำผู้ชำระบัญชี

บทที่ ๑
ที่ประชุมใหญ่

ข้อ ๑ ประเภทต่าง ๆของที่ประชุมใหญ่

ที่ประชุมใหญ่ในการชำระบัญชีมี ๒ ประเภทด้วยกันตามชะนิดของห้าง หรือบริษัทดังนี้

(ก) ถ้าเกี่ยวกับห้างหุ้นส่วนจดทะเบียน หรือห้างหุ้นส่วนจำกัดก็คือที่ประชุมผู้เป็นหุ้นส่วนทั้งปวงในห้างนั้น การวินิจฉัยอย่างใดต้องถือเอาเสียงข้างมาก *(ให้ดูมาตรา ๑๒๔๘ อนุมาตรา ๑)*

(ข) ถ้าเกี่ยวกับบริษัทจำกัด ก็คือที่ประชุมใหญ่ตามที่บัญญัติไว้ในมาตรา ๑๑๗๑ ผู้ถือหุ้นมีจำนวนเท่าใดจึงจะเป็นองค์คณะและการวินิจฉัย จะถือเอาคะแนนเสียงอย่างไร ก็ต้องอนุโลมตามบทบัญญัติแห่งมาตรา ๑๑๗๒ ถึงมาตรา ๑๑๙๓ กับมาตรา ๑๑๙๕, มาตรา ๑๒๐๗ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๗๓)*

ข้อ ๒ ธุระการของที่ประชุมใหญ่

ก) ภายหลังจากการที่ห้างหรือบริษัทได้เลิกกัน และก่อนชำระสะสางบัญชีเสร็จ

ในระหว่างนี้ที่ประชุมใหญ่มีธุระการอันจะพึงทำ คือ

(๑) รับรองให้หุ้นส่วนผู้จัดการหรือกรรมการของบริษัทเป็นผู้ชำระบัญชีต่อไป หรือเลือกตั้งผู้ชำระบัญชีใหม่ขึ้นแทนที่

(๒) อนุมัติบัญชีงบดุลย์

(๓) สั่งให้ผู้ชำระบัญชีตีราคาทรัพย์สินหรือทำการใด ๆ ก็ได้สุดแต่ที่ประชุมเห็นสมควรเพื่อชำระสะสางกิจการของห้างหุ้นส่วนหรือบริษัทให้เสร็จไป

นอกจากนี้ประชุมใหญ่อาจถูกผู้ชำระบัญชีเรียกให้มีการประชุมเพื่อรับรายงาน และรับแถลงความเป็นไปแห่งบัญชี *(ให้ดูมาตรา ๑๒๖๘)*

ข) เมื่อการชำระสะสางบัญชีได้สำเร็จลง

ที่ประชุมใหญ่ก็จะต้องมีการประชุม เพื่อให้อนุมัติแก่การชำระบัญชีอันถูกต้อง ซึ่งผู้ชำระบัญชีได้กระทำไปแล้วนั้น เพื่อจะได้เปิดโอกาสให้ผู้ชำระบัญชีนำข้อความไปจดทะเบียน *(ให้ดูมาตรา ๑๒๗๐)*

บทที่ ๒

ผู้สอบบัญชี

การชำระบัญชีนี้ก็คงมีผู้สอบบัญชี คือในชั้นเดิมก็คงเป็นผู้สอบบัญชีของห้างหรือบริษัทนั้นเองที่จะตรวจสอบงบดุลย์ ซึ่งผู้ชำระบัญชีต้องกระทำตามมาตรา๑๒๕๕ ต่อจากนั้นมาเข้าใจว่าที่ประชุมใหญ่ก็คงมีอำนาจที่จะรับรองให้ผู้สอบบัญชีนั้นคงทำการต่อไปหรือเลือกตั้งผู้สอบบัญชีใหม่เข้าแทนที

หมวดที่ ๓

วิธีจ่ายเงินชำระหนี้

ทรัพย์สินที่รวบรวมมาได้นั้นเมื่อได้จัดการขายแล้ว การชำระหนี้ก็ต้องกระทำโดยลำดับดังนี้

๑. ค่าธรรมเนียม ค่าภาระติดพัน และค่าใช้จ่ายซึ่งต้องเสียโดยควรในการชำระบัญชี *(ให้ดูมาตรา ๑๒๖๓)*

๒. ชำระหนี้ให้แก่เจ้าหนี้ผู้ซึ่งได้ทวงถามให้ใช้หนี้ แต่ถ้าปรากฏว่า ห้างหรือบริษัทมีเจ้าหนี้แต่เจ้าหนี้ไม่ทวงถามให้ใช้หนี้ ผู้ชำระบัญชีก็ต้องจัดการวางทรัพย์สินแทนชำระหนี้ *(ให้ดูมาตรา ๑๒๖๔)*

๓. ทรัพย์ที่เหลือจากการชำระหนี้ หรือเหลือจากการเก็บเอาไว้ชำระหนี้ ผู้เป็นหุ้นส่วนหรือผู้ถือหุ้นมีสิทธิได้รับส่วนแบ่ง *(ให้ดูมาตรา ๑๒๖๙)*

หมวดที่ ๔

อายุความ

ในเรื่องนี้มีอายุความเป็นพิเศษคือ ในคดีฟ้องเรียกหนี้สินซึ่งห้างหุ้นส่วนหรือบริษัท หรือผู้เป็นหุ้นส่วนหรือผู้ถือหุ้น หรือผู้ชำระบัญชี เป็นลูกหนี้อยู่ในฐานะเช่นนั้น มาตรา ๑๒๗๒ ห้ามมิให้ฟ้องเมื่อพ้นกำหนด ๒ ปี นับแต่วันถึงที่สุดแห่งการชำระบัญชี

แต่ทั้งนี้ ถ้าหากบริษัทถูกถอนทะเบียนตามบทบัญญัติ ว่าด้วยการถอนทะเบียนบริษัทร้างนั้นแล้ว มาตรา ๑๒๔๖ อนุมาตรา ๕ ตอนท้ายบัญญัติว่า ความรับผิดของกรรมการ ของผู้จัดการและของผู้ถือหุ้นทุก ๆคนมีอยู่เท่าไร ก็ให้คงมีอยู่เท่านั้นและพึงเรียกบังคับได้เสมือนดั่งว่า บริษัทยังมิได้เลิก

Pridi BANOMYONG

Docteur en droit
Membre du Barreau de Siam

DU SORT

DES
Sociétés de Personnes
en cas de Décès d'un Associé

(Etude de droit français et de droit comparé)

PARIS
LIBRAIRIE DE JURISPRUDENCE ANCIENNE ET MODERNE
EDOUARD DUCHEMIN
L. CHAUNY ET L. QUINSAC, Successeure
18, Rue Soufflot (V^e^)
1927

A MES PARENTS
A MES PROFESSEURS
ET
A M. EUGÈNE LAYDEKER
Conseiller Judiciaire au Ministère
de la Justice du Siam.

Hommages respectueux et reconnaissants.

INTRODUCTION

I

Depuis environ le milieu du xixe siècle, la vie économique du monde s'est développée dans des pioportions considérables; et parmi les agents de ce développement, les plus actifs et peut-être même les plus nombreux figurent les sociétés de commerce. Or, en droit français, la matière des sociétés est réglementée dans une large mesure par des textes qui datent du commencement du xixe siècle et qui, de plus, s'inspirent de principes remontant à une haute antiquité. On peut donc légitimement se demander si cette réglementation correspond aux besoins actuels. Aussi nous a-t-il semblé intéressant d'étudier de ce point de vue particulier la règle posée par l'article 1975, 8, civ .

II

Cette règle est la suivante: "*La société finit par le décès d'un associé*". Elle vient du droit romain.

Ulpien, dans son primier livre sur l'édit (D.XVII, *pro socio,* 1. 63, 10) s'exprime en ces termes:

"*Societas solvitur ex personis...*", la société est dissoute pour des causes tenant aux personnes des associés.

Modestin, dans le 3e livre de ses Règles (D.XVII, *Pro socio, 4)* où il énumère les causes de dissolution des sociétés, déclare: "*Dissociamur... morte...*": "Nous cessons d'être associés par... la mort..."

Paul, dans son 32e livre sur l'édit (DXVII, *Prosocio, 65, 9),* écrit: "*Morte unius societas dissolvitur, et si consensu omnium coita sit, plures vero dupersint*": la société se dissout par la mort d'un seul, quoiqu'elle ait été contractée du consentement de tous et qu'il survive encore plusieurs associés.

Pothier a reproduit la règle du droit romain dans son article 144 du Traité du contrat de société, et c'est de là qu'elle est passée dans le code civil.

III

En fait, ladite règle constitue une exception au principe suivant lequel on contracte en général pour soi et pour ses héritiers (art. 1122 c. civ.)

La raison de cette exception est indiquée par Justinien dans ses Institutes (L. III,XV, 5) : *"quia qui societatem contrahit certam pcrsonam sibieligit"* : parce que la sociélé est contractée entre certaines personnes qui se choisissent.

Cette situation tenait à ce qu'à Rome la considération personnelle, "Intuitus personae", était le principal mobile qui déterminait les associés à entrer dans une société.

Quand les Romains voulaient s'associer, ils se basaient donc le plus souvent, sinon toujours sur l'amitié, la confiance réciproque ou sur toute autre considération personnelle du même genre. Il était, par suite, logique que la société fut dissoute par la mort de l'un de ses membres (1).

IV

Mais, à la différence du droit romain, la principale division des sociétés du droit français actuel consiste dans la distinction entre les sociétés civiles et les sociétés de commerce. En ce qui concerne les sociétés civiles, elles correspondent au caractère des sociétés de droit romain, car elles sont régies par la notion d'Intuitus personae. En effet, d'une part, elles fonctionnent généralement sans se manifester aux tiers et ne donnent alors lieu qu'à des rapports de comptes entre ceux qui les ont conclues. D'autre part, l'administrateur peut engager ses co-associés, car s'il agit en leur nom comme au sien, ils deviennent responsables, chacun pour sa part, envers les créanciers. Dans ces conditions, il est bien évident que la confiance réciproque, c'est-à-dire la considération par chaque associé de la personne de ses coassociés *(Intuitus personae)* est à la base de la constitution d'une pareille société. Les sociétés civiles sont donc des sociétés de personnes; il s'ensuit qu'elles sont soumises au principe de la dissolution par la mort de l'un des associés, c'est ce que stipule expressément l'article 1865, 3°du code civil.

V

Mais à côté des sociétés civiles, il existe des sociétés de commerce,ainsi dénommées parce qu'elles ont généralemet pour objet le commerce, soit par nature, soit par la déclaration de la loi (exploitation minière), ou en raison de leur forme malgré le caractère civil de leurs opérations.

Les sociétés de commerce forment chacune un organisme qui a une vie indépendante de la vie des membres qui la composent, ou, en d'autres termes, une personne

---

(1) Exception était faite toutefois pour les sociétés de publicains. Sur cette exception et sur les raisons qui l'avaient fait admettre,voir plus bas.....

morale. Chacune a un patrimoine à elle, sur lequel elle s'engage par l'intermédiaire de ses abministrateurs ou gérants.

Ces sociétés seront-elles soumises au principe posé par l'article 1865, 8,du code civil, c'est-à-dire seront-elles dissoutes par la mort d'un des associés ? C'est ce que le code civil ne déclare pas expressément, mais régle simplement par renvoi.

Le code civil, dans ses dispositions sur le contrat de société , a fait une place aux sociétés de commerce. En effet l'article 1873 s'exprime en ces termes : "*Les dispositions du présent titre* (Titre neuvième du contrat de société) *ne s'appliquent aux sociétés de commerce que dans les points qui n'ont rien de contraire aux lois et usages du commerce*". Quant au code de commerce, il ne fait que répéter, sous une autre forme, la disposition de l'article 1873. En effet, l'article 22 de ce code édicte que "*le contrat de société se règle par le droit civil. par les lois particulièr au commerce et par les conventions des parties*".

Il résulte de la combinaison de ces deux textes que les sociétés de commerce ne seront soumises au principe de l'article 1865,3°, que si elles sont basées sur l'*intuitus personae* comme les sociétés civiles, exception faite toutefois des cas où les lois particulières au commerce ou les conventions des parties en décidentautrement.

Or, les sociétés commerciales sont de différentes formes. L'article 19 du Code de Commerce en reconnaît trois espèces : la société en nom collectif,la société on commandite et la société anonyme. Mais la commandite se dédouble et constitue tantôt une commandite simple, tantôt une commandite par actions. A cette énumération il faut ajouter la société à responsabilité limitée, instituéeration de la personne; quelques-unes y sont complètement étrangères et ne tiennent compte que des capitaux; d'autres ont un caractère mixe, se rapprochant tantôt des premières, tantôt des secondes. Ainsi, nous pouvons classer les sociétés de commerce en trois groupes:

1° Sociétés de personnes (pures);
2° Sociétés de capitaux (pures);
3° Sociétés mixtes.

1° Sociétés de personnes (pures). - Elles comprennent la société en nom collectif et la société en commandite simple ou par intérêt.

La société en nom collectif est celle que contractent deux ou plusieurs personnes; elle a pour objet de faire le commerce sous une raison sociale (art 2,c. com.) et tous les membres répondent personnellement et solidairement de tout le passif de la société (art. 22, c. com.).

Puisque les associés sont ainsi solidairement et personnellement tenus de tous les engagements de la société, même de ceux qui sont signés sous la raison sociale

par l'un des associés, on comprend facilement que les associés doivent avoir confiance les uns dans les autres; c'est donc la considération personnelle *(intuitus personae)* qui est la raison de leur association, ce que prouve d'ailleurs l'incessibilité des parts d'intérêts.

La société en commandite simple ou par intérêts est celle qui comprend deux catégories de membres; d'une part, un ou plusieurs associés appelés "commandités", qui sont responsables du passif social, indéfiniment et solidairement entre eux; d'autre part, un ou plusieurs associés appelés "commanditaires", qui n'en sont tenus que jusqu'à concurrence de leur apport.

Du côté des commandités, *l'intuitus personae* est certainement pris en considéra - tion; du côté des commanditaires, il pourrait y avoir doute, en raison de leur responsabilité limitée. Mais cette limitation de la responsabilité n'a ici qu'un caractère accessoire. Elle n'empêche pas que le commanditaire n'entre dans la société qu'en considération de la personne des commandités et des autres commanditaires et inversement.

La preuve en est que les droits sociaux des commanditaires sont représentés par des parts d'intérêts, comme celles des commandités, et que ces parts ne sont pas librement cessibles (Reg. 23 juin 1913, D. 13, 1513). L'article 1861 du Code civil le déclare formellement, et il n'y a ni loi ni usage particuliers au commerce que en décident autrement. Il s'ensuit que lesdites parts sont intransmissibles à cause de mort.

On doit donc conclure que les sociétés en nom collectif et en commandite simp le obéissint au principe de la dissolution en cas de décès d'un associé.

2° Sociétés de capitaux (pures). - Ce sont les sociétés anonymes. Ces sociétés sont composées d'associés à responsabilité limitée, dont les parts sociales sont représentées par des actions qui sont librement cessibles. Là, il importe peu que les associés se connaissent, ou qu'ils aient confiance les uns dans les autres; il suffit qu'ils apportent leur apport. "La société de capitaux, disait M.Thaller (2), doit son crédit non pas aux personnalités qui en font partie, mais à l'importance des capitaux qu'elle met en valeur."

Ainsi l'intuitus personae n'existe pas; l'action peut être transmise à cause de mort aussi bien qu'entre vifs; la société continue malgré le décès d'un actionnaire.

3° Sociétés mixtes, se rapprochant par certains côtés des sociétés de personnes, par d'autres des sociétés de capitaux. - Elle comprennent:

a) Les sociétés en commandite par actions;
b) Les sociétés à responsabilité limitée.

La société en commandite par actions est composée de deux catégories de

(2) Thaller et Percerou, Traité de Droit Commercial, 6° éd. n° 261.

membres, comme la société en commandite simple ou par intirêt, mais avec cette différence que la part sociale du commanditaire est représentée par l'action qui, comme cele le d'une société anonyme, est librement cessible et négociable.

Du côté du commandité, rien n'est changé à la commandite simple ou par intérêts; l'intuitus personae existe; si l'un des commandités vient à mourir, la société sera dissoute en vertu de l'article 1865, 3, du code civil. Mais la mort d'un commanditaire ne dissout pas la société, qui continue de plein droit avec ses héritiers.

La société à responsabilité limitée (3). — La loi du 7 mars 1925 permet de constituer entre deux ou plusieurs personnes une société dans laquelle les membres ne sont tenus des dettes sociales que jusqu'à concurrence de leur apport, sans que, pour cela, cette société soit une société de capitaux pure. En effet, la société ne comporte pas d'actions. Les droits sociaux sont représentés par des parts d'intérêts, qui ne sont pas librement cessibles par leur titulaire. (Voir art. 21, 22, 23 et 24 de la présente loi.) Bien que la société soit ainsi fondée sur la considération de la personne, la nort d'un associé ne constitue pas une cause de dissolution de la société (sauf stipulation contraire dans les statuts). L'article 36 de cette loi le déclare expressément. Il y a ici une loi particulière au commerce, qui a apporté une dérogation au droit commun.

En résumé, parmi les sociétés de commerce, sont seules soumises au principe de l'article 1865, 3° du code civil :

1) La société en nom collectif, dans tous les cas;

2) La société en commandite simple, dans tous les cas;

3) La société en commandite par actions, dans le cas de décès d'un commandité.

En principe donc, la règle du droit romain et des codes français trouve son application pour les trois sortes de sociétés ci-dessus énumérées ; dans les cas spécifiés,ces sociétés sont donc dissoutes par la mort d'un associé.

VI

Mais cette règle n'est pas absolue. Elle est, en effet, fondée sur une présomption de volonté qui doit disparaître devant la stipulation contraire et, au besoin, devant les dispositions contraires de la loi.

---

(3) Sur la société à responsabilité limitée, voir:

a) Drouets : *La société à responsabilité limitée* (Commentaire de la loi du 7 mars 1925), 1 vol. 1925;

*b)*Lépargneur: *La loi nouvelle sur les sociétés à responsabilité limtée,* 1 vol. 1925.

b) Pic et Baratin : Commentaire de la loi sur les Sociétés à responsabilité limitée, 1 vol. 1926.

C'est ce que les Romains avaient déjà reconnu.

Paul, dans son 32e livre sur l'Edit (D, XVII, 2, 65, 9) s'exprime ainsi : *"Morte unius socie societas dissolvitur..... nisi in coeundâ societate aliter convenerit....."* : la société se dissout par la mort d'un seul..... à moins qu'il n'y ait eu dans le contrat une convention expresse du contraire.

Il en est de même pour les sociétés de publicains, qui se continuaient malgré la mort d'un associé (5).

Cette règle est passée dans l'ancien droit français (voir n° 146 de Pothier). Et le code civil a adopté ce principe en lui donnant une portée encore plus large. En effet l'article 1868 s'exprime en ces termes:

"S'il a été stipulé qu'en cas de mort de l'un des associés, la société continuerait avec son héritier, ou seulement entre les associés survivants, ces dispositions seront suivies, au second cas, l'héritier du décédé n'a droit qu'au partage de la société, eu égard à la situation de cette société lors du décès, et ne participe aux droits ultérieurs qu'autant qu'ils sont une suite nécessaire de ce qui s'est fait avant la mort."

En résumé, la question du sort des sociétés de commerce en cas de décès d'un associé est entièrement dominée par la distinction entre les sociétés de capitaux et les sociétés de personnes. En ce qui conerne les sociétés de capitaux, la règle de la dissolution par le décès ne s'applique pas et, en conséquence, il n'y a pas lieu de s'occuper de cette face de la question dans le présent travail. Au contraire, en ce qui concerne les sociétés de personnes, le décès d'un associé entraîne en principe la dissolution de la société. Mais cette règle n'est pas impérative et il peut y être dérogé par la convention contraire ou par une disposition de la loi fondée sur l'ordre public.

VII

De tous les développements qui précèdent, il résulte que la question envisagés consiste essentiellement à déterminer:

1° Le sort des sociétés de personnes dans les cas comportant la continuation de la société entre les associés survivants à l'exclusion des héritiers de l'associé du prédécédé;

2° Le sort des sociétés de personnes dans les cas comportant la continuation de la société avec les héritiers ou représentants de l'associé prédécédé.

3° Le sort des sociétés de personnes dans les cas comportant la continuation de la société en dehors de ceux prévus par l'article 1868, c. civ.

---

(4) Voir Institutes de Justinien 3, 24, de Societate, 5, qui reproduit les mêmes dispositions que le texte que nous venons de rapporter.

(5) Voir plus bas.

4° Le sort des sociétés de commerce dans les cas comportant la dissolution de la société.

D'où la division de cette étude en 4 chapitres, correspondant à chacun de ces points.

Enfin, en raison de la complexité des rapports internationaux, il n'est pas possible de faire abstraction du droit des pays étrangers ; un cinquième chapitre sera donc consacré à l'étude du droit comparé.

CHAPITRE PREMIER

DU SORT DES SOCIÉTÉS DE PERSONNES DANS LES CAS COMPORTANT LA CONTINUATION DE LA SOCIÉTÉ ENTRE LES SEULS ASSOCIÉS SURVIVANTS A L'EXCLUSION DES HÉRITIERS DE L'ASSOCIÉ DU PRÉDÉCÉDÉ

SECTION PREMIERE

Caractères de la clause de continuation de la Société entre les seuls associés survivants.

Comment doit-on analyser la clause de continuation de la Société entre les seuls associés survivants?

D'après M. Thaller cette clause doit s'analyser "en une cession conditionnelle de part sociale. Chacun des associés y consent au profit de l'ensemble des autres, au cas où il mourrait avant eux, et pour valoir à la date du décès. Cette cession est faite à titre de vente: les survivants devront donc indemniser en agrent les héritiers d'après la valeur de la part sociale estimée au moment du décès." (1)

Cette solution est conforme au principe de la fixité du capital social, mais le principe lui-même n'est pas absolu, car les parties peuvent par un commun accord rendu public, modifier le capital primitif, et M. Thaller nous a précisément donné comme exemple le cas où les associés conviennent de réduire le capital lorsqu'il y a retraite d'un associé (2). La part de cet associé, disait notre regretté maître, sera alors remboursée en la calculant à sa valeur au moment de cette retraite.

---

(1) Thaller et Percerou, Traité, 6e édition, n° 436.

(2) Thaller et Percerou, Traité, 6e édition, n° 377 et suiv.

II

Or, dans l'hypothèse envisagée, la situation créée par le décès d'un associé doit être réglée comme s'il s'agissait de la retraite de cet associé et non point de la cession conditionnelle de la part sociale.

La question présente un grand intérêt surtout au point de vue fiscal et au point de vue de l'obligation de garantie.

III

Au point de vue fiscal, si l'on considère notre clause comme une cession de la part sociale du défunt aux associés survivants, cette cession doit être assujettie au droit sur la vente des valeurs mobilières, qui est de 0.08% (L. 1926) et les héritiers du prémourant doivent en outre payer au fisc le droit de succession sur la valeur de la dite part sociale.

Si, au contraire, le décès d'un associé étail assimilé à une retraite, la part sociale du défunt serait directement dévolue à ses héritiers, et le fisc ne pourrait percevoir des droits successoraux, car le droit de mutation n'est pas dû sur les attributions que recoit un associé des apports qu'il a faits (3).

IV

Au point de vue l'obligation de garantie : Si l'on considère notre clause comme une cession de la part sociale du défunt aux associés survivants, cette cession est une véritable vente de fonds de commerce et elle engendre l'obligation de garantie, qui, à défaut de stipulation expresse à cet effet, comporte principalement défense au cédant, aussi bien qu'à ses ayants-droit, de troubler l'acquéreur dans la jouissance de la chose vendue; les héritiers de l'associé précédé n'auront donce pas le droit d'ouvrir une maison susceptible de faire concurrence à la Société continuèe. Si la mort d'un associé est considérée au contraire comme une sorte de retraite, les héritiers du précédé seront libres de toute obligation de garantie. C'est ce qui résulte des dispositions de l'article 1868, qui déclare que : "S'il a été stipulé qu'en cas de mort de l'un des associés, la Société continuera.....entre les survivants : au second cas "l'héritier du décédé n'a droit *qu'au partage* de la Société.....".

V

Or, le partage n'est qu'un acte juridique qui a pour fonction de diviser une chose commune (Exemple le capital social) en parts ou lots, qui seront attribués aux

(3) Wahl, *Traité de droit fiscal*, n° 551-I.

co-propriétaires, M. Planiol a fait remarquer qu'il n'y a pas de partage dans le cas où l'un des indivisaires vend ou donne à un autre sa part dans la chose commune, malgré l'identité de résultat avec celui que l'on peut obtenir d'un partage (4).

Nous croyons donc que, pour se conformer à l'article 1868, on doit assimiler la liquidation de la part sociale de l'associé décédé non point à une cession, mais à un partage.

VI

Il est toutefois une difficulté que soulève la solution proposée; c'est celle de savoir si l'on doit liquider réellement la Société, ou s'il suffit de procéder à une opération fictive de partage, puisqu'il y a partage et non cession.

A notre avis, la liquidation fictive suffit, car ce qu'ont voulu les associés en contractant, c'est éviter le partage en nature susceptible d'arrêter la marche de l' entreprise. (Cette question sera étudiée d'une façon plus détaillée dans la section suivante).

(4) Voir Planiol, Traité élémentaire de droit civil,t,l,n° 2498.

SECTION II

DROITS ET DEVOIRS RESPECTIFS DES ASSOCIES SURVIVANTS ET DES HERITIERS DE L'ASSOCIE PREDECEDE

I

Il résulte de l'article 1868 C. civ. qu'en principe l'héritier du prédécédé peut réclamer immédiatement la part sociale du défunt, et que cette part sera calculée d'après la situation de la Société lors du décès; l'héritier ne participe aux droits ultérieurs qu'autant qu'ils sont une suite nécessaire de ce qui s'est fait avant la mort de l'associé auquel il succéde. Les autres opérations qui seront passées après le décès lui demeureront étrangères.

En ce qui concerne le mode de règlement, la loi laisse les parties libres de le fixer comme elles l'entendent. Ainsi, pour faciliter le règlement des comptes ou pour toute autre raison, les contractants peuvent, au lieu de suivre la règle de l' article 1868, prévoir l'attribution immédiate de la part du défunt à ses héritiers au moyen d'une annuité répartie sur plusieurs exercices.

Cette stipulation a le grand avantage de faciliter la liquidation de la situation en évitant à la Société des paiements immédiats trop considérables et susceptibles de nuire à son fonctionnement. Elle est d'ailleurs de règle en droit anglais pour les Sociétés dites "Partnership" (5).

II

Mais, à défaut de stipulation précise, comment va-t-on procéder au règlement de comptes entre les associés survivants et l'héritier du prédécédé ? C'est là une question célèbre qui a donné lieu à des divergences d'opinions.

D'après une première opinion, on doit procéder à une liquidation effective de la Société afin de répartir l'actif social au prorata des droits et devoirs de ses

(5) Voir plus bas : chapitre v, Section IV.

membres. S'il existe des biens en nature, on doit les vendre pour les convertir en argent, sauf aux survivants à se porter acquéreurs des dits biens, s'ils veulent les conserver. Les partisans de cette opinion s'appuient sur l'article 1868, aux termes duquel l'héritier de l'associé décédé a droit au partage de la Société; ils estiment qu'il ne saurait y avoir de partage sans liquidation réelle, et ils exigent cette dernière.

III

Cette solution, bien que conforme à la lettre du texte, nous semble inadmissible, car elle conduirait à des résultats contraires à la volonté des parties. Ce que les contractants ont voulu, c'est la continuation de l'entreprise, tandis que la liquidation arrêterait sa marche, peut-être en pleine prospérité. Et comme, en pareille matière, l'intérêt général, qui veut la continuation des sociétés, coincide avec la volonté des parties, il est difficile de ne pas écarter cette première opinion pour se rallier à l'opinion dominante, dont nous allons exposer les traits principaux :

IV

La liquidation, d'après cette seconde opinion, ne peut être que fictive, c'est-à-dire que, pour déterminer la part du défunt, il suffit d'évaluer les éléments de l'actif et du passif de la Société, en tenant compte des résultats, bons ou mauvais, produits par les opérations en cours jusqu'au décès, en tant qu'elles se rattachent d'une manière indivisible aux opérations antérieures au décès (6).

Cette évaluation sera normalement faite à l'amiable.

Mais elle sera judiciaire dans les cas suivants:

1° Désaccord entre les intéressés (7).

2° Absent parmi les intéressés (8).

3° Incapable parmi les intéressés (9).

V

Afin de simplifier le règlement, les contractants insèrent souvent une clause portant qu'il sera procédé à cette évaluation d'après le dernier inventaire social antérieur au décès. La validité d'une telle clause est hors de doute.

Cette clause doit être considérée comme un forfait en vertu duquel les héritiers de l'associé ne pourront demander leur part des bénéfices réalisés entre l'inventaire et le décès.

---

(6) Thaller et Pic, *Traité des sociétés*, t. I, n° 598.

(7) (8) (9) Art. 819 Code Civ.

En effet, étendre au jour du décès les droits de l'associé décédé serait rendre possibles des contestations et donner ouverture à des difficultés, alors que, dans une pensée de prévoyance, les membres de la Société veulent précisément éviter des contestations et des difficultés.

Trois questions se posent au sujet de ce mode d'évaluation.

VI

1° Tout d'abord, quel est le sens des mots "dernier inventaire"? Ces mots ne doivent s'entendre que de l'inventaire dressé du vivant de l'associé décédé et signé par lui, ce qui exclut non seulement l'inventaire simplement commencé avant le décès, et dont l'achèvement n'a lieu qu'à une date postérieure, mais même l'inventaire terminé conformément aux statuts, mais non encore signé, car, pour être opposable aux tiers, il faut que l'inventaire puisse être considéré comme accepté par le défunt et c'est de l'apposition de sa signature sur l'inventaire que l'on peut déduire son acceptation.

VII

2° La clause portant que l'inventaire sera dressé à l'amiable, est-elle valable lorsqu'il y a des mineurs parmi les héritiers ? Le doute provient de l' article 451 Code civil d'après lequel un inventaire notarié est exigé à l'ouverture de la succession lorsqu'il y a des héritiers mineurs.

La jurisprudence estime avec raison qu'il ne faut pas confondre l'inventaire de la succession dressé en la forme authentique, pour protéger efficacement le mineur contre les abus de pouvoir du tuteur, et l'inventaire de la Société pour lequel la forme S.S.p. est d'usage.

En effet, les convention régulièrement intervenues entre les associés constituent, en cas de décès de l'un déux, des charges de sa succession et doivent être exécutées par ses héritiers, quels qu'ils soient, majeurs ou mineurs. L'article 1122 ne fait pas de distinction entre les héritiers majeurs ou mineurs.

Sans doute la part d'actif social de l'associé décédé formera un des éléments de l'actif de sa succession et devra être partagée entre les ayants droit, suivant leur qualité, dans les formes et avec les garanties prescrites par la loi civile pour les partages intéressant des mineurs, mais il ne s'ensuit pas que cet élément d'actif ne puisse être déterminé conformément aux prescriptions de la convention sociale, convention que les besoins du commerce ont sanctionnée et que la loi n'a pas défendue (10).

(10) Cass. 30 Nov. 1892, D. P. 94.1.83.

VIII

3° Les héritiers du défunt peuvent-ils exiger le partage relativement aux valeurs constituant le fonds de réserve?

Il n'y a évidemment pas de difficulté dans le cas où les statuts règlent expressément le sort du fonds de réserve dans l'hypothèse envisagée. Il n'en est pas de même dans les cas de silence des statuts, et les opinions sont partagées.

D'après un premier système, le fonds de réserve ne peut représenter que les bénéfices accumulés; ou bien une partie du fonds social. Il s'ensuit que, dans un cas comme dans l'autre, les héritiers ont le droit d'en réclamer le partage immédiat (11).

D'après un second système, le fonds de réserve une fois constitué a pris un caractère spécial. Il a pour but de protéger les associés contre les pertes futures. On ne peut donc l'assimiler ni aux bénéfices ni au fonds social. C'est une masse *sui generis* et, par conséquent, les héritiers de l' associé prédécédé ne peuvent réclamer le partage immédiat du fonds de réserve. La cour de Dijon a rendu, le 22 janvier 1877, un arrêt arrêt en ce sens (11 *bis*). Mais malheureusement cet arrêt ne vise que l'interprétation des statuts d'une société. Ces statuts déclaraient que les héritiers de l'associé décédé auraient le droit de *retirer sa mise de fonds,* ainsi que sa part des bénéfice constatés par le dernier inventaire précédent le décés. Mais le fonds de réserve n'avait pas figuré dans l'inventaire précédent, et, quant aux termes *"Retirer sa mise de fonds"*, ils signifient simplement : *retirer son apport social.* La cour a donc décédé que les statuts n'attribuaient aux héritiers aucun droit sur le fonds de réserve.

Nous croyons que ce système est le meilleur, étant donné le caractère spécial du fonds de réserve que les associés ont entendu conserver aussi longtemps que l'aléa subsiste, c'est-à-dire jusqu'à la fin de la société. Le décès de l'une des associés ne peut priver les survivants de la garanti qu'ils tiennent d'une convention à laquelle le défunt était partie, et l'article 1868 oblige les héritiers du prédécédé la respecter.

Remarquons, d'autre part, que, tant que dure la société, on ne peut savoir ce que sera le sort ultérieur du fond de réserve. Or, si ce fonds était absorbé (comme dans l'espèce sur laquelle a statué l'arrêt de la Cour de Dijon) et que l'on ait attribué prématurément une part de ce fonds aux héritiers en question, ceux-ci ne supporteraient pas cette absorption. Il y aurait donc inégalité entre associés ce qui est interdit par le principe même de la société.

D'autre part, le fonds de réserve, une fois constitué, sert de garantie aux créanciers sociaux. On ne saurait donc attribuer une part de cette garantie aux héritiers du défunt au détriment de créanciers sociaux.

(11 et 11 *bis*). D. P. 79.2.73

Toutefois les héritiers ont bien un droit sur la réserve, mais ce droit est en suspens jusqu'au terme convenu ou, à défaut de stipulation expresse, jusqu'à fin de la société. A partir de ce moment le droit des héritiers est devenu exigible et ils pourront prendre leur part proportionnellement dans la réserve.

Nous reconnaissons que la solution, qui s'impose aux héritiers, consistant à attendre le partage du fonds de réserve jusqu'à la fin de la société en cas de défaut de stipulation expresse du terme convernu, est défectueuse. Mais on ne peut pas décider autrement sans disposition expresse de la loi, c'est pourquoi nous proposons, dans notre conclusion, que la loi fixe à cet égard une limite le temps pour suppléer à la volonté des parties.

CHAPITRE II

DU SORT DES SOCIÉTÉS DE PERSONNES DANS LES CAS COMPORTANT LA CONTINUATION DE LA SOCIÉTÉ ENTRE LES ASSOCIÉS SURVIVANTS ET LES REPRÉSENTANTS DE L'ASSOCIÉ PRÉDÉCÉDÉ.

I

En droit romain, la clause prévoyant la continuation de la société entre les associés survivants et les héritiers de l'associé prédécédé n'était pas admise (1),sauf dans le cas où il s'agissait des sociétés de publicains, dont la continuation et la régularité de fonctionnement étaient exigées par la nécessité publique. La raison de cette prohibition provient du caractére personnel de la société romaine, caractère que nous avons montré au début de notre étude. Or, les héritiers pouvaient être, lors du contrat, des personnes incertaines et inconnues (2),qu'il paraissait dangereux d'associer aux survivants.

II

Dans l'ancien droit français, la question était discutée, Pothier et Masuer étaient tous deux d'avis qu'on pouvait stipuler valablement la continuation de la société entre les associés survivants et les héritiers de l'associé décédé (3). Depeisse était d'une opinion contraire (4).

III

Le code civil a suivi l'opinion de Pothier et de Masuer.

Treilhard a, dans l'exposé des motifs, fait la déclaration suivante. "Nous ne trouvons rien qui blesse la bonne foi, les convenances, ni moeurs dans la clause qui admet l'héritier de l'associé; si telle a été la volonté des parties, pourquoi ne serait-elle pas exécutée ?" (5).

---

(1) Dig. Pro socio, L. 35, 459.

(2) Dig. Pro socio, L. 59; Pothier : *Du contrat de société, n° 145.*

(3) Pothier *: Du contrat de société,* n° 145, Masuer : *La pratique; Des associations,* titre XXVIII, n° 35.

(4) *Des contrats.* Part. I, titre III, Sect. III, n° 4.

(5) Exposé des motifs au Corps législatif, Fenet, tome XIV, p. 403.

On pourrait, sans doute, objecter que cette clause va à l'encontre même de la notion *d'intuitus personnae* qui constitue le principal mobile des associés d'entrer dans la société; mais cette objection ne nous paraît pas décisive.

M. Guillouard estime avec raison que "les associés savent mieux que personne si la nature de leur société peut comporter l'admission d'un inconnu dans leurs rangs et, s'ils stipulent que l'héritier prendra la place de son auteur, c'est qu'ils savent que leur société n'en souffrira pas. D'un autre côté il est possible qu'ils connaissent l'héritier de l'associé, que cet héritier doive même prendre part, du vivant de son auteur, aux opérations de la société et il n'y a rien de plus naturel alors que de le voir élevé au rang d'associé " (6).

Enfin, c'est surtout l'intérêt privé des associés qui est en jeu, il est donc normal que la loi leur laisse le soin d'y veiller comme bon leur semble.

Dès lors, pour les mêmes raisons, on doit admettre aussi que les associés peuvent stipuler la continuation de la société non seulement entre les survivants et les héritiers du prédécédé, mais aussi entre les survivants et les représentants du prémourant.

(6) *Du contrat de société,* n° 296.

SECTION PREMIÈRE

Continuation entre les associés survivants et les héritiers de l'associé prédécédé.

§ 1. *Sens du mot "héritiers"*

I

Si l'acte constitutif porte que la société continuera avec les héritiers du décédé, plusieurs auteurs admettent que l'expression " héritiers " doit s'entendre aussi bien des héritiers testamentaires que des héritiers *ab intestat,* des héritiers légitimes que des successeurs irréguliers, comme le conjoint (7).

On n'aperçoit pas, dit M. Duvergier, de motif pour établir une distinction entre les diverses classes d'héritiers.

Selon nous, l'expression " héritiers ", ne doit pas être étendue à toutes les catégories de personnes qui succèdent à l'associé décédé. Tout d'abord, il est bien évident que l'extension de l'application du mot "héritier" à des successeurs irréguliers comme l'Etat, ou à des légataires particuliers, est inconciliable avec la notion d'*intuitus personae* qui domine la création et le fonctionnement des sociétés envisagées. D'autre part, la clause portant que la société continuera avec les représentants du prémourant est valable. Pourquoi donc les associés qui veulent donner une large portée à la clause ne le déclaren-ils pas expressément, au lieu de se contenter de l'expression "héritiers" ?

Nous estimons donc que, si les associés se servent de cette expression, c'est qu'ils ont voulu adopter le sens naturel que la loi a donné au mot "héritiers" c'est-à-dire viser exclusivement ceux qui succèdent en principe à tout l'actif et à tout le passif du défunt. Ces personnes sont les parents légitimes et naturels.

II

En ce qui concerne les successeurs irréguliers, notamment l'Etat, ils ne sont tenus des dettes du défunt que jusqu'à concurrence de l'actif héréditaire. Ils doivent donc être considérés comme successeurs aux biens et non comme héritiers.

---

(7) Toullier, t. 20, n° 440. Pont : *Du contrat de société,* n° 715. Guillouard, *idem,* n° 300. Troplong,- *idem.* n° 952.

III

Quant aux légataires universels et à titre universel, leur situation dépend de l'étendue de l'obligation aux dettes qu'on leur impose. Cette question est très discutée dans le droit civil, auquel nous renvoyons pour l'étude plus approfondie de la question (8).

Mais en la matière, nous admettons que s'ils sont tenus des dettes *ultra vires,* ils sont inclus dans le mot "héritiers" et inversement.

§ 2.— Caractères de la clause de continuation de la Société entre les associés survivants et les héritiers de l'associé décédé.

En ce qui concerne les caractères de cette clause, nous avons deux questions à examiner; tout d'abord, cette clause doit-elle être obligatoirement exécutée? Et ensuite, est-elle exclusivement personnelle?

1.— Cette clause doit-elle être obligatoirement exécutée?

I

A l'égard des associés survivants, tout le monde est d'accord pour admettre que la clause est obligatoire, car elle est une clause statutaire à laquelle tous les associés ont adhéré par avance; mais, à l'égard des héritiers de l'associé prédécédé, la question est très discutée.

II

D'après le premier système, la clause est purement facultative : les héritiers peuvent tout en acceptant la succession, refuser de faire partie de la société. M. Pont, qui a soutenu ce système, invoque l'opinion de Domat, dont voici les termes :

"S'il avait été convenu entre les associé que la Société serait continuée entre les héritiers, cette convention renfermerait la condition que les héritiers seraient agréés, et qu'eux aussi agréeraient les autres. Et elle n'aurait pas cet effet que les personnes qui ne pourraient s'associer fussent, contre leur gré, liées en société." (9).

M. Pont cite en outre un arrêt de la cour de Caen du 19 novembre 1857, dans lequel on lit le considérant suivant:

---

(8) V. J. Perceron : *La liquidation du passif héréditaire,*. Paris, 1906 (Extrait de la Revue trimestrielle de Droit Civil, 1905).

(9) *Les lois civiles,* I, titre VIII, section II, Aubry et Rau IV, 384, par. 4, note 8, page 569.

"Considérant... que cette stipulation à laquelle il (l'héritier) n'avait point participé, ne pouvait lui imposer une obligation et ne formait à son respect aucun lien de droit; — qu'il ne pouvait, d'ailleurs être tenu d'exécuter cette disposition des statuts comme héritier de son père, parce que ce n'était pas en cette qualité qu'il devait remplacer son père de plein droit comme sociétaire, mais par suite *d'une désignation spéciale* qui ne devait profiter qu'à lui seul et non à la succession....., son co-héritier ne devant point faire partie de la société....."

III

La formule générale du premier système a été critiquée par certains auteurs, qui estiment qu'une distinction doit être faite entre le cas où l'associé prédécédé a désigné spécialement un de ses héritiers pour le remplacer dans la société et le cas où les statuts portent que la société continuera avce les héritiers du prédécédé. Dans le premier cas, l'héritier pourrait refuser l'offre qui lui est faite, car il s'agit à son égard, d'une stipulation qui ne deviendra obligatoire que si le bénéficiaire l'accepte. — Mais, dans le second cas, la clause n'est pas une stipulation pour autrui; elle est une charge de la succession, charge à laquelle les héritiers ne peuvent se soustraire qu'en renonçant à la succession. C'est la solution qui paraît être admise par la Cour de Caen (Voir le considérant précité).

IV

Ainsi, dans ce second système comme dans le premier, on admet que la clause n'a pas un caractère obligatoire lorsqu'elle ne vise qu'un héritier.

Il y a au contraire désaccord entre les deux systèmes lorsque la clause vise plusieurs héritiers. D'après le premier système, elle demeurera facultative, tandis que, d'après le second, elle deviendra obligatoire; — Nous pensons que les partisans du second système confondent la succession et les héritiers eux-mêmes. Peut-être cette confusion est-elle due à la règle édictée par l'article 1122 du Code Civil d'après laquelle "on est censé avoir stipulé pour soi et pour ses héritiers" (10).

Mais cet adage a été imaginé pour expliquer la transmission des droits et obligations dû défunt à ses successeurs à titre universel, car les droits et obligations sont contractés au nom personnel du défunt.

L'hypothèse à laquelle se réfère l'art 1122 c. civ. est donc différente de celle dans laquelle l'associé décédé a stipulé qu'en cas de décès ses héritiers le remplaceraient dans la société.

---

(10) Article 1122, Code Civ.

A notre avis, la situation de cet associé équivaut à celle d'un porte-fort qui s'engage à faire adhérer ses héritiers à la société.

Or, en pareil cas, ceux-ci sont protégés par la règle *"nemo alienum factum promittere potest :* on ne peut s'engager que pour soi-même (art. 1119, c. civ.)". Et il faut en conclure que la clause ne peut être obligatoire.

D'autre part, la solution du second système donnerait lieu à des difficultés lorsqu'il y a des mineurs parmi les héritiers, car ils seraient liés par le caractère obligatoire de la clause, contrairement aux principes, qui requièrent la capacité de commerçant (Voir le paragraphe 4 du présent chapitre).

Nous estimons donc que la clause consentie par le défunt ne doit pas être obligatoire, même dans le cas où il s'agit de tous les héritiers, et que ceux-ci sont dans la même situation que celle du bénéficiaire d'une stipulation pour autrui (11).

En d'autres termes, le second système doit être écarté et c'est le premier qui doit être considéré comme le meilleur.

VI

Si nous envisageons le côté de la succession, la question change d'aspect: l'associé prédécédé, avons-nous dit, est considéré comme un porte-fort qui a promis le fait de ses héritiers; si ceux-ci refusent d'entrer dans la société, le porte-fort manque à son obligation, et il sera par conséquent condamné à des dommages-intérêts, s'il y a lieu. Ces dommages-intérêts seront payés par la succession et suivant les régles du droit commun. Si donc les héritiers ne sont pas obligatoirement tenus d'exécuter la clause, ils ne sont néanmoins pas libres de causer à la société un dommage.

II. — Cette clause est-elle personnelle?

Elle doit être personnelle, car, d'une part, on ne peut pas étendre son application par analogie. Si, étant convenu que la société continuera malgré la mort de tel associé, c'est un autre qui vient à mourir; la société sera dissoute. Admettre la solution contraire serait violer la règle suivant laquelle les modifications de la constitution ne peuvent résulter que d'actes dûment rendus publics.

---

(11) Toutefois, en droit, il y a une disposition expresse de la loi qui déclare que : " si la société comprend expressément les héritiers, ceux-ci, s'ils ont accepté la succession, sont tenus d'observer la volonté du défunt. " (Art. 1208 C. Comm. Aulr.). Cette disposition ne doit être considérée que comme une dérogation au principe du droit commun, principe que nous avons étudié plus haut.

Si l'héritier désigné vient à mourir à son tour, la société ne pourra continuer entre les associés survivants et les héritiers de cet héritier (à moins qu'une nouvelle convention entre l'héritier et les associés ne soit intervenue à cet effet). Car d'abord une telle continuation serait contraire à l'esprit du droit, qui ne veut pas organiser une cause *perpetua successionis*. Ensuite elle aboutirait à une véritable substitution prohibée(12).

§ 3. *Manière dont l'héritier succède à la part du défunt.*

I

Nous avons dit précédemment que l'expression " héritiers" doit s'entendre de ceux qui succèdent en principe à tout l'actif et à tout le passif du défunt. Par conséquent, la première condition essentielle à remplir par les parents à l'effet de remplacer le défunt dans la société, est d'accepter la succession pour acquérir la qualité d'héritiers. Il faut ensuite-deuxiéme condition-qu'ils acceptent la stipulation faite par leur auteur.

Si les héritiers majeurs et maîtres de leurs droits acceptent purement et simplement la succession, il n'y aura aucune difficulté, ces héritiers entreront dans la société aux lieu et place du défunt.

II

Les difficultés se produisent lorsqu'il se trouve des mineurs parmi les héritiers.

En effet, les mineurs ne peuvent accepter la succession que sous bénéfice d'inventaire (art, 461 C. Civ.). Comment mettre en harmonie la règle d'après laquelle l'héritier bénéficiaire n'est tenu des dettes qu'*intra vires successionis* avec celle qui impose à l'associé en nom de répondre des dettes sociales au delà de son apport ?

D'autre part, l associé en nom est commerçant. Or, un mineur ne peut être commerçant qu'après avoir atteint l'âge de 18 ans et avoir été émancipé (art. 2 C. Com.).

III

Ce sont là deux sources de difficultés qui ont divisé la doctrine et la jurisprudence. Nous écarterons tout d'abord les points sur lesquels tout le monde est d'accord. Il en est ainsi lorsqu'il s'agit de la succession à une part de commanditaire, succession dont l'effet est toujours compatible avec la qualité d'héritier bénéficiaire. De même, il n'y aura aucune difficulté, si les statuts stipulent que la société se transformera en commandite à l'égard des héritiers.

---

(12) Art. 896 C. Civ.

C'est lorsqu'il s'agit de la transmission de la part d'un associé en nom, avec son véritable caractère, à l'héritier mineur ou à l'héritier majeur qui accepte bénéficiairement la succession, que les difficultés surgissent.

IV

D'après la jurisprudence et une fraction de la doctrine, la continuation de la société doit avoir lieu, alors même que l'héritier serait mineur et qu'il n'aurait pas l'âge exigé par la loi pour exercer le commerce (1).

Cette opinion s'appuie sur deux arguments: la tradition historique et le principe *"contractus legem ex conventione accipiunt"*: les contrats reçoivent leur loi de la convention (art. 1101 C. Civ.).

En ce qui concerne la *tradition historique,* M. Troplong rappelle que, dans l'ancien droit, les sociétés taisibles (2) se continuaient sans difficultés avec les héritiers mineurs de l'associé précédé, et rien n'indique que le droit nouveau ait voulu déroger sur ce point à la tradition historique.

En ce qui concerne le *Principe "Contractus legem ex conventione accipiunt",* M. Troplong estime que la solution contraire conduirait à des résultats désastreux pour les sociétés qui seraient dissoutes pour cause de minorité de l'héritier d'un associé prémourant. Ce serait les priver du bénéfice d'un pacte nécessaire à leur prospérité. Il conclut ainsi : "La continuation de la société ne saurait être jugée du "même oeil que la constitution de la société. Celle ci est une oeuvre de volonté; celle-là est la charge de l'héritage. C'est un pacte légalement formé qui se transmet avec la succession, *"Tam haeredibus nostris quam nobis metipsis caremus."*

V

Les deux arguments invoqués pour donner appui à la solution du premier système ne reposent pas sur une base bien solide. En effet, il s'agit ici non pas d'une simple interprétation de volonté, mais d'une question de capacité, qui échappe au principe de la liberté des conventions. Quant à la tradition historique, si l'on se place au point de vue individuel des mineurs, sa modification résulterait suffisamment de ce que le droit nouveau exige une certaine capacité pour exercer le commerce.

L'opinion contraire compte des partisans autorisés.

" On n'a pas ici, disent MM. Thaller et Percerou, la ressource de dire, comme nous l'avons fait pour un commerce individuel dévolu au mineur, que le titre et

(1) Voici les décisions de la jurisprudence à ce sujet : Cass. 10 nov. 1847. D. 47.1.353.
Aix, 16 déc. 1868. D. 71.2.70.
Riom, 21 mai 1884, D. 85.2.86.
Req. 2 mars 1885, D. 85.1.444.

(2) Sur les sociétés saisibles, voir : Chartier, thèse,Paris, 1912.

la responsabilité du commerçant passeront à la personne investie de l'usufruit légal, ou qu'on donnera le fonds de commerce en location jusqu'à la majorité de l'héritier de l'associé décédé. Car l'attribution de la part sociale en jouissance à un usufruitier ou à un locataire blesse elle-même un principe essentiel, à savoir que l'intérêt est incessible. Il n'y a point trace dans l'acte constitutif que la société puisse devenir, par l'effet d'un décès, l'objet de l'ingérance d'un tuteur ou d'un preneur étranger (3)''.

De deux choses l'une, par conséquent : ou bien le mineur est parvenu à l'âge légal, c'est-à-dire dix-huit ans, et il pourra, s'il veut profiter de la clause de continuation, se faire habiliter dans les formes légales (4) , ou il n'a pas encore atteint cet âge, et, dans ce cas, la clause sera sans application possible (5) .

Cette solution est conforme non seulement aux principes généraux qui régissent les successions et la société, mais encore à la règle spéciale à la matière et suivant laquelle la clause de continuation de la société entre les associés survivants et les héritiers de l'associé prédécédé n'est pas obligatoire.

Le mineur, qui n'est pas habilité pour faire le commerce, ne peut donc être lié par cette clause.

En résumé, si l'héritier unique ou si tous les héritiers sont incapables, la Société sera dissoute, à condition, bien entendu, qu'il n'y ait pas de clause autorisant la continuation de la société entre les associés survivants seuls.

Si l'un d'eux est capable de faire le commerce, la société continuera avec celui-ci, à l'exclusion des héritiers incapables.

VI

On pourrait objecter à ce second système que l'article 1868 C. Civ., qui permet de continuer la société avec les héritiers de l'associé prédécédé, ne fait pas de distinction entre les héritiers majeurs et mineurs, et ce devrait donc être la succession elle même qui continue à faire partie de la société, et non les héritiers pris individuellement. — Cette objection doit être écartée, car elle aboutirait à la fiction de la survie indéfinie de la succession. Or, l'article 815 C. Civ. proclame que nul ne peut être contraint à demeurer dans l'indivision. D'autre part, étant donné que la clause équivaut à une stipulation pour autrui, et non à une charge de la succession, les héritiers doivent être considérés individuellement.

---

(3) Thaller et Percerou, Traité n° 438.

(4) Code de Commerce, articles 2 et 3.

(5) Thaller et Pic, n° 603; Delange, t. 2, n° 652. Duvergier, t. XX, n° 441; Lyon Caen et Renault, *Traité des Sociétés,* t. II, n° 319. Arthuys, *Traité des Sociétés,* t. II, n° 728.

VII

On pourrait aussi objecter à ce second système qu'il confére à chacun des héritiers une voix dans la société, puisque ce n'est pas la succession qui fait partie de la société, mais les héritiers pris individuellment; et qu'il y a là une iniquité. En effet, l'associé prédécédé, de son vivant, n'avait qu'une seule voix; ses héritiers ne devraient pas avoir plus d'avantages que lui. Mais cette objection est mal fondée, car, si les héritiers ont chacun une voix, c'est qu'ils sont chacun tenus indéfiniment et solidirement des obligations sociales. C'est là une situation qui justifie leur droit de vote.

SECTION DEUXIÈME

CONTINUATION DE LA SOCIÉTÉ ENTRE LES ASSOCIÉS SURVIVANTS ET LES " REPRÉSENTANTS " DE L'ASSOCIÉ PRÉDÉCÉDÉ

Les représentants de l'associé prédécédé peuvent être : ou bien des personnes n'ayant aucun lien de parenté ni d'alliance avec le défunt, ou bien le conjoint survivant (1).

§ 1. — *Représentants en général*

Quand les statuts portent que la société continuera avec les représentants du défunt, on doit entendre par "représentants" tous les ayants droit de l'associé prédécédé, même celui qui acquiert, sur la poursuite des créanciers de ce dernier, les droits du défunt (Paris, 13 août 1834. S. 1834. 2674). Ces représentants peuvent ou bien entrer dans la société ou bien refuser de le faire, car leur situation est analogue à celle du bénéficiaire d'une stipulation pour autrui.

§ 2. — *Conjoint survivant.*

Au sujet du conjoint survivant, nous avons trois questions à examiner. Tout d'abord la clause portant que la société continue avec le conjoint survivant de l'associé prédécédé, ne serait-elle pas nulle, en vertu des articles 1097 et 1099 du code civil ? Sinon, est-elle obligatoire à l'égard de ce conjoint ? Enfin, quels sont les rapports de celui-ci avec la succession ?

1° *La clause est-elle considérée comme nulle ?*

Il faut se demander, tout d'abord, si pareille clause ne serait pas nulle. En effet, les articles 1097 et 1099 du C. Civ. interdisent la donation entre les époux pendant le mariage. Or ne pourrai-t on pas considérer la clause comme une donation déguisée que le conjoint décédé aurait faite au survivant ? Mais, en réalité, il ne peut y avoir donation que lorsqu'il y a volonté de gratifier; or, la clause n'implique pas que le conjoint survivant en tirera un bénefice, parce qu'il est difficile de prévoir dans quel état

(1) C'est ce qui résulte de la place qu'on lui a donnée dans le code, à l'article 767, sous la rubrique " Des successions irrégulières ".

seront les affaires de la société au moment du décès; à cette date, la part de l'associé peut être nulle.

La clause ne tombe donc pas sous le coup des articles 1097 et 1099 C. Civ. (2). Mais à la dissolution de la société, s'il résulte de cette dissolution un avantage pour le conjoint survivant, it y aura lieu à récompense à la succession du conjoint décédé, suivant les régles du droit commun.

2° La clause est-elle obligatoire à l'égard du conjoint survivant?

S'il s'agit d'une stipulation faite par le mari au profit de la femme survivante, le caractère obligatoire ou facultatif de la clause dépendra du régime matrimonial que les époux ont adopté.

Dans le régime de la communauté légale, le mari, en sa qualité de chef de la communauté, a le droit d'aliéner les biens de la communauté; il pourra *a fortiori* insérer dans les contrats de société passés entre la communauté et des tiers toute clause susceptible de maintenir l'existence du pacte social et d'éviter, au moment de la dissolution de la communauté, une liquidation inopportune et précipitée, pouvant entraîner la ruine de la société. La femme commune en biens qui accepte la communauté est obligée d'entrer dans la société aux lieu et place de son mari (3). Mais si elle renonce à la communuté, elle ne sera pas liée par la convention conclue par son mari, qui ne vaut que comme une stipulation pour autrui.

Dans les autres régimes matrimoniaux, le mari peut stipuler la continuation de la société avec la femme en ce qui concerne les biens tombant sous son pouvoir de disposition ou même d'administration. Cette stipulation sera obligatoire pour la femme (sauf en cas de renonciation possible et permise par la loi), car elle ne saurait être considérée que comme un acte d'administration. Ainsi le mari dotal peut valablement consentir la continuation, avec la femme survivante, de la société à laquelle il a versé, pour son apport, les meubles dotaux de la femme (4). Mais le mari, sous le régime de la séparation de biens, n'a pas en principe ce pouvoir (sauf dans certains cas exceptionnels) (5).

Quand il s'agit d'une stipulation faite par la femme au profit du mari survivant, cette stipulation ne vaudra que comme une stipulation pour autrui et, par conséquent, elle ne sera pas obligatoire pour le mari.

---

(2) Voir Paris 24 Janvier 85, D. 88 I 401.

(3) Paris, 24 Janvier 85, sous req. 6 fév. 1888 D. 88 I.401.

(4) Comp. Art 1549 C. Civ.

(5) Exemple : lorsqu'il y a mandat de la femme art. 1577 C. civ.

3° *Quels sont les rapports entre le conjoint surrivant et la succession de l'associé décédé.?*

Si les statuts de la société contiennent une clause portant qu'au cas de décès de l'un des associés, l'époux survivant succédera à la part de son conjoint décédé dans la société, à charge pour le conjoint survivant de rembourser aux héritiers du prémourant le montant de leurs droits dans la Société. M. Houpin estime avec raison qu'il s'agit là d'une cession de droits sociaux, d'une vente par l'époux prémourant au survivant, qui, bien que ne devant produire son effet définitif qu'au décès, résulte du contrat de société et se lie intimement avec lui.

Cette clause doit tomber sous l'application de l'art. 1595 C. Civ., lequel prohibe la vente entre époux, si ce n'est dans les trois cas qu'il détermine.

La société sera donc dissoute.

Si l'époux associé veut assurer à son conjoint survivant le droit de conserver sa part dans la société, à charge de payer une certaine somme d'argent aux héritiers, il ne peut atteindre ce but, en l'absence d'une stipulation dans le contrant de mariage, qu'au moyen d'une disposition de dernière volonté (6).

Il résulte, *a contrario,* de l'argument précité, que si la clause porte que la société continuera avec le conjoint survivant, sans imposer à celui-ci aucune charge, elle ne permet pas aux héritiers du conjoint prédécédé de réclamer au survivant la valeur de la part de leur auteur; car une pareille allégation impliquerait une vente entre époux qui entraînerait la dissolution de la société, ce qui est contraire à l'intention des associés.

(6) V. Houpin. *Journal des Sociétés Civiles et Commerciales,* année 1894, p. 89-90.

CHAPITRE III

LE SORT DES SOCIÉTÉS DE PERSONNES DANS LES CAS COMPORTANT LA CONTINUATION DE LA SOCIÉTÉ EN DEHORS DE CEUX PRÉVUS PAR L'ARTICLE 1868 DU CODE CIVIL.

Nous avons étudié, dans les chapitres précédents, les deux modes de continuation de la société prévus par l'article 1868. Ces deux modes, comme nous l'avons constaté, peuvent donner lieu à des fifficultés susceptibles de s'opposer à la réalisation des projets formés par les associés, soit en raison de l'incapacité soit en raison de la décision prise par cette personne, lorsqu'elle est libre de l'accepter ou de refuser le bénéfice de la continuation de la société, d'opter pour la deuxième solution.

Afin d'éviter ces difficultés, la sagesse commande aux associés de prendre l'une des trois précautions suivantes : ou bien insérer dans les statuts une clause expresse portant que la société sera transformée en commandite à l'égard des héritiers; - ou bien insérer une clause portant que la société continuera avec les seuls survivants, mais à charge de payer à l'héritier ou au représentant de l'associé prédécédé une annuité basée sur la valeur de la part de ce dernier; - ou bien insérer la clause dite de *triple option,* conférant aux associés survivants le droit d'opter entre trois partis : la dissolution de la société, la continuation avec les héritiers ou représentants de l'associé prédécédé, ou la continuation entre les seuls associés survivants à l'exclusion des héritiers.

SECTION PREMIERE

La Société est transformée en une société commandite où les héritiers ne sont que commanditaires.

La validité d'une telle clause n'est pas douteuse, car, en notre matière, la convention fait la loi des parties. En droit allemand d'ailleurs l'héritie peut introduire une requête en vue d'être admis dans la société comme commanditaire, même en cas de silence des statuts (1).

Cette modification du type social assure des avantages tant aux héritiers de l'associé prédécédé qu'aux survivants.

1°*Aux survivants :*

Elle assure l'avantage de n'être point exposés d'abord à une dissolution de la société dans le cas où le décès de l'associé stipulant se produirait pendant que ses héritiers ou représentants seraient encore mineurs, et ensuite à une immixtion des dits héritiers ou représentants dans la gestion de la société.

2°*Aux héritiers du prédécédé :*

Elle assure l'avantage de ne pas être exclus de la société si le décès de l'associé stipulant se produit, alors qu'ils ont moins de 18 ans et ensuite de n'être tenus des dettes sociales qu'à concurrence de l'actif héréditaire.

(1) C. de Comm. all. art. 139.

Cosack : *Traité de commerce,* traduit par Mis, T.3, Dr. 36, p. 243.

SECTION II

La société continue entre les seuls associés survivants à charge par eux de payer aux héritiers ou représentants de l'associé prédécédé une annuité basée sur la valeur de la part dudit prédécédé.

Il est loisible aux contractants de convenir qu'une annuité basée sur la valeur de la part du prédécédé sera payée aux héritiers ou représentants de ce dernier, au lieu que cette part leur soit immédiatement attribuée en capital. Mais, s'il n'y a pas là une cession de part sociale, du moins s'agit-il d'un prêt *sui généris* que l'on ne saurait assimiler à un règlement en partage. Il y a donc lieu, dans ce cas spécial, à la perception de deux droits au profit du Trésor: le droit de succession sur la part sociale du défunt et, sur ce prêt le droit relatif aux valeurs mobilières.

Toutefois, il ne semble pas que ce prêt puisse astreindre les héritiers ou représentants de l'associé prédécédé à l'obligation de garantie.

Ce mode de continuation est avantageux aussi bien pour les associés survivants que pour les héritiers ou représentants de l'associé prédécédé. Comme dans le cas précédent, ils évitent le danger d'une dissolution de la société et les dangers de l'immixtion des héritiers ou représentants de l'associé prédécédé dans la gestion de la société; et ils évitent en même temps les difficultés financières auxquelles pourraient être exposés les associés survivants par suite de l'obligation de verser immédiatement la part sociale du prédécédé.

SECTION 111

Clause de triple option

Le caractère non impératif de l'article 1868 C. Civ. amène quelquefois les associés à inserer dans leur contrat une clause dite *de triple option,* donnant aux associés survivants le droit d'opter entre trois partes :

1° Dissoudre et liquider la société;

2° Continuer la société entre eux à l'exclusion des héritiers ou représentants de l'associé prédécédé.

3° Continuer la société avec les héritiers ou représentants de l'associé prédécédé;

On a contesté la validité de cette clause, sous le prétexte qu'elle serait une obligation subordonnée à une condition purement potestative de la part des associés survivants, et que, dès lors, cette clause devrait tomber sous l'application des articles 1170 et 1174 du C. Civ., lesquels prohibent la condition qui fait dépendre l'exécution de la convention d'un événement qu'il est au pouvoir de l'une ou de l'autre des parties contractantes de faire arriver ou d'empêcher.

Mais, il semble bien que la condition dont il s'agit n'est pas purement potestative, dans le sens de l'article 1174. En effet, ce que les rédacteurs du code ont voulu prohiber par cet article, c'est l'obligation dans laquelle le débiteur ne peut devenir tel que par le seul effet de sa propre volonté, et sans y être contraint par un lien juridique quelconque.

Pothier caractérisait la nullité de cette obligation en ces termes: "Il est contraire à l'essence de l'obligation qu'elle dépende de la pure et seule volonté de celui qu' on supposerait l'avoir contractée...., comme si je promettais de donner quelque chose à quelqu'un si cela me plaisait, *si voluero*" (2).

Ici l'option laissée aux survivants ne peut être exercée que si l'un des asscoiés vient à décéder pendant la durée de la société. Or le décès ne dépend pas de la volonté des survivants.

La clause de triple option n'est autre chose qu'une obligation alternative permise par l'article 1189 C. Civ., et subordonnée à une condition simplement casuelle (3).

Il faut noter que cette clause donne satisfaction aux associés survivants, mais non à l'associé prédécédé, puisque les héritiers ou représentants de ce dernier peuvent être exclus de la société par la décision des seuls associés survivants.

---

(2) *Des obligations,* N° 205. Compar. sur la condition potestative en géneéral. Aubry et Rau, Tome IV et 302 ; Larombière, *Des obligations,* I art. 1174.

(3) Voir Req. 20 Juin 1887 S. 90.1.515, sur la prorogation des délais d'option accordée aux survivants par le fait de la guerre. V. Trib. Comm. Lyon 8 Mai 1919, J.S. 01-26.

APPENDICE AUX CHAPITRES 1,2 ET 3

La clause de continuation de la société doit-elle être expresse ?

Si la clause de continuation figure dans les statuts, ou dans un acte portant modification des statuts sur ce point particulier et dûment publié conformément à la loi, il ne s'élève aucune difficuté. Mais, si la continuation de la société n' a point fait l'objet d'une stipulation expresse dans les statuts ou par voie de modification aux statuts, il n'en est pas de même.

D'après l'opinion de M. Laurent, le grand jurisconsulte belge (4), la clause de continuation de société belge constitue une dérogation au droit commun et, à ce titre, elle doit être expresse.

D'aprés une seconde opinion, soutenue par plusieurs juristes français (5), on déclare que la clause de continuation n'a pas besoin d'être expresse, et qu'il appartient aux juges du fond, par une interprétation rationnelle de la volonté des parties. de décider, dans chaque espéce si le décès d'un associé a ou non pour conséquence d'entraîner la dissolution de la société. Mais les partisans de cette seconde opinion ne donnent pas de motif pour combattre la thèse de M. Laurent.

Quant à nous, nous sommes d'accord avec M. Laurent pour déclarer que la clause de continuation doit être expresse, car, en matière de société de commerce, la loi exige que l'acte constitutif, ainsi que les actes et délibérations ayant pour objet la modification des statuts, soient constatés par écrit (articles 39 et 41 C. Comm. art. 55 de la loi du 24 juillet 1867, art. 1834 C. Civ.). L'article 41 C. Comm. déclare qu'aucune preuve par témoins ne peut être admise contre et outre le contenu aux actes de société, ni sur ce qui serait allégué avoir été dit avant l'acte, ou depuis. Or, prouver un accoud tacite en vue de la continuation de la société, n'est pas prouver contre l'écrit dressé pour faire foi de l'acte constitutif.

II

Mais il convient de nous demander quel est le véretable sens de l'expression - *" clause expresse "*; la clause de continuation a-t-elle besoin d'être formelle dans le contrat?

A notre avis, "Clause expresse" ne veut pas dire que cette clause doit être exprimée

---

(4) T. 26, N° 381.

(5) Guillouard, N° 297 ; Houpin, *Traité des Sociétés,* T.1, N° 138 ; Baudry-Lacautinerie et Wahl,- *Traité des Sociétés, N° 391 ; Arthuys, T. II, N° 727.*

formellement dans le contrat; ce que la loi exige, au sujet d'une dérogation à un principe du droit commun, c'est que l'intention des parties à cet effet soit extérieurement manifestée, et aussi sans équivoque. Or,il y a bien des cas où cette intention est manifestée par le but, par la nature, ou par l'objet du contrat de société lui-même. Il n'y a là rien qui blesse les intérêts des tiers, car, du moment que le contrat de société est rendu public, les tiers sont avertis des conséquences qui résulteront du but, de la nature ou de l'objet du contrat. Il y a donc ainsi une *clause expresse* publiée.

Par exemple: 1° une société, qui traite avec une ville pour la fourniture du gaz de son usine pendant un temps déterminé, ne prend pas fin par le décès de l'un des associés survenu avant l'expiration de ce temps (Cass. 24 déc. 1877, S. 78.1.34; Amiens 18 fév. 1878, S.78. 2. 97; Trib. Comm. Seine 18 avril 1889. La Loi, 8 mai 1889). On voit très bien que l'intention des parties de continuer la société après le décès de l'un des associés, est manifestée par *le but de fournir le gaz à la ville pendant un temps déterminé.* La solution contraire devrait être admise s'il n'y avait pas de délai fixé dans le contrat.

2° La mort de l'un des associés d'une association en participation ne met pas fin à la société, quoique la continuation ne soit pas exprimée littéralement dans le contrat. Car l'intention des parties est manifestée par la nature même du contrat de ce genre de société. (Cass. 23 1906. D.P. 1907, 1. 43).

3° Une société a été fondée pour créer une force hydraulique, qui, aux termes du contrat, ne devra pas être exploitée par les associés eux-mêmes, mais qui devra être cédée à une autre société à fonder par l'un d'eux ou vendue aux tiers. Si la mort de l'un des associés est survenue avant que le but prévu ne soit atteint, la société peut donc se continuer (Chambéry 23 mars 1914. D. P. 1915.2.35). Jugé également par cet arrêt, que, lorsque, à la mort de l'un des membres de la société citée plus haut, les deux associés survivants, au lieu de liquider la société, ont continué les opérations en vue du résultat prévu, et que l'un d'eux a obtenu à son profit la concession du droit d'établir un barrage et a acheté en son nom les immeubles nécessaires à la mise en valeur de la chute, il doit être présumé avoir agi, non pour son compte personnel, mais pour celui de la société.

Ici encore l'intention des associés est manifestée extérieurement par l'objet de la société, *Intuitû rei* et on ne saurait donc l'assimiler à l'intention tacite.

Tous ces exemples montrent que l'intention des parties de continuer la société est certaine et non équivoque.

III

Mais, pour quelques auteurs, la clause qui porte que chacun des associés peut céder librement sa part sociale, constitue une clause de continuation (1). Nous pensons, au contraire, que cette clause ne manifeste pas suffisamment l'intention des parties de continuer la société.

Car, si la faculté de céder librement la part sociale devait être considérée en quelque sorte comme une stipulation de continuation de la société avec les héritiers de l'associé prédécédé, cela entraînerait des conséquences excessives. Le fait qu'un associé est autorisé par les statuts à céder sa part ne saurait entraîner *"ipso jure"* cette ession à ses héritiers, en l'absence de toute expression de volonté, et obliger l'associé, s'il voulait éviter ce résultat, à en faire la déclaration expresse. De plus et cela serait encore plus paradoxal: un associé, ayant adhéré aux statuts prévoyant le droit pour lui de céder sa part, pourrait être considéré comme s'étant porté fort pour ses héritiers qu'ils entreront dans la société à sa mort, de sorte que si ceux-ci s'y refusaient, ils auraient à payer les dommages-intérêts du chef de leur auteur.

D'autre part, la facultéde céder librement sa part sociale ne constitue pas une obligation pour l'associé; maise lui confère simplement un droit, qu'on ne peut pas l'obliger à exercer contre son gré.

Or, la continuation de la société fait naître une obligation de porte-fort en la personne de la succession de l'associé prédécédé. Donc, si cet associé veut céder ou transmettre sa part à ses héritiers, il faut qu'il le déclare expressément. S'il garde le silence, c'est qu'il ne veut pas exercer son droit. La société sera donc dissoute, et on ne peut faire condamner la succession à desdommages-intérêts par le fait que le défunt n'a pas exercé le droit qui lui était conféré par les statuts.

IV

Mais une autre question se pose, c'est celle de savoir si notre solution s'applique dans le cas où il y a des mineurs parmi les héritiers ? La jurisprudence française a décidé que, pour cela, la clause doit être formelle; les mineurs ne peuvent, à défaut d'une stipulation formelle faite par leurs auteurs, être engagés dans la suite et les conséquences d'une société commerciale. (Cass, 16 Nov. 1874, D.P. 47/1/353; 10 Janv, 1870, D.P. 70.1.60.)

---

(1) a) Guillouard, *Traité de contrat de Société,* page 374, N° 297.

".....ou bien les associés ont stipulé qu'ils pourraient librement céder leurs droits, et que le cessionnaire prendrait dans la société la place du cédant ; n'y a-t-il pas lieu de décider, avec M. Duvergier, que l'héritier entrera alors dans la Société, car il ne peut y avoir de différence entre la cession à titre ordinaire et la transmission des droits à titre héréditaire ? Pour notre part, nous le croyons tout à fait.

b) Duvergier du contrat de Société N° 434.

Selon nous, s'il s'agit d'obliger les héritiers de l'associé prédécédé à entrer dans la société,les motifs de la Cour de cassation sont justifiés. Mais nous avons vu, dans le chapitre II, que la clause de continuation de la Société ne constitue nullement une obligation pour les héritiers d'entrer dans la société de ce chef. Aussi n'est-il pas besoin que cette clause soit formelle,même dans le cas ou il y a des mineurs parmi les héritiers.

Nous admettons donc, dans tous les cas, que la clause de continuation a lieu toutes les fois que l'intention des parties est manifestée extérieurement aux tiers.

(Sur la question de savoir s'il y a non continuation de la société par le fait que les associés survivants et les héritiers de l'associé continuent ensemble les opérations de la société sans liquider: Voir chapitre IV.)

CHAPITRE IV

DU SORT DES SOCIÉTÉS DE PERSONNES DANS LES CAS OÙ LE DÉCÈS D'UN ASSOCIÉ EMPORTE DISSOLUTION DE LA SOCIÉTÉ

I

Les développements qui précèdent ne concernent que la continuation de la Société qui a été primitivement constituée entre ses membres. La preuve est donc exigée d'une facon expresse et non équivoque. En effet, nous n'admettons pas la clause tacite de continuation; toutefois l'expression *clause expresse* doit être entendue dans son sens large, *"lato sensu"* c'est-à-dire il suffit que l'intention des parties soit manifestée extérieurement aux tiers, soit par le but, soit par l'objet ou par la nature du contrat de société; mais notre exigence de clause expresse ne met pas obstacle au désir des survivants et des héritiers du prédécédé de continuer à s'associer ensemble, car il leur est loisible de contracter, suivant les formes légales du commerce, une nouvelle société. Mais la liquidation de l'ancienne soit suivre son cours normal et cette liquidation pourrait entraîner une rupture économique. C'est pourquoi la sagesse conseille de prévenir cette conséquence dès la conclusion de l'ancienne société.

II

Il pourrait arriver parfois que les survivants et les héritiers du prédécédé continuent ensemble l'opération de l'entreprise sans lequider ni accomplir les formalités pour une nouvelle société de commerce. Cette manière de procéder donne lieu à une société de fait (1), qui ne peut être considérée comme une société de commerce et qui doit être assimilée aux sociétés civiles, car la mort d'un associé dissout *"ipso facto"* la société, sans que la mort soit rendue publique (2). Les associés, bien qu'ayant pu éviter la dissolution de la société par cette méthode de continuation trouvent leur crédit amoindri, car ils ne peuvent profiter des privilèges que leur confère une société de commerce (3).

---

(1) Sur les sociétés de fait, Voir :

Hémard : *Théorie et pratigue des nullités de société et des sociétés de fait.* Etude de jurisprudence et de droit comparé, 2e édition 1926, Nos 174 à 182.

(2) Cass. 22 mars 1843, 5, 44 1.759 ; 10 Nov. 1847 S. 481.5.

(3) Voici quelques principales infériorités de la société civile.

1° dans certaines catégories de commerce (en ce qui concerne les sociétés de personnes), la limitation de responsabilité à la mise sociale est permise. EX : la part commanditaire.

2° Le régime de l'obligation conjointe de la société civile est remplacé par l'obligation solidaire. Les créanciers s'adressent au plus solvable des associés et lui réclameront le tout. Par là, le crédit de la société de commerce est singulièrement fortifié. (Voir Thaller et Percerou, *Traité,* Nos 240-254).

Mais le défaut de publicité de cette société qui existe en fait ne saurait être opposé aux tiers par les associés. La loi a entendu conférer à ceux-ci une faculté leur permettant d'opter suivant leur intérêt entre le maintien pur et simple du caractère commercial de la société ou l'annulation du caractère commercial de la société avec toutes les conséquences qui en découlent (4).

Si les créanciers sociaux optent pour la nonannulation de la société, celle-ci sera considérée comme une société de commerce et, à ce titre, elle pourra être mise en faillite (5).

(Sur les sanctions du défaut de publicité, voir notamment Thaller et Percerou, n°s 363 et s,; Thaller et Pic, *Traité des Sociétés,* n°s 282 et s.)

III

De longs développements sur la liquidation seraient ici superflus, car cette matière a déjà été traitée par plusieurs auteurs. Nous nous contentons simplement de rappeler la définition du savant auteur, le regretté M. Thaller, en renvoyant, pour les développements détaillés, aux ouvrages qui concernent la liquidation de la Société (6).

"la liquidation, écreit M. Thaller, est la période de durée variable que la société traverse à partir de sa dissolution jusqu'à la distribution aux associés du solde disponible et à l'apurement définitif des comptes: période dans laquelle un ou plusieurs liquidateurs administreront les opérations anciennes, en feront au besoin de nouvelles, rembourseront les créances et transformeront l'actif social en argent " (7).

IV

Mais, pendant la période de la liquidation, la société continue-t-elle d'exister? C'est là une question qui donne lieu à des divergences d'opinion.

D'après une première opinion, la dissolution d'une société aurait pour conséquence l'extinction de la personne morale, l'ensemble des biens sociaux se transformant en une simple masse indivise. C'est ainsi que M,Delangle a écrit:

"Le premier effet de la liquidation est de changer la nature des rapports sociaux et il ne reste plus qu'une simple communauté" (8).

M.Pardessus enseigne que:

---

(4) Cassation 12 Nov. 1894, 3 août 1895, 5 Juillet 1900, S. 1904. 1.190 ;—Thaller et Pic, Tome premier, N° 291 ;—Lyon Caen el Renault, T. 2, N° 223.

(5) Cassation 22 Mars 1843, S. 44 1.759;—26 Juillet 1843. S. 43 1.881;—24 Déc. 1877, S. 78 ; 1.321;—16 Janvier 1884, D. 84, 1.122.

(6) Sur La liquidation de la société voir Thaller et Percerou, Nos 440 et s..
Thaller et Pic, Nos 610 et s.

(7) Thaller N° 441.

(8) De la société de commerce, N° 681.

"Par sa dissolution, la société cesse d'être un individu distinct des associés qui la composent; chacun d'eux devient co-propriétaire du fonds social, comme les héritiers le sont des biens de leur auteur (9).

MM. Jourdain et Malepeyre se rallient à cette doctrine (10). Et on peut citer un arrêt ancien de la Cour de cassation (11) qui est conçu en ces termes :

"Le liquidateur d'une société dissoute ne peut être considéré, et n'est en effet, que le simple mandataire des anciens membres de cette société."

D'après ces auteurs, la personnalité morale est une fiction imaginée pour la période du fonctionnement de la société. Elle ne doit pas être appliquée au delà de cette limite.

Dès lors, étant donné que l'ensemble des biens sociaux se transformera en une masse indivise, les créanciers sociaux perdraient leur droit de gage exclusif sur le patrimoine de la société, et ils seraient exposés au concours des créanciers personnels des associés ; or, c'est là une conséquence contraire à l'esprit de la loi.

Cette doctrine aurait pour conséquence de réduire le crédit de la société.

D'après la seconde opinion, il y a une société nouvelle qui succède à la société ancienne pour les besoins de la liquidation.

M. Alauzet écrit notamment (12) :

"Il se forme une nouvelle société, distincte des associés comme de l'ancienne société qu'ils avaient créée ; c'est la société de liquidation, dont le liquidateur est le gérant, le représentant complet."

M. Lévi (13) a donné comme raison à cette doctrine que c'est la publicité qui revêt la société de la personnalité morale ; or, la dissolution de la société est accompagnée de publicité sont la cause déterminante de la personnalité des sociétés pendant leur existence, il faut reconnaître que ces mêmes formalités doivent être une cause déterminante de leur personnalité pendant la liquidation.

Cette doctrine ne nous parait pas satisfaisante. Comment, en effet, pourrait-on exciper, à l'encontre de la société nouvelle, des vices dont la société ancienne pouvait être entachée ?

Dès lors qu'il est impossible de fonder la construction juridique de la liquidation sur l'hypothèse d'une simple masse indivise, aussi bien que sur la présomption d'une société nouvelle qui succéderait à la première, admettons donc, avec la jurisprudence et la grande majorité de la doctrine, la survie de la société ancienne pour toute la

(9) Traité de Droit Commercial, N° 1084.

(10) De la société de commerce, p. 340.

(11) Cass. 15 Janvier 1812, S. 1812-I-113.

(12) *Commentaire des sociétés civiles et commerciales,* N° 613.

(13) De la liquidation des sociétés commerciales, thèse, Paris, 1882, p. 17.

durée de la liquidation. C'est "la même société qui se prolonge d'une vie désormais éphémère, et difficilement discutée". (Thaller, n° 445) (14).

V

Ainsi, la thèse à laquelle nous nous rallions répond aux conséquences pratiques voulues pour la liquidation juridique :

1° Le siège social, déterminé par l'acte constitutif, demeure attributif de la compétence pour tous procès entre associés ;

2° Le liquidateur, comme le gérant auquel il succède, représente la société dans les opérations liquidatives ;

3° Les créanciers sociaux ont un droit de gage exclusif sur le patrimoine social ;

4° Le patrimoine social continue à appartenir à la société et non point aux associés indivisément. Par conséquent, les immeubles sociaux sont affranchis de toute hypothèque provenant du chef personnel d'un associé, etc. Mais on devra traiter, au point de vue de la composition de la communauté légale, l'intérêt de l'associé dans la société, à partir de la dissolution, comme étant de nature immobilière, dans la mesure où le capital se compose d'immeubles. Les époux qui se marient sous ce régime ne mettent donc pas en commun les droits qu'ils peuvent avoir à cette date dans une société déjà dissoute. (Thaller, n° 447.)

(14) M. Houpin, N° 950, explique le maintien de la personnalité sociale pendant la liquidation sans faire interven raucune fiction légale. La société continuerait à vivre d'une vic juridique réelle jusqu'à l'achèvement de la liquidation, ses mandataires, au lieu de poursuivre le développement des affaires sociales, auraient pour mission d'en mobiliser les valeurs actives et d'en provoquer le partage.

CHAPITRE V

DROIT COMPARÉ

Section 1re

DROIT ITALIEN

Le droit italien, comme le droit francais, distingue les sociétés en deux grandes catégories : civiles et commerciales. Et parmi les sociétés commerciales, il distingue: la *societa in nome collectivo* (société en nom collectif), la *societa in accomandita semplice* (société en commandite simple), la *societa in accomandita per azioni* (société en commandite par actions) et la *società anonima* (société anonyme) (1). Ces diverses formes de sociétés correspondent à celles que nous trouvons en droit francais.

Les sociétés commerciales italiennes qui sont dissoutes par la mort de l'un des associés sont les suivantes (2) :

1° La *societa in nome collectivo,* dans tous les cas.

2° La *societa in commandita semplice, et per azioni,* dans les cas où il s'agit des associés commandités.

Pourtant l'article 191, 1er alinéa in fine, permet la convention contraire. Les associés peuvent donc stipuler la continuation de la société, soit entre les seuls survivants, soit entre ceux-ci et les héritiers de l'associé prédécédé.

Nous rencontrons, en droit italien comme en droit francis, la fameuse question de savoir si la clause de continuation doit être expresse. Nous pouvons constater que la jurisprudence italienne, comme celle du droit francais, a évolué vers la même tendance pour déclarer que la clause peut résulter tacitement du but de la société. C'est ainsi que la Cour d'appel de Turin a été appelée à statuer sur l'espèce d'une société stipulée pour 90 ans en vue de la construction d'un chemin de fer, le décès d'un associé venant à se produire avant l'expiration du délai. La Cour a rendu son arrêt le 2 août 1861, et elle a statué en ces termes : "La continuation de la société peut aussi ressortir tacitement du but de la société, quand on ne peut atteindre ce but qu'a la fin de la durée primitivement convenue" (3).

---

(1) C. Com. Italien, art, 76, 77 et 8.

(2) Code de commerce italien, art. 191.

(3) Voir les arrêts apportés par Vivante, " *Traité du droit commercial italien* ", traduction Escarra, p. 631, Note 30.

Nous diviserons donc l'etude du sort des sociétés de commerce italiennes en trois paragraghes:

Paragraphe 1er - Continuation de la société entre les seuls associés survivants.

Paragraphe 2. - Continuation de la société entre les associés survivants et les héritiers de l'associé prédécédé.

Paragraphe 3. - Du sort des sociétés de commerce en cas de dissolution de la société.

Paragraphe 1er

Continuation de la Société entre les seuls associés survivants.

Nous avons deux questions à examiner : quelle est la nature de la clause de continuation et quels sont les droits des héritiers sur le fonds de réserve dans la société ; mais nous ne trouvons pas en droit italien de solutions contraires à celles que nous avons adoptées en droit francais. Il nous suffit donc de rappeler ici que la liquidation de la part du défunt doit être assimilée à un partage ; cette part ne saurait, dès lors, être attribuée aux associés survivants à titre de vente. D'autre part, les héritiers du défunt ne peuvent réclamer le partage sur le fonds de réserve qu'à l'arrivée du terme convenu, ou, à défaut, ils doivent attendre jusqu'à la fin de la société.

Paragraphe 2

Contiuation de la société entre les associés survivants et les héritiers de l'associé prédécédé.

D'après M. Cesare Vivante, le savant auteur italien, la clause de continuation de la société constitue un droit comme une charge pour l'héritier ; celui-ci ne pourra donc s'y soustraire qu'en renonçant à la succession, dont cette charge est inséparable. En adoptant cette solution, M. Vivante et la jurisprudence italienne sont d'accord pour admettre que l'héritier bénéficiaire ou l'héritier mineur ne peut être tenu des dettes sociales que jusqu'à concurrence de l'actif total qu'il recueille dans la succession (4).

Mais, selon nous, la clause de continuation ne saurait être considérée comme obligatoire pour les héritiers, car ceux-ci sont protégés en droit italien, comme en droit francais, par la règle *"neme alienum factum promittere poltest"* : on ne peut s'engager que pour soi-même (5).

Donc notre solution est de nature à éviter les difficultés qui peuvent se produire en cas de présence de mineurs parmi les héritiers. Toutefois les héritiers sont tenus de respecter l'obligation de porte-fort par laquelle leur auteur s'est engagé envers les associés survivants (6).

---

(4) Voir : vivante, N° 739, Note 31.

(5) Code Civil italien, article.

(6) Supra, chapitre II.

Paragraphe 3

Dissolution de la société par le décès d'un associé

Le décès d'un associé ne dissout pas *"ipso factol"* la société. Il donne simplement le droit aux héritiers de déposer l'acte du décès au Tribunal de Commerce en déclarant qu'ils veulent la dissolution de la société (art. 96). Sans ce dépôt, la société continue à fonctionner, et les héritiers ne pourront pas se soustraire aux conséquences des actes de l'administrateur. Cette solution résulte de l'article 97, qui déclare que la mort d'un associé n'enlève pas aux administrateurs le pouvoir d'accomplir de nouvelles opérations. D'autre part, l'article 100 porte que la modification des statuts ne produit pas d'effet à l'égard des associés et des tiers sans publicité. Il faut donc admettre que ce sont les associés survivants et les tiers seuls qui peuvent se prévaloir du défaut de dépôt de l'acte de décès, et non les héritiers de l'associé prédécédé.

Ainsi il n'y a donc pas lieu d'examiner quelles seront les conséquences des actes passés après le décès d'un associé et avant le dépôt de l'acte de décès, puisque la société est présumée existante.

Mais la socité ne disparaît pas tout d'un coup par le dépôt de l'acte de décès Elle conserve encore sa personnalité jusqu'à la liquidation complète. En effet, pendant la période de liquidation, le patrimoine social demeure le gage exclusif des créanciers sociaux ; la société conserve son nom, son domicile, sa comptabilité (art. 206).

Section 2

DROIT ALLEMAND

On distingue, en droit allemand comme en droit français,deux catégories de sociétés : les sociétés civiles et les sociétés commerciales. Les premiéres sont celles qui font des opérations purement civiles et qui ne sont revêtues d'aucune des formes en usage pour les sociétés de commerce ; telles sont, notamment, les sociétés agricoles non enregistrées. Les sociétés commerciales sont celles qui ont pour objet de faire le le commerce ou qui sont constituées suivant la forme d'une société de commerce, bien que leurs opérations aient un caractère civil.

Les sociétés de commerce allemandes sont :
1°La société en nom collectif *(offene Handelsgesellschaft).*
2°La société en commandite simple *(einfache Kommanditgesellschaft).*
3°La société en commandite par actions *(Kommanditgesellschaft auf Aktien).*
4°La société par actions *(Aktiengesellschaft).*
5°La société à responsabilité limitée *(Gesellschaft mit beschraenkte Haftung).*

1°Société en nom collectif (offene Handelsgesellschaft). - C'est celle qui a pour objet de faire le commerce sous une raison sociale commune, de telle sorte que la responsabilité de ses associés dans le passif social est sans limite (art. 105 du Code de Commerce de 1897). Cette société est fondée sur la considération de la personne de ses membres et, comme la société en nom collectif du droit français, elle est dissoute, en principe, par la mort de l'un des associés (art, 131, 4°, C. com. allemand de 1897).

2°Société en commandite simple (Einfache Kommanditgesellschaft). - C'est celle qui a pour objet de faire le commerce et qui se compose de deux catégories de membres : d'une part (Kommanditishen) les commanditaires, qui ne sont responsables des dettes sociales que jusqu'à concurrence du montant de leurs apports respectifs; d'autre part, les commandités (personlich haftende rejellschaster), qui ne sont responsables qu'*intra vires societatis* (art. 161 du C. com. 1897), à la différence du droit français (du moins d'après notre opinion, voir plus haut). Le Code de commerce allemand de 1897 déclare, dans son article 177, que la société en commandite simple n'est pas dissoute par la mort d'un commanditaire.

3°Aktiengesellschaft (société par actions). - C'est une entité corporative, qui se consacre à une entreprise d'une nature quelconque. Elle est composée d'associés qui participent par des apports au capital social de la société, divisé en actions : sans être tenus personnellement des obligations de la société (art. 178 du C. comm. allemand de 1897 et Cosack, T. 3, n°114-1).

Cette société est donc une société de capitaux comme la société anonyme du droit français ; elle n'est pas dissoute par la mort d'un associé.

4°Kommanditgesellschaft auf aktien (société en commandite par actions). -C'est une variété de la société en commandite simple. Elle se compose, d'une part d'un ou plusieurs associés personnellement responsables, et, d'autre part, d'un ou plusieurs associés qui ne sont tenus des dettes sociales que jusqu'à concurence de son ou de leurs apports divisés en actions ; elle est toujours une société commerciale, même si l'objet de son entreprise n'est pas une exploitation commerciale (7).

Du côté du commandité, aucune différence n'existe entre la société en commandite simple et la société en commandite par actions. Mais, en ce qui concerne les commanditaires, on peut relever plusieurs différences entre ces deux catègortes de sociétés.

D'abord les commanditaires par actions constituent un corps pourvu de personnalité juridique. En cette qualité, cette collectivité des commanditaires peut ester en justics à titre autonome. (Cosack, T. 3. n° 123-1 (8).

Comme la société en commandite simple, cette société n'est pas dissoute par la mort d'un commanditaire.

5°Gesellschaft mit beschrankter Haftung (société à responsabilité limitée), régie par la loi d'Empire du 20 avril 1892, modifiée par la loi d'introduction au Code de commerce nouveau, article 2. C'est une société entre deux ou plusteurs personnes, dans laquelle la responsabilité de chacune est limitée à son apport au capital social de la société divisé en parts. Cette part est en principe inaliénable entre vifs, mais la société n'est pas dissoute par la mort d'un associé.

A côté des sociétés commerciales proprement dites et trés voisines d'elles, doivent être citées :

6°L'Eingetragene Genossenchaft (association enregistrée), qui correspond à la société coopérative du droit français. Cette société est régie par la loi d'Empire du 1er mai 1889, modifiée par la loi d'Empire du 12 août 1896 et par la loi d'introduction du Code de commerce nouveau (art, 10).

---

(7) C. de comm. Nouv., p. 284 à 286, art. 320, alin. 3; 210, alin. 2.

(8) C. de comm., p. 284 à 286, art. 320, alin. 3e; 210, alin. 2.

Cette association ne peut faire qu'une exploitation commune ayant pour but de faciliter à ses membres des acquisitions ou une exploitation économique. Elle posséde toujours un caractére commercial, même lorsqu'elle n'exerce aucune profession commerciale (art. 17 de la loi d'Empire du 1er mai 1889). L'association doit être inscrite sur un registre des associations et non sur le registre du commerce, comme la société par actions(9).

Cette association a sa personnalité juridique propre. La qualité personnelle des membres n'est pas prise en considération. L'association inscrite n'est pas dissoute par la volonté de l'un de ses membres.

7°L'Ergenseitigkeitsvereine (société mutuelle), est une société dont l'exploitation principale est celle de l'assurance mutuelle. Cette société doit être inscrite au registre de commerce en vertu d'une déclaration de la direction et du comité de surveillance. Contrairement à ce qui a lieu pour la société par actions, la société d'assurances mutuelles est valablement constituée, non pas seulement lors de l'inscription au registre du commerce, mais dès la décision de l'autorité de controle qui l'autorise à fonctionner (10). On dit en ce cas que l'inscription de l'assurance mutuelle au registre du commerce est déclarative et non créatrice de droit.

La société d'assurances mutuelles constitue une personne morale et est considérée comme un commerçant (11). La société n'est pas dissoute par le décès d'un associé.

Il résulte de ce qui précède que les sociétés commerciales qui sont dissoutes par la mort d'un associé sont les sociétés qui sont dominées par le principe de considération de la personne, à savoir :

1° L'*Offene Handelsgesellschaft* (société en nom collectif) ;

2° Les sociétés en commandite simple et par actions - en ce qui concerne les commandités.

Mais le principe de la dissolution de la société par la mort d'un associé n'est pas absolu, car le Code de commerce allemand permet de stipuler des clauses contraires, notamment la continuation de la société (art. 131,4°*in fine)*. La continuation peut être stipulée ou bien entre les survivants seuls, ou bien avec les héritiers de l'associé prédécédé. Nous allons diviser l'étude de ce chapitre en trois paragraphes, comme dans le chapitre précédent.

---

(9) Différence avec la société par actions.

(10) Cosack, T. 3; N° 131-II-3° et 4°.

(11) L. Ass. art. 15, 16.

Paragraphe 1er

Continuation de la société entre les seuls associés survivants

En ce qui concerne cette façon de continuer la société, nous avons deux questions principales à examiner : d'abord la nature de la clause de continuation, et ensuite le droit des héritiers sur le fonds de réserve.

1°La nature de la clause de continuation.-Il résulte clairement de l'article 738 du Code civil allemand que la part de l'associé prédécédé dans le patrimoine social va, par accroissement, aux autres associés. Il y a là une cession conditionnelle de part sociale, chacun des associés y consent au profit de l'ensemble des autres, au cas où il mourrait avant eux et ses coassociés pourront s'en prévaloir à la date du décès. Cette cession doit être considérée comme faite à titre de vente. C'est là une différence entre la solution du droit français (d'après notre opinion) et celle du droit allemand en ce qui concerne la nature de la part du défunt.

2°Queles sont les droits des héritiers de l'associé prédécédé sur le fonds de réserve ? - L'article 738 du Code civil allemand édicte que les associés survivants sont obligés, envers l'associé sortant ou l'associé prédécédé, *de lui payer ce qu'il aurait obtenu dans la liquidation si la société avait été dissoute au moment de sa sortie.*

Or, le fonds de réserve, bien qu'il ait un caractere spécial, et qu'il soit abandonné à la libre volonté des associés pendant la marche de la société, doit être néanmoins partagé au moment de la dissolution. La question de son exigibilité, lorsque la société continue entre les associés survivants, ne se pose donc pas en droil allemand, puisque les dispositions de l'article 738 l'ont tranchée clairement.

Paragraphe 2

Continuation de la société entre les associés survivants et les héritiers de l'associé prédécédé

En ce qui concerne cette façon de continuer la société, nous ne trouvons pas en droit allemand toutes les dillicultés qu'on rencontre en droit français.

D'abord la clause n'est pas obligatoire pour les héritiers (voir art. 139 C. comm. nouv.).

D'autre part, la présence de mineurs parmi les héritiers ne donne pas lieu à des divergences d'opinion sur la question de savoir si les héritiers mineurs seront tenus des dettes sociales en qualité d'héritiers bénéficiaires, c'est-à-dire dans les limites des forces de la succession, ou bien aussi personnellement de leur propre chef, c'est-à-dire sans limites, sur l'ensemble de leur patrimoine. En effet la loi répond à cette question dans ce dernier sens, mais avec un tempérament très important. Or, voici les dispositions de l'article 139 du C. comm. all. nouv.

"Lorsque le contrat de société stipule qu'en cas de mort d'un associé, la société doit être continuée avec les héritiers, chaque héritier qui veut rester dans la société peut poser comme condition, qu'il soit admis comme commanditaire, qu'on lui laisse en même temps ce qui lui revient dans les bénéfices réalisés et que la part lui revenant dans les apports du défunt soit reconnue comme son apport personnel dans la commandite.

"Dans le cas où les autres associés n'accepteraient pas une demande semblable de l'héritier, ce dernire serait en droit de déclarer qu'il sort de la société, sans être tenu à l'observation d'aucun délai de dénonciation.

"L'héritier ne pourra faire valoir les droits susmentionnés que pendant un délai de trois mois à dater du moment où il aura eu connaissance de la succession qui lui est échue. Les dispositions relatives à ce délai sont réglées par l'article 206 du Code civil relatif à la prescription, Lorsqu'à l'expiration du délai de trois mois le droit de renoncer à la succession ne se trouve pas prescrit, le délai ne prend pas fin avant l'expiration du délai pour la renonciation.

"Lorsque, dans le délai prévu par l'alinéa 3, l'héritier se retire de la société, ou que la société est dissoute dans ce délai, ou que l'héritier est admis comme commanditaire, il n'est tenu des engagements antérieurs de la société que dans les limites fixées par les dispositions du droit civil sur la responsabilité des héritiers à raison des obligations de la succession....."

Ainsi l'héritier mineur, aussi bien que majeur, qui est tenu des dettes de la succession *"Intra vires"*, peut opter entre les deux solutions suivantes :

1°Il peut, dans le délai de trois mois à dater du moment où il aura eu connaissance de la succession qui lui est échue, introduire une requête en vue d'être admis comme simple commanditaire, et non pas comme associé responsable sans limites.
Si les associés survivants font droit à cette requête, la société en nom collectif se transformera donc en société en commandite. Par là tous les inconvénients de la dissolution de la société seront évités, en même temps que les droits des héritiers mineurs seront sauvegardés. Il en sera de même pour la part de l'un des commandités prédécédé qui se transfomers en part commanditaire. Sauf, bien entendu, dans le cas où une société en commandite comporte comme commandité un associé un assoicé unique et où c'est précisément cet associé commandité qui est prédécédé, laissant des héritiers mineurs ou des héritiers majeurs qui acceptent la succession sous bénéfice d'inventaires. On ne peut pas alors transformer cette part commanditée en part commanditaire, car la société perdrait son élément commandité, et il ne peut pas y avoir une société en commandite sans cet élément important La continuation de la société est, dans ce dernier cas, impossible.

2°L'héritier peut se retirer, de son côté, de la société au cas où les autres associés n'admettent pas sa requête. Dans ce cas, la société sera continuée entre les seuls associés survivants. Et, par cette option, la question de savoir si la clause est obligatoire pour les héritiers du défunt est tranchée par la loi dans le sens de la négative.

Paragraphe 3

Dissolution de la société par le décès d'un associé

Lorsqu'il y a lieu d'admettre que la mort d'un associé ou la retraite de cet associé prédécédé a eu pour conséquence la dissolution de la société, les associés sont tenus de déclarer l'un de ces deux résultats au tribunal pour être inscrit sur le registre de commerce. Cette inscription pourra se faire aussi sans le concours des héritiers; si ce concours est entravé par des empêchements particuliers. (1)

Cette inscription a un effet "Confirmatif" de droit (Rechtsbestärkend) (2), en ce sens que, tant qu'elle n'a pas été prise, la société est considérée comme existante au profit des tiers. (3)

Du fait de la dissolution,la société n'est pas à proprement parler disparue. La survie (Wachleben) de la société continue jusqu'à la terminaison de la liquidation, c'est-à-dire jusqu'à la déclaration de la fin de la liquidation, déclaration faite par les liquidateurs au tribunal de commerce, pour être inscrite sur le registre du commerce (4).

---

(1) C. Com. Nov. art. 143, elin. 1,2,3,4.

(2) Cosack, T. 3, paragr. 109, Il. 1°.

(3) C. Comm. Nov., atr. 143, alin, 1 *in fine.*

(4) C. Comm. Nouv., art. 157, alin. 1. Cosack, T. 3, paragr 199.

Section 3°

DROIT SIAMOIS

I

Le droit siamois n'a pas accepté la distinction entre les sociétés civiles et sociétés de commerce. En effet, les sociétés de commerce et les commerçants sont soumis aux mêmes lois et à la même juridiction que les non commerçants.

Le code civil et commercial siamois (1) connaît trois sortes de sociétés :

1° Les " Ordinary partnerships ",

2° Les " limited partnerships ",

3° Les " Limited Companies ".

1° Les *" Ordinary Partnerships "*. - Comme la la société en nom collectif du droit français, c'est une société dont tous les membres sont solidairement et indéfiniment responsables des dettes sociales (Art. 1025).

Une " Ordinary Partnership " peut se constituer sans aucune inscription sur le registre des sociétés, mais dans ce cas, elle jouit de moins d'avantages qu'une "ordinary Partnership" inscrite (2) (Voir article 1064 et S.).

Toute "ordinary Partnership" (inscrite ou non) est dissoute par la mort de l'un des associés (articles 1055 et S). Elle est donc une société de personnes.

2°La *" Limited partnership "*, comme la société en commandite du droit français, comprend 2 catégories de membres : les commanditaires et les commandités. (art. 1077, 1 et 2). Cette société est dissoute par le décès de l'un des commandités. Si l'un des commanditaires est mort, la loi admet que la société continue avec les héritiers du commanditaire prédécédé, sauf convention contraire (article 1093).

---

(1) Le " Code Civil et commercial du Siam " est ainsi dénommé, parce qu'on a réuni dans un seul code les dispositions Civiles et commerciales; c'est le principe de l'unité des lois et de la juridiction qui s'applique au Siam. Les trois premiers livres de ce Code sont en vigueur depuis le premier janvier de l'année Bouddhiste 2468 (1925). Le livre I concerne les " Dispositions Générales et les Personnes" ; le livre II "Les obligations" et le Livre III "Les contrats particuliers ". Nous attendons encore les dispositions concernant les régimes matrimoniaux et les successions.

(2) Une Ordinary Partnership inscrite est une véritable personne morale : l'Acte accompli au nom de la Société engage tous les associés, bien que les noms de ceux-ci ne figurent pas dans l'acte (art. 1065). Le partrimoine social constitue le gage exclusif des créanciers sociaux (art. 1072).

Les associés ne peuvent se livrer à une occupation concurrençant la société (art. 1066).

L'action contre un associé sortant se prescrit par 2 ans à dater du jour où cet associé a cessé d'être membre de la société (1068).

3° La " *Limited Company* " est une société qui se forme avec un capital divisé en actions; les titulaires des actions ne sont tenus des dettes sociales que jusqu'à concurrence du montant de leurs actions (art. 1096). La Limited Company n'est pas dissoute par le décès d'un associé (Art. *1236 a fortiort).*

En conséquence les sociétés du droit siamois qui sont dissoutes par le décès de l'un des associés sont :

1° Les " Ordinary Partnerships "

2° Les " Limited Partnerships " dans le cas où il s'agit d'un commandité.

II

Mais ce principe est-il ou non absolu, étant donné que le nouveau code ne contient pas de disposition expresse permettant de déroger à ce principe ?

Pour répondre à cette question, il nous faut rappeler l'ancienne loi siamoise, sur les sociétés, de l'année Boudhiste 2454 (1910). Cette loi contient deux catégories de dispositions : Les unes inscrites dans les articles dits " Lak Matra " (Lak =fondamental, Matra = article, Lak Matra : article fondamental); et les autres inscrites dans les articles dits "Matra" ou articles ordinaires. Les premières dispositions doivent être respectées comme telles par les parties contractantes. Mais les secondes peuvent être modifiées par les associés (3). Or l'article 45 de cette loi, qui prononçait la dissolution de la société par la mort d'un associé, était un article dit " Matra ". Par conséquent, sous l'empire de cette loi, les associés pouvaient stipuler une clause de continuation de la société dans leur contrat.

Lorsque le nouveau code civil et commercial de Siam est entré en vigueur à la place de l'ancienne loi sur les sociétés, le législateur n'a pas cru devoir mettre la mention " Lak " avant les articles qui contiennent des dispositions impératives. Mais l'article 1055 du nouveau code, qui détermine les causes de la dissolution; est la reproduction intégrale de l'article 45 de l'ancienne loi: Nous pensons donc que le législateur a entendu conserver le caractère interprétatif des dispositions de l'article 1055, d'autant plus que cet article est fondé sur une présomption de volonté des parties. En effet la notion d' " *Intuitus personae* " joue un rôle aussi prépondérant dans les sociétés de personnes en droit siamois que dans celles du droit francais. Cette notion se manifeste notamment par l'obligation solidaire et *in infinitum* des associés ou "ordinary partners" (article 1025), et par le fait qu'un acte accompli par l'un des associés dans les affaires ordinaires de la société engage tous les associés (art. 1656).

Donc, en droit siamois, les associés peuvent insérer dans leur contrat une clause de continuation de la société en cas de décès d'un associé.

---

(3) Art. 3 de la loi siamoise sur les sociétés de l'année Bouddhiste 2454.

Pourtant le code siamois ne prevoit pas de solution pour trancher les difficultés qui peuvent se produire en cas de continuation de la société. Devant un tel silence de la loi nous nous permettons d'adopter les solutions qui nous paraissent logiques : solutions qui ont été admises par nous en droit français, à savoir :

Paragraphe 1. - *En cas de continuation de la société entre les seuls associés survivants :*

La liquidation de la part du défunt doit être assimilée à un partage et non à une cession conditionnelle; en outre les héritiers de l'associé prédécédé ne pourront réclamer le partage immédiat des fonds de réserve; ils doivent, à cet effet, attendre l'arrivée du terme convenu ou la fin de la société.

Paragraphe 2: - *En cas de continuation entre les survivants et les héritiers de l'àssocié prédécédé.*

La clause n'est pas obligatoire pour les héritiers, car ceux-ci sont protégés par la règle d'après laquelle " *on ne peut s'engager que pour soi-même* "; mais les héritiers sont tenus d'exécuter l'engagement de leur auteur, qui est considéré comme porte-fort envers les associés survivants.

En cas d'acceptation des héritiers d'entrer dans la société, les difficultés ne se produiront pas, même s'il y a présence de mineurs, car ceux-ci peuvent être suppléés dans la société par leur représentant légal. D'après l'article 46 du Cole Civil et commercial du Siam, l'engagement pris par un mineur sans l'intermédiaire de son représentant légal est annulable au gré du mineru (4). Donc, au contraire, les actes faits par le représentant légal du mineur sont valables et engagent le mineur.

De plus le mineur siamois peut être autorisé par son représentant légal, ou, en cas de refus de celui-ci, par le tribunal, à faire le commerce. Dans ce cas, le mineur a la même capacité qu'un majeur (art. 50); il peut donc être associé en nom.

Paragraphe 3

Dissolution de la société par le décès d'un associé

Par le décès d'un associé, la société ne disparaît pas tout d'un coup, elle survit encore pour les besoins de sa liquidation. Cette survie de la société est manifestée par le fait que le patrimoine social reste le gage exclusif des créanciers sociaux (art 1062). La société conserve encore son nom et son domicile.

Cependant la loi a prévu le cas dans lequel, nonobstant le décès d'un associé, les opérations sociales sont continuées sous l'ancienne raison sociale ou avec le nom de l'associé décédé, sans qu'il y ait liquidation de la société. La loi a décidé, dans l'article

(4) Sauf dans les cas cités dans les articles 47, 48, 49.

1054, alinéa 2, que, dans ce cas, la succession de l'associé prédécédé ne serait pas responsable des dettes contractées par la société après le décès.

Donc la mort entraîne *ipso facto* la dissolution de l'ancienne société.

Section 4°

DROIT ANGLAIS

Dispositions générales

I

La législation anglaise sur les Sociétés se différencie dans une large mesure de la législation française.

Aussi est-il intéressant de donner tout d'abord quelques notions préliminaires des sociétés du droit anglais, avant d'entrer dans l'examen des questions qui constituent le sujet de cette thése:

En droit anglais, la division en sociétés civiles et sociétés de commerce n'offre pas la même importance qu'en droit Français. En effet; il n'existé pàs de juridiction spéciale pour les Sociétés de commerce, et les preuves sont administrées de la même manière pour les deux catégorès de sociétés. Ce que les Anglais considérent comme important dans une société, ce n'est pas son object, mais la forme, dite "Corporation", dont cette société est revêtue.

Il faut se garder de confondre tout d'abord la corporation et la société, car une société implique toujours l'idée d'un certain nombre d'individus, mais une corporation peut ne comprendre qu'un seul individu, c'est ce que l'on appelle une corporation sole. Par exemple un maire angais est une corporation sole. Nous écarterons donc cette dernière et nous ne parlerons que de la corporation agrégate, dont la composition ressemble à celle d'une société française en ce sens que ces deux organismes supposent l'existence d'un groupement d'individus.

Le mot " corporation " ne peut mieux se traduire en français que par le mot *"Personne morale"*, parce que la corporation à sa personnalité propre et distincte de celle des membres qui la composent. (Cela veut dire que la corporation a le droit d'ester en justice sans que les noms de ses membres figurent dans la demande ou dans l'assignation). D'autre part, parce que les créanciers de la corporation sont payés sur les biens de celle-ci à l'exclusion des créanciers personnels des membres de la corporation. En outre, la corporation a l'avantage de *n'être pas dissoute par la mort de l'un de ses membres.*

En droit anglais, quand plusieurs personnes veulent poursuivre une entreprise, ils peuvent choisir: ou bien former une corporation ou bien renoncer à former une personne morale. C'est par cette distinction entre les sociétés incorporées et les sociétés non incorporées que l'acte du 21 décembre1908 a établi;dans son article premier, la division principale des sociétés dans le Royaume Uni.

II

A.- *Sociétés incorporées*

Pour qu'une société soit incorporée, et bénéficie de la continuation de la société, il faut à l'origine, 7 fondateurs; ce sont eux qui établissent l'acte de fondation que l'on appelle le memorandum de fondation.

Parmi les sociétés auxquelles s'applique la loi de 1908, on distingue les *"public companies"* et les *"private companies"*, cette dernière étant de beaucoup la moins importante. On désigne en effet sous le nom de private companies les sociétés analogues à celles qui sont reconnues par la loi française du 8 mars 1925sous le nom de sociétés à responsabilité limitée. Ces sociétés sont soumises à un régime un peu spécial : elles ne doivent pas avoir plus de 50 associés; mais, exceptionnellement, elles peuvent avoir moins de sept associés. Les actions de ces sociétés ne peuvent être transmises qu'avec le consentement du conseil d'administration. La constitution de cette société n'est soumise qu'á un minimum de formalités.D'autre part la société n'est pas obligée de publier son bilan.

Si l'on met à part les private companies, on peut constater que la loi de 1908 s'applique finalement aux catégories de sociétés qui sont les suivantes:

A) *Les société à responsabilité illimitée sans actions.* C'est un type excessivement rare. En pareil cas l'on constitue plutôt les partnerships. La caractéristique de ces sociétés, c'est que la Société bénéficie du régime de la personnalité morale, ce qui ne se produirait pas si l'on se trouvait en présence de partner-ships.

B) *Les Sociétés à responsabilité illimitée avec actions.* Il y a responsabilité et, par là même, les actions doivent être nominatives, mais elles peuvent être cédées.

C) *Les Sociétés à responsabilité limitée avec actions.* Ce sont des Sociétés anonymes analogues à celles de la loi française de 1867. On les appelle encore en anglais, sociétés *by shares.*

D) Les Sociétés à responsabilité limitée à garantie (by garanty). Ce genre n'existe pas en France. Cela signifie qu'au delà de l'action, il y a un excédent qui peut être appelé, mais dans l'intérêt des créanciers seulement.

E) *Sociétés à responsabilité limitée à garantie sans actions.* C'est la même que la précédente, mais la part n'est pas cessible. Cette société s'emploie surtout en matière de contrat d'asurances, parce qu'elle donne une sécurité particulière aux assurés.

III

B. - *Sociétés non incorporées*

Les Sociétés non incorporées sont les " *partnerships* "

La " Partnership, porte l'article premier, alinéa 1 du Partnership act 1890 (1), est le lien juridique existant entre des personnes engagées dans une entreprise commune, en vue d'en tirer un profit. "

Il y a deux sortes de Partnerships, les "ordinary partnerships" et les "limited partnerships "

Dans les sociétés dites " Ordinary partnerships ", les associés sont solidairement et indéfiniment responsables des dettes sociales; chaque membèr est gérant et engage ses coassociés par les actes qu'il accomplit et qui rentrent dans l'objet de la société; d'autre part, la partnership est dissoute par la mort de l'un de ses membres (Art. 33 du P.A. 1890) (2). Les *Ordinary partnership* ressemblent donc aux sociétés civiles et aux sociétés en nom collectif du droit français.

Les " Limited partnerships " ont été introduites par le " Limited partnership " act de 1907 (3).

On y rencontre, comme dans les sociétés en commandite du droit francais, deux catégories d'associes : les "general partners" et les "limited ou sleeping partners" Les "general partners" (les commandités) gèrent les affaires de la société, mais ils sont tenus des dettes sociales sans limite. Tandis que les " limited ou sleeping partners " (commanditaires) ne sont tenus des dettes sociales que jusqu'à concurrence de leur apport, mais, par contre, ils ne peuvent s'immiscer dans la gestion de la Société; et ils n'ont qu'un droit de contrôle et de délibération.

Toute " limited partnership " doit être enregistrée comme telle. Ainsi qu'il est prévu dans l'Act, à défaut d'enregistrement, elle est réputée " ordinary partnership" et chacun des " limited ou sleeping partners " est réputé gérant (art. 5 L. P. A. 1907) (4). A la différence de l' " ordinary partnership ", la " limited partnership " n'est pas dissoute par la mort d'un sleeping partner.

Il résulte de ce qui précède qu'en droit anglais la *personal confidence* ou *dilectus personorum* (5) joue un rôle important dans le mobile des associés d'entrer dans une ordinary partnership. Au contraire la Company se compose généralement d'un

---

(1) *a) Partnership Act.* 1890, 53 et 54 vict. C. 39.

b) Annuaire de législation comparée, année 1890, p. 74.

(2) *Annuaire de législation comparée,* année 1890, p. 80.

(3) *Limited Partnership act.* 1907, 7 Edw VII C. 24, et *Annuaire de législation comparée,* ann. *1907, 2e série, p.28.32.*

(4) A. L. C. 1907, 2e série, p. 27.

(5) Cela correspond à l'Intuitus personnae.

grand nombre de membres qui ne se connaissent pas; et il suffit simplement que ses membres effectuent leur apport, sans considération de personne.

IV

Ainsi la solution du droit anglais, en cette matière, correspond à la distinction française des sociétés en sociétés de personnes et sociétés de capitaux. Nous ne nous occuperons ici que du sort des sociétés de personnes, c'est-à-dire des Ordinary partner ships et des limited partnerships, sociétés dont le sort pourrait changer par suite de la mort d'un associé.

L'article 33 du partnership Act. 1890 a fait une place prépondérante à l'autonomie de la volonté. Il déclare en effet que " sauf autres conventions, la partnership est dissoute à l'égard de tous ses membres par la mort..." Ainsi les parties peuvent, comme en droit français, stipuler dans leur contrat de société, la continuation entre les seuls survivants; ou la continuation entre ces derniers et les héritiers ou représentants de l'associé prédécédé.

Nous consacrerons un paragraphe à chacune de ces deux façons de continuer la société, et, dans un troisième paragraphe nous traiterons du sort de la société anglaise pendant la période de liquidation.

Paragraphe 1er
Continuation de la société entre les seuls associés survivants.

Nous allons examiner 2 questions :

1°Quelle est d'abord la nature de la clause de continuation, c'est-à-dire la part de l'associé prédécédé sera-t-elle dévolue aux associés survivants ou devra-t-elle être attribuée aux héritiers de l'associé prédécédé ?

En ce qui concerne cette question, il convient de reproduire les dispositions suivantes du Partnership act, de 1890 :

Art. 42. - " Lorsqu'un associé est mort ou a cessé pour une raison quelconque " de faire partie de la Société et que celle-ci a continué, cet associé (ou ses ayants-cause " qui le peuvent à son défaut) peut demander tel dividende que les Tribunaux jugeront " convenable d'attribuer à sa part dans la Société, ou *l'intérêt de 5 % l'an du mont-* " *ant de ce qu'il peut prétendre sur le capital social.* A moins, toutefois, que les statuts " n'aient réservé aux sociétaires survivants ou continuant le *droit de racheter la part* " *du défunt ou du sortant et* qu'ils aient usé de ce droit.

Art. 43. - " *A moins de convention contraire, la part de l'associé sorti ou décédé* " *est une dette qui prend date du jour de la dissolution ou de la mort.*

Art. 2. Al. 2.- " Le fait de prendre part aux bénéfices d'une entreprise est *prima* " *facie* une présomption de participation dans une partnership.

"Il en est toutefois autrement lorsqu'il s'agit de sommes payées en l'acquit "d'une dette, ou bien d'une part dans les bénéfices promis à des ouvriers ou employés. " Le fait par eux de toucher cette part des profits ne les rend pas membres d'une "partnership.

" De même la veuve ou les enfants d'un partner décédé, qui continuent de "recevoir sa part des profits de l'entreprise, ne sont pas pour cela membres de la part " nership ni soumis à la responsabilitè que cette qualité comporte."

Il résulte de ce qui précède que les héritiers de l'associé prédécédé ne peuvent réclamer que le dividende de la part du défunt, mais non la part elle-même. Il faut donc conclure que la part de l'associé prédécédé est dévolue aux associés survivants, et que les héritiers de cette part doivent subir les conséquences qui découlent de cette cession.

2°-Quels sont les droits que les heritiers de l'associé prédécédé peuvent avoir dans la Société ? L'article 42 du Partnership act. de 1890 in fine laisse aux statuts le soin de régler ce point comme ils l'entendent. Mais, à défaut de stipulation expresse à cet effet, les héritiers de l'associé prédécédé peuvent opter entre les deux solutions suivantes:

1° Demander tel dividende que les Tribunaux jugeront convenable d'attribuer à la part de l'associé prédécédé.

2° Demander l'intérêt de 5 % l'an du montant auquel il peut prétendre dans le capital social.

Mais devra-t-on faire entrer en ligne de compte les fonds de réserve pour déterminer la base du calcul de ce dividende ou de cet intérêt ?

La loi est muette sur ce point. Et nous nous retrouvons ici en présence des difficultés que nous avons rencontrées en droit français. Cependant le caractère du fonds de réserve est le même dans ces deux législations, c'est-à-dire qu'il a pour but de protéger les associés contre les pertes futures; il est en même temps un gage complémentaire du capital, et il constitue par suite un élément de crédit pour la Société. La réponse à la question que nous avons posée plus haut sera donc la même qu'en droit français. Nous renvoyons par suite aux développements donnés dans le chapitre I, Section 2.

Paragraphe 2

Continuation de la société entre les survivants et les héritiers de l'associé prédécédé.

Cette clause n'est pas obligatoire pour les héritiers, elle leur confère simplement une option, celle d'entrer dans la société aux lieu et place du défunt ou de refuser d'y entrer. Si les héritiers optent pour ce dernier parti, la succession de l'associé prédécédé

ne sera pas tenue de payer des dommages-intérêts aux survivants (1). S'ils optent pour le premier parti et que tous soient majeurs et maîtres de leur droit, ils peuvent entrer dans la société de leur propre chef et, dans ce cas, ils deviennent associés responsables *ad infinitum*.

Mais un héritier mineur peut-il entrer dans la société?

Le mineur peut passer un contrat de société, mais tout le contrat est annulable au gré du mineur en ce sens que, pendant toute sa minorité et dans un temps raisonnable (reasonable time) qui suit sa majorité, le mineur peut demander l'annulation du contrat (Jenk's 598) (2). Cependant le mineur ne peut exiger seulement le bénéfice et refuser en même temps de supporter sa part de pertes dans la Société.

Paragraphe 3

Dissolution de la Société par le décès d'un associé

La mort de l'un des associés ne met pas fin, à propement parler, à la Société. Celle-ci continue à survivre jusqu'à la liquidation complète de ses affaires. Le Partnership act se borne, dans son article 38, à mentionner la possibilité de prolongation des pouvoirs des associés dans la mesure où cela est nécessaire pour terminer les affaires en cours au moment de la dissolution.

D'autre part, les tiers qui ont traité avec la société sans avoir connaissance du décès d'un associé, peuvent se prévaloir de l' existence de cette société (Art 33 *a contrario)*.

---

(1) Voir Lindley, p. 498, Cf. s.

(2) Pour tout ce qui concerne la capacité du mineur en matière de partnership, V. fère, Thèse, Paris 1923.

CONCLUSION

I

Après avoir exposé les différentes solutions, dans le droit francais, et dans le droit des pays étrangers, du problème si complexe et si intéressant du sort des sociétés de personnes en cas de décès d'un des associés, nous sommes amenés à constater que ces diverses législations, tout en maintenant la vieille règle d'aprés laquelle "la société est dissoute par la mort d'une des associés" éprouvent pourtant le désir de protéger l'entreprise sociale contre le danger qui résulterait de la stricte application de "principe.

Mais ce désir de la loi n'est pas souvent efficace, en raison de l'insuffisance des mesures prises pour en assurer la réalisation. De là sont nées des controverses et des divergences d'opinion qui augmentent encore la difficulté du problème. Notre dernière tâche sera donc de rechercher les mesures qui sont susceptibles de mettre en harmonie les diverses solutions possibles du problème que nous avons étudié et entre lesquelles le législateur de l'avenir sera appelé ā choisir

II

Avant d'aller plus loin, il convient de nous demander si la régle "*Dissociamur morte*", en raison de son origine reculée et de sa date relativement ancienne, est encore conforme aux besoins des temps modernes. Ce qui revient à se demander non seulement si les sociétés de personnes jouent encore un rôle important dans l'économie, mais en outre si, dans ces sociétés, *l'intuitus personae* offre une importance aussi considérable que par le passé ? Il est bien évident, en effet, que, si la réponse à cette double question devait être négative, il faudrait peut-être admettre que le principe de la dissolution de la société par suite de la mort d'un associé est exagérée, et favoriser l'interprétation de la loi et son évolution dans un sens qui ferait la règle de l'exception que constitue la continuation de la société en dépit de la mort d'un associé.

Il convient en effet de ne pas oublier que les entreprises commerciales et industrielles jouent un rôle considérable dans la vie actuelle des nations; la production, comme le commerce, sont pour une trés large part dans leurs mains, car non seulement elles comportent un capital énorme, mais elles font vivre aussi une masse d'ouvriers. La disparition d'une entreprise peut causer à la communauté un préjudice considérable: perte de capitaux, ou tout au moins non rémunération par dispersion de ces capitaux, chômage des ouvriers et employés, perturbation dans les approvisionnements,

et, d'une manière plus générale, dans tout le fonctionnement du marché. Par conséquent l'application de la règle qui exige la dissolution d'une société de commerce par suite de la mort d'un associé peut être dommageable et, pour qu'elle soit maintenue, il faudrait qu'elle soit légitimée, c'est-à-dire qu'il soit démontré que, sans *"intuitus personnae"*, nombre de sociétés ne se seraient pas formées et que l'économie du pays en souffrirait encore davantage.

III

Nous concluons que la règle *"Dissociamur morte"* ne correspond plus aux besoins de la vie économique actuelle; son fondement, qui repose sur la présomption de volonté, ne trouvant plus de base aussi solide que dans le passé. Il semble donc qu' il vaudrait mieux, même dans les sociétés de personnes des temps modernes, interpréter la volonté des associés comme ne comportant pas, sauf convention contraire, la dissolution de la société, en cas de mort de l'un d'eux.

A notre avis, pour se conformer à l'exigeance de la vie économique actuelle, le législateur futur devra opter entre les 2 solutions suivantes:

A. - La règle d'après laquelle "la société est dissoute par la mort d'un associé" pourrait être remplacée par celle d'après laquelle :

"La société n'est pas dissoute par la mort d'un associé, sauf convention contraire".

C'est d'ailleurs la solution adoptée par l'article 36 de la loi francaise de 1925 sur la société à responsabilité limités.

B.- Si l'on conserve la règle*"Dissociamur morte"*, du moins faudrait-il établir des mesures suffisantes pour protéger l'entreprise sociale contre le danger qui résulte de l'application trop stricte de cette règle.

Mais dans quel sens ces mesures devront-elles être établies ?

C'est là une question qui ne peut être résolue qu'en conciliant les intérêts économiques, juridiques et politiques de chaque nation et qu'en comparant aussi les institutions semblables des pays étrangers afin de cueillir ce qui est le meilleur; c'est d'ailleurs la méthode que nous avons suivie au cours de notre étude. Nous nous permettons donc de répondre à la question posée ci-dessus par les solutions suivantes:

1° La clause de continuation doit être expresse, mais elle n'a pas besoin d'être formelle, à condition toutefois que l'intention des parties soit manifestée extérieurement par la nature, par le but ou par l'objet du contrat de société.

2° En cas de continuation de la société entre les seuls survivants:

a) La clause ne doit pas être assimilée à une cession conditionnelle, en ce sens que les héritiers de l'associé, prédécédé ne doivent pas être tenus de l'obligation de garantie.

b) Les héritiers du défunt ne doivent pas pouvoir demander le partage immédiat du fonds de réserve, mais ils doivent l'attendre jusqu'à l'arrivée du terme convenu dans le contrat, ou à défaut, jusqu'à une limite qui doit être créée par la loi à cet effet.

3° En cas de continuation de la société entre les associés survivants et les héritiers de l'associé prédécédé:

a) La clause ne doit pas être obligatoire pour les héritiers de ce chef.

b) La loi doit prévoir les moyens qui permettront l'accès des héritiers mineurs ou bénéficiaires dans la société. Elle doit établir, comme en droit allemand, une option pour les héritiers: ou bien d'être admis, par les associés survivants, comme associés commanditaires, ou bien de se retirer de la société.

4° En cas de dissolution de la société, la société doit survivre jusqu'à la liquidation complète et conserver encore son nom, son domicile, son patrimoine distinct de celui de ses membres pour demeurer ainsi le gage exclusif des créanciers sociaux.

BIBLIOGRAPHIE

I.- DROIT FRANÇAIS

ARTHUYS.- Traité des sociétés commerciales, 3e éd., 3 vol. 1916-1917.

AUBRY et RAU.- Cours de droit civil français, t. 6, 5e éd.revue par E. Bartin, 1920.

BAUDRY-LACANTINERIE. - Traité théorique et pratique de droit civil, t. XXIII, avec la collaboration de Wahl, 3 éd., 1907.

BUGNET.- Oeuvres de Pothier, t. 4. 1847.

COLIN et CAPITAN.- Cours élémentaire de droit civil français, 3e éd., 3vol. 1921-1922.

CUQ.- Manuel des institutions juridiques des Romains, I vol., 1917.

DALLOZ.- Répertoire pratique de législation, de doctrine, et de jurisprudence. *Ve Société.*

DROUETS.- Traité théorique et pratique des sociétés à responsabilité limitée,I vol., 1925.

GIRARD,- Manuel élémentaire du droit romain, 7 éd., 1924.

GUILLOUARD.- Traité de contrat de société, I vol., 1891.

HÉMARD.- Théorie et pratique des nullités de société et des sociétés de fait, 2e éd., 1926.

LAURENT.- Principes de droit civil, t. 26, 3e éd., 1877.

LACOUR et BOUTERON.- Précis de droit commercial, 2 vol., 1921.

LEPARGNEUR.- La loi nouvelle sur les sociétés à responsabilité limitée, I vol., 1925.

LYON-CAEN et RENAULT.-Traité de droit commercial, 7 vol., 1914-1923.

MAY.- Eléments de droit romain, 15e éd., I vol., 1923.

PLANIOL.- Traité élémentaire de droit civil, 10e éd. avec la collaboration de Ripert, 3 vol., 1925.

RIGAL.- De la dissolution et de la liquidation de la société, thèse, Paris, 1875

ROY.- De la liquidation des sociétés de commerec, thèse, Paris, 1906.

THALLER et PERCEROU.- Traité élémentaire de droit commercial, 7e ed., I vol., 1925.

THALLER et PIC.- Traité théorique et pratique des sociétés commerciales: 2e éd., 3 vol., 1925.

TROPLONG.- Traité des sociétés civiles et commerciales, 2 vol., 1910.

WAHL.- Précis théorique et pratique de droit commercial. I vol., 1922.

II.- DROIT COMPARE

Annuaire de Législation étrangère, année 1890, V. Grande-Bretagne et Partnership Act. 1890.

BRAESCO.- Des caractères généraux de la société dite Partnership en Angleterre, thèse, Paris, 1923.

CODES ÉTRANGERS.- Allemagne *a)* Code civil allemand, traduction de l'Office de législation étrangère, I vol., 1923.

b) Code de commerce de l'Empire allemand, texte allemand avec traduction francaise, publié par A. Ritleug et J. Gruber, I vol., 1899.

Italie : Codice di Commercio, Milano, I vol., 1899.

Siam : Translation of the civil and commercial Code B.E. 2467, Bangkok, I vol., 1924.

Collection d'Etudes théoriques et pratiques de Droit Etranger, de Droit Comparé et de Droit International sous la Direction de M.H. Levy-Ullmann.

COSACK (C).- Traité de droit commercial allemand, trad. de la 6e éd. allemande, par L. Mis, 3 vol., 1904-1907.

DROUETS.- La Compagnie privée et la société à responsabilité limitée. Etude de droit comparé et du projet de loi française. Thèse, Paris, 1922.

FÈRE.- Le mineur, sa condition générale et sa capacité contractuelle dans le droit anglais, Thése, Paris, 1923

JENK'S.- A digest of English Civil Law, 2e éd., 2 vol., 1921, trad. par T. Baumann et P. Goulé, 2 vol., 1923.

LEVY-ULLMANN.-1) Comment un Français d'aujourd'hui, peut-il aborder utilement l'étude du droit anglais et du droit anglo-américain? (Extrait du *Bulletin de la Société de Législation comparée, 1919),* Paris, 1919.

2) De l'utilité des études comparatives (extrait de la *Revue du droit* 1923, Québec).

LINDLEY.- A Treatise on the Law of Partnership, I vol., 1912.

PICARD, Maurice.- Les biens, vol. 3 du traité de Droit civil de MM. Planiol et G. Ripert, Paris 1926

UNDERHILL.- The Law of Partnership, I vol., 1899.

VIVANTE (C).- Traité de droit commercial italien, trad, par Escarra sur la 3e éd. italienne, 4vol., 1910-1912.

TABLE DES MATIERES

INTRODUCTION ..... - 545

CHAPITRE PREMIER.— *Du sort des sociétés de personnes dans les cas comportant la continuation de la société entre les seuls associés survivants, à l'exclusion des héritiers de l'associé prédécédé* ..... - 552

SECTION PREMIÈRE.— Caractères de la clause de continuation de la société entre les seuls associés survivants ..... - 552

SECTION II.— Droits et devoirs respectifs des associés survivants et des héritiers de l'associé prédécédé. - 555

CHAPITRE II.— *Du sort des sociétés de personnes dans les cas comportant la continuation de la société entre les associés survivants et les représentants de l'associé prédécédé* ..... - 560

SECTION PREMIÈRE.— Continuation entre les associés survivants et les héritiers de l'associé prédécédé. - 562

§ 1.— Sens du mot "héritiers" ..... - 562

§ 2.— Caractères de la clause de continuation de la société entre les associés survivants et les héritiers de l'associé décédé ..... - 563

§ 3.— Manière dont l'héritier succède à la part du défunt ..... - 566

SECTION II.— Continuation de la société entre les associés survivants et les représentants de l'associé prédécédé. - 570

§ 1.— Représentants en général ..... - 570

§ 2.— Conjoint survivant ..... - 570

CHAPITRE III.— *Le sort des sociétés de personnes dans les cas comportant la continuation de la société en dehors de ceux prévus par l'article 1868 C. civ.*— - 573

SECTION PREMIÈRE.— La société est transformée en une société en commandite où les héritiers ne sont que commanditaires .... - 574

SECTION II.— La société continue entre les seuls associés sutvivants à charge par eux de payer aux héritiers ou représentants de l'associé prédécédé une annuité basée sur la valeur de la part dudit prédécédé ..... - 575

SECTION III.— Clause de triple option ..... - 576

APPENDICE aux chapitres Ier,II et III:

La clause de continuation de la société doit-elle être expresse? ..... - 577

CHAPITRE IV.— *Du sort des sociétés de personnes dans les cas où le décès d'un associé emporte dissolution de la société* ..... - 581

CHAPITRE V.— *Droit comparé* ..... - 585

SECTION PREMIÈRE.— Droit italien ..... - 585

§ 1.— Continuation de la société entre les seuls associés survivants ..... - 586

§ 2.— Continuation de la société entre les associés survivants et les héritiers de l'associé prédécédé - 586
§ 3.— Dissolution de la société par le décès d'un associé ..... - 587
SECTION II.— Droit allemand ..... - 588
§ 1.— Continuation de la société entre les seuls associés survivants ..... - 591
§ 2.— Continuation de la société entre les associés survivants et les héritiers de l'associé prédécédé. - 591
§ 3.— Dissolution de la société par le décès d'un associé ..... - 593
SECTION III.— Droit siamois ..... - 594
§ 1.— En cas de continuation de la société entre les seuls associés survivants ..... - 596
§ 2.— En cas de continuation entre les survivants et les héritiers de l'associé prédécédé - 596
§ 3.— Dissolution de la société par le décès d'un associé ..... - 596
SECTION IV.— Droit anglais ..... - 598
§ 1.— Continuation de la société entre les seuls associés survivants ..... - 601
§ 2.— Continuation de la société entre les associés survivants et les héritiers de l'associé prédécédé. - 603
§ 3.— Dissolution de la société par la décès d'un associé ..... - 603

CONCLUSION ..... - 604
BIBLIOGRAPHIE ..... - 607

คำแปลเฉพาะบทนำจากวิทยานิพนธ์ภาษาฝรั่งเศส

"ภาวะของโซซิเอเต้ เดอ แปร์ซอน
ในกรณีที่ผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดตาย"

(ศึกษากฎหมายฝรั่งเศสและกฎหมายเปรียบเทียบ)*

*พิชุณา ติงศภัทิย์ : ผู้แปล

บทนำ

I

นับตั้งแต่ประมาณกลางศตวรรษที่ ๑๙ เป็นต้นมา วิถีชีวิตทางเศรษฐกิจของโลกได้พัฒนาไปอย่างมาก อาจกล่าวได้ว่าหุ้นส่วนบริษัทพานิชย์ (sociétés de commerce) เป็นสิ่งซึ่งมีบทบาทที่สำคัญที่สุด และอาจเป็นตัวกระทำที่มีจำนวนมากที่สุดในการเติบโตทางเศรษฐกิจดังกล่าว อย่างไรก็ดี ในกฎหมายฝรั่งเศสกฎข้อบังคับที่ใช้กำกับและควบคุมหุ้นส่วนบริษัทส่วนใหญ่ใช้มาตั้งแต่ต้นศตวรรษที่ ๑๙ ซึ่งก็ได้รับอิทธิพลจากหลักการซึ่งสืบสาวได้ถึงสมัยโบราณ ฉะนั้น เราอาจตั้งคำถามได้อย่างชอบธรรมว่า กฎเกณฑ์ที่ใช้อยู่นี้สอดคล้องกับความต้องการในปัจจุบันหรือไม่ ด้วยเหตุนี้เอง ควรจะได้มีการศึกษากฎเกณฑ์ที่ได้บัญญัติไว้ในประมวลกฎหมายแพ่ง มาตรา ๑๘๖๕ อนุมาตรา ๘ จากแง่มุมดังกล่าวข้างต้น

II

กฎนี้ก็คือ *"หุ้นส่วนบริษัทย่อมเลิกกันเมื่อผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดตาย"* กฎนี้มาจากกฎหมายโรมัน

ULPIEN ในบรรพแรกของโองการที่ DXVII, pro socio I-๖๓, ๑๐ กล่าวไว้ว่า "Societas solvitus ex personis" : หุ้นส่วนบริษัทย่อมเลิกกันด้วยเหตุที่เกี่ยวแก่ตัวบุคคลของผู้เป็นหุ้นส่วน

MODESTIN ในกฎที่ DXVII pro socio, ๔ บรรพ ๓ ได้แจกแจงเหตุที่หุ้นส่วนบริษัทเลิกจากกันดังนี้"Dissociamur.....morte" : ผู้เป็นหุ้นส่วนเลิกจากกันเนื่องจากตาย

PAUL ในโองการที่ DXVII, pro socio, ๖๙, ๙ บรรพ ๓๒ กล่าวไว้ว่า : "Morte unius societas dissolvitus, et si consensu omnium coita sit, plures vero supersint" : หุ้นส่วนบริษัทเลิกจากกันเนื่องจากผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดตาย ถึงแม้ว่าสัญญาเข้าหุ้นส่วนเกิดจากความยินยอมของผู้เป็นหุ้นส่วนทุกคน และถึงแม้ว่าผู้เป็นหุ้นส่วนหลายคนยังมีชีวิตอยู่

POTHIER ได้นำหลักกฎหมายโรมันมาใส่ไว้ในคำอธิบายสัญญาตั้งหุ้นส่วนบริษัท บทที่ ๑๔๔ และจากนั้นมาได้มีการบัญญัติหลักกฎหมายนี้ไว้ในประมวลกฎหมายแพ่ง

III

อันที่จริงแล้ว กฎดังกล่าวนี้เป็นข้อยกเว้นต่อหลักการที่ว่าคนเราทำสัญญากันก็เพื่อตัวเองและทายาท (ประมวลกฎหมายแพ่ง มาตรา ๑๑๒๒)

JUSTINIEN ให้เหตุผลของข้อยกเว้นนี้ไว้ใน Institutes (L. III, XV, ๕) ว่า"quia qui societatem contrahit certam personam sibi éligit" : เพราะว่าหุ้นส่วนบริษัทเป็นสัญญาซึ่งกระทำระหว่างบุคคลบางคนซึ่งเลือกเฟ้นที่จะเป็นหุ้นส่วน

ที่เป็นเช่นนี้ก็เนื่องมาจากที่กรุงโรมนั้น คุณสมบัติของบุคคล "intuitus personae" ถือเป็นมูลเหตุจูงใจหลักในการที่ผู้เป็นหุ้นส่วนจะมารวมกันเป็นหุ้นส่วนบริษัท

โดยส่วนใหญ่แล้ว หรือไม่เช่นนั้นก็ในทุกกรณีไปเมื่อชาวโรมันมีความประสงค์ที่จะร่วมหุ้นกัน ชาวโรมันจะยึดถือมิตรภาพความไว้วางใจซึ่งกันและกัน หรือคุณสมบัติส่วนบุคคลอื่น ๆ ในลักษณะนี้เป็นพื้นฐาน ด้วยเหตุนี้จึงสมควรแล้วที่หุ้นส่วนบริษัทจะเลิกกันเนื่องจากผู้เป็นหุ้นส่วนคนใดคนหนึ่งตาย(๑)

IV

แต่กฎหมายฝรั่งเศสต่างกับกฎหมายโรมัน การจำแนกชนิดของหุ้นส่วนบริษัทในกฎหมายฝรั่งเศสปัจจุบันแบ่งออกเป็นหุ้นส่วนบริษัทในทางแพ่ง และหุ้นส่วนบริษัทในทางพานิชย์ หุ้นส่วนบริษัทในทางแพ่งมีลักษณะตรงกับหุ้นส่วนบริษัทในกฎหมายโรมัน เนื่องจากถือหลัก intuitus personae เป็นสำคัญเช่นเดียวกัน กล่าวคือในประการแรก หุ้นส่วนบริษัทในทางแพ่งโดยทั่วไปทำกิจการโดยไม่แสดงตัวกับบุคคลภายนอก และรายงานบัญชีและเอกสารใด ๆ ของห้างจะใช้เฉพาะระหว่างผู้ที่ทำสัญญาด้วยกันเองเท่านั้น ประการที่สอง ผู้จัดการสามารถให้ผู้เป็นหุ้นส่วนรับผิดต่อคนภายนอกได้ เพราะตัวผู้จัดการทำการใดในชื่อของผู้เป็นหุ้นส่วนเหมือนกับจัดการงานของตนเอง ผู้เป็นหุ้นส่วนต้องรับผิดต่อเจ้าหนี้ทั้งปวงในส่วนหุ้นของตน ด้วยเหตุนี้จึงเป็นที่แน่ชัดว่า ความไว้เนื้อเชื่อใจซึ่งกันและกัน นั่นคือคุณสมบัติของบุคคล(intuitus personae) เป็นหลักสำคัญในการตั้งหุ้นส่วนบริษัท ดังนั้นหุ้นส่วนบริษัทในทางแพ่งจึงเป็นหุ้นส่วนบริษัทที่เรียกในภาษาฝรั่งเศสว่า โซซิเอเต้ เดอ แปร์ซอนน์ (Sociétés de personnes)* และด้วยเหตุนี้เองจึงอยู่ภายใต้หลักการที่ว่าหุ้นส่วนบริษัทเลิกจากกันเมื่อผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดตาย ตามที่ประมวลกฎหมายแพ่ง มาตรา ๑๘๖๕ ตรีบัญญัติไว้อย่างชัดเจน

---

(๑) มีข้อยกเว้นในกรณีของ société de publicains เหตุผลของข้อยกเว้นนี้ ดูถัดไป

(หมายเหตุ : Société de publicains ในสมัยโรมัน หมายถึงหุ้นส่วนบริษัทที่มีอภิสิทธิ์ผูกขาดทางการค้าทางทะเล - ผู้แปล)

V

แต่นอกเหนือจากหุ้นส่วนบริษัทในทางแพ่งแล้ว ยังมีหุ้นส่วนบริษัทอีกประเภทหนึ่งคือ หุ้นส่วนบริษัทในทางพานิชย์ ที่เรียกเช่นนี้ก็เพราะว่าวัตถุประสงค์ (objet) ของหุ้นส่วนบริษัทคือทำการค้า ทั้งนี้โดยลักษณะของห้าง หรือโดยการบัญญัติเป็นพิเศษตามกฎหมายหรือโดยรูปแบบของหุ้นส่วนบริษัท ถึงแม้ว่าการประกอบกิจการของห้างจะมีลักษณะทางแพ่งก็ตาม

หุ้นส่วนบริษัทในทางพานิชย์ จัดว่าเป็นนิติบุคคลแยกออกต่างหากจากผู้เป็นหุ้นส่วน ซึ่งรวมเข้ากันเป็นหุ้นส่วนบริษัทนั้น แต่ละหุ้นส่วนบริษัทมีกองทรัพย์เฉพาะของห้าง ผู้จัดการ (administrateurs) หรือผู้ดูแลครอบงำของห้าง (gérants) เป็นผู้รับผิด

หุ้นส่วนบริษัทประเภทนี้ อยู่ภายใต้หลักกฎหมายตามประมวลกฎหมายแพ่ง มาตรา ๑๘๖๕, ๘ หรือไม่ กล่าวคือ หุ้นส่วนบริษัทต้องเลิกกันหรือไม่ในกรณีที่ผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดตาย ประมวลกฎหมายแพ่งไม่ได้ระบุไว้อย่างชัดเจน เพียงแต่แก้ปัญหาโดยการโอนคดี*

ประมวลกฎหมายแพ่งกล่าวถึงหุ้นส่วนบริษัทในทางพานิชย์ไว้ในบทบัญญัติว่าด้วยสัญญาเข้าหุ้นส่วนบริษัท มาตรา ๑๘๗๓ บัญญัติไว้ว่า "บทบัญญัติลักษณะนี้ (ลักษณะ ๙ ว่าด้วยสัญญาเข้าหุ้นส่วนบริษัท) ใช้บังคับหุ้นส่วนบริษัทในทางพานิชย์ในส่วนที่ไม่ขัดต่อกฎหมายและธรรมเนียมทางการค้าเท่านั้น" ส่วนประมวลกฎหมายพานิชย์นั้นมีเพียงข้อความทับมาตรา ๑๘๗๓ ในอีกถ้อยคำหนึ่ง ประมวลกฎหมายพานิชย์ มาตรา ๒๒ บัญญัติไว้ว่า "สัญญาตั้งหุ้นส่วนบริษัทใช้บังคับโดยประมวลกฎหมายแพ่ง กฎหมายเฉพาะที่เกี่ยวกับการค้า และข้อสัญญาที่ภาคีตกลงกันไว้"

หากพิจารณาบทบัญญัติทั้งสองที่กล่าวมาร่วมกัน จะมีผลดังนี้คือ หุ้นส่วนบริษัทในทางพานิชย์จะอยู่ภายใต้หลักกฎหมายตามมาตรา ๑๘๖๕ ตรีก็ต่อเมื่อหุ้นส่วนบริษัทถือ intuitus personae เป็นรากฐานสำคัญ เช่นเดียวกับหุ้นส่วนบริษัทในทางแพ่ง ยกเว้นในกรณีที่กฎหมายเฉพาะที่เกี่ยวกับการค้า หรือข้อสัญญากำหนดไว้เป็นอย่างอื่น

หมายเหตุ

*Société de personnes ในกฎหมายฝรั่งเศสกล่าวย่อ ๆ คือ หุ้นส่วนบริษัทซึ่งเกิดจากสัญญาเข้าหุ้นส่วน ซึ่งในสัญญานี้คุณสมบัติส่วนบุคคลมีความสำคัญมากเนื่องจากสัญญากระทำโดยถือ intuitus personae เป็นสำคัญ ผู้เป็นหุ้นส่วนแต่ละคนถือหุ้น ซึ่งในภาษาฝรั่งเศสเรียกว่า intérêt ตามหลักแล้วหุ้นนี้ไม่สามารถสละหรือโอนได้ เนื่องจากเราไม่สามารถเปลี่ยนตัวบุคคลผู้เป็นหุ้นส่วนได้โดยที่การกระทำเช่นนี้ไม่มีผลต่อสัญญาเข้าหุ้นส่วนบริษัท - ผู้แปล

* หมายเหตุ - ในระบบกฎหมายฝรั่งเศสมีทั้งศาลแพ่ง และศาลพานิชย์ - ผู้แปล

อนึ่ง หุ้นส่วนบริษัทในทางพานิชย์มีหลายรูปแบบ ซึ่งประมวลกฎหมายพานิชย์ มาตรา ๑๙ รับรองไว้ ๓ ประเภท ดังนี้คือ ๑) โซซิเอเต้ ออง นอง คอลเล้คตีฟ (Société en nom collectif) ๒) โซซิเอเต้ ออง คอมมองดิต (Société en commandite) และ ๓) โซซิเอเต้ อาโนนีย์ม (Société anonyme) แต่ Société en commandite แบ่งออกเป็น ๒ จำพวกคือ คอมมองดิต แซ้มปล์ (Commandite simple) และปาร์ อัคชิองย์ (par actions)นอกจากนี้ยังมี โซซิเอเต้ อา เร้สปองซาบิลิเต้ ลิมิเต้ (Société ā responsabilité limité หรือที่เรียกย่อ ๆ ว่า S.A.R.L.) ซึ่งจัดตั้งขึ้นตามกฎหมายฉบับวันที่ ๗ มีนาคม ๑๙๒๕ หุ้นส่วนบริษัทจำพวกนี้ไม่ถือคุณสมบัติส่วนตัวเป็นรากฐานเสมอไป บางจำพวกจะไม่ถือเป็นสาระสำคัญเลย เพียงแต่ถือการเข้าทุนกันเป็นหลักสำคัญเท่านั้น บางจำพวกมีลักษณะผสม และในบางครั้งจะคล้ายกับหุ้นส่วนบริษัทชนิดแรก หรือชนิดที่สองแล้วแต่กรณี ดังนั้นเราสามารถจำแนกหุ้นส่วนบริษัททางพานิชย์ออกได้เป็น ๓ ประเภทใหญ่* ๆ คือ

๑) โซซิเอเต้ เดอ แปร์ซอนน์ โดยแท้ (Sociétés de personnes (pures))

๒) โซซิเอเต้ เดอ คาปิโตซ์ โดยแท้ (Sociétés de capitaux (pures))

๓) โซซิเอเต้ มิกซท์ (Sociétés mixtes)

๑) **Sociétés de personnes** (โดยแท้) ประกอบด้วย Société en nom collectif และ Société en commandite simple หรือ Société en commandite par intérêt

Société en nom collectif คือหุ้นส่วนบริษัทซึ่งเกิดจากสัญญาระหว่างบุคคล ๒ คน หรือหลายคน มีวัตถุประสงค์ทำการค้าในนามสมญาของห้าง (ดูประมวลกฎหมายพานิชย์ มาตรา ๒) และผู้เป็นหุ้นส่วนทั้งหมดต้องรับผิดร่วมกันและเป็นรายบุคคลเมื่อห้างขาดทุน (ดูประมวลกฎหมายพานิชย์ มาตรา ๒๒)

เนื่องจากผู้เป็นหุ้นส่วนต้องรับผิดร่วมกัน และเป็นรายบุคคลในภาระทั้งปวงของห้าง รวมทั้งภาระซึ่งห้างได้ก่อให้เกิดขึ้นในชื่อของห้างดังนั้นจึงเป็นที่เข้าใจได้โดยง่ายว่าผู้เป็นหุ้นส่วนจำต้องมีความไว้เนื้อเชื่อใจซึ่งกันและกัน และในจุดนี้การสละส่วนได้ส่วนเสียไม่ได้ก็เป็นข้อพิสูจน์ว่าคุณสมบัติของบุคคลที่เป็นหุ้นส่วน (intuitus personae) คือรากฐานสำคัญในการเข้าร่วมกัน

Société en commandite simple หรือ par intérêt คือหุ้นส่วนบริษัทที่ประกอบด้วยผู้เป็นหุ้นส่วน ๒ จำพวก จำพวกแรกคือ ผู้เป็นหุ้นส่วนไม่จำกัด (commandités) หมายถึงผู้เป็นหุ้นส่วนคนเดียวหรือหลายคนซึ่งต้องรับผิดในระหว่างกันเองในบรรดาหนี้สินทั้งปวงของห้างโดยไม่จำกัด อีกจำพวกคือ ผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัด (Commanditaires) หมายถึงผู้เป็นหุ้นส่วนคนเดียวหรือหลายคนซึ่งรับผิดไม่เกินจำนวนเงินที่ตนรับจะลงหุ้นในห้างหุ้นส่วนนั้น

---

*หุ้นส่วนบริษัทประเภทต่าง ๆ นี้ไม่มีในกฎหมายไทย ดังนั้นผู้แปลจึงใช้ทับศัพท์ - ผู้แปล

ในแง่ของผู้เป็นหุ้นส่วนไม่จำกัด เป็นที่แน่นอนว่าถือ intuitus personae เป็นข้อสาระสำคัญ แต่ประเด็นนี้อาจจะไม่ค่อยชัดในแง่ของผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัด เพราะผู้เป็นหุ้นส่วนจำพวกหลังนี้รับผิดจำกัด แต่การจำกัดความรับผิดนี้ไม่ค่อยสำคัญ เพราะอย่างไรก็ดี ผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัด ที่เข้าร่วมกิจการย่อมพิจารณาตัวบุคคลของผู้เป็นหุ้นส่วนไม่จำกัด และผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดผู้อื่น และในทางกลับกัน

ประเด็นนี้พิสูจน์ได้โดยข้อที่ว่าสิทธิของผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดเป็นไปตามส่วนของผลประโยชน์ของตนเหมือนผู้เป็นหุ้นส่วนไม่จำกัด และเนื่องจากผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดไม่สามารถสละผลประโยชน์ในส่วนของตนได้อย่างเสรีโดยไม่ได้รับความยินยอมจากผู้เป็นหุ้นส่วนคนอื่น ๆ (ดูคำฟ้องวันที่ ๒๓ มิถุนายน ๑๙๑๓, D - ๑๓, I - ๕๑๓) ประมวลกฎหมายแพ่งได้บัญญัติไว้อย่างชัดเจน ในมาตรา ๑๘๖๑ และไม่มีกฎหมายใด หรือธรรมเนียมเฉพาะทางการค้าใดกำหนดไว้เป็นอย่างอื่น เพราะฉะนั้น การสละส่วนแบ่งผลกำไรในกรณีที่ผู้เป็นหุ้นส่วนตายจึงเป็นไปไม่ได้

ดังนั้น เราจึงสรุปได้ว่า Sociétés en nom collectif และ Sociétés en commandite simple อยู่ภายใต้หลักการที่ว่าหุ้นส่วนบริษัทเลิกกันเมื่อผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดตาย

๒) **Sociétés de capitaux** (โดยแท้) คือ Sociétés anonymes ประกอบด้วยผู้ถือหุ้นซึ่งรับผิดจำกัดทุนซึ่งผู้ถือหุ้นนำมาลง (parts sociales) คือหุ้นซึ่งผู้ถือหุ้นสามารถสละได้โดยเสรี ในกรณีนี้ไม่จำเป็นว่าผู้เป็นหุ้นส่วนต้องรู้จักกันหรือไว้เนื้อเชื่อใจกัน ผู้เป็นหุ้นส่วนเพียงแต่นำทุนมาลงก็พอแล้ว Thaller[๒] กล่าวไว้ว่า "ความเชื่อถือได้ของ Société de capitaux ไม่ได้ขึ้นอยู่กับตัวบุคคลของห้าง แต่ขึ้นอยู่กับความสำคัญของทุนซึ่งห้างนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์"

ด้วยเหตุดังกล่าวแล้ว คุณสมบัติส่วนบุคคลของผู้ถือหุ้นจึงไม่เป็นหลักสำคัญ หุ้นนั้นอาจโอนได้ เมื่อผู้ถือหุ้นคนหนึ่งคนใดตาย และระหว่างมีชีวิตอยู่ ห้างยังดำเนินกิจการต่อไป ถึงแม้ว่าผู้ถือหุ้นคนหนึ่งคนใดตาย

๓) **Sociétés mixtes** คือ หุ้นส่วนบริษัทลักษณะผสมซึ่งมีคุณลักษณะบางประการใกล้เคียงกับ Société de personnes แต่บางประการก็ใกล้เคียงกับ Société de capitaux หุ้นส่วนบริษัทประเภทนี้จำแนกได้เป็น ก) Scoiétés en commandite par actions และ ข) Sociétés à responsabilité limitée

ก) Société en commandite par actions ประกอบด้วยสมาชิก ๒ จำพวกเช่นเดียวกับ Société en commandite simple หรือ par intérêt ต่างกันอยู่ที่ว่าทุนของผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัด (commanditaire) คือหุ้นซึ่งผู้ถือหุ้นสละได้โดยเสรี และในราคาที่ตกลงกันได้

ผู้เป็นหุ้นส่วนไม่จำกัด (commandités) มีฐานะไม่ต่างไปจาก commandite simple

---

(๒) ดู Thaller et Percerou ใน Traité de Droit commercial, ๖ᵉ édition No. ๒๖๑

หรือ par intérét กล่าวคือถือ intuitus personae เป็นหลักสำคัญ ในกรณีที่ผู้เป็นหุ้นส่วนไม่จำกัดคนหนึ่งคนใดตาย ห้างย่อมเลิกกันตามประมวลกฎหมายแพ่ง มาตรา ๑๘๖๕ ตรี แต่การที่ผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัดตาย ไม่มีผลให้ห้างเลิกกัน ห้างทำกิจการต่อไปโดยทายาทของผู้ตาย

ข) Société à responsabilité (S.A.R.L.)[๓] กฎหมายฉบับวันที่ ๗ มีนาคม ๑๙๒๕ อนุญาตให้บุคคล ๒ คนหรือหลายคนขึ้นไปตั้งหุ้นส่วนบริษัทซึ่งผู้เป็นหุ้นส่วนรับผิดในบรรดาหนี้สินทั้งปวงของห้างเพียงไม่เกินจำนวนเงินที่ตนลงทุนไว้ โดยที่การนี้มิได้ทำให้หุ้นส่วนบริษัทจำพวกนี้จัดอยู่ในประเภท sociétés de capitaux โดยแท้ ทั้งนี้ด้วยเหตุผลที่ว่าหุ้นส่วนบริษัทจำพวกแรกมิได้ออกหุ้น สิทธิของผู้เป็นหุ้นส่วนเป็นไปตามส่วนแบ่งผลประโยชน์ซึ่งผู้ถือไม่สามารถสละได้อย่างเสรี (ดูกฎหมายฉบับนี้ มาตรา ๒๑,๒๒,๒๓ และ ๒๔) ถึงแม้ว่าห้างนี้จะตั้งขึ้นมาโดยถือคุณสมบัติของบุคคลเป็นรากฐานสำคัญ มาตรา ๓๖ ของกฎหมายฉบับนี้บัญญัติไว้อย่างชัดเจนว่า การที่ผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดตาย ไม่ถือเป็นสาเหตุของการเลิกห้าง (ยกเว้นในกรณีที่หนังสือบริคณห์สนธิ ของห้างกำหนดไว้เป็นอย่างอื่น) ในประเด็นนี้ เห็นได้ว่า กฎหมายเฉพาะทางการค้ามีผลยกเลิกข้อบัญญัติของกฎหมายทั่วไป

กล่าวโดยสรุป ในบรรดาหุ้นส่วนบริษัทประเภทต่าง ๆ มีอยู่ ๓ จำพวกซึ่งอยู่ภายใต้หลักกฎหมายตามประมวลกฎหมายแพ่ง มาตรา ๑๘๖๕ ตรี คือ

๑) Société en nom collectif ในทุกกรณี

๒) Société en commandite simple ในทุกกรณี

๓) Société en commandite par action ในกรณีที่ผู้เป็นหุ้นส่วนไม่จำกัดคนหนึ่งคนใดตาย

ดังนั้น ในหลักการแล้ว หลักกฎหมายโรมันและบ่ระมวลกฎหมายแพ่งตลอดจนประมวลกฎหมายพานิชย์ของฝรั่งเศส ใช้บังคับหุ้นส่วนบริษัททั้ง ๓ จำพวกตามที่ได้จำแนกไว้ข้างต้น ในกรณีเฉพาะที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ หุ้นส่วนบริษัทจำพวกนี้เลิกกัน เนื่องจากผู้เข้าร่วมกันคนหนึ่งคนใดตาย

VI

อย่างไรก็ตาม หลักกฎหมายนี้ไม่ใช้บังคับอย่างเด็ดขาดด้วยเหตุที่ว่า รากฐานของกฎนี้คือ การสันนิษฐานเจตนาซึ่งต้องไม่ใช้บังคับในกรณีที่มีการกำหนดเจตนาไว้เป็นอีกอย่างหนึ่ง และถ้าจำเป็นในกรณีที่กฎหมายบัญญัติไว้เป็นอีกอย่างหนึ่ง

ทั้งหมดนี้ ชาวโรมันเองก็ได้ยอมรับไว้แล้ว

---

(๓) ดู a) Drouets : La SARL(commentaire de la loi du ๗/๓/๑๙๒๕ ๑๕, vol.I, ๑๙๒๕

b) Lépargneur : La loi nouvelle sur les S.A.R.L., vol.I ๑๙๒๕

c) Pic et Baratin : Commentaire de la loi sur les SARL, vol.I ๑๙๒๖

Paul ในโองการที่ *D,XVII, 2,65,9* บรรพที่ ๓๒ ได้กล่าวไว้ว่า **"Morte unius socie societas dissolvitur.....risi in coeundâ societate aliter convenerit....."** หุ้นส่วนบริษัทเลิกกันเนื่องจากคนหนึ่งคนใดตาย.....ยกเว้นในกรณีที่สัญญาระบุไว้อย่างชัดเจนให้เป็นอย่างอื่น(๔)

ในกรณีของ société de publicains ก็เช่นเดียวกันห้างทำกิจการต่อไปถึงแม้ว่าผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดตาย(๕)

หลักกฎหมายนี้ถูกนำมาใช้ในกฎหมายฝรั่งเศส (ดู Pothier NO ๑๔๖) และประมวลกฎหมายแพ่งได้รับมาโดยขยายขอบเขตในการใช้บังคับให้กว้างขึ้น มาตรา ๑๘๖๖ บัญญัติไว้ว่า

"ถ้าได้ตกลงกันไว้ว่าในกรณีที่ผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดตาย ห้างทำกิจการต่อไปโดยทายาทของผู้ตาย หรือระหว่างผู้เป็นหุ้นส่วนที่ยังคงอยู่ด้วยกันเอง ข้อบัญญัตินี้ยังใช้บังคับต่อไป และกรณีหลังนี้ทายาทของผู้ตายมีสิทธิเพียงได้รับส่วนแบ่งของห้าง โดยต้องคำนึงถึงสถานะของห้างในขณะที่ผู้เป็นหุ้นส่วนผู้นั้นตาย และทายาทมีสิทธิเข้าร่วมกิจการตราบเท่าที่จำเป็นเนื่องจากผู้ตายทิ้งภาระไว้ก่อนตาย"

กล่าวโดยสรุปแล้ว ปัญหาภาวะของหุ้นส่วนบริษัทในทางพานิชย์ในกรณีที่ผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดตายขึ้นอยู่กับความแตกต่างระหว่างหุ้นส่วนบริษัทประเภท Société de capitaux และหุ้นส่วนบริษัทประเภท Société de personnes ในส่วนที่เกี่ยวกับ Société de capitaux นั้น งานชิ้นนี้จะไม่กล่าวถึง เนื่องจากกฎที่หุ้นส่วนบริษัทต้องเลิกกันเนื่องจากผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดตายไม่ใช้บังคับ ในทางตรงกันข้าม ในเรื่องของ Société de personnes ความตายของผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดมีผลให้ห้างต้องเลิกกัน แต่หลักกฎหมายนี้หาใช้บังคับอย่างเด็ดขาดไม่ และต้องเลิกไปหากมีข้อตกลงที่ขัดกันหรือในกรณีที่มีบทกฎหมายซึ่งถือความสงบเรียบร้อยของประชาชนเป็นหลัก

VII

จากที่ได้กล่าวมาแล้ว ปัญหาสำคัญมีอยู่ ๔ ประเด็น ดังนี้

๑) ภาวะของ Société de personnes ในกรณีที่หุ้นส่วนบริษัททำกิจการต่อไประหว่างผู้ถือหุ้นที่ยังคงอยู่ด้วยกันเอง โดยไม่รวมทายาทของผู้เป็นหุ้นส่วนที่ตาย

๒) ภาวะของ Société de personnes ในกรณีที่หุ้นส่วนบริษัททำกิจการต่อไป โดยรวมทายาทหรือตัวแทนของผู้เป็นหุ้นส่วนที่ตาย

---

(๔) ดู Justinien ใน Institutes ๓, ๒๔, และ Societate ๕ ซึ่งนำเอาบทบัญญัติเดียวกันมาใส่ไว้ในข้อความที่เพิ่งอ้างถึง

(๕) ดูถัดไป

๓) ภาวะของ Scoiété de personnes ในกรณีที่หุ้นส่วนบริษัททำกิจการต่อไป โดยที่บุคคลที่อ้างไว้ในประมวลกฎหมายแพ่งมาตรา ๑๔๖๘ ไม่เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย

๔) ภาวะของหุ้นส่วนบริษัทในทางพานิชย์ ในกรณีที่ห้างต้องเลิกกัน

ดังนั้น การศึกษาในครั้งนี้จึงแบ่งออกเป็น ๔ บท ด้วยกัน โดยในแต่ละบทจะศึกษาปัญหาทั้ง ๔ นี้บทละประเด็น

ท้ายที่สุด เนื่องจากความสลับซับซ้อนของความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ เราจึงไม่อาจละเลยการศึกษาบทบัญญัติของกฎหมายในต่างประเทศที่เกี่ยวกับปัญหานี้ ดังนั้น บทที่ ๕ จะเป็นการศึกษากฎหมายในเชิงเปรียบเทียบ

บทสรุป

I

หลังจากที่ได้แสดงให้เห็นว่ากฎหมายฝรั่งเศส และกฎหมายในต่างประเทศมีวิธีต่าง ๆ ที่จะแก้ไขปัญหาซึ่งซับซ้อนและน่าสนใจมากเกี่ยวกับภาวะของ sociétés de personnes เมื่อผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดตาย เราจำเป็นต้องยอมรับว่ากฎหมายต่าง ๆ เหล่านี้คงไว้ซึ่งหลักโบราณที่ว่า *"หุ้นส่วนบริษัทต้องเลิกกัน เพราะผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดตาย"* แต่ในขณะเดียวกัน ก็มีความประสงค์ที่จะปกป้องวิสาหกิจจากอันตรายที่อาจเกิดขึ้นได้หากมีการใช้หลักการนี้อย่างเคร่งครัด

อย่างไรก็ดี ความประสงค์ของกฎหมายมิใช่ว่าจะมีประสิทธิภาพเสมอไป เนื่องจากมาตรการที่นำมาใช้เพื่อทำให้กฎหมายใช้บังคับได้ไม่เพียงพอ และนี่คือบ่อเกิดของข้อโต้แย้งและความเห็นอันหลากหลายแตกต่างกันมากมาย ซึ่งทำให้ปัญหานี้ซับซ้อนยุ่งยากขึ้นอีก ดังนั้น ในตอนท้ายนี้ เราจะพยายามแสวงหามาตรการที่จะประสานข้อเสนอต่าง ๆ ทั้งหลายเข้าด้วยกันในอันที่จะแก้ไขปัญหาที่เราได้ทำการศึกษามานี้

II

แต่ก่อนอื่น เราควรจะตั้งคำถามว่ากฎที่ว่า "Dissociamur morte" สามารถตอบสนองความต้องการของโลกสมัยใหม่ได้หรือไม่ เนื่องจากกฎนี้มีบ่อเกิดในสมัยโบราณ นั่นก็คือคำถามที่ว่า sociétés de personnes ยังมีบทบาทสำคัญในเศรษฐกิจหรือไม่ และอีกประการหนึ่ง intuitus personae ซึ่งปรากฏในหุ้นส่วนบริษัทเหล่านี้ ยังมีความสำคัญเท่ากับในอดีตหรือไม่

เป็นที่แน่นอนว่า หากคำตอบต่อคำถามทั้งสองประเด็นนี้คือไม่ เราอาจจะต้องยอมรับว่าหลักการที่ว่าห้างต้องเลิกกันเนื่องจากผู้เป็นหุ้นส่วนผู้หนึ่งผู้ใดตายนั้นเคร่งครัดเกินไป และควรจะสนับสนุนให้มีการตีความกฎหมาย ตลอดจนปรับปรุงเปลี่ยนแปลงกฎหมายนั้นในทิศทางที่ว่า เมื่อผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดตายห้างยังคงทำกิจการต่อไปได้ ซึ่งเดิมเคยเป็นข้อยกเว้นนั้นกลายเป็นกฎหลักแทน

ในความเป็นจริงแล้ว เราไม่ควรลืมว่าวิสาหกิจพานิชย์และอุตสาหกรรมมีบทบาทสำคัญยิ่งในชีวิตของประชาชาติในปัจจุบัน วิสาหกิจเหล่านี้กุมการผลิต และการพานิชย์ส่วนใหญ่ ทั้งนี้ก็เพราะนอกจากวิสาหกิจดังกล่าวครอบครองทุนมหาศาลแล้ว ยังทำให้มวลกรรมกรอีกมากมายดำรงชีวิตอยู่ได้ การที่วิสาหกิจแห่งใดแห่งหนึ่งต้องเลิกไปอาจนำความเสียหายให้แก่ชุมชนเป็นอย่างมาก อาทิ การสูญเสียทุน หรืออย่างน้อยผลอันพึงได้ เนื่องจากทุนดังกล่าวต้องกระจัดกระจายไป กรรมกรและลูกจ้างต้องว่างงาน ความวุ่นวายในการจัดหาสินค้าไว้บริการ และในการทำงานของกลไกตลาดโดยทั่ว ๆ ไป เพราะฉะนั้นหากมีการใช้กฎที่กำหนดให้หุ้นส่วนบริษัทพานิชย์ต้องเลิกไป เมื่อผู้เป็นหุ้นส่วนคนใดคนหนึ่งตายนั้นอย่างเคร่งครัดแล้ว อาจจะเป็นผลเสียหาย และหากจะรักษากฎนี้ไว้ต่อไป ก็จะต้องมีเหตุผลชอบธรรม หรืออีกนัยหนึ่ง จะต้องพิสูจน์ชี้ชัดได้ว่า หากปราศจากซึ่งหลัก "intuitus personae" เสียแล้ววิสาหกิจจำนวนไม่น้อยอาจจะไม่ได้จัดตั้งขึ้น ซึ่งจะเป็นผลร้ายแก่เศรษฐกิจมากเสียยิ่งกว่า

III

ผู้เขียนจึงสรุปได้ว่า กฎ "Dissociamur morte" ไม่สอดคล้องกับความต้องการของวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจปัจจุบันอีกต่อไปแล้ว มูลฐานของกฎนี้ซึ่งตั้งอยู่บนการสันนิษฐานเจตนา หาได้หนักแน่นดังเช่นในอดีตไม่ ฉะนั้นจึงเป็นการสมควรกว่าที่จะตีความเจตนาของผู้เป็นหุ้นส่วนเสมือนว่าไม่เลิกห้างกันแม้ในกรณีที่ผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดตาย ยกเว้นแต่จะมีข้อตกลงเป็นอย่างอื่น ทั้งนี้พึงรวมกรณีของ Société de personnes ในการตีความดังกล่าวด้วย

ในความเห็นของผู้เขียน เพื่อที่จะตอบสนองความต้องการของวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจปัจจุบัน เราจำต้องเลือกระหว่างวิธีแก้ปัญหา ๒ วิธี ดังนี้

ก) กฎที่ว่า "ห้างเลิกกันเนื่องจากผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดตาย" อาจจะแทนที่ได้ด้วยกฎอีกกฎหนึ่งว่า

"ห้างไม่เลิกกันเนื่องจากผู้เป็นหุ้นส่วนคนหนึ่งคนใดตาย ยกเว้นแต่จะมีข้อตกลงไว้เป็นอย่างอื่น" กฎนี้นี่เองที่กฎหมายฝรั่งเศสนำมาใช้ในกฎหมายฉบับปี ๑๙๒๕ มาตรา ๓๖ ว่าด้วย Société ā responsabilité limitée

ข) หากเรารักษาไว้ซึ่งกฎ "Dissociamur morte" อย่างน้อยที่สุด ควรจะมีมาตรการที่พอเพียง เพื่อปกป้องห้างจากอันตรายที่เกิดจากการบังคับใช้กฎนี้อย่างเคร่งครัดเกินไป

แต่มาตรการเหล่านี้ควรจะเป็นไปในทิศทางใด

คำถามนี้จะตอบได้ก็โดยการประนีประนอมระหว่างผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ทางกฎหมาย และทางการเมืองของแต่ละชาติ ตลอดจนเปรียบเทียบสถาบันซึ่งคล้ายคลึงกันของต่างประเทศ เพื่อที่จะเลือกเฟ้นรับเอาสิ่งที่ดีที่สุดมา นี่ก็คือวิธีที่ผู้เขียนใช้ในการศึกษาครั้งนี้นั่นเอง ฉะนั้นผู้เขียนขอตอบปัญหาซึ่งยกมาข้างต้น ดังนี้

๑) ข้อสัญญาที่ให้ห้างดำรงอยู่ต่อไปต้องชัดแจ้ง และไม่จำเป็นว่าต้องสมบูรณ์แบบ แต่ในเงื่อนไขว่าความประสงค์ของคู่สัญญาต้องแสดงออกมาในลักษณะ ในจุดมุ่งหมาย หรือในวัตถุประสงค์ของสัญญาหุ้นส่วนบริษัท

๒) ในกรณีที่ห้างทำกิจการต่อไประหว่างผู้ที่ยังมีชีวิตอยู่ด้วยกันเอง

ก) ข้อสัญญาจะต้องไม่เหมือนกับการเลิกห้างโดยมีเงื่อนไขในความหมายที่ว่า ทายาทของผู้เป็นหุ้นส่วนที่ตายไม่ต้องใช้หนี้ที่มีลักษณะเป็นการค้ำประกัน

ข) ทายาทของผู้ตายไม่สามารถเรียกร้องส่วนแบ่งของเงินสำรองได้ทันที แต่ต้องรอจนกว่าจะถึงเวลาที่ตกลงกันไว้ในสัญญา หรือถ้าสัญญามิได้กำหนดไว้ ภายในเวลาที่กฎหมายกำหนดไว้เพื่อเหตุนี้

๓) ในกรณีที่ห้างทำกิจการต่อไประหว่างผู้ที่ยังมีชีวิตอยู่ และทายาทของผู้ตาย

ก) ข้อสัญญาจะต้องไม่เป็นการบังคับต่อทายาท

ข) กฎหมายต้องมีวิธีที่จะให้ทายาทที่ยังไม่บรรลุนิติภาวะหรือผู้ได้รับผลประโยชน์สามารถเข้าร่วมกิจการของห้างได้ เหมือนอย่างกฎหมายเยอรมัน กฎหมายต้องบัญญัติทางเลือกไว้สำหรับทายาท คือ ผู้เป็นหุ้นส่วนที่ยังมีชีวิตอยู่รับทายาทให้เป็นผู้เป็นหุ้นส่วนจำกัด หรือไม่ก็ให้ทายาทออกจากห้าง

๔) ในกรณีที่หุ้นส่วนบริษัทเลิกกัน ห้างต้องดำรงอยู่จนกว่าการชำระบัญชีจะสิ้นสุดลง และต้องคงไว้ซึ่งสมญาห้าง ที่ตั้งสำนักงาน และกองทรัพย์ต่างหากจากกองทรัพย์ของผู้เป็นหุ้นส่วน ทั้งนี้ก็เพื่อให้เป็นหลักประกันต่อเจ้าหนี้ของห้าง

นายปรีดี พนมยงค์
ทนายความคดี "พลาติสัย"
คำพิพากศาลฎีกาที่ ๑๑๕ พ.ศ. ๒๔๖๓

โดย

ปรีชา สุวรรณทัต

นายปรีดี พนมยงค์ ทนายความคดี "พลาติสัย" คำพิพากษาศาลฎีกาที่ ๑๑๕ พ.ศ. ๒๔๖๓

โดย
ปรีชา สุวรรณฑัต

กิตติศัพท์ที่กล่าวถึงประวัติและงานของนายปรีดี พนมยงค์ นั้น มักจะยกย่องถึงท่านในฐานะผู้อภิวัฒน์ระบบประชาธิปไตย ผู้นำขบวนการกู้ชาติเสรีไทย ผู้ประศาสน์การมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ รัฐบุรุษอาวุโส ฯลฯ ซึ่งบทบาทดังกล่าวของนายปรีดี พนมยงค์ ล้วนเป็นบทบาทภายหลังพ.ศ. ๒๔๖๙ ที่ได้สำเร็จการศึกษาจากประเทศฝรั่งเศส และได้กลับมารับราชการในประเทศไทยแล้ว

แต่ อาชีวปฏิญาณในทางกฎหมาย ของนายปรีดี พนมยงค์ได้เริ่มปรากฏแล้วตั้งแต่สมัยที่กำลังศึกษาวิชากฎหมาย ณ โรงเรียนกฎหมายของกระทรวงยุติธรรม ก่อนที่นายปรีดี พนมยงค์จะสำเร็จเป็นเนติบัณฑิตสยาม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ กล่าวคือ การเป็นทนายความ เมื่อมีอายุเพียง ๑๙ ปี และยังไม่สำเร็จเป็นเนติบัณฑิตสยาม

มูลเหตุที่ทำให้นายปรีดี พนมยงค์เริ่มมีชื่อเสียงในวงวิชาชีพกฎหมาย เมื่อมีอายุเพียง ๑๙ ปี ก็คือ ได้เกิดมีคดีที่เรียกชื่อกันในสมัยนั้นว่า "คดีประทุษร้ายส่วนแพ่ง" กล่าวคือเมื่อพ.ศ. ๒๔๖๑ อัยการสมุทรปราการเป็นโจทก์ฟ้องนายลิ่มซุ่นหงวน เป็นจำเลยในคดีประทุษร้ายส่วนแพ่ง ว่าเมื่อวันที่ ๑๖ กันยายน ๒๔๖๑ เวลากลางวัน เรือโป๊ะ ชื่อตงหลี นำเบอร์ ๓๘ ของจำเลย ซึ่งจอดอยู่ในเขตจังหวัดสมุทรปราการ ได้โดนพลับพลา สถานที่ของรัฐบาล ซึ่งตั้งอยู่ริมฝั่งลำน้ำเสียหายไปเป็นราคา ๖๐๐ บาท โดยความประมาทของจำเลย จึงขอให้จำเลยใช้ค่าเสียหายเป็นเงิน ๖๐๐ บาท

นายปรีดี พนมยงค์ นักเรียนกฎหมาย ได้ขอรับอาสาว่าความเป็นทนายแก้ต่างให้นายลิ่มซุ่นหงวน จำเลยโดยขออนุญาตเป็นพิเศษต่อผู้พิพากษาเจ้าของคดี ทั้งนี้เพราะ นายปรีดี พนมยงค์ยังไม่จบกฎหมายและยังไม่บรรลุนิติภาวะ

มีผู้กล่าวกันว่า การที่นายปรีดี พนมยงค์ นักเรียนกฎหมายที่ยังเรียนไม่จบและทั้งยังไม่เคยว่าความมาเลยในชีวิต ขอรับอาสาว่าความคดีนี้ ได้ทำให้พวกทนายอาวุโสทั้งหลายในสมัย

นั้น ได้พากันยิ้มเยาะวิพากษ์วิจารณ์ทนายหน้าใหม่ที่ไม่มีใครรู้จักและยังไม่เคยว่าความมาเลยในชีวิต เพราะตามรูปคดีนี้แล้วมีความรู้สึกกันว่า เมื่อเรือสำเภาของนายลิ่มซุ่นหงวนจำเลยได้ไปชนพลับพลาที่ประทับของในหลวงจนเสียหาย คดีนี้ จึงหาทนายความที่จะหาญเข้าไปแก้ต่างให้จำเลยได้ยาก

แต่นักเรียนกฎหมายปรีดี พนมยงค์ เมื่อได้ศึกษารูปคดี ข้อบทกฎหมายตามพระบาลีในพระธรรมศาสตร์และตามคดีอันโบราณราชกษัตริย์ จัดเป็นบทมาตราปรากฏในกฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จเห็นว่า จำเลยไม่เป็นผู้ผิด จึงรับว่าต่างเป็นทนายให้แก่ผู้บริสุทธิ์

ผลของการเข้าเป็นทนายของนายปรีดี พนมยงค์ ปรากฏว่า ในชั้นศาลชั้นต้น อัยการโจทก์เป็นผู้ชนะคดี แต่ภายหลังจากที่นายปรีดี พนมยงค์ทนายฝ่ายจำเลยได้ยกข้อกฎหมายและข้อเท็จจริงอุทธรณ์คำพิพากษาศาลชั้นต้น ทั้งศาลอุทธรณ์และศาลฎีกาก็พิพากษา ต้องกันให้ฝ่ายจำเลยเป็นผู้ชนะคดีในที่สุด

ต่อไปนี้ เป็นคำพิพากษาของกรรมการศาลฎีกาที่ ๑๑๕ พ.ศ. ๒๔๖๓ อันเป็นผลจากการเป็นทนายของนายปรีดี พนมยงค์ ที่ลงพิมพ์ในหนังสือธรรมสารเล่ม ๔ หน้า ๑๒๘ พ.ศ. ๒๔๖๓

คำพิพากษาที่ ๑๑๕ พ.ศ. ๒๔๖๓

ประทุษฐร้ายส่วนแพ่ง พลาติสัย

จำเลยไม่ต้องรับสำนองต่อผลแห่งการเสียหาย ซึ่งเกิดขึ้นจากภัยนอกอำนาจ ฯ

ได้ความว่าเรือโป๊ะของจำเลยจอดอยู่ห่างฝั่ง ๒ เส้นเศษ ได้เกิดมีพยุห์จัดพัดเอาเรือซึ่งทอดสมอนั้นไปกระแทกพลับพลาหักพังไป ซึ่งเป็นการเหลือวิษัยของพวกที่อยู่ในเรือโป๊ะจะป้องกันไม่ให้เกิดขึ้นได้. ฯ

ฎีกาตัดสินว่า การที่เรือโป๊ะไปโดยพลับพลาหักพังนั้นไม่ได้เกิดขึ้นเพราะความแกล้งฤๅความประมาทของคนเรือโป๊ะ การเสียหายที่เกิดขึ้นแก่โจทย์นับว่าเป็นภัยนอกอำนาจ จำเลยไม่ต้องรับผิดชอบให้ยกฟ้องโจทย์เสีย ฯ

คำพิพากษาที่ ๑๑๕ พ.ศ. ๒๔๖๓

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้กรรมการตรวจฎีกาโจทย์อุทธรณ์คำพิพากษาศาลอุทธรณ์กรุงเทพ ฯ

อัยการสมุทปราการ โจทย์

คดีระหว่าง

นายลิ่มชุ่นหงวน จำเลย

คดีนี้โจทย์ฟ้องว่าเมื่อวันที่ ๑๖ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๑ เวลากลางวันเรือโป๊ะชื่อตงหลีนำเบอร์ ๓๘ ของจำเลยซึ่งจอดอยู่ในเขตจังหวัดสมุทรปราการได้โดนพลับพลาสถานที่ของรัฐบาลซึ่งตั้งอยู่ริมฝั่งลำน้ำเสียหายไปเปนราคา ๖๐๐ บาท โดยความประมาทของผู้เดิรเรือ จำเลย จึงขอให้จำเลยใช้ค่าเสียหายเปนเงิน ๖๐๐ บาท ฯ

จำเลยให้การต่อสู้ว่า การที่เรือตงหลีโดนพลับพลานั้น ด้วยถูกลมพยุห์ใหญ่พัดมา หาใช่เปนเหตุเพราะมีความประมาทไม่ ฯ

ศาลจังหวัดสมุทปราการพิจารณาแล้ว ลงความเห็นว่าเหตุที่ตงหลีของจำเลยโดนสถานที่ของรัฐบาลนั้น ได้ความว่าโดนเพราะเหตุจำเปนบังเกิดขึ้นเปนการเหลือวิษัยที่จำเลยฤๅพวกของจำเลยจะป้องกันไม่ให้เกิดเปนขึ้นได้ เพราะเกิดโดยลมพยุห์พัดจัดพร้อมทั้งฝนตกด้วย เรือก็ได้ทอดสมออยู่ก่อนมีลมพยุห์พัดมา แลที่ตรงนั้นก็เปนที่จำเปนจะต้องจอดเรือให้เจ้าพนักงานด่านตรวจทั้งเรือก็จอดห่างตลิ่งถึง ๒ เส้นเศษ เปนการสมควรอยู่เวลาพยุห์มาคนเรือของจำเลยก็ได้สงสมออีกตัวหนึ่ง แต่ไม่อยู่สมอ ๒ ตัวทนแรงพยุห์หาได้ไม่ สมอได้เกาเข้ามาทางท้ายเรือตงหลีจึงได้กระแทกถูกสถานที่ของรัฐบาลหักพังไป คดีไม่มีทางที่จะเห็นได้ว่าคนของจำเลยได้กระทำไปโดยความประมาท เมื่อเปนเช่นนี้แล้วก็สมควรที่จะกรุณา แลผ่อนผันค่าเสียหายกับจำเลยให้น้อยลงอีกบ้าง จึงพิพากษาให้จำเลยใช้ค่าเสียหายให้โจทย์เปนเงิน ๒๐๐ บาท ฯ

จำเลยอุทธรณ์ ศาลอุทธรณ์กรุงเทพฯ พิจารณาแล้วเห็นว่าการที่เรือของจำเลยโดนพลับพลานั้นไม่ได้เกิดขึ้นจากความแกล้งฤๅความเลินเล่อของจำเลยเลย ตามกฎหมายจำเลยไม่มีความผิดแลไม่ต้องรับผิดชอบใช้ค่าเสียหายให้แก่โจทย์ จึงกลับคำพิพากษาศาลเดิมแลให้ยกฟ้องโจทย์เสีย ฯ

โจทย์ทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาฯ

กรรมการศาลฎีกาได้ตรวจสำนวนแลปฤกษาคดีนี้ ซึ่งศาลล่างทั้ง ๒ ชี้ขาดว่า กิริยาที่เรือตงหลีโดนพลับพลาไม่ได้เกิดขึ้นจากความแกล้งฤๅความประมาทแห่งคนเดิรเรือของจำเลยนั้น ชอบด้วยรูปความแล้ว แต่ที่ศาลเดิมบังคับให้จำเลยใช้ค่าเสียหายแม้แต่เพียงเล็กน้อยก็ยังไม่ชอบด้วยทำนองคลองวินิจฉัย เพราะจำเลยหาความผิดมิได้ ด้วยการเสียหายที่เกิดขึ้นแก่โจทย์นับว่าเปนภัยนอกอำนาจ ด้วยเกิดจากลมพยุห์ผิดธรรมดาซึ่งพ้นวิษัยคิดว่าจะมีขึ้นส่วนพวกคนเรือของจำเลยก็ได้ช่วยแก้ไขจนเต็มความสามารถแล้วมิได้มีกิริยาที่จะเห็นว่าแกล้งฤๅประมาทแต่อย่างใดอีกเลย ตามกฎหมายจำเลยจึงไม่มีความผิดอันต้องรับผิดชอบแห่งผลที่เกิดเสียหายขึ้น ซึ่งศาลอุทธรณ์กรุงเทพฯ พิพากษาให้ยกฟ้องโจทย์นั้น ศาลฎีกาเห็นชอบด้วย จึงพิพากษายืนตามศาลอุทธรณ์ ให้โจทย์เสียค่าฤชาธรรมเนียมแทนจำ

เลย แลค่าทนายแทนจำเลยรวม ๓ ศาลเปนเงิน ๑๐๐ บาท ด้วยอีก ฯ

วันที่ ๑๙ มิถุนายน พระพุทธศักราช ๒๔๖๓

พระยาศรีสังกร

พระยาพิพากษาสัตยาธิปตัย

พระยาเทพวิทุร

นิติทัศน์บางประการของคำพิพากษาที่ ๑๑๕ พ.ศ. ๒๔๖๓

๑. ดร.ปรีดี พนมยงค์ ได้พูดถึงคดีนี้ในเวลาต่อมาว่า

"ผมในฐานะทนายต่อสู้ว่าเป็นภัยนอกอำนาจ เวลานั้นยังไม่มีประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ที่ใช้ศัพท์ใหม่ว่า "เหตุสุดวิสัย" ผมจึงต้องใช้ศัพท์เก่า ที่ปรากฏในกฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จอ้างคดีตัวอย่างสมัยพระเอกาทธรฐ ในคดีจีนงุยจีนก่งเส้งที่ผู้เช่าสำเภาไปค้าขายและถูกพายุอับปางลงกลางทะเล เจ้าของเรือได้ฟ้องเรียกค่าเสียหาย คดีว่ากันถึงฎีกาต่อพระเอกาทธรฐซึ่งทรงวินิจฉัยว่าเป็น ภัยนอกอำนาจ ผู้เช่าเรือไม่ต้องใช้ค่าเสียหาย"

๒. กฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จ ที่ ดร.ปรีดี พนมยงค์ ได้อ้างถึง ได้แก่ มูลคดีวิวาทตามพระบาฬี ในพระธรรมสาตรอันโบราณราชกระษัตริย์จัดเป็นบทมาตราสืบมา ปรากฏในกฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จ บทที่ ๗๔ ดังนี้

"ศุภมัศดุ ๑๔๖๕ ศกกกุฎสังวัจฉระเชษฐมาศศุกขปักษทัศมีดิถีจันทวารพระบาทสมเด็จ เอกาทธรฐอิศวรบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จสถิตย์อยู่ ณะพระที่นั่งบันลังก์รัตนมหาปราสาท โดยบูรพาภิมุขพระเกษมราชสุภาวดีศรีมณฑาดูลราช กราบบังคมทูลพระกรุณาพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ด้วยลูกค้าวานิชข้าขอบขันธเสมา แลนา ๆ ประเทศสบไสมยเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ตั้งบ้านเรือนอยู่ค้าขาย ณะกรุงเทพมหานครบวรทวาราวดีศรีอยุทธยามหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์ และจีนงุยจีนก่งเส้งวิวาทแก่กันว่า จีนงุยเช่าสำเภาจีนก่งเส้งไปค้าขาย สำเภาต้องพยุหอับปาง จีนก่งเส้งเจ้าสำเภาจะคิดเอาค่าสำเภาแก่จีนงุยข้าพระพุทธเจ้ามิรู้ที่จะเรียกให้ฉันใด ขอพระพุทธเจ้าอยู่หัวมีพระราชโองการพิพากษา จึ่งพระบาทสมเด็จเอกาทธรฐอิศวรบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว มีพระราชโองการมารพระบัณฑูรดำรัสแก่พระมหาราชครูพระครูปะโรหิตาจารย์ ราชสุภาวดีศรีบรมหงษ์องค์บุรุโสดมพราหมณ พฤฒาจารย์ แลเจ้าพระยาศรีธรรมราชเดชะชาติอำมาตยานุชิตพิพิธรัตนราชโกษาธิบดีอไภยพิริยปะรากรมพาหุ ให้ตราเปนพระราชกฤษฎีกาไว้ แต่นี้สืบไปเมื่อน่าถ้าลูกค้าวานิชต่างประเทศสบไสมย เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารตั้งเรือนอยู่เปนข้าขอบขันธเสมาก็ดี แลเข้ามาค้าขายตามกำหนดมรสุมก็ดี แลเช่าสำเภานาวาแก่กันไปค้าขายยังประเทศอันใด อันสุดหล้าฟ้าเขียวแลสำเภาต้อง

พยุห แลเสากระโดงหัก แลจังกูดครืดครี แลอับปางแตกเสียก็ดี แลไปกลางทเลสลัดตีเอาไปก็ดี ถ้าแลใช้ใบไปตลอดทอดท่าแล้วตกศึกก็ดี แลอะสุนีตกต้องสำเภาก็ดี แลเพลิงไหม้หอบลามมาไหม้สำเภาเสียก็ดี ท่านว่าเปนกาลกำหนดอายุสำเภานั้น ต้องด้วยราชไภย โจรไภย อัคคีไภย อุทกะไภย แลจะเอาค่าเช่าสำเภาแก่กันมิได้ เหตุใดจึ่งกล่าวดังนี้ เหตุว่าถึงกาลวิบัติแห่งสำเภา....."

วัน ๒ ขึ้น ๑๐ เดือน ๗ ปีระกา ศักราช ๑๕๖๕

ให้ดูลักษณเบ็ดเสร็จบทที่ ๗๕

๓. ในคำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ของนายปรีดี พนมยงค์ พ.ศ. ๒๔๗๐ ท่านผู้เขียนได้อธิบายคำว่าเหตุสุดวิสัย และได้อ้างถึงคำพิพากษาของกรรมการศาลฎีกาที่ ๑๑๕ พ.ศ. ๒๔๖๓ ซึ่งเป็นคดีที่ท่านได้เป็นทนายให้จำเลยดังกล่าวแล้ว ปรากฏคำอธิบายดังนี้

"**มาตรา๘** คำว่า เหตุสุดวิสัย หมายความว่าเหตุใด ๆ อันจะเกิดขึ้นก็ดี จะให้ผลพิบัติก็ดี ไม่มีใครจะอาจป้องกันได้แม้ทั้งบุคคลผู้ต้องประสบฤๅใกล้จะต้องประสบเหตุนั้น จะได้จัดการระมัดระวังตามสมควร อันพึงคาดหมายได้จากบุคคลนั้นในฐานะเช่นนั้น

คำอธิบาย

เหตุสุดวิสัย เป็นข้อแก้ตัวของลูกหนี้มิให้ต้องรับผิด ให้ดูประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา ๒๑๙ และ ๔๓๗ ฯลฯ เว้นแต่มีสัญญาบ่งไว้ว่าลูกหนี้จะต้องรับผิดเสมอถึงแม้เหตุสุดวิสัยเกิดขึ้น หรือในกรณีย์ที่เหตุสุดวิสัยนั้นเกิดขึ้นในระวางที่ลูกหนี้ผิดนัด หรือเป็นเพราะความผิดของลูกหนี้ ฯลฯ ให้ดูประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา ๒๑๗, ๒๑๘, ๒๐๒, ๓๗๒, ฯลฯ เพราะฉะนั้นคำว่า เหตุสุดวิสัย ก็ตรงกับคำว่า ภัยนอกอำนาจ หรือภัย ๔ ประการ ตามกฎหมายลักษณเบ็ดเสร็จ บทที่ ๗๔ คือ ราชภัย โจรภัย อัคคีภัย อุทกภัย ซึ่งมีความหมายรวมไปถึงภัยอื่น ๆ อันบุคคลไม่สามารถป้องกันให้เกิดขึ้น เช่น พายุ *(ดูคำพิพากษาฎีกาที่ ๑๑๕/๒๔๖๓(ธรรมสารเล่ม ๔ หน้า ๑๒๘)*

การที่จะเป็นเหตุสุดวิสัยได้ต้องประกอบด้วยเหตุ ๒ ประการ

๑. เหตุนั้นต้องเกิดขึ้นโดยมิใช่การกระทำของผู้ต้องประสพ มีอาทิ น้ำท่วม แผ่นดินไหว หรือไฟไหม้ แต่ถ้าไฟนั้นเป็นเพราะลูกหนี้ได้จุดขึ้นเองแล้ว ไม่เป็นเหตุสุดวิสัย

๒. ผู้ประสบหรือใกล้จะต้องประสพเหตุนั้นไม่อาจจะป้องกันมิให้เกิดขึ้นได้ เมื่อใช้ความระมัดระวังตามสมควร เช่นนายแดงจอดเรืออยู่กลางแม่น้ำโดยเอาสมอลงหนึ่งตัวซึ่งเป็นการเพียงพอตามธรรมดา ครั้นเห็นพายุพัดจัดมานายแดงก็จัดการป้องกันเอาสมอลงอีกตัวหนึ่ง แต่ก็ไม่สามารถต้านทานพายุนั้นได้ เรือจึงหลุดลอยมาโดนบ้านริมแม่น้ำเสียหาย ดังนี้เรียกได้ว่า นายแดงได้ใช้ความระมัดระวังตามสมควรแล้ว *(ฎีกาที่ ๑๑๕/๒๔๖๓ ที่อ้างข้างบน)*

มีคดีเรื่องหนึ่งในประเทศฝรั่งเศส คือ

ก. ทำสัญญาจะขายข้าวในนาให้ ข. ก่อนถึงกำหนด ค. เจ้าหนี้ของ ก. นำยึดข้าวในนานั้น ครั้นถึงกำหนดสัญญาระหว่าง ก. กับ ข. ก. แก้ตัวว่าตนไม่สามารถเก็บเกี่ยวข้าว กล่าวคือข้าวได้ถูก ค. เจ้าหนี้ยึด ดังนี้ศาลวินิจฉัยว่า เหตุที่เจ้าหนี้ยึดไม่เป็นเหตุสุดวิสัย เพราะ ก. สามารถที่จะป้องกันมิให้เหตุนั้นเกิดขึ้นได้ คือชำระหนี้แก่ ค. เจ้าหนี้เสีย เจ้าหนี้ก็คงจะได้ถอนการยึด

(ดูคำพิพากษาศาลสูงฝรั่งเศสส่วนแพ่ง ลงวันที่ ๑๐ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๕๕)

๔. มีข้อสังเกตว่าเหตุ "พลาติสัย"* เป็นคำกฎหมายก่อนที่จะบัญญัติศัพท์คำว่า "เหตุสุดวิสัย" ขึ้นในมาตรา ๘ ของประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ คำแปลภาษาอังกฤษใช้คำว่า "Force majeure"หรือ "Cas fortuit" ซึ่งเป็นคำที่ใช้อยู่ในกฎหมายฝรั่งเศสและมีความหมายกว้างถึงทุกเหตุการณ์ (tout événement) ไม่ว่าจะเป็นเหตุธรรมชาติ (force dela nature) การกระทำของรัฐ (fait du prince) หรือเกิดจากการกระทำของบุคคลที่สาม fait d'un tiers ความสำคัญขึ้นอยู่ที่ว่าไม่มีใครอาจป้องกันได้ จึงจะปลดเปลื้องจากความรับผิด (la force majeure est exonératoire)

ส่วนคำในกฎหมายอังกฤษใช้ว่า Act of God มีความหมายแคบกว่าคำว่า "Fore majeure" ของคำในกฎหมายฝรั่งเศส เพราะจำกัดเฉพาะเหตุการณ์ตามธรรมชาติไม่รวมถึงการกระทำของมนุษย์ (Act of man) ถ้าเทียบตามกฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จบทที่ ๗๔ ที่อ้างไว้ในข้อ ๒ ก็ไม่ครอบคลุมถึง ราชภัย และ โจรภัย อันเป็นการกระทำของมนุษย์แต่อย่างไรก็ดี คำเก่าที่ธรรมศาสตราจารย์ใช้กันมาว่า "ภัยนอกอำนาจ" ก็ยังมีความหมายที่แหลมลึกและใกล้เคียงกับคำว่า Force majeure มากกว่าคำว่า **"เหตุสุดวิสัย"**

*คำว่า "พลาติสัย" หรือ "พลาดิสัย" ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ ให้ความหมายว่า "มีกำลังยิ่ง"

ภาคผนวก

บรรณานุกรม

ข้อสนเทศจากคลังข้อมูลศูนย์สนเทศเพื่อการวิจัยไทยคดีศึกษา
สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
กรกฎาคม ๒๕๒๖

คำนำ

บรรณานุกรมงานเขียน*ของ*ท่านปรีดี พนมยงค์และงานเขียน*เกี่ยวกับ*ท่านปรีดี พนมยงค์นี้ รวบรวมมาจากคลังข้อมูล (Data Bank) ของศูนย์สนเทศเพื่อการวิจัยไทยคดีศึกษา สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ในการนี้ได้รับความเอื้อเฟื้อร่วมมือจาก "โครงการปรีดี พนมยงค์กับสังคมไทย" ซึ่งได้กรุณาจัดส่งบรรณานุกรมงานเขียน*ของ*ท่านปรีดี ที่โครงการฯ ได้รวบรวมไว้ขั้นต้นครั้งหนึ่งแล้วมาสมทบ ทำให้ข้อสนเทศเพื่อการจัดทำบรรณานุกรมครั้งนี้สมบูรณ์ขึ้น สถาบันไทยคดีศึกษาขอขอบพระคุณไว้ ณ ที่นี้

การเรียงลำดับ เฉพาะตอนที่ ๑ บรรณานุกรมงานเขียน*ของ*ท่านปรีดี พนมยงค์นั้น จัดเรียงตามลำดับปีที่จัดพิมพ์โดยแบ่งเป็น ๔ ช่วง คือ ก่อน ๒๔๗๕ ; ๒๔๗๕- ๒๔๘๔-๒๔๙๐ ; และ หลัง ๒๔๙๐ ทั้งนี้เพื่อประโยชน์ในการศึกษาเชิงชีวประวัติของท่านปรีดี พนมยงค์ด้วย สำหรับตอนที่ ๒ ซึ่งเป็นงานเขียน*เกี่ยวกับ*ท่านปรีดี พนมยงค์นั้น ได้จัดเรียงตามลำดับอักษรชื่อผู้แต่งครั้งหนึ่ง และตามลำดับหัวเรื่องอีกครั้งหนึ่ง ในท้ายบรรณานุกรมแต่ละรายการจะมีอักษรย่อแจ้งแหล่งที่มีสนเทศรายการนั้น ๆ พร้อมทั้งเลขเรียกหนังสือ (Call Number) ของแต่ละแหล่ง เพื่อความสะดวกสำหรับผู้ที่ประสงค์จะติดตามหาอ่าน หรือศึกษาค้นคว้าต่อไป

สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

๔ กรกฎาคม ๒๕๒๖

อักษรย่อที่ใช้

จก	–	ห้องสมุดวิทยาลัยครูจันทรเกษม
จพ	–	สำนักหอสมุด สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ชพ	–	ห้องสมุดประชาชน ชอยพระนาง
ธศ	–	ห้องสมุดประชาชนธนาคารศรีนคร - เพชรบุรีตัดใหม่ - สวนมะลิ
บข	–	ห้องสมุดประชาชนบางเขน
บน	–	ห้องสมุดหนังสืออนุสรณ์งานศพ วัดบวรนิเวศวิหาร
บบ	–	ห้องสมุดวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม
ปท	–	ห้องสมุดประชาชนปทุมวัน
มก	–	สำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
มข	–	หอสมุดกลาง สำนักวิทยบริการ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
มจร	–	ห้องสมุดมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
มช	–	สำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
มธ	–	สำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
มร	–	สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยรามคำแหง
มศก	–	หอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศิลปากร
มศว	–	สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
วส	–	ห้องสมุดประชาชนวัดสังข์กระจาย
วอ	–	ห้องสมุดประชาชนวัดอนงคาราม
ศน	–	ศูนย์นราธิปเพื่อการวิจัยทางสังคมศาสตร์
ศวท	–	ศูนย์สนเทศเพื่อการวิจัยไทยคดีศึกษา สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
สคก	–	ห้องสมุดสำนักงานคณะกรรมการกฤษฎีกา
สต	–	ห้องสมุดสำนักงานส่งเสริมงานตุลาการ กระทรวงยุติธรรม
สพบ	–	สำนักบรรณสารการพัฒนา สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์
สล	–	ห้องสมุดประชาชนสวนลุมพินี
สส	–	ห้องสมุดสยามสมาคม ในพระบรมราชูปถัมภ์
หช	–	หอสมุดแห่งชาติ

ตอนที่ ๑
งานเขียนของปรีดี พนมยงค์
เรียงตามลำดับปีที่พิมพ์

ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์

ปรีดี พนมยงค์. "คำนำ" **ประวัติศาสตร์สมัยการปฏิวัติฝรั่งเศส และสมัยนโปเลียนโบนาปารต** โดย พระองค์เจ้า อาทิตย์ทิพอาภา. พระนคร : โรงพิมพ์เจตนาผล, ๒๔๗๗. ๒ เล่ม. (มธ / DC ๑๔๕ อ๖)

_____. **คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๑** โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. พระนคร : โรงพิมพ์นิติสาส์น, หน้าไม่เรียงลำดับ. (มธ / ส HF ๑๓๘๒.๖ ก๖.๑ป๔)

_____. **ประชุมกฎหมายไทย พ.ศ. ๒๔๗๓** รวบรวมโดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. พระนคร : โรงพิมพ์นิติสาส์น. (จพ / K TH ๐๔๕ ป๑๗๑๑ป ๕๐๕ หน้า ; ศน / ๓๔๕.๕๕๓๐๒ ก๑๑๔ป ๒๒๖ หน้า ; สพบ / K ป๑๗๔ ๒๔๗๓ R ๒๒๖ หน้า)

_____. **ประชุมกฎหมายไทย ภาค ๕**. พระนคร : โรงพิมพ์นิติสาส์น. ๒๔๒๑ หน้า. (ศน / ๓๔๕. ๕๕๓๐๒ก๑๑๔ป)

_____. **ประชุมกฎหมายไทย ภาค ๗** โดยหลวงประดิษฐมนูธรรม. พระนคร : โรงพิมพ์นิติสาส์น, ๑๕๑๖ หน้า. (ศน / ๓๔๕.๕๕๓๐๒ ก๑๑๔ป)

_____. **ประชุมกฎหมายไทย ภาคเพิ่มเติม**. พระนคร : โรงพิมพ์นิติสาส์น. ๕๐๕ หน้า. (ศน / ๓๔๕. ๕๕๐๓๒ ก๑๑๔ป)

_____. **ประชุมกฎหมายไทย ภาค ๓** โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. พระนคร : โรงพิมพ์นิติสาส์น. ค, ๕๖๗–๑๒๔๔ หน้า. (จพ / K TH ๕๕๐ ป๑๗๑๑ป)

_____. **ประชุมกฎหมายไทย ภาค ๑๑** รวบรวมโดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. (ศน / ๓๔๕.๕๕๓๐๒ ก๑๑๔ป)

_____. **ประชุมกฎหมายไทย ภาค ๑-๑๒** รวบรวมโดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. โรงพิมพ์นิติสาส์น. ๑๒ เล่ม. (สพบ / K ป๑๗๔)

_____. **สารบาญประชุมกฎหมายไทย เรียงตามปี** โดยหลวงประดิษฐมนูธรรม. พระนคร : โรงพิมพ์นิติสาส์น. ๓๒๕ หน้า. (สพบ / K ป๑๗๔ส)

Pridi Banomyong. **Political and military tasks of theFree-Thai movement to regain national sovereignty and independence.** Bangkok : Amarin Press, n.d. 78 p.

๒๔๖๘-๒๔๗๔

_____. **ประชุมกฎหมายไทย ภาค ๑๐**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์นิติสาส์น, ๒๔๖๘. ๒๔๕๓ หน้า. (ศน / ๓๔๕.๕๕๓๐๒ ก๑๑๔ป)

_____. "ระเบียบการเรียนกฎหมายในประเทศฝรั่งเศส," **บทบัณฑิตย์** เล่มที่ ๔ ตอนที่ ๘ สิงหาคม ๒๔๖๘. หน้า ๖๖๐–๖๗๗. (สค)

_____. "การเรียนกฎหมายในประเทศฝรั่งเศสโดยย่อ เรียบเรียงตามกฎประธานาธิบดีและกฎเสนาบดี." **บทบัณฑิตย์** เล่มที่ ๔ ตอนที่ ๑๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๔. ๑๘ หน้า. (สต)

Pridi Banomyong. **Du sort des Sociétés de Personnes en cas des Décès d'un Associé**/Pridi Banomyong. Paris : Librairie de Jurisprudence Ancienne et moderne, 1927.128 p. (สต / RARE 340.0944 P947 d)

ปรีดี พนมยงค์. "เกร็ดประมวลกฎหมายเรื่อง พระเจ้านโปเลออง (นโปเลียน) กับประมวลกฎหมายแพ่งฝรั่งเศส," **บทบัณฑิตย์** เล่ม ๕ ตอนที่ ๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๑. ๑๒ หน้า. (สต)

_____. **ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๑ บันทึกข้อความสำคัญประกอบด้วยอุทาหรณ์และคำแนะนำ** โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. พระนคร : โรงพิมพ์นิติสาส์น, ๒๔๗๑. ๔๓๔ หน้า. (สพบ / G๕๒ ป๑๗๔)

_____. **ปาฐะเรื่องปัญหาเกี่ยวแก่การลงอาชญาผู้กระทำผิดกฎหมาย** โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. พระนคร : โรงพิมพ์นิติสาส์น, ๒๔๗๑. ๔๗ หน้า. (สพบ / H ๕๒ ป๑๗๔)

_____. **"คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์,"** โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. **นิติสาส์น**, เล่ม ๒ (๒๔๗๒) หน้า ๑–๑๖, ๖๒–๘๕, ๑๑๕–๑๓๒, ๑๖๑–๑๗๗, ๒๑๐–๒๒๒, ๒๕๒–๒๘๐, ๓๑๕–๓๓๘, ๓๗๕–๔๑๒, ๔๕๓–๔๘๓, ๕๑๐–๕๓๗, ๕๗๔–๖๐๗, ๖๓๖–๖๖๗. (สคก)

_____. **ประชุมกฎหมายไทย ภาค ๑๒** โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. พระนคร : โรงพิมพ์นิติสาส์น, ๒๔๗๒. ๒๖๘๘ หน้า. (ศน / ๓๔๕.๕๕๓๐๒ ก๑๑๔ป)

_____. **ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๒**. พระนคร : โรงพิมพ์นิติสาส์น, ๒๔๗๒. ๒ เล่ม. "บันทึกข้อความสำคัญประกอบด้วยอุทาหรณ์และคำแนะนำ" (มธ / ส HF ๑๓๘๒.๖ ห๓ป๔)

_____. **บันทึกข้อความสำคัญประกอบด้วยอุทาหรณ์และคำแนะนำแห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๒** (ตอนที่ ๑–) โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์นิติสาส์น, ๒๔๗๒–๗๓. ๒ เล่ม. (หช–ห้องค้นคว้า ๓๑๒/๓๔๖.๐๒๐๒๔๓๔ ป๔๗๑บ)

_____. "คดีปกครองในประเทศฝรั่งเศส" **บทบัณฑิตย์** เล่ม ๖ ตอนที่ ๓ กรกฎาคม ๒๔๗๓. ๖ หน้า. (สต)

_____. **"คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์,"** โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. **นิติสาส์น**, เล่ม ๓ (๒๔๗๓) หน้า ๑–๔๑, ๘๓–๑๐๔, ๑๓๕–๑๕๔, ๑๕๐–๒๒๕, ๒๖๑–๓๐๕, ๓๓๐–๓๔๗, ๓๕๓–๔๑๒, ๔๖๗–๕๐๐, ๖๑๓–๖๔๕, ๖๕๓–๗๐๕, ๗๖๕–๗๘๘. (สคก)

_____. **ฐานะของชาวรุสเซียผู้ถูกถอนสัญชาติ** (ฉะเพาะที่เกี่ยวกับปัญหาเรื่องความสามารถของบุคคลในกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคล) โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. **บทบัณฑิตย์** เล่ม ๖ ตอนที่ ๕ กุมภาพันธ์ ๒๔๗๓. ๖ หน้า. (สต)

_____. **บันทึกข้อความสำคัญประกอบด้วยอุทาหรณ์และคำแนะนำแห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๒** (ตอนที่ ๒). พระนคร : โรงพิมพ์นิติสาส์น, ๒๔๗๓. ๒๗๓ หน้า. (ศน / ๓๔๖ ป๔๗๒บ)

_____. **ประชุมกฎหมายไทย**. พระนคร : โรงพิมพ์นิติสาส์น, ๒๔๗๓– ๑๗ เล่ม. (มธ / ก ๓๔๕.๕๕๓ ป๔ ก., น., ศ.)

_____. **ประชุมกฎหมายไทย ภาค ๑– รวบรวมโดย หลวงประดิษฐมนูธรรม.** พระนคร : โรงพิมพ์นิติสาส์น, ๒๔๗๓–๗๔. ๑๒ เล่ม. "ฉบับพิมพ์โดยวิธีถ่ายภาพทำเป็นมลีอถ" (หช. ห้องค้นคว้า ๓๑๒ / ก ๓๔๕.๕๕๓๐๒ ก๑๑๔)

_____. **ประชุมกฎหมายไทย ภาค ๒** รวบรวมโดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. พระนคร : โรงพิมพ์นิติสาส์น, **๒๔๗๓**. ๕๖๖ หน้า. (ศน / ๓๔๕.๕๕๓ ก๑๑๔ป)

_____. "**สังเขปหัวเรื่องสิทธิพิเศษในการมีสัญชาติของบุคคลซึ่งเกิดในกรุงสยาม อันเป็นบุตรของพลเมืองในอาณาเขตต์อาณัติแทนสันนิบาตชาติ,**" โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. **บทบัณฑิตย์** เล่ม ๖ ตอนที่ ๔ พฤศจิกายน **๒๔๗๓**. **๑๒** หน้า. (สต)

_____. "**คำพิพากษาฎีกา อาชญา รุกล้ำทางหลวง ความผิดที่ต่อเนื่องเรื่อยไป วิธีพิจารณาอาชญาฟ้องซ้ำ คดีอาชญาปนแพ่ง ค่าฤชา ธรรมเนียม,**" โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. **บทบัณฑิตย์** เล่ม ๖ ตอนที่ ๘ ธันวาคม **๒๔๗๔**. ๖ หน้า. (สต)

_____. "**คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๓**," โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. **นิติสาส์น** (แผนกสามัญ), (**๒๔๗๔**) หน้า ๒–๒๓, ๗๖–๙๓, ๑๕๘–๑๖๕, ๒๕๓–๒๖๓, ๓๓๓–๓๔๗, ๔๑๒–๔๒๖, ๔๗๗–๔๙๒, ๕๕๖–๕๗๑, ๖๒๗–๖๔๒, ๖๕๘–๗๑๓. (สคก)

_____. **ประชุมกฎหมายไทย** โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. พระนคร : โรงพิมพ์นิติสาส์น, **๒๔๗๔**. ๕ เล่ม "เล่ม ๕ สารบาญเรียงตามปีและตามตัวอักษร." (จพ / อ ๓๔๕.๕๕๓ ป๑๗๑๑ป)

_____. **ประชุมกฎหมายไทย** โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. พระนคร : โรงพิมพ์ นิติสาส์น, **๒๔๗๔**. ๔ เล่ม. (สล / ๓๔๕.๕๕๓)

_____. **ประชุมกฎหมายไทย** โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. พระนคร, **๒๔ __**. ๗ เล่ม, ภาพประกอบ. (สต / RARE ๓๔๐.๐๕๕๕๓)

_____. **ประชุมกฎหมายไทย พ.ศ. ๒๔๗๓** โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. พระนคร : โรงพิมพ์นิติสาส์น, **๒๔๗๔**. ๕๐๕ หน้า. (สล / ๓๔๕.๕๕๓ ป)

_____. **ประชุมกฎหมายไทย พ.ศ. ๒๔๗๓** โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. พระนคร : โรงพิมพ์นิติสาส์น, **๒๔๗๔**. (๕), **๒๒๖** หน้า. ตาราง, แผนที่. (หช / ก ๓๔๕.๕๕๓๐๒ ป๕๑๗๓ป)

_____. **ประชุมกฎหมายไทย : กฎหมายตรา ๓ ดวง** โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. พระนคร : โรงพิมพ์นิติสาส์น, **๒๔๗๔**. ๑๘๖ หน้า. (ศน / ๓๔๕.๕๕๓๐๒ ก๑๑๔ป ; สพบ / K ป๑๗๔ต)

_____. "**สิทธิของรัฐในทรัพย์มฤดกตามกฎหมายโซเวียต** โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. **บทบัณฑิตย์** เล่ม ๖ ตอนที่ ๑๐ กุมภาพันธ์ **๒๔๗๔**. ๕ หน้า. (สต)

๒๔๗๕ - ๒๔๘๔

ปรีดี พนมยงค์. คำอธิบายกฎหมายปกครอง โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม และ พระสารสาส์นประพันธ์.พระนคร : **๒๔๗๕**. **๑๕๖** หน้า. (มธ / JQ ๑๗๔๕ ก๖ป๔๒)

_____. **คำอธิบายกฎหมายปกครอง** โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. พระนคร : โรงเรียนกฎหมายกระทรวงยุติธรรม, **๒๔๗๕**. ๑๐๗ หน้า. (สพบ / K ป๑๗ค)

_____. "**คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๓ มาตรา ๕๑๒**. โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. **นิติสาส์น** (แผนกสามัญ), ๕ : ๒ (พฤษภาคม **๒๔๗๕**) หน้า ๑๐๖–๑๑๖. (สคก)

———. "บันทึกเรื่องพะยานรับรองลายพิมพ์นิ้วมือ" โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. **บทบัณฑิตย์** เล่ม ๗ ตอนที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๕. ๒ หน้า.(สต)

———. **ประชุมกฎหมายไทยเรียงตามตัวอักษร** โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. โรงพิมพ์นิติสาส์น, ๒๔๗๕. ๔๕๔, ๓๒๕ หน้า. (สล / ๓๔๕.๕๕๓)

———. **ประชุมกฎหมาย พ.ศ. ๒๔๗๕** โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. โรงพิมพ์นิติสาส์น, ๒๔๗๕ ๒๓๕ หน้า. (สล / ๓๔๕.๕๕๓ ป)

———. **สารบาญประชุมกฎหมายไทยเรียงตามตัวอักษร** รวบรวมโดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. พระนคร : โรงพิมพ์นิติสาส์น, ๒๔๗๕. ๔๕๔ หน้า. (หช ห้องค้นคว้า ๓๑๒ / ก ๓๔๕.๕๕๓๐๑๖ ป๔๗๑ส๐ ; สพบ / K ป๑๗๔๐ ; จพ / K TH ๑๐๐ ป๑๗๑๑ส R)

———. **สารบาญประชุมกฎหมายไทยเรียงตามตัวอักษร** โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. พระนคร : โรงพิมพ์นิติสาส์น, ๒๔๗๕. ๕๕๕ หน้า. (ศน / ๓๔๕.๕๕๓๐๑๖ ป๔๗๑ส)

———. **สารบาญประชุมกฎหมายไทยเรียงตามปี.** พระนคร : โรงพิมพ์นิติสาส์น, ๒๔๗๕. ๓๒๕ หน้า. (ศน / ๓๔๕.๕๕๓๐๑๖ ป๔๗๑ส ; หช–ห้องค้นคว้า ๓๑๒ / ก ๓๔๕.๕๕๓๐๑๖ ป๔๗๑สป ; จพ นิติศาสตร์ / K TH ๐๔๕ ป๑๗๑๑ป R)

———. **"คำอธิบายกฎหมายระวางประเทศแผนกคดีบุคคล,"** โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. **นิติสาส์น** (แผนกสามัญ), ๖ : ๘ (พฤศจิกายน ๒๔๗๖) หน้า ๗๐๕–๗๒๗. (สคก)

———. **"คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ว่าด้วยหุ้นส่วนบริษัทและสมาคม,"** โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. **นิติสาส์น** (แผนกสามัญ), ๖ : ๗ (ตุลาคม ๒๔๗๖) หน้า ๕๗๒–๖๕๗ ; ๖ : ๘ (พฤศจิกายน ๒๔๗๖) หน้า ๖๕๘–๖๗๔. (สคก)

———. "ปัญหาเกี่ยวกับการลงอาชญาผู้กระทำผิดกฎหมาย" โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. **ใน รวมปาฐกถาซึ่งแสดงที่สามัคยาจารย์สมาคม ตั้งแต่พ.ศ. ๒๔๗๐ ถึง พ.ศ. ๒๔๗๕.** พระนคร. โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ, ๒๔๗๖.(มธ/ สPL ๔๒๐๕ ร ๔)

———. **ความรู้เกี่ยวกับกฎหมายปกครอง (ข้อความทั่วไปในวิชากฎหมายปกครอง)** พระนคร : พิมพ์แจกในงานพระกฐิน พระราชทานแก่จังหวัดพระนคร ณ วัดสังเวชวิศยาราม, ๒๔๗๕. ๒๕ หน้า.

———. **ความรู้เกี่ยวกับกฎหมายปกครอง : ข้อความทั่วไปในวิชากฎหมายปกครองและปาฐกถาเรื่องพระราชบัญญัติว่าด้วยเรื่องระเบียบราชการบริหารแห่งราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. ๒๔๗๖** โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ, ๒๔๗๕. ๘๔ หน้า. พิมพ์แจกในงานพระกฐินพระราชทานแก่สภาจังหวัดพระนคร วัดสังเวชวิศยาราม พ.ศ. ๒๔๗๕ (จพ–นิติศาสตร์ / K TH ๕๓๐ ป๑๗๑ก ๒๔๗๕ R)

———. **คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๒.** พระนคร : โรงพิมพ์นิติสาส์น, ๒๔๗๕. ๒๗๕ หน้า.

———. **คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ว่าด้วยหุ้นส่วนบริษัทและสมาคม** โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. พระนคร : โรงพิมพ์อักษรนิติ, ๒๔๗๕. ๒๐๔ หน้า. (สพบ / T ๓ ๑๐๓ ป๑๗๔ ; สต / ๓๔๖.๐๗ ป ; มธ / HF ๑๓๘๒.๖ ห๗ป๔)

———. **คำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศ แผนกคดีบุคคล** โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. พระนคร : มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง, ๒๔๗๕. ๒๗๒ หน้า. (สพบ/JK ๔๒๗๐ ป๑๗)

_____. **คำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศ แผนกคดีบุคคล** โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง,๒๔๗๕. ๒๓๒ หน้า. พิมพ์แจกในการฌาปนกิจศพ นายเสียง พนมยงค์(หช–ห้องค้นคว้า ๓๑๒, ๔๐๑ / ๓๔๐.๕ ป๔๗๑ค)

_____. **ปาฐกถาเรื่องพระราชบัญญัติว่าด้วยเรื่องระเบียบราชการบริหารแห่งราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. ๒๔๗๖.** พระนคร. พิมพ์แจกในงานพระกฐินพระราชทานแก่สภาจังหวัดพระนคร ณ วัดสังเวชวิศยาราม, ๒๔๗๕. ๔๒ หน้า.

๒๔๘๔ - ๒๔๕๐

Pridi Banomyong. **The King of the White Elephant.** Bangkok : The University. of Moral & Political Science Printing Press. 1941. 154 p. (สต / RARE 895.91 B)

ปรีดี พนมยงค์. "คำนำ" ใน **เศรษฐศาสตร์** ของทองเปลว ชลภูมิ.กรุงเทพ ฯ :โรงเพิมพ์มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง, ๒๔๘๗. ๔หน้า.

_____. "คำนำ" (อุทิศแด่ท่านขำ ณ ป้อมเพชร) ใน **คำอธิบายอาชญาวิทยา** (ตอนที่ว่าด้วยทัณฑวิทยาทั่วไป) พระนคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง, ๒๔๘๗. ๒ หน้า.

_____. **คำปราศัยของผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ กล่าวต่อนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีเมื่อ ๘ สิงหาคม ๒๔๘๗ และคำกล่าวรับของนายควง อภัยวงศ์.** กรมโฆษณาการ, ๒๔๘๗. ๖ หน้า. (จพ / ๘๕๕.๕๑๕ ป๑๗๓ค)

หลัง ๒๔๕๐

ปรีดี พนมยงค์. **ปาฐกถาเรื่อง "พุทธศาสนาในต่างประเทศ"** โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๕๗. ๒, ๑๕๓ หน้า. พิมพ์แจกเนื่องในการถวายอาหารเพล ณ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง (บบ / ๒๕๔.๓๐๔ ป๒๖๖ป)

_____. **เค้าโครงการเศรษฐกิจของหลวงประดิษฐมนูธรรม และ พระบรมราชวินิจฉัย** (รวบรวมโดย ศักดิ์ ศิลปานนท์)พระนคร : ศ. ศิลปานนท์, ๒๔๕๕. ๒๑๔ หน้า. (สพบ / HD ๘๕ ป๑๗)

_____. **คำอธิบายกฎหมายปกครอง** โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. พระนคร :โรงพิมพ์นีติเวชช์, ๒๕๐๓. ๑๕๕ หน้า. (มธ – กลาง, นิติศาสตร์ / JQ ๑๗๔๕ ก๖ป๔ ๒๕๒๓)

_____. **ความเป็นอนิจจังของสังคม.** พิมพ์ครั้งที่ ๔. พระนคร : โรงพิมพ์นีติเวชช์, ๒๕๑๓. ๕๐ หน้า. (สพบ / HN ๗๕๐.๕ ป๑๗๔ ; สต / ๓๐๑ ป ; มก / B ๖๓ ป๑๗ค ๒๕๑๓ ; หช / ๓๐๑.๑ ป๕๑๗๓ค ;

มศก / ๓๐๐.๑ ป๑๗๔ค ; มจร / ๓๐๑.๒ ป–ค ; ศน / ๓๐๕.๑๕๕๓ ป๔๗๑คบ ; มธ / HX ๔๒๘.๘ ธ๕ป๔ ๒๕๑๓)

_____. **คำอธิบายกฎหมายปกครอง** โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. พระนคร : โรงพิมพ์นีติเวชช์, ๒๕๑๓. ๑๑๖, ๑๕๕, ๗ หน้า. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พล.ต.ต. พัฒน์ นีลวัฒนานนท์ คัดจากหนังสือนิติสาส์น พ.ศ. ๒๔๗๔ (หช / ๓๔๒.๕๕๓๐๖ ป๔๗๑คพ ; มธ / ๑๗๔๕ ก๖ป๔ ๒๕๑๓ ; จพ / ๓๔๐.๕ ป๕๗ค ; จพ นิติศาสตร์ / K TH ๕๓๐ ป๑๗๓ค ๒๕๑๓ ; มร / KT ๒๘๓๒.๒ ป๑๗๑ค ; มจร / ๓๔๒.๕๕๓๐๓ ป–ค ; สพบ / K ป๑๗ค)

_____."คำอุทิศของนายปรีดี พนมยงค์ แด่ พลตำรวจตรี พัฒน์ นีลวัฒนานนท์" **ในคำอธิบายกฎหมายปกครอง**. พระนคร, ๒๕๑๓. ๓ หน้า. พิมพ์ในโอกาสพิธีพระราชทานเพลิงศพ พลตำรวจตรี พัฒน์ นีลวัฒนานนท์

_____.**ปรัชญาคืออะไร?** โดย หลวงประดิษฐมนูธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๒. พระนคร : โรงพิมพ์นีติเวชช์, ๒๕๑๓. ๔๑ หน้า. (สพบ / B ๕๕ .T๓ ป๑๗๓ ; สค / ๑๐๐ ป ; หช / ๑๐๑ ป๔๗๑ปร ๒๕๑๓ ; มศก / ๑๐๐ ป๑๗๔ป ; จพ / ๑๐๐ ป๑๗ป ; มก / B ๔๕ ป๑๔ป ๒๕๑๓ ; มธ / BD ๒๘ ป๔)

_____.สำเนาคำฟ้องเรื่องละเมิดสิทธิมนุษยชน และหมิ่นประมาท โดยใส่ความทำให้โจทย์เสียหาย. ความแพ่งระหว่างนายปรีดี พนมยงค์ โดย วิชา กันตามาระผู้รับมอบอำนาจโจทย์ กับ บริษัทสยามรัฐ จำกัด จำเลยที่ ๑ และ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช และคนอื่น ๆ รวบรวมโดย นายเปรื่อง ศิริภัทธ์. พระนคร : โรงพิมพ์นีติเวชช์, ๒๕๑๔. ๔๗ หน้า.

Pridi Banomyong. Ma vie mouvementée et mes 21 ans d'exil en Chine populaire. France : Tous droits de traduction et d'adaption réservés pour tous pays, 1972. 320 p. (สค / 323.1 B)

ปรีดี พนมยงค์. ความเป็นไปบางประการ ภายในคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์. **ใน บางเรื่องเกี่ยวกับพระบรมวงศานุวงศ์ ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๒**. นครหลวงฯ ; โรงพิมพ์นีติเวชช์, ๒๕๑๕. ๑๐๘ หน้า. ภาพประกอบ. (มธ / ส DS ๕๘๔ บ๖)

_____.**บางเรื่องเกี่ยวกับการก่อตั้งคณะราษฎรและระบบประชาธิปไตย**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์นีติเวชช์, ๒๕๑๕. ๕๕ หน้า. (มธ / ๓๒๒.๔๒ ป๔๑๗บ ; มก / JQ ๑๗๔๓.A๕ ป๑๗บ)

_____."ข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับเอกภาพของชาติและประชาธิปไตย," **สังคมศาสตร์ปริทัศน์**, ๑๑, ฉ.๘ (สิงหาคม, ๒๕๑๖)

_____.**คำแถลงการณ์ของนายปรีดี พนมยงค์ และ คำเตือนสติผู้รักชาติ**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๖. ๓๒ หน้า. (มธ / ๘๕๕.๕๑๕ ป๔๗๑ถ)

_____.**เค้าโครงเศรษฐกิจของปรีดี พนมยงค์ และ พระบรมราชวินิจฉัยของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว** คัดจากหนังสือโลกพระศรีอาริย์ของนายปรีดี พนมยงค์ โดย ฟีสติเย (แปลจาก Sous-Développement et Utopie au Siam) แปลโดย ไมตรี เด่นอุดม. กรุงเทพฯ ; กราฟฟิคอาร์ต, ๒๕๑๖. ๑๓๗ หน้า.

_____.**จงพิทักษ์เจตนารมย์ประชาธิปไตยสมบูรณ์ ของวีรชน ๑๔ ตุลาคม**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์นีติเวชช์ ๒๕๑๖. ๓๘ หน้า. คำขวัญและบทความของนายปรีดี พนมยงค์ ในงานสังสรรค์ชาวธรรมศาสตร์ในราชอาณาจักร (อังกฤษ) ปี ๒๕๑๖ (มศก / ๓๒๑.๘๐๕๕๓ ป๑๗๔จ ; บน / ๕๒๓.๕๘ ป๔ ; สค / ๕๕๕.๓๗ ป)

จงพิทักษ์เจตนารมย์ประชาธิปไตยสมบูรณ์ ของวีรชน ๑๔ ตุลาคม. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๖. ๓๔ หน้า. (มธ / ๘๕๕.๕๑๔ ป๔๗๑ง)

_____.**จะมีทางได้ประชาธิปไตยโดยวิธีสันติหรือไม่** – ปาฐกถาแสดงในงานประชุมประจำปี นักเรียนไทยในสหพันธรัฐเยอรมัน ๓๐ สิงหาคม ๒๕๑๖. จัดพิมพ์โดย ปราโมทย์ พึ่งสุนทร. ๒๕๑๖. ๒๓ หน้า. (สต / ๓๒๐.๕๕๕ป)

_____.**บางเรื่องเกี่ยวกับการก่อตั้งคณะราษฎร์และระบบประชาธิปไตย**. จัดพิมพ์โดยปราโมทย์ พึ่งสุนทร. ๒๕๑๖. ๕๕ หน้า. (สต / ๓๒๐.๕๕๕๓ ป)

_____.**วารสาร อ.ม.ธ. ฉบับ ๑๐ ธันวาคม รวมปาฐกถา บทความ และข้อสังเกต ของนายปรีดี พนมยงค์**. กรุงเทพฯ : องค์การบริหารมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๖. ๑๕๕ หน้า. ภาพประกอบ. (มศก / ๓๒๑.๘๐๘ ป๑๗๔ว)

_____.**สาส์นจากท่านปรีดีฯ ถึง ฯพณฯ สัญญา**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๖. ๓๒ หน้า. (สล / ๕๒๑ ป ; ปท / ๕๒๑ ป ; ชพ / ๕๒๑ ป ; ศน / ๘๕๕.๕๑๖ ป๔๗๑ส)

_____.**สำเนาจดหมายของนายปรีดี พนมยงค์ ตอบบรรณาธิการสามัคคีสาร (วารสารของนักเรียนไทยในสหราชอาณาจักร (อังกฤษ)) เรื่องขอทราบความเห็นเกี่ยวกับเหตุการณ์ ๑๔-๑๕ ตุลาคม ๒๕๑๖ และ "สังคมสัญญา" อันศักดิ์สิทธิ์ แห่งรัฐธรรมนูญประชาธิปไตย**. กรุงเทพฯ : นีติเวชช์, ๒๕๑๖. ๑๔ หน้า. (มศก / ๓๒๕.๕๕๓ ป๑๗๔ส ; สต / ๓๒๐.๕๕๓ ป)

_____.**อนาคตของประเทศไทยควรดำเนินไปในรูปแบบใด** ปาฐกถาแสดงในการชุมนุมสนทนาที่สามัคคีสมาคม สมาคมนักเรียนไทยในอังกฤษ เสาร์ที่ ๒๘ กรกฎาคม ๒๕๑๖. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์นีติเวชช์, ๒๕๑๖. ๒๕ หน้า.

_____."การก่อตั้งขบวนการต่อต้านญี่ปุ่นและเสรีไทย" หนังสืออนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ร.ท. อู๊ด นิตยสุทธิ, ๒๕๑๗.

_____.**ความเป็นมาของชื่อ "ประเทศสยาม" กับ "ประเทศไทย" เรียบเรียงจากเค้าความบางตอนในต้นฉบับของหนังสือ "MA VIE MOUVEMENTÉE" และ ปัญหาสงครามในยุคปรมาณู**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๗. ๓๖ หน้า. "ชื่อเรื่องที่ปกนอก สยามกับปัญหาสงครามในยุคปรมาณู" .(หช ห้องค้นคว้า ๓๑๒ / ๔๕๕.๕๑๘๑ ป๔๗๑ค ; มธ – กลาง, วารสารศาสตร์ / DS ๕๗๒ ป๔)

_____.**ความเป็นเอกภาพของชาติกับปัญหาสามจังหวัดภาคใต้** โดย ปรีดี พนมยงค์และคนอื่น ๆ. กรุงเทพฯ : สหพันธ์นิสิตนักศึกษาชาวปักษ์ใต้แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๗. ๕๕ หน้า. (มศก / ๓๒๓.๑๑๕๕ ๒๐๕๕๓ ป๑๗๓ค)

_____."**ความเห็นเกี่ยวกับเหตุการณ์ ๑๔-๑๕ ตุลาคม ๒๕๑๖ และ "สังคมสัญญา" อันศักดิ์สิทธิ์แห่งรัฐธรรมนูญประชาธิปไตย**" กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๗.

_____.**คำตอบของปรีดี พนมยงค์ ต่อคำสัมภาษณ์ของ คลอเดีย รอสส์**. กรุงเทพฯ ; ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๗. ๑๕ หน้า. (สส / ๕๒๓.๒๕๕๓ ป)

_____."คำปราศรัยของนายปรีดี พนมยงค์ ต่อธรรมศาสตร์บัณฑิต เนติบัณฑิต นักสันติภาพที่ได้มาเยี่ยม ณ บ้านพักชานกรุงปารีส ๒๘ กรกฎาคม ๒๕๑๔" ใน **คำปราศรัยสุนทรพจน์ บางเรื่องเกี่ยวกับขบวนการเสรีไทย**. กรุงเทพฯ. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ร.ท. อู๊ด นิตยสุทธิ, ๒๕๑๗. ๓ หน้า.

_____.**คำปราศรัยสุนทรพจน์บางเรื่องของนายปรีดี พนมยงค์ และบางเรื่องเกี่ยวกับขบวนการเสรีไทย**. กรุงเทพฯ : สหประชาพาณิชย์, ๒๕๑๗. ๒๒๖ หน้า. มีเรื่องภาษาอังกฤษประกอบ ; อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ร.ท. อู๊ด นิตยสุทธิ ๒๐ เม.ย. ๒๕๑๗. (มศก / ๓๒๐.๕๕๓๐๘ ป๑๗๔ค ; มก / PN ๔๑๕๕ ป๑๗๓ ; จฬ / ๕๕๕.๓๐๗ ป๑๗ค)

_____."คำสัมภาษณ์พิเศษของนายปรีดี พนมยงค์ ให้แก่สำนักข่าว เอ.เอฟ.พี. ที่กรุงปารีส เมื่อ ๒๘ กรกฎาคม ๒๕๑๔," **ในคำปราศรัย สุนทรพจน์ บางเรื่องเกี่ยวกับขบวนการเสรีไทย**. กรุงเทพฯ : พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ร.ท. อู๊ด นิตยสุทธิ, ๒๕๑๗.

_____.**เค้าโครงการเศรษฐกิจของหลวงประดิษฐมนูธรรม**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๗. ๘๓ หน้า. (มศก / ๓๓๘.๕๕๕๓ ป๑๗๔ค ; มธ / HC ๔๕๗ ทธป๔๖ ๒๕๑๗ (๕๔ หน้า) ; สพบ / HD๘๕ ป๑๗ ๒๕๑๗)

_____."จดหมายจากปารีสถึงผู้จัดทำมหิดลสาร," **ใน คำปราศรัย สุนทรพจน์ บางเรื่องเกี่ยวกับขบวนการเสรีไทย**. กรุงเทพฯ : พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ร.ท. อู๊ด นิตยสุทธิ, ๒๕๑๗. ๕ หน้า.

_____.**ท่านปรีดีชี้แนวทางประชาธิปไตย**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๗. ๓๐ หน้า.

_____.**ท่านปรีดีฯ พูดถึงกรณีสวรรคต**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๗. ๔๐ หน้า. (สล / ๕๒๑ ป ; ปท / ๕๒๑ ป ; ชพ / ๕๒๑ ป)

_____.**ท่านปรีดีให้สัมภาษณ์ คลอเดีย รอสส์ และจดหมายนักเรียนไทยในอังกฤษ**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๗. ๓๒ หน้า. (ชพ / ๕๒๑ ป ; ปท / ๕๒๑ ป ; สล / ๕๒๑ ป)

_____.**ที่เขาเรียกว่า "ลัทธิแก้" นั้นคืออย่างไร และความเป็นมาของลัทธิ "รีวิชันนิสม์"** กรุงเทพฯ : สมาคมเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๗.

_____.**เบื้องหลังการก่อตั้งขบวนการเสรีไทย : คำให้การของปรีดี พนมยงค์ ในฐานะพยาน พ.ท. พระสารสาส์นพลขันธ์ จำเลย คดีอาชญาสงคราม**. กรุงเทพฯ : สันติธรรม, ๒๕๑๗. ๗๒ หน้า. (มธ / DS ๕๘๓ ป๔๗ ; สพบ / D ๗๕๔.T๓ ป๑๗)

_____.**ประชาธิปไตยและรัฐธรรมนูญเบื้องต้นกับการร่างรัฐธรรมนูญ**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์นีติเวชช์, ๒๕๑๗. ๔๕ หน้า. (มธ – กลาง, วารสารศาสตร์ JQ ๑๗๔๒ ป๔)

_____.**ปรีดี พนมยงค์ วิจารณ์ร่างรัฐธรรมนูญ ๒๕๑๗**. กรุงเทพฯ : จงเจริญการพิมพ์, ๒๕๑๗. ๑๓๕ หน้า. (มธ / JQ ๑๗๔๓ ก๔ป๔)

_____.**ปัญหาสงครามในยุคปรมาณู (นิวเคลียร์)**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์นีติเวชช์, ๒๕๑๗.

_____."ผู้เกินกว่าราชา" (Ultra Royalist) **ใน ลานโพธิ์**. ลอนดอน : หนังสือชุมนุมชาวธรรมศาสตร์ในสหราชอาณาจักร, ๒๕๑๗. ๑๗ หน้า.

_____.**ระลึกถึงคุณเฉียบ อัมพุนันท์**. กรุงเทพฯ : พิมพ์ในงานศพคุณเฉียบ อัมพุนันท์ ๒ มิถุนายน ๒๕๑๗. ๒๕ หน้า.

_____.**เราจะต่อต้านเผด็จการได้อย่างไร**. กรุงเทพฯ : กรุงสยามการพิมพ์, ๒๕๑๗. ๕๖ หน้า. (สส / ๓๒๓ ป)

_____. **เราจะต้องต่อต้านเผด็จการได้อย่างไร? ปาฐกถาและบทความของท่านปรีดี พนมยงค์ ในงานชุมนุมฤดูร้อนของสมาคมนักเรียนไทยในฝรั่งเศส ที่เมืองตูรส์**. กรุงเทพฯ : องค์การบริหาร องค์การนักศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๗. ๕๖ หน้า. (มธ / PL ๔๒๑๕ ป๔)

_____."เราจะต่อต้านเผด็จการได้อย่างไร" (อุทิศแด่ผู้รักชาติ รักประชาธิปไตยทุกคน) เอกสารอัดสำเนา

_____.**วิจารณ์ร่างรัฐธรรมนูญ ๒๕๑๗**. กรุงเทพฯ : หจก.จงเจริญการพิมพ์, ๒๕๑๗. ๑๓๕ หน้า. (มจร / ๓๔๒.๕๕๓ ป๑๗๓ร ; คณะบรรณาธิการหนังสือพิมพ์มหาราษฎร์. ๒๕๑๗. สพบ / JQ ๑๗๔๓ A ๕ ป๑๗ป)

_____.**สัมภาษณ์ท่านปรีดีฯ** โดย เท่ห์ จงคดีกิจ (บรรณาธิการใหญ่ของบางกอกโพสต์) และ ประทีป นครชัย (ส.น.ท. ป. สาร) หรือ **คำสัมภาษณ์ท่านปรีดีเกี่ยวกับปัญหาของประเทศไทย**. สัมภาษณ์ระหว่างวันที่ ๕–๑๓ พฤษภาคม ๒๕๑๗. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สุวรรณภูมิ, ๒๕๑๗) ๒๔ หน้า.

_____.**สาส์นถึงรองนายกรัฐมนตรี**. พระนคร ; ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๗. ๓๐ หน้า. (ศน / ๘๕๕. ๕๑๖ ป๔๑๗ส)

_____.**สำเนาจดหมายของนายปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโส ถึง ฯพณฯ รองนายกฯ กับนายกรัฐมนตรี** และรัฐบาล.กรุงเทพฯ ; ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๗. ๓๐ หน้า. (สส / ๓๒๐.๕๕๕๓ ป)

_____."สุนทรพจน์ของนายปรีดี พนมยงค์ แสดงในสภาผู้แทนราษฎร เมื่อ ๔ กรกฎาคม ๒๔๘๕" **ใน คำปราศรัย สุนทรพจน์ บางเรื่องเกี่ยวกับขบวนการเสรีไทย**. กรุงเทพฯ : พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ร.ท.อู๊ด นิตยสุทธิ, ๒๕๑๗. ๓ หน้า.

_____.**ข้อเขียนทางปรัชญา**. กรุงเทพฯ : สถาบันสยามเพื่อการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรม, ๒๕๑๘. ๑๕๑ หน้า. (สพบ / POP ๒๑๔ ป๑๗ ; สส / ๑๐๐ ป ; จก / ๑๐๐ ป๑๗ข ; มศก / B ๒๕ ป๔๘ ; จพ–ครุศาสตร์, นิเทศศาสตร์ / ๓๐๑ ป๑๗๓ข ; มธ / HX ๔๒๕.๘ ส๕ป๔)

_____."ชาติคงมีอยู่" (บทความที่เคยตีพิมพ์ในนิตยสาร **เพื่อนไทย** ของสมาคมนักเรียนไทยในสหพันธ–รัฐเยอรมัน ฉบับ กันยายน ๒๕๑๘) กรุงเทพฯ : มงคลการพิมพ์, ๒๕๑๘. ๒๐ หน้า.

_____.**ทางรอดของประเทศไทย** (บทความเขียนให้คณะกรรมการนิสิต คณะนิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย นำลงพิมพ์ในหนังสือที่ระลึกวันที่ ๑๐ ธันวาคม ๒๕๑๘)

_____.**ปรีดี พนมยงค์ วิจารณ์ร่างรัฐธรรมนูญ ๒๕๑๗**. กรุงเทพฯ : จงเจริญการพิมพ์, ๒๕๑๘. ๑๓๕ หน้า. (มธ / JQ ๑๗๔๓ ก๔ป๔)

_____.**รวมบทความบางเรื่องของ นายปรีดี พนมยงค์ เกี่ยวกับระบอบประชาธิปไตยและการร่างรัฐธรรมนูญ** โดย สุพจน์ ด่านตระกูล. กรุงเทพฯ : สันติธรรม ๒๕๑๘. ๔๕๔ หน้า. (สพบ / JQ ๑๗๔๕.A๕ ป๑๗ร ; ชพ / ๓๔๒.๕๕๓ ป ; ปท / ๓๔๒.๕๕๓ ป ; สล / ๓๔๒.๕๕๓ ป ; วอ / ๓๔๒.๕๕๓ ป ; มศก / ๑๗๔๒ ป๔ ; จพ / ๓๒๑.๘ ป๑๗๓ร ; มร / JQ ๑๗๔๓.A๔ ป๑๗๓ร)

_____.**ระบบสังคมนิยม และระบบคอมมิวนิสต์ จะเหมาะสมแก่เมืองไทยหรือไม่**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิฆเณศ, ๒๕๑๘. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์ / HX ๒๑ป๔)

_____."ระบบสังคมนิยมและระบบคอมมิวนิสต์จะเหมาะแก่เมืองไทยหรือไม่" คำปราศรัยในที่ประชุมสามัคคีสมาคมนักเรียนไทยในอังกฤษ สกอตแลนด์, ๒๖ กรกฎาคม ๒๕๑๘. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๘.

_____.**รัฐธรรมนูญฉบับกะหล่ำกับผู้เกินกว่าราชา**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๘. ๒๔ หน้า. (มศก / ๓๔๒.๕๕๓ ป๑๗๔ร)

_____.**เรื่องควรจะแก้ไขเมืองไทยอย่างไร คำตอบ ภาคที่ ๑ เกี่ยวกับระบบสังคมนิยมและระบบคอมมิวนิสต์จะเหมาะสมแก่เมืองไทยหรือไม่**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิฆเณศ, ๒๕๑๘. ๕๕ หน้า. (ศน / ๓๒๕ ป๔๗๑ร)

_____."สาส์นจาก ดร.ปรีดี พนมยงค์ ผู้ประศาสน์การมหาวิทยาลัย ในวันสถาปนามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ครบรอบปีที่ ๔๑,๒๗ มิถุนายน ๒๕๑๘" ฉบับอัดสำเนา. ๑๖ มิ.ย. ๒๕๑๘

_____. **อนาคตของเมืองไทยกับสถานการณ์ของประเทศเพื่อนบ้าน**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. ม.ป.ท., สถาบันสยามเพื่อการศึกษา วิทยาศาสตร์และวัฒนธรรม, ๒๕๑๘. ๔๕ หน้า. ปาฐกถาของนายปรีดี พนมยงค์ ในงานชุมนุมนักเรียนไทยที่เมืองป๊วติเอร์ (ฝรั่งเศส) เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน ๒๕๑๘ (มธ / PL ๔๒๐๕.๕ ป๔๓ ; มศว ประสานมิตร / ๓๒๐.๕ ป๑๗๓อ)

_____. **อนาคตของเมืองไทยกับสถานการณ์ของประเทศเพื่อนบ้าน**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : สถาบันสยามเพื่อการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรม, ๒๕๑๘. ๔๕ หน้า. (สส / ๓๒๓ ป)

_____."คำปราศรัยของนายปรีดี พนมยงค์ ต่อชาวธรรมศาสตร์ วันที่ ๒๗ มิถุนายน ๒๕๑๕" ฉบับอัดสำเนา. ๒๗ มิ.ย. ๒๕๑๕.

_____. **บทความเรื่องความเป็นมาของศัพท์ไทย "ปฏิวัติ, รัฐประหาร, วิวัฒน์, อภิวัฒน์"** กรุงเทพฯ : สถาบันสยามเพื่อการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรม, ๒๕๑๕. ๓๕ หน้า. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์ / อ JA๖๔ ป๔ ; จพ – รัฐศาสตร์ / ๓๒๐.๐๓ ป๑๗๓ค ; ศน / ๓๒๐.๐๓ ป๔๗๑บ ; สล / ๓๒๐.๔ ป ; สส / ๔๕๕.๕๑๓ ป ; วอ / ๓๒๐.๔ ป ; ชพ / ๓๒๐.๔ป ; ปท / ๓๒๐.๔ ป)

_____. **บันทึกข้อสังเกตและตอบคำถามนิสิตนักศึกษาที่ประสงค์เรียบเรียงวิทยานิพนธ์เกี่ยวกับรัฐบาลบางสมัยของประเทศไทย**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๕. ๔๒ หน้า. (มธ / ๗๐๕ / ๒๓ ; จพ – รัฐศาสตร์ / ๓๕๔.๕๕๓ ปรบ ; ธศ – สวนมะลิ / ๓๒๐.๕๕๕๓ ป๑๗๓บ)

_____. **ปรีดี พนมยงค์ แนะวิธีพิจารณาทางรอดของสังคมไทย**. กรุงเทพฯ : สถาบันเพื่อการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรม, ๒๕๑๕. ๒๔ หน้า. (มศก / HN ๗๕๐.๗ ป๔๗ ; วอ / ๓๐๑ ป ; สล / ๓๐๑ ป ; ปท / ๓๐๑ ป ; ชพ / ๓๐๑ ป ; มธ – กลาง, รัฐศาสตร์ / PL ๔๒๐๕ ป๔๘)

_____. สัมภาษณ์ ปรีดี พนมยงค์ โดย ปีเตอร์ ลิมเกโก แปลโดย "เอี่ยมใจงาม" ใน **สามัคคีสาร**. (ส.น.ท.ป. สาร) ธันวาคม ๒๕๒๑. ๖ หน้า.

_____. สำเนาคำฟ้อง นายชาลี เอี่ยมกระสินธิ์. คดีหมายเลขดำที่ ๘๖๑๒/๒๕๒๑.

_____. สำเนาคำฟ้อง นายรอง ศยามานนท์. คดีหมายเลขดำที่ ๔๒๒๖/๒๕๒๑.

_____. **หลักฐานสำคัญบางประการเกี่ยวกับสถานะสงครามของประเทศไทยในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๒**. กรุงเทพฯ ; อรุณการพิมพ์, ๒๕๒๑ – (มศก / D ๗๕๔.T๓ ป๑๗ ; สพบ / D ๗๕๔.T๓ ป๑๗ ; มธ / D ๗๖๗.๔๗ ป๔ ล.๑)

_____. **หลักฐานสำคัญบางประการเกี่ยวกับสถานะสงครามของประเทศไทยในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๒ ภาค ๑**. กรุงเทพฯ : อรุณการพิมพ์, ๒๕๒๑. ๔๕ หน้า. (จพ – รัฐศาสตร์ / ๕๕๕.๓๐๘๑ ป ๗๓ห ; มร / DS ๕๘๓ ป๑๗๓ห)

Pridi Banomyong. **Political and military tasks of the Free-Thai movement to regain national sovereignty and independence**/ Pridi Banomyong in his letter to Phra Bisal-Sukhumvit. Bangkok : American, 1979. 78 p. (สส / 959.3 P947P)

ปรีดี พนมยงค์. **จดหมายของนายปรีดี พนมยงค์ ถึง พระพิศาลสุขุมวิท เรื่อง หนังสือจดหมายของเสรีไทยเกี่ยวกับปฏิบัติการในแคนดี นิวเดลฮี และสหรัฐอเมริกา**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๒. ๑๔๔ หน้า. (มร / D ๗๔๓ ป๑๗๓จ ; จพ / ๕๕๔๐.๕๔๘๖ ป๑๗๓จ ; หช / ๓๒๐.๕๕๕๓ ป๔๗๑จ ; มธ / D ๗๖๗.๔๗ ป๓๕ ; มร / D ๗๔๓ ; มศก / D ๗๔๓ ป๑๗๓จ)

_____ :"คำขวัญของนายปรีดี พนมยงค์ ให้แก่บัณฑิต ๒๓ แห่งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์" หนังสืออนุสรณ์บัณฑิต ๒๓ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ๒๕๒๓.

_____.สัมภาษณ์พิเศษในโอกาสครบรอบ ๔๘ ปี แห่งการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔ มิถุนายน ๒๕๒๓ ที่เมืองอองโตนี ชานกรุงปารีส โดย ผู้แทนสหภาพเพื่อสิทธิเสรีภาพของประชาชน. กรุงเทพฯ : ห.จ.ก.เกษมการพิมพ์, (๒๕๒๓). ๒๐ หน้า. (มธ / DS ๕๘๓ ป๔๘ ; มธ / DS ๕๘๓)

_____.จดหมายจากปารีสโต้นักบิดเบือนประวัติศาสตร์ ลงวันที่ ๖ กรกฎาคม ๒๕๒๔. **นิตยสารวิเคราะห์** ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๕ (๑๕–๒๕ ก.ค. ๒๔) ๖ หน้า.

_____. **รัฐบุรุษอาวุโส ปรีดี พนมยงค์ ชี้ทางรอดของไทย**. กรุงเทพฯ : มิตรสยาม, ๒๕๒๔. ๑๓๒ หน้า. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์ / PL ๔๒๒๒ ร๖ ; สส / ๓๒๐.๙ ป๔ร)

_____. **รัฐบุรุษอาวุโส ปรีดี พนมยงค์ ชี้ทางรอดของไทย**. กรุงเทพฯ : บริษัทเคล็ดไทย จำกัด, ๒๕๒๔. ๑๓๒ หน้า. (จพ / ๓๒๐.๙๕๕ ๓ ป๑๗๓ร)

Pridi Banomyong. **The King of the White Elephant.**(Cassette tape) Siam Society, 1982. Introduced for the film "The King of the White Elephant" on June 24, 1982. (สส / CT.50)

ปรีดี พนมยงค์. **ชีวประวัติย่อของ นายปรีดี พนมยงค์**. พิมพ์ครั้งแรกที่ปารีส, ๒๕๒๕.

_____. **นายปรีดี พนมยงค์** ตอบคำถาม. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๕. (มร / JQ ๑๗๔๑ ป๑๗๓น)

_____. **มหาราชและรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพฯ : โครงการ "ปรีดี พนมยงค์ กับ สังคมไทย," ๒๕๒๕. ๕๒ หน้า. (จก / ๕๒๓.๑๕๕๓ ป๑๗ม ; มธ / PL ๔๒๐๕ ป๔๘ม๕ ; จพ / ๘๐๙.๘๖ ป๑๗๓ม)

_____. **สังคมปรัชญาเบื้องต้น**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๕. ๓๙๙ หน้า. มี ๔ ภาค : ภาคที่ ๑ ข้อสังเกตทั่วไป ภาคที่ ๒ ความเป็นอนิจจังของสังคม ภาคที่ ๓ การถ่ายทอดศัพท์วิทยาศาสตร์สังคมจากภาษาต่างประเทศมาเป็นศัพท์ไทยสยามและความเป็นมาของศัพท์ไทย ปฏิวัติ, รัฐประหาร, วิวัฒน์, อภิวัฒน์ ภาคที่ ๔ การพิทักษ์เอกราชอธิปไตยสมบูรณ์ของชาติไทยได้ในยุคปาล พนมยงค์ ;... ศพนายปาล พนมยงค์. (มธ / HX ๔๒๕.๖ ป๔)

_____.สำเนาคำฟ้องกระทรวงศึกษาธิการ ห้างหุ้นส่วนจำกัดบรรณกิจเทรดดิ้ง คดีดำหมายเลขที่ ๘๕๙๖/๒๕ ศาลแพ่ง วันที่ ๓๐ มิถุนายน ๒๕๒๓

_____.สุนทรพจน์ของนายปรีดี พนมยงค์ เรื่อง "คณะราษฎร์กับการอภิวัฒน์ประชาธิปไตย ๒๔ มิถุนายน" เอกสารงานสัมมนา "กึ่งศตวรรษประชาธิปไตย" ๒๔ มิถุนายน ๒๕๒๕.

_____. **อนุสรณ์นายปาล พนมยงค์**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๕. ๓๙๙ หน้า. (ธศ – สวนมะลิ / ๑๐๐ ป๑๗๓อ)

ปรีดี พนมยงค์ และคนอื่น ๆ. **กึ่งศตวรรษประชาธิปไตย**. กรุงเทพฯ : โครงการกึ่งศตวรรษประชาธิปไตย, ๒๕๒๕.

_____."บันทึกฉบับ ๕ มีนาคม ๒๕๒๖ ของนายปรีดี พนมยงค์ เรื่อง ตอบคำถามบางประการของนิสิตนักศึกษา" ฉบับอัดสำเนา. ๑๑ หน้า.

_____. **ประสบการณ์และความเห็นบางประการของรัฐบุรุษอาวุโส ปรีดี พนมยงค์**: อาจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา สัมภาษณ์ รัฐบุรุษอาวุโส ปรีดี พนมยงค์ เมื่อวันที่ ๑๐ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๕. กรุงเทพฯ ; บพิธการพิมพ์, ๒๕๒๖. ๕๕ หน้า.

ตอนที่ ๒
งานเขียนเกี่ยวกับปรีดี พนมยงค์

เรียงตามลำดับอักษรชื่อผู้แต่ง

"กระทุ้งรัฐบาลอีก จัดงานศพ 'ปรีดี'," **มติชน**, ๖ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๒. (มธ)

กระอร (นามแฝง). "คนดีเมืองไทยไม่ต้องการ," **บ้านเมือง**, (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๔. (มธ)

กลุ่มสัจจะประชาธิปไตย. "๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖ อีกวันหนึ่งที่สัจจะในสังคมไทยฉายแสงที่ปารีส,"**ไทยแลนด์**, ๒ (๓–๕ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๑๓–๑๘. (ศวท)

กองบรรณาธิการศิลปวัฒนธรรม. "ตามรอยอดีตท่านปรีดีที่กรุงเก่า," **ศิลปวัฒนธรรม**, ๔ : ๘ (มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๓๐–๓๖. (มธ ; ศวท)

กองบรรณาธิการสยามใหม่. "ปรีดี พนมยงค์ ยงยืน," **สยามใหม่**, ๒ : ๗๘ (๑๓ พฤษภาคม ๒๕๒๖ หน้า ๑. (ศวท)

"การฟื้นเกียรติภูมิรัฐบุรุษอาวุโสปรีดี พนมยงค์," **มติชนฉบับสุดสัปดาห์**, ๖ (๑๕–๒๑ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๕. (มธ ; ศวท)

"กังวลสุดท้ายของปรีดี พนมยงค์," **มติชนฉบับสุดสัปดาห์**, ๖ (๘–๑๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๖, ๗. (มธ ; ศวท)

"เกร็ดประวัติประชาธิปไตยอัมพาต ๓๖ ปี," **ใน** ผาด พรหมบุตร. **ตื่นเถิดชาวไทย, ประชาธิปไตย**. พระนคร : ไทยพาณิชยการ, ๒๕๑๑. หน้า ๑–๕๘. (มธ/DS ๕๘๒.๗ ผ๓)

เกียรติชัย พงษ์พาณิชย์. **ปฏิวัติ ๒๔๗๕** พระนคร : แพร่พิทยา, ๒๕๑๔. ๓๐๗ หน้า. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์, วารสารศาตร์ / DS ๕๗๕ ก๘ ; สส / ๕๕๕.๓๗ ก)

กุหลาบ สายประดิษฐ์. **เบื้องหลังการปฏิวัติ ๒๔๗๕**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพ : สำนักพิมพ์ บูรพาแดง, ๒๕๑๘. ๑๕๐ หน้า. (สส / ๕๕๕.๓๖ ก)

โกสุม หักทองขวาง. "อดีตแห่งปัจจุบัน ชีวิตร่วมทุกข์และสุขของ 'พูนศุข–ปรีดี' แบบฉบับของ นักสู้," **มติชน**, ๖ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๖. (มธ)

ขรรค์ชัย บุนปาน. "แด่ท่านปรีดี,"**มติชนฉบับสุดสัปดาห์**, ๖ (๘–๑๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๓. (มธ ; ศวท)

ครอว์ฟอร์ด, จอห์น. **เอกสารของครอว์ฟอร์ด** แปลจาก Crawfurd papers โดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ. กรุงเทพ : กรมศิลปากร, ๒๕๑๕. ๒๖๗ หน้า. ตาราง (มธ – กลาง, วารสารศาสตร์ / DS๕๗๕.๐๖ค๔)

คลื่นลูกเดิม (นามแฝง). "จงสืบทอดอุดมการณ์รัฐบุรุษอาวุโสปรีดี พนมยงค์,"(บทบรรณาธิการ)**ไทยแลนด์**, ๒ : ๕๓๔ (๖–๑๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๖๔. (มธ ; ศวท)

"คำของหลวงประดิษฐมนูธรรม," **ใน** บุญรอด โมราเรือง. **หลุมศพสยาม** โดย นิรันดรชัย และ คทาดำ (นามแฝง). พระนคร : โอเดียนการพิมพ์, ๒๕๐๘. หน้า ๕๗๕. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์ / DS ๕๘๓ บ๗)

"คำชี้แจงเกี่ยวกับพรรคสหชีพของนายปรีดี พนมยงค์," **มติชนฉบับสุดสัปดาห์**, ๖ (๑๕–๒๑ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๒๐, ๒๑. (มธ)

คำตัดสินใหม่กรณีสวรรคต ร.๘ โดย คำพิพากษาศาลแพ่งคดีหมายเลขแดงที่ ๕๘๑๐ / ๒๕๒๒ (วันที่ ๑๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๒๒) กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๓. ๒๑๐ หน้า. (มธ / DS ๕๗๐.๓ อ๖ค๖)

คำพิพากษา คดีดำ ๓๗๕/๘๕ คดีแดง ๓๕๒/๕๐ คำพิพากษาคดีเสรีไทยจากสหรัฐอเมริกา. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิฆเณศ,๒๕๒๒.

โครงการปรีดี พนมยงค์ กับสังคมไทย (จุลสาร) ศวท

โครงการปรีดี พนมยงค์ กับสังคมไทย. "งานของปรีดี พนมยงค์," **ถนนหนังสือ**, ฉบับปฐมกฤษ์ ๒๕๒๖. หน้า ๗๓–๗๖.

"โครงการเศรษฐกิจของนายปรีดี พนมยงค์," **ใน** ชนม์สวัสดิ์ ชมพูนุท, ม.ร.ว. **4 ยุค 4 สมัยของการปฏิวัติ**. กรุงเทพฯ : พิทยาคาร, ๒๕๑๗. หน้า ๑๓๒–๒๓๘. (มธ / DS ๕๗๕ ช๓)

จตุชัย สุรภูมิ."แด่รัฐบุรุษอาวุโส," **มหาชัย**, ๒ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑๓. (มธ)

"รัฐบุรุษอาวุโสอีกครั้ง," **มหาชัย**, ๒ (๑๓ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๓. (มธ)

จรัล โยบรรยงค์. "ผลงานที่ทรงคุณค่าในอดีตของ ดร.ปรีดี พนมยงค์," (บทความพิเศษ) **สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์**, ๒๕ : ๔๘ (๒๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๒๖–๒๗. (มธ ; ศวท)

"จากหยดน้ำตาที่ปารีสถึงความอาลัยหาของปิตุภูมิ," **ไทยแลนด์**, ๒ (๓–๙ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๑๙–๒๐ (มธ ; ศวท)

"จารุบุตรไว้อาลัยวัน 'ปรีดี,' **บ้านเมือง**, (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๒. (มธ)

"จี้รัฐบาลทำศพ 'ปรีดี' อจ.–นศ. ธรรมศาสตร์จัดงานรำลึกพระคุณอย่างสมเกียรติ," **แนวหน้า**, ๔ (๕ พฤษภาคม หน้า ๑, ๒. (มธ)

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. "รำลึกถึงท่านอาจารย์ปรีดีกับการแก้ปัญหาชนบทของคณะราษฎร," **ไทยแลนด์**, ๒ : ๕๓๕ (๑๓–๑๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๓๐–๓๑. (มธ ; ศวท)

เฉลิมเกียรติ ผิวนวล. **ความคิดสังคมนิยมวิทยาศาสตร์ที่เป็นประชาธิปไตยของปรีดี พนมยงค์**. ปาฐกถาเนื่องในโอกาสสัปดาห์รำลึกปรีดี พนมยงค์ ณ หอศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันที่ ๒๕ มิถุนายน ๒๕๒๖. (มธ)

เฉินชัน (นามแฝง). "อาลัยอาจารย์ปรีดี," **ใน** จุลสาร **อาลัยพ่อแดนโดม ปรีดี พนมยงค์** ของพรรคแสงธรรม อมธ. ๒๕๒๖.

ชน ไทยยิ่ง. "คารวะท่านปรีดี พนมยงค์," **สยามใหม่**, ๒ : ๘๐(๒๗ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๕๗. (ศวท)

ชัยอนันต์ สมุทวณิช. **โต้ท่านปรีดี**. กรุงเทพฯ : พิฆเณศ, ๒๕๑๗. ๑๗๖ หน้า. (สล / ๓๔๒.๕๕๓ ช ; สส / ๓๔๒.๕๕๓ ช)

ชาญวิทย์เกษตรศิริ. **ปรีดี พนมยงค์ กับมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์**. ปาฐกถาเนื่องในโอกาสสัปดาห์รำลึกปรีดี พนมยงค์ ณ หอศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันที่ ๒๓ มิถุนายน ๒๕๒๖. (มธ)

ชาลี เอี่ยมกระสินธิ์. "บันทึกลับให้หลวงประดิษฐมนูธรรมไปเข้าเฝ้า," **ใน** ชาลี เอี่ยมกระสินธิ์. เบื้องหลังพระปกเกล้าฯ สละราชสมบัติ. กรุงเทพฯ : ประมวลสาส์น, ๒๕๑๖. หน้า ๑๖. (มธ / DS ๕๘๒.๗ ช๖)

"ชาว มธ. รำลึกถึงปรีดี พนมยงค์," **เดลินิวส์**, (๖ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๖. (มธ)

ชีวประวัติปรีดี พนมยงค์. (จุลสาร) (ศวท)

"เชษฐบุรุษ" **ใน** ประยุทธ สิทธิพันธ์. **บุรุษเหล็กแห่งกรุงรัตนโกสินทร์**. พระนคร : เขษมบรรณกิจ, ๒๔๕๖. หน้า ๒๖–๘๒. (มธ / DS ๕๗๐.๕ ป๓๗)

โชค ชัยรวี. "จุดยืนต่างกัน ภาพ 'รัฐบุรุษก็ต่างกัน'," **มาตุภูมิ**, ๘ (๑๑ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๔. (มธ)

ไชยยันต์ รัชชกูล. **ปรีดี พนมยงค์ กับขบวนการเสรีไทย**. ปาฐกถาเนื่องในโอกาสสัปดาห์รำลึกปรีดี พนมยงค์ ณ หอศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันที่ ๒๒ มิถุนายน ๒๕๒๖. (มธ)

"ฌาปนกิจศพ 'ปรีดี' วันนี้ แนะรัฐสร้างอนุสาวรีย์" **มาตุภูมิ**, ๘ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๒.

"ด่วน ! ปรีดี พนมยงค์ ตาย ฌาติมิตรเศร้านั่งรอศพ," **มาตุภูมิ**, ๘ (๓ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑,๑๒. (มธ)

"ด่วนปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโส" ถึงแก่อสัญญกรรม," **มติชน**, ๖(๓ พฤษภาคม ๒๕๒๖)หน้า๑,๑๒.(มธ)

"ดร.ปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโส,"**มหาชัย**, ๒ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๘, ๕. (มธ)

ดำริห์ ปัทมะศิริ. **ในหลวงอานันท์ฯ กับปรีดี**. พระนคร: รัชดารมณ์, ๒๔๕๓. (มธ/DS ๕๗๐.๓ อ๖ค๖)

ดิเรก ชัยนาม. **ไทยกับสงครามโลกครั้งที่ ๒**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๓. ๖๔๓ หน้า. ภาพประกอบ. (มธ – กลาง, นิติศาสตร์, รัฐศาสตร์ / DS ๕๘๔ ค๖ ๒๕๑๓)

เด่น บ้านคอน (นามแฝง). "ดร.ปรีดี พนมยงค์," **มหาชัย**, ๒, (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๓, ๕. (มธ)

_____ ."อนุสรณ์ปรีดี พนมยงค์" **มหาชัย**, ๒ (๑๐ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๓. (มธ)

"แด่ ดร.ปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโส," **สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์**, ๒๕ : ๔๗ (๑๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๒๗–๒๘. (ศวท)

"แด่...รัฐบุรุษอาวุโส," **คุรุปริทัศน์**, ๘ (พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑. (ศวท)

เดือน บุนนาค. **ท่านปรีดี รัฐบุรุษอาวุโสผู้วางแผนเศรษฐกิจไทยคนแรก**. พระนคร : เสริมวิทย์บรรณาคาร, ๒๕๐๐. ๔๓๖ หน้า. ภาพประกอบ. (มจร/๓๓๐.๕๕๓ ด–ท ; มธ/ DS ๕๗๐.๖ ป๔๖ค๘ ; สล/๕๒๑ป)

_____. **ท่านปรีดี รัฐบุรุษอาวุโสผู้วางแผนเศรษฐกิจไทยคนแรก**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. พระนคร : สามัคคีธรรม, ๒๕๑๗. ๔๑๐ หน้า. (จพ – ครุศาสตร์ / ๕๒ ป๑๗๓ท ; ชพ / ๕๒๑ ด ; บข / ๕๒๑ ด ; ปท / ๕๒๑ ด ; มศก / DS ๕๗๐.๖ ป๔๘ค๘ ; สล / ๕๒๑ ด ; สส / ๕๒๓.๒๕๕๓ ป)

แถมสุข นุ่มนนท์. **ฟื้นอดีต**. กรุงเทพฯ : เรืองศิลป์, ๒๕๒๒. ๒๑๖ หน้า. ภาพประกอบ (มธ / DS ๕๘๒.๕ ถ๘)

ทหารเก่า (นามแฝง). "พงศาวดารการเมือง ฉบับทหารเก่า," **สยามรัฐ**, ๓๓ (๗ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑๖. (มธ)

"ทำไมปรีดี พนมยงค์ ไม่ฉวยโอกาสจากขบวนการเสรีไทย,"**มติชนฉบับสุดสัปดาห์**, ๖ (๑๕–๒๑ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๒๐, ๓๘. (มธ)

ธรรมเกียรติ กันอริ. "คนรุ่นหลังกับการศึกษาเรื่องท่านปรีดี," **ไทยแลนด์**, ๒ : ๕๓๔ (๖–๒๑ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ฉ–ช. (ศวท)

_____ ."เอกสารสำคัญ : โครงการ 'ปรีดี พนมยงค์ กับสังคมไทย' ," **ไทยแลนด์**, ๒:๕๓๗ (๒๗ พฤษภาคม – ๒ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๕๖–๕๗. (ศวท)

ธรรมศาสตร์, มหาวิทยาลัย. สถาบันไทยคดีศึกษา. กลุ่มวิจัยประวัติศาสตร์ธรรมศาสตร์. ปรีดี พนมยงค์ ชีวิตและงาน พ.ศ. ๒๔๔๓–๒๕๒๖**ในธรรมศาสตร์** ๔๕. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๖. ๒๗๕ หน้า

_____. **ปรีดี พนมยงค์ ชีวิตและงาน พ.ศ. ๒๔๔๓-๒๕๒๖ ศิลปวัฒนธรรม**, ๔ : ๘ (มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๒๔–๒๕. (ศวท)

ธรรมศาสตร์, มหาวิทยาลัย. องค์การนักศึกษา. "รำลึก ดร.ปรีดี พนมยงค์ ผู้ประศาสน์การมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง," ใน **รู้สึกแห่งยุคสมัย**. กรุงเทพฯ :ภาพพิมพ์, ๒๕๒๖. หน้า ๔–๑๗. (ศวท)

ธรรมศาสตร์, มหาวิทยาลัย. องค์การนักศึกษา. พรรคแสงธรรม. **แด่พ่อปรีดี...รัฐบุรุษผู้ถูกทอดทิ้ง**. ๒๕๒๖. (เอกสารแผ่นปลิว) (ศวท)

_____. **อาลัยพ่อแห่งแดนโดม ปรีดี พนมยงค์**. ๒๕๒๖. (จุลสาร) (ศวท)

"ธรรมศาสตร์ส่งตัวแทนร่วมเผา 'ปรีดี' ที่ฝรั่งเศส," **มาตุภูมิ**, ๘ (๖ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๒. (มธ)

นรนิติ เศรษฐบุตร. "รัฐบาลนายปรีดี," ใน นรนิติ เศรษฐบุตร และ โกสินทร์ วงศ์สุรวัฒน์. **เมืองไทยในระบบรัฐสภา**. กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, ๒๕๑๗. หน้า ๑๑๑–๑๔๐. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์ / DS ๕๗๕ น๓)

นเรศ นโรปกรณ์. **พบกับกงจักรปีศาจ - ความเห็นแย้งคำพิพากษากรณีสวรรคต**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิฆเณศ, ๒๕๑๗. ๒๐๗ หน้า. ภาพประกอบ, แผนผัง (มธ / DS ๕๗๐.๓ อ๖น๔)

"นศ. เข้าพบจารุบุตรวันนี้ เสนอจัด 'รัฐพิธี' ศพปรีดี," **มาตุภูมิ**, ๘ (๑๓ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๒. (มธ)

"นักศึกษา ๗ สถาบัน เสนอขอให้รับจัดงานศพ "ปรีดี"," **มหาชัย**, ๒ (๑๐ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๒. (มธ)

"นศ. ๗ สถาบัน ให้รัฐสร้างอนุสาวรีย์ปรีดีจัดงานศพให้สมเกียรติ," **บ้านเมือง**, (๑๐ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๒. (มธ)

"นักศึกษาเตรียมเคลื่อนไหวให้ตั้งอนุสาวรีย์ "ปรีดี"," **สยามรัฐ**, ๓๓ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๒. (มธ)

"นศ. ร้องเปรมตั้งอนุสาวรีย์ปรีดี," **มติชน**, ๖ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๒. (มธ)

"นศ. ร้องรัฐบาลตั้งอนุสาวรีย์ปรีดี," **มติชนฉบับสุดสัปดาห์**, ๖ (๑๕–๒๑ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๔. (มธ)

"นศ. หนุนจัด "ประชาพิธี" ศพ ปรีดี," **มาตุภูมิ**, ๘ (๑๑ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๒. (มธ)

"นายกญี่ปุ่นเข้า มธ. ร่วมงานศพ "ปรีดี," **มาตุภูมิ**, ๘ (๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๒. (มธ)

"นายกรัฐมนตรีคนที่ ๗ นายปรีดี พนมยงค์," **ใน** บุญทรง สราวุธ. **๑๕ นายกรัฐมนตรีไทยในระบอบการปกครองประชาธิปไตย**. กรุงเทพฯ : สีหะพันธ์การพิมพ์, ๒๕๒๑. หน้า ๒๐๒–๒๒๑. (มธ / DS ๕๗๐.๕ บ๖ ; สส / ธ๒๓.๒๕๕๓ บ)

"นายปรีดี พนมยงค์," **ใน** ถวิล เกิดเปรมเวส. **เกียรติศักดิ์ผู้นำของไทย**. พระนคร : ทวีกิจการพิมพ์, ๒๕๐๘. หน้า ๑๗๑–๑๗๗. (มธ / DS ๕๗๐.๕ ถ๕)

"นายปรีดี พนมยงค์," **ใน** บุญทัน ดอกไม้สง. **การเปลี่ยนแปลงทางการบริหารและการเมืองไทย**. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๐. หน้า ๓–๑๔ (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์ / DS ๕๘๓ บ๖๔)

"นายปรีดี พนมยงค์," **ใน** สมบูรณ์ คนฉลาด. ๑๐๐ **รัฐมนตรี** โดย วิเทศกรณีย์ (นามแฝง) และ คณะกองบรรณาธิการ นสพ.พิทักษ์ไทยหลังข่าว. กรุงเทพฯ : การพิมพ์ไชยวัฒน์, ม.ป.ป. หน้า ๒๐๘–๒๓๕ (มธ / DS ๕๗๐.๕ ส๓๗)

"นายปรีดี พนมยงค์," **ใน** เสลา เรขะรุจิ. ๑๐ **นายกรัฐมนตรี** โดย ไทยน้อย (นามแฝง). พระนคร : แพร่พิทยา, ๒๕๐๒. หน้า ๕๕๕–๖๖๖. (มธ / DS ๕๗๐–๕ ส๖๖)

"นายปรีดี พนมยงค์ นายกรัฐมนตรีคนที่ ๗," **ใน** สงบ สุริยินทร์. **ประวัตินายกรัฐมนตรี** พระนคร : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๔. หน้า ๒๐๕. (มธ – กลาง, นิติศาสตร์, รัฐศาสตร์ / DS ๕๗๐.๕ ส๒ ๒๕๑๔ ; สต / ๕๒๓.๒๕๕๓ ส๒)

"นายปรีดี พนมยงค์ นายกรัฐมนตรีคนที่ ๗," **ใน** สงบ สุริยินทร์. **ประวัติ ๑๑ นายกรัฐมนตรี**. พระนคร : ประจักษ์วิทยา, ๒๕๑๓. หน้า ๔๕๔–๖๒๕. (มธ / DS ๕๗๐.๕ ส๒)

"นายปรีดี พนมยงค์ ยังมีความห่วงใยประเทศไทยตลอดเวลา," **บ้านเมือง**, (๔พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑,๒ (มธ)

นักข่าวแห่งประเทศไทย, สมาคม. **เบื้องแรกประชาธิปไตย...บันทึกความทรงจำของผู้อ่านอยู่ในเหตุการณ์สมัย พ.ศ. ๒๔๗๕-๒๕๐๐**. พระนคร : ๒๕๑๖. ๕๘๐ หน้า. (สส / ๕๕๕.๓๗ น)

"นิคฺ คณฺ เห นิคคหารหำ," **มติชน**, ๖ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๔. (มธ)

นุ้ย บางขุนเทียน (นามแฝง). "ชาตากรรมนักการเมืองเตือนสติให้คิด," **บ้านเมือง**, (๖ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๔. (มธ)

เนาวรัตน์ พงษ์ไพบูลย์. "อาลัยปรีดี พนมยงค์ คนดีกรุงศรีอยุธยา," **โลกหนังสือ**, ๖ (๕ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๑. (ศวท)

"บทสัมภาษณ์ยาวครั้งสุดท้ายในชีวิตปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโส," **ไทยแลนด์**, ๒ : ๕๓๔(๖–๑๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๘–๑๕ (ศวท)

"บันทึกชีวิตสมณะ ปัจฉิมวัยที่กรุงปารีส ปรีดี พนมยงค์," **สยามใหม่**, ๒ : ๘๓ (๑๗ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๔๒–๔๕. (ศวท)

"บันทึกพระบรมราชวินิจฉัยเค้าโครงการณ์เศรษฐกิจ ของหลวงประดิษฐมนูธรรม," **ใน** เปรมจิตร วัชราง กูร. **พระปกเกล้ากับชาติไทย**. พระนคร : การพิมพ์กรุงเทพฯ, ๒๔๘๕. หน้า ๕๒–๕๕. (มธ / DS ๕๘๒.๗ป๗ "บำเพ็ญกุศลวันปรีดี รุมร่วมสดุดีคับคั่ง," **มติชน**, (๑๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๒. (มธ)

บุญชู โรจนเสถียร. คำปราศรัยเพื่อเป็นอนุสรณ์แด่ท่านผู้ประศาสน์การ ดร.ปรีดี พนมยงค์ เนื่องในงานวันสถาปนา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันที่ ๒๗ มิถุนายน ๒๕๒๖ ณ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

"ปฏิกริยาต่ออสัญกรรมของปรีดี พนมยงค์," **มาตุภูมิ**, ๘ (๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๓. (มธ)

ประกอบ โชประการ. **ปฏิวัติสามสมัย** โดย ประกอบ โชประการ สมบูรณ์ คนฉลาด และประยุทธิ สิทธิพันธ์. นนทบุรี : รวมการพิมพ์, ๒๕๒๒. ๑๑๕๒ หน้า. ภาพประกอบ.

ประจิต วราภรณ์. "ปรีดี ๘๓," **หลักไท**, ๒ : ๖๘ (๒ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๔๗–๔๘. (ศวท)

"ประมาณหนุนสร้างอนุสาวรีย์ "ปรีดี"," **มติชน**, ๖ (๑๓ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๒. (มธ)

ประยูร ภมรมนตรี, พลโท. **ชีวิต ๕ แผ่นดินของข้าพเจ้า**. กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, ๒๕๑๘. ๕๕๒ หน้า. ภาพประกอบ (มธ / DS ๕๗๐.๖ ป๔๓)

_____. บันทึกเรื่องการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ ว่าด้วยกำเนิด ความมุ่งหมายการปฏิวัติ ความสำเร็จ และความผิดพลาด. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เฟื่องอักษร, ๒๕๑๗. ๑๑๖ หน้า. ภาพประกอบ. (มธ – กลาง, นิติศาสตร์ / DS ๕๘๓ ป๔๕)

"ประวัติย่อนายปรีดี พนมยงค์," **ไทยแลนด์**, ๒ : ๕๓๔ (๖–๑๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ก. (ศวท)

ประเสริฐ ทรัพย์สุนทร. "อาจารย์ปรีดี อุปสรรคของความสำเร็จของการปฏิวัติประชาธิปไตยในประเทศไทย," **หลักไท**, ๒ : ๖๖ (๑๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑๔–๒๐ ; ๒ : ๖๗ (๒๖ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑๕–๒๑.

ปราโมทย์ พึ่งสุนทร. **บางเรื่องเกี่ยวกับพระบรมวงศานุวงศ์ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๒**. จัดพิมพ์โดย ปราโมทย์ พึ่งสุนทร และ เปรื่อง ศิริภัทร์. นครหลวงฯ : นีติเวชช์, ๒๕๑๕. ๑๐๘ หน้า. ภาพประกอบ. (มก / PS ๕๘๕ ป๑๗ ; สพบ / DS ๕๘๓ ป๑๗บ)

ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์. **แนวคิดทางเศรษฐกิจของปรีดี พนมยงค์**. ปาฐกถาเนื่องในโอกาสสัปดาห์รำลึกปรีดี พนมยงค์ ณ หอศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันที่ ๒๖ มิถุนายน ๒๕๒๖.

ปรีชา พงศ์ภมร. **ชีวิตและผลงานการต่อสู้ของ ดร.ปรีดี พนมยงค์**. พระนคร : โรงพิมพ์แม่บ้านการเรือน, ม.ป.ป. ๓๕๒ หน้า. (ชพ / ธ๒๑ ป ; บข / ธ๒๑ ป ; ปท / ธ๒๑ ป ; มธ / DS ๕๗๐.๖ ป๔๖ป๔)

ปรีดา วัชรางกูร. **พระปกเกล้ากับระบอบประชาธิปไตย**. กรุงเทพฯ : การพิมพ์พระนคร ๒๕๒๐. ๔๑๔ หน้า. ภาพประกอบ. (สส / ธ๒๓.๑๕๕๓ ป)

"ปรีดีกลับสยาม," **ใน** สมบูรณ์ คนฉลาด. **ยุคทรราชย์** โดย วิเทศกรณีย์ (นามแฝง) พระนคร : ประชาคม, ๒๕๐๑. หน้า ๔๒๓–๔๓๒. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์ / DS ๕๘๓.๓ ส๔)

"ปรีดีกับคนที่ยังอยู่," **สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์**, ๒๕ : ๔๖ (๘พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๕–๑๑. (ศวท)

"ปรีดี พนมยงค์," **หลักไท**, ๒ : ๖๕ (๑๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖ หน้า ๔๕

"ปรีดี พนมยงค์," **ใน** ประยูร พิศนาคะ. ๑๒ **นายกรัฐมนตรี** โดย ประยูร พิศนาคะ และ เกรียงศักดิ์ พิศนาคะ. พระนคร : หอสมุดกลาง ๐๕, ๒๕๑๒. หน้า ๒๕๕–๒๘๖. (มธ / DS ๕๗๐.๕ ป๔๓)

"ปรีดี พนมยงค์," **ใน** สมบูรณ์ คนฉลาด. **ยุคทมิฬ** โดยวิเทศกรณีย์(นามแฝง). พระนคร : ประชาคม, ๒๕๐๓ หน้า ๗๕๓–๘๓๒. (มธ / DS ๕๘๓ ส๔๓)

"ปรีดี พนมยงค์," **ใน** เสลา เรขะรุจิ. ๑๒ **นายกรัฐมนตรี** โดย ไทยน้อย (นามแฝง). กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, ๒๕๑๗ หน้า ๑๔๕. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์ / DS ๕๗๐.๕ ส๖๗)

"ปรีดี พนมยงค์," **ใน** เสลา เรขะรุจิ. ๑๑ **นายกรัฐมนตรี** โดย ไทยน้อย (นามแฝง): พระนคร : ก้าวหน้า, ๒๕๑๐. หน้า ๑๖๕. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์ / DS ๕๗๐.๕ ส๖๘)

ปรีดี พนมยงค์ ตอบคำถาม. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๕. ๘๗ หน้า.

"ปรีดี พนมยงค์ ใบไม้ที่ร่วงโรยอีกใบหนึ่ง," **หลักไท**, ๒ : ๖๕ (๑๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑๗–๑๘. (มธ)

"ปรีดี พนมยงค์ ผู้เปลี่ยนแปลงประวัติศาสตร์," **สู่อนาคต**, ๓ : ๑๑๓(๘–๑๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖).หน้า ๑๑–๑๓. (มธ)

"ปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษผู้ไร้แผ่นดิน," **สยามใหม่**, ๒ : ๗๘ (๑๓ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๒๗–๓๒. (ศวท)

"ปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโส," **มาตุภูมิ**, ๘ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๔. (มธ)

"ปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโส," **สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์**, ๒๕ : ๔๖ (๘ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๘–๕. (ศวท)

"ปรีดี พนมยงค์ ให้การเป็นพยานโจทก์ในคดีพระสารสาส์นพลขันธ์เป็นอาชญากรสงคราม," **ไทยใหม่**, (๑๔ **กุมภาพันธ์ ๒๔๘๕**)

"ปรีดี รัฐบุรุษอาวุโสถึงแก่อสัญกรรมแล้ว," **มติชนฉบับสุดสัปดาห์**, ๖ (๘–๑๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๕. (มธ)

"ปรีดีสั่งให้เผาศพตนที่ปารีสแต่เอากระดูกกลับเมืองไทย," **สยามรัฐ**, ๓๓ (๓ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๒. (มธ)

" 'ปรีดี' อสัญกรรม 'คึกฤทธิ์' เสียดาย 'เปรม' เสียใจด้วย," **แนวหน้า**, ๔ (๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๕. (มธ)

"ปัญหาสำคัญของเค้าโครงการเศรษฐกิจของนายปรีดี พมมยงค์," **ใน** ชัยอนันต์ สมุทวณิช. **ความคิดอิสระ รวมบทความทางการเมืองระหว่างปี ๒๕๑๑-๒๕๑๖**. กรุงเทพฯ : พิมเณศ, ๒๕๑๗. หน้า ๒๒๕–๒๗๗. (มธ / DS ๕๗๕ ช๖)

"ผลงานที่ก่อไว้ให้แก่สังคมสยาม," **ไทยแลนด์**, ๒ : ๕๓๔ (๖–๑๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๖–๗. (ศวท)

ผู้แทนสหภาพเพื่อสิทธิเสรีภาพของประชาชน. สัมภาษณ์พิเศษ ฯพณฯ ปรีดี พนมยงค์ ในโอกาสครบรอบ ๔๘ ปี แห่งการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔ มิถุนายน ๒๕๒๓ ที่เมืองอองโตนี ชานกรุงปารีส

"ผู้บุกเบิกประชาธิปไตย รัฐบุรุษอาวุโส ปรีดี พนมยงค์," **ไทยแลนด์**, ๒ : ๕๓๔(๖–๑๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๔–๕. (ศวท)

"เผชิญหน้ากับรู้ธ," **ใน** เนตร เขมะโยธิน. **งานใต้ดินของพันเอกโยธี**. พระนคร : บริษัทธนะการพิมพ์, ๒๕๐๐. หน้า ๘๗–๑๐๔. (มธ / DS ๕๗๐.๖ น๗ก๑)

"เผยปณิธานให้นำกระดูกกลับไทย ส.ส. ให้รัฐบาลเป็นเจ้าภาพจัดงานศพ 'ปรีดี พนมยงค์' ," **มติชน**, ๖ (๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๒. (มธ)

"เผาศพ 'ปรีดี' ที่ปารีสแล้ว นศ.๗ สถาบัน ร้องไห้ 'เปรม' สร้างอนุสาวรีย์," **แนวหน้า** ๔ (๑๐ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๒, ๑๕. (มธ)

"พบหัวหน้าเสรีไทย หลวงประดิษฐมนูธรรม," **ใน** ทวี จุลทรัพย์, พล.อ.อ. **ชาติอยู่เหนือสิ่งใด (บันทึกความจำ)** กรุงเทพฯ : วรวุฒิการพิมพ์,๒๕๑๗. หน้า ๑๖๕–๑๖๘. (มธ/DS ๕๘๔ ท๕)

"พระเจ้าช้างเผือก ล้างอธรรมด้วยสงคราม," **สยามใหม่**, ๒ : ๒๖ (๘ กรกฎาคม ๒๕๒๖) หน้า ๓๓–๓๖.

"พระปัญญานันทภิกขุเป็นประธานเผา 'ปรีดี,' "**มติชน**, ๖ (๘ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑๒. (มธ)

พระปัญญานันทมุนี. ปาฐกถาธรรมและเล่าถึงพิธีศพท่านผู้ประศาสน์การ ดร.ปรีดี พนมยงค์ ณ กรุงปารีส เนื่องในโอกาสวันสถาปนามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ณ หอประชุมใหญ่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. วันที่ ๒๗ มิถุนายน ๒๕๒๖.

พระพิมลธรรม. รัฐบุรุษอาวุโสปรีดี พนมยงค์ กับหลักธรรมในการสร้างชาติ. ปาฐกถาเนื่องในโอกาสสัปดาห์รำลึกปรีดี พนมยงค์ ณ หอศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันที่ ๒๔ มิถุนายน ๒๕๒๖.

พระอาจารย์จีนธรรมคณาธิการ. มรณะอุปายะ โดย พระอาจารย์จีนธรรมคณาธิการ และคำพิพากษาคดีเรื่องเสรีไทย โดย ฟุ้ง ศรีวิจารณ์. พระนคร : การพิมพ์ไชยวัฒน์, ๒๕๑๓. ๑๕๓ หน้า. (มธ / ๒๔๕. ๕๕๓๕ พ๗๔๑)

"พ่อข้านามระบือชื่อปรีดี คนดีเมืองไทยไม่ต้องการ," **สยามใหม่**, ๒ : ๗๕ (๒๐ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๓๕–๓๗. (ศวท)

พิทยา ว่องกุล. "ชีวิตประชาธิปไตย," **ไทยแลนด์**, ๒ : ๕๓๕ (๑๓–๑๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๖๔. (ศวท)

"พิธีเผารัฐบุรุษอาวุโสที่ 'คอมมูนปารีส' วันนี้," **มาตุภูมิ**, ๘ (๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๒. (มธ)

พิศาล สุขุมวิท, พระ (ประสบ สุขุม). **จดหมายเหตุของเสรีไทยเกี่ยวกับปฏิบัติการในแคนดี นิวเดลฮี และสหรัฐ-อเมริกา ระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๒**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยเขษม, ๒๕๒๒. ๔๖๔ หน้า. ภาพประกอบ. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์ / DS ๕๘๔ พ๖)

"พึงสำนึกคุณูปการท่านปรีดี," **สยามใหม่**, ๒ : ๗๕ (๒๐ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๓. (ศวท)

พูนศักดิ์ ศักดานุวัฒน์. **ขบวนการเสรีไทย**. พระนคร : ธรรมบรรณาคาร, ๒๕๑๖. ๒๖๔ หน้า. ภาพประกอบ. (วอ / ธ๕๕.๓ พ)

"พูนสุข พนมยงค์ คู่ทุกข์ท่านปรีดี," **สยามใหม่**, ๒ : ๘๑ (๓ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๓๔–๓๖. (ศวท)

โพธิ์ แซมลำเจียก. **สามนักการเมืองเรืองนามของไทย**. นครหลวงฯ : ธรรมบรรณาคาร, ๒๕๑๕. ๕๑๑ หน้า. (มธ / DS ๕๗๐.๕ พธ)

ไพศาล ตระกูลลี้. **วีรบุรุษนิรนาม**. กรุงเทพฯ : เรืองศิลป์, ๒๕๒๑. ๒๑๕ หน้า. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์ / DS ๕๘๓ พธ)

ฟรีเพรสส์ (นามแฝง). **นักการเมืองสามก๊ก**. พระนคร : สหกิจ, ๒๔๙๓. ๔ เล่ม.(มธ / DS ๕๘๓ ฟ๔)

"ฟ้ามวันดงส่งสารอาลัยท่านปรีดี," **บ้านเมือง**, (๗ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๓. (มธ)

ฟิสติเย, พี. **โลกพระศรีอาริย์ของปรีดี พนมยงค์**. แปลจาก Sous Développement et Utopie au Siam by P. Fistié โดยไมตรี เด่นอุดม. พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดกราฟฟิคอาร์ท, ๒๕๑๖. ๓๘๔ หน้า. (มศก / ๓๓๕.๙๕๙๓ ฟ๒๓๘ล ; มศว – ประสานมิตร / ๓๓๕.๙๕๙๓ ฟ๒๓๘ ล ; สส / ๓๓๐.๙๕๙๓ ฟ)

ภิญโญ ศรีจำลอง. "แด่...ท่านปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโส," **สยามใหม่**, ๒ : ๘๓ (๑๗ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๕๖. (ศวท)

"ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช ที่ปรึกษาพรรคประชาธิปัตย์," (สัมภาษณ์) **ไทยแลนด์**, ๒ : ๕๓๔ (๖–๑๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑๖–๑๗. (ศวท)

มติชน, สำนักพิมพ์. **ปรีดี พนมยงค์ แกร่งกล้าทุกสมัย**. กรุงเทพฯ : ๒๕๒๖. ๑๑๕ หน้า. (ศวท)

มาลัย ชูพินิจ. **เอ็กซ์ โอ กรุ๊ป (X.O. Group) เรื่องภายในขบวนเสรีไทย** โดย นายฉันทนา (นามแฝง) พิมพ์ครั้งที่ ๒. พระนคร : ก้าวหน้า, ๒๕๐๗. ๕๖๐ หน้า. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์ / DS ๕๘๓ ม๖ ; สส ธ๕๕.๓๗ ม)

"มธ. ไว้อาลัยรัฐบุรุษอาวุโส," **มติชน**, ๖ (๑๐ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๒. (มธ)

"มองโลก," **แนวหน้า**, ๔ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๓. (มธ)

"เมื่อ ส.ธรรมยศ ราชสีห์แห่งการเขียน วิจารณ์ ดร.ปรีดี พนมยงค์," **ถนนหนังสือ**, ฉบับปฐมฤกษ์ ๒๕๒๖. หน้า ๗๗–๘๐.

"ร่วมรำลึก ๘๓ ปี 'ปรีดี' คับคั่ง ร้องกระหึ่มรัฐบาล 'ใส่ใจ,' **มาตุภูมิ**, ๘ (๑๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๒. (มธ)

รอง ศยามานนท์. **ประวัติศาสตร์ไทยในระบอบรัฐธรรมนูญ**. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๐. ๔๓๕ หน้า. (มธ / DS ๕๘๓ ร๕)

"รัฐบาลชุดนายปรีดี พนมยงค์," **ใน** เกื้อ ฉนคร. **ประวัติศาสตร์การเมืองสยามสมัยประชาธิปไตย**. ม.ป.ท. ๒๕๑๕. หน้า ๑๑๘. (มธ / DS ๕๘๓ ก๘๒)

"รัฐบาลนายปรีดี พนมยงค์," ใน ประยุทธ สิทธิพันธ์. **ประวัติการเมืองไทย**. ธนบุรี : นครธน, ๒๕๑๑. หน้า ๕๓๓–๕๓๖. (มธ / DS ๕๘๓ ป๔)

"รัฐบาลไม่สนใจ 'ปรีดี' ญาติเก็บอัฐที่ฝรั่งเศส," **มาตุภูมิ**, ๘ (๑๐ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๒. (มธ)

"รัฐบุรุษ 'ปรีดี' อสัญกรรม," **เดลิมิเรอร์**, ๕, (๓ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๖. (มธ)

"รัฐบุรุษแห่งรัฐบุรุษ," **มติชน**, ๖ (๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๔. (มธ)

"รัฐบุรุษอาวุโสจากไปแล้ว," **เดลินิวส์**, (๓ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๕. (มธ)

"รัฐบุรุษอาวุโสถึงแก่อสัญกรรม," **สายกลาง**, (๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๒. (มธ)

"รัฐบุรุษอาวุโสปรีดีถึงแก่อสัญกรรมแล้ว," **ไทยรัฐ**, ๒๖ (๓ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑,๑๖. (มธ)

"รำลึกถึงปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโสผู้จากไป," **มติชน**, ๖ (๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๒. (มธ)

"รำลึกถึงรัฐบุรุษ," **ไทยรัฐ**, (๓ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๓.

"รู้ธกับนายทหารอเมริกัน," ใน เนตร เขมะโยธิน. งานใต้ดินของพันเอกโยธี. พระนคร : บริษัทธนะการพิมพ์, ๒๕๐๐. หน้า ๕๒๕–๕๔๘. (มธ / DS ๕๗๐.๖ น๗ก๑)

"ล่าลายเซ็น ส.ส. เสนอเปรมให้จัดพิธีต้อนรับอัฐิปรีดี," **สยามรัฐ** ๓๓ (๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๒.(มธ)

"เลื่อนฌาปนกิจศพปรีดี มธ.จัดงานสดุดียิ่งใหญ่," **มาตุภูมิ**, ๘ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑. ๒. (มธ)

วชิราภรณ์ แสงประทุม. "ปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโส," **มาตุภูมิ**, ๘ (๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๔. (มธ)

วิชัย บำรุงฤทธิ์, ผู้รวบรวม. **บันทึกนักปฏิวัติไทยเมื่อวันโค่นล้มระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕** โดย พ.อ. พระยาทรงสุรเดช พล.ท. ประยูร ภมรมนตรี และ ปรีดี พนมยงค์. กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๑๗. ๑๘๓ หน้า. (ซพ / ๓๒๐.๕๕๓ ว ; บข / ๓๒๐.๕๕๓ ว ; ปท / ๓๒๐.๕๕๓ ว ; มธ – กลาง, รัฐศาสตร์ / DS ๕๘๓ ว๖) ; มศก / DS ๕๘๒.๗ ว๖๓)

วินัย คุณอุดม, ผู้รวบรวม. **สำเนาคำให้การ พล.ร.ต. พระยาศรยุทธเสนี**. พระนคร : วิทยาสาส์นสงเคราะห์, ๒๕๑๓. ๖๕ หน้า. (มธ / ก DS ๕๗๐.๓ อ๖๖)

วิสา คัญทัพ. "บทกวีไว้อาลัยรัฐบุรุษอาวุโส ปรีดี พนมยงค์," **มาตุภูมิ**, ๘ (๑๐ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๕. (มธ)

วีณา มโนพิโมกษ์. **ความขัดแย้งภายในคณะราษฎร**. ปริญญานิพนธ์มหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปีการศึกษา ๒๕๒๐.

ศรัทธา ลือชัย. "ดอกไม้แห่งหลุมฝังศพ," **สยามใหม่**, 2 : ๘๐ (๒๗ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๕๖. (ศวท)

ศรันยา บำรุงพงศ์. **ชีวประวัติทางการเมืองของ ปรีดี พนมยงค์**. แปลและเรียบเรียงจาก Pridi Banomyong : A Political Biography by David Morell and Richard Donor. เอกสารประกอบงานสัปดาห์รำลึกปรีดี พนมยงค์ ณ หอศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๑ – ๒๗ มิถุนายน ๒๕๒๖.

สด กูรมะโรหิต. **จดหมายเปิดผนึกเรื่องสังคมนิยมหรือสหกรณ์จากสด กูรมะโรหิต ถึงท่านนายกรัฐมนตรีสัญญา ธรรมศักดิ์ สอบความคิดของท่านรัฐบุรุษอาวุโสปรีดี พนมยงค์**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยเขษม, ๒๕๑๗. ๖๒ หน้า. (จพ / ๓๓๔ ส๑๘จ ; สส / ๓๓๔ ส)

สภาไว้อาลัย 'ปรีดี' ส.ส. เสนอเป็นญัตติ 'ประมาณ' เห็นดีด้วย ควรสร้างอนุสาวรีย์," **แนวหน้า**, (๑๓ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๒. (มธ)

สมควร เผ่าเทพ. "ควรสร้างอนุสาวรีย์ปรีดี พนมยงค์," **ไทยแลนด์**, ๒ : ๕๓๕ (๑๓–๑๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๒. (ศวท)

สมบัติ พลายน้อย. "สาระเพิ่มเติม เรื่อง ปรีดี พนมยงค์," โดย ส. พลายน้อย **ศิลปวัฒนธรรม**, ๔ : ๕ (กรกฎาคม ๒๕๒๖) หน้า ๖๐–๖๑.

สมบูรณ์ คนฉลาด. **ความเป็นมาแห่งระบอบประชาธิปไตยของไทย** โดย วิเทศกรณีย์ (นามแฝง) พระนคร : ผ่านฟ้าพิทยา, ๒๕๑๑. ๒ เล่ม. ภาพประกอบ. (มธ / DS ๕๘๓ ส๔๔)

_____. **ชีวิตและการต่อสู้ของ ๕๐ รัฐมนตรี** โดย วิเทศกรณีย์ (นามแฝง). พระนคร : โรงพิมพ์มิตรเจริญ, ๒๕๐๖.

"สมัคร สุนทรเวช เสนอแนะไปถึงรัฐบาลเกี่ยวกับการจัดงานศพรัฐบุรุษอาวุโส ดร.ปรีดี พนมยงค์," **สู่อนาคต**, ๓ : ๑๑๔ (๑๕–๒๑ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๘.

สมุทร สุรักขะกะ. ๒๖ **การปฏิวัติและรัฐประหารในประเทศไทย**. พระนคร : โรงพิมพ์สื่อการพิมพ์, ๒๕๐๗.

สว่าง ลานเหลือ. ๓๗ **ปี แห่งการปฏิวัติ**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๑๔. ๕๖๒ หน้า. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์, วารสารศาสตร์ / DS ๕๘๓ ส๔๗)

สังศิต พิริยะรังสรรค์. "รำลึกท่านปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาสุโส." **มาตุภูมิ**, ๘ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๕. (มธ)

"สัมภาษณ์พิเศษ ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช," **สยามใหม่**, ๒ : ๘๒ (๑๐ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๓๖–๓๘. (ศวท)

"สาส์นพรรคคอมฯ อาลัยปรีดี พนมยงค์," **สยามใหม่**, ๒ : ๘๓ (๑๗ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๘. (ศวท)

"สิทธิขานรับสร้างอนุสาวรีย์ 'ปรีดี'," **มติชน**, ๖ (๑๑ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๒. (มธ)

สิริ เปรมจิตต์. **ประวัติศาสตร์ไทยในระบอบประชาธิปไตย ๓๐ ปี**. พระนคร : เกษมบรรณกิจ, ๒๕๐๕. ๕๕๖ หน้า. (มธ – กลาง, วารสารศาสตร์, เศรษฐศาสตร์ / DS ๕๗๕ ส๖)

_____. **พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ทรงโต้แย้ง "เค้าโครงการเศรษฐกิจ" ของนายปรีดี พนมยงค์**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เสาวภาค, ๒๕๑๖. ๒๑๖ หน้า.(บข / ๓๓๐.๕๕๕๓ ส ; ปท / ๓๓๐.๕๕๕๓ ส ; มก / HC ๔๕๗ T ๓๕ ส๒๓๗ ; มธ – กลาง, รัฐศาสตร์, วารสารศาสตร์, สังคมสงเคราะห์–ศาสตร์ / DS ๕๘๓ ส๖ ; มร / HC ๔๕๗ T๔ ส๒๓๗พ ; มศว – ประสานมิตร / ๓๓๐.๑๒๔ ส ๒๓๗พ ; สล / ๓๓๐.๕๕๕๓ ส ; สส / ๓๓๘.๕๕๕๓ ส)

สิริรัตน์ ขันธพิน. **ประวัติศาสตร์การเมืองตั้งแต่การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ จนถึงปัจจุบัน** กรุงเทพฯ : ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๐. ๒๓๐ หน้า. (มธ / JQ ๑๗๔๕ ก๑ส๖)

สุชาติ เลียงสืบชาติ. **คำปราศรัย และจดหมายของปรีดี พนมยงค์ ประมวลเรื่องราวและทีมหน่วยงานเสรีไทยที่ร่วมทำงานกับ ดร.ทวี ตะเวทิกุล**. ๒๕๑๒. ๒๔ หน้า (บน / ธ๒๓.๘ ผ๗)

สุชิน ตันติกุล. **รัฐประหาร พ.ศ. ๒๔๙๐**. กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ๒๕๑๕. ๑๙๖ หน้า. (มธ – กลาง,รัฐศาสตร์, วารสารศาสตร์ / DS ๕๘๓ ส๖๕ ๒๕๑๕)

สุพจน์ ด่านตระกูล. **การต่อสู้เพื่อความเป็นธรรมของรัฐบุรุษอาวุโสปรีดี พนมยงค์**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๖. ๓๐ หน้า. (มศก / DS ๕๗๐.๖ ป๔๘ส๗๔ ; สส / ธ๒๓.๒๕๑๓ ป)

_____. **ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับกรณีสวรรคต**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๗. ๒๒๗ หน้า. ภาพประกอบ. (สส / ธ๒๓.๑๕๑๓ อ๖ข)

_____. **ข้อเท็จจริงบางประการเกี่ยวกับรัฐบุรุษอาวุโสปรีดี พนมยงค์**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๖. หน้าไม่เรียงลำดับ. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์, วารสารศาสตร์ / DS ๕๗๐.๖ ป๔๖ส๗ ; สพบ / DS ๕๗๐.๖ ป๑๗ข ; สส / ธ๒๓.๒๕๑๓ ป)

_____. **คำขวัญและบทความของนายปรีดี พนมยงค์ ในงานสังสรรค์ชาวธรรมศาสตร์ในสหราชอาณาจักร (อังกฤษ) ประจำปี** ๒๕๑๖. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๗. ๓๔ หน้า. (สส / ธ๒๓.๒๕๑๓ป)

_____. **คุยกับท่านปรีดีฯ**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๖. ๓๒ หน้า. (สส / ธ๒๓.๒๕๑๓ ป)

_____. **จากกรุงเทพฯถึงปักกิ่ง**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๕. ๓๕ หน้า. (สส / ธ๒๓.๒๕๑๓ ป)

_____. **ชีวิตและงานของ ดร.ปรีดี พนมยงค์**. พระนคร : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๔. ๓๖๕ หน้า. ภาพประกอบ. (มก / CT ๒๐๕ ส๔๖ ; มร / DS ๕๗๐.๖ ป๑๗๓ส ; มศก / DS ๕๗๐.๖ ป๔๘ส๗๔๗ ; สพบ / DS ๕๗๐.๖ ป๑๗ช ; สส / ธ๒๓.๒๕๑๓ ป) พิมพ์ครั้งที่ ๒. ๕๗๕ หน้า. (ชพ / ธ๒๑ ส ; ; บข / ธ๒๑ ส ; ปท / ธ๒๑ ส ; มธ – กลาง, นิติศาสตร์, รัฐศาสตร์, เศรษฐศาสตร์ / DS ๕๗๐.๖ ป ๔๖ส๗๒/ ; มร/DS ๕๗๐.๖ ป๑ ; สต / ธ๒๓.๒ ป๔ส ; สล / ธ๒๑ ส) พิมพ์ครั้งที่ ๓. ๓๕๐ หน้า. (มก / CT ๒๐๕ ส๔๖ ๒๕๑๖ ; มร / DS ๕๗๐.๖ ป๑๗๓ส ; มศก / DS ๕๗๐.๖ ป๔๘ส๗๔๗ ๒๕๑๖ ; วอ / ธ๒๕.๔ ส ; สพบ / DS ๕๗๐.๖ ป๑๗ช ๒๕๑๖)

_____. **แถลงการณ์เรื่องความบริสุทธิ์ของนายปรีดี พนมยงค์ ในกรณีสวรรคตของ ร.๘**. กรุงเทพฯ : ไทย–แลนด์การพิมพ์, ๒๕๒๒. ๒๘๘ หน้า. ภาพประกอบ. (ธศ – เพชรบุรีตัดใหม่ / ธ๒๓.๑๕๑๓ *ส๒๔๖ถ ; สพบ / DS ๕๘๕ ส๔๖ถ)*

_____. ***ท่านปรีดีฯ กับข้อหาคอมมิวนิสต์***. *กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๖. ๔๖ หน้า. (สส / ธ๒๓.* ๒๕๑๓ ป)

_____. **ท่านปรีดีฯ กับราชบัลลังก์**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๕. ๓๗ หน้า. (สส / ธ๒๓. ๒๕๑๓ ป) ๒๕๑๗. ๓๖ หน้า. (มศก / DS ๕๗๐.๖ ป๔๘ส๗๕) สันติธรรม, ม.ป.ป. ๓๗ หน้า. (มช / ธ๒๓.๒๕๑๓)

_____. **ประวัติรัฐบุรุษอาวุโสปรีดี พนมยงค์**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๖. ๓๒ หน้า. (สส / ธ๒๓.๒๕๑๓ ป)

_____. **ประวัติรัฐบุรุษอาวุโสปรีดี พนมยงค์ ตอนแผชิญวิกฤตการณ์ทางการเมือง**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๖. (มช / ธ๒๓.๒๕๑๓ ; สส / ธ๒๓.๒๕๑๓ ป)

_____. **ประวัติบุรุษอาวุโสปรีดี พนมยงค์ ตอนจากปารีสถึงกรุงเทพฯ**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๖. ๓๒ หน้า. (ศน / ธ๒๓.๒๕๑๓ ; สส / ธ๒๓.๒๕๑๓ ป)

_____. **ปรีดีปริทรรศน์**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์และสุวรรณภูมิ, ๒๕๑๖–๒๕๑๗. หน้าไม่เรียงลำดับ. (มศก / JQ ๑๗๔๑ ก๒ส๗๒ ; วอ ๓๒๐ ส)

_____. **ปรีดี พนมยงค์ พูดถึงกรณีสวรรคตและปัญหาของชาติ**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สุวรรณภูมิ, ๒๕๒๑. ๑๕๖ หน้า. (สพบ / POP ๕๘๖ ส๔๖)

_____.**ปาฐกถาบางเรื่องของท่านปรีดีฯ**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๖. ๓๔ หน้า. (ศน / ๘๕๕. ๕๑๔)

_____.**พล.ต.อ.อดุล อดุลเดชจรัส พูดถึงข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับนายปรีดี พนมยงค์ และจอมพล ป.พิบูลสงคราม**. กรุงเทพฯ : ศิริพรการพิมพ์, ๒๕๒๒. ๒๔๐ หน้า. (มช / ๓๑๐.๕๕๓)

_____.**เมื่อรัฐบุรุษอาวุโสปรีดี พนมยงค์ ลี้ภัยรัฐประหาร ๘ พ.ย. ๒๔๙๐** นครหลวงฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๕. ๓๒ หน้า (สส / ๕๒๓.๒๕๕๓ ป)

_____. **๒๔ มิถุนายนมหาศรีสวัสดิ์**. กรุงเทพฯ :โรงพิมพ์สุวรรณภูมิ. ม.ป.ป.

_____.**ร.อ. วัชรชัย ชัยสิทธิเวชช ร.น. กับคดีลอบปลงพระชนม์**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สุวรรณภูมิ, ๒๕๒๒. ๑๗๖ หน้า. (มธ / DS ๕๗๐.๓ อ๖ส๗๖)

_____.**รัฐบุรุษอาวุโสปรีดี พนมยงค์**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๖. หน้าไม่เรียงลำดับ. ภาพประกอบ. (จพ-ครุศาสตร์ / ๕๒ ป๑๗๓ร ; สพบ / DS ๕๗๐.๖ ป๑๗ร ; สส / ๕๒๓.๒๕๕๓ป)

_____.**ศิษย์อาจารย์**. พระนคร : สันติธรรม, ๒๕๑๔. ๗๐ หน้า. ภาพประกอบ (สส / ๕๒๓.๒๕๕๓ ป)

สุภา ศิริมานนท์. "รัฐบุรุษผู้อุทิศตนแก่ชาติและราษฎรโดยไม่เห็นแก่ตัวในทุกกาละและในทุกสถาน," **ไทยแลนด์**, ๒ : ๕๓๔ (๖-๑๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ง-จ. (ศวท)

สุลักษณ์ ศิวรักษ์. "เกียรติของนายปรีดี พนมยงค์ คือเกียรติของประเทศไทย," **มติชน**, ๖ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๕ (มธ)

_____."นายปรีดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก," **มติชนฉบับสุดสัปดาห์**, ๖ (๒๕ พฤษภาคม - ๔ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๑๖-๑๘, ๓๘ ; ๖ (๕-๑๑ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๑๖-๑๕ ; ๖ (๑๒-๑๘ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๒๖-๒๘ ; ๖ (๑๕-๒๕ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๒๖-๒๘. (มธ)

_____."นายปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโส," **ไทยแลนด์**, ๒ : ๕๓๔ (๖-๑๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ข-ค. (ศวท)

_____."ปรีดี พนมยงค์ กับกรณีย์สวรรคต," **สยามใหม่**, ๒ : ๘๐ (๒๗ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑๒-๑๕. (ศวท)

เสน่ห์ จามริก. **ปรีดี พนมยงค์ ในกระแสการพัฒนาการเมืองไทย**. ปาฐกถาเนื่องในโอกาสสัปดาห์รำลึกปรีดี พนมยงค์ ณ หอศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันที่ ๒๑ มิถุนายน ๒๕๒๖.

_____.วิจารณ์เรื่อง "โลกพระศรีอาริย์ของปรีดี พนมยงค์" โดย ไมตรี เด่นอุดม แปลและเรียบเรียงจาก Sous Développement et Utopie au Siam by P. Fistié. **วารสารธรรมศาสตร์**, ๓ : ๑ (มิถุนายน - ตุลาคม ๒๕๑๖) หน้า ๒๐๓-๒๐๕. (มธ)

"เสนอรัฐจัดพิธี 'รำลึก' รัฐบุรุษปรีดี," **มหาชัย**, ๒ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๒. (มธ)

เสลา เรขะรุจิ. **ประสพการณ์ ๒๔ ปี แห่งระบอบประชาธิปไตย** โดย ไทยน้อย (นามแฝง) พระนคร : แพร่พิทยา, ๒๕๐๕. ๖๖๔ หน้า. ภาพประกอบ. (มธ - กลาง, รัฐศาสตร์, วารสารศาสตร์ / DS ๕๘๓ ส๗)

_____. **ฝันร้ายของประชาธิปไตย ๔๒ ปี** โดย ไทยน้อย (นามแฝง). กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, ๒๕๑๗. ๓ เล่ม (มธ / DS ๕๘๓ ส๗๒)

"เสียงสะท้อนมติชน อสัญกรรมรัฐบุรุษ," **สยามใหม่**, ๒ : ๗๕ (๒๐ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๓๘–๓๕. (มธ)

ไสว สุทธิพิทักษ์. **ดร.ปรีดี พนมยงค์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : บพิธการพิมพ์, ๒๕๒๖. ๕๓๗ หน้า. ภาพประกอบ.

ดร.ปรีดี พนมยงค์ กับการปฏิวัติ. พระนคร : สิริธรรมนคร, ม.ป.ป. (มธ / DS ๕๗๐.๖ ป๔๖ส๕)

"หลวงประดิษฐ์มนูธรรมเป็นคอมมูนิสต์หรือไม่," ใน สมบูรณ์ คนฉลาด. **ยุคทรราชย์** โดย วิเทศกรณีย์ (นาม–แฝง). พระนคร : ประชาคม, ๒๕๐๑. หน้า ๔๓๓–๕๒๓. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์ / DS ๕๘๓.๓๕๔)

"ให้รัฐบาลจัดงานศพนายปรีดี," **ไทยรัฐ**, ๒๖ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๖. (มธ)

"ให้รัฐเป็นเจ้าภาพเผา 'ปรีดี พนมยงค์' ถือเป็น 'รัฐบุรุษ'," **ดาวสยาม**, ๑๐ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๔. (มธ)

อ.ก. รุ่งแสง. พ. ๒๗ **สายลับพระปกเกล้า**, ภาค ๑-๔. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยเขษม, ๒๕๒๑–๒๕๒๓.

อรุณ เวชสุวรรณ. **รัฐบุรุษอาวุโส ปรีดี พนมยงค์ บิดาแห่งระบอบประชาธิปไตยของไทย**. กรุงเทพฯ : เจริญรัฐการพิมพ์, ๒๕๒๖. ๒๘๕ หน้า.

"อสัญกรรมของ 'ปรีดี', จากพานท้ายถึงปลายดาบ," **หลักไท**, ๒ : ๖๕ (๑๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๔. (มธ)

"อาลัย ! ท่านผู้ประศาสน์การ อ.ปรีดี พนมยงค์," **สนคู่** (จุลสารสหกรณ์นักศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์) ๒๕๒๖.

"เอเชีย : รัฐบุรุษอาวุโสคนเลียวของไทย," **สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์**, ๒๕ : ๔๖ (๘ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑๑. (มธ)

"Death of legend." **Bangkok World.** (May 3, 1983) p.9 (TU)

"500 mark Pridi's birthday." **The Nation Review.** 12(May 12, 1983) p.6

"Man who put duty first.....to the end." **Bangkok Post.** (May 10, 1093) p.1 (TU)

"Paying last respects to Pridi." **Bangkok World.** (May 10, 1983) p.1 (TU)

"Pridi cremated." **Bangkok Post.** (May 11, 1983) p.5 (TU)

"Pridi cremation in Paris." **Bangkok Post.** (May 6, 1983) p.1 (TU)

"Pridi is dead." **The Nation Review.** 12 (May 3, 1983) p.1,2 (TU)

"Pridi dies." **Bangkok World.** (May 3, 1983) p.1 (TU)

"Pridi dies of heart failure." **Bangkok Post.** (May 3, 1983) p.1 (TU)

"Pridi fails to fulfil his last dream." **The Nation Review.** 12 (May 3, 1983) p.5 (TU)

"Religious rite for Pridi at TU." **The Nation Review.** 12 (May 4, 1983) p. 1,2 (TU)

"Students, faculty attend religious riter for Pridi." **The Nation Review.** 12 (May 5, 1983) p.6 (TU)

"Students to bring back Pridi's ashes for rites." **The Nation Review.** 12 (May 11, 1983) p.3 (TU)

"Students to urge govt to honour Dr. Pridi." **The Nation Review.** 12 (May 9, 1983) p.3 (TU)

Vichitvong Na Pomphetch. **Dr. Pridi Banomyong** (1900-1983) Memorial Leacture. Siam Society. June 21, 1978.

ตอนที่ ๓
งานเขียนเกี่ยวกับปรีดี พนมยงค์

เรียงตามลำดับหัวเรื่อง

การปฏิวัติ

เกียรติชัย พงษ์พาณิชย์. **ปฏิวัติ ๒๔๗๕**. พระนคร : แพร่พิทยา, ๒๕๑๔. ๓๐๗ หน้า. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์, วารสารศาสตร์ / DS ๕๗๕ ก๘ ; สส / ๕๕๕.๓๗ ก)

กุหลาบ สายประดิษฐ์. **เบื้องหลังการปฏิวัติ ๒๔๗๕**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพ : สำนักพิมพ์บูรพาแดง, ๒๕๑๘. ๑๕๐ หน้า. (สส / ๕๕๕.๓๖ ก)

ประกอบ โชประการ. **ปฏิวัติสามสมัย** โดยประกอบ โชประการ สมบูรณ์ คนฉลาด และ ประยุทธิ สิทธิพันธ์. นนทบุรี : รวมการพิมพ์, ๒๕๒๒. ๑๑๕๒ หน้า. ภาพประกอบ.

ประเสริฐ ทรัพย์สุนทร. "อาจารย์ปรีดี อุปสรรคของความสำเร็จของการปฏิวัติประชาธิปไตยในประเทศไทย," **หลักไท**, ๒ : ๖๖ (๑๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑๔–๒๐ ; ๒ : ๖๗ (๒๖ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑๕–๒๑.

วิชัย บำรุงฤทธิ์, ผู้รวบรวม. **บันทึกนักปฏิวัติไทยเมื่อวันโค่นล้มระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕** โดย พ.อ. พระยาทรงสุรเดช พล.ท. ประยูร ภมรมนตรี และ ปรีดี พนมยงค์. กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๑๗. ๑๘๓ หน้า. (ซพ / ๓๒๐.๕๕๓ ว ; บข / ๓๒๐.๕๕๓ ว : ปท / ๓๒ ๐. ๕๕๓ ว ; มธ – กลาง,รัฐศาสตร์ / DS ๕๘๓ ว๖) ; มศก / DS ๕๘๒.๗ ว๖๓)

สมุทร สุรักษะกะ. ๒๖ **การปฏิวัติและรัฐประหารในประเทศไทย**. พระนคร : โรงพิมพ์สื่อการพิมพ์, ๒๕๐๗.

ไสว สุทธิพิทักษ์. **ดร.ปรีดี พนมยงค์ กับการปฏิวัติ**. พระนคร : สิริธรรมนคร, ม.ป.ป. (มธ / DS ๕๗๐.๖ ป๔๖สธ)

การเมืองและการปกครอง

"เกร็ดประวัติประชาธิปไตยอันพาธ ๓๖ ปี," **ใน** ผาด พรหมบุตร. **ตื่นเถิดชาวไทย, ประชาธิปไตย**. พระนคร : ไทยพณิชยการ, ๒๕๑๑. หน้า ๑–๕๘. (มธ / DS ๕๘๒.๗ ผ๓)

เกียรติชัย พงษ์พาณิชย์. **ปฏิวัติ ๒๔๗๕**. พระนคร : แพร่พิทยา, ๒๕๑๔. ๓๐๗ หน้า. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์, วารสารศาสตร์ / DS ๕๗๕ ก๘ ; สส / ๕๕๕.๓๗ ก)

กุหลาบ สายประดิษฐ์. **เบื้องหลังการปฏิวัติ ๒๔๗๕**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพ : สำนักพิมพ์บูรพาแดง, ๒๕๑๘. ๑๕๐ หน้า. (สส / ๕๕๕.๓๖ ก)

"คำของหลวงประดิษฐมนูธรรม," **ใน** บุญรอด โมราเรือง. **หลุมศพสยาม** โดย นิรันดรชัย และ คทาดำ (นามแฝง). พระนคร : โอเดียนการพิมพ์, ๒๕๐๘. หน้า ๕๗๕. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์ / DS ๕๘๓ บ๗)

"คำชี้แจงเกี่ยวกับพรรคสหชีพของนายปรีดี พนมยงค์," **มติชนฉบับสุดสัปดาห์**, ๖ (๑๕–๒๑ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๒๐, ๒๑. (มธ)

ชัยอนันต์ สมุทวณิช. **โค้ท่านปรีดี**. กรุงเทพฯ : พิมเณศ, ๒๕๑๗.๑๗๖ หน้า. (สล / ๓๔๒.๕๕๓ ช ; สส / ๓๔๒.๕๕๓ ช)

ชาลี เอี่ยมกระสินธ์. "บันทึกลับให้หลวงประดิษฐมนูธรรมไปเข้าเฝ้า," ใน ชาลี เอี่ยมกระสินธ์. **เบื้องหลังพระปกเกล้าฯ สละราชสมบัติ**. กรุงเทพฯ : ประมวลสาส์น, ๒๕๑๖. หน้า ๑๖. (มธ / DS ๕๘๒.๗ ช๖)

ทหารเก่า (นามแฝง). "พงศาวดารการเมือง ฉบับทหารเก่า," **สยามรัฐ**, ๓๓ (๗ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑๖. (มธ)

นรนิติ เศรษฐบุตร. "รัฐบาลนายปรีดี," ใน นรนิติ เศรษฐบุตร และ โกสินทร์ วงศ์สุรวัฒน์. **เมืองไทยในระบบรัฐสภา**. กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, ๒๕๑๗. หน้า ๑๑๑–๑๔๐. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์ / DS ๕๗๕ น๓)

"นายกรัฐมนตรีคนที่ ๗ นายปรีดี พนมยงค์," ใน บุญทรง สราวุธ. **๑๕ นายกรัฐมนตรีไทยในระบอบการปกครองประชาธิปไตย**. กรุงเทพฯ : สีหะพันธ์การพิมพ์, ๒๕๒๑. หน้า ๒๐๒–๒๒๑. (มธ / DS ๕๗๐.๕ บ๖ ; สส / ธ๒๓.๒๕๕๓ บ)

"นายปรีดี พนมยงค์," ใน บุญทัน ดอกไม้สง. **การเปลี่ยนแปลงทางการบริหารและการเมืองไทย**. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๐. หน้า ๓–๑๔. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์ / DS ๕๘๓ บ๖๔)

"นายปรีดี พนมยงค์ ยังมีความห่วงใยประเทศไทยตลอดเวลา," **บ้านเมือง**, (๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๒. (มธ)

"บทสัมภาษณ์ยาวครั้งสุดท้ายในชีวิตปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโส" **ไทยแลนด์**, ๒ : ๕๓๔ (๖–๑๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๘–๑๕. (ศวท)

ประกอบ โชประการ. **ปฏิวัติสามสมัย** โดย ประกอบ โชประการ สมบูรณ์ คนฉลาด และ ประยุทธิ สิทธิพันธ์. นนทบุรี : รวมการพิมพ์, ๒๕๒๒. ๑๑๕๒ หน้า. ภาพประกอบ.

ประยูร ภมรมนตรี, พลโท. **ชีวิต ๕ แผ่นดินของข้าพเจ้า**. กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, ๒๕๑๘. ๕๕๒ หน้า. ภาพประกอบ. (มธ / DS ๕๗๐.๖ ป๔๓)

ประเสริฐ ทรัพย์สุนทร. "อาจารย์ปรีดี อุปสรรคของความสำเร็จของการปฏิวัติประชาธิปไตยในประเทศไทย," **หลักไท**, ๒ : ๖๖ (๑๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑๔–๒๐ ; ๒ : ๖๗ (๒๖ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑๕–๒๑.

ปราโมทย์ พึ่งสุนทร. **บางเรื่องเกี่ยวกับพระบรมวงศานุวงศ์ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๒**. จัดพิมพ์โดย ปราโมทย์ พึ่งสุนทร และ เปรื่อง ศิริภัทร์. นครหลวงฯ : นีติเวชช์, ๒๕๑๕. ๑๐๘ หน้า. ภาพประกอบ (มก / PS ๕๘๕ ป๑๗ ; สพบ / DS ๕๘๓ ป๑๗บ)

ปรีดา วัชรางกูร. **พระปกเกล้ากับระบอบประชาธิปไตย**. กรุงเทพฯ : การพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๐. ๔๑๔ หน้า. ภาพประกอบ. (สส / ธ๒๓.๑๕๕๓ ป)

"ปรีดีกลับสยาม," ใน สมบูรณ์ คนฉลาด. **ยุคทรราชย์** โดย วิเทศกรณีย์ (นามแฝง) พระนคร : ประชาคม, ๒๕๐๑. หน้า ๔๒๓–๔๓๒. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์ / DS ๕๘๓.๓ ส๔)

"ปรีดี พนมยงค์," ใน สมบูรณ์ คนฉลาด. **ยุคทมิฬ** โดย วิเทศกรณีย์ (นามแฝง). พระนคร : ประชาคม, ๒๕๐๓. หน้า ๗๕๓–๘๓๒. (มธ / DS ๕๘๓ ส๔๓)

"ปรีดี พนมยงค์ ผู้เปลี่ยนแปลงประวัติศาสตร์," **สู่อนาคต**, ๓ : ๑๑๓ (๘–๑๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖. หน้า ๑๑–๑๓. (มธ)

"ปรีดี พนมยงค์ ให้การเป็นพยานโจทก์ในคดีพระสารสาส์นพลขันธ์เป็นอาชญากรสงคราม," **ไทยใหม่**, (๑๔ กุมภาพันธ์ ๒๔๘๕)

ผู้แทนสหภาพเพื่อสิทธิเสรีภาพของประชาชน. **สัมภาษณ์พิเศษ ฯพณฯ ปรีดี พนมยงค์ ในโอกาสครบรอบ ๔๘ ปี แห่งการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔ มิถุนายน ๒๕๒๓** ที่เมืองอองโตนี ชานกรุงปารีส

"ผู้บุกเบิกประชาธิปไตย รัฐบุรุษอาวุโส ปรีดี พนมยงค์," **ไทยแลนด์**. ๒ : ๕๓๔ (๖–๑๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๔–๕. (ศวท)

พระพิมลธรรม. **รัฐบุรุษอาวุโสปรีดี พนมยงค์ กับหลักธรรมในการสร้างชาติ**. ปาฐกถาเนื่องในโอกาสสัปดาห์รำลึกปรีดี พนมยงค์ ณ หอศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันที่ ๒๔ มิถุนายน ๒๕๒๖.

ฟรีเพรสส์ (นามแฝง). **นักการเมืองสามก๊ก**. พระนคร : สหกิจ, ๒๔๕๓. ๔ เล่ม (มธ / DS ๕๘๓ ฟ๔)

มติชน, สำนักพิมพ์. **ปรีดี พนมยงค์ แกร่งกล้าทุกสมัย**. กรุงเทพฯ : ๒๕๒๖. ๑๑๕ หน้า (ศวท)

รอง ศยามานนท์. **ประวัติศาสตร์ไทยในระบอบรัฐธรรมนูญ**. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๐. ๔๓๕ หน้า. (มธ / DS ๕๘๓ ร๕)

"รัฐบาลชุดนายปรีดี พนมยงค์," **ใน เกื้อ ณ นคร. ประวัติศาสตร์การเมืองสยามสมัยประชาธิปไตย**. ม.ป.ท. ๒๕๑๕. หน้า๑๑๘. (มธ / DS ๕๘๓ ก๘๒)

"รัฐบาลนายปรีดี พนมยงค์," **ใน ประยุทธ สิทธิพันธ์. ประวัติการเมืองไทย**. ธนบุรี : นครธน, ๒๕๑๑. หน้า ๕๓๓–๕๓๖. (มธ / DS ๕๘๓ ป๔)

"รำลึกถึงปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโสผู้จากไป," **มติชน**, ๖ (๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๒. (มธ)

วีณา มโนพิโมกษ์. **ความขัดแย้งภายในคณะราษฎร**. ปริญญานิพนธ์มหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย **จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย** ปีการศึกษา ๒๕๒๐.

สด กูรมะโรหิต. **จดหมายเปิดผนึกเรื่องสังคมนิยมหรือสหกรณ์จากสด กูรมะโรหิต ถึงท่านนายกรัฐมนตรีสัญญา ธรรมศักดิ์ สอบความคิดของท่านรัฐบุรุษอาวุโสปรีดี พนมยงค์**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยเขษม, ๒๕๑๗. ๖๒ หน้า. (จพ / ๓๓๔ ส๑๘จ ; สส / ๓๓๔ ส)

สมบูรณ์ คนฉลาด. **ความเป็นมาแห่งระบอบประชาธิปไตยของไทย** โดย วิเทศกรณีย์ (นามแฝง) พระนคร : ผ่านฟ้าพิทยา, ๒๕๑๑. ๒ เล่ม. ภาพประกอบ. (มธ / DS ๕๘๓ ส๔๔)

สว่าง ลานเหลือ. **๓๗ ปี แห่งการปฏิวัติ**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๑๔. ๕๖๒ หน้า. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์, วารสารศาสตร์ / DS ๕๘๓ ส๔๗)

สิริ เปรมจิตต์. **ประวัติศาสตร์ไทยในระบอบประชาธิปไตย ๓๐ ปี**. พระนคร : เกษมบรรณกิจ, ๒๕๐๕. ๕๕๖ หน้า. (มธ – กลาง, วารสารศาสตร์, เศรษฐศาสตร์ / DS ๕๗๕ ส๖)

สิริรัตน์ ขันธพิน. **ประวัติศาสตร์การเมืองตั้งแต่การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ จนถึงปัจจุบัน**. กรุงเทพฯ : ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๐. ๒๓๐ หน้า. (มธ / JQ ๑๗๔๕ ก๑ส๖)

สุพจน์ ด่านตระกูล. **ข้อเท็จจริงบางประการเกี่ยวกับรัฐบุรุษอาวุโสปรีดี พนมยงค์**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๖. หน้าไม่เรียงลำดับ. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์, วารสารศาสตร์ / DS ๕๗๐.๖ ป๔๖ส๗ ; สพบ / DS ๕๗๐.๖ ป๑๗ข ; สส / ธ๒๓.๒๕๕๓ ป)

_____. **จากกรุงเทพฯถึงปักกิ่ง**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๕. ๓๕ หน้า. (สส / ธ๒๓.๒๕๕๓ ป)

_____. **ท่านปรีดีฯ กับราชบัลลังก์**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๕. ๓๗ หน้า. (สส / ธ๒๓.๒๕๕๓ ป) ๒๕๑๗. ๓๖ หน้า. (มศก / DS ๕๗๐.๖ ป๔ส๗๕) สันติธรรม, ม.ป.ป. ๓๗ หน้า. (มช / ธ๒๓.๒๕๕๓)

_____.**ประวัติรัฐบุรุษอาวุโสปรีดี พนมยงค์ ตอนเผชิญวิกฤตการณ์ทางการเมือง**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๖. (มช / ๕๒๓.๒๕๕๓ ; สส / ๕๒๓.๒๕๕๓ ป)

_____.**ปรีดีปริทรรศน์**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์และสุวรรณภูมิ, ๒๕๑๖-๒๕๑๗. หน้าไม่เรียงลำดับ. (มศก / JQ ๑๗๔๑ ก๒ส๗๒ ; วอ ๓๒๐ ส)

_____.**ปรีดี พนมยงค์ พูดถึงกรณีสวรรคตและปัญหาของชาติ**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สุวรรณภูมิ, ๒๕๒๑. ๑๕๖ หน้า. (สพบ / POP ๕๘๖ ส๔๖)

_____.**พล.ต.อ.อดุล อดุลเดชจรัส พูดถึงข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับนายปรีดี พนมยงค์ และจอมพล ป. พิบูลสงคราม**. กรุงเทพฯ : ศิริพรการพิมพ์, ๒๕๒๒. ๒๔๐ หน้า. (มช / ๓๑๐.๕๕๕๓)

_____.**เมื่อรัฐบุรุษอาวุโสปรีดี พนมยงค์ ลี้ภัยรัฐประหาร ๘ พ.ย. ๒๔๕๐**. นครหลวงฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๕. ๓๒ หน้า. (สส / ๕๒๓.๒๕๕๓ ป)

_____.**๒๔ มิถุนายนมหาศรีสวัสดิ์**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สุวรรณภูมิ. ม.ป.ป.

สุลักษณ์ ศิวรักษ์. "เกียรติของนายปรีดี พนมยงค์ คือเกียรติของประเทศไทย," **มติชน**, ๖ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๕. (มธ)

_____."นายปรีดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก," **มติชนฉบับสุดสัปดาห์**, ๖ (๒๕ พฤษภาคม - ๔ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๑๖-๑๘, ๓๘ ; ๖ (๕-๑๑ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๑๖-๑๕ ; ๖ (๑๒-๑๘ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๒๖-๒๘ ; ๖ (๑๕-๒๕ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๒๖-๒๘. (มธ)

เสน่ห์ จามริก. **ปรีดี พนมยงค์ ในกระแสการพัฒนาการเมืองไทย**. ปาฐกถาเนื่องในโอกาสสัปดาห์รำลึกปรีดี พนมยงค์ ณ หอศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันที่ ๒๑ มิถุนายน ๒๕๒๖.

เสลา เรขะรุจิ. **ประสพการณ์ ๒๔ ปี แห่งระบอบประชาธิปไตย** โดย ไทยน้อย (นามแฝง). พระนคร : แพร่พิทยา, ๒๕๐๕. ๖๖๔ หน้า. ภาพประกอบ. (มธ - กลาง, รัฐศาสตร์, วารสารศาสตร์ / DS ๕๘๓ ส๓)

ไสว สุทธิพิทักษ์. **ดร.ปรีดี พนมยงค์ กับการปฏิวัติ**. พระนคร : สิริธรรมนคร, ม.ป.ป. (มธ / DS ๕๗๐.๖ ป๔๖ส๕)

อ.ก. รุ่งแสง. **พ. ๒๗ สายลับพระปกเกล้า, ภาค ๑-๔**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยเขษม, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

การสัมพันธ์กับต่างประเทศ

ครอว์ฟอร์ด, จอห์น. **เอกสารของครอว์ฟอร์ด** แปลจาก Crawfurd papers โดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๑๕. ๒๖๗ หน้า. ตาราง (มธ - กลาง, วารสารศาสตร์ / DS ๕๗๕.๕ อ๖ค๔)

ขบวนการเสรีไทย

คำพิพากษา คดีดำ ๓๗๕/๘๕ คดีแดง ๓๕๒/๕๐ คำพิพากษาคดีเสรีไทยจากสหรัฐอเมริกา. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิฆเณศ, ๒๕๒๒.

ไชยยันต์ รัชชกูล. **ปรีดี พนมยงค์ กับขบวนการเสรีไทย**. ปาฐกถาเนื่องในโอกาสสัปดาห์รำลึกปรีดี พนมยงค์ ณ หอศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันที่ ๒๒ มิถุนายน ๒๕๒๖. (มธ)

"ทำไมปรีดี พนมยงค์ ไม่ฉวยโอกาสจากขบวนการเสรีไทย," **มติชนฉบับสุดสัปดาห์**, ๖ (๑๕–๒๑ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๒๐, ๓๘. (มธ)

"เผชิญหน้ากับรู้ธ," **ใน** เนตร เขมะโยธิน. **งานใต้ดินของพันเอกโยธี**. พระนคร : บริษัทธนะการพิมพ์, ๒๕๐๐. หน้า ๘๗–๑๐๔. (มธ / DS ๕๗๐.๖ น๗ก๑)

"พบหัวหน้าเสรีไทย หลวงประดิษฐมนูธรรม," **ใน** ทวี จุลทรัพย์, พล.อ.อ. **ชาติอยู่เหนือสิ่งใด (บันทึกความจำ)** กรุงเทพฯ : วรวุฒิการพิมพ์, ๒๕๑๗. หน้า ๑๖๕–๑๖๘. (มธ / DS ๕๘๔ ท๕)

พระอาจารย์จีนธรรมคณาธิการ. มรณะอุปายะ โดย พระอาจารย์จีนธรรมคณาธิการ และคำพิพากษาคดีเรื่องเสรีไทย โดย ฟุ้ง ศรีวิจารณ์. พระนคร : การพิมพ์ไชยวัฒน์, ๒๕๑๓. ๑๕๓ หน้า. (มธ / ๒๔๕. ๕๕๓๕ พ๗๔๑)

พิศาลสุขุมวิท, พระ (ประสบ สุขุม). **จดหมายเหตุของเสรีไทยเกี่ยวกับปฏิบัติการในแคนดี นิวเคลอี และสหรัฐอเมริกา ระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๒**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยเขษม, ๒๕๒๒. ๔๖๔ หน้า. ภาพประกอบ. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์ / DS ๕๘๔ พ๖)

พูนศักดิ์ ศักดานุวัฒน์. **ขบวนการเสรีไทย**. พระนคร : ธรรมบรรณาคาร, ๒๕๑๖.๒๖๔ หน้า. ภาพประกอบ. (วอ / ๕๕๕.๓ พ)

ไพศาล ตระกูลลี้. **วีรบุรุษนิรนาม**. กรุงเทพฯ : เรืองศิลป์, ๒๕๒๑. ๒๑๕ หน้า. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์ / DS ๕๘๓ พ.๕)

"ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช ที่ปรึกษาพรรคประชาธิปัตย์," (สัมภาษณ์) **ไทยแลนด์**, ๒ : ๕๓๔ (๖–๑๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑๖–๑๗. (ศวท)

มาลัย ชูพินิจ. **เอ็กซ์ โอ กรุ๊ป (X.O.Group) เรื่องภายในขบวนการเสรีไทย** โดย นายฉันทนา (นามแฝง) พิมพ์ครั้งที่ ๒. พระนคร : ก้าวหน้า, ๒๕๐๗. ๕๖๐ หน้า. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์ / DS ๕๘๓ ม๖ ; สส ๕๕๕.๓๗ ม)

"รู้ธกับนายทหารอเมริกัน," **ใน** เนตร เขมะโยธิน. งานใต้ดินของพันเอกโยธี. พระนคร : บริษัทธนะการพิมพ์, ๒๕๐๐. หน้า ๕๒๕–๕๔๘. (มธ / DS ๕๗๐.๖ น๗ก๑)

สุชาติ เลี่ยงสืบชาติ. **ลำปราศรัย และจดหมายของปรีดี พนมยงค์ ประมวลเรื่องราวและและทีมหน่วยงานเสรีไทยที่ร่วมทำงานกับ ดร.ทวี ตะเวทิกุล**. ๒๕๑๒. ๒๔ หน้า. (บน / ๕๒๓.๘ ผ๗)

ข่าวอสัญกรรม และเบ็ดเตล็ด

"กระทุ้งรัฐบาลอีก จัดงานศพ 'ปรีดี'," **มติชน**, ๖ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๒. (มธ)

กระอร (นามแฝง). "คนดีเมืองไทยไม่ต้องการ," **บ้านเมือง**, (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๔. (มธ)

กลุ่มสัจจะประชาธิปไตย. "๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖ อีกวันหนึ่งที่สัจจะในสังคมไทยฉายแสงที่ปารีส," **ไทยแลนด์**, ๒ (๓–๕ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๑๓–๑๘. (ศวท)

กองบรรณาธิการสยามใหม่. "ปรีดี พนมยงค์ ยงยืน," **สยามใหม่**, ๒ : ๗๘ (๑๓ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑. (ศวท)

"การฟื้นเกียรติภูมิรัฐบุรุษอาวุโสปรีดี พนมยงค์," **มติชนฉบับสุดสัปดาห์**, ๖ (๑๕–๒๑ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๕. (มธ ; ศวท)

คลื่นลูกเดิม (นามแฝง). "จงสืบทอดอุดมการณ์รัฐบุรุษอาวุโสปรีดี พนมยงค์," (บทบรรณาธิการ) **ไทยแลนด์**, ๒ : ๕๓๔ (๖–๑๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๖๔. (มธ ; ศวท)

"จากหยดน้ำตาที่ปารีสถึงความอาลัยหาของปิตุภูมิ," **ไทยแลนด์**, ๒ (๓–๙ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๑๕–๒๐. (มธ ; ศวท)

"จารุบุตรไว้อาลัยวัน 'ปรีดี' , " **บ้านเมือง**, (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๒. (มธ)

"จี้รัฐบาลทำศพ 'ปรีดี' อจ.–นศ. ธรรมศาสตร์จัดงานรำลึกพระคุณอย่างสมเกียรติ," **แนวหน้า**, ๔ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๒. (มธ)

เฉินซัน (นามแฝง). "อาลัยอาจารย์ปรีดี," **ใน** จุลสาร **อาลัยพ่อแห่งแดนโดม ปรีดี พนมยงค์** ของพรรคแสงธรรม อมธ. ๒๕๒๖.

ชน ไทยยิ่ง "คารวะท่านปรีดี พนมยงค์," **สยามใหม่**, ๒ : ๘๐ (๒๗ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๕๗. (ศวท)

"ชาว มธ. รำลึกถึงปรีดี พนมยงค์," **เดลินิวส์**, (๖ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๖. (มธ)

โชค ชัยรวี. "จุดยืนต่างกัน ภาพ 'รัฐบุรุษก็ต่างกัน'," **มาตุภูมิ**, ๘ (๑๑ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๔. (มธ)

"ฉาปนกิจศพ 'ปรีดี' วันนี้ แนะรัฐสร้างอนุสาวรีย์," **มาตุภูมิ**, ๘ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๒. (มธ)

"ด่วน! ปรีดี พนมยงค์ ตาย ญาติมิตรเศร้านั่งรอศพ," **มาตุภูมิ**, ๘ (๓ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๒. (มธ)

"ด่วนปรีดี พนมยงค์ 'รัฐบุรุษอาวุโส' ถึงแก่อสัญกรรม," **มติชน**, ๖ (๓ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑,๑๒.(มธ)

"ดร.ปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโส," **มหาชัย**, ๒ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๘, ๕. (มธ)

เด่น บ้านดอน (นามแฝง) "อนุสรณ์ปรีดี พนมยงค์," **มหาชัย**, ๒ (๑๐ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๓. (มธ)

"แด่ ดร.ปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโส," **สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์**, ๒๕ : ๔๓ (๑๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๒๗-๒๘. (ศวท)

"แด่...รัฐบุรุษอาวุโส," **ครุฑปริทัศน์**, ๘ (พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑. (ศวท)

ธรรมศาสตร์, มหาวิทยาลัย. องค์การนักศึกษา. พรรคแสงธรรม. **แด่พ่อปรีดี...รัฐบุรุษผู้ถูกทอดทิ้ง**. ๒๕๒๖. (เอกสารแผ่นปลิว) (ศวท)

_____. **อาลัยพ่อแห่งแดนโดม ปรีดี พนมยงค์**. ๒๕๒๖. (จุลสาร) (ศวท)

"ธรรมศาสตร์ส่งตัวแทนร่วมเผา 'ปรีดี' ที่ฝรั่งเศส," **มาตุภูมิ**, ๘ (๖ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๒. (มธ)

"นศ. เข้าพบจารุบุตรวันนี้ เสนอจัด 'รัฐพิธี' ศพปรีดี," **มาตุภูมิ**, ๘ (๑๓ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๒. (มธ)

"นักศึกษา ๗ สถาบัน เสนอขอให้รับจัดงานศพ 'ปรีดี' ," **มหาชัย**, ๒ (๑๐ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๒. (มธ)

"นศ. ๗ สถาบัน ให้รัฐสร้างอนุสาวรีย์ปรีดี จัดงานศพให้สมเกียรติ," **บ้านเมือง**, (๑๐ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๒. (มธ)

"นักศึกษาเตรียมเคลื่อนไหวให้ตั้งอนุสาวรีย์ 'ปรีดี' ," **สยามรัฐ**, ๓๓ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๒. (มธ)

"นศ. ร้องเปรมตั้งอนุสาวรีย์ปรีดี," **มติชน**, ๖ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๒. (มธ)

"นศ. ร้องรัฐบาลตั้งอนุสาวรีย์ปรีดี," **มติชนฉบับสุดสัปดาห์**, ๖ (๑๕–๒๑ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๔. (มธ)

"นศ. หนุนจัด 'ประชาพิธี' ศพปรีดี," **มาตุภูมิ**, ๘ (๑๑ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๒. (มธ)

"นายกญี่ปุ่นเข้า มธ. ร่วมงานศพ "ปรีดี"," **มาตุภูมิ**, ๘ (๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๒. (มธ)
"นิคุ คณุ เห นิคคหารห," **มติชน**, ๖ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๔. (มธ)
นุ้ย บางขุนเทียน (นามแฝง). "ชตากรรมนักการเมืองเตือนสติให้คิด," **บ้านเมือง**, (๖ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๔. (มธ)
เนาวรัตน์ พงษ์ไพบูลย์. "อาลัยปรีดี พนมยงค์ คนดีกรุงศรีอยุธยา," **โลกหนังสือ**, ๖ (๕ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๑. (ศวท)
"บำเพ็ญกุศลวันปรีดี รุมร่วมสดุดีคับคั่ง," **มติชน**, (๑๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑., ๑๒. (มธ)
บุญชู โรจนเสถียร. คำปราศรัยเพื่อเป็นอนุสรณ์แด่ท่านผู้ประศาสน์การ ดร.ปรีดี พนมยงค์ เนื่องในงานวันสถาปนา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันที่ ๒๗ มิถุนายน ๒๕๒๖ ณ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
"ปฏิกริยาต่ออสัญกรรมของปรีดี พนมยงค์," **มาตุภูมิ**, ๘ (๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๓. (มธ)
"ประมาณหนุนสร้างอนุสาวรีย์ 'ปรีดี'," **มติชน**, ๖ (๑๓ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๒. (มธ)
"ปรีดีกับคนที่ยังอยู่," **สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์**, ๒๕ : ๔๖ (๘ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๕–๑๑. (ศวท)
"ปรีดี พนมยงค์," **หลักไท**, ๒ : ๖๕ (๑๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๔๕ (มธ)
"ปรีดี พนมยงค์ ใบไม้ที่ร่วงโรยอีกใบหนึ่ง," **หลักไท**, ๒ : ๖๕ (๑๒ พฤษาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑๗–๑๘. (มธ)
"ปรีดี รัฐบุรุษอาวุโสถึงแก่อสัญกรรมแล้ว," **มติชนฉบับสุดสัปดาห์**, ๖ (๘–๑๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๕. (มธ)
"ปรีดีสั่งให้เผาศพตนที่ปารีสแต่เอากระดูกกลับเมืองไทย," **สยามรัฐ**, ๓๓ (๓ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๒. (มธ)
" 'ปรีดี' อสัญกรรม 'คึกฤทธิ์' เสียดาย 'เปรม' เสียใจด้วย, " **แนวหน้า**, ๔ (๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑,๑๕. (มธ)
"เผยปณิธานให้นำกระดูกกลับไทย ส.ส.ให้รัฐบาลเป็นเจ้าภาพจัดงานศพ 'ปรีดี พนมยงค์'," **มติชน**, ๖ (๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๒. (มธ)
"เผาศพ 'ปรีดี' ที่ปารีสแล้ว นศ. ๗ สถาบัน ร้องให้ 'เปรม' สร้างอนุสาวรีย์," **แนวหน้า**, ๔ (๑๐ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๒, ๑๕. (มธ)
"พระปัญญานันทภิกขุเป็นประธานเผา 'ปรีดี'," **มติชน**, ๖ (๘ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑๒. (มธ)
พระปัญญานันทมุนี. **ปาฐกถาธรรมและเล่าถึงพิธีศพท่านผู้ประศาสน์การ ดร.ปรีดี พนมยงค์ ณ กรุงปารีส** เนื่องในโอกาสวันสถาปนามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ณ หอประชุมใหญ่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. วันที่ ๒๗ มิถุนายน ๒๕๒๖.
"พ่อข้านามระบือชื่อปรีดี คนดีเมืองไทยไม่ต้องการ," **สยามใหม่**, ๒ : ๗๕ (๒๐ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๓๕–๓๗. (ศวท)
พิทยา ว่องกุล. "ชีวิตประชาธิปไตย," **ไทยแลนด์**, ๒ : ๕๓๕ (๑๓–๑๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๖๔. (ศวท)
"พิธีเผารัฐบุรุษอาวุโสที่ 'คอมมูนปารีส' วันนี้," **มาตุภูมิ**, ๘ (๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๒. (มธ)
"พึงสำนึกคุณูปการท่านปรีดี," **สยามใหม่**, ๒ : ๗๕ (๒๐ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๓. (ศวท)
"ฟามวันดงส่งสารอาลัยท่านปรีดี," **บ้านเมือง**, (๗ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๓. (มธ)

ภิญโญ ศรีจำลอง. "แค่...ท่านปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโส," **สยามใหม่**, ๒ : ๘๓ (๑๗ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๕๖. (ศวท)

มติชน, สำนักพิมพ์. **ปรีดี พนมยงค์ แกร่งกล้าทุกสมัย**. กรุงเทพฯ : ๒๕๒๖. ๑๑๕ หน้า. (ศวท)

"มธ. ไว้อาลัยรัฐบุรุษอาวุโส." **มติชน**, ๖ (๑๐ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๒. (มธ)

"มองโลก," **แนวหน้า**, ๔ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๓. (มธ)

"ร่วมรำลึก ๘๓ ปี 'ปรีดี' คับคั่ง ร้องกระทืบรัฐบาล 'ใส่ใจ' , " **มาตุภูมิ**, ๘ (๑๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๒. (มธ)

"รัฐบาลไม่สนใจ 'ปรีดี' ญาติเก็บอัฐิที่ฝรั่งเศส," **มาตุภูมิ**, ๘ (๑๐ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า๑, ๑๒. (มธ)

"รัฐบุรุษ 'ปรีดี' อสัญกรรม," **เดลิมิเรอร์**, ๕ (๓ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๖. (มธ)

"รัฐบุรุษอาวุโสจากไปแล้ว," **เดลินิวส์**, (๓ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๕. (มธ)

"รัฐบุรุษอาวุโสถึงแก่อสัญกรรม," **สายกลาง**, (๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑,๑๒. (มธ)

"รัฐบุรุษอาวุโสปรีดีถึงแก่อสัญกรรมแล้ว," **ไทยรัฐ**, ๒๖ (๓ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๖. (มธ)

"รำลึกถึงรัฐบุรุษ," **ไทยรัฐ**, (๓ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๓.

"ล่าลายเซ็น ส.ส. เสนอเปรมให้จัดพิธีต้อนรับอัฐิปรีดี,"**สยามรัฐ**, ๓๓ (๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๒. (มธ)

"เลื่อนฌาปนกิจศพปรีดี มธ.จัดงานสดุดียิ่งใหญ่," **มาตุภูมิ**, ๘ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๒. (มธ)

วชิราภรณ์ แสงประทุม."ปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโส,"**มาตุภูมิ**, ๘ (๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๔. (มธ)

วิสา คัญทัพ. "บทกวีไว้อาลัยรัฐบุรุษอาวุโส ปรีดี พนมยงค์," **มาตุภูมิ**, ๘ (๑๐ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๕. (มธ)

ศรัทธา ลือชัย. "ดอกไม้แห่งหลุมฝังศพ," **สยามใหม่**, ๒ : ๘๐ (๒๗ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๕๖. (ศวท)

สภาไว้อาลัย 'ปรีดี' ส.ส. เสนอเป็นญัตติ 'ประมาณ' เห็นดีด้วย ควรสร้างอนุสาวรีย์," **แนวหน้า**, ๔ (๑๓ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๒. (มธ)

สมควร เผ่าเทพ. "ควรสร้างอนุสาวรีย์ปรีดี พนมยงค์," **ไทยแลนด์**, ๒ : ๕๓๕ (๑๓–๑๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๒. (ศวท)

"สมัคร สุนทรเวช เสนอแนะไปถึงรัฐบาลเกี่ยวกับการจัดงานศพรัฐบุรุษอาวุโส ดร.ปรีดี พนมยงค์," **สู่อนาคต**, ๓ : ๑๑๔ (๑๕–๒๑ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๘.

สังศิต พิริยะรังสรรค์. "รำลึกท่านปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโส." **มาตุภูมิ**, ๘ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๕. (มธ)

"สาส์นพรรคคอมฯ อาลัยปรีดี พนมยงค์," **สยามใหม่**, ๒ : ๘๓ (๑๗ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๘. (ศวท)

"สิทธิขานรับสร้างอนุสาวรีย์ 'ปรีดี' ," **มติชน**, ๖ (๑๑ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๒. (มธ)

"เสนอรัฐจัดพิธี 'รำลึก' รัฐบุรุษปรีดี," **มหาชัย**, ๒ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๒. (มธ)

"เสียงสะท้อนมติชน อสัญกรรมรัฐบุรุษ" **สยามใหม่**, ๒ : ๗๕ (๒๐ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๓๘–๓๕.(มธ)

"ให้รัฐบาลจัดงานศพนายปรีดี," **ไทยรัฐ**, ๒๖ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๖. (มธ)

"ให้รัฐเป็นเจ้าภาพเผา 'ปรีดี พนมยงค์' ถือเป็น'รัฐบุรุษ' ," **ดาวสยาม**, ๑๐ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑, ๑๔. (มธ)

"อสัญกรรมของ 'ปรีดี' ," จากพานท้ายถึงปลายดาบ," **หลักไท**, ๒ : ๖๕ (๑๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๔. (มธ)

"อาลัย! ท่านผู้ประศาสน์การ อ.ปรีดี พนมยงค์," **สนคู่** (จุลสารสหกรณ์นักศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์) ๒๕๒๖.

"เอเชีย : รัฐบุรุษอาวุโสคนเดียวของไทย," **สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์**, ๒๕ : ๔๖ (๘ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑๑. (มธ)

"Death of a legend." **Bangkok World.** (May 3, 1983) p.9 (TU)

"500 mark Pridi's birthday." **The Nation Review.** 12 (May 12, 1983) p.6 (TU)

"Man who put duty first...to the end." **Bangkok Post.** (May 6, 1983) p.9 (TU)

"Paying last respects to Pridi." **Bangkok World.** (May 10, 1983) p.1 (TU)

"Pridi cremated." **Bankkok Post.** (May 11, 1983) p.5 (TU)

"Pridi cremation in Paris." **Bangkok Post.** (May 6, 1983) p.1 (TU)

"Pridi is dead." **The Nation Review.** 12 (May 3, 1983) p.1, 2 (TU)

"Pridi dies." **Bangkok World.** (May 3, 1983) p.1 (TU)

"Pridi dies of heart failure." **Bangkok Post.** (May 3, 1983) p.1 (TU)

"Pridi fails to fulfil his last dream." **The Nation Review.** 12 (May 3, 1983) p.5 (TU)

"Religious rite for Pridi at TU." **The Nation Review.** 12 (May 4, 1983) p. 1, 2 (TU)

"Students, faculty attend religious rites for Pridi." **The Nation Review.** 12 (May 5, 1983) p. 6 (TU)

"Students to bring back Pridi's ashes for rites." **The Nation Review.** 12 (May 11, 1983) p.3 (TU)

"Students to urge govt to honour Dr. Pridi." **The Nation Review.** 12 (May 9, 1983) p.3 (TU)

Vichitvong Na Pomphetch. **Dr. Pridi Banomyong** (1900-1983) Memorial Lecture. Siam Society. June 21, 1978.

ชีวิตและงาน

"กังวลสุดท้ายของปรีดี พนมยงค์," **มติชนฉบับสุดสัปดาห์**, ๖ (๘–๑๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๖, ๗. (มธ ; ศวท)

โกสุม หักทองขวาง. "อดีตแห่งปัจจุบัน ชีวิตร่วมทุกข์และสุขของ 'พูนศุข–ปรีดี' แบบฉบับของนักสู้," **มติชน**, ๖ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๖. (มธ)

ขรรค์ชัย บุนปาน. "แด่ท่านปรีดี," **มติชนฉบับสุดสัปดาห์**, ๖ (๘–๑๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๓. (มธ ; ศวท)

โครงการปรีดี พนมยงค์ กับสังคมไทย (จุลสาร) (ศวท)

จตุชัย สุรภูมิ. "แด่รัฐบุรุษอาวุโส," **มหาชัย**, ๒ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๓. (มธ)

_____. "รัฐบุรุษอาวุโสอีกครั้ง," **มหาชัย**, ๒ (๑๓ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๓. (มธ)

จรัล โยบรรยงค์. "ผลงานที่ทรงคุณค่าในอดีตของ ดร.ปรีดี พนมยงค์," (บทความพิเศษ) **สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์**, ๒๕ : ๔๘ (๒๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๒๖–๒๗. (มธ ; ศวท)

ชีวประวัติปรีดี พนมยงค์ (จุลสาร) (ศวท)

"เชษฐบุรุษ" ใน ประยุทธ สิทธิพันธ์. **บุรุษเหล็กแห่งกรุงรัตนโกสินทร์**. พระนคร : เขษมบรรณกิจ, ๒๔๕๖. หน้า ๒๖–๘๒. (มธ / DS ๕๗๐.๕ ป๓๗)

เด่น บ้านดอน (นามแฝง). "ดร.ปรีดี พนมยงค์," **มหาชัย**, ๒ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๓,๕. (มธ)

ธรรมเกียรติ กันอริ. "คนรุ่นหลังกับการศึกษาเรื่องท่านปรีดี," **ไทยแลนด์**, ๒ : ๕๓๔ (๖–๑๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ฉ–ช. (ศวท)

ธรรมศาสตร์, มหาวิทยาลัย. สถาบันไทยคดีศึกษา. กลุ่มวิจัยประวัติศาสตร์ธรรมศาสตร์. ปรีดี พนมยงค์ ชีวิตและงาน พ.ศ. ๒๔๔๓–๒๕๒๖ **ใน ธรรมศาสตร์ ๔๕**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๖. ๒๗๕ หน้า.

_____. **ปรีดี พนมยงค์ ชีวิตและงาน พ.ศ. ๒๔๔๓-๒๕๒๖. ศิลปวัฒนธรรม**, ๔ : ๘ (มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๒๔–๒๕. (ศวท)

ธรรมศาสตร์, มหาวิทยาลัย. องค์การนักศึกษา "รำลึก ดร.ปรีดี พนมยงค์ ผู้ประศาสน์การมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง," ใน **รู้สึกแห่งยุคสมัย**. กรุงเทพฯ : ภาพพิมพ์, ๒๕๒๖. หน้า ๔–๑๗ (ศวท)

"นายปรีดี พนมยงค์," **ใน** ถวิล เกิดเปรมเวส. **เกียรติศักดิ์ผู้นำของไทย**. พระนคร : ทวีกิจการพิมพ์, ๒๕๐๘. หน้า ๑๗๑–๑๗๗. (มธ / DS ๕๗๐.๕ ถ๕)

"นายปรีดี พนมยงค์," **ใน** สมบูรณ์ คนฉลาด. ๑๐๐ **รัฐมนตรี** โดย วิเทศกรณีย์ (นามแฝง) และ คณะกองบรรณาธิการ นสพ.พิทักษ์ไทยหลังข่าว. กรุงเทพฯ : การพิมพ์ไชยวัฒน์, ม.ป.ป. หน้า ๒๐๘–๒๓๕. (มธ / DS ๕๗๐.๕ ส๓๗)

"นายปรีดี พนมยงค์," **ใน** เสลา เรขะรุจิ. ๑๐ **นายกรัฐมนตรี** โดย ไทยน้อย (นามแฝง) พระนคร : แพร่พิทยา, ๒๕๐๒. หน้า ๕๕๕–๖๖๖. (มธ / DS ๕๗๐–๕ ส๖๖)

"นายปรีดี พนมยงค์ นายกรัฐมนตรีคนที่ ๗," **ใน** สงบ สุริยินทร์. **ประวัตินายกรัฐมนตรี**. พระนคร : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๔. หน้า ๒๐๕. (มธ – กลาง, นิติศาสตร์, รัฐศาสตร์ / DS ๕๗๐.๕ ส๒ ๒๕๑๔ ; สต / ร๒๓.๒๕๕๓ ส๒)

"นายปรีดี พนมยงค์ นายกรัฐมนตรีคนที่ ๗," **ใน** สงบ สุริยินทร์. **ประวัติ ๑๑ นายกรัฐมนตรี**. พระนคร : ประจักษ์วิทยา, ๒๕๑๓. หน้า ๔๕๔–๖๒๕. (มธ / DS ๕๗๐.๕ ส๒)

"บันทึกชีวิตสมถะ ปัจฉิมวัยที่กรุงปารีส ปรีดี พนมยงค์," **สยามใหม่**, ๒ : ๘๓ (๑๗ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๔๒–๔๕. (ศวท)

"ประวัติย่อนายปรีดี พนมยงค์," **ไทยแลนด์**, ๒ : ๕๓๔ (๖–๑๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ก. (ศวท)

ปรีชา พงศ์ภมร. **ชีวิตและผลงานการต่อสู้ของ ดร.ปรีดี พนมยงค์**. พระนคร : โรงพิมพ์แม่บ้านการเรือน, ม.ป.ป. ๓๕๒ หน้า. (ชพ / ร๒๑ ป ; บข / ร๒๑ ป ; ปท / ร๒๑ ป ; มธ / DS ๕๗๐.๖ ป๔๖ป๔)

"ปรีดี พนมยงค์," **ใน** ประยูร พิศนาคะ. ๑๒ **นายกรัฐมนตรี** โดย ประยูร พิศนาคะ และ เกรียงศักดิ์ พิศนาคะ. พระนคร : หอสมุดกลาง ๐๕, ๒๕๑๒. หน้า ๒๕๕–๒๘๖. (มธ / DS ๕๗๐.๕ ป๔๓)

"ปรีดี พนมยงค์," **ใน** เสลา เรขะรุจิ. ๑๒ **นายกรัฐมนตรี** โดย ไทยน้อย (นามแฝง). กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, ๒๕๑๗. หน้า ๑๔๕. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์ / DS ๕๗๐.๕ ส๖๗)

"ปรีดี พนมยงค์," **ใน** เสลา เรขะรุจิ. ๑๑ **นายกรัฐมนตรี** โดย ไทยน้อย (นามแฝง). พระนคร : ก้าวหน้า, ๒๕๑๐. หน้า ๑๖๕. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์ / DS ๕๗๐.๕ ส๖๘)

"ปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษผู้ไร้แผ่นดิน," **สยามใหม่**, ๒ : ๗๘ (๑๓ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๒๗–๓๒. (ศวท)

"ปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโส," **มาตุภูมิ**, ๘ (๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๔. (มธ)

"ปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโส," **สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์**, ๒๕ : ๔๖ (๘ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๘–๕. (ศวท)

"ผลงานที่ก่อไว้ให้แก่สังคมสยาม," **ไทยแลนด์**, ๒ : ๕๓๔ (๖–๑๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๖–๗. (ศวท)

"พูนศุข พนมยงค์ คู่ทุกข์ท่านปรีดี," **สยามใหม่**, ๒ : ๘๑ (๓ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๓๔–๓๖. (ศวท)

โพธิ์ แซมลำเจียก. **สามนักการเมืองเรืองนามของไทย**. นครหลวงฯ : ธรรมบรรณาคาร, ๒๕๑๕. ๕๑๑ หน้า. (มธ / DS ๕๗๐.๕ พธ)

มติชน, สำนักพิมพ์. **ปรีดี พนมยงค์ แกร่งกล้าทุกสมัย**. กรุงเทพฯ : ๒๕๒๖. ๑๑๕ หน้า. (ศวท)

"รัฐบุรุษแห่งรัฐบุรุษ," **มติชน**, ๖ (๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๔. (มธ)

"รำลึกถึงปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโสผู้จากไป," **มติชน**, ๖ (๔ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๒. (มธ)

ศรันยา บำรุงพงศ์. **ชีวประวัติทางการเมืองของ ปรีดี พนมยงค์**. แปลและเรียบเรียงจาก Pridi Banomyong : A Political Biography by David Morell and Richard Donor. เอกสารประกอบงานสัปดาห์รำลึกปรีดี พนมยงค์ ณ หอศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๑–๒๗ มิถุนายน ๒๕๒๖.

สมบัติ พลายน้อย. "สาระเพิ่มเติม เรื่อง ปรีดี พนมยงค์," โดย ส. พลายน้อย **ศิลปวัฒนธรรม**, ๔ : ๕ (กรกฎาคม ๒๕๒๖) หน้า ๖๐-๖๑.

สมบูรณ์ คนฉลาด. **ชีวิตและการต่อสู้ของ ๕๐ รัฐมนตรี** โดย วิเทศกรณีย์ (นามแฝง). พระนคร : โรงพิมพ์มิตรเจริญ, ๒๕๐๖.

"สัมภาษณ์พิเศษ ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช," **สยามใหม่**, ๒ : ๘๒ (๑๐ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๓๖–๓๘. (ศวท)

สุพจน์ ด่านตระกูล. **การต่อสู้เพื่อความเป็นธรรมของรัฐบุรุษอาวุโสปรีดี พนมยงค์**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๖. ๓๐ หน้า. (มศก / DS ๕๗๐.๖ ป๔๘๕๗๔ ; สส / ธ๒๓.๒๕๕๓ ป)

_____. **คำขวัญและบทความของนายปรีดี พนมยงค์ ในงานสังสรรค์ชาวธรรมศาสตร์ในสหราชอาณาจักร (อังกฤษ) ประจำปี ๒๕๑๖**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๗. ๓๔ หน้า. (สส / ธ๒๓. ๒๕๕๓ ป)

_____. **คุยกับท่านปรีดีฯ**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๖. ๓๒ หน้า. (สส / ธ๒๓.๒๕๕๓ ป)

_____. **ชีวิตและงานของ ดร.ปรีดี พนมยงค์**. พระนคร : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๔. ๓๖๕ หน้า. ภาพประกอบ. (มก / CT ๒๐๕ ส๔๖ ; มร / DS ๕๗๐.๖ ป๑๗๓ส ; มศก / DS ๕๗๐.๖ ป๔๘๕๗๔๗ ; สพบ / DS ๕๗๐.๖ ป๑๗ช ; สส / ธ๒๓.๒๕๕๓ ป) พิมพ์ครั้งที่ ๒. ๕๗๕ หน้า. (ชพ / ธ๒๑ ส ; บช / ธ๒๑ ส ; ปท / ธ๒๑ ส ; มธ-กลาง, นิติศาสตร์ รัฐศาสตร์, เศรษฐศาสตร์ / DS ๕๗๐.๖ ป๔๖ส๗๒ ; มร / DS ๕๗๐.๖ ป๑ ; สค / ธ๒๓.๒ ป๔ส ; สล / ธ๒๑ ส) พิมพ์ครั้งที่ ๓. ๓๕๐ หน้า. (มก / CT ๒๐๕ ส๔๖ ๒๕๑๖ ; มร / DS ๕๗๐.๖ ป๑๗๓ส ; มศก / DS ๕๗๐.๖ ป๔๘๕๗๔๗ ๒๕๑๖ ; วอ / ธ๒๕.๔ส ; สพบ / DS ๕๗๐.๖ ป๑๗ช ๒๕๑๖)

_____. **ท่านปรีดีฯ กับข้อหาคอมมิวนิสต์**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๖. ๔๖ หน้า. (สส / ธ๒๓. ๒๕๕๓ ป)

_____. **ประวัติรัฐบุรุษอาวุโสปรีดี พนมยงค์**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๖. ๓๒ หน้า. (สส / ธ๒๓.๒๕๕๓ ป)

_____. **ประวัติรัฐบุรุษอาวุโสปรีดี พนมยงค์ ตอนเผชิญวิกฤตการณ์ทางการเมือง**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๖ (มช / ธ๒๓.๒๕๕๓ ; สส / ธ๒๓.๒๕๕๓ ป)

_____. **ประวัติรัฐบุรุษอาวุโสปรีดี พนมยงค์ ตอนจากปารีสถึงกรุงเทพฯ**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๖.๓๒ หน้า. (ศน / ธ๒๓.๒๕๕๓ ; สส / ธ๒๓.๒๕๕๓ ป)

_____. **ปาฐกถาบางเรื่องของท่านปรีดีฯ**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๖. ๓๔ หน้า. (ศน / ๘๕๕. ๕๑๔)

_____. **รัฐบุรุษอาวุโสปรีดี พนมยงค์**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๖. หน้าไม่เรียงลำดับ. ภาพประกอบ (จพ – ครุศาสตร์ / ๕๒ ป๑๗๓ร ; สพบ / DS ๕๗๐.๖ ป๑๗ร ; สส / ๕๒๓.๒๕๕๓ ป)

_____. **ศิษย์อาจารย์**. พระนคร : สันติธรรม, ๒๕๑๔. ๗๐ หน้า. ภาพประกอบ. (สส / ๕๒๓. ๒๕๕๓ ป)

สุภา ศิริมานนท์. "รัฐบุรุษผู้อุทิศตนแก่ชาติและราษฎรโดยไม่เห็นแก่ตัวในทุกกาละและในทุกสถาน," **ไทยแลนด์**. ๒ : ๕๓๔ (๖–๑๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ง–จ. (ศวท)

สุลักษณ์ ศิวรักษ์. "นายปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโส," **ไทยแลนด์**. ๒ : ๕๓๔ (๖–๑๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ข–ค. (ศวท)

ไสว สุทธิพิทักษ์. **ดร.ปรีดี พนมยงค์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : บพิธการพิมพ์, ๒๕๒๖. ๕๓๗ หน้า. ภาพประกอบ.

"หลวงประดิษฐมนูธรรมเป็นคอมมูนิสต์หรือไม่," **ใน** สมบูรณ์ คนฉลาด. **ยุคทรราชย์** โดย วิเทศกรณีย์ (นามแฝง). พระนคร : ประชาคม, ๒๕๐๑. หน้า ๔๓๓–๕๒๓. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์ / DS ๕๘๓.๓ ส๔)

อรุณ เวชสุวรรณ. **รัฐบุรุษอาวุโส ปรีดี พนมยงค์ บิดาแห่งระบอบประชาธิปไตยของไทย**. กรุงเทพฯ : เจริญรัฐการพิมพ์, ๒๕๒๖. ๒๘๕ หน้า.

ธรรมศาสตร์, มหาวิทยาลัย

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. **ปรีดี พนมยงค์ กับมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์**. ปาฐกถาเนื่องในโอกาสสัปดาห์รำลึกปรีดี พนมยงค์ ณ หอศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันที่ ๒๓ มิถุนายน ๒๕๒๖. (มธ)

มติชน, สำนักพิมพ์. **ปรีดี พนมยงค์ แกร่งกล้าทุกสมัย**. กรุงเทพฯ : ๒๕๒๖. ๑๑๕ หน้า. (ศวท)

ปกเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, ๒๔๓๖-๒๔๘๔

"บันทึกพระบรมราชวินิจฉัยเค้าโครงการณ์เศรษฐกิจ ของหลวงประดิษฐมนูธรรม," **ใน** เปรมจิตร วัชรางกูร. **พระปกเกล้ากับชาติไทย**. พระนคร : การพิมพ์กรุงเทพฯ, ๒๔๘๕. หน้า ๕๒–๕๕ (มธ / DS ๕๘๒.๗ ป๗)

สิริ เปรมจิตต์. **พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ทรงโต้แย้ง "เค้าโครงการเศรษฐกิจ" ของนายปรีดี พนมยงค์**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เสาวภาค, ๒๕๑๖. ๒๑๖ หน้า. (บข / ๓๓๐.๕๕๕๓ ส ; ปท / ๓๓๐.๕๕๕๓ ส ; มก / HC ๔๕๗T๓๕ ส๒๓๗ ; มธ – กลาง, รัฐศาสตร์, วารสารศาสตร์, สังคมสงเคราะห์–ศาสตร์ / DS ๕๘๓ ส๖ ; มร / HC ๔๕๗T๔ ส๒๓๗พ ; มศว – ประสานมิตร / ๓๓๐.๑๒๔ ส ๒๓๗พ ; สล / ๓๓๐.๕๕๕๓ ส ; สส / ๓๓๘.๕๕๕๓ ส)

ประวัติศาสตร์-กรุงรัตนโกสินทร์

แถมสุข นุ่มนนท์. **ฟื้นอดีต**. กรุงเทพฯ : เรืองศิลป, ๒๕๒๒. ๒๑๖ หน้า. ภาพประกอบ (มธ / DS ๕๘๒.๕ ถ๘)

นักข่าวแห่งประเทศไทย, สมาคม. **เบื้องแรกประชาธิปไตย...บันทึกความทรงจำของผู้อยู่ในเหตุการณ์สมัย พ.ศ. ๒๔๗๕-๒๕๐๐**. พระนคร : ๒๕๑๖ ๕๘๐ หน้า. (สส / ๕๕๕.๓๗ น)

ประยูร ภมรมนตรี, พลโท. **ชีวิต ๕ แผ่นดินของข้าพเจ้า**. กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, ๒๕๑๘. ๕๕๒ หน้า. ภาพประกอบ. (มธ / DS ๕๗๐.๖ ป๔๓)

รอง ศยามานนท์.**ประวัติศาสตร์ไทยในระบอบรัฐธรรมนูญ**. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๐. ๔๓๕ หน้า. (มธ / DS ๕๘๓ ร๕)

วิชัย บำรุงฤทธิ์, ผู้รวบรวม **บันทึกนักปฏิวัติไทยเมื่อวันโค่นล้มระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕** โดย พ.อ. พระยาทรงสุรเดช พล.ท. ประยูร ภมรมนตรี และ ปรีดี พนมยงค์. กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๑๗. ๑๘๓ หน้า. (ซพ / ๓๒๐.๕๕๕๓ ว ; บข / ๓๒๐.๕๕๕๓ ว ; ปท / ๓๒๐.๕๕๕๓ ว ; มธ – กลาง, รัฐศาสตร์ / DS ๕๘๓ ว๖) ; มศก / DS ๕๘๒.๗ ว๖๓)

สมบูรณ์ คนฉลาด. **ความเป็นมาแห่งระบอบประชาธิปไตยของไทย** โดย วิเทศกรณีย์ (นามแฝง) พระนคร : ผ่านฟ้าพิทยา, ๒๕๑๑. ๒ เล่ม. ภาพประกอบ (มธ / DS ๕๘๓ ส๔๔)

สว่าง ลานเหลือ. ๓๗ **ปี แห่งการปฏิวัติ**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๑๔. ๕๖๒ หน้า. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์, วารสารศาสตร์ / DS ๕๘๓ ส๔๓)

สิริ เปรมจิตต์. **ประวัติศาสตร์ไทยในระบอบประชาธิปไตย ๓๐ ปี. พระนคร : เกษมบรรณกิจ, ๒๕๐๕ ๕๕๖ หน้า. (มธ - กลาง , วารสารศาสตร์, เศรษฐศาสตร์ / DS ๕๗๕ ส๖)**

สิริรัตน์ ขันธพิน. **ประวัติศาสตร์การเมืองตั้งแต่การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ จนถึงปัจจุบัน**. กรุงเทพฯ : ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๐. ๒๓๐ หน้า. (มธ / JQ ๑๗๔๕ ก๑ส๖)

สุชิน ตันติกุล. **รัฐประหาร พ.ศ. ๒๔๕๐**. กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๕. ๑๕๖ หน้า. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์ วารสารศาสตร์ / DS ๕๘๓ ส๖๕ ๒๕๑๕)

สุพจน์ ด่านตระกูล.**รัฐบุรุษอาวุโสปรีดี พนมยงค์**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๖. หน้าไม่เรียงลำดับ. ภาพประกอบ. (จพ – ครุศาสตร์ / ๕๒ ป๑๗๓ร ; สพบ / DS ๕๗๐.๖ ป๑๗ร ; สส / ๕๒๓. ๒๕๕๓ ป)

เสลา เรขะรุจิ. **ประสพการณ์ ๒๔ ปี แห่งระบอบประชาธิปไตย** โดย ไทยน้อย (นามแฝง). พระนคร : แพร่พิทยา, ๒๕๐๕. ๖๖๔ หน้า. ภาพประกอบ. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์, วารสารศาสตร์ / DS ๕๘๓ ส๗)

_____. **ฝันร้ายของประชาธิปไตย ๔๒ ปี** โดย ไทยน้อย (นามแฝง). กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, ๒๕๑๗. ๓ เล่ม. (มธ / DS ๕๘๓ ส๗๒)

ปรีดี พนมยงค์กับสังคมไทย, โครงการ

โครงการปรีดี พนมยงค์ กับสังคมไทย. "งานของปรีดี พนมยงค์," **ถนนหนังสือ**, ฉบับปฐมฤกษ์ ๒๕๒๖. หน้า ๗๓–๗๖.

ธรรมเกียรติ กันอริ. "เอกสารสำคัญ : โครงการ 'ปรีดี พนมยงค์ กับสังคมไทย'," **ไทยแลนด์**, ๒ : ๕๓๗ *(๒๗ พฤษภาคม - ๒ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๕๖-๕๗. (ศวท)*

พนมยงค์, วัด

กองบรรณาธิการศิลปวัฒนธรรม. "ตามรอยอดีตท่านปรีดีที่กรุงเก่า," **ศิลปวัฒนธรรม**, ๔ : ๘ (มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๓๐–๓๖. (มธ ; ศวท)

มติชน, สำนักพิมพ์. **ปรีดี พนมยงค์ แกร่งกล้าทุกสมัย**. กรุงเทพฯ : **๒๕๒๖. ๑๑๕** หน้า. (ศวท)

พระเจ้าช้างเผือก

"พระเจ้าช้างเผือก ล้างอธรรมด้วยสงคราม," **สยามใหม่**, ๒ : ๘๖ **(๘ กรกฎาคม ๒๕๒๖) หน้า** ๓๓ - ๓๖.

รัฐธรรมนูญ

ชัยอนันต์ สมุทวณิช. **โต้ท่านปรีดี**. กรุงเทพฯ : พิมเณศ, **๒๕๑๗. ๑๗๖** หน้า. (สล / ๓๔๒.๕๕๓ ช ; สส / ๓๔๒.๕๕๓ ช)

รอง ศยามานนท์. **ประวัติศาสตร์ไทยในระบอบรัฐธรรมนูญ**. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๐. ๔๓๕ หน้า. (มธ / DS ๕๘๓ ร๕)

รัฐประหาร

สมุทร สุรักชะกะ. ๒๖ **การปฏิวัติและรัฐประหารในประเทศไทย**. พระนคร : โรงพิมพ์สื่อการพิมพ์, ๒๕๐๗.

สุชิน ตันติกุล. **รัฐประหาร** พ.ศ. ๒๔๕๐. กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๕. ๑๕๖ หน้า. (มธ – กลาง, รัฐศาสตร์, วารสารศาสตร์ / DS ๕๘๓ ส๖๕ ๒๕๑๕)

เศรษฐกิจ

"โครงการเศรษฐกิจของนายปรีดี พนมยงค์," ใน ชนม์สวัสดิ์ ชมพูนุท, ม.ร.ว. **๔ ยุค ๔ สมัยของการปฏิวัติ**. กรุงเทพฯ : พิทยาคาร, ๒๕๑๗. หน้า ๑๓๒–๒๓๘. (มธ / DS ๕๗๕ ช๓)

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. "รำลึกถึงท่านอาจารย์ปรีดีกับการแก้ปัญหาชนบทของคณะราษฎร," **ไทยแลนด์. ๒ : ๕๓๕** (๑๓–๑๕ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๓๐–๓๑. (มธ ; ศวท)

เดือน บุนนาค. **ท่านปรีดี รัฐบุรุษอาวุโสผู้วางแผนเศรษฐกิจไทยคนแรก**. พระนคร : เสริมวิทย์บรรณาคาร, ๒๕๐๐. ๔๓๖ หน้า. ภาพประกอบ. (มจร / ๓๓๐.๕๕๕๓ ค–ท ; มธ / DS ๕๗๐.๖ ป๔๖ค๘ ; สล / ๕๒๑ ป)

_____. **ท่านปรีดี รัฐบุรุษอาวุโสผู้วางแผนเศรษฐกิจไทยคนแรก**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. พระนคร : สามัคคีธรรม, ๒๕๑๗. ๔๑๐ หน้า. (จฬ – ครุศาสตร์ / ๕๒ ป๑๗๓ท ; ชพ / ๕๒๑ ค ; บข / ๕๒๑ ค ; ปท / ๕๒๑ ค ; มศก / DS ๕๗๐.๖ ป๔๘ค๘ ; สล / ๕๒๑ ค ; สส / ๕๒๓.๒๕๕๓ ป)

"บันทึกพระบรมราชวินิจฉัยเค้าโครงการณ์เศรษฐกิจ ของหลวงประดิษฐมนูธรรม," **ใน เปรมจิตร วัชรางกูร. พระปกเกล้ากับชาติไทย**. พระนคร : การพิมพ์กรุงเทพฯ, ๒๔๘๕. หน้า ๕๒–๕๕. (มธ / DS ๕๘๒.๗ ป๗)

ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์. **แนวคิดทางเศรษฐกิจของปรีดี พนมยงค์**. ปราฐกถาเนื่องในโอกาสสัปดาห์รำลึกปรีดี พนมยงค์ ณ หอศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันที่ ๒๖ มิถุนายน ๒๕๒๖.

"ปัญหาสำคัญของเค้าโครงการเศรษฐกิจของนายปรีดี พนมยงค์," **ใน ชัยอนันต์ สมุทวณิช. ความคิดอิสระ รวมบทความทางการเมืองระหว่างปี ๒๕๑๑-๒๕๑๖**. กรุงเทพฯ : พิมเณศ, ๒๕๑๗. หน้า ๒๒๕–๒๗๗. (มธ / DS ๕๗๕ ช๖)

ฟิสติเย, พี. **โลกพระศรีอาริย์ของปรีดี พนมยงค์**. แปลกจาก Sous Développement et Utopie au Siam by P. Fistie โดย ไมตรี เด่นอุดม. พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดกราฟฟิคอาร์ท, ๒๕๑๖. ๓๘๔ หน้า. (มศก / ๓๓๕.๕๕๕๓ ฟ๒๓๘ล ; มศว – ประสานมิตร / ๓๓๕.๕๕๕๓ ฟ๒๓๘ล ; สส / ๓๓๐.๕๕๕๓ ฟ)

สิริ เปรมจิตต์. **พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ทรงโต้แย้ง "เค้าโครงการเศรษฐกิจ" ของนายปรีดี พนมยงค์**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เสาวภาค, ๒๕๑๖. ๒๑๖ หน้า. (บข / ๓๓๐.๕๕๕๓ ส ; ปท / ๓๓๐.๕๕๕๓ ส ; มก / HC ๔๕๗T๓๕ ส๒๓๗ ; มธ – กลาง, รัฐศาสตร์, วารสารศาตร์, สังคมสงเคราะห์ศาสตร์ / DS ๕๘๓ ส๖ ; มร / HC ๔๕๗T๔ ส๒๓๗พ ; มศว – ประสานมิตร / ๓๓๐.๑๒๔ ส๒๓๗พ ; สล / ๓๓๐.๕๕๕๓ ส ; สส / ๓๓๘.๕๕๕๓ ส)

สงครามโลก, ค.ศ. ๑๙๓๙-๑๙๔๕

ดิเรก ชัยนาม. **ไทยกับสงครามโลกครั้งที่ ๒**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๓. ๖๔๓ หน้า. ภาพประกอบ. (มธ – กลาง, นิติศาสตร์, รัฐศาสตร์ / DS ๕๘๔ ค๖ ๒๕๑๓)

สหกรณ์

สด กูรมะโรหิต. **จดหมายเปิดผนึกเรื่องสังคมนิยมหรือสหกรณ์จากสด กูรมะโรหิต ถึงท่านนายกรัฐมนตรี สัญญา ธรรมศักดิ์ สอบความคิดของท่านรัฐบุรุษอาวุโสปรีดี พนมยงค์**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยเขษม, ๒๕๑๗. ๖๒ หน้า. (จฬ / ๓๓๔ ส๑๘จ ; สส / ๓๓๔ ส)

สังคมนิยมวิทยาศาสตร์

เฉลิมเกียรติ ผิวนวล. **ความคิดสังคมนิยมวิทยาศาสตร์ที่เป็นประชาธิปไตยของปรีดี พนมยงค์**. ปาฐกถาเนื่องในโอกาสสัปดาห์รำลึกปรีดี พนมยงค์ ณ หอศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันที่ ๒๕ มิถุนายน ๒๕๒๖. (มธ)

หนังสือ - วิจารณ์

ประจิต วราภรณ์. "ปรีดี ๘๓," **หลักไท**, ๒ : ๖๘ (๒ มิถุนายน ๒๕๒๖) หน้า ๔๗-๔๘. (ศวท)

"เมื่อ ส.ธรรมยศ ราชสีห์แห่งการเขียน วิจารณ์ ดร.ปรีดี พนมยงค์," **ถนนหนังสือ**, ฉบับปฐมฤกษ์ ๒๕๒๖. หน้า ๗๗-๘๐.

เสน่ห์ จามริก. วิจารณ์เรื่อง "โลกพระศรีอาริย์ของปรีดี พนมยงค์" โดย ไมตรี เด่มอุดม แปลและเรียบเรียงจาก Sous Developpement et Utopie au Siam by P. Fistie. **วารสารธรรมศาสตร์**, ๓ : ๑ (มิถุนายน - ตุลาคม ๒๕๑๖) หน้า ๒๐๓-๒๐๕. (มธ)

อานันทมหิดล, พระบาทสมเด็จพระฯ ๒๔๖๘-๒๔๘๙

คำตัดสินใหม่กรณีสวรรคต ร.๘ โดย คำพิพากษาศาลแพ่งคดีหมายเลขแดงที่ ๕๘๑๐/๒๕๒๒ (วันที่ ๑๔ มิถุนายน ๒๕๒๒) กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๓. ๒๑๐ หน้า. (มธ / DS ๕๗๐.๓ อ๖ค๖)

ดำริห์ ปัทมะศิริ. **ในหลวงอานันท์ฯ กับปรีดี**. พระนคร : รัชดารมณ์, ๒๔๕๓ (มธ / Ds ๕๗๐.๓ อ๖ด๖)

นเรศ นโรปกรณ์. **พบกับกงจักรปีศาจ - ความเห็นแย้งคำพิพากษากรณีสวรรคต**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิฆเณศ, ๒๕๑๗. ๒๐๗ หน้า. ภาพประกอบ, แผนผัง (มธ / DS ๕๗๐.๓ อ๖น๔)

วินัย คุณอุดม,ผู้รวบรวม. **สำเนาคำให้การ พล.ร.ต. พระยาศรยุทธเสนี**. พระนคร : วิทยาสาส์นสงเคราะห์,๒๕๑๓. ๖๕ หน้า. (มธ / ก DS ๕๗๐.๓ อ๖ว๖)

สุพจน์ ด่านตระกูล. **ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับกรณีสวรรคต**. กรุงเทพฯ : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๗. ๒๒๗ หน้า. ภาพประกอบ. (สส / ธ๒๓.๑๕๕๓ อ๖ข)

_____. **แถลงการณ์เรื่องความบริสุทธิ์ของนายปรีดี พนมยงค์ ในกรณีสวรรคตของ ร.๘** กรุงเทพฯ : ไทย-แลนด์การพิมพ์, ๒๕๒๒. ๒๘๘ หน้า. ภาพประกอบ. (ธศ - เพชรบุรีตัดใหม่ / ธ๒๓.๑๕๕๓ ส๒๔๖ ถ ; สพบ / DS ๕๘๕ ส๔๖ถ)

_____. **ปรีดี พนมยงค์ พูดถึงกรณีสวรรคตและปัญหาของชาติ**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สุวรรณภูมิ, ๒๕๒๑. ๑๕๖ หน้า. (สพบ / POP ๕๘๖ ส๔๖)

_____. **ร.อ. วัชรชัย ชัยสิทธิเวชช ร.น. กับคดีลอบปลงพระชนม์**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สุวรรณภูมิ, ๒๕๒๒. ๑๗๖ หน้า. (มธ / DS ๕๗๐.๓ อ๖ส๗๕)

สุลักษณ์ ศิวรักษ์. "ปรีดี พนมยงค์ กับกรณีสวรรคต," **สยามใหม่**, ๒ : ๘๐ (๒๗ พฤษภาคม ๒๕๒๖) หน้า ๑๒-๑๕. (ศวท)

(สำเนา)

คำสั่งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
ที่ ๔๓๖/๒๕๒๖
เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการจัดงานอนุสรณ์ผู้ประศาสน์การมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ฯพณฯ ปรีดี พนมยงค์

เพื่อให้การดำเนินการอันเกี่ยวเนื่องกับท่านผู้ประศาสน์การมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์เป็นไปโดยเหมาะสม จึงแต่งตั้งคณะกรรมการขึ้นโดยมีรายนามดังต่อไปนี้คือ

๑. นายเสน่ห์ จามริก	ประธานกรรมการ
๒. นายนรนิติ เศรษฐบุตร	รองประธาน
๓. นายเกริกเกียรติ พิพัฒน์เสรีธรรม	กรรมการ
๔. นางยุพา กาญจนดุล	กรรมการ
๕. นางฉันทลักษณ์ ณ ป้อมเพชร์	กรรมการ
๖. นายปรีชา สุวรรณทัต	กรรมการ
๗. นายเจิมศักดิ์ ปิ่นทอง	กรรมการ
๘. นายชาญวิทย์ เกษตรศิริ	กรรมการ
๙. ผู้แทนสมาคมธรรมศาสตร์ฯ	กรรมการ
๑๐. ผู้แทนองค์การนักศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์	กรรมการ
๑๑. นางสาวศันสนีย์ ตันติวิท	กรรมการและเลขานุการ

ทั้งนี้ให้คณะกรรมการมีหน้าที่ดังต่อไปนี้คือ

เสนอแนะการแต่งตั้งคณะกรรมการ คณะอนุกรรมการชุดต่าง ๆ ดำเนินการและประสานงานร่วมกับสมาคมธรรมศาสตร์ ในพระบรมราชูปถัมภ์ ในการ

๑. จัดงานวันครบรอบ ๑๐๐ วัน ของการอสัญกรรมของท่านผู้ประศาสน์การในวันอังคารที่ ๕ สิงหาคม ๒๕๒๖

๒. ดำเนินงานเกี่ยวกับ

ก. จัดตั้งทุนอนุสรณ์ปรีดี พนมยงค์

ข. จัดสร้างอนุสรณ์สถาน และหอสมุด

ค. จัดตั้งทุนการศึกษาและค้นคว้าทางด้านสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

สั่ง ณ วันที่ ๑๖ มิถุนายน ๒๕๒๖

(ลงนาม) นงเยาว์ ชัยเสรี

(นางนงเยาว์ ชัยเสรี)

อธิการบดี

คำสั่งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
ที่ ๕๕๒/๒๕๒๖
เรื่อง การแต่งตั้งคณะกรรมการจัดงานอนุสรณ์ผู้ประศาสน์การ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ฯพณฯ ปรีดี พนมยงค์

เพื่อให้การดำเนินงานจัดงานครบรอบ ๑๐๐ วัน ของการอสัญกรรมของท่านผู้ประศาสน์การในวันอังคารที่ ๙ สิงหาคม ๒๕๒๖ เป็นไปด้วยความเรียบร้อยและเหมาะสมจึงแต่งตั้งคณะอนุกรรมการฝ่ายต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

1. อนุกรรมการฝ่ายพิธีการและศาสนา

๑. นายกมล วิสัยดี	ประธาน
๒. นายปรีชา สุวรรณทัต	รองประธาน
๓. นายสังวร พรหมเสน	,,
๔. นายชูศักดิ์ ทิพย์เกษร	อนุกรรมการ
๕. นายโชว์ อุบลวัตร์	,,
๖. นายประโยชน์ ธรรมกรบัญญัติ	,,
๗. นายบำรุง สุขพรรณ์	,,
๘. นายชลัช ลียะวณิช	,,
๙. นายสม พัฒนแก้ว	,,
๑๐. นายบุญเจียม โพธิเวชกุล	,,
๑๑. นายไพรัช ภูชาญ	,,
๑๒. นายปรีชา ตันสุวรรณ	,,
๑๓. นายช้อย ขันถม	,,
๑๔. นายบุญยงค์ บุญเพิ่ม	,,
๑๕. นายธวัชชัย ไพรินทราภา	,,
๑๖. นางดวงทิพย์ โรจน์กิรติการ	,,
๑๗. นายเติมศักดิ์ บัวงาม	อนุกรรมการและเลขานุการ
๑๘. นางสาวขนิษฐา พัฒนแก้ว	อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

2. อนุกรรมการหนังสือที่ระลึก

๑. นายชาญวิทย์ เกษตรศิริ	ประธาน
๒. นางสาวอรุณี อินทรสุขศรี	รองประธาน
๓. นายอนันต์ วิริยะพินิจ	อนุกรรมการ
๔. นายปรีชา สุวรรณทัต	,,
๕. นายนพพร ประชากุล	,,
๖. นางสาวนฤมล ปราชญโยธิน	,,
๗. นางสาวพิรุณา ติงศภัทิย์	,,
๘. นายโกมล กลิ่นรอด	,,
๙. นายนครินทร์ เมฆไตรรัตน์	,,
๑๐. นายดำรง ใคร่ครวญ	,,
๑๑. นายเกรียงศักดิ์ เชษฐพัฒนวนิช	,,
๑๒. นายปิติ โรทินีลักษ์กุล	,,
๑๓. นายโกวิท สว่างวารีสกุล	,,
๑๔. นางสาวสุกัญญา ว่องวงศ์ศรี	,,
๑๕. นางสาวนิยะดา ชุณหวงศ์	อนุกรรมการและเลขานุการ

๓. อนุกรรมการจัดนิทรรศการ

๑. นายทรงยศ แววหงษ์	ประธาน
๒. นายนครินทร์ เมฆไตรรัตน์	รองประธาน
๓. นางสาวสุภาภรณ์ จรัลพัฒน์	อนุกรรมการ
๔. นางสาวสุนทรี อาสะไวย์	,,
๕. นางสาวสุวิมล รุ่งเจริญ	,,
๖. นายเกรียงศักดิ์ เชษฐพัฒนวนิช	,,
๗. นายสมศักดิ์ จิรบรรจงกิจ	,,
๘. นายปิติ โรทินีลักษ์กุล	,,
๙. นายศิริศักดิ์ สรานุกูล	,,
๑๐. นายวานิช ไชศิลป์	,,
๑๑. นายสุพัฒน์ เตชศรีสุธี	,,

๑๒. นายพรนิติ วิริยศิริ อนุกรรมการ
๑๓. นางสาวสุกัญญา ว่องวงศ์ศรี อนุกรรมการและเลขานุการ

4. อนุกรรมการฝ่ายการเงินและบัญชี

๑. นางวนิดา พรรณราย ประธาน
๒. นางสุปราณี ศรีวรรธนะ อนุกรรมการ
๓. นางสาวศิริพร อัญญณรงค์กุล ,,
๔. นางสาวเฉลิมศรี กันแตง ,,
๕. นางสาวดวงตา ทุยเวียง ,,
๖. นางศรีสุดา อัครเมฆินทร์ ,,
๗. นางอรุณศรี เตชะดำรงสิน ,,
๘. นายชูเกียรติ พฤทธิสาริกร ,,
๙. นายอุดมศักดิ์ คังคายะ ,,
๑๐. นางสาวสุภาพร ปานแก้ว อนุกรรมการและเลขานุการ

5. อนุกรรมการฝ่ายการแสดง

๑. นางสาวทิพย์ชนก รัตโนสถ ประธาน
๒. นายโกวิท สว่างวารีสกุล รองประธาน
๓. นายสุพจน์ ธีระวัฒนชัย อนุกรรมการ
๔. นางสาวโสพิศ หมัดป้องตัว ,,
๕. นายนิพนธ์ ลือวิเศษไพบูลย์ ,,
๖. นายอรุณ ลอตระกูล อนุกรรมการและเลขานุการ

6. อนุกรรมการประชาสัมพันธ์และต้อนรับ

๑. นายมานิจ สุขสมจิตร ประธาน
๒. นายสมเจตน์ ชวนชาติ รองประธาน
๓. นายมานิต ปางมณี ,,

๔. นายชวลิต ปัญญาลักษณ์	รองประธาน
๕. นายปรีชา สุวรรณฑัต	อนุกรรมการ
๖. นายชลิต ทองปลิว	”
๗. นายสุรพันธ์ จั่นเจริญ	”
๘. นางแพรวพรรณ มหาวัจน์	”
๙. นางสาวประนอม โฆวินวิพัฒน์	”
๑๐. นางสาวสุธินี สุขตระกูล	”
๑๑. นายสากล ไพเราะ	”
๑๒. นางสาวบุญจิรา ถึงสุข	”
๑๓. นายคณิต พืชวณิชย์	”
๑๔. นายจำรัส จึงจีรพาณิชย์	”
๑๕. นางฉันทลักษณ์ ณ ป้อมเพชร์	อนุกรรมการและเลขานุการ
๑๖. นายธวัชชัย ไพรินทราภา	อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

๗. อนุกรรมการฝ่ายรักษาความปลอดภัยและจราจร

๑. พ.ต.อ.มงคล สุรทิณฑ์	ที่ปรึกษา
๒. พ.ต.ท.จักรทิพย์ กุญชร ณ อยุธยา	”
๓. นายนรนิติ เศรษฐบุตร	ประธาน
๔. นายหริรักษ์ สูตะบุตร	รองประธาน
๕. นายโชว์ อุบลวัตร์	อนุกรรมการ
๖. นายภัทรพงศ์ ศรีเธียรอินทร์	”
๗. นายคณิต พืชวณิชย์	”
๘. นายชัชวาล พูลบัณฑิตย์	”
๙. นายสม พัฒนแก้ว	”
๑๐. นายอัคนี อรัณยกานนท์	”
๑๑. นายเมตตา สุรสิงห์	”
๑๒. นายพิรพรต หุ่นเจริญ	”
๑๓. นายพันธุ์ศักดิ์ จันเรียง	”
๑๔. นายเจริญ กุญแจทอง	”

๑๕. นายณรงค์ เชียงเชาว์ไว	อนุกรรมการ
๑๖. นายพีรพล อุ่นจิต	,,
๑๗. นายนิพนธ์ อภิธนวิทย์	,,
๑๘. นายพรวิชัย แช่มศิริวัฒน์	,,
๑๙. นายยุทธนา เพชรโพธิ์ศรี	,,
๒๐. นายวัลลภ ศรัณยวณิชย์	อนุกรรมการและเลขานุการ

๘. อนุกรรมการฝ่ายวิชาการและปาฐกถา

๑. นายเจิมศักดิ์ ปิ่นทอง	ประธาน
๒. นายวิสุทธิ โพธิแท่น	อนุกรรมการ
๓. นายกุณฑล ศรีเสริมโภค	,,
๔. นายฉายศิลป์ เชี่ยวชาญพิพัฒน์	,,
๕. นางฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์	,,
๖. นายเดชา สังขวรรณ	,,
๗. นายบุญเรือง ชื่นสุวิมล	,,
๘. นางสาวมาลี บุญศิริพันธ์	,,
๙. นางระเบียบ ณ กาฬสินธุ์	,,
๑๐. นายวิบูลพงศ์ พูนประสิทธิ์	,,
๑๑. นางศรีทับทิม พานิชพันธ์	,,
๑๒. นายสุรพล ลี้นิติไกรพจน์	,,
๑๓. นางสาวสุธินี สุขตระกูล	,,
๑๔. นางสาวสุดสวาท ดิศโรจน์	,,
๑๕. นายเสรี วงศ์มณฑา	,,
๑๖. นายกมล ฉายาวัฒนะ	,,
๑๗. นางธนิต บรรเทา	,,
๑๘. นางสาวแน่งน้อย ใจอ่อนน้อม	อนุกรรมการและเลขานุการ
๑๙. นางสาวประนอม โมวินวิพัฒน์	อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

๙. อนุกรรมการฝ่ายสถานที่และแสงเสียง

๑. นายโชว์ อุบลวัตร์	ประธาน
๒. นายกมล วิสัยดี	รองประธาน
๓. นายเผ่าทอง ทองเจือ	”
๔. นายนพดล เทพดินินทร์	อนุกรรมการ
๕. นายประโยชน์ ไทยถาวร	”
๖. นายสุรพล เล่ากุล	”
๗. นายบุญยงค์ บุญเพิ่ม	”
๘. นายตวงศักดิ์ วรรณแสงแก้ว	”
๙. นายช้อย ขันถม	”
๑๐. นายคมขำ พรหมธนะ	”
๑๑. นางอรพรรณ เสริฐพรรณึก	”
๑๒. นางสาวขนิษฐา พัฒนแก้ว	”
๑๓. นางสัมพันธ์ ปัญญาลักษณ์	”
๑๔. นายธวัชชัย ปิยะวัฒนาพันธ์	”
๑๕. นายโกมล กลิ่นรอด	”
๑๖. นายประจวบ ถาวรกิรติขจร	”
๑๗. นายพีรพล อุ่นจิต	”
๑๘. นายสมณา นทีรัยไทวะ	”
๑๙. นางสาวสุพจนา มีพันธุ์	อนุกรรมการและเลขานุการ

๑๐. อนุกรรมการฝ่ายถ่ายทำโทรทัศน์

๑. นายชิน คล้ายปาน	ประธาน
๒. นายชนินทร์ ชมดี	อนุกรรมการ
๓. นายเกรียงศักดิ์ เหลืองประเสริฐ	”
๔. นายอุทัย หิรัณยวนิช	”
๕. นายรัตน์ ศรีสุพบ	”
๖. นางกนิษฐา ธรณีนิติญาณ	อนุกรรมการและเลขานุการ

๑๑. อนุกรรมการฝ่ายประสานงาน

๑. นางสาวศันสนีย์ ตันติวิท	ประธาน
๒. นายพิรพรต หุ่นเจริญ	รองประธาน
๓. นางสาวยอดบุญ เลิศฤทธิ์	อนุกรรมการ
๔. นายพงษ์เทพ วรกิจโภคาทร	,,
๕. นางผกา วรมณีรัตน์	,,
๖. นายประเสริฐ เฟื่องฟูรัตน์	,,
๗. นางประชุมขวัญ พูลสวัสดิ์	,,
๘. นายเผ่าทอง ทองเจือ	,,
๙. นางสุมาลย์ โทมัส	,,
๑๐. นางสาวจิระพร เกื้อกิม	,,
๑๑. นางสาวระพีพร วงศ์เหรียญทอง	,,
๑๒. นางยุพเรศ เอื้องไมตรีภิรมย์	,,
๑๓. นายเกรียงศักดิ์ ดิฐสถาพรเจริญ	,,
๑๔. นายผดุง โพนเมืองหล้า	,,
๑๕. นางมณฑา นกอยู่	,,
๑๖. นางสาวสุดาณี หงษ์ทรัพย์ภิญโญ	,,
๑๗. นางสุภาพ ดวงไสว	อนุกรรมการและเลขานุการ
๑๘. นางสาววารดี มีมานัส	อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

สั่ง ณ วันที่ ๑๘ กรกฎาคม ๒๕๒๖

(นางนงเยาว์ ชัยเสรี)
อธิการบดี

กำหนดการ

จัดงานครบรอบ ๑๐๐ วัน ของการอสัญกรรม ของท่านผู้ประศาสน์การ ปรีดี พนมยงค์

วันอังคารที่ ๕ สิงหาคม ๒๕๒๖

ภาคเช้า ณ บริเวณตึกโดม

๕.๐๐–๑๐.๐๐ น. –ปาฐกถาธรรม โดย พระธรรมโกศาจารย์

๑๐.๐๐–๑๒.๐๐ น. –สวดมนต์ พระสงฆ์ ๑๐ รูป ฉันเพล

พิธีกร

นายกมล วิสัยดี และ นายสังวร พรหมเสน

ภาคบ่าย ณ หอประชุมมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

๑๓.๓๐–๑๓.๔๕ น. –๑๕ นาทีกับภาพสไลด์ชีวิตท่านปรีดี พนมยงค์

๑๓.๔๕–๑๔.๓๐ น. –กล่าวรำลึกท่านปรีดี พนมยงค์

๑๔.๓๐–๑๔.๔๕ น. –๑๕ นาทีกับภาพสไลด์ชีวิตท่านปรีดี พนมยงค์

๑๔.๔๕–๑๗.๐๐ น. –ปาฐกถาทางวิชาการ โดยแบ่งเป็น

–นายไพโรจน์ ชัยนาม
หัวข้อ กฎหมายมหาชน

–นายเสวตร เปี่ยมพงศ์สานต์
หัวข้อ เศรษฐกิจการคลัง

–นายจารุบุตร เรืองสุวรรณ
หัวข้อ เสรีไทย

–นายศักดิ์ชัย บำรุงพงศ์
หัวข้อ การต่างประเทศ

ผู้กำกับเวที

นางสาวมาลี บุญศิริพันธ์

พิธีกร

นายพิชัย วาศนาส่ง และ นายชัยวัฒน์ สถาอานันท์

๑๗.๐๐–๒๐.๐๐ น. –รายการแสดง

–ดนตรีไทย

–กวีลีลา

–ละคร

๒๐.๐๐–๒๑.๐๐ น. –ภาพยนต์เรื่อง “พระเจ้าช้างเผือก”

ผู้กำกับเวที

นางสาวทิพย์ชนก รัตโนสถ

พิธีกร

นายทินวัฒน์ มฤคพิทักษ์

สถานที่พิมพ์ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ โทรศัพท์ ๒๒๒๑๘๒๖

ผู้พิมพ์ ผู้โฆษณา : อรุณี อินทรสุขศรี พ.ศ. ๒๕๒๖

ใบแจ้งความจำนงบริจาคเงินเพื่อสมทบกองทุนอนุสรณ์ผู้ประศาสน์การ ปรีดี พนมยงค์

ข้าพเจ้า.....

สถานที่ติดต่อ.....

โทรศัพท์.....ประสงค์จะบริจาคเงินเพื่อสมทบกองทุนอนุสรณ์ผู้ประศาสน์การ ปรีดี พนมยงค์ จำนวน.....บาท (.....

.....)

☐ ข้าพเจ้าได้ส่งเช็ค ขีดคร่อม ของธนาคาร.....

สาขา.....เลขที่.....จำนวน.....บาท

(.....) สั่งจ่าย "มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์" มาพร้อมนี้ด้วยแล้ว

☐ โปรดติดต่อกับข้าพเจ้า ตามที่อยู่ข้างต้น

☐ อื่น ๆ (ระบุ).....

.....

ลงชื่อ.....

ผู้ประสงค์บริจาคทุน

วันที่...../...../.....

หมายเหตุ ๑. เงินที่ท่านบริจาคนี้สามารถไปหักในการคำนวณภาษีเงินได้ประจำปีได้

๒. โปรดส่งใบแจ้งความจำนงไปทางไปรษณีย์ ที่ ผู้อำนวยการกองคลังมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ท่าพระจันทร์ กทม. ๑๐๒๐๐

กรุณาส่ง

ผู้อำนวยการคลัง
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
กทม. ๑๐๒๐๐

โทร. ๒๒๑-๑๔๖๕, ๒๒๑-๒๘๖๐